MINITIN ANA KA AUA NI BOWI N

ANA KATEBWI MA UOUA NI MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

19TH N EBERI NAKON 23 N EBERI 2021

MANEABA NI MAUNGATABU **AMBO, TARAWA**

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KA- AUA NI BOWI N TE KATEBWI MA UOUA N MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

Hon.Tangariki Reete	Hon. Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau	H.E Te Beretitenti
Hon.Dr. Teuea Toatu	Vice President/Minister of Finance & Economics Development
Hon. Tekeeuea Tarati	Minister of Communication, Transport & Tourism Development
Hon. Dr Tinte Itinteang	Minister of Health and Medical Services
Hon. Ribanataake Tiwau	Minister of Fisheries & Marine Resources Development
Hon. Boutu Bateriki	Minister of Internal Affairs
Hon. Ruateki Tekaiara	Minister of Environment Land Agricultural Development
Hon. Willie Tokaake	Minister of Infrastructure Sustainable Energy
Hon. Taabeta Teakai	Minister of Employment
Hon. Booti Nauan	Minister of Commerce Industry and Co-operative Development
Hon. Mikarite Temari	Minister of Line & Phoenix Islands Development
Hon. Alexander Teabo	Minister of Education
Hon. Tarakabu Tofinga	Minister of Justice
Hon. Martin Moreti	Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr. James Taom	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata Ientaake	-	Marakei
Dr. Kautu Tenaua	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mrs. Shiu Fung Jong	-	South Tarawa
Mr. Taoaba Kaiea	-	South Tarawa
Mr. Harry Tekaiti	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Tebao Awerika	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Bonteman Tabera	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Taiaki Irata	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Ms. Teima Onorio	-	Arorae
Mr. Bakaia Kiabo	-	Kiritimati
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati
Mr. Nantongo Timeon	-	Teraina
Mr. Tekiau Aretateta	-	Tabuaeran
Mr. Tewaaki Kobae	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba

SELECT COMMITTEES

Members of the Committee for Health

Hon Betero Atanibora (Chairman)
Hon Bwatoromaio Kiritian
Hon Ioteba Redfern
Hon Koraubati Remuera
Hon Moannata Ientaake

Te Komete iaon ana Kuura n Reirei ae Rietata Kiribati ae Onoti ni kaubwaira man ara marawa

Hon Tebao Awerika (Chairman)
Hon Harry Tekaiti
Hon Taiaki Irata
Hon Tinian Reiher
Hon James Taom

STANDING COMMITTEE

Members of the Public Account Committee

Hon Tauanei Marea (Chairman)
Hon Taoaba Kaiea
Hon Teima Onorio

Kiraaka : Te tataro

Tibiika: Tia tataro.

Te Atua ae moan te mwaaka ao akea tokina ti kakoaua ma te nano rinano kainnanoan am kairiri iaon karaoan tibwangara buokira bwa ti na katikui bwaai ake kaeti ma oin nanora n tatabemaniira nako ao ti na kakaraoi are nanom ni bon ibukin kabwaiaia kaain Kiribati ti butiko bwa kona raonira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu ibukin ara botanaomata. Bwa e aonga ni kateimatoaki te rau ao te eti ibukin neboakin mimitongin aram ae tabu, tia kaniiko n aikai iroun Iesu Kristo ao tia booti bwanaara ni kanakoa ana tatara te Uea.

Tamara are I Karawa e na tabuaki aram e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n aron tauana i karawa, anganiira kanara ae tia tau iai n te bong aei ao kabwarai ara bure n ai arora aika ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira ao tai kairira nakon te kaririaki ma kona kamaeura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te mwaaka ao te neboaki n aki toki Amen.

Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Katanoata mai iroun Hon.Speaker.

KATANOATA TE SPEAKER

Tibiika: Imwain ae I kanakoa au katanoata ibukin te ingabong aei ao kai bon Moanibongin ara bowi n te tai aei ao I a bon kan anga bwanau ni kamauri bon moa mai iroun te Beretitenti kaain am kabineti ni kabane, Taan Tei ni kabane, te Leader n te Kaitara, ao ai bon ngaira ni kabane, kaain Kiribati ake tia ongora inanon te bong aei kam na bane ni Mauri.

N na moana au katanoata moa man te kauring nakoi ara SOEs ao aei are ti taneiai ni kakauringia ibukin karokoan aia account nakon ana aobiti te Oteta Tienera n ririki ake a tuai man roko iai n aron aikai:-

Captain Cook Hotel ana akaunti ibukin 2018 nakon 2020,

Te Central Pacific Producers Limited ana akaunti ibukin 2019 nakon 2020

Te Kiribati Solar Energy Limited ana akaunti ibukin 2018 nakon 2020

Te Air Kiribati Limited ibukin 2020

Airport Authority of Kiribati 2020

Te Public Utilities Board 2020

Te Koil 2020

Te Kiribati Housing Cooperation 2020.

Te Plant and Vehicle Unit 2020

Te Kiribati Coconut Development Limited 2020

Ao Te Kiribati National Shipping Limited 2020

Tia bubuti nakoia ara SOEs aikai bwa a moantaai n rinanon aia akaunti ao a moantaai ni karokoa inanon bain te Oteta Tienera.

Te kauoua ni katanoata mai irou kai bon ara moan Auti n te tai aei ao tia waaki iai ao bon ti au kauring nakoimi Taan Tei bwa I ataia bwa ai ara ka 4 ni bowi n te tai aei tia bon atai aron nanon ara tua ara tua ni kaetieti inanon ara bowi ao n te tai aei ao I a tangiria bwa ti nang bon waaki inanon tuan ara kaetieti kea ra Rules of Procedure inanon ara waaki. Tao I a tia n rangi n *lenient* nakoimi n taai aika nako ao n te tai aei N na keyaki ni karaoa raoi tibwangau n aron are kam a tia n anganai iai te mwiokoaki ao tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Ana kaongora te Beretitenti ae rine iaon ana kano ate Tautaeka.

ANA KAONGORA TE BERETITENTI

Tibiika:Te Beretitenti ae ko karineaki.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao imwain ae I kanakoa ana kaongora te Tautaeka ibukin kairan ana bowi te Auti ni Maungatabu inanon te uoua ni wiiki ni moa man te bong aei, ao I a reita te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker n aron are ko a tia n aroria nakon te Maneaba ni Maungatabu ao n reitaki ma Kiribati I moanna mai iroum Madam Speaker n reitaki ma te tia kairiri n te Kaitara, kaain te Kaitara n reitaki ma Taan Tei ni kabane ao ai bon te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao ai Taan Mwakuri n te Tautaeka ao ai Taan Tei ni bitineti kambwana, Ekaretia, Kauntira ni kabane ao n reitaki ma ai bon taan ongora iaon abara ae Kiribati n teimatoan te maeu ao te tangira mai iroun ara Uea kam na bane moa ni Mauri.

Aikai ngkanne ana kaongora te Tautaeka n reitaki ma babairean ara bowi inanon te uoua ni wiiki aei, e moa man te bong aei 19 n Eberi ao iai teniua te Biira ake ana riki bwa kanoan te bong aei n aron aikai:-

Kiribati Red Cross Bill 2021 first reading ke te Biira ibukin te *Red Cross 2021* moan warekana. Te kauoua ni Biira te *Cybercrime Bill 2021 first reading* ke te Biira ibukin Buure ake a karaoaki inanon te kaombuta ke te inatenete 2021 moan warekana. Te kateniua ni Biira te Company Insolvency Bill 2020 Komete ao kauouan warekana ke te Biira ibukin kainakin kambwana Kometenakina ao kauouan warekana.

E bane ngkanne kanoan te bong aei te Kauabong 20 n Eberi iai uoua Biira akana a oti ma kanoan te Kauabong anne n aron aikai, te Procurement Amendment Bill 2021 first reading ke te Biira n onono

nakon te Tua ibukin te Bobwai 2021 moan warekana. Te kauoua ni Biira te Electronic Transaction Bill 2021 te Biira ibukin te waaki ni bobwai inanon te kaombuta ma te intanete 2021 moan warekana.

Te Katenibong 21 n Eberi aia bong Taan Tei.

Te Kaabong 22 n Eberi iai teniua Biira akana a oti bwa kanoan te bong anne te Supplementary Appropriation Bill 2021 first reading ke te Biira ibukin te Manga Kataumwane 2021 moan warekana. Te kauoua ni Biira te Leadership code of conduct Amendment Bill 2020 Committee stage and second Reading. Te Biira n onono ibukin te Tu ani Kairiri ibukia taan kairiri Kometenakina ao kauouan warekana. Te kateniua ni Biira te Metrology Bill 2020 Committee stage and second reading. Te Biira ibukin barongakin uarokoan te abwaki, te tau rawawata ao a mwaiti riki 2020 Kometenakina ao kauouan warekana.

Te Kanimabong 23 n Eberi aia bong Taan Tei.

Te kauoua ni wiiki ngkanne ni moa man te Moanibong 26 n Eberi iai teniua Biira akana a oti bwa kanoan te bong anne, bwa te moan Biira te High Court Judges Salaries and Allowances Amendment Bill 2021 first reading. Te Biira n Onono 2021 ibukin booia ma aia arauenti Taan Moti aika a Rietata moan warekana.

Te kauoua ni Biira te Procurement Amendment Bill 2021 Committee stage and second reading. Te Biira n Onono nakon te tua ni bobwai 2021 Kometenakina ao kauouan warekana. Te kateniua ni Biira te Registration of Business Names Bill 2020 Committee stage and second reading. Te Biira ibukin tauan araia Bitineti 2020 Kometenakina ao kauouan warekana.

Te Kauabong 27 n Eberi iai uoua Biira akana oti bwa kanoan te bong anne Supplementary Appropriation Bill 2021 committee stage and second reading. Te Biira ni manga kataumwane 2021 Kometenakina ao kauouan warekana. Te Companies Bill 2020 committee stage and second reading, te Biira ibukin Kambwana 2020 Kometenakina ao kauouan warekana.

Te Katenibong 28 n Eberi Private Members Day ke aia bong Taan Tei.

Te Kaabong 29 n Eberi iai teuana te Biira ane e oti bwa kanoan te bong anne te High Court Judges Salaries and allowances amendment Bill 2021 committee stage and second reading. Te Biira n Onono ibukia Taan Moti aika Rietata 2021 Kometenakina ao kauouan warekana.

Te Kanimabong 30 n Eberi aia bong Taan Tei ao ai te kaoti ibukin taonakin te Auti ni karokoa te tai are e na manga baireaki iai, ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia tera te *Point of Order* te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I kanakoa au *Point of Order* ao ai bon te kamauri moa nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei, Taan Mwakuri n te Maneaba ni Maungatabu ao ai bon kaain Kiribati ti na bane moa ni Mauri n tamaroan te ingabong aei. Bon ti teuana te titiraki n ikan ota iaon kanoan ana kano ate Tautaeka ae ti kaitaua iai te Beretitenti. Tao aei iaon teuana te Biira are ibukin kanga te Kiribati Red Cross ke te Biira ibukin te Botaki ae te Kaibangaki ae Uraura. Ngkana I kairiko nakon *rule 56* ke Tuan te kairiri n ara Auti 56 are aei te Biira are e uotakirakeaki naba n te bowi ae nako ao e a manga buutaki ma kanga n ara tua aei ao teuana te ririki ao e na riai ni manga kona ni karinaki. Ao e koaua bwa e a kaokoro te tia karina te Biira bwa are te Tia Tei ngkoa are e uotiarake n ae nako ao e buutia ao e a manga uotia raoi te Tautaeka. Kanga tera raoi nanon ara tua anne bwa are te Biira e bon titebo ma e bon ti kaokoro ngkai te ririki ane te Biira ma bon rabwatan te Biira anne ngkana ti kona n ongora am babaire iaon aei te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa n am *Point of Order* te Leader n te Kaitara ao I taku bwa aei ti maroroakinna naba ngke ingabong ma n aron ana *advise* au *legal counsel* ao ngkana ti taraa ara tua ane 56 e kakawaki bwa ti na noria, ti na taraia bwa aonga n ae a ongo naba kaain Kiribati ae kangai taekana. Are aongkoa *the member in-charge of a Bill may at the beginning but not after the commencement of the proceedings on the Bill at the sitting announce that he withdraws the Bill but may introduce it again in the future meeting withing the period of twelve month of such withdrawal.* Aongkoa ngkanne N na ti kataia n rairia nakon ara taetae ni Kiribati bwa e aoria n ae ota iai kaain Kiribati bwa ataa te bwai ae ti taekinna n te ingabong aei.

Buutan te Biira e kona te Tia Tei ni katanoata bwa e na buuta ana Biira ae imwain ma ti aki imwin te waaki iaona ao e na kona ni manga uotirake nakon te bowi ake imwina inanon te maan ae 12 namwakaina man te tai are e buutaki iai. I taku bwa ngke ti taraa bwa I bon *raise* nakon au *Legal Counsel* ao I taku bwa ara *understanding* are e kangai *within the period of twelve month* ao kabwaranakoana iroura e riai ni uotaki inanon te 12 n namwakaina ke imwain tokin teuana te ririki kanga anne kabwaranakoana iroura. Ngkana e *lapse 1 year* are 12 *month* arei ao e aki ngkanne kona ni manga tabekaki. Anne ngkanne kanga aron kabwaranakoan ami tua ane 56 ngaia ngkanne akea te kanganga n anne ae noria te aobiti.

Ao ti nang nakon ara bwai are imwina ngkanne.

Hon.Tauanei Marea: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Nikunau Hon.Tauanei Marea tera am *Point of Order*

Hon.Tauanei Marea: Ao imwain ae I kanakoa au *Point of Order* ao tao bon te bwana naba ni kamauri nakoim te Tibiika, kaain am taibora, te Beretitenti, te kauoman, Minita ao te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane ao ai bon kaain Kiribati ni kabane bon te bwana ni kamauri.

Eng te Tibiika I bon ti kan karekea naba otau ao n titiraki naba ibukin ana kanoa te Tautaeka bwa iai ara ribooti man te PAC iaon ana akaunti te Housing are ti a tia n taiboranna n te Auti ae nako ma kanga I ti kan kaira am iango nakon *rule 65 (6)* e aonga n ae reke matatara iai kaain te Komete taan ibuobuoki ma te Tautaeka. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao tia noora ara tua ni kairiri anne *rule 65(6)* ao e kangai taekan te tua anne *the Government shall table report to the Maneaba in response to the recommendations of each report of the Committee on the first day of seating of the following meeting of the Maneaba.* Ao N na rairia ngkanne nakon te taetae ni Kiribati *'E riai te Tautaeka n taiborani ni moanibongin ana bowi te Maneaba are imwina ana ribooti iaon kaekan ana iango ni ibuobuoki te Komete ana ribooti teuana ma teuana'.* Ngaia nanona otau bwa terana otam bwa otau n aei ao e riai n taiborana ana *report* te Tautaeka nanona ana *response* ngkana anne ae ko nanonna e tuai taiboranaki tera ae ko nanonna te Tia Babaire n te PAC ae ngaia ae ko *raise* am *concern* n te tai aei e nakoim.

Hon.Tauanei Marea: Ngaia anne te Tibiika n noran naba n te Ota Beba ao I aki noora ana *response* te Tautaeka. Ma kanga otau e na riai n taiboranaki n te Moanibong n teiraken te Auti ngkana eti otau anne.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Tia Babaire ao te Tia Tei mai Nikunau ao ibukin am rongorongo man te aobiti ao akea te *response* ae e a tia moa n roko ae ti na kona n taiboranna ibukin ami rongorongo kaain te PAC n te tai aei ma ngkana iai ana kan ibuobuoki iai te Beretitenti ae karineaki ao I anganiko te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I karabwa te Tia Tei mai Nikunau are bon te Tia Babaire ni Kometen ana Mwane te Botanaomata te Public Account Committee. Ao e bon roko ni maroro ma ngai n te ingabong aei bon imwain te Auti n Tei ao e kan karekea otana ma I taku bwa aei te bwai teuana ae riai ni katamaroaki ao ti kaitau nakon te Komete are e a tia ni kateaki are e na rinanon manga tuan ara Auti bwa aei te itera ae na katamaroaki. Bwa bon aei te aki ota

raoi ao te matata ae titebo bwa e aki matata n te aro are ribootin ana mena te PAC n ririki aika a nako e bon bane ana tai te PAC n te aua n ririki ae nako bwa ai tataningakin ana mena te Tautaeka ma te kaekaeka man ana itera te Tautaeka ao riki te naan Board ke te naan baba n tararua a tia ni bane ni kaekai ni karokoi aia comment iroun te PAC rinanon kaekan aia titiraki. Kanga anne te kaeka nanona ngkana e na manga bon taiboranaki bwa te ribooti kanga e a okioki te mwakuri ngaia ao aikai e a tia tabeia bwa a tia n taiboranna rinanon aia Boards ni kaekai ana titiraki tao te Oteta ao a tia ngkanne n taiboranna bwa kanoan aia ribooti ni katauraoi nakon te PAC ao ai anne ae aongkoa e a tia mai irouia.

Ma are ai te aki ota bwa are iai te *rules* ngaia are iai ngkai te katamaroa nakon te *rules* bwa ngkana e aki taningaaki bwa e bon titebo te ribooti are e na manga karokoaki are a tia ni uotiarake kaain te baba n tararua rinanon kaekaekaan ana ribooti te Oteta Tienera are e a tia nakon te Committee titebo anne. Ngkana e na manga nakomai n taiboranaki ikai ngaia are anne ngkanne ae ti taku bwa iai te itera ni katamaroa are e noraki riaina bwa are e a okioki te mwakuri man ana itera te Tautaeka ma are tao eti bwa tao e bon tangiria bwa e na taiboranna te Tautaeka, ma are iai aron kawain taiboranakin bwa are bon ana rabwata te Tautaeka kaain te Board ake a kateaki bon ana aomata te Tautaeka ian tararuakin ana kambwana.

Ma tao iai te aki matata n anne ma ngaia I bon manga tuanga te Tia Tei ao ai katabeana naba bwa te Tia Babaire ae bon tabekia bwa tia kanakoa te kamatata ana itera te Tautaeka ao tao anne te itera ae e na katamaroaki ngkana e a rinanoaki ara tua ae maungatabu, ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am kamataata, ao tao n aron ae tabekia te Chairman n te PAC ao tao e bon *refer* nakon ara *rules* n te tai aei moa tao anne bukina ae tabekia n te tai aei ao ti ota n aron are e kamatata te Beretitenti bwa iai ngkai rinanoan ara *rules of procedure* ane ngaia e na kataaki naba ni katamaroaki te kibu aei ke kanga aron tangiran ana ribooti ke ana *response* te Tautaeka nakon ana akaunti ane e wene imatana. Ma tia katuka aei ao iai moa au bubuti bwa ngaia tao I kaongoaki moa ngkai bwa mate rerio ao e a nakoimi. Ma ngkai tao tia bon ni maroro ao e bon mate bwanaan Kiribati tera ami iango ti na *continue* ke ti na katokia moa ikai ni karokoa e a manga maeu. N na katikua nakoimi. Te Tia Tei mai Butaritari ko kan maroro e nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao bon reitan te bwana ni kamauri e koaua ti kan kaeta otara iaon te bwai aio bwa e kaokoro teutana ara atatai ma te Beretitenti n ana kabwarabwara. Ao n ana

kabwarabwara te Beretitenti ao e taekinna ni kangai bwa ana *response* te Tautaeka ngaia are e a kaekaeka iai naake a roko n tei n te PAC ma ae nanonaki n te mena imwin tuoakin ngkanne te maroro akekei ao bon iai ngkanne manga ana *recommendation* te PAC ane e nang kaotinakoi are ngaia ae kainnanoa riki ngkanne ana ribooti te Tautaeka iaon arei. Bwa aio ae ti taneiai iai n taai aika nako kanga inanon ara tai n Tia Koroboki ao ko bon tei ni kaeka taian titiraki ake e tabekia te PAC n te tai arei ao ngkana e aki kukurei te PAC n taian kaeka akekei ao e a manga bon kaotinakoi ngkanne ana *recommendations* n tokin te tai ao e a manga kanakoaki te naan te Ministry ao ngkanne ngkoe koa manga kaekai ngkanne akekei ngkanne ao anne ngkanne are e a kananonaaki ngkanne are e na riai n taiboranaki imwain are e kona ni maroroakinaki ana ribooti te PAC.

Kanga anne ngaira ara atatai ma ngkana arona bwa e kaokoro ana atatai te Tautaeka ma aio ae kanga ti taneiai ma ngkoa are e kananonaaki n te ribooti arei e kananonaaki ngkanne are imwin are e a tia n rinanoaki am maroro nakon te PAC ao taian ra ani kabane te Ministry teuana ma teuana ao te PAC ngkana e aki rau n te naan maroro ao e na manga bon kaotinakoi ngkanne ana *recommendations* ao ai anne ngkanne are e kananoaki ngkanne are te ribooti aio te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Butaritari n am kamatata ao am ibuobuoki nakon kanga te tabeaianga aei ao tao n nang katuka moa te maroro ngkana kam tangiria bwa ti nang katikua moa e a maeu bwanaan Kiribati ke tuai? E a maeu te BPA ke e tuai bwa ti kan ataia. E bon teimatoa n tuai maeu te rerioa ao terana ami iango iai ao tia kamotirawa moa te Auti bwa n te tai are e maeu iai ao tia manga okirikaaki tao tia kakaea te anga ae tia kaongoi ngkami iai bwa ti na manga ikotaki ikai ni manga nakomai. Tia Motirawa moa

(MOTIRAWA MOA TE BOWI IBUKIN MATEN TE RERIO)

Tibiika: Ngaia ngkai e a manga tamaroa bwanaan Kiribati ao ti na reitanako ara maroro I taku bwa e katea ngkoa baina te Chairman ngkoa n te PAC imwain tokira n ae nako ao N na anganna bwa e na maroro iaon aei. Kanakoa am maroro.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika ao eng tao e koaua tao I moantaai moa ke I rimoa moa ni kaitaua te Tautaeka n aron ana kaeka n are ara titiraki are I tabekia ma I boraoi ni iango ma are e tabekia te Tia Tei mai Butaritari iaon kaekan ngkanne are ngaira ara ribooti bwa are iai ara iango ni ibuobuoki are ti a tibwa karini n ara ribooti ma are anne ngkanne are e nanonaki n te tua anne. Ma are e a tiku iroun te Tautaeka ma tera aron ke I a kan

bubuti nakon te taibora te Tibiika bwa are iai ara *motion* ke iai ara kaoti are ti katoka ibukin ke iaon kanga rinanoan ara ribooti ao tao I bon riki n tabeka aio bwa are ka maki kona ni butimwaea ara *motion* anne kea ra kaoti anne ni karokoa e taiboranaki ana *response* ke ana kaeka te Tautaeka moa.

Ngaia are tao anne teuana tabeaiangara ngaira kaain Kiribati bwa tao tia katikua nakoim te taibora ngkana kam a kona ni katoka ngkanne ara kaoti bwa e aonga n ae e a rinanoaki ara ribooti bwa tao te Tautaeka tao e a bon kakaea aron ao tao bon akea ana kanganga n aron katauraoan ana kaeka nakon ara *motion* ke nakon ara kaoti are ti a tia ni karokoa inanon baia. Ao anne kanga te bubuti ae uarereke te Tia Babaire man te Komete ibukin ngkanne ai butimwaean ara *motion* are ti a tia ni karokoa inanon baim. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Chairman n te PAC n am maroro ao iai am *point of order* te Leader n te Kaitara ao kan kanakoa.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko rabwa te Tibiika ao ti ibukin bwa are I taku bwa e nang kakawaki ngkai e a mwemwe taekan ana ribooti te PAC bwa are e a nang tiraua aika a tuai man taiboranaki nakon matan te Maneaba ni Maungatabu ao ti nanokawaki n ana kaeka te Tautaeka are e a rangi ni kabanetai, ao e a nang karawata te mwakuri ai manga te kaekaeka iaon kanoan ana ribooti te PAC are a bon tia ni kaekaeka iai Taan Mwakuri. Kanga ti taku ngaira bwa e nang matata tuan ara Auti aei ibukin ana kaeka te Tautaeka ae e na riai n roko ke ni kaweneaki imatan te Maneaba n aron ngkai te bong aei ao are e bon tuai ni bane te bong te Tibiika. Ao I taku bwa aei taben te Tautaeka ngkana e rawata tabena ma aei katabeana bwa tabena bwa e na riai n taraia bwa a roko te naan kaeka ao riki e nang kakawaki kanoan taben ana Komete ara Maneaba aei ibukin tararuan kaubwain ke ana mwane te botanaomata ao I taku bwa aei ngkana iai riki taabe aika a nang tiraua ao I taku bwa aei teuana mai ibuakona e na riai ni moanibwaia te Tautaeka. Bwa aei katabeana nakon te Maneaba ni Maungatabu bwa e na riai ni kawenea ana ribooti imwin nakon ana iango ni ibuobuoki te PAC.

Ngaia are ti na bubuti bwa e bon nang matata ara tua ao e koaua are e mwaneweia te Beretitenti bwa iai te bitaki ae na karaoaki ma e tuai ni bitaki ngkai moa ara tua ao ngkai I taku bwa tia mena inanon te bong aei ti na bubuti te Tibiika ngkana e kona ni kawenea ana ribooti te Tautaeka ni kaeka are e a tia ni kawenea te PAC imwain tokin te bong aei ao I taku bwa anne ae na bon bae ni kona ni karaoia te Tautaeka bwa e a maan ni wene inanon baina ana ribooti te PAC. Kanga ti anne man ara itera bwa aikai tabera ae nang kakawaki

ao ti na nang bubutia te Tautaeka bwa e na kibara naba aei ao e rabwa.

HE.Taneti Mamau: *Point of Order*

Tibiika: E rabwa te Leader n te Kaitara ao e nakoim te Beretitenti tera am *Point of Order.*

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I karabwaia taan maroro iaon aei e koaua tao e moa mai iroun te Tia Tei mai Butaritari ao kanga e boraoi ni iango ma te Tia Babaire n te PAC ma e teretere n te *rules* bwa are 65(6) bwa e a tia ni wene te ribooti nakon mataia Taan Mwakuri ao a tia ni kaeka. E aki oti ngkanne bwa tao ai ana kauoua n *recommendation* te PAC ae ana manga kaeka riki akea anne n te *rules* ma tao kam bon tataneiai iai n aekan te Leader n te Kaitara e a tia naba anne aron te mena. E a tia n rinanoaki ana ribooti te Oteta iroun te PAC e karaoi ana *recommendations* ao e kanakoi nakoia Taan Mwakuri ke tao aobiti bwa ana kaekai.

Ngkanne bon te titiraki n aekan are e bon tabetabekia te Tia Babaire n te PAC ae nako a tia ni mena ma akanne e a ngaa ngkanne are e na tangiraki bwa e na manga taiboranaki nako ikai. Bwa are a tia titebo kanoan arei are a tia ni kaeka te bae taekan te mena ana *recommendation* te ribooti bwa e a tia. Anne ae ti kangai tao e aki nang teretere raoi ngkana e koaua bwa e a manga oki kaua ana ribooti te PAC manga ana *recommendations* aika a boou ao tao anne ngkanne are e nang katereaki ngkanne n tera n te *rules.* Ma ibukin te ongora e a tibwa roko te kaeka ke tao ana ribooti ana manga kaoti riki ke ana *recommendations* te PAC n te Housing n 7 n Eberi ao tao ngaia anne ma tao iaon kawaina n roko n te bong aei.

Ao te kauoua tao e bon raoiroi n ae e kakatamaroaki te maroro ao bon akea au taeka ae kabanetai I nanokawaki iroun te Leader n te Kaitara bwa kanga akea au taeka ae I kangai e aoria bwa tao ibukin ae I ana ana *comment* te Tia Babaire n te PAC n ae nako n te Auti n Tei ae nako are e taekinna ni kangai tao e riai ni kaitiakaki te itera aei bwa e a ngaa ae kananonaaki bwa are a tia ni karokoi aia *comment* ni kaeka te *recommendation* te kaoti Taan Mwakuri ke te Tautaeka, e ngaa ngkanne ao ta e a raoiroi ni katereaki anne. Ao e kaawa ni bure te ongora nakoia kaain Kiribati kanga akea au taeka ae kangai e a nang kabanetai bwa e aonga n ae e a matata raoi bwa e raoiroi bon kaotan touan mwiin te taeka are e taekinaki n aron ae ko nang manga karioa am taeka ae kanga e na katarabuaka te Tautaeka. Ao ibukin tao te rongorongo te Tia Babaire te rerio e bon maeu ma tia kan ongora ngkanne bwa tera ae riki.

Bwa ngaia ngke ti oki nakon ara ruu ao e maeu te rerio kanga akea tera e bon tang Kiribati ma tao te toma mai ikai nakon te BPA bwa e aonga ni matata raoi Kiribati bwa ngkana e

aki raoiroi te rerio bwa e bon raoiroi te rerio ao tao man taeka tabeua akanne ao otau ao au kantaninga kanga I kataia ni kabwarabwara n te moantai bwa are anne ae ngaia tao te *rules* ke tao te Komete are e tabeakina ngkai te *rules* n noria ni katamaroa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Beretitenti n am kamataata I bon ti kan rua mwiin are rerio ao eti bwa e maeu te rerio ma are ti nanonna iai are te *transmitter* are karokoan mai ikai nakon te kanako bwana e aki raoiroi ma bon ti aki ara bwai naba ngaira n ana bwai naba te BPA. Ngaia are ibukina bwa ana ongora kaain Kiribati ao ti aki kona ni *continue* ngaia are ti katokia bwa anne bon te *advise* mai irouia nakoira. Ao I taku bwa e a bon bongata te maroro iai am kan maroro riki te Leader n te Kaitara e aoria n ae nako ara bwai are imwina.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao e kaokoro aron waakinan ana mwakuri te PAC ma are e kabwarabwara te Beretitenti bwa nanona are e moan mwakuri ma ngaia te PAC ana ribooti te Oteta Tienera iaon te akaunti. Ao ngaia anne are e a roko iai a weteaki Taan Mwakuri bwa ana kabwarabwara tao tera ane e tangiria n ikan ota iai te PAC. Ao ngkanne imwin anne ao te PAC e a kanakoa ana ribooti ma kanoan ana ribooti anne ana iango ni ibuobuoki iaon are ana ribooti te Oteta Tienera ao imwin naba ana maroro ma Taan Mwakuri are a tia ni karaoa iai ana maroro ma ngaia iaon te *Inquiry* ao aei ngkanne ngaia te ribooti ae ti maroroakinna n te tai aei are ana ribooti te PAC ai bon ti teuana ana ribooti te PAC ae kakaotinakoa iaon te akaunti. Ao ngaia anne ngkanne ae te ribooti ae kaekana ae ngaia ngkai ae kakaeaki ngkai mai iroun te Tautaeka. Ao e mwaneweia te Beretitenti bwa e a tibwa roko inanon bain te Housing ni 7 n Eberi ma ti aki anne te tai ae taraaki n ara tua bwa te tai are e taiboranaki iai te ribooti ana ribooti te PAC n te Maneaba ni Maungatabu ao ngkanne anne ai bon taben te Tautaeka bwa e na taraia bwa a roko n taabo ake ana riai n roko iai te ribooti aikanne. Tao anne ti aikanne I ti kan kamatata bwa mwiina e a bure naba ongoran Kiribati n te bwai ae kanga ti maroroakinna ngkai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: N na kanakoa nakoim te Beretitenti are ai bon kabanean naba ara maroro iaon tao ana tabeka te Chairman n te PAC ao e nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa I karabwa te kamatata mai iroun te Leader n te Kaitara ma kanga anne ngkai te ota ao anne naba I bon kaongoaki bwa bon anne te PAC e karaoa moa ana mena ma ana ribooti te Oteta Tienera ao mwiin ana ribooti te Oteta Tienera e a karaoi ngkanne ana kaoti iaon te ribooti anne ao e a kanakoa nakoia ngkanne taabo ni mwakuri ke kaain te baba n tararua ke kambwana bwa a nang kaekai. Ao

akanne ngkanne are a oki ngkanne a manga bowi ngkanne ma ngaia. Anne ngkanne te kawai, kanga e kaokoro ngkanne ma ae taekinna bwa are bon ti te *account* bon te Oteta Tienera ni karaoa ana ribooti iaon aia akaunti ao ngkana e a karaoa ngkanne ana mena are bon raoia naba te Oteta Tienera ao te *Accounting General* a rinanora ngkanne ma te Komete ao a kanakoa ngkanne mwiin aia ribooti bwa ai antai ngkai. Ao te titiraki antai ngkanne ae e na kaekai? Ma are ana kaekai Taan Mwakuri ao ngke a tia ni kaekai ao ai anne otaia e a tia aia kaeka.

Ao ngkana e a manga mena bwa are ti te mena ana kaekai ana *recommendations* ke ana kaoti te Komete ae a tia ngkanne ni kaekai. Kanga e a kanganga are e nang roko naba ikai ana ribooti te Komete ao aki kaekai tao taan bukinaki ke taan kamatata. Ma anne kanga te kawai ngkai ae ti botau ngaia anne ngkai ngkana tao e kaokoro I aki ataia bwa tao e a kaokoro ma otau ae I tuangaki inanon te tai aei ao e rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a bon bongata te maroro iaon ana tabeka te Chairman n te PAC are bon te Tia Tei mai Nikunau ao tao e bon kakawaki naba bwa e na anga ana *ruling* te taibora bwa ibukina bwa te bwai aei kanga bon kanoan ara tua ni kairiri ao I matata n aron are e taekinna te Beretitenti bwa iai te bwai ae e a tia ni karaoaki ngkai n aron katamaroan ke rinanon ara *rules of procedure* iroun te Komete are e a tia n anganaki bwa tabena, ao iai naba te itera are kanga e na irekereke ma aron te onono nakon ara *section* ae ngaia ae ti maroro iaona n te tai aei.

Ngkanne bon ti au kauring mai ikai bwa man te taibora ao man te Maneaba ni Maungatabu katabeami tao n nang taetae nakoia taan koroboki. Bwa ian te tua ae ti taekinna ngkai aei ke ian te *rules* ae ti taetae iaona aei ae 65(6) ao I taku bwa ti bon kabaeaki iai bwa ti riai n kawenea ke n taiborana ara ribooti inanon te Maneaba aei n aron are e a tia ni maroroakinaki n te tai aei. Ao ngaia tao au kauring mai ikai ao au ibuobuoki naba nakon te PAC I taku bwa iai te tua ane ko mwakuri ma ngaia ko kona naba n *summon* tao antai are tabena are ngkana arona bwa e aki roko te kaeka ke baikara ake ko a tia ni kantaningai bwa a riai ni kakoroaki iai nanon tibwangam are ko a tia n anganaki iai iroun te Maneaba ni Maungatabu. Ao ti a nakon ara bwai are imwina. E nakoim te Tia Babaire ao te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika kabwara au bure I bon ti kan rimwiin are ko tia n taekinna bwa te *summon* otara ti n ara tai ni mwakuri, ao ara ribooti e a roko n te Auti I taku bwa ai ti aki tabera te *summon* ko rabwa.

Tibiika: Ko a kai reitaki iai ma au Legal Counsel ao e a kairiko nakon kawaim are kona karaoia iai ao I taku bwa anne kabebetean aron ara

mwakuri ibukin karaoan tibwangami inanon ara Maneaba ni Maungatabu. Ao ngkanne tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Taian titiraki ao kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Te moan titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Taoaba Kaiea ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Ruateki Tekaiara te Minita ibukin Enwiromenta Tararuan Aaba ao Karikirakean te Ununiki e nakoim te Tia Tei.

OTANIKIN BWAAI NI KATEITEI MAI TIAINA

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika ao ngkai bon au moan n tai n taetae n te moaningabong aio ao tia reiti moa bwana ni kakamauri ao ni kamwaitoroan moa riki te Auti aio imwin te moan maroro ao tia kamauri nakon bwanaia kaain Tarawateinainano ni kabane ni kamauri nakoira ni kabane e moa mai iroun ara Beretitenti ae karineaki te Kauoman, Minita ni kabane, ngaira Taan Tei kaain Kiribati ni kabane ao ngaira ake ti na ongora n te tai aei kam na bane moa ni Mauri.

N na bubuti tabekan au titiraki ane toka iaon te Ota Beba te Tia Babaire ane bon nambwa 1 are e kangai taekana:- *Ibukin buokan boon kabebetean boon bwaai ni kateitei ibukia kaain Kiribati e kona te Minita are tabena ni kakaai anga ma waaki ian tuan te ununiki ao tararuan aroka ae Kiribati n te aro ae na kona ni kariaiaki rokon bwaai ni kateitei mai Tiaina aika a materaoi ao man nakoraoi n aron are e katauaki rokon ana bwai ni kateitei Tiaina akanne i Biiti n te aro are e na aki manga kabaeaki ke ana aki manga kabaeaki kaain Kiribati bwa ana otani bwaai ni kateitei aikanne mai Biiti n te boo ae bubura nakon are a bon kaoa naba mai Tiaina?* E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao I kan reita te bwana ni kamauri Madam Speaker ngkai bwa e rangi n eti ara kauti n ara titiraki aio bwa te moani kaeka ni bakatekean te MELAD ni moan titiraki ao manga te moan kaeka, e a bon kaotia naba bwa ana bon bane n eti ara kauti nakon taai aika ana roko. Ao aio ana kaeka te Tautaeka te Tia Babaire:- *E waaki au aobiti ni mwakuri ma ana aobiti Tiaina ni kabaitian mwakurian bwaai ake a kainnanoaki ke te import risk analysis man tian te mwakuri aio ao e a kona naba ni waaki te kaobwai mai Tiaina iaon bwaai ni kateitei ko rabwa.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te moantai.

Hon.Taoaba Kaiea: Ao e rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita ae karineaki n ana kaeka I taku bwa

kanga e katerea ae iai te waaki ngkai ke ana waaki te Tautaeka, ao e koaua bon te titiraki aio te Tia Babaire e kaineti ma kanga tao bon te ibuobuoki riki nakoia ara botanaomata tao bon iaon Tarawateinainano ma Betio ao tao bon Kiribati naba ae bwanin te Tia Babaire. Ao ngkana I bon taetae riki moa ibukia kaain abau ae Tarawateinainano te Tia Babaire bwa tera kanga buokaia n te itera aio te Tia Babaire I taku bwa e nan ang korakora ngkai ti kakoaua bwa otanakin bwaai aika ti na manga otani mai Biiti te Tia Babaire are e a bon aki *direct* naba nako abara ikai, I taku bwa anne e karikirakea riki te boo ae bubura ao ana bon kainnanoia ara botanaomata.

Ti kakoaua anne bwa man reken anne are a roko bwaai aikai mai Tiaina ao nako Tarawa ao I taku bwa anne ngkanne e na rangi ni bebete boona ao e nang *affordable* nakoia ara botanaomata iaon Tarawateinainano.

Buokan ngkanne te titiraki te Tia Babaire bwa e kangai, e koaua are kanga n taai aika nako are iai kanga bon te totoko teutana bwa tao ti aki totoko ma bon te kamatebwai ae karaoaki ibukin bwaai aikai. Ao e rabwa te Minita bwa e a tia ni karaoi itera akanne ma Tiaina ma bon kaain ana aobiti ao bon ana taan rabakau. Ao tao ni ngai ngkanne te tai are e na waaki iai ngkanne kaoan bwaai aikai te Tia Babaire n rimwin ana waaki te Botaki ni Mwakuri te Minita ma ana koraki ni ikotaki ma Tiaina tao ni ngai te tai are e na roko iai ke e na waaki iai kaoan bwaai aikai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa buokan te titiraki bwa ni ngai te tai are e na kona n tia aio ke n riki aio ao tao ai bon tian naba ao rokon naba ana kaeka Tiaina. Bwa ngkai e teimatoa n tuai n roko ana kaekaeka Tiaina mai irouia ara koraki ake tabeia, nakon te rabwata naba ae ana kauatabo mai Tiaina. A tuai man kaekaekai ara titiraki ake ti tangiri, ao tao ai bon rokon aio ao e a nako naba ikanne. Ibukin ami rongorongo ao e raoiroi te aobiti ae Tiaina ana *Ambassador* Tiaina ni katomaira ao ni buoka ana kauatabo mai ikekei bwa e aonga ni waekoa te kaeka ao ti aonga ni waaki nakon are imwina. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minita n ana kamatata riki iaon te itera aei. Ao e koaua are a bon ongongora ara botanaomata ake iai irekerekeia ma tao itera aei te Tia Babaire. Ma e koaua a kona n reke buokaia n aia ota ao ni ikotaki naba ma bon te botanaomata are ti na bon manga bobwai mai irouia. E koaua ti kaitaua bwa ngaia te Minita ma ana

botaki are a bon waaki ngkai ni mwakuria.
E koaua ti karabwarabwa bwa e a tia ni waaki aio ma tao e koaua tao e tuai n roko te mena aei. Kanga bon te bubuti nakon te Minita bwa tera ngkana ae kona ni butibutia aio nakoia ana Taan Mwakuri ke tao aobitin Tiaina bwa tera are ana kona ni kabitia aio bwa e aonga ni bon moantaai naba barongaan aio ao kanga karokoan aio nako abara e aonga n ae moantaai n reke buokaia ara botanaomata ake a kainnanoa buokaia man te itera aio te Tia Babaire. Ao tao akea buokan te titiraki ma akanne bwaai ake I kona n taekini ibukin reitan kanga te maroro n te ingabong aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ma buokan ana titiraki. E koaua tera ara ang ani kabaitia aio ae tia bon waakinako iai. Ma tera bukin totokoan aikai ke waeremwen aikai tao ti kona bwa ngaira naba mai ikai ti kona tao ni kamatebwaia ao tao ti kona ni kangai bwa tao Tiaina bwaai ake ti tangiri mai aikai ake ti tangiria n te tai aio tao e aki tau inanon baina ibukin ana iokinibwai nakon aba ake e a tia n raa n reitaki ma ngaia. Tao e kona naba n reke anne n aekakin te Aono n Raina ngaia are rimwi moa ni kaeka ara bubuti mai Kiribati bwa e tuai moa tau ana iokinibwai akanne mai ikekei ke kanga anne ara kataratara bwa tera bukina ngkai e a maan ao anne kanga ara katautau.

Ma e ngae n anne ao kanga ti aki ti te kai bwa I taku bwa te *plywood* te bwai aei ae ngaia ae rangi n nanonaki n aei tao te *plywood* ma ti aki tara aio ma ngkai inanon ara reitaki ma ara kauatabo are Tiaina inanon ana Embassy are ikai tia tarai naba bwaai ni kabane, te amarake, te kunikai, te bwai n reirei, te raiti are e rangi ni bobuaka mai Australia tera riki ti nang karaoi bwaai ni kabane are a nang otanaki naba mai Tiaina nako Kiribati n te Moanibong manga akea te kauoua ni bong. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama Hon.Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Martin Moreti te Minita ibukia Aine, te Roronrikirake ao Kamweraoi e nakoim te Tia Tei.

E NA TEIMATOA NI BWAKA TE MWANE N AKI MWAKURI NAKOIA AOMATA KE E NA AKI

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka au titiraki n te ingabong aei are nambwana 10 n ara Ota Beba ao e kangai taekana:- *N na butia te Tautaeka bwa e na kaotia ao ni kamatoa raoi bwa te mwane ibukia ake aki mwakuri e na teimatoa ni bwaka ke e na aki?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire *ao I kukurei n taekinna bwa e na teimatoa te bwaka mwane ibukia ake aki mwakuri.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki ngkana iai.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao aei bukin ae ti titiraki n arona aei bwa ni 2 ni Maati n te ririki aei ao e a kaoti nakoa mwiin rokona mwiin ana maroro te IMF ke te rabwata are e tararua kanga tao biribirin kaubwaia te naan aba. Imwin ana maroro n te ririki aei ma te Tautaeka ao iai ibuakona mwanewean te mwane ibukia ake aki mwakuri bwa teuana ana anga te Tautaeka ni buokia te botanaomata kanga ibukin kanga kaitaraan te kanganga ma te Covid-19. Ao aei kanoan kanga ana ribooti ke aia ribooti naake a roko ni karaoa te maroro ma te Tautaeka aei ao ngaia aei ibukin ae ti titiraki bwa ngkana arona bwa aei teuana mai ibuakon ana anga te Tautaeka ni buoka te botanaomata ni kaitara te kanganga ma te Covid-19, ao are nanona bwa ngkana e a toki te Covid-19 ao tao e na toki naba bwakan te mwane aei nakoia ake aki mwakuri.

Ngaia kanga aei manga te rongorongo ae boou ae tia manga ongo irarikin are bon kanoan ana motinnano te Tautaeka. Ngaia aei bukin ae I titiraki n te tai aei te Tibiika bwa e na bon teimatoa ke e na aki n aron tein te ribooti. E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki kanga akea ara kanganga n taraan ngkai kaubwain ara Tautaeka n te tai aio. N aron are I taekinna ao e na bon teimatoa ni bwaka n aron are tia bon tia ni motinnanoia. Ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita ao tao e aki raoi nang kaeka au titiraki are nanona ngkanne bukin tera ngkanne ngke e taekinna te Tautaeka bwa te mwane ibukia Taan Mwakuri teuana ana anga n totokoa aron te kanganga ae na reke man te Covid-19 are kanoan ngkai ana buoka nakoia kaain Kiribati ao aei e bon teretere n te beba ae I mwaneweia ae mai iroun te IMF. Ao tao anne ngkana e kona bwa are ngkai e a moanna ao tia tabeaianga bwa are nanona ngkana e a toki te Covid-19 ao nanona e na toki aei bwa are ti te buoka ibukin te Covid-19. Bwa e nang korakora tabeaiangan te IMF ibukin tao rawatan ngkai te kabanemwane ae bwabwaka, ao anne teuana te kaeka mai iroun te Tautaeka ao ngkana arona bwa e kona ni kaeka te Tautaeka bwa bukin tera ngkanne ngke e a tuanga te IMF bwa aei teuana mai ibuakon ana anga ni buoka te botanaomata ti

ibukin moa ngkai totokoan te kanganga man te Covid-19.

Tibiika: Te Minita n Te mwane.
Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao tao N na ibuobuoki iai bwa kanga I bon kubanako naba n aron ana tabeka te Leader n te Kaitara ae taekinna bwa aio te bwai are e motikaki n ana maroro ma te IMF. Ma tao I nang mimi naba bwa are bon ngai naba temanna ae I bowi ma kaain te IMF ao I aki ataia bwa e reke mai ia ana rongorongo anne te Leader n te Kaitara bwa akea ae ti taekinna ae na toki te bwaka mwane ngkana arona bwa e toki n aron ae taekinna te Covid-19.

Ngaia kanga I taku bwa bon akea e aera I taku bwa e raoiroi ae I taetae ibukin te ongora bwa bon akea ae ti taekina anne ao ngai are I bon tekateka mai kaain te IMF bon akea naba ae I mwaneweia ae na toki n aron are I taekinna ae na toki te bwakamwane nakoia naake aki mwakuri ngkana arona bwa e a moti kunan te Covid-19. E rabwa ngkana e matata.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao e mena imatau ngkai aranna bwa te *staff concluding statement* kanga tao mwiin are rokoia naake a roko tani karaoa te maroro ma te Tautaeka ao aei kanoan te ribooti ngkana tao e tuai reke ana tai te Tautaeka n noora aei, ao aei e taku bwa ngkana N na warekia bwa te taetae ni imatang e aoria n are e matata raoi bwa ti aki te bwai ae ti karioa ngaia aei bukin ae ti titiraki iai bwa e na teimatoa ke e na aki. Akea n te ribooti ae kangai e na toki te mwane anne ma te ribooti e kangai:- *Ma te ribooti e kangai bwa teuana mai ibuakon ana buoka te Tautaeka nakoia te botanaomata ni kaitarai kanganga man te Covid-19.* Ao tao ngkana ko kariaia te Tibiika bwa e aoria n are e a matata raoi.

Tibiika: Warekia.

Hon.Tessie Eria Lambourne: *The Government approve an economic relieve package of $13.5 million Australia dollars in 2020 which include unemployment income support* ao a rawata riki ngkanne ma are aei I taku bwa e kaotia ikai n aron are I taekinna bwa ana buoka te Tautaeka nakoia kaain Kiribati aei e irekereke ma te mwane n aki mwakuri. Ao bon ti aki raoi aei bwa aei bon ana buoka nakon te botanaomata ao ngaia aei kanoan te ribooti aei ae e a tia ni kariaia te Tautaeka bwa e na katokaaki te ribooti aei ao ngaia ae e a toka. Ao anne ngkanne nanona ngaira ae tia anaia mai iai bwa nanona kanoan naba ana buoka te Tautaeka nakon te botanaomata te mwane ibukiia taan aki mwakuri.

Ngaia aei ae ti titiraki iai bwa e na teimatoa ke e na aki bwa are nanon aei ngkana e a toki te kanganga ao

ngkanne tao e nang toki naba anne. Ngaia aei ae nambwa 4 n te ribooti aei ke kanga te *statement* aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Minita n te mwane.

Hon.Dr Teuea Toatu: E koaua tao kabwara au bure ngkana tao I a *take over* mai iroun te Minita n te MWYSA ma are I taku bwa te titiraki aio e *out of context* bwa are e bon taekina te bwai teuana ao ngaia tao bon oina raoi te IMF *report* ao ngke e bon kainetia riki nakoiu ao e nang raoiroi nakon te Minita n te mwane. Ma are ngkai e kainetia nakon te Minita n te MWYSA ao ngaia bon iai riki ann riki ana raa titiraki. Ma ngaia I taku bwa e aki raoiroi anne ma aio kaetana. Tera te ribooti are e warekia anne e na uringa bwa e aki kona ni karaoaki te ribooti ni karokoa ti bane ni kariaia. Ao I a mimi bwa e a taku bwa e a taekina te Leader n te Kaitara e roko ae e a ti a tia ni kariaia. Aio te *concluding statement at the end of the article for consultation* ma te IMF ao aio te *concluding statement* ae na *issue* ao ti na boraraoi iaona. Ti a tia n anga ara *comment* iaona *whether* a *take* ara *comment* n te *final version* ke aki inaomataia anne. Ma ara mena ae ti na anganiia e kangai ti aki boraoi ma te *statement* aio ti aki boraoi ma te *statement* aio.

Ma n tokin te tai Madam Speaker ao tao e raoiroi ibukin te ongora tera are e taekinna te ribooti a kona ni bon taekinna ni bon oin aia *interpretation* ma te bwai ae na karaoia te Tautaeka bon are e na karaoia are e bon taku bwa e noria bwa e riai ni karaoia. Ao kaekan ana titiraki are na bwaka nakoia taan tia mwakuri ke e na aki. E na ongora Kiribati ao e na ongora naba te Tia Tei ae karineaki ibukin ana tabeka e na bwaka e aki kona n ae na aki. Bwa e marurung te Tautaeka, e marurung ara *balance sheet* ao e marurung ara mwane inanon baira. E rabwa.

Tibiika: E rabwa e a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

ROOTAKIN MATANIWIIN TE Oo NI KATORIKA I FUTUNA, TABOIAKI I BERU

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ae ai bon au moantai n taetae n te ingabong n te bong aio ao I a kanakoa bwanaan au abamwakoro n reiti ngkami te Beretitenti, Kauoman, Minita ao Taan Tei ni kabane ao te Tibiika ma kaain am aobiti kam na bane moa ni Mauri.

I a bubuti tabekan au titiraki are nambwana 19 ane e kangai:- *I a tia ni karina taekan te kanganga n rotakin mataniwin te Oo ni Katorika are i Futuna i Taboiaki i Beru ian te mwane ni buoka are e toma ma itera aikai. Manga rimwiana riki te kan ongora bwa e bwaka ia ngkai rinanoan te bubuti aei taiaoka?*

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao aei ngkanne kaekan ana titiraki te temanna ae karineaki mai Beru:- *I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Beru bwa aia bubuti kaain te Katorika i Futuna i Taboiaki Beru ae mwakuriaki man au aobiti ni iterana are e tabe ma buoka ibukin kabuanibwai ao ko rabwa.*

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai.

Hon.England Iuta: Ao e rabwa an akaeka te Beretitenti ao e koaua aio are kaekakina naba ma ngke e mwakuriaki ma ti bon kan ota riki e a bon bwaka ia raoi te kai iraua ai te kai iraua ngkanne ni bubuti aio inanon ana beba te Beretitenti, e a maan bwa ai iraua te ririki ngkai tao ai uoua tabun te ririki imwin te tai are ti moan tabekia iai. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki ao tao te kan matata bwa e a bwaka raoi ia. Ao rongorongona e tuai ni waaki rinanoakin mwanenakina ibukina ngke e tangiraki moa manga te tiim bwa e na manga nako Beru, riki n taraa ke ni kamatebwaia te bubuti aei ni kaineti ma kanga kaetieti iaan kabonganakin te mwane aei ke te naan *guidelines.* Are aei e kananonaaki ibukin tao te *coastal* ke mataniwiin te aba n reitaki ma te bono. Ao iai ngkanne te kaetieti ian kabonganakin te mwane aei ae riai ngkanne rabwata ni mwakuri ake a kaineti ma aio riki uoua rabwata ke teniua. Bwa are te MISE ao te tabon Akawa te aobiti n Akawa ao n reitaki ma te MELAD. Ao anne ngkanne e bon baebae mwanangaia ibukin are e aki angangaraoi te mwananga. Ian naba katabetabe aika a mwaiti ao n tabetai e a manga taotaonaki te kiba nako Beru. Ma otau ngkai n te rongorongo e moanibwai ngkanne kawaran Taboaiaki Beru man ana tiim te MISE ao n reitaki ma te Fisheries ao te MELAD ake a na nako ngkanne ni kamatebwaia raoi kainannon te aro ni Katorika ke Taboiaki Beru. Ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki riki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Beretitenti n ana kaeka ao ngaia e bon koaua e kuri katangi nano aio n aron are I taku bwa are ai uoua tabun te ririki ao te tiim aikai tao ti aki te Oo ni Katorika i Futuna ae rootaki bwa bon te itera anne ni kabane ao te oo ni katorika i Futuna ai tibwa uoua tabun te ririki n nako. Iraua naba tabetabekan ikai ae ana roko ni ngai ana tiim n tutuo te Tautaeka? A bon tuai man roko ni uaa ngkai. Bwa kanga tera anga ngkanne bwa are te wanikiba ai tibwa boni ngkai, ao e aera ngkai aikoa kabongana te kaibuke ngkana ngaia. Bon ti te kan bubuti bwa ni ngai ae a kantaningaia bwa ana mwananga iai bwa kanga

akea naba ae katurua te Beretitenti bwa ana mwananga iai. Ma are tia bubuti ngkana iai buokan aio taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: E rabwa ao are tao e na bon ataaki bwa te bubuti ian te mwane aei ai te $300 tabun ngkai. Ao te mwane ae kainnanoaki naba ngkai e riaon $20 tabun te mirion ke tao e bon kaan $30 te mirion. ao te mwane are e bon rereke ian ana buoka te mwane ni buoka ni kaineti ma te bubuti aikai ngkoa $1 teuana te mirion ngkai ti a tia ni karaka imwain tokin ana teem te Tautaeka aei nakon $2 te mirion te ririki. Are e aoria ti noori kainnanoia kaain Kiribati ni kabane ma are bon iai kainibaire aika a iraki ma kaekaan ngkanne te titiraki n aron te rongorongo ae I anganaki e a moanibwai ngkanne Beru n reitaki naba ma abamwakoro ake a bon maan naba n aron Beru, ake ana kawaraki ngkana e angaraoi te waanikiba ao eti te kaibuke tewaana te itera teuana ae kona n taraaki naba iai.

Ai bon inanon te ririki aei I aki kona ni kanakoa bwa tao ni ngai raoi bwa are tia reitaki tao taabo ni mwakuri ake ana karaoa aei ni kabaitia riki ma ni bon te ririki aei. Ngkana ti aki inanon nukan te ririki tao inanon banen te ririki ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: E rangi n rabwa ana kaeka te Beretitenti ma tao e bon koaua anne bwa are kanga n otau naba ngai a moanibwaiaki riki ana tabo te botanaomata n aron te Oo, ao n te aro kanga otau n aron tuan te ware aio ngaia aika ana moanibwaiakaki n taai nako ao tao ngkana e a koaua bwa e a baenikai ngkai te mwane n aron mwanenakina ae kan roko n $30 te mirion te Tibiika e raoiroi bwa are ti bon taui mwiin rongorongo aika a bon nako naba imwaira imwain kaekakin titiraki. Ma bon taraana e marurung te Tautaeka ao iai ana kona e aki kona ni kabwaroa ana mwane raona ane $2 te mirion. Tao ni bon ti te tai moa aio bwa a bane naba ni kaekaaki aron bubuti ni kabane akana a wene. Ao ngkai otau n te kaekaeka iai kaubwain te Tautaeka ae tauraoi moa irouna, tera ngkana e a karaanga ke ni katiia riki anne iai ana anga te Tautaeka ni katiia anne e aonga n ae e materaoi naba karaoakin bwaai n te tai ae ti teuana ao e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ae ko karineaki am kabanea ni kaeka.

HE.Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki ao tao e koaua e rangi n tarataraaki te Tautaeka ma are iai te koaua are aei naba teuana te itera are kanga e korakora mwanenakina man te botaki n te aonnaba. Kanga te bwai are e rekereke ma bibitakin kanoan bong ao n rekereke ma kabuanibwai.

Ngaia are aikai naba aika a taraaki bwa n aron are I taku iai ana tabeka Kiribati aika a bae ngkai n rinanoaki n rabwatan te aonnaba. Ma ae ngkai ae ti kataia moa ni ibuobuoki ni bonobonoti kanganga are ti taku bwa a moanibwai moa ake a bon rootaki n te kanganga are e aki kona ni karekea te kabuanibwai. Kanganga ake kanga tao a kona riki n tei maan ai anne ngkanne ae e a kona ngkanne n raa ni waeremwe teutana.

Ma riki ni kaineti ma aron kainnanon Beru ae na kataaki n noraki ni kataweaki ao e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Ruateki Tekaiara te Minita ibukin Enwaromenta Tararuan Aaba ao karikirakean te ununiki. E nakoim te Tia Tei.

KABONGANAAN TE NEI NI BANEAWA IROUIA KAAIN BONRIKI BWA ANA MAEKA IAI

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Tibiika ao au titiraki are imwina ngkanne iaon te Ota Beba nambwana 2 e kangai taekana:

E kona te Tautaeka n anganiia taan ababa i Bonriki aia tabo are nako nanon te Nei ni Baneawa bwa ana kabongana ni maeka iai? E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ma ana kauoua n titiraki ibukia kaain ana abamwakoro ae TUC ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka nako iai:-

E karautaeka te Tautaeka nakon te bubuti aio kai bon iai karikirake aika iaon kawaia ni waakinaki n aban te Tautaeka ke taabo aika a mwaneweaki iroun te Tia Tei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa ana kaeka te Minita te Tia Babaire ao I taku bwa tao are a bon ongora kaain Bonriki ao e moarara riki bon te Kauntira ae karineaki mai Bonriki Maeao are ngaia kanga bon ana tabeka te tabeka aio ni kaineti ma ana botanaomata n ana Ward. E ngae n anne te Tia Babaire ao e rabwa bwa ngaia e a teretere ngkanne bwa iai tabetaben te itera aio iroun ana itera te Tautaeka. Ao tao e koaua tao e nanonaki riki are tao kabonganaan te tabo aio te Tia Babaire ao e na bae naba n reke riki kanga tao bon te bubuti riki ngkana tao a kona n anganaki tao ngkana iai te *allowance* ibukin tao abaia te Tia Babaire, ngkai tao a kakoaua taan ababa n te tabo anne bwa ana *peakon* te Tautaeka ke tao tera te *lands* e a bon katokiia naba bon iaan aia tabo.

Ngaia are tao ngkana iai tao te anga ae a kona ni buokaki iai te koraki aikai te Tia Babaire ngkai e koaua are e a bon ibetutu te botanaomata ao e koaua e a mwaiti naba te aomata iaon ara tabo ae Tarawateinainano. Ao ngkanne te bubuti aio are e mwemwe man te itera aio te Tia Babaire e mwemwe mai irouia kaain Bonriki Maeao inanon aia Kauntira, I taku bwa e rekereke ma kanga bon kakaean mwengaraoia ma aia botanaomata.

E ngae n anne iai ana iango tao te Minita ma kaain ana tabo ni mwakuri kanga n anga tao bon te mwaiti ae bon tau kanga ana kona ni kabongana kaain Bonriki Maeao bwa kanga aia tabo ni kamaawa ma aia koraki aika tao a tabe ngkai ni ibetutu ngkai ma ngaia te Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ma buokan ana titiraki ao ara kaeka iai ti konaa ian te tua, ao bon iai te arauenti ae a kona n anganaki taan ababa ae taan riiti te 10 te miita ma tia manga bon karekea bwa iai ian te tua, te 10 te miita nakon te neinei ao anne ae kam kona n anganaki. Ao ngaia are ti bon kaeka n te moantai bwa ngaia ae ti aki butimwaia ibukina bwa e a kaman tia ni wene te arauent ae 10 *meters* man ana tabo te Tautaeka are e kona n rinnako te neinei iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei iai riki buokan am titirakie nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Tia Babaire I nang karabwa te Minita ae karineaki te Tia Babaire ngkai e katerea aio nakoia kaain Bonriki tao e koaua tao ngkana tao ai tera are a bon ongo ngkana tao iai 10 te miita are n tokin te mena anne ao e rabwa te kamatata anne ao te kantaninga bwa kanga e na kaekaaki naba ngkanne teutana tao aia bubuti kaain Bonriki Maeao aio are ti taku kanga n te moantai kanga otaia aki anganaki te bwai aio, ke te bikan arei ai bon aia bikan naba. Ma e rabwa are e a tia ni kabwaranakoa te Minita bwa te bikan arei ao ngaia a kona ni manga anganaki iai tao 10 te miita iaona ke tao ngkana iai te mwaiti ae na manga kamatoa riki te Minita nakoira e aoria bwa I a bon kai manga *bilateral* ma ngaia itinanikun aio te Tia Babaire ao ni kaongoia au botanaomata aio bwa e aonga n are ana kamatoaaki raoi te mwaiti are ana bon riai n anganaki man tao ian abaia man tao te bikan are e tekateka moa ngkai iai te Tia Babaire ni kamwawaaki mai inano.

Ai bon te kaitau nakon te Minita ae karineaki ao kanga ai akea buokan te titiraki te Tia Babaire ao e titebo ma kanga e a kaekaeka ngkanne kanga te kantaninga are kanga a bon tangiria kaain Bonriki n te tai moa aio ao e rabwa te Tautaeka ao te Minita ae karineaki. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei man TUC ma buokan ana titiraki ao e matata anne. Ma ngkanne n aio ti tangira te uaia n reitaki te manga reitaki ma ngaira bwa ti aonga ni manga noora are ti na karaoia ibukin te arauenti aio. Tia bubutia naba ara koraki bwa ana aki manga waekoa ni mwakuri ngkai kam ongora kaain Bonriki tia buti ngkami tai manga waekoa ni kabwaro timanti ngkai ao kam a kona naba ni katea, tia buti ngkami reitaki moa ma ngaira imwain ae kam na mwakuri bwa ti aonga ni kakoaua raoi ngaira bwa bon arei are ti anganiko ao tokim arei ti aonga ni manga mwakenna n ara mwabe. Ma ai bon te bubuti naba nakoia ara koraki ao ti karabwako te Tia Tei e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki Hon.Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaaki iroun te Minita Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei e nakoim te Tia Tei.

AKI BWAKAN AIA MWANE NI MOTIRAWA TAAN REIREI N EKARETIA

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao aei ngkanne au titiraki are nambwana 11:

E kona te Tautaeka ni kabwarabwara bwa bukin tera ngkai ti tengaun tia reirei man reirein Ekaretia aika a kaboaki, ao e aera aki bwaka aia mwane ni motirawa ngkai aei ti aki kanoan ana Berita n taian te rinerine? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao aei kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki:-

Te Tia Babaire mwaitia taan reirei aika tengaun ni kaineti ma te katautau ni mwaitia taan reirei aika a beba iaon Kiribati, ao ni kona ni mwakuri n reirei n aro. Te mwane ni motirawa e na kona ni bwaka ngkana anai aia motirawa n aekaia Taan Mwakuri n te Tautaeka.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa e rangi ni mataata ni kanoan ana motinnano te Tautaeka, bwa e na bane ni kabooia taan reirei n reirein Ekaretia ake a beeba. Ao ngkai ai manga ti tengaun ao aei ngaia e kaineti ma aron ana katautau te Botaki n Reirei ke te Tautaeka n aron mwaitia taan reirei. Ma I taku bwa aei bon te naan titiraki mai irouia te naan reirei te Tia Babaire ao ti kakoaua bwa a mwaiti riki ao iai reirei aika a raka riki aia taan reirei aika a beba nakon tengaun.

Ma bon te titiraki bwa bukin tera ngke e a manga bita kanoan ana motinnano te Tautaeka? Ngkai mai mwaaina imwain aei ao tengaun ma uoman taan reirei ae a mwamwanenaki ngke e a kakabwakaaki aia bwakabwai mai iroun te Tautaeka ao ngkai e titebo ma e a uarereke riki nakon tengaun ao anne ngkanne kanga te tangin nano ae ti a tabekia ibukin ae e a manga bitaki ao e kantaningaaki ngkai bwa ni kabane ake a beeba ake a tia reirei n reirein te Ekaretia ana bane ni kaboaki iroun te Tautaeka.

Ao ti kaitaua te Minita ngkai e kamatoa are taekan te mwane ni motirawa bwa tao a bon bibiriakinna naba ni moan te ririki aei ngke a motirawa te reirei ao ngkai e rangi n rarabwa tao e a bon matoa raoi ngkai aei ana kaeka te Tautaeka ao I a uota naba bwanaia taan reirei ngkai iaon ane te mwane ni motirawa.

Ma buokan au titiraki ngkanne bukin tera ngkai kai e a manga bita aei aron ana babaire te Tautaeka ni kanoan ana motinnano are e a taekinna bwa ni kabane taan reirei. Ao eti bwa te katautau aei ma ngkana te katautau ao e aki nanona e aki raoi nang koaua iai te Tautaeka ma tera raoi bukina ngkana ai anne te katautau, ao kanga ti ongora irouia reirei are e a rawata riki aia koraki ae iaon tengaun aika a beba. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki ao aio rongorongona te Tia Babaire. Te waaki aei ke kaboaia taan reirei aikai ti aki kanoan te kaembein n te moantai bwa kanoan te kataumwane n 2020 are e aki bwaati are ti na bon kaboia moa taan reirei aio kanga imwain te rinerine are e nako. Aio kanoan te kataumwane ni 2020 are ti na kabooia taan reirei aikai, ao aio bukina te Tia Babaire bwa te reirei e *quality* e riai ni iai te *quality* iai ao e koaua ae ti na taraia naba bwa te mwane are ti aki mwanen tao te titoa bwa te mwane are ti na *award* nakon te aomata e na bon riai naba n taraaki bwa ataei aika ana reiakinaki e riai ni iai te *quality* ti riai naba n taraa te *quality* ngaia anne bukina are kanga te takete are te STG4 are te Education teuana mai ibuakona e nang mwaiti te aekaki anne ao teuana mai ibuakon te *quality* e a riai n rangi n taraaki bwa e na nakoia ataei n te reirei are a *quality.*

Ngaia are ti taraa moa mwaitia n ara *data* ma te naan ra ani kabane mwaitia taan reirei aika a *qualified* bwa te *profession* ae te anga reirei e kuri n nang okoro bwa bon iai bwaai aika a bon rangi ni kainnanoaki. Bwa are kona baronga te aomata, ngaia are anne bukina ae I taku bwa ti na kona n tarataraia ao tia uarokoia naba ni kangai te Tia Babaire. Ngaia are te kantaninga bwa ti na bon roko n tokin te tai, ao e koaua n ae nako ao tengaun ma uoman ngkoa taan reirei ae ti

kabooia. Ma ti kabooia ao tia bon anganaki naba te *grant* ae ngkai tia manga karin n te *quality* bwa e riai n taraaki raoi. N te aro bwa inanon reirein aro ni kabane e na iai te *quality* bwa te naan ribooti ae tia kunei n te tai aei a tebenako ara ataei nako tinaniku ao n tokin te tai ngke e a oki te *result* iai te kanganga tao nanona ti aki barongaia raoi. Anne ibukina ae ti taku bwa kam na onimaki bwa anne ae ti taraia ma te Botaki n Reirei.

Ngaia are ti karautaeka nakoia taan reirei ake a taotaona n nano ao ti na bubuti bwa aei bon mena inanon te kanganga ae a mena inanona ao ara kantaninga bwa ana ota. Ao e koaua aio te baronga n te tai ao te Tautaeka naba e a tia ni baireia are ngkana e raka iaon tengaun aika a beba a riai naba ni manga rinanoaki. A riai n anganaki te boo. Ngaia are ti bon mena naba inanon naba anne ngkai ngkana iai te reirei ae raka ana tia reirei iaon tengaun e a tia naba ni baireia te Tautaeka bwa a riai ni kanakoaki. Bwa te bubua itingaun ae ti kataumwanea n te kataumwane aei are e a tia ni wene ao anne ngkanne e koro te bubua itingaun. Ma iai ngkanne *criteria's* akana ti mwakuri ma ngaia are ti mwakuri ma ngaia bwa uarokoara bwa e na bon barongaaki raoi te anga reirei bwa e na *quality* nakoia ara ataei ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Minita n ana kaeka ao I taku bwa e mataata ao ti kariaia tamaroan te anga reirei. Ao tao teuana buokan au titiraki bwa e mwaneweia ae koaua bwa tebubua itingaun ngkai kanga taan reirei aika a boou te naan nakoa n tia reirei n te kauoua n rinan n te kauarinan te *Senior Secondary School* are e a tia ni kabwataki ngkai te kataumwane ibukia te bubua itingaun.

Ngaia naba anne ngkana arona bwa aei e katautaua te Tautaeka ibukin ana mwane ao I taku bwa akea te kanganga n anne bwa te Maneaba ni Maungatabu e a tia n angan te Botaki n Reirei te mwane ae tau ibukin anne. Ao ngaia ngkai e a taekinna bwa iai reirei aika a raka iaon tengaun ao tao e raoiroi bwa tao ai anne ngkai kaekan aia bubuti bwa e koaua bwa ti kariaia ae na riai ni iai aia beba taan reirei. Ma ngkanne ake a bane ni beba e aera ngke a manga tiatianaki a manga aki karokoaki ke ni bane ni kaboaki taan reirei aikanne, ao tao anne e rabwa te Minita bwa ngkai e mwaneweia bwa ana bon bane ni kaboaki taan reirei ake a beba.

Ao ti ataia bwa a bon rawata naba reirei ae tao e bon karako naba aia beba ao tao manga bon buokan te titiraki bwa tera raoi ae ko nanonna n are te beba? Te beba are te beba n tia reirei ke tao manga tera? manga buokan au titiraki te Tibiika ngkana e kona ni buokia te Minita bwa tao e

kona n ae tao a kakaokoro te naan ota bwa tera nanon te beba, bwa are tia reirei aika a beba. Ao n aron otara mai irouia reirei ake a raka mwaitia aia tia reirei nakon tengaun ae a beba. Ao ngkanne tao e kona ni manga ibuobuoki bwa tera raoi nanon ae te *qualification* ke te raoi te beba ae taraia te Tautaeka. Bwa are ngkana e bon taraaki naba ana reirei te Tautaeka ao e bon rawata naba aika a bon aki naba beba, ke titebo naba aroia naba ma reirein te Ekaretia. Ao naakai a bon kaboaki naba n ana mwane te botanaomata.

Ngkanne kanga titebo ma iai te kakaokoro ngkai kam anaia taan reirei n reirein te Ekaretia bwa kam nang kabooia, ao e aera ngkanne kam aki katiteboa aroia ma taan reirei ni bon reirein ana reirei te Tautaeka, ke tao anne tera raoi ae kam nanonna n te beba tera raoi te beba are kam tarataraia are kam karaoa iai ami babaire. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitau ni buokan te titiraki ao I kan katerea bwa au Botaki ni Mwakuri ma te rabwata ae te CDAD ma te naan *Directors* n te naan Schools aikai ke reirei ni kabane aikai, e teimatoa ni mwakuri iaon aio ngkai te Tia Babaire ni uarokoa aroia taan reirei aikai te Tia Babaire ao e kataia ni karaoa ana motinnano te Tautaeka aio te Tia Babaire. Ngaia are iaon te beeba are taan reirei te Tia Babaire e a tia n taekinaki ni kangai 5 te *criteria* ae ti kawenei are ngkana ko bon beeba are bon ngkoe te tia reirei ngkoe raoi n am beeba, ngaia are ngkana iai am *qualification* teutana ao e na iai bwaai tabeua irarikina, e a bon karinan naba rikaaki. Ngaia are ko taraia bwa ko taku ngkai bwa ti aki kabooia naake n te aro iai naba kaain te aro n aekakin are bon iai ae a bon aki beeba n tia reirei ma iai naba te naan mena are tao e a tia ni bane aia 200, tao e tia aia *courses* n te naan *universities* ke tao tera, ao aikanne ti bane n tarai ni kabane ni karokoa ti na manga taraia *retired teachers* ake a bon *experience* ake a raa, nimaua ara *criteria* ae ti a tia ni kawenei ao ti katabangakia ao n teimatoa n reitaki ma te CDAD ao ni kataia ni iangoia bwa e na koro raoi ao e na nakoraoi bwa e *quality* ma te naan raa ni kabane nakon aia reirei ma bwaai ni kabane e na barongaaki raoi te Tia Babaire.

Ngaia are au kantaninga ngkanne bwa e teretere ae kataia n rinanona te Botaki n Reirei. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I taku bwa e rabwa te Minita ni kaekan te titiraki ma I taku bwa e aki raoi nang matata bwa tera raoi te beba, bwa ngkana iai am beba n tia reirei are tao man te KTC ke tao man te tabo riki teuana are ko kona n anga reirei iai ao tao anne teuana ae taraia. Ao ngkana arona naba bwa e rawata naba ake a

tia n oki ma aia beba man te naan kuura aika rietata, ae tiaki taan tia reirei ma iai aia beba tao n te *subject* ke te bwai are anga, ke tao te *science, te Math* ma akea aia beba n anga reirei.

Ngkanne e akin ang matata n ana kaeka te Minita bwa tera raoi ae e a taraia. Bwa tao aikai ke tao iai tao tokin te beba ke te *certificate, te diploma, te degree* anne ngkanne bwa are aikai te naan *level 11* n aron are e mena n te ER. Ma tera raoi bwa e aoria n ae matata naba tao irouia taan reirei ake ngaia irouia a bon beba ao e aera ngke aki rin araia ibuakoia ake ana riai ni kaboaki. Ma tao aei e nang kakawaki ai bon kabanean au titiraki bwa e bon rawwata ngkai te titiraki ibukin ae e a manga tiatianaki mwaitin ae na kaboaki mai iroun te Tautaeka. Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao I taku bwa I a tia n taekina au kaeka nakon te Tia Tei ao e koaua ngkana e tangira te riaon raoi aei e aonga ni mataata. Iai 5 te *criteria* are I kawenei te Tia Babaire I kona n *share* ma ngaia anne bwa anne e bon katerea raoi bwa n aron ae I kangai ngkana bon te tia reirei ngkoe ae ko *qualified* ko bon bane raoi ma te *degree* are iroum ma tera kee ao ni karokoa are iana riki te *criteria 2* kee tao iai am beba n tia reirei ma akea te reirei iaon te anga reirei ke tera. Ni karokoa iai te *retired* naake taan reirei ake a tia ni *qualified* bwa a tia n reirei inanon te maan ae mwaiti te *experience* ao I taku bwa I tauraoi n *share* ma te Tia Tei aei n anganna te *criteria* aikai bwa anne ngkanne kona ataia bwa ti a tia ni kabooi karinan akanne iroun te naan *mission Schools* aikai bwa ti teimatoa n reitaki ma te naan *mission schools* te naan Directors n reirei aikai te Tia Babaire. Ti teimatoa ni maroro ma ngaia au Botaki ni Mwakuri n te botaki aei ni katoa tai ibukin iangokin barongakia raoi taan reirei. Ngaia are ti taku bwa akea ae katukaki irou, te karinan are 5 arei ma I a karaua raoi ni barongaia ma au Taan Mwakuri ao ti angan te Tia Tei ngkana ngaia bwa e kainnanoia. Bwa iroura ti bon bane ni kabwaia ni karineia ni kabane ake ti taku bwa a bon riai n anga te anga reirei n aron te *qualification* ma te tanneiai ke te mwatai are irouia. Ko rabwa.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina ngkai e a bon bane buokan te Tia Tei e nakon te Tia Tei temanna ae karineaki ae na tabekia Hon.Taoaba Kaiea mai Tarawateinainano e na kaekaaki te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau. E nakoim te Tia Tei.

TE KABOMWI AE RIAI NAKON TE TEEI AE NEI JAYSET TEBAKATU

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Tibiika ao au titiraki ae imwina are iaon te Ota Beba ae nambwana 7 e kangai taekana:

Ibukin karaon te eti ao te riai ibukin te i Kiribati ae akea ana tibanako ae bua maeuna ae te Nei Jayset Tebakatu mai Tarawateinainano imwin taonakina n te kaa are e kabutaki iroun temanna te driver ae te i abatera n ana botaki teuana te UN ae tei aobitina iaon Tarawa. E kona te Tautaeka ni boraraoi ma te UN n te aro bwa e na iai te kabomwi ae riai ni kabwakaaki nakon te teei aei? E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti ae karineaki am kaeka.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika ao aei kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano:-

I karabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano n ana titiraki ao I reita te rawawata ao te nanokawaki ae taonaki iai ana utu te Jayset Tebakatu. I kan reita ai on taekinna bwa e teimatoa n reitaki te Tautaeka ma UNICEF iaon te kabuanibwai aio ao e a tia naba n reitaki ibukin te kabomwi ae teimatoa ngkai n taninga te kaeka nakon aio. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Beretitenti n ana kaeka te Tibiika ao e koaua tao ngaia e bon tiku inanon bain naba te Tautaeka mwakurian aio te Tia Babaire. Ma e koaua kanga e a manga bon riki ni mwemwe ikai te Tia Babaire bwa tao bon kanga manga kaumakan riki te itera aio te Tia Babaire are nakon te teei aio bwa e aonga ni moantaai ke tao kanga ni kaumakaki karokoan te kabomwi nakoia ke tao kabomwi ibukina nakoia ana karo te Tia Babaire. Ma I karabwa te Tautaeka bwa ngaia are e waaki iai.

Ma reitan au titiraki te Tia Babaire tao N na butia te Beretitenti bwa tao ni ngai te tai tao iai te tai raoi are a tia ni boraraoiakinna ma tao te UNICEF ke tao ana rabwata te UN aio ae e na manga okiraki iai te Tautaeka bwa e aonga n ae kanga a kona n ataia te utu aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki ao aei ngkanne kaekakina. Ni ngai te tai are ti na manga rimwiin ara reta ke ni kaumaka riki te tabo aio te UNICEF ae e nako te reta inanon 13 n Eberi n te ririki ao ao n rimwin kanga te bubuti ibukin te *compensation.* Ao tao e koaua ae bon iaon kawaina ti angania riki teuana namwakaina e a kan manga rimwiaki n ongora te reta. Ma kanga bon iai te kanamakin bwa e na bon kanganga aron te kabomwi bwa are ngkana a tauraoi ni kabomwi e titebo ma a butimwaea ngkanne te kairua. Ma are kanga e bon kuri ni matoa teutana iaan tuan te bwai are kamanoaia Taan Mwakuri ake kanga a roko bwa taan tei ibukin rabwata

aika a kakawaki n reitaki ma te Tautaeka, te bwai are aranaki bwa te *Immunity te Diplomatic Immunity.* Ao anne ngkanne are e bon kuri ni matoa teutana ma ti na bon tauraoi ke e na tauraoi te Tautaeka ni manga bon reitaki n rimwin ara reta are ti a tia ni kanakoa ibukin tangiran te kabomwi. E titebo ma a butimwaea te kairua are e karaoia tao riki te kabuanibwai iai. Ma are e na bon rangi n reanau aron mwakuriana. Ma e teimatoa te Tautaeka ni manga kona riki n rimwin aei. Ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea: Ao e rabwa ana kaeka te Beretitenti te Tia Babaire ao I taku bwa ngaia e teretere bwa e a tia n nako te reta aei inanon te namwakaina aio. Ma e koaua kanga iai mwanewen ana maroro te Beretitenti ae kanga tao kanga e na iai tao e na matoatoa teutana. Ao e koaua te Tia Babaire aio tao ti na bon bubutia te Tautaeka ao tao e moarara riki te Beretitenti bwa tera ngkana a bon karaoa raoi kanga teirake nakoia rabwata aikai bwa ana bon bubuti kanga te kabomwi. Ao ngkana tao ti aki te Tia Babaire n aron are e taekinna te Beretitenti bwa tao ana aki taraaki bwa ana butimwaea tao te bure te Tia Babaire ao ngkana tao aki kan kabwaka te kabomwi te Tia Babaire ao tera ngkana e kona ni kabwaka te mwane tao te UN ke tao UNICEF ibukin tao te mwane n nanoanga. Tao e koaua te teei ae e a bon taonaki naba kanga akea ana bure ma ana kairua ao riki rabwata aikai aika bon taan tararuaia te botanaomata n te aonnaba ao e koaua bwa e nang bon akea kanga tao te nanoanga nakoia aomata aika a karika te kabuanibwai nakoia, ni moarara riki tao te teei ae uarereke aio te Tia Babaire ma e aoria bwa are aikai kanga bon ti kanga reitaki te aro n ikan buokaki nakon te itera aio te Tia Babaire are e aoria bwa are ara Beretitenti ae tokara aona ngkai tao bon te Kabineti ao te Tautaeka ibukin aio bon te bubuti ae mangori nakoia bwa tera ngkana a bon kakaea angan aio nakon te UN n aron are I taekinna ngkana ti aki te mwane ni kabomwi ma te mwane n nanoanga.

Ao ngkana arona bwa e na bon aki reke angan aio te Tia Babaire ao tao e koaua tia manga bon kakabaea te Tautaeka bwa manga tera ngkanne ana anga ni karaoa naba tao te aro n nanoanga naba nakon te teei ae aron aio ngkana arona bwa e aki kona n reke buokan aio te Tia Babaire n te tai ae imwaira aei te Tia Babaire. Ma tao aio e na bon otinako bwa kanoan te maroro teuana inanon taina ae riai te Tia Babaire. Ma akanne tabeua au maroro te Tia Babaire ao I taku bwa I a kaokia moa nakon te Beretitenti ao tera ana kaeka iai te Tautaeka ao e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e rabwa ao tao n e na aki okoro ma are mai mwaaina ti a taninga tao boon ana reta te

Tautaeka are e nako ao tia manga noora ngkanne kanga rikian riki te bubuti n aron tabekan kaua iroun te Tia Tei ae karineaki temanna ibukia te utu aei. Ao anne ngkanne ae ti na teimatoa n taraia bwa ti kai manga kaokia bwa ai ti aki te kabomwi ngkana tera bwa te mwane n nanoanga ke tera ma ai rokon boon ara moan reta are ti kanakoa ao tia kai manga rimwia kaua n tarai itera aikanne. Ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am kaeka ao kai bon ti teniua te miniti ao e a itera te 12 ao N nang kamotirawa te Auti ngkai ao tia manga kaitiboaki ikai nakon te aoa 2 ni bwakantaai ao tia motirawa moa ibukin ara Katawanou.

KATAWANOU

Tibiika: Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Moan Warekan taian Biira.

TAIAN BIIRA

Tibiika: Ngaia te moan Biira are e toka iaon ara Ota Beba n te bong aei te Biira ibukin te Red Cross 2021 e na warekaki n te moantai ao N na angan te Minita ae karineaki Hon.Martin Moreti bwa e na tabeka te Biira anne e nakoim te Minita.

KIRIBATI RED CROSS BILL 2021 (Moan Wareware)

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tibiika ao I a kukurei n tabekarake te Biira ae te Kiribati Red Cross 2021 n aron are e a wene imatara n te tai aio. Oin te Biira aio te Tia Babaire bon oneakin mwiin te tua are te Kiribati Red Cross 1989 ngkai ti kakoaua bwa e a bon rangi ni bongata ao ni maan. Oin taben naba te Biira aio te Tia Babaire kai tabekana n te tai aio bwa bon te kateimatoan kinakin te Red Cross Society ian te tua bwa te rabwata ae inaomata ao man kinaaki n ana beku ni kamwengaraoia ao n tararua mauria ara botanaomata. Ao imwain ae ti na rinanon mwakorokoron ao kibun nakon te Biira aio te Tia Babaire ao I a rimoa moa ni kaitauia kaain te AG's *office* ma ana Taan Mwakuri ake a tia ni barong ate Biira aio n reitaki ma taan koroboki ao I aki nano uoua bwa Taan Tei naba are a bon tia naba n rinanon aio inanon ara tai ni *workshop.* Ao au kantaninga bwa e na marannako ara Biira aio te Tia Babaire.

Ngkana ti taraa te Biira aio te Tia Babaire ao ti kona noria bwa ti nimaua mwakorona ma kibuna akana 13 ao uoua ana tietura. Ngkana ti oreia rikaaki te Tia Babaire ao ti kona ngkanne n taraa mwakorona ni kabane ma kibuna akana 1 ao 2 ao e kaota aran te tua ae kimototo ma te tai ao bongin te namwakaina are e na bwainaki ke ni waakinaki ke ni kabonganaaki ao ai

kabwarabwaraan taeka tabeua akana ana kamanenaaki inanon te tua aio.

Ni mwakorona are 2 ma kibuna akana 3 ao e kaineti ma kateimatoan ao reitan ana waaki te rabwata aio ke te Kiribati ke te kaibangaki uraura ni moan kateana ian te tua ae te Kiribati Red Cross Act 1989, bwa te rabwata ae na kinaaki ian te tua ibukin katabeana ma ana mwakuri nako aika a kakawaki ibukin ara botanaomata bwa te rabwata ae anganganako ae ti kona n aranna n taetae ni imatang bwa te *voluntary aid society* te mwamwannano ni ibuobuoki ke te *humanitarian* ke taian te kabuanibwai ao kanganga n te tai teuana ma teuana.

Ni mwakorona are te 3 ma kibuna 5,6 ao e kaineti ma te mwane ni ibuobuoki nakon te rabwata nakon te rabwata aio, ma barongaan tauan mwiin te kabanemwane ao kabonganakiia.

E oti naba bwa e kona naba n anga ana buoka te Tautaeka n aron riaina n te tai ae riai n te tai are e kainnanoaki iai. Ao e kantaningaaki te Kaibangaki Uraura bwa e na karekei bwaai aika a tangiraki ni irekereke ma kabonganaan taian buoka. Te kantaninga naba te Tia Babaire bwa e na katauraoi ribooti iaon kabonganaan taian mwane ao kabanemwane aika ana mwane te botanaomata ibukin otetanakina. Ni mwakorona ake 4 ma kibuna akana i 7 ao 8 ao e katerea iai bwa te rabwata teuana ae kinaaki iaon Kiribati ibukin ana anga reirei iaon te moan kamaeu ke te *First Aid* ao ibukin katanakin aron tibwangaia ni ibuobuoki n aron are kanga ti kakabotauia bwa kanga te naan Itamaria aika a raoiroi. Ni mwakorona are 5 ao kibuna are 9 nakon 13 ao e katerea iai mwakan te rabwata aio ibukin kabonganakin te kanikina ke te *local* ke tao te *seal* ae te Kaibangaki Uraura bwa e na aki kabonganaaki buaka te kanikina anne. Ian naba te mwakoro anne ma kibu akanne ao bon iai naba te katuua ke te rekenikai ngkana e kabonganaaki buaka n te mwaiti are $500 nakon $1,000 ian ana *Geneva Convention Act* 1993.

Ian naba te mwakoro anne te Tia Babaire ao bon iai mwakan te Minita ni karaoa te onono nakon te tua aio ao ni kamauna naba matan te tua are mai mwaaina ae ti kakoaua bwa e a rangi ni bongata bwa e a raka iaon te 32 te ririki ngkai manna are te Kiribati Red Cross 1989 Act. Te Tia Babaire kabanean rabwatan te Biira aio ao iai uoua ana tietura ao e kaotia bwa bon ti 4 mwaitin te naan Geneva Convention aika a tia ni kamatoaaki ao n raonaki bwa kanikina ibukin kinakin te rabwata ae te kaibangaki uraura. Madam Speaker bon te Biira ae uarereke rabwata n aron are I a tia ni kotokoteia nako ao au kantaninga bwa e bon matata irouia ara taan ongora ao tao bon ti kanga te rairairi ni Kiribati n aron are e toka iaon te Ota Beba are bon aki mwakoro Kiribati ma ai bon ti te Red Cross ma

koa tauai ngkanne bwa I a kukurei ngkanne ao I a bubuti moan warekan te Biira ae kangai raoi etina ngkanne *Bwa te Biira ae te Kiribati Red Cross Act 2021* e na warekaki ao ni maroroakinaki n te moantai te Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ni warekan am Biira ao n nang kanakoa ngkanne te maroro iaona. Ti a ongora ngkanne ana itera te Kaitara e nakoim te Leader n te *Opposition* Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao I kukurei n anga ana maroro te Kaitara iaon ana Biira te Tautaeka are e a tia n tabekia te Minita ae karineaki ao tia kaitaua te Minita n aron kabwarabwaraan te Biira aei ni irekereke ma te kaibangaki uraura iaon Kiribati. Tao imwain ae ti kanakoi ara maroro iaon kanoan te Biira ao I taku bwa moan te kakawaki ngkai e reke ara tai aei tao ni katuruturua riki kakawakin te rabwata aei nakoia ara botanaomata. Ti ataia bwa e a rangi ni maan n tei te rabwata aei iaon abara ae Kiribati ti a tia naba ni kakoaua aron ana buoka aika a nang tiraua nakoia ara botanaomata riki n tain te kanganga n aron ae ti a tia noori n taai aika nako n tain te angibuaka ake a rootaki iai ara abamwakoro ma ara botanaomata aika a mwaiti.

Te rabwata ae te Red Cross kanga ngaia te moan roroko n taai nako n taian te kanganga ao anne are bon kanoan tibwangana ae ngaia ngkai te Biira aei e na karaua raoi riki ni manga kamatoa ao ni kanakoraoia ibukin kanakoraoan riki tibwangana.

Ngaia ti kaitaua te Red Cross ibukin ana ibuobuoki ae tia n anga nakoia ara botanaomata n tain te angi buaka, karokoan bwaai ake a nang kainnanoaki n aron te naan tangke ma bwaai ni kamanomano man te karau, bwaai ni kabane ake a kainnanoaki ti nang kakaitau nakon te Red Cross n aron ana ibuobuoki.

Teuana naba ana ibuobuoki ae nang kakawaki irarikin anne ae karaoan naba tibwangana bon te reirei ke anganakin te aomata kanga te kamaeu, te moan kamaeu are ngkana a noora te aomata ae reke n te kabuanibwai ao anne kanga tabeia naba teuana ae ngaia are e a tia ni mwaneweia te Minita kanga te Itamaria, kanga are taan ibuobuoki.

Anne ngkanne teuana ao ti ataia naba ao ti nang kakaitau ibukin aia reirei are a tia n anga naba nakoia kaain Kiribati, bwa ana reke irouia te aekaki n rabakau aei. Ao I taku aei moan te kakawaki ao ti kakaitau n anne ao aei naba ae ti noria naba bwa kanoan tibwangana ane e katuruturuaki ian te Biira inanon te Biira aei. I taku bwa tao iaon ane te moan te kamaeu tao taabo aika a nang kakawaki naba tao iai bubuti aika ae a bon tia n roko tao e a reke naba taina n tabekaki n te tai aei mai irouia taan reirei tao n te naan

Preschool riki bwa ngkana arona bwa a kona naba ni buokaki ni karokoaki naba te reirei iaon aba man te rabwata aei bwa e aoria n are a kona naba ni karaoa tibwangaia naba irouia aia ataei ao tao bon taan reirei ao antai ae na reke irouia te rabakau aei. Ao aei kanoan tibwangan te Red Cross ae moan te kakawaki ao tao teuana naba ae nang korakora naba ana kamaeu iai ae e a tia ni kakaraoia iaon Kiribati bon karekean te naan rara ake a kakainnanoaki irouia aoraki n te tai teuana ma teuana, riki ake kanga a nang karina ake kanga a nang kainnanoaki n te tai ae waekoa.

Ma tia kaitauia naba kaain te Red Cross ibukin tibwangaia aei ao tao aei naba bon kanoan tibwangaia ibukin buokan te botanaomata n tain te kanganga. Ao tao ngaia anne ngkanne kanoan te Biira aei tao man ara itera ngaira kaain te Kaitara ao ti boutoka ana Biira te Tautaeka aei bwa moan te kakawaki tibwangan te kakawaki Red Cross iaon Kiribati, ae na riai ni kamarurungaki riki ao ni kamatoaki riki n aron ane e a tabekaki ngkai n te onono n onean te tua are e a kaman tia n tei bwa ara tua n 1989. Ao ti noori bwaai aika raka inanon ana Biira te Tautaeka aei ao ngaia ti nang boutokaia.

Teuana tao bon kabonganaan ao tao katuruturuan riki te naan koaua ake ngaia ae a mwakuri inanona te Red Cross n aron kinakina n te aonnaba n aron are e mwaneweia te Minita ni irekereke ma kanga koaua ake i 7 ao tao ane e irekereke naba ma te Itamaria ae tamaroa ke te Good Samaritan Principle. Anne kanga a rawata kanoan te Biira ao ngaia ti rangi ni boutokaia.

Ao teuana naba ae ti taraia bwa kanga te kantaninga bwa ngkai e kateaki bwa rabwatan te Biira ke tao te tua ae nang kabouaki n te tai aei ao tao e na karauaki raoi ni barongaaki aron tibwangan te Red Cross inanon tain te naan kanganga, ao tao iai te naan tua iaon te naan kanganga ke te *disaster* aika a reke iaon Kiribati ao aei ngkanne a rinnako tao tibwangan te Red Cross ae e a kinaaki ao tao e na kinaaki iroun te Tautaeka n aron ane mwakorona tabeua are e na kona n anga iai ana buoka te Tautaeka nakoina ibukin tibwangana ni itera aikanne.

Ao I taku bwa aikai katamaroa nakon ara tua are ti a tia ni waaki inanona ae e a nang kakawaki ibukin ara botanaomata. Iai naba taekan ana buoka te Tautaeka ao tao n aron iai katabean te Red Cross bwa e na riai n anga ana ribooti iaon mwaane ake e a tia ni kabonganai man ana birimwane te Tautaeka ke man ana buoka te Tautaeka. Aei e teretere ni kanoan te Biira aei ma teuana te titiraki man ara itera bwa e taekina ana biri mwane te Tautaeka ni katoa ririki ke ana *annual contribution* ao n rabwatan te Biira ao e aki nang teretere bwa tera ke iraua ana *annual contribution* te Tautaeka. Bwa ni mwakorona are 5 roki 3 ao e

taekinna bwa te Tautaeka e na kona n anga ana ibuobuoki nakon te Red Cross n te tai are e riai ke tao n norana ae riai.

Ao aei ngkanne e aki nang turuturu raoi bwa anne ngkanne aia ana buoka ni katoa ririki te Tautaeka are ngaia ae e na riai n ribooti iaona te Red Cross ni katoa ririki are e mena iaan ane mwakoro 6 iaon te naan mwane are e na riai ni kaoti mwiia nakon te Tautaeka ke ana mwane te botanaomata. Kanga tao ti anne teuana tao te kamatata iaon te itera anne bwa e taekina ana birimwane te Tautaeka ni katoa ririki nakon te rabwata aei ana *annual contribution* ao e aki nang teretere bwa iraua ana buoka te Tautaeka anne bwa e titebo bwa e nakon te Tautaeka ngkana e noora riaina ao e na anga te buoka.

Ma aikai tao bitaki inanon te Biira ae boou aei te Biira iaon kinakin te Kiribati Red Cross iaon abara ae Kiribati, ao anne teuana ae nang kakawaki naba te naan ibuobuoki are anganaki ibukin karaoan tibwangana. E uarereke ao kanga akea mwanewean naba te naan mwane ae tao e na kona n roko irouna tao man taabo riki tabeua irarikin ana mwane te Tautaeka, man rabwata mai tinaniku ke tao ana anga te buoka ibukin buokan Kiribati inanon tao tain te kanganga ao te rabwata ae te Red Cross ngkai e nang kinaaki bwa ngaia te rabwata ae e na butimwaai buoka aikai man rabwata aika a kakaokoro ao e na riai naba ni matata naba bwa tera ngkanne aron e na kainnanoaki ana ribooti iaon mwaane akanne ke e na aki. N tei tai aei ao te Biira e ti kainnanoa te Red Cross bwa e na ti kabwarabwara ana mwane te botanaomata are e a tia n anganaki bwa e na buoka kabutana ke karaoan tibwangana.

Ngkanne iai naba tibwangan te Red Cross are e a karauaki raoi ni kaweneaki ian te mwakoro 4 ao e nang bwarabwara iai bwa tera raoi tibwangan te botaki ae te Red Cross. Bwa iai n teuana are ngkana akea ana aomata n te abamwakoro are tao iai iai te kanganga ke tao iai kainannoan ana ibuobuoki ao ngkanne e kona ni karaoia mai ikai, tao man ana aobiti are e mena iaon Tarawa ana Head Quarter man rabwata ake itinaniku are e irekereke ma ngaia.

Ma I taku bwa aei teuana te mena ae nang kakawaki bwa tao iaon kanga ngkai kanoan te kainibaire ke tao te tua ibukin karokoan te naan buoka irouia ara botanaomata n tain te kanganga ao I taku bwa e nang kakawaki naba ae te Red Cross e na mwakuri ma ara Kauntira ke rabwata iaon abamwakoro are iai naba tibwangaia ibukin tararuan ke karokoan te naan buoka ke buokaia botanaomata ake a rootaki n te kanganga iaon aia abamwakoro. Ao tao anne ngkanne ane ian 42J tao anne ngkana arona bwa e kona ni karinaki tao te naan rabwata iaon abamwakoro bwa tao te Kauntira ke tera rabwata aikanne ma e kakawaki

ae e na iai ke tao e na akea ana aomata te Red Cross ao e na iai te rabwata ae e na bon mwakuri ma ngaia ae a mena rabwataia iaon te abamwakoro.

Eng, aikanne kanoan te Biira aei ae ti nang noori tamaroana ae kanga bwaai aika kaokoro ke a bitaki man te tua are ti taneiai iai. Tao keraken te katuua ni kabonganaan buaka ana banna te Red Cross irouia naake akea te kariaia bwa ana kabongana anne e nang kakawaki ti boutoka naba anne bwa e na aki riki bwa tao ana kabongana tao taan aonikai ibukin tao karekean te buoka ao anne ti boutoka naba te katamaroa anne. Eng aikai kanoan te Biira aei ae ti boutokaia bwa tin ang kakaitau riki nakon te Red Cross ao e aki rang oti raoi inanon te Biira aei are tibwangana ibukin te rara ke tao karekean te rara ke kanga te *blood bank* are a kakaraoia. Ti aki ataia bwa e rin anne ian are te ibuobuoki nakoia te botanaomata *Humanitarian Assistance* ma tao anne teuana te titiraki ae tao e kona ni kamatataaki, bwa aei kanoan tibwangan te Red Cross ae ti ataia iaon Kiribati ae nang kakawaki ibukia ara botanaomata, ao a nang tiraua maeuia ara botanaomata ae a tia ni buokaki ke a tia n aki bua ibukin aki tauraoin te rara n taai nako n te Onaoraki are ngaia naba a ibuobuoki iai te Red Cross.

Eng aikai tabeua kanoan ara maroro te Tibiika iaon te Biira ae nang tamaroa aei ao ti boutoka moan warekan te Biira ao ti kaitaua te Minita, ti kaitaua te Tia Koroboki ma kaain ana aobiti ao naake a tia ni mwakuria kanoan te Biira aei te Tia Kaeti Tua ma kaain ana aobiti ao tao antai riki raoraon Kiribati ake a tia ni ibuobuoki bwa ai bon ara kaitau nakoia te Tautaeka ma rabwata ake a tia n anganga baia nakon te Red Cross ni karekei aia bwai ni mwakuri bwa aonga ni karaoi tibwangaia ibukia kaain Kiribati n te bong teuana ma teuana. Tao man taeka aikanne te Tibiika ao ti boutoka moan warekan te Biira ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao I a kanakoa ngkanne te maroro nakon te Tia Tei mai Tarawateinaieta Hon.Taoaba Kaiea. Kabwara au bure te Tia Tei. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika Hon.Taoaba Kaiea ko rabwa. Te Tibiika e rabwa ngkai e reke au tai ni maroro teutana iaon naba tao te Biira ae moan te kakawaki aio ao tao te moanibwai moa te kaitau ae bati nakon te Minita ae karineaki ngkai e reke ana tai n tabeka te Biira aio. Ao te Biira aio e koaua e a rawata tabetabekana inanon te Auti n Tei bwa tao ai te kateniua n tai te Tia Babaire ni bon man te term ae nako ni karokoa akea manga te tai ae nako ni karokoa e a manga roko te tai aei. Ao ti kaitau bwa aio raoi bon teina ma nikona ma angana bwa e na bon riai ni uotia te Minita ae karineaki are bon tabena bwa e na karauaki raoi ni karabinoaki riaiana n te Auti

n Tei. Ao I taku bwa ngkana a ongongora ngkai kaain te Red Cross te Tia Babaire ao ana bon rangi ni kukurei e a mwemwe te Biira aio ao ti kaitau man bwanaia tarira ma mwanera are n te itera are teuana arei ngkai e a tia n nako ana kaeka te Leader n te Kaitara bwa e boutoka naba te Biira ae aron aio.

Te Tia Babaire imwain ae N na reitanako au maroro ao I kukurei n taekinna bwa I rangi ni boutoka naba te Biira aio. E koaua tao bwa te bwai ae kakawaki ke bwaai aika a kakawaki tabeua te Tia Babaire ibukin tao taben te Kiribati Red Cross Society ae kanga e a tia ni katabeaki iaon Kiribati are ian are *section* iraua 4(1) ao iai ane 2 nako (J) are iai irekerekena ma te Red Cross man te aonnaba ao ian ane Section 3 nakon 4 ao oin tabena bwa e na boutoka te Tautaeka te Red Cross ian are *section 3* ao te roki 5.

E ang bwa are koaua bwa are iai te naan bitaki are e na karaoi te Minita n te tai aio are e koaua te Biira are e a bon maan taina bwa n aron are ti katautaua ngkai tao e a bon roko nakon 31 nakon tao 32 te ririki te Tia Babaire. Ao I taku bwa anne ngkanne are *it about time* ae nang riai ni karaoaki te bitaki ao te onono bwa e na kangaraoaki riki nakon tao taben riki te Red Cross aika ngkai ake ana kona tao ni buti raoi ke tao ni buti iaon Kiribati ao ti aki ti iaon Kiribati naba te Tia Babaire ma iaon naba ma n aban naba te aonnaba ni irekerekena ma tao ana kauatabo akana itinaniku te Tia Babaire.

Ngaia are I aki kaoka are e a tia n taekinna te Leader n te Kaitara mai mwaaina are e a rangi n rawata taben te Red Cross ao e rangi ni kakawaki te botaki aio te Tia Babaire ao e noraki riaina kanga boutokaan kanga aia Biira aio bwa ana karikia bwa aia bwai ni mwakuri te Tia Babaire teuana are kanga ana kabebeteia bwa are bon te tua are ana biribiri inanona te Tia Babaire ao te tua anne are e kinaaki ao e moarara riki ngkai e a karaoaki nanon te Auti n Tei te Tia Babaire ao ngkanne ai te kantaninga ngkanne bwa ai rekereken te Red Cross ma ana rabwata te aonnaba a rangi ni ibuobuoki naba nakoia aio tao ni iterant e naan buoka ake tao buoka akanne te Tia Babaire are n tokin te tai ana oki nakoira ngaira i Kiribati bwa ti na bon mabiao naba iai man taian kanganga ake ana riki aika a mwaiti ake a tia n taekinaki mai mwaaina.

Ao eng tao aio te Tia Babaire kinakin te rabwata aio bwa are te rabwata ae nang ibuobuoki, ao e rangi ni mwamwannano nakon te botanaomata ke te *humanitarian services* ake e kakaraoi nakon te botanaomata ake a rootaki naba iai te botanaomata n tain te angi buaka te *disaster* ke a rootaki ni kabonganakin taian bwai ni buaka aika a mwaakaroiroi te Tia Babaire bwa are tao aikai naba iai irekerekena naba ma te rabwata aio. Ao tao te Biira aio kanga e na bon

kaineti ni irekereke riki ma ana waaki ke tao te Tautaeka riki iaan te tua ibukin ana itera te Red Cross.

N aron ae tia n ataaki naba te Tia Babaire ao bon te Biira aio e a tia ni kabwataki iroun te kabineti inanon te ririki 2019. Ao are e bwaati ngkanne n te tai anne ao e taiboranaki n te Auti are inanon te tai ae nako inanon te namwakaina are Eberi 2019 ao aio tao imwin te *consultation* are e karaoaki ma Taan Tei te *workshop* ma te naan MPs. Ao ngkanne are aongkoa e a manga tauaki bwa e na uotaki nakon Aokati.

Ao tao e koaua bwa n aron are e ataaki naba te Tia Babaire ao are iai te kanganga n te tai anne bwa e aki kabwataki te Biira anne ao bon ngai ae I uota naba te Biira anne n te tai anne ngke I tekateka ngkoa bwa te Minita ngai, ao e aki kabwataki e koaua kanga bon kanoan te tai n te tai arei ngke a manga mwaing raora mai ikai nakon te itera arei, ao are a totokoa ngkanne te Biira anne e aki bwaati ngkanne man te tai anne ni karokoa te tai aio are ti a rangi ni kukurei iai bwa e a manga tatabekaki kaua iroun te Minita ae karineaki.

E ang tao e bon kakawaki te Biira aei te Tia Babaire bwa n aron are I taekinna n te moantai are kanga e bon riki bwa aia bwai ni mwakuri ma tao aia rabwata riki akana itinaniku. Ma ngke e aki bwaati n te tai arei te Tia Babaire te Biira aio ao e bon karautaeka naba te Kiribati Red Cross Society nakon te naan rabwata, bwa are iai naba te naan bwabwaro ake e na kaei itinaniku te Tia Babaire. Iai teuana naba are e na karaoaki i *Geneva* i *Switzerland* n Ritembwa 2019 ao are ngke e aki kabwataaki te Biira aio te Tia Babaire ao ngkanne anne ngkanne e a karaoa ana karautaeka te rabwata aio ao te kananowaki teuana bwa ngke arona bwa e bwaati n te tai arei te Tia Babaire ao ngkai are tao a nako naba ni iria ma are n ana kariaia te Auti aio imwin kabwatakina imwin ai atua aio are I taku bwa iai naba are kanga ibuakona are rekerekeia ma aroia ma te koraki akana raoia n te aonnaba.

Ngaia are e rabwa ngkai e kona nooraki riain aio ngkai e a manga uotaki kaua riki ke tao katen nakon te Auti aio te Tia Babaire ao ti karabwaia tarira ma mwanera man te Kaitara ngkai a kona ni butimwaea te Biira aio are ti taku bwa a kona ni kabwaranako are a tia ni bonnanoia ni maroroakinna te Leader n te Kaitara bwa e na bon riai ni kabwataki ao e na bon riai n anganaki ana tai ngkai te Red Cross bwa bon te oi ni Biira te Biira aio bwa e na riai raoi ni ungaraki ao n anganaki ana tai n te tai aio te Tia Babaire. Ngaia are bon te kaitau ibukin aio.

E aoria bwa are aikai te Tia Babaire ara maroro tabeua ae kanga N na boutoka te Biira aio kanga ana Biira te Minita ae karineaki ao bon te Tautaeka ao bon te bwana riki ni kaitau nakon te Minita are ana

tabeka aio ani ikotaki ma te Kabineti ni karaua ni barongaia ao ti na maroroakinna ikai. Ti anga te katekeraoi nakoia kaain te Red Cross ngkai tia ataia bwa e a marannako aia Biira n te tai aei ao ngkana a bon ongongo bwanaau ao ingaingan nanoia n te tai are I tabetabekia n taai aika nako ao e rabwa bwa e a koro bukina n te bong aei te Tia Babaire. Ao man au taeka aikanne te Tia Babaire ao I a kukurei ni manga boutoka riki te kaoti te Biira aio ao ni kaitau ibukin tabekana n aron are e a tia n tabekaki iai ngkai. Ko rabwa te Tia Babaire ao I a katokia moa ikai.

Tibiika: I a kanakoa nakon te Minita ae karineaki Minita te Minita ibukin te Aono n Raina ma Rawaki.

Hon.Mikarite Temari: Ao ko nang aitau ao are ieta Madam Speaker ngkai ko anganai au tai bwa N na anga ana maroro te Aono n Raina i Kiribati ake a mena n te aba aika a nang raroa nako ma Tarawa ma aban Kiribati ake kanganga rokon te kamaeu naba irouia n te tai ae waekoa. Ngaia aio ai bon bwanaia n anga te kakaitau kai e boutokaaki. Te Biira ibukin te Red Cross ae moan te kakawaki ibukin te nati ni Kiribati mai tabon Kiribati nako tabona *no one left behind* akea ae katukaki iai, bwa te kangare bwa e totokoaki n ae nako a totokoia n nanoia ae buakaka ao aki noora riaina ae tamaroa. E kaota tangin nanona te tia taetae ngkai bwa e tabekia n ae nako n 2019 n antai ni Minita e totokoaki ao ngkai a nang boutokaia.

Bwa te maeu are iai te Red Cross kanga bon ngkoe ae ko anga rabwatan ae maeu bwa kona anga ibukin te botanaomata n aki taraa Meang ao Maiaki ko aki taraa am kairiribai ko aki taraa bwa tera am aro, ai tikiraoira te Red Cross ai tamaroara ao ai rereira ngkana e a tei iaon Kiribati n te tai ae waekoa.

E iangoaki tamaroana n ae nako bwa iai te bowi i Geneva e aonga ni mrara te kabwaia nakon Kiribati rinanon te Red Cross man buoka mai tinaniku, te kananokawaki bwa e totokoaki ao a bwai ni ngare. Aki iangoia raoi bwa tera bongan te Red Cross a bon noora riaina ma tamaroana nakon aia utu ma natin te i Kiribati.

E kamimi ma e koaua ngkai bwa a boutokaia n akea waewaeana mai irouia e aera mmwaane oo ao bon anne raoi ae koaua. Taetae inanon te Maneaba ana maneaba Kiribati ibukin buokan te i Kiribati. Mai taratara te nakoa ao antai ae taua te nakoa anne kamaeuna.

I rootaki iai bwa ngai temanna ae I kauntaekaia n ae nako I nang tangiria bwa e na boutokaaki naba ngkekei naba. Bwa are kanoan bong aika raba mai iroura ngaira i Kiribati kanoan bibitakin te bong aika a raba naba, e riai ni iai te Red Cross i Kiribati bwa ngaia ae na nangoa waen Kiribati n te tauraoi ni bong aika aki ataaki. E rabwa e aitau te

kaeka ngkai ae itiaki ao e noria Kiribati bwa e boutokaaki kaain te Aono ni Mainiku a boutokaia naba ao a kaunga te Red Cross bwa ana nako n ariria naba n roko ni katea aroia naba ikekei ma aia aobiti ao n anga naba te buoka nakon aba aika a raroa aikai, Kanton, Kiritimati, Tabuaeran ao Teraina e kainnanoaki naba te Red Cross ikekei.

Ti a karabwa te nano ae te nano ni kiritian ae boutokaan te Red Cross bwa e na riai ni iai ao e na riai ni waaki n te tai ae waekoa. Ti a karabwa te Minita are tabekia ngkai, tia karabwaia ana Tia Koroboki ana tia rabakaua are e mwamiraia ni kakaea riki angana bwa e na aki totokoaki, I taku ngai bwa e na manga totokoaki naba ngaia e aki bwa e a manga katamaroaki naba. E a bon tonu e a bon 100% *positive* akea naba te *negative* teutana iai. E aera mmwaane te i Kiribati, e a noora riaina bwa e a ria ni boutokaaki te Red Cross bwa e na maeu iai te i Kiribati n aki kakaokoroaki *no one left behind.* Eng e mwaneweaki teutana bwa e aki teretere raoi inanon te tai aio bwa iraua tibwangan Kiribati e aki kainnanoaki anne. Bwa ngkana e a rinnako te Tautaeka ni boutoka ko aki kona ni wareka ana buoka te Tautaeka bwa e na iraua nakon te Red Cross bwa are e boutokaia. Akea am bwai ngkai ni warekia bwa iraua $1 te taara ke $2 te taara ke iraua ti aki roko iai. E ti kakawaki bwa e na noraki te Tautaeka ae ngkai bwa e boutoka te Red Cross ao mwaitina ma tera ko aki roko iai, bwa e a kaman rinnako te Tautaeka ni boutoka te waaki.

Ngaia are n tabetai ti kona n tarai bwaebwaeti man itera tabeua ti aki noora riaina ao e a taua naba ana tai Kiribati ao e a kabanebuaka naba mwane Kiribati bwa e kaboaki te maroro. Ma ti kaitau bwa e boutokaaki ao tia kaman kakoaua bwa ngke e a kaman bwaati n 2019 ao e a kaman bwaro te buoka, ao antai naba ae na ataia bwa e buoka naba buokan Kiribati naba inanon tain te Covid-19. Bon anne naba ngai au taratara bwa ngke e a bon kaman boutokaaki naba n te Red Cross ao e na kaman buokaki naba Kiribati ibuakon te aoraki ae te Covid-19 bwa are te Red Cross e *voluntary* ao e tauraoi n rinnako n anga *any angle* ae kona n rinnako iai. Ngkai e mamaara ao e aki boutokaaki, ao e oti ao ngke a nako Geneva ao e a bwaka bwa tao iraua te mirion nako ikai. I kakoaua ao I onimaki bwa te Red Cross iaon Kiribati e na anga naba ana buoka n tain te Covid-19.

Ngaia are ai bon bwanaan te i Kiritimati, tei Tabuaeran, tei Teraina ao tei Kanton n te nano ae ngkai e a boutokaaki bwa e na iai te Red Cross ao e na waaki nakon Kiribati n akea waewaeana ao n akea totokoana. Tia namakinna ngkai bwa e nang bwaka te karau ni maeu nakon te Red Cross ao e na manga teboka Kiribati ni kabwaka te ran are te ran ni kamaeu, ni buokia te nati ni Kiribati ngkana

iai kanoan bong aika a raba mai iroura.

Ngaia are tia karabwa ao e na uarereke au maroro ma I tataninga inanon teniua te ririki bwa ai teniua te ririki n totokoaki ao bon karaua ni iangoia Madam Speaker, ke teniua te ririki tera ae e a tia n riki e na nang korakora. I bon kakoaua ngai bwa aki matu kaain te Red Cross bwa a nang tangiria bwa e na waekoa n roko ao a kaman noria naba bwa e na bae ni iai te aoraki ae karina ao e uara e roko te Covid-19 ao e karako ara buoka. Ti ngkai kam a tatakarua ngkai ni kabuakaka te Tautaeka ko aera te Tautaeka, e a roko te Covid-19. N te moantai kam a nang imanono karokoia kaimoa ao kaokia, kaokia e a tia. Ao e mena ngkai e rinnako naba te *Red Cross* ni ibuobuokia. E a manga roko kam a manga kabatiai ami maroro naba ngkai iaon ana buoka te Tautaeka ao ngke iai te Red Cross ao I taku bwa e nangoi kanganga naba aikai.

Ngaia are e kakawaki te ikarekebai inanon te maeu ae na kabwaia iai te i Kiribati, ao ti rabakau ngaira, ngaira ake ti riki bwa ana Tia Tei Kiribati ni bon anga raoi naano ae ti na taraia bwa e maeu te i Kiribati iai. Ti na aki uotamai moa nanora ke nanora ni Party. Ko rabwa I a katekeraoa kanoan kabwatan te Biira aio ao I namakinna ae nang bwaka te kabwaia ao e nang bon kona n rin naba ana ibuobuoki te Red Cross ni kaitarai kanganga ae ti aki kona n atai aika a kona n roko n aekan aio ti noria ngkai te Covid-19 ao tera riki aoraki ke tao tera riki bibitakin kanoan bong ti ataia, e a tauraoi iai te Red Cross.

Ngaia are te kaewenako nakon te Red Cross ngkai e a bwaati ewekia kibaria ao kaotiko bwa koa kaman tauraoi n 2019 ao kaotiko naba ngkanne bwa ngke e bwaati ao koa bon kaota naba am mwakuri ae tamaroa ibukin Kiribati n akea ae kakaokoroaki. Bon te bwana ni katekeraoi ko aitau riki te Minita ao tao te Tia Mwakuri ake kam a tia ni borauakina iangoan ao ni mwamiraia tao e koaua kam a na te moan ran bwa e aonga n eti ami kauti, bwa e aonga ni bwaati te Biira ibukin te Red Cross ae moan te kakawaki. Ai bon aia katekeraoi kaain Kiribati kaain te Aono n Raina ni kabane nakoimi ngkami kaain te *Red Cross* ao riki ngkami kaain te MWYSA e moarara riki mai iroun ami Minita ao ami tia mwakuri ake tabena aio. E rabwa I a toki ikai ao e rabwa butimwaean te Biira.

Tibiika: Ko rabwa te Minita n am maroro kona *Point of Order* te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika I ti kan kaeta otan te Minita ae karineaki are e a tibwa tia n taetae iaon kanga kanoan ara maroro iaon ana buoka te Tautaeka. Bwa te bwai are ti taekinna bwa e mwaneweaki ana buoka te Tautaeka ni katoa ririki are ni mwakoro 6 ma akea rongorongona n rabwatan te

Biira bwa e na kabwaka te Tautaeka te biri mwane nakon te Red Cross ni katoa ririki bwa e na bon tiku inanon bain te Tautaeka n aron ane e oti 5 roki 3 ae na bon taraa riaina. Ma I a ti kan kaeta otana bwa ti aki uneakina ae e na riai ni iai ana biri mwane te Tautaeka ma are iai taekana n te Biira ma akea rekerekena ma nikiran mwakoron te Biira. Ngaia are kanga titebo ma e kaminonano bwa e aera e na taekina ana *annual contribution* ke ana birimwane te Tautaeka ni katoa ririki nakon te Red Cross ngkai akea rongorongon anne n taekan are te mwakoro riki are mai ieta. Ma ti anne bwa mwiina e na kairua otan te Minita e aoria n ae ota raoi te bwai ae ti uneakinna ngkai ke tao ti kawenea imatan te Minita bwa e na taraia riki n ana Biira aei ao ko rabwa.

Hon.Mikarite Temari: *Point of Order.*

Tibiika: N na ti kaeka moa te Leader n te Kaitara imwain ae N na kanakoa nakoim ke I aki. N na ti kauring nakoimi Taan Tei ngkana iai te bwai ae *misquote you* iaon ara *Point of Order* ngkai kee. Ngkana bon iai te bwai ae ko taku bwa e taekinna te tia taetae bwa tao e *misquote* iai am maroro are ko a tia ni kanakoa ao koa teirake ngkanne I a kona ngkanne ni butimwaea am *Point of Order* ngkana ko kataia ni manga tabeki iango tabeua ake aki kaineti ma aron te maroro are e a tia n taekinaki ao ngkanne I aki butimwaea te *Point of Order* n anne. Akea kaekan arei ma ti au kauring riki nakoimi ao I aki kona ni manga kaokia nakoim te Minita ma N na ti kauring riki nakoimi taan *Point of Order* bwa kam kataia riki ni *work* nakon ara *rule* are ngaia ae ti mwakuri ma ngaia iai. N na kanakoa nakoim te Tia Tei mai Kuria bwa ko kanakoa am maroro Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire I kabwaia n anga au maroro n reiti maroro iaon te Biira ae koro tamaroana aio te Tia Babaire. Ao eti te Tia Babaire bon te Biira ae e aki riai ni bati te kauntaeka iaona bwa e na bon riai ni boutokaaki. Ma ti riki ni maroro te Tia Babaire bwa ana riai ni kaetietakki otaia te botanaomata aika a ongora. Ao tera ti kaongoaki te Tia Babaire, te Tia Babaire iroun te Minita ae tibwa tia n taetae e taku bwa ibukina bwa e aki bwaati te Biira aio ni 2019 ao aikoa nako Geneva kaain te Kiribati Red Cross. I kan titiraki te Tia Babaire bwa I aki roko n te ongora n ana rongorongo te Minita are e tabeka te Biira aio bwa bukin tera ana aki nako Geneva kaain te Kiribati Red Cross.

Hon.Mikarite Temari: *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika: Ngkana kona *Point of Order* kairai nakon te tua are ko taku bwa e uruaki.

Hon.Mikarite Temari: Ti aki bwa ngkana e aki ongora au maroro ao tera ae e na taekinai iai.

Tibiika: I tuai anganiko te *floor* te Minita tekateka. Ngkana I tuai angani ngkami tai teirake ni maroro N na bubuti ngkami. Kona ti anganai te tua are e uruakaki n ana maroro te Tia Tei ngkai e maroro ao N na rinanona bwa ngkana eti am *Point of Order* iai am *Point of Order* are imwina are ko kona n taetae imwina ngkana e bane te maroro uoua arona ao tera te tua are e uruaki n ana maroro, kona ti kairai nako iai bwa N na warekia.

Hon.Mikarite Temari: Kabwara au bure Madam Speaker bwa ngai iai otau n are am itera teuana are kona *intervene* ngkana e bure ao ko a *intervene* naba kanga anne otau. Ma ngkana ko taku bwa ti na bon taninga are e moti ma I taku bwa bon anne otau ma kabwara au bure.

Tibiika: Te Minita ao ibukina bwa I taetae nakoim bwa ibukina I tuai anganiko ao koa bon teirake naba. N na ti kauring nakoimi Taan Tei ngkana I tuai angani ngkami te *floor* tai teirake tataningaa ae I angani ngkami. Ngkami ti katea baimi kam *Point of Order* ma ngkana I anganiko koa teirake naba. N na anganiko ao koa kabwarabwara bwa tera te bwai ae ko *Point of Order* iai bwa ti aki te bwai ae N na aki angani ngkami ma ngkana e maroro te Tia Tei raomi n Tia Tei ma kam taku bwa iai te bwai ae rangi n tangi buaka. Kam a teirake naba kotea te tua ko koteia kairai nako iai ao ngai ngkanne N na warekia ao I a kangai naba kanakoa am *Point of Order* ngkana I taku bwa eti. Ao ngkanne imwina ngkana kam taku bwa akea te tua ae kona anganai ko tataninga te tua are e toki te maroro ao koa kanakoa naba am *Point of Order.* N na bubuti ngkami tia ira ara tua ni kairiri inanon ara Auti e nakoim te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire te Tia Babaire N na aki kabanea buaka au tai ni manga maroro iaon bwaai aika a manga karina. Ae na bon rangi n tangiraoi au maroro te Tia Babaire. Te Tia Babaire I kubanako te Tia Babaire bwa e a taekinaki bwa ibukina e aki bwaati te Biira aio ni 2019 ao aikoa mwananga kaain te Red Cross nako Geneva. E titebo te Tia Babaire ma e a tibwa tei te Red Cross ngkai? Kai e a kaman tei te Red Cross akea iaki taekan ae e taekinaki n te tua aio ae kangai, *ma e kona ngkai ni mwananga nako tinaniku te Red Cross imwin bwatin te tua aei.* Akea te Tia Babaire e aera ngkai tia manga kabure otan te botanaomata, bwa aongkoa te Red Cross ngkai e aki bwaati te Biira aio ni 2019 ao e a korakora te bua nakoina, mai ia anne te Tia Babaire? Bwa e a kaman tei te Red Cross ao te tua ae ngkai te Tia Babaire bon ti te onono ae uarereke ao e aki karakaaki kinakin te Red Cross ian te tua te Tia Babaire.

N aron te Tia Babaire e rangi ni kamaeu buokan kaotakia te botanaomata ao e koaua ti na aki taetae te Tia Babaire ma nanora ni kairiribai, ti na taetae ma nanora

aika itiaki ao ti na kaetieti otaia te botanaomata bwa are ongora te Tia Babaire ao moan te kakawaki tein ana maroro aika ti anganiia. Ngaira taan kairiri ti na kaotaota ma ti na aki karooa. Ti na buoka otaia ara botanaomata bwa a kaawa ngkana e aki kaetaki te ota te Tia Babaire man te rongorongo ae tia ni kanakoa te Minita ao e na rangi ni bure ao e na tiku n aki eti otaia kaain Kiribati.

Ngaia tia bon riki ni maroro te Tia Babaire kanga ti bon aki iangoia bwa ti na maroro ao e bon nako te tai ma kanoana ao e rangi n eti naba anne, iai bukin bwaai ma ngkana ko anga am maroro te Tia Babaire ao anga ma nanom ae itiaki. Ao ngaia anne te Tia Babaire I mwananga ma nanou ae itiaki bwa N na kaetieta te ota te Tia Babaire bwa e raawa n tiku te i Kiribati ma otana ni kangai ai kawara kaain te Red Cross, ai kawara kaain Kiribati bwa ngke arona bwa akea te tua aio ngke e aki kabwataki te tua aio ao ana kaman mwananga, ma ia te Tia Babaire I kan noria bwa ti wareka naba te onono aei, ao ti kan noria bwa e ngaara n te onono aio ae ngaia kabwatakina ngkai ae ngke arona bwa e kabwatia ngkekei ao e na mwananga te Red Cross ngkekei e ngaa.

Bwa e a kaman kinaaki reitakin te aonnaba ma te Red Cross ae i Kiribati ma ngkoa, te tua are ma ngkoa te Tia Babaire. Ngaia are te Tia Babaire N na bubuti riki ti a tiroi riki arora te Tia Babaire bwa e koaua, e kona ni bane ana mwane te botanaomata man ana maroro aika anaki te Tia Babaire n aro aika aki itiaki. Ao anne te Tia Babaire te bwai ae e kateirakeai ti aki te Biira ae na kauntaekaaki te Biira aei ti nang boutokaia te Tia Babaire ao e tannako te bong ma kanoana tai kaoki kanoan aika nako. Ko raawa n riki bwa aekaki bon roata n aron ae koa taetaekinna naba n te Auti n Tei aei. Tai tatanrikaaki ma waaki rake e a nakoraoi te waaki ngkai ao ti karabwa te Uea bwa e raoiroi Kiribati ao tia kanakoi naano ake a bubuaka tia waaki ma naano aika itiaki, ao ti angan te botanaomata te ota ae ko riai n reke irouia ni kabwaranakoan te Biira aio te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire aio otau n te Biira aio. Ngke arona bwa e aki bwaati kai e aki bwaati aio n 2019 akea totokoan mwanangan te *Red Cross* nako tinaniku bwa e a kaman tei ao e a kaman kinaaki. Ngkana ti wareka te Red Cross n are mai mwaaina n te tua are mai mwaaina te Tia Babaire iaon te Red Cross a kaman rin te naan Geneva Convention ma te naan raa akana e kinaaki iai te Kiribati Red Cross.

Man au maroro akanne te Tia Babaire I kabwara bure teutana ngkana arona bwa ti buoka te kaotaota te Tia Babaire ti aki anne ara kantaninga ma ti a riki ni maroro bwa e a rawa n tiku n te roo te Tia Babaire man te maroro ae tibwa tia nako. Man au maroro akanne te Tia Babaire I karabwa riki te Minita are

e tabekarake te Biira aio te Tia Babaire ao naake a tia ni buokia ni katauraoia bon te Biira ae raoiroi ao are e aoria ngke e totokoaki mai mwaaina te Tia Babaire iaan bukina naba aika a bon riai ma ti aki manga kaoki kanoan taai aika nako te Tia Babaire tia waakirake ma tia boutoka te Biira aio ni moan warekana. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Minita e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ao ko rabwa Madam Speaker I ti *Point of Order* n are ana maroro are e taku bwa e aki ongora au maroro nanona e aki mena inanon au tai ni maroro. Ao ngke e a teirake ao e atongi au taeka aika kanga a taku bwa kanga anne au *Point of Order.* Bwa au maroro I anaia man ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano, are aongkoa ke aongkoa e bwaati te Biira aio ni 2019 aongkoa a tia n nako ni ira te bowi arei. Ngaia are ngai I boutokaia bwa e kangai ngke e kabwataki ni 2019 tao a tia n nako Geneva ni ira te bowi ao tao e reke te buoka anne.

Anne ae I kan kaetia bwa tangin nanou Madam Speaker ngaia tao e aki mena ikai n te moan maroro te Tia Tei ae karineaki mai Kuria bwa tao e mena itinaniku. Ao ngke e tabeka ana karaki ao e taku *'I aki mena n ana moan maroro te Minita'* ngaia ane I kaota tangin nanou iai kai ngaia e aki rin n au moan maroro ao e taekini bwaai aika e aki ongora mai moana. Ko rabwa Madam Speaker anne au *Point of Order.*

Tibiika: I butimwaea am *Point of Order* anne bwa are ko kataia ni kabwarabwara are am maroro e rio man ana maroro te Minita are e a tia ni maroro iaona. Ngaia N na nakon te Tia Tei maroro are imwina.

Hon.Banuera Berina: *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei

Hon.Banuera Berina: Ti aki te Minita te Tia Babaire bwa te Tia Tei mai Tarawateinainano ae maroroakina aio, anne ae na kaetaki te Tia Babaire ao I ongora.

Tibiika: Tekateka te Tia Tei I bubutiko tekateka. N aekakin are I a tia n tuangi ngkami ngkana I tuai n angani ngkami te *floor* keiaki nakon te babaire. Ti na kataia ni ira nanon ara tua bwa ti na aki mangaongao, ngkana I tuai n angani ngkami tai teirake ni karokoa I angani ngkami ao kam a teirake ni maroro ao N na kaetia man ana maroro te Tia Tei mai Tarawateinainano are e maroroakinna are e kataia ni kaetia antai te Minita n te Line and Phoenix ma man ana maroro te Tia Tei mai Tarawateinainano. Ao e nakoim te Tia Tei mai Tarawateinainano terana am *Point of Order.*

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Tia Babaire tao ti kaetan teutana are tera tao te bwabwaro are e karaoaki i Geneva ao tao e koaua bwa e aki

rangi n teretere nakon te Tia Tei ae karineaki mai Kuria n te moantai, ao tao taekan te tua bwa are anne ae bon tabekia te Minita n te kauoua n tai ma are e nanonaki ikai te Tia Babaire kaitiakan are iroun te Tia Babaire te bwabwaro are e karaoaki aio i Geneva iai te *commitment* ae anganaki kaain te Kiribati Red Cross Society ae anganaki kaain Kiribati bwa ana riai n onei aia tua imwai are ana manga kaea tera te bowi are e na karaoaki i Geneva n Ritembwa 2019 te Tia Babaire. Anne raoi ngkanne kaetan te bwai anne e aonga n are kanga ngai irou naba e aki boo ma aongina naba n are kanga I aki ota naba iroun te Tia Tei mai Kuria ngkai e kataia ni mwanewea ngkana akea bwa are te tua aio ao tao e nang aki reke te kabwaia nakon te Red Cross.

Ma I taku bwa tao e bon rangi n eti naba are e taekinna te Tia Tei bwa e a kaman tei te Red Cross ti bane n ataa anne, ma tao bon te bwai ae a mena inanona kaain te Red Cross are a kabaeaki n te tai arei bwa te bwabwaro are imwina are e na manga kaea ana riai a tia ni *commit* nakon te bwabwaro aio bwa ana riai ni katauraoa ao n onea te tua aio ao ni manga uotiarake. Ao I taku bwa are e rekereke naba ma are e taekinna te Minita n te Aono n Raina are ngkana tao e bitaki te tua aio, antai ae e na ataia ngkana kanoan te bitaki ikai ae ngaia are e na karanganakoa te kabwaia nakon te Red Cross ae mena iaon Kiribati te Tia Babaire akanne au *Point of Order* te Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei Taan Tei N na kauring riki iaon te *Point of Order* I butimwaea am *Point of Order* te Tia Tei are ko kaetia are ko kataia ni kabwaranakoa n aron am maroro are ko taku bwa ngkana akea te tua aei ao aki kona ni mwananga ni kaea te bowi i Geneva n aron are e taekinna te Tia Tei mai Kuria ma ko kaetia bwa ko kangai, bwa iai te *commitment* ae anganaki bwa ana rinanoi aia tua n te aro bwa ana kona n rimwin te bowi are e karaoaki, n te aro bwa ana kona ni ira te bowi anne. I butimwaea anne ao ake nikirana I aki bwa n aron are I a tia n tuangi ngkami ti ngkana ko *misquoted* ao kona bon ti *focus* iaon te bwai are ko taekinaki iai bwa e kabureaki iai am maroro, ke e a katangi buakaaki ke e a manga bon uotaki.

Iai tangiria bwa kam na *raise* te naan *issues* ae kam na manga kauntaeka iai. Ao ae N na *stick* iaon ae akea te *Point of Order* iaon te *Point of Order.* I ataia bwa kam aki mwengaraoi iai ma ngai aei irou I taku bwa e mwengaraoi iai te Auti. Ao e na rau iai ara maroro inanon ao a bane n ota ami maroro ngkai kam maroro a bane n ongora kaain Kiribati. Ti a nakon ara tia maroro are imwina. Te Minita n te Commerce Hon.Booti Nauan e nakoim.

Hon.Booti Nauan: Ngaia ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai ao e koaua tao imwain ae I waaki ao I a bon anga moa au kamauri nakoia kaain abau ae Tabiteuea Maiaki

unimwanen te Ueenikai ao unainena ake a bobotonaine are ueen te Ueenikai ao am kain tekateka ae bakitoutou te Tibiika, ara Beretitenti ao ngaira ni kabane kam na bane moa ni Mauri.

Te Tibiika e a tia ara iango bwa ti aki kan maroro n te bwai aio ao tia tangiria bwa e na waekia n tia. Ma e kateirakeira maroro tabeua aika I taku bwa a rangi ni kakawaki. Ngkai e a manga abwabwaki te maroro iaona. Ao e koaua ti karabwa moa te Minita ma ana tia mwakuri ake a tia n taberakea te Biira aio, n reitaki ma te Minita naba are mai mwaaina are e a bon Tia Tei naba ngkai mai Tarawateinainano are a tia ni kataia ni mwakuri iaon te Biira aio, ao e a tia ngkoa n aki butimwaeaki ao ngkai e a butimwaeaki.

Te Tibiika ti aki kan teirake ni maroro iaon te bwai aio bwa are e a tia taekana ao e a butimwaia te Tia Babaire te Kaitara ao ai tikiraoira ana maroro te Tia Babaire n te Kaitara e teke nanou n teuana man ana maroro are e kangai ' *te Red Cross e taraaki bwa ke te kaibangaki uraurau e taraaki bwa te rabwata ae kanga ai aron te karaki n te baibara are te Itamaria are e bane tamaroana te Good Samaritan'* a manga maroro tabeman ao a manga kangai ti na aki kaoka te tai ma kanoana. Ma ai kawara te Biira aio ngke arona bwa e aki bwaati ngkekei ao e a bon aki naba bwaati ni karokoa ngkai, anne ngkanne ngai ae e a kateirakeai. Ngaia are ti na bon riai ni karabwarabwa nakon te Leader n te Kaitara n te bong aio ao raona bwa a butimwaea te Biira ae e nang kakawaki ae a tia ni mwaneweia ao are a mwaneweia naba taan maroro ao e taku te taeka. Te onono aio te Tibiika kanga bon ti te onono ae uarereke ae te bwai ae e na aki kabuburaaki, ao ngaia ngkana e uarereke e aera ka maki butimwaia n te tai arei. Tao bon iai riki bukina, e taku te maroro ti na aki kaoki maroro ake kanoan taai aika nako ma ti na bweeni waara n taai aika nako. Ao ngkai ti bweena waara ao e rabwa te Leader n te Kaitara n te tai aio bwa e a butimwaia te Biira ae moan baan te kakawaki ibukin rikiraken Kiribati ao reitakin Kiribati ma aban te aonnaba n te kaibangaki Uraura.

Ao ngke arona te Tibiika bwa e aki kariaiakaki n te tai arei n aron ae ti ataia bwa e aki kariaiakaki n te tai arei ao bon te karaki teuana te karaki ae ti na mena iai n te tai aio. Ao bon te kuna naba teuana ae ti na anenei ngkai ma koratina bwa te koorati ae borata. Ngkai te Tibiika n ana kariaia te Leader n te Kaitara ao ti nang kukurei bwa aio te moan kaeka ae ti kantaningaia mai ikai bwa e kangara aron teia nakai, bon teia naba mai mwaaina ke a bitaki. E bwakaria nakai te tamnei ae raoiroi, bwa a bitaki aia kaeka ao ti karabwarabwa nakoia nakai ma kaain Kiribati ana karabwarabwa naba nakoia nakai bwa a tia ni kariaia te Biira ae moan baan te kakawaki aio. Ao e a toki naba ikanne kunara te Tia Babaire. Ma tia

teirake te Tia Babaire bwa ibukina bwa e a manga mwaiti te maningongo iaon te bwai aio. Ao ti kantaningaia bwa e na tei mai kai e na tei mai iroun te Tia Tei are raora ngkai are te Minita n taai aika nako ni bwaebwaeti ao e a tia te kariaia ao e a tae nangina naba. Ma are ngkai e nako te maroro ao te maroro ae e teke nanou iai teuana te Tia Babaire ae kangai *' te onono aio bon te onono ae uarereke ae bon te bwai ae nang uarereke ti na aki kabanea ara tai iai'* ao ngaia ngkana ka maki kabanea ami tai iai ma e aera kai kam a bon aki kabanea ami tai n aki noria n ae nako.

Ngaia are anne tokin au maroro te Tia Babaire ao ti na tabeka riki ara karabwarabwa ae moan te takaburinako n reitaki ma kaain te Red Cross ao n reitaki ma kaain Kiribati. I karabwa te Kaitara ngkai e a ure matana n te tai aio ao ngkai a kona n noora ae tamaroa ibukia aia botanaomata ti anne au maroro te Tia Babaire ao e rangi ni bati n rabwa ao e na raoniira n taai nako ana bau Kiribati te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa n reitaki ma ana kakawakin te Teniman n Temanna te Atua te Tama ao te Nati ao te Tamnei ae raoiroi. Ko rabwa te Tibiika.

Hon.Banuera Berina: *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Kuria tera am *Point of Order.*

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire I ongora ao e maeu nanou n ongora te Tia Babaire n ana maroro te Minita ae karineaki ma tao e aki ota te Tia Babaire ao I kan kaeta otana te Tia Babaire. Te Tia Babaire ti aki riai ni kaoki kanoan bong bwa a bon nako ma aroia. Te kaoti aio te Tia Babaire butimwaeakina ngkai bon te waaki ae boou ma ngkana kona kaokioka te tai ae nako ao ti na manga bane n teirake te Tia Babaire ni kaotia bwa bukin tera ti totokoa te Biira aio n te tai arei. Ao anne te Tia Babaire ai ti aki aio tain are e nako te Tia Babaire ngaia ara kauntaeka aki boboto iaon are e nako. Ara maroro ngkai te Tia Babaire tia roko n te waaki ae boou tia butimwaia, tao e aki ongo raoi te Minita te Tia Babaire ae ti butimwaea te bwai aio, ao ti kaotia ae e na aki abwabwaki te maroro bwa bon te Biira ae tamaroa te Tia Babaire.

Ma ngkana ko kaokioka are mai mwaaina te Tia Babaire taraia riki bwa ngkana arona bwa e a okioki are mai mwaaina ao ti nang bane n teirake ngkanne n raa ni kabwarabwara bukin te totoko n are mai mwaaina. Ao a nang kaoti rongorongo te Tia Babaire ae kona aki tangiri kaotiia. Anne te Tia Babaire I kan kaeta te waaki iai ao ko rabwa riki te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia

Hon.Booti Nauan: *Point of Order* te Tia Babaire bwa e *misquote*

Tibiika: I butimwaea am *Point of Order* are e ko kaeta te ota are e riki ni mwemwe ibukina bwa e a manga kaokaki aron te maroro n aron moan totokoan te Biira aei n te moantai ao I butimwaea te *Point of Order* anne. Ao I kaunga te *Point of Order*

Hon.Booti Nauan: Te Tibiika taiaoka bwa e *misquote me* te Tia Tei mai Kuria.

Tibiika: Ao taningaai ao kan ti kanakoa tera ae *misquote you* kona ti tuangai bwa tera ae *misquote you* bwa I aki ongo ae *misquote you* ma terana ae taekinna ae ko taku bwa e *misquote you* iai.

Hon.Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika ko rabwa te Tibiika ngkai ko kariaiakai e *misquote me* bwa e tuangira teuaei bwa ti na aki kaoki ara iango nakon taai aika nako. Ma ngai I kangai ti kaoki ara iango n tarai taai aika nako ni bweeni waara mai iai ao e bure are e taekinna anne ngaia ae I kangai e *misquote me* bwa e taku bwa I kaoki taai aika nako ma I aki kaoki ma ti na tarai taai aika nako ni bweeni waara iai. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: I taku bwa e riki n taekina arei te Tia Babaire aei otau, I taku bwa e a ongora Kiribati ami taetae N na katikua nakoia N na anganiko te Minita n te Aono n Raina terana am *Point of Order.*

Hon.Mikarite Temari: I ti kan kakaea am *ruling* Madam Speaker ae ko karineaki iai ian te tua ae tabuaki kaokan te maroro n taai ake a nako I ti kan bwa are e taku bwa ti na aki manga taekin ngkana iai ian te *rules* bwa I taku ngaira bwa ti inaomata n taetae ao tera am *ruling* iai te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika: Akea buren kaokan taai aika nako ma are e kabwarabwara te Tia Tei e riki n taekina are manga aron kaitaraan are kam taekinna ibukina ngke kam kaoka are e a tia n nako are e aki kabwataki iai. Ngaia are e kataia kanga ni manga kataia ni kakaea angan are e na kaitiaka iai te itera are ngke kam kaokia nakoia n te tai are kam totokoia iai. I taku bwa e a nang mwaiti ara maroro iaon aei ao ngkai e bon boutokaaki te Biira aei ao n nang kaokia nakon te Minita are tabena bwa e *sum up* ana Biira aei ao e nakoim te Minita.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao tia bon rimoa moa ni kaitauia taan maroro ake a tia n anga bwanaia ni boutoka te Biira ae kakawaki aio, e moa mai iroun te Leader n te Kaitara n aron ana maroro, ao ana boutoka nakon te Biira ae kakawaki aio. Kanga iai bwaai tabeua ae kan katerea te Leader n aron teuana tamaroan te Biira aio bwa e aonga ni kona ni waakinaki inanon tao taabo n reirei tao n aron te Preschool, ao ti kakoaua bwa e a tia anne e na riai ni kaungaaki te aekaki aio bwa e aoria are te taan reirei a otinako ao ngkana iai te kanganga nakoia ataei ao ana riai n rabakau kanga te moan

kamaeu ke te *first aid* n aron ae ti ataia bwa e karaoaki n te MTC ao ara kantaninga bwa tera ngkana ti bane n tarai taabo aika a kakawaki nakon tao bon reirei ao bon taabo riki tabeua.

Te Tia Babaire kanga e ti taekina naba te Minita n te Kaitara ti ibukin kanga mwaitin te *annual contribution* nakon tao te botaki ke te rabwata aio. Ao e koaua bwa are e aki teretere te *amount* tao iaon are e a tibwa tia ni katereterea te Biira aio ian mwakoro 3 kibuna are 5(3) ao are tao kanga noran riaina. Iai are e kangai *' the Government may provide support'* e aki *shall* ke tao *must* bwa e ti kangai *may* kee kanga ian te kantaninga are ngkana tao e na bon noraki riaina bwa *either* te mwane ke tao te *material* ke tao tera e na bon nakon te tai teuana ma teuana n te kanganga ngkana arona bwa e riki inanon ara abamwakoro ke tao abara ae Kiribati.

Te Tia Babaire I kaitaua are e a tia naba n taekinna ibukin te buoka n te rara ti kakoaua bwa anne ngkai taben te rabwata aio. Tia kauringia tao te rabwata aio a riai n teimatoa n *donate* tao te rara tao nakoia ara aoraki. Te kantaninga ngkanne are a bon ongo ao ana riai ni katea aia rabwata are tao ngkana iai te aoraki ae na kainnanoa te rara n te tai ae waekoa ao ara kantaninga bwa tao ti nang aki tarebonia ara koraki bwa ti nang tarebonia te Kaibangaki Uraura bwa e na riai n tauraoi tao te ibuobuoki iaon aio. Ma au kantaninga bwa te rabwata aio ke kaain te botaki aio a bae ni kakauongo ngkai ao a bae ni kakamwakuri iaon kanga katamaroa tabeua ake a tia ni mwaneweaki tao inanon te Biira n te tai aio.

I kaitaua te Tia Babaire Minita ake a tia tao ni kauntaekaa tao n taai aika nako, ao e koaua are e taekinna temanna te Tia Tei ae karineaki mai Kuria n aron are e koaua tia taraa te waakirake, tia katikuia ngkanne bwa tao e bon eti ana kauti te i Aranuka n te tai aio ngkai tao e tabeka te Biira aio. Bwa are kanga bon ngkoe Nuka bwa are e ma maraurau n taai nako kanga e aki nang moakakung, ngaira tao N na karautaeka nakon tariu are man te TUC bwa tao bon taina moa ngkai bwa e na bwaati.

Ngaia bon te kaitau nakoia ara taan koroboki te AG's Office ma aia kakamwakuri ao e moarara riki Taan Tei ma aia *support* ni uotakirakean te moan Biira ae moan te kakawaki aio. Man maroro akanne ae kimototo te Tia Babaire ao I a kukurei ngkanne bwa te Biira ae te Kiribati Red Cross 2021 e na warekaki te moantai. Ko rabwa te Tia Babaire.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Minita ao ngkai e a bon tia n tabekaki taekan te Biira ibukin te Red Cross 2021 ao n nang kanakoa te kaoti nano iai. ake a nano iai ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a nano n te Biira tia nakon ara bwai n te Biira ae te Biira are e na manga tabekaki imwina e na tabekaki iroun

te Minita ae karineaki ibukin te Communication Hon.Tekeeua Tarati ao e nakoim te Minita.

CYBERCRIME BILL 2021(Moan Wareware)

Hon.Tekeeua Tarati: Madam Speaker ko rangi n rabwa ibukin anganakiu au tai aio bwa N na uotarake te Biira ae moan te kakawaki ma imwain anne ao I a reitai ma kaain au abamwakoro ae Tamana n raonaki ma kaain au tabo ni mwakuri ae te MICTTD, ao nakoimi te Tibiika ma am *officials* te Beretitenti te Kauoman ni Beretitenti, raou ni Minita ao Taan Tei ni kabane ao kaain Kiribati ake a kam ongora n te tai aei. Ni bwanaan ara Uea ae maeu ao kam na bane ni Mauri.

E koaua te Tibiika aio te Biira teuana ae moan te bane booureireina te *brand-new* nakon ana tua Kiribati are I tauraoi ni uotiarake man au Botaki ni Mwakuri ian katabeau ae te Minita ngai n te botaki are e tararua te Itoman. Te Tia Babaire te tua aio ae aranaki bwa te *Cybercrime Act 2021* ke te Tua ibukin Buure ake a karaoaki inanon te Kaombiuta ao te Intanete 2021. Te tua aio e kakoroa nanon ana kaibaire te Tautaeka ibukin katamaroan ao kanakoraon tua ni irekereke ma bwaai ni itoman. Te intanete, kaombiuta ao ai rabakau aika a boou te naan *new technologies.* E karaoaki te tua aio bwa e na boutokai tuua ake a kaman wene ibukin kamanoakia te botanaomata man mwakuri ni iowawa ake ana kona ni karaoaki inanon te kaombiuta ma te intanete.

I a kawenei naba anga ibukin mwakuri ni kakae ao ni kaburebure ibukin buure ake ana kona ni karaoaki inanon te kaombiuta ma te intanete. Te tua aio e a katurua kinakin rongorongo ao tamnei ake a kona n reke inanon te *computer* ma te *internet* te naan *electronic evidences.* Bwa taian kakoaua n te kabowi. Ao ni katei naba tuan aron te ibuobuoki are a kona n anga Kiribati nakoia aban tinaniku ni karaoan mwakuri ni kakae ibukin buure ake a kona ni karaoaki inanon te *computer* ma te *internet.*

Madam Speaker, te tua ae boou aio e karaoaki bwa e na ira nanon te *Budapest Convention ke te Council of Europe Convention on Cybercrime.* Te tua ibukin totokoan kanganga ni kabonganakina te *computer* ao te intanete. Aio bon kainibaire ake e a tia ni kariaia aban Europe, America, Australia ao a mwaiti riki bwa ana iri nanoia rinanon te boraraoi ae aranaki bwa te *Budapest Convention on Cybercrime.* Ara kantaninga ae abwabwaki bwa iran nanon kainibaire ake a mena ian te boraraoi aio e na kona n angan Kiribati te moan mwaneka ibukin kainakin te boraraoi aei n taai aika ana roko. Te Tia Babaire ao Taan Tei aika a karineaki. E kakawaki bwa e na matata ae te bure ke te mwakuri ni iowawa ni kabonganan te kaombiuta ke te intanete e bon aki atai tian aba ke *no's no boarders.* Ngaia are e

kakawaki bwa ara tua ake ti karaoi ibukin buakanakin te kanganga aikai ke iowawa aikai ana kona ni kinaaki n te aonnaba.

Ngkai I a ira nanon te Budapest Convention n ara tua aio ao a kabaeaki naba iai aba ake a kaaina te boraraoi aei bwa ana mwakuri ma Kiribati ao ngaira ti na mwakuri naba ma ngaia ni buoka naba te mwakuri ni iowawa inanon te kaombiuta ma te intanete.

I kukurei n taekinna bwa ngkana e bwaati ara tua aio ao Kiribati e na reke bwa te kauoua n ana n te betebeke imwin Tonga ae iai ana tua ae te *cybercrime Act* ae ira nanon te Budapest Convention.

Te Tia Babaire inanon rabwatan te tua ao bon iai 6 mwakorona ao 43 kibuna.

Te mwakoro 1 bon te kibu 1 nakon 4 ao aio e boboto iaon kabwaranakoan taeka ake a kamanenaaki inanon te tua. Te mwakoro 1 e oti naba iai mwakan te tua aio, ike e taekini taabo ma aomata ake ana kona n rootaki ke ni karaoaki ke ni kakoroaki nanon te tua aio nakoia. Mwakoro 2 n te tua aio bon kanoana te kibu ae 5 nakon 6 ao kibu aikai a boboto iaon aron katean te rabwata are araranaki bwa te *cybercrime unit,* are e na tabena te tua aio n aron karaoan mwakuri ni kakaae, te kaburebure ao ai te ibuobuoki ma aban tinaniku ibukin karaoan mwakuri ni kakae ibukin buure ake a karaoaki rinanon te kaombiuta ma te intanete.
Te rabwata aio e na tei inanon te botaki ni Bureitiman ao ngaia naba ae na riki bwa te tabo are ana kona n reitaki ma naake a kainnanoa buokaia ao n tauraoi ni ibuobuoki 24 te aoa ni katoa bong.

Mwakoro 3 n te tua aio bon kanoana aika 7 nakon 22 ao aio are e kawenei ao ni kabwaranakoi bure ake ana kinaki ian te tua aio, ni irekereke ma bure ake ana kona ni karaoaki inanon te kaombiuta ma te intanete. Kibu naba aika ana kawenei rekenikai ake a kona n reke man karaoan bure ake a wene inanon te kibu 7 nakon 21. Ni mwakoro 3 naba ao katereterea bwa rabwata ake a bubura n aron kambwana ma taabo ni mwakuri ake urua te tua aio iai naba te rekenikai nakoia ni ikotaki ma te aobitia ma te tia mwakuri are e karaoa te mwakuri are e kaitaraa te tua aio.

Mwakoro 3 naba are e katerea kinakin bwaai ni kakoaua ke te naan *evidences* ake ana kona n reke inanon te kaombiuta ma te intanete ataakia n araia bwa te naan *electronic evidences.*

Mwakoro 4 n te tua aio kanoana bon kibu aika 23 nakon 30 ao kibu aikai a kawenei aron mwakan te tua aio n anga te kariaia nakoia naake ana tabena te tua aio ni ikotaki ma te bowi ibukin te mwakuri ni kakae ao te kaburebure ian te tua aio. Te mwakoro aio e kawenei anga ni

kakae ma aron anakin bwaai ni kakoaua man kaombiuta ma bwaai n reitaki ibukin te kaburebure n ekinakoan te tua aio. E kawenei naba ma anga ao mwakan rabwata ake ana tabeka te tua aio ni karaoa aia kakae ao ni butia naba te bowi te kariaia ibukin anakin rongorongo ma bwaai ni itoman ma te kaombiuta ke te intanete.

Te mwakoro aio e kawenei naba kainibaire ma aron tian te mwaaka ma te kariaiakaki irouia naake ana tabena te tua ni kaineti ma te Tua ae Maungatabu ke te *constitution* ibukin inaomataia te botanaomata ni ikotaki naba ma kabaeakin Kiribati ian boraraoi ake ti a tia n tiainai ma rabwata mai tinanikun Kiribati ni irekereke ma boutokaan inaomataia aomata. Aio naba te mwakoro are e kawenei tua ake a riai ni iraki nanoia ni irekereke ma mwaaka ao kariaia ibukin karaoan te kakae ake a kona n ekanako inaomatan te botanaomata bwa ana kainnanoa te ota ke te kariaia man te bowi imwain karaoan nanon kibu aikai, aio ni irekereke riki ma te kibu 28 ao 29 n te tuai aei.

Madam Speaker ao Taan Tei, are ni mwakorona 5 ao kanoana bon te kibu 31 nakon 37 ao a kawenei kainibaire ma tua ake ana riai n iraki nanoia ibukin mwakuri ni ibuobuoki ake ana kona ni karaoaki rinanon te tua aio bwa aban tinaniku. Te mwakoro aio e na kawenei kibu ake ana riai ni iraki nanoia ibukin mwakuri ni ibuobuoki ma aban tinaniku iaon mwakuri ni kaburebure ao ni kakae riki ngkana bwaai ni kakoaua a rinanon kaombiuta ma bwaai ni itoman iaon Kiribati. Mwakuri ni ibuobuoki ngkai a bon riai ni iri Biira inanon te tua ake a oti iaan te tua ibukin te ibuobuoki ae kinaaki n arana ae te *mutual assistance and criminal matters act* 2003.

Te mwakoro 5 naba e katerea ae bure ni kabane ake a oti n te tua aio bwa ana kona ni kabureaki ao ni katikaki are a urua te tua aio e ngae ngke a mena iaon Kiribati te *extradition.*

Mwakoro 6 are bon kabanean naba kibun te tua aei are kabanean mwakorona. Kanoan bon te kibu 38 nakon 43 ao kibu aikai ake a kawenei mwaaka ma kariaia ibukin kakae ma kaburebure ian te tua aio ni ikotaki ma mwakan te Minita ao ai bure ma rekenikai ake a oti man mwakoro 1 nakon 5. Teuana mai ibuakon kibu inanon te mwakoro aio bon ibukin karekean rongorongo ake a mena n te itera ao ni kona n reke irouia aomata ake a kona naba ni manena ni mwakuri ni kakae ibukin bure ake a oti ian te tua aio. Te mwakoro naba aio e kawenea te kariaia bwa e na kona n taoni tua ake e na kona ni kaitarai tabeua kibun te tua aio bwa aonga ni kona ni waakinaki ao ni kona ni mwakuriaki n akea te kanganga ma aron te kakae ao te kaburebure iaon te tua aio.

Te mwakoro aio e kawenea naba te rekenikai ibukin karaoan katoto ma

bwaai ake a kona n reke inanon te kaombiuta ma bwaai ni itoman n aron rabakau, rawerawe tamnei ao tabeua riki are a kamanoaki ian te *copyright law* n tuoa bwa a tabuaki karaoan katoto mai iai. Mwakoro 6 naba n te tua aei e katerea naba mwakan te Minita ni karaoi tua te naan *regulations* ake ana kona ni buoka aron kanakoraoan ma mwakurian te tua aio. I kan kabwaata te tua aio ao ian te kibu 43 ao e na kamaunaaki kiibu aika 24 nakon 35 te kibu 99 ao mwakoro 16 ian te *Communication Act* 2013 ao *Communications Amendment Act* 2017. Ana kamaunaaki aikai ngkai te tua bon ngaia raoia nneia are e ana riai in mena iai.

Te Tia Babaire, Madam Speaker ao Taan Tei man aio ao e na katabwanina raoi rabwatan te tua aio. E kakoauaki bwa kabonganakin te rabakau aika a boou inanon te kaombiuta ma te intanete e a bon rangi ni kakawaki ibukin te aro n reitaki, mwakuri ni karikirake ke bitineti, karokoan ana *service* te Tautaeka irouia te botanaomata ao a mwaiti riki. E na rikirake riki kabonganakin rabakau aika a boou aikai ao ana kantaninga ami Tautaeka bwa e na kaunga aio. Ma n rokon kaungakin rabakau aika a boou ao e bon kakawaki bwa ara botanaomata ana mano mani kanganga ake a bon kona n reke.

I kakoaua bwa ara tua aio e korakora bonganana nakon karikirakean te konabwai ao e moarara riki kamanoan te i Kiribati nakon taai aika ana roko riki ngkai tia maeu inanon te *computer edge.*

Te Tia Babaire ao Taan Tei aika kam karineaki imwain totokiu ao I anga au karabwarabwa nakoia ake a tia ni buoka kawenean ao barongaan te tua aio mai moana te Tia Kaeti Tua ma kaain ana aobiti ana Taan Mwakuri, au taan rabakau man au tabo ni mwakuri ae te ICD ao ana aobiti naba te Tia Kaeti Tua mai Australia, ao te Kauntira n Europe are a tia n anga baia ibukin kabobongaan rabwatan te tua aio.

I aki mwaninga naba ni karabwai ngkami Taan Tei, Minita are bon kaain ara *workshop* n te wiiki ae tibwa nako aei are ti a tia naba n rinanon aio inanon ara *workshop.* Ngaia are aikai au kantaninga bwa e na maran nako ao e na akea manga uneakinan aron kabwatakin ara Biira aio. Man au taeka aikai ao man au maroro aikai te Tibiika ao I a bubuti moan warekan te Biira ibukin te *cybercrime act 2021* ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao ngkai e a tia ni mwemwe ana Biira te Minita ibukin maroroakinana n te tai aei ao n nang kanakoa te maroro iai ao I angan te Leader n te Kaitara bwa e a kanakoa ana maroro Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika I a manga kukurei naba n te bwakantaai aei n anga ara

maroro man te Kaitara ni kaineti ma kanoan te Biira are e a tia n tabekia te Minita are tabena n te bwakantaai aei. Ao e koaua tao e marannako naba te Biira te Tautaeka aei n te tai aei n noran riaina man ara itera bwa ti boutoka moan warekan te Biira aei.

I taku bwa e koaua are e taekinna te Minita ao ti kaitaua are e taekinna te Minita ao ti kaitaua te Minita n aron tabekan ao kabwarabwaran te Biira aei. Kanga bon te Biira ae nang booureirei kanga ti tuai nang ataa aron karaoan kanoana bwa e kanga, ma e bon eti ao e riai bwa e nang riai ni iai ana tua Kiribati ae iaon kamanoaia kaain Kiribati man bure ake ana kona ni karaoaki rinanon te kaombiuta ke te intanete n aron ane e a tia ni mwaneweia te Minita. Ao e koaua te Tia Babaire ngkai ti aki kona ni birinako man te naan waki ni itoman n te roro aei n taai aikai bwa ngkai ni katoa bong ti bon riai ke ni kabonganai te naan kaombiuta ibukin te reitaki. Ao riki reitaki ake a reitira ma te aonnaba, n aron ngkai bwaai aika a nang kinaaki ngkai ibukin te itoman ma te aonnaba n aron te *facebook* a nang tiraua kanoan te naan reitaki n te aonnaba.

Ao ti ataia naba bwa a rangi n rawata naba bwaai aika tia n riki ae tao ti memere iai n taai aika nako ni karaoi babaire ni irekereke ma aekan waaki aikanne. Ngaia are tia moana moa ara maroro ma te kakaitau nakon te Tautaeka ao nakon te Minita are ngaia are e mena iana te Biira aei nakoia ana tia rabakau, taan rabakau man ana tabo ni mwakuri, taan rabakau n te tua ao taan koroboki ao naake a tia n anga baia ni karaoan ara tua aei ae ti taku bwa iai naba aia ibuobuoki kaain Australia ma kaain Europe ti anga naba ao ni kauataoa bwanaan te Tautaeka ao te Minita ni karabwaia ibukin aia ibuobuoki.

Ao e koaua bwa bon te tua ae nang booureirei ao tao ti noora riaina ae nang riai ni iai kamanoaia kaain Kiribati. Teuana mwakoron te tua aei ae moan te kakawaki ae kamanoaia ataei man te naan waaki aika aki nakoraoi ke tao ti a tia nonori ngkai ke ti ongongora n taabo mai aban tinaniku. Iai naba te naan tamnei ae kanga a irekereke ma ataein Kiribati kanga aikai bwaai ae ti kan kamanoia iai natira bwa ana aki kona n reke n aia waaki tao ni kakeru ke ni mwakuri buaka aomata riki mai tinaniku rinanon te itoman man te kaombiuta.

Ngkanne tao ibukin kanoan te Biira eti bwa are taan rabakau ti nang karabwaia ngke a tia ni kabwarabwara nanon kanoan te Biira aei ae tao ngaira e memere iai otara n te tai aei ao ti kakaitau nakon te Minita ma ana koraki ibukin te kabwarabwara are a tia n anganiira n tain te *workshop.* Ngaia a reke otara tabeua ni kanoan te Biira aei ao tao ngaia ti rangi ni boutokaia ibukin kamoan Kiribati ao kaain Kiribati, ao tao iai itera tabeua ngkanne bon manga ara titiraki ao

tao aikai ara titiraki n aron boureirein te aekaki n tua aei ngkana arona bwa e a bwaati iaon abara aei ao iai tabeua te naan titiraki ake a mwemwe man ara itera. Ao teuana te titiraki bwa aei are kamanoaia kaain Kiribati. Ao kanoan te Biira aei e nang turuturu riki iai bwa tera te naan bure aika a mwaneweaki ian te tua aei ke te Biira aei n te tai aei aika ana reke bwa te naan ko kona iai ni kabureaki ke ni katuaeaki.

Kanga e rangi n rawata ao tera karaoan kawain karaoan te kakae ma tera aikai kanoan te Biira e nang turuturu n te itera aei ma I taku bwa iai itera tabeua ae ngaira ngkanne ara titiraki man ara itera bwa tera ngkanne angan tao kamanoaia kaain Kiribati tao bon mai iroun te Tautaeka, ke tao nakeke ngaia ae tao ana karaoa kanoan ke taan rabakau are ana karaoa kanoan te Biira aei ke te tua aei ngkana e a bwaati. Ti ataia bwa iai tua n aekakin aikai itinaniku ao iai naba te naan kanganga ae ti a tia noori n ana waaki te Tautaeka tao n aba aikanne kanga ni manga rinnako inanon tao ni karekei tao te rongorongo man aia kaombiuta ke n te intanete ke are kanga rongorongoia nakeke kaain te aba. Kanga aei iroura kanga e kona naba n reke bwa te kanganga ni uruakin inanomatan te i Kiribati.

Ngaia are kanga te naan *protection from the stage* n tabetai te naan *stage sponsored hacking* ke tao te Tautaeka e kona tao e kangai noora ana *email* tao te Leader n te Kaitara ke tera kanga aekakin aikai bwa are aikai ngkai aekakin te naan waaki ae na kona n taraaki ian te tua aei. Ma aei ngkanne teuana te bwai aei ae ti noori n aba tabeua ao tera ngkanne arona tao manga kamanoaia aomata bon mai iroun tao bon te Tautaeka n te tai teuana ma teuana. Ao anne ngkanne teuana ana titiraki ke tao te tabeaianga bwa e ngaa ngkanne kamanoan te i Kiribati bon man ana Tautaeka i Kiribati ke tao ana taan rabakau are ngaia a mwiokoaki bwa ana tararua te tua aei.

Te kauoua n titiraki bwa ngkai te Biira aei ke te tua aei e na kamanoa Kiribati tera moa aron tein tao aron ara itoman iaon abara ae Kiribati ke tao te *National ICT Infrastructure.* Tera ngkai tein moa ngkai tao te naan kaombiuta ae kakabonganaaki ngkai, ae kakabongana te Tautaeka are ngaia a bane iai rongorongoia kaain Kiribati bwa are kanoan te ID card te naan rongorongo ake kanga e taburoroko bwa e na ataia riki temanna bwa bon ti ngkoe are rongorongom anne e na riai bwa aikai are taben te Tautaeka bwa e na kawakin rongorongo aikai.

Ma a bon mano raoi rongorongo aikai? Man te naan mwakuri ni iowawa iaon te kaombiuta ke te intanete anne ngkanne teuana te titiraki bwa tao ti nang riai naba n taraa te itera anne. Ao aei bon kanoan ana waaki ana iango te Tautaeka bwa e kakawaki ngkai e nang tei ara tua iaon aei bwa e na bon riai moa ni mano are bon kanga

te naan rongorongo aika a kakawaki iroun Kiribati are bon rongorongo are e mena iroun te Tautaeka. Ana riai moa ni mano aikai bwa e uara ngkai tarakina, tao a rawata tao aikai bwaai naba ae ti a tia noori naba n aba tabeua, ngaia are e kanga raoi moa taraan aei, tao aikai tao e mena itinanikun te tua aei ma bwaai aika ti noria bwa a kakawaki bwa ana riai n taraaki bwa ti na tauraoi bwa akea nanon ae ti na kamanoa te i Kiribati ngkana rongorongo ake a nang kakawaki are e mena tao n ana *computer system* te Tautaeka akea ara kona ni kawakin mai irouia taan iowawa taan rabakau mai tinaniku ngkana a bon rinnako naba n anai rongorongo mai iai.

Tao anne naba teuana ao te kauoua tao kanoan te maroro n te tai aei ngkai e a tabekaki te Biira ae moan te tamaroa aei iaon te tua ibukin kamanoan Kiribati man mwakuri nako aikai.

Te kateniua ao ti noria bwa tao aei te moan tua n aron otau, tao teuana mai ibuakon ara tua ae rangi n rootaki ai ke e na roko mwakana iroun te i Kiribati are e mena itinanikun Kiribati, are angiin ara tua a bon mwaaka iaon abara ae Kiribati ao aei teuana ae nang kakawaki ae rin n te tua aei, tin ang kakaitau ngkai e noraki te itera aei ao tao aei e bon kaineti ma kanoan te boraraoi are e mwaneweia te Minita are ngaia kanga e kaira ara iango n aron kanoan ara Biira aei. Are te tua aei e nang kakawaki bwa ana ongo kaain ao ana ota raoi iai bwa ko aki mano ngkoe tei Kiribati ngkana ko karaoa te mwakuri aei ao ko mena itinanikun Kiribati ko reke n tuan Kiribati ko kona naba ni katikaki ni kabureaki ao ngkana ko mena n te aba ae bon te tua aei te bure naba iai, iai naba ana tua ae te bure ae titebo ma ara tua aei ko kabureaki e kona naba ni kaokaki nakon Kiribati ni kabureaki.

Ma ngkana iai naba te tabo teuana ae I taku bwa e na riai naba n rin bwa kanoan naba te tua aei bwa iai taabo ake iai mwakaia te naan aba ke tao e a mena itinanikun te aba teuana ma teuana. N aekakin te *High seas* te marawa are e mena itinanikun ana marawa te aba teuana ma teuana anne akea ae e mwaaka iai bwa ni kabane a bane ni bwaibwai iai. Bwa tao taabo aikai e nang kakawaki bwa ngkana e karaoaki te mwakuri ni iowawa tao man te kaibuke ke tao man te tabo ae e mena itinanikun ana tararua te aba teuana ao e kakawaki naba bwa e na roko naba iai mwakan ana tua Kiribati ngkana te aomata ae karaoa te mwakuri ni iowawa anne te i Kiribati.

Anne te kateniua kakawakin naba taraan te itera anne bwa e na bon bwanin raoi te aonnaba aei man te tabo are ko aki kona ngkoe ni karabako te i Kiribati, bwa ngkana ko karaoa te mwakuri ni iowawa n te aekaki aikai ao ko aki kona ni birinako. Ngkanne te ka aua tao e irekereke ma are kamanoan te naan rongorongo are bon rongorongon

Kiribati ae nang kakawaki ane iroun te Tautaeka ngkanne te ka aua I kan titiraki ibukin karaoan kanoan te tua aei, bwa iai te tabeaianga kanga imanonoakin te aomata temanna are iai te rabakau iai irouna bwa e na anga ana ibuobuoki ao ngkana e rawa ao e na katuaeaki ian te tua aei ao anne are ni mwakoro 17.

I taku bwa aei mwakorona are tia manga taraia bwa e a manga ekanako inaomatan te aomata. Ao ngkana tao aei te kanganga bwa e karaoaki aei ibukin ae akea ana tia rabakau te tabo are ngaia ae e na tararua kakoroan nanon te tua aei ao e aera te Tautaeka e aki karekea te tia rabakau. Bwa e na bon riai ni iai ana tia rabakau te Tautaeka ae bon ti tabena te itera aei bwa ngkana e a manga karinaki tabeman ao ti aki ataia bwa tera ngkanne ae e na kona ni manga tao kanganga aika ana kona ni manga riki. Ma te bwai ae ti tabeaianga iai bwa e aera e nang manga imanonoaki te aomata temanna bwa e na anga ana ibuobuoki ao I taku bwa aei ngkanne e a manga irekereke nakon katean te *cybercrime unit* n te tabo ni bureitiman n aia aobiti Bureitiman. Bwa n aron ae matata inanon te Biira aei Bureitiman ae ngaia ae ana karaoa nanon te Biira aei ngaia ake iai mwakaia ian te tua ni katikitiki ni kaburebure ke tao ni katikia te koraki ake tao iai te kanamakin ke tao a tia ni bukinaki bwa a tia ni karaoi bure ian ni irekereke ma bure ake a karaoaki inanon te kaombiuta ma te intanete.

Ni mwakoron te Biira aei are ibukin katean te tabo aei ke tao mwakoron te tabo aei ke te *unit* aei, ao a kaotaki bwa te naan Bureitiman kaaina. Bureitiman ae ana kaaina te *Unit* aei ao Bureitiman aikai kanga n aron otara n te kabwarabwara nanona aikai Bureitiman ake a bon kaboraoi ke tao a bon rinanon te kateirake n te nako ni Bureitiman ake a bon rinanon te kataneiai. Ma ngkanne e aki mataata bwa Bureitiman aikai ana reireinaki naba n te rabakau iaon te kaombiuta ke te ICT ke te rabakau ae kakawaki ke ae kaineti ma aron karaoan tibwangaia ian te tua aei ke e kangara.

Ngkanne iai ngkanne teuana ae kanga ti titiraki iai bwa e nang uarereke mwakoron te Biira aei ni irekereke ma te *unit* are ngaia ae na kakoroa nanon te Biira bwa e kanga raoi ao a ngaa taan rabakau iai. Ao eti bwa iai mwakoron naba te Biira are e na karaoaki n te *regulation* ke tao te tua riki are e kona ni karaoia te Minita ibukin kakoroan nanon te Biira aei mwakuriana. Ao anne kanga n aron ara taratara e a bon riai ni bwarabwara raoi n te oi n tua ke te tua ae te Biira ae mena imatara bwa ana kanga taan rabakau are ngaia ae ana kainnanoaki ni kakoroa nanon te tua aei bwa Bureitiman akea naba rabakauia n te itera aei ao e na roko mai ia te rabakau are e na kona ni kangai ngaia ao aei tao ti na mena n te kaombiuta aei ke tao ana *monitor* ke ana kataia n taraia bwa iai te tabeaianga tao iroun temanna te

aomata ke n te tabo ni mwakuri ke te rabwata teuana bwa e a karaoa te bure rinanon te kaombiuta ke te intanete, ao ngkanne e a ngaa ngkanne te rabakau? Tao aei ngaira ti taraia bwa memereen te Biira aei bwa e na reke mai ia te rabakau ao e titebo ma e a kaan aei are ngaia are n te 17 are ngkana iai te tia rabakau iaon Kiribati e aki naba oti bwa tao iaon Kiribati ke tao ia ao e na tuangaki bwa e na riai ni ibuobuoki ao ngkana e akia o e na katuaeaki ao anne teuana. Bwa ngkana anne te kanganga iai ana tia rabakau te Minita are n ana tabo ni mwakuri e aera ngkanne ke e aki katabeaki ian te Biira aei bwa e na iai kanga te reitaki ibukin kakoroan nanon ke karaoan nanon te tua aei ke te *interagency cooperation.*

Anne kanga tabeua bwaai ae ti taku bwa e na ibuobuoki riki ni kanakoraoa aron karaoan nanon te tua aei, ma iaon are te bure ao ana kanga ni karaoaki te kakae ma te kaburebure iaon aikai e nang matata iaon te Biira ao I taku bwa bon iai mwakorona are e na bon iai ara kona ni kakoroa nanon te tua ngkana e a bwaati ke tera ana iango ngkai te Tautaeka ibukin te itera anne ao ngaia aei tabeaiangara ngkana e anaaki temanna te aomata ao e a imanonoaki bwa e na riai ni ibuobuoki.

Ao aikanne kanoan ara maroro ti noora tamaroan te Biira aei ao e nang turuturu bwa tera te naan bure ao tera kawaina ma tera. ma ti ngkanne ngkekei e nang kakawaki bwa ngkana iai ana waaki ao ngkana te tia bure te Tautaeka antai ae e na karaoa anne. Ngkana arona bwa iai ke e memere ke e mamara aron tararuan te naan rongorongo aika a kakawaki i Kiribati are e mena inanon bain te Tautaeka ae a kona iai n rinnako aomata mai tinaniku, ti na kanga n taraia bwa e na akea te kanganga n te itera aei. Ao ti na kanga n ataia ae iai ae roroko n ananai te naan rongorongo, e ang ti na kanga ni kamanoa te rongorongo mai Kiribati bwa e na aki kona n reke irouia taan iowawa. Aikai tabeua bwaai ae ti noori bwa tao e na tarai riki te Tautaeka ibukin tao kamatoan riki ao kanakoraoan riki te tararua iaon te *Cybercrime Bill.* Bwa akea nanon ae e nang reke ara tua iaon totokoan te kanganga aikai ma ngaia akea ara konaa ni kakoroi nanoia bwa ti nang kanga n ataia ae iai ae e karaoi te naan bure aikai. Bwa ti nang kanga riki ni kamanoia kaain Kiribati man rongorongo ake a nang kakawaki are ana aki kona naba n anaaki irouia naba tabeman ake akea te kariaia bwa ana anai.

Tao aikai tabeua kanoan ara maroro te Tia Babaire ti nang kariaia ae e nang riai ni iai ara tua ae e na kamanoia kaain Kiribati man te naan mwakuri ni iowawa inanon te kaombiuta ke te intanete. Ma I taku bwa bwaai ake a tia ni manga mwanewei a nang kakawaki bwa e na manena raoi ao e na kabonganaaki raoi te tua aei ao itera naba ake e a tia ni mwanewei a na kona naba n

taraaki bwa e aoria n are ti aki ti te tua bwa e na bon mwakuri. Ngaia tao ti aikai kanoan ara maroro n te tai aei ao ti boutoka moan warekan te Biira ao tia kauataoa riki te kakaitau nakoia taan mwakuri ni kabane ma naake a tia n anga baia man aba ake a tia ni mwaneweaki ibukin biriakinan te tua ae moan te kakawaki aei ke te Biira aei kanoan te Biira aei ibukin Kiribati ao tao ti ngaia anne ao ti boutoka moan warekan te Biira ko rabwa.

Tibiika: I a kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua tao te moanibwai moa te Tibiika tao bon te kaitau ae moan te bati nakon te Minita ae karineaki man te *Communication*s ma ana *official*s ibukin barongaan te Biira ae nang boureirei aio ao te Biira ae nang kakaongora naba ae kanga e nang ibuobuoki nakoira ae te *Cybercrime.* Te kaitau naba nakon te Leader n te Kaitara imwin ana maroro ao n otara ao e a manga butimwaeaki naba te Biira aio ngaia are bon bwanara nakon te Leader n te Kaitara ao ai bon bwanaia naba kaain te Kaitara ni boutoka te Biira aio.

Te kaitau ngkanne ae raka te Tibiika nakoia aban Australia ma Europe ao bon te Tautaeka ibukin kanga tao mwanenakin aikai ke tao buokan boutokaan te Biira aio are ti taku bwa e aki matebuaka aio te Tia Babaire bwa e a rangi ni kakawaki nakoira. Te Tia Babaire te *cybercrime Bill* bon te Biira ae nang boboto naba are e taekinaki n te moantai ao e koaua kanga te Biira aio ke te tua aio e bon rangi ni kakawaki ao e koaua n aron ae ataaki ao aikai kakawakina tabeua te Tia Babaire bwa e na kamanoia ara botanaomata, e karekea te rau ma te mwengaraoi ke te mweraoi iai.

E na ibuobuoki nakoia ake e karaoaki te aro n aonikai nakoia nake e a karaoaki te aro n aonikai nakoia inanon rabakau aika a boou, n aron rinnakoan ana kaombiuta te aomata n taratarai kanoana ana data ma ana *bank details,* ao a mwaiti riki te Tia Babaire are a kona ni karaoaki bwaai aikai rinanon te aekaki ni *bribe* ae aron aio te rabakau ae boou aio.

Ngaia are ti taku bwa Biira n aron aio te Tia Babaire e rangi ni ibuobuoki nakoia ao ibukin kamanoaia moa ara botanaomata ake tao a kekeiaki ni kataia ni kakai angaia ma te rabakau aika a boou aikai rinanon kanga te intanete ma te kaombiuta are n taai tabetai aki atai kawaia bwa ana nakea ma nneia bwa ana nakea te Tia Babaire ao n tokin te tai ngkana iai te aonikai tao te babakanikawai n te tai teuana te Tia Babaire ao I taku bwa te tua ngkanne aio e na rangi ni bongana nakoia.

E koaua ngkana ti na manga tarai iterana ngkanne ake a bon raa *born* riki iaon abara te Tia Babaire ao iai

ngkanne iterana aika ana kona n riki ngkana akea te tua ae aron aio. Bwa a manga bon kaitara n are mai mwaaina te Tia Babaire e a manga karina te kamwengabuaka nakoia tabeman, e a manga kaunia tabeman e a manga karaoa te ribuaka nakoia tabeman, e a manga karekea te kanganga nakoia tabeman ao a mwaiti riki te Tia Babaire. Ao te *social media* ngkai ma tao n aron te naan rabakau aika a boou aika a mwakuriaki n taai aikai a bon rangi n riki bwa te naan bwai ni kamangao te Tia Babaire. A bon rangi n riki bwa kanga te naan bwa koa kaan bwa iai tabeman ae a kan kabureaki iai te Tia Babaire. Bwa are eng ngkana a kuaki a bon kuaki naba ni karokoa ma natiia, ma buia ma raaia ao ko a kakaia aomata aikai ao ngaia te naan anti aomata te Tia Babaire.

Ngaia are n taai tabetai e a kabanetai te taetae ma aomata aika te naan anti. Ma are e rabwa te tua ngkanne aio te Tia Babaire bwa are e nang tenaia ngkanne, e na kakaia ao ke e karekeia a bobotaki te naan *evidence* n aron are e a tia n taekinna te Minita man te *communication.* Ao ngkai tao e ang ma n tokin te tai ao kanoan te tua aio te Tia Babaire e a tauraoi n tei imatan Biraato bwa tera tuana are ana kaineti nakon te tua are e kaweneaki inanon te Auti ni Maungatabu aio are a nang tauraoi ni kabwataki n te tai aio, ao are bon te kantaninga bwa ara namakin e aki bwaati te Tia Babaire bwa e a butimwaeaki naba te itera are teuana are kanga bon ngaia riki ae ana tatauraoi n totokoa aio.

E ang e ngae n anne te Tia Babaire ao ti na bon noora are e na iai te aro ni mweraoi n aron aio te Tia Babaire ao I taku bwa ngkana e na karaoaki raoi te kaetieti iaon bwaai ni kabane te Tia Babaire ao kinakin raoi te aomata ngkana arona bwa e a tei te tua aio ao e koaua ana riai n taraa te *query* irouia tabeman akana a bon rangi ni kume n aki akaka, a rangi ni karaoa ma e aki bure n are ko bon tei ni kaotiko ngkoe bwa te mwaane ngkoe ke tao te aine ngkoe ao ko bon karauko n taetae raoi bwa aio ao aei, e ang nakon temanna ma temanna are ko kuaia ke ko kamwengabuaka ke ni kamangaoa ke baikara riki te Tia Babaire.

Are e aoria bwa are ti kaitau nakon te tua aio te Tia Babaire bwa ti taku bwa e rangi ni ibuobuoki ao I aki kaokioka kanoan are e a tia n taekinna te Leader n te Kaitara bwa are e na bon rangi n titebo naba ma are N na taetae naba ma ngaia te Tia Babaire bwa bon kanoan naba te *workshop* n te tai ae nako, ao ti a tia ni bane n rinanon aikai te Tia Babaire inanon ara tai ni *workshop* ao I taku bwa a bon bane n teretere iroura. Ma teirakera e kakawaki naba te Tia Babaire bwa ti na kanakoi bwanara ibukin ara abamwakoro ao ara boutoka ibukin te Biira are e a tabekaki n te tai aio ae te *Cybercrime Bill 2021* ao te Tia Babaire man au taeka aikai ao I kukurei ni boutoka te Biira are e a tabekaki iroun te Minita n te

communication. E rabwa te Tia Babaire ao akanne au maroro.
Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei n am maroro ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina.

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire ao I kaitauko ngkai koa manga noora riaina bwa N na reita te maroro iaon te Biira ae moan te kakawaki aei. Te Tia Babaire e koaua aio te Biira ae kanga ti bon iangoia bwa ti na maroro naba iaona I aki iangoia bwa N na maroro iaon are mai mwaaina, aio ae iangoia ao ngaia ae I bon baronga raoi aio te Tia Babaire ao N na moanna te Tia Babaire ma au kamauri, ana kamauri Kuria te Tia Babaire. Ngai ma kaain Kuria te Tia Babaire ti rimoa ni kamauriko te Tibiika ae ko karineaki ara Beretitenti ma ara Kauoman ni Beretitenti, ao ara Minita aika a karineaki, kaain te Maneaba ni Maungatabu te Tia Babaire ao kaain Kiribati ni kabane kam na bane moa ni Mauri.

E koaua te Tia Babaire ti aki kona ni kakewea ae te Biira aio e uotarake Kiribati nakon te mwaneka ae tao e a bon riai n roko iai te Tia Babaire. Bwa te roro te Tia Babaire te roro ni kaombiuta, te roro ni intanete ao ti noria te Tia Babaire aio ana anga ara Tautaeka ni karokoira man mwakuri man mwakuri n akiako te Tia Babaire, tera manenan te Biira aio te Tia Babaire ngkai ti noria bwa ti na taraa moa te kanganga te Tia Babaire, bwa e aonga n ataia Kiribati bwa e bongana te Biira aio ibukina. Ao tera te kanganga te Tia Babaire irabwii ma irabubua te mirion ae e a tia ni bua man ana mwane te botanaomata ake a kabongana te intanete ti ibukin kabonganakin te intanete n anga aika a rabakau te Tia Babaire irouia taan rabakau. A kona n ninianako am akaunti a kona riki n aera te Tia Babaire, ao a kona ni kabongana te bwai are a ninianako ao ni karikia bwa aongkoa ngaia aomata aikai te Tia Babaire ao a nako ni bumwane man am akaunti ke n tabetai te Tia Babaire a a mang tuangia te koraki ake taan kabwaka mwane bwa ana kabwaka mwane nakon aia akaunti.

E a tia naba n reke iai naba Kiribati n taai aika nako te Tia Babaire, tera ae riki Tia Babaire ni kaboan te kaibuke, e na kabwaaki boona nakon te kambwana aio ao te naan *hacker* ke taan mwakuri buaka ma te kaombiuta a manga kanakoa kanga aongkoa mai iroun te rabwata aio n tuangia bwa ana kanakoa te mwane nakon te *account* teuana. Ao terana ae riki e rootaki naba Kiribati n te aekaki ni kabuanibwai aei te Tia Babaire, irabubua ana ngaa Kiribati ae bua ao a bure nnen ana mwane te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ngaira ae ti kakabongana te intanete n tabetai tia manga mimi bon arara ngaira aikai ao a manga kaoti arara n tabeua, a manga kabonganaaki bwa aongkoa ngaia ngaira. Aikai rabakau te Tia Babaire aika a iowawa. Te Tia Babaire tera ae riki a manga roko

taan rabakau a manga karaoi te naan tabo iaon te intanete ae titebo ma tao te UN a manga karaoa riki te UN teuana ao a manga karariko bwa kona rinnako n te UN aio ao a tuangko bwa kona angania aram, rongorongom ma am raa riki ao ko anga ao terana ae riki, ngke e reke irouia e aki reke iroun te UN ao e reke iroun te rabwata aei ao a kabongana ibukin aia karekemwane. Ngaia tao ti aki ataia te Tia Babaire bwa tao kaain Kiribati e karekemwane te aba man araia ke rongorongoia ke aki, ma are aio te bwai ae kabonganaaki ngkai n te aonnaba.

Te Tia Babaire aio te bwai ae ngaia ae tia noria bwa tia roko iai ao ti riai ni kamanoia naake a kabongana te kaombiuta iai te Tia Babaire. Te Tia Babaire I riki naba ni maroro bwa iai ara botanaomata tabeman aika a roko aika Taan Mwakuri n te Tautaeka ao a taku *te Tia Tei titeo ma tin ang manga reke n te kanganga n ara tua aio bwa ngaia a nang kakaeaki koraki ake a karin araia tao a fake account ao a nako ni waea te Tautaeka ao aio ngkanne te tua ae a nang kabureaki ai nakai te Tia Babaire ngkana a kuneaki bwa a urua tuan te NCS te Tia Babaire.*

E raoiroi te Tia Babaire ngkana ti na kabwarabwara nakoia te tua aio te Tia Babaire ti aki ibukia Taan Mwakuri n te Tautaeka, te tua aio ibukia koraki ake iowawa ni kabongana te kaombiuta. Ma e koaua bwa ngkana iai temanna ae tao e kabongana te kaombiuta ae te tia mwakuri ni kabonganai riki bwaai tabeua ni karekea arona iai ke n aera e kona n reke iai n te kanganga. Ma ti aki aio te Tia Babaire te tua ibukia Taan Mwakuri ake tao a manga biti araia ao a manga bon kaitara te Tautaeka.

Te Tia Babaire ngkana kona kamanoa am botanaomata n aron are e taekinna te Leader n te Kaitara te Tia Babaire ti bane ni boutokai ara tabeaianga aikai, bwa aikai ti bane n raona iai ara Tautaeka ni kaotia bwa tabeaiangara. Ma ngkana arona te Tia Babaire bwa teuana mai ibuakon te kanganga ae namakinna te botanaomata n aron are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano koraki ake a biti araia ao a nako n *harass* ke n aki karaua temanna te aomata. A nako n tinaraia ao iranna riki a iranna riki ngaia ma ana utu.

Ti a tia noria te Tia Babaire ara Tibiika ao ara raa a tia ni mwemwe taekaia inanon te intanete bwa an aera ao ana aera riki te Tia Babaire. Te Tia Babaire rongorongoia seaman temanna te aomata ae taetae ma a kakaraba ibukia. Aikai kanganga te Tia Babaire aika ti bane n namakini ngkai, aomata a kabongana te intanete n te aro ae ko a matauninga iai. Ko a kainnano iai ao ngaia ti aki araia are a kabongana. Aikai te Tia Babaire ae ti taku bwa ngaia ae mwaneaki n te tua aio te *harassment* koraki ake a kabongana te kaombiuta ke te intanete ibukin aki karauia te koraki. Tabeman a

ririmwin nako rongorongom a kataia ni kataia ni kakarekei rongorongom iaon naba te intanete ao ngke e roko rongorongom ao a manga kaburereei ni kabuakakako ke n aera iai te Tia Babaire. Aikai bwaai aika a riki ao I kan ongora te Tia Babaire ao I kan tabekiarake bwa te kakaitau nakon te Tautaeka bwa ngkai tia tabeka ara tua aio a tauraoi ara aomata aika a konabwai, aika ana kona n ninianako te kaombiuta ao ana kangai te aomata ae iowawa aei e urua te tua aei ten naewa ke neierei. Ao n aron are e taekinna te Leader n te Kaitara ara kantaninga bwa e bon tauraoi ana rabwata te Tautaeka ma taan rabakau aikai. Bwa ngkana kona kabongana temanna ma ti aki arona bwa e na buokiko e kona n aki karaoa raoi tibwangana te aomata anne.

Karekea raoi am tia rabakau ae kona onimakinna ni kangai, kakaea te *fake account* bwa e a *harass* ke e aki karauia te botanaomata ma ana rongorongo. Au kantaninga te Tia Babaire bwa aikai bwaai aika ti na riai n tauraoi ma ngaai bwa kakoroan nanon te kanganga ae ti kataia n tobwaia te Tia Babaire.

Te Tia Babaire kamomotan au maroro te Tia Babaire I ti kan katurua te koaua ae te kanganga ae kataaki n tobwaaki te Tia Babaire te Biira aio e ti kaineti nakoia kaain Kiribati ake a kabongana te kaombiuta ao te intanete. Ma n otau te Tia Babaire e karako te mwaiti. Ngaia ae N na bubutia ikai te Tautaeka te Tia Babaire bwa tia riai ni kaungaia te koraki bwa ana kabongana te intanete, te *mobile* te Tia Babaire bwa ngkana a kabongana ao te tua aio ngaia ae e na kamanoia.

Te bwai ae kakawaki te Tia Babaire ngai n otau ti aki ti te tua aei, bwa te tua aio karekean kaia koraki ake a urui tuua aika kanoan te tua aei. Ma tera arom ni kamanoia am botanaomata? Angana teuana te Tia Babaire reiakinia taan kabongana te kaombiuta aron kamanoaia, te bwai ae ana karaoia kona riai n aki butimwaai akaunti aika ko aki ataia tabuaiakaia tai karinnakoko iai, te naan *workshop* te naan *training* te Tia Babaire tuangia bwa ana karaoi ao na rinanoi bwa aonga ni mano, bwa ngkana a tia n reke n te kanganga aei ae ngaia ae ko kamanoia iai n am tua aio e nan ang oimwi e a bua iraua aia taraa ke irabubua aia taraa ke irabubua te ngaa, e a bua ao e a tibwa roko te tua aio ni mwakuria. Ngaira n otara te bwai ae kakawaki reiakinaia ara botanaomata raona am tua aio ma reiakinaia te botanaomata bwa aonga naba ni mano n aron kabonganaan te kaombiuta ao te intanete te Tia Babaire, ao ngkanne te Tia Babaire e na toamau raoi nakon ae ti na kangai akea te kanganga bwa ngkana iai te aomata ae iraea rongorongora ma ara mwane e na kuneaki n te tua aei, e rangi ni oimwi.

Ngaia are I bon tiku naba n te koaua te Tia Babaire are totokoia imwain ae riki *prevention* te totoko, ao te totoko te Tia Babaire reiakinaia ara botanaomata.

Te Tia Babaire I bon taetae naba ao e nako au iango nakoia kaain abau ae Kuria, ao aba ake a tuai n roko irouia te intanete ae tabwanin ma te *mobile.* I taetae teutana ikai te Tia Babaire bwa aio te tua ae a kamanoaki taan kabongana te intanete, taan kabongana te mobile, ao kabongana aia *mobile* n te intanete. N na bubuti ibukin abau ae Kuria te Tia Babaire ko bia waekoa ni karokoa te intanete mai tabona nako tabona, ko bia waekoa ni karokoa te mobile bwa ngkai kaain Kuria ngkana e bwaati te tua aio ao ana ataia bwa ana mano bwa are namakaki kabonganakin buaka te intanete ke te kaombiuta taan manibuaka te Tia Babaire.

Ma are te Tia Babaire ti a manga bon kauataoa riki te kakaitau nakon te Minita ae karineaki. Bwa moan te kakawaki ana Biira aei e uotirarake nakon te kamanomano te Tia Babaire n te roro ae ngkai. Ko uoti te Tia Babaire e bia rinanoaki tabeaianga ake e tabekirakei ara Leader man te Kaitara, ao a bia naba noora riain te kataneiai nakoia ara botanaomata bwa aonga n ti aki kabureaki taan iowawa, ma a na kamonoaki naba te botanaomata bwa ana aki reke n te kanganga man aia mwakuri taan iowawa ao taan burakiako. Ao e bia ururingaki te Tia Babaire abara ae Kuria bwa e bia karokoaki naba iai te intanete ao te *mobile* bwa aonga ni bane ni kukurei kaain abara. Ao I karabwarabwa bwa iai ngkai te Tia Babaire te intanete n te Kauntira ae teutana ao i Oneeke ma e bon tuai naba n toki te nano iai te Tia Babaire, e abwabwaki aonon Kuria ao e tuai man reke irouia te intanete ao I kabwara bure te Minita ma tao ti aki aio taina ma are I a manga karinraa bwa are kanga tia rangi ni kukurei n am tua aio te Tia Babaire ao tia karinraea bwa tao kan reitan te boutoka nakon am Biira aio.

Te Tia Babaire man au taeka tabeua akanne ao ti kukurei ni boutoka moan warekan te Biira aio. Ao ko rabwa.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Abaiang Hon.Betero Atanibora kanakoa am maroro.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa Madam Speaker ao tao imwain ae I waaki ao bon bwanaau ma bwanaia kaain au abamwakoro ae Abaiang n anga te kamauri ae tamaroa n te bwakantaai aei, kona Mauri Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao Minita ao ai bon raou Taan Tei ni kabane kam na bane ni Mauri. E rabwa te Tibiika te Biira ae rangi ni kaman kariariaaki.

E koaua e a kaman roko te kakantaninga n te aekaki ni Biira aio ma aekaki n namakin naba iroura bwa e na nako ni ngai. Bwa ti na kaoka te aekaki ni ingainga anne,

bwa te aekaki ni ingainga anne are e kaoti iroun teuare Itaia 7:14 ni katerean rokon te tia kamaeu, kaotan rokon te tia kamaeu ni bungiaki bwa e na kaotaa te botanaomata, ao anne e rangi ni kakoauaki inanon Ruka 1 kibuna 28. Ma e raoiroi bwa ti akin ang kabanea iaon anne bwa ti aki anne ae ti na maroro iai. Ma te bwai ae ti na maroro iaona bon iaon te Biira. Ti karabwa riki te Minita n te Kaitara ao bon taan maroro akana a tia ni maroro akana imwina bwa I taku bwa a titebo birira n te tai aio kanga akea ara kantaninga ae ti na bobuaka iai ao ti biri iaon te boraoi.

Ma e koaua te Tibiika, n aron are I mwaneweia tia kaman bane ni wene iaon te kariaria, ti aki ibukin kamanoaia koraki aika a mena inanon te Auti aei. Ma ibukin kamanoaia i Kiribati ni kabane. Ti aki ti ibukin kamanoakia te roro aio ma ibukin naba kamanoakin naba te roro ae imwaira ao kamanoakin rongorongoia am roro aika a tia n nako.

E koaua ti a tia ni maroroakinna n taian te *workshop* ao ara kantaninga iai katamaroa aika ti a tia naba n anga n ara *comment* n tain te *workshop* bwa ana karinaki ao tao akanne a rin inanon tain te kauoua ni wareware. Are ara kantaninga ngaira Taan Tei bwa ti na okirikaaki nakon ara abamwakoro ao ti na karaoa teutana te kaongora nakoia ara botanaomata n te aro bwa ana kona n ota n tein te tua aio bwa ana aki maaku iai ma ana ingainga nako iai n te aro bwa ana ataia bwa te tua ae ti kauarerei, e raoiroi ibukia, e raoiroi naba ibukia natiia. Ao I taku bwa e nang tamaroa te tua aio ibukin kamanoana.

E koaua ti aki kan kaoki akana a bane n tia ni kaokaki ma ti na taekin bwaai aika a maeu. Ao e koaua te Tibiika tao e koaua n aron are e a tia n taekinaki n tain te *workshop,* tao manga te Biira are imwina e na karinaki ngkanne tao n ana *content* te bwai akanne ae nang bon teretere raoi bwa te *device* anne bwa tao kabonganaan te tareboon man te *Facebook* te naan *fake account* ke tao n aron are e a tia n taekinna raou n Tia Tei temanna mai Tarawateinainano, are aranaki bwa te naan anti tao a nang riai n ataia bwa iai te tai teuana ao a nang reke.

A riai ni moantaai n ataia bwa e a bati n tau te riki n anti bwa are ngkana ko riki n anti ko a bon riai ni motirawa, bwa ti te anti ae akea rabwatana, ma ae maeu ngaia ae kona n taetae.

Ngaia are e koaua bwa e a bon burereena te maroro iaon te *Facebook* a rawata rongorongo *even* ngaira tia kubanako bwa ti tibwa teuana ara ririki ngkai n Tia Tei ao tao ai 100 naba tabun rongorongora iaon te *Facebook.* Ao ti taku tia *famous,* rongorongora n te aekaki teuana, rongorongora n te aekaki teuana manga iai te *Facebook account* ae tirotaam ao tamnein te

mirror ao a kaoti taekara iai aika a nang kamimi. Ao ti taku ai kangangara ten na tirotaam ao n te tai teuana ao kona tiroiko ao ko nang tarai taningam bwa a nang abwabwaki. Ao ko nang 7 ke ko nang 10 n ririki inanon te karabuuti.

Ngaia are a kakawaki kaetakin taian rongorongo. Ti kubanako naba ni bon moan naba te namwakaina aio ao a manga toka naba rongorongo ao a manga bon toka rongorongora bon mai iaon abara, imwin kanoan ara bowi ke ti ira te bowi n te *Council* ao ngke a toka rongorongo aikai ao a rangi ni mwaneweaki ara rongorongo, n te karaki arei. Bon kanoan ana miniti te Kauntira ma are ngke e a nako ao e a kataaki ni keweaki ke ni kakaongoraeaki iaon te *Facebook,* ao a taku aomata, antai Taan Tei akana uoman aikanne? Ma antai riki ma are bon ngaira uoman, ai akiakora ma aia kakaraki ti aki kan kabooi iaon te *facebook* ma tia kabooi iaon te Auti n Tei ni kangai, te anti are ko mena n te Kauntira waekoa kaotiko bwa e *confidential* kanoan te bowi ao e raoiroi ngkana e bon tibwaaki ni kaongoraeaki te botanaomata ni bon etina ao n aron ae riai. Ma ngke e a kaongoraeaki te botanaomata iai rinanon ana rabwata te *social media* ae te Facebook are aki ti ongora iai kaain te kaawa teuana ma teuana ma a bane n ongora iai kaain Kiribati ae bwanin ao e a kaokoro kunan te kaongora.

Ngaia are man rongorongo akanne ao a kona ni ibuobuoki n te tua aio kanga ni kamanoakin rongorongon te aomata. Bwa are kinakim, ao moan te kakawaki ae ko mwananga ao ko kinaaki, ngaia te aomata arei ngaia te aomata ae nang raoiroi maeuna ma rongorongom are e a taekinakin te Facebook, te tia kewe, ke tao tera riki ke tao baikara riki.

Ngaia are moan te kakawaki n te tua aio ao I karabwa te Minita are e tabeka te Biira aio, I karabwa ma ana tabo ni mwakuri te Tia Koroboki ma ana koraki ni kabane. I a karabwaia naba ma kaain te AG *office* n aia ibuobuoki ni katamaroan te Biira aio ao ara kantaninga bwa te moan wareware aio ao ti na kona ni ibuobuoki ti na ikarekebai ma tarira akana n te Kaitara ni kona ni uota te kuna ae ti teuana bwa e na ota ara botanaomata. Bwa ana ataia bwa kamanoan Kiribati ao tibwangan te Auti n Tei karaoakin tua ae ana mano iai te i Kiribati ao e na aki bua rikiana ao buraieta ae te i Kiribati ngaia.

Ngaia are e rabwa kanoan te kariaria aio ao tia tiku inanon te kariaria aio ni kantaninga te tai are e moan bungiaki raoi iai. Ao ti aki bae n taetae iai ma e a taetae n aron are e taekinna te Minita n te *communication* 24/7 te *section* are e na tei aio ao 24 te aoa are ana mwakuri iai inanon teuana te wiiki. Ngke ko tarebonia te tabo anne ao e a bon reke naba ao a bon kakioa naba te tabo are ko tangira buokam

nako iai ao tera are ko mwengabuaka iai are rongorongom are e toka iaon te Facebook.

Ngaia are e koaua e rarabwa te Tautaeka n ana iango ae tamaro ao e rarabwa riki te Kaitara n aia boutoka ae moan te tamaroa ao e bia riki aio nakon Biira ma kaoti akana imwaira akana a kaoti akana a tamaroa. Ao ti au taeka anne te Tibiika ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa te maroro nakon te Minita kabwara au bure N na kanakoa nakoim te Minita n te Linnix ma ngkai I taraa te tai ao e nang boo 4 ao ngkana ko kukurei tia kamotirawa bwa ngkana ti oki imwin te *break tea break* ao koa manga kanakoa am maroro. Ao tia motirawa moa ibukin ara *tea break* ao tia manga kaitiboaki nakon iteran 4 kam rabwa.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Tia roko ngkoa n ara maroro are imwain otinakora imwin ara *tea break* ao I angan moa te Minita n te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari e nakoim te maroro.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ngkana ngkai ko anganai au tai bwa N na maroro naba iaon te Biira ae booureirei aio ao e nang tamaroa ibukin Kiribati ae bwanin. E moarara riki naba tarakiia te nati ni Kiribati ake n te Aono n Raina. Ao e a moamoa riki au maroro iaon katonuan te Biira aio. Ngkai e taraaki irouia tabemwaang bwa aongkoa e bon ti katanna te Tautaeka iai ae ngkai ae kabutaki iroun TKP. Ngke aongkoa e bon ti karioa bon ti ibukina, e bati te maroro inanon taian meeri ao e bukinaki te Tautaeka aio bwa e kario ao e ana inaomatan te aomata. Ma ti karabwa te maroro man te Kaitara rabwata aikai uoua Kaitara aika uoua bwa a nang boutoka katean ao boutokan te Biira aio.

Ti noria ngkanne bwa te Biira aio e karioa te Tautaeka aio e kario ibukin Kiribati ae bwanin mai iroun te teei are inanon te biroto, ae kawakawa, are e reirei, te kara ma te unaine ao antai riki *no one left behind.* Ngaia are I taku bwa e kakawaki ngkanne te ongora bwa e na ongora Kiribati mai Makin nako Arorae Banaba ao te Aono n Raina, bwa te Biira aio ae te *cybercrime* ibukin te nati ni Kiribati ao ti aki ibukia kaain te Tautaeka ae ngkai ae Tobwaan Kiribati Party ae kabuta te Tautaeka.

E a teretere raoi ngkai man te maroro, I kauka au meeri ngkai e moaningabong ao ti kakaonakoaki ngkoe te Tautaeka ko ana inaomatan te aomata, ko a manga anaia bwa iaon te *Facebook* inaomatam ti aki waea inaomatam bon inaomatana ma tai urua inaomatam ni kabuakaka temanna ma temanna. Ao anne ae ti rinnako iai ao e noraki tonuna ao kanna ao riaina bwa e na riai ni iai babaire aikai. Man te maroro ae e a tia n nako I aki kaoki e

a tieuataake ibukin te nati ni Kiribati iaon Kiribati ao tinaniku ao naake a karaoa inanon te intanete bwa aia bwai ni kabuakakai rao ao te nati ni Kiribati.

E tamaroa te rinnako inanon waaki aika boou bon anne raoi kanoan te waaki ae riai ni karaoia Tobwaan Kiribati rinnako ti na karioi Biira aika a booureirei. Bwa mai ikanne ao tia kona n noori kabwaka, katamaroa ake ana mano iai Kiribati nakon taai aika ana roko. Ti karabwa te Tautaeka ae ngkai e ninikoria n aki maaka te kanganga ma e rinnakoia n noria bwa kabwaian Kiribati Biira aika a boou aika a karaoaki aikai.

Madam Speaker ti kakoaua naba bwa Biira ni kabane inanon te Auti ni Maungatabu aio e ti kona ni bwaati ngkana e mwaiti te botanaomata ae katea baina. Ao ngkana e mwaiti are e kaitara ao e na aki bwaati.

Ngaia are ti kaitaua te i Kiribati ngkai angan Tobwaan Kiribati Party te onimakinaki bwa e na kabuta te Tautaeka, ao e biti tua aika mwaiti ngkai bwa ti mwaiti. Ti bitia ngkai kai ti mwaiti bwa ti noora riaina ao bonganana bwa iai Biira aika a maan ma ngkoa ma ngkoa a riai n oneaki. Ao ti angan reken oneakiia ngkana e mwaiti ae boutokaia inanon te Auti ni Maungatabu aio.

Ao ngke a mwaiti kaain Tobwaan Kiribati Party n te tai aio e riai ni kabirimwaka te i Kiribati ae ko tekateka n te Tautaeka aio ao ngkoe ae ko mwakuri naba n te Tautaeka aio ni karioi Biira aika a tamaroa bwa e aonga ni kabwaia te i Kiribati nakon taai aika ana roko.

Ngaia are aio bukin teirakeu bwa I tabeaianga n taian maroro are aongkoa ti ana inaomatan te aomata ni katea te Biira aio. Ma mwiin te maroro ae otinako ngkai ao te Kaitara moan te boutokaia ibukin kabwaian Kiribati. Ngaia are ti neboarake te nano aio ao e na matata nakon te aomata are e teimatoa n taraa Tobwaan Kiribati Party bwa aongkoa e ana inaomatana, e aki. Bwa e na bon roko n te taina ao e na manga noria bwa buokana te Biira ae tei aei.

E na uarereke au maroro Madam Speaker ma ai moarara riki I a taetae riki ibukin te Aono n Raina ngkana e koauaki ngkai ao I karabwa naba Tobwaan Kiribati Party e a kan tia n te *sea cable* te keboro are e buti iantare. Te moan roko iaon Kiribati te intanete iaon Kiritimati ae te kabanea ni birimwaaka 8 ke 10 birimwakana nakon ikai, e a kan tia. Ao e kakukurei bwa ane e a waakinaki e a kakaongora ao e kakamataku ngkana kam noria bwa e a kan tabwanin rabwatana, are a roko ngkanne ietan taari are e na waerake iai te *cable* arei.

Te *communication* kibaria naba bwa e aonga n aki iowawa te aomata ao e aonga n tei te bwai ae nang kakawaki aio iaon Kiritimati bwa e na bon

buoka raoi Kiribati ao e na aki reke naba bwa kamamaran te waaki mai Kiritimati. I taona tabon inaim *Communication* bwa I aki tangiria bwa e na nang tamaroa te *speed* aio ke te *communication* aio mai Kiritimati ao e na reke teuana bwa te bwai teuana ae na kabuakaka te nati Kiribati n anga taeka aika akea kakoauaia ke kabuakakan kamamaraan temanna te nati ni Kiribati ngkana e a nang birimwaaka.

Ti tuangaki naake a karaoia bwa aongkoa tao Aokati ke Tebetembwa ao e nang roko ao tao te ririki ae boou ao e a nako kaina. Ngkami I aki ataia bwa e na nako ni ngai e aoria kanoan te bong aikai taian rabakau aika a birimwaka aika ti namakinna bwa e na kabwaia iai Kiribati. N taian maroro Madam Speaker ao a mwaneweaki naba ataei, Taan Mwakuri, ai moarara riki ngaira Taan Tei e moarara riki n tain te kaembein.

Ngaia are e bia katauraoia te *communication* imwain te kaembein ae na roko, bwa ngkana e roko tain te kaembein ao aikanne taai ae e a oteaki taekam iai. E aonga n namakinna te tia anga te kabuakaka bwa e na aki karaoia, ao e aonga n tauraoi naba ngkekei *on the spot* ao e a reke naba te aomata anne bwa atonga nakai bwa te anti. Ma e ngae ngke aongkoa e na bwai te iango aio ao e na waaki ma e bon wene n rau Tobwaan Kiribati Party bwa iai te tia irantangaia riki iaon aio ngkana e na tei teuare e maeu ao n ara tataro n anne bwa ti tataro bwa e na bon reke teuare e karaoi bwaai aika aki raraoi e na bon iai kanuangana. Bwa e na teimatoa inanona ao e kangai ao e taetae te boki ae tabu ao e taku bwa tai kabuakaka temanna ma temanna. Ao ngkana ko kan karaoa ae na karaoaki nakoim ao karaoia nakon te aomata, ao ngkana ko aki ti namakinna bwa ewaa ae a tia n reke ae a kabuakaka inanon te Facebook ao a ringaaki.

Ngaia are irarikin anne ao teimatoa Tobwaan Kiribati Party n tataro bwa bon te kabanea ni mwaaka ao e na bon anganaki reireiaia aomata ake a bwainikirina te botanaomata rinanon te waaki n te intanete. E uarereke au maroro Madam Speaker ma ai bon bwanaan te Aono n Raina ni kakaitau nakon te Biira ae tamaroa aei. Akea tokin te tamaroa, akea tokin te tikiraoi ao kabwaian Kiribati mai iroun te roro ae ngkai, ae ngkana iai te wanawana iroum kibaria bwa ti katan iaam. Akea riki, ti aki kona n tarai ake a bwakanako taina bwa e waaki te rabakau e rikirake te rabakau ao e rikirake te wanawana ti na anganiia te roro aio nneia bwa ana kaotia bwa a tauraoi n tobwa Kiribati ibukin ngkai ao nakon taai aika ana roko. Ngaia are man bwanaan te Aono n Raina ao ti kaungaia ake a rabakau iaon te intanete tera iaon te rabakau iaon te laptop ke tera riki rinnakoia, bwa kabwaian Kiribati are inanon baim. Ngaia are man bwanaau aikai ao bwanaan te Aono n Raina ni

kakaitau are ieta are ieta te beku mwaaka, kam na bon kawakinaki inanon ami beku ae tamaroa ko rabwa te Minita n te Communication ma am tia rabakau.

E katan Kiribati iaami ao ngkana ko anga korakoram ni kabane ibukin te botanaomata ao ko na kakabwaiaki. Rinnakoia am Bau te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa *communications* ma am tia rabakau. Ko rabwa Madam Speaker ao aikai bwanaau ae I a kona n tabekia n tei ibukia te nati ni Kiribati ake n te Aoni ni Mainiku.

Tibiika: N na kanakoa nakoim te Tia Tei mai Butaritari Hon.Tinian Reiher e nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Te Tia Babaire e bon rangi ni uarereke ae I kan teirake iai bwa are e koaua bwa e a tia n reke ara tai n rinanon te Biira aio n tain te *workshop* ao ti nang karabwarabwa nakon te Minita ma ana taan rabakau, ngke a tia ni karioa te Biira ae ti taku bwa e bon nang tamaroa e koaua I aki kan kaoka akeke e a tia ni maroro te aba iai. Ti taku bwa aio bon te Biira ae na uotira rake nakon te mwaneka ae nang tamaroa bwa are aio kanga ai te roro ngkai are e aranaki bwa ai te roro n *technology* aika a kamimi. Rabakau aika a kamimi ake a kabonganaaki ao ngaia ti karabwa te Tautaeka ma te Minita are tabena aio ao tao te AG ma ana Taan Mwakuri bwa aio te aekaki ni Biira are e na katoroa ngkanne boton kanga te tararua ae rangi ni kakawaki nakoia ara botanaomata ake a nang waaki ngkanne ni kabonganai te naan bwai n rabakau aika ke tao te naan mitiin ae aranaki bwa te naan kaombiuta ma te intanete ma te tareboon ma tera te Tia Babaire.

Ngaia ti karabwa te Biira aio ti taku bwa bon akea ae e aki kakaitau iai ao ti nang karabwarabwa riki ngkai e kona n reke te tai are e kona n kabwarabwaraaki raoi kanoana nakoira. Ma ti te bwai ae nang tabetabe nanou iai te Tia Babaire bon ti aroia ngkanne ara botanaomata ake ibuki. Tera aron kabwarabwarakin raoi te aekaki n tua aio are ngke e nan ang mataata raoi nakoia. Bwa ko nang mimi naba te Tibiika ngkai ko taku bwa angia ara botanaomata ibuki bwa e uarereke aia reirei ao a tibwa kabonganai te naan tareboon ma te naan bwai aikai te Tia Babaire ao ko nang mimi bwa iai tabeman ae a rabakau riki nakoira. A rabakau riki n rinnako inanon te intanete ma te naan *program* nakoira. Ao ngke e a kabwarabwaraaki nakoira n te *workshop* te Tia Babaire ao e bon tei te titiraki ae kangai bwa ti na kanga ni kabwarabwaraai naba bwaai aikai nakoimi. Tera raoi te *system* ae kananonaaki inanon te Biira aio?are ngkana a rinnako inanona ao a kanga n rinnako inanona ao ana kanga n rinnako inanona bwa are aikai bwaai aika ti na kabwarabwarai bwa ngkana ko noora te tua n te bwai aio te Tia Babaire, Madam Speaker iai ae $20 te ngaa, iai ae $10 te ngaa. Ao e a bon ororake naba te tuua

ngkana e aki reke bwa ti bon ataia e aki kona n reke irouia. $3 te ngaa moan te kanganga naba n reke ae bon akea ao e moa naba ngkanne man teniua te ririki ni waerake nakon $10 te ririki.

Ngaia are e nang kakawaki bwa ti na butimwaea te Biira ma ti na kawenea te bubuti nakon te Minita ma ana koraki, bwa tera te anga ae a kona iai n rangi ni waaki n reireinia raoi ke kabwarabwaraan raoi te Biira aio nakoia bwa n te aro bwa ana aki kabuanibwai iai. Ao ti akin ang raraoma riki ma te kaombiuta bwa tao e bon uarereke riki mwaitia ara aomata aika a kabongana te kaombiuta. Ma ngkai e bon rangi n rawata aika a kabongana te tareboon. Ao n aron otara te naan *devices* ni kabane akeke a kona ni kabongana te *data* te *intanete* ao aikanne ngkanne aika a bane n reke ngkanne inanon te aekaki n tua aio.

Ngaia are kanga I bon ti teirake ni kan bubutia te Tautaeka iai ana taratara ana botaki te Minita are tao e na bon kona ni kawari iaon abamwakoro, tao ni kabwarabwara bwa ngaira ti kona ni kabwarabwara ma e uarereke ara kabwarabwara bwa ti bon ti kona ni kabwarabwarai kanoan te Biira n rabwatana ae tao tera taekana, ma ngkanne ni kabonganakina bwa tera te mwakuri ae ngaia ae na kona n reke iai ae tao ana rinnako n te *system* ao ana kanga n rinnako inanon te *system* ao tera riki te Tia Babaire, e bon uarereke naba ara atatai ngaira. Ao I taku bwa ti aonikai nakoia ngkana arona bwa ti kataia n taekinna bwa aongkoa ti nang rabakau naba ngaira te kaombiuta ma tera.

Ngaia are kanga bon ti te bubuti nakon te Tautaeka bwa tao ngkana tao e karaoia bwa iai ana rongorongo ae kakanakoa iaon te rongorongo n reireinia te botanaomata bwa baikara raoi aika a kananonaaki inanon kanga taian maroro ake a taekinaki ake a kangai bwa te naan anti ma te naan raa e a tia naba ni kabwarabwaraaki bwa anne kanoan te Biira riki teuana are e na manga tabekaki. Ao tao ana bong nang teretere riki akanne bwa a bon bebete bwa ngkana ko kanakoa am rongorongo n tinaraea temanna iaon te intanete ke tao tera iai ngkanne te tuua aika a kona n reke. Ma bon aio ngkanne are te Biira are rabwatana are kona kanga n rinnako inanon ana *system* temanna ma te mena kee, bwa are ni bon tabetai kaain buuki a bon kona n ae a bon kumekumea naba aia tareboon ao a teuana naba te bwai ae nang kakawaki naba Madam Speaker bwa te bwai ae te *sharing* ae kaain te tareboon, bwa iai rongorongo aika a roko ao kanakoa naba nakoim n *share* te aekaki n rongorongo arei, ao aki ataia bwa te aekaki n rongorongo arei e na *corrupt* iai am mena ke tera, ke tao taian bwai ake a karaoia naake a nang rabakau n aron ae e a tia n taekinaki ae e a nang korakora rabakauia n te naan bwai ni mwakuri aikai, are kawaia n rinnako inanon te *system.*

Ngaia are ngke a karinna tabeman inanon te mena ao tao e aki bukinaki ake bon ngaia ake a *engineer* te rabakau are kanga e na rin n te *program* arei ma are a reke ngaia ngkanne bwa are a *interfere* inanon aia tai ni kukumea te tareboon ma tera.

Ngaia are aikai bwaai aika kanga ti bon rangi ni butimwaia te Tia Babaire, ao ngai temanna ae I taku bwa e bon rangi ni kakawaki bwa eti ae e aera bwa ai bon te waakirake aio ao aio ae e na rangi n tamaroa bwa e na totokoi aron mwakuri ni iowawa ake mai irouia naake a bon rangi n rabakau aron kabonganakin bwaai aikai are a kona n raa, n aron ae taetaekinaki are a rinnako inanon am *account* tera riki a nako n urua aron am *data* ma tao am *program* are ko a tia ni karaoia inanon am tareboon ke tao inanon am *system* n te kaombiuta ke tera.

Ngaia are kanga bon ti au raraoma iai bwa e kangai, ti kona n oki ni kabwarabwara. Ma tia bon ti kabwarabwara naba te Biira, ma te naan bwai ngkanne are ngaia ake ana karaoaki ake ana kona n reke iai, a uarereke ngkanne ara kona bwa ti aki kona n nang kabwarabwara tera te *system* ae ana rinnako iai ao tao tera riki ao tao te riki. Inanon aia tai ni kumekume bwa are te bwai aio e a manga kangai, ngkana ko bon nanonna ni karaoia ke ngkana ko *careless* ma ngaia. Bwa tao ko kumekumeia n aki akaka ao e a rinnako naba ao koa reke naba ao $20 te ngaa.

Ngaia are kanga bon ti au bubuti nakon te Minita kanga I ti kan kawenea riki nakon te Minita bwa ti kan taraia riki ara koraki aika mai ibuki akeke a bon uarereke riki aia kona ni mena n ataa raoi bwaai aika ana kona n reke n te kanganga iai, ma ibukin rabakauia ao aron aia kumekume iaon aia tareboon ao a kona n *accidently* n raa tao a rinnako inanon ana *data* temanna ke tao tera kee. Ma kanga ti aikai ae I kan taetae iai te Tia Babaire ao I karabwa riki te Tautaeka ti taku bwa e nang boutoka te naan maroro ao e kangai, e rabwa te Tautaeka bwa eng aio ngkai te Biira ae kawenea ae na katamaroa butimwaean te ingabong are bwaai akeke a riaon ara kona ngaira ake ti aki karaoi bwaai aikai ma ti kabonganai te naan bwai aikai ake a roko i abara te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Tibiika ao ti karabwa tabekan te Biira ae moan te kakawaki. Ti karabwa te Minita ao te Tautaeka ngkai e noora riaina aio ao I taku bwa e bon nang kakawaki aio te Tibiika bwa n aron are e taekinna te Minita man te Aono n Raina, e nang roko te *fiber optic* ao birimwakan ngkanne aron te reitaki ma te aonnaba n te tai arei e na bon

nang birimwaka ae n te aro ae ti aki ataa aron katanakira man te kanganga ao ti nang bon reke n te kanganga ae korakora.

Ngaia are I boutoka te iango are e a bon riai n reireinaki te i Kiribati bwa e na kanga ni kabongana te tareboon. Bwa are e koaua, tao te kaombiuta ngkoa te Tibiika tao n 1960 ni waerake ni karokoa tao te iraua n ririki, te Auti aio buburan te Auti aio ao e ti karekea kanga te reitaki n te reirei nakoia kaain te *town* ae uarereke tao irabubua te ngaa ao anne te kaombiuta ngkoa. Ao te kaombiuta anne ngkai e a oneaki mwiina irabubua te tai n te tareboon ae ti taua inanon baira. Ae aranaki te *disruptive innovation,* bwa are iai te kanganga ae e a riki bwa ngke e a riki aio ao iai ngkanne kambwana aika a *bankrupt* bwa are bwaai ake e karaoi ngkoa n te kaombiuta ae tia uouotia ngaira ngkai bwa te tareboon. Ma te kabuanibwai ae riki ngkai ae reke aio, bwa ngaia iai kabuanibwai aika ti kabongana bwa are n te tai aio tia karaoa ara *banking* n te intanete, ao n aron are ae titarataraia ngkai ao kanga ti bon raraoma n aron ana bwai te Tautaeka. Bwa iai te tararua n aron te naan rongorongo ke bwaai ake a mena n ara kaombiuta ke akea.

Te bwai ae kararaomaai bwa ngkana ko roko n te naan *Ministries* tabeua ao akea aia *antivirus* ke tao te *firewall* ae a kabooa ke ae a kaboaki raoi man te tabo are kanga e karaoaki mai iai ao ai ana aobiti te Tautaeka ao ngaia ana are e aki kaboaki ao a urua te *code* are a rinnako ni kabongana. Ao anna ae riki ni karokoa te tai aio.

Ngaia are e aoria bwa are tia taraa ngkai te Biira ibukin tao te *cybercrime* ma tera ngke arona bwa ti noria ao tia kabirimwakaira naba riki rabwatan te Tautaeka ni karaoi bwaai aikai bwa ana reke inanon ara aobiti ni kabane. Ara Auti n Tei aio teuana mai ibuakona, ma ti aki ataia bwa ti bon ti titiraki bwa ngke e tibwaaki te laptop ao akea te *antivirus* inanona. E tibwatibwaaki te *laptop* akea naba te *window office* ae kanga ti kona ni mwakuri raoi ma ngaia tia bon kabooi ara bwai bwa are ibukina bwa e aki raoiroi naba barongaakin bwaai aikai.

Ngaia are ngkai e reke aio ao e rabwa bwa te Minita ke te Ministry ao tao te Tautaeka e a noora te bwai ae e riai ni karaoia bwa are ti na kataia ni kamanoa tei Kiribati ma ti tuai ngaira moa kona ni kamanoira. Tao ti kona n taekinna bwa tao e mano tao te Bank ti kona n taekinna bwa tao e mano te Finance, e na bon riai ni mano te Finance bwa are e buakaka ti tekateka ikai ni kantaningaia bwa irabubua te mirion ana mwane Kiribati are tao e mena inanon te Bank n te ANZ ao ngaia tao e a taotaonnako naba, ke tao iai ae tao e anga te *account number* ma tera ao e a bua naba.

Ngaia are anne bon te bwai ae kanga ti kaunga te Tautaeka ao e rabwa bwa e a reke tabekan aio bwa e bon

rangi n rawata te bwai ae ti noria ngkai i abara i Kiribati ikai ae akea kamoanra man te aekaki n rabakau aikai. Ngaia are e taetaekinaki ti nakon te aobiti teuana ao ti bubuti taiaoka bwa ko kona ni karaoa ara bwia aei ao ti a na naba te *information* arei man te aobiti, ao ngke ti a oki ao tia kamena n ara kaombiuta ao ti *scan* n ara *antivirus* ao ti noria bwa iai te *virus* iai man ana aobiti te Tautaeka.

Ngaia are I aki kabuakaka te Tia Babaire ma iai taabo tabeua n ana aobiti te Tautaeka tao ti aki ni kabane ae e aki mano ao ti aki tao te bwai ae ti kan kabuakaka mai iai ma ti noria bwa bon iai te aki nakoraoi n aron ara tararua ke ara *security* iaon te *cybercrime* iaon Kiribati. Ti nako ni ira te *workshop* i *Brisbane* n te tai teuana, ao inanon ara tai ni maroro ao e anaaki naba ana number te Tia Tei mai Kiribati ana tareboon nambwana ao ana *email address.* Ao imwin ana kunimwaan teuare e tei mai moa ao e a roko naba bwa ti ana *email address* temanna te Tia Tei mai Kiribati ao temanna te Tia Tei ae tao mai Cambodia ao imwin are e kumekume imatan te maroro ao e a roko naba te rongorongo nakon ae te Tia Tei are temanna bwa iai te *information* ae kanakoa teuarei nakoina ae bon akea te bwai ae karaoia teuarei ma teuare e tei mai moa arei ae karaoia.

Ao kanga bon te kamimi bwa te aomata are e tei mai moa arei bwa ti aki te IT *expert* ti aki. Akea rekerekena ma te IT ma bon te *profession* teuana ma ibukin rabakauna ao n te tai arei kanga n au ururing tao iraua te ririki n nako e a kaan reke tao nimaua te ririki n nako. Ma ngkana ko noria bwa te aomata ae akea ana beba n IT ao e kona ni karaoa aio ao e noora naba ana aobiti te Beretitenti i Kiribati, ao e ataa naba ana aobiti te Beretitenti ana tabo te Auti n Tei iaon Kiribati ti man reken te nambwa akekei ao aio ngkanne te nambwa ae moan te kakamaku.

Ngaia are N na ti boutoka riki are e a bon riai tei Kiribati n reireinaki bwa e na kanga n totokoa te kanganga nakon ana utu, bwa ngaia ngkana ko bon rinnako nakon te tabo ae ko riai n aki rinnako iai ao ko a tia n rekereke ma tabeman ao te aomata are e rabakau arei e a rinnako naba iroum ao irouia naba nakeke ko a tia n rekereke ma ngaia iaon am tareboon n te intanete.

Ngaia are aio e kakamaku te Tibiika bwa ti nang karabwarabwa ngkana e tia raoi aron te baronga ibukin totokoan te kabuanibwai ae na riki nakoira ngaira kaain Kiribati bwa ae iaon kawaina n roko te *cable* are e taekinna te Minita n te Aono n Raina ao te *fiber optic* te Tibiika ko bon ataia. Ti aki te bwai ae birimere moan te birimwaaka ao ngkanne e na bon rangi ni birimwaka riki ekanakoan aron te naan rongorongo ma te naan raa ke bwaai tabeua ae ana kona naba ni boa naba iai, n

aron ae kona kanakoa te mwane nakon temanna ao e a rimoa naba te bwai teuana ni kabwaoua kawain te mwane arei ni kanakoa nakon te tabo teuana. Ao e a tia n reke anne i Kiribati ao n te aonnaba ao ngaia are ti na bon bubuti ao ti karabwarabwa ao e rabwa ngkai e a boutokaaki aio ao ti nang kaumaka te Tautaeka ma naake taan rabakau ngkana a kona n roko ikai man taraia bwa ti mano nakon te rikirake ae moan te kakawaki ti aki ti ibukin te reitaki ma te reirei are inanona ao te rabakau n te kuakua, te reitaki are inanona e rangi n rawata rikiraken te bitineti te kao bwai te iokinibwai.

Ngaia are ti nang butimwaea te rikirake aio ae ti nang tangiria bwa ti na aki reke n te kabuanibwai ao e bati n rabwa.

Tibiika: I angan te Minita n te Education Hon.Alexander Teabo e nakoim te maroro.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan maroro iaon te Biira ae moan te kakawaki aei ao e moarara riki man ana itera te reirei ao e koaua te Tia Babaire aio teuana te bwai ae ti kakoaua bwa e rangi ni korakora kabonganakina n riki n rikiraken te rabakau iaon te intanete ao te kaombiuta te Tia Babaire. Ao e koaua bwa ngkana ti tanrikaaki ao ti noora 2004 te *Telecommunication Act* ao iai n ara *act* anne kanga te *misuse of computer* ao ngkai iai te rikirake e a manga roko te naan te *mobile* bwaai n reitaki ae moan te mwaiti riki ae rangi n *handy* ao a rangi korakora n *access* iai te naan *handy.* Ao e koaua anne tao te *concern* ae ti kona n taraia bwa e a riai bon karaoakin ke *control* nakin te aekaki aei te Tia Babaire riki iaon te tua.

Ngaira man te Botaki n Reirei ao bon iai karinan n rinan te reirei ae ti bon katauia bwa a nang kabongana te kaombiuta tao a nang kona n *access* nakon bwaai aikai te Tia Babaire. Eng anne kanga te bwai ae ti karaoia ao e teimatoa te botaki n reirei n reitaki ma te Ministry aio are ngaia tabena aio n reitaki iaon te itera aio, n riki ngkai ti kakoaua bwa e na rangi n rikirake aron kabonganana ma ana *impact* iaon ara itera ngaira kaain te reirei. Ao e koaua te Tia Babaire ngkana ti tanrikaaki ao e koaua tao ti kona n taraa aron te naan *telecommunication* ke tao aron ana *development* ke te reitaki ma tinaniku iaon abara ae tinaniku. Ao ti kakoaua bwa n te tai ae nako iai ara kambwana ae te TSKL ao e koaua ngaia ngkoa are e bon *controlled* te *telecommunication* ke tao rabwata are tera ngkai arana Bwebweriki n taai aikai.

Ao e koaua ti kakoaua bwa e a mauna ara kambwana are ngaia kanga bon ana *government loan* te Tautaeka, are ana *company* te Tautaeka ao e koaua a roko ngkai naake a manga *provide* te aekaki n *service* aei n onea mwiin arei. Ao ti kakoaua bwa e moan roko te ATHKL are aio e *back by* kanga bon mai Biiti te kambwana aio, are ti kakoaua ao

tia manga tia ngkai ni bitaki nakon te Vodafone i Kiribati te Tia Babaire.

Ao e koaua bwa iai naba ngkai te Ocean Link ikai, ao aikai rabwata ake a riki imwin te waaki ae ti ataia bwa a riki kanga n te tai ae kanga bon imwain rokora teutana, ni karokoa ngkai ao ara kantaninga bwa n te tai aei ao ngkai e a moanna n *expose* ao ti a moanna ni kabongana aekaki aikai e a rababa nako ao e a moanna n *reduce* te *digital device* are kanga ti a tia ngkoa ni mena nakoia ao kanga tia moanna ni kaan e a *global* bwaai ni kabane ao e a riai n taraaki te aekaki n reitaki iaon te bwai aei bwa e koaua ngkana ti bon *misuse* bwaai aikai ao ti kona n ae ti ataia bwa iai ara *right* ma ngkana ti aki kabongana raoi ara *right* ao ti a manga eki nako aia *right* tabeman ao anne ae ti na riai ni *concern* iai.

Te *information* e nang *effective* e riai n rangi n *true* e riai n rangi n raa ma ngkana ara *devices* aikai ke ara bwai aikai ke te bwai n reitaki aikai ana kabonganaaki bwa bwaai aika ana uoti rongorongo aika ana kamwe buaka, bwaai aika ana karika te mabubu ma taian ra ariki te Tia Babaire ao anne ngkanne I taku bwa e a riai te tua aio ao ti nang boutoka karaoan te tua aio ao e moarara riki ngkai ngaira man te Botaki n Reirei ti bane n tamwarakea te rabakau iaon bwaai aikai ao ti bia bwebwerake inanon te aekaki ni kantaninga ae iai te *limit,* iai te *limit* iai te tia iai te *dead end* n aekakin bwaai aikai ao ti na ataa tiara. Ti na moantaai n *learn* ngkana e riki aio ao ara kantaninga bwa eti bwa iai tao e na rangi ni boou nakoia ara botanaomata ma *at the earlier* ti *introduce* ao bon te *earlier* naba ae ti na *learn* ao anne *it all about education.* Ti na *learn* man taian taneiai n bwaai ake ti noori ake a riki n te tai aei ao ko rabwa te Tia Babaire ao I boutoka te onono aei.

Tibiika: Ko rabwa te Minita n am maroro ao tia kanakoa moa nakon te Tia Tei mai Makin Hon.Pinto Katia e nakoim te maroro.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e kakawaki naba ngkai e a moanna n airo te bong aio te Tia Babaire ao e kakawaki bwa ti na manga kamaurira riki ni manga kaboua riki ara kamauri nakoira ni kabane n tabemaniira nako, n aekakin te Beretitenti, ma te Kauoman, Minita aika a karineaki, Taan Tei ao nakoim te Tibiika ma am Taan Mwakuri ao bon ngaira kaain Kiribati aika ti ongora n te tai aio. Kam na bane ni Mauri moa.

E koaua e rabwa Madam Speaker ngkai ko kona naba ni karekea ara tai are I taku bwa e nang kakawaki naba ae ti na anga ara ibuobuoki teutana nakon te Biira are e uotaki nako matan te Maneaba ni Maungatabu inanon te bwakantaai ae tamaroa aio te Tia Babaire. Ao e a bon tia n oti nanon ara Party te Tia Babaire are e rangi ni boutoka te Biira aio ao ti rangi ni kakaitau

nakon te Biira are e na buoka riki te mwananga riki teuana nakon taai aika imwaira te Tia Babaire.

Iai katoto aika a tia n reke te Tia Babaire, ao I taku bwa aikai ae e na rangi ni bongana bwa ana kona ni kamatataia riki ara botanaomata bwa tera te Biira ae kona ni ibuobuoki iai te Tia Babaire. N na anga uoua katoto te Tia Babaire, iaon abamwakoro aika uoua ao iai te karikirake ae a karaoia ao te karikirake anne e aranaki bwa te *WIFI Internet* ngkana ko roko ao ti nako ni karekea am *ticket* ao ngke e reke am *ticket* ao ko a rinnako naba. Kauntira aikai a teimatoa ni kona ni karekea aia mwane ae nakon tao $4 tabun te ngaa ke $5 tabun te ngaa ni katoa namwakaina te Tia Babaire.

Ma inanon te tai ae e aki maan te Tia Babaire ngke kanga e a nang rawata bwaai aika a kamimi ke tao te naan kukune ke tao te kunimwaan ao a kubanako bwa bon iraua te namwakaina imwina te Tia Babaire ao e a tibwaka naba rikaaki aia karekemwane, man te taneiai are man $3 tabun te ngaa ke $5 te ngaa e a ti bwaka naba nakon ae tengaa tabun te Tia Babaire. Ao a taku, ai tera te bwai ae riki? e aera? a butia aia *Internet Operator* Kauntira aikai ao a tuanga ko kona ni kaotinakoa te reke bwa iraman aika a totoka ngkai ke ni karekei aia *ticket.* E rinnako te *operator* aio ao e a kunea bwa ngaia ti onoman e kan ngaun ke tao e aera.

Ao e taku, e na aki maia, ma ni katoa bong ao ngkana ti nakonako irarikin te marae ke tao irarikin te Oo ni Kauntira ao e a kaan teningaun tabun ke angaun tabun te aomata are e a tanaki ni kumekumea ana *tablet* ke tao ana *mobile.* Tera te bwai ae riki n te tai aio te Tia Babaire. Ao are I karabwa te Tia Tei mai Butaritari are e taekinna are iai bwaai aika rangi n tauraoi nakon te botanaomata te Tia Babaire iaon te intanete, ao n tabetai ti anai bwaai aikai ao tia kunimwaan, ao tao e moarara riki te roro ae tao man 10 tabun te ririki. Ao a taku, ti na ngareakina te Kauntira arei bwa ti na rinnako ao e na akea boon ara intanete.

I kakoaua te bwai aio bwa e a tia n riki te Tia Babaire ao tera te bwai ae riki, e a onrake te marae, e a onrake rarikin te Kauntira ma te mwane are e reke e rangi ni uarereke te Tia Babaire, bwa tera ae riki? ngaia a manga *download* te *software* ke tao te *program* iaon aia *mobile* ae aranaki bwa te *thunder VPN* ao tao irouia kaain Kiribati a manga aranna bwa te kabanetai VPN. Ao te *program* aio ngkanne ngke e rinnako nakon am *mobile* ke am *laptop* ke tao tera ao teuare e a tia n reke ana *ticket* ngke e rin iai ao e a kamaua naba bwa e na manga kona n toma ma ake irarikina. Ao anne te bwai ngkai ae ti kunea ngkai bwa ngaia te tua aio ngkanne ke tao te Biira ae kaweneaki imatara n te tai aio e na kona ni ibuobuoki ni kauarerekea aron te kunimwaan ke tao kanga te

mwantiaka irouia te koraki aikai. Bwa are n nanona bwa ngkami ngkai naake kanga tao taan kukunimwaan ke tao n raa kam a moanna n ataia bwa e nang tene wiin te tua aio te Tia Babaire.

Ngaia are ti na buti ngkami naake tao iai te kukunimwaan iroumi bwa tao te katai ongo te Tia Babaire, bwa are te roronrikirake ngkai ko a mimi naba an *Zapya* naba te bwai anne, ke tao an *google* naba te bwai anne. E a rangi n rawata te kukune aika a bon akea ke tao akea booia man te toma ke tao ngkana arona bwa koa toma naba man te intanete te Tia Babaire.

Ao anne are e a teretere ngkanne bwa ngaia buokami ngkanne Kauntira aikai, kam kona n anaia ataei aikai ke tao te koraki ake kanga a kanimwi te naan *program* aikai ao ngaia kam a kona ngkanne ni kateia ke ni katuaeaia n te tai aio. Ma tao eti e aki nang oti raoi bwa a kanga aroia ataei ngkanne ake kanga a uarereke, ana kona ni kateaki n te tua aio ke tao ana aki te Tia Babaire. Bwa are ngkana kanga n au atatai e kona ni kairua te Tia Babaire ma ngkana ngkoe ae ko kee iaan 18 te ririki ko aki kona ngkanne ni katuaeakaki, ma e kanga ngkanne arona ni butimwaeaki ke ni irekereke ma ara Biira ae mena imatara n te tai aio.

Te kauoua te Tia Babaire, ti nang kaitau bwa iai te karikirake are e a tia n taekinna te Minita ae karineaki man te Aono n Raina te Tia Babaire are e taekinna bwa iai ngkai te karikirake ae rangi ni birimwaaka ae kanga karokoan te keboro mai inano, are ngaia ae kanga e na kona naba ni karokoa te itoman rinanon te intanete. Ma ti kaitau bwa aio te karikirake teuana ae rangi ni buburakaei are ngaia ae waakinna te Bank ke te Bank n te aonnaba te Tia Babaire ao anne ti nang kaitau nakon te *World Bank* bwa ngaia e kona ni kabwaia te karikirake aio te Tia Babaire. Ao ara kantaninga bwa te Biira aio e na kona n rangi ni ibuobuoki kanga ni katea kanga tao te totoko tao te ibuobuoki nakoia ara botanaomata te Tia Babaire. \

Iai ngkanne kanga tabetaben au kantaninga te Tia Babaire ae tao e na kona ni ibuobuoki ke tao e na aki ma e a tia n taekinna teutana te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang bwa n taai tabetai te Tia Babaire ao tao e nang kakawaki bwa e nang nakonako, ti na butia te Minita ma kaain ana tiim bwa a nang bon nakonako aon abamwakoro ni katoia, bwa ai moarara riki iaon ara abamwakoro tabeua e a bon kabonganaaki ngkanne tao bwaai aika a kuneaki tao taian kukune ke tao te naan *programs* aika aki *license.* Ao tao anne teuana naba te kawai are ngaia e na kona naba ni karoia taan kunimwaan aikai ke tao taan kakiriwe inanon te intanete te Tia Babaire.

Ti na teimatoa ni kaitaua te Minita ma kaain ana tiim n aron te nonori ke tao te Biira are e uotakirakeaki imatara inanon te tai aio. Ti kaitau

ao ti boutokaia te Tia Babaire, ngaia are ti na katekeraoia iaon uotakirakean aia Biira aio ao tera ngke a noori kanganga tabeua ake ti a tia n taekini inanon te tai aio bwa ana kona ni ibuobuoki nakon tao te katamaroa riki nakon te tai ae imwaira te Tia Babaire. Man taeka aikanne te Tia Babaire ao ti nang boutoka te Biira ibukin moan warekakina te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa te maroro nakon te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika e nakoim.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao I a moana au maroro ma te bwana ni kamauri nakoim te Tia Babaire ae ko karineaki, kaain am aobiti ao nakoira ni kabane Taan Tei, ao nakoia taan ongora ni kabane kam na bane ni Mauri.

Te Tia Babaire tao I a rimoa naba n taekinna bwa I nang boutoka ae e a tia n tabekia te Minita ae karineaki man te *communications* ao I riki n teirake bwa ngai temanna ae kanga I a tia ni kaewenakoa ngke e moan waaki n te Tautaeka ao I a kaewenakoa naba bwa e na kakaea angan katamaroan aron te reitaki n te bwai ae aranaki te *Information Communication Technology* ae e aki toki n taetaekinaki te ICT. Ao e bon nang korakora ao I taku bwa ngaira ni kabane aikai ti bane n rootaki ke tao a Tia Tei ngkai ao tao e mwaiti naba te botanaomata, ao iaon Betio ao e korakora ae a rootaki iai. Ao a bubuti tera ngkana tia bon ataa manin te aomata aio, e koaua are a taekinna taan taetae imwaiu are e bon kaan ae a nang reke aia bure te botanaomata iai ao e nang bure aia aomata ao aio te Biira ae tabekaki aio ao e nang uotira nakon te mwaneka are a nang bon kinaaki aomataia te koraki aikai ao e nang toki aron te waaki ni iowawa ao n aonikai ae kakaraoaki iaon tao te *Facebook* te naan *social media.* Te Tia Babaire e taekinaki naba aron terana tao e a tei rabwatan te UN ae e okoro a tei te naan Bank aika a nang mwaiti iaon te intanete ao a reitaki nakoia ara botanaomata, e rangi ni mwaiti naba are a tia n reitaki nakoira naba Taan Tei ao a tuangira, kam kona ni buokira ni karekea $50 te taara nakon ae $200 te taara ao iai kanuangau ae nang roko man te Bank arei ae mwaitina $10 te ngaa e roko ao I a kabwara naba nakoimi.

E rabwa te Biira aio bwa aio ngkanne e nang buokira ni kaeti aron bwaai aika ti a tia ni ibuobuoki ni kabwarabwara iaoia are e rangi ni mwaiti te tai are tia keweaki bwa are ti a tibwa roko iaon te bwai n rabakau aei ao a mwaiti aba ake a kaman rimoara ao ngaira aika ti rimwia e reke aia a manga kareketai nakoira. Ao ti kakaitau bwa te Biira e noora naba riaina ae e na riai naba ni iai te reitaki ma aba ni kabane ian ana rabwata te aonnaba are ana noora, bwa ngkana iai aomata akana a karaoi mwakuri aika a bubuaka iaon te *intanete* ke tao terana te

cybercrime ana kona naba n reke ao ti kona naba ni kabureia ian te tua aio.

Ti kakaitau n te tabeka mai iroun te Leader n te Kaitara are e taekinna bwa e koaua are a noraki te naan aba, ao tera te naan kantaninga ian te naan tua akanne n reitaki ma te naan aba ake a kaaina naba te rabwata anne n te aonaba bwa a riki naba marawan te naan aba akanne. Bwa are e kona naba n reke tao te raran iai ngkana arona bwa ngaia aki reke te naan kaibuke ngkana a beti i taari, ma tera ngkana a bon *covered* naba ma marawan aba akana iai tuua naba iai aikai. Ma are e a bon bongata te maroro n aio ma I riki n teirake bwa I boutoka te Biira aio bwa N na bon kaitaua naba te Minita aio ao ana taan rabakau bwa aio te kakaewenako are ti bon anganna ngke e moan tei ao taraan ae e a koro bukina n te tai aio. I boutoka te Biira aio ao ko bati n rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kona maroro are imwina ko rabwa te Tia Tei I a kanakoa nakon te Minita n te Akawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Te Tia Babaire tao imwain ae N na waaki nako ao ai tibwa moan teiu n te bong aio ao I a reitai ma kaain au abamwakoro ae Nikunau n ang ate bwana ni kamauri nakoim te Tia Babaire, e moa mai iroun te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, tarira ma mwanera n Tia Tei man te itera are teuana te bwana ni kamauri mai irouia kaain Nikunau nakoimi n te bwakantaai aio kam na bane ni Mauri.

E koaua te Tia Babaire e na uarereke au maroro bwa a tia ni bane n taekinaki kakawakin te Biira aio ao ti karabwarabwa n ara itera are teuana bwa ti boutokaia, ao e na bon riai te Tia Babaire ao I aki kan manga okiri maroro ake a tia n taekinaki. Ma N na ti katerea teuana kakawakin te Biira aio ao ti a tia naba ni kaitiboa ma ngaia ae te botaki ni mwakuri ae te Botaki n Akawa ao aio te keiti are e riki iaon karaian anakin te tiaina te reta ae koreaki mai Kiribati nakon te PNA ibukin karaian irabwii te mirion tibwan Kiribati are e mena n te PNA nakon te account teuana ae kaokoro. Ao aikai aekaki ni waaki aika a ririki ao e moarara riki ti na bon riai ni katanaki mai iai te Tia Babaire bwa are ngkai e a waaki te *transaction* rinanon te intanete ao a kona ni kaoti bwaai aika kona ni uotira nakon te kanganga. Ao te kanganga teuana ae I katerea aio are te reta are e a roko naba iroun te PNA ibukin karaian tibwan Kiribati ana mwane Kiribati are e reke man te PNA are irabwi te mirion te Tibiika.

Ti tekeraoi bwa inanon te *contract* ao e bon bane ni korekai te naan *designated account* are e na riai ni karaiaki te mwane anne ma ngke arona bwa akea te naan *designated account* aikai aika a *noted* inanon te *agreement* ao e a tia n raanga nako

ana mwane Kiribati ae irabwi te mirion inanon taian waaki n aonikai rinanon te intanete.

Ngaia are e a bon riai bwa ti a bon roko n te tai ae ti nang kataniira e nang katanaki Kiribati ao ti krabwa te Biira aio te Tia Babaire bwa aio teuana te anga are e nang kona ni katana aron ti aki ti aroia temanna ma temanna ma bon aron te Tautaeka n ana waaki ao e moarara riki iaon ara karekemwane man te akawa. Ngaia are te Biira aio te Tia Babaire e rangi ni bongana.

E koaua bwa iai rongorongo ake a rio man itera ake tabeua tao e moarara riki ana nano n raraoma te botanaomata, tao e nang anaaki inaomatara ma te Biira aio ti aki ti ibukin anakin inaomatan temanna ma temanna ma ibukin katanan temanna ma temanna. E a moa naba man waaki aika a karaoaki n aron ae ti a tia n noori n aron are e taekinna temanna te Tia Tei mai Makin ao baikai riki ni karokoa ana waaki te Tautaeka ma aron ana karaai mwane ae na karaoaki nakon te Tautaeka n aron naba ae a tia ni karaoaki n taai aika nako n te Tautaeka are e nako are e karaiaki boon te *landing craft* ao terana riki. Ao akanne kanganga aika a tia n riki te Tia Babaire ao ngaia are e na aki nano raraoma te botanaomata bwa te Biira aio are aongkoa e taekinaki ao ni maningongoaki aongkoa e nang anaaki inaomatana iai, bwa aio katanan te Tautaeka te botanaomata ao aomata ni kabane e katanaki naba ara roronrikirake ma ara ataeinaine aika a uarereke ae e nang moanna ni katokatokaaki tamneia iaon te intanete n aron *pornography* ao aikai katanan ara botanaomata man waaki aika a bubuaka e a moa naba man ara ataei aika a uarereke ni karokoa aika ikawai.

Ngaia I taku bwa e nang kakawaki te Biira aio Madam Speaker bwa e a bon riai ni karaoaki ao ti karabwa ana matairiki te Minita n te *communication* ma ana Taan Mwakuri n reitaki ma ana aobiti te AG bwa aio te tai ae tia riai ni waakinna ibukin katanara man waaki n aonikai ake a karaoaki inanoa ao itinanikun Kiribati. E koaua e aki ti kainetaki nakoia kaain Kiribati te Biira aio iai naba rekerekena nakoia naake a karaoi aikai mai tinanikun Kiribati. E uarereke ao akanne kanoan maroro teutana te Tibiika bwa are e kateirakeai bwa ti na raoni aron maroro ake a tia n taekinaki bwa e aonga n ae rau nanon te botanaomata, bwa te Biira ti aki ibukin anakin inaomatara, aio bon ibukin katanara e moa man te Tautaeka ni karokoa ara botanaomata ao tao man maroro aika uarereke akanne te Tibiika ao n aron are e a tia n tabekaki man ara itera ao ti karabwaia raora man te itera ae teuana bwa a boutoka te Biira ao anne ngkanne reitana ma ikai te Biira ao are ieta ngkami ao ti na bane n tekeraoi n tamaroan te bwakantaai aio.

Tibiika: Ko rabwa te Minita n am maroro ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon.Taiaki Irata e nakoim.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain naba ae I anga au maroro ni boutoka moan warekan te Biira aio ao I a reita naba bwanaan Onotoa ni kamauriko Madam Speaker, ai tibwa au moantai naba ni maroro n tamaroan te bwakantaai aei ao nakoim te Beretitenti ae karineaki ma ana kauoman, ana Minita, Taan Tei man Tobwaan Kiribati Party ao n reitaki ngkanne ma tarira ma mwanera man te Kaitara kam na bane ni Mauri.

E koaua e na uarereke naba au maroro iaon te Biira ae moan warekan te Biira aei ian bukina are a bon tia n tabekaki tamaroana ao buakakana. Ngai naba I kan kaota naba bwanaan Onotoa ni kaotia bwa e boutoka naba ana Biira te Tautaeka ae uotia inanon te bong aei. Aio e nang kakawaki bwa are e aki taraia n taai aikai ma e taraia naba ibukin taai aika ana roko ibukia te nati ni Kiribati. E koaua n au ururing rikaaki ngke ti moan mwakuri n te Tautaeka ao ti aki ooa te *typewriter* eng ti ooa ngkanne are kanga te *desktop* are kanga moan rokon ngkanne te kaombiuta are e a kabongaaki. Ao ti noora tamaroana bwa ngkekei ngkana kona koroboki nakon te Ministry teuana ao ko *draft* moa am reta ao iana e a tibwa taibinaki nakon te *typewriter* tao n taai akekei. Ao imwina riki ao e a tekateka am *desktop* kaombiuta iaon am taibora, ko aki karaoa am *draft* iaon te beba ma koa bon taibina naba am reta iaon te *desktop* e tuai naba roko te intanete n te tai anne ao imwina riki ao ko a kona ngkanne ni *communicate* itinanikun te tareboon kanga te *google talk* aio ngkanne kanga bon te reitaki imarenan te naan *department* n te Ministry anne kanga au ururing rikaaki ngke ti mwakuri ngkoa te Tautaeka. Ao e rangi ni ibuobuoki ma ngke e a roko te intanete, ao tia noora tamaroana e nang tamaroa ni kabotauaki ma te naan rabakau aika a tia n nako. Ao ti ataia bwa kabonganaan te intanete e nang bongana ni bon karaoakina raoi ma irouia naba tabeman ake a kabongana te intanete a manga karaoia ni kabongana buaka. Ao anne ngkanne te kanganga ae ti karabwa iai te Tautaeka bwa e a tabeka te Biira aio bwa e nang bon raumeaia raoi taan kabongana aika a kabongana ibukin ae te raoiroi ao ana raumeaki naba te koraki ake a kabongana ibukin ae buakaka n aron are e a kabwarabwaraaki. I taku bwa iai are tao katokaan te naan tamnei ake aki tau kee ao tao tera riki ae kabuakakan temanna ma temanna ao ti karabwa te Tautaeka bwa e noora anne ngkai e a tabeka ana Biira aio bwa e nang bon raumeaia raoi taan kabongana te intanete nakon riaina ao bonganana.

Ngaia are e koaua Madam Speaker, I karabwa te Tautaeka bwa aio e a karokoira riki nakon te mwaneka ae

kakawaki. Bwa ngkana ti aki totokoi kanganga aikai ao e nang rawata te naan kanganga I ataia bwa e bubura riki ana kanganga kumekumean te intanete nakon tamaroana. Ma ngkana ti taraa tao tia karikirake e kona naba n rootaki iai ana karikirake bwa tera bukina e kona ni karaiaki ana mwane man ana akaunti nakon ana akaunti temanna, ke tao tera tao kaean tao te *workshop* ae ti ataia bwa n taai aika nako ao iai naba te kanganga ae reke are aongkoa e a roko te kakao ao ana kabwaka te mwaiti ni mwane tao iraua te ngaa tao irabwii te ngaa ao a kabwaka ao ngaia bon akea te *workshop* ae na karaoaki n te tabo anne.

Ao aikai ngkanne kanganga are I taku bwa a nang bubura ao e kona naba n rootaki iai ti aki ti te i Kiribati tao antai are e kabongana te intanete, ma e na bon rootaki naba te aba ae bwanin. Ngaia are I rangi ni kakaitau ao I karabwarabwa nakon te Tautaeka n ana iango ana botumwaaka n aki weneakina tao tarakin te naan kanganga aika ana reke ibukin kabonganaan te intanete. Ao e koaua ngkana ti nooria ngkai ataei a bon nang wanawana ni kabongana te intanete a roko iaon te You Tube ao te YouTube ko kona n *access* nakon te naan tao ti aki ti te naan tamnei aika a raraoi ma ko kona naba n *access* te naan tamnei aika a bubuaka.

Ngaia are I karabwa te Biira aio ao I nang kakaitau ao mai ikai Madam Speaker I aki kareianau au maroro bwa a bon mwaiti aika a tia n taetae iaon te Biira aio ao I boutoka moan warekan te Biira aio ao ibukia ngaira kaain Kiribati ae bwanin ao e bati n rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kabanea te maroro iroun te Tia Tei mai kabwara au bure tao iai riki aika a kan maroro tao N na angani riki ngkami ami tai N na kanakoa moa nakon te Tia Tei mai Maiana Hon.Vincent Tong e nakoim.

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea au tai ni maroro iaon te Biira ae moan te kakawaki aio ao eng tao imwain ae I waaki ao bon te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker, ma kaain te Auti ni Maungatabu, te Beretitenti ma am Minita raou n Taan Tei ao ai bon kaain Kiribati ni kabane ai bon bwanaan moa Maiana ni kamauri ngkami ni kabane kam na bane moa ni Mauri.

E rabwa e na uarereke au maroro iaon te Biira aio are kanga bon te bwai ae e a bon nang abwabwaki maroroakinana e ngae ngke ti bon kariaia ngaira kaain te kataumwane ao tao bon tarira naba aikai. Eng te Biira aio te bwai teuana ae kanga I noria kanga e rangi n tamaroa. Eng I taku riki ngkai kabonganaan te intanete n taai aikai e a tabangaki, ngaia ngai naba n aron are e taekinaki ngai naba I boou nakon te intanete ataei n taai aikai a bon rangi ni mwatai n te intanete ao I taku bwa

anne ngkanne te kanganga ao anne kamaun te intanete ao te mobile phone. Ataein n taai aikai aikoa kainnanoa te rianna tao nakon te tabo n tareboon te Kauntira ngkoa ibukin te tareboon, aikoa kainnano n tataninga aia reta bwaai ni kabane ai bon te mobile. I taku bwa a bane ngkai n toa ataein te kauarinan ma aia *mobile* ao ngai are kanga ti kona n taekinna bwa ngkai te kaombiuta literacy ke te *know how iaon te cyber* te intanete iaon Kiribati e biririake. Ma n ai aron are e a tia n taekinaki anne ngkanne te kanganga. Ngkana iai te bwai ae tamaroa ae e otinako iai naba iterana ae otinako ae e na aki raraoi. Ma kanga bon au kaitau nakon te Minita ma kaain ana tiim ibukin terana arei te Biira ae moan te kakawaki aio. N ai aron are e a tia n taekinaki *cybercrime* bon te bwai ae boou ao akea ana *boarders* e a tia n taekinaki are kanga te *African Prince* are aongkoa teuaei e na kabureaki ao iai te kanuanga ao ti kainnanoa te mwaiti aio. Iai aomata tabeman ae I kainaia a tia ni kanakoa $10 te taara $100 te taara teuare I kinaa e a bon tauraoi ni kanakoa $2 te ngaa I a bon *advice* bwa e na aki.

Ti ngkanne au raraoma ae uarereke ae I a bon tia n taekinna naba n te *workshop* bwa ngkai tia bon katautau naba tao ti na taraa te aba ae America e koaua ti aki roko n aekakin America, ma ngkana arona bwa kam kina te aomata ae *Snowden* ngkanne kanga temanna te aomata ae mwakuri naba ngkoa n te NSA tabena kanga e mena n te *cybercrime Unit* ao ngkanne e a manga kaotia teuaei bwa ngaia teuana mai ibuakon tabeia kanga te baere te *spy* ibukin te Tautaeka iaoia aia *citizens.* Kanga ngai ngkanne ti au kaunga nano bwa e aera arei ngkana iai te bwai ae ko karaoia e na iai am *counter balance* te bwai ae e na tuoa bwa naake aongkoa te naan Bureitiman ke te naan *good guys* ke naake a rangi ni karaoa tararua a na aki manga karaoa te bwai ae nang bubuaka. Tao teuana te katoto te katoto ae uarereke, angin te tai ngai I aki kona ni kabane buaka au tai n ongongora te akaunti aio ngke I bon mwakuri ngkoa, ma I ti uringa bwa e tei naba te Audit Office, te Audit e a manga kaninganingai te naan akaunti.

E ang a rawata bwaai aika kanga ti na maroro iaona, iai naba teuana te bwai ae kanga I raraoma iai bwa tao ngai I aki te roko ni kina te aomata ae Temari Tiaon ao kanga e bukinaki bwa ten naewa ae mwakuri n te Police, te naewa ae mwakuri ikekei ngkana kam uringa ao kanga e nang taboribaaki teuanne, ao n tabetai ao I a buti ao I a noora teuarei ao ngaia imwina e a manga otinako ao ai manga ti aki ti ngaia, ma I wareware naba bwa e nang *easy* bwa ko na *accuse* n te *cybercrime* ao ngaia kanga bon au kaunga nano bwa aio ngkanne te *danger.* E aoria e ngae ngke e I boutoka te Biira aio ao bon ti au kauring nakon te Tautaeka ao te Minita ti kataia karekei te naan *adequate counter balance* nakon te kanganga aio ao I ataia bwa ngkai te

bwai ae boou ao I taku bwa e mino naba atuia iai te naan PDNA itinaniku te naan Bank, I nang kaitaua te Minita ao te Tautaeka ao kaain te AG ao kaain te *cybercrime Unit* ibukin aia mwakuri ae moan te abwabwaki iaon aio. Ao I boutoka te kaoti ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Beru temanna Hon.Batoromaio Kiritian e nakoim te maroro.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa Madam Speaker ao I kan taetae iaon te Biira aio ni kaota naba bwanaan ara abamwakoro ni boutoka tamaroana ao raoiroina n anga aika a mwaiti n aron ae a tia n taekinaki. Ti nang kakoaua bwa moan rikin bwaai a kammwakuri a karikaki ao karaoaki irouia taan rabakau, a karikaki ao a karaoaki irouia taan kario, ma n tokin te tai ao a manga noraki buakakai bwa a karaoaki bwa bon bwaai aika ana tamaroa ibukin buokan te waaki ao n tokin te tai ao a manga noraki kabwakaia ao buakakai inanon te tai ae maan kamanenaai , ngaia are inanon te waaki ao e a manga noraki naba aio irouia taan rabakau ao ti nang karabwarabwa bwa Kiribati e tabe n tamwarakea te kain tamwarake are tao e na kona naba n roko n te rabakau ae a bon katea ana *satellite,* are tao e aki onimakina America ao antai riki ibukin tao kamangaongao ke bwaai riki tabeua ao tao a bon kona n roko n tokin te kanganga are ai bon akea ae kona ni waewaea ana waaki te i Kiribati ni kamanena n te reitaki n te *data* ke te *wave* ake tao a buti inanon te *air.* Ngaia are tao aio ti a nang kaunga bwa are e na tabe n rikirake ti butia te Tautaeka bwa e na kaunga aio ao e na tabe n rikirake te rabakau ae noraki ngkai bwa a nang moanna ni katukaki te naan *physical* ke rabwatan bwaai ma a moanna ni kamanenaaki bwaai aika akea rabwaia ke ti a noori iterant e aonnaba n te rabakau tao te intanete bwa e a kona ni uota te tamnei ke aba itinanikun Kiribati n taabo nako ao tia noria ikai ao Kiribati naba e a kona naba n nooraki n taabo nako ike aba tabeua itinanikun Kiribati.

Ngaia are aikai ngkanne kanga aron te anga n reitaki ao te anga ni iokinibwai ae nang bebete taekan karokoan te rongorongo ae rangi ni bebete. Ngaia are ti kakaitaua te Biira aio ma karaoana irouia taan rabakau I taku ngai bwa e kiriaria riki rokora n aio n aron te mwaneka n aron ae ti noria. Ma I kakaitau bwa iai te rikirake ao iai te kakamwakuri n ana itera te *telecommunication* ke te Minita are e tabe ma aron te *communication.* Te intanete ti noora tamaroana irouia ara botanaomata riki tao ngkai ae ti noora abara ae Kiribati a maenako ti angara n reitaki te koro reta ngkoa te reta, ngkana e roko te kaibuke ao ngkana ai manga ti aki te kaibuke ngkana e a manga roko te wanikiba ao ai manga angara n reitaki ae ti noria ngkai n te intanete, te *email* tia kanakoi arar eta n te *email* ti a kanakoi riki ara bwai tabeua n te *email.* Ao a mwaiti riki

ana *applications* ke kamenanaakina ae ti na nang mabiao iai ngkana e karaoaki raoi irouia ara taan rabakau bwa e mano aron kamanenana aron reitakira ma te botanaomata ao te aonnaba ae bwanina. Ngaia are I rangi ni kakaitaua naba aron kamenana n aron ae karaoaki te Biira aio ibukin kamanoana kamanenaan te rabakau aio are a kona ni butimwaai ao tia kona n reitaki n te *air* ke ni bwaai n rabakau ke aia kukune taan rabakau are ngaia ngkai ae ti noria.

Ma te bwai ae kakawaki e koaua te Tia Babaire bwa I taku bwa te bwai ae ti na kakoaua bwa iai te maroana nakoia ara botanaomata riki tao e koaua tao tuua iaon te naan tamnei aika aki nang bati n raraoi, tua iaon baikara riki ke te naan *fake account,* n aron nakobuakan te reitaki ao aikai tabeua te Tia Babaire ae I taku bwa tia bubutia iai are tabena bwa e na kanakoraoi aikai ao ngkana a nakoraoi aikai ao I taku bwa aio te anga teuana ae ti kona n rangi ni mwaneaua raoi ao ni kakoauai raoi ni karekea te bwai ae nang kakawaki ni karaoan bwaai ae te *reliability* ke onimakinan te waaki ke onimakinan te *system* ke te bwai are e waakinaki bwa ngaia ae ti kamanena. Ngkana e akin ang onimakinaki bwa e korakora te kewekewe iai ke e korakora n aron ae kaoti ngkai tao te *fake account* ao baikara riki ao I taku bwa aikai ngkanne are ti na kaunga ana mwakuria ara taan rabakau ao ana kanakoaki riki taan rabakau iaon aio n te aro bwa ana teimatoa aron ae ti waaki ao ti kakoaua bwa ngaia bwa ngkana e tia aio ao ngaia ai bon tibwa te kauoua n aba n te betebeke ngaira ae e a tia ara *Cybercrime Bill.*

Ngaia are ai bon au taeka n reita boutokaan te Biira aio man ara itera ao riki man au itera ae Beru bwa I taku bwa e na nang kakabwaia ao ana nang mabiao naba ao ti aki aba naba ake ibuki n aron tao a roko riki ana *applications* tabeua te intanete aika a kamanenaaki n te bumwane, e a roko te ATM ao ti kaungai aikai bwa waakirake aika ti taku bwa ana kabwaia iai ara botanaomata man te naan rabakau aika a boou aikai. Ngaia are tia bubuti ao tia boutoka karaoan raoi aei irouia ara taan rabakau bwa iai ara kona ni bon onimakiniira n noora te kairua ae bon inanon te *system* ao ngkana e reke aio ao aikai ngkanne a kona ni katoka te nano uoua ni kamanenaan aio nakon taai aika a na roko ke akea. Ao man au maroro aikai te Tia Babaire ao I kukurei ni boutoka te Biira aio ko rabwa.

Tibiika: I a kabanea mai iroun te Tia Tei mai Kiritimati temanna ao imwina I a kaokia naba nakon te Minita are te tia tabeka te Biira e nakoim te Tia Tei Hon.Bakaia Kiabo e nakoim.

Hon.Bakaia Kiabo: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa ngkai e a manga kona naba n reke ara tai n taetae n te bwakantaai aio ao I taku bwa e a bon kaan boo te tai ao e rabwa bwa e

reke naba ara tai ibuakoia taan katei bai aika a mwaiti. Ao imwain ae I kanakoa moa au mararo ao I taku bwa e nang kakawaki bwa N na kanakoa moa bwanaau nakoia kaain Kiribati ni kamauria, ngkai e tuai man reke au tai ni kaitibo ma ngaia bwa I a nang maan iaon Tarawa. Ao riki ngkoe te Tibiika, te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane kaain te Kaitara ao kaain te Tautaeka ao kaain Kiribati ni kabane, kam na bane ni Mauri.

Ao e koaua te Tibiika ti nang reita bwanaan te kaitau ibukin te Biira ae moan te booureirei aio ao moan te tamaroa. N aron taekana aika a tia ni bwaka mai irouia taan mararo aika a nang mwaiti ao I taku bwa ti kakoaua ae nang uarereke te mararo bwa e a bon boo atin are a bon tia ni bane n taekinaki ma I taku bwa I nang kakaitau naba n te Biira naba aio bwa e na kona naba ni buoki naba kanganga aika nang uarereke. Tao teuana te bwai are e taekinaki are inaomataia aomata, a nang un n te Biira aei bwa e anaaki inaomataia ma I tau bwa e nang riai naba. Ao I taku naba bwa iai naba tabeman are a manga bon urua inaomataia aomata ake a katokai rongorongoia.

Ngaia are I taku bwa e nang kakawaki te Biira aio ao I taku bwa tabeman ake a Kaitara te Biira aei e anaaki inaomataia. Ao tabeman ake a manga uotaki rongorongoia inanon te uarongorongo ke baikara ake a tia n taetaekinaki e a manga anaaki naba inaomataia, ao I taku bwa te Biira aio ngkanne e a kaboraoa aron te *human right,* bwa e a tei te Biira aio ao iai tuan are ko katoka rongorongon temanna ke te naan kabuakaka a tia n riki kanganga tabeua n taai aika nako tabeua naba kee ao ti kataia ni karekea te ibuobuoki ami irouia Bureitiman n aron uotakin rongorongon temanna ma temanna, ao a taku Bureitiman bwa aki kona ni kaeka moa anne bwa iai inaomatan teuarei ni bon katoka rongorongo.

Ao iai tabeman a bon kona ni katoka te naan rongorongo aika a bon koaua te naan account ae bon aomataia kee ae a bon ninikoria ni katokai rongorongoia tabemwaang. Ao te kauoua ni kanganga e nang kona n reke te aekaki anne bwa e nang boo te un ao te ikamamate, ao I taku bwa te Biira naba aio ae moan te tamaroa ao te Biira ae booureirei are e nang kamanoia kaain Kiribati man te kanganga aika nang mwaiti aika ana kona n noraki riki n taai aika ana roko. Ngkai e nang bon moanna ni kamanenaaki te kabuakaka ao te iowawa iaon te intanete.

Ngaia are I taku bwa e uarereke aron boutokaan te Biira aio ao I taku bwa e nang kakawaki te Biira aio ao I nang boutokaia ao ngai naba temanna ao n reitaki ma kaain abau ae Kiritimati ao ko rabwa te Tibiika.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita

are e tabeka te Biira bwa e a karaoa ana *sum up* e nakoim te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ibukin anganiku te tai bwa n nang *sum up* kanoan te Biira are e a tia ni maroroakinaki irouia Taan Tei. Ao imwain anne ao I a bon anga bwanaau ni kakaitau bwa tao e nang korakora tao matainakinan ara Biira aio tao bukina ngke e nang booureirei ao mwaitia Taan Tei ake a taetae e a nakon tengaun tabun n aron au tauanimwii, ao ibuakoia te naan Biira aikai ao kanga akea teuana ae I noria ae bwa e totoko ma ti iai te naan kakaewenako nakon kanga katamaroa ake ana kona n roota katamaroan riki te Biira. Ao e koaua are bon akea tokin te tamaroa, iai naba ami karinrin are kam anganiira inanon taian te *workshop* a tia ni bane *taken to account* akanne ao akanne ake ana riki bwa kanoan katamaroana imwain tao te kauoua ni wareware, ao ni ikotaki riki ma ake ana manga reke inanon te *consultation* imarenan te moan wareware nakon te kauoua ni wareware ae aongkoa tao kanoan te Auti ae imwaira.

E koaua te Tibiika e kakawaki bwa ti na katerei tabeua te naan nana uoua nano kokoraki ake a tia ni karioaki mai iroumi Taan Tei aika kam karineaki ni ikotaki ma raora ni Minita. Ao tao teuana e rangi n turuturu ae kanga N na kataia ni wareka teuana imwin teuana N na karautaeka ngkana tao aki babane ma aikai kanga n au taua ni mwii, e taku te moan kakaewenako ti na kanga ni kataniia aomata ngkana arona bwa tao *hack* naki aia *account.*

E koaua iai ngkanne are ti kona n noora anne ni mwakoron 8 ao 9 inanon ara tua mwakoro 7 are e kaotia iai bwa aomata ake a rinnako n te *account* aki *authorize* ao a kona n reke n te bure anne. Iai naba ian are 8 ao 9, ao iai naba are kangai, tera aron te Tautaeka ngkana arona bwa e a rinnakoia aia akaunti aomata bwa tao ami taan rabakau ane kam onimakinia ngaia a manga riki tao te naan karaki tabeua n aba tabeua itinaniku aika a tia n riki, e ang ti kona n noora naba anne iai n te *sections* 30 are te naan *condition* ibukin aron kamanoaia naba ara botanaomata ni itera nako aikai.

Te *area* naba ke te tabo naba teuana are e taekinaki bwa e a riaon ara *jurisdiction* are kanga tao ai te *High Seas* ke tao taabo ake aki taekinaki ian ara tua, e koaua anne kanoan te onono are ti a tia noria aongkoa e nang *extended* ngkanne te *area* anne nakon *to any place or elsewhere.* Anne I taku bwa e na katana ngkanne taabo ake tao a mena tao n te *satellite* a ritinanikun ara mwaake ara *boundary* ao a kona ngkanne *anywhere* kanga anne e a *more general.*

E koaua ti tuangaki naba bwa terana ana katauraoi ara *Ministry* ke te Tautaeka ibukin ae ti nang butimwaea te tua aio ao tera arora ni

protect are bon ana *database* te Tautaeka ke ana *system* ke ana *computer system.* Ao ibukin ongorami ao I kukurei n taekinna bwa iai ara mwakuri naba ae ti a tia ni karaoi imwain uotakirakean ara tua aei ao iai teuana ae ti aranna bwa te *digital Government Master Plan* I kukurei n taekinna bwa e a tia ni kabwatia Kabineti ao are ti nang mwakuri kanga ara *tools* aikai aikai.

Iai naba te *National Cyber Security Policy* are iai are a tia ni *in Phase* ngkai e a tia ni kabwatia Kabineti inanon taai aika nako. Ao ti kukurei naba n taekinna bwa aikai ake a reke bwa ara bwai ni mwakuri nakon te tua naba aei. Bwaai ake aki oti ikai ana bane naba n oti inanon ara Policy aikai.

Iai naba te *Digital Government Transformation* ao aio are te kantaninga bwa e na *roll out* nakon te naan *Ministry* kanga ni kaitaraan naba te naan raraoma are tao e koaua te Tautaeka e a bon kamanenai te naan *program* aika aki *genuine* tao te *anti-virus* ke tao te naan raa ti anai *copy.* Ti kantaningaia bwa aio e na karaoa aio te Tautaeka ao iai ngkai ara iango bwa ti na *engage* te *Microsoft software* are ti nang kamanena ngkanne ibukin kanga katanan ara *computers* ke te naan *database* ake inanon ara waaki n Tautaeka.

E koaua e mwaiti kanoan te mwakuri te Tibiika ao e kakawaki bwa N na kamatata naba ae kanga kanoan te tua aei bwa mwiina e aki rangi ni matata n te ongora n aron are e taekinaki ao iai naba are kanga ibukin tao te Facebook ao aron bwaai ake a taekinaki inanon te Facebook. Ao n ara tua aio ao kanga ti tuai kona n riinga anne bwa ngkai ae ti mwakuri moa iaona moa kanga ti aron te katauraoi are kanga ngkana tao temanna e a nako n *hack* ana *computer* temanna n aron are e a ia n taekinaki iroumi tao e karaia ana mwane man arei nakon arei, tao temanna tao e nako n rawei tamnei ataei aika a uarereke ke tao antai ao e a karaoia bwa ana bitineti n aron ae e a waakinaki ngkai n taai aikai.

Ti ataia naba bwa natimi ao natira ni kabane tia bane ngkai n rinnako n te bwai ae te kaombiuta riki rinanon te bwai ae te tareboon. Tao baikara tamnei ake tao n tabetai ngkana kam a tia n noora ana kaotioti ara *Ministry* are ti karaoia, are kanga temanna tao te aomata ae e a mwaane e a kataia ni kababa te teteei tao I kona ni kamanenai taeka aika aki nang karaoi ikai ma e kona n a na ana *attention* te teei, e a *seduce* te teei iaon te *online* e a kataia ni kamwanea ao n tokin te tai e a nako n airi ma ngaia, te karaki are ngkam a tia n noora ara birim are nei Kumetoo neiei ataein te reirei ao neiei e a kababa ma teuarei ao teuarei e a otinako man te karabuuti bwa bon te *criminal* ao e a kababaa te teei iaon te *Facebook* ni karokoa akea bwa e a baba te teei arei ni karokoa e airi ma ngaia ao e a *end up* e a taumatoaia i tabon te i Temaiku. Aikai te naan

karaki ae kanga a kona n riki ao aikai bwaai aika riki ngkai ao anne bukina ae tia uotarake ara Biira aio, irarikin mwakuri n tabare ao ni iowawa nakoia ataei tia kamanenaa te kaombiuta n aron ae ti ataia e rangi n tamaroa te kaombiuta a nang mwaiti tamaroana ibukin ara reitaki ae ti kona n namakinna n taai aikai n aron are e a tia n taekinaki iroumi Taan Tei ko aki tataninga am reta, ko aki tataninga tera te tareboon koa kanakoa naba am rongorongo tao n te intanete ke te Facebook ke tao te *messenger* ao e a roko naba ni iteram arei, koa ikaekaeka naba ma ngaia.

Ngaia are ngke e a waerake te rabakau ao Taan Tei kunimwaan n aron te bwai are e taekinaki a moanna ni karaoi naba aia kunimwaan. Ao aio bukin ae ara tua aio e a katauraoa ngkai kanga te tua teuana are e nang kona ni kamanoia ara aomata man aekaki ni bure ao aekaki ni kairua aikai.

Tia taetae ngkanne iaon te bwai ae aron kuakia aomata ke te *harassment* inanon te bwai ae te Facebook ao n aron ae ataaki aio ngkanne kanga ara Biira aio e tuai nang *cover* anne, ao iai ngkanne ara Biira are ti na manga uotirake ngkanne tao ae mwakuriaki ngkai e mena n te *pipeline* ngkai ara tua aio ae ti aranna bwa te *data protection act* are ti nang noora ngkanne kanoan tao te naan *comment* ke tao ngai tao I kanakoa au rongorongo n ekanako temanna are tao I a karaoa rongorongon temanna ma ai kanoan ngkanne te *message* are inanon te rongorongo arei ngaia ngkanne are e a kona ngkanne ni manga roota inaomatan teuare temanna. Anne ngkanne kanoan ara Biira are te *Data Protection Act.* Ma e ngae n anne ma ara tua aio ae te Cybercrime Act e na kona n reke naba bwa te bwai ni mwakuri naba ibukin te kakae rongorongo nakoia aomata akanne ke tao e nang reke bwa te bwai ni mwakuri nakoia nakai, n aron are ti taekinna naba n ara tua aei ae iai te rabwata ae ti nang kateia ae aranaki bwa te *cybercrime Unit,* aio are e nang tei irouia Bureitiman akea ngkoa te rabwata aei ao ngkanne ti nang kateia ao taben te rabwata aei ngkanne e nang tiku n aron are tao e koaua te naan raraoma naba are e taekinaki ao ngkana ai Bureitiman bwa ai akea irouia te rabakau anne a nang kanga ni *carry out* aia mwakuri.

E koaua bwa iai te kantaninga bwa te rabwata aio kanga N na anga te *moral* teuana are e bwainaki nakon te tua naba ae kanga e mwakuri ngkai ae kanga te aekaki n tamnei anne are te *Finance Intelligence Unit*, aio are e mwakuri ian te tua are te *Proceed of Crime Act* 2013 ao te rabwata aio are e mwakuri naba, ao kaain naba te rabwata aio Bureitiman ao nakai are a mwakuri naba bon aekan raoi te tamnei are ti na uaiakinna, are nakai ti aki ti Bureitiman kaaina bwa iai kaaina ae taan rabakau man te Bangke, taan rabakau man te mwane man te Finance ao antai riki te naan

stakeholders ake ana kaaina aio, ao nakai ngkanne a mwakuri ngkanne ni manga bon karaoi mwakuri tao ni karaoa aia *investigation* nakon tao te mwakuri are e rekereke ma te mwane.

Ngkanne tia manga kairia ngkanne nakon ara rabwata ngkanne ngaira ae ti aranna bwa te *Cybercrime Unit* e na kainaki irouia Bureitiman, bwa are Bureitiman ian te tua ao Bureitiman bon ti ngaia te rabwata iaon Kiribati ae iai te *authority* irouia bwa ana kona ni karaoa te *investigation,* ana karaoa te *prosecution* ao ana karaoa riki tao te *search and seizure* iaon te naan bwai ake ana anaaki.

Ngaia are ibukina bwa nakai iai kinakia n ara tua n te tai aei ao ngaia ngkanne are e na manga *take* naba te *lead* ana manga kaira naba te kawai nakon te rabwata ao e na kainaki ngkanne e na kona ni kainaki irouia kaain ara ICT ake taan rabakau iaon te rabakau aei ao e na kainaki riki tao antai riki rabakau akana a kona n rinnako n te aekaki n rabwata aio. Ibukin naba ongorami ao ana rabwata America are tao te CIA are ana rabwata te Tautaeka itinaniku e kainaki naba irouia te naan rabwata aika itinaniku. N aron naba ngaira ngkana arona bwa akea ara rabwata anne inanon ara *Unit* akea ae tauraoi n te tai arei ti kona naba anaia te naan *Private People* ake tao iai naba te *resource* aei bwa ana tekateka naba n ara rabwata aei. Ngaia are aio ngkanne kanga e a bon nakon te tai teuana ma te tai teuana aron kinakin ao tangirakia koraki aikai. Iai naba te tua teuana are kanga *section 17* are kanga e taetaekinaki aron kanga tao ti a nang ana inaomataia te koraki ngkana ti tangiria nakai bwa ana buokira, bwa are nakai te naan *resource people* bwaai aika ana kona n tauraoi n anga te rongorongo are ana buoka aron te kakaae rongorongo. Ao n aron are e taekinaki bwa ngkana arona bwa nakai a rawa, ti kona naba ni katikiia ke ti kona naba ni kabongana naba mwakan te *Unit* aio. Bwa iai naba te kantaninga n aron are te tua n te tai aei nakai a manga taraaki bwa a na manga kona ni manga katuaeaki e ngae ngke tao ana buoka te kakae aio ngkanne kanoan te katamaroa n aron ae I kaongoaki ao ngkanne aio ngkanne kanoan te katamaroa imwain te kauoua ni wareware are tao a nang *criminalize* nakai bwa a nang bon reke bwa taan ibuobuoki, ma e kakawaki bwa ana anga aia ibuobuoki.

Ao e koaua are man ara *constitution* ao iai naba tokin ara *Human Right* ngkana arona bwa e a riinga aron ana *safety* ma ana *security* te botanaomata, ao tao teuare e kantaningaaki bwa e na anga te rongorongo e a kona n anaaki ngkanne ana *human right* are n aron are e katereaki naba bwa ibukin te *national interest* ke tao te *security* ibukin te botanaomata.

Aikai ngkanne kanga tabeua te naan rongorongo te Tia Babaire ao e kakawaki bwa N na oki rikaaki nakon rongorongo ake tao a kakawaki bwa ana katereaki tao N na reitaki nakon tao te naan rongorongo ake a tia n taekinaki aongkoa tao e koaua e rangi n eti ami rongorongo bwa bure ake a tia n reke n taai aika nako, ao e kakawaki bwa are e ongo Kiribati aei ao e kakawaki bwa ti na katerea naba aio, bwaai ake a tia n riki ni buan te mwane ke te karaai mwane n taai aika nako, ake a rekereke tao n taai aika a tia n nako ao e kakawaki bwa ti na katerea bwa are iai bwaai aika a riki imwain ana Tautaeka Tobwaan Kiribati. Ngaia are e kakawaki bwa e na aki tiku te rongorongo are tao e na ongo Kiribati ao e na kangai, kam a katea ami tua anne bwa bukina bwa kam a tia ni karaoa te bure arei. E na matata iroun Kiribati bwa aikai bwaai aika a riki imwaira ao akea rekereken aio bwa ti a tia ni karaoi tua are kanga e nang tauraoi Kiribati ni kona ni kakaaia ma n aki manga kaitarai bure aikai ngkana arona bwa a riki imwina.

E kakawaki naba bwa are iai naba te naan kakaewenako ake a nako inanon te naan rongorongo n aron are e taekinaki, e na roko ni ngai bwa are e koaua tia roko ngkai n te *internet World* ke te *computer world* ao ngaira aba ake ti rimwi bwa a tuai roko ara *internet* i abara, eng e kakawaki bwa e na ataaki naba bwa are te naan kareketai naba inanon te maroro ma e kakawaki bwa ti na bane ni kaekai ngkana tao tao I kona ni kaekai ake a reke n au taua ni mwii ao I taku bwa aikanne ake a kantaningaaki bwa are tao ti na bon karautaeka bwa are bon ti 4 ngkai aban Kiribati aika a tuai n roko te intanete iaona. Tao I aki nang taetae iaon te *coverage* bwa are te *coverage* a roko intanete iabami ma e tuai nang tabwanin te *coverage.* Ma aban Kiribati ngkai aika a tuai man roko te intanete iai, Kuria te tareboon ma te intanete, ao Kuria e a tia n roko ana intanete iroun te Kauntira n aron are e bon taekinna te Tia Tei. Ao e kakawaki bwa I a kabwarabwara naba, aba aika 4 aikai Kuria, Aranuka, Tabuaeran ao Teraina aikai ngkai nikiran aban Kiribati aika a tuai n roko iai. ao ti karautaeka tao n te iremwe aio ao e kakawaki bwa ti na bon bukintaeka ni kabane ake ae ti na ti bukina te Tautaeka, ti na bane ni buoka te bukin taeka aei bwa e aera ngkai iai te *delay* teutana, e bon reke naba man aki kabwatan te kataumwane are 2020, kabwara au bure ngkana I kaokioka aio ma are e kakawaki bwa e na ongo Kiribati. Bwa are ngke arona bwa a bwaati ara kataumwane aikai n te tai arei ao e a waaki naba ni 2020 te tenta ao te *process* ibukin aba aika uoua bwa Kuria ao Aranuka. Ao ngke arona bwa 2021 ao ngke arona ngkai bwa tia n roko n te ririki aei ao tia waakina ngkai kanoan te ririki ae 2021 ibukin Tabuaeran ao Teraina.

Ngaia are ibukin te *delay* arei, arei bukina bwa ngaia e aki bwaati n te tai arei ngaia anne bukina te *delay,*

tera bukina ngkai e aki nang teke ao ti nang uneakina bwa e aera ngkai tia nang rimwi ao I taku N na bubuti ti na bon bane ni bukin taeka n te bwai aei, ti aki ti te Tautaeka ma ngaira naba ni kabane ake kaain te tai arei anne raoi bukin te *delay.* Ngaia are e ngae n anne ao ti na keiaki bwa n tokin te tai ara kantaninga ibukin ongorami ake kam titiraki kaain aba aika Aranuka ao Kuria, te *process* iaon te *Procurement* ae nang raa roko n tokina.

Ao ti nang kukurei naba n taekinna bwa ngke ti karaoa te *tender* aikai ibukin aba aika uoua aikai ao tia karinrakea naba te *tender* ibukin Tabuaeran ao Teraina, bwa aonga ni kaai n otinako n teuana te tai ao tao e a waaki moa akana uoua ao imwina e aki manga bae te tenta are imwina bwa e a waaki naba. Ngaia are ara kantaninga ti na kataia ni kabirimwaka, nakon aba aikai ao ngkana arona bwa a kaman tia aba aikai aika 4 aikai ao ngkanne tia kona ngkanne ni manga oki ngkanne nakon aba ake a *poor* ami *signal* ao aba ake tao Abemama, I ataia bwa e a nang rawata naba te naan titiraki ake a *come up* are akanne ngkanne kanoan moa ana babaire te Tautaeka ana babaronga ti na karokoi moa ni kabane Kiribati, 100% iaon Kiribati ti kukurei n taekinna bwa Banaba e a raoiroi, kanga n rekereke ma te Biira aio bwa are kam taekina te *update* iaon abami ngaia are e kakawaki bwa I a katabangakia naba. Ao antai ae e na ataia kam aikoa katokai ami titiraki bwa are kam a rauaki naba man au kabwarabwara aei. Ma are aikai au kantaninga Madam Speaker e rangi ni bwarabwara aron kabonganaan ara Biira aio. Iai riki ngkanne ara waaki akana imwina n aron are I taekinna. Ti keiaki ngkai au ma au Taan Mwakuri ao au taan rabakau ao ana aobiti te AG bwa ti na manga katabangaka ti na manga katabwanina ara Biira n aron are I taekinna te *data protection act* ao te *data protection Bill* aio are ti kantaningaia bwa ti na uotiarake ngkana e abwabwaki te maeu ao ti anganaki te marurung ao te korakora *n address* ke ni kaei nanon te naan kanganga are e taetaekinaki iaon te *Facebook.* Ma e ngae n anne ao ara Biira aio e riki bwa kanga te bwai ni mwakuri ao e kakawaki naba bwa e nang tei te rabwata are te *Cybercrime Unit* are ngkana arona bwa tao iai ara kanganga ae tao e rekereke ma aki karauara ke tao te kakamaaku ke tao tera nakoira n tatabemaniira nako ko aki tabwara bwa are koa tareboon naba nakon te *Cybercrime Unit* bwa are akea ngkai n te tai aei ao n aron are kam noria ian te tua aongkoa e na mwakuri 24/7 are e a bon ti *standby* naba, ngkoe bwa ko nang rootaki n te mena tareboon te *cybercrime Unit* ao ngaia ngkanne a karaoa aia *investigation* nakon te naan *fact* ake ana kakaai iai aia rongorongo.

Aikai teutana au rongorongo ni katabwanina te raraoma, te kakaewenako nakon ake a tia n taekinaki nakoimi Taan Tei aika kam karineaki, ao kam rarabwa riki

ibukin boutokaan ara Biira aio. Are tao bon te Biira ae bon te kabanea ni booureirei, e aki ti booureirei nakon Kiribati ma e booureirei naba nakon te betebeke n aron are ti taekinna ngkai Tonga ngkai te moan aba n te betebeke irarikin Australia, Australia ti aki aranna bwa te aba ae uarereke, ma Tonga te moan aba ao Kiribati te kauoua ngkai nanona e nang booureirei naba nakon te betebeke te tua aei. Angina aban te betebeke akana a tibwa tabe ngkai ni kakariorioi naba aia Biira, ngaia are n tokin aio ao I anga riki bwanaau ni kakaitau nakoia au taan rabakau bwa ti kona n roko te mwaneka ae kanga ti taku bwa ti birimwaka nakoia tarira aika irarikira. Man taeka aikai ao I a bubuti Madam Speaker warekan te moan Biira ibukin te *Cybercrime Bill 2021.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao ngkai e a bon tia ni karaoa ana *sum up* are e tabekia n te tai aei ao n nang kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa te Biira ae te *Cybercrime* 2021 e na warekaki te moantai, ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia ao ti a nakon ngkanne ara bwai aion ara Ota Beba ai bon ara kabanea naba ni kanoan ara Ota Beba n te bong aei te Komete. Kometenakin ara Biira. Taan Tei aika kam karineaki ara Biira ae ti na Kometenna n te tai aei bon te Biira ae te Company Insolvency Bill 2020 mai mwain ae ti waaki ni Kometena te Biira anne ao N na butia moa te Sergeant at Arms bwa e a karuoa te *mace* bwa e aonga ni waaki ara Komete.

COMPANY INSOLVENCY BILL 2020 (Committee Stage)

Tibiika: E a waaki ngkai ke e a Komete ngkai ara Maneaba ao ti nang waaki Taan Tei nakon Kometenakin ara Biira n aron are I a tia n taekinna ao ngkana ti taraa ara Biira aei ao e bon nang mwaiti ana Part ma ana *sections* ni kabane. Ngaia are N na kataia n rinanon teuana imwin teuana ao kam na keiaki ni ira are N na kataia ni karaoia n te tai aei bwa n te aro are e na kona n reke naba ami tai ngkana iai ami kan titiraki ke iai ami kan kamatata iaona inanon ara tai n rinanon ara mwakoro ke ara kibu aika a kakaokoro inanon te tua aei.

Ngaia are ti na moanna ngkanne man rinanon mwakoron te Biira ae Part 1 ke te mwakoro 1 iaon kibuna ke *sections* aika 2,3,4,5 ao I a kanakoa ngkanne te maroro ke te kan titiraki ni kibu aikai ngkana iai mai iroumi Taan Tei ao e nakoimi Taan Tei.

Taraakina akea te kan maroro iaon kiibu akana I a tia n taekini akanne ao ti a kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa mwakoron te Biira ke Part 1 ke mwakoro 1 ma kibuna aika 2,3,4,5 ana tei bwa mwakoron te Biira, naake a nano iai ke a kangai Eng ao naake aki ke a kangai Ti aki. Ao e butimwaeaki mwakoron te Biira anne.

Ti a nakon ngkanne are imwina, tia nakon ngkanne Part 2 ma mwakoron te Biira aika 6,7,8,9 I a kanakoa ngkanne nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan kamatata ke te kan kaotaota iaona e nakoimi Taan Tei.

E taraa n ae akea ae kan maroro iaon mwakoro akanne ao N na kanakoa te kaoti nano iai. Bwa mwakoron te Biira aika 6,7,8,9 ana tei bwa mwakoron te Biira akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a Butimwaia.

Ti a nakon naba te mwakoro ane 2 ma kibuna aika 10,11,12,13,14,15,16.17 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro iaon mwakoron Biira akanne. Ngkai akea ao N na kanakoa te kaoti nano iaona, bwa mwakoron te Biira aika 9,10,11,12,13,14,15 16,17 e na tei bwa mwakoron te Biira akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kanga Ti aki. E butimwaeaki.

Ti a nakon ngkanne mwakoron ara Biira ae mwakorona ae 3 ke Part 3 ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano iaon kibuna aika 18,19 I a kanakoa moa nakoimi Taan Tei te maroro iaon kibu akanne. Ngkai akea te maroro iaona ao N na kanakoa te kaoti nano iai. Bwa mwakoron te Biira 18,19 ana tei bwa mwakoron te Biira aio akana a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nakon naba Part 3 n te Biira aei ni mwakorona aika 20,21,22,23,24 bwa N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan kaotaota ke te kamatata iaon aio. Ngkai akea ao N na kanakoa te kaoti nano iai. Mwakoron te Biira ae 20,21,22,23,24 ana tei bwa mwakoron te Biira aio akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki. Ao e nakoia akana a butimwaia.

Ti bon tiku naba iaon Part 3 ao tia taraa ngkanne te kibu aika 25,26,27,28,29,30,31. Ao N na kanakoa moa nakoimi Taan Tei ngkana iai am ikan kaotaota ke ami maroro iaon kibu akanne. Ao I a kanakoa te kaoti nano iaona ngkai akea, bwa mwakoron te Biira ke kibun Biira n aron ae I a tia ni warekia ana tei bwa mwakoron te Biira aio ake a nano iai ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Ti aki. E nakoia ake a nano iai.

Ti bon tiku naba iaon Part 3 ke mwakoro 3 ao ti nakon ngkanne kibuna akana 32,33,34,35,36,37. N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro ke te kan kaotaotao iaon aio taraan ae akea ao tia kanakoa te kaoti nano iai bwa mwakoron ke kibun te Biira ae 32,33,34,35,36,37 ana tei bwa mwakoron te Biira aio akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti tiku naba iaon mwakoro 3 ao ti a nakon kibuna 38,39,40,41,42,43. N

na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro ke te kan kaotaota iaon te Biira aei. Ngkana akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano iai, bwa kibun ke mwakoron ke kibun te Biira aio 38,39,40,41,42,43 e na tei bwa mwakoron te Biira ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti tiku naba iaon mwakoro 3 ao ti a nakon kibuna 44,45,46,47,48. N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro ke te kan kaotaota iaon te Biira aei e nakoimi Taan Tei. Ngkana akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano iai, bwa kibun ke mwakoron ke kibun te Biira aio 44,45,46,47,48 e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti tiku naba iaon mwakoro 3 ao ti a nakon kibuna 49,50,51,52,53. N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro ke te kan kaotaota iaon te Biira aei e nakoimi Taan Tei. Ngkana akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano iai, bwa kibun ke mwakoron ke kibun te Biira aio 49,50,51,52,53 e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

E raoiroi tatana aei kam bon *follow* te bwai ae I taekinna kee.

Ti tiku naba iaon mwakoro 3 ao ti a nakon kibuna 54,55,56,57,58,59,60. N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro ke te kan kaotaota iaon te Biira aei e nakoimi Taan Tei. Ngkana akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano iai, bwa kibun ke mwakoron ke kibun te Biira aio 54,55,56,57,58,59,60 e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Ti aki. Kam aki butimwaia, e nakoia akana a butimwaia.

Ti tiku naba iaon mwakoro 3 ao ti a nakon kibuna 61,62,63,64,65. N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro ke te kan kaotaota iaon te Biira aei e nakoimi Taan Tei. Ngkana akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano iai, bwa kibun ke mwakoron ke kibun te Biira aio 61,62,63,64,65 e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki.

Mwakoron te Biira ae 66,67,68,69,70,71,72,73 e na tei bwa mwakoron te Biira aei. N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro ke te kan kaotaota iaon te Biira aei e nakoimi Taan Tei. Ngkana akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano iai, bwa kibun ke mwakoron ke kibun te Biira aio 66,67,68,69,70,71,72,73 e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki.

Mwakoron te Biira ae 74,75,76,77,78,79. N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro ke te kan kaotaota iaon te Biira aei e nakoimi Taan Tei. Ngkana akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano iai, bwa kibun ke mwakoron ke kibun te Biira aio 74,75,76,77,78,79 e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki.

Ti tiku naba iaon mwakoro 3 ao ti a nakon kibuna 80,81,82,83,84 ana tei bwa mwakoron te Biira aei . N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro ke te kan kaotaota iaon te Biira aei e nakoimi Taan Tei. Ngkana akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano iai, bwa kibun ke mwakoron ke kibun te Biira aio 80,81,82,83,84 e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti tiku naba iaon mwakoro 3 ao ti a nakon kibuna 85,86,87,88,89 ana tei bwa mwakoron te Biira aei . N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro ke te kan kaotaota iaon te Biira aei e nakoimi Taan Tei. Ngkana akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano iai, bwa kibun ke mwakoron ke kibun te Biira aio 85,86,87,88,89 e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia roko ngkanne Part 4 ke mwakoro 4 ara Biira aei ao tia taraa ngkanne kibuna aika 90,91,92,93,94,95 imwain ae I kanakoa ami kaoti nano iai ao I a kaokia moa nakoimi ngkana iai ae kan kamatata ke e kan anga ana maroro. Ngkai akea ao N na kanakoa bwa ami kaoti nano iai. Bwa te kibu ae 90,91,92,93,94,95 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Tia taraa ngkanne te kibu ane 96,97,98,99,100 ao imwain ae I kanakoa ami kaoti nano ao I a kaokia moa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro ke kan ota iai. E nakoimi Taan Tei. Ngkai akea ao N na kanakoa bwa ami kaoti nano iai. Bwa te kibu ae 96,97,98,99,100 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a taraa ngkanne kibu aika 101,102,103,104,105,106,107 ao imwain ae I kanakoa ami kaoti nano ao I a kaokia moa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro ke kan ota iai. E nakoimi Taan Tei. Ngkai akea ao N na kanakoa bwa ami kaoti nano iai. Bwa te kibu ae 101,102,103,104,105,106,107 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a taraa ngkanne kibun ara tua ni kibuna aika 108,109,110,111,112,113,114 ao imwain ae I kanakoa ami kaoti nano ao I a kaokia moa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro ke kan ota iai. E nakoimi Taan Tei. Ngkai akea ao N na kanakoa bwa ami kaoti nano iai. Bwa te kibu ae 108,109,110,111,112,113,114 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia. E rangi n rawata mwakoron ara Biira aei ma ti 5 mwakorona ma kibuna e nang rawata ana *sections.*

Ti a nakon ngkanne are imwina, tia tarai ngkanne ara kibu akana 115,116,117,118,119,120,121,122, 123 imwain ae I kanakoa ami kaoti nano ao I a kaokia moa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro ke kan ota iai. E nakoimi Taan Tei. Ngkai akea ao N na kanakoa bwa ami kaoti nano iai. Bwa te kibu ae 115,116,117,118,119,120,121,122, 123 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nakon ngkanne are imwina, tia tarai ngkanne ara kibu akana 124,125,126,127 imwain ae I kanakoa ami kaoti nano ao I a kaokia moa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro ke kan ota iai. E nakoimi Taan Tei. Ngkai akea ao N na kanakoa bwa ami kaoti nano iai. Bwa te kibu ae 124,125,126,127 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Kabanean kibu ni mwakoron ara Biira ae mwakoro 4 aika kibu 128,129,130 ao imwain ae I kanakoa ami kaoti nano iai ao N na kaokia nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iai. . Ngkai akea ao N na kanakoa bwa ami kaoti nano iai. Bwa te kibu ae 128,129,130 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a roko ni mwakoron ara Biira ae bon te kabanea ni mwakoro ae mwakoro 5. Ti a taraa kibuna ngkanne aika 131,132,133,134,135 ao imwain ae I kanakoa iai ami kaoti nano iai Taan Tei ao I a katikua moa iroumi ngkana iai ae kan maroro iaon kibu akanne, ao ngkai bon akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano. Bwa te kibu ae 131,132,133,134,135 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ngkana kam kukurei Taan Tei ao iai ara *schedule* nakon ara Biira aei ae *schedule 1,2,3,4,5* ao 6 iai ara Tietura nakon ara Biira aei ae 1 nakon 6 ao I ataia bwa e nang abwabwaki kanoana ao ngkana kam kukurei Taan Tei bwa I kakoaua bwa kam bane ni bonnano iaon ami Biira aei ao N na ikoti ni kanakoi bwa te

kanoan te Tietura nakon te Biira aei ae Tietura nambwa 1 nakon nambwa 6 ma kanoaia ma aia *sections* ma aia *subsections* ni kabane ana tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a roko ngkanne ara *short title* te Biira ao imwain ae I kanakoa te kaoti nano iai ao I kaokia nakoimi Taan Tei ae kan maroro iaon aran te Biira ae uarereke aio. Ngkai akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano bwa aran te Biira ae Uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira akana a butimwaia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nakon are imwina bwa aran te Biira ae Ananau ae tei bwa mwakoron te Biira N na kanakoa ngkanne te kaoti nano iai ngkana iai ae kan maroro iaon anne aran te Biira are Ananau. Te Long Title ao ngkai akea ao N na kanakoa bwa ami kaoti nano bwa aran te Biira ae ananau e na tei bwa mwakoron te Biira aio akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a butimwaia ao kam rabwa Taan Tei. Ao anne are e a bon katabwanina raoi aron Kometenakin ara Biira aio. Ao I a butia te Sergeant at Arms bwa e a kaoka ara *mace* ke a kaoka ara Maneaba.

Hon.Alexander Teabo: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: E nakoim te Minita n te Reirei Hon.Alexander Teabo.

Hon.Alexander Teabo: N na karautaeka bwa ngkai e tia ana karao tua te Auti n te *committee stage* aei ao I kan karaoa tibwangau are 17(3) ni kauringko te Tibiika bwa e a tia ni boo 6 ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita n am kauring ao I taku bwa iai riki are imwina are ai bon kabwatakin ara kauouan warekan ara Biira aei ao imwain ae I kabwara te Auti ao N na kaokia moa nakon te Minita are tabena bwa e a kanakoa ana kaououa ni wareware ke n tabeka ana Biira ibukin warekana te kauoua n tai. E nakoim te Minita Hon.Booti Nauan e nakoim.

COMPANY INSOLVENCY BILL 2020 (Second Reading)

Hon.Booti Nauan: Ngaia ko rabwa te Tibiika ao n te tai aio ngkanne I a kukurei n tabeka au kaoti iaon te Ota Beba au Biira iaon te Ota Beba are e kangai taekana. *Bwa te Biira ibukin Kainakin Kambwana 2020* e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao ngkai e a bon tia ni mwemwe ana kaoti ke ana tabeka te Minita ibukin kauouan warekan ana Biira n arana ae *Company Insolvency Bill 2020* ao n nang kanakoa bwa te kaoti nano. Akana a butimwaea te Biira ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai

Ti aki. Ao I kukurei n taekinna bwa e butimwaeaki te Biira ae te *Company Insolvency* 2020 kauouan warekana.

Ao n te tai aei ao e bon tia naba ni mwemwe te kaoti ibukin te Bwara iroun te Minita are tabena ao e a bon roko naba n tokin kanoan ara Ota Beba n te bong aei. Ibukin ami rongorongo Taan Tei ao I kakoaua bwa a mwaiti ara titiraki ake *outstanding* ngke aki nako n te bong aei ma ana toka n te Ota Beba nakon te ingabong. Ao I karabwai ni kabane ngkami ibukin ami reitaki ibukin ami ongotaeka ao I a kabwara bure ngkana arona bwa iai tibanakon aron te kairiri n te bong aei. Ti na tekeraoi ao ti na kakabwaiaaki ao tia kaitiboaki ikai n te aoa 10 ningabong ao kam bati n rabwa. Ti a bwara moa.

Kiraaka: Te tataro

Tibiika: Tia tataro,

N aran te tama ao te nati ao te tamnei ae raoiroi Amen,

Te Atua ae moan te mwaka ao akea tokina ti kakoaua ma te nanorinano kainanoan am kairiri iaon karaoan tibwangara buokira bwa ti na katiku bwaai ake a kaeti ma oin nanora n tatabe maninra nako, ao ti na kakaraoa are nanom ibukin kabwaiaia kain Kiribati,

Ti butiko bwa kona raonira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukia ara botannaomata bwa e aonga ni kateimatoaki te rau ao te eti ibukin neboakin mwimwitongin aram ae tabu, ti kaniko n aikai iroun Iesu Kristo ae ara Uea, ao tia boti bwanara n atonga ana tataro Te Uea,

Tamara are i Karawa e na tabuaki aram e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n aiaron tauana i karawa anganira kanara are tia tau iai n te bong aei ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwara aia bure akana bure nakoira tai kairira nakon te kaririaki ma kona kamaura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te mwaaka ao te Neboaki n aki toki Amen, n aran te Tama ao Te nati ao Te Tamnei ae raoiroi, Amen.

Tia nakon ara bwai are iaon ara ota bebwa.

Kiraaka: Taiboranakin taian Bebwa mai iroun Te Beretitenti, ana kaeka te Tautaeka nakon ana ribooti te PAC iaon ana Akaunti Kiribati Housing Corporation ibukin ririki aika toki man 2010-2018

Bebwa *No*# 1/21

Mai iroun te *Minister of Infrastructures and Sustainable Energy* ana kaeka te Tautaeka nakon ana ribooti te PAC iaon ana Akaunti *Trans and Vehicle Energy* ibukin ririki aika toki n 2010, 2011,2012

Bebwa *No#2/21*

Mai iroun te *Vice President* ke te kauoman Beretitenti ao te *Minister of Finance and Economic Development, Supplementary Appropriation No# 1* ke 2021

Bebwa *No#3/21*

Bebwa aikane aika iaon te taibora ngkai,

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Te moan titiraki iaon ara ota bebwa n te ingabong aei, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikarawa, kabwara bure Mwemwenikeaki, ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ae Hon. Tarakabu Tofinga te Minita man te Botaki ni mwakuri ibukin Tua, e nakoim Tia Tei .

TATANINGAN ONGORAEAKINAN AIA KEITI KAIN TARAWAIETA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao imwain ae I tabeka au titiraki ibukin te bong aio ao I a raonai ma kain au abamwakoro Tarawaieta mai Buariki nako Buota n anga te bwana ni kamauri n te ingabong aio, ni moa mai iroun te Tibiika, te Beretitenti ao te kauoman ae karineaki ao ma Minita ao ai raora n Tia Tei ni kabane ake a tia bane n roko ao tao ai kain Kiribati ake a ongora naba n te bong aio, ao te bong ao I a tauraoi n tabeka au titiraki ae kangai taekana.

"E teimatoa ni kakoauaki bwa e tuai man waaki ana mwakuri te kabomwi ae rietata ao a rangi ni mwaiti aomata aika tataninga ongoraeakinan aia keiti n te tabo ni bowi aei. E kona ni kabwarabwara te Tautaeka bwa ai tera ngkai ae e a karika raoi te kangaanga aei ao tera ana waaki te Tautaeka n tobwa te kangaanga aei" ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao kai bon te moan tai ni maroro n am Auti n Tei aio ao ai bon te moan kaeka naba n te ingabong aio ao I a kan karimoa te bwana ni kamauri ao I a reitai ma kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang n reitaki ma Kauntira ao Te marewe ni uota bwanaia ni kamauri ni uota bwanara ni kamauri nakoim Tibiika ma kain am aobiti, te Beretitenti, Minita , te *Leader* n te Kaitara, bon ai bon kain Kiribati aika a reke ongoraia n te ingabong aio, kam na bane ni mauri, ao aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta.

"Te bowi are e rietata e teimatoa ni waaki iaon keiti tabeua kai bon iai te kamitina ibukin te bowi ae rietata, te Tautaeka e tabe ni kawaekoa reken te tia moti ae rietata ae boou bwa bouokan kawaekoan karaoan tenan keiti aika iaon Tarawa ma ake iaon aba" Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Buokan am titiraki te moan tai

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I a karabwa ana kaeka te Minita ae karineaki ao e koaua tao bon uoua kanga oin tabekan te titiraki aio bwa tao te moan n aron ae bon mataata n ana kaeka te Minita ao keiti tabeua, are nanona e bon karako keiti aika a rinanoaki, ae toa ngaia ae e a karika naba tao kanga te kan buokaki, angina aomata ake a rangi n ewa aia keiti akana a mena inanon bain te bowi ae rietata, ao tao tabeua keiti ake a rangi ni karika te mangaongao e bon karika naba te mangaongao irouia nake iai aia keiti bwa are tao e a rangi n tangira te babaire ae e a rangi oti kabomwi, bwa tao riki tao tenan keiti ae irekereke ma tao uneakinan te aba ma tera. ma I kan kamataatai iroun te Minita bwa tao ningai ane e bon waakina raoi ngkai ongoraeakinan te keiti aio te *Commission of the High court* man te tai are tao e bane ana tai iai te *CJ* ao tao n te tai are kanga akea naba

ngkai te tia moti are reitata bwa ti ataia bwa bon iai naba bon te *High Court Judge* , ao nanona bwa e a bon ewaa , n aron ae taekinaki, iai tokin ana kona n ongora keiti ke a bon kona n ongorai keiti ni kabane ake a kona ni bon rangi ni kainanoia te botannaomata, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki ao e koaua n aron are I mwaneweia ao e mwaneweaki, te *Commissioner of the High Court* iai te keiti are e kona ni bon ongorai n aron ni kaineti ma katabeakina, ao e kakoaua naba ara aobiti bwa bon iai te mwarara teutana n aron tao te kangaanga n aron ke tao a tuai n rokon ngkai *CJ* .

N aron ana keiti, te keiti are e kona n rinanoi te *Commissioner of the High Court* ao iai tabeua iaon te *Land* tenan *Land appeal* , akane ake n rekereke ma tenana n te aba n aron te aba, tabeuan tanan *Civil Cases* ao iai naba tanan *Criminal Cases* ke bure ni kaburebure akana a bon taraki bwa a *urgent* ke a kainanoa waekoan rinanoakia, akane ngkane are e rinanoi te *Commissioner* n te tai aio, ma e koaua iai te memere teutana ni iteran rinanon te keiti akana tabeua n rekereke ma tuai reken ara *CJ* ma tao inanon te tai ae e aki maan ma ngkai ao e kantaningaki bwa e nang roko te *CJ* ae boou ao ni manga kabirimwakaki aron te bowi n aron are keiti riki iaon keiti ake a teimatoa n tuai ni kona nako ongoraeakinana. E rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: I a karabwa riki te Minita n ana kauoua ni kaeka, e rabwa e mataata naba ma I taku bwa I karaua n tara te kaeka aio ao kanga e bon ti rangi n atongaki te *CJ* bwa e koaua e na kawaekoaki ni kateirakeaki te *CJ* ma n aron otara n te tabo ni bowi ao iai te *CJ* ao iai naba te *Judge* , ae te *High court* ke Puisne *Judge* are akea mwaneweakin aikai nanona ara kantaninga bwa e bon kona naba, tao e mwakuri ikai, ke tao e aera bwa are ngaia ti kan titiraki bwa are ti tobwakin aio ti ngkana kam ke e ienikuriaki kateirakean te CJ ma e ngaa ngkane are bon te *Judge* are ti taku bwa e bon riai naba ni bon kona n ongoraia ao ni bon katoamaua ana waaki te *High Court* , tao ti taekinna ibukin ongoran Kiribati, bwa bon iai te *Judge* ae ti taku bwa e bon mwakuri ni bon ririki aika nako ae *David Lambourne.* Ti karautaeka bwa are e reke bwa buun ara kaitara n te tai aio ma are tina ongora bwa are ibukin kaetan te eti ao te koaua bwa are tera raoi ae riki nakon te *Judge* aio, kanga e aki nang ienikuriaki tao katiia naba aron tao taekan ana mwakuri bwa e aoria ni kona n tobwai tanan *Cases* ke e bon riai n ongorai, nakon ae nang ongorai tao te *Commissioner of High Court* ke ti taku bwa tao e bon aki *qualified* raoi nakon karaoa raoi,

bwa are e rinan te *Judge* bon te bwai naba ae kanga e bon rangi n kanga e bon onoti aron rineakinaia naba, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tarakabu Tofinga: Ngaia e rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan te titiraki mai iroun Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta, ao e koaua iai manewean tao te *Judge* ane temanna ane e teimatoa n tuai kona ni manga rinanoi *Case* n aron are e ataki, te *Judge* ke *Apnea Judge* ane e mwakuri ma te *High Court* akea ngkai rabwatana i Kiribati, bwa iai ngkoa te bowi are e kaea itinaniku e manga anaa ana motirawa ao e a kauiaki ma te *lockdown,* ane ngkane te kangaanga, e tuai kona n roko rabwatana ikai ngaia ane kanga te titiraki n aron ane e oti ni bon uotakin te titiraki kanga e taekinna, e aki mwakuri n te *High Court ,* ngaia ti kaeka, e mwakuri, ma ngkana bon te titiraki ngkane iaon te *Attorney Judge* , tia bubutia te Tia Tei tao e a manga raa, tao iaon kabwarabwaran itera akane ma are e bon akea rabwatan te *Apnea Judge* ke te *Judge* are temanna bwa e tuai okira Kiribati n rekereke ma te *lockdown* are kainakin te roko mai itinaniku, rekereke ma tao mwanangana ao tikukina itinaniku n te tai aio, e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabane n tai,

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa am kaeka te Minita ae karineaki ao tao e koaua ngkana e na taraki bwa te titiraki teuana, ma I taku bwa te boto ni iango n are e aki mwakuri n te *High Court* , ma are bon iai tenan mwiokoaki, tibwanga akana a reke kaaia ao ane e kakoauaki bwa e bon waaki raoi te rabwata ae te bowi, ma e bon riai ni iai te *CJ ,* e riai ni iai te *Judge* , ao ane ngkane e toamau, ti bon ataia bwa e toamau, ti bon ataia bwa e toamau, ngaia e aoria bwa e a tia n nako tera arei, ao I taku bwa ti aki tao te kauoua n titiraki, ti aki tao te titiraki ae boou, bon irekerekena aio bwa are ngaira n otara are bon akea te *CJ* ao te *Judge,* ti aki kona n ataia bwa e bon mwakuri raoi te *High court* , e mwakuri ma e bon rangi n mwemwere aron ana mwakuri ao te botannaomata a rangi n tangira ane, ma e aoria, akea buokan, ke tao au kabanea ai bon te karabwarabwa ao te bubuti nakon te Tautaeka, ma I taku bwa ti a bon bubuti bwa bon kabaitian karekean te *CJ* ao kamoantain karokoan naba te *Judge,* bwa ara koaua iai ngkana a bon roko koraki ikai ke bon aomata ake bon tibwangai aikai ao ti taku bwa ana buokaki ara botannaomata ake a rangi ni kainanoa ana ibuobuoki te *High Court* , ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tarakabu Tofinga: Ngaia e *Madam Speaker* ao e rabwa tao e koaua tao bon ti reitan riki tao kanga mwararan ana waaki te bowi, ao e

koaua ti nora ane, ane ae ti kataia ni kabirimwaka, iai naba ara waaki are ti kataia irarikin karokoan ara *CJ* ae boou, ti reitaki naba ma *Commonwealth Secretariat* ibukin ana ibuobuoki karokoakia riki tao ara *Judge* tabeman bwa ana kona n kabirimwakai *Case* , ae ti kakoaua eang, e nakon mwaiti, e nakon te mwaiti ae e a kan nako tengaa tabun, ma n rekereke ma tao tangitangi ke tao tenan *case* akan a teimatoa tao ni bon ke tao n taraki bwa iai, kan kabaitian rinanoakina, n aron are I mwaneweia, iai ana kona te *Commissioner of the High Court* ni bon rinanoi ngkana e bon tara bwa tanan *Case* ae a *urgent* n aron are kainanoakia, e koaua n rekereke ma are te *Judge* ao tao bon iai ngkoa naba uotakirakean n taai aika nako ara bebwa ibukin kateirakeaia uoman ara *PJ*, ke tao ara *Puisne Judge* ke ara *Judge* ma are kananokawaki bwa n uotakirakean te kataumwane n 2019, ibukin kateirakean ara *Judge* aikai n 2020, ao e totokoaki te kataumwane ane ngaia are a ti teimatoa n aki reke ke e a ti tiku are ti temanna are e mwakuri ngkai ao manga rinanoan te *ER 2020* ao e a noraki bwa tao e koaua e aki kainanoaki ao e katukaki, tao iai kainanoaia taan reirei ibukin uarokoan te reirei, ngaia are e aki karinaki te mena, ma ane e rekereke naba ma te kataumwane are e aki bwati ibukin 2020, riki manga kateirakean te *Judge* ibukin boutokan ana waaki te bowi ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei, e nakoim Tia Tei.

BUBUTI NAKON TE TAUTAEKA IBUKIN KATEAN RIKI CLASSROOMS IBUKIN TE REIREI AE SUNRISE PRIMARY SCHOOL I TEMAIKU

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Tibiika ao kai bon au moan taetae naba n te ingabong aio Tibiika ao I bon kan kanakoa naba bwanaia kain abau ae Tarawa Teinainano nakoimi ni kabane kain te Auti ni Maungatabu ao nakoia kain Kiribati, tia moanna mai iroun ara Beretitenti ae karineaki, te kauoman Beretitenti, Minita ni kabane ao ngkoe te Tibiika ma kain am aobiti ma bon Taan Tei ni kabane, kain Kiribati ni kabane ao bon Taan ongora, bon bwanaia kain Tarawa Teinainano ni kamauri ngkami, kam na bane moa ni mauri, ao I a bubuti kaekan au titiraki ane iaon te ota bebwa ane e toka ane nambwana 5 ane e kangai taekana.

"E kona te Tautaeka ni karekei riki tabeua Classrooms ibukin te Reirei ae Sunrise Primary School kai a bon rangi ni mwaiti ataein te Reirei aio" ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano.
" Te Tia Babaire e tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio" ko rabwa

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki, kanga e kororo ma e kiang ang kanoana ma e koaua e tauraoi ana botaki ni mwakuri, tao e koaua ngkana ti tanrikaki teutana te Tia Babaire, tao aio moa ae I kan kanakoi bwanaia, kaaro ma tinaa, rinanoan aia kauntira n te tabo aio te Tia Babaire, ke tao kometen te reirei aio, are e roko bwanaia rinanon aia kauntira ao ngkane tao a nora kanga tao te mwebuaka irouia ataein te reirei kai a nang mwaiti, ma ngkana tao e uringnga te Minita ao are tao bon iai ngkoa ana babaire te *Education* are e na bon kamwaita te *Classroom* nakon te reirei aio n te moan tai, ma tao e koaua iai kangaanga ae tao e koaua are tao a ongongo naba kain Temaiku, bwa tao bon te kangaanga n te moan tai n aron are ti bon maroro naba iai ma te Minita are e bon aki tau ni kateaki te borauatao n aia tabo i Temaiku bwa tao iai kangaanga tabeua, ao ane ngkane ae tao e na buoka naba otaia ara botannaomata, ma e rabwa ngaia ane te Tia Babaire, bwa e aki kona ni kateaki te borauatao, e koaua bwa are tao ngkana e kateaki ae ngkana mai nano, e aonga n riki tao n tobwa kanga te mwaiti n ataei aio ao I a bon tia naba n te reirei aio nakon ni mamataku naba iai, N na butia te Minita e kona kanga tao ni kabaitia, bwa kanga tarana e tauraoi ni rinanon te bubuti aio ma N na bubutia te Minita e kona ni kabaitia riki aio nakon tao te tai ae waekoa bwa are tao e koaua n te moan tai, e a tia ni kaman tia iangoia aio ao tao n tauraoi mwanena n te moan tai, ao tao tera ae e a manga bitaki te iango aio ibukin tao te katamaroa, ma e kona riki ni kabaitiaki aio te Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua e uarereke au kaeka iaon aei n aron ae ataia te Tia Tei bwa aron ana kainano Temaiku irou e nang korakora atakina iroun au botaki ni mwakuri, ao ngaia e bon mena, e tiku inanon bain au botaki ni mwakuri ngkai ao ane ae ti na kataia ni kakoroa nanona Tia Babaire, ane bon tabera ti na kaitauia kain Temaiku ngke moan kateaki man 2011, kanga te *satellite,* ni karokoa e manga nang rikirake te botannaomata, e manga rangi ni mwaiti, ni karokoa e manga karikaki bwa bon te reirei ae rangi ni bubura kaei, ao eti are e a tia ni karaoaki *Pro-Doc* iaona bwa are ngke ti bon rinnako ao aio te tai aio ae ti bon uarokoia bwa e na waekoa n rangi n toamau, ma ara kangaanga bwa e a tuangira te *Building code* bwa e aki kona ni kateaki te borauatao, ti a tia ni karaoa ara tamnei ni kabane ma

ngkai ae tia manga *revise* ara tamnei aei, ao ae ngaia I kangai e uarereke ara kaeka ma ara mwakuri e na rangi ni bubura iaon aei, ngaia ti tauraoi ni karaoa aia kainano Temaiku, ian ae bon ngaira ti nang boutokaia n te moan tai bwa ti na kataia ni uarokoa Temaiku, ao ti ataia bwa e nang rikirake te botannaomata i Temaiku, ngaia are e na rau nanoia kain Temaiku, bwa are e a bon mena inanon bain au botaki ni mwakuri aei, ao I a tia ni kaungaia bwa ti na waekoa ni katia aio, bwa I ataia bwa aio bon man moan rokou n te botaki n reirei, ao ngaia aio ae ti kataia ni biriakinna n te moan tai ma e tauira te *Building Code* are e tuangira te *MISE* bwa e aki tau are ti na kateia, ma ngkane au kantaninga bwa e rau nanomi kain Temaiku, ti na kataia ni uarokoa ami umwanreirei aei, ni manga aua riki Umwan reirei ae na riai n tei n aron ae ti a tia ni mena, bwa e a tia n tei are aua, ngkane are angkoa e na manga toka iaona are aua e aki kona n tei ngkane ma ti na manga kakaea angana iaon ami tabo. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te kauoua n tai.,

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Minita ae karineaki ao I taku bwa e nang toroba te nano ao I taku bwa ngkai ae a ongra ngkai kain Temaiku ao I taku bwa e rangi n teretere ane ao e rarabwa te kamataata, ngaia aua riki te *Classroom* ae na riai ke *Classrooms* akana a tauraoi ni karaoaki, ao I taku bwa kanga akea buokan au titiraki ma toa bon ti te taeka ni kaitau nakon te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri n te *Education* ao moarara riki nakon te Tautaeka n ana babaire n are e bon iangoia bwa e na riai ni karokoa nanon are e na katiai Umwanreirei aikai te Tia Babaire, ao kai kanga akea buokan au titiraki ma ti te karabwarabwa ao I a katokia ikai te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka nakon ana kabanea n titiraki te Tia Tei

Hon.Alexander Teabo: E rabwa, I butimwaea bwanan te Tia Tei mai Tarawa Teinainano ao I a kaungaia Taan Mwakuri aio tabera teuana ae ti riai ni katiia, ti na keiakinna, kam rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki ane akea riki buokona, tia nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati te Minita ibukin itoman mwamwananga ao kaneweaba, ao e nakoim te Tia Tei

E MAAN N TUAI MAN RAOIROI TE REITAKI IAON TE TAREBON IAON BERU

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika, reitan bwanaa ni kamauri n teingabong aio, nakoia taan ongora ao ngaira ni kabane kain te Auti n Tei, kam na bane ni mauri,

I a bubuti kaekakin au titiraki ane nambwana 15 iaon te ota bebwa ane kangai.

" E maan n tuai man raoiroi te reitaki n te tarebon iaon Beru. E kona te Tautaeka ni kakaea buokan te kangaanga n te tai ae waekoa taiaoka"

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru.
" E tauraoi te Tautaeka ni kakaea buokan te kangaanga aei n te tai ae waekoa" Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te moan tai,

Hon.England Iuta; E rabwa ana kaeka te Minita ao kanga tera raoi te kangaanga ngkana n arona bwa e ataia te Minita taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei mai Beru n buotokan ana titiraki ao kan kamatatakina iaon te kangaanga ae riki i Beru, e koaua ti karautaeka n te bwai ae riki te Tibiika, e koaua e roko ana ribooti te Tia Tei ae karineaki inanon tao moan riki te ririki aei, ao e a tia n roko iroun naba au botaki ni mwakuri, ao e reitaki ma te *Vodafone* are ngaia te *operator* n te tarebon are i Beru, e kataia n reitaki ma ana *argent* are i Beru ni kataia ni karaoa te mwakuri are e tuangaki bwa e na kona ni karaoia mai ikekei ma n tokin te tai ao ngaia e bon riaon ana kona te tia mwakuri are i Beru, bwa tao e bon kainanoia intinia aika na roko iaon Beru, ngaia are e koaua te mwarara ngkane ane ae riki man ke e a kauiaki naba ma kanga tokin te kibakiba ao n aron ae e ataaki ao ana intinia te *Vodafone* aki rangi ni mwaiti, ngaia are ngkana arona bwa a nako buki ao a manga *stranded* ngkane e na kona ni manga rota aia mwakuri ibukin Kiribati ae bwanin, ngaia are kanga a kataia ni kakaea angan are e na bon mwananga raoi te wanikiba ao a mwananga naba.

E a tia n tei kawaia bwa ana mwananga, ngkai a tataninga ngkai te kiba, ao ngkoa ana kiba ngkoananoa kanga te moan *available flight* are anganaki ngkoananoa, ao ti karautaeka bwa e a manga akin aba reke tokaia ngkoananoa, toa bukin naba mwaitin te bwatintia nakon Beru, ngaia are angkoa ngkane tao ti nang manga bon rinnako ngkane ni Kamanga ni kataia ni butia te *Air Kiribati* bwa e nang moanibwaia bwatintia aikai nakon te wiiki ae na roko ngkana e reke te wiiki ae na roko n te kibakiba naba, ane ngkane kanga reitan te kangaanga are e rotaki Beru, ao n aron aia taeka intinia, te bwai ae uarereke karaoana ma are e koaua, tao ti te roko i Beru, ibukin moa te kangaanga n te kibakiba are e a kauiaki naba n aron ae kam ataia, tao e kan ae uoua namwakaina te kibakiba are e rota

Kiribati ae kabutaa. Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.England : E koaua e rabwa e rangi ni rabwa ana kamataata te Minita ngaia tao bon te bae ae uarereke, e koaua, ngkoananoa e aki kebo te wanikiba, e taonaki te wanikiba ngkoananoa, manga akea te wanikiba ngkoananoa, ngaia ane ao ane te kangaanga, tao manga n ningai riki ngkane tao e na manga kiba iai te wanikiba, ma e raoroi e a bon tiku iroun te Minita ma kain te *Vodafone,* tia bubuti bwa are te kangaanga naba ngkai kanga n aron ae ai te tai n taetae ae raoiroi bon ti te karangaina, ao n tabetai naba kanga a taku kain te abamwakoro bwa iai rotakin te *recharge card* e kona n rangi ni kai rotaki kanoan am tarebon, n aron matematena aio, e bon aki kona n reke te taetae iai, ao n tabetai tao ko aki taetae ao ngaia te *meter* e a biribiri e a kanaki kanoan am tarebon, ngaia n tokin te tai ko a kantaninga bwa e aki maiu am taetae arei, ao ngaia iraua te tianti are e a tia ni kanaki mai iai, ngaia are ti bon nang ni bubuti bwa a bon rangi ni bubuti bwa a bon rangi n rotaki kain te abamwakoro n aron buokaia, tia butia riki te Minita ngkana e bon kona ni kaumakiia kain *Vodafone* ,e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karautaeka bwa tao te rongorongo aio ae I anganaki, angkoa e aki reke tokaia ngkoananoa ma tao ngaia ane bukina bwa tao e aki mwananga te wanikiba ngkoananoa, I karautaeka n aki nang etin te rongorongo are I anganaki, ma e koaua *Madam Speaker* , n rekereke naba ma te kangaanga iaon tao karakaran te bwana n tao tabo tabeua n ti aki ti Beru bwa n aba tabeua naba iaon Kiribati, ngaia e rekereke naba bwa a kunea naba intinia bwa iai naba tao uruakin aia *satellite* ae bubura ikai, kanga te *Linkage* imarenan ikai nako aon aba, ngaia are aio naba tabeia ara intinia are a mwakuria naba ma ti aki mwaninga taekan Beru, ti na noria n aron are I taekinna, ngkana iai te moan kiba ae tauraoi nako Beru ao ana mwananga ni karaoia, ao e koaua a bon ongo naba kain au botaki ni mwakuri are e mena iau, te *CCK* are ngaia te *Regulator* iaon babairean aron tenan *Customer* are kanga e *Regulate* aroia tenan *ICT* ke taan anga te *service* , e na nora naba kangaanga aio n aron tao konakia tao kain Beru ke ana *customers* ake a kamanenai tenan *services* aikai bwa e na aki konaki n ana waaki te *operator* teuana ma teuana, ngaia are e koaua I a kakaewenakoaia naba kain au tabo ni mwakuri bwa a nora aei, ao N na butia naba te Tia Tei mai Berua bwa ngkana arona bwa bon iai tenan *facts* ke tenan tangitang aika mena ao a kona n *login* nakon ara rabwata aei bwa are bon ngaia ae tabeakina aron kanga katanaia ara *consumers* ake a kamanena te *service* ae te

internet ke mwakuri n aekakin aikai, ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ti karautaeka n aei ao ti na kataia ni kabanea ara kona ngkana arona bwa iai moan mwawa nako Beru ao a kiba naba ara intinia aikai, ko rabwa.

Tibiika: Buoakan am titiraki te kateniua n tai

Hon.England Iuta: E rabwa ana kaeka te Minita ao e koaua, e kakawaki ngkai e taekinaki te *CCK* , eang a karaoa aia tutuo kain CCK n Okitobwa ae nako, ao a bon kunea bwa te *coverage* i Beru e rangi ni buakaka, tao 60% ae kanga e raoiroi, ane kanoan te ribooti naba ae I a tia n reitaki iai ma kain CCK ae tao N na bon ti kauataoa nakon te Minita, te Tautaeka are e kakawaki rokoia ikekei, ana kataia naba n noria ma aron katamaroakin riki te *coverage* iaon te abamwakoro bwa e taku te mataniwi n CEO bwa Beru teuana te abamwakoro ae e aki rangi n Tamaroa ana *Coverage* imwin aia tutuo ma kain ana aobiti te Minita n te ririki ae nako. E rabwa

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua bon aba aikai ae ngaia ngkai e bon *pending* e tuai man karaoaki te tutuo ke te *handing over* ke te *commissioning* n aron are ti a tia ni karaoia n aba ake a a tia ni *complete,* raon Beru bon Nonouti, aikai aba ake kanga a bon tiku naba ngkai iroun te *Vodafone* bwa e na katamaroai, tao imwin aia tutuo ara koraki man te CCK ao a noria bwa e tuai rangi n Tamaroa ngaia are tao e a bon tiku naba ngkai iaon mwakuriana, ma e rabwa bwa ti na kataia ni kaumaka aei bwa e nang riai ni kaman tia roko ara tai are ti nag *Commission* aba aikai uoua aikai, ma e baebae ian are tao e tuai n roko n te *requirement* are e na karokoa te *Coverage* ae 90% iaon te *population* , e ti kakawaki bwa e na ota irouia Taan Tei bwa te *Coverage* are kamenakaki, ti aki iaon rabwatan te aba, ma e karaoaki iaon te *population,* ngaia are ane ngkane kanga te kainibaire are e mwakuri iai te Tautaeka ao ara botaki ni mwakuri, ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa ana ribooti te Tia Tei bwa ti bane n *take note* aikai ao tia manga reitaki ma ara rabwata ake a rekereke ma te karikirake aei, ko rabwa *Madam Speaker* ,

Tibiika: E rabwa ara titiraki ane ao tia nakon are imwina e na tabekaki te titiraki ane iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Taabeta Teakai te Minita ibukin Kamwakuri ao Karikirakean aia konabwai aomata, e nakoim te Tia Tei.

E KONA N REKE TE KABOMWI NAKON ANA KAIMOA NGKOA TEMANNA SPMS AE IARETO KABUNARE ARE E IKOAKI MATANA.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Tibiika ao aio au titiraki are e toka iaon te ota bebwa nambwana are 6, e kangai taekana.
"N na butia te Tautaeka te kona n nora riain karekean te kabomwi nakon ikoakin matan Iareto Kabunare are e tiku ngkai iai ngkai ni mwauku, imwin ana mwakuri ni kaimoa ngkoa n te SPMS?" Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita e nakoim

Hon. Taabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ai tibwa au moan tei n te tai aio ao I a reitaki ma au abamwakoro ae Tarawa Teinainano ni moa mai iroun te Beretitenti ae karineaki, te kauoman, Minita aika karineaki, *Madam Speaker* , te *Leader* n te Kaitara, ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane, N arana ae Tabu man mimitong, ao kam na bane ni mauri,

Te Tibiika ae ko karineaki I kaitaua raoi n Tia Tei mai Tarawa Teinainano ae karineaki n ana titiraki ao aio ngkane kaekakin ana titiraki *" I nanokawaki n taekinna bwa te kabomwi nakon ikoakin matan Iareto Kabunare e aki moa butimwaeaki man ana itera te Tautaeka n te tai aio ni kaineti ma te Tua ibukin te kabomwi nakoia Taan Mwakuri ke Compensation Act, ao bon taben te tia mwakuri ma te tia kamwakuri rinanoan aei,"* Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika; E nakoim Tia Tei iai buokan am titiraki, ngaia ao kanakoa buokana, te moan tai

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua e rabwa kaekan ane, are kanga titabo ma tarana e aki tauraoi ni butimwaea aio tao te Tautaeka, tao e koaua te Tia Babaire tao bon bukina tao I oki rikaki nakon te Tautaeka bwa tao te aomata aio te Tia Babaire e a bon bane ana kona, e a bane a na kona n raa, ni bon karaoa raoi are e na bon riai ni karaoia ni kaineti ma bon kawain te kabomwi are e na bon riai ni mwakuria nako iai nakon te SPMS,

Ao a rawata totoko nakon tao teunimwane aio, inanon ana tai kanga ni kakaea nako angana, kanga ni ikoakin matana are e ikoaki iai man ana mwakuri ni kaimoa, ma are e koaua tao e riki aio inanon 2001 ma te bwai ae riki Tia Babaire, ao tao e koaua ngkana tao iai te *Compensation Act* ke tao te *Limitation Act* are a tia n anganaki Taan Mwakuri bwa ana mwakuri inanona n te maan ae tao 10 te ririki, n aron otau are e kabwarabwaraki iai nakoiu, are ane e a tia ni bwakanako taina te Tia Babaire ao I taku bwa e karika te kangaanga ngkane te *Act* aio bwa e a kaman tabetabekarake ana bubuti teunimwane aio ao e a tiku ni maan man ni maan man maan ni karokoa e a ooi te tai are e a kautabaki ngkane ma te Tua aio te Tia Babaire, are ngaia are e totoko te *SPMS* iai ao tao ni itera naba are

teuana tao e na totoko naba iai tao te Tautaeka, ngaia are e aoria te Tia Babaire bwa are tao kanga bon uotakirakean te mena aio, kai e a roko n te Auti n Tei ikai bwa nanona e a toki ana kona teuaeio, tao bon te kabane imwin aio tao ai te bowi, ma tao e koaua are e kakawaki moa ae tao e na bon kakaeaki angana ma nikoakina bwa tera raoi te ibuobuoki are e na kona ni manga karekeaki nakon te mwane aio kai ai bon akea ana angaa.

Ma I kan butia te Minita ae karineaki bwa are e koaua, e kona ni kakaea tera angan buokan teuaeio moa nakon tao te SPMS, tao ni manga bon manga bon okira te SPMS n reitaki ma ngaia kai e mena ian ana *Portfolio* e aonga n are, tera raoi ana kaeka te SPMS kai e a tia ni mwemwe man te Auti n Tei moa aio te Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Taabeta Teakai: E koaua ni 2017, ao e roko ana reta Kabunare nakon te SPMS, 2019 ao e manga roko nakon au botaki ni mwakuri, ao 2020 ao e a tewea ana maroro au botaki ni mwakuri ma te SPMS ibukin te *Case* aio , ma e bon teimatoa naba SPMS n anga ana babaire are e a bon aki kona n tauraoi moa n te tai aio ni butimaea te *Claim* aio ngkai e a bon rangi ni maan taina bwa e riaon 10 te ririki. E rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki te kauoua n tai

Hon. Taoaba Kaiea: Kai e rabwa Tia Babaire ao tao e koaua, tao e kaokoro otara te Tia Babaire bwa are kanga otau n te kabwarabwara ao eang inanon ana tai n Aoraki teuaeio ao tera te bae e riki ngkane bwa e biriakinna naba, ma inanon 2001, ma tao te kambwana are tabena are te kambwana are te SPMS n rinanon te kambwana ae tao te *NORTH* ke tera te kaibuke are e mwakuri iai teunimwane aio, ma te bwai ae riki are kanga bon iai kangabuaka teuana nakon teunimwane aio ma I aki ataia ngkana arona bwa ngkana arona bwa iai te ananga ni karekekai nakon te unimwane aio, kai e aki ke e rawa ni ibuobuoki te SPMS iai tao n te moan tai, n aron ana kabwarabwara ao eang, tao iai tao buokan te unimwane aio ae kataki ni karaoaki man ana itera te ITF, *International Trade Fare ,* are tao e koaua tao e tatabe ma tao tanan botaki, Kaibuke ma kaimoa ke baikara riki te Tia Babaire, ae kanga n otau n te tai arei kanga e karinaki n te onaoraki i Aotiteria ao e a moanntai naba kai e tuai toki menana ao e nang kanakoaki naba,

Iai bwaai aika riki ngkane naba n te tai arei Tia Babaire bwa, te mwane aio e tauaki naba te kaibuke ibukina n te tai teuana bwa e na aki nako te kaibuke ibukin naba tao te kangaanga aio, are tao iai temanna teuae e na tei ibukina n te tai arei tao

a bon ataia naba kain te SPMS teuare *Gram Brack* are ngaia are e tei ibukin Iareto n te tai arei, ngaia are te bwai ae riki ngkane Tia Babaire ngkana tao arona bwa ngaia aio tao te ananga n ribuaka bwa e na kona ni karekeaki tao te kabomwi man te SPMS, bwa tao te moan tai naba kanoan tao te *contract* ma tao baikara bwaai aika reke nakoia kain te SPMS, ao bon te tai naba are e reke nakoia te Tia Babaire ao e nang bon riai naba n anganaki ni kaboaki mwiia, ngkana e bon riai bwa a rin n te onaoraki ao iai ana ribooti te Taokita ao baikara riki ao baikara riki te Tia Babaire, ae I taku bwa aikai a tia ni bane n *provided* iroun te unimwane aio ao ni karokoaki naba iroun te SPMS, ma ngkana tao ngkana arona bwa manga iai tenan itera aika kanga ni karekekai n aron aikai ao ane kanga e kananokawaki, ngkana ngaia tao e taua baina mai iai te SPMS, tera ana anga te Tautaeka ni ibuobuoki ngkana arona bwa tao e a bon aki kona n reke ana ibuobuoki, N na butia te Tautaeka, e kona kanga ni kakaea buokan te unimwane aio inanon tao e mwane n nanoanga, ngkana kam kona ni bon nori, ae tao e a bon tia ni bane n roko ana ribooti iroumi, ibukin kanga kaboan mwin aio man ana itera te Tautaeka, kai e aki kona n te SPMS te Tia Babaire. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Taabeta Teakai: E koaua e rabwa buokan te titiraki ao tao n aron are e a tia n tabekia raou n Tia Tei, e koaua tao ti kona n *review* te *concern* aio ke te *Claim* ma are e bon kangaanga arona, n aron are e ataki n te *Act* are I a tia ni kabwarabwara, ngkane n te tai aio I a kaunga Iareto Kabunare bwa I taku bwa ai bon ana bwai ma te tia kamwakuri tao ni katea te tia kamwakuri are kanga e rekereke ma ana *claim* aio, ao man au itera ao ti na kata naba ara kona ni buoka Iareto, ao e rarabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Taoaba Kaiea: Ao e rabwa te Tia Babaire ao tao I karabwa bwanan te Minita ae karineaki are bon raou n Tia Tei are e kataia n anga naba ana ibuobuoki nakon ara aomata bon au aomata ma ngaia aio, ao e rabwa te Tia Babaire ao bon uoua mwangan ngkana eti otau te Tia Babaire, ao tao uoua mwangan ana maroro te Minita, bwa teuana te kaunga te unimwane aio bwa e na katea te tia kamwakuri, ao te kauoua e na tauraoi naba n anga ana ibuobuoki te Minita ma te Tautaeka iaon aio, ao e koaua tao I ti kan kaongoraea te Minita ae karineaki bwa are a tia ke iai naba ana *lawyer* te unimwane aio ao ngkane eang, te bwae e tuai ngkai bwa e a totoko te Tua aio e aki kona ni kateitei iai tenan *Lawyers* , ngaia are ke e riaon naba aia mwakuri *lawyers* bwa are a na bae ni manga kauntabaki ma te Tua naba are e a kaman tia ni wene imwaira aio, ma e aoria bwa are tao ane te moan iango are e iango te Minita ae karineaki, are raou n Tia Tei, ao e aoria bwa are te

kauoua are kanga n ana ibuobuoki ngkane, e aoria bwa e a bon karaua ni iangoa aio, ao te kauoua ngkane kanga ibukin ana ibuobuoki, e aoria ai bon te bwana ae mangori, nakon te Tia Tei ma te Tautaeka ae karineaki bwa ai te ra ngkana e kona ni iangoa ngkane aron aia ibuobuoki nakon tao te unimwane aio, tao ngkana e aki reke te buoka ke te kabomwi nakoia tao e na bwakara, tao te mwane n nanoanga ibukin kanga ikoakina are e aki kona ni kaboaki mwina man itera aika e a tia n nangi ni ukeuke nako iai te unimwane aio te Tia Babaire, ao e rabwa ao I a manga kaokia nakon te Minita, Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka, Iai am kaeka nakon are te kabane n titiraki, e nakoim

Hon. Taabeta Teakai: E rarabwa ao au katekeraoi nakon te unimwane aio ibukin tao kanga ana waaki are imwina ao n aron are I tia n taekinna, ti na kataia ni kakaea angan buokana n aron ana waaki nakon te SPMS ao e rarabwa riki.

Tibiika: E rabwa ara titiraki ane kai e a bon bane buokana ao tia nakon are titiraki are imwina nambwa 16, e na tabekaki iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaki iroun te Beretitenti H.E Taneti Maamau e nakoim te Tia Tei.

E A KAAN MWAKOROUA TE KAWAI NAKO TE UAABU IAON BERU AO RIN TAARI IAI

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika, ao te bubuti tabekakin au titiraki n aron ane n te bebwa ae kangai.
"N te Maneaba ae nako ao I aki toki n tabeka taekan rotakin mwakoron Beru n te aono ni kan nakon te matabaiawa i Tebikerike, te kangaanga n aron are I tataekinna bwa e a rin taari ikai ao ni katamneian baika a riki ngkai a bane n rotaki niia ao e a kan mwakoroua te kawai nakon Te Uaabu. Bon ti te titiraki ni kan ota, bon iai ana kantaninga te Tautaeka ni mwakuria te kangaanga aei?

Tibiika: Te Beretitenti ae karineaki ma kaeka.
H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kaitaua te Tia Tei temanna mai Beru n ana titiraki ao aei kaekana. *"I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Beru bwa bon iai ana kantaninga te Tautaeka ni mwakuria te kangaanga aio, bon iai baenikai ibukin mwaitin bubuti ake a roroko inanon bain te Tautaeka ni katoa ririki ni ikotaki ni kaitaraki ma mwaitin te mwane ni buoka aio."* ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te moan tai Tia Tei

Hon.England Iuta: E rabwa ana kaeka te Beretitenti ae karineaki, e koaua te tabo aio bon ti, ngke n aron

bwa tao e uki te *Video* te Tia Babaire ao I a kairi naba ngkami ni kaota te *Video* bwa kam na nora raoi te bwai ae riki, kanga bon te tabo ae boaki, e manga bwaka te bono arei, ngkai e a rinnako taari, nanona ngke bon arona bwa e karaoaki n te moan tai ngke ti tabekia ao e tia naba, e a rinnako taari ngkai ao te tabo are e rotia, e bon nang korakora.

Te kawai ngkane ane e tuka rinin taari bwa e rietata teutana, ngkana e taonaki nako te kawai aio ao e rinnako taari ao e a bon rinnako naba ni manga taona nako riki iraua te tabo ane imwina, te nii ngkai ane e taona ikekei, moan te mwaiti, te karemrem irouia aomata bwa e na bwakara tao kanoan te tianti ae rekereke man uaan aikekei, ngaia are tao e bon koaua ae tao e buakaka ae a bon ka kaekaeka naba kain ana aobiti te Beretitenti man ana aobiti, mai nanon te aobiti bwa are ti bon ataia bon akea te tutuo ae e a tia n roko n tuoaki ikekei, ao tao e mena bon te bae a kauarereke aron karaoakina, bon ti te bubuti bwa e bon kangaanga te tabo arei bwa e bon nang kanaki mangkekei ao ngkai naba e bon teimatoa ni kanaki, bon ti ara bubuti riki nakon te Beretitenti ngkana iai iangoan aio taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa buokan te titiraki, n aron are I taku iai te iango, iai ana iango te Tautaeka ae abwabwaki, n reitaki naba ma bon bubuti aika a roko mai iaon abara ae Kiribati ae ni kabuta n reitaki naba ma bon bubutin Beru aika a teimatoa naba ni mena inanon ara tauanimwi, tao I ti kan kaira ana iango, tao ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru ao n reitaki ma bon kain Beru,

Iai ake a tia n tia ana karikirake Beru. Kariraia Kotiweei 96 tengaa, 576 tengaa, e tia ane n 2017, Te Teirio $3,6276 e tia ane n 2018, Tebikerike *wharf* n te *Koil $*59804 e tia naba ane 2018. KUC Eriko Maneaba $20,000 e tia ane n 2019, Beru Parish Maneaba $20,000 e tia n 2019, KPC Nuuka *seawall $5,645* e tia n 2020, *CM Fatima* Katekiti*'s house $4,993* e tia ane n 2020

Ngkane aika tiku ngkai bwa ana karikirake Beru, Tebikeeriki *Road,* te kawai, Kariraia Causeway Beru, Te Teirio ao Nuuka Causeway Beru, Tebikerike *Wharf* te uabu i Tebikeeriki i Beru, ao ngaia ngkane *Community Project ,* Eriko te *overtopping flooding* ke te ieka, ke rinin taari i Eriko, KUC Taboiaki e tuai ni karaoaki te kamatebai iaon ane, Nein Bokaboka ao Nein taoro ao Katorika i Futuna n aron are I taekinna ngkoananoa, e tuai naba n roko te kamatebai iaona, ao ai Katorika i Nuuka, ao n reitaki ma ae na manga taekinna ngkai tao te Tia Tei ae karineaki, akanne ngkane aika kanoan te mwakuri iaon Beru, ngaia are kanga, ao ai aekan naba abamwakoro naba ngkai, ngkai naba e bon taraki , e taraki naba ni bon kabarantaki aron tibwatibwakin te

ibuobuoki iaon aei, ma are e koaua bon iai abamwakoro ake e bon rangi n tata ke a marurung ni karorokoi aia bubuti ao a taraki naba ma bon te *urgency* ke bon kainanon tao ana urubai ke ana kangaanga te *disaster* ane ke te kangaanga ane, ngaia are e kona ni moantai naba n rangi ni kibaraki ngkana e na bon rang n rota ana kabuanibwai ke maiun te botannaomata ke tenan bwai ni mwakuri ke tenan *Public Hazard* iaon abara ae Kiribati, tao aikai tao iaon abamwakoro ni bon reitaki ma Tarawa Teinainano ao Betio ma e na aki raraoma te Tia Tei ae na mwakuriaki ana kangaanga Berua e manga tabekia naba ane, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am Tia Tei te kauoua n tai

Hon.England Iuta: E rabwa ana kaeka te Beretitenti ao bon te bubuti naba nakoina ke tai bobotu ke bwa are bon mwiokoara ma tararuakin aron tein ara abamwakoro ma rotakina, ao ti na bon konamakin ke ti na tarataraia n te tai teuana ma te tai teuana, ma ngai n au taratara n taai aika e rotaki riki, e a bon rotaki riki bwa ngkekei ngkoa tao a reke maiun nii ao ngkai a bon bane ni bwata niia, ao tao ngkana ti na wareki n aron are I taku ngkekei, ngke I kaotia n tamnei ao tao kam nora ngkane aron te kangaanga, aron rotakin te tabo arei, ngaia ae I bon teimatoa ni kaokiokia iai bwa are ngkana e mwakoroua naba te kawai arei, tera karikirake ake e na karaoi imwina te Tautaeka e na manga bubura riki ngkane, kanga ni bon au taratara ngkane bwa are bon are te kawai ae tabe ni korekoreaki ngkai imwin mwaingingina man te kanaki inanon taai aikai, ririki aika mwaiti, e a mwainging ngkane te kawai arei, ngkana e a manga mwakoroua arei, eang bwa ngkai bon iai kawain te rebwerebwe ae e a mwakoro itinanikun te kawai arei ngkana e a iabuti taari, a rebwerebwe ngkana a manga taoni nako aroka, ao te kaa kanga e na bureiki te kaa teutana bwa are a maku naba ni kabuta aia kaa inanon te neinei ae taari, bwa are e neinei ti aki te karau bwa ai taari, ngaia ane kanga te kangaanga ngkai, e aoria bwa are e a tia ni kaeka te Beretitenti, ti kaitau n akekei ni kabane a bane ni koaua akekei, angina I kakoauai akekei, angin bubuti naba akekei bon baike ti tabeki n taai aika nako, ao tia manga roko naba ma aio, ti bon tabekia ma rarawatan aron norakina irouira, bwa are ngkana ti a okioki, ma tao Taan Tei aika tabeman tao aki nang tabe ma aia abamwakoro, ngaira ti a bon nangi ni bubuti, tia bubuti aron buokan ara abamwakoro, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ngaia e rabwa ao are N aron are I taekinna ao e tiku ngkai bwa teuana te katabetabe ai reken te mwawa nako Beru bwa are e tangiraki ngkane te kamatebai irouia tabo ni mwakuri ake a bon irekereke ma ngaia ao tao ai rokoia i Beru ao e manga noraki ngkane are imwina, ma e rabwa ao a bon ongo

naba ngkai kain te aobiti ao a rawea mwin kanga tenan maroro aika a kakawaki aikai, ao e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ai bon akea buokan ara titiraki ane ao e rabwa ara titiraki ane ao tia nakon are imwina, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei temanna mai Abaiang te Tia Tei ae karineaki Hon.Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Botakin n reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim Tia Tei.

TE BUBUTI BUOKAN TE REIREI AE ST.PAUL PRIMARY SCHOOL I TUARABU ABAIANG KAI E A ROTAKI BWAINA NAKO.

Hon.Betero Atanibora; Ko rabwa *Madam Speaker* kai bon moan au tai naba n taetae n te ingabong aio ao bon taeka moa ni kamauri, kamauri nakoim mai irouia kain abau ae Abaiang kam na mauri, *Honorable Speaker* e kangai taekan au titiraki nambwana iaon te Ota bebwa 22,
"E kona te Tautaeka ni karekea buokan te Reirei ae St. Paul i Tuarabu kai e kakoaua a bon bane n rotaki bwaina nako ngkai e a rangi ni maan imwin te tai are e moan bwaibwai iai te Aro ni karokoa ae a manga roko inanon bain te Tautaeka" E rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang.

"Tia Babaire e tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio" Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia TeI

Hon.Betero Atanibora: E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua kanga bon ti arona raoi kaekan au titiraki ma are kaekan naba ana titiraki te Tia Tei mai Tarawa Teinainano, au kantaninga bwa I kan ata raoi nanon are e na rinanoa te bubuti aio, tao e na bwati ke e na kanga, titabo ma kanga tia manga nano uoua n are e na manga rinanoa ara bubuti aio kai, ataei a reirei ikai ian te reirei ae *St.Paul* i Tuarabu ao e a mmwammwa te buriki, te *Classroom* teuana bwa are abwabwaki te *Classroom* arei, ngaia are au kantaninga ngkai a bon ongongo naba kain Tuarabu bwa are a bon tuangai bwa N na tabeka aia titiraki aio, ibukin are a ongo are e manga menaki te reirei arei, are te karao reirei are te reirei are boou e a manga uotaki nakon te itera are teuana, ma a kan ataia raoi bwa tera raoi bukina ngkai ngaiia naba te moan buriki aia reirei imwain moa are e reke n are te itera are teuana, ao kanga titabo ma aki mwannanoaki, ngaia a bubuti kain te komete man te itera aio bwa ngkai tao e kan raoiroi ae a nang uruakia ao a nang kamena bwa te bwai ni Kiribati bwa tokina a nang mate aia ataei inanona,

Ngaia ti kan ongora raoi bwa tera nanon te Minita ae na manga rinanoa te bubuti aio, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua ae tein au kaeka aikai a nang uarereke au kaeka aikai ma are iai nanona bwa are ti tauraoi bwa I kan katerea nakoimi Taan Tei bwa te botaki n reirei iai ana mwakuri ae karaoia ibukin onobwaian reirei ni kabane ngkai, iai ara *sources* man ara *Funding* aika ti a tia ni katauraoi ao ngaia I kangai, ti na rinanoi bwa ti na karaua raoi ni barongaia bwa e kanga, nakon tawanou ngai ao N na butimwaea $5 tabun te mirion mai iroun *New Zealand* ibukin onobwaian reirei ni kabane iaon Kiribati, ao iai riki akana mai iroun Aotiteria, ngaia I kangai, I tauraoi n taainako bwa are au botaki n reirei iai ara *Program* ae ti kakaraoia ni katoa kanga te *First Quarter* ao kanga te *Last quarter* ae ti kakaraoa ae te bwai ae aranaki bwa te *Epic* bwa ti bane ni kataia ni iangoa bwa e na rangi n nakoraoi Reirei, iai ara *Section* ae te FMU are ngaia e tarai aron kanga *Facilities* nakon tenan Reirei.

Ao e koaua kanga ti kataia ni kataumwanea ni katoa tai, ao ti kukurei n taekinna bwa are ngkai e a waaki te waaki, ao ti a kataia ni kauarerekea te maroro ma ti nang mwakuri kanga ni kataia ni katekei kanoan takete ake ti a tia ni mwakuria ma aron ara bowi aikai ma ara *partners* ma nake ngaia taan buokira iaon aia kainano ara Reirei, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Betero Atanibora: E rabwa buokan kaekan au titiraki arei te Tibiika ao e koaua kai e nang tauraoi n rinanoa ao kanga I a manga kaunga nano bwa ngaia e nang tiaina iraua ngkai te mirion imwin tawanou aio te Minita, au kantaninga ao tao N nang manga moan tabeka moa taekan te titiraki aio, tao e bia moanibwaia naba te Reirei aio kai e a bon rangi ni maan te reirei aio ao e a oti n ae kanga e bon toamau moa, ao te bwai ni matang bwaina, e aonga n aki uruaki ao a mwengaraoi ataei naba iai, ao e koaua e ataki te kawa ae Tuarabu bwa tao 600 tabun kaina te kawa aio ao ataeina tao bon 100 tabun ao ti aki ti ataein Tuarabu aika reirei iai ma ataein naba Tebero ake a kona naba n roko n reirei n te reirei aio kai auakan ma ngaia, ngaia are ti a kan butia naba te Minita ae rine ngkana arona bwa e kona n taratara naba ara Reirei aio ae Santo Bauro, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua, e koaua te botaki n reirei Tia Babaire ae I kataia n tuangi ngkami e nang bubura tibwangana n aron ae kam bon ataia e nang bubura naba tibwanganan te kataumwane ao bwaai ni kabane, ao ti nang kukurei n taekinna bwa e riai ni iai kanoan te *SDG* nambwa 4 ae kanga ti kataia n taketenna, are ngkana ko kataia n *comply* ma bwaai

aikanne n te aonaba ao ni uarokoiko ma ngaia ao e na kona n rangi n reke buoka aika mwaiti, I kaitau nakoia au Taan Mwakuri, ao riki ara *Development Partners* aike a kabaeaki bwa ngaia aika ana uarokoa tenan n aban te aonaba ao ane te bae te tamnei ti kataia ni uarokoia nako iai Taan Tei.

Ao bon ara bubuti bwa ara botannaomata a nang boutoka aio, I taku bwa e bon nang korakora aron norakin te ibuobuoki n te tai aei ibukina bwa e nang korakora ana buoka te Tautaeka, ana *support* te Tautaeka n taraia bwa te reirei e bon riai ni moanbwai, ao ti na bon butia tenan botannaomata bwa ana moanibwaia naba aron reireia aia ataei ao ana boutoka naba aron reirei ni kabane n aia abamwakoro ni kabane, a na aki ti taraia bwa te Tautaeka, ma bon te reirei bon tabera ni kabane, ngaia are ti na karekea are ti kona ni karaoia ao ti na bubuti naba bwa e na bon riai naba ni karaoaki irouia nake a kona ni karaoia ara botannaomata, riki nake iai tibwangaia ma te reirei, ao ngaira ni kabane man ara utu, ao man ane ao ti na kona ni karokoa Kiribati n te mwake are e na rangi n nakoraoi irouia ara ataei iaon Kiribati, ngaia are tai raraoma ti na kataia ni kabanea korakorara n aron ae I taekinna ti aki ti aio, iai ara *Venue Partner*, iai te *UNICEF* are ngaia kanga ngkai e tara bwaai ni kabane, tao e na bon bane n oti inanon au kaekaeka, iai *DFAT* are ngaia are bon Aotiteria, are ngaia e kataia ni ibuobuoki naba ma ngaira, ngaia are ti na kabanea korakorara ao riki, ara *Partners* akana n te aoanaba are ti a tia ni manga uaroko nako iai, akana ngaia aika a na kona ni buokira bwa ti na teimatoa ni kakaota ana kainano te botaki n Reirei ma tangiran te Reirei irouia ara botannaomata, ao ngkami ara botannaomata kaota naba aron tangiran te Reirei iroumi, keiakina are kam kona ni karaoia, e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua, e rabwa te Minita ae rine ngkai e manga kauringira tibwangara bwa tao e koaua bon te Reirei bon tibwara ni kabane, ti aki ti tibwangan te Botaki n Reirei, ti aki ti tibwangaia Taan Tei, ti aki ti tibwangaia antai, tibwangaia Kaaro, bon tibwangaia aomata ni kabane, bwa are ngke ko a bungiaki nakon aon te aba ao ko a wakina naba am reirei, ngaia are e koaua te Minita, aikai te kangaanga are ti aki te reirei are kanga tibwangara ni kabane, ma te *Classroom,* ngaia are ti kona ni bubuti ngkane ngkana arona bwa, ao e koaua kanga e a tara n ae rangi ni bubura aio, ngkana arona bwa e a nang bubura aron karaoana naba irouia ara botannaomata iaon ara akawa arei, ngaia are ngkana e na taraki n te onobwai ngkana arona bwa ti na *contribute* te botannaomata nako iai, ao e na iraua tibwara ao e na iraua tibwan te Tautaeka iai, ao irou e na

rangi ni bubura tibwaia iai ngkane kain Abaiang riki kain te kawa ane, ngkai ti kakoaua ngkai bon te bwai ni imatang te reirei ane, bwa ti aki te bwai ni Kiribati, ngaia are e bia tara naba te Tautaeka te reirei, bwa teuana aio, te reirei ae *accommodate* naba ataei ae rangi ni mwaiti, ngaia are ngkai ti noria, bon teuana te reirei ae rangi n tikiraoi iaon Abaiang ao ti rawa ni kan kabua matana ngkai bon te bwai n tangira ngkoa mai iroun te Aro, ae moan karika te reirei ane, ao e bia aki bua matan te reirei ane ngkai te reirei ane e a rangi ni maan, ao ara kantaninga te reirei ane a rangi ni kukurei iai bwa antai aika reirei iai mai imwaina, ao ti a bubuti nakon te Tautaeka bwa e bia mwannanoa naba te reirei ane bwa ti bubuti kanga ti te onobwai, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: E rabwa, are bon taben te Botaki n Reirei are bon ara Reirei ni kabane, ao e koaua iai au botaki ni mwakuri are ngaia e tabe ma te itera aio, ao tao bon ongora ao ana bon bane ni karoko ni kabane au Taan Mwakuri aikai n reirei, a tia ni karaoa aia tutuo n aika bati, te kantaninga bwa e na reitinako te tutuo ane, e na kona ni katebenako are e na riai ni karaoaki, ngaia are e na aki raraoma Abaiang, kam na aki raraoma ti na kataia ni kabanea korakorara, ni karoko ni iangoia bwa a bane n tia ake ti taku bwa ti kabaeaki ibukina, ma ara bubuti naba are ti bon taku bwa e riai n tei te botannaomata irarikira n boutoka te kantaninga ae ti bane ngkai ni iangoia ae kanakoraoan taabo n reirei ma aia reirei ara ataei, e rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki ane ao tia nako are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim te Tia Tei.

AIA BUBUTI NGKOA KAIN TE KATORIKA BUOTA I MAIANA ARE A TABEKIA N RIRIKI AIKA NAKO IBUKIN TAEKAN AIA BONO E MWARUA TAEKANA.

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa *Madam Speaker* kai ko karekea au tai n tabeka au titiraki ao imwain ae I waaki ao n te moanibwai, bon te kamauri nakoim ma kain am aobiti, te Beretitenti ma ana Minita, ao kain te *Executive* , raora n Taan Tei ao bon taan ongora ni kabane, ai bon bwanaia kain Maiana ni kamauri ngkami, kam na bane moa ni mauri,

Au titiraki ae N na tabekia n te moaningabong aio e kangai taekana. *“ Inanon ririki aika nako ao iai aia bubuti Katorika man te kawa ae Buota ibukin karaoan aia bono, te kangaanga ngkai bwa titebo ma e a manga mwarua taekan aia bubuti ane. E kona te Tautaeka ni kabwarabwara bwa e kangara n riki aio ao tera waekon karekean buokaia koraki aikai,”* Ko rabwa.

Tibiika: Beretitenti am kaeka.

H.E Taneti Maamau: I karabwa te Tia Tei temanna mai Maiana N ana titiraki ae karineaki ao aei kaekana, *" N na karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki mai Maiana bwa akea ana bubuti te Katorika ni Buota n tia n roko inanon bain au aobiti ibukin aia bono ae a tangiria, ma I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au aobiti ni buoka te kainano aio"* Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa te Beretitenti ibukin butimwaean te bubuti aio, ao I taku bwa ae a bon ongo Katorika man au kawa ae Buota i Maiana, ma tao e kakawaki ti te *background* teutana, ibukin am rongorongo ke ana rongorongo te Maneaba, moan ribotinakin ara bono aio e karaoaki iroun te Tia Tei ngkoa are Teiwaki, n ana tai ngkoa n Tei, ao kanga a bon uringnga raoi kain au kawa bwa titabo tain ribotinakin ma kataratarakin aia bono ke te tabo are angkoa e na bonoaki ma te korakina riki, kanga a bon ti kaota tangin nanoia bwa e a tia aia bono nakekei ma ngaiia te kangaanga bwa e tuai, e aoria, e rabwa butimwaen te bubuti aio, ma e kona te Beretitenti n taiaoka n anga te katautau bwa tao e na reke n ninga buokaia kain au kawa aio, bwa kanga e bon moanna naba ni kanaki mataniwin aia oo n ana urubwai taari, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa buokan te titiraki ao I ti kan kamataata, e koaua angin, ngke e roko te Tautaeka aei ao e tau mwin tenan rekoti ni bubuti man 2016 ao e a bon kataki naba n tauaki raoi ni karinaki n te *database* a bane naba n tauaki mwia ngkai, ma te kananokawaki ngkane ni bubuti ake tao ngaia ae taekinna te Tia Tei ae karineaki temanna, tao iroun tao ana Tia Tei Maiana are imwaiia ao te kangaanga ngkane bwa a bon kakaeaki n te *file* ma are aki reke mwia, ngaia ane ngkane tao bon te kangaanga ngkai akea, ngaia are te kaeka e aki reke mwin are tao a uotia, ma ai bon te bwana ni karautaeka nakoia kain te kawa aei, ma e aoria bwa e na kibaraki, e na kibaraki n noraki ma kawaina ngkane ae na manga mwananga, bwa are te bubuti ae kanga e a boou ngkai, e na mwananga ngkane te tiim man te MISE, ti na reitaki ma te MISE, ao e na mwananga ngkane ana tiim nako Maiana, are kanga bon akea riki te kangaanga ni Maiana bwa are e bon kaan, e kona ni waekoa n roko te tiim ikekei ao tia bon taratarai inanon tao ngkana ti aki te namwakaina aei, tao te namwakaina ae na roko, kanga ai bon mwawaia naba kain te tabo ni mwakuri are a na mwananga, ma ti na karokoa te bubuti irouia ma te mwioko ae tera ngkana e kona ni kabaitiaki ni karokoaki naba iaon Maiana ibukin buokaia kain te kawa aio, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai,

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa riki te Beretitenti n am kaeka, ao e rabwa, ma tao e kakawaki naba bwa are ngkai a tiraua riki tenan *case* aika na kainanoa ana ibuobuoki ibukin tukan ana urubwai taari, ao I taku bwa n ai aron are ko taekinna ao ti tekeraoi ngaira kain Maiana bwa ti kaan, I taku e na rangi n Tamaroa ngkana arona bwa e na kona te Tautaeka, tao ti ni karaoa ana *program* ana *Disaster Program* riki ibukia abamwakoro ake a rarora, bwa tao imwain mwanangan te tiim ane ao tao e na kona abamwakoro n *Consolidate* aia *list* ibukin taabo ake a na kona riki n rotaki, ao tao ai te titiraki ngkane, tao e na kona te Tautaeka ni kaotinakoa ana *Disaster Program* bwa e aonga ni kona ni karaoaki te aro are I taekinna, riki iaon te koaua are kanga iai, kanga I ongo ae iai kanga ana waaki ni katamaroa te Tautaeka nakon kawain abamwakoro nako, I taku bwa e nang kakawaki, e taomwaia, ao e a ririmwi naba te *MISE* ni kona ni ibuobuoki iaon te *List* ane ngkana e ota te titiraki, ko rabwa *Madam Speaker .*

Tibiika: Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: E rabwa I taku bwa bon ane, e a kaman tia ana *Programming* kanga te Tautaeka n aron are I taku, e a tia ni bon taran kanga kaikoikoan kainano ake a tia n roko inanon baina, ao ti a tia naba ni karaoi bubuti nakon rabwata ake itinaniku, n aron are I taku, riki ian te ibuobuoki n are te *Green Climate Fund ,* kanga aikai itera ni ibuobuoki ake kanga a kuri ngkai n rangi ni baiti naba rekeia ma are e bon abwabwaki kawaia, ao N ana bubuti Kiribati riki, tao iaon kanakin mataniwin te aba ae aranaki bwa te *Coastal Projection Program* , ane are e a tia nako ara moan bubuti nakon te GCF ke *Green Climate Fund* inanon te UNDP ma e a oki te karautaeka iroun te UNDP bwa te *Program* are a tangira ke te buoka are e na kona n reke te baere e aranaki bwa te uniki tongo, ma are angin abamwakoro aki tangira ane, a bon tangira are e na kateaki te bono, ke e na katanaki mataniwin abaia.

Ngaia are ngkai tia manga reitaki ma rabwata itinaniku tabeua, tao riki te *Green Climate Fund,* tia manga karaiia ngkai te bubuti , ane e a mwakuria nakon *JICA* ke Japan bwa tao Tiaban e kona riki ni ibuobuoki kanga ni karekean rabwata aika ana kona ni kateaki, ma e a tia nakon, ke ana moan tabeka ni bubuti te Tautaeka e a tia n roko inanon bain te UNDP ao e a tia n oki boona, ngaia tia manga kakaea riki ngkane angana bwa ti ataia ae rangi n ewa kainanoan te *Program* ke te bubuti ibukin kanakin mataniwin te bike,

Ngkane are n ae tabo e bon ataia te Tia Tei, tao ataia naba Taan Tei n reitaki ma kain abamwakoro, e a tia ni waaki au aobiti ma kateakin tenan *Disaster Unit* n tenan Kauntira iaon

abamwakoron Kiribati ni kabane, ao ane ngkane ae mwakuri ma ara aobiti ibukin kateakin tenan *Program* riki tao bon iaon te *Island Level* ke iaon te abamwakoro teuana am teuana, ma ngkana tao e tuai n tei ibukin Maiana, e aoria bwa tia manga kataia ni biriakinna, ma ane ae nang riai n tian aba n tei bwa teuana naba ane kanga kanoan te Tua ae e a tia naba n tei kateakin tenan, kanga taabo ni katantan ke ni kaitarai ana urubwai bibitakin kanoan boong, urubwai ni kaitara mwamwakurin te aonnaba aika kona ni kaoti, ngaia are e a tia ni kateaki tenan *Disaster Unit* n tenan Kauntira, ma eti e rabwa ane, tia kataia, bon te bwai ae kakawaki kateakin tenan *Programs* bwa e aonga n are ti aki ti te *program* n tara te tai ae kimototo, ma te *Program* naba n tarai taai aika abwabwaki, ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai Tia Tei

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa *Madam Speaker* e rabwa riki te Beretitenti n ana kaeka, au kabanea n titiraki, kanga e uarereke, I taku bwa iai tabeua taabo aika *outstanding,* kanga ai bon te bubuti ngkana iai te mwananga ibukin karaoan aia bono kain au kawa ae Buota, kam aki mwamwaninga naba taabo tabeua ke tao bon iaon kawaia, I taku bwa I a tia n taai aika nako, taekan Aobike ma Tematantongo, ao tabeua riki, kanga ti ngaia ane ao ko rarabwa.

Tibiika: Beretitenti ao kam kaeka

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan ana titiraki riki te Tia Tei mai Maiana, ao bon ane ngkana e roko te tiim ikekei ao e a karababa naba baina ao ana mwakuri n tarai kangaanga bwa are e kangaanga te okioki nakon te abamwakoro, iai ake tao e mwanewei te Tia Tei ao bon iai naba ae kanga kanoan ngkoa mwanangau naba nako Maiana, I taku bwa ane a mwakuriaki naba irouia kain te aobiti, ao e rarabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki ane ao tia nakon are imwina, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botakin Reirei, e nakoim Tia Tei.

E KONA TE TAUTAEKA NI KARAOA ANA PUMP N RAN JSS I BERU

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao I a bubuti tabekakin au titiraki ane nambwa 18 ane kangai *"E kona te Minita are tabena ni iangoa karaoakin ana pump n ran JSS i Beru n aiaron ake a karaoaki n taian moan rinan n reirei?"*

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao aio naba manga au kaeka nakon te Tia Tei ae karineaki mai Beru. *" Te Tia Babaire e tauraoi au*

botaki ni mwakuri n rinanona te bubuti aio" ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei

Hon.England Iuta: E rabwa ana kaeka te Minita, kanga e rangi n bai tau kimomoto te Minita aio n aron ana kaekaeka ke, ngaia are kanga e koaua , bon ti karababan aron kaotakin aio, kanga tera raoi te mwakuri ae e na karaoaki man ana tabo ni mwakuri te Minita ao tao nakon n ningai, ana katautau ngkana iai taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua I taku bwa taian titiraki aika kaweneaki nakon te Tautaeka, e tangiraki te kakamwakuri iai, ngaia are I kauarerekea te maroro nako iai, ma I ataia bwa kanoana a rangi ni mwaiti mwakuriana Tia Babaire, ao e koaua I kan taekinna nakon te Tia Tei mai Beru bwa e koaua are I a tia n taekinna nakon ake tabeua, a tia ni wene ara babaire nakon reirei ao iai naba *Programs* akana ti a tia *Implement* iaon ane riki n aron ane, ara *Partners* iaon riki n aron are waaki iaon Kiribati, ma are ara *Partner* ae tao te *UNICEF* are ngaia e raonira n ara waaki aikai, iai rain ae ti karaoia Tia Babaire, ao Beru e na kawaraki , ma ngkana e iria Beru iaon te baere te *Washing* , bwa are nanona te ran ma tera ni kabane, ngaia are ara kantaninga bwa n rokon ane, e na *access* naki ao tia kona ke na kona n tauraoi ngkane rinanoan te bubuti aei, ao e na aki raraoma te Tia Tei mai Beru bwa are e kakawaki bwa I taku bwa ngkana e a tia mena iaon abamwakoro akana tabeua, ao e kakawaki bwa e na riai ni iai manga kibarakin abamwakoro akana tabeua, ngaia are ane bukina ae I taku bwa e na nako ara tiim ni karaoa te *assessment* , ti karautaeka bwa e na kaman waaki man taai aika nako ma are bon iai te rotaki n te mwamwananga, ao n aron ae manga te tabe ae uatao, riki n te moan ririki aio, ao e koaua ara kantaninga bwa te tai aei, a nang bane ni kawanako ara Taan Mwakuri aikai ni manga nori taabo akana riai n noraki aia kainano ao Beru teuana mai buakona bwa ngaia e na roko naba te roko aei, ao ara kantaninga bwa te titiraki aei ngkane e na nang roko aron kaekakina, Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.England Iuta: E rabwa te Minita n ana kaeka, ao e koaua tao ti na aki naba n nang karabai rongorongo bwa are ti na bon taekini, e koaua iai tanke ni karau aika tia n roko, iai naba karaoakin kai ni kawawa, are bon kangaanga te karau n abara arei, a bane rimoa kanoan tangke imwain ae manga bwaka te karau, moan te mwau teretere, ngaia ane te kangaanga ao ngkai n aron otara, ti teuana te manibwa ngkai ae a ibuobuokia ataei ma Taan Reirei riki n JSS, ao ti ataia naba bwa reirein te *Primary* ae iaon kawaia ni

katamaroaki n aron ana kaeka te Minita n te ririki ae nako are angkoa a nang waaki n te ririki aio, ma e rabwa bwa are ngaia are tao e na roko te *WASH* , ma te kangaanga aio ngkai kanga teina e bon kararoama bwa are n tabetai a mooi naba ataei mai ietan te mwanibwa, ao Taan Reirei a ibuobuoka naba te mwaniba are ti teuana arei, ngaia are bon ti ane te raraoma tera ngke e bon karauaki n tibwaki aron te ran raoi ae n aron are e mwemwekaki ieta, kanga te *Over Head Tank,* n aron are bwa are a bwainna Taan Reirei n *Primary School* ao e tibwatibwaki nakon auti, kanga tenan *Tap,* ao e itiaki riki ngkane aron kabonganakin te ran iai ao e rau, kanga ti ane te bubuti.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki ao e rabwa te kamataata Tia Babaire, ao e koaua , e koaua ae taekinna ae te kangaanga n aron ae taekinna te Tia Tei ao au kantaninga are nake a na karaoa te *Assessment* au kantaninga a *take note of this,* a *note* aio, ao n rokoia i Beru ao a na bae ni kaotinako te ribooti ao e na kona ke a na manga kona ni kaotinakoi bwa tera baika ti na karaoi aika ti taku bwa e na kona ni kibara te aekaki aei ke ni katoka te kangaanga aio ibukia ataein Beru aikana n te Reirei, eang Tia Babaire e rabwa te Tia Tei ti rangi ni matata n aron te kangaanga ae riki, ao au bubuti nakoia nake ana nako ni karaoa te *Assessment* bwa a na bon karaoa raoi tibwangaia, ana tara raoi te kangaanga, tera raoi te kangaanga raoi ikekei, n te aron bwa e n a bon reke are ti na kona ni karaoia ibukin te ran are ti na kona n angania ataein Beru ae Tamaroa, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei kabanea n tai

Hon.England Iuta: E rabwa te Tibiika bon ti kan kamatata iroun te Minita, nanona n otara ao e na karaoia ngkai te *UNICEF* ian *WASH* , ti kan ota iai taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: E koaua are ane ara *Partner* ni karaoa tenan *Assessment* ae ti na kona ni karaoa te *Assessment* ma ngaia n te tai aei, ao ngkane e a bon tiku ngkane iroun te botaki n reirei ngkane, I taku bwa ngkana e na kona n reke te *UNICEF* , ao ngkana arona bwa ti nako ni karaoia, e a bon ae mena iroura ngkane ane Tia Babaire, ma ti ota n te kangaanga ao ti na kataia ni kibaria n aron ae kantaningaki, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Ruateki Tekaiara te Minita ibukin Enuaromenta Tararuan aba ao karikirakean te ununiki, e nakoim Tia Tei .

E KONA TE TAUTAEKA NI KAREKEA ANA SUBLEASE ABAIANG IAON TARAWA IBUKIN NNEN AIA MWAKETE IBUKIN KARAO BWAI NI KIRIBATI

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kukurei n tabeka au titiraki iaon te ota te bebwa ae nambwana 46
"I kona ni butia te Tautaeka, e kona ni karekea ana Sublease Abaiang iaon Tarawa ibukin nnen aia mwakete iaon aia karao bwai ni bwai ni Kiribati ae marin taari n arona nako" E rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara; Ko rabwa *Madam Speaker* ao I rangi n nanokawaki moa bwa e a manga bure au kauti n au titiraki aio, bwa e nako ni mena n te katebuina, ma e aoria, aio kaekana te Tia Babaire, *"I kukurei n taekinna bwa bon iai taabo aika tia n taketenaki bwa ana tei iai taian mwakete, ao aikai e na kona ni kabonganaki irouia taan karaobwai ni kabane"* Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Betero Atanibora: E rabwa te Minita ni kaekan te titiraki ae rangi n Tamaroa, ao kai I kan titiraki tao e koaua tao n ningai ae tao e na kateaki iai taabo ni mwakete akane bwa e aonga n ae tao a karekea naba nneina kain Abaiang n uoti aia bwai ni mwakete, kai ti kakoaua bwa i abara i Abaiang ngkai e a waakinaki karao bwai ao riki ununiki a rangi ni mwaiti, tenan ununiki, ao te akawa e a rangi ni korakora, ao I taku bwa kaean Tarawa irouia e rangi ni kaan naba kakioana ibukin aia mwakete. E rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa naba buokan te titiraki ao are bon iai tabo moa ngkai aika tia ni kateaki ao tao e koaua n tao ngkana a tei i Betio ma iai n aron are i Bairiki n onea mwin ngkoa anteitai, iai i Bikenibeu, ao ngkana bwain taari are bon iai te CPP are e kona ni karinaki iai marin taari bwa a nakona ni kaboakinako ma iai, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon.Betero Atanibora: E rabwa kaekan te titiraki mai iroun te Minita ae karineaki, ao e koaua kanga aio bon aia iango kain Abaiang ibukin ae bon aia karikirake, a iaiangoia ao kanga a tara naba n aia tabo are Betio are n are n aia Maneaba arei e aki tau naba, ma ngkana arona bwa ngkana tao a na kabongana tinanikuna ke rana, kai I a tara naba tein aia karikirake e a tabe n nangi n bubura, ao e koaua tao e na taraia naba te Minita ae karineaki bwa ngkana e reke ana tai n neweaba abau aio ae Abaiang ao ngkai Abaiang ao e a karaoaki te kaitiaki, mai tabon Abaiang nako tabona, ao aio e kariaki aio irouia Unimwane ao

e rangi ni kakaongora te kaitiaki aio bwa e a bon rangi n Tamaroa aron rarikin te kawai ma baikara riki, are nanona ko a kaitiaka ke ko a nanako ni kaitiaka ae ti aki abam, a kaitiaka te buakonikai, a bane n tararuaki raoi bwa baikara riki ake a na kaoti iaon abara ae Abaiang, bwa i angoan te karikirake ae te ununiki ao taian karaobai, iai naba karaobai akana a katauraoaki naba aroia , ngaia are aio kanga bon te tabeka are a bubuti bwa ngkana e kona n reke naba ae bon aia tabo ae a kona naba tao n ritinna, ao bon bwaibwai iai bwa aonga n ae a kakabonakoi aia bwai iai ao aki riki manga nakonako, ke tao bon iai ana tabo te Tautaeka are tao e kamenakia ana tabo aban nako Kiribati ao e a karekea naba ana ruu Abaiang teuana iai, e a rangi kanga e a rangi n raoiroi riki ane, kanga n aekakin are ngkana are kotea are i Bairiki arei, kanga ti aki raoi ataia bwa kanga tima ai bon ana bwai te Kauntira ke tao ke ti aki raoi rangi n ota raoi n te tabo are i Bairiki are nanonna te Minita, I kataia ni kamataatai bwa e kanga aron arei Bairiki, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa buokan te titiraki *Madam Speaker* ao I kona ni kauringa te Tia Tei ao bon kain Kiribati bwa iai riki ngkai uoua taabo ake a tia ni koteaki ao iaon rabwatan TUC ma Betio bwa n aron Betio te tabo are irarikin te *Custom Officer* are e mena iai kanan ana mena Tiaban, taabo *somewhere there* are a kona n reke nnen te *local produces market* , ao teuana i TUC te tabo are a rororake iai kain Tarawaieta i Ambo, ane naba taabo ake a tia ni koteaki, ke e a tia n taraia te Tautaeka bwa kanga e nang ritini taabo aikai bwa e na kamenai tenan tabo ni mwakete, irarikin ane ao N na bon kaunga te Tia Tei bwa are bon iai abana are e a tia n anganaki iroun te Tautaeka are Maneaban Abaiang, ao ane riki ae I taku bwa e na bon rangi n nang ni kinaki irouia kain Kiribati, ngkana e karokoi ana bwai, ana amwarake ma ana *Handicraft* mai Abaiang ao e kamena ni Maneaba, e ti katea ana raa, n te tai are e na kabonakoa ao e a kateaki naba ana *public notice,* ni kangai *" Te bong aio ao iai te bobwai ni bwa ni Kiribati ao n amwarake ni Kiribati ni Maneaban Abaiang, ngkana ko tangira kanam te were ke te rabono, nako ni Maneaba Abaiang"* kanga ti te kaunganano nakon te Tia Tei, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon.Betero Atanibora: E rabwa ana ibuobuoki te Minita ae karineaki ao e koaua kai are bon kanga bon aio naba aia kanga taratara kain Abaiang n taran kabonganan aia Maneaba man n te tai aio ao bon e kabonganaki moa te Maneaba n agana are e kabonganaki iai n te tai aei, ao e koaua tao aki rangi n taraia n teina ane kai ti tara naba kakannaton naba te Maneaba ao ngkana arona bwa e a manga karekeaki te Maneaba bwa tao ai te

tabo ni bobwai, tima e aikoa bura ieta ana Maneaba Abaiang, ngaia are I taku bwa kakannaton te tabo ni bobwai are bon e riai ni kaotinakoaki nako tinaniku, ma e rabwa te kataratara n aron are e taekinna, n taabo ake kanga e kotei ao e koaua, kanga ane bon tein tabekan te titiraki, aio ibukina bwa kanga ti a bon tia ni kaman ongo anangin rongorongo akane ao kanga akane naba a kan karekerekea nneia iai ngkana arona bwa e nang kaoti aekan kanoan mii akane, ao ara kantaninga bwa tao, ngaia ane oin raoi tenan titiraki bwa are ngkana tao e a kaoti are i Betio are tao ti ongongo are tao e na kamena tao te *Commerce* te tabo ane, bwa e nang riki bwa te tabo ni mwakete ae bubura kaei, ao ngaia are kanga ti kan karekea naba nnen Abaiang n te tabo ane, ane raoi oin te kantaninga bwa ngkana arona bwa tao , ngkana arona bwa e kona n taraki bwa te karikirake a rangi n Tamaroa e na rangi ni bongana ngaira iroura aba aika ti kaan, e na rangi ni bongana ngaira aika ti kaan ma Tarawa ibukin ara karikirake ibukia kain ara abamwakoro, e buoka naba iteran maiua ao I taku bwa e kabongana naba aia tarena aika a bati, ao e rabwa te Minita,

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan te titiraki te titiraki ao ti rangi ni kakaitau n ana itera te *MELAND* ao I kai okirikaki ni kaitau nakon ana *Program* Abaiang iaon te kakaitiaki, ao ane ti nang ni kaunga Abaiang ao ti karabwako Abaiang kai ko kona ni kauka mataroan te kaitiaki, buakonikain Abaiang n akea boona, Ko rabwa. Ngkane ana iango Abaiang ibukin te mwakete ti nang ni kaunga naba, ao ti bon rangi ni boutokaia raona ma Tarawaieta ao tao iaa tabo, ma Maiana akana kaan, ma kanga n tarakin te tabo titabo ma e a bon kebo moa aon Tarawa ma Betio, tii tabo ngkane akana a mwawa tao ti ake kanga taabo ake a karikaki, ma are tia naba n onrake kanoan taabo akane n ana babaire ao ana iango te Tautaeka, ngkane tao ti na kaungaia ake bon iai auti nako ake kanga ana *rent out* ibukin te mwakete ma tera, ti a kaungaiia kain Kiribati, ao tia kona ngkana ngkane ni ibuobuoki ma tao Abaiang tao ibukin karekean kanoan nanon te auti ane ao tao tera riki n aron ara boraraoi ma ngaia, e a bon kebo moa iaon Tarawa ibukin te riiti, e a kebo, ngaia ti a karautaeka nakon abamwakoro akana a manga butiaki, kanga n aron tabo e a bon kebo moa Tarawa, ao ngkana a tangiria ao ti nang kanakoia nako Kiritimati, Tabuaeran ao Teraina, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: E rarabwa Tibiika kai kanga taran ae akea buokan au titiraki bwa are e a bon kebo aon Tarawa ao e a bon kainaki moa te riiti, e rarabwa, ao ngke arona bwa e a kaman kanakoa kaekan au

titiraki aio iai te Minita ao I aki rarangaia nako, tima kanga e a bane naba au tai are I a rarangaia nako ao a kawa kain au abamwakoro I a tabe n rarangai nako aia mararoro ao ngaia raoi ane bon tokin raoi kaekana ma kanga I nanokawaki iai n te kaeka ane, ma e rabwa bwa tao e koaua tia kai manga bon reitaki ma aomata ake iai aia *rental house* , e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa te Tia Tei n ana taotaonakin nano tao bon nanoia naba kain Abaiang, eang are bon ane moa ngkai ae ti mena inanona ma ti na kaunga, are bon iai naba ana *Program* te Tautaeka ae iaon kawaina kanga ni kaokii abaia taan ababa ake e bon aki kainanoia, tao ane antai ae na ataia ngkana e roko ana bubuti Abaiang inanon baia, ti kona ni manga kona ni kariaia te tabo teuana are ngkana arona bwa a kukurei taan ababa are ti nang kaoki abaia nako nanon baia, tao ti kona ni manga butia Abaiang, tia manga reitaki ma Abaiang ao a na butia koraki akane bwa ana kabongana te aba ane ibukin aia mwakete kain Abaiang, ao ti butia ngkane Abaiang ngkana e reke ana tabo aio, ti na butia bwa e na kakanoa ni katoa bong, taainako n taainako bwa e aonga n aki tatare te amwarake ni Kiribati, ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei temanna mai Onotoa ae karineaki Hon. Taiaki Irata ma iai ana reta ni bubuti bwa iai tabena ae karaoia ibukia kain ana abamwakoro ae kakawaki, ngaia are I a butimwaea ana bubuti bwa ti aki moa kanakoa n te tai aei ao tia kanakoa nakon te ingabong, tia nakon ara titiraki ngkane are imwina.

E na tabekaki iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e n kaekaki iroun te Minita ae karineaki temanna Hon. Dr. Tinte Itinteang te Minita ibukin Tararuan Te Mauri ao Katoki Aoraki, e nakoim Tia Tei .

AIA KANGANGA AORAKI IAON TARAWAIETA IBUKIN BAOIA TE BOOTI NAKON TE ONAROAKI I NAWEREWERE.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika aio taekan au titiraki, au kauoua n titiraki n te bong aio, *"Babaoia Aoraki ake a rangi ni kakaiaki, ao a tangira kuakuakia n te onaroaki are i Nawerewere bon taian booti, ake a kakaotinakoaki ke n hire naki. E kona te botaki ni mwakuri ni Kuakua ni kariaia karekea te mwane ni mwakuri are e na anganga te Kauntira ni katoa ririki are e na tararuaki iroun te MA ao te Kiraaka ibukin totokoan te kangaanga ae iremwen reken baoia Aoraki mai Tarawaieta,"* E rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E rabwa *Madam Speaker* ao tao imwain moa ae I waaki kai ai tibwa au moan tai naba n taetae n te Auti aio, ao I a reita moa bwanaia kain au abamwakoro ae Betio ni kamauriko *Madam Speaker* ni kamaura ara Beretitenti, te kauoman Beretitenti, Minita, Taan Tei ni kabane ao ai te nati ni Kiribati ake a bane n ongora, kam na bane moa ni mauri,

E rabwa *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawaieta *" E rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawaieta n ana titiraki ao E kukurei au tabo ni mwakuri ni mwakuria te bubuti aio"* e rabwa te Tibiika

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I a karabwa riki te Minita N ana kaeka ae karaunano, ma tao bon oin tabekan te titiraki are tao ana matata naba ana Taan Mwakuri ngkana a kakauongo, ao bon te *issues* kanga bon te *payment system* are tao e kona ni kakareka iremwen, kanga tao te kangaanga n aki tauraoia nake angaanga aia booti bwa ana kabonganaki, bwa are Tarawaieta bon ti baoia te booti ake Aoraki, bwa are bon akea te Amburanti i taari ae a kona n anaki iai, ao bon akea naba te wanikiba ae a kona n toka iai, ngaia are bon ti te booti ae a na kona n toka iai, ma te kangaanga are e riki ngkai bwa bon te *system* te *Payment* ngkai kanga e a *hire* naki am booti ao ko bon kaungaaki bwa kona nakomai n mwanen am *hire* ikai, ao I taku bwa e bon kakoaua te Minita ae rangi n rawata au tai kanga n roroko naba, kanga e bon iai , tia manga bubuti te *DW* bwa are bon akea te mwane n te kauntira ae na kona ni kaitara te kangaanga aio, ngaia are tao ane bon bukin tabekan te kaoti ao tia karabwa te kai e kona ni mwakuria, ma au kantaninga bwa aki nanona are ni imatang are ana *consider* bwa a na bon mwakuria bwa I taku bwa e aoria n tobwaki riki te kangaanga aio bwa bon iai *cases* aika a tia ni mate Aoraki aika bon irekereke ma aki reken baoia, ao bon bukin aki reken baoia bwa te MA ke te *Nurse* e a bon kua ni kakaea te booti bwa akea ae tauraoi n ikan anga ana booti bwa e na *Hire* naki, bwa a taku bwa a bon kukua n ririmwin boon aia booti, ngaia are kanga akea manga au titiraki riki , I a karabwa te Minita ao au kantaninga bwa a bon kibara aio ni mwakuria bwa e aoria n aki manga reke te kangaanga ae e a tia n reke irouia Aoraki mai Tarawaieta ao ko rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Tarawaieta, ao e koaua ti kakoaua *Madam Speaker* , aio bon te kangaanga ae a tia n rinanona kain Tarawaieta, ana botannaomata te Tia Tei ae karineaki aio, ao e koaua aio naba bon te kangaanga teuana ae e

a tia n tabetabekia naba raora temanna ni Minita ae raona n Tia Tei naba mai Tarawaieta, ao ti kakoaua ao ti nanokawaki n ongora ae ngaia iai maiuia ana botannaomata ae a tia n rotaki n te kangaanga aio, ao iai ana kainibaire ngkai te Tautaeka ae ti a tia ni waakina n reitaki ma aobitin te MIA are ibukin anga ni katamaroa ibukin kaitaran te kangaanga aio, ao ti kukurei ni kaotia nakon te Tia Tei ae karineaki bwa aio te kangaanga ae ti na kibaria bwa e aonga n aki manga riki nakon taai aika imwaira, e rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei , ao kai ai bon akea buokan te titiraki ane ao e rabwa, ao tia nakon are imwina, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti, Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Martin Moreti te Minita Ibukia Aine te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi, e nakoim Tia Tei.

RONGORONGON TE STADIUM ARE I BAIRIKI NGKAI E TUAI MAN TIA

Hon. Ieremia Tabai: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki, *"Rongorongon te Stadium bon te bwai ni kananokawaki e kan ngkai 3 te ririki man te tai are e tianaki iai te boraraoi ibukin karaoan te stadium ao bon akea te bwai ae e a tia n riki ni karokoa te bong aio. I kan titiraki bwa tera ae bure ao ae e karika te iremwe ao abwabwakin aio ao n ningai ae na manga moanaki iai te mwakuri"*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti n ana tabeka aio, ao e koaua aio kaekakina, *"Te bwai ae karika te iremwe nakon te Stadium aio, bon aki karokoan baika kainanoaki ibukin kabwatakin te kateitei mai iroun te kambwana ae te Audie Pacific Engineer ni karokoa te tai aio. E tautauaki bwa e na manga karaoaki te Stadium aio imwin katokan te boraraoi ma te kambwana aio."* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire au moan titiraki e kangai, ngke e tiainaki te boraraoi ao iai taekan te bwai ae uneakinakina ngkai te Tautaeka ibukin te *stadium?*

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua tao ni bon aron ae bon bane n ataia ao e bon kaokoro are tiainakin te moan waaki ibukin te *agreement* ibukin te kateitei are ibukin karaoakin te mena ao manga bon iai teuana te *contract* ae rinanon naba ara botaki ni mwakuri te Tautaeka rinanon te MISE are manga bon te *Building Code* n aron are e ataki bwa e manga kainanoaki ngkanne inanon

te tai ni waakin ngkana e nang waakinaki te kateitei, tao ane kanga bukina ae ngaia are e aki koro nanon te bwai ae kainanoaki ian te *Building code* , e rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire e kakoaua te Minita bwa bon akea, bon akea taekan te *Building Code* n te boraraoi are e tiainaki iai, akea ao e nang tibwa rio rimwi, rimwi Tia Babaire, n ningai ae rio taekan ane Tia Babaire iai, imwaina ke imwin kabwakan te mwane ae e a tia ni kabwaka te Tautaeka nakon te kambwana aio.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki, e koaua n teina ao n rongorongona ae wene imatau ao iai te *revise* ibukin te *Stadium* aio n aron ana taratara te *Cabinet* ian are angkoa e aki tau ma te *space* ao iai te *revise* ao man te *revise* ane are e a kainanoaki manga kainanoan taian *requirement* ke tao taian kabwarabwara iaon te kateitei n aron are tao bon tia n ataki, karinanin nako baike a kainanoaki iaon te *Building* are ngaia ane e aki kona n *provide* te kambwana aio, ao e a bon aki naba kona n *provide* ni karokoa te tai aio, e rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire e kona ni kakoaua te Minita bwa e bon aki karaoaki raoi te boraraoi aio n te moan tai, nuua ngkai n te aro ae e a tia ni kabwakamwane te Tautaeka ao ana bua mwane akane ngkana aki oki, e kakoaua ane ke e aki?

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki, eang n aron te rongorongo ae wene i matara ao ti kakoaua bwa iai bwakamwane aika karaoaki nakon te kambwana ae waakinna n te tai aio bwa are bon kanga *part of the agreement* inanon kanga ibukin te kateitei ao te mwaiti ni mwane ane ngkana tao e aonga n ae tao e bon kan ataia naba te Tia Tei n aron ae tao e a bon tia ni kakaea 1.8 ao aia naba kanga te kantaninga bwa e na iai naba ana *claim* te kambwana aio, tao ibukin bwaai tabeua ma ane ngkane iai ara Komete ara *task force* are e a tia ngkai ni kateaki are kanga e *lead* te OB ke ana aobiti te Beretitenti, bon te MWYSA, Te MISE ao AG Offices kanga ni baronga aio , ao ane naba kanoan te boraraoi ibukin katokan te *contract* imarenan te Tautaeka ao te kambwana ni kateitei aio, e rabwa Tia Babaire.

Tibiika; Kabanean am titiraki Tia Tei

Hon. Ieremia Tabai: Kona *answer* te Minita ni kakoaua bwa te mwane are e a tia ni kabwakaki e aki man oki ae 1 tabun te mirion e kaan 2 tabun te

mirion, ae kan 2 mirion, e na aki oki ngkai?

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua, are e bon waakinaki ngkai te mwakuri iaona, iai ake ti a tia ni katabeia ara Komete teuana are ti a tia ni kateia n aron are I a tia ni mwaneweia, ao are e e na bon barongaki, ngkana iai angana ao riaina ao I taku bwa akea ara raraoma bwa e na bon kona, ngkana e aki oki ke tao terana ma I taku bwa e a tia ngkai ni kantaningaki ao e nang *terminate* te *contract* ma te kambwana aio, e aonga ni kona ni manga waaki katean ao noran te *contractor* ae boou ibukin katean te *Stadium* ae booureirei ae na manga iangoaki n te tai ae waekoa, ao tao eti tao n aron ae kanga ti katautaua, are ngkana e bon ririnanon te bowi, are bon iai te AGs Offices are inanon te Komete, are I taku bwa bon ane ae a kona ni karaoia, au kantaninga bwa e na bon kona n oki n aron are ngkana tao a bon baireia ao tao tera riki are kanga a kona tao ni kateitei ke tao n tera, tia katuka ane nakon ara Komete ae ti a tia ni katabeia iai n te tai aio, ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki, e rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki ane ao tia nakon are imwina, e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati te Minita ibukin Itoman Mwamwananga ao kaneweaba , e nakoim te Tia Tei

KATAMAROAN TE TAREBON AO TE INTERNET NI IKOTAKI MA KAKEAAN TENAN BLACKSPOT IAON AU ABAMWAKORO AE MAIANA.

Hon. Vincent Tong : Ngaia ko rabwa *Madam Speaker* kai ko anganai te kariaia bwa N na manga kanakoa au kauoua n titiraki n te bong aei, ke n te ingabong aio, ao e kangai au titiraki *" Ni moan waakin ngkoa te Auti aio ao I bubuti katamaroan te tarebon ao te Internet ni ikotaki ma kakeaan tenan blackspot iaon au abamwakoro ae Maiana. E kona te Tautaeka ni kakoaua bwa e a tia ni kaekaki te bubuti ane ?"* Ko rabwa

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana,
"*E a tia ni waaki mwakurian ana bubuti te Tia Tei are e tabekia ni moan waakin te bowi n te Maneaba aio"* Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minita n am kaeka, ngaia e a tia ni waaki mwakurian au bubuti aio, ma ibukin am rongorongo ao iai ribooti aika a tia n reke mai irou man kaawa riki aika Tebikerau ao Bubutei Maiaki, are kanga bon ngaia raoi are

oin raoi te titiraki n te tai arei, ao kanga a bon teimatoa naba tenan *Blackspot* , I kan titirakina te Minita ngkai iai te ribooti ane ao e na kona ni manga kaninganingaki te itera aio taiaoka? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua Tia Babaire imwin aia kakaei ara koraki ao a kunea n te moan tai bwa a na kona ni kamanena ana *mast* teuana are mena iaon Maiana, ana mast *te PNL* ana bwai ngkoa TSKL are e a taua mwina ngkai te kambwana ae te PNL ao ngkane angkoa aia moan kakae n te moan tai are a mwakuria, angkoa ana katokaa aia *Satellite* iai are e na kona ni karokoi tenan *signal* ni kawa akana a mwaneweaki, ma inanon aia kakaea ao a manga kunea bwa iai kanga te rabakau teuana, iai te *device* teuana ae kanga e boou are a taku bwa te bwai arei aikoa kainanoa te mast bwa a nang kamanena, ngaia ane ngkane are kanga a noria bwa ngkana a kamamena arei ao ngkane e na kona ngkane *address* te kangaanga, ao ngkana arona bwa e *address* , bwa kanga a karaoa ngkai Maiana bwa te *Pirate Project* , ngkana arona bwa e na boo aio i Maiana ao e a kona naba ni kamanenaki n nikiran aba akana tabeua, ao aio ngkane tao N na bubuti nakon te Tia Tei bwa tao ti angania riki ara tai ara koraki bwa ana mwakuria aio, ngkana arona bwa e tia, ao ara kantaninga bwa e na *take the lead* ngkane Maiana iaon aio, n aron kaongoakiu irouia ara *official* ko rabwa *Madam Speaker* ,

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon. Vincent Tong : E koaua ko rabwa te Minita ibukin am kabwarabwara ae ngaia kanga te *pirate project* e karaoaki iaon Maiana, e aoria e rabwa ane, ti tao te bubuti ngkana tao e kona ni kibaraki te itera ane e aonga n toki te kangaanga, riki ibukin kawa ake I atia n taekinni ao e aonga n ae nakoraoi te *project* ao e a waaki naba nakon abamwakoro ake tabeua, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua ane te Tibiika n aron tao aia ribooti ara koraki ao Maiana, ana *coverage* ngkai Maiana 60% are e kakoauaki bwa Maiana bon tenan moan aba ngkoa ake kanga a moan roko iai te *2G,* ngaia ngkoa ake kanga moan *kick off* tenan karikirake aikai iai, ao ngaia naba te moan aba ae e reke irouna te 3G mai buakon aban Kiribati , ao e koaua n aron are I taekinna, te *coverage* are e mwakuriaki ngkai nakon rinano te *mask* n aron are a tia n taekinna au taan rabakau, kanga a taku bwa iai riki te *technology* ae kanga e bebete riki, e *simple* ao e tao e boraoi riki, ao e aki nang *complicated* naba, bwa are te *mask* a nora naba ana *condition* te *mask* are i Maiana, kanga a kona naba n ae e *risk* bwa are a bon bwaai ae a maan, e kona n ae tao e na rota

aroia tao aomata ake a na tamwarakeia ke tao e kanga, ngaia are kanga a kataia moa ngkai ni moan bwaia aron karaoan te karikirake are a taku bwa kanga te *device* ae kanga e a nang *handy* ao te rabakau ae boou, ngaia are ngkana arona bwa e tia aio ao ana kantaninga ngkane bwa e na roko naba te *coverage* iaon Maiana 90% n aron are kanga ara kainibaire ngkai te Tautaeka, 90% nakon ana *Population* Maiana, Ko rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: Buokan am kabanea n titiraki Tia Tei

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minita, kanga bon iai au titiraki iaon are te *Single Cover* are mwaitira ngkai ao mwaitira rimwi ma titabo ma kanga ko a tia ni kaeka ane, e aoria e rangi ni kakawaki ane 90% ao ngkai ngaira ti *pirate* are kanga koa manga bon taekina te Taua, kanga e a bon mane te Taua arei, tao ngkana ngaia ane tao ngkam na bae ni kainanoa te Taua ibukin *testing* ami *Project* ibukin abamwakoro riki ake tabeua. Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ngaia ane Tia Babaire are I taku are kanga a kataia moa ni katuka te *mask* bwa ana mwakuri ma te *device* ae e aki nang tangira te rietata ae rietata, a kona naba tao ni katoka iaa, ngaia ane anne ngkane ae a mwakuria ngkai iaona, ngkana arona bwa e na *viable* ane ao n aron ae I taekinna kanga aio ngkai ane a karaoa aia kamatebwai iai, ngkana arona bwa e na mwakuria ao a *roll out* naba nakon aba akana Tabiteuea, tao te *signal* e buakaka, iara riki, ngaia are a na karaoa moa ngkai Maiana, ngkana arona bwa e aki *viable* aia *Project* aei, ao ana manga oki naba nakon te m*ask*, ngaia are ngkai kanga a mena ngkai n te *process of testing* te *trial period,* Ko rabwa *Madam Speaker* ao ko rabwa te Tia Tei mai Maiana ae ko karineaki,

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba, Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Tarakabu Tofinga te Minita ibukin Te Botaki ni mwakuri ibukin Tua, e nakoim Tia Tei.

KAINANOA ANA COURT CLERK BANABA.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I mwain ae N na tabeka au titiraki aio, e kakawaki bwa N na manga reita te bwana ni kamauri nakoimi kain ara Auti ni Maungatabu ae kam karineaki, n reitaki ma taan ongora, ai bon bwanan Banaba ni manga reita te bwana ni kamauri nakoimi, kam na bane moa ni mauri,

Ao e koaua ao e kangai tein au titiraki *" Inanon bowin te Maneaba ae nako ao e bubuti Banaba bwa e tuai*

boo te kabowi ibukin akean ana Court Clerk , ana kaeka te Minita n te MOJ ao e taku bwa e na roko ana Court Clerk Banaba inanon banen te ririki ae 2020, ai Eberi ngkai 2021 ao e na roko nakon n ningai ana Court Clerk Banaba, taiaoka"

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Banaba n aron ana titiraki ao aio kaekana, *" I karautaeka n aron te mwarara ma te Court Clerk ibukin Banaba e a tauraoi n okira Banaba n reken te moan bao"* ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao N na butia te Minita ngkana e kona ni kabwarabwara bwa tera ae karika te iremwe bwa inanon kainanoakin te Kiraaka iaon ara abamwakoro ibukin te kabowi, a mwaiti ake a bae aia kabwakamwane tao kain te aba ibukin te *backpay* ae nako aio, ao ai aron a bane n tauaki taian *payment* ibukin te kabowi, I kakoaua bwa ngke e taekinna te Minita n te MOJ ke tao te *Ministry of Justice* ao e taekinna bwa e na roko n tokin te ririki bwa a na kona ni buokaki aia kangaanga ara aomata ake a kainanoa te *Court Processing* aikai, e aki roko, e kona ni kabwarabwara nakon te Auti aio ai moarara riki nakon ara botannaomata bwa tera ae karika te iremwe aio, taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa rabwa, buokan te titiraki mai iroun Tia Tei ae karineaki, ao e koaua te iremwe e rekereke ma tenan kataneiai ake a manga karaoi tenan *Court Clerks* aika mena iaon Tarawa ke a mena rabwataia i Tarawa n te tai aio, n aron ae iai *Customer Service , Occupational Health and Safety* ake a karaoaki inanon Maati te ririki aio, iai naba are e waaki te kataneiai ni moan riki te ririki n Tianuare nakon Beberuare, *Judicial Officers Performance Appraisal Report,* ane naba aia kataneiai ae a karaoia ni moan riki te ririki aio, ao akane ngkane kataneiai are e noraki riaina bwa *Court Clerks* ibukin kauarerekean ke manga rekereke ma te kabanemwane manga kaokakia ao ke kaokakia nakon aia abamwakoro ao manga karokoakia ibukin kataneiai aikai a bane naba n tauaki ibukin irakin ke karaoakin kataneiai aikai nakoina, ti aki ti ana *Court Clerk* ane e aki mena ngkai rabwatana iaon te abamwakoro aio bwa aio e kaineti naba ma *Court Clerks* ibukin abamwakoro akana tabeua are a bane ni mena rabwataia ngkai i Tarawa ibukin aia reirei, ma kai e a tabwanin aia kataneiai n aron ana katamaroa te bowi ibukia ana *Court Clerks* ao te kantaninga bwa a nang bane n oki inanon te tai ae e aki maan, ao e rabwa te *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te kauoua n tai

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita n ana kabwarabwara ao e koaua I kan buoka aron kanga tein ana kaeka ae taekinna bwa tao bon iaon kawaina ni mwananga taian *Clerk* , iai mwanangara n oki rikaki nakon ara abamwakoro imwin te Auti n Maungatabu, inanon tao te namakaina ae Meei ke tao te kauoua ni wiikin Meei ao tera ngke a kona naba n tauraoi bwa tia kaai naba n oki inanon te tai ane, ngkana e na angaraoi, ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa te Tia Tei ae karineaki n aron buokan ana titiraki an e a tauraoi ngkai ana *Court Clerk* n okirikaki ao n aron are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki tao ai raona naba n oki rikaki nako Banaba tao ni baona ane e tauraoi n okira aia abamwakoro, ao e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kabane n tai, te kauoua n tai

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ai bon te bwana ni kaitau ao ti a kakantaninga te kaai n oki rikaki ane, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao bon kain Banaba, N aia tataona nano, te kantaninga bwa inanon te tai ae e aki maan ma ngkai ao e nang toki kainanoia riki n rekereke ma waakin aia kabowi, ao e rabwa.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan te titiraki arei ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinaeita Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake te Minita ibukin Botaki ni mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora, e nakoim Tia Tei

AKI RAOIROIN TE BURITI ARE I BUOTA A RANGI N ROTAKI IAI TE KAINANONA KAIN TE KAWA AE BUOTA AO ABATAO MAN AKI ROROKON TE KAA NI KAAKO AO TE AMBURANTI

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao tao imwain ae I tabeka te titiraki aio ao tao bon ti iai te Onono teutana nakon au titiraki ane tao te kabanea n taeka ane aran te kawa ane Abaokoro, bwa tao ane I bon nanonna riki Abatao, bwa are bon ngaia kawa akana a bon rotaki riki, N aron ane I taekinna ni imatang, ma ngkana akea iai ana kangaanga iai te Minita ao I a taekinna, nanona ti aki Abaokoro bwa Abatao.

Tibiika: Te Minita iai am kangaanga iai , e nakoim Tia Tei uota am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ao e rabwa ao aio ngkane taekan te

titiraki, *"A teimatoa n rangi n rotaki n tekainano kain Buota ma Abatao ao kain kawa riki tabeua iaon Tarawaieta man kangaanga aikai. Aki rorokon bao ni mwamwananga ma kaa ni kaako i Buota, ao ai te Amburanti man buakakan te buriti are i Buota, n ningai ae nang kona te Tautaeka aei ni kibara te kangaanga ae e a rangi ni buburakaei, ae rangi ni bubura aei."* E rabwa

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao aio ana kaeka te Tautaeka, *"E a tia ni waaki ao ae bon teimatoa naba mwakurian te katamaroa ke te onobwai nakon te buriti ibukin kateimatoan matoatoana ibukin kabonganakina"* Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te moan tai

Hon. Terieta Mwemwenikeaki*:* E rabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka ao I taku bwa tao e na ataia naba are kanga tao ai uoua au tai n tabekarake aio ni irekereke ma te kangaanga ae te buriti are a bon rotaki iai ara botannaomata, ao I karabwa te kaeka, ma I taku bwa tao e ti kaineti ma aron kaekan ara titiraki n te Auti n Tei aio, ma nanon te kaeka iroun ae e a tia ni waaki ao e teimatoa ni waaki, ao kanga I nanokawaki iai, ao I kakoaua, I tabeka te moan titiraki aio ngke a moan tuangai au botannaomata bwa a rangi n rotaki n te buriti n te ririki ae nako, ao kaekana e na rangi kibaraki n te tai ae waekoa ao iai naba ana kaeka te Minita ae nang kateaki te buriti ae boou bwa e aoria bon aki manga reke te kangaanga ae reke man te ririki ae nako ae bon teimatoa naba n namakinna,

Ma au titiraki ngkane e kangai, bwa bukin tera kai e a tibwa aio karaoan te buriti, n te ririki ae nako ao e teimatoa naba ngkane ni buakaka ni karokoa tibwa te wiiki ae nako ae manga karaoaki, ao eti ane e teimatoa ni karaoaki man te wiiki ae nako, ao bon tera raoi bukina kai e a rangi n iremwe karaoana, ao karaoakina n aron ae I nako n noria, bon te bwai ae bebete karaoana ngkai, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki n ana kaeka ao e koaua, te buriti ane i Buota, ti aki te bae e nang tibwa tao e rotaki, e a bon maan n arona, ao e a kaman iangoaki naba aron karaoakina, ma e koaua e bon kataki ngkai moa ni kateimatoa aron te buriti ane, n te aro are e na teimatoa moa ni waaki imwain are e nang bon karaoaki are e na uruakaki aio ao e na kateaki teuana ae boou, ma imwain are e kateaki ae boou ao e na bon riai moa ni kateimatoaki kanga aron te nanakonako iaon te mena aio, ke e na buti te moto kaa ao ngkai e tiatianaki te rawawata are e toka iaona, nakon 2 te *ton* , ao ngkai

n te tai aio e na bon teimatoa naba n tiku ni karokoa 2 *ton* te rawawata ane n toka iaon te *Causeway* aio, ma N na karaua nanon te Tia Tei bwa e koaua, tao bon ngaia ae tabetabekia, ti aki ti ngaia , bon raora naba n Taan Tei ake man te Teinaeita a bon tabetabekia naba nakoira, ma ti bon kataia naba ni kakaea angan are ti taku bwa e bon rangi nakoraoi, ngkana e tia raoi tenan waaki ngkai aika karaoaki, iai ngkane karaoaki kanga te *Causeway* are kanga e mena i taari, are bon aekakin naba are e karaoaki n taai aika nako, ao aio ane e tabe naba, iaon kawaina ngkai, iaon kawaina ni karaoaki ane, ngkana e tia aio , ao e a tabe naba ngkane ni kona ni karaoaki te buriti are e boou, ai aron iai tenan mwaneka aikana ti tamwarakei moa n te tai, ao ngaia are ti aki kona n are ti n nang bon kiba naba nakon te kabane ni mwaneka bwa ti na kumei moa mwaneka akana tabeua aika I taekinna aikai, ao imwina ti nang tibwa roko n ane, ma ti nora te kangaanga ao ti kataia n teimatoa te Tautaeka ni kataia ni iangoia bwa e na aki bwaka te buriti arei, e na teimatoa n Tamaroa ni karokoa are e tia iai ana buriti ae boou. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika; Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Minita ae karineaki n ana kamataata n aron te tangitang ao te kangaanga are ti tabetabekia n te Auti n Tei aio, ao I a karabwaia naba raou n Tia Tei akana ngaia a bon nora naba te kangaanga bwa are bon te kangaanga ae ti bon kaai n noria ngaira Taan Tei ni kabane iaon Tarawaieta, ao au kantaninga bwa e na rangi n noria riki te Tautaeka bwa are e na bon rangi ni kaan, ao ibukin ana rongorongo te Minita , ngai temanna I bon roroko iai ni katoa wiiki ke tao ni katoa 2 te wiiki n tatara te bwai ae riki, bwa are e a bon rawata au tai ae I roko ao ngaia I kangai , ngkana e buti te kaa, ao ana bane moa n ruo kaina, ao e buti te kaa, ao mwina a manga bane n rianna, are ngaia are I taekinna, a bon rotaki riki nake taan karokoan te kaako, bwa e na tei te kaa, e na bane moa ni karuoi ana kaako ni kabane e manga buti nakon iterana ao a manga bane n urakinaki, ngaia ae I taku bwa kanga aio ai bon te kangaanga ae e a riai n rang noraki, ao e rangi ni kaan, ao ngke I nako n nora karaoakina, ngaia a bon ti tomatoma ngkai, n te wiiki ae nako a ti tom ate bwai arei, ao I a tia n ataia a nang rotaki ara botannaomata ma ti karabwa te kekeiaki n aron aio, ane te titiraki ao te kauoua n titiraki, n aron ae kam taekinna bwa are tao iai mwaneka akana ti na rinanona, ao ngkana tao tera te mwaneka ngkane are imwina are tao e na karaoaki, bwa ti aonga n ataia naba, ao tao iraua te mwaneka aio ao tia tibwa kona raoi ni buokaki raoi ngaira kain Buota ke tao te koraki ake a kakabongana, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki riki ni buokan ana titiraki ao e koaua I taku bwa e aki kaokoro are I taekinna te Tia Tei ao ae I angoia naba te Tautaeka bwa are bon ane taben te Tautaeka ao tabera naba ni kataia ni iangoia bwa e na Tamaroa te buriti aio ibukin te nakonako imarenan tao Teinainano ao Teinaieta, ao N aron are I taku iai taai akana a rotaki iai ma n aron tao e na bon otara naba bwa are bwain te buriti aio ti aki te baere kanga iai i abara aio, bwa are e tangiraki bwaai aika tenan biti aika na kaoaki mai itinaniku ao terana riki, are kanga ana ti tauaki moa iai , e na ti katamaroaki moa aron kateimatoan raoiroi te buriti aio, ngaia are e bon bae e babaebae teutana bwa are e bon kakanga reken baikai n abara aio, ma I karabwaia nake tabeia bwa a kataia n keiaki ni kakaea angan katamaroan aio ao au kantaninga bwa iaon ke n te wiiki aio ke te wiiki ae na roko ao e nang kona ni manga oki te uota iaon te buriti aio are uoua te *ton ,* ao ane e nang kakawaki riki ibukin te kaako riki, tao e kai roko riki te *ambulance* , e na riai ni kona n roko te Amburanti ao 2 te *ton* e kona n roko te Amburanti n te itera are teuana arei, ao e koaua iai mwaneka akana a iangoaki ao a tabe taan rabakau ni kakaea angana n aron are I taku te mwaneka ae na karaoaki imwina ngkana e waaki ngkai, ti na karaoa te *cause way* are e aranaki bwa te *causeway* are kanga e na ti kabonganaki n tain te ora, ao ngkana e iabuti ao ngkane e aki kona ni kabonganaki, ngaia are n ane kanga te bae e na karaoaki moa ao imwina ngkana e tia aio ao e a karaoaki ngkane rabwatan te buriti are bon te reitaki imarenan aio ao are te iterana are buota, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Minita ao I taku bwa tao ana kaeka aio e a karau nano riki nakon te kaekae are n te ririki ae nako, are angkoa e nang bon kibaraki naba ao I taku bwa ti karabwaia taan mwakuri n aia kekeiaki ao tao ai bon te bubuti, ngkana a kona ni kibara ane e kona riki n nangi ni buoka te kangaanga, are ngaia tao iai te *option* ane tao e na karaoaki tao te *causeway* n aron are e taekinna, tia bubuti kabirimwakan aio bwa a bon kawa ara botannaomata ao tao riki iai akana a na manga bon rotaki naba mauia, riki Aoraki akana a bon rangi ni kakaiaki, n tabetai a totoka n te *truck* ao e tei te amburanti ao a manga uouotaki nakon te amburanti are e a tibwa nikiraki, aio inanon te tai ae rangi ni maan, ma e aoria are e a wene inanon bain te Tautaeka bwa are ngaia ti bon kaai ni buakanna ngaira Taan Tei ni kabane ara Tia Tei Tarawaieta, ngaia ti a bon kauataoa te bubuti, ti karabwa aia kekeiaki Taan Mwakuri ao tia manga bon butia riki tao riki bon Taan Mwakuri akana a bon ngaia akana karioi iango bwa e na kanga ni

kabaitiaki riki tokin te kangaanga aei ao ko rarabwa te Minita n am kaeka, e rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao I karabwa te Tia Tei riki ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua ti na bon ti taku bwa ake I taekinna akekei bon ngaia naba ake ti kataia ni kataia ni iangoai bwa e na rinanoaki te aekaki ni waaki arei bwa e ataki ae bon kainanon te botannaomata, ngaia are e rabwa, e rabwa buokan ana titiraki, ao eang ana kabanea korakoraia ara koraki ni kakaea angan ae Tamaroa ao e na birimwaka riki aron te mwakuri ibukin karaoan te *Causeway* aio , ko rabwa Tibiika.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim te Tia Tei

TE KAWA AE TABOIAKI E NANG KAINANOA BONOAKINA NGKAI E NANG KAI ROTAKI NI IABUTIN TAARI.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao I a bubuti tabekakin au titiraki ane nambwana 17 ae kangai *"I kan rimwin ana bubuti te Kauntira ni Beru are e a tia n tabekiarake ibukin bonoakin Maeaon te kawa ae Taboiaki ai moarara riki tabona are mai Maiaki ngkai e nang kai rotaki ni iabutin taari. E kona te Tautaeka n ti kamatata bwa e a bwaka iaa ngkai rinanoan te bubuti aei taiaoka?"*

Tibiika: Te Beretitenti ae karineaki am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* I kaitaua te Tia Tei mai Beru N ana titiraki ae karineaki temanna ae aei kaekana, "*I karautaeka nakon te Tia Tei mai Beru ibukin te iremwe ni mwakurian te bubuti aio ian noran kangaanga ibukin katean te bono n te aono aio,"* E rabwa

Tibiika: Te buokan am titiraki

Hon.England Iuta: E koaua, e raoiroi e rabwa ana kaeka te Beretitenti ao e koaua e nang kanga n aki karautaeka, ao are e a okioki au titiraki iaon baikai, e aoria, ti na kekeiaki bwa are e nang kanga kainanoakin te waaki aio, ma te bono ae ti nanonna ikai, e kai boou bwa kanga e bon koaua n taabo aikai, a bon tangira riki ae na bonoaki bwa are e bon nang aobikebike te tabo aio, are ko na kanga ni mwemweka te aomata man te tabo ae bwebweraki iai man rikirake iai, moan te kangaanga kamwaingakin te aomata man ana kainga are e taneiai iai, ngaia are n taina aio a bon tangiria bwa e na bonoaki arei, bwa ngkana ti taekinna te bono ae ti nanonna, ae ngaia au taratara ngkana e boraoi au taratara ma te Beretitenti bwa tao ti nanoni boono

ae irarikin te kawai iaon Tarawa Teinainano, irarikin are e kaitara te Aro ni katorika are i Teaoraereke te Umwantabu ni Katorika are i Teaoraereke, ma e aki boou ane irouia kain Beru, e aki boou ane irouia kain Beru, ngaia are a bon raa nnanoia iai, bwa ana aoo te KUC are i Taboiaki, e bon tei iaon te bono, ngkana e na karauaki nako n noraki, ngaia ane are a raa n nanoia kain taabo aikai bwa e na bonoaki n te aekaki ane, tera ngkana e bon kona n reke angana iroun te Tautaeka, taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua, e na karaua nanona te Tia Tei tao ngkana te bwana ni karautaeka, ti aki te karautaeka n ae tao e a okioki te titiraki ma te karautaeka i bon mwin tian te mwakuri ao noran, bwa are e a tia ni kawaraki Beru riki n te tabo aei, e mwananga ana tiim te MISE ni 2018, ao e manga mwananga te aobiti ibukin te akawa bwa are uoua taabo aika e kainanoi te tabo aei, bwa e na kawaraki iai, a mwananga n 2020 te *Fisheries* , ao imwin kanga ti teutana te tabo e aki bwanin te tabo ane, are kanga e tabetabekia te Tia Tei , kanga ti tao kuatana ke rana are a karaoa aia kamatebwai iai ao a kaotinakoa te kataubo iai ao otinako boon kanga te katautau iai 500 tabun te ngaa, kanga karaoan te bono arei, ngaia are kanga bon ane teuana e tiku ngkai ni kakaeaki mwanen ae te mwane ae rangi ni bubura kaei, n aron ae kanga tia ke iai ake a rangi ni bubura ngkai, tia tiku n tataningai tao mwane ni buoka ake a na kona n reke riki aika bubura, bwa are n aron are I taku te buoka nakon te totokoan kangaanga n aekan aikai are ti karereke ni katoa ririki, 2 te mirion, ao e kataki ngkane n tibwaki ian ngkai bubuti ae e a kan 300 ke eang, e a kan ngkai 300 n ara taua ni mwii, iaon aban Kiribati ni kabanea, ngaia ae teuana aei ke akea ni bwanin , kanga n aia kamatebwai te MISE ao te tabo n akawa are a nako n noria e tuai ni bwanin te tabo aei, bwa e bon abwabwaki teutana, ma e ngae n ane ao are e a tia n tauaki mwina, tao ai bon ke iaon kawaina ngkana e reke mwane riki ake a bubura ao tao teuana te tabo ngkane ae na taraki bwa are iai kawawakin naba te tabo aei, bwa iai te baere te nei ni bokaboka iai, ae ngaia tao ane ae e tauaki mwina bwa aikai baika kakawaki aika riai ni kamanoaki, ao e koaua tao iai maeka akana iai , ma e kakawaki naba tenan maeka ma tao a tuai n rangi n rotaki n te aro are ana bon kona tao a bon kona ni kakai buokaia n te tai ae kimototo ma tao te tai ae abwabwaki antai ae na ataia, e na reke te ibuobuoki riki ae bubura kaei, ao e rabwa

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon.England Iuta: E rabwa ae taekinna te Beretitenti e rangi ni matata ao e koaua, tao bon ti okiran are kanga ngkoananoa, ngkana tao e

bon kona ni kabongana ana mwane te Tautaeka, e aki koaua ae kanga e a bon rangi n uarereke ae 2 te mirion ibukin aban Kiribati mai tabona nako tabona, ao n aron ae kanga ti bon ti ongongo n tainako, bon iai moa, iai moa te mwane iroun Tautaeka ae mwaiti, ngkana e koaua e nang kairaki kaini baire mai irouia taan buoka mai itinaniku ibukin mwanenakin itera aikai, n aron are I taku bon ti kawa aika Taboiaki ma Eriko aika rangi n rotaki bwa are a bon nako n tei mai Maeao, a bon nang kai rotaki ao bon ngaiia aika nang rotaki ngkai, ao n aron naba are I taekinna moan te kangaanga kamwaingain te aomata man maeka ae taneiai iai, ngkana ai ane tokin te kantaninga , ngaia a bon teimatoa ni bubuti aomata, iai angan kamanoakia, ao e bon koaua iai rakan te iabuti ao iai rakan rotakia naba n tokan taari n taainako , ngaia ane bon ti irian te bubuti ni kaoriori, tera ngke e mwannanoia aei, ke kabwara ara bure te Tautaeka bwa are aio moa au tabeka mai Beru n te tai aio, I a kabanea moa tai iaon kainanoia aomata ma rotakia ni maiuia ao aroia ao ni bon maekaia, e rabwa.

Tibiika: Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: E rabwa are e bon wene e a tia ni wene ana bubuti Beru, ao iai naba raona n Tia Tei are n ara itera are bon ane naba ae uouoti ngkai ana kangaanga ana abamwakoro aika a raweaki ao ai bon angaraoina, tao e koaua e tarataraki mwanen te Tautaeka are ai bon kanoan ngkane te kataumwane, ngkana tao e manga noraki te kataumwane ae na roko ma ngkana iai rakan te mwane ni ibuobuoki nakon te *Disaster* tao akane itera aika a riai naba n taraki, ao e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: E rabwa ara titiraki ane ao tao e a bane buokan ana titiraki te Tia Tei ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake te Minita ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora, e nakoim Tia Tei.

KAINANOAN TE ROAD SIGNS IAON KAWAIN MAIANA

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa *Madam Speaker* ao au titiraki ae N na tabekia ngkai e kangai,
"Kai e tia te katamaroa nakon kawain au abamwakoro ae Maiana, Iai ana kantaninga te Tautaeka bwa e na tibwatibwai Road Sign ke kanikina n aron mwaitin tokin te buti ni ikotaki ma tabeua riki nakon ara Kauntira ibukin kateakia n taabo ake a riai"
Ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana N ana titiraki ao aio ngkane ana te Tautaeka nakoina

"I karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki bwa akea moa ngkai ana babaire au botaki ni mwakuri ibukin kateakin kaetieti ke Road signs ao tabeua riki, ni kaineti ma ana tabeka te Tia Tei rinanon ana titiraki aio" Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te moan tai

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa te Minita, tao I a kareketai naba tao ni kaitau nakon te Tautaeka ngkai e a tia ara kawai, ma n aron ae ti kaongoaki ao iai te mwakuri ni kamataroa aika a nang karaoaki nakon kawain abamwakoro nako, tao ai bon te bubuti nakon te Tautaeka ngkana e kona ni waekoa n iangoa karekean tenan *Road sings* ke tenan kanikina irarikin te kawai, ibukin totokoan kangaanga, bwa ngkai ae kanga tia nori ngkai kai e a rangi n tikiraoi te kawai ai bon te kababuti, ni iriana are te bubu, kanga e toki ngkai kai e korakora te karau, tenan kabuanibwai, teuana naba te kangaanga ae kanga ti noria, kanga bureitiman kanga aikoa kona raoi *prove* iai *Case* n te kabowi ngkai akea te *Road Signs* , ao I taku bwa e rangi ni kakawaki ane, ao tao bon totokoan naba te kangaanga, I taku bwa I uringnga n taai aika nako, iai te karao kawai ae karaoaki i Butaritari ngkana eti au ururing ao kanga iai te koraki, bon tian raoi te kawai ao iai te korakina ae a kabuanibwai naba, ngaia are kanga bon ti te bubuti, e na kona te Tautaeka ke iai ana iango te Tautaeka ibukin tibwatibwan kanikina aikai irarikin te kawai, inanon ana tai ni waakini tenan mwakuri nakon kawain abamwakoro, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e rabwa ana tabeka, e koaua n aron ae e bon tuai n roko te karao kawai i Maiana, bon ti te karao kawai are e karaoaki arei, kanga ana tabeka te Tia Tei are raora tao mai irouia ana botannaomata rinanon te Kauntira ke tao tera ke, ma ai aron ae e tabekia te Tia Tei bwa te bubuti ngkoa bwa e kona ke kanga imwain te Katabu ae nako, Katabuakin te Tama, e aonga n are e ataki bwa rimwi ana taku tao kain aba ake tabeua bwa e a waaki ngkai te karao kawai are kanga itinanikun are bon te *Program* are e waakinaki, ma ti aki e bon ti karaoaki te kawai are ian bubuti aikai, kanga iai ana babaire te Tautaeka are e a tia ni baireia are ngkana tao iai botaki aika bubura n te abamwakoro teuana ma teuana, ao e na kona ni ibuobuoki te Tautaeka ni katamaroa te kawai ao tao baikara riki, kanga e a ti reke rokona tao n aba aikane, e a kona naba ni karaoi karikirake tabeua akeke a kainanoia naba te abamwakoro teuana ma teuana bwa are a tii n roko taian bwai ni mwakuri iai, ngaia are e koaua ngaia are e bon aki rinanon are tao e nang manga karekeaki tenan kanikina, are

kangai mwaitin te buti arei ao tao arei, ara kantaninga tao te Kauntira tao e a bon kona ni karaoa ane ngkana arona bwa iai ana iango iai bwa are ai bon kawain ana abamwakoro ao tao ae a bon tataningaki ngkane are kanga bon roko raoi te karao kawai i Maiana ao ngkane tao a nang bon kona ni manga roko aekakin waaki ane kanga e iangoi te Tia Tei ae karineaki ibukin tukan te kangaanga ma au kantaninga bwa e kona n tukaki te kangaanga naba aio ngkai inanon ke bon aia iango tao te botaki ni Unimwane ke tao te Kauntira, ngkana bon iai iango ni kan karaoa aio a bon kona naba ni katea aia kanikina ke tao tera, bwa e aonga n ae e aki ke e a noria te botannaomata naba are e buti inanon te kawai, I taku bwa bon iai mwakan te Kauntira naba ni karaoi aia Tua naba ibukin ane, ngaia are tao N na karautaeka nakon te Tia Tei n aron ane , ma e rabwa bwa are e toki moa kainanon waena n te tai aio, au kantaninga A karabwarabwa kain Maiana ngkai e a reke teutana kanga buokaia te waaki ae nako aio, ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon. Vincent Tong : Tao N na birinako teutana man te titiraki bwa are kanga ti a taku naba bwa e a tia naba kawaira ngaia e bon tuai tia, ma e ngae n ane te Minita tao bon ti te bubuti, kai kanga e tuai karaoaki raoi te kawai, kanga iai te kantaninga ngkana tao nakon n ningai ae na kona ni karaoaki ara kawai, ao tao ti a kona naba ni baireia ma ngkai bwa nakon n ningai ae ti na kona ni karekea ara *Road Sign* .

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: N aron are kanga te *Program* are e a bon tia ni wene n taai aika nako, te ririki 5 ane kanga e kantaningaia bwa e na waakinaki iai kawain Maiana, ngkai nanona e tuai naba n ririki teuana moa bwa are ngkai e nang tibwa kakaraoki tao Butaritari, bwa are aba ake 4 ake e a na karaoaki n te moan tai, Butaritari, Tabiteuea Meang, Nikunau ao Abemama, ao a tuai naba ngkai ni karaoaki, e nang tibwa karaoaki te kataratara, e tia te kataratara i Butaritari ao te kataratara e a tia naba i Abemama ao ngkane n te namakaina ae na roko e nang manga nako Tabiteuea Meang, ao imwin Tabiteuea Meang tao imwain banen te ririki ao e manga roko i Nikunau, ngaia are kanga tao e na bon ke te 5 n ririki, kanga imwin are ngkana a tia aikai, ao angkoa 5 te ririki imwina ao ngkane e na kona ngkane n roko i Maiana, ma are tao ane kanga teina moa n te tai aio, kanga aron te *Program* ae wene moa ngkai, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te kabanea n tai, ai bon akea buokan te titiraki ane e rabwa, ao tia nakon ara titiraki are imina, ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei ae

karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake, te Minita man te Botaki ni Mwakuri, Karikirake ao kateimatoan korakora, e nakoim te Tia Tei am titiraki

A KONA NI KABORAOAKI ARON TIBWAKIN TAURA SOLAR IBUKIA KAIN BERU MA KAIN ABAMWAKORO AKE TABEUA.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao aio au taekan au titiraki are N na tabekia

" Noran ae iai te kakaokoro n tibwatibwan taura ake a maiu man korakoran taai ake iaon abamwakoro tabeua ni kabotauaki ma ake a reke irouia kain Beru, bwa e kee riki are iroura, ngkana e kakoaua aio te Minita are tabena ao ti na butia ngkana e na kona ni kaboraoi bwa ake a na reke i Beru ana titabo ma aekakin ao mwaitin ake a reke man abamwakoro ake tabeua"

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru n ana titiraki ao aio ngkane ana kaeka te Tautaeka *" Iai te bitaki n tibwatibwa nakoia aba tabeua ni ikotaki ma Beru imwin ribotinan kangaanga nakon tabeua ara taura ao ibukin naba aki taun te mwaiti. I kukurei ni kaongoa te Maneaba aei bwa iai taura aika a boou ao a Tamaroa riki ake a na manga tibwatibwaki inanon te ririki aio,"* Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.England Iuta: E nangi n rabwa ana kaeka te Minita iaon aio, nanona kanga a nang bane ni manga tibwaki riki taura aika Tamaroa aikai nakon Beru, ke ana ti kaboaki mwin ake aki koro iai tibwaia taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki, eang n aron te babaire are ngkai, eang kanga ti taraia bwa taura akeke a tia n tibwaki ngkai ae e a tia ni kariaia te Kaebineti bwa e nang bitaki kanga te *Design* ke tao tera, kabwara au bure, te tamnei, e nang bitaki te tamnei ibukin tenan taura, ai ti aki aekakin taura ake a tibwaki ngkai bwa kanga e noraki n aron are I bon taekini ni kaekan ana titiraki te Tia Tei, kanga iai te kangaanga n abamwakoro ake a tia n tibwaki nako iai, ngaia are e a kunea te Tautaeka bwa e nang riai moa ni katoka te aekaki n taura aikai, tibwakin aekakin taura aikai, bwa a nang karaoaki moa taura aika Tamaroa, e a tia ni kukurei naba Tiaina ni butimwaea te tamnei are e a bon karaoaki mai irouia ara tia rabakau man te Solar man KGs ke tao te *Green Energy* ana kambwana te Tautaeka are kanga onean mwin te *Solar* ngkoa, ao e a tia n nako tenan tamnei akane nakoia kain Tiaina ao e a tia n oki ana kaeka Tiaina ao e tauraoi ni karaoi, ao ane iaon kawaia ngkai ni karaoaki, iaon kawaia ni

karaoaki, ao ngkana te tai are e tia iai, ao e na manga roko ao a na manga tibwaki nako aon Kiribati ni kabane, te mwaiti are e otanaki mai Tiaina 13 tengaa, bwa ane ngkoa ngkai tarakin mwaitin tao te katautau ni mwaitin auti iaon Kiribati, 13 tengaa mwaitin tenan auti, imwin kanga te ware auti are e nang tibwa tia ni karaoaki, ngaia are eang, kauarerekean ana kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki, eang ana manga roko riki tibwan Beru ngkana e roko te tibwatibwa are e boou, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.England Iuta: E rabwa e rangi ni mataata ane ana kaeka te Minita, nanona ti kantaninga bwa Beru, teuana mai buakon abamwakoro ake a moan reke tibwaia, kanga n aron otara, are aki koro raoi aron tibwara n ae nako, ao ngkane tia kantaningaia bwa a nang moan roko, toa n ningai ae katautaua te Minita iai bwa a na tauraoi n tibwatibwai aia taura aikane, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ngkana, a nakoraoi mwakuri ma babaire ngkai aika kaweneaki n te tai aio, ao te katautau bwa angkoa imwain banen te ririki aio ao e na kona n tibwaki tenan taura nako aon Kiribati ni kabane, ngkana a nakoraoi bwaai ni kabane, ti aki kona n ata te kangaanga ma kangai aio ngkai te katautau, ngkana tao manga iai te bitaki, tao e aoria tia manga bon kaongoa te auti aio, n te tai are e na manga, ma ngkai moa ara katautau n te tai aio, angkoa imwain banen te ririki aio ao angkoa e na kona ni bane n toa Kiribati ni kabane, Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki, e rabwa ara titiraki ane ai bon akea buokana ao tia nakon are imwina, e na tabekaki te titiraki are imwina iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai e na kaeaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Martin Moreti te Minita ibukia Aine te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi, e nakoim Tia Tei

ANA MOTINNANO TE TAUTAEKA IBUKIN KABWAKAKIN AIA ALLOWANCE ATAEI AKE IAN 5 TE RIRIKI

Hon. Ieremia Tabai: Ko rabwa Tia Babaire ao aio au titiraki, *"Teuana ana motinnano te Tautaeka aio bon kabwakan aia Allowance ataei ake ian 5 te ririki e aki boou aio bwa bon aio naba te motinnano are e taekinna 4 te ririki ke 5 te ririiki n nako ao e aki koro bukina bwa e taku bwa e tangira te kamatebwai imwain kabwakana. E kona n tuanga te Maneaba aio bwa e na kabwakaki n ningai?"*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti temanna n

ana titiraki aio ao e koaua aio moa kaekana ae wene i matara n te tai aio *"N te tai aio ke n te tai aei ao e tuai kona moa ni bwaka te mwane ibukia ataei ake ian 5 te ririki ngkai e karaoaki moa te kamatebwai ao te maroro ae onoti iroun au botaki ni mwakuri"* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ieremia Tabai: Tao iraua riki te ririki ae tangiria te Minita ma te Tautaeka bwa e na karaoa ana maroro imwain bwakana,?

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E raba Tibiika ao e rabwa buokan te titiraki, e koaua kanga e biri n taumatoa te titiraki aio bwa kanga e a bon tangiria naba bwa ti nang karaoa naba are e bon tangiria, ma tao N na karautaeka nakon te Tia Tei ae moan te karineaki bwa ae bon tiku barongakina iroura bwa are bon ara motinnano , ao ti bon mwakuria, ae ti wawakinna, e koaua ae e rawata ara motinnano tabeua ake a tia ni manga ni bwaka, ao ti kona naba n taraia bwa ti aki te bwai ae e a rangi n *urgent* ke tao e rangi ni kakaiaki are tao tera ae a nang ienikuria te Tia Tei ae karineaki, ma I taku bwa ti bon barongaia ao n te tai ae waekoa e na otinako mwina bwa te kakukurei nakoia ara botannaomata ao e rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei mai Nonouti

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire I aki taumatoa, ai nimaua aia ririki aomata n tuangaki bwa e na bwaka ao e tuai man bwaka, ao n te tai aio te Minita e aki kona naba n tungaira bwa n ningai, bwa ae kamatebwai naba, e kona n tuangira bwa tera taekan ane Tia Babaire, mwamwanakia kain Kiribati.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei ao I karabwa bure ngkana tao e na kaunna au kaeka ma I taku bwa te bwai ae I karaua ni kabwarabwara nakoina n te tai aio ao ti na kukurei n ataia te botannaomata bwa e a bwaka tenan *Allowance* ke mwane ni ibuobuoki nakoia ara roronrikirake are 18 nakon 59, te mwane ni kara e a rangi ni bubura, ara kantaninga bwa ngkana a bon boo naba iai, ao aio e na rangi ni ibuobuoki naba nakon te kantaninga are ibukia te roro ae 5 te ririki rikaki, ngaia are ae ti bon tarataraia, ao ti na kamatebwaia riki bwa ti na taraia bwa ngkana *Overtaken* ara motinnano aikai, ti kona n nora riaina bwa tao ti kona n taona, ao ngkana ti aki ao ti na bon kabwaka ian kamatebai akana ti waakinna ngkai ma te onaoraki ni irekereke ma te *UNICEF* , ae ti bon teimatoa naba ngkai ni bobowi ni baronga aio, ngaia are N na karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki ae bon ti barongaia, e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te kabanea n tai

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ti ata nanon te taeka ae te baronga, e na aki karaoaki, Tia Babaire e kakoaua te Minita bwa ana karaki aio ana kakoaua kain Kiribati ae ai nimaua te ririki ao e tuai man tia.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: Eang e rabwa te Tia Babaire ni buokan ana titiraki te Tia Tei ao are N aron are I a tia ni kabwarabwara, eang ae bon waakinaki, ao ti na teimatoa, ti kona n taekinna bwa e na bwaka, kai bon aio ara motinano ao e aera bwa e na aki bwaka, ma are ti aki aia motinnano, ae ngaira ae ti na bon karaoia ao ti na keiaki ni katamaroa, ao I kukurei naba n taekinna ibukin aia rongorongo kain Kiribati, bwa ti a tia naba ni maroro ma te *Australian High Comm* ao e tauraoi naba n anga ana ibuobuoki iaon te itera aio, ngaia are e na riai n ataia te Tia Tei ae karineaki ao kain Kiribati bwa ae bon kekeiaki ara botaki ni mwakuri ae te MWYSA ma rabwata aika irekereke ma ngaia, n aron te onaoraki ao te UNICEF ao rabwata riki tabeua iaon te motinnano ae ti taku bwa e rangi ni kakawaki aio, ngaia are e aoria bwa are tao e bon maan teutana ma ara kantaninga bwa ai tiaki te bwai ae tao te kangaanga nakoia tao te roro aio, kioina ngke ti kakoaua bwa e rikirake te maiu ao te maiuraoi, ao ai akea te kangaanga ngkana arona bwa tao e bwaka ke e aki, I taku bwa e aki rotaki te roro aio bwa e a rikirake te maiuraoi iaon abara ae Kiribati, Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ane, ara kabane n titiraki bon te titiraki naba ae na tabekaki iroun Tia Tei temanna mai Onotoa ao n aron are I taekinna e taoni moa ana titiraki n te bong aei ibukin katabeana ibukia ana botannaomata, tia nakon ara bwai are imwina,

MOAN WAREKAN TAIAN BIIRA

Kiraaka: Moan warekan taian Biira

Tibiika: Ara moan Biira ae na warekaki n te tai aei e na tabekaki iroun te Minita ao te kauoman Beretitenti bwa te Minita ibukin te *Ministry of Finance* iaon te *Procurement Amendment Bill 2021* ao I a kanakoa nakon te Kauoman, bwa iai te kangaanga te Beretitenti,

H.E Taneti Maamau: Akea te kangaanga bwa tao e mwakuria ana tai ma tenan titiraki ma tao ibukina iai titiraki aika nako ngaia are tao, ma are tao ai bon mwin ngkai 12, ngkana ti na bubuti ngkana e a kanakoa imwin te katawanou, ma e bon nakoim bwa ngkana e mena e na nako ni weteakia, ao e rabwa.

Tibiika: Ngkai tao iai moa tabetaben tera ma akea te kangaanga bwa kai ai bon te kuata imwin 12 ao tao tia kamotirawa moa te auti bwa kam aoria naba manga bon boou ami

kantaninga nakon te Biira ae kakawaki aei n te bwakantaai, ngaia are tia kamotirawa moa te auti ao tia manga kaitiboaki ikai n te aoa 2 kam rabwa.

MOTIRAWA NI KATAWANOU.

Tibiika: Kabwara au bure imwain ngkoa motirawa n te *Lunch* ao tia bon roko ngkoa n are moan warekan tanan Biira ao n aron are I taekinna, te Biira are e na moan warekaki ngkai, te Biira ae te *Procurement Amendment Bill 2021* ao e na uotaki iroun te Kauoman Beretitenti ao bon te Minita naba n te Mwane Hon. Dr. Teuea Toatu ao I anganiko te *floor* bwa ko a tabeka moan warekan am Biira e nakoim.

Procurement (Amendment) Bill 2021(1st Reading)

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* imwain ae I waaki ao tao bon te bwana moa ni kamauri nakoira ni kabane, e moa mai iroum *Madam Speaker* , te Beretitenti, Minita, Te *Leader* n te kaitara, Tia Tei ao kain Kiribati ni kabane ni ikotaki ma kain au abamwakoro ae Abaiang, bwanan Te maiu ao Te marurung kam na bane ni mauri.

I kukurei n tei n te tai aio n uotarake te Biira aio nako matan te Auti ibukin te Onono iaon te Tua ni kabobwai ke te *Public Procurement Act 2019.* N aron ae tia ni kabwarabwaraki n tain te *Bill workshop* are karaoaki n nakon Taan Tei ni kabane, n te wiiki ae nako, ao te Onono aio e boboto iaon katamaroa iaon te waaki ni kabobwai irouia ana rabwata te Tautaeka nako, ni ikotaki ma ana kambwana te Tautaeka *SOEs* ao *Statutory Bodies Corporation Authorities or Authorities.*

Tia Babaire tao e bon kakoauaki bwa te Tua ae ibukin te bobwai I taku bwa bon teuana te Tua ae nang kakawaki ibukin kamanoan ana bwai te botannaomata, ana uringaki bwa te moan Tua are e kateaki ibukin te itera aio ibukin te kabobwai, e bon moanaki man, iai te moan Tua are e aranaki bwa te *Public Procurement Act 2002,* ma n aron ae a uringnga Taan Tei ao te Auti aio e a tia ni kamaunaki te Tua ane ibukin norana ae e aki nang bobonga raoi, ao e aki nang boraoi n te tai ni waaki, ke e aranaki bwa taian *best Practices* ake a kakaraoki n aonaba ao bon iaon te itera ibukin te kabobwai, ngaia are e bibitaki, e kamaunaki te Tua ane 2019 ao n oneaki mwina ngkane n te *Public Procurement Act 2019* are nanona ngkai ai teuana tabun te ririki imwin te tai are e tei te Tua ane.

Ma e koaua *Madam Speaker* are e koaua are e taekinaki ae e aki kona n toki te katamaroa ao imwin kawakan ke karaoan nanon te Tua ane ao a noraki itera tabeua aika e

kakoauaki bwa aki rangi kanga aki rangi n nakoraoi, ngaia are e bon riai ni katamaroaki ibukin kabutan raoi riki ao kakorakoran te Tua aio, *Madam Speaker* n tain te Onono ae e na karaoaki ae N na tabekia nakon matan te Auti n Tei aei, bon tiaki Onono aika rangi ni bubura bwa I taku bwa ti tabeua ti taian Onono iaon taian taeka, ao n aron are e a bon tia ni maroroakinaki n taian te *Bill Workshop* I taku bwa kanga bon tein te maroro kanga I taku bwa e na bon akea taian *Nature Issues* ma tao e koaua bwa are e bon uki naba ngkai taian katamaroa ke tao taian kan ota ke tao taian Karin raa, imwain ae karaoaki te kauoua ni wareware iaon te Biira aio, I aki nang abwabwaki te Onono ae karaoaki nakon te Tua ae ngkai ae te *Public Procurement Act 2019* bwa bon mwaiti te Onono ae karaoaki bon 5.

Ao te moan Onono bon nakon te kibu ke *Section 3, 3.4* are e kaineti taian *Definitions* ke tao taian, rainan nanon taian taeka are a kabonganaki inanon te Tua, ao te taeka teuana ae manga bitaki nanona. Te Tua aio bon te taeka ae *Chief Procurement Officer* are e nang oneaki mwina ngkai e nang kamaunaki te taeka, ti aki are e nang nanonaki ngkai n te tai aei ian te onono aio bwa te Tia koroboki, are nanon ngkana ti taekina te *Chief Procurement Officer* n te Onono aio ao e nanonaki te taeka ae *Chief Procurement officer* bwa te Tia Koroboki n te Mwane ke tao te *Secretary for Ministry of Finance and Economic Development.*

Ngkane te kauoua n onono bon iaon te kibu ke *Section 15* are e nang bitaki ngkane, e nang bitaki nakon te taeka are n te *title* are te *Chief Procurement Officer* e a bitaki nakon *Procurement Officer* , te Onono aio e bon aki rota aron ana mwakuri ke taben te tia mwakuri aio, are e mwaneweaki ian te kibu ke te *section* aio. Tao N na ti kabwarabwara teutana ikai *Madam Speaker* bwa are n te Tua ae ngkai te *Chief Procurement Officer* ke kanga e karaoi uoua nakoa aika uoua, bwa teuana e bon kaina naba te *Board* bwa are e aranaki bwa te *Central Contract Award Board* ao e bon Tia koroboki naba nakon te *Board* anne, ngaia are tarakina kanga titebo ma iai te *conflict* bwa are bon ngaia are karaoi taian ke e *process* ni kabane taian s*ubmissions* ngaia are e reitaki ma naake tao a *tender* nake tao *fit* ao imwin anne e a manga bon nako n tekateka n te *Board* ao iai naba ana *voting power.*

I taku bwa aio iroura tarakina ao tia tia ni kakoaua n taai aika nako kanga e kuri ni karekea teutana te c*onflict* bwa are tao n tabetai ngkana e karaoaki ane ao te *Chief Procurement Officer* n aron teina ngkai ae n Tua ngkai, ngke e roko

nakon te *Board* e a kaman roko *put up preconceive answer* ke tao *preconceive solution* ke tao *preconceive* te *tender* are e taku bwa e na rin, ao ane ngkane are e na kona n ngurengure iai te *Board* bwa tao e aki rangi n *depend* n ana mena bwa are e a kaman reitaki ma naake tao ana *tender* n te tai ane, ngaia aio ngkanne bukina ae bitaki ngkai te *Chief Procurement officer* e nang bon nakon te Tia Koroboki. Te Tia Koroboki n te mwane ao nakoan ngkane te *Chief Procurement Officer* aio are e nang bitaki ian te onono aio bwa e nang aranaki bwa te *Senior Procurement Officer* ae ti nakoana ae bwa e nang ti *provide* e nang bon ti anga te boutoka ke te *Operational support* nakon te *Board* ao nakon te *Ministry* ao nakon taian *Procurement entity* ngaia ane ngkane bon bukin te Onono iaon te kibu ae 15, ma e kamataata riki, akea te bae e anaki man ana mwakuri are bon oin ana mwakuri te *Officer* aio, ti te bae e anaki ngkane bwa e anaki moa bwa e aki tekateka te *Board* ao akea ana v*oting power* ma e nang bon ti kabanea ana tai bwa e na *provide k*e *become a Secretariat.* E na karaoa taian *advice* ke tao taian raa nakon te *Board* ao a nang akea mwakana are e na katei bai ngkana n te bowi n te *Central Contract Award Board.*

Te Onono ngkane ae te kateniua bon nakon te Kibu ae 17, te Onono n te *section* aio bwa te *Senior Procurement Officer* e na taua mwin ke ni baronga. I taku bwa I bon tia n taetae iaon aio, ma e aoria, e na baronga te *Central Contract Award Board* , ian te Tua ae ngkai n aron ae I tia ni kabwarabwara ao te *Chief Procurement Officer* e bon kaina *member* n te *Board* aio, I taku bwa tia naba ni kamataata, tao e bon ataki irouia kain te Auti aio bwa uoua aron tein taian kabobwai, bwa iai taian kabobwai ake e raka ana *value* ke tao mwaitina iaon $50,000 te ngaa ao iai te kabobwai ake e bwaka ian $50,000 te ngaa ke, te bobwai are e aranaki bwa taian *high value contract* are e $50,000 tengaa ni waerake, anne ngkane e nakon te *Central Contract Award Board* , ao ngkane *Contract* ake a bwaka ian $50,000 rikaki e nakon te *Contract Award Committee* .

Te Tia Babaire ngkane n taian rabwata aikai n aron are I tia taekinna ai bon te Tia koroboki n te Mwane ngkane ae nang bon Tia Babaire n ane te *Central Contract Award Board* are ibukin taian *bid* ake a raka iaon $50,000 tengaa ni waerake. Ngkane ibukin Te *Contract Award Committee* iai te *Board* te komete are $50,000 tengaa te rikaaki, e nang bon Tia Babaire iai ngkane bon te *Ministry* are te *Procuring entity* are nanona ngkana tao te *Ministry of Health* bwa iai ana bid ke tao ana mena ae karaoia ao bon ngaia ae e na bon *Chair* te komete ane, ngkai n teina ngkai te komete ane ngkai, e bon *Chaired*

iroun *Chief Procurement Officer* , are nanona bwa n nanon ae I taekinna kanga e a taboro ke ai uoua ana mwakuri ae karaoia te *Chief Procurement* ae bon *Chair* ao bon ngaia naba are e katauraoi taian bebwa ibukin te komete ane, are nanona bwa kanga tarakina I taku bwa e aki kona ke e kuri iai teutana ke e kona ni iai te kauntaba, ao ngkana iai te kauntaba. ao ngkana iai te kauntaba e bon kona naba kamamara aron butimwakan taian *Tender* ke tao taian *Evaluation Process* are e na karaoaki.

Te kaaua ngkane n onono bon nakon te kibu 18, *section 18,* taben ke nakoan ngkoa te *Procurement Officer* man te *Finance* are e kairia ke n *Chair* te *Contract Award Committee* n aron are I tia ni kabwarabwara ma I taku bwa tao I biri rimoan au *note* e nang anganaki ngkai taian M*inistries* ake a bobbwai, te *Senior Procurement Officer* ngaia are e na tabe ma tauan mwin ana bowi te komete, ke tao n aron are I taekinna e nang bon mwakuri kanga te *Secretariat.*

Tia Babaire te kabanea ngkane n Onono n aron ae I taekinna ae te kanimaua, bon te karinrin nakon ae karinaki ngkane, iai te kibu ae boou ae *Section 39A* , aio are e karaoaki bwa te Tua aio n aron tein te Tua aio ngkai e kuri n aki nang ni mwaneia, nang mwaneia rabwata ake tabeua naake n te *SOEs* , taian *Statutory Corporation* , taian *Authorities* , aki nang mwaneweaki ke mwaneaki n te Tua aio ngaia are ngkai e a bon nang kamatataki ngkai n te Onono aio bwa *All* taian *Procuring Entities whether it's a Ministry ,* te *Ministry* ke tao *Statutory Bodies* te *SOE* ke tao te *Authority* n aekakin tao te *Civil Aviation Authority* ke tao te *Transport License Authority ,* a nang bon bane ni kabaeaki ian te Tua aio bwa ana riai n *Procure* ngkana iai ana bobwai ke te kabobwai ana riai ni karaoaki n aron kanoan te Tua aio, ngaia ane ngkane te Onono, te kabanea n Onono are e a katabangaka, e nang tieuataake aron korakoran te Tua aio bwa e nang aki ti kona n anaia taian *Ministries* ma ana bon bane naba ni karaoaki nanona irouia rabwata ake tabeua n aron are I taekinna, te *SOEs, Statutory Bodies* ao taian raa riki, are nanona bwa kanga e a bon tieuataake, akea ae kanga e nang kaokoroaki ao tia bane ni kabaeaki bwa bukin ngkana ti nang karaoa aron te bobwai ibukin ana bwai te botannaomata, iai te Tua teuana ae ti bane ni kabaeaki iai. Ao anne ngkane bon bukin te Onono ane, ngaia are I taku bwa *Madam Speaker* I taku bwa bon taian Onono aika Uarereke, taian Onono aika bon tia ni maroroakinaki n *Bill Workshop* ma e ngae n ane ao N na rangi ke ti na kukurei naba ni butimwaai taian katamaroa, taian *Comment* ke taian iango ni ibuobuoki nakon kabutiraoan riki te Tua ke Onono ae karaoaki nakon te Tua aio, ngaia are man taeka akane *Madam Speaker* ao

I kukurei ni kawenea imatan te Auti aio bwa te Biira ibukin te Onono nakon Tuan te Kabobwai ke te *Public Procurement Act 2019* bwa e na warekaki te moan tai, ko rabwa ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: E rabwa te Minita, te kauoman Beretitenti ao ngkane N nang kanakoa te maroro iaon ana Biira ao I kanakoa moa nakon te Kaitara, te *Leader* n te Kaitara ko kanakoa am maroro iaon te Biira, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao ti kaitaua te kauoman Beretitenti ao te Minita ibukin tabekakin te Onono nakon te Tua ibukin te Bobwai, tao riki ni irekereke ma ana mwane te botannaomata, ao I taku bwa n aron are e taekinna e a bon tia naba ni boo te maroro iaona ma tao aei naba bon ke e kakawaki naba ae ti manga bon kanakoi ara maroro ngkai e a ongora ngkai Kiribati e aoria raoi n ae ota raoi n aron te Onono ae karaoaki ngkai,

E koaua e nang kakawaki te Tua ibukin te kabobwai bwa e kanga raoi aron te kabobwai riki ni kabonganan mwanen te botannaomata, ao e a tia ni mwaneweia te kauoman Beretitenti bwa aei tao te moan Onono ngkai n te Tua are boou are 2019 are onean mwin te Tua ngkoa are 2002, ao tao imwain ae I reitanako au maroro te Tibiika tao e kakawaki moa ae N na bon kaotia ae ti boutoka te Biira aei, bwa e nang kakawaki katamaroan tenan Tua are e a tia ni wene ngkai, ngkana e a tia noraki tao te mwarara ni itera tabeua ao aei ae nang kakawaki bwa e na tobwaki, ao ngaia are kanoan te Onono ngkai aei, ti boutokaia ma tao iai naba itera ngkai ti kan titiraki n aron tao aan te bitaki ngkai ae tabekakirake iai te Biira aei, te Onono aei, aana are tao oin bukina are tabekia te kauoman Beretitenti, tao ibukin riki tao iai te nakoa teuana are kanga te tao te mataniwi ibukin te bobwai, te *Chief Procurement Officer* are e taekinna bwa kanga tibwangana ngkai n te komete are kanga e rinanona tenan bobwai are e riaon 50 tengaa, e Tia Babaire ao kanga e Tia koroboki naba iai, ngaia I taku bwa e kakawaki aei are e mwaneweia n tibwangan te komete aei n aron te mwakoro 17, ma I taku bwa ngkana aron bwa ti bon wareka raoi te Tua aei te Tia Babaire ao kanga titabo ma akea raoi te kangaanga iai, bwa ngkana ti nora ane te mwakoro moa 17(2) ao e oti iai bwa te Tia Babaire n te komete aei te Tia koroboki n te mwane bwa ti aki te *Chief Procurement Officer* ao te Tia koroboki iai, te Aobitia are man te *Procurement Unit* ke tao mwangan te Botaki ni mwakuri n te mwane are e tararua te itera aei, kanga te bobwai, te Tua ibukin te bobwai. Ane moa kanga te mena ian, tao bukin te Onono aei , ma ti nora riain te Onono

aei tao teuana ian te kabwarabwara n are te *Chief Procurement Officer* , I taku bwa iai te kamataroa n aron aei, bwa ian te Tua ae ngkai, ao te *Chief Procurement Officer* , te mataniwi ni mwangan te tabo ni mwakuri are e tabe ma te bobwai ke te *Procurement ke te Procurement Unit* , ao te aomata aei are ana aomata te Minita n te mwane are e na anga arana nako te Beretitenti ao te Beretitenti e na rineia ma kanga n ana ibuobuoki te kabineti, ane tao te katamaroa ae ti noria ae nang Tamaroa iaon te Biira n Onono aei, bwa are e a iraki ngkai te kabwarabwara iaon tao te nakoa ane te *Senior Procurement Officer* e a bon taekinaki bwa e na bon iraki are te kateirake ian te Tua ae Maungatabu are n 99, are bon kateirakeaia taan mwakuri n te Tautaeka, aika e rawata tenan katamaroa ae ngaia ti butimwaeia iai te Biira aei, ma tao e na manga karaua raoi n rinanon riki ana Onono te Tautaeka tao iaon riki mwakoro akana nikirana bwa e aoria n ae eti raoi otan te botannaomata n aan te bitaki aei, ma ti ota n aron te katamaroa ae nang kakawaki ae e naaki titebo te aomata are e Tia Babaire n te rabwata teuana ma te tia tau miniti, kanga aei te mena ae tabangaki, ma kai ti noria, titabo ma bon akea, ma ngkai e a bitaki ngkai n aron ae tangiria te Tautaeka bwa e nang bon katuruaki bwa te Tia koroboki ngaia te *Chief Procurement Officer* ae I taku bwa e na kona n taraia bwa tao imwain tao inanon tain te komete ao manga katamaroa bwa e aoria n are e oti raoi ao n teretere raoi nakoan te *Chief Procurement Officer* are ai te Tia Koroboki,

Bwa ngkai ngkana ti tara te Onono nakon te mwakoro 17 ao e kangai te mwakoro 17, bwa e na iai te *Board* are ngaia te *Central Contract Award,* te mwakoro 17(2) ao ngkane a bane ni bwarabwara iai kain te *Board* aei, ao e kangai bwa A, te tia Koroboki n te mwane ae ngaia naba ae na karaua ni baronga aron kanoan te mwakuri n te bobwai ao e na Tia Babaire, te kauoman ke *B* te *Chief Procurement Officer,* ma are ngaia kanga ngkoa te kangaanga ngkai n te
tai aei,

Ao ngkane ngkana e roko n are *F* ao te *Procurement Officer* ae aei te aomata are ngaia ae tia koroboki n te *Board,* kanga ti ti kamena bwa tao bon iai riki bukin te katamaroa aei iroun te Tautaeka ae ngaia ae katururua bwa e a bita te *Chief Procurement Officer* bwa e angan raoi te Tia koroboki, ti nora naba riain aei ae na anganaki te Tia koroboki, ngaia ti boutoka te Biira aei bwa bukin are te *Chief Procurement Officer* ngaia naba are e na kariaia tanan bobwai are kanga man te tabo ae ti teuana ke te *single source procurement,* ao tao aei teuana tao te bwai ae e a noraki imwin kabongan te Tua ae 2019 ao e a noraki bwa ngaia tao e

bon riai are te aomata are e na anga te babaire bon te aomata ae kanga e na bon iai naba te tibwanga irouna ibukin karaoan babaire aika tao a bubura n aekakin ane, ao aei ti ataia bwa iai tao bwaai aika noraki n taai aika nako ae ngaia e rawata iai te titiraki, bwa e aera kai e nang kariai te bobwai ae nang bubura kaei te aomata ae ti aki tao te tia koroboki kanga akea nakoana raoi n te tabo ni mwakuri, ao aei te mena ae nang kakawaki bwa ti nora naba riaina bwa tao e bon koaua ae nang bon riai te *Chief Procurement Officer* bwa te tia koroboki bwa are n te Tua are 2002, te *Chief Procurement Officer* te tia koroboki ngkoa n te Kabineti, ae ngaia are kakaraoi tenan babaire ibukin bobwai ake a bubura are ko aki rinei are tao 3 kona kangai bwa ai bon ti teuana naba, are e na bon karauaki raoi ni kabwarabwaraki bwa ibukin tera kai e a bon rineaki naba te rabwata ane ke tao te kambwana ane ke te bitineti ane.

Ngaia aei ae ti taku bwa e nang kakawaki te Onono aei, ma I taku bwa iai iteranan ae ti na bubutia te kauoman ao te Tautaeka bwa ana manga karaua raoi n taraia bwa I taku bwa tao bon iai riki aan te mena aei ae ngaira ti noria bwa e a riai ae nang bon anganaki te tia koroboki te nakoa ae te *Chief Procurement Officer* ngaia ane ae ti butimwaia iai, ma ti butimwaea naba te Onono are ana riai naba ni kabaeaki ana rabwata ke ana kambwana te Tautaeka, tao ngkai moa n te tai aei bwa are bon te kantaninga n ana kambwana nako te Tautaeka ana riai ni bon buti kanga aekakin tenan bitineti, are e nang bon akea ana mwane te Tautaeka ae a na kabutaki iai, ma tao n te tai aei ti nora naba riaina ngkai moa kai e bon teimatoa te ibuobuoki nakon rabwata aikai bwa a nang bon riai naba ni kabeaki ian te Tua aei bwa a na ira naba te Tua n te kabobwai bwa are ana mwane naba te botannaomata are ana kabongana, ngaia ane naba ae ti butimwaea te Onono aei ibukin kakawakin naba te mwane are e mena ke anganganaki rabwata aikai ana kambwana te Tautaeka ke ana rabwata ake tabeua are a kateaki ian te Tua bwa ana riai naba n ira te Tua aei bwa e na kirati ao e na akea te anga ni babaka ni ikawai ni kabonganan te mwane n te bobwai, ngaia ane teuana,

Ao eti bwa e nang ni uarereke tenan bitaki aikai ma a nang kakawaki ao I taku bwa ikanne e manga bon taraia raoi te Minita bwa ngkane tao e na karinaki riki tenan Onono n are 17, bwa are e a taboro ngkai bwa are te tia koroboki bon kain naba te *Board* ao te Tia Babaire, ao te *Chief Procurement Officer* bon kaina naba, ao tao e a kona n taraki bwa engaa are nang kamaunaki, te *Chief Procurement Officer* ke te Tia koroboki, tao ane te ibuobuoki ni katamaroa bwa e aoria n ae bon turuturu raoi are tenan tibwanga aikai.

Ngkanne nikirana tao iai naba te Onono are nakon 15 are e na bitaki te taeka ae *Chief* nako *Senior* , ao ngkana ti tara te mwakoro ae 15, ao I taku bwa e nang teretere raoi bwa aei kanga e oti bwa tera kanga te bwai ae kantaningaki mai iroun te aomata are te *Chief Procurement Officer* , are n te tai aei ai te Tia Koroboki n te mwane, teuana e na riai n nang korakora ana mwakuri raoi ke tao e na aki kona tao ni karirriaki tenan waaki are tao e na biiti aron te waaki, e na aki ira te Tua bwa e na kangaraoa aron te bobwai nako ane, kanga n taetae ni imatang e nang *High Level of Integrity* , ao ane ae I taku bwa e nang kakawaki bwa eara ngkana arona bwa ai te bitaki aei ae tangiria te Tautaeka, bukin tera kai e nang akea tera ngkane anuan te *Chief Procurement Officer* ae ti kantaningaia , bwa e aera na riai n aki riki ngaia ke kantaningaki bwa e na karaoa riki te mwakuri ae na itiaki e na aki kona ke n anaaki nanona ke ni karirriaki n tenan waaki ni babaka ni ikawai, ao ane kanga te mena, ke te bitaki n ane ngkana arona bwa e noria te kauoman bwa ngaira n ara taratara tao aei e a bon aki riai ni iai te bitaki nakon te itera aei, bwa are aei naba e bwarabwara raoi naba aron tibwangan te *Chief Procurement Officer,* tao e na Tamaroa riki ngke arona bwa e a kamaunaki te *title* ke tao e nakoa ae te *Chief Procurement Officer* ao e a oneaki mwina n te *Senior Procurement Officer* ao tao e koaua ngkane are ngkane antai are e na manga karaoa te tibwanga arei, e na riai n nang mena irouna te nano ane ke te anua ane, bwa ngkana tao iai naba tao rekerekena ma te bobwai teuana, e na kona n taekinna ni kangai, aki kona ngai ni mwakuri aei bwa arei ao arei, ao ane ae ti taku bwa tenan koaua ae a kakawaki bwa e na iria te aomata ane te *Chief Procurement Officer* ma ngkana arona bwa e tangira te Tautaeka bwa e na kabaeaki naba iai te *Senior Procurement Officer* , ae ngaira iroura aei ae kanga te nakoa ae uarereke riki ao tao e a manga kona n taraia ma n ara koaua ao e na riai ni bon tiku n arona ane 15, bwa are aei bon kabaean ao tibwangan te *Chief Procurement Officer* ian te Tua ngkai are e wene ngkai, ao ngaira iroura ane tao e a bon Tamaroa.

Ngkane iaon are kabaeaia tenan rabwata ake ana kambwana te Tautaeka ae I a tia n taekinna, ti nang butimwaea aei bwa a riai ni karaoa aikane, ma tao ti na bubutia naba te Tautaeka bwa e a taraia bwa engaa raoi nnena ae na riai n rin iai ian te Tua , bwa are ngkai tia taraia ngkai bwa ti na bitaki ke ti na karina aei ian mwakoro 39, e nang riki bwa 39 A ao ngkana ti tara te Tua, ao aei te mwakoro aei kanga iaon te aki mwakuri raoi, e mena ian *Part 8* , ae iaon te *misconduct* , ma I taku bwa ti aki ae te kantaninga bwa e na mena ian aei bwa akea rekerekena ma te *Misconduct* ma tao ti aei tao nnena

raoi, I taku bwa tao 2, tao e na mena ian are kanga *this code* bwa antai aika a na kabaeaki ian te Tua aei, ma kanga tenan maroro ni ibuobuoki nakon te Tautaeka ibukin tao kanoan te katamaroa riki ao ti butimwaea te katamaroa iaon tao katuruturuan riki te nakoa ae te *Chief Procurement Officer* , ane ae I taku bwa e nang kakawaki ao nikiranan tao e manga kona n taraia riki te Tautaeka bwa are iai te tai ni n are imwina ni katamaroaki, ao kabaeaia tenan kambwana ma ana rabwata nako te Tautaeka are e a bon teimatoa ngkai ni kabongana ana mwane te botannaomata, ma tao n te tai are tao aikoa iai kainanoa ana ibuobuoki te Tautaeka, tao e manga bon taraki bwa ana riai naba ni ira te Tua aei bwa are te Tua aei e irekereke ma kabonganan te bobwai are e na kabonganaki iai kaubwain Kiribati, ke ana mwane te botannaomata.

Ao teuana naba kanoan te ibuobuoki naba bwa are e kaotaki ian are te Onono ane 39(A) bwa e na iai tenan *Regulations* ke tao tenan Tua ni kaetieti ake ana ibuobuoki ibukin kakoroan nanon te Tua , ma iai *Regulations* are a na kona ni karaoaki ibukin kaotan aran tenan SOEs aikai bwa tenan raa, kambwana aikai ake a na kabaeaki ian te Tua aei ao teuana naba bwa tenan *Regulations* aikai a na kaota aron bobwai are a na iraki irouia bitineti ke ana kambwana te Tautaeka aikai ma ana rabwata aikai, ao I taku bwa aei tao e bon kona ni manga taraki bwa ngkana arona bwa e nang rin aei ao titebo ma e a manga birinako man te koaua are e na riai ni ira kanoan te Tua aei, ao ngkane kanga titabo ma e na karekea te kantaninga are ana kambwana te Tautaeka a bon kaokoro tao kawain te bobwai ane ana manga anganaki ian te *Regulations* , ngaia ae tao ti tenan iango ni ibuobuoki ma te koaua ae ti boutoka iai te Biira aei, te Biira n Onono bwa katuruturuan raoi te tibwanga arei bwa antai raoi ao ngaira ti butimwaea are e nang riai ni mena iroun te tia koroboki, tao n noran tao bwaai aika tia n riki ae ngaia ae kanga e rawata iai tenan tabeaianga, ma tao aikane ao ti nang boutoka irakin nanon tenan Tua bwa e nang kakawaki aikai ao tenan ke tao iai naba rekereken te Tua aei ma te *SOE Act* ngkana arona bwa e na ibuobuoki , bwa are e na iai te *regulations* ibukin kaotan araia tenan *SOE* ngkana arona bwa tao e a bon ti kangai naba bwa tenan *SOE* ake a oti araia n te *SOE Act* bwa are e aoria n are ngkana iai te bitaki ae karaoaki n arei, e a bon rin naba n aei bwa mwina e manga mwaninga te aba ao tao iai ae te kambwana ae e boou ao ke toa manga iai aika manga mauna mataia ao ngkane a nang aki rin ian aei, kanga ti tenan iango ni ibuobuoki ma I taku bwa te kantaninga ao te koaua ae uotakirakeaki iai te Onono aei e

rangi ni Tamaroa ao ti boutokaia ibukin katamaroan riki kabutan ke karaoan nanon te Tua ae nang kakawaki ibukin te bobwai ni kamanenan ana mwane te botannaomata.

Arawata are ana manga bon reitianako te Tibiika iaon tao te maroro iaon te Biira aei ma n ana itera te Kaitara ao ti butimwaea te Biira ma tia kawenei ngkane ara iango ni ibuobuoki nakon te Tautaeka bwa e a manga bon taraia inanon ke imwain te komete ke inanon kometenakin te Biira. Ao tao man taeka aikai ao ko bati n rabwa ao ti butimwaea moan warekan te Biira, ko rabwa.

Tibiika: I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Kuria, Hon.Banuera Berina, e nakoim

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire I a manga rimoa n anga te kakaitau ngkai e a manga reke ara tai ni maroro iaon te Onono nakon te Tua ibukin *Public Procurement Act* 2019, I karabwako ao I manga reitaki te kakaitau te Tia Babaire nakoia te koraki ake iai irekerekeia ma karaoan te kamataroa nakon te Tua aio te Tia Babaire, e a tia nako ana kaeka te Kaitara ao ti teuana nanora ma ngaia, nake a kaira te kaitara n te tai aio te Tia Babaire, I boutokaia.

Tia Babaire moan te kakawaki naba bwa ti na boutoka te Biira aio ma e reke naba ara tai ni kaoti tabetaben nanora, iaon aron kamwakuran te Tua ae te *Procurement Act* , te *Procurement Act* te Tia Babaire ke te Tua ibukin karekean bwaai ibukin kainnanon te botannaomata, e karaoaki n te aro bwa bwaai ake a na karekeaki iroun te Tautaeka ma iroun te botannaomata ke antai ake a na karekei bwaai akane e na tamaroa ao e na raoiroi boona, ngaia are ngkana e na kainanoaki te bao ni mwamwananga iroun te Tautaeka ke ana rabwata ni mwakuri te Tautaeka teuana, e kanakoa ana *Tender* , e kawara te Tia Babaire, ao te koraki ake taan karekei bao ni mwamwananga angaa aia *tender* , ao e rinanoaki aio iroun te komete ao e rineaki n taainako angin te tai te kabanea n tamaroa, are tao te kabanea n tamaroa bwa e kamwengaraoi, ke te kabanea n tamaroa bwa e booraoi, aio moan te kakawaki, ti aki n tii n te bao ni mwamwananga ma bwaai naba te Tia Babaire, ngaia are ngkai tia roko iaon tuan te *Procurement* te Tia Babaire, e raoiroi bwa ti na tabeki arona, e raoiroi te Onono ma arora ni kamwakuria te Tia Babaire, bwa e na kanga arora ni kamwakura aio, ngaira iroura te Tia Babaire e na riai n ti tetikina n taainako, ao e reke naba ara tai aio Tia Babaire ni kauringa ara Tautaeka ao ni butia bwa ngkana e kabuta ana *Procurement Act* , e na ti tetikina aron birina, e na ti te arona aron kabonganakina, bwa e na aki

tabataba, bwa ngkana e tabataba te Tia Babaire ao e kona n reke te aki rau n nano, n aron kabonganakin ana mwane te botannaomata, ao aron norakin riain kabonganakin ana mwane te botannaomata.

Tia Babaire n tabetai ti kabonganai bwaai aika riki n taai aika nako ni bwee ni waara , ao e na riki bwa ara bwai ni katoto bwa e na aki manga riki te aekaki aei te Tia Babaire, ao N na karaki te Tia Babaire.

N taai aika nako te Tia Babaire ao a kainanoa baoia kain te Aono n Raina Taan Tei, a kainanoa baoia, ao I ongo bwa e karaoaki te *Procurement*, te *Single Source* , ao e kabwataki iroun te *Procurement* , aio rongorongo aika reke iroura te Tia Babaire, ma e aera ngke e aki kabwataki, e aera e aki kabwataki te Tia Babaire, e kaeka te Minita n te Mwane ae te Kauoman ni Beretitenti, moan te tamaroa ana kaeka te Tia Babaire, bwa e riki n aki kabwataki te bwai arei, ibukin te *Covid-19* ao ibukin kamanoan ana mwane te botannaomata, aio bukina te Tia Babaire. Ao e kamoamoa te Minita are toka n te kaibuke ao e taku, bon te mmwane teuaei, e tauraoi n toka n te kaibuke, engae ngke e abwabwaki te kawai, ma e tauraoi ni korakai, ao tera ana taeka te Minita n te Mwane te Tia Babaire n te tai arei, bwa are Tuan te *Procurement* , Tuan te *Procurement ,* kanga bon te c*heapest* , e na anaaki te kabanea ni boraoi, ao ane bukin te Tia Babaire are aikoa katokaki iai ara Taan Tei man te Aono ni Mainiku, bwa ni man kamwakuran te *Procurement Act,* ao e kamoamoaki are e toka n te kaibuke, bwa e nako n anaa te c*heapest option ,* te kabanea ni boraoi, ao ane Tia Babaire ae kanga, ao ti tangira ngkane te c*onsistency* , te taetae ni Kiribati, ti tangira ti tetikina, titebo arora, bwa e taku te taeka te Tia Babaire, ti ngkana ai akea riki *the other options* ngkana ai akea riki te bwai riki teuana, tao te bao ni mwamwananga ke tera, eti tia kaea te kiba.

Tera ae riki te Tia Babaire ngkai ae ti ataia, ngke e a roko n ana itera te Tautaeka, ko a kamoamoa te Minita arei bwa e toka n te kaibuke, e nako n anaa te c*heapest option* , ao aio am karaki, Ao e kaokoro ngkane kai ko *compare* kabwakan te kantoka n te kaibuke ma te c*harter* n te wanikiba. E bon rangi ni c*heaper* riki, kona kabwaka kantokam nakon ae kona kabwaka US$70,000 tengaa mwanen *America* nakon *Talofa Airline,* ao ti karabwa naba te Minita n te *Linnix* kai e kona ni kariaia bwa e na kaibuke, tao e koaua tao e bon kaota nanona ni mmwane aio, bwa bon iai nanona ni karaoa tibwangana are e a tia n rineaki iai irouia ana botannaomata bwa e na riai n tekateka n Auti aei, e ngae ngke tao e abwabwaki te kawai ke tao tera riki ma e keiaki, ao e rabwa kai e kona ni karaoa ane.

Tera te *options* te Tia Babaire, te *cheapest options ,* te kaibuke, tera ae riki n te tai ae nako te Tia Babaire ngke e bwara te Auti n Tei, tera te *Procurement* ae karaoaki, akea te kaibuke? Tera baon te Minita n oki?, Akea te c*heapest options*, n te Auti aei Tia Babaire, ngkai e a manga teiraki ngkai, tera baona ngkai e oki, akea te *cheapest options,* ane Tia Babaire baika a tabetabe nanora iai, e rangi n raoiroi te onono ao te kakatamaroa nakon te Tua te Tia Babaire, ibukin kabonganakin ana bwai te botannaomata, ao ane Tia Babaire ae ti kiki-n-rangia ngaira ni kabane kain te Maneaba ni Maungatabu aei, ti kiki-n- rangia kakawakinan raoi ana bwai te botannaomata, ao ngke ko a tia ni baireia bwa aio arona, ao e aera tera e riki, ana kakaokoroaki Tia Babaire aroia taan mwakuri? Bwa ngkana ko mena n aio ao e na kamatoaki nakoim.

Ane te Tia Babaire te bwai ae tangiraki, akea bongan te onono ni katamaroa, Tia Babaire, n aron ae ti boutokaia ngkai, e aera ngke e aki katauaki mwanangaia nakekei, Taan Tei man te Aono ni Mainiku, ana taeka te Minita, te *Covid19,* ao e anaaki te *cheapest option*, te kabanea ni boraoi, ngkai te Tia Babaire I kan ongora, ao e kan ongora Kiribati, e a toki te aoraki aei? E a toki te *Covid19? A open* ara *border,* a uki ana matabaiawa nako Kiribati? Ke tao e kanga te Tia Babaire akea kaibuke nakon te Aono n Raina ngkekei, ngke e bwara te Auti n Tei n are e nako, akea kaibuke. Tia Babaire te Auti n Tei e baireia, ni kawain naba te *Procurement* , bwa aio te kabanea n Tamaroa ibukia ana Tia Tei Kiribati, ana toka n te wanikiba ma ngke te Tautaeka ae ngaia ngkoa te *Minister* ke ngke ae ko babairea aron te *Procurement* ko motikia bwa ana kaibuke, ao am taeka ngkekei e na anaaki te kabane ni boraoi, ao e a boo atina, ti a tia n ongo, a kaibuke buuia ara Tia Tei ma aia Taan Tei. Te Tia Babaire, ao e tangiraki bwa ana kaibuke buuia ara Tia Tei aika mwauku te Tia Babaire.

Tia Babaire kain Kiribati ngke a rineia aia Tia Tei, aki rineia ibukina bwa *fit, Physically,* aomata aika a ewenako man tamwakai ma buuia, a rineia aia Tia Tei aika onimakinia bwa taan beku, ao ngaia are e noria te Auti n Tei imwin ana *Procurement,* imwin kabonganakin te Tua aio bwa e tamaroa te wanikiba ibukia ao e a bwati te wanikiba ibukia, ngke te Tautaeka ko taku, " E anga buaka, ko kabanebuaka ana mwane Kiribati ko aki kamanoa ana mwane botannaomata. Tia Babaire ake a kabongana te wanikiba iraman Taan Tei, iraman Taan Tei, ao e taetae te Tautaeka n te tai arei, e banebuaka ana mwane Kiribati iai, a raoiroi ngke a kaibuke, e bon toki nanoia te Tia Babaire bwa a kaibuke Taan Tei, man ana iango ao e buaka ao a

bwaka unaine, bwa a ikoaki, a tiku ni korakai ni karokoa te tai aei, aio Tia Babaire tabetaben nanon ara rabwata ni kabane, ngaira kain Kiribati, ngke are ko matennanoa te kaboraoi iaon ana babaire te Tautaeka, e na riai n ti tetikina, ma tai kakaonoti, tai tabaitera, bwa are ngaira te Tia Babaire ti kakauongo ao ti ongongora, ao a tauaki mwin ami karaki, a tauaki mwin ami karaki, ngaia are ti aki mwaninga, bwa ngke ko taekina aio nakoira, bwa aio ae na karaoia ana Tia Tei Kiribati, karaoia naba ngke nakoia am tia mwakuri, nakoia am aobitia ma am Minita,

Aio te Tia Babaire I kakaea, I kakaea kawain kaibuke, I kakaei kawain kaibuke te Tia Babaire nakon te Aono n Raina, I kakaea kawain te kaibuke nakon te Aono n Raina imwin te Auti n Tei, ao iai te Tia Babaire, iai kawain Kaibuke, e aera e aki kaibuke?, e a manga bitaki te babaire, e aki anaaki te *cheapest option,* e aki anaaki te kawai are te kabanea ni boraoi, e a bitaki ngkai.

Tia Babaire a kaeka tabeman, ngke e tabekaki te kaoti aei, ko aki karaoa am kakaei ngaia ti totokoa iai am kaoti, a kuneaki te Tia Babaire mwina, bon man ami aobiti ae totokoaki iai mwanangaia Taan Tei aikai, te *Procurement* e a tia ana mwakuri, akea riki mwin bebwa akane, ngaia are tabetai te Tia Babaire, ti karakin taeka aika ti taku bwa aki tauaki mwia, ao ngaia ae ngaira te Tia Babaire ae ti teiraki n uneakinna, te boraoi, ti tetikina, I taku bwa e aki bure ae ti uneakinna, ngaia are e a reke ngkai am tai te Tautaeka, kabwarabwara, kabwarabwara nakon te Auti aei, kabwarabwara nakon Kiribati, e aera, e aera ngke ko kamoamoa te toka n te kaibuke ngkekei, ao ko kairoroia ana Taan Tei Kiribati bwa ana toka n te kaibuke ao ko taekinna ngkekei bwa te *cheapest option* are e anaaki n te tai arei, ao ngkai e aera imwin te Auti ko kakiba n te wanikiba, ao e aera imwain te Auti n Tei ko katoka n te wanikiba, ti temanna, ao Taan Tei akekei a rabwatana Mainiku ao ko aki katokaia.

Tia Babaire akane au maroro ae I kan taekin n reita aron te maroro iaon te Biira aio, I kabwara bure te Tia Babaire ngkana aron bwa a tinebu maroro aikai, ma I aki otei, bon aia karaki ae I kaoki nakoia, a riai ni kabwarabwara, bwa a rawa n taku bwa ti mwaninga mwiin aia karaki, bwa baika kam taekin a bane n tauaki imwia ni kabane bwa are taan kairiri ngkami, taan kairiri ngkami, Tia Babaire I kabwara bure ngkana arona bwa e biri tinaniku aio. N tabetai ngaira taan kariri ti taekin rongorongo n te Auti n Tei aio aika aki koaua.

N te bong are ngkoananoa te Tia Babaire maroroakinan naba te Biira teuana, e taku te Minita temanna. I

rangi n irantanga te Biira bwa I tangiria bwa e na bwati n te tai naba arei, e rangi n tangiria kain te *Red Cross.* Tia Babaire ae I kangai I aki tauraoi ni kauntaeka te Biira arei, ma I a karauai ni I a iangoia ao I taku, e aera ngke I taku bwa e bon aki mwemwe te Biira aio 2019, akea te kauntaeka iai, ao te Minita aio e taku bwa e kabane korakorana ni kauntaeka n te tai arei bwa e na bwati, ko ataia bwa tera ae I karaoia te Tia Babaire, I nako ni kakaea te kauntaeka iaona te Biira ae te Red Cross n 2019. Ao bon akea, Tia Babaire teuana riki, n te ingabong aio, te Minita n te *Justice* e taetae bwa te Kataumwane n 2019 are e totokoaki iai booia iai Minita ae taan Minita ae taan moti aika uoman, Tia Babaire, bon iai? E bon tarai ana kataumwane, e a tia n anaa ana *Establishment Register* ibukin 2020, iai uoman taan moti aika ana kateirakeaki?

Tibiika: Tia Tei I a bubuti nakoim, ko kona n taetae iaon ana *principle* te Biira nakon ae ko a reianako I a bubutiko.

Hon.Banuera Berina: Ngaia Tia Babaire ti kareke tai bwa rimwi tia manga kaekaki naba n ototo te Tia Babaire ao ngkana I tekateka, I aki kona ni manga kaeka bwa are e tabuaki te *point of order* iaon te *point of order* , ma e a bon tabuaki, tia bon aki riai Tia Babaire ngkana ti kaekaeka ikai n otoi rongorongo aika akea koaua, ngaia I kangai Tia Babaire, aikai I tabeki aikai te Tia Babaire kaekai, kaekai bwa e na ongora Kiribati, ko bon taua ma nanom n te tai arei, are ko taku bwa e na kaeaki te C*heapest Option*s ngkana e kamwakuraki te *Procurement Act,* ko bon taua ma nanom?. Ke tao ko manrerei ngke bwa tao ko aki ataia n te tai teuana e na manga okiriko am babaire aei, ao ae ngaia Tia Babaire ti taku ngaira bwa e a oki rikaki ao tia kan ongora ngkai, bon ti ane bukin te Tia Babaire tabekan aio bwa e riai ni kakaitiakaki ao ni kakirataki te waaki ma te babaire. Ao ngke ae te *Procurement Board* ke tera aram te Tia Babaire, kabaerantiko, n aron kabonganakin ana mwane te botannaomata ao tai karini aia iango taan kariri aika a rotaki aia iango n te *Politics,* are a noria bwa kain te Kaitara ao a naki karokoia, bwa bon anne te bwai ae riki n te tai ae nako te Tia Babaire. A kamoamoa raoia are e roko n te kaibuke ao a tukia nakekei bwa bukin tera? A na riai naba ni kaibuke bwa iai te kaibuke, c*heapest option* te kabanea ni boraoi, ao ngkai te Tia Babaire kabwara au bure te Minita, te Kauoman n Beretitenti ae karineaki, e rangi n raoiroi am Biira aei, ma imwain ae ko a karikia bwa te Tua ke tao e kometenaki ke e aera riki, taraia raoi, tuangia am komete.

Ngkana a bure au karaki aika te Tia Babaire are e nang bon aia tai ngkai ni kaeti, ngkana a taku bwa e kairua aika I taekin, e raoiroi ni kanakoaki onono te Tia Babaire bwa are a tabetabe naba nanora iai, ao ti tangira bwa ana kaetaki ao a na karaua nanon te botannaomata, ti tetikina arom ni kabongana am *procurement act* ke ko tabaitera, ao ko *politics* naba ni kabonganakin am *Procurement Act.*

Tia Babaire I kaitauko n au tai ae I tia ni maroro iai, I kabwara bure ngkana arona bwa a bwaka tinebu au maroro Tia Babaire ma I taku ngai bwa a bon oioi, a bon koaua, ngaia are tia kantaningaa ao Kiribati e kantaningaa am kabwarabwara te Tautaeka, I boutoka te Onono te Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika: I angan te Minita man te Aono n Raina ao Rawaki Hon. Mikarite Temari e nakoim

Hon. Mikarite Temari: Ko nang rabwa, ko rabwa *Madam Speaker* kai ko anganai bwa N na maroro teutana bwa bukina bwa kanga I bon waitekeaki n te maroro, Ko aitau ao ko aitatarika *Madam Speaker.* N ara kakauongo ao titebo bwa ti kitana te *principle* ni kanoan te maroro iaon te *Procurement* , e kareketai te Tia Tei mai Kuria, e a tibanako man kanoan te maroro, e kabwara ana bure bwa e taku bwa ngkana e kairua ana maroro ao na kabwaraki ana bure, ti aki kan kabwara ana bure, bwa e bon namakinna bwa e kairua ana maroro bwa akea koauan ao eti ana maroro.

Tia kaitau moa iaon te *Procurement* ao I a kaitaua te Tautaeka kai kona ni karina rabwatan ana kambwana te Tautaeka bwa nang noraki bwa a na riai naba n *Procurement* , ao ane tikiraoina ao tonuna, ngkana I kaira te tamnei ao te iango teuana *Madam Speaker* ao au reke naba bwa te Tautaeka aio ngkai e karina naba te rabwata ae te kauntira, bwa e na noraki naba aron ana *Procurement* , e tabetabe au iango n aio ao I kakaitau n te iango aio, ao I kaitaua te *leader* kai e mwaneweia, teuana naba te rabwata au reke bwa rin te kauntira iai, bwa i Kiritimati iai te rabwata ae te kauntira, ao 4 te ririki ae nako ao te kauntira ni Kiritimati e kataia ni kan kaboa ana bus mai Biti, ao n rokon te Minita ngkoa n te MIA i Kiritimati ao ti tekateka ma te Kauntira ao a bubuti bwa kai akea, e a tare baoia ataei iaon Kiritimati ao a tauraoi ni karekea aia bus, ti boutokaia ngai te Minita, ngai te Minita n te Aono n Raina ao te Minita n te MIA, karekea, ma are I ururingnga bwa iai Tuan te *Procurement Act,* bwa e ngae ngke ti kariaia ao akea mwakan te Minita bwa ti nang bon tuangia naba bwa a

nang bon bobwai naba *straight away,* ngkekei naba.

Te kanganga e a waaki te kauntira aio ao a nako Biti, ao a nako ni kakaea aron aia bobwai, a oki, ao ngke a oki, a tibwa kaeta te MIA, ao e a roko ana reta te tia koroboki te MIA nakoia, kai ka maki ira tuan te bobwai ao e aki bwati ami bobwai, E mataata ngkane bwa te kauntira ni Kiritimati aki rinanon Tuan te *Procurement* ae ana mwane te botannaomata, ma e aoria *Madam Speaker* inanon te tai ngkane ao tia kabuakakaki, ngai are I Minita n te Aono n Raina ao te Minita n Te MIA, a boutokaira ao a manga kabuakakaira n aki karekea ara *Bus,* te titiraki ngkane bwa e na mataata taian kauntira bwa te Tua iai te Tua ae te *Procurement Act,* are ngai te Minita n te Aono n Raina I aki kona n tibanak mai iai I aki kona n urua, bwa ake mwakau iai, e ngae ngke ti kangai, kareka am bwai, ti boutoka am bwai te kauntira ma kona ira Tuan te *Procurement Act* , ngaia are au reke naba ngkane bwa e na itiaki ngkai, ao e rabwa bwa e a mataata ao au bubuti naba nakon te
Tautaeka bwa e na rinnako n te MIA bwa a na riai naba kauntira n ira Tuan te *Procurement Act* bwa ana mwane te botannaomata. Ao ti kakoaua naba te kauntira bwa bon te Tautaeka n nanoaa, are e kateaki rabwatana iroun Tautaeka bwa e rabwatana te Tautaeka n abamwakoro, aio teutana te kangaanga iaon Kiritimati ao ti teimatoa ni mamaroro ni mangaongao iai, ao au reke bwa ngakana iai te *Leadership commission* ngkai e riai ni waekoa n *auditor* naki te kauntira n 4 te *term* n ae nako, ao e na riai ni mataata iai ngkana e uotaki rongorongo bwa e ira raoi Tuan te *Procurement Act* ke e aki, bwa e aonga naba ni itiaki rongorongoia Minita ake uoman ake a tekateka inanon kauntira ni boutokaia ma ti aki kangai an uruaka Tuan te *Procurement Act* , ti aki bwa bon akea mwakara iai.

Tabera ti na boutoka bwa tekeraoi are iai, ma iai tuan te bobwai n ana mwane te Tautaeka. Ti kaitau iai ao e nang boutoka te kaoti aio bwa e aonga ni bon kirati raoi kabonganan ana mwane botannaomata. Ngkana e na okoro ngkane bwa ti nang kitana te *principle* ao I bubutiko am kariaia iai, N na ti kaitiaka te rongorongo tabeua bwa e aonga ni mataata Kiribati naba, e kakaewenakoira te Tia Tei mai Kuria e a boo taina ngkai, bwa e kan ongora Kiribati, kaota te koaua.

Te Tautaeka aio akea irouna te inanonano, ao akea irouna te kakaonoti, ngkana e mataata iroun Kiribati, te *Ministry of Line and Phoenix* bon te *Ministry* teuana ae e a tia ni bwati ana kataumwane, e aki bairea mwamwanangau te *Ministry of Finance* bwa N na toka n te wanikiba ke te kaibuke, e tabeakinna au tia

koroboki, ao I aki tabeakinna naba ngai ae te Minita bwa N na toka n tera ma tera, e barongaia au tia koroboki, te toka n te kaibuke, are e bon ooa kanoan te Aoraki ae te *Covid19,* ao I ataia bwa e na kangaanga ao N na ooa te Auti n Tei ke N na aki, ngaia are bon ngai ae bon ngai ae te Minita n te Aono n Raina, I a *prefer* bwa N nang kaibuke bwa I aonga n ooa te Auti n Tei, akea ae tuangai, I aki rinanon te *Procurement Act*, Ma ti tuanga tia koroboki, e Tamaroa riki ngkana tia kaibuke bwa ti aonga n ooa te Auti n Tei, ao teuana naba kakawaki bwa are ngke I nang tibwa reke bwa te Minita ngai n te Aono n Raina, *second term* ane, N na riai moa n *tour* Tabuaeran ao Teraina, ane raoi oina, oina ngkane ngke I a riki bwa ai te Minita n te Aono n Raina n te kauoua n *term* N na manga riai n nako nori abamwakoro aikai ni kaotai ao n anga te karinerine nakoia, kai I a riki bwa ana Minita te Aono n Raina, ao ane bukina teuana ngke I kaibuke ao I roko ao a butimwaeai kain Tabuaeran, Te Kiraaka e a kaman tauraoi te amwarake ian teitai ao I aki kan waerake, I tabe moa ni iangoa kawaiu bwa tera au kangaanga bwa N na kareka au tai ni waerake, I tuanga moa au tia koroboki, nako ongora e tauraoi te kauntira bwa N na tei *courtesy visit* nakoia ni kaotia I a Minita, ma e a manga roko te rongorongo mai Tabuaeran, taiaoka te Minita ko na ruo bwa e a tauraoi ana butimwai te kauntira n Tabuaeran, te amwarake ane e a tauraoi imwaim, ao butimwaeam n te Maneaba e bane taan mwakuri n te Tautaeka, karineam kai ko a reke bwa te Minita ngkoe,

N na tibwa ira te kairaua ni booti ao I a tauraoi ian te bubuti arei, ao ngke I roko, e kateaki umwau mai iaon te itai arei, ao I tia I a tuangaki, am utero e a tauraoi, te *Lunch time* , E na kakaitau ao e na bomata te kauntira ma taan mwakuri iaon Kiritimati ibukin rineam n nakoam ae ko a manga anganaki iai kaua, Tabuaeran, iaon nakoam ae koa manga taua n te kauoua n tai, ao ane bukina ae I kaibuke iai, ao a karaoa te kakaitau ao te karinerine nakon te nakoa, ti aki karinean Mikarite, karinean te nakoa ae te Minita,

I a manga roko i Teraina bon ane naba, e kaman roko naba ana kakao Teraina, te Minita ruo bwa ti butimwaiko, ti na katonuko naba iaon nakoam, ngke I waerake man te booti ao a tauraoi bureitiman ao bao, te Kiraaka, ao ti nako n ana tabo te kauntira, te butimwai, te unimwane, ma antai, Major ma kauntira, *Madam Speaker* baou nakoimai n te kaibuke akea ae baireia, ma bon ngai ae I baireia ian ae riaina, nang riai moa n nori aba aikai bwa are tia manga roko n te kauoua n te *term* , ao e karaoia abamwakoro aikai ao ane, ao akea baireau iroun tao kauoman Beretitenti, ae kangai, kaibuke bwa e *cheapest* riki, e aki,

akea, bon au babaire n au iango ao taran naba ae riai kai tia manga reke n te nakoa ni Minita, ao are I a roko i Tarawa, ao raou n toka Tia Tei mai Tabuaeran, ao raou n toka riki ae moan te kananokawaki *Madam Speaker* kona bon ongora, ngai I tangi ke I toka naba bwa raou n toka Aoraki, bon Aoraki mai Kiritimati, ae a kua n tataninga te kan roko i Tarawa, taian Aoraki ae a kawa, aika a mataki, aikana a mwauku, a kawa a kainano naba, kona rawa ngkoe n toka te Tia Tei irarikia am Aoraki, toka, e aera kai kona aki, kona ti kaokoroaki ni wanikiba, ma iaon te kaibuke arei a toka Aoraki aika kakawaki, ae te nati n Tabuaeran, Teraina ao te Kiritimati, e onrake irouia ao I maeka ma ngaiia iaon kaibuke n nora kainanoia., tokin te tai e waerake temanna Aoraki mai Kiritimati ao e irinako ao e mate, e a mate i Nawerewere, e aki oki, te mmwane te rorobuaka mai Kiritimati, kain te kaibuke arei, e aera ngke te Tia Tei mai Teraina ma Kiritimati ao Tabuaeran kam na ti toka n te wanikiba ma buumi ma raami, ao Aoraki aki toka, e aera ti na aki riai n toka irarikiia, ti na toka, ti na toka, ao ae I a roko, e a mate are temanna are te nati ni Kiritimati.

E aera mane aee kakaea raoi te rongorongo ae koaua, ao betiroa raoi am maroro, ngkana ti aki ngke kain Tabuaeran ke Kiritimati ao Teraina, tai nakomai n tabeka am rongorongo aikai ritinanikua te *principle* ae iaon te *Procurement Act,* e kabuanibwai maiun temanna te nati ni Kiritimati, e a bua, bwa ti a manga maan i Tabuaeran, tia manga maan i Teraina, ao ai manga uoua te wiiki, ai kawara te Aoraki aei, Aoraki ake a mataki ake a nang bora ni kan bwai n aorakiaki, ai te kauoman ni mate ao e mate naba ngkane au tia mwakuri te kauoua, are e mataki are e rotaki e mate naba ikai, iraua te namwakaina imwina e mate riki au tia mwakuri ngaia ane, ae te kauoman, Bwamatang, au tia mwakuri n te *water* , raou n toka , e aki noraba, e toka ma buuna, e mate i Tarawa ikai e aki okira Kiritimati, e toka naba n te kaibueke ane ni bakuraewa, ao ngke tao n arona bwa tao e kiba naba n te wanikiba, tao e iriaa buuia Taan Tia Tei tao e na aki reke naba n te kabuanibwai ngkana ngaia ane, ma I taku bwa te Tia Tei mai Kuria e tibanako man te maroro ae ti aki riai n taekinna ngkai, bwa ti te maroro iaon ana *Principle* te *Procurement Act,* ma e aera ngke a nang kukumea te Minita n te Aono n Raina, taran ae maeka te Minita man te Aono ni Raina, e aki tangira bwa e na roko bwa mina I kakaekaeka ao e na rawa ni kabooi au karaki, ma e aoria e uneakina rokou ao e uneakina nakou.

Te *Ministry of Line and Phoenix* e bon etieti ao e koaua n taainako ao e karaoa ana mwakuri ma te koaua, ao e aki kona n tibanako ma te

Procurement Act, are e mwaneweia bwa ti nang kaota te koaua, tao i bon inanon taina are e na kariaia te kauoman Beretitenti, ti a manga bon rarangai koaua raoi, bwa nakou mai ikai ngke e bwara te Auti n Tei, ti rinanon te *Procurement Act* , ae karaoia au tia koroboki, ti aki ngaia? Akea irekerekeia nakekei, bwa are taben te tia koroboki te mwakuri ibukin te Minita, ao au tia koroboki e a kaman karaoa, e nang *smart* ni kakaea angana, e kuri n aki reke kibara, ian te P*rocurement Act, ao te single source* e nang tibwa bwati, ao ngke e a bwati ao are tia oki, nakomaiu ngkai, e kan ongora koauana te Tia Tei mai Kuria, ao e taku taekinna bwa ti na ongora, bwa e na ongora Kiribati, N na *Print out* au *mail* au *mail* nakon te Beretitenti,. "Beretitenti teuana te wiiki ke uoua I *prefer* ae N na aki ira te Auti tei aio, ngkana I aki roko ao akea te kangaanga, tao e bon angabuaka, I tauraoi n aki ira te Auti aio, I a ongeaki, ao e kangai ana kaeka te Beretitenti, bon te kantaninga bwa kona riai n roko ni kaea ma e aoria..

Iai te kangaanga ngkai ae riki iaon Kiritimati bwa are Kiritimati ai akea te mwane, e aki bwaka aia mwane kaara, taan aki mwakuri, mwauku, bwa are akea ana mwane te *Bank* iaon Kiritimati, akea, a tangiroa naake ti na kabwakai aia bwai, ti aki ngai ae I bairea mwanangau ngkai, I kainababu ni kakoroa I a kiba n roko, I *silence* nakoia Minita bwa I aki kangai, I kan nakoati, I aki *demand* , I aki ae I bon aki, bwa e kakawaki mwanen te Tautaeka, ao akea naba n au kataumwane ae te *Linnix* ae N na *charter* te wanikiba, bon akea, ao I aki kan uruaka naba Tuana bwa bon akea n au kataumwane ae te *Charter* ae N na kona n *Charter* baou, ngaia I bon aki karongoa, ao ngke arona bwa ngke I ria ke I aki, *that's it,* bwa are bon kanoan babaire aika raba, riki ibukin te Aoraki ae te *Covid19.*

Ao I bon kanakoa au *mail* , te Beretitenti akea au kangaanga, ao iraua riki *project* ae N na tiku ikai n noria, *Trible S* ae a waakinaki ngkai, anaakin ara bwai ni mwakuri i Tabuaeran, aika *any machine* bwa ti aonga ni kabaitia aikai tabeua tabeu aika kakawaki, tao I nora are imwina, ma ngkai I kukurei, Iria ke I aki akea au kangaanga iai, aorakiu ane bwa I aki *demand* nakon antai ae N na kona ni kangai, " I bon aki mena N na roko n ningai?" I aki, I kainababu bwa I nora te kangaanga, ao riki e bobuaka te wanikiba. Rokou ngkai e reke nikirakin te mwane, ao bwai n aoraki, bwa tia kaman tare n te bwatin, a kawa tioka, a kaman akea aia bwatin tioka iaon Kiritimati, e rawata baika ai bon akea, ao e taku te rongorongo nakoiu, ngkana e reke ao ko kona, bwa iai baika a nang kakawaki aika a na nikiraki i Kiritimati, te bwain aoraki ao ai baika nang kakawaki riki, I a bon tataninga naba, ao bon

te *last minute* ao e roko, ti aki ngai naba ae I baireia, ao ane te koaua ngkane e tangira te Tia Tei mai Kuria, bwa e aera e nang kumekume te Minita n te Aono n Raina, n ana maroro titabo ma e kangai, *Madam Speaker* tai kakarokoa te Minita n te Aono n Raina bwa e kona ni kaitarai au maroro ao a bae wiiu iai, ao I makua, ao e na oti kabwakau , irouna ngkana e a roko inanon te Auti ni Maungatabu, ao ane ae kaotia ikai, ao e ngare ao I uboi baiu, ko a bon aki maroro iaon te *Principle* iaon te *Procurement* ma e na tonu ao e na ataia Kiribati bwa te Tautaeka aio ae Tobwan Kiribati *Party* e mwakuri ma te eti ao te koaua..

E bon ataia ao are e birinako iai, tera ae na taekinna, e kan rena riki, I a karenaa riki, e kan kakaea riki nnena ao akea bwa ti te renaa, eang, e kakawaki te mwakuri ao te taetae iaon te *Principle* ma ngkana ko a nang kumekume, ko kotokoto ao e na manga bon koteiko ao ko na taekinaki, e na taenikai *Madam Speaker* , ngaia are N na kabwara bure e na ongo Kiribati, e karangai, e karangaki bwa e kamoaki bwa e toka n te kaibuke, I a kabwara bure iai, kanoan te waaki ao ngke ko rineaki nakon te kain tekateka, kabongana raoi am iango, bwa ko riai ni kamenan mwanen te Tautaeka, ao ane tokina, e aera a kan kumea te Minita n te Aono n Raina, a kumeaia ma rongorongon a moanna….. ao te Minita n te *Linnix. A*kea rekereken te Minita iai.

E aoria are bon kanoan ara mronron aio ae te *Politics,* te takakaro buaka, ana mwemwe rongorongo aika wai, ma ngkana ko bon teimatoa ni kakaraoa raoi te eti ao te riai ibukin te botannaomata ao e na bon noriko, e kareketai e manga kaoka kanoan ngkoananoa, ao e taku n ana maroro n ngkoananoa. Ana aki kaokaokaki kanoan are a tia n nako" e a manga taekinna ngkai ni kaoka kanoan ngkoananoa, a baretaio maroro, ma e rabwa *Madam Speaker* kabwara au bure kai I ana am tai teuana, ao I bon taetae I aki kan kabwara ana bure bwa e bon kairua ana karaki, ao eaki riai n otei karaki ae akea koaua ae e atai, ke bon ti tabe ma ana abamwakoro ae Kuria ma tai kumekume te Aono n Raina bwa e bon mwakuri raoi te Minita n te Aono n Raina riki I karabwa au tia koroboki, bon ngaia aika tabeakina te mwakuri, ti aki ngaira, ti aki roko n te mwakuri ane bwa are bon tabeia taan tia koroboki, ao a itiaki ae a karaoia, tokin te tai naba , ti aki te Tautaeka ao Minita aika na okiraki bwa are bon tabeia taan tia koroboki mai ikanne, baon te Minita, baon tera ao tera, bon taan tia koroboki, ti na aki bukintaeka n taraki bwa angkoa ngaira ae ti anga te *authority,* ti ataa mwakara ma akea ae kona n orea te *Procurement Act,* ao ngai temanna ae I nakonako inanona, ni karokoa ngkai, ngaia are man bana aikai ao I kairoroa te Tautaeka bwa e na tara taian

kauntira, ao ngkana e mwakuri buaka te Kiraaka n te kauntira kabanea, bwa are te *adviser* te Kiraaka nakon taian kauntira, I rira ngkai ana bowi te kauntira i Kiritimati ao I noria e mangaongao kanoan ana *Account* te kauntira n aua te ririki ae nako, ao I kaitau I tuangira te Kiraaka, Iai ngkai *Auditor* ae a mwananga ae a nako aon aba, ao I kaitaua, roko te *Auditor* i Kiritimati ao roko naba te *Leadership Commission* n nori ni kakoauai ara maroro bwa ana koaua, bwa ngkana e aki raoiroi te kauntira n ae nako aia babaire, ao uruaka Tuan te
Procurement Act ana katuaeaki, bwa aki tau n riki bwa tabonibain te botannaomata inanon te kauntira, ngaia bon ti teuana ae I a kakimototoa iai au maroro bwa I boutoka kanoana aio ae manga taraki kambwana ao riki bon ara tabo teuana ae te kauntira, man au maroro aio *Madam Speaker* ao Te Aono n Raina e nang boutoka te Onono aio kai bukina ke bon ana mwane te botannaomata ae kabonganaki iai. Tera riki ae tangiria riki te Tia Tei mai Kuria e a boo taina ao ae e a boo taina. E itiaki kawain te Minita n te Aono n Raina, ngkana N na kaokia riki, tokau n te kaibuke ao ane, N na nako n tuatua nakoia kain Tabuaeran ao Teraina ane, te *Second term* e a manga reke riki te Minita mai Kiritimati bwa te Minita n te Aono n Raina, I riai n *tour* , ao I a ooa naba te Auti n Tei, te oki nako e karaoaki te *Procurement* n angana ae riai rinanon au tia koroboki, kibau nakoimai, iai baika kakawaki aika na nikiraki i Kiritimati ai moarara riki maiun te botannaomata, n tataren te bwain Aoraki ao I a kareketai naba n tokaria n oki nakoimai, ma ngkana tao e a bon mamaekai te Tia Tei mai Kuria bwa N nang aki nakomai ikai, ao antai ngaia ae na waeai bwa e na riba rokou ikai, a rineai kain Kiritimati ao ngai bwanaia kain Kiritimati ao I riai n takarua naba ikai ao I riai naba n anene ikai, ao n aera riki inanon te Auti ni Maungatabu aio, akea ana bwai n totokoa rokou iai, ao e a tara n ae e a bon buruna kina irouna te Minita n te Aono n Raina

Tibiika: Te Minita N na bubutiko bwa kona buta am taeka are buruna kina bwa *unparliamentary* te taeka ane, e a tia ni koreaki n ara *rules* ao e aki riai taekinana inanon ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati, ao ko a butia, I a butiko

Hon. Mikarite Temari: I a butia, man te bwana ni kariai nakoim *Madam Speaker* ao I a butia.

Hon.Banuera Berina: *Point of order* te

Tia Babaire ngkana e bane

Hon. Mikarite Temari: Ao te *Charter* naba ngkane ibukin am rongorongo *Madam Speaker* ao e na ongo

Kiribati, okiu nako Kiritimati bon akea te kaibuke ae *available* n te tai ane, bon akea ae bon akea te kaibuke ae e a *available* n te nako Kiritimati n te tai arei, ao I riai n okira au *constituency,* bon akea, ke e taekinna bwa e ngaa te kaibuke ae tauraoi n oki n te tai ane, bon te tieai ao bon te akea, ao e taku bwa e kakaea ao iai , ao ngaa bon akea, e a oki ana ribooti au tia koroboki bon akea, ngaia are te *option* teuana ae tia nakon ngkane ane ai te *Charter* okiu, I riai n nako n tekateka ikekei, bwa are au tabo ana tabo te Minita e bwa e *minister* ana tabo Kiritimati, I aki riai n tikura ikai ni kabanetai ikai, ngaia aikane naba kanoan maroro tabeua ae tao e na matata naba iai te botannaomata ao Kiribati inanon ara maroro, ao n taai naba akekei e bon kangaanga te mwamwananga n te kaibuke, ngkana e taku bwa iai mwanangan kaibuke ae nori, are e aki kakai raoi ao e a nakomai naba n tatakarua, kanga te turam ae bubura ae akea kanoana ae kaberoro, bwa n taai akekei e bon *Charter* te *Education* akea te kaibuke ae *available* bwa baoia ataei aika na toka iai, akea, e aki tauraoi te bwatintia n toka, bwa e *charter* ni kabane te *Education* , ngaia are tarana, e a tia n anganira te Tia Tei mai Kuria maroro ae akea koauaia, ao e a tia ni mwamwana Kiribati naba ma ana maroro are moan kanakoa, e na bon taraia raoi bwa e na bon tararatarai bwa ngai te aomata ae I mwananga I kabi ni kekewe ao ni mwamwana te aba, ngaia are e na bon untaba te koaua, ma e totokanikai riki ae bon te koaua iaon te kairua, ao man oitei karaki aika aki koaua naba e na bon totokainaki are nakonako iaon te eti ao e kaetaki kawaina mai iroun Teuare e maiu are ara Uea, e raba ao I a motikia ikai *Madam Speaker* ao I boutoka te Onono aio iaon te *procurement Act* , Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia Tei mai Kuria.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Tia Babaire N na butiko bwa N na ti kaeti maroro aika bati ao N na moana moa ana taeka are e kan kareena riki, te Tia Babaire e bon ongora Kiribati, e aki mena tao ningabong e boo riki te bwai aio ao antai ae na reena, e aoria ma aio ti aki atai kanoan taai, are ko bon bwaina te rerio ao ko bwaini bwaai ni kabane n tain te kaembein ae nako, e aoria tia mataku ngkai, teuana riki te Tia Babaire I taku bwa I taekinna maroro ake ngkoananoa ao ti naki kaoti kanoan taai ake ngkoa, eti te Tia Babaire ma ngke e kakauongo te Minita aio ao I kangai, ko taku n am maroro bwa ko kauntaeka te *Red Cross Bill* bwa ko tangira bwa e na bwati n 2019, I a tia ni kakaea taekan te kauntaeka n 2019 iaon te *Red Cross Bill* ao akea, e aki tabekaki te Biira aei, ma titabo ma ko a tia n taekinna te rongorongo ae aki koaua nakoia kain Kiribati, ni

kairia nako te rongorongo ae e aki koaua.

Tia Babaire e taku te Minita ae karineaki bwa i maku te Tia Babaire, e aki mamaku te koaua, e aki mamaku te eti, ao ti kanakomaiakaki bwa ti na beku iaon te koaua ao te eti, Tia Babaire e taku te Minita ae karineaki, bwa iai te kataumwane ibukina, Tia Babaire iai naba te kataumwane ibukia Taan Tei. Ibukin kantokaia nakoimai, Tia Babaire e taku te Minita e tekateka n aki imanonoa baona, Tia Babaire N otau Taan Tei akekei , aki tangira te wanikiba ma bon ana babaire te Auti n Tei ba e na kakibaia, Tia Babaire e taku te Minita bwa ngaia tao I a bon aki kan toka ke e aki toka n te kaibuke ian te *Procurement* ma antai ae e anganira te kaeka iaon te *Procurement* te Tia Babaire ngke e a kauntaekaki tokaia Taan Tei mai Kiritimati, titabo ma ko kakewea ana rongorongo te kauoman ni Beretitenti bwa ana te kauoman ni be e kabotoa aki tokaia nakai n te wanikiba bwa e tangiriia bwa ana kaibuke bwa ane kanoan te *Procurement , the Cheapest option* ian te *Procurement* ao ngaia ae ko a manga tuangira, ti aki ataia bwa antai ae taekina te koaua, bwa taekana are ti anganaki n te kauntaeka n te tai ae nako, ko anganaki te kaibuke bwa koron nanom n tangira te *Cheapest option* te kabanea ni boraoi nakon ana mwane Kiribati, ao ngaia ngkai ko a taetae, ngaia ake rekereken tokam ma e *Procurement* nanona ti mwamanaki ngkekei, ke ti mwamwanaki ngkai, e ngaa e a bubura riki kabwarabwara imwin ana maroro te Minita ane, bwa ngke Te kauoman ni Beretitenti ko kaoka ara koaua n te tai arei ao ko kangai, aki toka nakai bwa bon kanoan te *Procurement* , ana riai, ao nora te Minita e anaa te *cheapest option* , aio ana maroro am kauoman ao ngkai ko a tuangira bwa ngaia akea rekereken tokam ma te *Procurement* , antai ae koaua, ti anganaki te kaeka n te kaoti are e nako bwa te *Procurement*

Tibiika: Tia Tei I a bubuti nakoim

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire Ko rabwa I taku bwa e mataata, ma I ti kaeti rongorongo te Tia Babaire bwa I aki ataia bwa antai ae koaua ngkai, te Minita ke te kauoman Beretitenti,

Tibiika: N na ti anga, titabo ngkai N nang kauka te *debate* i bon ti marenami, te Minita n te Aono n raina ao te Tia Tei mai Kuria ao titabo ma tia birinako man kanoan ara Biira, ma I taku bwa te bwai ae kakawaki I taku bwa te Minita ngke ko a tia ni kanakoa am rongorongo ni kaitarai ake e a tia ni kaewenakoko iai te Tia Tei ngaia are I bon *allow you* bwa kona kanakoi am maroro ni kabane ni kaineti ma ake e a tia ni kaewenakoko iai te Tia Tei, tao e a tia n taekiniko iai ao iroum ko riai ni kaekai, ao I a tia n anganiko am tai

ae nang abwabwaki bwa kona bon riai ni kaekai ni kabane, ngkana nang *continue* bwa nang kariai bwa kam nang *debate* iaon te bwai aei ao titabo ngkane ma e na iai te mangaongao teutana n aron wakinan ara Auti, ngaia are N na bon bubutiko te Minita, e aoria bwa are e a tia ni *point of order* te Tia Tei ao I taku bwa ana *point of order* ake e kataia, tao ti uoua ae I butimwaia iai, ti uoua am *point of order* ae I butimwaia te Tia Tei ao nikirana I aki, I karautaeka nakoim Tia Tei mai Kuria ma I taku bwa te bwai ae kakawaki ti riai ni bon nakon rabwatan ara Biira ao ti na maroro raoi iaona, ao Nna kaoki ngkami nakon ara *rule* are 53(2), ane e bon turuturu ikanne, *There may be a debate on the merit and principles of the Bill* ao I karabwa te kauntaeka imarenami, kam a tia ni waakina au kantaninga bwa e a tia ni kaekaki n aron are e a tia n tabekia te Tia Tei mai Kuria ao te Minita e a tia ni kabwaranakoa raoi aron bwaai ni kabane ake e a riki ni kaineti ma aron te kaewenako ao au kantaninga bwa maroro ake imwina akea irekerekemi iai Taan Tei, ao akea irekerekemi iai tao Minita bwa te baere e bon taekinna te Tia Tei mai Kuria e bon angan te Minita man Te Aono n Raina, ngaia are au kantaninga bwa ngkana ti nang waakina ara maroro are imwina a nakea manga okiran te bwai are e a tia n taekinaki, bwa e a bon tia ni kainetaki nakon are ngaia are te Minita are bon te Minita man te Aono Raina are ngaia are e kaekai bwaai akekei ni kabane ao I taku bwa a matata bwaai ni kabane ao e a bon tiku ana ongora tei Kiribati bwa tera mwin te maroro aei, ma ngkana n angaa are imwina ngkane ao N na bubuti nakoimi Taan Tei bwa ti aki manga kataia ni birinako man ana *principle* te Biira aei are ngaia are bon oin ara maroro n te tai aei, ngaia are N na bubutiko te Minita n te Aono n Raina Kona karaua nanom ao N nang kanakoa te maroro bwa e aoria n ae tia manga roko naba n ara kauoua ni Biira ao I taku bwa a bane ni itiaki bwaai, kam a bane n tia, kain Kiribati ane a bon tiku irouia bwa tera mwin te maroro aei, N na kanakoa te maroro ngkane are imwina ao N na bubuti bwa are ngkana bon akea aram ae ni mwaneweaki man tenan moan maroro ma ko kataia n rinnako iai, ao Nna katokiko, ane ngkane au bubuti. N na bubuti ngkane bwa e na katokaki bwa a tia n *settle* bwaai ni kabane imarenaia ake are bon te Minita n te Aono n Raina ao te Tia Tei mai Kuria, ngaia are N na kanakoa te maroro are imwina ao N na angan te Minita ae karineaki man te *Communication* Hon. Tekeeua Tarati e nakoim te maroro.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* kai ko angani au tai bwa N na maroro naba teutana iaon aio, e koaua kanga ti bon, ti tekateka ao ti bon mimi bwa are bon ngkoe ae

ko kaira te bowi *Madam Speaker* , ao ngaia ko karekea te reianau n te bwai aio e koaua e rabwa bwa a ti ni kaitiakia,

Tibiika: N na bubutiko, N na bubutiko te Minita, ko na aki okira te taibora, ti kanakoa am maroro ao tai manga taetae bwa te taibora aei ae eaera, akea am bwai n tuanga te taibora ae na karaoia, N na butiko ane, kanakoa am maroro.

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua te Tibiika, te Tua n aron are e taekinna iroun te Kauoman ni Beretitenti are e uota ana Biira n te tai aei. Tuua iaon abara ae Kiribati ao n taabo nako iaon te aonnba aei, bon Tuua aika a tia ni kateaki ao a kona ni manga bitaki n te tai teuana ma teuana, ao ti aki kona ni kakewea ane, Tua ni kabane ti aki aekakin Tua ake 10, are ngke e kawenei Moote bwa Tua mai iroun Te Uea ao ai bon ngaia naba ni karokoa tokin aonnaba, Tua a noraki riaia bwa a kona ni bitaki n te roro teuana ma te roro teuana ibukin kangaraoakina ma te roro naba teuana ma te roro teuana, ngaia ae ti kakaitau bwa te tai aio a manga kaweneaki tenana Onono ake a riai bwa a noraki riai man aia *Advice* naba ara taan rabakau aia nonori ara taan rabakau ana nonori te Tautaeka bwa e noria bwa ngaia e angabuaka n aron are e tia n taekinna ke ni kabwarabwaraki ian ara Tua ae n te tai aei, ao e koaua te Tua ni bobwai bon te bwai ae moan baan te kakawaki, bwa are e rota ana mwane te botannaomata, ti aki ti ana mwane te botannaomata, ma a rotaki naba aomata ke kambwana ake a kona n rekereke n te bwai aei, bwa are e kona ni iai te babaika ni kawai ae reke iai, n aron ae ti kakoaua Taan bitineti , a kona n anga aia *tender* ao a bon kakoaua bwa ngaia akea irekereken te *tender* ane bwa tao aia *bid* te kabanea ni uarereke ke tao aia *service* ke aia *product* are a na angaa te kabanea n Tamaroa ana *quality* ma n tokin te tai ao ngaia a kaongoaki bwa ngaia tao e aki reke irouia bwa tao e kona ni iai ananga ni kangaanga ake a kona ni kaitibo ma ngaai, ngaia ae teuana te Tua ae moan baan te kakawaki inanon ara waaki n Tautaeka bon te bwai ae te *Procurement Act* ao ti kakaitau nake tao ara Taan Tei mai imwaina, ake a tia ni kawenea aio bwa aio teuana n aron are e taekinaki n 2002 ao tao e moan kawenaki ana Tua Kiribati ae te Tua ni bobwai, ao tao e a tia ni manga noraki riaina bwa e na bitaki, e manga bitaki n 2017 ke 2019, ao n te tai aio ae tia bwainna ngkai ara Tua aei, ti taku bwa tao ai ngaia n tokin aonnaba ke tao ni karokoa iraua riki te ririki, ma ti kakoaua bwa ngaia e manga bitaki n te tai aio n aron norakin riaina.

Ngai temanna ae I nang nora rian te Tua aei ao e rawata naba au iango ni kakan katamaroa nakon te Tua aei, te bae e nang kakawaki te *transparency* ke e na aki aonikai

nakoia te koraki, riki ake aomata ake a *tender* , e kakawaki bwa tao aikai tao ai kanoan te katamaroa ngkana ti kona naba ni katabetabea te Minita ma kain ana tiim, bwa ana kona naba n uota te Tua aei a na kona naba ni karekea te aekaki are kanga ti aki ataia ngkana e kakaraoki ikai, ti ataia bwa e karaoaki n taabo tabeua itinanikun Kiribati are ngkana e nang kaukaki bid ao a bane ni kaoaki tanan kambwana, ana tekateka, ana tekateka tao ibukia nake kain te komete arei, kain te *award committee* ana tekateka ni kangai, ae ti nang kauka ngkai te *tender* ngkana tao karaoakin tao te *Project* arei ae tao 10 tengaa ana *value* n aron are e baireaki n te Tua ke tao e waerake riki nakon are e kantaningaki, ngke e baireaki ngkane ke tao ngke e a warekaki te Tua bwa ae a kaukaki tanan *Envelope* ake a bane n *seal* , ana kakoauaki bwa ana bane n *seal* tanan *tender* tanan *bid* akekei, ao a bane n roko *bidders* ao a na bane ni kakoaua raoi bwa e kaukaki te *bid* , tenaewa ma ana *bid* mwaitina arei, tenaewa ma ana mena, kanga ian te kantaninga *Madam Speaker* are kanga e na *transparent* aron te ongora, ao e na reke naba te unga nakoia bitineti, bwa n taai tabetai a taku bitineti, tia bon reke bwa bwaai ni kakoroa are ngaia, bwa are ian te Tua *minimum of three suppliers* , kanga n angin ara Tua iaon te bobwai, e na riai ni iai teniua tanan *supplier* ke taan kabobwai, ke taan katauraoa te *service* ke te kaako, are ngkana e koro teniua tao n te mwaiti are tao te $10,000 ni waerake, ngakana e koro teniua te *supplier* ao e tibwa kona ngkane n nako te *tender* ane.

Ngaia are n tabetai e a roko irouia bitineti are a kangai, ae manga roko naba iai *invitation* nakon te *tender* te Tautaeka ke tao ana kambwana te Tautaeka, ao ngaira, karaoan te *tender* te bwai ae nang bubura *Madam Speaker* ao a riai naba n ataia ake a baronga aio bwa te bwai ae bubura kaei karaoana bwa are angin bwaai kona anai booia mai itinaniku, kona reitaki ma am *supplier* am *supplier* ngkana akea iroum e na manga kakaea, e a manga anganiko, ko a manga karaoa am kataubo iaona, am *costing* , kona manga taraia bwa e na roko ningai, e mwaiti te mwakuri, e kona ni kabanea, tao bon teuana man am wiiki ngkana te *project* ae bubura, ma ngaia are ngke e roko te *tender* ko a karokoa am *tender* , kabanea am tai ae mwaiti iai, ao ngke ko a kawaerakea ao e a roko n te *process* are i eta ao ngaia e aki rangi ni karaoaki raoi nanon are kanga ti kantaningaia bwa e na nangi ke te *Confidentiality* iaon tenan *Tender* aikai are e nang kakawaki, ma e rabwa te Tua aei ao ngkana arona bwa iai aika aki noraki ke tao aikai ai kanoan te mwakuri, n aron are e tataekinaki bwa e koaua bon te Tua bon te bwai

teuana, ma karaoan te mwakuri ngkane te *process* aron karaoan te Tua manga bon te bwai teuana, antai nake ana karaoia, manga bon te bwai teuana, ngaia are e kakawaki bwa tia bubuti ao tia kawenea bwa ai te bubuti aio, I a bwanaia naba bwanaia aomata ake kanga a rorotaki n te bwai aei, bwa n taainako ao aia taeka ae I aki tokin N ongongo irouia, tia bon reke bwa ti bwaai ni kakoro ware ngaira, ae a manga *tender* , ao tia kaman ataia bwa e na manga reke naba iroun te kambwana arei ke iroun te bitineti arei, bwa ti bon ataia bwa ngkana ti tuoa mwin baikai, tennaewa ke neikoa, are bon abara aio e nang uarereke te Tibiika ko a bon kinaia naba ma kain mai Bonriki , riki ake tao a mena inanon tanan aobiti, tia aki kona n reke, bwa e na bon rekre te kambwana arei ke tao te bitineti arei ke tao te rabwata arei, bwa bukina bwa ti bon ataia bwa te aomata are e tekateka ikekei ao teuare ana bwai arei ana bitineti arei, ai irekereke, a irekereke ke tao ngkana aki irekereke, a irekereke buuia, ke tao ai irekereke antai, nang korakora te mena n aron ae ti ataia, te nang korakora kanga ara *interaction* bwa are e bon nang uarereke abara ao ara *community* e nang *strong* ara reitaki ma ara botannaomata, ngaia ti na bubuti aio bwa aio tao te tanginnano naba ae e aki toki n okioki irouia taan katauraoi tenan *bids* bwa are te mwakuri ae bubura, ao irarikina akea booia, akea boon te bwai aei n are tao e kangai, ti na kaboa am mena ao ko karokoa am mena, bwa kanga ai bon angin te mwakuri e karaoaki irouia naake, antai ae nang aki tangira *Queen Elizabeth* irouia taan anga te *bid* , ngaia are e koaua a kona n nangoaki naba nakai, a kona n tararuaki bwa e na aki reke kaia, e na aki bane aia tai n ae n aron ae I taekinna e nang kakawaki kanga , n te tai are e roko aia *bid* a bon kakoaua raoi, ke aki manga rinanon tao te *processing* , I tuai nang ataia bwa tera kawaina, ma n aron kaongoaiku n taai tabetai e rinnako tao te *registry* ao te *registry* e kaukia moa te *registry* bwa e na manga *circulate* tao nakon are iaona riki, kanga aron kawain karaian te meeri ke tenan beebwa ake a roko n te tabo ni mwakuri, ngaia are mai ikanne e a rereke naba te *information,* ti aki kona n ataia bwa tao antai , inanon te *process* arei ao nake a mena ngaia tao raoraoia temanna te *bidder* ao a tarebon naba, " *Am bid are ko kona ni kauarereke , ke e nang close te bid ma mwaitin tanan bid, tenaewa ao tenaewa ao tenaewa, aia bid $10 ao ngkana ko kona ni kamena ngkoe tao $9 "* ngaia are aikai tao n tabetai a kona ni *pick out* tenan *information* aikai ngaia are ti na katikua bwa te kakaewenako nakon are tabena bwa e na kona n tarai naba itera aikai, ao e koaua te Tua bon te Tua, ma barongakina ngkane bon te

bwai teuana, ngaia are I reitaki ni iraorao nakon te kauoman Beretitenti ao te Minita ni te mwane nakon ana *Department* aei ke ana *section* aio n tara aron naba te kainano aei, e nang kakawaki ngkana are ngkana e nang kaukaki, tao riki ngkana ti taetae iaon tenan *bid* aika bubura, ae nang kaukaki te *bid* nakon te *tender* nakon te kanimabong ae imwaira aei, kam kantaningaki ngkami ake kam a tia n *submit* mai *tender* bwa kam nakomai bwa kam nakomai n tekateka n te ruu ae ana tekateka kain te Komete arei are e nang kaukaki te *bid* ao aia *representative* bon ngaiia ake a roko ni *bid* ana kakoaua bwa ngaia e bon kaukaki ao e *seal* e kanakoaki te *seal* ao a bane ni katangainaaki nakoia, ao I taku bwa e na kaunga naba ngkane nakoia koraki ake anganga aia *bid* nakon are e nang reke ke ti na kataia ni katoka te rongorongo are kangai, ae tia bon karikaki bwa bwaai n ti kakoro ware ngaira, ti a riki bwa taan ti kakoro ware, ko rabwa te Tibiika ao e a bane ao ngkana ko kariai bwa N na ti kanakoa N na kaitiaki te *statement* ibukin bwa e irekereke ma au *Ministry*, I aki kauntaeka te Tibiika, Ma N na ti kaitiaki rongorongo are ibukin te c*harter* are e nako Kiritimati, ae *very recent* , ngkoananoa ke imwain ngkoananoa, bwa are aio e irekereke ma au *ministry* are ngaira ti *coordinate* te bwai aei, ngkana ko kariaia ane

Tibiika: I kan ongora te Minita, tera irekerekena ma te kauntaeka ngkai,

Hon. Tekeeua Tarati: E rekereke ma mwanangan te Minita aio are kanga rokona ngkai, aio e *coordinated* man au *ministry* bwa are te Ministry of Transport ngaira n are n ara babaronga ao ti norai bwa te kangaanga i Kiritimati ti na nikira te mwane ti na nikira te mwane ao ti na nikira te bwai n Aoraki are i Kanton, bwa Kanton e *try out* man te bwai n Aoraki ao aio te babaronga aei ti na kaman barongai man te wiiki ae nako

Tibiika: Te Minita tai baku moa bwa N na ti butiko bon iai au bubuti nakoimi ao te karinerine N na bubutiko bwa I taku bwa e a ti a ni bwaranako iroun te Minita a bon taekinna bwa bukin tokana ae e a tare te bwain Aoraki e a tare te mwane, e a tia raoi ni kabwarabwara, ni kabwaranakoa bwaai ni kabane, ngaia are N na bubutiko bwa ti na aki manga.

Hon. Tekeeua Tarati: Teuana ae *miss out* ngkana ko kariaia, bwa e aonga n ongora naba te ongora, bwa ti aekia naba bikoukou akana i Teraina aika uoman ao ti uotia man te wanikiba aio ao e na ataki naba bwa te *Flight* aei e aki ae nang aera bwa iai naba ana *impact* ae Tamaroa nakoia kain

ara Aono are i Mainiku, ti ane ae I kan kabwarabwara, bwa e *miss out* te Minita

Tibiika: Ngaia ko rabwa I taku bwa e bon rangi ni mataata

Hon. Tekeeua: Ao te *Coordination* man *Ministry* tiaki man te *Linnix* ao ti aki man *Finance* bwa man au *Ministry* ko rabwa.

Tibiika: Eang tao I bon karautaeka nakoimi Taan Tei, tao i bon bukina bwa I a nang *restrict* nakon ara *rules* bwa e aoria n ae na nakoraoi ara maroro, e na bon kona n tibanako te babaire, tiaki te bae e naki, e nang kangaanga aron kairan aron ami kauntaeka Taan Tei ma N na kataia ni keiaki nakon are te kabanea n Tamaroa, ae na *fair* ao e na akea te kangaanga ae na bon kiriwe iai nanon te Auti aei, e na ongora te ongora, ana bon karauia raoi n ongora kain Kiribati ao ana mataata ni bwaai aika kam kam kabwaranakoi ao n tokin te tai e na bon tiku iroun temanna ma temanna bwa tera mwin ami maroro, ko rabwa te Minita n aron am ongotaeka ao N na kairi ngkami , N na ti kotea te Tua ian te *rules* ao kam a bon wareki, kam a bon warekia bwa ai kakairan naba ami iango, i aki bae ni warekia, N na ti angani ngkami ao kam a taua naba..teuana kam a ti wawareware naba n ane 44(7) ao teuana ane 47, 44(7) ao are teuana 44 ao ai bon ane naba aron kairan ara Auti, te tai moa aei kai e tuai bitaki te *rules* , ao ngkane I a kanakoa te maroro nakon are imwina ao I angan te Minita ae karineaki te Minita ibukin te *Commerce* Hon. Booti Nauan e nakoim.

Hon. Booti Nauan: Ngaia ko rabwa te Tibiika, ko rabwa kai ko angai au tai ao e kaoau kanga ti bon aki kan maroro ma a bwaka nanora n taian maroro ae manga mwaiti, ao tao a kariaria naba kain abara, ao kai a bon kaberoro nakai ao engaa teuare ara Tia Tei, ngaia are e a kateirakeai, ma ko rarabwa te Tibiika ao I a kamauriko n reitaki ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki, ao ni kabane ngaira ni kabane Minita , te Beretitenti, ngaira ni kabane, kam na bane moa ni mauri.

Te Tibiika ngke ingabong ao I uringa kibun te tataro teuana ae kangai, *"…. ao ai kairira nakon te kaririaki ma kamaura man te buakaka…",* ti karabwa mwanewen am tataro ane te Tibiika bwa ngaia e kamaura iai man taian buakaka aika mwaiti, ao ti teimatoa n raoiroi, ngaia are ko rabwa te Tibiika n am tataro are ngke ingabong ao are ieta ngke n taainako bwa ko kairirira iai ao ko rabwa.

Eang te Tibiika tao a bon mimi kain Kiribati bwa terana ae kauntaekaki ikai, e kauntaekaki ikai ke tabekaki ikai kanga bon ti te Onono iaon araon barongan te Tua ibukin ana

bobwai te Tautaeka ibukin ana mwane tei Kiribati, ao iai Onono tabeua aika tabekaki ma are e raoiroi bwa a reke kangaanga ni maroro aika kaineti ma aron te bobwai aio, ngaia are I karabwa te kaitara kai e a tia ni butimwaea te Onono aio, ao ngaira man te itera aio, ti bon nora naba riain te Onono aio, bwa e kona n reke te taetaet ni Kiribati are kangai, e kamwaraaraai waaki kanga aron te Tua ae ti noria ngkai, e katinewangai waaki n te aro bwa kona n tinetine ao ni maan teutana ao n tabetai kanga e na aki kaea nanon are e na kantaningaki, ngaia are tia nora te onono aio bwa e na riai ni karaoaki n te aro bwa e na birimwaka, ao e na butimwaka, ao e na nakoraoi aron te waaki ni bobwai ibukin ana mwane ke ana bwai tei Kiribati, I taku bwa ana kariaia naba te koraki aika tarira ma mwanera n te kaitara te onono aio bwa e na kabirimwakai naba aron ara waaki ngaira, are ti na karaoi ni kabobwai ibukin waaki ni karikirake ake ti na karaoi n aia abamwakoro, ao ngkai a kariaia aio e na butimwaka.

Ngkana iai kabwaka aika ti a tia n nora bwa e a rangi n mwarara aron karaoan te reirei ke tao tera i Kiritimati ma te Aono n Raina, ao aikai aekakin Tua ae ana kabirimwaka ao ana kanakoraoa ane, are e na tobwa ngkane nanon tei Kiribati ni kabane ao are e a tia n taekinna te tia nonori ke te *leader* n te kaitara bwa a nora butimwaean te kaibibiti aio, ao ane ngai ngkane ae kanga I kan kauataoa riki bwa ti na kaoka nanon tei Kiribati bwa ai bon tera ae e a kauntaekaki , ao e aera ngke ea kariaia nakekei ao aera a manga mwemwe aekaki aikai, ko rabwa te kaitaro kam rabwa n aron ami nonori, ao ngaira ti noria mai ikai bwa kanga bon iai katuaran ae ti mena iai ngkai, ao te katuara ane e a karekea aron te mwarara ae kanga e aki bati n raoiroi, ao aio ara kabane n Tamaroa ao ti karabwa te kaitara kai e kaitara, ao ti aki, kai e boutokaia te kaitara ao ti karabwa te kaitara ngkai e kona ni kauringira iaon bwaai tabeua, ao a reke naba ara tai ni kaitiakina n arona n ae bon riai, te Tia Babaire, bon ti uoua bwaai tabeua aika teuana bon te bwai teuana ae kanga e tabeka naba kanga aron kan maroro ikai,

Bwa e mwaneweaki te bwai ae kangai, te taetae ae kangai, te boraoi, aio e na kaea nanon te boraoi ma I taku bwa e na aki bati n eti te kantaninga ane, bwa ti aki ti te boraoi ae ti na kaea ikai, bwa ngkana arona bwa tia karaoa te karikrakea ae bubura kaei, ao ti nang kaboi bwaain te titoa teuana ae bon taian kabanea ni boraoi, ae ti anai man te titoa ao ti tabetabeki nako ao n te kaibuke ao a urubekebeke naba, ti na kabooi akane? Ti aki ane e kangai te Tua iaon te bwai aio, te kabanea n Tamaroa ibukin ana mwane te botannaomata, ngaia are ngkana a tei bwaai aika tiraua n te titoa ma kona ni kaboa te kabane ni boraoi

ibukina ba te kabanea ni boraoi ao iai riki teniua te titoa ae titabo ma aia naba ma aia bwai ma a bobuaka ma a matoatoa, kona riai ni kabooi akane, ao ane e kaea naba nanon tao tera ngkana ti karaoa baon temanna te tia nakon te tia nakon te itera Mainiku, ma ai bon akea kaibuke ae a bwati ni mwananga nakon te *open sea* nakon te itera Mainiku, bwa a bane n tabetabe ibukin kainanon tei Kiribati are ikai, ti nang *procure* te kaibuke raa, ti na bae n tataninga ngkane.

Ngaia are kanga e mate teutana te iango are te boraoi, ma e na riai ni kakawaki bwa kona kabanea ana mwane te botannaomata ke tei Kiribati ao e na manena raoi, te Tia Babaire ngai ngkai temanna te v*ictim* n aron te *Procurement* ae e a tia ni karaoaki, N au auti ae ana Auti te *Ministry* ae te MCIC, e *procure* te c*ontractor* bwa e na karaoia, e reke te *contractor* aio, a bane n tia ana mwakuri ian ana *First Phase* are e na karaoia, I nakon au auti ao I nang nanokawaki, akea kain kawawana ao ngke a karaoa te kaini kawawa iaon te mataroa are N na rinnako au *main* mataroa e bwabwanga te kainiwawa titabo ma uoua te oti ae bwaroiko ae ngkana e bwaka te karau, ao e kanga ngkane aron te *procurement* aio, ngaia I maroro ma au tia koroboki ao kain au tiim ao I taku, e kanga n riki te aekaki aei, ao ngaia a kangai, ngaia bon iai ana kangaanga ngke e karaoa ana *last* karikirake n te onoaraki ma e a tibwa roko ana ribooti te onaoraki, aikai ribooti ae ti na riai ni kawakin te Tibiika, ao I kangai e kangara aron ana mwane te botannaomata ae ti a tia ni kamanena ao te auti aio bon abokana, ao tao e bwaka nanora n ana boo teuaei ke tao n ana boo neiei ke tao antai te aomata are karaoa aei, ao ai ngaia aio ngkane tokina, e a tia ni bane 60% man te bobwai ibukin te karoan te Auti aio n onobwaiaki bwa ana Auti te Minita n MCIC ma karaoan bon abokana.

Ngaia are I taku bwa ti na kaokioka ara nonori te Tibiika ao ngaira Taan Tei aikai nakon te onono n te Tua ae karaoaki ae ngkai, bwa I taku bwa e karaoaki ibukin kanga ti kotikoan riki ao kanga kawakinan ana mwane tei Kiribati ao kamatoana ao kabutimwakana, bwa tao e mena ao tao ngaia are e bon taekinna te kauoman Beretitenti tao N na kaokia riki, bwa tao bon iai *Conflict of interest* ngke e karaoaki te bwai aio bwa are tao a bon barongaia ikai, e barongaia iaon tano ao e tia manga tamwarake n te taibora ao e manga kangai, tanimai bwa tia bairea aron te bwai ae i a tia ni barongaia aio, ke tao tera riki ao tera riki, ngaia are e a karaoaki te babaire aio ao te onono aio ibukin te kabanea n Tamaroa,

Tao iai taian maroro ake a tia ni mwemwe aika tao a bon nang ni bubura kaei riki ao ko a ti a anganira am kariai bwa ti na aki kariaia ma

are akanne bon bwa tabeua, ma ti na taratara nakon te bwai ae uarereke man te moan kabanemane ae uarereke ni karokoa te kabanemane ae bubura kaei, ao ngai temanna te Tia Babaire ae I nang butimwaea te ononon aei ao I nang boutokaia bwa e na waekoa ni bati, bwa ti aki nanona bwa ngke arona bwa ti tara te onono aio bwa e na waekoa ni bati bwa e aoria n reke angara ngaira tabeman ni kabirinako ke n raa riki, ao ti na nanokawaki iai, ma I taku bwai aio e kamatoatoaki riki, bwa ti noria bwa te tia koroboki e anganaki te mwaka, bwa ai ngaia are e na tekateka ao e na taiborana te kabanea ni baronga ibukin rinean temanna ma temanna ke te tabo are e na boo te bobwai iai, kanga e anganaki manga temanna ae okoro riki, ao e koaua tao e bon iai naba katuarana bwa tao ngkekei tao tera te babaire ngaia ngkai ae karaoaki, ane raoi kanga aron ngai au taratara iai, ngaia are kanga aio ti ibukin au kan teirake te Tia Babaire bwa N na kaoaka ana iango tei Kiribati bwa e n ataia ngkai tei Kiribati bwa ngkai te bwa ae ti maroroakinna, te onono ke onono aika uarereke ibukin aron Tuan te bobwai ni kabonganan ana mwane te Tautaeka ke ana mwane te botannaomata, ao aron barongan aron te bobwai ane, bwa e na nakoraoi e na butimwaka ao e ara kantaninga bwa e na iai te kabanea n Tamaroa are e na otinako imwina.

N aron are e taekinna tariu mai Tamana te Tia Tei mai Tamana te Tia Babaire ao Tua aikai a bon wene bwa Tua aika a kona ni manga rinanoaki, ti kona ni manga uotirake, ao ti na manga karaua n tirotiroia ma tarira aikai ao ane kanga ti aki te Tua are kanga e riki bwa kanga ai bon te Tua are e matoatoa, ke e mwakoro bwa te Tua aio, ko aki kona naba n urua ae imwina ke ni manga bitia, ngaia are ane au maroro te Tia Babaire Ko rarabwa kai ko angania au tai ao I ti kan kaoka riki au kabane, I kaina au maroro aio man kanga mwanewen te tataro are ko kairira iai ngke ingabong, are tai kairira nakon te kaririaki ao kamaura man te buakaka. Ko rabwa te Tibiika ao ti karaba te Tamnei ae Raoiroi kai teimatoa n raonira n taainako. Ko rabwa ao are ieta

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao tia nakon are tia maroro are imwina, I angan te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinaieta, Hon. Harry Tekaiti e nakoim te Tia Tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa *Madam Speaker* kai ko kareka naba au tai bwa N na maroro iaon te onono ae moan te Tamaroa aio, ao I bon teirake *Madam Speaker* bwa te Tua aio ke te *Public Procurement Act* 2019 I a kaman mamataiakinna, ngke I mena n te Kauntira neie *Madam Speaker* ao kai manga iai kanga te onono ni katamaroa ae e a tia ni

mwemwe inanon te tai aio, akea au taeka *Madam Speaker* bwa I rangi ni boutokaia, ao I boutokai tenan onono aikane, ao tao N na bon taetae iaon tenan onono *Madam Speaker* ao I manga bon taekini baike kanga I a tia n rinanoi, Inanon are I taku bwa I a tia ke n aron au tai ni mwakuri bwa kanga katamaroa naba nakon te Tua aio *Madam Speaker* .

E koaua kanga tao ai bon kakaitau nakon te kauoman, tao e koaua te bae te *Conflict of interest* ke te waaki ae kanga iai te inanonano ke tao e *conflict* am *interest* ke kanga bon baika a kona n ririki iroura ngaira aomata, ao ti nang ni kakoaua, kai e kamaeanakoaki bwa iai te onono ibukin kamaenakoaki, kai iai te onono ibukin kamaeanakon tao te nakoa aio bwa tao ngkekei tao e kona n riki bwa te tia koroboki, tao nakon te Komete ao manga bon riki bwa kanga e *sit* naba n te komete ni manga anga tao iai naba ana *vote* inanon tao te komete ane, nakoana ae n rabwatana ae ti ngaia, ti rangi ni kakoaua bwa iai kanga aki nakoraoi ngkane te babaire n aron are e a bon tia ni mwaneweaki, e aoria bwa I kai kan kaoki akane ma I taku bwa akane kanga au nonori n aron naba ngkana e manga karinaki tenan *SOEs* tao bon iai akana a tia ni maroro iai ma Ngai naba I rangi ni boutokaia kai e a rin inanon te tai aei, ao I rangi ni boutoka ana taeka te kauoman Beretitenti are e taekinna bwa aan te onono n te tai ae uotaki e na boboto iaon katamaroan ana bobwai te Tautaeka ni irekereke ma tanan *SOEs* naba akana a mwaneweaki ke a karinaki inanon te tai aio,

Madam Speaker tao e koaua, kanga inanon tao ana karikirake, bwa are I kona n taetae iaon tao N anga tei ibuobuoki tao e koaua nakon te kauoman baike I a tia n nori, ao e koaua n te Tua naba ae te *Procurement* aio ao n tabetai ngaira tao n te abamwakoro e kona ni manga kamwemwerea butin ara karikirake ma tao e kakawaki kai I *Mention* te taio aio, bwa e na manga kona ni manga taraki riki tao n aekakin te bwai ae I a tia noria *Madam Speaker* n ara moan karikirake tao n tenan Kauntira, bwa are a bon raka iaon te mwaiti are e kabaeaki ian te Tua ian te Tua aio, ma tao N angin te tai te *Madam Speaker* tao e aoria bwa tao ti na iraorao, tao iaon tao nakeke tenan *suppliers* ake a tia n reke irouia te *tender* aio, ao n tabetai *Madam Speaker* e a kona n ae anganaki, ke a tia n anganaki te *tender* ao a manga karekea te kangaanga ae moan te bubura n aki rangi n tauraoi n aia *material* are I Tarawa, ngaia are teuana ane, teuana te kangaanga ae kanga I noria naba bwa e na riai ni katamaroaki nakon te Tua aio, bwa e nang waaki te *project* ao e aki tauraoi tao te *material* ao a tia n reke iroura te mwane, tao bon aio te kakaewenako nakon rabwata aike

tao bon ara bitineti aikeke a tauraoi iaon abara ae Kiribati, bwa ti na kaungaiia bwa tera ngke a karaoa raoi naba ma te nano rinano bwa e na kona n rota aron iremwen ao baenikain ana karikirake te kauntira ma te abamwakoro ma te abamwakoro n aekakin kangaanga ae I taekini inanon te tai aio, tao bon te kangaanga naba n aron are I a tia noria *Madam Speaker* tao tabeman *supplier* ake anganaki a manga angaa mwanen bwain aia karikirake, ao aia *material* ao aio e rotaki naba ara karikirake , tao I kona n taekinna te waa n oo iaon Tarawa Teinaieta, ao I kabwara bure I aki kan mwanewea te *supplier Madam Speaker* ma I taku bwa I nora te kangaanga n rokon bwaai ake e a tia n reke te mwane irouin te kambwana aei ao e a karokoi ana *material* aike a bon mka, baike a nang bon *right off* irouna, ngaia are I taku bwa aio teuana naba kanga kaman kiki-nrangian naba te Tua aio irou ao I nang kakaitau kai e reke taina ni maroroakinaki, I kona I a reitia ni maroro n aron ae e a reke tao te *opportunity* aikai *Madam Speaker* kanga ni katerei riki tao itera nakon te Tautaeka ae na riai n taraia ao ni katamaroa riki nakon te Tua aio.

E koaua I rangi ni boutoka naba te iango ke tao bon tei ibuobuoki bwa ngai naba temanna ae I rangi ni boutoka aron rikirakeia ara bitineti, ae kanga bon ara *local business* n abara, ao e koaua naba n angin te tai ngkana te *bid* ngkana e nako, tao e koaua kanga tao iai tao te *forum* ae roko mai tinaniku ao bon ara *Local* ao kanga I bon kan anga naba kanga te ibuobuoki bwa tera ngke a bon taraki moa ara bitineti ake bon iaon abara aio ae bon i Kiribati, ngkana ana anganaki tao bon te kona tao n taraki naba n aron ke iai baika bon *common sense* n aron ae ko bon ataia bwa a bon aki kona, ke tao n aron te kawai, ke tao tera, ma Ngai naba kanga n aron ae I a ti n noria ao I rangi ni kakaitau n te karikirake ae karaoaki n au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta ao kenakin te ran ao karaoan te ran e rangi ni bubura bwa e riaon te 3 te mirion, 1 tabun te mirion te karikirakae aio ao I rangi ni kakaitau bwa ngaia iai te kona naba bon irouia ara bitineti aika tao ae i Kiribati tao I kan katerea, *King Holdings* e tauraoi ao e *implement* kanoan te karikirake aei ni karokoa
te tai aei,

Ngaia are kanga I bon kan karea naba taningan te Tautaeka n angan naba te ibuobuoki tao e bon koaua n tao n tabetai e na bon akea te kona tao te *capacity* , tao e ni iteran ma tao ti na bon kaunga naba te Tautaeka bwa e na kona naba n anga te mwane tao ni kaungaia ngkai, kai e a bon ataia bwa e a rangi n rawata ana karikirake tao e na kaungaa ara bitineti aikai a tabe n rikirake bwa tao e kona naba ni kabomwia bwa tao aonga ni kona naba ni kaboa tao tanan *heavy plant* are ana kona ni

kaitarai tao rawawatan te *tender* ke te mwakuri inano te tai teuana ma te tai teuana, ngaia are kanga tao bon aio naba I a kareke tai naba ni karinnakoa inanon te onono inanon te tai aei ni manga bubutia riki te Tautaeka bwa e bia kaungaia e aonga ni kona n unga te waakirake ni bitineti ao ti aongao ni bon kona ni bon taraia naba i Kiribati bwa ana bon roko, kanga tao n te mwaneka ae ti taku bwa ae a nang bon kona tao ni waaki ao tao bon irarikina naba *Madam Speaker* ao ngkana e na kona naba ni buoka te Tautaeka ni karawata te mwakuri ni kamwakuria riki ara koraki ni i Kiribati aika i bon iaon abara aio. aikai au taeka tabeua *Madam Speaker* ao I rangi ni kukurei nab ani boutoka te Moan warekan te onono n te tai aio, ana onono te Kauoman Beretitenti are e uotia n te tai aei, ao man taeka tabeua akane *Madam Speaker* ao Ko rabwa ao I boutoka te onono ae Tabekaki n te tai aei.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I a kanakoa ngkane nakon te Tia Tei mai Marakei ae karineaki temanna Hon. Moannata,

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Tibiika

Tibiika: Ani kabwara au bure te Tia Tei, Hon. Moannata Ientaake e nakoim Tia Tei

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n raba Tibiika ao imwain ae I moan au maroro ao I a bon anga moa au kamauri ao au taeka ni karabwarabwa nakoia kain moa abau ae Marakei , are angiia a tia n rineai bwa N na tei n te Auti n Tei Imwina ngkanne I a katanrikaka au imwin au rinerine ngke I a tia n rineaki bwa N na tei ao I a manga rineaia ngkane au Beretitenti ao I kaokia nakon te Beretitenti ao *Madam Speaker* ma te Kaouman ao ni kabane nakoia Taan Tei, kam na bane moa ni mauri.

Ngai temanna ae I a tia n rotaki n aron te bae kanga tuan te *procurement act* inanon au tai n tia koroboki , ao ngai temanna ae I a tia kanga n uotaki nakon te baera kanga te *Tribunal* are kateaki kanga irouia kain te baere te *Anti-Corruption* ao I nang karabwarabwa kai akea te *Anti-Corruption* bwa are e bon kateaki irouia Taan Tei are Taan Tei are ngaia ngkoa are a manga bon iangoa bwakaia raoia n Tia Tei, are I a rekenako irarikia n te tai arei, ngaia are I karabwarabwa kai kanga e a reke te mena ae e a taraki irouia Taan mwakuri ao e a taraki irouia Taan Koroboki ae tao a bon koaua are raora ngkoa n Tia koroboki n taai akekei, ngaia I taku bwa e matairiki te komete, ao e rabwa kai e a tia ni karaoa aio, bwa ngke arona bwa tao e na tiku n arona te *Anti-corruption* are ao e na manga kuai riki bwaai tabeua ao tina rawata, bwa tao ti aki

taan mwakuri ake a bon mena, ma a manga bon kuaia bon raoia n Taan Tei,

Ma e aoria Tia Babaire ma N na kaoka au maroro nakon te Tua are e a tia ni karaoaki ao I karabwa te onono nako Tua aika a tia ni mwaneweaki aika nimaua, taian *section* ake a kakaoroko ake kanga a tia n noraki bwa ngaia ngkai a nang bitaki n te *Procurement Act* aei, ao ti kakoaua bwa, n te Tua mai imwaina ao bon te Tia koroboki ngkoa n te *Cabinet* ae ngaia e tarai ngkoa, aron *procurement* ake a rangi ni bubura kaei, ao bukina bwa tera ma are bukina e aki roko iroun *Cabinet* te bwai aei, bwa e a tiku naba iroun te *Procurement Officer* ao e a nako naba bwa kanga te mena, tao e nako bwa te *information* ma e aki rinanoaki inanon te *Cabinet* kanga n otau n taai akekei , ma I ataia bwa ngkai e a reke te mwaka aio tao n anganaki tao Te tia koroboki temanna, ngai temanna ae N na bon teimatoa ni kakoaua bwa ngkana arona bwa e bon tiku te mwaka iroun te Tia Koroboki n te Kabineti ao tao anne teuana ae e na bon taraaki bwa ngaia ae e na matana ao tao e na roko iroun Cabinet ke tao e na tuangaki Cabinet bwa e a mwaaka te Procurement Act aio irouia Komete ake a kateaki. Ngkana arona bwa te koaua bwa e nang tiku iroun te Tia Koroboki are e mena ngkai n te Finance ao I aki ataia ngkanne bwa tao e koaua tao e na manga uotia bwa aia *information paper* nakon te Minita nakon te Kabineti ke tao e na kona ni manga bita te babaire Kabineti ke e na aki. Anne teuana ae kanga N na bubuti ngkana e kona ni karaoiroaki anne tao n taraaki riki.

Ao I kakoaua bwa akea kanga te bwai ae bitaki iai te Tia Babaire ma I kakoaua bwa I taku bwa ngkai e a roko tao temanna te Tia Koroboki ae bon ngaia ae kanga tararuai mwaane ae $50 te ngaa ni waerake ae bon te mwaiti ae rangi ni bubura naba ao I taku ngai bwa e na bon riai temanna ae e n ariki bwa te *adviser* tao nakon te kabineti n atai bwaai aikai ngkana arona bwa e na kabwataki teuana ma teuana. Ma ngkana arona bwa e na tiku aio nakoia taan Tia Koroboki ma ana aobitia ake inano n aki ataia Kabineti tao e koaua ngkana ngaia bwa anne teina n te tai aio ao ngai ngkanne I taku bwa e koaua tia katikua nakon are e baireia ma au mena anne au bitaki ae N na kona ni mena ngkana arona bwa e na karaoiroaki ma I boutoka are e na riai n tiku te mwaaka iroun te Finance n te itera naba are e koaua are ngaia ae e mena irouna te mwane, ao e mena inanon bain te Minita n te mwane.

Ma irarikin aio te Tia Babaire ao I tanrikaaki n noori tuua ake a tia ni karaoaki I kakoaua bwa kanga akea te bitaki ae nang bubura bwa a bon bane ni uarereke ni kabane tuua ake

a tia ni mwaneweaki ikai a bon bane ni bitaki n te aro are kanga e a tia ngkoa ni mwaneweaki bwa te Chief Procurement Officer e a manga menaaki ngkai bwa te Secretary for Ministry of Finance e koaua ngai ngkanne ngkana te koaua bwa e na katinetineaki n aekakina anne tao e na *secretary to Cabinet.* Ni kabane tao temanna are kanga I taraia naba n te *section* are 18 are te *Procurement Officer* I kukurei naba n anne ngkai e a manga bitaki ao e katukaki ni kamenaaki bwa te Senior Procurement Officer.

Ngkana ti taraa naba *section 3 (39)* are ni kabane are a nang bane n roko te naan Procurement nako nanon bain te Komete aei I taku bwa teuana anne raoiroi ke tikiraoin te mena ngkana e bon bane n roko bwa tikona ana mwane ni kabane te Tautaeka are e a tia ni baireaki bwa e na karaua n tikoaki man te Komete are e kateaki ke e a tia n rineaki. N au taeka aikai te Tia Babaire ao I aki kan kananau ao I taku bwa aikanne bwaai aika N na riai n taekini ao I anga riki au katekeraoi nakoia kaain abau ae Marakei ngkai kanga e a bon bwakantaai n te tai aei. Ko bati n rabwa ao I boutoka te Biira.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I taraa te tai ao ti ni 5 te miniti ao e a boo ara tai n Afternoon Break ngkana ko kukurei ao N na kanakoa nakoim imwina te Beretitenti ae ko karineaki ma ngkana ko kukurei ao tia kanakoa am maroro ngkana ti oki imwin te break bwa akea tokitokim bwa koa waakinako naba ao tia motirawa moa ibukin ara afternoon tea ao tia manga oki ni iteran aua.
Kam rabwa.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: N aron are au mwioko imwain nakora n *afternoon tea* ao Nna kanakoa moa te maroro nakon te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ae ko karineaki ao e koaua tao uoua iteran au maroro tao teuana riki ngkai ni kaineti ma te Biira are e maroroakinaki ngkai iaon tao te *principle* ke aan te Biira ao te kauoua Madam Speaker N na bon karekea am kariaia bwa e koaua are tao te Tia Tei riki mai Kuria n aron ana ongora Kiribati e bon kakaewenakoa te kairiri, e kakaewenakoa te Tautaeka, ti boraoi ni iango are iai ana kakaewenako nakon Minita n te *Linnix* n te itera Mainiku are e a bon tia ni kaekai ma iai tabeua man ana itera te Tautaeka ae e a tuai ni kaekaki, bwa are e bon kakaewenakoa te Tautaeka n aron te ongora ngaia are tia bane ni katauraoira, bwa are e koaua tao ko aki kariaia Minita ake a riai ni bon kaitiaki naba tao bukinaia ke

irekerekeia ma te bukibuki arei. Kanga tangiran te kaitiaki bwa are e bubuti te Tia Tei mai Kuria bwa aei taina ae na kaitiakaki nakon Kiribati, bwa are kanga e kotokotoi are ao e *politicize* ana babaire te *Procurement* ni karekerekea ma te Tua arei, ngaia are e kakawaki bwa tina ti kaitiaki bwa are e aonga naba ni baeranti te ongora ao e rau naba nanon te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ma e aoria bwa are N na roko n anne ni kauouan au itera.

E kimototo au maroro *Madam Speaker* ao ni moana au maroro ao I bon kaitaua are bon aei bwanan te Tautaeka are e a tia n uotia te kauoua ni Beretitenti ao te Minita n te Mwane n tabekan te onono iaon Tuan te Bobwai 2021, ao e a teretere kanga itera ake e tangiraki te katamaroa, kanga e boboto aan raoi te Biira te katamaroa, ma tao imwain ae I maroroakin tao tabeua buokan te kamataata ao te katamaroa ao teuana te bwai ke uoua baika tao a moani bwai ni kaukan au maroro are e na ataia naba Kiribati bwa angin Biira tao iaon te bae e aranaki bwa te bobwai ke te *procurement* bon irian waakin te rikirake kanga te bwai ae riai ibukin kabaerantan ao tobwan raoi ana mwane te botannaomata, ao ni moan rokon te Tua aei inanon ara Auti n tei aei, a bon kainanoaki ibuobuoki mai irouia taan rabakau mai tinaniku. Angia taan rabakau mai tinaniku ngkana ana roko ni uota n anga aia ibuobuoki iaon karaoan te Tua teuana ma te Tua teuana, n tabetai are bon tiaki kain Kiribati, ao rokoia a bon roko naba n tai ae kimototo ngaia are a kona n roko ni bon uoti tamnei ake a bon taneiai mai iaon abaia, ao ane te baere e rangi ni kakawaki te *context,* te Tua e rangi ni mataata ao e na itiaki te *context* ma n tabetai ngkana a roko ao a uotaki naba nakon te Auti aei, e kona n aki reke naba te tai ni kaitiaki itera akane, tao angina ana bon kona n reke ma iai tabeua Tua tabeua a kona n aki reke taai ni kaitiaki raoi akane, ko a kanakoi naba ni ienikuri n tarai itera ake ana bon ke kanga ana buoka kabutan te waaki. Te bae e bon rangi ni kakawaki te *context* ngaia are e kakawaki ara Tua, riki tuan te bobwai e kakawaki bwa e na bon mataata te bae e kakawaki te *context,* ngaia ngkana tao a kananonaki bwa a bubura bwaai aika rangi ni kabaeaki ke a tangiraki ian waaki aba aika bubura ao ngaira iroura baika a uarereke naba a rangi ni kakawaki ibukin buokaia ara botannaomata, bwa are Tua n tainako ao riki te Tua ae Tuan te Bobwai e rekereke ma maiun tei Kiribati ao e rekereke ma kabutan te waaki, kabutan te rikirake, bwa e aera kai e na rekereke ma maiun Kiribati ? are e roti itera ni kabane bwa e roti itera ni waaki ni bobwai aika a rota ringiringin te waaki ni kabane, te onaoraki, bwain te onaoraki ane inanona, kaako akana inanona, tanan bao ni mwamwananga akana inanona,

karikirake ibukin riin te waaki ibukin kabutan aan te waaki akana inanona, bwaai ni itoman akana inanona, ngaia are e bane n roti itera ni kabane.

N na rangi ni bubuti ao N na kanakoa bwa te kakaewenako nakoira ngaira aika tao tia riki bwa Taan Tei n te tai aei bwa e aonga n reke naba te rekoti ke tao taan kariri nakon taai aika na roko, ma aei te Tua teuana ae ti riai ni kabanebuaka ara tai ni wawarekia, ti na kabanebuaka ara tai ni wawarekia bwa aei ae na buoka aron kabutan ao otara bwa aonga e aonga ni mano ana bwai Kiribati aonga naba n reke kanga bon baike bon kainanon te botannaomata aika kakawaki aika ana moanibwai, ngaia ane teuana ae kanga e kakawaki ibukin kaitiakan, kanga te *context* ke kakawaki ae kan Tua aika ti na tarai naba bwa n tabetai a kona n are a uoti tamnei mai tinaniku, waaki mai tinaniku ao ti bon riai ngkane ni kakatamaroa. Ngaia aikai onono aika tia riai ni katamaroa nakon kainanora, bwa e bon oti n tanan maroro iai ae kangai, n tabetai e a tine te karikirake bwa aki rangi ni matata aki rangi ni kirati waaki e a manga untaba aron te mwioko, ngaia are N na ti kakimototo ni kangai, te Tua aei ke te onono aika a tabekaki aika e anaki ana nimaua bukina ao n aron riki katamaroa ake tao a tia ni manga n reitaki mai iroun te *Leader* n te Kaitara mai iroun te Tia Tei mai Kuria are temanna n reitaki ma taan taetae aike a tia n taetae man ara itera ao tao iai riki aikana ana taetae mai irouia Taan Tei. E anaki raoi iaon katamaroan baika I tarai bwa teniua aika rangi ni kakawaki, bwa;

1) e a riai ni kakirataki te Tua, ao ane teuana te onono ae e kataki ni uarokoaki ian, e na kirati e na akea manga te mabubu ke baika ana kona n aki itiaki te taratara iai ke e na aki turuturu raoi te taratara bwa e aonga ni bon buti raoi te waaki n akea manga burebureana.

2) Te baere e aranaki bwa e na riai kanga te mwioko, te mwioko ae itiaki tenan katabetabe, bwa taben temanna ma temanna bwa ana itiaki raoi, n akea kanga te untaba ke e na akea iai kanga te bare e aranaki bwa te *Conflict of Interest* , akane kanga tabeua, ao

3) I taraia *scope* ae ngaia e kakawaki bwa e nang rababa riki, ma ngkanne I bon manga titiraki ao I taku, tao e kakawaki ae bon taraki nako te *scope* ane bwa e aki naba rang n reke au tai ngai temanna ae N na kaunga aikai ni warewareka te Tua aei, bwa e bon karako au tai ni wawarekia, I a ti ongongo naba kibu aike I tarai ma e tuai n reke au tai ni warekia ma tao aei te Tua teuana ae N na kabanebuaka naba au tai ni warekia mai imwin te Auti aei.

E koaua te *scope* ngkanne I tuai n ataia bwa tao ngkai a karinaki tenaan *SOEs* , au titiraki ngkane ao bobwai iaon abamwakoro, Kauntira, kanga bon au iango ngkoa, kai a rio ngkai aikai, kangara ngkai ian te Tua aei, bwa are ana mwane Kiribati ngkai e a rangaa naba ngkai nako aon aba, tia ongo ngkai ae te takataka ngke ti moan mena e a rokoroko n $30 te mirion, ao ngkai kai a bwaka mwane ni waaki ni ibuobuoki ao e a rokoroko naba ngkai $10 tabun te mirion e a kaan $20 ke e kan bwi te mirion.

Bwai n aoraki ma reirei e a rangi ni korakora naba te buoka nako aon aba, ngkane au titiraki tao a mwaneaki, a mwaneaki ian te karababa aei? E aki, ma are ngkana a mwaneaki e tikiraoi, n aron are I taku e tuai rababa raoi au wareware iaon te Tua aei, ma ngkana aki mwaneaki tao aei naba te itera teuana ae kakawaki ae moan tai naba n taraki, bwa are e koaua tobwan ana bwai te botannaomata ao ana mwane te botannaomata e moa n ae nimaua te tianti ni karokoa irabubua te mirion. Ao e koaua ngkanne are e a kakawaki ngaia are e karekerekeaki ma bao ni mwamwananga ae e a uneakinaki kanga e a tia n tabekaki te kaoti ikai, ane kanga ae tao N na roko n au kauoua ni maroro ma I boutoka te kaoti ao ti akane au itera ni ibuobuoki aika a *General* aki rangi n turuturu iaon kibu akana a katamaroaki, ma are e a bon tia nako bwanan te Tautaeka, iroun te Kauoman Beretitenti n reitaki ma ane, ma I taku bwa aikai baika kakawaki, e kakawaki bwa tina tarai ara *context* ara Tua akana ti waaki ma ngaai ao e kakawaki naba ae ti na tara ana *scope.*

Te kauoua ngkane *Madam Speaker* are kanga I a kawene au bubuti ngkane au tao bon ti 4 ae na ti ikoti n reiti ake bon akekei, e kaineta te Minita n *Linnix* bwa eti bwa e rabuni nako naba tabeua ake tao ti kona ni kamatata, I aki kan manga okiri akane bwa are a tia ma N na ti kanakoi ake kaboan ane bwa are e tataninga, e tataninga naba ngkai te ongora, ian ana kakaewenako te Tia Tei mai Kuria ae karineaki ae aei taina ni kaitiakaki bwa e aonga ni mataata ao riki ngkai e bon rekereke ma tuan te bobwai, ao e rabwa. I anganiko

Tibiika: Te Beretitenti kanakoa kai e kaewenakoaki aron te waaki ni kairiri ao I anganiko te kariaia bwa ko a kanakoa.

H.E Taneti Maamau: Ngaia ko rabwa *Madam Speaker* n am kariaia, ao e koaua e tangiria, e tangira kanga te tobwa ae na kirati, ao te tobwa ae na aki tabe itera ma taben te Tautaeka tobwakimi ni kabane, anne te koaua ae ti mena iai, ngke ti anganaki te mwiokoaki ao tabera ni kabane a bane ke tabera ni kabane aban

Kiribati, tabera ni kabane Taan Tei, e ngae ngkana tao te Tautaeka ao tao nake a mena i nuka ma bon tabera naba tobwaia, ma N na ti kaitiakii ngkane iaon ane 4 riki bukina bwa are e aki boou ao e a tia ni manga ongora Kiribati ma are e aki mwanewei are ti taekini te Tia Tei. Ana kabwarabwara ngkoa ni kaitara ana kaoti te Tia Tei mai Tabuaeran are temanna, ngke e tabekia n te Auti n Tei ae nako n Aokati bwa bukin tera ngke aki kaoti ke e tabekia n te Auti n Tei n Ritembwa bwa bukin tera ngke aki karokoaki Taan Tei mai te itera Mainiku ake raona bwa are ti ngaia ae reke tokana, aki kaoti inanon bowin te Auti n Tei n te Maneaba ni Maungatabu n Aokati.

Ao teuana, eti ana kabwarabwara are teuana ke e a roko te Aoraki ae te *Covid* ao teuana ana babaire te *Cabinet* ae e a tia ni maroroakinna are kangangan ngkai te mwamwananga ao ti nang tarai naba irarikin te wanikiba, ti nang tarai naba kaibuke, kaibuke n angaraoia, ao n te tai arei ngke e roko ana bubuti te Auti n Tei nakon te *Procurement* ibukin te TALOFA ao eti, ngke e totokoaki e na mataata nakon Kiribati bwa e bon totoko te *Procurement Board* bwa e ngae ngkana ko karaoa te *Single source* aikai I manga kaoki baike ti kabwarabwarai, ngkana ti karaoa te *Single source* n aron are e karaoia te Maneaba ni Maungatabu ibukia baoia Taan Tei ma iai naba kanga *requirements* ke bwaai ae kantaningaki iaon te *single source* kanga ti aki te baere e *automatic* te *Single Source,* tera te *Single Source* kanga te bobwai n aki tangira kanga te kauaba, are ko kona n rinea temanna te *Supplier* ke teuana te kambwana ae na kona ni karaoa te mwakuri n aki tangira te mwaiti ae na raka iaon 1 ian kataweana. Bon iai anne n te Tua ae bon kariaiakaki naba ngkana e a rineaki naba teuana te kambwana bwa e na karaoa te *service* ke e na karaoa te bobwai, ao ane.,

Ngke e karokoa ana bubuti te Auti ni Maungatabu ao iai baika e tangiri riki bwa e na karekei, bwa e aonga ni kakoroaki nanon are te *Single Source* ma tera ae riki, e nang waeremwe karokoana, ao e mwemwe te titiraki nakoia e kaokaki te titiraki nakon te Auti n Tei ni kangai, kam bon taraia naba bwa are ngkana e aki reke te wanikiba are iai te kaibuke ae e a mena ngkai n te Aono ane, ane e beibeti ikekei, e aki raoiroi ae kam taraia naba bwa are kanga bon ibukin te kangaanga are ti kabwarabwara ngke e a tia ni karaoa ana babaire te *Cabinet* are ai *Covid19* ae e a bon taona te aonaba, ma e a riai ibukin te mwamwananga taran naba iteran bwaai ni mwamwananga aika ke e ngae ngkana tao e a rangi ni waeremwe ke tao e kamwengabuaka ma are n tabetai e a bon boo taina, tao n taai ngkoa are n rimoa imwain rokon naba te

wanikiba n te Aono n Raina, mwamwananga Taan Tei n te kaibuke, ane ae e aki kabureaki, a mwamwananga Taan Tei man te itera arei n te kaibuke, ao e aki kabaeaki naba te Auti n Tei bwa angkoa ai te wawanikiba naba te bao, ae ai bon te wanikiba ian are bon iai angaraoi te wanikiba ma ngkana e a bon reke te kangaanga iai naba taben te Auti n Tei n tobwa ana mwane te botannaomata, n tarai itera ake e taku bwa ana kona ni kabonganaki bao ni mwamwananga.

Ngaia are e bon angaraoi n te tai arei bwa iai te kaibuke ikekei ngaia are bon tuanga, ao te kaeka are kaokaki are e mena iai tao aki rangi ni marurung Taan Tei ni mwamwananga n te kaibuke, tao e koaua tao kainnabaia, ti karineia bwa are ngkana e koaua bwa a bon kona n toka Aoraki man te itera are n te kaibuke, irou ngkanne ngaira aika taan tobwa ti riai naba ni keiaki n toka n te kaibuke.

Te kauoua n aron are I taku inanon tain rinanon ana bubuti te Auti n Tei ibukin kabwatan te *Procurement* ao te *TALOFA Airways* e bon tuai ni karokoa te baere ana bubuti ibukin kariaiakan kibana n roko, are e aranaki bwa te *Air Operators Certificate*, AOC anne naba e ti taekinna n te Auti n Tei aei, n aron are e taekinna te Minita n te Mwamwananga ni kaitara ngkoa te kaoti arei, e tuai n reke ngaia are e bon tuai ni kona ni kiba bwa anne ae na kanakoa bwa are e tangiraki te titiraki are manga kangai, ao kai e bon roko naba taai aika nako te wanikiba ane, ma are ian Tuan te mwamwananga n te kibakiba n te aonnaba e na bon riai ni katoa kiba ao kona karekea bwa are ko bon aki kona n atai bwa maeiun te botannaomata , ao ane are e tauraoi naba te Minita ni kabwarabwara ma n aron are e karineaki ana babaire *Madam Speaker* are a kataia ni kaeka te kakaewenako ane ma are e rabwa bwa are e a reke aei I a kanakoi, ma e bon tuai n reke n te tai arei, ao ngke e a biriakinaki e a karokoaki ana bebwa *TALOFA Air* e a uarereke te tai, akea nanon rokoia bwa are e nang waaki te Auti n Tei e a tia ni waaki, ane ngkane are tao te kauoua n *reason* ke bukina are e aki angaraoi te tai arei,

Ao te kateniua ngkane, inanon rinanoan ana mena n aron are ti bon tabekia naba n ae nako, inanon rinanoan ana *invoice* te *TALOFA Air. B*wa te bwai ae e a riki e aki ataki ae iai ana kangaanga, iai ana tangitang TALOFA Air n ana c*harter* are mai imwaina bwa ngaia e karaoaki te boraraoi ma te Auti n Tei, I kabwara bure , ma anne are I kan manga kaoka are I taekinna, e karaoaki te boraraoi ma ngaia n te tai are te *charter* imwain te Auti n Tei tao ana *charter* riki ni karokoaia kanga e na moani waaki te Auti n Tei, kanga mwin te rinerine, ao iai

ngkane, iai ana *Tax* bwa are ian Tuan te *Tax* e na kabwaka, ma tera ae riki e a *waive* naba ana *Tax* ke e anganaki naba te kariaia bwa e aki kabwaka te *Tax*, ao ngkane ngke a roko te kabwakamwane nakon *TALOFA* rinanon te aobiti ni mwane, ao e a titiraki te aobiti ni mwane, e a taua ngkane te kabwakamwane nakon TALOFA bwa e na riai ni kabwaka te *Tax,* ma e aki ataki ae ngaia e a kuneaki ae ngaia e a tia n anganaki te kariaia. I bon taekinna are I kangai, e na bon karaoaki te kakaei, bwa aei e urua tuan te Mwane bwa ti temanna ae kona n anga te kariaia bwa kona aki kabwaka am *Tax* bwa ti te Minita ke te Kauoman

Beretitenti ae te Minita n te Mwane ian Tuan te angabwai, ma are e rabunaki, e rabunaki e aki ataki te kangaanga aio, ma e ataki ngke ea kakaeaki bwa tera are e a rangi ni ngurengure e a karokoa ana mena TALOFA Air. Ngaia are e ataki are titabo ma e bon aki rangi ni barongaki raoi kanga n ana koaua te *Procurement* ao ngke e a manga rokoroko iroun ke e a kaongoaki te Tautaeka te kangaanga aei, ngaia e bon tia bwa e bon aki barongaki raoi aron te kabwakamwane nako

TALOFA, ke te boraraoi ma TALOFA are titabo ma iai Tua aika aki rangi ni rinanon, ao aikane ngkane kanga kabwarabwara ake I taku bwa e na mataata nakon Kiribati bwa akea te bwai ae tao ti karaba ke tao e a rangi ni bobuaka te babaire, irarikin ake e kabwarabwarai te Minita n te Linnix. E bon karokoa ana *email,* I kan taekinna , e karokoa ana email tao 2 te wiiki imwain te Auti n Tei, are e karokoa ana *mail* ao e a karautaeka, *"Te Beretitenti tao e a bon aki nakoraoi te nakoati, ian ngkai kangaanga n te kibakiba ke te mwamwananga'* bwa are te kaibuke e manga tuai n roko ikai, ao ngke e roko te kaibuke I a tia naba n toka wati, ma are e aki angaraoi te mwamwananga, ngaia are ngkai e rawata riki tabeu naba ikai, e aoria bwa are I a tiku ikai ma I a ongongora, ao eti ngkane I ti kangai, tabemi aika kakawaki teuana ni biriakini bon kaekaean ana bowi ni Maneaba abami ae Kiribati, ane tabemi ngaia are e kakawaki ae kona bon roko ikai ma iai ngkai te babaire bwa iai baika a bane iaon ikanne riki te bainaoraki ao tao iteran bwaai aika ti arani bwa te naan *High values* aika riai ni karokoaki ngkane ibukin katokan tobwan kainnanon te botannaomata ma e na kakaeaki angana ngkana e na reke te kiba, Ngkana e reke te kiba ko tekeraoi ma tao e a reke angam n toka ma ngkana e aki ko a karaua naba nanom anne bon au maroro ma te Minita ma e koaua ae iai ana maroro ae karokoa n te meeri ma anne ngkanne ae e na riai ni matata nakon Kiribati bwa ngke e roko te *procurement* arei ao e aki ataia te Tautaeka bwa bon taben te tabo ni mwakuri ma teuana.

Ao ngke e karaoaki te totoko ao e bon totoko te Board arei ian katabeana ian te Tua, ao ngaia are e nang kairua ae e nang bukinaki te Tautaeka bwa e a rinnako anne bon ana totoko ma anne ae na totoko nakoia kaain Kiribati ao e na teretere naba bwa iai n taai tabetai riki ngaira taan tobwa ao taan kairiri ti na taraia bwa ngkana e a bon anga buaka riki ao riki n taai ae te Covid are ti bon kangai bwa e na bon kaokoro aron babaire n taai aikai bwa are e taona te aonnaba te aoraki ae te Covid-19. Ao e nang kakawaki ma tao ti na karaoi ara babaire ni kaitarai naba kanganga aika e a rinnako inanon Kiribati. Ngaia are ngkana e na angaraoi te kiba e na angaraoi ngkana e na angaraoi te kaibuke e na angaraoi. Bwa are aikai taai aika a bon kaokoro ibuakon taai.

Ao anne tabeua kabwarabwara Madam Speaker ao au kantaninga bwa e a rau nanon te Tia Tei mai Kuria ao e rau naba nanon te ongora ao riki bon nanoia Taan Tei bwa a kaawa n taku bwa e a baeranti buaka ana tobwa te Tautaeka, e aki. Te bwai ae kakawaki e moan bwai naba iroura te naan Tua ao ti kataia naba n rinanona. Ao tao e na bon iai taai tabeua ae ti na bon kona ni untaba iai ma te bwai ae kakawaki e na taraaki ana tobwa te Tautaeka bwa e baeranti nakoia ni kabane Taan Tei ao nakoia naba ara botanaomata. Ao I boutoka moan warekan te Biira.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Tia Tei mai Kuria.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire are I *Point of Order* bwa aki kaekaaki au titiraki ao e bia kaekai te Kauoman ao N na *Point of Order* te Tia Babaire bwa e aonga ni kaekaki te Kauoman. E a toki ngkai te Covid-19.

Te kauoua n titiraki te Tia Babaire kabwara au bwa *Point of Order* te Tia Babaire e taku te Beretitenti bwa arei kanoan te P*rocurement* au kantaninga bwa e na kaeka te Kauoman ni Beretitenti mwamwanangan te Minita are e tuangira te Kauoman ni Beretitenti bwa P*rocurement Act* anne kanoan te P*rocurement Act* ae te *cheapest option* anne bukin are e toka iai te Minita n te Linnix ao ngkai ti ongo akea rekerekena ma te P*rocurement.*

Te kateniua te Tia Babaire e kabwarabwara iai ana mena te Beretitenti ae karineaki e aki matata bwa tera ngkai te babaire ibukin te *tax* anne e a bwaka, e a tia ni bwaka, ke e a tia ni *waived* ke e a tia n raa te Tia Babaire ao ngaia are tao anne ae taua te bwai anne. Bwa iai riki teuana te Tia Babaire n otau ngkai te bwai aio bwa are I aki kona n taetae te Tia Babaire, ana taeka te Beretitenti e kaineti nakon te kauoua n *charter* ao te moan *charter* naba, akea ae kewe. Are te kauoua n *charter* ko aki kakibaia ao te moan

charter tera te kanganga iai are te bowi n Aokati ae tia manga taekinna ngkai te Tia Babaire n te bowi n Ritembwa are a kaibuke iai.

Te moan *charter* bwa are uoua te *procurement* uoua aia tai ni bubuti kaain te Auti n Tei ao ko rabwa.

Tibiika: Ko na *Point of Order* iroun te Beretitenti te Minita ke tera bwa e maroro te Beretitenti I ti kan ataia.

Hon.Mikarite Temari: Ao N na ana maroro teuarei ti aki kona. Bwa are koa manga kauka te maroro.

Tibiika: E aki maroro te Tia Tei mai Kuria bwa e *Point of Order* iaon ana maroro te Beretitenti.

Hon.Mikarite Temari: Ibukina bwa e a manga kumea mwanangau naba are mwanangan te Minita N na kaeka bwa are te *procurement* aei

Tibiika: Karaua nanom te Minita e aki bwa e ti kataia ni butia te Beretitenti bwa e *Point of Order* iaon bwaai ake e tabeki ma e aki kaekaaki, are kanga ni kaewenakoana iai. Ngaia are N na bubutiko kanga e aki kariaiakaki are te *Point of Order* iaon are te aomata are e teirake ni *Point of Order* iroun te tia maroro. N na bubutiko a tia ni bane ni mataata.

Hon.Mikarite Temari: Ao ngaia N na *Point of Order* nakon te Beretitenti.

Tibiika: Ao ngaia *Point of Order* nakon te Beretitenti.

Hon.Mikarite Temari: Ao e mwaninga riki te Beretitenti ni kamatata bukin mwanangau ngke I toka n te kaibuke
N na *Point of Order* bwa are

Tibiika: Te Minita N na bubutiko kona *Point of Order* ni kaeta ana maroro te Beretitenti ibukim? Iai te bwai ae kairua ana maroro iai te Beretitenti?

Hon.Mikarite Temari: Iai te bwai ae mwaninga bwa are e tangiria teuarei bwa ti na kamataata.

Tibiika: Bwa ko aki tabe ma te Tia Tei arei bwa ko ti tabe ma ana maroro.

Hon.Mikarite Temari: I aki tabe ma ana maroro ma I tabe ma ana moan maroro e tangiria te Tautaeka bwa ti na kamataata ma N na kamataatai.

Tibiika: Ao tekateka te Minita bwa ti na kaetieti raoi ao kamatea am *mic* bwa ti na karauira raoi ni kaetieti ao kamatea am mic anne bwa e aonga n aki *echo* te bwana. I taku bwa te *Point of Order* n arona are I a tia n taekinna ngkana iai te bwai ae ko taku bwa e a tia n aki eti aron taekinana n ana maroro te tia maroro ao ngkanne koa katea naba baim bwa kona *Point of Order* n tokin te tai ke te *Point of Order* are teuana ngkana ko taku

bwa iai te tua ae urua te tia maroro ao ko bon urua naba ana maroro ngkekei ko a bon *intervene* naba ao ko kotea te tua. Ngaia are N na bubutiko te Minita keiaki tia tiku n aron are ti a tia ni karaoa ara babaire iai e a tia ni kabwaranakoi te Beretitenti ana itera te kakaewenako ibukin te kairiri ao N na bubutiko tia katokia ikanne.

Hon.Mikarite Temari: I kan bubutiko riki teutana ngkana ti na kaekaeta ana maroro te Tia Tei mai Kuria bwa kanga I a nanokawaki.

Tibiika: N na bubutiko moa te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ti aki bwa ko kanga ni kariaia ae *challenge* nakon te Kauoman ni Beretitenti.

Tibiika: Antai taetae mai inano N na ti bubutiko bwa are I angan am tia kairiri ibukina bwa e na kaekaki kaewenakoan te kairiri ao ngke e taetae te Beretitenti ao e taetae ibukimi ni kabane. Ngaia raoi anne te bwai ae nang kakawaki ao e kaitiki raoi bwaai ni kabane ake e a tia ni kaewenakoaki iai aron te kairiri, n aron tobwaakin te tua ae te *procurement act* bwa I taku bwa ngke e kabwaranakoa te Beretitenti ao e matata ana kabwarabwara. N tokin te tai ao e na bon tiku irouia kaain Kiribati bwa ana bon ongora ao ana kabwaranakoa. E nang mataata ami itera a bane n tia ni mataata bwaai ni kabane.

Te kabanea ni maroro are imwina N na angan imwain ae N na kaokia nakon te tia tabeka te Biira. N na angan te Tia Tei mai Teraina ae karineaki Hon.Nantongo Timeon ao e nakoim te maroro.

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ngaira Taan Tei ni kabane ao raora man te Kaitara, taan ongora ao kaain Kiribati ni kabane kam na bane ni Mauri. Ao e koaua Madam Speaker tao e a bon tia n nako ana kaeka ara itera ae man te Kaitara ao ti aki kan kananau riki bwa are I taku bwa e a bon matata ao e a matata naba man ana itera te Tautaeka aron ana kamatata riki ngkai e a tia ni manga kamatata te Beretitenti. Ti kaitaua te Minita are e a tia n tabekiarake ao e taku bwa e matata ara itera bwa ti boutoka te kaoti aio. Te bwai teuana ae I nang kamaroro iai Madam Speaker bwa I taku bwa ngaira naba te koraki naba ae kanga ti reke naba bwa kanga kanoan te *procurement.*

Ao e koaua e a tia n nako ana kamatata te Tautaeka, a tia naba ngaira ara koraki n taekini ara itera ma ngaira Madam Speaker I taku bwa kanga e aki kona n toki nanora n tatang iroun te Tautaeka ao te *Procurement Committee* n taai aika nako n aron aki kabwatakin baora. Ao I taku bwa I taekinna naba n te bowi are e nako are akea nanora

ngaira kanga tia bubukinaki ngkai bwa ti rawa n toka n te kaibuke ao tia kan kabanea ana mwane Kiribati n totoka n te wanikiba. Bwa kanga imatang ngaira, ngke tao iai ara wanikiba ma ti na toka n te wanikiba, ti aki Madam Speaker. Ma n aron ae ti a tia naba ni kamatata n taai aika n ara maroro ao e koaua ae tao bon iai tao aki nakoraoin tao te naan reitaki iaon taian babaire ao ngaira ake ti nang rekereke riki n aio ti bon tiku ma te koaua are baora e baireia te Auti n Tei ao e tabe n tataninga motin ana babaire kabineti. Bwa ti kaongoaki bwa e a bwaati ma ai bon ti teuana riki bwa e na manga uotakirake nakon te kabineti. Kam a taninga te kauabong ae na roko bwa e nang baireia te Kabineti. Ngaia are tao ana kabwarabwara te Tautaeka anne ma ngaira ti rangi ni boutoka te Biira aio ma tera ngke e karaoaki kanoan ae taekinna ngkai te Beretitenti e na kakirataki te tua, te mwioko, e nang tiku n aki tokobitoaki bwa are ngkana e a tia ni mwioko te mwioko iroun are e anganaki te mwaaka bwa e na karaoi babaire e aera ngke e aki iraki naba ao e a bukina ngkai tao aki rokora n taai aika nako aki kikiban te wanikiba ibukin Covid-19.

Ngaira te Tibiika ao te Auti aio e koaua ae a bon tang nanora bwa n te moantai ao ti kariaia n te moantai bwa buren te naan babaire. Ma te kauoua n tai ao tia manga katukaki naba n aki iangoaki rokora ikai, e a manga totokoaki naba baora are ti na toka iai. Ao kabwarabwara are ti anganaki ti aki kona n ataia bwa a koaua ke aki, ao bon aia koaua ao aia koaua kaain ara abamwakoro ao bon ara koaua bwa e aera ngkai, ao ti nanokawaki bwa tia noora ngkai te Minita ngkai e reke baona ao I nang kabwara bure nakon te Minita ngkana arona bwa I aki waea ao ai rabwara ngkai e reke baon te Minita n oki ao ngaira ai rabwara bwa e aki reke baora ni kaea te bowi n ae nako aio. Tia toka n te kaibuke Madam Speaker, ao n aron ae ti kabwarabwara n taai aika nako ngaira buura a rangi n aoraki buaka ao ngai I nang nanokawaki Madam Speaker ao ngai temanna ae kaainnabau e a bon tiku naba n te Onaoraki ni uaa te bong aio ngkai I ririanna man te Onaoraki, ao I a butia naba kaain am aobiti bwa ana karokoa au Ota Beba *Room 5* te Private Ward ao I kakabwaka $200 tabun te taara ni katoa wiiki. Ngaia are ngkana e na kona naba n reke karakaan au arauenti n anne I a bubuti naba Madam Speaker.

E koaua Madam Speaker ao akanne kanoan bwaai aika a tangi nanora iai n ana babaire te Tautaeka. Ao riki te Biira ngkai e a manga iai te onono nako iai ao tera ngke e a karaoaki ma te onono ae na nakoraoi ao e na aki manga oki n reke aekaki aikai bwa e ngae ngke e a tia ni kabwarabwara te Beretitenti ao te Tautaeka nakoira

ngaira ake ti a tia n reke inanon te bwai aio ti tiku ma te rawawata, ao te kakawa imwin babaire aika aki nakoraoi, ae ti teimatoa n taku bwa iai te tokobito nakon bwaai, ao e ngae ngke e kamatatakaki nakon te Auti aio bwa akanne bukina, tera te *tax* tera riki, te *covid-19* te tax ke te AOC ke tera. Are a nang ataia nakanne bwa are bon aia bwai, ao ngaira ae ti kabitaia ae tia iririi naba bwaai ake a bairei, ngaia tokina ti tiku n te Onaoraki ni uaa te tai aio ma kaainnabau.

Ngaia are ti bon rangi n nanokawaki Madam Speaker ao I kabwara bure nakon te Tautaeka ao ngkai tia manga noora aio ae e a manga reke baon te Minita n te oki e a manga anaaki tao e ngae ngkana e aki anaaki ma e taekinna te Minita n te Communication, tao e angaraoi ma tao karokoan bwain aoraki ao tao uotakin te mwane nako Kiritimati, ai tekeraoira te Minita bwa e a bon anganga raoi naba ma te tekeraoi ma bwaai aika ana riki, tao eti ana kauti ao ngaira ai bon te naan buretireti ana kauti. Ao e rabwa te Tautaeka ao ngaira are I rangi ni kakaitau riki nakoia raou, raora n Tia Tei are a tia ni kataia ni kitekitei bwaai ibukira are ngaira kanga ti a tibwa kanga ti aki rangi n taetae ma tia bon riki n teirake ngkai ni kaoti nanora ngkai n te tai aio Madam Speaker ao ti taku bwa ti bon riai n taetae ni kaotia bwa ngai irou ae bon ngai, I aki ataia raou aikai a kakai ioki raou aikai ma ngai I tuai ni ioki ao I bon tiku n tangi nanou ni babaire aika a karaoaki.

N na bubuti Madam Speaker bwa tin ang katikui bwaai ni kabane ao ti nang karaoi n tarai bwaai aika e mate nanora ni koaua n aki taraia bwa te Kaitara ke te Tautaeka ke antai ke antai, ma tin ang kabooi nanora n te tai aio e na iai te kauntaeka n taai aika ti bon bae ni kauntaekai ara koaua tabeua ma ngkana ti nang karaoi aikai ao a nang rekereke iai tabeman ae ti a tia n noria bwa ti reketaati iai, ao are ngaira kaain te Kaitara ni kabane ao kanga bon akanne ara koaua e bon iangoaki aki rokora bwa e aonga n ae aki oti matara bwa are ngaira Kaitara. Ma ti karabwa te onono aio Madam Speaker bwa tera ngke e nako te onono aio ao e na iria ma kamatata n aron are e a tia ni kamatata ara Beretitenti ae karineaki ao tera ngke a karaoaki bwaai ni kabane ma te nano ae raoiroi bwa akea bongan ae tia tataekina naba te tamnei ae raoiroi, ti *quote* te Baibara ao kanga bon akea nanona. Bwa ngai irou ti bon aki karaoi bwaai akanne ti bon ti kanakoi mai wiira bwa ana ongo aomata ao ana taku bwa tit aua te aro ao tin ang karaoa te eti. Ngai irou akea nanona ngkana ko taetae ao ko aki kakoroa nanon te bwai are ko taekinna.

Ngaia are I kabwara bure ngkana iai tangi buakan au taeka, Madam

Speaker I kabwara bure nakon te Tautaeka ao tao nakoia akana tao a kona n rekereke ke n teketeke n au maroro aio, ao tao n nang motikia ikanne te Tibiika ao I kukurei naba ni boutoka te onono nakon te *Procurement Act* aio ao au kantaninga bwa te onono e na uoti riki tamaroa ao e na aki manga oki n totokoaki n oki ngkana akea te kaibuke. Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te ongora.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Minita n te Linnix e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ae ko nang karineaki mai irouia kaain Tobwaan Kiribati Party. N na reita are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Teraina aongkoa e a bon etieti naba au kauti. Ti a kaoka ara ururing ngke e a bwara te Auti n Tei Madam Speaker, uoua am *charter* ibukira ngaira taan nako imwain te rinerine, imwain rineakin te Beretitenti. I *miss* te moan bao bwa I aki toka ao n te moantai ngke ti moan roko mai Kiritimati e moanibwai te Minita moan katoka te moan kiba, are ko karekea uoua te *charter* I tiku I aki ooa te moan toka bwa are e a onrake naba ma ngaia e nako te moan irabwii te ngaa.

Manga te kauoua n *charter* naba I a manga aki toka naba iai an taraia, e a ti toka ngkanne temanna te Tia Tei mai ibuakoia ma te rongorongo e a tira te nangkona are e a katokaaki ibuakona bwa bwain te kaembein, ao te *charter* naba are te moan anne a nako nikiraki i Tabuaeran ao Teraina. Taraia ngkanne bwa iraua te kabanemwane are ko kanakoa te Auti n Tei ibukia naba nakanne, a nang tekeraoi nakai bwa a nako ao a rinea aia Beretitenti, ngai I tiku n takarere ni kaawa i Tarawa n aki rinea au Beretitenti. E rabwa e boraoi ngkanne ngkana e taku bwa eti au kauti ao e nang eti naba aia kauti ngaia. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Beretitenti e nakoim.

HE.Taneti Mamau: I karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Teraina n ana maroro ao tao riki mwioko ake e katikui ao kanga kakaewenako nakon te Tautaeka ao bon nakoira ngaira Taan Tei ni kabane. Ma I ti kan kaeta kanga I kananona bwa are I tia n taetae ao e a rimwiin naba au taetae ma e kaawa n taku bwa iai au taeka ae na ongo Kiribati ae aongkoa ai te Tautaeka ae babairea kanga baoia Taan Tei ngkana a oki. Ma are e bon tiku bairean taekaia n ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati. Ao rinanon kawain te bobwai e nakon te *Procurement* ao akea naba mwakan te Tautaeka n rinnako n te *Procurement* bwa are bon iai te tua ibukin te bobwai. Ma e a kawa n taku Kiribati bwa tia

babairea mwanangaia tia eena te Auti n Tei ni mwanangami ao ti eena naba te *Procurement* n te tua ibukin te bobwai ao e aki raoiroi ngkanne anne, e aki eti ao akea te bwai ae I taekinna n aekan anne ke tao ae kananonaaki n au maroro bwa e kaawa n bure otan te Tia Tei ae karineaki ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao te Tia Tei e taku bwa akea te *Point of Order* iaon te *Point of Order* I taku bwa akea te bwai ae ko *misquoted*

Hon.Nantongo Timeon: I taku bwa iai Madam Speaker ngkana ko kariaia.

Tibiika: Bwa I taku bwa are teuana N na ti bubuti te Tia Tei ngkana ko kukurei I taku bwa are teuana are e taekinna te Minita are kanga te kaeti kauti arei kanga I aki ataia bwa antai raoi ae nanonaki iai bwa akea te ara ae taekinaki. Ngaia are ngai irou I taku bwa e nang nakoraoi am maroro a rangi ni bane n itiaki raoi bwaai ni kabane ma I ti kataia ni kaitikia te Minita n aron are ko mwaneweia are e toka n teraa terana ngkoa are teuana are ko taekinna. Ma are e ti kaitiakia ao ana maroro ngkanne are iaon te nangkona I *note* anne ma I aki ataia bwa antai ae nanonna.

Hon.Nantongo Timeon: Ao anne ae I kan *Point of Order* iai Madam Speaker

Tibiika: Ao anne ae kona *Point of Order* iai ao ngaia ao kan kanakoa ngkana ko taku bwa ko *misquoted* iai.

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa te Tibiika e koaua I karautaeka ma are e aki taekinna te Minita bwa antai ao ti ana *assumption* bwa iai te nangkona ae toka n te wanikiba anne, ao moan te uarereke naba ngaira naba ara bwai ngkai ti mwananga ao ngkana iai ae toka n are imwina are te kabanea ao tao ti aki ataia bwa ngai ngke I roko n au abamwakoro are i Teraina ao akea te nangkona ae I uotia ao a kuri ni kakioai nako kaain Teraina bwa akea te nimaia ae I uotia. Ao eng tao are e bon toka n okin te Minita Madam Speaker ao ti aki ataa anne ma are bon baora ma ngaia ao e na bon riai naba n toka iai ao tao e aki reke tokana ao tia karau taeka n anne ma akea rongorongo te nangkona ae ti ataia ae ti katoka. Bon akea te nangkona ae ti uotia ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ngaia tao e a matata ngaia akea te nangkona ae toka ngaia akea.

Hon.Tekeeua Tarati: *Point of Order*

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* ngaia kanakoa am *Point of Order.*

Hon.Tekeeua Tarati: Te Tibiika I kairiko nakon are 53(2) ngkana ko

taku bwa ko anga am *ruling* bwa ko taku bwa e a *final* bwa tin ang aki maroro bwa ti nang kanakoa am *judgement* ke am *ruling* bwa e nang *close* te *discussion* iaon te *issue* aei ao ngkai koa manga bon *open* naba, ao kanga e tangi nanora bwa ti na *clear* bwaai aika man ara *side* man ara *Ministry* ao ko katokiira. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: I a tia ni kairiko nakon te tua are n te moantai are ngaia koa manga kaokia nakoiu, ao I riki ni kariaia te Beretitenti bwa e na anga te kamatata iaon kaewenakoan te nakoa ni kairiri bwa e a tei naba ibukimi ni kabane Minita. Ngke anganai ana taeka, ngke e kangai te Beretitenti bwa N na bubutiko te Tibiika am *ruling* ngkana ko kariaia bwa N na kaeka ana kakaewenako te Tia Tei mai Kuria ibukin te kairiri ao e kakan bwa N na angan te Beretitenti bwa e na bon kaekai ni kabane kakaewenakoan aron te kairiri ni kabonganaan te *Procurement Act* ao anne bukina raoi ae I angan te Beretitenti ao I kariaia. Ao n aron au *ruling* are I anganiko I a bon tia ni katokia ma ngke e bubutiai ami Beretitenti ao ara Beretitenti N na riai n anganna bwa ngaia ae kairiri n te tai aei. Ngaia ae ami Beretitenti ao N na anganna ibukina bwa e kaewenakoaki te nakoa ni kairiri ao I anganna ao e a tei naba ibukimi ni kabane kaain te kabineti ao e nakoim. Iai riki am *Point of Order*

Hon.Tekeeua Tarati: Kabwara au bure ma are koa manga kaukia riki imwina nakon aika a boou ao anne ngkanne kanga e tangi nanora iai ma are ti kariaia te Beretitenti ma are koa manga kaukia riki ao I kabwara bure nakoia tarira are Taan Tei ake tabeman bwa are ti irantangaira bwa ngaira naba Taan Tei e titebo arora ao I katekatekaaki ikai ao kanga e bure ae nang aki *fair* am *decision* nakon temanna ma temanna.

Tibiika: Te Minita antai ae I anganna te kariaia bwa e na manga taetae kan tuangai.

Hon.Tekeeua Tarati: Ao are e a manga *open* naba te *discussion* te Tia Tei mai Teraina.

Tibiika: Ao tekateka bwa N na anganiko raoi bukina. N na riai n angan te Tia Tei temanna man te Aono n Raina ibukina bwa a *victimize* n te naan kakaraki aika a tabekaki ao e nang eti ana *point* antai I kaeta ana maroro te Tia Tei bwa N na bon katokia, bwa ibukina bwa e kangai ana maroro bwa e titebo bwa tia bukinaki bwa tia rawa n toka n te naan kaibuke ke tera ngaia anne raoi bukina are nanona bukin te maroro aei ibukiia Taan Tei ake man te Aono n Raina. Ngaia are kam na kariaia bwa N na riai naba n anganiia anne au *ruling* ngkai. Ma ngkana iai tibanakon te *ruling* ngkai nakoim te

Minita ao te Tia Tei mai Tamana I karautaeka ao anne ana kabanea n tamaroa ni babaire te taibora n te tai aei ao I kabwara bure nakoim, n aron te naan tua ao *sections* n ara *rules of procedure* are I a tia ni kairiko nako iai ao I kabwara bure.

Tia nakon ngkanne are imwina ngaia e nakoim te Minita mai Tabiteuea Maiaki Hon.Booti Nauan.

Hon.Booti Nauan: I aki te Tibiika N na ti *draw am attention* nakon *rule 44(1)* bwa I taku bwa ngaia e a nang tinewanga te maroro iaon te bwai aio ao e tuai man n roko tiana bwa are ai bon te uouota nanona te aomata ritinanikun are kanga e bon tabekaki ma N na ti *draw* am *attention* nakon ane 44(1) bwa e aoria n ae matoatoa riki am kairiri ao ti aki ibukareren te maneaba ma te Auti n ara maroro. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao anne ae I kataia n tutuangi naba ngkami n taai nako bwa akea ae na kona n teirake ni karokoa e anga te kariaia te Tibiika. Ngaia are I taku bwa anne ae I aki toka n taetaekinna nakoimi nakon are n nang kakauringi ngkami are ko katea baim ao koa teirake naba. Ngkanne koa bon bwainikirina iai te kain tekateka, ma ko rabwa n am kauring anne ao au kantaninga bwa kam nanoraoi n aron te babaire ke ana babaire te taibora are e a tia ni karaoia. Ma ti na reitanako moa ara maroro bwa e tuai ni bane kanoan ara Ota Beba, ao ngkanne N na anga te kabanea ni maroro nakon te Tia Tei mai Betio temanna ae Hon.Tebao Awerika e nakoim.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire imwain ae I waaki ao I anga naba au iango bwa I boutokai te naan onono n te Biira aei. Te Tia Babaire I kan kotei riki bwaai tabeua ae ana kona ni ibuobuoki ae ana kona n noora riaina te Tautaeka ao aikai iai iaon are *section 6* n te Act ane te *qualifications of suppliers and contractors* ke aron rineaia naake kona kabobwai mai irouia. Te Tia Babaire ti bon ongora naba ngkai bwa iai Minita aika aikoa rau aia iango ke aia waaki bwa a tia n reke te naan *contractors* e aki nakoraoi aron aia mwakuri ao tao e oimwi te naan *information.* I taekina aio te Tia Babaire bwa are aio ae tia eweka aia mwaneka imatang ae te *Procurement* ao n taai nako ngkana ko noori te naan aba ni kabane ao iai te naan *contractors* ao *suppliers* ae a kaman *pre-qualified.* Ao tera ngkana arona bwa e noora riaina te Tautaeka bwa ana noora riain anne bwa iai n taai tabetai iai kabobwai akana ana kataweaki ao a kona naba nikiraki te naan kambwana ke te naan *suppliers contractors* ake a tia n noraki bwa ririki ma ririki aika a mwaiti ao a tia ni karaoa te mwakuri ae moan te tamaroa nakoia taabo ke tao rabwata ake a karaoi mwakuri nakoia. Aio ti aki te bwai ae boou e a ngae ni

kakaraoaki ao e na toki naba iai aron te naan tangitang akana a tia n taetaekinaki inanon te maroro aio.

Ao te kauoua te Tia Babaire ae I riki n teirake iai kanga I a tia ni *go through* ao e nang eti bwa kanga te tua aio ti aki kakabane buaka ara tai ni wareware iai ma I ti *skim through* ke tao I katawe ni wareware iai ao I noria bwa akea inanona te naan tuua are ngkana iai te bwai ae e karaoia temanna are e urua nanon te tua aio ao e na reke tuaana ao e a katukaki naba ngkai irouia Bureitiman bwa ana karaoa te kakae ke e katukaki irouia kaain tao te Leader Commission bwa ana karaoa te kakae. Ao ngai ngkanne n aron raou n Tia Tei ae karineaki mai Marakei ti a tia n reke n te kakae ao n te katuaeakaki ae kona n taraaki irouia tabeman bwa te mwakuri n aonikai. Ao I teirake ngkai bwa N na bubuti ngkana e kona naba n reke aron karinan are te katuua nakoia te koraki ake aki karaoa raoi nanon te tua aio ke a urua te tua aio.

Te Tia Babaire N na karaki teutana bwa I nanoanga naba raou n Tia Tei are e a tibwa tia n teirake mai Marakei arei ao e koaua kanga iai aika a bairea aron te kabobwai are ti mwananga iai, ni mwanangara are ngaia I a kakerikakaki naba bwa te Minita iai aika a bairea aron te kabobwai anne ao ngkana te koaua bwa e bure te mwananga n te tai arei e aera a kariaia te mwane bwa e na kabwakaaki, e aki teretere naba inanon te tua aio. E aki kariaia te mwane bwa e na kabwaaki te Tia Koroboki are I airi ma ngaia ao n aron ae e a bon tia n taetaekinaki inanon te Maneaba aio bon akea ana bwai te Minita inanon te *Procurement* ke te kabobwai. Ao ngaia e mena ngkoa iroun te Tia Koroboki te kabineti ao tao te Leader ngkai n te Kaitara. Ngaia aika anga te kariaia bwa e na kabwakaaki te mwane ao e atunaki n te kanganga te Tia Tei ae karineaki mai Marakei ao te Tia Tei temanna ae taetae mai Betio aei.

Ao e aera ngke a bon aki okiraki te koraki ake a karaoa te babaire bwa e nang baiti ao e nang kakai noraki etin te waaki ke kairuan te waaki, ngkana arona bwa e iai te bure ae karaoaki I aki kona ngkai n taetae mai ikai tao I a tia ngkai ni bwanga n te karabuuti. Ma ngkai e tatakaruaeakaki ae motikaki taekara iroun te Auti n Tei aei ae ngai irou n au taratara ao au namakin te mwakuri n aonikai. Te Tia Babaire I teirake bwa N na taekina aio bwa I aki tangiria bwa e na manga reke riki nakon temanna te Tia Tei temanna riki te aomata ae rin inanon te Auti n Tei aio ke ia riki, are e nang katuaeakaki n te bwai ae e aki karaoia. Ao akea inanon te tua ma e a baireaki taekana inanon te Maneaba ni Maungatabu aei. E aki roko inanon te bowi e aki taningaaki imwin te Audit e tuai n otetanaki te ririki are e kabonganaaki iai te

mwane arei bwa antai aika a bane n tiaina e kanga aron karaoana. Ma e a takaruaeakaki ikai bwa e a tia n reke n te bure te Tia Tei mai Betio ao ngkai kai I wareware ngkai n te tua aio I aki noria bwa e ngaa te rii are e teke iai waeu inanon te tua aio I aki noria akea inanona.

Ngaia are N na kaunga te Tautaeka bwa e na noora riain karinan te katuua nakoia te koraki ake a urua kanoan te tua aio, ma tera ngkana inanon te onono aio ae I boutokaia ngkana e a manga noora riki riaina tao nakon ni ngai e a manga moan karina riki te onono bwa n aron are e taetaekinaki n taai aika nako ao kanga e aki mwaneweaki ngkai, e aki tena te tua aio ma e a katukaki irouia Bureitiman ao irouia kaain te Leadeship Commission bwa ana karaoia, ao e a maan mwiin aio ao I a nang kua n tataninga bwa ni ngai ae e nang tia iai, ao e tuai man tia. I a ongongo naba bwa aikoa ataia aobitia ake a mwiokoaki bwa tera ae a nang karaoia bwa ai akea ian te tua ae te bwai ae nang kateai iai. Ma ngkai I a wareware ngkai iai ao ngaia bon akea, ngaia tao e aki iai rereke ao te bubuti nakon te Tautaeka ngkana e a kona n noora riain karekean tao manga te onono bwa e aonga n are e a manga tena te tua aio ao a bon kainetaki raoi te koraki ake a karaoi babaire ibukin te naan bwaka mwane bwa bon ngaia aika a nang tikuraki n te kanganga bwa ti aki are ana rabakau ni katibanakoa nakoia tabeman bwa a na ana mwiin aia mwakuri aia babaire ae e aki raoiroi nakon ana mwane ao ana bwai te botanaomata. Ngaia are I boutoka te onono aio ao ko rabwa ko karekea au tai. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika I taku bwa e kakawaki bwa N na *Point of Order* bwa are e bon mwaneweaki arau n ana maroro te Tia Tei mai Betio ae karineaki temanna ao I taku bwa a bon tia kanoan te naan kakae ae bon rangi ni maan iroun te rabwata are bon ara Komete ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu are e kateaki ngkao are te *Anti-corruption Committee.* A tia ni bane n rinanon te beeba ao ngaia aia ribooti are tao ngaia tao iai aika a reke tao imwin te kakaae anne. Ngaia are I ti kan kaitiaka te rongorongo bwa are a bon bane ni iraki nanon te naan tua ao te mwananga tao e mwaneweia te Tia Tei are kanga kanoan taai aika nako are e a bon bane n noraki mwiin te bobwai anne. Iai uoua te rabwata n te tua are mai mwaaina ao tao ngkai naba te tua ma ae a kaokoro araia. Bwa iai are n te *Ministry* ao iai n are te *Board* are te naan mwaiti ni kabanemwane iai are e rangi ni buburakaei are anne e Tia Babaire te Tia Koroboki nakon te Kabineti n te tua are 2002 are akea ngkai bwa e a tia ni kamaunaaki. Are ngaia tao e

mwaneweia naba te Tia Tei ni mwakorona are 6 anne bwa are akea ngkai rabwatan te tua anne. Ma anne ae I ti kan kaitiakia bwa bon ngke arona bwa bon iai te kairua bwa are e a bon tia ni karaoaki te kakae ao e na bon reke naba n te kanganga nakeke a noraki bwa e bure aia babaire ao I taku bwa e itiaki te Tia Koroboki n Kabineti n te tai arei are ngkai te Leader n te Kaitara ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ai bon akea ae na maroro iaon te Biira aei ao N na kaokia nakon te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita n te mwane bwa e nang *sum up* kanoan ana Biira.

Hon.Dr Teuea Toatud: E rabwa Madam Speaker ao bon te kakaitau moa nakoia ake a tia ni maroro iaon te Biira n onono aio ao bon te kaitau riki ngkai e kona ni butimwaeaki man itera aika uoua ni ikotaki ma bon te Tautaeka. Tao e koaua bwa e butimwaeaki ma iai tungatungana teutana n aron ae ti a tia n ongora ao bon ngaia naba e riki n reianau aron te maroro iaon te Biira n onono aio. Bwa kanga bon te kantaninga kanga bon te onono ae uarereke ao n aron ae e a tia n tabekaki irouia taan tia taetae tao bon te onono naba ae nang raoiroi e raoiroi ibukin te katamaroa ao ibukin kakorakoran te tua aio.

Ma e koaua tao bon iai naba itera tabeua e a manga kumeaki te Biira aio bwa kanga e a kumeaki bwa te tai are e kaotinakoi taian aki rau n nano ke tao taian burara n nano ao ngaia are e a reke te tai aio bwa kanga aia tai ni kanakoi. Ma e raoiroi te Tibiika moan te kakaitau riki nakon taan tia maroro ao n aron boutokaan te Biira aio.

Ti karabwai taian iango ni ibuobuoki, ni katamaroa ni moa mai iroun te Leader n te Kaitara e rangi n raoiroi ana ibuobuoki ao I taku bwa akanne a nang bongana. Ao I taku bwa a bon ongora au koraki ngkai I taku bwa a bon *take note* iaon iango akekei katamaroa. Ao teuana mai ibuakona aekakin te *regulation* ana *list* te *list of SOEs* are ana riai ni bautaki n te tua aio ao aron riki kamatataan riki nakoan ae ti aranna ngkai bwa te Chief Procurement Officer, ao anne e rabwa ae a bon ongora au koraki ao I taku bwa e na riai ni karaoaki anne imwain te kauoua ni wareware.

E rabwa naba ana tabeka te Tia Tei ae tibwa taetae te Tia Tei ae karineaki mai Betio are I taku bwa e kakawaki naba bwa e koaua bwa ngkana te tua ae akea wiina ae e aki kona n tena I taku bwa bon te tua ae kanga e akin ang bongana ao e koaua anne naba teuana te katamaroa ae na riai naba n noraki ao ni karinaki imwain te kauoua ngkana arona bwa e riai man ana aobiti te Attorney General inanon te kauoua ni wareboki.

Ngkanne Madam Speaker tao N na ti kakawaki naba bwa e koaua e a tia n

taetae te Beretitenti ma e koaua bwa iai naba are e bon kainetaki nakoiu ana men ate Tia Tei ae karineaki mai Kuria ke tao e kakawaki naba eti naba ae ti na riai ni kaeka bwa e aonga naba ni matata te matata ao e a tia n taetae ao Kiribati e a tia n ongora ngaia e kakawaki naba ngkai bon iai itera ake I bon koteaki naba iai n am kariaia te Tibiika ao N na taetae iaon itera akanne.

Tibiika: Kanakoa te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa

Madam Speaker te bwai ae I bon kan taekinna n aron ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Kuria e bon kuri ni kananokawaki bwa are e a bon ti taekin naba bwaai ae katebenakoi are n I taetae n te tai arei, ae katebenakoi bwaai aika kanga bon ti aki raoi mwiin bwa e reke irou kaobin au *script* bwa I aki ataia bwa n aekan teuana I aki kona n noria bwa iai te *procurement* ae karaoaki ibukin te Minita n te Linnix, kanga bon akea.

Ngaia are I taku bwa e na riai naba ni bon anga raoi te bwai are I taekinna e na bon taekina raoi te koaua. Bwa ngkana e nang ti katebenakoi naba ni kabane are *out of context not in context* ma te bwai are I taekinaki bwa tao *they were certain in the context in the entire argument* are I karaoia e na riai n taekina anne. Ma ngkana te bwai are e a bon *peek* naba iaon ao I taku bwa e aki raoiroi ngkanne anne.

Ao N na karaki teutana Madam Speaker ibukin ongoran te Auti aio, bwa ngke e tabekaki te kaoti aio iroun te Tia Tei mai Teraina are e kaota nanokawakina bwa e aera ngke e a totokoaki rokoia kaain Tabuaeran bwa e aera kai e a totokoaki rokoia Taan Tei, ao e bon kakaonakoai te Tia Tei mai Kuria o e taku '*baka n tuangira te Minita te Kauoman ni Beretitenti, antai ae bairea taekaia Taan Tei, te Tibiika ke te Executive? Ao e aera ko aki anga te mwane am mwane te mwane anne e aera ko taua'* ana taeka are e kakaonakoai n te tai anne. Ao ngai e kangai kaekana *' ko ataia te Tia Tei ti aki au mwane ana mwane Kiribati ma tabeu bwa N na kawakina ana mwane Kiribati'* te babaire are e karaoaki n te tai aio e karaoaki inanon te tua ae bon ami tua ae kam kabwatia n te Auti n Tei aio ma ngkana ko taku bwa ibukina bwa e inaomata te Tibiika ke Beretitenti n tua ae nanona e nang iraki nanon te tua I taku bwa I aki boraoi ni iango ma anne bwa ngkana ti nang waaki n aekakina aio tao ti nang mwakuri iaon te bwai ae ti aranna bwa *the law of the jungle* are e nang bon akea te tua ae ti na kairaki iai. Eti bwa e inaomata te Parliament ke tao te Judiciary iaoia ana koraki ma ngkana e rekereke ma ana mwane te botanaomata ao ti na uringa ngkanne bwa e a roko mwakan te

Executive bwa are iai te tua ae bon ana tua te Maneaba ni Maungatabu ae tia ni kawenea ae aron kawakinan ao aron kammwakuran ana mwane te botanaomata.

Ngaia are ni kaekan te titiraki anne ao ti aki au mwane, ao e inaomata te Tibiika ibukin taekaia Taan Tei. Ma n te tai are e rekereke iai ma kabonganana iroun te botanaomata ti na riai ni uringa bwa e a roko ngkanne mwakan te Executive ke tao *more specifically* e a roko mwakan te Minita n te mwane. Ti aki mwakana ae na kabongana ae aongkoa n nang taua bwa te mwane, ma mwakau ae N na kariaia bwa ian te tua bwa ana karaoaki raoi bwaai nakon angaia. E taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Kuria bwa e kangara I nang kamoamoa te Minita n te Linnix ngke a kona ni kaibuke ao raona akekei aki kaibuke. Te titiraki Madam Speaker ao kaain te Auti aio, e aera e ti mwanewea aran te Minita n te Linnix ao e aera kai e aki naba mwanewea aran te Tia Tei mai Tabuaeran kabwara au bure ae raon naba te Minita n toka e aki te roko e aki te roko n te mwaneweia n ana taetae ni kawai bwa e toka naba te Tia Tei mai Tabuaeran ae raon te Minita e aera e aki mwaneweia e a bon toka n oin nanona.

N na karaki riki e Tibiika te *procurement issue* ae taekinaki ngkai ao N na kabwara au bure Madam Speaker ngkana arona bwa tao e na irekereke ma te Maneaba ni Maungatabu ke te Parliament e a bon tibwa roko te bubuti iroun au Ministry n te Moanibong are te kabanea ni wiiki ao e a bwara te Auti n Tei e a bon tibwa n roko te Moanibong te bubuti anne inanon baia kaain te *procurement* ao e koaua bwa kanga ni bon arona kanga e a bon taraa n akea nanon ae nang roko bwa e a bane te Auti. Ma e ngae n anne kaain te *procurement* a bon karaoa naba tabeia a bubuti ngkanne nakon am tia mwakuri Madam Speaker ni kangai taiaoka ti tangiri *information* ao arei ao arei. Ao teuana mai ibuakona ae taekinna te Beretitenti te AOC ae tangiraki, te AOC ae *Air Operators Certificate* ao aio bukina. Bwa tuan te kibakiba aio ae ti a tia n tuangaki irouia ara *technical people* tuan te kiba te AOC ti aki nanona bwa ngke e a tia ni kiba te Air Talofa Airways n taai aika nako ti aki nanona bwa e aki manga tangiraki te AOC e na bon riai n reke te AOC ni katoa kiba n taai nako ian te tua ni kibakiba ao anne are a tuatua au koraki nakon te Clerk ao e aki te roko n anga. Tera ngkanne buren ae karaoia te *procurement* n aron ae e a ngureakinaki iroun te Tia Tei mai Kuria.

Ngkana arona bwa iai te kabuanibwai irouia am Tia Tei akanne am Tia Tei ae ko nang karineia naba ngkana arona bwa e kiba te wanikiba e a riki te

kabuanibwai antai ae na bukinaki iai? bwa are akea te AOC kona kaeka au titiraki bwa antai ae na bukinaki ngkana arona bwa iai te kabuanibwai ao tao ko a tangiria bwa ana mena. Aio naba teuana ae I taku bwa te Mauri are te babaire are e karaoaki arei bwa e na riai ni iai te AOC ian te tua ni kibakiba. E koaua bwa teuana te *requirement* ae tangiraki n te tenta arei ao n te *single source* ma are e aki te roko n roko. Ao te titiraki ngkanne e kangai e aera ka maki tuangia bwa ana toka n te kaibuke? Ngaira ti kangai ti aki tabera ae ti na tuangia te kaibuke bon te taben te Maneaba ni Maungatabu eti ngkanne ae e a roko mwakan te Maneaba ni Maungatabu e na bon tuangia bwa iai te anga buaka ana riai ni kaman kaibuke ma are e aki roko.

Ngaia are I taku bwa e aki nang eti te rongorongo ae tia n taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ae taku bwa ti totoko ae tao ti riba rokoia Taan Tei, ti aki totoko ao bukina aio ae I a tia n taekinna.

Ngke arona bwa a bon reke naba taian *information* akekei ke a kainnanoi kaain te *procurement* ao tao ana bon kakibaaki e ngae ngke ai ti teuana te wiiki. Ma are aki karaoaki bwa are e aki te roko n roko te bwai arei ao ti na bon bane ni bukin taeka ae ti karaoa te babaire ae e aki bono ungana bwa aki roko bwaai ni kabane ake a kainnanoaki te AOC. Ao I a manga kaokia riki antai ae na bukinaki ngkana arona bwa iai te kabuanibwai ao a kiba ara Tia Tei ae a karineaki ao anne are e riai n ongo Kiribati ao e a nang kabuburaaki n taekinaki bwa tia totokoa rokoia Taan Tei.

Ngke arona bwa bon iai te babaire ae karaoaki raoi e na bon nakoraoi ma are e roko n te kabanea n tai e roko n te Moanibong are te kabanea ni wiiki ao anne ao n aron are e a taekinaki kanga bon te mena. Ao e koaua e a tia naba n taekinna te Beretitenti ae teuana te kanganga are e riki naba iai are te *withholding tax* are te *tax* are kanga bon iai ana tinetine ke ana tarau Talofa bwa are e na kanga n tabetai tia manga bon ana mwakan te Minita n te Mwane ao tao ngaia anne *the law of the jungle* are ti tangiria ae ti nang bane ni mwakuri iaon te *law the jungle* akea te tua aei ti na iria bwa ti nang bon karaoia bwa are te inaomata raom, ao anne ngkai teuana te kanganga ae e reke iaon te *tax issue.*

Ao te *tax issue* n aron ae kam ataia iai te *investigation* ae karaoaki ngkai ao anne ngkanne, ti aki kan moantaai n taekinna ngkai. E a toki te Covid-19 teuana naba te titiraki? Kai tao ti bon ataia e tuai toki ao ti riai n teimatoa ni kamoamoa bwa Kiribati teuana te aba mai ibuakon aba ae 14 ngkai I taku bwa mwaitin te aba tao n aba

aika irabubua ao Kiribati teuana. Ao e koaua iai te bwai ae te *price* ae ti *pay* ma I taku bwa e kakawaki riki maeuraoia ara botanaomata bwa ana aki rootaki bwa are ngkana e bon roko ikai ao te kananokawaki teutana e na bon anakin te tai are e kabwaaki te benzene ibuakona ma e rabwa. I aki ataia ngkana tao e na kaeka te titiraki ao tao akanne Madam Speaker aron kabwarabwaran te
Biira riki aio taeka ni kabwarabwara, ni kakaitau nakon te boutoka, taian iango ni katamaroa ake a tia n taekinaki ao I ti kan katurua riki n aron are e a bon tia ni katuruaki bwa bon akea mwakan te kabineti iaon te *procurement* bwa ngkana ko bon noora te tua, bwa te tua are aongkoa e nang oneaki ao te tua ae tao mai mwaina bon akea naba ae kangai e na manga nakon te kabineti bwa e na *approved.* Ngaia are I taku bwa e bon bure ae aongkoa e a *politicize* bwa akea mwakan te kabineti.

Te bwai ae ti karaoia ngkai ti aki kangai bwa e nang rin n te kabineti ma ti karaoia bwa kanga e na nakoraoi ao kanga e na tara raoi riki. Bwa are ngkai e koaua e a tia naba n taekinna te Leader n te Kaitara ngkana te *officer* inano ae tao te *junior* e aki nang *senior* e nang *deal* ma taan tia koroboki e akin ang kakan anne. Ngaia are aikai taian katamaroa ao e moamoa riki kanga tukan te *potential conflict of interest* bwa e kona n reke te aeka n *arrangement* ae ti mena iai. Ngaia are I taku bwa ti na riai ni karaua nanora akea kanga ana kumetoo te kabineti ao tera riki.

Ao ngai naba temanna ae I a tia ni boo naba ma ana babaire te *procurement* au auti te *renovation* ae na karaoaki e a totokoaki naba. E ngae ngke tao bon ngai aia Minita a totokoia naba ao akea naba ao ngai naba akea mwakau ni kangai e aera ngkai kam a totokoa I kariaia ao e tuai man karaoaki te *renovation* n au auti, bwa are a totokoia naba kaain te *procurement* bwa a taku bwa e na bon riai n raa, ao are I ongotaeka bwa are bon ara tua ae ti kabwatia.

Ngaia are I taku bwa e aki nang eti ae aongkoa tia *politicize* te tua aio ao ngkana tia manga bon titiraki kanga iraman ngkoa ngaira kaain te
Tautaeka ae e a tia n reke iroura te tenta ni *compared* ma kaain te itera arei. Kanga tia karaua n titiraki bwa are ngkana kam taku bwa e a nang *politicize.* Kanga iraman ngaira kaain te Tautaeka ae ti tabe ni ira te tenta ni kabotauaki ma kaain te itera arei. Kai I taku bwa e a bon rangi n rawata riki n te itera arei ngaia are e aki *politicize* te bwai aei ma e tau bwa ti na aki kananau, ma e rabwa Madam Speaker I karabwarabwa riki n taian taeka ni ibuobuoki ae nang tikiraoi ae bon *take note* au *officers* ao ti na kataia ni manga karini inanon te tai aei. Ao man taeka akanne ao e rabwa riki te ongora ao I

a bubuti ma te nanorinano bwa te Biira ibukin te Onono nakon Tuan te Bobwai 2021 e na warekaki te moantai.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Kuria tera am *Point of Order*

Hon.Banuera Berina: Ngaia ao I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki n ana kamatata te Tia Babaire I ti kan kaeti tabeua ara maroro ao N na kaota mimiiu n tabeua. Te Tia Babaire ti bon raraomaeakina ae na roko Kaebineti n te babaire ibukin totokoan te kiba arei. Te Tia Babaire bon ana maroro te Beretitenti ae taekinna ngkai bon te *procurement committee* ae tabetabe nanona iai ao e karokoa nakon te kabineti ao te kabineti e a totokoia naba. Anne am maroro ae I anaia ikai, ti kona ni kauki ara *Hansard* te Tia Babaire ao tia noria, e bon taekinna te Beretitenti ikai ngaia are I kan kaetia bwa e bon tei ana taeka teuaei ma e titebo ma tia nanoroo ao e bon eti ae taekinna te Kauoman ni Beretitenti akea ana babaire te kabineti ma e ngaa ae eti ngkai. Titebo ma e nano uoua *Procurement Committee* e uotia nakon kabineti ao kabineti e a totokoa te ongo. Anne te Tia Babaire ae ngaia kanga bon anne raoi ae I kangai antai raoi ae bairea katokan te mwananga arei kabineti ke *Procurement Committee* ao e bon aki riai riki ian ara tua aio e aki riai n roko te kabineti n te babaire ikai anne ae tao kam a kona ni kaetia iroumi.

Te Tia Babaire, e taetae te Kauoman ni Beretitenti ao e taku bwa I *pick and choose* tao I a bon nako naba n rinei aika a raoiroi ke tao ana tarabuaka nakon ana maroro, ma are boni ngkoe kabwara au bure te Kauoman ngkoe are ko kaeka te kaoti n te tai arei are moan te kakawaki am maroro ao N na kairiko *paragraph page 1,2,3,4,5* ae *I quote* mai iai ae *from the bottom* mai inano man te kibu man te iteraniba 5 mai inano ao ko a warekiarake naba nakon te iteraniba are imwina ao akanne ngkanne kona ota bwa anne are I anai mai iai. Ngkana ko warekia ao ko taku bwa a bure ake I *quote* ao kaetia.

Te Tia Babaire kabanean ti kaetan anne tuangia kaain Kiribati bwa I kamoamoa te Minita ngke e mwananga n te kaibuke ao I aki kamoamoa te Tia Tei mai Tabuaeran are temanna are e toka naba n te kaibuke kaetakin te maroro n te Tia Babaire tao ko aki ongo ngke I warekia, bwa ngkoe ae ko kamoamoa te Minita man te Aono n Raina ngke e toka n te kaibuke ma akea am kamoamoa nakon te Tia Tei mai Tabuaeran ao I ti taekin bwaai aika ko taekin ao aikai am maroro iaon *page* ngkanne 6 te kateniua ni *paragraph* nakon te ka aua are ko kamoamoa iai te Minita man te Aono n Raina ngke e toka n te kaibuke ma

akea am kamoamoa nakon te Tia Tei mai Tabuaeran ma I aki kamoamoa ngkai bwa I ti *quote* man am maroro.

Te Tia Babaire te bwai ae I mangao naba iai bwa are uoua te *procurement* uoua te mwananga a kaekaeka nakai n ae ngaa iai? te AOC, are a taekinna ke are a taekina are bon te kabineti ae totokoa te roko e ngaa iai ae te bwai ae ti na butimwaia n ami kabwarabwara. Ngaia are te Tia Babaire akanne bwaai aika I tiku n nano uoua iai bwa e untaba. E taku te Kauoman ni Beretitenti ao e a manga taekinna e taku bwa e aki riai n roko te kaetieti n te babaire ma bon ana maroro te Beretitenti ae I bon ongo, I aki *Point of Order* iai bwa I taninga am kabwarabwara te Kauoman I mimi ngkai ko a kaitara are e taekinna te Beretitenti, bwa ana taeka te Beretitenti karokoakin te kabineti ao e a totokoia te Kaebineti ngke e a noora te *tax issue* anne bukina teuana man te *kabineti.* Ngaia are ti aki te Procurement n tokin te tai ma ana koaua te Beretitenti bon te kabineti. Ao anne te Tia Babaire ae kanga e aera, ma I karabwa te Kauoman bwa e a tia ni kabwaranakoa te bwai ae riki. Ao te tua ae ti kabongana te Tia Babaire te Procurement Act ao te tua aio akea nnen iai Cabinet ma n ana maroro te Beretitenti iai. Ao bon anne naba mwiin *document* aika a mena iroura e titebo ma e a tia te *procurement committee* ni karaoa ana babaire nakon te kabineti ao e totokoia. Akanne te Tia Babaire aron waakin ana kamatata te Kauoman ni Beretitenti, bon man ana maroro ana kamoamoa ngke e taekin ao I kabwara bure te Tia Babaire ngkana arona bwa a tangi buaka bwa bon akanne kanoan ae I kan kaetia n ana maroro te Kauoman aika I bon anai man ana maroro ngke e taekin. Ko rabwa te Tia Babaire.

HE.Taneti Maamau: *Point of order*

Tibiika: Ngaia te Beretitenti tera am *point of order*

HE.Taneti Maamau: N na bubuti am *ruling* bwa are ai bon aei anuan te Tia Tei mai Kuria ae e a bon mwanta naba irouia kain Kiribati, kanga akea au taeka ae ngke I taekinna te *Tax issue* bon ane ana kukune *Procurement Board* ngke e tangiri tanan *information* ngkana tao e bure au kakauongo, am kakauongo ma ana kakauongo, kona kanakoa am *ruling* imwain ae N na bubuti te *Hansard* , bwa e aonga n rau nanomi Kiribati bwa e otoi au maroro te Tia Tei mai Kuria, e a rangi n ototo ao bon akea au taeka ae I taekinna, I bon taekina ana babaire te *Procurement Board,* akane ae I bon *note* au mena ake I taekin, ao e a kataia ngkai ao e bon eti e aera ngke a bon aki naba *point of order* n te tai arei, e kaitiaka kawaina bwa ngaia e tataninga ana maroro ao ngke tao e aki tabekia te Tia Tei, Te kauoman

Beretitenti tao e aki tabekia ngkai, ma are bon te aomata are te *lawyer* ae e bati ni kakaea angan ae na kaburei ongoia te botannaomata, man tera ongom te Tibiika bwa tao e kakawaki naba bwa are ko bon ongora bwa I bon taraiko ko ongora n au maroro, akea au maroro ae I taekinna, ma e a kawa n nano uoua te ongora bwa are irou e na kaitiakaki raoi are e taekinna bwa ngkana bon ane n am *ruling* au maroro ae I taekina ae te *Cabinet* e rinnako, ao ngaia ti bon kakan taetae ni kangai, akea n nen te *Cabinet* ngke I *point of order* iroun te Tia Tei mai Teraina bwa are kanga e *imply* ke e kuri ni kananona ae te *Cabinet* ae e a rinnako n ana babaire te *procurement* ao e rinnako naba ni mwamwanangaia Taan Tei are ana babaire te Maneaba ni Maungatabu, ngaia ae N na kanakoa au bubuti am *ruling* te Tibiika, e rabwa.

Tibiika: Ngaia e nang abwabwaki te maroro I aki kona n uringa aron ami maroro tao ae na nang *specific* bwa tera ae kam taekinna, ngkoe te Beretitenti ke ngkoe te Tia Tei ke ngkoe te Minita, ao ngkana kam kariaia ao I anaa tera, tia tangira te Miniti bwa are bon, tia tangira te *Hansard* bwa e na *provided* nakoira bwa e aoria n ae ti a nori raoi aron ara maroro iai, ma I taku bwa ngkana ko kukurei te Beretitenti ao tia noria ningabong ke ngkana kam tangiria naba ngkai, I taku bwa tia noria ningabong ngkana kam kukurei, te moanibwai n te moani ingabong, bwa I a *produce* nakoimi, I taku bwa tao ai bon akea ara maroro iaon aei, kona *point of order* iaon ana maroro te kauoman, ngaia ao kanakoa am *Point of order*

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* I ti kan *point of order* iaon ana maroro te kauoman are te *Contract* bwa akea te *Contract* ae tia n reke iroura ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia e a teretere nakon Kiribati akea te *Contract* n aron are e mwaneweia te Kauoman ao I taku bwa e a bon boo atin ara Biira aei ao N na kanakoa bwa te kaoti nanon.

Bwa te Biira ibukin te Onono nakon Tuan te Bobwai 2021 e na warekaki te moantai akana a butimwaia ke a kangai eang, ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akan a Butimwaia, e butimwaeaki moan warekan te Biira.

Tia nakon ara bwai are Biira are imwina, te Biira are imwina e na tabekaki iroun te Minita temanna ae karineaki man te *Ministry of Commerce Industry and Cooperatives* ao N na anganna te tai aei bwa e na kanako moan warekan ana Biira e nakoim Hon. Booti Nauan e nakoim te *floor*.

ELECTRONIC TRANSACTION BILL 2021 (Moan Wareware)

Hon. Booti Nauan: Ngaia ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao imwain ae I waaki ao I a bon tabeka moa au kamauri nakoim ngkoe ara Tia

Babaire, ara tia kairiri ae ko tekateka iaon am kain tekateka ae bakitoutou, ara Beretitenti, te Kauoman Beretitenti, te *Leader* n te Kaitara, am aobitia naba te Tibiika akana mai moa, am Kauntira ao am *Staff* temanna ao am Bureitiman, Minita ni kabane ao ngaira ni kabane aika ti bane n tekateka ao Taan Tei ae iai tabeman a manga nako mai irouia ngkai ti nang maroro, a manga otinako, kam na bane moa ni mauri

E koaua iai naba ae N na bon riai ni kamauria n au maroro aio te Tibiika ao tao N n aki mwaninga taekaia, kain abau ae Tabiteuea Maiaki, mai Taaku nako Tewai, bwa nakai ae ngaia a tataro ibukiu n taainako bwa N na anganaki te marurung ao te iango raoi, ibukin buokan ana auti Kiribati ae kakawaki, N na kamauria naba kain abau ae Tabiteuea Maiaki. Ngaia iai naba kain Tabiteuea Maiaki ikai,

I a reitai ma kain au tabo ni mwakuri kai bon ngaiia ake kanga a baronga kanoan te Biira aio, I a kamauria naba, ao N na aki mwaninga taekaia kain te KCCI, ao bon *Business* iaon Kiribati ni kabane, bwa ngaia kanga e na kaineti au Biira aio nakoia, ao ai bon kain Kiribati ake a ongora n te tai aio, eang tao I a manga kamauri riki, kam na bane moa riki ni mauri.

Eang imwain ae I maroro te Tibiika ao tao e bon raoiroi bwa ti na karabwarabwa n aron te marurung ae teimatoa nakoira, bwa I taku bwa ngkai ti anganaki te marurung aio ao ti na karabwarabwa bwa ngkana ti nakon te Onaoraki ao e rawata ane wene ni kakaiaki ngkai, ao ngke ara Tibiika ko tekateka ko maiureirei ko marurung, ngaira ti bane ni maiureirei ao ti marurung bwa iai tibwangara ae kakawaki ibukin Kiribati, ae ngaia ti tetekatekaeakinna n te bong aei.

Eang n te tai aio te Tibiika ao N na anga au maroro iaon te bwai ae aranaki bwa te *E Transaction ,* Te *E Transaction* tao imwain ae N na kanakoa raoi riki au maroro ao tao ti na ruo rikaki teutana n taraia ao ni kabwarabwara ao n taraia bwa tera te bwai ae te *E Transaction* , te Biira tera te Biira ae te *E Transaction* bwa ngkai a ongora kain Kiribati ao a taku , ai manga terana ngkane aio, a tia ni kauntaeka are kanga te *Procurement Bill* ao ai manga tera ngkane te *E Transaction Bill,* aio te Biira te Tia Babaire ae rangi ni kakawaki bwa e irekereke ma aron te Iokinibwai are e karaoia te tia bobwai ke te tia bitineti rinanon te bwai ae aranaki bwa te *Computer* ke te *Internet* , ngaia e reke arana bwa te *E Transcation* ke *Electronic Transaction* ao ane ngkane te Biira ae ti nang uotiarake n te tai aio te Tibiika man au tabo ni mwakuri ao N na bubuti kabwatana irouia kain te Auti n Tei.

Eang iai ana motinnano te Tautaeka ni kakoroa nano ana KV-20 ao e a

riai n ataki bwa te Biira aio e tobwa te rikirake aio, n reitaki ma aio ao I kukurei n taekinna bwa te *Trade Policy Frame Work, te ICT Policy,* Te *Investment,* ao te ribooti ae te *E-Trade Radiant report 2019* a kina naba kakawakin kabonganakin aron te bobwai ao te reitaki rinanon te bwai ni itoman aika kakawaki n te Tua ni boutoka e boutoka naba te bobwai iaon te waaki aio.

Ti kakoaua te Tia Babaire bwa abara ae Kiribati, e uamaenako, ao te kabobwai ao te reitaki inanon te bwai ni itoman ae te *internet* ngaia teuana te anga ae kona n tobwa te kangaanga aio, ti bane naba ni kakoaua bwa ngke e moan butinako te Aoraki ae te *Covid19*, ao kabonganan te kabobwai n te reitaki rinanon te bwai ni itoman e bon rangi ni korakora iaon te aonaba ao iaon naba abara ae Kiribati. E a tabangaki kabonganakin te reitaki ao te bobwai rinanon bwaai ni itoman riki irouia taan karikirake ao taan bobwai, ao ai wana naba ma te Tautaeka ni itera ae te *E-Government* .

Tia Babaire te Biira ae te *Electronic Transactions* e anga kinakin te reitaki ao te bobwai rinanon bwaai ni itoman n aron are I a tia n taekinna mai imwaina, ao aikai tabeua kanoan te Biira aika kakawaki bwa ana mataata,

1. Te Biira aio e kinaki, e kinai aekakin reitaki aika kakaokoro n aron te reitaki imarenan bitineti, te Tautaeka ao aomata ke taan bobwai,

Ni mwakoro 2 ian te Biira aio te Tia Babaire ao e barongaki kanoan te Biira rinanon teniua te boto ni iango aika kakawaki n arona aikai.

1. E na aki kakaorokoraki kinakin te bobwai ke te reitaki rinanon te bwai ni itoman.
2. E na aki kakaokoroa te bwai ni itoman are e nako mai iai te rongorongo ke te bobwai,
3. Te Tua aei e kawenei kainibaire ake a riai ni bwainaki ni irekereke ma te reitaki ke te rongorongo rinanon bwaai ni itoman n te aro bwa e na titabo kinakin are e tauaki mwina n te bebwa,

Ni mwakoro 3 n te Biira aio te Biira ao e kinaki naba boraraoi ni kabobwai are a karaoaki rinanon bwaai ni itoman ni irekereke ma aei ao iai naba kanoan te Tua aei, kamanoakin te aomata man kangaanga ake a na kona reke man tibanakon te taibi ke tao are te ware inanon tain karaoan te boraraoi ma te bwai ni itoman ke te mitin ke te *Computer.*

Mwakoro 4 n te Biira aei e kakoaua kakawakin te tiaina, bwa ngaia kinakin te tia kabobwai ke te tia reitaki, te Tua naba aio, e kawenei kainibaire ibukin kinakin tiaina aika kakaoroko rinanon te bwai ni itoman.

Mwakorona 5 te Tibiika a mwaiti aekakin bobwai ao te reitaki rinanon te bwai ni itoman, iai mwaneka ae e tia n roko iai Kiribati ao iai naba aika e tuai naba n roko iai naba Kiribati, te Biira aei ao e a tia ni barongaki kanoana bwa e na kataratarai karikirake n taai aika na roko ao e na kona ni kinai rinanon te Tua aei n aron waaki ni kariaia te bwakamwane ao karaian kaako rinanon bwaai ni itoman.

Mwakorona 6 te Tia Babaire ao korakora kabonganakin te reitaki ao ti kakoaua bwa e a korakora ngkai kabongan te reitaki ao te bobwai naba rinanon ana botaki ni mwakuri te Tautaeka, te Biira e a tia naba ni kawenea aron kairan kawain te Tautaeka ibukin kawenean kainibaire ke *Regulations* ibukin mwakurian kabobwai ao reitaki nako rinanon bwaai ni itoman.

Mwakoro 7 te Tia Babaire ao te mwaka ni karaoa te Tua iaon te Biira aei, e tiku inanon baiu, ngai ae te Minita Ibukin Bitineti karaobwai ao Boboti, ma waaki n reitaki ao kabobwai nako ni irekereke ma te Tautaeka, e tiku inanon bain te Minita ibukin itoman ao rongorongo.

I kukurei naba n taekinna bwa te Biira aei e a tia ni barongaki karaoakina bwa e na waaki raoi ma Biira n aron are kam a tia n ongo ngke e warekaki ngkoananoa te *Cybercrime Bill,* are e tabekaki n te Auti n Tei ao kam a tia ni maroroakinna ngkoananoa n aron are I taku.

Te Tibiika ae rine au kantaninga bwa n tain te *Workshop* are e karaoaki n te Kaabong irouia au koraki man au tabo ni mwakuri nakoia Taan Mwakuri n 15 n Eberi, ao e tia n rangi ni mataata nakoia Taan Tei kabwarabwaran te Biira aio, noran rikiraken te mwaiti ae kabongana te bwai ni itoman ae te intanete ma tamaroan ao bonganan te Biira aio nakoia te botannaomata iaon Kiribati ao I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa te Auti aio e nang riai ni kabwata te Biira aio, n te aro bwa e na kona ni mano aron te waaki ni bobwai imarenan te tia bobwai ma te tia bitineti, i bon imarenaia bitineti ke imarenan te Tautaeka ma taan bitineti ke taan bobwai riki tabeman, I anga au kabwarabwara nakoia kain au botaki ni mwakuri ake a tia n anga korakoraia ibukin katian te Biira aio, te Tia kaeti Tua ma ana Taan Mwakuri, te botaki ni mwakuri ibukin itoman, ao rongorongo, te botaki ni karao Tua, ibukin te ioki ni bwai te *EIF,* ibukin mwanenaki maroro ake a baronga aron karaoan te Biira aio, I a rimoa nab ani karabwa Taan Tei aika karineaki ibukin aia boutoka are ti noria n tain te *Workshop* ngke ti maroroakina te Biira aio, n te tai aio te Tibiika ao I kukurei ni kawenea nako matan te Auti aio bwa te Biira ibukin te *Electronic Transaction Bill 2021* e na

warekaki te moan tai. Ko rabwa te Tibiika ara bau n taainako Te mauri, Teraoi ao Tabomoa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao kai e a bon tia n tabeka ana Biira te Minita iaon te *Electronic Transaction 2021* bwa e na warekaki te moan tai ao N nang kanakoa moa te maroro iaona imwain ae ti karaoa te kaoti nano iaona, ma ti a ongora moa ana itera te Kaitara, e nakoim te *Leader* n te Kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I a kukurei ni bwanana te Kaitara ni kaota ara boutoka nakon moan warekan te Biira aei, ao ni bon kanoan te Biira, e koaua are e a tia n taekinna te Minita Tibiika bwa, ao aei naba kanoan ara maroro ngkoananoa n te Biira are e ngkoananoa, are ai te roro ngkai ni *Computer* te roro aei, angin tenan itoman a karaoaki inanon tenan mitin, ao tao e a moanna ni uarereke kabonganan riki are bon rokon rabwatan te aomata ke te bebwa n taabo ake a kainanoaki iai.

Ti kariaia ao ti nora bonganan katean te Tua ae iaon tao te bobwai iaon te mitin ke te *Electronic Transaction* n aron ae e tia n uotia te Minita, aei kanga bon noran te Tua aei bwa e na kinaki iroun, irouia tao te Tautaeka ke rabwata ake te kabowi ke taabo ake a na kainanoa tenan bebwa, e nang kinaki naba ao ni butimwaeaki naba ake a roko n te *Computer* are akea rabwatan te bebwa ma e a roko n te *Computer* ke n tenan bwai ni itoman, ao I taku bwa aei e nang kakawaki bwa ngkai e a bon tia ni waaki Kiribati ni kabonganai aekaki aikai, ti a tia nori aron tao tenan bobwai ngkai, a kabonganaki nakon te bangke ke te bobwai iaon te *E-banking* , ko aki kanakoa te bebwa bwa e a mena naba inanon te mitin te mitin ni itoman, ngkai naba taan ota, ara bitineti, I taku bwa aei ti aki te bwai ae boou bwa e a bon tia ni waakinaki iaon Kiribati, ma e koaua ti nang karabwa te Tautaeka, ngkai e a tia ni baronga aron te Biira aei, bwa aei e nang kakawaki ibukin Kiribati, ngkane ibukin aron barongana bwa angaa bwaai ae a na taraki, bwa ana riai ni butimwaeaki, ao tera arona, I taku bwa te Biira aei e nang korakora kanoana ibukin barongan, te itoman ke tao te iokinibwai iaon te mitin.

Ao aei naba te Tua ae nang kakawaki ibukia ara botannaomata, ngkai abra ae Kiribati e a bon mamaenako, ao e bon nang kanganga rokon temanna n uota rabwatan te bebwa, n te tabo are e kainanoaki iai, bwa toa te bobwai ke tao te bowi ke tao karaoan te *ID,* ke tao terana riki, karaoan ke tao karekean am *Scholarship ,* I taku bwa n taai aikai ao e a bon riai bwa e nang butimwaeaki tenan itoman ke karokoan bebwa ikai inanon te *Computer,* are ai ti aki rabwatan te bebwa ae kona uotia, ngaia ti nang

nora kakawakin te Biira aei te Tia Babaire, bwa bon aei e na bon tobwai kainano aika nang mwaiti,

Ti noria bwa e a bon, ke tao aei ai bon kanoan naba te waakirake ao ti karabwa te Tautaeka bwa aei kanoan te waakirake n uarokoan Kiribati nakon te aonaba, bwa are ngkai a tiraua naba aba ake a tia ni kawenei aia Tua n aekakin aei ao tao aba naba irarikin tao n araono aei, aika tia ni kawenei aia Tua aikai ao e nang ibuobuoki riki nakon aia waaki ni bitineti ke ni karikirake ao riki n te itoman ma aban tinaniku ke bitineti ake itinanikun Kiribati, ti ataia angia aba ake iai, aia Tua ae a tia ni wenei tao bon aba aka nang korakora aia reitaki riki ma tinaniku ibukin te waaki ni bobwai, tao *Fiji, Samoa, Solomon, Tonga, Vanuata,* aikai ae kanga ti ataia ae a tia naba ni wene aia Tua iaon te itera aei, ao aei tao bon te bwai ae nang kakawaki ibukia ara botannaomata, ngaia kakawakin te Tua aei, ti noria, ao ti ataia bwa aron barongakina, bwa tera aron tein tao te itoman n te itera ni bobwai, bwa are ti aki ti te bobwai ae taraia te Tua aei, n aron ae oti ti aki ti te itera n te bobwai, bwa aei naba ko kona naba, e tara naba aron tao tenan itoman ma te Tautaeka, ke rabwatan nako te Tautaeka ake a na kainanoaki iai tenan bebwa, bwa tao kona nako tao ibukin tauan mwin tao aran am bitineti ke tao tera are bwaai ake a kainanoaki, tao kan karekea am *License* tao n te akawa ke n taabo ake a na kainanoaki iai tenan bebwa ao te Tua aei e tuangira naba bwa a kona naba ni butimwaeaki aekakin waaki aikai tao tenan *application* rinanon te *Computer* , ao aei e nang kakawaki tao ibukia naba ara botannaomata iaon abamwakoro,

Hon. Boutu Bateriki: *Point of order* Tia Babaire

Hon. Tessie Eria Lambourne: I taku bwa ngkai te kangaanga ae rangi ni korarako irouia ara botannaomata

Tibiika: Tia Tei iai moa te *point of order* ngkana ko kukurei, N na kanakoa nakoim te Minita n te MIA

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire I an katabeau n te bong aei ao I a bubuti bwa te Auti aei e nang motirawa moa ngkai, e rabwa,

Tibiika: Ko rabwa n am kauring te Minita Hon. Boutu Bateriki ao I a kanakoa moa nakoim, N na kabanea moa te maroro iaon aei, ao e nakoim te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ma I taku bwa I mwaneweia ae nang kakawaki ibukia ara botannaomata bwa arawata ngkai tao teuana, e rawata tenan kangaanga ake ti a tia n tabetabekia n te Maneaba aei, tao teuana, kaukan aia akaunti ara

botannaomata n te Bangke, bwa are ngkai e a kainanoaki ae kona bon roko kona tiaina te bebwa imatan, I taku bwa te Tua aei te Biira aei moan te kakawaki, bwa e tobwai kangaanga aekakin aikane, ara kantaninga naba bwa tao ara bitineti ake a mena iaon aba, ke taan tia akawa ke nakeke a kakanakoi aia oikini bwai nako Tarawa ikai, e nangi bebete naba aron tao karekeakin tao boon mwin kantokan aia iokinibwai aikai man ana rabwata te Tautaeka are e tabeakina te itera aei, bwa are a nang riai ke a kona ngkai ni kabonganaki ake a bon karokoa naba inanon te Kaombiuta, ke tao te *Email* ke tao tera angana are e roko inanon ana Kaombiuta te tabo ni mwakuri are tabena, kanga ian te Biira ngkai aei te Tua aei ngkana e bwati ao a nang bebete aron tenan reitaki ma karekean nako bwaai ake a nang kangaanga ngkai n te tai aei ibukin kainanoan rabwatan te bebwa are e na bon roko imatan te tabo teuana ma teuana, ibukin te iokinibwai ke ibukin kainanoana n taabo aika kakaokoro.

Ngkane ti iai tabeua ara iango ni ibuobuoki bwa ti ataia bwa ko a kona naba ni kanakoa tao te bebwa n anga te kariaia nakon temanna bwa tao e na anaa tao am mwane, tao e na aera, bwa are ngkai te Tua ko aki kona n anaa ana mwane temanna ti ngkana iai ana kariaia, ao ngkai tao ngkana e mena rabwatan tao te Unaine, ke te Unimwane tao n te abamwakoro teuana ma tao ana mwane e ti kuba naba ni manga roko n tao iaon Tarawa ke tao e a tia ni mwaing, ao e tuai mwaing ana mwane, ao tao aei e kona naba ni kanakoa ana kariaia nakon tao te MWYSA bwa e na anaa ana mwane iroun temanna, ao I taku bwa e nang kakawaki aikai ngkane kai aban Kiribati tao ai 4 are e a tia ni mwaneweia te Minita n te Itoman, ni kabane aban Kiribati a bane n toma nakon te *Internet* , tao iai taabo akana ana kamataroaki riki te itoman iai ma a kona ngkai ao kain aonaba a kakabongana ngkai te *Internet* , ngaia I taku bwa aei, ti nora tamaroan te Biira aei, ibukin tobwan aia kangaanga ara botannaomata ao ara kantaninga bwa a bane butimwaeaki ngkane aron waaki ake ana karaoaki rinanon te Kaombuita, ti ngkane tabeaianga tabeua, tabeaianga tabeua ao tao aei e irekereke riki nakon kamanoan tenan rongorongo ke tenan bebwa ke *document* akana ana roko inanon bain te tabo are e na karokoaki iai te rongorongo ane, ke te *privacy* , tera ngkane aron kamanoan rongorongo aikane ao e aki ngkane te Biira aei kanga e tuai akea tobwan te kangaanga ane, are ngke tao te rabwata are e mena iroum rongorongon te aomata bwa are e kanakoa nakoim bwa tao te Bangke ngke ke te *Finance* ke tao te *MWYSA* ke te tabo teuana, ao e na riai ni iai n te Tua aei, kamanoan te rongorongo ane bwa e na akea te

kariaia iroum ngke te rabwata are e mena iroum te rongorongo ane, ke tao te bitineti teuana bwa kona anga nakon te aomata riki temanna, bwa are te aomata are e roko mai irouna te rongorongo ane ke te *originator* , ke tao te tao te *intermediary* ke tao are e mwiokoia bwa e na karaoia ibukina, te rongorongo ane e roko ni nnena are e na riai n roko iai, akea riki ae na riai n anganaki rongorongo aikane, bwa a riai ni kamanoaki, ao aei ngkane ae kanga e mwemwe ian te Biira aei, bwa akea raoi kamanoan tenan rongorongo aikane ae na aki manga kaukaki nako nakoia riki aomata ake itinanikun are e kainanoaki n tao n te aeka ni iokinibwai ke ni mwakuri ane, aei teuana ao kamanoan tenan rongorongo aikane.

Te kauoua, ngkai e mwaneweia te Beretitenti ae te *Context* ke kanga te tai ae mena te aba inanona te tai teuana ma teuana, ao I taku bwa teuana ngkai tao teuana te bwai ae ti na bubuti naba bwa e na taraki, bwa ngkai tia mena inanon te *covid19* , ao tao e riai naba n tauraoi naba ara Tua bwa ngkana tao e kuba n roko, bwa bon ara tataro bwa e na bon aki roko ma ti na riai naba n tauraoi bwa ngkana arona bwa e a kuba n roko te Aoraki aei i abara, tera ngkane aron tao waaki tabeua ake ngkai, ngkai e ti kainanoaki rabwatan te bebwa are e na mena n te Kaombuta, ma tao e na iai taai tabetai are tao kakoauan tenan kakoaua, kona kanga ni kakoauai ke n ataia raoi bwa te aomata are e anga ana kariaia ane, bon te aomata are ngaia te rongorongo are e kainanoaki mai irouna, ke te *Originator* ke kona kanga n ataia, bwa te *Originator* iaon ara Tua ae e a bon anga te kariaia nakon te aomata are aranaki bwa te *intermediary* are ngaia are e na karaoi mwakuri ibukina, kona kanga ni kakoaua ane, tao aei naba teuana ae ti na taraia, ian te Tua aei, ma ngkana arona bwa e a roko te Aoraki, ao I taku bwa teuana naba te bwai e na riai tao ni kariaiakaki naba ian te Tua aei, te tamnei are tao te *Video* , are ngkana ai ti aki te bebwa, bwa aio bon te *Video* are e a bon toma, ngkai e a kona ni boo ngkai te bowi inanon te *Video,* ao I taku bwa aei tenan Rabakau ngkai n taai aika n te itoman aika ti kona naba ni kabonganai, ao tao n aron ae tao temanna te Unaine, tao te katoto ke, tao e mena i Abemama ao ana mwane e tuai kiba nako Abemama ao e tangiria bwa tao iai ae na anaia ke na kanakoaki nakon tao te Akaunti teuana, ngkane ngkana arona bwa e aki kona n roko te aomata are e na roko n ana te mwane ane tao rabwatam, ao ngkana e a kona n kariaiakaki bwa e na raweaki tamnei te Unaine arei ke e na kona n anga ana kariaia inanon te *Video* , ke te *audio visual,* tao aikai tao aba n ara aono naba aei aika a tatara naba te itera aei, bwa are a *lockdown* akea te kamwamwakuri, ao e ngae ngke tao te bebwa ae na buti inanon te

Kaombiuta ni bon tokin te tai iai naba taai are ti na kainanoa te tamnei, ti na kona naba n butimwaea ane, aei teuana naba kanga ara iango ni ibuobuoki iaon te Tua aei bwa ti na katauraoira bwa ngkana e a roko tera ngkane aron ara Tua aekakin aei, ngaia ane kanga ara iango ni ibuobuoki man ara itera ao ti nang kaitaua te Tautaeka ibukin te Biira aei, ao ti a kaitauia taan Rabakau are a tia n anga baia ao Rabakauia ni ibuobuoki ni baronga kanoan te Biira aei, ao I taku bwa Kiribati e a bon roko n te tai ae nang riai n ira buakon te waakirake n te aonaba ao n roko n te waaki ni bobwai ke n reitaki iaon te Kaombiuta, tao ti ane kanoan ara maroro, te kakaitau, ao ara kantaninga bwa karaoan nanona, ana akea te kangaanga iai, bwa ti manga ara titiraki naba bwa e tau Rabakaura i Kiribati ibukin tao karaoan nanon te Tua aei, tera ngkane ane e na bon tiku iroun te Tautaeka bwa tera ana waaki ae na kona n taraia bwa a na akea te kangaanga ae na reke, tao e i rekereke ma te Biira are ngkoananoa, a na akea ae na kona n rinnako ao e na anaa ana tiaina temanna ao e na kona ni kabongana ae ngaia bon tiaki raoi te aomata ane bwa bon temanna, tao aei kanoan rekereken aei ma are te *Cyber Crime Bill* are ngkoananoa, ma ane ngkane ti ara bubuti bwa te moan bwai ae nang kakawaki ana mano tenan rongorongo are ana karokoaki n taabo are ana roko iai, tao te Tautaeka ke te Bitineti ke tao te Bangke ke taabo riki tabeua, ma e na riai ni mano, ao e na kanga ni kamatoaki bwa ana mano tenan rongorongo aikai, ao a na aki kona ni manga kaukaki nako nakoia riki te koraki ke tao tenan *third party* , tao ti ane ibukin te *Security* ao te *Privacy* , ibukin rongorongon temanna ma temanna, tao man taeka aikane te Tia Babaire ao ti kukurei ao ti boutoka moan warekan te Biira ae moan te Tamaroa aei ao aio bon ara kakaitau riki nakoia Taan Mwakuri, Taan Rabakau, man *Ministry* aika kakaokoro, te *Commerce* , MICTTD, AG, ao ai rabwata mai itinaniku ake tao a tia n anga naba baia n buokira ni kakoroa ke ni baronga aron ara Biira aei, ao toa man taeka aikane ao ti kaitau riki ao tekeraoi nakoira ni kabane nikaran te bong aei, ao ti butimwaea moan warekan te Biira, Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao N na kanakoa te maroro are imwina, nakon Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang, Hon.Betero Atanibora e nakoim.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua tao bon kamauri riki inanon te bwakantaai aei nakoira ni kabane, kam na bane ni mauri, ao e koaua I karabwa te Minita ae karineaki man te *Commerce* , n te Biira ae rangi n Tamaroa aio, ao e koaua e kateirakeai bwa Nna maroro n te tai aio ibukin ae iai naba au kaoti are e

a tibwa tia n *notice* , kanga I kan bubuti naba bwa ngkana arona bwa tao e kona n taraia naba te Minita n te tai aio, bwa kanga e bon rateke naba nangin naba te Biira aei iai, ngkana e kona naba ni karekea naba n ana Tua naba are tao tenan Tua ni kabane iaon Tarawa ao iaon aba, a nang bane ni kabongana naba te mitin are *EFTPOS* ae ane naba e a kabebetea naba aron uouotakin te mwane, ao ngkana a tara naba te itera ane, I taku bwa e na rangi ni bebete, ko aki rangi ni uouota te mwane tao iraua ke irabubua inanon buam ke tao e kanga, ma ko a ti uota naba am *card,* ko bobwai n te titoa ane, *even* naba ko kona naba ni bumwane iai, ngaia are ane I taku bwa te iango naba teuana ae rangi n Tamaroa, ibukin buokan katamaroan naba te Tua aio, kai bon te moan wareware ao I kukurei Ngai n taekinna ma kain Abaiang ni kabane, a bon rangi ni boutoka aio, bwa iai bukina, bwa are I riki n tabeka, I riki naba n katoka au Kaoti arei, bwa are I a kubanako i Abaiang ngkai ai uoua titoa ae a kabongana te *EFTPOS,* ibukin ami rongorongo Abaiang e moan n nang *develop,* Tuarabu, I a nang kubanako I nako ni bobwai ao I a tuangaki naba , ko kona naba ni bobwai n am *card,* ngaia are ane teuana ae kanga I kakaewenakoi abamwakoro ni kabane , ao e bia nora aio te *Commerce* bwa e karinna naba ibuakon kanga ana Tua aio bwa e nang kakawaki naba bwa are e mano naba am mwane iai are ko uotia bwa tao e aki bwaka mai buam, ngkana e raran buam, ke tao e aki mwarua tao inanon nangkonam ao tao e nako am bwauti ao ko aki ataia ae koa rangi ni bakatae , are ai iraua are ko kanakoa, bwa are ko a uouota te *Card* , ao ko a ti kataua naba ni butia, are kona uotia ngkoe are tao kona nako tao nako buki, tao ngkoe te Tia Tei, bwa ko uouota arei ao kai, akea au tianti , ma are e a bon karaoa are te *card,* ma kanga akane tabeua taeka ni ibuobuoki inanon te Biira aio , e nang uarereke au karinrin ni ibuobuoki nakon te Biira aio, ao I nang karabwa te Minita aio ma ana iango ae nang Tamaroa ibukin , are ai bon te roro aio eti are ko taekinna te *Leader* n te Kaitara, te roro ae ai bon te roro ni Kaombiuta, Ngai naba I a kubanako naba natiu e bwati ni kamaua te *data,* ae a bon tamnei , ao I a moantai ngkai n ororeia bwa e na nang aki manga kamaua te *data* bwa tokina e a tamnei ni bwaai aika aki raoiroi ao I rangi ni iangoia bwa e na tama, ngaia are I karabwarabwa ao I kaitau te Tibiika bwa are tao e a oti naba au kaoti ane, ma kai antai ae na ataia ngke ao eti naba au kauti ngkana e kariaia te Tautaeka ni boutoka naba au Kaoti, are e a tia *notice* ma tao te kairaua n *notice* .

Irarikin ane ao e koaua I nang karabwa te iango aio bwa n taai aika nako ao ti kakoaua bwa e rangi ni

mwaiti aomata ae a taekinna bwa ai te bua naba aia mwane, ai te bua naba aia mwane rinanon naba te bobwai , rinanon te i*nternet,* ao tao e koaua tao e bon kakawaki naba iroura ngaira Taan Tei reiakinaia ara koraki , reiakinaia ara koraki bwa are a mwaiti bwaai aika ana kaoti rinanon te *internet* ai manga baikara are tenan *network* are angkoa ko na kona ni karekemwane iai ma baikara riki, ao I taku bwa e riai ni kakorakora naba ana rabwata te *Commerce* ni buoka naba aron te kaotaota nakoia te botannaomata, bwa ti aki te karikirake ae ko karirakea raoi iai, bwa iai tabeua aika a bon *genuine* ao iai tabeua aika, ke tao taian katoto, n aron are e tia ni mwaneweaki naba ngkoananoa, ao e koaua bwa tao bon akea i rekereken, e rangi ni rekereke te Biira aio ma te Biira arei e a tia naba ni kabwataki ngkoananoa, ngaia are ane kanga taeka tabeua te Tibiika ae ko karineaki n raona ana Biira te Uenikai are I a kakoaua naba ae te kara n Tamaroa te Biira aio , ngkai e a bon taetae botona man te Uenikai, I a boutoka te Biira, ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te Tia Tei mai Abaiang n am maroro, ao I angan ngkane te maroro are imwina I a kanakoa nakon te Minita are karineaki man te Aono n Raina, Hon. Mikarite Temari e nakoim te maroro.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau *Madam Speaker* ni kariaiakau bwa N anga teutana te maroro teutana iaon te Biira ae nang kakawaki aio ibukin Kiribati ae bwanin, E na uota au kakaitau nakon te Minita n te *Commerce* ao Taan Mwakuri, riki kai ti tara te aba ae Kiritimati, te Tautaeka ngkai, e tara Kiritimati bwa te *Tourism Destination,* neia iruwa are ngkana e roko te iruwa ao e na uota te mwane ae ngaa ma ngaa, ke mirion mirion, nakon Kiribati, ti maroro n ae nako ao ane e a karaoaki ngkai te *Object Cable* ae are kanga te *internet* are na rangi ni maiuraoi ao e na rangi ni butimwaka are e a kan ti naba ngkai ni bobonga iaon Kiritimati, e bia nora te *Commerce,* taran Kiritimati ni kawaekoa ni karokoa te aekaki ni waaki aio Kiritimati, ti kakoaua naba bwa n taai aika nako ao angina iruwa aika roko, a roroko ma aia *card,* ao e aki materaoi i Kiritimati, taan akawa ake a roko ma aia mwane are ngaa are a kan katikua, ma aki kona bwa e tuai roko te *system* aio, ngai are I a bon anga au bubuti nakon te *commerce* ao te Tautaeka riki, ti a tia n atonga naba Kiritimati bwa iai atimwakoron ke mwakoron teuana Kiritimati ae na atongaki bwa *Free zone tax , Tax free zone,* are ti na kaungaia iai Taan bitineti mai Abatera bwa ana roko i Kiritimati, bwa iai te tabo teuana ae na aki *tax* , kanga a katea aia Bitineti iai, ngaia are e bia noria, te Tautaeka ao riki te *Commerce* inanon ana Biira aio kai e nang boutokaia Kiribati, riki kain Kiritimati kain te Aono n Raina bwa ti bon kakoaua bwa man rokon naba te bwai aio iaon Kiritimati ao e na bon kabwaia Kiribati, mai iai.

Ao ti tarai karikirake ae a tia n rikirake iaon Kiritimati ao teuana naba KPF *Building,* ae atongaki naba bwa te kirati, ane e a tia n toka tamneina, ao ti kakaitau nakon te Tautaeka kai e katea te aekaki n

tamnei aio iaon Kiritimati, ke ti nako n neweaba ao ti kaira temanna tei imatang ae Gary man te *NASA*
Ao ngke e roko ao e bwaka nanona ao e a bon taku naba, N nang tuangia kain te *NASA* bwa aio nneia n tainako, ngkana ana nakomai n nora aia Rokete ao ni mwakuri iaon Kiritimati, e reke bwa te kamoamoa bwa te kabanea n Tamaroa n tikiraoi, ana karianako Kiribati naba, tia kaitaua te Tautaeka, aio ngkai bwa e noria Kiraaka raoi bwa te *Tourism Destination,* ao bon iai te tabo ae na rikirake moa iai, Kiribati kai bon aban te Tautaeka ake ababa iai, ngaia are I kakaitau Ngai ae ana Minita te Aono n Raina are I a tei naba ibukia kain Kiritimati ni kabane ke nake a kan bitineti iaon Kiritimati, a nang banenako nako Kiritimati, ti kaitaua naba te Tautaeka bwa e a tia n anga te bitineti riiti nakoia taan bitineti ake a mena iaon Tarawa ao i abatera, e aonga naba n *aware* iai te *Commerce* bwa ainaomata ngkai naba kain tinaniku n roko ni bitineti, a kona n *apply,* a tauraoi naba ni butimwaeaki ngkana a kan *apply* ni bitineti iaon Kiritimati bwa e aonga n rikirake Kiritimati ao Kiribati, ngaia are man bwanau aikai ai bon te bwana ni kakaitau, riki nakon te nati ni Kiritimati nakon ana kakamwakuri te Tautaeka ao riki nakon te *Commerce* am Minita ma an taan Rabakau, are ieta ao are ieta, ao te nati ni Kiritimati, te nati n te Aono n Raina e boutoka te waaki aio, ti tara naba Tabuaeran ao Teraina bwa taabo ni karebaba, ao te tabo naba teuana Tabuaeran, te tabo ae ti na kaunga te *Tourism* naba iai, e tauraoi te imatang temanna ae nang nako ae atongaki bwa te *millionaire* naba te kaubwai aio, ao e na nako Tabuaeran, ma e tukaki moa n te *Covid19* ma ngkana e bon tauraoi ao a bon roko naba, a na kainanoa naba te aeka n *system* aio i Tabuaeran ao i Kiritimati, Teraina ti taraia naba bwa te tabo ni kaneweaba, iaon te nei ao akea iaona ae moan te tikiraoi te nei arei, a kainanoia naba irua bwa e na iai naba iaon Teraina te aeka n *system* ane, e a bia noraki riana, kai te *tourism* bon ngaia kaubwain Tebetebeke ngkai ae noraki bwa e *push* te mwane ao e *push* ana *Economy* kaubwain Kiribati nakon taai aika na roko, e rabwa aikai maroro tabeua man te Aono n Raina *Madam Speaker* ao imwain ae ti ataia bwa e a tia n anga te ota bwa tao e a boo am tai, kanoan te ngaina aio *Madam Speaker* ai bon te bwana naba riki ae mangori man ana itera te Tautaeka, ngkana ti a tia n riaon am kain tekateka, e bon teimatoa Tobwan Kiribati *Party* n nanorinano ao ni karineko, bon ti te nano ni kakan kakautaeka ma te Kaitara ma akea kaitaram *Madam Speaker ,* Ko rabwa aio naba tia kawenea bwa te bwana ni mangori nakoim, te kabwara bure ao ko bia butimwaea ara kabwara bure aio, ae ti bon nanonna raoi, ae ti karineako iaon am kain tekateka, Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa te maroro nakon te Minita ae karineaki man

Hon. Tekeeua Tarati: *Madam Speaker* e nang uarereke ae N na maroroakinna kai e kakawaki naba bwa kanga e rota naba au tabo ni

mwakuri ae te *Communication,* ao e kakawaki bwa ti na katerei naba kanga kakawakin naba ana Biira te *Commerce* are kanga e i rekereke ke kanga te mwakuri iaon te *internet* , ao e koaua, n aron are e ataki ao ngkoananoa ao ti uotarake ara Biira, ibukin are kanga iaon kamanoan tenan mwakuri buaka rinanon te bwai ae te *internet,* ao teuana mai buakona kanga n aron are I kabwarabwara, katauraoan kawain Kiribati imwain are e nang kona ni kaoti tenan waaki aika na waakinaki, n aron teuana ngkai ae e a kaoti, te *E Transaction,* tao imwina tao e na manga kaoti te *E Government* , ao tao ai manga tera riki, ao N aron ae ti kakoaua, e a moanna n taotira aban Kiribati ngkai n te *internet* ao ara kantaninga bwa ti aki tao ti mai ikai nako tinaniku, e nang roko naba are kain Kiribati ni kabane tao a nang bane n toa n ATM *Card* , tao ko nang bobwai mai buki, ko a otana naba tao am rebwerebwe mai buki, ao ko a kanakoa naba ana Akaunti temanna iaon am *Card* are te *ATM,* ko a karaoa naba te bobwai i *online,* mai buki, ko aki manga kainanoa are kona teremo, aikai ngkane kanga kanoan te waaki, kanoan te waaki neie *Madam Speaker* , ao ti karabwarabwa n aron are tao tenan raraoma n aron are e taekinna, euara aron ara *database* ao e uara aron tao tenan kangaanga ake a na kona n rekereke ma te *E Transaction,* ao n aron are e kakawaki ibukin te ongora aonga n ataia naba kain Kiribatim, ao ane bukin ara Tua are *Cyber Crime Bill,* are e na kona ngkane ni katani tenan kangaanga ake a i rekereke ma kanoan te waakirake aei, ao ti na waaki nakon aio, ti na kakoaua bwa e na mano raoi Kiribati, ti na takin ara waaki nakon Kiribati ao e na iai naba Tua ake ana rekereke ma ngaia ae ti aki ti Tua, bwa Tua naba ae ake a tena, n aron are ti kabwarabwara ngkoananoa, ti aikai tabeua ae I kona ni kabwarabwara *Madam Speaker,* ao ko rabwa ibukin kanoan te bong aei, tia reitia ma te kabwara bure ngkana arona bwa iai baika a tia n tibanako inanon te bong aei, ao nakoira ni kabane Taan Tei, are ieta ao e nang rabwa am babaire ao ti na teimatoa n antaeka n am kairiri, ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao N na kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher e nakoim

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Tibiika ao e bon rangi ni uarereke ae N na maroro iai, bwa e koaua ae ti boutoka te Biira ao ti karabwarabwa bwa are e a bon tia n reke ara tai ni maroro n tain te *workshop,* I karabwaia te Minita ma ana koraki, ao kain ana aobiti te *AG* ibukin te Biira ae nang Tamaroa, N na bon aki teirake ma e kateirakeai ana maroro te Minita ae e a tibwa tekateka, ao I nang ni boutoka are e taekinna, kanoan te waakirake, are ti kona ngkai ni bon katamaroai aron ara waaki n reitaki ao e na nakoraoi te ATM, e na nakoraoi te *EFTPOS* are e taekinaki ao tao taian raa riki, anga ni kona ni karokoi tenan mwane ao ni kanakoi tenan mwane ao taian rongorongo ma taian raa nako, ao I nang ni karabwa ane, ma N na ti bubutia te Minita, bwa e bia waekoa ni katamaroa moa te *Internet* ma te

Tarebon, bwa are bwaai aikai a mwakuri ma te *Internet* ao te tarebon Tia Babaire, ao ngaira ae ti teimatoa naba ngkai, ti teimatoa nab ani bubuti ibukin kawa ake a a tuai kona n roko iai te tarebon ao te Intanete, ao e rangi ni kakan ana taeka te Tautaeka, ti aki toki ni kakaokiokia are akea ae na tiku i buki, *No one left behind,* ngaia are N na teimatoa ni bubutia te Minita ae karineaki ao te Tautaeka, bwa ti kawa ngkana arona bwa e a waaki tenan bwai aikai ao ngaira e tuai Tamaroa kawa te itoman moa i abara, ngaia are kanga bon ti ane ae kateirakeai te *Madam Speaker* ao I nang ni karabwa riki te Tautaeka bwa aikai bon taian nonori aika nang ni kakawaki, ao e na uotira nakon te mwaneka ae nang Tamaroa ibukin te ingabong, kabonganakin bwaai aika bwaai n rabakau aika a kawaekoa aron karokoakin te mwane ma tao tera te kabobwai ao te kabobwai itinaniku ae taekinaki ae ngaia ae eang ae ti bon tekateka n taian te *Workshop,* irarikin te kauoman ao bon te Minita are man te *Communications* ao ti taekinna ae kangai bwa tera ngke arona bwa a kona n reke bwa are koa bobwai naba n te *E-pay* ke tao tera, Alibaba ke tao antai nako aikana a waakini tenan kabobwai, ma ti bubuti bwa tera ngke arona bwa waekoa moa ni kona n noraki ara kangaanga aikeke ti mena moa inanona n te tai aio, ao e nang rabwa, I boutoka te Biira aio *Madam Speaker,* e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei mai Butaritari ao I taku bwa ai bon akea ae kan maroro iaon te Biira aei bwa tao e a bon boo atina ao kam a boo n nano iaona, I a kaokia nakon te Minita ae ko karineaki bwa ko a *Sum up*

Hon. Booti Nauan: Ngaia ao ko rabwa te Tibiika tao I a karabwaia taan maroro ake a tia n anga aia maroro iaon te Biira ae e bon uarereke aio ma I ataia ae nang kakateke iroumi ni kabane, ao e bon koaua te Tibiika e bon kakateke te Biira aio bwa aio kanga e a karokoira nakon, e a karokoa Kiribati nakon te mwaneka are kanga ti a boibuako iai n aron te waaki ni iokinibwai, ao e mwaneweia te moan tia maroro are tao bon iai te raraoma teutana n aron ngkane kawakinan ke tao te *Issue of Confidentiality* ke tao tera riki, are akane kanga ana bon mwaneweaki iaon te boraraoi ao iai naba ara Tua tabeua ake a rekereke ma aron waakinan te Bitineti ane n aron te *Business Registration* , ake ti na kauoua ni wareki naba ngkai, I taku bwa bon oina naba raoi te Tibiika a rekereke naba aio kanga, bon iroun te aomata ke te *Customer* ma toa tera ana *Bank System* are e karaoia, kanga iaon karaoan te bwai ane, iai te boraraoi are e na tiainaia ke e na *Agree* iai ma te Bangke.

Ao e koaua, aio ti kakoaua bwa engae ngke ti a tibwa kabwata ke tia tibwa uotarake te Biira aio ma tia kaman karaoi ke ni mwakuri ke ni karaoa kanoan te *E-Transaction,* angina ngkai tabeman Bitineti aika buburakaei, a ota ni kabongana aia *Visa Debt Card,* ane ngkai teuana, ane kanga katotona ao e koaua, ane ti a *note* ane ma kain au tabo ni mwakuri are e tabekia te *Leader* n te Kaitara ao ti karabwa ngkai e butimwaea naba te Biira aio, tao bon

teuana naba ae ti riai naba ni karekerekea ma te maroro ake ngkoananoa, te reirei iaon kabonganan te bwai aio, ao ngkana e a reke am *card* ao kona bon karau raoi ni kawakini am *information* ake kona bon riai ni kawakin, ma kona aki kaburaea am *password* ma tao am *pin,* bwa te kamimi teuana ngaira iroura te Tibiika ngaira kain Kiribati, ko a mimi ae konakon te ATM ao iai temanna te aomata ae ea kaman roko n te ATM ae tao e kan 10 tabun ana *Card,* e karinea teuana, ao ngai I a taku, "Neiko tera ae ko karaoia, kona bumwane, ao Taningai moa teutana bwa I anai aia tarau Kaimoa akekei" ngaia nakai anga aia *card,* nakon neierei bwa e na bubuta tao $50, kanga ane, tao ane ngkane tao ti na reireinia, bwa ngke a karaoa arei a kanakoi aia *Confidential information* ao neiere te tia katarau arei, e a bon riri rikorikoa aia tarau ni katoa uoua te wiiki, ma are aikai aekakin tao reirei ae ti na kamatoai rinanon kabongan te waaki ni iraorao aio, I taku bwa te bwai naba ae nang kakawaki naba te Tia Babaire bwa ngkai e a reke te Tua ae aikakin aio, ao ngaira aomata ake ti kabongana, ngkana iai te aonikaiaki ane riki te bwai ae nang kakawaki, ao tia kona ni uotia nakon te kabowi ao te kabowi e a kakang riki wina, e a taitaimaki riki wina ni kabaitia aron ana tangitang ni kaineti am te Tua ae e a bwati aei, bwa e a katanira, ane kanga teuana.

Eang e tabeka ana maroro te tia maroro mai Abaiang, ao e maroroakina te bwai ae e aranaki bwa te *EFTPOS,* te *EFTPOS* aio are kanga e kataningaki bwa a iai n taian titoa, ao bon kakoaua ngkana ko roko n te titoa n aekakin te *Moel,* iai mwangan te *Moel* tabeua ae iai te *EFTPOS* te mitin ae ko kona ni kabobwai iai, itoman, i Bikenibeu ao iai riki tabeua titoa, ao iai raoiroi te mena aei, bwa ngkana ko roko ao akea am *card,* ma e na iai ni iai am *Balance* te Tibiika bwa ngkana bon akea am *Balance* bon ake kito iroum ngkana ko aki kona ni kabongana te *EFTPOS,* bwa ngaia manga teuana kateira i Kiribati, ngke e bwaka te bwakabwai ao e a bon kateirain naba ni butia n ti katuka tao $3.00 ao e aki naba manena naba ngkane am *card* are imwina, ngaia are aio ti na kaunga nakoia Bitineti, ake a bubura, bwa ana karekei aia *EFTPOS* bwa teuana naba raoiroina bwa kanga e kaea te boto ni iango are e kaetieti, ai akea te mwane, e a nakonako te aomata me te *Card,* ao ngai naba ngai naba are tia bobwai, I a bubutimwai naba *Card* ao akea te mwane inanon au mitin, ngaia are koa bobwai naba iai ane, ao tia taua mwin ane ao ti na kaungai nanoia Bitineti iaon Tarawa, ao aikai ti na kaungai naba nanoia Kauntira iaon aba bwa ana karekei naba aia mitin aikai bwa a kona naba ni bumwane kain aon aba n te bwai aio man te *EFTPOS,* ngaia are ti na kataia ni kaunga naba ane, ane e rabwa Abaiang kai e taekinna ane.

Teuana ngkane ae teke nanora ke bon kaea raoi nanon te waaki aio ke te Biira aio te Tia Babaire, ana maroro te tia maroro mai Tabuaeran, mai Kiritimati, are e na kaunga nanon te bwai aio n te aro bwa ngkana ana roko *Tourist* bwa ngkai naba te bwai naba ae bae naba irouia

Tourist ao iai taian mitin, ti kona ni *pay by Visa Card,* ti kona ni *Pay Electronically,* kanga ane aia titiraki, ngkana ti nakoati ti kona ni *Pay* ara *Accommodation Electronically,* ti na kona *book* ara *Accommodation Electronically,* ao ngkana tia nakonako, ti na kabooi tao kanara n te *Restaurant* ti kona? Aio ae tuai naba reke, ao ane ngkane kai e a tei te Tua aio ao ti na manga kaunga ara *Tourism,* ara *Tourism Department* kea ra *Tourism Authority* bwa e na manga kaungai nanoia taan Bitineti ake a rekereke ma butimwaeaia ma taian *Tourist,* ngkane teuana ngkane are kanga e a tabekaki ikai are e bon tabekia te Tia Tei ae mai Butaritari, kanga bon tabeaiangana, iaon kanga te *Internet,* ke aron mwakurin te *internet* n te aba teuana ma teuana, bwa are ngkane e bwati naba te bwai aio ao e na bon rangi ni memere aron kabongana ke aron noran bonganana ao raoiroina n aba ake akea aia *Internet* ke tao e buakaka aia itoman n te intanete, ngaia are I taku bwa te moan bwai ae rangi ni kakawaki, ngkami kai ka ongo ngkai au maroro, Kauntira, mai Makin nako Butaritari, ni ikotaki ma Tabuaeran ao Teraina, Kiritimati, Banaba, moanibwaia kanakoraoan ami *internet,* kamena bwa ami *Priority Project* bwa e na nakoraoi ami *Internet* n te aro bwa e na akea te *Blackspot,* bwa ngkai I taetae te Tia Babaire ao I nang kakaonga n taekinna bwa abau ae Tabiteuea Maiaki, ngkana ko nako iai Tia Babaire N na bon tuangko, ko aki kona ni *miss* te *internet* iai, ko tekateka ian te nii, e raoiroi te *Connection,* ko tekateka iaa tao inanon te Maneaba, e raoiroi te *Connection,* ane raoi te bwai ae nang kakawaki, ao ane ngakane are kanga I karaoia ma te Kauntira bwa e na maiu aei, ao iai aia *EFTPOS Machine,* ngkana ko rotaki bwa akea am mwane bwa e bane naba bwa tao ko kaka tuaeakaki ngkana ko roko i Tabiteuea Maiaki, ko kona n uota am *cash* ke am ATM ae iai kanoana ao ko kona ni bumwane n te Kauntira, ao e a reke naba am mwane, ngaia are aio kanga au kaunganano bwa e na memere naba aron kanga noran raoiroi te *E-Transaction Bill* ae tia uotiarake ngkai, ngkana arona bwa e aki raoiroi ana *internet* te abamwakoro teuana ma teuana, ao I kukurei n taekinna bwa e koaua are e taekinna Kiritimati are e a roko ana *Internet Cable,* iai naba ane ae na karaoaki naba i Kiribati, i Kiritimati ao i Kiribati, ngkana e roko i Kiribati e na rangi ni birimwaka naba riki te *Internet* ao e na bobete, ao ngkai I ongora ngkai I maroro ma te Minita ae bon tekateka irarikiu, te Tia Tei mai Tamana, ao te Minita are e tabe ma kanga aron te *Internet,* ao E kukurei n taekinna n tuangai bwa ngkai kanga ana kataratara ana tabo ni mwakuri ai 90% te *Coverage* iaon te *internet* iaon Kiribati, ai bon ti 10% ngkane tao ngaia e bwaka iai nakon aba akana a bubuaka ngkai aia Intanete, ao ae a mwakuriaki ngkai ni karokoaki n ae e aranaki bwa kanga *Phase 2,* ngaia are man au maroro aikai te Tia Babaire ao kanga I karabwarabwa kai e butimwaeaki te Biira mai iroun te Kaitara, I nang karabwako te Rita n te Kaitara kai ko nora kakawakin aio, ao e koaua aio e kakawaki ibukin abara ae Kiribati, ti nang aki tio i buki, ana ongo i matang, tia nako ikekei bwa ti na

uota ara *Visa Debit Card,* bwa ngaia iai naba aia *E-Transaction Bill,* ngkana iai te bwai ae riki ke ngkana ti manibuakaki ti kona ni kateia, tia *protected* ian te Tua aio, I kukurei n taekinna te Tia Babaire bwa I maroro ma kain au botaki ni mwakuri ao I taku, ao ngkai e a karaoa aio Kiribati, e uara *Tuvalu* ao *Marshall,* ao a taku, a tuai, akea aia *E-Transaction Bill,* ai rekera kaia ngaia tia biri rimoaia, ma Nauru, ao a tuangai, ngkai kanga ai tibwa Aotiteria, New Zealand, ti aki tabe ma Aotiteria ao New Zealand, a bon *advance* akane, ao *PNG,* e tuai man bwati PNG, Tonga, kai kanga a tibwa rinanona, *Samoa* a tibwa rinanona, *Fiji,* bwa ngaia naba kanga e tuai naba, Kiribati, ngkai ngkana e warekaki te kauoua n tai n te Auti n Tei ae na roko, I a bubuti ngkami boutokaia riki, bwa ti na biri rimoa, ao ti na kamoamoaira, bwa Kiribati e a roko n te mwaneka are uaiakinaki, ao tao tia kakoaua naba ngkane te karaki ni Kiribati are kangai, e a kaman roko Nei Nibarara i Namwakaina, akea Nei Nibarara, i Tonga, akea Nei Ribarara i Samoa, iai Nei Nibarara i Kiribati, ao ngaia ngkai ti na uarokoira nakon te Tamaroa ane, man au maroro aikai Tia Babaire, kabwara burena ngkana tao iai au maroro aika tao a nang manikangare, ti kamwaitoroa te bong aio, n aron are a tia n taekinna tariu tabeman, tao iai teutana kanga matoatoana, ti a bon kanakoa bwa kanoan te bong aio, Ko rabwa te Tibiika, kam rabwa ni kabane n Taan Tei, te Beretitenti, te kauoman Beretitenti ao I a kukurei ngkane n tabekarake te Biira ae te *Electronic Transaction 2021* e na warekaki te moan tai, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Rita n te Kaitara e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ti teutana kaeta tao te bwai are I nanonna n are kamanoan tenan rongorongo, bwa I ataia te Minita ae rangi ni katuruturua riki tao kabonganan te *Card,* are n tenan mitin, ma te Biira aei kanga e mena riki are e katurua riki are e a nangi n butimwaeaki *Document* kanga iaon riki tenan *Document* are ana anga aomata, e na butimwaeaki are a karokoa n te *internet* ke n te Kaombuita, ma ngkane bwa mwina kanga tao e kai raoi nang reke te bwai are I nanonna n au maroro bwa te bwai are e na kamanoaki are e na aki, a na aki manga kaukaki nako tenan rongorongo aikai n te tabo are e reke inanon baina, bwa tao te Tautaeka ke tao tera, bwa are ti aki ti taekan te bumwane ma tera, bwa aikai a bon waaki ngkai ma te Tua aei ti are I tabeaianga iai bwa akea n te Biira aei, kamanoan te *Privacy* , akea n te Biira aei ae katabuaki e na katabuaki te tabo are e reke irounam e *store* ke e *receive and store* tenan *Data* aikai, akea n ara Biira aei, ae na katabuaki ni manga angan te *Third Party* n akea ana kariaia te aomata are ana *Information* ke te *Originator,* ti ane e aoria ae e na okirikaki te Minita ma ana tia rabakau ao aki tabeakina are kanoan au maroro, ma ane raoi ae I nanonna ibukin tenan rongorongo bwa are *Document* aikane, tao ti ane ngkana arona bwa I ti kan kamatata raoi, ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Rita tao e bon *note* ngkane te Minita aron kaetan ae ko nanonna n am mararo, N nang kanakoa te kaoti nano bwa e a bon tia n tabeka moan warekan ana Biira te Minita ao I a kanakoa ngkane bwa te kaotinano nakoimi Taan Tei.

Bwa te Biira ibukin Onono nakon Tuan, kabwara au bure, bwa te Biira ae te *Electronic Transaction 2021* e na warekaki te moan tai, ake a nanon iai ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai ti aki, ake a nanona iai, "Eang" akana aki, ao e tara n ae kam a bonnano iaon ami Biira aio, ao ngkai e a bon tia naba n roko kauringan te kain tekateka ibukin bwaran ami bowi n te bong aei ao imwain ae ti bwaranako ao I a bon ti kan reiti bwana ni butimwai bwana ni kabane ake a tia n tabekaki bwa kanoan tao te kabwara bure ao baikara riki inanon wakinan ara bowi inanon te bong aei, ao ai bon bwanau riki ngai n te tai aei nakoimi ni kabane Taan Tei, bon te Beretitenti, te kauoman, kain te Kaebineti, te Rita n te Kaitara ma kain am bwatei ao ai bon Taan Tei ni kabane akea te kangaanga ibukin kanoan te babaire inanon te tai teuana ma te tai teuana inanon wakinan ara bowi, bwa ti karaoia inanon ara kabanea n Tamaroa ao au bubuti nakoimi bwa ngkana arona bwa iai kairuan ana babaire te taibora ti a bane ni mwaninga, bwa are e a tia kanoan te bong aei, tia manga kabooi nanora nakon te ingabong, ni manga butimwaea aron te babaire are tia manga tauraoi iai ni butimwaia nakon te ingabong, ao mai ikai I a motikia ao tia katekeraoira ni kabane ngkai ti nang manga okiri mwengara ao tia kaitiboaki nakon te ingabong bon te aoa 10 naba, n aron are bon taina are ti taneiai iai, ao tia bwara moa n te tai aei, kam rabwa.

Te Tataro

Tibiika: Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Titiraki ao Kaekaia.

H.E. Taneti Mamau: *Point of order.*

Tibiika: Ngaia te Beretitenti am *point of order*

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao ti a manga moanna ma te bwana ni kakamauri nakoira ni kabane n raoiroin ana akoi ao ana tangira ara Uea ae Iesu Kristo, kam na bane moan ni mauri, I *point of order* te Tibiika, ao n aron ae uringaki n aron ara maroro ngkoananoa ian ana bukibuki te Tia Tei ngkoa mai Kuria are e kataia n taku bwa I taekinna ae nang rekereke te *Cabinet,* iai au taeka are e raweia man au maroro ae nang rekereke te *Cabinet* ma ana waaki te komete ni bobwai ke ian te Tua ni bobwai are te *procurement* ao are I bon anganiko te Tibiika bwa kona taekinna am ongora are I ataia ae tao e rangi ni mwaiti am kakauongo ko aki kona n ururing tenan maroro ngaia are I a bubuti bwa e na katangaki te bwana ke e na kaokaki mwin au maroro bwa e na ongo te Auti aei ao e na ongo Kiribati, bwa are n au maroro ao n au ururing akea au taeka ae I karekerekea te *Cabinet* tao e rinnako n ana babaire te *Procurement* bwa are bon ane tibwangan te komete ian Tua ao are e rangi n taetae ma te matoa te Tia Tei mai Kuria, e tuai n roko bwa akea rabwatana n te Auti, tao e tuai ni kaoti n te ingaong aei, ae rangi n taetae are e a taku bwa e bon taumwin au taeka, ngaia are N na bubuti ngkane ngkana e moani bwai katangan te bwana bwa e na ongo Kiribati, e aonga naba n rau nanon Auti n Tei aei ao e nang bon katokaki naba te waaki are ko katarabuakaea ana maroro temanna ma I taku bwa e taekini bwai teuana ae bon akea n taeka, ane ngkane ae I *point of order* , te moan *point of order* ao te kauoua e a tia are ngkoananoa, ma I bon ti kanga kan kaoka riki te bubuti tao te bubuti riki tao ni bon nakon am kain tekateka ao bon nakoim *Madam Speaker* ko a taratara riki are ara *rule* 41(1) are ti nora raoiroin te Auti n Tei ngkana ko a waaki ngkai iaon are ko a bon kataua te Tia Tei ao ni kaetia nakon are e nang bon taetae iaon te *topic* ke te maroro are e kaineti ma kanoan te maroro n te tai ane, kanga otara ngkoananoa e a ree anau irouia tabeman, a taku te taratara man ara itera ao bon kaoti bwanaia kain ara itera, e raoiroi bwa e a tia nako ngkoananoa ma a bon kaoti bwanaia bwa e aki rangi n raoiroi ae iai aika kanga a bon anganaki te kariaia bwa a nang bon reianau n taekini baika itinanikun kanona te maroro n te aro ae e a bon reke aia tai ao ngaia e aki reke aia tai ni kaboi kanga itera ae e a kaineti riki ma aia tabo ni mwakuri, ngai ae ti na ti bubuti nakon am kain tekateka, ngkana ko kona riki ni katuruturua am babaire n aki manga e naonao naba, tokina ngaia are e kona ni karekea te tangin nano n aron are I taku e a tia kanoan ngkoananoa ma

e bon kona n tiku bwa te tangi n nano irouia ara koraki tabeman ao riki n aia abamwakoro bwa a kakantaninga naba kain aia abamwakoro bwanaia, ao e rabwa tao ti akane au *rule* aika I kataia ni bubuti bwa e na kataki moa, riki are katangan au maroro are ngkoananoa ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n *point of order* ao N na ti maroro teuana iaon are te moan moa, are iaon kainanoan te *Hansard* ao I taku bwa ngke ko tangira au *ruling* I kanakoa nakoimi bwa I bubuti bwa ngke I aki kona n uringnga ae aei mwin au maroro ngkoananoa, ao kanga I taekinna ae I aki kona n uring mwin tanan maroro n aron are ko taekinna, ao kanga are I nanonna ngke ti kainanoan te *Hansard* bwa N na *provide* moa mwin te miniti n aron are I taekinna te miniti ao ti na tangira te *Hansard Minute* bwa e aoria n are kanga au kantaninga bwa N na angani ngkami, anganiko te Beretitenti ao N angan te Tia Tei mai Kuria ao ngkoa ngkane ngkana kam nori ni kauoua bwa ngkai I mwakuria, I nang kabwara bure e na riai n tia n teingabong aei ngkai I roko I a nang kaman roko ngkei ingabong ao I butia au Taan Mwakuri a ti *provide me* are te bebwa are bon mwiin au maroro ao mwin am *point of order* te Beretitenti ao ngkane I a tuangia ngkane bwa I kainanoa are ana *point of order* te Tia Tei mai Kuria ao bon am maroro te Beretitenti are kanga bon maroro iai iaon te Biira, ao ngkane e na tauraoi ane ao ngkana ko kukurei te Beretitenti bwa N na angani ngkami ni kauoman ao kam a kona ni *point of order* nakoiu iaon te tai are ti nang waaki iai ngkana te tai are e a tia n roko iai, ane kanga au iango bwa kam nang bon kam nang bon maroro iaon mwin te miniti arei, ane ngkane kanga au iango ngkane, ngaia are I kabwara bure kai e aki uti n tauraoi, I a kaman tuangia au koraki ma ngkoananoa I a kaman butia bwa ana katauraoi ngkoananoa ma I aki ataia bwa tera te kangaanga ma a taku bwa tao e a bon tibwa tia aia raa ke a kataia ni karaoia ngkoananoa ma tao bon iai te kangaanga irouia bwa tao e a bon roko irouia are tao ai bon mwin te takataka ma ngkana ko kukurei te Beretitenti I a *provide* n te bong aei, akea te kangaanga ane a mwakuria tai katabei ami iango iai bwa e tia e a roko naba iroum ao e roko iroun te Tia Tei mai Kuria ao e a nako naba are ngkana iai te bwai ae kam kan tabekia nakoiu kam a tabekia naba inanon ara tai ni waaki, inanon te bong aei, ao tia waaki naba inanona,

Ao te kauoua te Beretitenti bwa are uoua mwangan am maroro ni kaineti ma ana babaire te kain tekateka ao aron te kauring nakoiu ibukin tao aron wakinan aron wakinan te bowi tao n te tai ae nako are ngkoananoa tao ngkana arona bwa ngkana iai n aron are I atia n taekinna ngkoananoa ngke e nang bwara te bowi ao ngkana arona bwa iai tibanakon aron te kairiri ke aron tao waakinan aron kakaean angan

tamaroan aron waakinan te bowi n te aro bwa e na nakoraoi ma ngkana tao iai te kabwaka iai aron waaki aika kam tarai bwa ana aki nakoraoi iroumi bwa tao e nang bane n tei iterana ke te itera raa, ma bon au kantaninga ao au onimaki n taainako bwa N na bon keiaki n aki taraki bwa N na tabeitera ane raoi kanga bon au *principle* kai I a tekateka bwa ami tia kairiri, ngaia are kantaninga e na aki, ngkana tao n tabetai iai te tibanako ke tao iai te bwai ae I a manga nang *focus* iaona n tain te maroro ao I aki nora te iterana, ngaia are I a kawenea ngkane bwa te karautaeka nakoimi Taan Tei ni kabane kain te Maneaba ni Maungatabu au kantaninga bwa nakon taai aika na roko man te tai aei ao nakon taai aika na roko ao N na keiaki riki ni karaoa are te kabane n Tamaroa bwa kam aoria ni kukurei ao kam aoria naba ni mwengaraoi inanon ami tai ni kauntaeka ao ni kaetieti ibukia ami botannaomata, ao I nang ni karautaeka ao I kabwara bure ngkana arona bwa iai bwaai aika I a tia n tibanako iai ke I a tia n aki nang ira nanon are ti riai ni karaoia inanon ara Tua ni kairiri n tei tai aei, ao ti ngaia ane, ngaia e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa e raoiroi ane tao kam kabwarabwara iaon te moan I a butimwaia, ma N na bubuti bwa are ngkana e na bon roko te tai are e na tibwaki N na bon bubuti bwa N na tangira ae na bon katangaki bwa e aonga n ae kam katauraoa naba ngkana tao e aki reke katangakina, tao koa wareka naba are tao imwin boraraoira tao nanoraoira n te *script* are ti na manga nora te *script* ma ngkane tao N na ti bon bubuti ngkana e na bon katangaki bwa e aonga bwa are te *script* e aki ongora Kiribati ma e kakawaki ae na bon ongora mwin are au taetae arei bwa e akawa naba n taku Kiribati bwa tao tia kona n aranaki bwa ai bon taan kewe ngaira ke tao taan mwamwana te aba ma te bae e kakawaki ae na bon nano raoi Kiribati n aron mwin ana ongora.

Ao are te kauoua ngkane e tikiraoi ma tao ti reitana ti teuana ti aki kona bwa are e bon kona n reke tibanako, ti butimwaia ma tao bon te ibuobuoki tao ngkana e mena kona kariaia ngkana tao tia ti *point of order* ma ni kangai, Te Tibiika tara te maroro arei bwa e rangi n riao bwa kanga e a moanna reke te namakin irouia kain ara itera bwa ngkana e roko te Tia Tei mai Kuria bwa e taetae ao kanga koa bon kakariaia naba, e ngae ngkana e tibanako, ma are e a reke te namakin are kangai tao e nang kaira ngkai ara Auti te Tia Tei mai Kuria, ai ti aki te Tibiika, ao ti aki kariaia ane ae ti na tekateka ikai ao e na kaira te Auti ke e na bwena te Tibiika te Tia Tei mai Kuria, I ti kataia ni karababa te bae e kananonaki, ngaia are ngkana kona kariaia ti na kona naba ni ibuobuoki, ni kangai. Point of order, e a biritinanikun bwa e aonga n ae ti buokiko naba ni kakaira am taibora ngkana ko kariai te Tibiika, ao e rabwa.

Hon.Banuera Berina : *Point of order* te Tia Babaire

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Kuria tera am *point of order* ,

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire N na rimoa moa n anga te kamauri n te ingabong aio e nang Tamaroa mwaitorona te Tia Babaire, ko na mauri te Tibiika ma kain am aobiti, ara Beretitenti ae karineaki ma ana kauoman ao ara Minita, Taan Tei ni kabane, kain Kiribati ni kabane, kam bane moa ni mauri,

Tia Babaire titabo bwa e bukinaki te kain tekateka Tia Babaire bwa e irira are irou, enga, te Tia Babaire ana taeka te Minita ae e taku bwa au maroro ngkoananoa I aki maroro iaon te *principle* , ti na kaeti moa otara n ana *principle* te Biira, bwa ane ae taku bwa I biri tinaniku iai te Tia Babaire, tera ae nanonaki n te *principle* , ti aki ti ane te kantaninga iai, ti aki ngaia te Tia Babaire ao ti aki naba aron kamwakuran te Biira aio, Tia Babaire ngaia are a riki aikai te Tia Babaire bukina bwa ko bon aki anga am *ruling* n aia maroro are a taku bwa au maroro arei e *out of order* , bwa e aki *touch* te *principle* , tera te *Principle* te Tia Babaire, ti na kaboraoi moa otara iai, bwa ngai arei otau., te Biira are I maroro iai arei te *Procurement Act* ao te *Procurement Act* e kantaningaki ke nakeke a waaki iaona bwa ana kamwakuria raoi ao ngai I tangiria ti tetikina, ngaia are ngai irou ae I taku bwa are I maroro iaona bon ana *principle* naba te *Bill* ngaia are e ngaa te Tia Babaire au maroro ae ko kataua, ao n tabetai te Tia Babaire I maroro ko katokai ao I a tekateka naba, I rangi n ongeaba nakon am babaire Tia Babaire,

Tia Babaire e kakaewenako te Tia Babaire ao I a kan ongora ngkai te Tia Babaire bwa e na ongora Kiribati, e aera ko kan nora mwin te maroro, ngkana arona bwa e kuneaki bwa iai n am maroro te Beretitenti, ngkana arona bwa e kuneaki bwa iai n am maroro ae ko taekina taekan te *procurement* aio iaon taekan te *Tax* e roko n te *Cabinet* , ngkana arona bwa e kuneaki aio te Tia Babaire ao N na taekinna te Tia Babaire, n rabanen ana maroro te Beretitenti are I taui au *note* Tia Babaire, ngkana arona bwa e kuneaki te Tia Babaire bwa ngai N na tuangko te Tia Babaire ngai te aomata ao aki toki nakai n tataekinna bwa te *Lawyer* ngai ae bwanga ni kewe, e kan roko taina te Tia Babaire e a kan roko taina, bwa ngai ngkana I kuneaki te Tia Babaire bwa I bwanga ni kewe, I mama n tei ao ni kaetieti inanon te Auti aei, a mamaroro naba nakai te Tia Babaire ao a taku, te tia kewe, te *lawyer* te tia kewe, ma a tuai man kaoti bwa I kewe iaa, I kewe iaa?, ngai ngkana I taetae te Tia Babaire i kangai, ko kewe ikai, ao I a bon kaotia naba, ko kewe ikai. Ma ngaiia a taekinai

Tibiika: Tia Tei N na butiko e a nang *clear*

Hon.Banuera Berina: E aoria Tia Babaire ma I kan kakaea, au *point of order* Tia Babaire bwa te bwai ae kakaea te Beretitenti e ukeukeria nako, aki kona ni kairua au iango te Tia Babaire bwa I kakauongo imwain ae I kaekai taian maroro, ngaia I a kaewenakoa te Tia Babaire te Beretitenti, tera ae ko uaiakinna te Beretitenti, ngkana ko kunea bwa iai inanon te maroro are ngkoananoa taekan te *procurement committee* ae roko imatan te babaire arei imatan te *Cabinet* ibukin taekan te *Tax ,* terana ko na karaoia iai te Tia Babaire, I a kan ongora bwa e aonga ni materaoi tangiran kan nonora te koaua te Tia Babaire, ao I taekinna ngkoananoa te Tia Babaire I kangai, I aki kona ni maku ikai bwa I taetae iaon te koaua ma te eti, kaota nanom te Beretitenti bwa e na ongora Kiribati , ngkana arona bwa ngkai e kuneaki bwa iai inanon am maroro arei taekan ae roko iaon te mena n te *Cabinet*

Hon. Tebao Awerika: *Point of order* te Tia Babaire

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ane ae I kan ongora te Tia Babaire bwa ngai irou akea au kangaanga.

Tibiika: Ko na *point of order* I katia raoi te Tia Tei mai Kuria ao tao N na angan moa te Tia Tei mai Betio, ko na *point of order*

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire, iai kanoan am *order paper* ae e a tia ni kaweneaki imatan te Auti aio, ti a riai n rinanona, ko a tia ni kanakoa ma babaire ae I taku bwa moan te Tamaroa, I taku bwa ti a riai ni waaki nakon ae ti nang manga tiku iaon aio, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Betio n am ibuobuoki am iango ni ibuobuoki ao tao ibukina bwa iai kanga te *point of order* are I anganaki ian kauringau imwin ara maroro are ngkoananoa mai iroun te Beretitenti, ngaia are ngke e tabekia ao ti na riai ni kaitiakia ngkai ao N na riai n anga naba au babaire iai n te tai aei n te aro bwa e aoria n ae e itiaki ao tia waakinako naba, ma N na bubuti bwa tia kauarereke bwa e aoria n ae ti aoria ni waakinako, ao bon iai au babaire ngkana arona bwa ko tia ni *point of order* , I a manga anganiko te *Leader* n te Kaitara ma N na angan moa te Beretitenti e nakoim.

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa, I kaitaua *Madam Speaker* ao e koaua e taetae te Tia Tei mai Kuria n ana *ruling* are e bon kona ni kairua ara *ruling* , ao e taekinna bwa e taetae iaon *principle* ma tao e a mwaninga bwa ngke inanon ana maroro ao e bon kangai I a kareketai, ane kanoan am maroro ao am kareketai ane ae ngaia ae e a rangi ni karekea te kangaanga, bwa ko a reianau ma ko a reianau itinanikun ana *principle* te Biira, ko mwaninga am taeka are ko kareketai inanon ma maroro, ao e bon bane te ongora, ko aera ko a mwaninga?

Ao te kauoua *Madam Speaker* are aei ae bon ti iaon te mena ai bwain rimwin ane kona manga taekinna, tia ongora moa te mena ao are bon iai kawain bwaai, ti aki n ae kanga e nang kakamaka te aba bwa angkoa ai tera teuaei, kanga e nang kakamaeka te aba ao e nang kabaebae bwa kanga ai ngaia bwanan Kiribati ae iroum, ti na titirakinna ngkana e koaua bwa ai aei nanon Kiribati ae irouia, ma ti te bae ae uneakinaki, e a karekea, tabeman a karekea te tai aei bwa kanga ai tai ni karinra, e ngae ngkana bon ti aki am taeka ao a raweia naba ma e aoria bwa N na bon bubuti bwa e na bon katangaki, ti aki n ae tao ko nang kakamaka te aba bon aoria, bon iai kawain bwaai are imwina are ti na manga roko ngkane iai, ao e rabwa.

Hon.Banuera Berina: *Point of order*

Tibiika: Iai moa ana maroro moa te taibora ma N na angan moa te *Leader* n te Kaitara ao imwina I a manga kanakoa au maroro imwain ae N na anganiko ke I aki te Tia Tei mai Kuria, e nakoim te *leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ai bon te bwana moa ni kamauri n tamaroan te ingabong aei nakoira moa ni kabane, tia bane moa ni mauri. Ao tao e kakawaki bwa e na baranti naba te ongora bwa ngaira naba e tang naba nanora n am babaire tabeua, n aron are iai te Minita ae ko anganna bwa e *point of order* iaon te *point of order* ke ao iai ae ko aki angania, man ara itera naba, ngaia ti bon bane ni iai tangin nanora ma are ti karinea am babaire bwa ara Tua are 47 e tuangira bwa are ko baireia ao ti na karinea, bwa te kabanea ni babaire, ngaia ane ma mina e a ongora Kiribati ao e taku bwa bon ti boboitera naba taran am babaire ma ngaira naba bon iai naba tangitangira, ngaia ane ti bon tataraia ibukin ae ko a tia ni kawenea am babaire, ngaira ti nang ongotaeka bwa are aei tuan ara kairiri n te Auti, ao tao ti ngaia ane n te tai aei Tibiika ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *Leader* n te kaitara ao I taku bwa tia bon nanoraoi, eti n aron are I taekinna akea ae kona n 100% n eti ao n Tamaroa iaon ana kairiri inanon te tai teuana ma te tai teuana ma n aron are kam a tia ni kawenea bwa te bubuti ke tao te tangi nano inano te Auti aei ao te kain tekateka e na butimwaia, e ngae ngke n aron are e I aki kona ni kororaoi, I aki n tobwa nanomi ni kabane, e na bon bae ni iai tarakiu, n tabetai kam a bon kangai naba arei, bon irouimi , ma te kain tekateka e keiaki ni kataia ni kabane ana Tamaroa ni karaoa ana kabanea n Tamaroa ibukin kabutan ami waaki ao riki bwa e na ongora raoi tei Kiribati ni bwaai aika kam maroroakin ao a itiaki n akea te mangaongao, ma e aoria bwa ana tiku akanne bwa kanoan te kakaewenako ao iai ara Tua, e ngae ngke kangai bwa kabanea ni mwaka

te Tibiika ma ti aki nanona bwa ngai te Tibiika are I a bon kabongana naba mwakau n aki akaka kam riai n uringa ane. N taai tabetai I a bon kan karoko ane ma are e aki riai, e bon kakawaki riki ae kam kanakoi ami maroro, kam aera, n tabetai kam a kua te kain tekateka, kam aera ma kam a kua ana aobiti te Tibiika ma te Tibiika e bon keiaki naba, tao e na bon roko naba n te taina N na teirake n tabetai ngkana kam kua ana aobiti te Tibiika ao e nang teirake te koaua ma akane I aki kona ni karaoia bwa ti aki tabeu n te Auti aei, ti tabeu N na ti taraia bwa ana nako ami maroro ana aera ana aera, ao N aki rinnako inanon ami kauntaeka, kanga ane te bwai ae I keiaki ni karaoi, I ataia bwa are I aki kona raoi ni bon karokoa raoi n aron are kam na kantaningaia, ane raoi arona bwa N na bubuti bwa N na aki kaokia nakoim te Tia Tei mai Kuria, N na katoka te maroro n aei, ibukin ami raa, n aron are e tangiria te Beretitenti bwa tao N na Katanga te bwana ke kanga, e na anga ana babaire te Kain tekateka n te tai aei, ao N na bubuti nakoim te Beretitenti, nakoim te Tia Tei mai Kuria, bwa N na angani ngkami te miniti arei ao kam N na uaia ni boraraoiakinna ao kam na okirai bwa ngkana kam taku bwa kam na bon tangira bwa N na wareware, N na warekia ikai ke N na Katanga te bwana ao I bon tangira bwa bon ngkami uoman, te Beretitenti ae ko karineaki, te Tia Tei ae ko karineaki bwa N na tuanga te taibora ao I a karaoa naba are kam tangiria, N aki anga au *ruling* n aei ma N na kaokia nakoimi N na tibwai tanan miniti akekei nakoimi ni kauoman ao kam a kanakoa ke kam karokoa naba n *writing* ke tao tera ami babaire nakoiu are kam a tia n *agree* iaona, ao tia katia naba inanon te bong aei, imwain tokin te bong aei, ngaia are I a katua au babaire n aei ao I a bubuti ngkami bwa ti nang waaki nakon ara bwai are iaon ara ota bebwa bwa aoria ni bane ara titiraki

ibukin te bong aei ao e rawata naba ara *motions* akana ni bwakantai ti aoria ni manga marurung ni kauntaekai nakon te bwakantai aei.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tao ti a nakon ara moan titiraki. Ara moan titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Onotoa, Hon. Taiaki Irata ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Booti Nauan. Te Minitita ibukin Iokinibwai, Karaobwai ao Boboti. E nakoim te Tia tei.

TE KAINANO I ONOTOA IBUKIN ANAKIN AIA TAKATAKA

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa Madam *Speaker*. Ao imwain ae I tabeka au titiraki iaon te ota bebwa nambwana 34, ao I a rimoa n tabeka aia kamauri kain au abamwakoro ae Onotoa nakoim *Madam Speaker*. Te Beretitenti ae karineaki ma ana Kauoman. Ana Minitita, ngaira Taan tei ao taan ongora iaon Kiribati. Kam na bane ni mauri!

Ngkanne aio au titiraki ae e kangai taekana. *Te kainano iaon Onotoa ibukin anakin aia takataka ni kawana aika Aiaki ma Tabuarorae irouia kaibuke e a manrea. E kona te Minititа are tabena ni manga nora riain anakin aia takataka?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititа am kaeka.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika ao tao ngkai au moantai naba ni kaeka ao ni marooro ni kateniua bongin te Auti aio, ao N na bon reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki, Unimwane te Ueanikai ao Unainen te Ueanikai mai Taku nako Tewai. Ni kamauriko te Tibiika, am aobitia aika mai moa. Sergeant of Arms ao kain te Kaitara, te Beretitenti, te Kauoman ao ngaira ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei temanna mai Onotoa ae botonimwane, e marurung tarana. *E tauraoi au Botaki ni mwakuri ni kakaea buokan ana kanganga Onotoa n te tai ae waekoa.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Taiaki Irata: E rangi n rarabwa te Minititа ae e botonimwane naba mai Tabiteuea Maiaki n ana kaeka are kanga e rangi n karau nano. Ngkana a boni ongora kain kawa aikai ao a bon anganna naba uboana te Minititа ae nang boboto ni mwane aei.

Eng boukan ngkanne au titiraki Madam *Speaker*. E koaua ae e mwaneweaki iroun te Minititа ae e tauraoi ana Botaki ni mwakuri ni kakaea buokan ana kanganga Onotoa n te tai ae waekoa, ao I rangi n karabwa.

Ngkanne buokan au titiraki. Tao n ningai anne te tai ae waekoa, tao n ingabong ke tao te wiki ae e na roko. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minititа am kaeka.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika. Ao kaekan ngkanne buokan ana titiraki te Tia tei mai Onotoa temanna. E kangai bwa ngke e toka ana titiraki Onotoa ae aekakin aio e *notice,* ao kain au Botaki ni mwakuri a nimwatoaua ao ngai I aki rau. Kataia keiaki kakaea kaekana te titiraki aio.

Ao ngkai ti taetae te Tia Babaire ao I kukurei n tuanga te Tia tei aio, bwa ngkai 21 n Eberi. 5 te namwakaina ma ngkai ao ti kantaninga LC Te Mauri ma MV Nakoraoi bwa a na rororake n rawan Onotoa ao a nang anai takataka akekei.

Kanga ti kantaninga LC Te Mauri ao MV Nakoraoi bwa n 26 n Eberi, ao a na rororake i Aiaki, Tabuarorae ao Ototae n anai aia takataka, tao 5 te bong ma ngkai.

LC Te Mauri, e na ana 100 te *metric ton* mai Tabuarorae, ao MV Nakoraoi e na ana 54 te metric ton, ao 21 te metric ton mai Otoae. Kanga aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei aio. Ti kataia n tarai kaibuke a ke a mwananga nako Maiaki. E *notice* ana titiraki te Tia tei ao

kanga bon ti ngaia ae e *notice* ana titiraki. Ngke arona Biira iai na ae *notice* ikai ibukin aia taktaka, ti na kabwakekei naba kawaia kaibuke.

I kataia riki ni kakaea nikoan te kanganga aio. Ma aio ngkanne kanga kaekan ana titiraki te I-Onotoa, ao ti rangi n kabwarabure ngkai e teimaan ni wene anakin ana taktaka Onotoa ma I taku bwa aio bon te kanganga ae e na aitara ma ngaia te Itera Maiaki.

Ma ngkai e a uotarake ana bubuti Onotoa, ao ti aki nimatoaua ao ti a kataia ni bubutia Botaki ni kaibuke aikai bwa a na ana ana takataka Onotoa n taina ae e nakoraoi. Ko rabwa te Tibiika

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao e koaua I rangi n karabwa te Minitita ae karineaki n ana kamataata. I taku bwa e rangi n ibuobuoki ngkanne nakoia kain kaawa aikai bwa e nang mwannanoaki aia takataka ae a nang maan n tiku. Ao n tabetai e reke aia kanganga ngkana arona bwa a karaai nakon te kawa n Tua.

Ngaia are tao a bon ongora kain kaawa aikai, ao a nang kukurei ibukin anakin aia takataka n te wiki ae na roko 26 n Eberi ae kanga e mwaneweia.

Ngaia are ti a kakaitau. Ti kaitaua te Minitita ae karineaki ma ana taani mwakuri ngkai a kona ni buoka ana kanganga kaawa aika Aiaki ao Tabuarorae.

Buokan ngkanne au titiraki aei, kanga ti kakaitau ae N na angan te Minitita ma ana Botaki ni mwakuri. Are ieta ami ibuobuoki nakon kaawa aika a rotaki ngkai n te kanganga ibukin anakin ana takataka. Tao ti ngaia anne *Madam Speaker* ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Booti Nauan: E rarabwa Onotoa ao e koaua kai e reke naba au tai ni marooro te Tibiika. Bwa I taku bwa aio ara tai naba teutana kanga ni katanoatai ara waaki aika ti waaki iaona ngkai man au Botaki ni mwakuri ibukin te kanganga aio, n te aro bwa ngkana manga iai ae e na manga kawenea ana titiraki ao tao e a kaekaki aia ibuobuoki.

Eng te kanganga n te takataka bon te kanganga ae e bon eti ae e bon taku Onotoa ae e a manrea. Ma ngkai ae ti kataia ngkai ni kakaea angan tobwana n te tai ae e uarereke ao te tai naba ae e abwabwaki.

Ao ngkai te tai ae e uarereke kanga iai te karikirake ae ti kantaningaia ae e na roko ae te Patch ao te Duck. E na nako n nikiri kaako ni kangai ao ngkana e oki ao e a bon rikoa naba tangkongkoa naba te takataka n oki. Te katoki buburan te Patch aio. Tao teuana okina ao e a bon bane naba takataka.

Ngkanne iai naba teuana ara karikirake are ngaia are ti katai ani waakinna ngkai ane kanga katean

auti n takataka n taabo akana a raroa. N aekakin teuana ngkai, ti na katea te auti n takataka i Nikunau ae bubura kaei n te aro bwa ngkana a kebo aia auti n takataka kaawa tabeua ke Boboti tabeua ao a na karaai nakon te Tina n Umwa n takataka aio, n te aro bwa e na aki rotaki te katine imwain rokon te kaibuke.

Nikunau, ti a kabwara bure ngkana tao e aki reke Beru. Ma are ngkana e uarereke ana kanganga Nikunau ao e kona ngkanne te kaibuke n nako n ana Beru ao Nikunau e tataninga.

Tina katea naba te Umwa n takataka i Onotoa bwa e aonga n ataia Onotoa ao e a tia n nako au Botaki ni mwakuri ni boboraoi ma te Kauntira iaon nnen te umwa n takataka ao n reitaki ma Tabiteuea Meang. Ao iai riki aba riki tabeua.

Iai naba ngkai te karikirake ae ti karaoia te Tia Babaire iaon kamantan te takataka, n te aro bwa a nang kamantaki takataka n aba ake a raroa bwa a kona ni kamantia takataka ao a kawakinaki n te bukibuki ni bwaa. Ao n te tai are e a reke iai te kaibuke are e tauraoi n anai, ao e anai naba.

Ngaia are e nang aki tiku n te takataka n onrake te umwa n takataka bwa ti na katei taina mini copra mill n aba tabeua ao a kamantaki naba. Ao e a tiku naba n tataninga te bukibuki ni bwatintia n te tabo teuana.

I taku bwa te kanganga naba ae ti ataia te Tia Babaire, aron rawaia aomata n *rent out* aia mwaneaba ni kawakina te takataka, tao e boira e baeki n takataka ao te takataka.

Ma ngkana e a kamantaki ao e a rawata te bukibuki ni bwaa, ko kani kawakina riki te bukibuki ni bwaaa nakon te baeki n takataka.

Aikai kanga kataratara tabeua te Tia Babaire aika a wene n te tai ae e maan.

Ma I kukurei n taekinna ngkai nakon Onotoa, bwa Onotoa teuana naba te aba ae ti na katea iaona te *copra shed* ae e na bubura kaei n te aro bwa e na riki bwa te Tina ni *copra* shed iaon Onotoa.

E onrake ana auti n takataka Tabuarorae ao e na karaaia ara *Copra Co-ordinator* are ikekei nakon te Tina ni Umwa n takataka. E a manga mwawa naba ana auti n takataka Tabuarorae imwain are a roko anana.

Ngaia are anne ngkanne kanga karekean au tai teutana ni kabwarabwara ibukin tobwan ana kanganga te I-Kiribati ae e okioki aio iaon te takataka.

Ao ko rabwa riki te Tibiika, ao e rabwa te Tia tei mai Onotoa. Ao au kantaninga bwa a na rauaki ao a na kukurei kain abam ae Onotoa ngkai ko a tia n tabekarake aio ao ti a tia ni kaeka n arona ae ko tangiria iai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa te titiraki anne, ao ngkai ai bon akea buokana, ao I a

kanakoa nakon ara kauoua n titiraki n te bong aei. E na tabekia te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Hon. Tekeeua Tarati. Te Minitita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. Ao e nakoim te Tia tei.

NORAN RIAIN KENAKIN TE RAWA I ABAOKORO TARAWA IETA

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao tao imwain ae I tabeka au titiraki n te ingabong aio ao I a bon rimoa n ang ate bwana ni kamauri nakoim, are I a reitai ma kain au abamwakoro ae Tarawa Ieta. Nakoim te Tibiika ma kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao te *Leader* n te Kaitara ao bon ngaira Taan tei, taan ongora ao Kiribati ae bwanin. Te kamauri nakoimi. Kam na bane ni mauri!

Aio ngkanne au titiraki. *E kona te Minitita are tabena n nora riain te bubuti ibukin kenakin te rawa n te kawa ae Abaokoro ngkai e bon tekateka iai te Kauntira ao mani kakawaraki n angin te tai irouia aomata?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao imwain ae I anga kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta, ao I a raonai ma kain au abamwakoro ae Tamana ao kain au Botaki ni mwakuri n anga naba te bwana ni kamauri nakon te Tibiika. Te Beretitenti, te Kauoman ao raora ni Minitita, Taan tei ao ni kabane kain Kiribati ake a ongora. Kam na bane ni mauri n tamaroan te ingabong aio.

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae rine mai Tarawa Ieta. *E tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti ibukin kenakin te rawa ke te lagoon cassett n te kawa ae Abaokoro.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I a kaitaua te Minitita n ana kaeka ao tao aio buokan au titiraki. Tao e koaua are e mwanewea are e na rinanoa, ao kanga boni buokan te titiraki *Madam Speaker.* Bwa N na butia te Minitita aio, bwa tao nakon n ningai te tai are e na rinanoa ao ni kaeka raoi te bubuti aio n aron kanga kainanoakina n aron are kanga ti kainanoia inanon te tai aei *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua bwa tao ti na karakina ana waaki ara tabo ni mwakuri are e a tia ni keiaki ni karaoa tibwangana ibukin te bubuti aio, n aron naba are tao e tabetabekaki n taai aika nako.

N 28 n November imwain riki te bong anne ao ti a tia ni katea te rabwata ke te *Task Force* are e na rinanoi bubuti iaon te naan ken rawa, ao teuana mai ibuakon katabeaia a a na nako n nora ana

bubuti Tarawa Ieta ibukin tangiran te rawa i Abaokoro.

E mwananga te *Task Force* n 28 *November* 2020 n te ririki ae e nako ao e nako ni karaoa ana kamatebwai. A kauiaki n te iabuti bwa a roko ao kauia te iabuti ao a tiku ni matu n te bong anne. Ao n te bong are imwina e a ora ao a karaoa aia kamatebwai ke aia *survey*. Ao a noria ngkanne bwa iai tabon Abaokoro are kanga tao e noraki iai bwa iai butin te aira iai, kanga e iabuti riki te tabo anne kanga te karawarawa ae e kona n reke bwa kanga te rawa are e na kenaki. Ao te tabo aio a noria bwa kanga e kiribwakeke, are kawain te aira tiaki n are e a bon eti naba bwa e kiribwakeke.

Ngaia are kataia ngkanne ni karinna n aia ribooti bwa ngkana arona bwa e kenaki te rawa, aio te tabo ae e tamaroa. Ngkana e kenaki te rawa ao e na kainetaki n aki ira te bwakeeke arei.

A tia n uotarake aia ribooti. Iai naba te naan kanganga ake a noria. E koaua e bon rangi n bubura rawan ara abamwakoro ana kaora te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta.

E noraki te ribooti bwa 1,300 te miita ke 1 kilo meter abwakin te maranga aei, ngaia are a nora naba ma aron tein te aira ma aron te ang. A taku bwa e rangi ni korakora te ang ni boo mai mainiku ngkana arona bwa e karaoaki n te tabo aei.

Ngaia are aikai ngkanne kanoan aia survey ao a uotiarake ngkanne bwa e nang karaoaki ngkanne te EIA bwa are kawain te kamatebwai iaon aron te mwakuri iaon karaoan te naan rawa, e na rinanon naba te EIA ke te kamatebwai n te *Environmental Impact Analysis,* are kanga kamatebwai ibukin baikara ake a kona n reke n rekereke ma te environmenta. Kanga a na kabwarabwaraki naba aikai bwa a na aongo ara botannaomata.

Ngkanne aio ngkanne e na tiku iroura ao e na noria ngkanne te Botaki ni mwakuri are a karaoa te EIA bwa e na uara ngkanne ana urubwai te rawa aio ngkana e karaoaki.

E uara marin te aba, e mena ao tao e a manga kerikaki nnen marin kanaia kain Abaokoro ao kain Tarawa Ieta.

E na noraki naba bwa tera ana urubwai nakon tao mataniwin te aba ngkana e kenaki, tao e na manga iai te kanaki nako ke e kanga.

Ngaia are aio ngkanne e a katukaki bwa taben antai, I karakina te process.

Ngkana e tia mairoun te rabwata are e na karaoa te EIA ao ngkanne e nang nakon te Kauntira bwa e nang karinna bwa ana *priority project.*

Man te tai aio n aron kaongoakira n te ribooti are e riki man te MIA, ao e a tia ni kakerikaka ana karikirake aio te Tarawa Ieta bwa tao e aki moanibwai irouna bwa tao bukina

bwa tao iai te naan kawai ake a na rinanoaki moa.

Ngaia are ngkanne ngkana e tia aio ao tao N na butia naba te Tia tei ae kamwakuri bwa e a reitaki ngkanne ma ana Kauntira bwa tao e a kakaninganinga bwa tao te tai are e tia iai te EIA ao e a uotiarake ngkanne n aia bowi n Kauntira. E a butia ana Kauntira bwa a na karinna bwa ana priority ke ana moan karikirake. Ao mai ikanne ngkanne are e a kona naba n reitinako kawaina.

E nakon te TCC ao imwina e nakon ngkanne kakaean mwanena ngkanne ao kai are e a nako naba ngkanne kaina.

Au kantaninga bwa e nang bwarabwara ngkanne kawain aio nakon te Tia tei ao tao kain Tarawa Ieta ma Kauntira ake a ongora, a kona naba n rauaki n aron te kakaeka ae kanga aron kawain te karikirake. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa riki te Tia tei, ao e koaua I a kaitaua riki te Minitita n aron buokan au titiraki aio. Ao e koaua ae kanga e a bon rangi n bwaranako ao a bon ongra kain abau are Tarawa Ieta.

Ma tao bon ti buokana riki te Tia Babaire kanga katamneian te bwai ae I kataia n tabekia inanon te tai aio. Tao e koaua e na nakon te moan karikirake are e a manga bon ongora te Meia ma ana Kauntira. Ma kanga aio e boni mwemwe naba inanon ara bowi ni Kauntira inanon te tai ae e nako Madam Speaker bwa kanga aia bubuti Unimwane.

Bwa are n ara tabo ae Tarawa Ieta ao e rangi n maeureirei naba aia Botaki Unimwane ao kanga a bobowi naba n raraona n ira ana bowi te Kauntira.

Ao n aron are e boni katerea naba te Minitita, teuana tabun te kilo meter, kanga e a bon rangi n abwabwaki ao e aki naba rangi n raa. Kanga ko bon nora naba aron kainanoia tao riki te ora, bwa are angin te tai te ora ae e na bae ni kakioa kanga inanon ngaina n ae tao kaean te bowi.

Ma e aoria bwa I a boni kawenea bwa te bubuti nakon te Minitita, ao tao e koaua tao bon te Kauntira riki ngkana e taku bwa e boni moanbai aio ao a bia katoka bwa aia moan karikirake n aron are ata kawaina ao n ongora inanon te tai aio.

Ngaia are kanga bon ti anne. Ao tao I mwaninga naba n taekinna bwa are bon te *Health centre* e boni mena naba iaon Abaokoro, ibukin te naan *emergency cases* ake a kona ni kaoti. I taku bwa anne naba kanga kainanoakin te rawa aio bwa e na bon tobwa naba kainanon te Aoraki inanon kamwaingingaia inanon te tai teuana ma te tai teuana.

Ao I taku bwa iai naba aika a tia n rotaki ao ni bua naba kanga maeuia inanon ae e nang iangoaki te referral ni kanakomaiakaki ao e a ora tari.

Ngaia are I taku bwa anne teuana kanga bon te kainano ae e na riai n noraki.

Ao ngkana tao ti aki e na rinanon are bon te moan karikirake n te Kauntira, ao ngkana tao bon iai ana anga te Minitita aio n itera ni mwane tabeua, e a bia nora anne kakawakina. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua ko rabwa riki te Tia tei ae ko karineaki mai Tarawa Ieta ibukin boutokan aio. Ao e koaua n aron are I taekinna, e rawata rabwata ae a rekereke n aio.

Te *Task force* are ti a tia ni kataia ni kateirakea, bwa are kanga e na aki manga reke are kanga e na mwarara aron te reitaki ke te kokororeta mai ikai nakon te aobiti teuana ao manga mai ikai. Ngaia are ti a katea ngkanne te *Task force* are ara kantaninga a nang boni bane n tekateka taan rabakau are a irekereke ma te karikirake aei ao a na kona naba n kaotinako aia reke ao ni mwakuria kanoana n aki manga rangi n wene ni maan nakon are te koro reta ke tera.

Ngaia are au kantaninga a bon ongo bwanau kain te *Task force* ao mwin te *Task force* n aron are I kaongoaki. Au kantaninga te bwai aio ngkai e a roko iroun *MELAD* ngaia are e na karaoa te EIA.

I a butia naba kain ana aobiti te MELAD ao n reitaki ma te Meia ma te Kauntira mai Tarawa Ieta n reitaki ma ana Taan tei. Ao e koaua are te Minitita are bon raon naba te Tia tei mai Tarawa Ieta are bon raora n te Kabineti. Aio naba teuana kanoan ana bubuti nakon te Kabineti. Are e koaua, ti a katikua nakon kawaina aio.

Ao nake a ongo bwanau, I a bubuti bwa kam a keiakina aio, ao te Kauntira n Tarawa Ieta ngkana e noria bwa a na *priority* ke ana moanibwai. E a kona ni karinna bwa e aonga n ae a kaai naba ni waaki rake. Tao e bwati te EIA ao e nako naba mairoun te Kauntira n Tarawa Ieta bwa ana moan karikirake. Ao kai are tao e a nako naba n are imwina Madam Speaker. Ko rabwa ao e na tekeraoi te Tia tei ma am botannaomata iaon Tarawa Ieta. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao kabanean am titiraki te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa. Kanga I a boni kani kabanea te Tibiika ae kanga boni kabaneana kanga ni bon aro au atatai. Ao e aoria bwa tao e na kubanako te Minitita aio kanga bon ti buokana. Bwa imwain are tao e bibitaki Minitita bwa inanon tiku n te Kauntira ao I a bon tia n ataia bwa iai mwanen te bwai aei ngkoa ngke I kaongoaki bwa e tauraoi. E a kaman ti naba ni waaki te EIA iaona ao I rangi n mimi bwa I a tia ni kaongoaki bwa iai mwanena ao I a rangi n mimi n te tai aio bwa I a manga tabekia ao ngaia e a manga akea mwanena.

Ma I taku bwa tao ngkana e bon kakaea rongorongona te Minitita ae karineaki, I taku bwa I a bon tia ni kaongoaki ngkoe ngke I Meia ngkoa n te Kauntira n Tarawa Ieta bwa bon iai mwanen ara karikirake aio ae e tauraoi inanon bain te MICTTD. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua tao ibukin mwanena n aron are I taekinna. Nanona ngkanne mwanena e aki mena n ara tabo ni mwakuri, e a bane ngkanne ni mena n te MIA.

Ao e koaua are bon raom te Minitita te MIA, kam a boni kakaei ni ibi iaon anne ma te kakawaki bwa e na ira are kanoan are kanga te EIA.

Antai ae e na ataia ngaia tao ngkana arona bwa e a tauraoi mwanena. E tia mai ikanne te kamatebwai te EIA ao e nako naba kaina bwa ngaia e tauraoi mwanena. Ko rabwa te Tibiika ao ti a katikua n aron anne.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Bananba, Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Willie Tokataake. Te Minitita man te Botaki ni mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan te Korakora. E nakoim te Tia tei.

KAINNANOAN TANGKE N RAN IAON BANABA NGKAI AKEA ANA MWANIBWA

Hon. Tibanga Taratai : Ko rabwa te Tibiika. Ao imwain ae N na kanakoa au titiraki. Kanga bon reitan naba te bwana ni kamauri nakon ara Beretitenti ae karineaki ao n reitaki ma te Kauoman ao ara Minitita ae karineaki. Ngaira Taan tei ao taan ongora. Ai boni bwanan te abamwakoro ae Banaba ae akea ana mwanibwa n ran. Banaba naba are akea naba ana karekemwane ke te takataka ao mwanen te riiti.

Ai boni bwanana ni kamuri nakoimi tarira aikai inanon te ingabong aio. Kam na bane moa ni mauri!

Ao e koaua e rabwa. Ao I kukurei n tabeka ana bubuti Banaba ae e kangai taekana. *E korakora kainanon tangke n ran ibukin taian Auti iaon Banaba ngkai akea ana mwanibwa n ran. I a tabekarake aia bubuti nakon te Tautaeka aio ngkana e kona ni katoa auti n tangke ni karau, taiaoka?* Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki mai Banaba temanna n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *Tibiika, iai ana Moti n nano te Tautaeka ibukin katoan Auti ma tangke n ran. Iaon Kiribati n ikotaki naba ma Banaba.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ao I kani butia te Minitita. N na kaitau bwa ngaia tao iai inanon te Moti n nano bwa a na bane ni katoaki abamwakoro ni kabane n reitaki ma Banaba. Ma ngkai n te tai aio ngkai iai te mwau takataka ao tao e korakora kainanoakin te ran. Ao inanon ana Moti n nano, tao inanon n ningai ae e na kona n reke iai ana tangke n ran Banaba, taiaoka?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa are bon iai ngkai kanga bon te waaki ae e wakinaki n aron ae bon ataki ara tiim ngkai akana a mena i Banaba. Ara tiim ibukin te ran ao a na tara aron kainanoan te ran i Banaba ao tera.

Ngkana a oki ao a na manga kona n ribooti ao ti na manga bon karaoa te bwai are e a manga Tamaroa ngkai e a bon noraki bwa e a bon rangi n korakora kainanoan te ran ni katoaki te naan Auti ke tera. Are e aoria, are e a bon tiku anne inanon te mwakuri.

Ma ngkana a oki ara tia rabakau aika a mena ngkai i Banaba ao ti a kona ni manga taraia bwa tera are imwina aia ribooti aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tibiika.

Hon. Tibanga Taratai: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao N na karautaeka teutana nakon ana kaeka te Minitita, kanga I aki kukurei n aron tein te kaeka. Ao aio bukina ao N na karaua nanona bwa tera bukina ngke I aki kukurei.

Uoua te titiraki imwain aio, e bubuti Onotoa ibukin te karikirake ae te kareke tianti ae te takataka. E kibarake nimaua te bong imwina te kaeka mairoun te Tautaeka aei. Ngkai te kateniua n titiraki aio, akea taina ae I anganaki, bwa ngaia e a na taningaki moa te tiim are iaon Banaba.

Ngaia ngkana kam ongora kain Banaba ao kam teimatoa tao n taka bwa e aki mwaiti ke tao e aki tau ami ran ni mwengami, tataninga. E na kibaraki moa takataka aia kareke tianti moa tarira aikai. Tataninga ngkana kam taka, tataninga tiaki te moanibwai anne e kakawaki moa kanoakin nanon buaia moa ara koraki aikai.

Ngkana anne e teimatoa te kaeka nakoira, e kananokawaki. Ao anne bukina ae I karautaeka iai, bwa ngai irou ti aki aron tobwakin te botannaomata

Ngai irou aio e a roko nakon te bwai ae ae te emergency. E a roko nakon te bwai ae te life for death. Ma e ngae n anne katikua, katikua life for death. Ti aki tabera anne.

Ngkana ti aki tabemi Banaba, e baiti. Kainaomata Banaba, N na bubuti. Bwa ngai irou e kabane tai te aekaki aio. Ngai irou akea nanona, ngai irou ti aki takakaro inanon te Auti aio ao I aki tabekia bwa te takakaro, ao kam na aki ngare ngkami Minitita ma kain te Tautaeka n taraia. Bwa tera

bukina? Tao ibukina ngke ti aki tekateka irarikimi te Tautaeka. Ao anne aron ngkanne ami treatment nakoira Taan tei ae ti tekateka inanon te Auti aio. Kam na moanibwaia raomi ao ngaira ti a kamwinibaeaki.

Karaua kakaea rongorongon Banaba bwa antai Banaba inanon te Auti aio. Banaba e katea maneabami i Kiribati. Ao N na bubuti, I aki kamatauninga ma aio au bubuti ae N na tataua rangami.

Tibiika: Te Tia tei N na bubutiko, am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Uotiko te Tibiika ae ko karineaki irou. Kanakoa am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Nakon n ningai ae e n ariki aio. Te Tibiika, N na bubuti naba ngkoe bwa N na kanakoa au titiraki ma N na kanakoa moa te *impact of information*. Bwa N na kaeka ma iai te background information bwa a na aki kaekai n aki akaka.

I taetae iaon maeun te I-Banaba, ngke tera ae ko na karaoia te Tibiika. Ko a toka naba n iterana arei? Raoia naba kain te Tautaeka ngkoe. N na bubutiko naba ngkoe te Tibiika, karaoa naba tibwangam ae e eti ao e riai ibukin te botannaomata.

Tibiika: Te Tia tei N na bubutiko, iai ara Rules iaon te titiraki. Te titiraki tiaki te kauntaeka, ti aki te bwai n debate, tiaki te bwai n raa. Ma N na butiko ko kanakoa teutana ana background am titiraki, e a rangi n mwaiti. I a tia n ongora, e a rangi n teretere. Ko tia ni kanakoa am background teutana ao ko a kanakoa naba am titiraki are imwina ao e a kaekaki naba. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa. Ao ngkana N na need bwa n na taekina te *information* ao N na *need* te *full background* bwa N na angania.

Ngai irou te Minitita mai Abemama ae e taetae, ngai irou ti tebo ma e kaeka ana bubuti bwa tao kainanon buana. Tiaki kainanoa te tianti ao ti aki kainanoa ami tianti, ma ti a kainanoa maeura ae te ran.

Ko kona ni kaekai, nakon n ningai ae e na reke ana tangke n ran Banaba, taiaoka ao I a bubutiko.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki, akea ae e taetae n aki akaka n Te Auti aei ma ti bane n taetae man te koaua are a reke iroura n te tai are ti taetae iai.

Ngaia are N na karaua nanon te Tia tei ae karineaki. Au tiim akana i Banaba, a tara aron…. Kanga a nang mate kain Banaba bwa ai bon akea nimaia te ran. Ao anne are ngaia ae ti taninga aia taeka bwa ngkana ai bon akea nimaia kain Banaba ae a kani mate. Ao e eti, ti na kibara anne.

Ma ngkana bon iai nimaia te ran kain Banaba ae a boni maeu n te tai aio, ao a na bon ira naba te babaire n aron tibwan bwaai ni kabane nakon Kiribati ae e bwanin.

Ma ti ngkana a bon rotaki kain Banaba bwa e a boni kainanoa te ran ao e eti. Ti na riai ngkanne ni kibara anne. Ao I taku bwa ti na boni kibara anne, n aron ae ti a tia ni kibaria n te tai ae e nako ngke ai bon akea nimaia kain Banaba ao ti kibara anne. Ti karekea uoua te naan bwai ni karao ran i Banaba bwa e aonga n ae e reke nimaia kain Banaba.

Ngaia are N na karautaeka nakon te Tia tei, akea ti aki n ae ti tibwarereia kain Banaba. Ti aki, ti na karaoa te babaire ae e riai nakoia kain Kiribati ni kabane. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Banaba.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Te Tia Babaire, e aki kaekaki ara titiraki Banaba ae nakon n ningai. Ai aron ae e a kabanebuaka ara tai te Minitita aio ao I karautaeka ngkai I taekinna aio bwa I taetae iaon maeuia kain Banaba.

Ao ngkana ko taku bwa akea te bwai ae riki i Banaba, ngai temanna ae I tibwa oki mai ikekei, teniua au namwakaina ma kain au abamwakoro.

Ngai naba I a tia ni moi n te ran ae green are inanon te tangke arei bwa ai akea ara ran. Inanon te namwakaina ae na nako ao e na riai ni kakoauaki bwa e tang Banaba. Ti aki tang n te formal channel ae nakon ara Tautaeka. Ti a tang nakon raraora ake i tinaniku i Nu Tiran bwa e reke au tai aio n anga au kakaitau.

N na kakaitau moa nakon te rabwata ae Aotiteria. N na kakaitau naba nakon te Tautaeka n Nu Tiran ao Aotiteria ngkai a kona ni kibara ana kanganga Banaba inanon te namwakaina ae e nako.

I kakoaua bwa ngke e kiba Aotiteria ao Nu Tiran ao e kiba naba te Tautaeka aio. *Thank you very much Australia and New Zealand for your water to assist Banaba during our draught*.

Aio te bwana ae N na riai ni karokoa. Ao ngkai I tabe n tataninga bwa nakon n ningai ae e na reke iai ana tangke Banaba.

Ao e koaua ae ti a bon tei n un ae riai bwa iai te bwai ae ti uneakinna. Bwa tera bukin ae ti uneakinna, ao ea tangi nano ngkana ti a tang ibukin nimara te ran ao ngaia e na kibaraki moa te takataka ma aia auti n takataka ma te rawa ao ngaira e a kanga ara roro ngkanne.

E koaua ti na aki un n te aekaki ni mwaan ae ti a tekateka irarikimi ni mamataku ni karaua n ongongora n te bwai ae e karaoaki. Anne ngke bukina ngke ti aki tau n tekateka iaan te Auti aio. Ngai I mama n tekateka inanon te Auti aio. Bwa tera bukina? Bwa I a boni mama n te mabiao ae e a karaoaki ikai. I a mama n te bwai ae I taku bwa kam ata ae e eti ao e riai.

E nga teuare e aranaki bwa te *Champion* n te *Anti-Corruption* ae e tekateka ikai. Tao e koaua e kan ongora ni bwanan Banaba. Ao e koaua e na teimatoa bwanau. Iai au

bubuti imwin aio naba ngkana ko aki kona ni ibuobuoki ao e aki kona ni karaoia Tiaina. E ngara Amerika. Where is USA? …… aio ara tai ti na bubuti ngkai; we need help. Ao N na butia te Tautaeka, I am very sorry. N na kabwara bure, I am apologies. N na kabwara bure ngkai I kona n tabeki bwana aekakin aikai ae n na riai n aki tabeki.

Ma I a tabeki n te tai aio iaan ae I a bon ongora tein te tabo mairoun te Tautaeka ae a tobwaki bwaai aika e a irekereke ma te kareke tianti. E aki tobwaki te maeu, ao anne bukina ae N na riai ni kanakoa bwanau ibukin au botannaomata.

Ngkana e aki ao I aki karaoa naba tibwangau ao I aki tau ngai n tekateka inanon te Auti aio ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Tera am point of order te Tia tei.

Hon. Taoaba Kaiea: Tao N na butiko bwa iai ngkoa te tai are kanga e katekeaki ikekei. E nga ngkai te tai anne, are ti a taetae ma ti a taetae ma ti a taetae. Kanga e akea tauan mwin ara taetae inanon te Auti aio.

N na bubuti bwa e na kateaki te tai are e tataraki are ikekei te Tia Babaire. E aonga are a na kairaki taan taetae inanon te Auti aio ma te tai, ma ti aki bon oin nanora ngkana ti kan taetae nakon n ningai. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei ko un nakon te taibora. Ko bwauranna.

Hon. Taoaba Kaiea: I kabwara bure bwa I aki un nakoim ma I kataia n irantangaeko te Tibiika ao bon nanon te Auti aio n te bwai ke te marooro ae e a tia n nako aio te Tia Babaire. Kanga ti a ongongora te marooro ae e a rangi n riaon ae e riai ao e rangi n abwabwaki. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kai I tekateka ikai ao I kataia naba n ongora ana kauntaeka te Tia tei bwa I bon tia ni kauringnga. Kanga I tuai n raa, ami Rules akana i matami. Kanga I aki tangiria bwa e na taekinaki aei nakon te Taibora n aron ae kam a teirake naba n raa, ti tebo ma te baere I aki ata te bae N na karaoia.

Bwa I bae n ongongora ana marooro te Tia tei mai Banaba ao I ataia bwa I a tia ni kauringa ma ti tebo bwa te Tia tei mai Banaba tao e bon rangi n raa, tao bon iai angin nanona ibukin ana titiraki.

Ma e eti ae iai ara tai. Iai ara tai are ti tataneiai iai are kanga bon te tai kanga bon akea n ara Rules ibukin ami rongorongo. Ngkana kam bon karaua n tara ami Rules ma kanga e put into practice n te Auti ae e nako kam aoria n ataia.

Ma tao ngaia anne bukina ae tao a manga mwaninga ara koraki aikai. Ma ni bon arona, te tai kanga bon akea. E aki katauaki aron tera, akea n ara Rules ae 2 te miniti ke tao tera. Ma iai au anga ngai te Tibiika ni kona ni katoki marooro n aekakin ae I kataia ngkai n tuanga te Tia tei mai Banaba ae ti te titiraki. Teutana

ae ko *support* iai am raa, ko anga am brief backgrounds ao am titiraki n te aro bwa e na kona n support am titiraki ao e a nako naba are bon am titiraki.

Ngaia tao bon e aoria ao N na bon bubuti. Ko rabwa ma N na bubuti riki nakomi bwa I rangi n keiaki naba mai ikai ni kakaea te anga. Ma kam na bon riai n stick nakon te Rules.

Te Tia Babaire mai Banaba am titiraki akana imwina, ko na keiaki ni kataia ni kakimomotoa. Ko anga te *background* ao ko a kanakoa naba am titiraki. E nakoim te Minitita kaekan ana kabanea n titiraki te Tia tei mai Banaba.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao n aron are I taekinna. Akea bwanara ae ti na aki buoka Banaba, akea. Ma ti na tara moa te kanganga i Banaba. N aron are I taekinna, ara koraki akana i Banaba. Ngkana a oki ara koraki aikai ao a na kona n anganira te tamnei ae tamaroa ibukin Banaba.

Ngaia are I karautaeka nakon te Tia tei bwa ti aki kangai; bwa ti na aki buoka Banaba. Akea au taeka ae I kangai; ti na aki buoka Banaba. Ti na buokia inanon taina are e na angaraoi imwin te ribooti are e na roko mai irouia au koraki ake a mena i Banaba n te tai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa naba te Minitita. Ao I a bon rimoa n anga bwanau ni kabwarabure nakon te Auti aio ngkai I kona n tabeki aikai bon nanou ae I kanakoi.

E koaua ngkana ti aki ana kairua Banaba aio ngai ae I tei ibukin Banaba, I rineaki ibukin Banaba n te tai aio. Aio bwanau ngai ma nanoua ibukin au abamwakoro bwa I maeka ibuakon au botannaomata. I maeka ibukin te kainano ao ti maeu inanon te ran ae I taku bwa e na riai n aki nimaki.

Ma e ngae n anne n aron ae I taekinna, ai bon akea ara mwanibwa n ran.

Ani boni karaua n iangoia ngkami aika kam Tautaeka. Kam kan ongo ke tao kam aki. Ma ti na bon teimatoa ni bwanana ara abamwakoro. Ti kainanoi tangke n ran.

I kakoaua, I a tia n noori tangke ake a tibwatibwaki bwa a tia n tibwaki tangke aikai.

Ti taetae n te tai aio, a tia ni mabiao ara botannaomata ngkai iaon Tarawa. I aki kani kangai tao BTC ke TUC ma e a tia n tibwaki.

Ao ngaira kam a bon ataia bwa bon akea ara mwanibwa n ran, e aera e aki *common* sense riki ni kangai. Ani kanakoa teuaio, an kanakoa ana ran bwa teuaio ai bon akea aia mwanibwa nakai.

E koaua ae e mena inanon baimi te babaire. Kam kan tautaua, kam

kani kabaea Rangana ke tao kam kabaea waena e a nakoimi anne. Te Atua imarenara ma ngkami ao e na kakabwaia ara Kiribati aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Kanga bon akea kaekan arei te Tibiika, ma N aron are I taekinna. I a ti kaoka riki au taeka are I taekinna mai imwaina are te Tautaeka e bon tabe n tara ana botannaomata n aron are e taku bwa e na bon riai.

Ngaia are I karautaeka bwa akea ana iango te Tautaeka bwa e na tibwarerea, akea. Ti na bon ti butimwaea Banaba n noran kainanona. Ngkana a boni kainano kain Banaba bwa a bon tangira raoi te tangke ke tera. Ngaia are I taku, a roko ara koraki mai Banaba ao ti a kona ngkanne ni marooro ma ngaia ibukin aia kainano kain Banaba. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti, Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Dr. Tinte Itinteang. Te Minitita ibukin tararuan te mauri ao katoki Aoraki. E nakoim te Tia tei.

TE ITI IBUKIN TE AORAKI AE TE COVID-19

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki. E taekinaki n te rongorongo bwa a mwaiti aban te Betebeke ae a tia n roko aia iti ke iaoni kawaina n roko ibukin te Aoraki ae te covid-19, ma akea te rongorongo ae e tia n taekinaki ibukia kain Kiribati.

I kan titiraki bwa e na roko n ningai te iti ibukia kain Kiribati bwa ti aonga ni kamanoaki man te Aoraki ae moan te tiritiri aei are e moan reke man te tabo ae Wuhuan i Tiaina?

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker.* Ao tao imwain ae I waaki ao bon te bwana riki ni kamauri. Te bwana ni kamauri n te moan ingabong aio nakoim *Madam Speaker,* nakon te Beretitenti te Kauoman. Raou ni Minitita, Taan tei ao ai te nati ni Kiribati aika a bane n ongora. Kam na bane moa ni mauri!

Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Nonouti. *I karabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Nonouti n ana titiraki ae e rangi n kakawaki ibukia ana botannaomata.*

I kukurei n taekinna nakon te Maneaba aio ao nakoia taan ongora, bwa te iti n totoko ibukin kauarerekean butinakon ao ana uruaki te Aoraki ae te covid-19 ae e babarongaki rokona ikai n te namwakaina aio ke moan te namwakaina ae e boou. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, I kan tabeka riki buokan te titiraki. Bwa n aron ongora ao te iti ngkai ae e rokoroko iaon aba aika a kainano n aekara ao atimwakoro, tao ti iraua te % ae e na roko.

Ngkana e koaua anne te Tia Babaire ao tera ae e na karaoia te Tautaeka bwa ti aonga ni bane ao ai tiaki ti 20% man te botannaomata ae e na itiaki ni waekoa.

Tibiika Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia tei temanna mai Nonouti. Ao e koaua *Madam Speaker* n aron ana baronga te Aonnaba ke te Botaki n aonnaba ae te *WHO.* Ao rinanon ana rabwata ae te COVAS ao aba ni kabane ake a *considered* bwa a uarereke aia karekemwane ke tao te naan low ao te naan *middle income earning countries,* iai te ibuobuoki man te *WHO* rinanon te rabwata ae *COVAS* bwa e na iai tibwaia aba aikai ibukin aia botannaomata ibukin iti ibukin te *covid-19* ae 20%.

Ao e koaua *Madam Speaker* ao e a tia n rinanon aio te Tautaeka ao e a tia naba ni kakaea anga ae e kona ni karekea riki te ibuobuoki nakoia ara developmental partners ibukin kakaean itinakia ara botannaomata aika a mwaiti riki nakon 20%. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki kauoua n tai.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e rabwa bwa ti ataia ngkai bwa te iti ae e na roko e aki tau. Angin te aomata ae e na aki itinaki. Ao I kan titiraki, bwa tera ae e karaoia te Tautaeka ao riki I kan titirakinna. Bwa ngkai ti rangi n reitaki n iraorao ma Tiaina, ti aki kona ni butia bwa e na kaboa bwa bwaai aikai e kaboaki. E kaboaki. Tiaina bwa e na kaboa te iti ibukia nake a na aki toa n te iti.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker.* Aoi ai inanon ana Kainibaire te Tautaeka *Madam Speaker,* anga n ibuobuoki ae a tauraoi ngkai ni wakinaki. N aron teuana ae ti kukurei n taekinna nakon te Auti aio te *World bank*. Iai ana *program* are *either* 19 ae kanoan te kataumwane anne ibukin te ibuobuoki ibukin itinakin ara botannaomata ke karawatan riki te iti nakoia ara botannaomata ibukin te Aoraki ae te *covid-19.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei kabanea am titiraki.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e rabwa, ma are e aki taekinaki anne n te moan kaeka. Bwa otara ngkai ti 20% ae e na roko. Angina kain Kiribati a na aki itiaki. Ao ngkai te Tautaeka aio e rangi n iraorao ma Tiaina, ao Tiaina e boni karaoa te vaccine. Bukin tera e aki butia Tiaina bwa e na kaboa te vaccine are e roko ibukira taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* I taku bwa n au kaeka ake mai imwaina *Madam Speaker,* ao akea au kaeka ae I taekinna ae e mwakuri te Tautaeka ti ibukin 20%. Bwa te 20% anne te tibwatibwa mairoun rabwatan te aonnaba ae te *WHO.*

Iai ngkanne ana Kainibaire te Tautaeka ibukin kamwaitan riki te tibwa iaon ane 20%. Ao anne ae ngaia ae e reke iai te naan ibuobuoki man rabwata n aron te *World Bank.* Iai naba ara bubuti nakon Tiaina, ae ti a tia ni kawenea ibukin te *vaccine* ma ti taninga ana kariaia te *WHO* ibukin ana vaccine Tiaina imwain ae ti tauraoi ni butimwaeia ibukia ara botannaomata. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Tarawa Ieta Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Alexander Teabo. Te Minitita ibukin Botaki n Reirei. E nakoim te Tia tei.

ONEAN MWIN ANA AOBITI TE REIREI AE NAMORIKI PRIMARY SCHOOL IAON TARAWA IETA

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa riki *Madam Speaker* ao aio au kauoua n titiraki ae nambwana 44 iaon te ota bebwa, e kangai taekana. *N na butia te Minitita are tabena e kona ni karekea ana ibuobuoki ao n onea mwin ana aobiti te Reirei ae Namoriki Primary School i Nooto, Tarawa Ieta ngkai e a maan bwakana ni korakoran te ang.* Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta. *I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta bwa e kona te Tautaeka n ibuobuoki nakon te itera aio ngkana e rinanon ana Kainibaire te mwane ni buoka ibukin kabuanibwai te bubuti aio.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa. I a rimoa ni kaitaua te Minitita n ana kaeka, ao e koaua bwa e teretere te kaeka. Ao e koaua tao kanga bon ti buokan te titiraki riki, bwa ai 5 te ririki manin n aron kaongoakiu irouia te Komete are e ribootina te uruaki aei. Ao au kantaninga bwa tao ngkana te maan aei bwa tao nanona bon akea tao tera. E rabwa ngkai e a reke te rongorongo bwa ngaia bon akea biriakinana ma tao bon kawaina are e na rinanon te *disaster* are ko a butimwaeia n te tai aio.

Ma are e aoria bwa are e ongo au Komete ao au taan reirei, tao te Mataniwi riki n te reirei aio. Au kantaninga bwa tao n te tai ae e aki maan ao e na moantai n roko te bubuti ni kawaina are ko taekinna te Minitita bwa buokaia are e na kona n reke mai iai.

Ngaia are tao bon buokan te titiraki riki tao I a boni butiko te Minitita ma am aobitia ngkana arona bwa

tao wikirake aikai ao tao e na moantai naba n roko ara ribooti aio ni kawaina ao tao kam a moantai ni biriakinna ao ni buokia, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa ao e rabwa te Tia tei ao e koaua ti a ibuobuoki iaon anne ma te reirei are kanga tabena aio are e riki n te kanganga aio. Ao e koaua a bon ongo taan mwakuri ao ti a karaua ni karaoia riki ao a karaua ni barongaia ao ni karokoa ni nnena are ti taku bwa e na riai moa n nako iai. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Harry Tekaiti: Ao e rabwa riki ana kaeka te Minitita. Ao tao e koaua te ribooti naba ae I karekea, tao bon iai ngkoa tao bon man am aobiti tao te KELP ke tera ngke e ribootinaki bwakan te aobiti aio. Bwa are te library aio ke te aobiti aio ke a kabongana naba bwa aia *library* ae kanga e semi building.

Nanona te buriki bwaina mai inano ao te rau ao kaina bwaai ni Kiribati.

Ao te reirei naba aio n aron tao buokan kamataatakina te Minitita, e bon tei raoi ni win te ang. Kanga nnen te ang, nanona kanga angin te tai ao te ang e nang okioki tao boni birin te ang ae e tataneiai iai. Ao te reirei aei e bon tei raoi i tanrake. Ngaia are kanga e a rangi n kai expose nakon baikara tao matoan te ang ke tera.

Ngaia are tao ti ibukin am ongora te Minitita ao ti mimi naba ngkana e na kona ni bwaka te bwai ae te buriki n aron are I kabwarabwara.

Ao tao boni buokan te titiraki. Tao n te tai aio te Minitita ai bon akea nnen aia *resource* ae tao te naan boki ma tera are a na kawakinna iai.

Ngaia are kanga ti bon tara naba aio bwa te kanganga ae kanga tao N na butiko te Minitita bwa e riai naba ni moantai naba norakina tao man am itera iaan te koaua ae I taekini aikai ao riki ai bon akea nnen aia bwai ataein te reirei aika a na kona ni mano iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa ao e koaua ti ota n aron are e taekinna te Tia tei. Ao e koaua ao I taku bwa am titiraki aei te Tia tei, e a teretere iroura ao ti ataia bwa iai rotaki nakon te tabo are ana tabo teuana te tabo n reirei.

Ao e koaua n aron are iai kawaina moa ae ti na nako moa n raweia are te mwane ibukin kabuanibwai ao ti a barongaia raoi. I taku bwa anne e katikukaki iroura bwa ti na biriakinna ma ngkoe ma am reirei nakon taina, ao kai tao ti a waakina akana imwina te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa, ai bon akea *Madam Speaker.* Ai boni bwanau ni kaitaua te Minitita ae moan te karineaki n aron ana

ibuobuoki ao ana kaeka aika kanga e kaota aron bannan te Minitita aio ae e tauraoi ni kaekai kanga kainano aike e nako ke e kaineti nakon ana Botaki n reirei.

Ngaia are e koaua I a boni kaitaua n aron tamwakaina ao ana kakaeka aika a tamaroa nakon te titiraki aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa ao e koaua are a bon ongora au taani mwakuri ao I taku bwa ti a keiakina aio. Aio tibwangara teuana ibukin ara reirei ae e tang n te tai aei nakon te Auti n tei. E rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Maiana, Hon. Vincent Tong ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Tekeeua Tarati te Minitita ibukin Itoaman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia tei.

ANA LANDING CRAFT TE ABAMWAKORO AE MAIANA

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker ngkai* ko karekea au tai ni kanakoa au titiraki. Ao tao imwain ae I waaki, te moanibwai ai boni bwanaia moa kain Maiana ni kamauriko te Tibiika. Kain am aobiti, te kamauri naba nakon te Beretitenti ma ana Minitita ao ngaira Taan tei ni kabane aokain Kiribati ni kabane. Kam na bane moa mauri!

Aio au titiraki are e kangai taekana. *E kona te Tautaeka ni kabwarabwara bwa bukin terana ngkai te Landing Craft are reke iai tibwan Maiana e aki kona ni kabwataki bwa te bwai ni mwamwananga ke ni uakaan imarenan Tarawa ma Maiana.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki temanna mai Maiana ibukin ana titiraki ao aio ngkanne kaekana. Te *Landing Craft* are e reke iai tibwan Maiana, e bon aki kabaaki ibukin te buti inanon Marawa n te kawai ae e abwabwaki n aron te mwananga mai Maiana nako Tarawa. E bon ti katauaki ke ni kabaaki bwa e na mwamwananga nakon taian atimwakoro inanon ten ama. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minitita n am kaeka. Tao ibukin am kabwarabwara iaon te titiraki aio *Madam Speaker.* Kanga bon oin ara kanganga ngaira kain Maiana bwa kanga akea te bwai n uaa kaako ae e serious imarenan Maiana ma Tarawa, tao a tikiraoi abamwakoro riki tabeua bwa iai oin aia bwai ni uaa kaako ma ngaira kanga akea.

I taku bwa kam bon bae n ongo are a onrake te naan umwa n takataka

ao ngaira iroura, anne teuana naba ara kanganga.

E bane n tare te kaako ma te bwaa. Irarikin ara kanganga naba aikai ao tao ngkana e na ongo te Minitita n te *Commerce*, ngkai a uouotaki te naan kaako n te booti ao naka te naan booti aki kona ni kabane ni buaka aia tai ni manga kakaea te *refund* man te *Finance* ao n tokina e a manga toka boon te naan kaako. Kanga ngkai ti te Reitinraoi te booti ae e aki rangi n bubura, ao te naan *speech boat* are a tabe ma te naan bwatintia.

Ibukin am rongorongo te Minitita, ao te *Landing Craft* kanga e ti kabonganaki ngkai ibukin te nako Tebikerai. Kanga e aki naba rangi n ewa kaina ao e aki naba rangi n raroa ma e bon accessible n te rebwerebwe ao nakon te naan atimwakoro aika Toiaki ao Bikeniwaro ake a mena maikoan Bubutei, ao kanga akea kain Atimwakoro aikai.

Kanga ngaira ti rangi n bae ni mamataiakina te *Landing Craft* are *deliver* bwa are kanga ai ngaia ngkai ae e a uota te kaako imarenan Tarawa ma Maiana.

Akea te anga ae tao e na kona ni karaoaki tao ti *modify* ara *Landing craft* anne ke tao ti na katoamauai bwaai ni Mwamwananga n te aro bwa e na kona n reke te bwai ni Mwamwananga imarenan Tarawa ma Maiana are e *serve* te *Community* are ibukin te kaako ao te bwaa ao bon te *copra* ngkai e uota te takaa ni ikotaki naba ma te Kauntira bwa tao e a reke riki ana karekemwane.

Ngkana e ota te titiraki te Minitita ao kanga iai te modification ke tao terana ae ti kona ni karaoia ibukin Katamaroan te *Landing Craft* ae ngkai. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki ana titiraki te Tia tei mai Maiana n ana titiraki aio.

E koaua aio teuana naba kainanon Maiana n aron naba kanga ara ongongora iroun raom n Tia tei are kanga bon raora. Ao kanga e koaua kanga karaian kaako mai Tarawa nako Maiana, bon teuana ami kanganga are kam aitara ma ngaia n ikotaki naba ma abamwakoro tabeua akana a tionako naba ma Tarawa.

Ao e koaua tao ibukin rongorongon ae ti nang marooro ngkai iaon te bwai ae te *Landing Craft* are kanga ngaia ngkai ae nanonaki n te titiraki aio.

Aongkoa n aron are e ataki ao aio bon teuana kanoan ana Moti n nano te Tautaeka n are e nako, are aongkoa e na katomai aaba aika iai aia timwakoro. Ao aron katomaia teuana iaon te bwai ae te *landing craft.*

Ao anne raoi bon ana purpose te *project* aei n te moantai ngke e karaoaki.

Ngaia are ngke e kanakoaki te requirement nakon te tender are ngaia are e reke irouna, ao e a

manga kanakoa ana requirement arei nakon te Shipyard are e kaba te kaibuke aio ao e anganaki ma taekana are e kangai. E na boboraoi inanon kanga te lagoon tiaki te *open sea*. Ae kanga e *meant* ngkanne ibukin te buaka ae e na aki rangi n korakora, te naan nao a na aki rangi n ririeta ao te distance ae e uakaan bwa e na aki rangi n abwabwaki.

Ngaia are ngkana arona n ana bubuti te Tia tei ae karineaki mai Maiana, kanga ti tara naba te itera are te safety issue. Bwa ngkana arona bwa ti nang allow aei, iai bwaai tabeua aika a kona ni modify very easily.

Ngkana ti kangai; ti kona n upgrade ami bwai anne, bwa are ngkai ibukin ami rongorongo. Te Kaben are e kabubuta te booti, e na riai n iai ana bebwa are kanga inanon riki, kanga e bebwa ni kabuti booti.

Ngkana ko nang roko ngkanne n are ko nang boborau imarenan te aba teuana ma te aba teuana n te *open sea*, ao te Kaben ngkanne e nang reke ana bebwa ae te *Class 5* n te *Master Class 5*.

Ngaia are aikai ngkanne tao akona ni *modified* aikai bwa ti na n *upgrade* ana level aomata a ikai. Tao bwaai ake a kainanoaki a kona n upgraded, ma ti ngkanne ti na tara ngkanne ana *quality* te booti ma baina ma tein rabwata. Bwa rimwi ti nang kariaia bwa e nang mwananga nako Maiana, ao n aron are I taekinna. Antai ngkanne ae e nan *liable* n uruakina. Bwa teuare te tia kaba e boni karaoia ibukin bwa are kam bon anganai ami requirement n aekakin te kaibuke ae kam tangiria bwa e na ti boborau imarenan te nama.

Ngaia are I taku bwa e na rangi n moanibwai ae kakawaki te Tia tei ma am botannaomata. E kakawaki naba ibukin aia iango aron te safety.

Ngaia ae N na bubuti bwa ko na kawenea aio nakoia am botannaomata, ao tao a kona ni karaoaki bwaai n aron te modification.

Karekea ami aomata ae e Master Class 5, e a reke naba. Kam na karekea ami GBS, e a reke naba. Kam na karekea tao ami bebwa, e a reke naba. Akanne a kona ni karaoaki. Ma ngkanne are quality te booti, baina bwa tao e a tia ni mend ibukina bwa e na mwananga n te tabo ae e aki rangi n rough bwa ti te lagoon n aron ae Tarawa Ieta ao iaara riki. Ngkana ti aki aia kanganga ngkanne karaoan anne.

Ngaia are I bubuti bwa e kakawaki te safety, bwa n tokin te tai e na manga bon rota naba maeun te aomata. Ma I taku bwa e nang moanibwai te *safety.*

Ngaia are N na bubutiko te Tia tei, ti a tiku n arona aio. Bwa rimwi e na manga kabati riki kanganga aika a bubura are e na kona ni manga rota maeun te aomata ngkana arona bwa ti a ritinanikun baike boni kanoan ana *spefication* te booti are

e karaoaki iai. Ko rabwa *Madam Speaker*. Anne buokana mai irou.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kauoua n tai.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minitita n am kaeka. E koaua e eti anne ke bon aran ngkai te naan kaibuke ngkai te naan *island boat*.

Anne kanga ti bon noria bwa e na boni bae n official government response ma akea tao ana long term plan te Tautaeka ngkai tao e a tia n serve te purpose. Tao e na kauaitera, tao e na kona n *consist* it tao te *trade* in bwa tao ena reke riki are *vessel* tewaana ae e na kona *n serve both purposes* ao aio ngkam.

Tao ti na manga bon reitaki ma kain te Kauntira, ma kanga a boni babaka ni ikawai ngkana e reke ara bwai ae e bubura riki ao a bon taua naba arei.

E aoria ai bon ti te bubuti nakon te Tautaeka ngkana e kona ni *consider in the near future*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei. E koaua tao iai ngkanne iangoan akanne ae ko na manga trade it.

Antai ae na ataia tao ko trade nako Tarawa Ieta bwa kanga I ataia e nang bubura ana karekemwane bwa are e bon serve raoi ana *purpose* are mai Abatao nako Betio nako Bairiki.

Ao n aron kaongoakiu e rangi n karekemwane, ao ngkai kanga a tatara riki aia kauowaa ke aia kateniwaa.

Antai ae e na ataia ao e na buoka anne, tao kam kona n *trade in*.

Kanga bon taeskan iraorao. Kam trade in ao tao e kona ni manga keiakina ngkanne kakoroana Maiana ke tao te naan mwane ni buoka ake kanga a kona n reke inanon taina.

Tao e koaua, anne kanga kaekana moa n te tai aei ao ti anga naba te katekraoi te Tia tei inanon am waaki ibukin katokakn kainanoia ni karaian kaako. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Vincent Tong: Ko rarabwa te Minitita n am kakaeka ao akea riki. Bon ti te kaitau nakoim ao te Tautaeka ao ai te taeka naba ni katekeraoi nakoim ao te katekeraoi nakoim ao te Tautaeka, ao ai te taeka naba ni katekeraoi n ara beku ngaira ni kabane. E rarabwa.

Tibiika: Iai kaekan arei te Minitita iroum.

Hon. Tekeeua Tarati: Akea te raoi naba.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne, ao ti a nakon are imwina. Ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon. Taiaki Irata ao e na kaekaki iroun te Minitita ae

karineaki Hon. Willie Tokataake. Te Minitita man te Botaki ni mwakuri ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

TOBWAN ANA KANGANGA ONOTOA N AKEAN TE KARAU NI BWAKA

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker. Ao aio ngkanne au titiraki are N na tabekia nambwana 38 iaon te ota bebwa ao e kangai taekana. *N akean te karau ni bwaka iaon au abamwakoro ae Onotoa n te tai ae e rangi n maan, ao a rotaki tabeua kaawa n te tarika. Iai ngkai ana babaire te Tautaeka n anga n ibuobuoki ibukin tobwan te kanganga aio?* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake Ko rabwa te Tibiika ao aio ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Onotoa. *Tibiika, iai ana babaire te Tautaeka ni ibuobuoki ibukin tobwan te kanganga aei.* Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te moantai.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker, ao I a rangi n kaitaua te Minitita n ana kakaeka ngaia iai ana babaire te Tautaeka ibukin te kanganga ae e a rotaki iai au abamwakoro ae Onotoa n te tarika.

I ti kani bubutia te Minitita ngkana e kona ni kabwaranakoa bwa tera kanga ana Kainibaire te Tautaeka ae e mwaneweia ibukin tobwan te kanganga aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao eng, n aron ae e bon ataki, are bon ti tebo ngkai kanga aron te Kainibaire ae e wene ngkai ibukia aba ni kabane are iai kainanoan te ran iai.

Ngaia are iai ngkai kanga aia tiim ara koraki ane a na nako Onotoa, ane a mwakuri iai ma ara aomata are i Onotoa ni kakaei rongorongon kaawa ake a bon rangi n kainanoa te ran ao baikara riki ao baikara riki.

Ao ngkana e oki te ribooti anne ao e na karaoaki n aekakin te naan babaire are tao e na karekeaki tao tera. Tao te naan tangke, ke tao te naan bwai ni karao ran tabeua ke tao baikara riki n aekakin are bon te babaire are e wene ngkai.

Ma e na ti kakaeaki moa bwa tera raoi te bwai ane e bon rangi n kainanoaki ibukin Onotoa n te tai aio. Ngkana e tia raoi n reke te tamnei anne ao a mwakuri naba ara koraki ma te tamnei are e kantaningaki bwa e na katoka te kanganga aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Taiaki Irata: E rabwa riki te Minitita are e a tia ni kabwarabwara aron ana babaire te Tautaeka ibukin tobwan te kanganga aio.

Ao e koaua iaon au abamwakoro ae Onotoa ao bon te kawa ae rangi n rotaki riki iai n te tarika te kawa ae Tabuarorae. Are ngaia are kanga i tabon te kawa mai Maiaki.

Ao ti teuana te mwanibwa ae e rangi n mwam ae e rangi n raroa ma te kawa ae ngaia ae a kakabongana n te tai aei.

Ma iaan te kanganga ae e nako n taai aika a nako ae e tuai mani bwaka te karau ae e a rangi n maan, ao aia mwanibwa are kanga a kabonganai bon irarikin mwengaia, a bane n tarika.

Ngaia are ngkai te kanganga ae a rotaki iai kain te kawa aio bwa e rangi n raroa nako te mwanibwa are mwam ao a kataia n tobwa aia kanganga aio, ma te kanganga nnena e a bon rangi n kakiro nako.

Ao I karabwa te Minitita ngkai e a tia n taekinna bwa iai kanga ana Kainibaire te Tautaeka are aongkoa a na manga nako ni karaoaki tao a na nako ana titim ni ukora bwa antai te naan abamwakoro aika aera ke kawan te abamwakoro aika a na reke buokaia n ana karikirake te Tautaeka are tobwakin te tarika.

Eng I taku bwa e kakawaki naba bwa buokan au titiraki bwa are I a tia n mwaneweia bwa Tabuarorae ae ngkai ae e tataninga naba ngkai buokana.

Iai te *desalination plant* are kanga e kabonganaki iaon Tabuarorae ma e rangi n uarereke ana *capacity* ibukin tobwan te tarika iaon Tabuarorae.

Ao te kanganga naba bwa e a rangi n wene ni maan n uruaki te *desalination plant* are kanga e a tia ni karaoaki ao e tia ni kabonganaki iaon Tabuarorae.

Ma I kan butia te Minitita ngkana arona bwa iai tibwan Tabuarorae ibukin tao te *desalination plant* are kanga e iangoaki iaon te karikirake aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki. Ao eng, I taku bwa are n aron are I taekinna iai aia tamnei ara koraki ane a tabe n iangoia iaon te tabo akana a tarika.

Ao iai te desalination plant ane iaoni kawaina ngkanne. A roko i Tarawa ao tao ai ti kanakoaia ngkai nako aba ake a bon rangi n kainanoia ao Onotoa naba iai naba tibwana mai iai. Ngaia are a na kaeaki taabo akana a bon rangi n tarika moa bwa a na kona ni kateaki iai te naan bwai ni karao ran aikai.

Ngaia are N na karaua nanon te Tia tei ae karineaki. Eng ane a waaki ara koraki ao n aron are I taekinna, iai te kamatebwai akana a waakinna ngkai ma tera riki ae te kabanea ni birimwaka.

E na kakaeaki riki ae te kabanea ni birimwaka ibukin kainanoia kain Onotoa naba n te ran. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei te kateniua n tai.

Hon. Taiaki Irata: E rabwa te Minitita bwa e a tia n anga kanga butimwaean kainanon Onotoa iaon te tarika, are e mwaneweia bwa ngaia bon iai tibwan Onotoa ma e na karaoaki n taai aika imwaira.

Ngkanne buokan au titiraki. Tao n ningai ngkanne are e na waaki iai karaoakin ana karikirake anne iaon Onotoa. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika, ao n aron are I taekinna ae iaoni kawaina. Ara tiim ane ngaia are I taekinna, are ara tiim ngkai akana a mena i Banaba.

Ngkana a oki mai Banaba ao ngkanne a nang manga kona ngkanne ni kibari aba akana tabeua akana a rangi n rotaki n te kanganga n aron aio ao tao teuana Onotoa. Tao iai riki aba tabeua akana a kainanoia riki, ma are ngkai moa a tabe moa ibukin Banaba ni kataia ni katamaroa moa are ikekei. Ao ngkana a oki ao ngkanne a manga kibari ngkanne aika nikirana aikai. Ae I taku bwa ae iaoni kawaina te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei, ngaia ti a bon roko ni banen ara titiraki anne. Ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Te titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Tarawa Teinainano ae karineaki Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Tekeeua Tarati te Minitita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia tei.

TE BWAKAMWANE NAKOIA TAAN ABABA N TE ABA N AINE

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker. Ao ngkai moan au tai n taetae n te ingabong aio Tibiika, ao bon reitan moa te kamauri nakoim te Tibiika ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti, mi kabane Taan tei, kain Kiribati ni kabane ao bon taan ongora ae a roko n te tai aei. Boni bwanan Tarawa Teinainano ni kamauri ngkami n kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Te Tia Babaire, N na bubuti tabekan au titiraki ane iaon te ota bebwa nambwana 3 ae e kangai taekana. *E kona te Tautaeka ni manga rinanon te bwakamwane are e karaoaki nakoia kain te aba n aine imwin anakin tanon aia tabo ibukin karaoan te marae, ngkai e kaokoro tein te bwakamwane nakoia.*

N na butia te Tautaeka, e kona ni katiteboi tein ana bwakamwane ke ana rates te Tia Babaire? E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki temanna man Tarawa Teinainano. Aio ngkanne kaekan ana titiraki. *E tauraoi au Botaki ni mwakuri n reitaki ma ana rabwata te Tautaeka are e katabeaki ibukin kabwakan mwanen taabo ake a rotaki man ana*

karikirake te Tautaeka ibukin rinanoan te bubuti aei. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Minitita ae karineaki n aron ana kaeka ae I taku bwa iai kanga ke e korakora te aro n ibuobuoki nakon te itera aio te Tia Babaire.

Kanga bon oin tabekan te titiraki aio te Tia Babaire, bwa eng bwa iai kanga te kakaokoro n aron tein te *payment* are a tia n anganaki te koraki aikai.

Ngaia tao te koraki riki are e uarereke tibwaia ke tao boon abaia n te tai arei, ngaia ngkanne ae kanga a manga boni kabotaua ngkanne ma tein aron te bwakamwane teuana. Bwa iai ae ti $2.00 ao iai ngkanne ae e a manga kibarake nakon tao $14.00. E aoria te Tia Babaire bwa are bon iai bebwan aika irouia nake aia bwai te bwai aei.

Ma kanga ti na bubutia te Minitita bwa tera raoi aron aio, bwa are e koaua e a tia ni butimwaeia bwa e na tauraoi ni buoka aio.

Ma tao n ningai ao tao e kanga arona. A na kawaria nakai ke tao a na kawaraki irouia ana taani mwakuri ke tao a na uoti aia bebwa aikai nakoai n ana aobiti ke tao tera riki te Tia Babaire. E kona ni kamataata riki aio n aron aio te Minitita taiaoka te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa riki te Tia tei. Ao e koaua kanga I kataia ni kakaea bwa tera raoi te karikirake are e karaoaki.

Ao n aron kaongoakira ao te karikirake are kanga manga katamaroan aon te marae ni wanikiba are i Bonriki n 2019, ao e taekinaki bwa akea te mwakuri ni keniken ae e karaoaki.

Ma ngkana tao e kaineti aio ma mwakuri akana mai imwaina riki inanon tao tain karaoan te marae n te 1900s, are bon te karikirake ae e bubura are e rawata iai te keniken. Ao kanga kaongoakira naba a bon tia ni karaoaki kanoan akanne n taai akekei, tao iai te naan bwakamwane aike a karaoaki. E a boni maan te tai are 1990 n aron are kanga te karikirake are e karaoia naba Tiaina n ana tai ngkoa Tito *Government.*

Ao e koaua ngkana arona bwa iai riki ke tao e rangi n nanonaki n te titiraki aio, ao ti tauraoi n ibuobuoki ma te Tia tei.

Ao e koaua ngkai e irekereke ma te *airport* ao are bon ana aobiti te airport, e aki mena iaara bwa bon te rabwata teuana ae e bon tararuaia ibon irouna te Airport Kiribati Authority are e mena i Bonriki. E bon aobiti kanga irarikin te *guarantee office* are kanga mai ikekei are bureitiman ao kanga te rinan nako anne.

A kona ngkanne n reitaki taan ababa ke tao nake a claim tao boon ais tano ke tao boon abaia ke tao arokaia are e irekereke ma te karikirake aei. I a bubuti ngkanne bwa ko aib ma am botannaomata te Tia tei bwa a nako ni kawara ana aobiti n are e AKA ao a kona ngkanne n rinanoia ngkanne bwa te naan raa *claim* akana tao *outstanding*.

Ma n aron kaongoakiura, akea ngkai kanga tinetine aika a mena iroura.

Ngkana tao iai baika aki noori, e tauraoi ngkanne ni kona n rinanona ni kona ni marooro ma tao nakana a nanonaki bwa tera raoi aia *claim.*

Ao mai ikanne ae a kona ngkanne n reke buokaia inanon tain te waaki. Ko rabwa *Madam Speaker* ao ko rabwa riki te Tia tei.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa ana kaeka te Minitita te Tia Babaire ni kotaki ma kamataata ao taabo ake a na kawaraki iroui ara botannaomata ibukin buokaia.

Eng, tao bon te bwakamwane aio n aron are I taekinna n te moantai. Ao e bon eti bwa are bon tia ni bane ni kabwakaki mwane akanne.

Nakai naba a tia n reke aia mwane ma tao inanon tao 1995, tao e koaua n tain mwakurian raoi te mwakuri are e bubura.

Ma ti te kanganga bwa e koaua bwa are a reke aia mwane nakai, ma ti te kanganga ngkanne bwa e kaokoro tein te bwakamwane. Ma kanga bon ti te bubuti nakon te Minitita ae karineaki ma ana taani mwakuri. Bwa tera ngkana ngaia bwa tao $14.00 te rate are a na riai n anganaki n te tai arei, aongne nake kain te $2.00 ke tao $3,00 ke te $5.00, a bubuti ngkanne bwa ngkana e kona ni kaetaki.

Ma tao ngkana iai kabwarabwaran aikai bwa tera raoi te naan rates aikai. Ma are ngkana tao iai bukina bwa te $2.00 bwa tao e aera, tao te bwaa tano ke tao e kiri atibu ke tao tera aron te kabwarabwara n aron bwakamwane n aron akanne te Tia Babaire ma kabwarabwaraia.

Kai e kakawaki naba kabwaranakoan aio te Tia Babaire nakoia nake aia bwai te Tia Babaire, bwa e aonga naba n rau nanoia.

Ao ngkana tiaki bwa bon ti te tikina ae e na riai ni kabwakaki te aro ni kabwakamwane aio n te rate ae ti te tikina. Ao N na bubutia te Minitita ae karineaki, e kona ngkanne n rinanon aio ma ana koraki bwa e aonga n ae e reke naba buokaia nakai n aron te Kainibaire ae ti teuana n te *rate* ae ti teuana te Tia Babaire.. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker, ao e koaua ngkana tao e eti au kakauongo ao nanona tao *claim* aio man 1990 tabun. E koaua e a bon rangi n koro manna n aron are I taekinna, kanga a

moanna naba n akea bebwan te tai anne bwa are kanga ti tebo ma e a kaan 30 te ririki. Ma e aoria, N na butia kain au tabo bwa are I aki ataia naba bwa tera kabwarabwarana.

A rawata baika a bitaki, a bitaki taani mwakuri. Akea ngkoa te *AKA* bwa e mena iaan te *Ministry* ngkekei. Ma e raoiroi N na bon butia te Tia tei bwa e a reitaki ma ana botannaomata ao a bon nako ni marooro ma kain ara marooro are te AKA are i Bonriki. Ao tao tera mai ikanne, I aki kona ni berita bwa e na reke te bwai aei ke e na aki n aron are I ataia bwa a rangi ni maan baicai, ma e kakawaki bon te marooro bwa a na kakai n ota raoi bwa tera kanoan te waaki. Ao tao mai ikanne ao e a reke naba te rau n nano n tokin te tai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia tei.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Tibiika. E koaua e rabwa are kataia ni kabwaranakoa te Minitita, tao ti a bon nako ma ara koraki ke tao ti a tuangia ara koraki.

Are bon iai bebwan te naan mena akekei te Tia Babaire, tao a boni kawakini aia bebwa nakai. Kanga aki roko n tuangai te baei ma a roko naba ma bebwaia. A nang kakawakin bwai nakai. A kawakini aia bebwa aikai man 1995, ma are e aoria bwa ngkana a manga uoti aia bebwa aikai. Tao ane a boni kakauongo te koraki ake kanga iai rekerekeia ma te itera aio, ao tao ti a butia ao tao I a manga reitkia ma ngaia ao tao ni uoti aia bebwa aikai nakon te tabo are e na mwaneweia te Minitita. E rabwa te Minitita.

Ai bon akea buokan au titiraki ma ai bon te bwana ni karabwarabwa nakon te Minitita ae karineaki ma te Tautaeka ibukin aia ibuobuoki nakon te itera aei. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Te raoi naba te Tia Babaire ao tekeraoi te waaki.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne, ao ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin te Botaki ni mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

KAREKEAN TE IBUOBUOKI NAKON TE BURITI ARE I MARENAN TABITEUEA AO ABATAO

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa riki Madam Speaker ao aio au titiraki ae nambwana 43. *E kona te Minitita are tabena ni karekea te ibuobuoki nakon te buriti are e tei imarenan Tabiteuea ao Abatao ngkai e rangi ni korakora rotakina n ana mwakuri bibitakin kanoan boong.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake; Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta ao ngkanne aio ana kaeka te Tautaeka. *E tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanon te bubuti aio ni kaineti ma te babaire ae e tabangaki ibukin mwakurian buriti ake a uruaki ao ake a kainanoi mwakuriaia ni katamaroa.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa ao buokan te titiraki, e rabwa riki.

Tao imwain ae I kanakoa buokan au titiraki ao I kaitaua moa riki te Minitita are e kaeka au titiraki. Ao e koaua tao bon ti te bubuti, e kona ni katerea ni kamataata bwa tera mwakuri aika kanga te Kainibaire ae tabangaki are tao e na tangiria man ara itera ke n ana itera te Kauntira bwa e aonga n ae e kona n rinanoaki te bubuti aio. Tao e kona n ti kabwarabwara teutana te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika ao n aron are e ataki are ngkana e a rin ke e a tia n roko ana bubuti.

Ni bon arona are bon iai te program ke tao te naan babaire are a mena irouia nake tabeia aio man ara Botaki ni mwakuri. Ao tabeianakai, a na bon nakonako n tutuoi te naan buriti, te naan kotiwei ao baikara riki.

Ao ngkana e a tia n rin te buriti ae e taekinna te Tia tei ae taekinna aio, ao bon anne naba biriakinana bon aekakin kawain ake tabeua. N aron ae iai teuana i Makin, iai teuana i Marakei, iai are i Kuria ao ane i Tarawa Ieta ao tao n aaba riki tabeua. Ao akanne ngkanne ane e na boni waaki, ma e na iai te program are e na karaoaki ibukin anne te uruaki.

E na boni kakaeaki moa bwa e nga ae e rangi ni kainanoa karaoakina ae ngaia kanga te aekaki nako akanne.

Ma ngkai ti baebae teutana ngkai bwa e tataningaki ara intinia are iaoni kawaina n roko bwa e na roko n te namwakaina ae na roko. Te intinia ibukin te karao kawai ao te karao buriti are e mwanenna Aotiteria.

Ngkana e roko te intinia aio ao ngkanne a kona naba ni kabirimwakaki te naan mwakuri nakon bubuti ake a tia ni wene ngkai inanon bain ara Botaki ni mwakuri. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa riki te Minitita ao e koaua e teretere ao e mataata. Ao e koaua tao ti katamneian naba buokan te kataota nakon ana itera te Minitita ao kanga katamneian te bubuti aio. E koaua bwa te kotiwei aio, ngaia are a kakabongana kain Tabiteuea. Ao e koaua bwa e a maan n uruaki te kotiwei aei ke tao te buriti aei.

Ma te bwai ae kanga e bon kitekiteaki riki iaan te bubuti

ngkana tao ti boni butiko te Minitita ngkana tao iai am tia mwakuri ni moantai n nako n noria. Bwa kanga e nanonaki ngkanne bwa e ngae ngke e uruaki te buriti aei ma kain te kawa ae Tabiteuea, a teimatoa ni kona ni kabongana bwa are ti te rebwerebwe.

I taku bwa te baao ni mwamwananga ae e kabonganakin te tabo aei ti te rebwerebwe. Ma e bon teimatoa a kona n toka iaon te buriti aei, ma te kanganga ngkanne kanga e a manga kanaki tabona. Are ngaia are kanga e a karemea kanga toman te buriti nako Abatao are e a karika te kanganga ngkanne bwa e nang aki reke te kawai are ko toka man te buriti. Ai aron ngkana ko nang toua te kawai aei, ko nang bwaka. Ngaia are kanga bon te bubuti te Minitita, kanga e bon uarereke moa mwakuriana imwain are tao boni karaoan raoi nakon am *program* are ko mwaneweia are ai bon te karao buriti.

N na ti bubutiko ngkana e kona n ti reke ngkana mwawan am intinia ae e tauraoi ngkai ni kona n ti nako n noria bwa e aonga n ae tao e a ti kaweneaki naba tao te sand bag tao iraua ao e a manga okira arona ao a manga kona n toua te rebwerebwe.

Ao ngkai n te tai aio, e a rangi ni risky. Ao kanga n tabetai a bwaka ao a bwaka nakon te mwanono bwa e a irariki kawaia aio, ao n tabetai a bwaka nakon are e kanaki ao a manga karekea te ikoaki nakoia taan kamanena.

Ngaia are tao bon aei tein moa te bubuti imwain am *program* imwain are e na boni waaki are karaoan raoi te bubuti. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e koaua tao n aron are e taekinna te Tia tei ae karineaki, ngkana tao bon te mwakuri ae uarereke. E aoria bwa ti a kataia ni kakaea ara anga ni ibuobuoki.

Ma are n aron ae e bon ataia naba te Tia tei, ane bon iai naba ngkai ane kanga te naan kataumwane ane a mena iroun te Kauntira. Ngkana bon te bae e uarereke bwa e aki tangira te intinia bwa tao bon ti kamenan te naan *sand bag* ke tao te naan raa.

Ma e aoria bwa ngkai e a roko ana bubuti te Tia tei ae karineaki, ao ara kantaninga bwa e na manga bon reitaki ma te Kauntira bwa are e kakawaki are e na roko iai te bubuti inanon bain te Kauntira bwa e aonga are a bon eti kawain te naan raa. Ma ti tauraoi n taainako ni ibuobuoki, ma N na kataia ni butia ara koraki are tabeia aio bwa a na nako moa n ti kaninganinga te kanganga ae e tabekia te Tia tei ae karineaki.

Ngkana a oki ao ngkanne ti a manga kona n reitaki ma Tia tei ma ana Kauntira bwa e aonga n are e aera.

Ma te bae e bon uarereke tao e na bubutiaki te Kauntira bwa e na karaoia ma are tao bon iai te kataumwane inanon bain te

Kauntira. Ma ngkana tao e a riaon ana konaa te Kauntira, e aoria e a manga kakaeaki angan buokana n itera tabeua.

Ma ti na kataia ni kakaea angan buokan ane e taekinna te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ao e rabwa ao I kaitaua riki te Minitita n aron are e a tia ni kamataata. Ao e koaua I aki kakewei are e a tia n taekini, ma e koaua are tao e bon ongora naba te Kauntira n aron kawaina.

Ao e koaua au kantaninga naba bwa are e aera. Ko rabwa bwa ko a butimwaea naba are kanga I a tabekia inanon te tai aio bwa ai win naba te Kauntira.

Ao e koaua bwa au kantaninga bwa te mwakuri nakon aio, e na bon tangira kanga te *technical* teutana.

Ngaia are I a boni butiko te Minitita ao ko rabwa ma I a kauataoa riki au bubuti. Tao ngkana ai boni mwawaia am intinia a bon nako, bwa au kantaninga e na bon irekereke ma te *technical.*

Ao ngkana arona bwa e a tauraoi te Kauntira n aron are I kakoaua naba bwa bon iai ami mwane ibukin te road, te maintenance ma te buriti are inanon ami kataumwane te Kauntira.

Ngkana e kona n taraia te intinia bwa I taku ngai bwa e na bon rangi n rawata naba ke tao e na riaon naba $10,000 tabun ke tao iaana riki. E aoria bwa tao ti a bon taninga riki are bon mairoun am intinia te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao n aron are I taekinna, I a kataia ni butia ara koraki ake tabeia aio ke te naan intinia ake a tabe ma aio bwa a kataia n ururinga ana bubuti te Tia tei ae karineaki n te tai are e mwawa naba iai tabeia ao a keiaki naba n nako n noria bwa e aonga n are e toki naba te kanganga iai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Maiana, Hon. Vincent Tong ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te mwane, Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

KAMAUNAN ANA SERVICE TE ANZ BANK AE TE SAVING ACCOUNTS

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko a manga karekea tain kanakoan au kauoua n titiraki. Ao au titiraki e na kangai taekana. *E kona te Tautaeka ni ibuobuoki iaon ana babaire te ANZ Bank ibukin katokan ke kamaunan ana service ae te Saving Accounts ngkai te service anne kanga ngaia teuana ae e rangi n kainanoaki irouia botaki nako iaon Kiribati aika aki karekemwane n aron Botaki n Aro, botaki n Utu,*

Communities ao a mwaiti riki. E rabwa.

Tibiika Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Maiana ao aio kaekana. *E rangi n korakora ana boutoka te ANZ nakoia Communiteis, Aro ao Kurubu nako iaon Kiribati. Iai ana service aika a tauraoi n aron te Everyday Access account, (account ae e kona ni kabonganaki ibukin bumwane n ATM ao EFTPOS ke te karaai mwane) ao Term deposit accounts ke te akaunti ni karinimwane ae iai ana bakao are e kona ni kabonganaki irouia communities ma kurubu nako ibukin aia karin mwane.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Kauoman n am kaeka ao n ai aron are ko mwaneweia ao iai te naan *options* ake *available* nakon tao kauarerekea *Non profit organizations* n aekakin *Access debt account.* Aei are kanga e karaoaki inanon te ATM ke te baere te *Swipe* arei. Iai te term deposit.

Kanga ma aikai bwa kanga te everyday account ke te ATM, kanga ibukin temanna ae e a uouotia naba temanna.

Ao te term deposit, e a manga rangi n maan n tiku te mwane n te bangke, e aki kona ni kukuaia inanon te maan anne rimwi e aki reke am akaunti, mwina e aki reke am bakao.

Iai naba te *cheque account*. Ae aio are kanga ti kaninganinga ao e rangi n kabonganaki riki irouia bitineti, bwa are ko tiatinaki ni katoa namwakaina iaon kawakinan am mwane ikekei ao ai manga te cheques. Tao iraua ngkoe te tara ($) n te *cheque.*

Tao ibukin kaotakin te titiraki. Iai au Botaki ae te Wii ni Maiana, bon te nati ni Maiana iaon Tarawa ao bon te Botaki n Unimwane i buki ae a tangiria bwa a na karina aia mwane, tao bukina ae aio a bon taneiai riki are a na kona ni karina aia mwane, ao e na bon aoria n tiku. Bwa ti a na kona ni butia ngkana a tangiria.

Ao inanon tikuna ao e na akea te naan tiati aika rangi n bwabwaka, bwa are e kakoauaki bwa iai tabeman ae a kakawakina aia mwane ao e a manga uarereke mwaitina ibukin te naan charges. Ao kanga n tokin te tai, n taai tabetai a manga kakainanoa te mwane ao e na iai te bakao iaon aia investment anne.

N okiran te titiraki, ao e na possible bwa e na kona n ibuobuoki te Tautaeka tao ni convert, riki ngkai I wareware bwa i Aotiteria ao Nu Tiran ao iai *seriously account*. Kanga teuana ana service te ANZ ae e karaoia ae kanga e rangi n advantages. Kanga a *fit* raoi te naan *criteria* ake I a tia n taekini.

Ngkana I okira te titiraki ao tao e na kona te Tautaeka ni ibuobuoki ma

te ANZ ibukin ae e na manga *re-stated* te *service* aio?

Tibiika: Te Kauoman e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua, e rangi n tauraoi te Tautaeka n ibuobuoki iaon te waaki ae e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Maiana.

Ma I ti kan raa bwa kanga I aki rangi n ota raoi n aan te titiraki aio, bwa te service ae e taekinna te Tia tei ae karineaki bon iai ngkai inanon bain te bangke ae e kakaraoaki iroun te ANZ.

Tao e koaua n taai akekei ngkoa, kanga e kabonganaki te baere te *pass-book* are ngaia ae iai teuana te *Community* ke teuana te Aro ke tao teuana te kaawa ke tao te Botaki ni Wii ni Maian ke tao te Botaki ae te BAU. Bon iai ngkoa te pass book, ma are pass book n taai aikai kanga e aki rangi ni kabonganaki bwa kanga e a bon aranaki bwa kanga e aki boraoi ma te waaki n taai aikai bwa e rangi n rawata, e a rangi ni digtiral ngkai taian *banking services*. Ngaia are te service ae e taekinna te Tia tei ae karineaki, bon iai ngkai. Ma tao e koaua ngkana arona bwa ngkana iai te aki rangi n ota raoi n te mena, ao I a kaunga te Tia tei ae karineaki ngkana a bon roko ana koraki nakoiu ke tao nakon au aobiti ke nakon te bangke ao ti a ibuobuoki ngkanne iaon anne.

Ngkana arona bwa e na ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei te kauoua n tai n titiraki.

Hon. Vincent Tong: E rabwa te Kauoman n ana kaeka. E koaua, e eti ae ko taekinna ma kanga ni koauan raoi te maeu aei ko aki kona ni *make all the customers have you all the time.* Ao anne kanga bon aia *specification* au botannaomata.

Ma tao ngkana e na ibuobuoki nanon te titiraki aio ao tao nakoia naba kain au abamwakoro.

Teuana mai ibuakon ngkoa ana Moti n nano te Tautaeka, karokoan te kauoua ni bangke. Kanga I wareware naba iaon taekan anne tabeua te tai n nako.

Ngkana e na *possible* e kona n reke te *indication* bwa nakon n ningai aio ao ti kona n reitaki ma ngaia bwa tao ti na kaninganinga am *service* bwa e uara ma te *ANZ* bwa ti a katinea ara iango iaona. E rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki. Eng, ao e nang rabwa am titiraki anne. I taku bwa te titiraki ae e rangi n tikiraoi. I taku bwa bon te titiraki naba ae e rangi ni kariaria iai te botannaomata.

Ao I kukurei n taekinna bwa ara kantaninga bwa e na toka te Biira anne n te Auti n tei ae imwaira aio. Te Biira ibukin are e na kona ni manga reke riki te bangke riki teuana.

Ao anne I taku bwa e kakukurei. Ti rangi n mwakuri korakora iaona ao ti karabwa te Tautaeka n Nu Tiran bwa ngaia ae e mwanena te TA aei. Ao te kantaninga bwa I taku bwa e a barongaki ngkai te ribooti anne.

Te kantaninga bwa man te ribooti tiaki ma te Biira ae e na mwakuri naba iai, ao te kantaninga bwa e na bobonga raoi bwa ti aonga ni kona ni kawenea n tabekia n te Auti n tei ae inanon Aokati.

Ao e koaua, e kauoua ni bangke ae iaoni kawaina ae e mwakuriaki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kabanea n tai te kabanea n tai.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker, tao ai akea. Tao ai bon ti te kaitau ao te katekeraoi nakon te *venture* ae ti rangi n kariaia naba anne. E rabwa.

Tibiika: Ai boni kabanean am titiraki anne. Iai kaekana te Minitita. Ai bon akea bwa tao e a bon nanoraoi kaekan am titiraki, ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

Te titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Onotoa, Hon. Taiaki Irata ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te mwane ae karineaki, Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

KARAOAN TE REIREI IROUN ANZ BANK IAON ONOTOA IBUKIN KAUKAN PASSBOOK

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker. Ao I kukurei ngkanne n tabeka au titiraki iaon te ota bebwa are nambwana 36, e kangai taekana. *I a butia te Minitita are tabena bwa e na waekoa ni karaoaki te reirei iroun te aobitia te ANZ Bank Ltd iaon Onotoa ibukin kaukan passbook?* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Onotoa, ao aio ngkanne kaekana. *Iai ana waaki te ANZ ibukin kaukan taian akaunti irouia aomata nako n abamwakoro ni ikotaki ma Onotoa ae e nang waakinna inanon te ririki aio.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Taiaki Irata: Ao I a rangi n kakaitaua te Minitita ae karineaki n ana kaeka ibukin au titiraki ibukia kain abau ae Onotoa, are e a wene ngkai ana Kainibaire ana Botaki ni mwakuri bwa iai te kataneiai aika a na karaoaki iaon abamwakoron Kiribati ao teuana mai ibuakona Onotoa.

I kan bubutia te Minitita, e kona n ti buoka te kan ota riki iaon are kanga ana Kainibaire. Tera te naan

kataneiai aika a na karaoaki? Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Kauoman e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki, ao e koaua ibukin ana rongorongo te Tia tei ao tao bon ibukin ana rongorongo te Auti aio. Aoi ai ana waaki te ANZ akana e a tia ni kakaraoia ae e aranna bwa te *Legacy program* ibukin te banking.

Anne I taku bwa e a kaan 10,000 ngkai mwaitia aomata ake a tia n ira te program aio. Te program are ibukin aron te karinimwane. Iai are e abwabwaki taina, iai are e uarereke taina. Tera aron taian mena aika a na riai ni karaoaki ni kaukan te akaunti ao bwaai riki akanne.

Anne ae e a tia ni wakinaki ao I taku bwa e na teimatoa ni waakinna te ANZ.

Ngkanne ae I nanonna ae e wakinaki ngkai, bon teuana bukina ae I taku bwa aio ao e rangi n rabwa naba te titiraki bwa e irekereke ma aron te kanganga ngkai n te bwakamwane ae e kakaraoaki nakoia te mwane ni kara ao aia mwane nake aki mwakuri. Bwa are ngkai bon te kanganga teuana bwa are ngke arona bwa bon iai aia bangke akaunti, ao e na bon akea te kanganga. E na akea manga te katei rain ke tao te mwarara, bwa are ngke e roko te bong arei ao a boni bane naba n rin n aia akaunti.

Ma are te kanganga ngkai bon angina. Ibukin ami rongorongo ao ana rongorongo Kiribati, kanga ti a tia ni marooro ma kain te bangke ao mwaitin te akaunti ae e na kaukaki i tinanikun taian akautnia ke a bon tia ni kaukaki ibukai taani mwakuri ma antai riki. Kanga te katautau ngkai ke te estimate ngkai; e nakon tao 54,000 te I-Kiribati ae e na kaukaki ana akaunti are eligible bwa e na riai n iai ana akaunti. Aio i tinanikuia taani mwakuri ao bon nake iai aia akaunti already.

Ngaia ae ti tangira te mwaiti ae tao 54,000 te akaunti. Ao anne ngkanne ae ti nang waaki inanona, bwa ngkana e koro nanon anne ao I taku bwa e bon rangi n tikiraoi naba ngkanne aron te kabwaka mwane. Ao anne ngkanne e irekereke ma am titiraki te Tia tei ae karineaki. Ao anne ngkanne iriana ngkanne are e nang wakinaki ngkai inanon te ririki aio.

Ti a bon tia n tekateka ma kain te bangke ao a na kaai n nako ana tiim ma ara tiim nakon abamwakoro nako ake a nang bon rangi n kamataata ngkanne nakoia aomata aron kaukan aia bangke akaunti ao aron bonganana, bwa e aonga ni bebete naba aron aia karinimwane, aia buumwane ao kawakinan aia mwane. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki ngkana iai riki te kauoua n tai.

Hon. Taiaki Irata: E rabwa te Minitita ao e koaua ae kainanon te kataneiai irouia kain au abamwakoro, kanga e bon riki te kanganga n taai aika nako bwa iai

ae a biriakina kanoan aia pass book ao akea kanoana. E a kainaki aia *pass booki*. Ngaia are I a titiraki ao a taku kain te bangke bwa ngkana ko aki kabongana ke ni kakamwakura am *pass book* inanon te maan ae 2 te ririki, ao e a bon *automatic* naba ni *close* te akaunti.

Ngaia are kanga aki aware iai kain buki n tuan kabonganan te pass book.

Iai ngkanne baike a rangi n kainanoaki ao I a tia ni kanakoi nakoia kain au abamwakoro ngaia botakin te Aro. Ao ai manga aia kanganga ngkanne, a rangi n mwaiti ngkanne bwaai aika a kainanoaki. Te *lease* are kanga ko na kauka iai am *pass book*.

Ngaia are I taku bwa e na uringaki bwa are buki, kanga aki rangi n mwatai iaon bwaai ake a rangi n kainanoaki n aron tao te Oin Tua ma tera ma tera riki.

Ngaia are I bon tabeka au titiraki aio bwa tera ngke e reke buokaia n te kataneiai, bwa e aoria n are a mataata raoi kain buki ibukin kabonganan ao bwaai aika a kainanoaki ni kaukan te boki ni mwane.

E rabwa te Minitita are e a tia ni kaeka kanga te tabeaianga aio ibukia kain au abamwakoro are iai ngkai kanga ana Kainibaire ke ana kataneiai ana Botaki ni mwakuri inanon te ririki aei.

Ngkanne buokan au titiraki are e mwaneweia n ana titiraki te Tia tei temanna mai Maiana, are aongkoa manga iai te bangke are e na manga roko.

E kona n reita naba kanga ami Kainibaire aio ngkana arona bwa e a roko ni kaota naba te kamataata ke tao reireinakia nake a na kabongana ana *service* te bangke ane e boou, riki nakoia kain buki ao kain au abamwakoro naba ae Onotoa. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Kauoman ma kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki, oa eng ti rangi n tauraoi ngkana arona bwa tao e na manga iai te bangke ae e na manga roko. Ao anne naba bon teuana tabena ae e na riai ni boni karaoa naba te reirei nakoia moamoa riki kain ara abamwakoro ibukin kaukan te bangke akaunti ao tera riki.

Ma n te tai aio ngkai n aron ae I tia n taekinna, iai te waaki ae e nang wakinaki. Ma I taku bwa e na boni karaoaki inanon tao ni moan nukan te ririki aio ao e na reitaki nakon te kauoua n itera.

Ma e rabwa a boni kakauongo kain te ANZ ngkai ao boni kain au aobiti. Ao anne ngkanne n aron ae e taekinna te Tia tei ae karineaki a bon tia n noted ao a na kabaitiaki n tabekaki n aron are I a tia n taekinna. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker, kanga ai bon akea buokan

au titiraki. Ma I a bon anga ana kakaitau Onotoa nakon te Minitita ae karineaki man te Botaki ni mwane n aron kanga tobwan aia kanganga kain buki ibukin kaukan aia boki ni mwane. Ao e rabwa, are ieta ao ti ngaia anne. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Teuea Toatu: Te raoi naba. E rabwa.

Tibiika E a boni boo nanon te titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Banaba, Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Tekeeua Tarati. Te Minitita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia tei.

E BWAKA IA ANA KARIKIRAKE BANABA IAON TE MARAE NI WANIKIBA

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka kainanon Banaba rinanon te bubuti aio ao te titiraki ae e kangai taekana. *N na butia te Tautaeka aio bwa e a bwaka iaa ngkai ana karikirake Banaba ae te marae ni wanikiba.*

Te karikirake aio e na tia inanon ana 4 n ririki te Tautaeka ke e na aki? Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Banaba. *Iai riki kainanoan te kamtebwai ae e bubura ibukin te karikirake ae karaoan te marae ni wanikiba iaon Banaba ae e na karaoaki.*

N te tai moa aio ao e tuai kona ni waaki te kamatebwai ni karokoa a reke intinia ake a na waakina aio. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Banaba.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa te Minitita ibukin am kaeka. I taku bwa e bon ongora naba ara abamwakoro, e ongora naba Kiribati ae bwanin, a ongora naba tarira ma mwanera mai Makin nako Arorae. Bwa te kamatebwai ae e taekinaki aio, tiaki te moanibwai. Tiaki te moan tai ae e karaoaki, ai irabwi te *survey* ae e karaoaki iaon ara abamwakoro ae Banaba. Ao tao irabubua naba te mirion ae e a tia ni bwaro nako naba ibukin te kabanemwane iaon te bwai ae te *survey*.

Te *survey* e a kaman wakinaki man 1980, ai 1990 tabun. Ti a roko inanon 2000, ni karokoa ai manga 20 te ririki imwin te 2000.

Ao e teimatoa te kaeka ae te *survey.* Anne bukina ngke I kani katerea bwa e na boni karaoaki ana marae Banaba ke e na aki. Ngkai e kaeka te Minitita ao e kai rekereke ma intinia ao I uringa inanon te *workshop* ae nako bwa ngai I tibwa roko mai buki ao kanga I aki atai bwaai aika a karaoaki iaon Tarawa.

Ma I ongo bwa iai te roko irouia intinia inanon te close down aio. N tain te covid ao e kainaki te marae ma e kaukaki ti ibukin rokoia intinia. Ngaia I a kataia ni manga relate ongou are I ongo n last week ma aio ao e aera e aki karokoaki ana intinia Banaba ngkana ngaia ibukin te estimate.

Bwa I ongora bwa a roko Intinia aikai ibukin ana Botaki ni mwakuri te MELAD, ibukin tao te Ununiki. Iai tarakin ana intinia ibukin karaoan marae ni wanikiba Banaba inanon ana kataratara te Tautaeka aio ke akea.

Bwa I kakoaua bwa inanon te close down ao e kaukaki te close down aio ti ibukia intinia. Ao I kan titirakina te Tautaeka aio bwa e aera ngkai akea ana intinia Banaba ibukin te marae ni wanikiba. Ao ko rabwa te Tibiika bwa ti a kan ongora moa anne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e kakawaki bwa tao ti na karakina aron te karikirake aei bwa are tiaki te rongorongo ae e uarereke bwa te rongorongo ao te karaki ae e abwabwaki. Ao tao e koaua e kakawaki bwa e na rau naba nanon te Tia tei mai Banaba ni ikotaki ma kain Banaba ao kain Kiribati ake a ongora bwa tera bukina ngkai iai te mwarara nakon ana karikirake Banaba aei.

E koaua aio kanoan ana Moti n nano te Tautaeka aio n 2016, ngke e moan tei Tobwan Kiribati aongkoa e na karokoa te marae ni wanikiba iaon Banaba.

Te moan kanganga are e aitara ma ngaia te Tautaeka n te tai arei, te *land issue.* Ao iai te naan nakobuaka bwa are koaua bwa angina taan ababa akana a mena i Rabi.

Mwanangan te Beretitenti n 2017 ae e karaoa te marooro ma taan ababa ao ikanne are e karekea te green light ke e a kona ni waaki karaoan te marae man aia kariaia taan ababa.

E a waaki ngkanne kanoan te babaronga n aron are e taekinaki. A rinnako ngkanne kain te rabwata ae taan rabakau iaon te bwai ae te wanikiba ke te Mwamwananga iaan karawa. Ao a mwakuri ngkanne iaon mwakurian aongkoa e na karokoaki te wanikiba iaon Banaba. Ara wanikiba ake ti bon taneiai ni kikiba iai, te Y12 ao te Twin Otta.

Ma te kanganga ngke a noria ara taani rabakau bwa are e koaua ngke e moan kanakoaki te policy ao a tuai anaki aia view taan rabakau. Ma ngke a rinnako taan rabakau ao a kunea bwa ngaia raroan Banaba ma Tarawa 459 kilometer. Ao aio are bon ti tebo raroana mai Tarawa nako Onotoa, ao iaan tuan te kibakinba. Wanikiba akana a na kiba, e na iai te marae ni wanikiba iaaia are e na kaan ngkana arona bwa a na kiba ibukin te *emergency*.

N aron ae e kakoauaki mai ikai nako Onotoa, ti tebo te *distance* mai ikai nako Banaba. Mai ikai nako Onotoa,

a mwaiti aba aikana te Itera Nuka. Ngkami akana kam mwamwananga iaon te wanikiba ao kam na kakoaua bwa ngkana kam kiba, kam riaon moa Abemama ni kangai. Kam a manga riaon Nonouti, Tabiteuea nakon te Itera Maiaki.

Mai ikai nako Banaba, akea te aba imarenan Banaba.

Ngaia are a noria ngkanne ara taan rabakau bwa e aki viable ara wanikiba ae te Twin Otter ao te Y12, ni ikotaki naba ma iaan Tuan te kibakiba e aki tau naba te Dash 8.

Akea ngkanne te wanikiba ae e kona n roko n te distance aei bwa ti te *Embraer* ao te Boeing.

Ma e ngae n anne ao ngaia anne ngkanne bukina are e a kataia ngkanne ni kakaeaki bwa anga intinia aika a na boni kona raoi n anga te koaua ngkana arona bwa iai ae e kaokoro, bwa aio aia rabakau kain te *Aviation Indsutry.* Bwa are e koaua, ana *policy* te Tautaeka ngke e anga, ti na karokoa te wanikiba iaon Banaba.

Ma ngke e a taraki man te *technical side* man aia *view* taan rabakau ake boni ngaia ara expert iaon te kibakiba, ao anga ngkanne iaon te bwai ae e aranaki te ETOPS**,** ke e aki kona ni kiba te wanikiba iaon tari ngkana arona te *emergency airport* are e na kona. Ngkana iai te kabuanibwai ao e a land naba iai ibukin aron te kanganga anne te *distance* mai ikai nako Banaba e rangi n raroa bwa 350*k/meter.* Ti tebo ma ikai nako Onotoa n aron are I kabwarabwara.

Ngaia ngkanne e a tiku ngkanne bwa e aki toki ikanne ana kakae tke ana mwakuri e Tautaeka, e a kataia ngkanne ni kakaea te naan intinia aika a na kona n anga riki te *second opition*.

Ae ngkana tao a kona ni kangai;bwa tao tin ang waaki bwa tao ti aki te marae ni wanikiba ke tao te sea plane, ke tao te naan raana riki te naan issue aika a na wakinaki ke tao te naan rabakau aika a na kona n anga aia view nakai.

2020 ibukin ongorami ngkana kam nora te budget, ao ti budget $1te mirion. Anne n aron are ko bon taekinna naba te Tia tei n taai aika nako. Ai uarerekera ae $1te mirion, e na tau anne ibukin karaoan ana marae Banaba.

Anne te kataumwane ibukin karekeaia intinia. Ao Intinia aikai, tiaki intinia n aki akaka. Ao n aron are ti taekinna, ti a tia n raa bwa iai ara intinia ake ti a tia ni katauia bwa ngaia a tia n anga nanoia bwa a na mwananga. Ao nakai ti a tia n reitaki ma ngaia man ara Botaki ni mwakuri ao a taku; tao ai tian ke ukin te border ao ti a nakoati. Bwa nakai bon iai naba aia commitment n aia plan ake tabeua. Ngaia anne ngkanne karaoana.

Ao n aron are I taekinna, ngkana arona bwa ti na waakina te marae iaon Banaba ao mai tabona nako tabona bwa are e nang land iai te Boeing ke te Embraer.

I karautaeka ngkai I kona n taekina aikai, ma are aio kanoan aia technical advise ara botannaomata. Ngaia are ti aki bwa ti aki kona moa ni waakina te project ni karoko aiai riki te kamatebwai riki teuana ae kanga iaon riki are e a tia ni karaoaki mai imwaina.

Ao anne ngkanne kanga te rongorongo teuana ae e boou i taningam te Tia tei. I karautaeka ngkana e aki kaman taekinaki aikai n taai aika nako, ma aio tao n taai aika nako ao e aki rangi n anaki ana view taan rabakau iaon te kibakiba ma aio raoi ngkanne rongorongona ae I taku bwa e na rau te nano iai bwa ngaia aio ae ti mwakuri iaona ngkai n te tai aei. Ma tiaki mwaninga taekan anne.

Ti na kakaei riki man aia ribooti te naan intinia ake a na manga roko, ao tao antai ae e na ataia e na anganira te opinion ke te aekaki n advise are tao ngaia ae e bure are ti a taku bwa ai bon ti te *Embraer* ao te mena bwa ngaia iai riki te *option* teuana.

Anne kanga teina n te tai aio te Tia Babaire ao ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa te Minitita n ana kaeka. Aon gai irou kanga I mimi n te kaeka ni kaeka aio bwa akea te wanikiba ae e I kantaningaia bwa e na kona ni kiba kanga ai aron te bwaroom ae kanga iai te mwakuri ae e kainanoaki iaana bwa tao e na *bounce* iaona ao e na manga karokoaki iaa.

Ngkana I noori kibakiba aika a karaoaki, I taku bwa e na kiba te wanikiba from .8 ao .8.

Ngkana arona bwa e kona ni kiba mai ikai nako Onotoa, e kona naba ni kiba mai ikai nako Banaba.

Kamatoan au marooro aio, N na kabwarabure n na atonga aran te bwairati are Jeff.

I marooro ma ngaia ao e tuangai; Banaba ti kona ni kiba ngkai nako Banaba ti oki. Tao kanga akea te atimwakoro tao imarenan ikai ma Banaba. Anne ae e a bon taetae te bwairati.

Tao e koaua I aki ataia antai ami intinia. Ngai irou, I ataia bwa Intinia akanne tao aki tangira te marae ae tao e na kateaki iaon au abamwakoro ae Banaba. Kainanoia kain Banaba, e korakora tangiran te marae.

Ao n aron tein am kaeka, I aki ataia ti tebo ma irou I aki kona ni kabwaranakoa bwa ti tebo ngai irou, kanga ti a ribaki bwa e nang kateaki ara marae ni wanikiba. Kauarerekeana irou. Bwa e nang rawata bwaai ae a *technical* ko a manga kaekai iai nako iai. Ao irou e minota ana kantaninga te I-Banaba.

Ma I kani karakini bwaai tabeua ae e irekereke ma aio.

A rawata ataein Banaba ae aranaki n aran taian kaibuke. Ao ko na mimi

bwa e aera ngkai aranaki bwa kaibuke? A bungiaki iaon te kaibuke atarei aikai.

Ao ko rabwa te Tautaeka ngkai ko kona ni karaoia anne nakoia ara botannaomata.

Ma aio *reality* ae ti a taetae iaona.

Inanon namwakaina imwain ae ti nakomai ao iai te kurati, tao taian rebwerebwe bwa are e bwatete ara kawai. E buakaka te kawai n te tabo arei ao e a kainanoaki te O n Aoraki ibukin te *emergency.* Akea te O n aoraki.

Iraman te I-Banaba ae e mate iaon Banaba ibukin akean te marae ni wanikiba.

E aki ataia te Tautaeka bwa e na materaoi ara marooro aio ke e na aki. Ao anne bukina ngke I taetae, I aki manikangare ae te bwai ae butakinako.

E koaua e kamatauninga, ma ti aki kona n titiku n arora aio ngkana ti a rorokanaki naba n arora aio.

N na boni bubuti ma te koaua, bwa ngkana arona bwa bon iai te nano n tobwa ao tobwaia raoi. Bwa ngkana ti mimi bwa te bwai ni katabetabe ao kanga te bwai ni kabanemwane. Ao anne bukina ae I aki n tataekina te taeka are *out.*

E kamataninga ma N na riai n tabekia, bwa ngkana I aki karaoia ao bon akea te bwai ae ti karaoia ibukin ara botannaomata.

Ngai temanna ae I tekateka ikai ni mamataku ao ngai I aera. N aron am kaeka te Minitita ae e rangi n marairai tarakin te kaeka anne irou, ao tao nakon n ningai ae e na nako am initinia.

E aera ko aki katokaia n te lock down ae nako ngke ko karokoia intinia man Tautaeka ibukin ana karikirake te *MELAD.* E aera ko aki karokoa naba am Intinia ibukin ara marae.

Ao iai bukina irou? An tai karokoa bwa are e aki moanibwai.

Tai karokoa bwa teuare ti na karaoa ana marae aio, are e tekateka nako n iterara riki ao kai ti aki tekateka ni Kaitara.

Ao ngkana ti tekateka ni Kaitara? Aio ara *human right.*

Tibiika: Te titiraki te Tia tei, I a bubutiko.

Hon. Tibanga Taratai: N na bubuti nakon te Minitita bwa iai te kataratara bwa e na kona n tia ara marae inanon te 4 n ririki aio ke e na aki?

Ao ngkana arona bwa e na kona ni karokoaki, bwa are ngaia tao phase 1 bwa a na karokoaki aia intinia. A na kona n roko Intinia inanon ana 4 n ririki te Tautaeka aio ke e na aki.

Bwa kainanon te marae n aron ae I tia ni kabwarabwara, a weteaki ataei n aran kaibuke. A mate kain Banaba, I aki kani kaokia bwa are e abwabwaki te karaki. E na karaoaki ara marae ke na aki te Tia Babaire?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire e rabwa te Tia tei mai Banaba, ao I rangi n karabwa nanona bwa are e koaua e uneaki ana right as an MP ao e uneakini naba aroia kain Banaba.

Ao e koaua are bwaai ni kabane iai angaia, ao ti a bubuti bwa ti nang aki atotonga te taeka ikai ae ka maki tabeakinaki.

Ngai I kakewea te taeka anne. Bwa are ngai ma raou ni Minitita ngke ti anganaki te mwioko, a mwaiti baika ti na karaoi.

Ngainb n au abamwakoro ae Tamana e rawata tangiroaia, ae I kauntaeka naba n te Kabineti bwa e tatare te kaako i Tamana. Iraua au tai n uneakinna n te Kabineti. A mwaiti baika aki kona ni kakoroaki nanoia, ti aki nanona bwa ti uoti mai ao a nang bane naba ni koro n ingabong ke tao n te ririki are imwina. Iai kawain bwaai.

Ngaia are N na bubutiko te Tia tei ae ko karineaki, an tai manga oki n atonga te taeka ae ti aki kubariko bwa ibukina ae tiaki raora ngkoe, e kairua anne. Ao ane e maiu am tarebon.

Akea manena ao manana ae ko takarua nakon te aonnaba.

E a takarua ngkai nakon te aonnaba ibukin ana ran. E kanga n takarua?

Tibiika: Te Tia tei tai kakaeka mai inano I a butiko. Angan te Minitita ana tai. Kabwara au bure te Minitita.

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tibiika kaira tuan am Auti. Bwa te Tia tei e aki kona n *appreciate.*

Tibiika: Bwa ti teutana te tai.

N na ti butiko te Tia tei, angan te Minitita ana tai bwa e na taetae n aron are ko taetae ao akea ae e beroro mai inano, I a butiko. Karineia raomi n Tia tei ao bon aron ami marooro inanon te Auti. E nakoim te Minitita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ngaia kanga ti boni bukinna naba bwa ngaira ti karaoa tabera ae ti taku bwa ti kabanea ara konaa ibukin tobwakin Kiribati ao tiaki ti ara abamwakoro bwa Kiribati ae ti a taua te nakoa.

Ao ti a tuangaki, ko kamoaki bako takarua nakon te aonnaba. Ko takarua nakon Nu Tiran ao Aotiteria; e reke mai iaa am bwai n takarua.

E a maeu am *internet* man ana kekeiaki te Tautaeka ao ko aki karabwarabwa n anne. Ao ngke arona bwa ti ribuaka nakoim, ko *black out.* Akea ae e kan katoka kainanom n te reitaki.

Ko a take *advantage* man aio bwa ibukina bwa e a maeu ao ko aki kakaitau ni kangai; ko rabwa bwa e a maeu ara bwai n taetae. Ko rabwa bwa ti a maeu ma te aonnaba, ti a toma ma te aonnaba.

N na tuangko tiaki nanona bwa aban Kiribati n aron ae kam ongora, te coverage iaon Butaritari ane e tangiroa Butaritari. Tabiteuea Meang, Abemama, ao ae ti karaoi

mwakuri teutana mwin teutana nakon ara *plans.*

Ma tiaki nanona bwa ko roko ngkai Banaba, ngkoe. E nang aki kubaraki te takataka i Onotoa n aron ana tangitang. Katuka moa Onotoa, katuka moa iaa ibukin aia tangitang bwa e na karaoaki moa Banaba ibukin bwaai ni kabane. An katuka te iango anne.

Tao bon am kantaninga ae ko kairiribai, bwa ko taraira bwa bukina aongkoa ti mena n te Nakoa ao ti nang kamwinibaeiko.

Ao are I taku; nako Tamana ko na ongora naba ana *issue* Tamana.

Nako Tabiteuea Maiaki ko na ongora naba ana *issue* Tabiteuea Maiaki.

A mwaiti bwaai. Te Tia tei mai Butaritari ae raora naba te Minitita ane e tangiroa naba. A mwaiti baika a na karaoaki ma are bon akea tokin te tamaroa neie *Madam Speaker.* Ao tiaki nanona bwa ti nang boni bane naba n *train out* $1te birion ana mwane Kiribati, e nang kabwaroaki naba n te ririki aei bwa e nang buokaki naba kanganga.

Iai aron te mwakuri, teutana imwin teutana ae ti kataia naba ni kibari nakon ara kekeiaki.

Ngaia ae kawaina ae I tuangko te Tia Babaire ibukin am marae, ti a keiakinna ni karaoa aio.

Ao ngaia ae I kangai ke ko a bukinai ngkai bwa aongkoa aio ngkai au kakaeka ae I karaoia n aki akaka.

E uki ana aobiti kain te Aviation ae naka a bebwa ao taan rabakau ara expert iaon te kibakiba. Ao ara expert bwa ngaia ae a na anganira te *advice* ibukin maurira ni kibakiba iaan karawa.

Ti aki ngai te tia rabakau bwa ngai te tia anai rabakau, ao ngai te tia noori aia advice au taan rabakau ae ngaia ae anganira.

Ngkana ko kakeweai, nako kawaria. Ao antai am tia rabakau anne, I a butiko kaira am tia rabakau bwa I rangi n kukurei ni marooro ma ngkoe.

Kaira am tia rabakau ao N na kairia au tia rabakau bwa ti na marooro iaona. Bwa ngaia iai tera are e kona ni karaoia n aron anne.

Ngaia are ti a bubuti, ti aki rangi n tataetae naki akaka ikai. Bwa ti tebo bwa ngkai ti a rangi n kamwinibaira ngaira aika kain te Tautaeka bwa aongkoa bwa ti a rangi n karaoa te aonikai n aki kubari ngkami bwa bukina kam Kaitara.

Ai rawatara ara tituaraoi nakoia aba nako aika ti aki raora, bwa ti aki anne kanoan te tobwa.

Ngke ti ana ara tuea, ao ti aki tuea ibukin Tamana. Ngke I ana au tuea bwa N na Minitita, I aki tuea bwa N na riki bwa ana Minitita Tamana I tuea bwa ana Minitita Kiribati. N na karaoa tibwangau ibukin Kiribati, ao ngkana I aki karaoa tabeu; te Uea e noori bwaai ni kabane.

Ma e ngae n anne te mwakuri ae e taetae ae e boni kaoti bwaai ni mwakuri.

Ngaia I rangi n karautaeka, kanga I a moanna ngkana e taetae te Tia tei aei ao I a otinako naba. Bwa I aki kan ongo ae tin ang kakamatauningaki ngaira aika ti karaoi tabera ni kekeiaki, ao ti a kakamwinibaeaki.

Ao ngkai ti a tuangaki, ngaia e tangiroa. Ane e a roko ana *desalination machine* aika uoua, e aki kakaitau bwa ngaia boni iai naba te bure te tangke.

Ngai n au abamwakoro are Tamana, mwakoron Tamana mai meang e tarika. E uruaki ana bwam n te maan ae iraua namwakaina ae I ngureakinna naba nakon te Minitita n te *MISE*. A mwaiti ara kanganga n ara n ara abamwakoro, ma ti aki nanona bwa ti nang nakomai n aonikai ni kangai; Tamana moa. Karaoa moa Tamana. Karaoa moa Tamana bwa e na moanibwai n taainako. I taku bwa e a kairua.

Tibiika: Te Minitita, N na ti bubutiko bwa ai tiaki te kauntaeka. Keiaki n ti kaeka ana titiraki te Tia tei.

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua te Tibiika ma are ti kataia naba ni kaitiakira bwa are kanga ti aki tangiria bwa ti nang riki bwa kanga ai te naan victim ngaira are kanga ti a kaan ae ti nang karabaira iaan te taibora ngkana ti taekinaki bwa ti aki tobwa raoi. Anne kabanean ara konaa n tobwa ibukin Kiribati.

Ao anne au kabwarabwara are I a tia ni kabwarabwara.

Te marae ni wanikiba. Ti tuai n tuangko te Tia Babaire te Tia tei ni kangai nakoim, e a fail ara project aei.

Ti tuai kangai, e a roko n tokina. E moti kunan ana marae Banaba. E tuai toki kunana ao ane ti kaotia n ara budget are ti a tia ni kamena $1te mirion are n ara budget arei.

Ngke arona bwa akea ara *commitment* ao aki oti nakon baika ti a tia ni karaoi nakon ara kekeiaki. Ngaia are I a bubuti, keiaki. Keiaki karina te ang inanon te Auti aei.

Ao ti na riai naba n *respect others* ngkana ti taetae bwa ti aki nanona bwa ai ngaira naba ao akekei, katikui. Katuka te tabo n takataka, katuka te bwai arei bwa ngaira moa. E kairua anne, ao I kabwara bure ngkana e matoatoa bwanau. Ma are e bon riai ni matoa ngkana ti taku bwa ti kaitaraki naba ma te bwana ae e matoa. Ma te bwana ae e marau, ti na boni bwana naba ni marau.

Ma e ngae n anne ao I karineko ae te Tia tei mai Banaba. Ko rabwa n am kekeiaki ibukin am abamwakoro, ao I rangi n appreciate tabem anne ae te MP ngkoe ao ngaira naba ti na kabanea ara konaa.

I kauka au mataroa. N tokin te Auti ngkana ko kani kawarai bwa ti na marooro ma au taan rabakau iaon kabwarabwaran raoi te bwai aei, ao

antai ae e na ataia tao manga iai riki te naan *option*.

Ma n te tai aio moa, ngaia aio kanga te *recommendation* ao te advise are ti anganaki bwa iai te mwakuri ae e karaoaki ao e tangiraki riki, akea ae e tauraoi i Kiribati ma ti na tangiria mai tinaniku.

Ngaia anne bukina ao I kabwara bure riki te Tia Babaire ngkana e rangi n tangi n rawawata bwanau, ma I teimatoa ni karineko ao I karineingkami Taan tei ni kabane ai moara riki te Tia tei mai Banaba. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei mai Banaba buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minitita n ana kabwarabwara. Ao e koaua ti na riai n taetae iaon ara *point*. I aki taetae ngkai I tabeka au mena tao N na kakaitau ke tera ibukin te *internet.* E koaua e rarabwa te internet ma tiaki au subject aio ngkai, N na taetae moa iaon ara marae ni wanikiba.

Bwa tera bukina ngkai ti na taetae iaon te marae ni wanikiba? Bwa are ti a bane n toa iai.

Ngkana ti a bane ni katoaki te raurau, katoaira ni kabane n te raurau taiaoka.

Ngai irou, I tara te marae ni wanikiba bwa kanga te kau ni wae. Ae ti a bane n tekateka ngkai ngaira Taan tei ma ara kau ni wae ae ti bane n toa iai. Ti bane n toa ma ara kau ni wae, ti te I-Banaba ae akea ana kau ni wae te marae ni wanikiba.

Ti a manga taetae mak anoan buara ae aongkoa te bwauti ni mwane ae mwanen ara ben ma mwanen te takataka. Ma ti Banaba naba ngkai ae e tei n akea. E koaua N na aki tabeki bwaai aikai.

Ao ngkana N na kabwara bure nakoia Minitita ngkana e koaua I a tabeki n aron aikai bwa I a bon taetae ma angin nanou ibukin ara botannaomata ae e maraki naba birotoia.

Hon. Booti Nauan: N na *point of order* te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita, N na boni karaoa au babaire iaon aio. Te Tia tei bwa kanga ti tebo ma ai tain ngkai te kauntaeka. Kanga I a mimi bwa tera raoi te bwai ae ti karaoia ngkai, kai te titiraki. Tain ngkai te titiraki. Tera kanoan ami *Rules.*

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: N na bubuti bwa kanakoa am titiraki.

Hon. Booti Nauan: Taiaoka au *point of order, taiaoka.*

Tibiika: Akea am *point of order* te Minitita. N na kaeta te bwai aei.

Kanakoa am titiraki ao akea riki.

Hon. Booti Nauan: Te Tibiika, I taku bwa iai mwakau ni *point of order* iaan te Tua.

Tibiika: Ao koteia tera ae ko na *point of order* iai, bwa I kan ataia.

Hon. Booti Nauan: I kan *point of order* te Tibiika iaon te Rule 33:3. Ao ngaia ti a beroro ao e a mataata iai. Anne raoi bukina te Tibiika ao kabwara au bure.

Tibiika: I a tia ni wareka te Tua anne ma I taku bwa ti bon ira nanona. Ma aron te manner n aron karaoan te titiraki, e aki iraki bwa kam a karaoia bwa te tai n *argue* ao te *debate.*

Ao ana *purpose* te *question*, ko bon ti tabeka am titiraki. N na *allow* teutana bwa n aron ae I taekinna. Akea n ami Tua ni kairiri aei ae e tianaki aron ami marooro n te titiraki. Akea, akea ae e kangai 2 te miniti, 3 te miniti ke 4 te miniti nakoimi Taan tei. Akea.

I kataia ni kanakoa te *timing* ibukina bwa e na reke naba ami tai Taan tei ni karaua ni kabwarabwara raoi nanon ami titiraki, ma ti aki nanona bwa N na *allow* anne bwa kam nang *debate* ke kam nang *argue* ami *point* inanon te *question* ane kam na *raise*. Anne bukina ae I kanakoa iai te *timing* bwa kam na fear naba ma Minitita , bwa Minitita naba e aki *timing* naba aia tai ni kaeka.

Ma ngkana arona bwa kam nang karaoa aei bwa ai ami tai ni *debate,* ao e na aki bane ara titiraki.

N na bubutiko te Tia tei mai Banaba, N na kabanea au bubuti nakoim n te tai aei bwa ko na bon ti anga am titiraki n taai nako teutana tao am background teutana n aron ae I allow ni kabane Taan tei aikai.

Akea ae I a tia ni katokia ngkana e aera. Ma N na ti bubutiko ngkai N na kauringko te Tia tei, N na anganiko aei. Ko na ti kanakoa am background iaon am titiraki. Ko na aki manga karaoa ae ko na kauntaeka n am titiraki. Ko na aki manga kataia ni karaoia bwa ko na manga *raise* te naan *point* aika I taku bwa n tabetai aikoa raa. Akanne ko karaoi ibukin am botannaomata, ma kataia ni karaoia n am manner are ti bane iai n ata iai kanoan ara Tua ni Kairiri aei. N nang bon bubutiko.

Aei ngkanne ai au bubuti nakoim, ao imwina ngkanne ko na butimwaeia. Ngkana ko a manga karaoa naba anne ao I katekatekako naba.

Anne ngkanne au bubuti nakoim te Tia tei ao ko na karaoia n aron are ko boni noria naba iai raom n Tia tei ae *allow* them bwa a na marooro teutana n anga te *background.*

N na butiko te Tia tei mai Banaba ao kanakoa am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ao ko rabwa. Imwain ae N na kanakoa au titiraki, N na kaeka te Minitita n aron ae e a tia ni taekinna bwa bwaai ni kabane a nang moanibwaiaki Banaba n aron ae e taekinna ngkai.

Bwa anne bukina ngke I taetae, bwa are e bon teimatoa n akea ana marae ni wanikiba ao anne bukina are I namakina te kaokoro iai.

Ma e koaua te supporting imwain ae I kanakoa bwa ti aki kona *ignore* te bwai ae ai akea kanoan ara kareke tianti, akea riki tera. Ao I ti kani

kaeka n aron ae e taku te Minitita, bwa e aera tera bukina ngke kam nang moanibwaia Banaba. Bwa kam na moanibwai moa, moanbwai ae bon akea iroura bwa ti a bane moa ni katiteboaki iai. Taiaoka e kona ni karaoaki anne ke aki. Bwa ngkana e aki ao ngai ngkanne I aki fit ngkanne inanon te Auti aio, tarakina irou. N na ongora moa iroun te Minitita taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire, te baere I nanonna n au *statement* arei, tiaki nanona bwa are e a taekinna n ana marooro are e raan nanoa Onotoa are e kangai. Kam a moanibwaia Onotoa ao kainanon Banaba e a katukaki.

Ngaia anne raoi anne au point. Nanona a nang bane n tiku project ni kabane are a kaineti nakon te aba teuana ma teuana, ngaia katuka moa anne bwa e na aki karaoaki ma angan moa Banaba ke buoka moa Banaba.

I taku bwa bon iai taben te Tautaeka n te Ministry teuana ma teuana.

Ao ibukin kaitaran te ran, tao e aki ataia te Tia tei. 10 te tangke akana a roko i Banaba ngkai ae te 5,000ltr ae ana buoka te Mormon ae te Kauntira ane e tibwatibwai. Ngkana tao e aki ata anne bwa tao e aki rereitaki ma ana botannaomata.

Tao e iremwe are e karaoia te Tautaeka, ane e tibwatibwaia te Tautaeka iaon Tarawa Teinainano. E uarereke bwa ti te 1,000ltr ke te 2,000ltr. Ao ane e a roko i Banaba 10 te tangke ae 5,000ltr. Tao e uarereke ana reitaki ma ana botannaomata.

Ma anne ngkanne te rongorongo are e a roko i Banaba.

Ngai n au abamwakoro ae Tamana, e karako naba te tangke e aki toa. Ao te Itera Maiaki e *draught* naba. tai taku bwa ai Banaba naba ae e *draught.*

Te Itera Maiaki e rangi n *draught* n aron are e taekinna naba te Tia tei mai Beru, e rangi n draught naba te Itera Maiaki. Ko rabwa te Tibiika ao e koaua. I rangi n tauraoi n reitaki ma te Tia tei ae karineaki,

Ao ngke arona bwa bon nanona te kan iraorao, ao e na kawarai n au aobiti ke tao e na kawaria au taani mwakuri bwa ti na maroroakinna. Ao tao ngke arona bwa e ota raoi ao e ata raoi kawain te mwakuri ao e na aki roko n te un ae aekakina aio.

Ngaia are I a bubuti, e rangi n kakawaki te reitaki ibukin ara botannaomata. Tabera anne, e uki ara mataroa n taainako.

Taan tei kawarira, meeri nakoira ao tuangira bwa tera are ti kona n ibuobuoki iai. Antai ae e na ataia, e a solve naba te kanganga ao e a uarereke te tension are kam a rangi n roko iai. Nakon are kam nang karibua angimi nakon te Auti ao kam a uotiarake ngkai bwa ai bon te ang ae e a rangi n neborake bwa are kam a kaman kauraura aina mai tinaniku.

Ao ngke kam a rok ikai ao e a riki bwa e a blow up. Ngke kam a kaman reitaki ma ngaira n iraorao bwa are tabera ngaira taan reitaki ma ngkami.

E ngae ngke ti mena ikai n te itera ae teuana, tiaki nanona bwa ngkami ara kairiribai. Tiaki, ngaira raomi ni waaki ibukin Kiribati. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: E a bane buokan ara titiraki. Iai au bubuti nakoimi Taan tei, ko ataia. Bon iai au bubuti nakoimi bwa ngkana ai aron te titiraki imarenan te Minitita ao te Tia tei are bon ana tabeka te tabeka. Kanga I aki nora riain ae kam nang rinnako iai bwa iai te Tibiika ae e tekateka ao ngaia ae e na kaira te bowi. Kanga bon irou. Terana am point of order te Tia tei ae ko na taekinna, I a butiko.

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Tibiika, I taku bwa e koaua are ko kamataata are akea n te Rules. Ma I taku bwa te practice are mai imwaina te Tia Babaire, I taku bwa e rangi n tikiraoi. Ma are e kakawaki bwa are boni mwakam man te taibora ikanne.

Ma I taku bwa teina n te tai ae nako te Tia Babaire, e a rangi n raoiroi. Ao ko taekinna ngkai e a kan aki bane te titiraki aio te Tia Babaire, ti tebo ma a kawa naba Taan tei akana tabeman Are a tauraoi naba kain aia abamwakoro bwa a na ongora bwanaia naba inanon te Auti n tei aio. Ao tao tao ti ibukia iraman te Tia Babaire inanon te mena aei, bwa a nang taonaki nako Taan tei tabeman akana a tekateka naba ngkai n tataninga aia tai.

Ma are e aoria te Tia Babaire ae ko karineaki. Kanga bon te bubuti bwa are boni mwakam nanon te Auti.

E koaua bwa akea n ara Rules ao tao e koaua bwa e karioaki te Rules ae e boou ae e boni bwati ngkai.

Ma tera teina are mai imwaina are ti bon taneiai iai te Tia Babaire, I taku bwa kanga ti namoraoi riki iai bwa iai te tai ae ti anganaki. Ti aki ataia bwa e kanga n uotaki anne n nakomai n te tai ae e nako te Tia Babaire ao e butimwaeaki n te Auti aio ao e kabonganaki ao e namoraoi kanoan te Auti aio.

Ao ngkai kai e aki bati n tauaki, e a bon anganaki te aomata ma ana tai te Tia Babaire. Ti taku bwa a kawa naba Taan tei ake tabeman ngkai ti nora nikiran te titiraki, ai ti 8 riki ao te tai ngkai ai ti 11.50am. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao te Tia tei ko a taua ngkai te tai anne, I bubutiko.

Ko a taua bwa ai aron ngkai ko a tuanga te taibora bwa ko mwengaraoi n are mai imwaina ao terana ao ngai tera ae N na karaoia.

N na bubuti ngkami Taan tei. Ngkana iai te bwai ae e karaoia te taibora, I a tia ni kabwarabwara nakoimi. Te Rules are mai imwaina, te practice it put into practice.

Ngai I a tia ni karaoa aei mai moana ni karokoa ngkai. Akea te *timing* ti

te Auti ae e nako ao ngkai e nang nakoraoi, ngkoananoa a bane ara titiraki.

Ma bon taben te Tibiika bwa e na kataia ni *control* aron te Auti, ao I ataia bwa n te tai are I a kabwaka iai au taeka ao e ataia te Tia tei mai Banaba. I a tuanga ngkai n aron are I a tia n tuanga ao ngaia ae I boni bubutingkami Taan tei. An tai rinnako ngkana bon aia argument uoman, te Minitita ao te Tia tei. Ao an katikua nakon te Tibiika bwa e na resolve.

Ao n tokin te tai e a nakoraoi naba.

E bon riki naba n rimwi ara titiraki ngkai ibukina bwa bon iai te bwai ae e riki mai moana. Ngaia are e na bon aki bane ara titiraki, bwa ti kabanea tao iraua te miniti ibukin kaetan te bwai are kanoan ngkoananoa.

Ngaia N nang bubutingkami Taan tei. Te *timing* kanga ngai irou, te Tua aei e rangi n teretere. Akea tain te kauntaeka inanon te Auti n tei inanon tain te *question.*

I rangi n aki understand bwa e aera bwa e na reke tera. Te titiraki ai bon te titiraki naba. Ko ti anga am raa ao ngkana iai te bwai ae ko kani kauntaeka, are bon iai naba ami tool are ikai, te motion, terana. Katokai ikai bwa e na karauaki ni karabinoaki ao ni kauntaekaki ikai.

Ao I a bubuti riki ngkami Taan tei ibukin te kauring nakon te taibora. Keiaki karaoia i tinaniku, ngkana iai ami mena, kam a kawarai naba n au ruu ni kangai; arei ao arei ao arei.

Ma inanon te tabo aei, e a kani boo naba te tai ai ti 5 te miniti. Ngke ti aki katokia ao e a nako.

Ti a nakon ara titiraki are imwina, e a boni bane buokan am titiraki te Tia tei. Kabanean ara titiraki bwa ai bon 5 te miniti ao e a 12.30pm.

E na tabekia te Tia tei temanna mai Makin, Hon. Pinto Katia ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Boutu Bateriki. Te Minitita ibukin Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia tei.

KAREKEAN KAIBUKE AKE A BWABWAKA TABOIA NAKON ATIMWAKORO AKE A TIONAKO

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker. E koaua e kakawaki naba bwa ti na boni kakamaurira inanon te ingabong ae e tamaroa aio te Tibiika. Nakoim, Taani mwakuri, te Beretitenti, te Kauoman. Minitita, Taan tei ni kabane ao ai moara riki nakoia ara botannaomata ao ai bon kain Makin n te ingabong aei te Tia Babaire. Kam na bane ni mauri!

E koaua te Tibiika, I a kan tabekarake te titiraki are e kangai taekana. *Teuana mai ibuakon ana karikirake te Tautaeka bwa e na karekei kaibuke aika a bwabwaka taboia nakon atimwakoro ake a tionako.*

I kan titirakina te Minitita ae rine bwa iraua raoi boon kaibuke aikai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Makin. *Te Tia Babaire, I kani kaongoa te Tia tei ae karineaki bwa boon teuana te booti ae e bwabwaka tabona bon $129,950.* Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I rangi n kaitaua te Minititа ae karineaki n aron katerean boon te booti are e bwabwaka tabona te Tia Babaire.

E aoria te Tia Babaire, ma kanga iai te tabetabe teutana kanga n aron ana kaeka te Minititа bwa ngkai e taekinna ngkai $129,950 te Tia Babaire. Ma N na ti karekea riki mataatau riki iroun te Minititа ae karineaki. Bwa n te kataumwane ibukin te naan islet boat, $2tabun te mirion. Bwa aongkoa anne ibukin 10 te booti.

Ngaia N na ti ngkana arona bwa e kairua anne te Tibiika. N na ti karekea riki otau mairoun te ma e karineaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao tao e koaua are e a bon tia n rin n te boki ni kataumwane te kataumwane iaon te *landing craft* aei te Tia Babaire.

I kona ni manga reitaki ma te Tia tei ngkana bwa e aera ane iaon te kataumwane te Tia Babaire iaon te *landing craft.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao akea au kanganga ma te Minititа. I a kai reitaki ma ngaia, ma kanga ti te bubuti ngkanne. Bwa are aio ngkoa te karikirake are e na anganaki Makin.

Ma iaan norakin te babaire ao tao tera mairoun te babaire, ao e a tia ni kanakoa ngkanne te karikirake bwa e na anganaki riki te abamwakoro teuana.

Ngkanne te bubuti te Tia Babaire buokan te titiraki. Ao kanga e iangoia ngkanne te Tautaeka bwa nakon n ningai ngkanne ae e na kon an angan Makin ngkanne tao te mwane aio bwa e na kona ni manga waakina ana karikirake tabeua mai iai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. E koaua are iai te babaire ae e a tia n nako man te Kabineti te Tia Babaire ni kaineti ma ana moti te bowi ni Kauntira ke te *Full Council* mai Makin are a tangira te booti are te naan *speech boat.* Ao iai ngkanne uowaa ane a tia ni mwakuriakiaki ao iaoni kawaina n raa. Are uoua te speech boat iaan are akea naman Makin. Ma anne ngkanne are e a wakinaki ngkai n te tai aei. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitau nakon te Minititа. Ao e koaua e a tia n roko

ana bubuti te Kauntira ma ngkanne nte mwane are $126,000 anne ai bon boon naba booti akana uowa akanne te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua ae e bwaka teutana te kabanemwane iaon booti aika uowa aikai. N aio ngkai ae I karekea mai irouia au taani mwakuri ake a tabeakina te landing craft. Bwa boon ni kabane booti aika uowaa aikai $60,000 tabun.

Ngkanne iai teutana te kee. Ma are e koaua ngkana manga bon iai rinanoana irouia Kauntira ke tera. Ma aio ngkai ae ara kabanemwane ni kabane iaon te *speech boat* ae uowaa aio $60,000 tabun. Ma ngkana bon iai manga tao te kani kataota riki iai te Tia Babaire, ti bon tauraoi iai n reitaki ma te Kauntira ngkana arona bwa tera ana kan reitaki iaon ana bubuti iaon ana *speech boat* ke tao itera riki tabeua. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. Ko rabwa te Minitita ao nanona ngkanne iai te nikira te Tia Babaire. Ao tao aio ngkanne ae e kona ni kabongana te Kauntira nakon ana karikirake riki tabeua. Ngaia ngkoa anne te Minitita. Ko rabwa

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire. Eng aio n teina moa ae ti mwakuri iai ae ngaia ae ti anga ae $60,000 tabun. Nanona uoua te booti bwa e na save ana purpose Makin are e kainanoia n te tai aei.

Ao ibukin te nikira ngkanne n aron are e tabekia te Tia tei, kanga manga bon te titiraki teuana anne ngkanne. Tao e na okiraki te Kabineti ngkana arona bwa iai te kariaia iai ke e kanga, bwa are anne moa ngkai ae ti tiku moa inanona. Kanga akea moa ara kataratara bwa ti na karokoa n te mwaiti are $100,000 tabun bwa ti na karekei booti ae uowaa. Ko rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a boni bane raoi buokan ara titiraki anne. Ao ngkana ti a tara ara tai, e a bon 12.30pm ai ara tai ni katawanou iaan ara Tua ni kairiri ae ti mena inanona n te tai aei.

Ao tin ang break ibukin te katawanou ao ti a manga kaitiboaki n te aoa 2.00pm n te bwakatai. Ao iai nikiran ara titiraki akana a toka iaon ara ota bebwa, a mang bane n toka nakon te ingabong ibukin kanoann te ingabong.

Ti a motirawa moa ao ti a manga oki imwin ara katawanou.

KATAWANOU

Kiraaka: Taian Kaoti

TAIAN KAOTI

Tibiika: Te moan kaoti n te bwakantai aei, te kaoti ae e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae

karineaki mai Abemama, Hon. Tessie Eria Lambourne. Ao I a kanakoa nakoim bwa ko a kanakoa am kaoti.

TE TABEAIANGA AE KORAKORA IBUKIN ANA WAAKI TE TAUTAEKA N REITAKI MA TIAINA TE KOMINITI

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ai bon te bwana moa ni kamauri n tamaroan te bwakantai aei nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao raou n Tia tei inanon te Maneaba ni Maungatabu ao ai boni kain Kiribati. Kain abau ae Abemama, kam na bane moa ni mauri!

Ao I a kukurei n te bwakantai aei te Tibiika n tabeka au kaoti ae nambwana 3 ae e kangai taekana. *Bwa te Maneaba aei e na kaota tabeaianga ae e korakora n aron ana waaki te Tautaeka ni karaoa nanon ana reitaki ma Tiaina te Komuniti.*

Te Tia Babaire e riai ni mataata imwain ae I kanakoa kanoan au kaoti aei. Bwa te kaoti aei bon ibukin ara Tautaeka, e kaineti ma ara Tautaeka. Ao aei aron karaoan tibwangana n te reitaki ma Tiaina ao e a manga reitaki ni karokoa te tai aei.

A rawata bwaai aika a tia n noraki, ana babaire te Tautaeka ao bwaai aika a tia n noraki ae e a tia ni karaoi te Tautaeka ae ngaia ae e karika te tabeaianga iroun te botannaomata.

Bwa te bwai ae noraki ngkai bwa te Tautaeka e a moanibwaia nanon Tiaina ke te bwai ae tangiria Tiaina nakon nanon ana botannaomata ke te bwai ae e tangiria ana botannaomata. Ao N na kabwarabwarai bukin ae I taekinna aei.

a. Ni manga moan te reitaki ma Tiaina ao ni karaoan ana babaire te Tautaeka ni moan kanakoan Taiwan ke ni manga karokoan Tiaina, ao bon te babaire ae kanga e kakuba nako. Ae I taku bwa tiaki ti Kiribati ae e kubanako, a boni kubanako naba kain mronmron ni babaire te Tautaeka ao raoia n Tia tei ake a mena inanon aia bwatei are Tobwan Kiribati.

   Ao e kubanako Kiribati bwa e aera ngke e aki moa okiraki n anaki nanona ibukin te bitaki n aron ana babaire te Tautaeka. Ao e na uringaki bwa imwina te tai anne ao iai te titiraki ae kaweneaki nakon te Tautaeka bwa iai ana iango ni katoka te reitaki ma Taiwan ke akea? Are nanon ibukin karokoan Tiaina ao e taekinna bwa akea.

   Ngaia anne ae te moanibwai ae I taekinna bwa e kakubanako te babaire, ti aki te bwai ae e kantaningaki.

Ao ngke e kabwarabwara bukina te Tautaeka ao bon oin bukina raoi are e taekinna, bwa bukin ae Tiaina ti ngaia te aba ae e kukurei ni kaboa te *Embraer* n te buoka are te grant are tiaki te loan, te bwai n tangira.

Ao aei ngkanne bukin ae ti tabeka te kaoti aei, bwa e oti bwa e a rangi n rawata bwainikirinan Kiribati iroun Tiaina n aron nako ana moti n taeka are e a tia n angan Kiribati ao aki koro nanoia.

Aei bukin manga karokoan Tiana bwa ibukin boon te *Embraer.* E anga boon te *Embraer.* Ma ngkekei ni karokoa ngkai e tuai man bwanin boon te wanikiba aei n roko inanon bain te Tautaeka ke iroun Kiribati. E aera ngkai ti kariaia, e aera te Tautaeka e kariaia bwa e na teimatoa Tiaina n aki kakoroa nanon ana moti n taeka nakoira.

A taku naba bwa e na korakora riki te kabwaia ae e na reke mairoun Tiaina ni kabotauaki ma ae e rereke mairoun Taiwan.

E tuai nora Kiribati te kabwaia aei bwa e kangai ana taeka Tiaina. Tai raraoma Kiribati bwa buoka ni kabane are e anganganiko Taiwan, ti na bane n onei mwia. Ao ti a noria, Taiwan e angangan Kiribati $11te mirion ni katoa ririki. Iraua ngkai ae e a tia n anganira Tiaina ni bonota mwin te mwane anne? Ti $6,000,000 tabun ae e a tia n anganira n irekereke ma kanoan ana buoka Taiwan.

Iai naba ana buoka Taiwan are e buokan ana kataumwane te Tautaeka ke te *budget support* $1,000,000. E nga ana mwane Tiaina ae e a tia n anganira iaon te itera anne.

Ni katoa ririki ao Taiwan e angan Kiribati ke ataein Kiribati te *Scholarship* bwa a na nako n reirei i Taiwan. E tuai mani bono naba mwin anne. Anga ana *scholarship* Tiaina ibukia ara roronrikirake bwa a na teimatoa n rereke kabwaiaia man te reirei ni Kura aika a rietata.

Iai naba kanoan te reitaki ma Taiwan are te iraorao ma te te O n aoraki ae te *Mackay memorial hospital* i Taiwan. Kanga te itaritari imarenan ara O n aoraki ao ana O n aoraki Taiwan aei.

Kanoan te reitaki aei a tiraua buoka aika a tia n reke iroun Kiribati, te naan bwai ni mwakuri n te O n aoraki. A roroko ana tiim te O n aoraki aei uoua te tai ni katoa ririki n ibuobuoki n itera aika a rawata. Te rii, te mata, te buro, a tiraua.

E anga onan mwin aei iroun raraora are e taku bwa e na karaoi.

Aikai katoto tabeua aika e oti iai bwa e aki moanibwaia nanon Kiribati te Tautaeka bwa e a moanibwaia nanon Tiaina bwa e ira nanon Tiaina. Bwa ngke e aki kakoroi nanon ana Moti n nano aikai ngkai e a manga okirira ao ti aki tabe iai. A bua aia reirei ataei, te naan *scholarship. A* nga onean mwia. A bua aikanne. A nga buokaia riki ara botannaomata n te naan mwakuri n ibuobuoki n te O n aoraki are e rereke mairoun *Mackay Memorial hospital.*

Ao I rangi n kukurei n taekinna bwa ni karokoa te bong aei ao iai temanna nikiran te Aoraki n ana O n aoraki *Mackay* ae teimatoa ngkai n tararuaki ae e mena naba ngkai ikekei Tamaroa Kaewaka. Ao ti rangi n kaitaua te O n aoraki aei.

Ao aikai te naan ibuobuoki ae a bua ngkai, bwa are ibukin ae e iraki te bwai are e tangiraki iroun raraora ae Tiaina ngaia ae ti waekoa ni karaoa anne.

Mwin naba ana babaire te Tautaeka n are te kakubanako ni babaire arei, ao a rotaki naba kain Kiribati ake i Taiwan n te tai anne.

Aika a rotaki. Ataein te reirei, ao aei te bwai naba ngaia ae ti a rangi n tabeaianga iai iroun ara Tautaeka n aron karaoan nanon ana reitaki ma Tiaina, bwa are kanoan ana Moti n nano Tiaina nakon ara Tautaeka.

Bwa ataein te reirei ake a mena i Taiwan, a na mwaing nako Tiaina. Aoi ai ataei ake a bubuti are a boni kani bane aia tai bwa a na tiku i Taiwan ni kabanea aia tai.

E roko bwanan Tiaina ao e taku bwa ti na angania naba te *scholarship.* Iai ake a bubuti bwa a na karaoa aia reirei ke tao a na reitanako aia reirei ni Kura aika rietata n te Betebeke.

Bwanan Tiaina are e kanakoa te Beretitenti n an marooro ma taan kareke rongorongo n 7 Okitobwa 2019, ao e taku bwa Tiaina e a tia naba n kukurei bwa e na angania naba te *scholarship.*

Ma tera ae e riki te Tibiika? Bon akea naba iran nanon te bwai are e a tia n anga Tiaina bwa e berita nakon ara Tautaeka bwa e na karaoi.

Ao ti nang uneakina riki aei bwa iai bwanan ara Beretitenti ae e kanakoa n te rerio ni karau nanoia kaaro ake natia ake a reirei i Taiwan.

Ao aei e oti bwa e a tia ni kekewenaki Kiribati iroun Tiaina mati bon teimatoa naba n rabwatia bwa ti teimatoa n te tei ibukina. Bukin tera?

Bukin tera ngkai ti kariaia bae na karaoaki aei nakon abara ae Kiribati. Ao ti berita.

Ngke ti anaa ara berita n te Maneaba ni Maungatabu bwa ti na kabura ieta Kiribati n taai nako.

E bura Kiribati n aron ana waaki ngkai ara Tautaeka ni karaoan nanon ana reitaki aei?

I tak bwa e rangi n mataata bwa ti a kariaia bwa e nang nakonako iaora Tiaina n aki kakoroi nanon ana berita nakon Kiribati. Ao anne ae ti uneakinna ao riki ngke e a bon tia n nako bwanan Kautun abara. E aera ngke ti aki irantanga te bwana anne ao e nga mwina.

A rawata ataei aike a reirei ngkoa i Taiwan ake aikoa, a bon iangoa aroia n roonia bwa are iai ake e anai te Tautaeka bwa e buokia. Ma e rawata naba ae aki.

Ao ataei aika iai tabeman aika a oki n nakomai ao aikoa bane aia reirei. Bwa iai tabeman mai ibuakoia ae akea aia reirei i Tiaina, ke akea aia *program* i Tiaina, ao a tuangaki bwa a na riai ni kakaea riki aia *program* teuana.

Ao aei ngkanne kaotan ae e a moanibwaiaki nanon Tiaina bwa e aera ngke ti aki uneakinna nakon Tiaina bwa e na riai ni kakoroa nanon te bwai ae e tia n taunga ara Tautaeka.

Ao aei tiaki te rongorongo ae aera, te rongorongo ae e bon taekinna te Beretitenti.

Te naan Aoraki te Tibiika. N te tai are e toki iai te reitaki ao akea te babaire ibukia bwa tera. E aki moa kakaeaki tao te tabo ae a na nako iai i Tiaina ke tao tera. A boni katukaki naba.

E korakora te tabeaianga, te maroa, ao te maku irouia ara Aoraki.

Ao e koaua bwa I ataia bwa are n te tai anne ao I mwakuri ngkanne i Taiwan bwa ana *Ambassdor* ngai Kiribati. Ao I nora te kanganga anne ao aei tiaki te bwai ae e raba bwa are bon aia koraki Aoraki aikai ae ngaia ae a bon takakarua tera aroi ara koraki.

Ao aikai te naan katoto aika a rangi n mataata ao e bon ataia te botannaomata. Angia ara Aoraki aikai a tibwa otinako, a tibwa korokoro. A mena n te naan mitin ni kamaeu bwa a kaikeikeaki iai, ao ngaia ae ti teimatoa ni kakaitau nakon te O n aoraki are Mackay Memorial hospital bwa e teimatoa ni buokia ara koraki. Ao ngaia are nikira ngkai, te kantaninga bwa e na oki inanon namwakaina aika a na roko.

A rawata bitaki ae ti a tia n noori iaon Kiribati.

i) Bitakin kanga te kauring ke te bwai are e tei imatan te Maneaba ni Maungatabu ngkana ko rinnako, *te monument.* Aei are karaoia ngkoa te Ambassdor n Taiwan are e mena i Kiribati. I taku bwa aikai bitakin kamaunakin matan ana buoka Taiwan nakon Kiribati. Bwa bukin tera? Bwa e na aki matanuninga Tiaina iai, bwa e a matauninga Tiaina iai. Ngaia are te bitaki aei, e bitaki aran te park are i Betio *Taiwan part.* Aikai waaki bwa tera kakawakin

te bitaki aei n akon Kiribati. Ao aei e oit iai bwa ara Tautaeka e a irira nanon Tiaina.

Teuana riki ae e nang bwa aei bwaai aika a riki riki n taai aikai ao e rangi n korakora te kanganga ae e na kona n riki iai Kiribati.

Ao aei karinaia onoman (6) taan rabakau n te Ununiki i Kiribati n te tai are e a kainaki iai Kiribati. Akea ae e kariaiakaki n roko i Kiribati. Ma bukin tera ngkai iai I-Tiaina aika a kariaiakaki n roko, ao e taku te Tautaeka bwa a rangi n kainanoaki taan rabakau aikai.

Ao tao ngke arona bwa aki roko. Tao e nang mate te botannaomata i Kiribati bwa e nang kanana? Ao a tiraua ara kaimoa ake a bon teimatoa n tuai kona n okira Kiribati. E aera ngke e aki naba kakaeaki angaia n oki ao e aera ngke a karinaki kain Tiaina.

Ao aei e oti naba bwa aki moanibwai ara koraki. Nanon ana reitaki ngkai ara Tautaeka ma Tiaina.

Ti a manga tarai ae tao iai ae e noria ke tao akea ma ngkana kam nora ngkai ana kaa ana aobiti Tiaina. Ao e moanaki nambwana man 1, ao tao e kakawaki bwa e na kabwarabwaraki aei. Bwa te nambwa ae anganganaki aia kaa aobiti mai tinaniku ake a mena iaon abara, anganaki nambwa teuana te aba are e moan tei ana aobiti iaon Kiribati.

Ao aei ana nambwana ngkoa Buritan.

Te kauoua (2), Aotiteria bwa ngaia te kauoua n roko, ngaia are 2DC anne.

Nu Tiran te kateniua (3), ma ngkai ti a mimia bwa ti a tia n noori kaan ana aobiti Tiaina. A nambwa 1. Aei ae kamimi. Bukin tera ngkai a nambwa 1, e aera ngke aki nambwa 4 ao are a bon roko ngkoa anne aia nambwa ao e aera ngke e aki kaokaki nakoia.

Aikai te naan bwai aika a noraki.

Teuana naba ae e noraki tao n tain te kambein ae e nako aei. E a bon ira buakon te kambein te *Ambassdor.* Aei e kariaia te Tautaeka.

E a tibwatibwa te naan bwai n tangira tao i Tarawa Teinainano ao te naan taura tiora ma te naan raa riki. E ira ana tiim te Tautaeka ni kambein iaon aba.

Aei e rangi n kataburoroko iaan tuan te reitaki n iraorao n te aonnba; te *Vienna convention on diplomatic relations, Mwakorona* 41 (1). E rang katabuaki bwa a na aki noraki Taan tei man Tautaeka tabeua bwa a na rinnako inanon ana waaki te aba are a mena iai.

Ao ti na uringa bwa te Tiaina ae e nang ririba te tokobito n ana waaki i abana. Ao e aera ngaira bwa ti kariaia bwa e nang roko teuana te aba bwa e nang boni karaua ni inaomata ni karaoi mwakuri aika a biri tinanikun nakoaia.

Ma aei ngaia e kariaia te Tautaeka. E kariaia tea Tautaeka ma e kangai ana taeka te *Ambassdor.* Anne bon kanoan karaoan tibwangau bwa N na karikirakea te reitaki. Ao e aera e a toki ana mwakuri te Ambassdor bwa ti a tuai manga noria ngkai n nakonako n tibwatibwai te naan bwain tangira.

Ti tuai manga noria n roko n abamwakoro ae e tuai roko iai. Bukin tera? Tao bukin ae e a toki te kambein.

E a toki tabena are ngaia are e taku bwa e nang kakamwakuri iai n tain te kambein. Anne teuana naba ae e mataata iai bwa ara Tautaeka e a kairaki ana waaki. Aei norana ngkai bwa a rawata bwaai ae a karaoaki ae e a moanibwaiaki nanon te aba teuana iaon nanoia kain Kiribati.

I taku bwa te bwai ae e kakawaki bwa e a rawata mwamwanakin Kiribati iroun Tiaina.

Ti ongora n tain te kambein bwa e nang kamoamoa Tobwan Kiribati ngke e kaotinakoa ana Moti n nano ao e titirakinaki bwa a nang kanga ni mwaneni am Moti n nano ae e a rangi n tiraua? Ao ngaia e kangai; iai raraou ae e bubura kaei angan baina.

Anne bon ami taeka n tain ami *launched.*

Ngaia anne are bwanami a bane n ongo kain Kiribati. Ao ngkai e a tangiroa Kiribati bwa kam nang kakoroa nanon ami Moti n nano ni kabane n ningai? Ao ngaia kam taku bwa akea ami kanganga iai. Bwa are kam a karaoi kanoan ami berita, ami Moti n nano ae ka maki kona moana bwa are kam onimaki. Ao e nga ngkanne raraomai ane e bubura angan baina ao ti a noria. Aikai bwaai aika a oti iai, ngaia ae ti tabeki tabeaiangan nanoia ara botannaomata.

Ao kam na kangai; ma are e a tia n rinerine Kiribati. Kiribati e rineiko ibukin kanoan am Moti n nano. Ae ngkai ko a tuai mani kona ni kakoroi nanoia. Ao anne ao ko aki okiria kain Kiribati n te moantai. Ao ngaia anne ngkai te kanganga ae ti noria, ti tabeaianga iai. Bwa te Tautaeka aei, ara Tautaeka aei bon ara Tautaeka naba ke tao ai tiaki ara Tautaeka bwa aia Tautaeka kain aba tabeua. Ao I karautaeka n taekinan aei te Tibiika, bwa are aei bon te taratara ngkai. Bwa are a rawata Kainibaire aika uruakaki aika a rangi n kakawaki ibukin kamanoan Kiribati ibukin karinaia tao taan rabakau. Ngke arona bwa aki rin ao bon akea naba te kanganga ae e na reke nakon Kiribati.

Iai te naan bubuti ibukin te tia rabakau iaon te mitin ni karao ran. E taku te Tautaeka bwa are e kanganga moa rokoia bwa are tain te Aoraki, ma iai aika aki kanganga rinia.

Ao aikanne kanoan te tabeaianga ae ngaia ae ti a uota iai te kaoti n te tai aei. Bwanan te botannaomata ae e tabeaianga n aron taran ngkai ana tobwa Kiribati, ana tobwa aia

Tautaeka bwa ti tebo aika a momoanibwaiaki nakon boni ngaia.

Kam a ongo bwanaia kaimoa, a teimatoa n tangitang. Ao ngaia aika a kotokoto. Ao e aera kain Tiaina aikekei a karinaki, ao e aera ngaira ngkai e aki iangoaki rokora ao kai iai naba kaibuke.

E aera ngkai ti aki kariaiakaki bwa ti na ruo ngaira ake ti roko i Kiribati ao ti aki karuoaki. Aikai kanoan te tabeaianga ae e korakora te Tibiika iaon ana waaki ara Tautaeka, ana waaki n irekereke ma karaoan nanon ana reitaki ma Tiaina.

Ao aikanne kanoan te marooro iaon tabekan te kaoti aei, ao I a kukurei n tabeka te kaoti ae e kangai. *Bwa te Maneaba aei e na kaota tabeaianga ae e korakora n aron ana waaki te Tautaeka ni karaoa nanon ana reitaki ma Tiaina te Komuniti.* Ko rabwa.

Tibiika: Ngkai e a bon tia ni mwemwe ana kaoti te Tia tei mai Abemama, ao N na angan moa ngke te Tautaeka bwa e na anga ana kaeka iaona. Ao N na angan te Beretitenti ae karineaki, H.E. Taneti Mamau. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua ti a reita te kamauri n te bwakantai aei n reitaki ma taan ongora, kain Kiribati ao ai boni ngaira ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Ao e koaua te Tia Babaire, e rabwa tabekan te kaoti mairoun te *Leader* n te Kaitara n aron taekana ane e a tia ni warekia, kaotan te tabeaianga bwa e aki karaoa nanon kanga te reitaki ae e riai te Tautaeka bwa e a ongongora iroun Tiaina.

Kanga ai akea bwanan te Tautaeka bwa e a ongongora iroun Tiaina ae ngaia tao anne ngkanne kaotan te tabeianga. Ao I karautaeka *Madam Speaker* ao riki te *Leader n* te Kaitara ao boni kain te Kaitara are aia kaoti aei bwa e aki butimwaeia moa te Tautaeka n te tai aei, ao a bati bukina ae e aki butimwaeia te Tautaeka.

Ao teuana ae tao e a boni boboto naba, kanga ti aki te oi ni kaoti. Ti kantaningai riki aika kanga a nano riki, ma aikai a manga oki naba kanoan te kambein. Ao tera, ti a tia ni kaekaki nakoia ara botannaomata. Akea riki aika a kona ni kakaei nakai, bwa a manga kaoka naba are e a tia n te kambein n tatakaruaekaki. Are ti a tia ni katerea nakon Kiribati ni kangai; Kiribati ae aei, bairea anga am babaire. Ao e taku; a tounako kain Kiribati. Ma e koaua, ma tao tounakora riki ngke e bitaki mairoun Tiaina nakon Taiwan n 2003. A kaongoaki aomata. Ao N na tuanga te *Leader* n te Kaitara. Te Tautaeka are e bita te reitaki ma Tiaina ai 23 tabun te ririki ngke e reitaki ma Taiwan. E okiria ana botannaomata? E kakubaia. A kubanako naba kain Kiribati bwa tera ae e riki? Ata te waaki n Tautaeka kain Kiribati ae bon tiku iroun aia mwioko irouia aia Taan tei ke kain te Auti ni Maungatabu

ake a tia n rineia. Ao iai tabeua ake a bon tiku bwa ai ana babaire te Executive ke te rabwata n Tautaeka ae e Inaomata are e kateaki. Mai iroura e rangi n kiraati bwa ti karaoa te babaire imwain te rinerine bwa ti angania ara botannaomata.

Ao e a manga oki naba ngkai te bwana aei ao e katuruturua ae a tounako. Ao e katerea n te moantai te *Leader* ao e kangai. Bon ti te kaoti ni bakarerea te Tautaeka, e aki bakarerea Tiaina ma an bon iangoia.

E a kanga n ae e ti bakarerea te Tautaeka ao e aki bakarerea Tiaina. Bwa anuan te Kaitara aei ao tao nake a tia n raa, a tatakaruaea Tiaina ni kabuakaka, ao boni ngaia taan moan aomata n nakon Tiaina ni karebwerebwe. Ti a butiko te bwai arei, ti a butiko te bwai arei. Tera te anua anne? Bwa anuaia nakai, ao a kaitia ngkai man aia kaoti nakon te botannaomata.

Bwa ti ara kaoti aei, ti na ti bakarerea te aki onimaki nakon te kairiri ao te Tautaeka bwa e kamatauninga ami kaoti.

Uangaun ma niman (25) kain Tobwan Kiribati ae e kaira Kiribati. Ao e ngae ngke bon ti rabwatan te Kabineti 14, ma am kaoti ko a tia ni kamangorira ni kabane ngaira aikai. Ni kamangori abamwakoro ao kain Kiribati ake a tia ni katuka te mwioko bwa ngaia ai bon akea ara iango bwa ti a irira Tiaina. E eti anne? E eti tao ngkana ko ti bakarerea temanna te kairiri ma ko mwaninga bwa are rabwatan te Tautaeka. Ti tekateka ngaira kain te Kabineti ikai, irouia kain ara *party* ake 25 ni kabane ae ngaia ae ti bane ni bwena te kairiri ngkai: Tobwan Kiribati *party.*

Ao ngke ko kangai, akea bongami. Ko a boni bane naba ni kamangoria kain *Tobwan Kiribati party,* kain te Kabineti ao kain Kiribati ake a tia ni katekateka te tabo ni ikotaki naba ma kain aba ae Abemama.

Ao e taku; ti a kubanako. Anne teuana te kubanako bwa e a boni karaoaki naba te boraraoi. Kai ngaira naba ti rangi n tounako, ti nang tounako ngke boni kain ara *party* ao ara Tia Babaire n ara *party* e a nako ni katairiki ma kain Taiwan. Ti bane naba n tounako iai bwa ti kangai; ai antai te tia kairiri ae ara Tia Babaire ae e a ti nako naba ni katairiki ngke e a tia n ataia ao e a tia n tuatua bwa ti nang waekoa ni kitana Taiwan bwa ti na iraorao ma Tiaina.

Ngaia are irou, te iraorao ke karaoan te reitaki ae katawe. Bon anne ana babaire te Tautaeka. Ma ti nora riaina ae ti na karaoia n te tai arei bwa tina angan Kiribati ana tai. Bwa ngkana e a taku bwa e aki raoiroi Tiaina bwa e raoiroi Taiwan, e a karako naba ara tai ni kaota raoiroin Tiaina n te tai arei nakoia te botannaomata.

Tao e koaua, are a maan ma Taiwan. Ti karinea ao ti kaitaua naba te iraorao ma Taiwan, a rawata ana ibuobuoki nakon Kiribati.

Ma are bon arona n te tai teuana ma teuana bwa n na rimwin ngkanne anne.

2. E taku bwa oin teuana te reitaki are ti katawea iai, bwa are Tiaina e a kukurei ni kaboa te *Embraer.* Ao e bon eti, e a kukurei.

E a tia ni kabwaka US$17,000,000 tabun ao e rairaki $20,000,000 ke e kan $30,000,000. E tuai n tabwanin bwa iterana boona. Ma are e eti e tuai tabwanin ao ti aki kani kairoroa te Tautaeka bwa are e bon tuai ni karaoaki te wanikiba.

N te aoraki ae *Covid-19*, a in naba taabo ni karao bwai n te aonnaba bwa are taani mwakuri. E raoiroi ikai bwa are ti bon waaki ngkai. Ti waaki n taromauri, ti waaki.

Bitineti a boni waaki ni kabobwai. Aki tiatianaki. N aban tinaniku e bane n tiatianaki aron te mwamwananga.

Umwantabu a kainaki, a taromauri aomata man aia auti. A mwakuri man aia auti.

Ngaia are taabo ni karao bwai, taabo ni karao wanikiba aikoa naba kona ni karaoi aia karaoi ni kaineti ma te naan ota ake a tangiraki.

Ngaia are e boni bae, e tuain Biira ni karaoaki ara kauowa n *Embraer.* Ae iaoni aoraki aei ao e a karaoaki.

Ngaia are Tiaina e a ti kabwaka moa iterariki nakon $13 te mirion.

Ao ko kangai; e tuai mani koro nanon bwaai ake ti a tia ni boraraoi ma Tiaina. Ai tibwa 1 tabun ara ririki ma Tiaina ao e manga kabouaki.

Kiribati ko na kantaningaia bwa e na waaki te reitaki ma Tiaina ao a na rikirake. Ao ko taekinna bwa ti ae e anganira Tiaina n te buoka ti $6te mirion tabun ma are ko aki kabwaninna. Bwa e aera ko bon aki kabwanina te ongora bwa e na ongora Kiribati. US$6.7 te mirion ao ngkana ko rairia nakon te mwane n Aotiteria ao e boni kani $10te mirion n te moantai. Ai tibwa anne kanoan 2019. Ao anne ti te *live youth* $6.7 tabun te mirion.

2020 ngkai e a tabwanin ana ibuobuoki Tiaina. Tibwangana n te ririki aei, are ai bon ana buoka n te ririki ai $19 te mirion. Kam a ongora Kiribati bwa are tao e aki karaoa ana ukeuke Mataniwin te Kaitara.

$19te mirion ni kaitara ma ti $11m ke $13m ngkoa mairoun Taiwan. E aki raka ngkanne anne.

Ao aei ti te buoka. Aki warekaki ngkanne ana buoka Tiaina aika a mwaiti i tinanikuna.

E a tia ni buoka te Runga. E a tia ni buoka aron mwanenakia taan butiboro ake a nako n roko i Tiaina. E aki warekaki anne bwa irabubua te nga.

Te naan taura ake a tia ni tibwatibwaki ao n reitaki ma taura ake a bon tia tao tibwan te abamwakoro ake a boni bubuti n reitaki ma a nako Taan tei ni kawara Tiaina.

Bwa ae ti a noria ngkai n ami titiraki, tao kam a matara n nako ni kawara Tiaina ao ti kangai. Ti a karini ara titiraki n te Auti n tei ni bubuti ibukin tauran ara abamwakoro. Ma are ti na boni kaoki ngkami nakon Tiaina. Bwa are tauran abamwakoro bon ana waaki te Tia tei temanna ma temanna n nako ni kawara Tiaina. Ana kekeiaki te Tia tei. Kam na kaoti ngkami naba bwa kam kekeiaki, bwa kam nang aki taningaroti are kam a kakarokoi rinanon te Auti ami bubuti bwa ngaia kam matara nakon Tiaina bwa kam rawa nakon Tiaina ao kam nang rabuni ngkami n ana Auti n tei Kiribati bwa ai kawain ami bubuti.

E aonikai ami waaki bwa are tao bon iai anuami ae e aki raoiroi.

Ao kam a manga taekinia ataei. Kai e rabwa ma are e a taonaki nako naba te kanganga aei n te Aoraki ae e abwabwaki. Ao ke e mena e bane ni kakoroi nanon Moti n nano Tiaina ake e na anaia ataei ake a reirei i Taiwan n nako kareireia i Tiaina.

Ao ibukin ongorami. Ake a reke tikuia i Kiribati bwa a tuai n reke nakoia. Iai ngkai ae a waaki n te *USP.* Bwa are a boni kakamwakuri ataei aikai ao e buokia te Tautaeka n Tiaina.

Ao ngkai e bae aikai, e aki kona n ae a karekei aia reirei ikai. A waaki ngkai n reirei n te semester iaan te marooro ao te bubuti bwa are bon iai tuan ana ibuobuoki Tiaina.

Ngaia are e kairua ae aongkoa ake a tiku i Kiribati, aikoa reirei. Ane a reirei tabeman n te USP Centre. Tao e karako ami kakae, karabaaba riki ami kakae. Nakon ae kam a tabeki ami bukibuki ikai ao aki oioi raoi.

Ao kanga ti a manga bunri kaua naba. Ti a manga bunri naba kaua te naan kamataata are e a bua tia Kiribati ni kaman mataata iai.

Ao e koaua n reitaki ma Aoraki. Ngke e karaoaki te babaire arei ao e koaua a bon tabeakinaki naba Aoraki. Tiaki n ae aki tabeakinaki. Aikai naba Aoraki bwa are ataei ao Aoraki a mena naba i Taiwan. A reitaki naba.

Natin naba ai mwaneu temanna e *operated* bwa e heart, e rin n te O n aoraki i Taiwan. Natin ae ai mwaneu. Ao e bon roko aia mena, e a kanga arora ngkai. Ao I kangai; are bon te babaire. E a tia ana babaire te Tautaeka ma are akea te onimaki n taainako imarenan reitaki ma Tautaeka. Kanga akea te Tautaeka ae ngkana e reke te bitaki n te iraorao, ao e na kareke kai nakoia Aoraki ke e na karekekai nakoia antai. Ti kaitau nakon Taiwan bwa e kabanea ana konaa n tararua ma are iai ana boraraoi. Tao ngkana a tiku aikai, ai bon taben te Tautaeka ni kaitarai.

Ngkai e a rawa Tiaina, ai bon taben te Tautaeka ao ae e bon tabe iai te Tautaeka.

Ti iai ngkanne ataei are bon iaan aia koaua, e nang boni bane aia programme ke bon iai aia funding ae

a karekea ke tao a boni mwakuri, a kona ni kaboi tikuia ikekei. A bon tuatua ae a bon tiku n oin nanoia. Ma tera ae e riki? A manga karokoa ngkai aia bubuti ataei akanne bwa e reke aia kanganga man ana Immigration Taiwan bwa tao e aki rangi n iraorao ma a karokoi ngkanne aia bubuti.

Ma akanne bon iai ataei ae tao e kani ngaun ake a bon raa. Iai ataei ake ataein te O n Aoraki, te naan medical student; a kaman bubuti. Ngke ataia ae a ongo aningin te rongorongo ao a karokoa naba aia bubuti. Tera ngke ai bon ara *final year* ke ai ara kauoua ae ti nang bane. Tera ngke e nanoangaira te Tautaeka ni boni katikuira bwa e kaokoro ara *program* ae ti na manga nako ni karoaia i Tiaina. Ao anne e rinanona te Tautaeka.

E katikuia ikekei ao tera, ai bon ana kaoti te Tautaeka. Akanne ao ngaia ti rangi n kubanako ngkai a tabekaki ae e mena ao te bwai ae e anaki iai, ngaia ti a nonon rikaki nakon Tiaina iaan tuan te Tautaeka n Inaomata. Anne ana *sovereign right te country.*

Anne inaomatan Kiribati, e a tabu roroko ae e na bura ieta te Tautaeka teuana n n eekanako ana babaire ke inaomatan te Tautaeka teuana.

Ngaia are ti rangi n nanokawaki bwa e kamangora te Tautaeka. E kamangoria kain ana Tautaeka Kiribati, e kamangoria kain Kiribati te aeka ni kaoti aei bwa bon akea te a eka n Tautaeka n te aonnaba ae ngkana ko kateaki iroun te botannaomata ao ko na riki bwa kanga wiin ke ana *puppet* ke tao ana bunnatoi te Tautaeka teuana ae e bubura. Akea anne, bwa are e tei Kiribati bwa te Tautaeka ae e Inaomata.

Ngaia are anne ae e aana iai te totoko n tera. Ao manga te kaa. Ti a manga bukinaki ibukin nambwan te kaa. E rokoroko ma nambwan te kaa.

Ngkanne ani bon tarai ngkanne aekan kaoti aikai, e na ongora Kiribati. Nambwan te kaa, e tiku iroun te baere e aranaki bwa te Kiribati Land Transport Authority. Anne ngkanne akea rekerekera ma are e a tia n roko aia numbering, ao e eti. E *concern* te Tautaeka rinanon te *Foreign Affairs*, e a tia ni kanakoa ana concern nakon te rabwata aei bwa e aera ngkai e a manga biti nambwa. Akea ana karikibwai iai te Tautaeka bwa are e bon tei te rabwata arei iaan te Tua.

Ngaia are baika aera, iaon are bitakin ke oneakin tabeua te naan *signs* ke tera. Are *Madam Speaker* tao bon ana waaki te Tibiika are mai imwaina, ti aki roko n aron ana mena te Auti n tei. Ma kanga ongora e uruaki bwa e bwaka bain te mena ae kanga e a tangira te *maintenance* ao tao ibukin are e boo ikai. E *host* Kiribati ao e boo n te Auti n tei bowin te Betebeke iaon te *Anti-corruption.* Ao anne are iai katamaroa tabeua ao tao arei are e aera. Raon are te park are bon arona.

Ngkoa ngkekei ngke e anga baina Taiwan bwa e na buoka te park are i Betio, ngaia are e aranaki bwa Taiwan Park. Ngkai e a manga roko Tiaina, e a manga anga baina bwa e na buoka te katamaroa n te *park* are i Betio. E a manga bitaki nakon tera. Ma are e aki toka Tiaina, e aranaki bwa Tobwan Kiribati park ke tera. Ao tao aikanne n irekereken te *Ambassdor,* ti a tia ni kaitiaka anne. Bon anne aia bubuti tao Tarawa Ieta riki are e nako te *Ambassdor n Tiaina* bwa are a boni bubuti kain Tarawa Ieta bwa iai aia karikirake ae akaoa iai te *Ambassdor.*

Kanga akea rekereken te Tautaeka ae e kaira te *Ambassdor* bwa e na buoka te kambein. Ao e bon eti kanga akea rekerekeia ae e na rekereke ma te kambein.

Ngaia are man taska tabeua kanne ao ngkai e a boo autai, I karautaeka ngkana tao e tangi beroro au marooro. Ma bon anne ti karautaeka bwa ti totokoa te kaoti ae kanga e aki anaki raoi.

Ngaia are man taeka tabeua akanne ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Kuria, Hon. Banuera Berina. E nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire, I tabe n ongora arna marooro te Beretitenti ao a bati baika e aki kaekai man ana tabeaianga te I-Kiribati are e mwemwekaki n te kaoti aei.

Te Tia Babaire e aoria bwa N na kaeka moa teutana. E aki n nakonakoakina te Beretitenti taekan ngkoa te Tia Babaire n Tobwan Kiribati are e katairiki ma kain Taiwan.

Ko kanga n ataia te Beretitenti. Ko kanga n ataia ae katairiki te Tia Babaire ngkoa n am party ma Taiwan. I kaongoi ngkami n au meeri. I aki karaba, I karaba?

Ao I kaongoi ngkami naba inanon au meeri anne tabetabe tabeua. Ao ko kaekai raoi ke ko aki? Ko kaekai ao ko tuanga Kiribati bwa ko kubanako ngke ti kitani ngkami. E aera, au kantaninga ngkai bwa e a toki kubanakom.

Bwa are I boni koroboki nakon ami *party* anne bwa e na kaongoko ae N nang nako. Ao I kaongoi ngkami naba bukin nakou ae teniua bukina ae I koreia inanon au meeri arei nakoimi.

N na kabwarabwarai ngkai bwa tera kanoan au meeri.

Te Tia Babaire moan te kakawaki ae ngko ko teirake ni taekin am koaua ao a boni koaua.

Ngkami kam a rereke n te mwaan are e kinaki teuaio bwa te Roia. Ma e aera te Roia, kam kona ni kaotia bwa e nga au keiti teuana ae I tokanikai iai n te kewe. Kam kona? Kam aki.

Iai mai ibuakomi ae kam a tia ni kawara te Roia ao e tuangkami bwa e na kewe? Akea ma iai te bwai teuana ae e reiakinaki naba te Roia

ao e kataneiaki inanon tibwangana, kuneakin te tia kewe.

Man am rongorongo are ko anga ao man am bebwa ake ko koreia ao man am mwakuri ake ko karaoi, ao anne te bwai ae ti rangi n riribaia te Tia Babaire. Kamatenakin kunim bwa ko taku bwa kao aki kakaraoa aio ao am bebwa a bon oti bwa ko karaoi.

Ti aki kakaraoa aio te Tautaeka ma am bebwa ao am babaire mai imwain aika inanon baira, ko karaoi. Ti ririba te *corruption*, ma ngkana ti okirikaki ao ti mimi bwa ko kanga n taekin bwaai aikai ao ko aki kunnainga iai.

Ma e aoria te Tia Babaire, N na nakon te kaoti ngkai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e taekinaki bwa Tiaina e buoka te *sport* ke te takakaro, te national *tournament.* E eti, ma ti ataia ngkai te Tia Babaire ae akea te *tournament.* Akea te *national tournament,* akea. E na karaoaki n 2023. Terana are e mwakoro n am Moti n nano Tobwan Kiribati. Ko kaunga te takakaro, ko kaunga ao ngkai tera aan am babaire. Ko taku bwa ko a katotonga te *Olympics* are a katoa 4 te ririki. Ao e a kanga am Moti n nano? Are ko kaunga te takakaro, e a bitaki. E a bitako

Te Tia Babaire bwaai aikai moan te kamimi. E aera ngkai e aki te *national tournament.* Ko kabwarabwara iaon te *TV*, ti mataku iai. Ao ngai aio bukina. Bukina bwa e a rangi n korakora ana kabanemwane Tiaina iai, bwa e boni karaka ana kabanemwane Tiaina iai.

Antai ae tuanga bwa e na tibwatibwa $10,000 nakoia taan takakaro. Antai ae e tuanga bwa e na kamwanangaia taan takakaro nako tinaniku ake a tokanikai? Antai? Kai bon ana waaki anne ngkekei inanon reimwauruan te kambein. Ao kam noria kain Kiribati e ewa aika a kangai; ai rabwara Tiaina, ai rabwara Tiaina bwa a reke ara $10,000 irouna.

Ma N na tuang kami kain Kiribati, e a toki moa anne. Ngkami kain Kiribati ae kam kakatauraoi ibukin te Runga n te ririki aei. Ai akea.

E aki kanakoaki nakoia ami Kauntira te katanoata. E kanakoaki iaon te *facebook*.

Ngaia are kam na tai kubanako ao ko kamoamoa Tiaina bwa e anga te buoka.

Ao e koaua te Tia Babaire, taekin aikai tiaki ibukin ribakin Tiaina ma ibukin arom n reitaki ma Tiaina ao ko kamatakiaki ni waaki aika ko aki noria ti tebo ma ti bwainikirinaki ngaira kain Kiribati.

E a bon eti iai ae ti kangai. antai ngkai ae e waaki n Tautaeka? Ti mwamwanaki n te moantai. Ti nora ngkoa Tiaina te Tia Babaire ao ke e karaua nanona te Beretitenti bwa e bon noraki mai iaon Tarawa Teinainano bwa e tibwatibwai te naan bwara, e tibwatibwai te naan *t-short*.

Antai kain Tarawa Teinainano ae e kangai; taiaoka ka maki tibwatibwai ara ma ara raa. Iai ao e toki n ningai tibwatibwakia? Ngke e a toki te kambein.

Ngaia are te Tia Babaire ko taku; e rangi n tabuaki niniakin aban antai. Ma bon anne teuana. E rangi n terere ngkai te Tia Babaire ninian abara iroun Tiaina bwa e bon rangi n korakora ana kakiamwakuri n tain te kambein.

A korakora tibwakin taura te Tia Babaire n te Aono n Raina n tai naba te kambein. Aki motirawa.

Aoi ai Taan tei man Tobwan Kiribati tabeman te Tia Babaire ae a noku bwa e kanga, e aikoaki boaki n aia abamwakoro n aia tai ni kambein ao e a bane te buoka n te Aono arei ae e a tibwatibwaki taian taura.

Te Tia Babaire ti nako ngkai ni bubuti ara *small grant.* E tuai mani bwaka. E aera e taonaki naba n *te covid-19?* Antai ae e mwanenna, e aera e tuai mani bwaka mwanena ni karokoa ngkai. E tabuaki naba karokoan te mwane te Tia Babaire ibukin te *small grant* n tain te *covid-19?*

A ongo kain ara abamwakoro te Tia Babaire, e tuai moa n nako mwanen te *small grant.* E na nako n tera, i nukan te ririki ae ti kaongoaki. Ti aki aio ae ti aki tataneiai iai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e taekinaki. E kubanako Kiribati ae e taekinna te *Leader* n te Kaitara n reitaki naba ma Tiaina. Ao ngkoe ko kangai. Kubanakora Kiribati ma ngaira kubanakora ngke e a karokoaki naba Taiwan.

Te Tia Babaire ai kaokorora, ai kaokorora. Bwa akea ana Moti n nano ke ana taeka te Tautaeka ae Boutokan te Koaua ae e na kangai. N na katuka Tiaina ikai, akea. Akea te titiraki ae e tabekaki ao akea ana taeka te Tautaeka n te tai arei ae e kangai; e na aki nako Tiaina.

Ma boni ngkoe ae ko taekinna inanon te Auti aei nakoia kain Kiribati. E na aki nako Taiwan.

E aera ngkai ko aki kabotaua arei ma ae ngkai, bwa a bon rangi n okoro. Bwa arei akea ana taeka te Tautaeka ae e na aki nako Tiaina, ma iai ana taeka te Tautaeka aio ae e na aki nako Taiwan.

Ngaia are e kakubanako are ko karaoia. Ke e kewe ae I taekinna? Ti aki am taeka ae ko taekinna ae e na aki nako Taiwan. Ao iai ana taeka te Tautaeka are e nako ae e na tiku Tiaina? Akea.

Ngaia te Tia Babaire akea te kubanako ngkekei bwa akea ae e kangai. E na tiku Tiaina ma e bati te kubanako ngkai bwa bon am taeka ae ko tuangia kain Kiribati e na aki nako Taiwan.

Te Tia Babaire ti rangi n tounako te Tia Babaire n ana taeka te Beretitenti ibukin boon te wanikiba. Bwa e aera e kanakoaki Taiwan te

Tia Babaire. N otara e rawa ni kaboa ara wanikiba.

Ma e a tia n nako Taiwan ao ngaia e tuai mani bwaka te $60,000 are boon kanakoana. Are aongkoa boon ara wanikiba.

Ko a tia ni karaoa am mwakuri are e tangiria Tiaina bwa ko na karaoia. Kanakoa Taiwan, ma boon kanakoana ngke ti moan tuangaki ae n otara te Tia Babaire e nang roko boon ara wanikiba ao ngaia akea. E tuai koro, ae ti a manga tatabeutaki nakoira. E aera e aki kabaneaki. E aera kam aki uneakinna. E aera kam aki kangai; e a roko raomi arei ao kam na kabwaka aio n ningai.

Ae na manga riki bwa te bwai teuana ae ti na wawaeaki iai. Ao ti waewae iai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e taekina $19,000,000 ae e a tia ni bwaka. Ma e ngaa, e nakea. E aera ngkai ti aki namakinna bwa ti kakaea ara *small garant*, aeka.

E nakea te mwane anne? Tao e a kani bane nakoia kain am party bwa are tao a iranna. Bwa ti aki ata mwina te Tia Babaire, ngaia $19,000,000 ae e bane ao ngaia ti aki ataia bwa e nakea.

Ti aki namakinna ngaira kain Kiribati. Anne te Tia Babaire ae ko kamoa te mwaiti ma ti aki ataia bwa e nakea.

Te Tia Babaire, e rangi n eti te taeka te Tia Babaire ae tarakina ti bon tauaki taekara iroun Tiaina.

Ao e reke aio te Tia Babaire, bon ti teuana bukina. E boni buoka ami kambein te Tiaina. Akea ae kona ni kakewea.

N te taetae n Imatang te Tia Babaire; ;*it is an open secret'.* E boni bane n ataki ma anga ni buoka ao anga ni bwakamwane a bane n raba. Aio tiaki te bwai ae e boou, e rangi n ataki iai.

A bon ataki naba tari akanne Taiwan ma Tiaian. Ma ngai I bon ataia bwa Tiaina n te tai aio, e boutoka ami kambein. Ti aki kona ni kaewea anne. Ti aki ao ae ngaia ae e a oti mwina. Ko aki kaeka ana taeka te Tia tei mai Abemama ae te Leader, e aera ngke ko karokoa Tiaina. Onoman I-Tiaina. A rangi ni kainanoaki, e emergency karokoaia.

N te tai are e moan rokanaki iai kawarakin abara, a kainanoaki? Ko aki kaeka anne.

Ngke I a manga tabekia riki bwa au kantaninga e na kaekaki iroun are imwina. Bwa I taku ngai n ikan ataia ao e kan ataia Kiribati bwa e aera ko tauraoi ni karokoa Kiribati n te kanganga ni karokoakia koraki aikai. Ao ko bae ni kabwarabwara ni karau nanoia kain Kiribati bwa e koaua, e bati te aki rau n nano. E aera ko karokoa Tiaina n tain kainakin abara? Ao am kabwarabwara te ununiki.

Tera ae e na unikaki; bwain aorakian te *covid-19*? Tera ae e na unikaki ae kam karokoia bwa a kainanoaki. Ao ana marooro te Beretitenti e aki

namakinna ae e a kaotia bwa e tautoronaki iroun Tiaina nakoia taan kareke rongorongo. Ko a kani manga mwaninga anne.

Ma aio am marooro ngke ko tuangaki irouia taan kareke rongorongo. A mena iaa I-Tiaina aikai? Ao ngkoe am kaeta. N te *Fema Lodge.*

E aera ngkai e kamenaki n te *Fema Lodge*? A boni kani mena iai.

E a bitaki ngkai am kaeka, ma am marooro n te rerio. Ko aki kona ni kaaki taekana bwa are anne ae ko moan kabwarabwara. E aera akea ana babaire te Tautaeka ibukin nneia ake a kau mwane ke tao tera. Ngaia a boni baireia I-Tiaina bwa a na mena n te Fema Lodge. Ae ko a katamaroai am kaeka.

Ma ko noori am kaeka ake ko moan anga te Beretitenti n titirakinam; boni koaua, a boni koaua.

Bon ti tebo naba am kaeka ngke ko titirakinaki irouia taan kareke rongorongo are e kangai. ko a kabatiai am Moti n nano imwain te kare bwaoki. Ao tera am kaeka? Ti a kawara, aio kanoan te takakaro. E waaki tauan te kai n tekateka.

Aikai te Tia Babaire baika ko taekin n am tai n anaki am rongorongo, ke a kewe? A kewe aikai. Aki kewe.

Ngaia are am marooro ake ko moan anga te Beretitenti ko ataia ae e a boni katerea nanom ma am kantaninga. Ao are ko moan anga ibukin karokoaia I-Tiaina ikai, e boni katerea nanom ma am kantaninga. A tuangko I-Tiaina aikai bwa a kani mena n te *Fema lodge*. Ae ko a bitia ngkai ni katamaroa. Aio bon ana babaire te Tautaeka, ma ngkana ti okirikaki nakon bwanan Kiribati ao ane a na tiku akanne bwa ururingakin am marooro. E tauaki taekam iroun Tiaina ao ko katikuia n te tabo are a kani mena iai.

Ngkana ti nakon Bwanan Kiribati ao e na tiku uringakim bwa ko titiraki bwa e aera ko kabatiai kanoan am Moti n nano. Tiaki ibukin kabwaian Kiribati, ti tauan te kai n tekateka. E boni koaua ao ae ngaia ti boni noria ae ngaia a bon ewa bwaai aika a tuai mani koro bukia. E a kakawaki tekatekam ikanne ao a tangiroa te botannaomata te Tia Babaire ao e koaua. Ko karerenai ao ko kabunrerei, ao angina a tuai koro bukia.

Te Tia Babaire I uringa teuana te rongorongo kanga ibuakon nako kanoan ana Moti n nano bwa aio kanoan ana Moti n nano naba te Tautaeka aio. Kanga ti uringa ake a marooro iaan te itai ao a tuangira; bwa aia Moti n nano ake a takin a na koro bukia bwa a tia ni karaoiroaki. A tia ni karaoiroaki.

Ake ko kanakoi n te rerio ngke e nang boo te karebwaoki, a karaoiroaki?

Te Tia Babaire bon ti au Tibiika bwa are e aera aikai kakawakin am marooro bwa ko marooro ngkai ibukia te botannaomata ao ngke ko karokoa Tiaina ibukia te botannaomata. Ao am kakaeka n te Auti n tei aio, ko taku bwa ti katoroia kain te *party.* Ti aki, ti

katoroa te Tautaeka are ngaia ae e na babairea karokoan Tiaina ngaia ae ti kan ongora te Tia Babaire,

Te Tia Babaire e bati baika ti kan taekin ma are e tianaki, ao aki toki nanora. Ke e mena ti oki ma baika a bati.

N te tai aio te Tia Babaire, ti karabwa te Tia tei mai Abemama te Leader n te Kaitara. A tuai kaekaki ana points aika a bati. Teuana mai ibuakona karokoaia I-Tiaina. Teuana mai ibuakona; kanakoan te bwai ae imatan te Auti n tei aei.

E aera e karaoa naba Tiaina anne, e karaoia, e karaoia.

Akanne baika ti kan atai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, I kukurei ni boutoka te kaoti aei.

H.E. Taneti Mamau: *Point of point .*

Tibiika: Am *point of order* te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: I ti kan karautaeka iaon are teuana are I kan kaitiaki are e taku bwa au taeka n tain te kambein, I tuangia taan kareke rongorongo. I kaeka aia titiraki bwa e aera ngkai e a bon rangi n rawata am Moti n nano. Aongkoa iai au taeka ae I kangai; are e bon ti kakawaki tauan te kai n tekateka.

Bwa are ngkana a taku bwa e a rangi n rawata tao kewean te botannaomata, bwa are N na ti tuanga. Ngkekei ngkoa temanna te Roia ae I rangi n kakarinea ma I bon aki kina naba.

Ma ngke e a roko n ara *party* ao I bon kuri naba n aki rangi n kina anuana.

Ao ngke e a reke bwa ara Tia Babaire ao I a kataia n rereitaki, ao I a kina ao I a rangi n nanokawaki ngkai I a boni kina raoi anuana.

Hon. Banuera Berina: Terana ana *point of order* te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ngaia are e a taku bwa au taeka akekei n aekan naba are e bukina au taeka are te rerio. I a tia n ongora n te script, I a tia ni warekia ke tao ko a tia ni warekia te Tibiika. Bon akea naba au taeka, ngaia are e a bon nakon Kiribati katinean anuan te aomata.

Ti a katikua nakon Kiribati, ma are bon akea au taeka nakoia taan kareke rongorongo.

Ao ngkana tera ae e a tukia bwa e na nako n angan te *Leadership comimission.* Tera ae e a tukia, N na kakaewenakoa bwa are te Roia. Ko ti aki nako ni kawenei bukinau akanne nakon te *Leadership commission* bwa e na kakaeaki raoi rongorongo ke ko kateia n te bowi bwa are bon te Roia ngkoe.

Tera, nakon ae ko a nakomai n tatakarua ikai ni baika ko kaberoro n akea aana bwa ti kan kamangaoan ana taratara te botannaomata nakon te kairiri ao nakon te *party* ae e kaira Kiribati. Anne au *point of order,* e kairua ana taeka te Tia tei ae karineaki.

Te kauoua ni *point of order,* e taku bwa ti rokoroko naba ni mwaken te Auti n tei ni karaoi. Ke e bon tiroia, e aki atai mwaka aika a kakaokoro bwa bon te Auti n tei ibon irouna, te Tautaeka ibon irouna ao te bowi ibon irouna.

E aki kona te Tautaeka n roko ke tao Tiaina n ekanako ana babaire te Tibiika ngkana e na tamaroa nanon ana O ke moan ana O.

Arei bon ana babaire, e aki roko te Tautaeka iai. I karautaeka bwa are e aki kona naba te Tibiika aei ni kabwarabwara. Bwa tao te Tibiika are mai imwaina e kona ni kabwarabwara ni kangai, bon au babaire bwa e uruaki. E a rangi n tara buaka ao are a na roko taan kairiri n te Betebeke ni bowi ikai, e a rangi ni katamaroan moan te rin n te Auti n tei.

Ngaia are akanne au *point of order*, ao e koaua I aki kaboi ana titiraki. Are iaon rokoia taan ununiki, e a tia. Ao ane ko bon taekinna.

Ko kareke rongorongo ke ko ongora irouia taan kareke rongorongo bwa anne au taeka nakoia ibukin rokoia. E a kaman tanoata nakon Kiribati.

Ngaia are I kangai nakon te *Leader,* a okioki am mena ae a tia. A tia naba tabeua ni maroroakinaki n te Auti aei.

A tia ao e a manga kaoki naba ngkai te Leader ngaia ae I kangai; a bon aki oioi ao ti kantaningai riki bukibuki aika a boou ao a na oioi. A aki bwa e a manga kaokaki naba baike e a tia Kiribati n atai, ao ko a manga kaoki naba te Tia tei ae karineaki mai Kuria. E rabwa.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* te Tibiika.

Tibiika: Tera am *point of order te Leader.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: N na ti kakauringko riki n aron te *point of order* are e na ti kakaeti taeka ake e *mis- coded* ke e *mis-understood* iai te tia taetae.

Ao ana marooro te Beretitenti ibuakona ai boni bwaai aika a boou ae e a manga kataia ni karin ana kaeka nakon te *motion* are bon tiaki kanoan ana marooro.

Ngaia anne ai manga bon te debate riki ae e a manga bon raise ke e a manga taekin bwaai aika a boou.

Ngaia N na ti kakauringko iaon anne ane 42, ke ane menan te *point of order n 42* iaon te *point of order. Ko rabwa.*

Tibiika: Ko rabwa n am kauring te *Leader, ao* I taku bwa bon aio raoi tain te *point of order* ae e rangi n kakawaki n tain te *debate.*

Ami kauring Taan tei nakoiu n Tuan ami kairiri, aei raoi taina. Bwa are kam na kauringai ngkana tain te debate iaont e *Motion, moan* te kakan ami kauring nakon te taibora ibukin n rinanoan ke karaoan raoi ara Tua ni kairiri aei.

Ngaia are ao anne ae I bon tataekinna, I kangai. E kuri

kanganga aron kairan te debate ma N na keiaki. N na keiaki riki n restrict au kairiri nakon ara *Rules* aikai.

Ai bon au kauring riki nakoimi Taan tei ni kabane ngkana kam na *point of order* n na anganingkami ma kam kataia n ti kakaea raoi te tabo are kam taku ke ana marooro te tia marooro are kam mis *coded* iai.

Ao tao N na angan moa te Minitita n te Line & Phoenix bwa e a kanakoa ana marooro, Hon. Mikarite Temari. E nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea *Madam Speaker ngkai ko anga* Minitita man te Aono n Raina bwa e na anga ana marooro.

Kanga I bon taraia ao tao N na marooro ke n na aki. Ma te Tia tei mai Kuria, e a manga kumea naba te Aono n Raina rinanon ana marooro.

Te katei ni Kiribati, e katabuaki kukekumean te aomata ao te Baibara naba; tai kumea te aomata. Kumeaia ngkana ko tangiria bwa e na karaoaki ane ko kani karaoia nakoina.

Ngaia ko rabwa ngkai ko anganai au tai. Ao I a moana au kani marooro man te taeka, tao ti na kauka ara marooro n te taeka ni marooro are ti a totokoa moa te kaoti.

Bukin totokoan te kaoti, bwa ai uatai. N te Auti n tei ae e nako, e tabekia naba te Tia tei ae karineaki ae te Kaitara bwa e na tabekia. Ao ti kantaningaia ao e taonna.

Ti a tauraoi waara ngaira kain Tobwan Kiribati *party, ao n* uneakinna bwa tera kanoan waara ngkana e na tabeka te aekaki ni kaoti aio. E a manga tabekia kaua ngkai, ngaia ti a tara nanona. E a taekini kanoan baike a karaoaki imwain te kambein.

Ti a taraia ngkanne, e aki manena ibukin Kiribati. E a kabanebuaka ana mwane Kiribati, e kabanebuaka te ongora bwa ngaia baika a bon tia n nako. A *repeated,* ao ngkana ti a *repeat* bwaaia ikai; ti a kabanebuaka ongoran te I-Kiribati ao ana mwane Kiribati are e kaboaki n te miniti ngkai n te marooro.

Ngaia are ngai irou, I a bon totokooia n akea wawaeana. I totokoia, ao ti totokoia naba n aki tauraoi ni butimwaeia.

Madam Speaker, I a kani kauka riki au marooro ae e kangai; tao ti na *quote* man te Baibara ao e kakawaki anne.

Ao ngkai bon te namwakaina aio, te namwakaina n tataninga are 40 te bong imwain ae e waerake ara Tia Kamaiu ao e anganira te iango ae ti na bane n nanorinano ni kamangorira. Bwa ngkana e teimatoa Kiribati ni mangori, ao e na kaburaki ao e na teke ana takete ae e na maeuraoi te I-Kiribati.

I *quote*, I mwaninga kibun te Baibara ma iai I taneiai n taekinna ae e taku; '*tao wanawanara wanawanara ngaira aomata burababan te Auta'.* Wanawanara ngaira ngkai ae ti a taku ngkai bwa

ti a rangi n kabanea ni wanawana ngaia burababan ara Uea are i karawa.

Madam Speaker ti anganaki te taeka ae aongkoa e aki raoiroi ara reitaki ma Tiaina. Antai mai ibuakoia Taan tei aika a kona n tuangira bwa tera kanoan n ingabong? ao kanoan boong aika imwaira.

N na kaeka; akea. Bwa akea ae e kona n ata kanoan te bong teuana ma teuana bwa ti teuare Uean te maeu ao Uean te tangira.

Ara reitaki ma Tiaina ngkai, e tuai bwanin 4 te ririki.

Ti na bubutiko te Kaitara, tataninga 4 te ririki ngkana e nang bane 4 te ririki. Taraia ngkai, te ririki ae na roko. Taraia bwa ngkana ko taku bwa e bon aki raoiroi barongara ara reitaki ma Tiaina, ao I taku bwa ko a kakan ngkanne n taetae inanon 4 te ririki ma ngkai.

Ma ngkai ko a kaoka are kanona te kambein are ko riba Tobwan Kiribati *party* bwa e na aki Tautaeka. Ma aikai ko a tia n taekini ni kabuta nakon Kiribati, ma Kiribati e boni kaota naba Tobwan Kiribati *party* bwa e na bon tekateka ni kabuta Kiribati.

Ko ngae ni kauka ana boki Nareau ke te boki n rabakau, ke ko ngae n ana te moan ran ke ko kaiwa ma ko aki ata kanoan te bong teuana ma teuana.

Ana reitaki Tobwan Kiribati *party ma* Tiaina, ana kanoa ni mii ao ana tataro Kiribati ae ti kabutia ngaira kian Tobwan Kiribati *party* bwa ti kantaningaia bwa aongkoa e na reke te kabwaia.

Ao tirotiroia ngkai bwa ai tibwa iraua, e a ririki ke e tuai. Iai kabwaia aika bwaka ke akea.

Ngkana iai taian kabwaia ao ane iaoni kawaina. Ane iaoni kawaina.

Ai kawara Tiaina ae e a tekateka irarikira ao kam atonga bwa e kakambein naba ibuakora.

Ko a bon tia raoi ni kakaea am kakae te Kaitara, ao Taiwan e kakambein ke e aki?

Iangoia kanoan te tai. E uara ngkoa Taiwan n tein te Tautaeka e kakambein ke e aki. E memena iaa n te Fema Lodge ao e nanako n anaki te mwane irouia Taan tei ngkoa ngkekei.

A tuangaki, nako anaia n te I-Tiaban are ana tabo arei. Nako ana ami mwane. A kakambein naba? E kambein naba Taiwan, kanoan te tai. Kanoan te tai, kanoan te bong ma kanoana ao boni kanoan naba ana tai te Tautaeka are e kairiri n ae e nako ane e boni tangira Taiwan. Waaki ma ngaia, ti aki kaburea ngaira. Ngaira kain Tobwan Kiribati party, ti neboa nanon te Tautaeka ni kawai are e reitaki ma Taiawan ti aki burebureia bwa are e bon taua te nakoa ni kai n tekateka. E kakan ma ana babaire ao n ana iango n ana kantaninga are e taku bwa e na maeu iai Kiribati.

Kai ti aana ngaira Tiaina? Tera ae ti karaoia nakon Kiribati? Ti aki urua inaomatan te I-Kiribati.

Ngke e kambein Taiwan ao te Tautaeka are aana Taiwan e aki kaeta Kiribati. Ngaira ti anganaki te onimakinaki ngke ti a tekateka. Ti a inaomata bwa are e anganira te onimaki Kiribati.

Ti rinea Tiaina, ti namakinna ao ti koaua ngaira ngkai ae ti kabuta Kiribati bwa e na reke te kabwaia mairoun Tiaina.

Ti na atonga bwa tarira naba temanna ae e ikawai ae e bura aintoa ae e kona n iratangaira man taian anga ngkana ti na buriinaki mai irouia tarira aikana irarikira.

I taku bwa anne naba te kantaninga ae e kakawaki bwa ti na aki buriinaki irouia aba akana irarikira ngkana akea ara konaa bwa are bon te Betebeke ngaira.

E riki naba Tiaina ngkai bwa tarira are e kona n nangoi waera ao n tei ibukira n ara Kanoa ni mii ngaira ao n ara kantaninga.

Te Kaitara kakaea riki, e kambein Taiwan e aki n ana tai ngkoa? Ngkana e kambein ti aki mwamiraia, ti aki kabunbun ikai.

Madam Speaker, te Auti ni Maungatabu aio, ana Auti Kiribati are te marooro inanon te marooro aio. Ana marooro te bouriki, tiaki te bouanikaua. Tiaki aan bukarere. Ai kamaeura anne. Ao aio nanon Tobwan Kiribati *party*. Ae e taetae naba aio te I-Tobwan Kiribati party ae e na anga ana marooro bwa te bouriki.

E katokaki iaon ana ati ni kana mai Kiritimati bwa e na anga te karinerine naba nakon te Taibora ao nakoia taan marooro.

Ti na marooro bwa ti na kaotira bwa kain te bouriki ngaira. Ao ti a kangai; e aera ko a kumea te Aono n Raina bwa e tibwa tauran Tiaina ikekei. Ngkana ko aki atai rongorongo ao tai n nikira ana marooro aan bukarere nakon te bouriki.

Bwa e na taetae te aomata ae mai moa aio ae e *professional ae e* onimakinaki iroun Kiribati bwa e rineaki ao e reke, e moanna ao e reke bwa kain te Auti n tei. Ao ana marooro ae e na tinako, te marooro ae na katika nanon te I-Kiribati ibukin maeuraoin te I-Kiribati.

Ngai temanna ae I rangi n boutoka Tiaina bwa I onimaki bwa e na kabwaia Kiribati nakon taai aika na roko ao e na kabwaia Kiribati.

Ngke ti nang oki nako n okira abau te Aono n Raina Kiritimati ao are I boutoka Tiaina. I a bubuti e kona n reke tibwan Kiritimati te taura, Tiaina. Ao anne I aki kambein, ma I anaa tibwau ibukina ngke I boutoka Tiaina.

Ao I aki nako n aia bwa te bwai ni kambein. E a tia arora ti a reke, I a reke ma I a uota nako tibwaia kain Kiritimati.

I aki uota tibwan Tebuaeran, Teraina n te moantai. Bwa I tuai reke bwa te Minitita.

Ma ngke I a reke kaua, ao I a Minitita n te Aono n Raina ao I a manga bubutia te Tautaeka. Ti kona n uota tibwan Tabuaeran ao Teraina.

Ngaia are I a manga uotia ngkanne n te kaibuke are I atongaki bwa e aera I aki wanikiba. Bwa inanon naba au tai ni moania ao I katikui naba aia taura, e ngae ngke aki rinea Tiaina. A ngae ngke a kabuakaka Tiaina. Ma te tangira ngaira iroura, ti bwaina te nanorinano, ti a kabaeaki bwa ngaira tabera te botannaomata. Ao anne e na ota iai te Tia tei mai Kuria.

Ao N na boboa waena n te bwana ae mangori inanon Eberi 1, an tai kukumea te aomata bwa e kawa te aomata ae e bon aki kukumeiko bwa te kabuanibwai mwina. Bwa ngkana a nang boni boo, e a toki bwaai bwa ti na taetae n te bouriki te marooro.

Ngaia are *Madam Speaker*, ti karaua ni maroroakina te kaoti aio. Ngai temanna I aki matuakinna, I a taraia ao e a mwemwe mairoun te Leader. Ngai irou e aki factual ao e aki oioi bwa tera ana kanganga te I-Kiribati ae e a rotaki man ana reitaki ma Tiaina.

Tera raoi ane e tia ni mwaneweia te Beretitenti, tera aika a boou ae ko na katanea ao ko na kaotia nakon Kiribati bwa e aki nakoraoi ara reitaki ma Tiaina.

I taku bwa a tia n nako katanoata bwa iraua ana buoka Tiana ae a tia n reke.

Ao ngke e boa naba ana kairabwi, e a reke teuan ana ririki ni botaki n reitaki ma Kiribati ao e boa ana botaki ni bon ana *Ambassy.* Ao e kangare iai moan te kangare te Ai Kamitina. Ti a noria nake kain te Kaitara are a kabuakaka Tiaina, a nako ni mooi ma te *Ambassdor* n Tiaina ao a nako n i bubuti buokan aia abamwakoro. Ao ti kaninganinga ao ti boni ngare, Akea ngaira, a na moanibwaiaki ao a nako n aia abamwakoro; e kamwara Tiaina. Tai rineia, tai rinea ana Tautaeka bwa e kamwara. Ti na kabuanibwai.

Ma ngke e a boo ana kauring ao a kaoaki ao a nako n tena biti, ao a kamauria.

Tiaki te nano ni mwane anne ao tiaki te nano naba ni Kiribati. Ao e aki raoiroi naba te taeka are atongaki bwa te *para side* ao e aki kakan. Ngaia are ti na aki riai ni kakaraoa te aekaki ni waaki anne, are ko katang iaan temanna.

Ko rawa n anaa matoana ma ko anaa karewerewena. Ao ti kakoaua bwa tiaki anuan te I-Kiribati anne. Eng, Madam Speaker tera ae ti nang reitia ao are baike a tia n taekinaki mairoun te Kaitara, kanga a bon tia n okioki ao a tia n ataia kain Kiribati ma kanga akea riki ara bwai. E nako nanora bwa ti taku ngaira bwa ai bon te oi n raa.

Tao e na uarereke au marooro iaon aio *Madam Speaker,* I aki kani

kaekai are e a tia n tabeki te Tia tei mai Kuria ao te Kaitara. I aki riai naba ni kauntaekaia, ai tiaki au bwai ni kaeka. E a tia ni kaeka te Beretitenti ma ti kaota ara nanorinano, ara mangori ngaira kain Tobwan Kiribati *party bwa* ara reitaki ma Tiaina bwa e moanibwaiakaki Uean te maeu.

Ti boni bubutia n taainako teuare moara ao tokira bwa e bia karaoiroa ara reitaki ma Tiaina. Ao anne ara onimaki n taainako.

Ti aki moanibwaia nanora n reberake nakon Tiaina ma ti moanibwaia moa Uean e maeu ao Uean te tangira. Bwa ngkana ngaia aio ae e kantaningaia ao ae boni ngaia ae e anganira moa bwa ti na reitaki ma Tiaina ao e na tokanikai te iango anne ao e na tekeraoi Kiribati inanon te iango anne.

Ibukina ngke bon te moa ao te toki, ao ti moanibwaia ma ngaia n reitakira ma Tiaina.

E na aki raraoma te I-Kiribati bwa ti na aki kona n tarau iroun Tiaina. Ao bon akea naba ae e kona n uruaka ana Tautaeka Kiribati ae e na boni Beretitenti te I-Kiribati.

Ao n te Auti ni Maungatabu aio, e na boni kabutia te I-Kiribati. Ti na aki kona n atongaki bwa ana *puppet* Tiaina. Tobwan Kiribati party, e bon aki kona ni butimwaea anne. Bwa te I-Kiribati, e bon ninikoria iaan maeuna mai iaan taai bwa e memena iaan taai are ana bwai te korakora. E boni kona naba n tobwa abana inanon te rawawata ma te kanganga.

Ngaia are ti teimatoa n onimakinia angia kain Kiribati aika a boni boutoka Tobwan Kiribati *party* bwa boni kawaira ni kabwaia raoi te reitaki ma Tiaina.

Ti kaitaua Tiaina ngkai e tauraoi n rinnako ao n tobwa ara kanganga. Ti neboarake nanon Tiaina.

Ti kabwara bure naba nakon Taiwan ngkana e aki raoiroi aio n ana kantaninga. Ti kawenea ma te nanorinano nakoia nake a tangira Taiwan, boni kanoan te tai.

Ti a bubuti ami kariaia moa bwa ti a Tautaeka ao ngkai ti a karina Tiaina, anganira ara tai. Anganira ara tai, nora kanoan te 4 n ririki aio. Ai ti 3 riki ke 4. Te I-Kiribati tiroia raoi, tarataraia raoi bwa e uara ara reitaki ma Tiaina.

Ngkana ko bon taku bwa e aki raoiroi, katebenakoa koron te 4 n ririki aio.

Ngaia are e na aki raraoma te I-Kiribati, bwa te reitaki ma Tiaina e na bon tonu. E na kangkang ao e na karewerewe atotongan arana ao atotongan aran te reitaki ma Tiaina, bwa e na boni kabwaia iai te roro ni Kiribati ngkai ao ni karokoa taai aika na roko, ke ni karokoa te tai are e toki iai korakoran Tobwan Kiribati party.

E na raraonira n taainako te Tamnei ae e raoiroi n ara iango, ao ti na tuangia kain te Kaitara bwa kam na bwaina te nano rinano n ikarinerine bwa aio kanoan te maeu ae ti kakaea.

Ngkana iai tibanakon ara waaki ma Tiaina, boni kanoan te tai. Ma ti tuai n noria bwa e tibanako ke e aki bwa bon ti te maeu ae ti noria ngkai ae e teimatoa n nimrara nakon Kiribati man ara reitaki ma Tiaina.

E aki toki nanou ni kani marooro Madam Speaker, e aoria e a boo au tai ao I teimatoa n totokoa te kaoti aio. Ao I teimatoa ni kaewenakoa te Leader n te Kaitara ao antai riki, nako kaoki iango ni kabane Taiwan iroura te tia kambein ae e riao, ae e riao ao e ritinanikun te kantaninga.

E tonu riki Tiaina bwa tiaki rekereke ngaira ma Tiaina n te kambein aio. Bon Tiaina ngkana e kan tangiraki ao ae e boni kawaringkami. '*No one left behind*' iroun Tiaina.

Te Embassy aio e kawari ngkami ao e kawarira. Kanga akea, e ti kataia bwa e na tangiraki iroun Kiribati. E aki nano iroun Tobwan Kiribati *party* ma e nano iroun te I-Kiribati man te tei ae uarereke ni karokoa te kara.

Ngaia are nakonakona n taai are kam taraia bwa tain tera, tiaki ana kambein ibukira. E kambein ibon ibukina bwa e na bwaruaki ao ti na tangiraki ao e na tangiraki Tiaina ae e tiku inanona.

Ko rabwa, aikai marooro tabeua ae I a kona ni kanakoi *Madam Speaker* bwa kanoan ana kete ao waan te Aono n Raina mai Kiritimati ibukin kanoan te *motion* ae e tara buaka ao e maai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: N na kanakoa moa nakon te Tia tei mai Tabiteuea Meang, Hon. Taberannang Timeon.

Hon. Taberannang Timeon: Ngkai tao ai tibwa au moan taetae n te tai aei Madam Speaker, ao ti a kamwaitoroa moa Madam Speaker man te kamauri ae moan te abwabwaki are ai bon aia kamauri naba kain abau ae Tabiteuea Meang, nakoim Tibiika, te Tautaeka, party inanon te Auti n tei. ngaira Taan tei, taan ongora. Te kamauri n te bwakantai aei. Kam na bane ni mauri!

Tibiika e koaua te taeka are e kangai; e tannako te bong ma kanoana te Tia Babaire ao e tannako naba araon karaoan kanoan te bong teuan ama te bong teuana.

N te tai aio te Tibiika, ao e tabeka te kaoti ara *Leader n te* Kaitara n noran te bwai ae e riki ngkai nakon ara Tautaeka, ae e a noraki bwa e a kairaki ana waaki iroun Tiaina te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e koaua e kataia ni kaeka aio te Beretitenti. Ma n aron are e a tia n taekinaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Kuria ao e aki bane ni kaekai aikai te Beretitenti bwa e boni koaua bwa e a babanga kaekaia te Beretitenti. Bwa ti a moanna, a bwaka umwara te Tia Babaire. A bwaka umwara nakon Tiaina, a bwaka waera te Tia Babaire. Ti a moanna ni mwaninga bwa antai ngaira ao antai ae e kaira ara waaki. Antai ae e riai ni bwena arora n

Tautaeka bwa te Tautaeka ae e inaomata ngaira.

Eng ao anne te bwai ae ti taekinna te Tia Babaire. Ao e a kataia n taekinna te Beretitenti bwa tiaki te toro ni kaoti te kaoti aio te Tia Babaire.

Ngai irou aio te *wake up call* nakon te Tautaeka bwa e na moanna ni manga nora ana waaki, bwa e a moanna n tikotikonaki ni baireaki iroun te Tautaeka teuana ae tiaki ana Tautaeka te I-Kiribati te Tia Babaire.

E aki rineaki Tiaina n te rinerine ae nako bwa e na waakina te Tautaeka, e rineaki te Beretitenti ae ngkai ae ngaia Tobwan Kiribati bwa e na waakina te waaki.

Ao e koaua ae e na kona ni kabonganai bwai n tangira ke bwaai n tituaraoi ke raa riki te Tia Babaire, buoka man Tautaeka aika a kakaokoro te Tia Babaire.

E na karimoa te Tautaeka teuana ma te Tautaeka teuana n aron ae e a noraki ngkai n te tai aei te Tia Babaire.

Ao e taekinna bwa e taku; bwa bon antai te Tautaeka n te aonnaba ae e na kariaia bwa e na kairaki ana waaki n te Tautaeka teuana. Ao e koaua anne te Tia Babaire bwa bon akea. Ao ko ata teuana te aekaki n Tautaeka te Tia Babaire, e aranaki bwa e treasonous ke treason te Tia Babaire, *the highest sin* te Tia Babaire ao e aki riai n reke ke n taraki ke ni moanna n noraki ara Tautaeka bwa e a kairaki iroun temanna ma temanna te Tia Babaire.

Ae e a bon tibwa ngkoananoa te Tia Babaire, ke tao e roko ngkoa n taai aika a nako. E bung ana taai e nako ao e a manga oki n te tai aio. Ma are ti boni bane n ataia. Bwa ni moan rokon Tiaina ikai, *timid* e nimamannei. Akea te bae e kakaraoia. Ke ngkana iai ae e karaoia, ai tiaki arona ngkai te Tia Babaire ae e a roko ni kaira ara waaki. Ao e koaua e a tia n taekinna ara Leader bwa Tiaina moan te ririba ae ko na roko i abana ni karaoi am waaki.

E aranna Tiaina bwa anne *interference in national affairs*.

Ma e aera e a roko te *ambassdor ikai n tain* te kamben te Tia Babaire, ngke e riai n aki kariaiakaki bwa e na roko ikai te Tia Babaire ni nakonako ni kambein ma ana aomata Tobwan Kiribati.

Tera anne te Tia Babaire, tera nanon anne te Tia Babaire.

Bwa te *ambassador* te Tia Babaire, ana representative te Tautaeka teuana ma teuana. Rabwatan te Tautaeka are e tei ibukina. Te *ambassador n Tiaina* rabwatan Tiaina te Tia Babaire. Ao ngke e a roko ikai n irira te kambein nako Tarawa Ieta ao e nakea riki. Ao e a *interfere* n ara *political affairs* te Tia Babaire. Ao e riai ni kaman nora aio te Beretitenti. E riai ni kaman nora aio ni kangai; noria tiaki am tai moa aio. Katikua nakon taina, bwa ngkana ti oki ao anne am tai. Ti a

kairiko ibuakon ara waaki n ongora ma ti aki moa aio. Angania ara koraki. Ko na aki nako n tuangia kain Kiribati; bwa rinea te Tautaeka aio bwa e tamaroa. Bwa antai ngaia bwa e na tuangira kain Kiribati bwa e tamaroa, ma are e karaoia n ana waaki ni kambein ao e kamrara te bwai teuana ikanne, te bwai teuana ikanne. $100 ikanne te Tia Babaire. E a kiba te mwane te Tia Babaire.

A boni ngare, a boni ngare bwa aongkoa aki ataia te Tia Babaire. A bobwai tabeman i Betio ma $100.00, e a taku te tia bobwai. Ao kai e aki reke au *change*. Akea riki am mwane ae e uarereke. E kauka ana bwauti ao kai akea bwa kai ai bon te naan $100 naba aikai. Ao e kantiroaki ni kakangai, e te mwane anne te Tia Babaire. E nakomai te mwane anne te Tia Babaire. Ma akanne bwaai ae a noori aomata.

Te nangkona e a ranganako i Bairiki. Eng, te Tia Babaire. Ma are aio bwa te *interfering* aio te Tia Babaire n ara *political affairs* ke te *internal affairs* te Tia Babaire.

Ao ti moantai n anga nanora bwa ti kangai; ngkana ti reke ao ti na taetae ibukim te Tia Babaire.

Ngaia te Tia Babaire te kaoti aio, bon te toro ni kaoti te Tia Babaire, e oioi raoi te Tia Babaire. Ao e na riai te Tautaeka n ongora te Tia Babaire.

E taku te Beretitenti, bwa kai are a tia n taekinaki akanne n tain te kambein, e a bwakanako taia.

Bwa e aera bwa a taekinaki n te kambein te Tia Babaire, bwa are a taekinaki bwa taia ni kabubura te Tautaeka ke te tia kauaba man Tobwan Kiribati n te tai anne te Tia Babaire . Ao ngaira iroura, e rangi n kairua anne te Tia Babaire bwa e buoka teuare e na kambein n te tai anne ao e kakamatakia kain Kiribati bwa a na manga rinea te Tautaeka.

Anga ana Moti n nano te Tia Babaire ake e taekin bwa e na kakoroi bukia. Bwa are akanne bwaai aika e taekinna. A tuai mani koro bukia te Tia Babaire, a tuai mani koro bukia. Ao tabeua aika ti uneakini n taai aika nako ma ngkekei ni karokoa ngkai. Te Embraere; ane e a kani mka te Tia Babaire ao e tuai mani kiba te Tia Babaire. Te Dash 8, tera riki te Tia Babaire.

Ngaia are tiaki te bwai ae ko na kataia te Beretitenti n taekinna bwa tiaki te toro ni kaoti aio te Tia Babaire. Te toro ni kaoti.

Ao a titiraki mereia n ana tai Tiaina ngke e koro ana ririki ao e booa ana party i Bairiki. A roko kain te Kaitara ao a nako ni kamaura te Ambassdor. Ma are bon anne, ata te katei Taan tei bwa a nako ni karabwa te *Ambassdor* bwa are e a roko ikai te Tia Babaire.

Ma ai anne ngkanne anuan te waaki te Tia Babaire ngkai e a roko ikai ao e nang karekei kaia Taan tei man te Kaitara te Tia Babaire. Bwa are aio te bwai ae e namakinaki iroun te I-Tiaina ngkoa imwain are e nako. Ao ngaia e na manga karokoa aio te Tia

Babaire ao e kaunga te Tautaeka. E taku; an tai karabai ngkami Taan tei bon iroumi ma an bon nako kawara Tiaina.

Ao tao tera ae e a tia n tuanga Tiaina. E kangai te Tia tei mai Tabiteuea Meang, karoton te Kaitara ma bon tai kukubaria naba teutana ma bon kukubara teuare raona are te Minitita te Tia Babaire.

Bwa are ngaia anne, bwa are anne nanona. Tiaki anne nanona ke tao antai riki ma I bon ata arou ma raou n Tia tei ma tao ngaia anne. Bwa are ngaia e mena n te Tautaeka ao ngai I mena n te Kaitara. Bwa are anne nanon ae ko taekinna te Tia Babaire.

Ao ngkana ti nakon Tiaina te Tia Babaire, ti aki nakoina ibukin tera te Tia Babaire ke tao ti butia ibukin tera. Ma are ngaia temanna ae e mena ikai te Tia Babaire. Ngaia ae e mena irarikin Aotiteria, Nu Tiran. Ngkana iai ana program, e share ibukia ara botannaomata.

Ma ngkana e wai te bwau aeu te Tia Babaire ao anne ae e a bon rangi n bure riki te Tia Babaire ao e riai riki n noraki Tiaina bwa ngaia e bon aki tau ibukin ara waaki.

Ao tao bon aio ae e tuanga te Beretitenti ma kain Tobwan Kiribati, Minitita bwa e na tarataraia kain te party ae te Kaitara bwa a na aki karenai taboia te Tia Babaire.

Ngaia are ti rangi n raraoma n ana kakaeka te Tautaeka te Tia Babaire. A taekinaki ana bwai Tiaina, te taura are e tibwatibwaki n te Aono n Raina te Tia Babaire. Ao e koaua e a tia n tibwaki i abau ae Tabiteuea Meang. Ao ti taku; ti aio ae kanga te bomangko. Aua kanoana te taura. Ko kaura tao ti iraua te miniti e kerikaki otana, ao teuana te toti ae kanga ti buburana aio. E reke bwa aia bwai ataei n takakaro te Tia Babaire.

Ao a taku; ai aio raoiroin Tiaina ae tuangira ara Tautaeka are e taku bwa ngkana e roko ao e na onei mwin ana bwai Taiwan ni katamaroai riki. Ke ae ti a mwamwanaki iroun ara Tautaeka aio bwa tao bon iai riki te baene a namakinna kain te Tautaeka nakoira ngaira aomata.

Ngaia are I teirake te Tia Babaire ni kaota nanou bwa I boutoka te kaoti aio te Tia Babaire. Ao ti ataia bwa e na totokoia te Tautaeka. Ae e na totokoia ma nanona ae e bubura bwa e na bon aki naba kaota matana te Tia Babaire. Ao e na katorotoroira ao e na kangai; kam kawa. Bwa e kaira te waaki ngkai Tobwan Kiribati ao e bati ana koraki. Eng, ao kawai ngkami n tangi ni wenei te Tia Babaire. Ma ti na kawangaira n tangi ni wenei te Tia Babaire ibukia ara botannaomata te Tia Babaire ae a teimatoa ngkai n aki nor ate bwai ae e bitaki.

Bwa ngke arona bwa a nora te bwai ae e bitaki, e aki raba nanon te botannaomata te Tia Babaire. Eng, e a tangiroa aia mwane ao e tuai mani bwaka, ao e tuai mani bane. Ai iraua

te namwakaina ao e a kani manga koro ririkina te Tia Babaire ao ngaia bwa ngkana e rangi n kau mwane Tiaina, e aera bwa e aki koro bukin aikai te Tia Babaire.

Bwa are ngaia aio aia Tiambion nakai are e kangai; eng. Tai raraoma bwa iai ara tiambion ae e mena irarikira ae e na buokira te Tia Babaire.

Ao tao aio te kanganga te Tia Babaire bwa ti aki nora are i akun aio te Tia Babaire te kanganga bwa bukina gba ti ataia bwa tao e na karokoira Tiaina n te tabo teuana are ti na bon roko, ti na bon aki roko iai te Tia Babaire.

Ngaia are aomata aki mataki naba te Tia Babaire, a matairiki ao ni karokoa te bong aio a teimatoa ni ngurengure te Tia Babaire. Ibukin tera ngkai e rangi n kaokoro are e taekinna te Tautaeka bwa ti na roko n te aba are e ranganako iai te miriki ma ana karewe te maniberu, ao ngaia tiaki te Tia Babaire. Bwa ngaia ti na kokokira ni bubuti bwa ti na roko n ningai i Singapore i Dubai te Tia Babaire. Tao anne ai bon te mirion teuana ae tao ngaia ae e teimatoa te Tautaeka aio ni bobaraki imatan Tiaina ni kakukureia bwa are tao ai aio aia Savior nakon miia ae moan te kamimi aio te Tia Babaire.

Ngaia are ti na teimatoa te Tia Babaire n uneakina aio ibukia ara botannaomata te Tia Babaire n taekinna bwa e na riai te Tautaeka ni bita arona te Tia Babaire n aki rangi n ongongora iroun Tiaina.

Ao e koaua e a tia te Tia tei mai Kuria n taekina kaokoron te reitaki ma Tiaina ma Taiwan n te moantai ao a tuai man tekateka n te tai aei te Tia Babaire bwa ti mena inanon te waaki anne te Tia Babaire.

Eng, e aki kanakoaki Tiaina te Tia Babaire. E aki kanakoaki ma bon ana iango Tiaina ke are te Tautaeka ao ngke a kina Taiwan ao bon Tiaina ae e taeki waena ni birinako.

Ao n te tai aio ao tera ae e karaoia Tiaina? Kanakoa Taiwan. Ngkana kam aki kanakoa Taiwan ao I aki roko i Kiribati. Ao ngaia are e taekinaki arei, $60,000,000 boon kanakoakin Taiwan. E a tia ni koro, e tuai, e tuai. Ao tera ae kam karaoia nakon Tiaina. Are ko bon anganna naba ana tai bwa e na teimatoa ni mwamwanai ngkami ao ni mwamwaia ara botannaomata.

Ngaia are aio bwanara te Tia Babaire ni boutoka te kaoti aio bwa ti taku ngaira bwa te kaoti ae e rangi n oioi te Tia Babaire, ao e na taku te Tautaeka bwa tiaki te toro ni kaoti.

E na riai te Tautaeka n ongora ao ni kataia ni kangai ngaia. Tao ngaia aio ao ti na kataia n kangaiakinna ao ti na kakirata riki ara mwakuri n te itera aio bwa e aonga n noraki ae e tamaroa riki iroun te botannaomata.

E mwakuri raoi riki te mwakuri nakon te taetae ni ikawai te Tia Babaire.

Ngaia are ti kantaninga aio te Tia Babaire bwa e na iai te bitaki. Ao

ngkana akea, e na teimatoa bwanara te Tia Babaire ni kotekotea te Tautaeka ni kaetia n ana waaki ao n ana iango bwa e na aki bwainikirinia ara botannaomata ake ti tei ibukia te Tia Babaire. E a tataninga te kabwaia ae e na bitaki aron te waaki. E na bitaki unin te ang.

E tuai mani bitaki te Tia Babaire ni karoko te tai aei te Tia Babaire.

E nga $4.00 are te takataka te Tia Babaire. E nga, e mena iaa.

E aoria bwa iai titiraki akana imwina. Ma are aikai aika a tuai mani koro bukia te Tia Babaire. Eng a tuai mani koro bukia te Tia Babaire ma ngkami, are kam aki namakinna bwa are e koro nganga boomi ni katoa namwakaina. Ao kam ngare, kam ngare. Ma are tao bon arona te Tia Babaire bwa ngkana kam mena n te kai n tekateka, ko bon ti tabe moa ma ngkoe.

Ao a kataia n tuangira; tataninga bwa ae ti na karaoa aio ibukina ao ae kam na manga nora uaana n te tai teuana. Ao ngkana kam teimatoa ni katikuira n te kai n tekateka.

Ko rabwa te Tia Babaire ao aikai bwanau ake I a tia n taekin. Ngkana iai kairuaia ma tangi buakaia te Tia Babaire.

Eng, I a karautaeka iai te Tia Babaire ma I a motikia ni kangai; Ko rabwa te Tia tei ae karineaki mai Abemama temanna ae ara Leader n tabekan te kaoti aio ao ti boutokaia te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Tera am point of order te Minitita man te Aono n Raina.

Hon. Mikarite Temari: Kabwara au bure bwa N na ti point of order iaon are e mwanewea te Aono n Raina, are aongkoa tauran Tiaina ake a roko kanga taian taore kanga baika aera.

I kani kaeta te rongorongo N na butiko *Madam Speaker.* Bwa taura ake a nako Kiritimati 4 mwaitina, 1 te rerio ae e tooti ae e taura, 1 te ranten, 1 te batere ao teuana te study lamp bwa e na buokiko.

A kairua ana rongorongo ae taian taore ao a rangi ni kainanoaki ana bwai Tiaina ake i Kiritimati. A manga anaa te batere arei bwa bateren te kaa ao bateren aia rebwerebwe. E rangi ni ibuobuoki ma I bubuti bwa e na buta ana kaoti ane kanga baika a uarereke bwa are e aki ata te Aono n Raina ao baika a uotaki.

Teuana naba, I kani bubuti bwa e na buta ana marooro bwa ngai te Tia tei mai Kiritimati ae e tuai mani *bow down* nakon Tiaina. E mwaneweia bwa ti *bow down* nakon Tiaina, e na buta ana kaoti.

Bwa te I-Kiribati ngai ao N na bon Tautaeka ikai, tiaki Tiaina ae e na kairai. Ma N na bubutia bwa e buta ana kaoti bwa ti tuai *bow down* ngaira nakon Tiaina. Ao I teimatoa n aki *bow down* nakon Tiaina.

Ti na rereitaki n te reitaki ae e tamaroa ma e na buta ana kaoti bwa Tobwan Kiribati *party* akea ae e a tia n *bow down.* Ngai temanna ae

I tuai man nako n bow down nakon Tiaina. N na bubuti bwa e nab uta ana kaoti, ana taetae. E kamatauninga.

Hon. Taberannang Timeon: *Point of order.*

Tibiika: E tangiraki au *ruling* iaon are am marooro are ko taekinia bwa a *bow down.* Iai te bubuti nakoim te Tia tei bwa ko na buta am taeka.

Hon. Taberannang Timeon: I aki butia te Tia Babaire, aio au riai n taekina au koaua te Tia Babaire n te Auti n tei aio te Tia Babaire. E anganaki te aba teuana bwa e na bairea am waaki te Tia Babaire.

Tao ko bon bow down ke ko anganna te kariaia bwa e na karaoaki anne ke ko mataki nakon te bwai ae e karaoia. Anne nanona ao anne au right n express au nonori anne te Tia Babaire ngai te Tia tei mai Tabiteuea Meang.

Te kauoua te Tia Babaire. I aki taekina Kiritimati ma te taura arei, ao ngaia a bon ongo kain Tabiteuea Meang. Kam a ongo bwa ngaia te taura are kam anganaki, ngaia bon tiaki te toro n taura bwa a raraoi taura ake irouia kain Kiritimati bwa ngaia 4 aekakia ao ngaira ti teuana, ao teuana te tooti ae moan te bingingi te Tia Babaire.

Ao anne ae I nanonna. Ko rabwa te Minitita bwa ko a katereterea nakoia kain abara bwa ngaia tao bon ana moan nati te Beretitenti ngkoe te Minitita n te Aonon Raina. E rabwa.

Tibiika: Eng I taku bwa te Minitita N na bon ti kabwarabwara nakoim are ana marooro te Tia tei are ibukin te taura, e bon nanona are a roko i Tabiteuea Meang. Ma I aki raa, ibukin are ko a reitinako naba.

E bon ti taekina are i Tabiteuea Meang ao are ibukin are te bow down. Tao e a tia ni kataia ni kabwarabwara are tao boni ngaia ke the way are e kataia n express te bwai are e kataia ni maroroakinna ma e aki nanonna are kanga bon nakoimi bwa kam a bon bow down nakon Tiaina. I taku ba kam bon ota iai. Au kantaninga bwa e a rau nanom iai te Minitita, ao ti a nakon ara marooro are imwina.

E rangi n tiraua ngkai au list arei ao kam na karaua nanomi Taan tei bwa N na bon angani ngkami ami tai. Kam na aki are e tang nanomi ngkana I aki karei ngkami bwa ae e a bon abwabwaki te bong. Ngkana e na bong ara bong iai, e a bong ao tao te bwai ae e bon riai ni maroroakinaki ao ni kaitiakaki raoi. Ngaia are N na bon angani ngkami ami tai.

Ao ngkanne are imwina, N na kanakoa moa nakon te Minitita n te *Fisheries,* Hon.Ribwanataake Awira. E nakoim.

Hon.Ribwanataake Tiwau: Te Tia Babaire ko rabwa ngkai ko anganai naba au tai bwa N na marooro naba iaon te kaoti are e tabekia te *Leader* man te Kaitara.

Ao tao imwain ae I waaki nako te Tibiika, ao tao N na reita te bwana

ni kamauri ao ni kamwaitoroa naba te bwakantai aei ni bwanaia kain Nikunau ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao Taan tei ni kabane ake raora n tamaroan te bwakantai n reitaki ma taan ongora iaon te rerio *Madam Speaker.*

E koaua e rawata ao e kananokawaki te marooro te Tia Babaire. E kananokawaki ao e kamatauninga n aron ae e a tia n taekinaki bwa ai aron ae ti a tekateka ngaira ikai bwa ai te naan taore are akea kanoan aia iango. Bwa ai raon ngkai ti anganaki te taeka ae e rangi ni kamatauninga te Tia Babaire bwa ti a mena ao ti a kaira ana Tautaeka te botannaomata bwa ai taore ngaira. E rangi n kananokawaki anne te Tia Babaire, ao I nanokawaki ngkai e mwemwe te aekaki ni kabotau aio. Bwa ai raon ngkai ti a bon aranaki bwa ai bon baikara ngaira, aomata ae akea kanoan aia iango ae a tetekateka naba ni kairiraki iroun te aba teuana ma teuana.

Ti tekateka ao ti kaira te Tautaeka n te tai aio te Tia Babaire bwa ti onimakinaki irouia ara botannaomata ao iai kanoan ara iango, ao taekinara ngkai n aron ae e roko ngkai te kaoti aio. E a karaoa ana babaire iai ara abamwakoro are ti tei ibukia.

Ao e koaua a rawata bwaai aika a tia n taekinaki, N na aki manga kaoki. Ma N na kabotoa au marooro iaon te koaua are ti a mwanenaki mairoun Tiaina.

Ao N na taekinna, akea ana mwane Tiaina 1c ae e a tia ni mwanena ara Tautaeka ao ni kabuta ana waaki te Tautaeka ni kabane.

Ti a tia ni bane ni mwaneni waaki ni kabane ae ti karaoi. Aia bwaka mwane kaara ao antai riki ao baikara riki. Mai iaa te mwane anne te Tia Babaire.

Tiaki mairoun Tiaina, man ara mwane ae e nako mani korakorara.

Ngaia are e rangi n kananokawaki ngke ti a taekinaki bwa ngaia e a mwanenaki ara waaki ni kabane iroun Tiaina. E taekinaki tera ma tera, a kbanetai maroroakinaia te Tia Babaire bwa a kabanea te tai n ongora.

Ma ti na katurua au marooro iaon te koaua ae e kangai; bwa tera te rikirake ae ti tangiria te Tia Babaire. Antai raora ke ara *partner* ae e na anganira te rikirake ae e oioi ae ti na tei raoi iai iaon waera.

Ti na kabotaua taran tao ara reitaki ma aba aika ti a tia n reitaki ma ngaia n taai aika a nako.

Tera ae a karaoia nakon Kiribati? Ti a mena man te tai are ti moan waaki iai ma ngaia ni karokoa ngkai.

E rawata bwaai aika ti kona n tarai te Tia Babaire ibukin te rikirake. Bwa ti tangira te rikirake ae e na oioi, ao n na okirikaki nakon ana marooro te Beretitenti ngkoa ni kawai ae e taetae inanon taai aika nako ao e *quoted* n taai n tabetai irouia kain te *region.* Ao e kangai te

bwai anne; *'a viable committee in our own right, our own standard we are offering a pride and self respect'*. E *quote* mairoun ara former president ae e a tia ni kaira te Tautaeka n te tai arei ao anne ae e oioi ao ti bane ni boraoi n te kantaninga anne.

E na boboto rikirakera iaon arora ni inaomata n aki manga eenaki iroun temanna ma temanna, ao ti na rikirake bon man oin korakorara ae ti toronibwai iai.

Ao tiaki nanona bwa tin ang mwanenaki man taabo tabeua bwa ti na eenaki ao ti na kairaki. Ao anne ti boraoi n te koaua anne.

E aki raroa nako Tobwan Kiribati man te kantaninga anne, bwa tera ae ti uaiakinna te Tia Babaire. Kabwaian ara botannaomata. Ao anne ae e boboto te kantaninga iai. Ao e aera ngkai ti reitaki ma Tiaina.

Bwa are n aron ae a tia n taekinaki n taai aika ae imwaira. E a tia n anganira te 0 *tariff*. Tera nanon anne. Ti a kona ni waakina ara ionikibwai mani kaubwaira ae akea riki bwa ti man ara marawa nakon Tiaina. Tiaina te mwakete ae bubura.

E na tauraoi ni butimwaei ara *product* ni kabane ake ti na karaoi ara iokinibwai, ae e na anganira te kona n tei iaoni waera aika uaai.

Ao ngkai ti aranaki bwa ngaia ti a eenaki iroun Tiaina ae ngaira ae ti boni create our own path, ke ti boni karaoi kawaira ae ti na boni kakioa nnera ae ti na kabwaia iai. Ao aio kawaira.

Ti na tara aron reitakira ma aba ake tabeua. Tera ae karaoia? A tangirira bwa ti na tiku n arora, ae ti na ti angangania te *role material.*

Ao ngkana tin ang moanna ni kekerake ni karaoa ara iokinibwai ma ngaia, ao e a karinaki naba te *tariff regulation*. E a toka naba te naan duty iaon te naan *export* ake ti *process* mai ikai.

Aikai aroia aba ake ti a tia n reitaki ma ngaia n taai aika nako. A tangirira bwa ti na tiku n arora bwa a na ti nakomai n ananai kaubwaira ao ti na tiku ao a na uotanako kaubwaira ni karaoi else where. Tera ae e anganira Tiaina?, 0 tariff. Ti *process* bwaai aika ikai n akea te *tariff regulation* iaon bwaai ake ti *export* mai ikai.

Ao anne kaokorona te Tia Babaire ao aio te rikirake ae ti tangiria.

Ao ai ngaia aio ae a taekinna nakai bwa ngaia reitakira ma Tiaina e nang uotira nakon tao te kanganga. Ao aio te bwai ae e matoataoa ara onimaki iai te Tia Babaire bwa aio kawaira nakon te rikirake ae ti tabe n uaiakinna ae e na bane ni kabwaia iai te botannaomata.

Ti teuana kaubwaira ae ti tabe n taraia bwa ti man ara marawa. Ao aio naba te kawai teuana ae e na kona n anganira te kona n tei iaon waera ao ni kaitarai kabanemwane ni kabane ae ti na kaitarai ma ngaia inanon taai rake aikai.

A rawata bwaai aika a tia n taekinaki te Tia Babaire. E koaua, e taekinaki bwa karinakia tao te naan TA ake a roko mai Tiaina. Ma e boni kainanoaki bwa ngkana arona bwa ti na waaki, a karinaki naba te koraki aikai n aron te *standard operation procedure* are e waakinna te *Health*.

N na katuka anne bwa e a bon taekinna te Minitita man te Health.

Ma I taku bwa te bwai ae e kakawaki, te rikirake ae ti na uaiakinna.

Tera te rikirake ae ti tangiria, ae ti na teimatoa ni katine irouia aba ake aki tangiria bwa ti na rikirake bwa ti na ti tiku n riki bwa aia source of role material ke bwaai ake ti na kakatauraoi are a na ti nakomai n anai kaubwaira ao ti na tiku n arora. Ke ti na tangiria bwa ti na rikirake.

Ao tera kawaira ae ti na kona ni karaoi iai akanne *Madam Speaker?* Ake ariki bwa ti aio.

Ao antai ae e tauraoi n anganira anne? Akea riki bwa ti Tiaina.

Ti a tia ni karaoi ara kamatebwai te Tia Babaire, ma ti a bukinaki ngkai bwa ti a tekateka bwa ai te naan taore are kanga akea kanoan aia iango. Bwa ai boni baikara ngaira *Madam Speaker,* ngke a tia n anganira te onimakinaki ara botannaomata ao ngaia ti a taekinaki ngkai inanon te Auti aio bwa ai te naan taore.

E kairua ni kabane te naan rongorongo ake a taekinaki bwa ti mwanenaki iroun Tiaina ao ti aera riki. A bane ni kairua. Bon akea naba 1c Tiaina ae e anganira ibukin te kambein ao terana riki ao ni kabutan ana waaki te Tautaeka aei ibukin kakoroan Moti n nano ae e na koro nanoia te Tia Babaire.

E a tibwa ingabong te ingaobng. E a tibwa tabe ni moana mwanangana te mwananga ao e a mentoroaki naba mai moana.

Bon arona te Tia Babaire bwa ngkana iai te bwai ae e tamaroa ae e tabe n otinako ao e korakora te kabuakaka nako iai. A moantaia naba n tiringnga bwa are a nora te bwai ae tamaroa ae nang tabe n otinako, te kabwaia ae e nang tabe n ranga nakon te botannaomata ngaia are e a buu moa naba te buu moa.

E a kabuakakaki naba mai moana ao kai ti tuai n roko n te tia bwa ae ti a moana kawaira te Tia Babaire ao ae a buu moaki naba bwaai ni kabane n otinako. Ao ae ngaia ae e kakioa raoi nanon te kantaninga bon arona. Bwa ngkana iai te bwai ae e tamaroa ae e na kabwaia iai te botannaomata ao a rawa iai kain te itera arei. A rawa iai ngaia are a kataia n tiringnga. Ma tera boton te kantaninga te Tia Babaire. Akea riki te boto ae e oioi ibukin ara waaki, ibukin kabwaiaia ara botannaomata. Ti tebo, ti kaai n reitaki ma ngaia n te koaua anne.

Ma e nga riki ae e tamaroa te Tia Babaire. ae ti karaoia. Ngaia ae a

nora tamaroana ao a nang kataia n tataonna. Ao akanne arona te Tia Babaire.

Iai waaki ae ti na waaki ae kanga ti kakaewenakoaki. Kam nang kanga ni mwaneni ngkami. Tataninga bwa e na waaki ao e na otinako kanoana.

Ma tao kam a moanna n noori moana ngaia ae kam a moanna ni kataia n titiringi bwaai aikai.

Ma n tokin te tai te titiraki, a na koro nanon bwaai aikai ke a na aki. Ao ti na taekinna nakoimi, e na koro nanoia ao ti na boni kakoaua bwa e na koro nanoia.

A tia ni waaki ao ke a tataninga tian te babaire ma te babaronga ibukin kakoroan bwaai aikai ni kabane.

Ngaia akanne kanga ti te marooro iaon kaekan te titiraki are e kangai. Bwa kam na kanga ni mwaneni ami Moti n nano ae a rawata aikai. Kam na bon kona ni kakoroi nanoia ni kabane. Ti konaa ao ti aki man ana mwane Tiaina. Bwa boni man oin ara mwane ae ti na karekea man ara marawa. Ao anne te kantaninga ao iai waaki ma babaronga ae a tia ni wakinaki bwa ti na waaki nako iai.

Ao n te tai are e waaki iai aio te Tia Babaire, ao e na koro nanon are e taekinaki are *Dubai* ke *Singapore* n aron ae e taekinaki.

E koaua tiaki n are e nang koro naba n ingabong. Bwa antai ae e nang bon roko i *Dubai* ke tao antai ae e nang roko naba i Singapore n ingabong.

Ti na kawenei moa babaire aika e na babarongaki raoi n te aro bwa e na uarokoira nakon te kantaninga arei.

Ma te kakaewenako ae e kateaki man te itera arei, a taekinna ao a katorotoroira bwa kam nang kanga ni mwanenna ibukin ae e bubura angan baim Tiaina. Bon akea ara marooro inanon tain te kambein ae e kangai; e na mwanenira Tiaina n ara waaki ni kabane. E rang clear n ara marooro n te tai are ti waaki iai n tain te kambein ae e nako bwa ti na boni mwaneni ara waaki, ao iai katoto tabeua ae ti katei ae e na kairira nakon te kantaninga anne ma tiaki taekan ana mwane Tiaina ae e na mwanena ara Tautaeka ao ara waaki.

Ao I taku bwa akanne marooro tabeua te Tia Babaire ao ti kataia ni kaitiaki aikai, bwa are ti tebo ma e a rangi n kaokiokaki. Ti aki iraorao ma Tiaina ibukin tera.

E eti n aron aba ake tabeua ake iai rekerekeia ma Tiaina, bon akanne naba ana waaki ae e karaoi. Kanga ti aki tibanako mai iai. Bon te bwai naba ae e kakaraoia ma aba ake e iraorao ma Tiaina.

Tera ae e karaoia ma reitakin Tiaina ma Aotiteria ao Nu Tiran? Aotiteria ma Nu Tiran aia mwakete ae e rangi n bubura ibukin aia iokinibwai, antai tiaki Amerika, tiaki antai. Tiaina. Ao a teimatoa n reitaki ma ngaia ibukin te kantaninga anne bwa a nora te kabwaia, tiaki ibukina bwa a na kakareaki n te mwane

mairoun Tiaina ma ibukin te mwakete are e tauraoi ibukin aia waaki.

Ao ai anne naba te kantaninga ae e kabotoaki ara babaire iai ma tiaki ibukina ngke e aera.

E eti bon aron te buoka. Ngkana e anga ana buoka te aba teuana, Aotiteria, Tiaina, Nu Tiran, antai. Bon akanne kanoan te waaki n reitaki ma ae e nang eena te waaki, I taku bwa e aki kakukurei te aekaki ni marooro ae aekakina anne. A bon rabakau n ata ao etin ao riain te bae e riai n taekinaki. Ma e a taekinaki ngkai nakoira ao ti taku bwa ti a rangi n matauninga iai.

Ti matauninga iai n reitaki ma ara botannaomata ake a tia n anganira te mwiokoaki bwa ti na tei ibukia.

Ao te mwiokoaki bwa ti na manga kabuta aia Tautaeka n te tai aio inanon te party ae Tobwan Kiribati.

E koaua te Tia Babaire. E rawata te bwai ae I kan taekinna ma akanne tabeua ao e kakawaki ae e na turuturu au koaua iaon te itera ae I taku bwa e na riai ni kamataataki.

Ao I karabwa reken te tai aio ao n aron ae ti a tia ni kaota ara iango iai, ti aki butimwaea te kaoti bwa are e bon kamatauninga. Ao anne bukina.

Ao ngke arona bwa e katangiraoia riki bwa e kanga riki tao ti na butimwaeia. Ma are ko a bon ata naba moana. Ao ane e a bon otinako irouia n aia marooro. Kam na eenaki, kam taore ao kam aera riki ao ti boobaraki.

Ao akanne kanga aekakin marooro aika a kananokawaki te Tia Babaire bwa e mwemwe inanon ara Auti ao nakon te Tautaeka ae e rineia Kiribati.

Ao ai anne ngkanne aron te marooro ae e tatabekaki inanon te Auti n tei aio. Ti riai ni boonano iaon kabwaian ao rikiraken te botannaomata, bwa ti na aki anganaki aekaki ni marooro ae aekakina aio te Tia Babaire. Bwa are I aki tei ikai ngai bwa Ribwanataake Tiwau, I tei ibukia kain au abamwakoro.

Ao tao mani marooro akanne te Tia Babaire ao I a katokia naba ikai ao I nanokawaki bwa I totokoa te kaoti. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I angan te marooro ngkanne te Tia tei mai Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti. Ma ngkana ko boni marooro ma ngkana ko taku bwa e kanga. Kanakoa am marooro ao ngkana ko taku bwa e aki moti ma e boo 4 ao I katokiko ao ko a manga kamotia ngkana ti oki. Ao e nakoim te Tia tei.

3.49.41

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kukurei naba n tei n te bwakantai aei n anga au marooro iaon te kaoti are e mwemwekia te *Leader* n te Kaitara n aron taekana are e a tia ni mwemwe nakon te Auti aio.

Ao I a kani moana naba au kaeka nakon te kaoti aio ma nanou ae e itiaki ibukin au abamwakoro ae Tarawa Ieta ao I a totokoia moa n te tai aio.

Iaan bukina aikai te Tia Babaire. E koaua tao ngaira aika ti boou inanon te Auti aio. Ao ngke I moan roko ao iai te titiraki ae I katikua irou ao e taku te titiraki anne.

Antai ae e babairea aron te reitaki ma aba itinaniku. Te Auti n tei aio ke te Tautaeka? Ao ngke I tabe ni kakaea ao ngaia e bon mwaka te Tautaeka n te tai teuana ma te tai teuana ni karaoa ana reitaki n aron are e boni kona n taku bwa e na kabwaia abara nako iai *Madam Speaker.*

Eng, ao I kan reiti marooro. E koaua I aki riki kan raa ma tao N na roko riki imwina *Madam Speaker.*

Ao I rangi n kakaitaua te Tautaeka ao I kakoaua bwa inanon ana tai n tararua ao e karaoa te reitaki.

Ao I taku bwa inanon te tai ao e rangi n reke te tai iroun Kiribati bwa e a waaki te rinerine imwina bwa e na tirobaeia bwa e eti te bwai ae e karaoia te Tautaeka aio ke e kairua.

Ma e a tia nanon Kiribati te rinerine are e a manga kaoka naba te Tautaeka n te tai aio.

Ngaia are I taku bwa anne nanon Kiribati iaon te reitaki aio.

Ngaia are I taku bwa e bon riai n totokoaki te kaoti aei.

I kan reita te marooro *Madam Speaker bwa* e bukinaki au abamwakoro ae Tarawa Ieta ao tao iai aika a tia ni mwaneweia bwa te *Ambassdor* e karaoa mwanangaia ana *Ambassdor* Tiaina nako Tarawa Ieta bwa e na kangaraoia n anaa nanoia kain Tarawa Ieta ibukin rinean ara Beretitenti are e tekateka n te tai aei.

E na kakoauaki bwa boni ngai ngkoa are I mena n te itera arei, ao boni ngai ma raou naba n Tia tei are e bon tiku n te itera arei are ti mwananga bwa ti na nako n nora bwa tera ae e na karaoia te *Ambassdor* iaon ara abamwakoro ae Tarawa Ieta.

I rangi n nanokawaki bwa bon akea te anai nano ae e karaoia te *Ambassdor* n rokona n te tai arei.

I bon aki naba kunea ao e na kakoaua naba raou n Tia tei ae karineaki bwa bon akea te bwai ae e karaoia te *Ambassdor* ni bureburea nanoia kain Tarawa Ieta. Ma kain Tarawa Ieta N na tuangko Madam Speaker, e a kamana baraka nanoia ao e a kaman tauraoi bwa a na kaoka te Tautaeka aio.

Ao e bon oti n rinean te Tautaeka aio ao a bon tuangai naba. bwa n na nako ni bwanaua Unimwane ao bwanaia ao bwanaia au botannaomata.

Ngaia are I boni kakoaua bwa e a kaman tia ana rinerine te natin n Tarawa Ieta.

E aki burebureaki ao e aki matai te nati n Tarawa Ieta, e boboto iaon te

koaua. Ti mena iaon te *principle,* iai ara *principle.* Tiaki tao ti na burebureaki bwa aongkoa e a taekinaki bwa ai rokon te *Ambassdor* ngaia are e a moanna iai Taneti i Tarawa Ieta? Kabwara au bure ngkai I taekina te H.E. Taneti Mamau, I taku bwa e kairua anne. Ao I boni kan aki *point of order* bwa I kan teirake bwa N na marooro ni kaota aan ao te koaua ae I taku bwa e bon riai.

Eng, I nanokawaki iroun te Tia tei temanna mai Kuria, e kakaewenako ao e taku. Kanga e a boni bane te mwane irouia kain ana *party* Taneti ae $19te mirion anne, tao a bon anganaki nakanne ma kain te *party ae TKP* ma ana boutoka bwa ti a mabiao man ana mwane Tiaina. E aki kakukurei anne. Bwa ngaira ae ti bwauranaki naba bwa aikoa reke moan bwaai ae ti bubutiaki ao e a ngaa te mwane anne ngkana ngaia bwa e taekinna bwa iai.

I karautaeka ao I kabwara au bure bwa are e kumeira bwa ngaira kain te *party* ngaira.

Ao aio ara *party* ao ti na kaitiakia nakon Kiribati bwa bon akea te mwane ae e reke tao tibwara man $19ni mirion are e taekinaki n te tai aio.

I rangi n kakaitau bwa motin te *caucus* n ae e nako, ngaia e a bon tibwa tiainaia te Minitita n te mwane ae a bon ataia kain ara *party*.

N te wiki ae e nako ao ngaia e a bon tibwa tiainaki te mwane anne. E a roko ao tataninga, e a ruo. Ao I taku bwa kain Tarawa Ieta, e a boo ami tai. E taekinna ikai, e na manga reke naba tibwami are mai irouia Taan tei.

Ngaia are I taku bwa e aonikai naba anne ao I tak bwa ti bon riai ni kaeti marooro n aron are a kaweneaki bwa ti a bukinaki. Tao nanona e kangai te koaua. Ti a teimatoa ni boboutoka te Tautaeka aio ibukina bwa ti anganaki ana mwane Tiaina.

Tao e a kamatoaira Tiaina ibukin tikura ikai. I taku bwa e kananokawaki anne. Bwa are iai inaomatara ao iai ara *right* ngke ti rineaki bwa Taan tei ngaira. Ao aio ana koaua ao ana *right* Tarawa Ieta.

Eng, e koaua I karautaeka. E taekinaki te nangkona, I aki ataia. Antai ae e kabanea ni mwaiti ana nangkona. E boni kona ni kaeka Kiribati. Anne ti a katikua bwa I aki kani manga kaoka te marooro iaona.

Eng, a taekinaki te naan expert ake onoman. Ngai temanna ae I rangi n kakaitau n rokoia te naan *expert* aikai bwa e bon reke naba au tai ni marooro ma ngaia ao a weteai. Bwa e na mwaiti aia karikirake ae a na waakinna ibukin te ununiki. Ma tao ibukina bwa tao ti kaan moa ma e abwabwaki aia kantaninga bwa a na karaoa te *trial*. Ma e tuai bwa te kabanea ni babaire e na baireia Kabineti.

Ma ibukina bwa I teimatoa n tabeka te ununiki ikai, ao e reke aia tai n tuangai bwa iai aia kataratara ae e moan te abwabwaki ibukin

karikirakean au abamwakoro ae Tarawa Ieta n te waaki ae te waaki n ununiki *Madam Speaker.*

Ngaia are I taku bwa e aki bure rokoia te naan *expert* aikai. A bon roko naba bwa a na buokia kain Kiribati.

Ao N na tuanga te Auti n tei aio bwa ngai temanna ae I nako ni mataku n aia tabo are i Temwaiku.

Iai te bwai ae moan te kakukurei ae ngai irou e na rangi n baiti. Tao e koaua ao bon titiraki bwa e rinanon aei te katei ke e aki.

I kabwara bure te Tia Babaire bwa kanga ana *sperm* te man ae te beeki, ao e nang kona ke e anaki te *sperm* ao e na uotaki ke e nang uouotaki te beeki n arona te beeki Madam Speaker, ma e nang tibwaki kanga n aron te moora are e itinaki te beki ao a manga bane ni bung beeki akanne.

I taku bwa te waaki ae e boou are I taku bwa ti nora riain rokoia koraki aikai.

I taku bwa eng, Madam Speaker e aoria. Kanga ti bon kiua ao ti mmara n taekinna ma I taku bwa te bwai ae e na bon *introduce* n taai aika imwaira te Tibiika.

Ngaia are tao e koaua tao anne te bae I kan taekinna n te tai aio ao I boni kabwara bure bwa are I aki kan point of order, I aki kani waeia taan marooro bwa I taku bwa e rabwa bwa e na reke au tai ni marooro iaon te reitaki aio.

Ao I rangi n kakaitau *Madam Speaker*, bwa ngai irou n au koaua bwa ko mate ni kamatebwaia teuae Tiaina n te aonnaba ke tao n te UN ke tao iaa. Irabubua aba akana a reitaki ma Tiana.

Ngkana ko taraia n *region* irabubua naba, kanga bon angin aban te Betebeke a bane n iai reitakia ae e tamaroa ma Tiaina.

Ao Taiwan ai ngkam. Ngai irou e kakambein naba Taiwan.

Bwa inanon au tai ni Meia ao e roko kanga inanon rinean Taan tei ake mai imwaina ao ngaia e biri rimoa naba. E nako n tuatua bwa e na karaoa te waaki ni Kuakua ao te waaki n raa inanon tain ae e nang rineaki Taan tei i Tarawa Ieta *Madam Speaker.* E kananokawaki anne, ngaia are I taku bwa e na kabunnaki te marooro bwa are Taiwan naba e kambein. Ao ti bon ataia ao ti ongongo n te rerio. E atongaki naba, te *cheque book diplomatic*. Tera aekakin te boki anne *Madam Speaker..* Ae e aranaki bwa anne ana boki Taiwan ae e rangi n kinaki iai ao ti aki ataia e a nakea baana. Ao kai e aki nakoira baana ke tao e nakon taabo tabeua.

E aoria ti aki bukibuki Madam Speaker. Ma I taku bwa aikai marooro ae e kabotoa nanou bwa N na teirake ao N na totokoa te kaoti ae I taku bwa ti aki moa riaina ae e na riai n tabekaki inanon te tai aei.

Man taeka tabeua akanne *Madam Speaker*, ao I kaitauko n anganakiu

au tai ao e rabwa te ongora ao kam bati n rabwa.

Ao I kabwarabure naba n te marooro *Madam Speaker.* Ko rabwa.

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia tei mai Kuria.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, I tik ani kaeta aron tein au marooro. Ti tebo ma e aki ota n are I taekinna te Tia tei ae karineaki. I aki taekina bwa a bongana rokoia nakai I-Tiaina ke aki.

Are I titiraki iai ngke arona bwa aki roko. tera te kabuanibwai nakon arokan Kiribati. Ao I aki taekinna ae e aki manena rokoia, ma te titiraki ngke a roko. Anne are I bubuti kaekakina.

Ngke arona bwa aki roko, tera te kabuanibwai ae e riki nakon Kiribati n tain te *lockdown* arei. Ao I karabwa te Tia Babaire te Tia tei ae karineaki ngkai e taekinna bwa ngaia a boni kainano naba. Aki ata naba mwin $19 ni mirion, tao e na manga kabwarabwaraki irouia taan Tibiika akana imwina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei n am *point of order.* Tao e bon ota iai nanon am marooro are ko a tia n taekinna. E a ota iai te Tia tei mai Tarawa Ieta.

Te tai ngkai, e rangi n nakoraoi te marooro e a boni boo raoi 4.00pm ngke e toki ao e point of order ti teuana te miniti ao e boo raoi 4.00pm. Are nanona ngkanne tin ang bon break ibukin ara afternoon tea.

Ti kamwaitoroi nanora, ti nako n amwarake teutana ti a manga karin angira ao ti oki 4.30pm ao ti a manga waakina naba are imwina. Arami ae I bon taua mwina.

Ti a motirawa ao ti a kaitiboaki n 4.30pm. Kam rabwa.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Ti a reita nako ara marooro iaon ara kaoti arei, ao n au taua ni mwi imwin arei ao I a kanakoa nakon Hon. Ieremia Tabai. Te Tia tei mai Nonouti, e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa. Ao aio reitan te marooro iaon te kaoti aei te Tia Babaire, e taekinaki te tabeaianga n aron ana reitaki ara Tautaeka ma te Tautaeka n Tiaina te Tia Babaire.

I taku bwa akea te bwai ae e kona ni bita aia namakin aomata. Ara karaki aika a mwaiti ikai, e kuri ni kanganga bitakin aia namakin aomata ae ti taku ngaira bwa e aki bati n raoiroi aron te reitaki ae e wakinaki ngkai.

E ewa katoto ake a tia ni karaoaki, ao I kan ti taekin te aro ae uarereke. Ao te titiraki are te moan titiraki e kangai; Bukin tera a kariaiakaki n roko n te tai are aki riai n roko iai bwa e *close* te *border*.

Ti aki kainanoia bwa a na roko n te tai arei, ma moan te bebete rokoia bwa bukina te Tia Babaire bwa moan te kakawaki iroun te Tautaeka

bwa e na kateimatoa ana reitaki are e taku bwa e riai ni karaoia ibukin ara botannaomata.

E taekinaki mwananga nako aon abamwakoro. Akea buren te mwamwananga nako aon abamwakoro ao ti kariaia bwa a na mwananga nako aon abamwakoro te naan *Ambassdor.* Ti te bwai ae bure te Tia Babaire bwa te timing. Te timing, bwa ngkana ko ataia bwa e boo te uneaki n te tai arei ao I taku bwa e better riki bwa ko na bon aoriko. Bwa are ngkana ko a mwamwananga ao e kona n *interpreted* mwanangam arei n aro aika a mwaiti.

Ngaia are e *better* bwa te *Chinese Ambassdor* e aki riai ni mwananga ao e ata anne bwa e aki riai ni mwananga. Ma are ana *excuse,* I boni kaoaki.

E koaua ko kona ni kaoaki, ma I taku bwa ngkana e kabongana riki tuan ana mwakuri bwa e bon aki riai n interfere, ao e aki riai n tia ni mwananga n te tai arei. *It's a wrong timing* ao e ataia.

Te Tia Babaire te kateniua are e taekinaki, te bwai are e tei ikekei are e karuoaki. Ao te kaeka ae ti ongo iroun te Tautaeka, tao bon ana babaire te Tibiika. Ma are ngke e taekina arei ao ti ataia bwa te Tibiika te Tia Babaire, e nang *proud China*. E *nang proud China* ngaia are te waaki arei, e aki teimatoa ni karaoa te bwai are e karaoia ibukin te Auti n tei ibukin Kiribati ma e korakora riki nanona ibukin Tiaina. Ao e ewa te bae ti kona n taekinna n te itera anne.

Kanga n te tai arei imwain bwakan te Auti n tei ao a roko kain Tiaina ikekei. Ti katoka tamneia n te facebook, bwa ti taku ngaira bwa it a wrong time irouia kain Tiaina bwa a na roko. It a wrong time ibukin te Tibiika bwa e na butimwaeia kain Tiaina n te tai anne ao ataia te Tia Babaire.

Ma ti ataia bwa a karaoaki bwaai aikai bwa e boni kaota nanoia, tao akea burena.

Ma e riai ni kateimatoa nanona moa ae e mwakuri bwa te Tibiika ngaia n te Auti n tei. Ao anne tao bukina te Tia Babaire are e a kamaunaki naba te Auti n tei aio. E a adjourn naba imwain taina bwa e kukurei te Tibiika n te tai arei, tao ngkana bon iaia ana explanation bwa e taku ngaia bwa te best are e karaoia ibukin te Tautaeka. Akea ae e kona ni kakewea anne te Tia Babaire.

Te kabanea ni kabotau ae I kan taekinna te Tia Babaire, taian solar lamps.

Antai taabo ake a moan roko iai bwaai aikai. Ao a roko n ningai te Tia Babaire bwaai aikai.

Te Tia Babaire e taekinaki n te Line & Phoenix ao e bon roko n tain te rinerine. E raoiroi riki ngke aki karokoa n tain te rinerine bwa ngkanne e a itiaki taekan Tiaina iai ao te Tautaeka. Ma are a boni karokoa n taina bwa a na buoka rinean aia aomata kain te Tautaeka.

I Makin, aekana naba. Ti kaongoaki, a reke arora iai te Tia Babaire n aron ongorara. E a karokoaki bwa e aoria ni bwaka te Tia tei are ngkai te Tia Babaire.

Kam ngare ma anne aia taratara aomata. Ao anne te bwai ae e riki bwa iai taran te Tautaeka ngkai bwa e aki karaoa ae raoiroi.

Te Tia Babaire, e taekinaki bwa ti Tiaina ae e buokira ni karekea ara *Embraere* ao ti ngaia ae e na buokira ni karokoira i Dubai ao Singapore.

Te Tia Babaire, Tiaina akea te bwai ae ti namakinna ae e boou ae e na kakuba nanora. Bwa ngkana ti tara Tiaina ngkai te Tia Babaire ao e rangi n raroa nako. Ma ti tuangaki bwa ngkana e roko Tiaina, e rangi n bubura baina ao ti na namakina te kabwaia ae e korakora.

Te Tia Babaire e anganira ao tabeua te W*orld bank.* N 2020, e anga $48te mirion, te ADB $59te mirion, Aotiteria $@7te mirion, Nu Tiran $39 te mirion. Waare akanne te Tia Babaire are e anganira te Tautaeka n te *development plan.*

Te Tia Babaire I rangi n mimi n te karaki ae ti Tiaina ae e na kona ni buokira. Ti aki nora anne te Tia Babaire, ti aki nora anne. Anne n 2020 ao n 2021 te Tia Babaire, Aotiteria e anga $28te mirion, Nu Tiran $24te mirion. Aikai te koraki ae I taku bwa bon raora.

Ngaira ma koraki aikai aika a na buokira ao bon te kangare te Tia Babaire ngkana ti taekin aikai bwa Tiaina ngkai ae ti n nang riai n raa. Ko ata te taeka ngke ti nako tinaniku ngkai, ao ti kauringaki bwa e bon taekinna te Minitita ao tao akea rabwatana ngkai bwa tao a kairia nako. Bwa aongkoa ti riai ni bobaraki imatan Tiaina.

Ngkana e kairua au reke anne, ao I kabwara bure iai ma ti na kakaea koauana.

Ma anne aron kaongotaeakiu bwa anne ana taeka. Ti riai ni bobaraki i matan Tiaina.

Te aekaki ni karaki anne, te aeka n namakin anne ae e bon kakukurei te Tia Babaire ae ngaia e bon reke te tamnei irouia aomata bwa te Tautaeka aio e ngae ngke e aki tuangaki bwa e na karaoi iroun Tiaina ma e taku bwa e riai ni karaoia ibukin ana reitaki ma Tiaina. E a *independent* iaon te Tautaeka ma Tiaina.

Te Tia Babaire ngkana ngaia anne ao e aki raoiroi ibukin ana waaki, ma ti tangiria bwa e na waaki ma ara waaki n aron ae ti taku bwa te kabanea n raoiroi ibukira. Ti riai ni karaoi babaire ae e na taku ngaira bwa e na teimatoa iai.

Tiaina te Tia Babaire ae I kan taekinna, e na teimatoa n riki bwa te bwai ae e na beroroakinaki n te Auti n tei aio.

Ao bukin tera te Tia Babaire ngkai I taekina anne ngkai e teimatoa. Bwa are ngkana ko wareka te bwai ae e riki n te aonnaba ngkai te Tia Babaire, ao moan te ewa bukinan

Tiaina. Ao teuana te taeka ae a kabongana, its a *bulley*.

Ngke e ingabong ao ti taekina te *vaccine* te Tia Babaire. Tiaina e *force* nia aba ngkai tabeman bwa a na anaa ana *vaccine* ae tera arana. Te aeka ni waaki anne te Tia Babaire ngaia are I kan katerea nakon te Minitita, bwa ti ataia ngkai bwa ana vaccine Tiaina aki raraoi. Aki raraoi. E tuai man reke ana kariaia te *WHO* te Tia Babaire. E tuai man reke ana kariaia.

E ngae te Tia Babaire ngke Tiaina e kataia n ninia nako ao imanonoa ana waaki bwa ngaia te moan *country* ao e *forc*e nia aba tabeua. Ara kantaninga bwa ti na aki *force* naki n anganaki te iti ae e tuai arona te Tia Babaire ao e bati te nano uoua iai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ai kabanea ni karaki nakon te Auti n tei aio, e ti kangai. Bwa ti ata ngkai te bwai ae riki n te aonnaba, ao e taekinaki Aotiteria ao antai riki bwa a *independent* iaon ana mwake te Tiaina.

Te Tia Babaire ao ti ataia bwa ngkana ko *independent* am koaua ma Tiaina ao e na karekea kaim. Ao aio ae e karaoia nakon Aotiteria.

E *close* ana mwakete inanon nako nakoiu nakon ana wine ao raa riki bwaai ake aera. Ti aki te rao ae raoiroi.

Ngaia are n aron ae kam ataia ngkai, ti aki ataia bwa terana ae e na riki nakon taai aika na roko, imwin namwakaina aika a na roko. Ae e na roko te tai ae ko na rinea nnem te Tautaeka ni Kiribati, bwa Tiaina e nang roko. \

Ngkai ti aki ataia bwa tera ae e na riki, ma anne te kararaoma ngkai te Tia Babaire. Ma ti riai ni kaotira bwa ti mena iaa. Ngkana ko tangira tea eka ni waaki arei, ko inaomata.

Ma ngai irou nnera ae ti buokaki iai, ao ti taneiai iai ao ti inaomata iai are e a wakinaki ngke ti moan Inaomata ni uaa ngkai.

Tera te kabanea ae I kan taekinna. A taku te koraki bwa Tiaina a butimwaeia aomata bwa mwin te rinerine. Tao e koaua, ti tuai raoi ni kakoaua bwa a rinerine aomata ibukin Tiaina ke a rinerine aomata ibukin te kanre are a na anganaki ae e aki konaki moana. Ao e a moanna ni bibirinako te Tautaeka iai.

Ngke I titirakina te Tautaeka n te tai ae e nako bwa n ningai ae na mena iai aia miriki ataei, ti aki ota iai bwa tera ae e taekinna. E nano uoua. Ai 5 am ririki ao e tuai man tia ana kamatebwai. Te aeka ni waaki tera anne te Tia Babaire.

Ngai irou e na ewa naba aekan anne. Ao ti rangi n *look forward* nakon te kaoti are imwina te Tia Babaire are karabwakin ara Tautaeka aio ibukin te baere ti ataia te Tia Babaire bwa te namakin e a tiku irouia aomata, a keweaki. A keweaki.

Te namakin anne ae e teimatoa ni uaa te bong aio. Ao I taku bwa e aki bure aia namakin, bwa are bon

anne te bwai ae e riki. Ao ngae ngke e bati aekan taekana bwa e tuai n tauraoi ao e tangiraki moa te Tua ao tera riki. Ti ataia bwa inanona te Tia Babaire, kakaean ana anga te Tautaeka bwa e na kanga ni kakoroi bukin bwaai ae e ataia bwa e na matoatoa karaoakia n te aro ae e tauraoi ni bita taekana.

Ao e taku te karaki; kai tiaki anne ae ti taekinna iai ara Moti n nano. Ao tera are ko taekinna imwain rineam. E aera ngkai a kaokoro bwaai akanne.

Te Tia Babaire are anne aia taeka kain Kiribati.

Bon n ningai naba te Tia Babaire bon te ingabong aio ao a roko n tarebon ao a tangiri ao ti a uneakini bwaai teuana imwina teuana. Ao angina te Tia Babaire, ti a reitaki ma ana Moti n nano te Tautaeka ae ti taku ngaira bwa a birinako kain te Tautaeka mai iai. Ao anne ngkanne ae ngaia te namakin n anne, e bon reitaki naba ma aron te taratara n ana reitaki te Tautaeka ma Tiaina.

Ngai au koaua te Tia Babaire ao au namakin ae I taku bwa e aki aonikai n te rinerine n te tai ae e nako, tiaki taekan Tiaina.

Eng, e taekinaki Tiaina ma ibukin te kanre ao te Tautaeka are e taekinna bwa e na anga.

Ao ngke e titirakinaki bwa tera. E aki barongaki raoi, ao e kanga n reke te taeka ae e aki barongaki raoi. Bon ana taeka te Beretitenti ngke e titirakinaki ao e aki kona ni kaboi. Kabwara te bure bwa e aki barongaki raoi. Tiaki ara karaki. Ao bukina ngke e karaoa arei, bwa are e boni kakaraoaki bwa te game. Kain Kiribati aki kantaningaia bwa a na kekeweaki. E kantaningaki bwa a na tuangaki ma ngaira ti taku bwa e riai ao bon te riai anne te Tia Babaire.

E ewa te bae I kan taekinna riki te Tia Babaire tao iraua te tekan. Bwa ngai temanna ae I teimatoa ni boutoka ara waaki man te itera aio te Tia Babaire. Bwa ngai temanna ae e tuai man anaki nanou man te waaki ae ti mena iai. Ko bati n rabwa te Tia Babaire.

H.E. Taneti Mamau: *Point of order*

Tibiika: Te Beretitenti ko na *point of order* . I anganiko moa te Minitita n te *Line & Phoenix*. E nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker. N na point of order iaon are e a kabuakakaki rokon te taura i Kiritimati bwa aongkoa te kambein.

E riai ni mataata iroun te Tia tei mai Nonouti bwa e aki ata Kiritimati bwa te Tia tei mai Nonouti ngaia. E riai n ataia. Ao ngke a roko ana bwai n tangira Tiaina, te kaibuke nako Kiritimati 3 ke 4 te namwakaina mwanangan te kaibuke nako Kiritimati.

Ngke I aongo bwa e roko, I a bubuti. E kona n reke tibwan Kiritimati bwa e kanganga rokon te kaibuke. Tiaki te kambein, tiaki te kambien. Ao ngke e roko ao e aki roko n tibwaki.

Ko mena iaa, e aera kam ngare. Kaetia bwa a ngare mai inano, kaetia bwa a na aki ngare. E aki kauaroro te bwai aei ao akea naba nnemi ni ngare mai inano, te *Rules.*

Tibiika: Tai manga ngare mai inano. Tai ngangare ngkana e taetae te Minitita.

Hon. Mikarite Temari: Eng, e aki kaua roro a rineai kain Kiritimati.

Madam Speaker ngke a roko bai kekei ao aki waekoa n tibwaki. Keiaki kakaea rongorongona bwa tiaki tabeu. I ti bubuti katokaia n te kaibuke ma taben te Te Moan tia Koroboki i Kiritimati barongana. Akea rekerekeu ma ngaia bwa are te policy bwa e na kanga aron te tibwa. E na tibwaki nakon tera, te house hold. I aki roko iai.

I ti bubuti, karokoi bwaai bwa e kanganga rokon te kaibue. Ao ae e karaoia, e aki karaoaki bwa te kambein.

Madam Speaker, nanona akea uaaia nakai ngke nako Kiritimati ni kambein ibukin aia boto. Bwa a nako ni kambein, ngaia te Tia tei mai Nonouti. Tauare e bwaka mai Tabiteuea Maiaki are e aki oki are te Roia arei ao bon teuare e kan anga arana ni Beretitenti. A nako. Nanona aki karewerewe irouia kain Kiritimati. Nanona e a karewerewe te taura n Tiaina.

Ai kangarera.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita e a rangi n mataata am *point of order.*

Hon. Mikarite Temari: E a rangi n mataata , eng ma e bia aki atongaki. E na aki taraki taura ake ti kanakoi nako iekeki, bwa are bon tibwan te abamwakoro. Tibwan te abamwakoro, ke tibwan te abamwakoro. Ngaia are e na kaeta ana rongorongo ao ke e boni katuka te abamwakoro ma ngaia bwa ti aki kumekumea arona iaon ana abamwakoro. Ma are e boni maai aia boto i Kiritimati, e maai. E aki kangkang, e maai. E aki kangkang ni karokoa ngkai. E nga nnena. I a katebea. Kanga ti kamangan ao kangaren au *point of order.*

Tibiika: E a tau te Minitita e a rangi n mataata . I a butiko te Minitita, I taku bwa e a rabwa abwabwaki nako am *point of order.* E a rangi n mataata, I a butko. Ko a tekateka bwa I taku bwa e a mataata am *point of order.* E nakoim te Beretitenti, tera am *point of order.*

Hon. Ieremia Tabai: N na kaeka te point of order te Tibiika.

H.E. Taneti Mamau: Kanga ti uoua te *point of order.* Ko rabwa *Madam Speaker* E maiu ana mic te Tia tei mai Nonouti.

Tibiika: Te Tia tei iai iai te bwai.

Hon. Ieremia Tabai: Bwa are N na kataia ni kaeka teuarei.

Tibiika: N na ti katai ani kaetia bwa tera. I a tia n angan te Beretitenti. Kanakoa am point of order.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa. Uoua au point of order bwa teuana iaon ana marooro te Tia tei mai Nonouti,

e a kawa n anga ke ti kaetan are aongkao Tiaina ae e na buoka ara Moti n nano ao ara taratara ke karikirakean aban Kiribati.

Tao ngke e taetae te Minitita n *te Fisheries* tao e aki rangi n kakauongo, bwa e taekinna ae abara are ti rereitaki ma ngaia aki kauka aia mwakete bwa e na bon tiute ke e na bakao ara iokinibwai nakoia.

Ma Tiaina teuana te aba ae e a tia ni kauka ana mwakete ae a na akea ara bakao ke ara tiute nakoia, *0 tariff*. Are tao e aki rangi n kakauongo te Tia tei mai Nonouti, ma e kairua ae aongkoa ai bon ti Tiaina. Ti kaitau naba nakoia taan anga te buoka ao e nang rawata. A buoka naba ara kataratara 20 te ririki n iteran aia sectors ke itera ake a na bon anga te ibuobuoki iai. Ao akanne a bon tia n tuangira, Aotiteria, Nu Tiran, te World bank, te ADB, te UNICEF. A bane n tia n tuangira nneia ake a na ibuobuoki iai n uarokoira n te kataratara are 20 te ririki. Ao ti kaitau iai.

Tiaina naba teuana ma are e a tibwa waaki ara reitaki ma Tiaina. E tuai rangi n noraki mwina ae e bubura ma tao iaoni kawaina.

Ao te kauoua ngkanne, bon ti kairan ngkanne te bubuti riki nakon te kai n tekateka bwa iai ana marooro te Tia tei mai Nonouti, ao n tokina kanga e a rangi n *Unparliamentary*. E a taekina ae kanga te kewe, ngkana tao ko bon ongo naba te Tia Babaire. Ma tera ngkana e kona ni buta ana taeka bwa ae ti a kataira ngkai ni katibanakoira man te taeka ae taekinan te tia kewe, te tia kewe. Ke tao Moti n nano aika a kewekwe, ti a kewea Kiribati, bwa are anne ti a karinea bwanan te Tibiika ao Tuan ara Auti ae tin ang kamanenai taeka aika ti taku bwa a karinerine riki.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am *point of order.* Kabwarabure bwa I aki ongo te taeka ae te kewe. Ma N na butiko te Tia tei mai Nonouti, iai te taeka ae te kewe ae ko taekinna inanon am marooro ao are ko bon ataia bwa e *Un-parliamentay*. Ao N na bubutiko bwa ko a butia ngkana arona bwa iai, bwa ko a kakaea riki am term teuana ae kanga e nang kakabongaki raoi ae e obni kakabonganaki ikai. I a butko.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire iai ao ata nanona kain Kiribati a boni kakoaua te Tia Babaire. Ao iai au taeka ao I butia ma e ataki nanona te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia e a butia ma ti a kakabongana riki are tao mwamwanai, ke tao bon tera.

Ao tera am *point of order te Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I ti kan kauringko naba ni kairiko nakon te Tua 42:4, n taratara riki ana marooro te Minitita man te Aono n Raina bwa e a rangi n tiraua ana marooro ae e a bon nang kua raora n Tia tei n te aro ae e aki riai. Ao I taku bwa ko na riai n taratara anne ao ko na aki kantaninga te Tibiika bwa ngaira ti na kotekoteia nakoim.

E rawata kanoan ana marooro ae e kamatauninga, ti atai nanon karaki.

Ma ti a bubutiko taratarai riki Rule 44:4. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *Leader* n te Kaitara. Tera te taeka ae e taekinaki ae e rangi n *offensive* nakon aio bwa tao I aki bae n rangi n ongo. Tao e aki rangi n raoiroi kabwaranakoana. I taku ngai bwa terana te taeka ae kanga e a tia n taekinna te Minitita bwa I aoria n ataia.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Tao N na rarangaia mai moana.

Tibiika: Ko ti anganai te word teuana ae kanga e aera. Ngkana ngaia N na bubuti ngkami. Ko rabwa te *Leader.* N na bubuti riki ngkami Taan tei, Minitita kain te Tautaeka ao bon ara Taan tei ni kabane.

Ti a karinea riki ke to a show ara respect nakoia raora n Tia tei n ar marooro ao n nara *point of order.* Akea buren te kaetieti iaon te koaua ma ti aki touch are bon ana *personal* te aomata ke ti na attack *personally a*re e na rotaki iai rabwatan te aomata ke ana iango.

Ngaia N na bubuti, ti a keiaki riki nakon anne ao e kaunga ami marooro. A rangi n maeu kain Kiribati ngkai a ongora bwa e bon rangi n teretere aron ami *argue* ma ami *debate* iaona.

Tao N na kanakoa ngkanne are imwina.

Te marooro are imwina, N na kanakoa nakon te Minitita ae karineaki, Hon. Booti Nauan. E nakoim te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Ao e rabwa te Tibiika. Ko nang rabwa ngkai ko anganai au tai bwa N na anga naba au marooro iaon te kaoti ae moanibaan te kakawaki aio.

N na aki kaokioki baike a tia ni maroroakinaki. N na karaua n raranga au marooro kanga n irekereke ma aron te katei, bwaai aika a tia n riki ao terana ae e a tia n riki. N aron are kanga ti a tia n taekinna bwa ti na bweenii waara iai.

E koaua n te tai aio ao I kan taekinna bwa I totokoa te kaoti are e tabekaki.

Ao tao n N na kabwara bure nakon te tia tabeka te kaoti, bwa kanga e bon tara ni kabane tai te kaoti aio. Ao ngkai e a bane ara bong aio ao e a manga boo naba 4.00pm ti ibukin manga Tiaina are e a tia ni kaota nanona Kiribati n tain te rinerine ae e nako, ao ea riai moa n tau aio.

Ti a kakaei riki angara ni manga nikoia ao ni manga kakaea riki arona. Ma ngkana ti nang manga tabekia naba ngkai bwa ti nang manga uotia naba ngkai ni maroroakinna. Tao e raoiroi ngai irou ngke I karauai n tekateka ikai ao I kangai. E na tabekaki ta kaoti ae aron te Tautaeka aio bwa e na karaoa te mitin ni uai ibo bwa e manena, ao ngkai ti a manga kabanea naba ara tai ibukin Tiaina ao e a tia Kiribati n anga nanona n te rinerine.

Ao ti katauraoira ngaira bwa ngke arona bwa ti aki reke. Ngaia tao e aki tangiraki Tiaina ae a nang bon kanakoa nakai.

E a tia moa anne, e a tia een kunana. E a toki.

Ngkanne te kauoua te Tia Babaire, kanga bon te kamanga. Ae e a roko te aomata n tekateka iaan am auti ke i abam ao ae ko bon tabe naba ni mereakinna. Ai akia kora ara katei ni Kiribati ae aekakina aio.

Ngaira n ara katei i abara i Tabiteuea Maiaki ngkana e nang roko te aomata ma ko ribaia, e botakiaki moa n te maneaba. Antai te aomata anne? Ao ngkana e a baraka te kaawa bwa e kariaia ao ngaia ani karokoa. Ma ngkana iai ngkoe are ko ribaia, ko kaina bwaabu bwa iai taina. E nako am iruwa ao ko a manga bon aoriko.

Ma ngkana e a roko am iruwa ao ko ngureakinna ao aki kamwarakea ao ko aera riki. Ao ko iangoa waekoana n nako ke tao te I-Abatera. Te aekaki ni kairuwa te aekaki ae aekina anne. Ao kai are e a roko, e a tau bwa e a roko.

Ti a iangoi arora ma ngaia. Ma ngkana iai ana bure ae e a bon tibwa noraki ae e rangi n bubura kaei ae e a bon noraki ngkai n aron are a taekinna n te kambein.

Ao I bora ni kabwarabwara nakoia kain abau ae Tabiteuea Maiaki.

Ngkana e roko Tiaina, a na urebekeaki ami Umwantabu. Ngkana e roko ao ngkami Katorika ane e na tiatianaki aron ami taromauri.

Ma ngke e roko Taiaina ni karokoa ngkai, a tuai man uruaki Umwantabu ake i Tabiteuea Maiaki.

Te Unaine ane e nenebonebo n te Charistimatic, ane e bon teimatoa naba n nebonebo n te Charistimatic ao e tuai man roko te buaka.

Ngaia are ngai I taku. E aera ngkai e a rangi n teimatoa aron riribakin Tiaina ao ngai kanga ti a mama.

Ai kawara Tiaina ae ara iruwa, ara katekateka. Te Tia tei are e tabeka te kaoti aio, kanga bon te kakairuwa naba abana bwa Abemama ao e aera e a manga mereakinna. E aoria bwa tao e tuai toki nanona n mereakinna.

Ma ai boni kawara. Ngai irou I taku; e a bati moa n tau. Ti a tatara moa ana bure bwa ngkana bon iai ana bure ae bubura kaei ao ti a bon takaruaia naba.

I tabe n taratarai ana *point* te moan tia uota te marooro te Tia Babaire.

Ao teuana mai ibuakona ngaia e boni Kamanga, te *number plate.* Teuana mai ibuakona N na karaua raoi n taratarai bwa I bane ni korokoroi. E tuai noraki kabwaian Kiribati n te *number plate*, te *Mackey Memorial*. E rekereke ma tera kanga te *Vienna convention*.

Te *Mackay memorial* ao are e a tia n taekinna te Beretitenti. E koaua bwa e bon roiko naba n te tai are e wakina te iraorao iai te Tautaeka ma

Taiwan. Ngke I SAS n te O n aoraki n te tai anne, ti karokoa te Mackay Memorial. Kanga te itaritari ao a roko ni buokira ao a manga anaira, ao a buokira n aorakira ao a buokira n aorakira ao a bon tiatinira naba teutana.

Te *Vienna Convention*, I a mimi iai bwa tao e a kabotauaki. E kanga te *Vienna convenation*, tera ae e *violate te Vienna convention* ara *Ambassador* aio ngke e a nako ni karaua ni kan noori raa. Marakei e kan nora Marakei, e kan nora Tabiteuea Meang, Tabiteuea Maiaki. Anne e *violate* te *Vienna Convention.*

Ao ngke e kawarii reirei ao e kabwarabwara bwa tera Tiaina. Ao tera ae ti kakaraoia i Tiaina. Aio ami boro koroboki. E *violate* anne te *Vienna convention* ke tao ti nang bon bwabwaeti n aron anga aika e na reke iai ara bwii ae mwaiti bwa n te aro bwa a na mino atun te Unaine are e ongora. Ao ngaia e *violate* naba te *Vienna convention.* Ai kangangara bwa ngaia te kanganga raraomi aio. Kam karokoa te *Vienna Convention.*

Ngaia are I taku ngai te Tia Babaire, a na ataia kain Kiribati bwa ti a manga moan anenea naba te bwai aio, bwa e tuai toki nanoia nakai ni kan aneneia ao ti na bon teimatoa n aneneia ma ngaia.

Ao ngai temanna ae I kangai; ngke arona bwa I wanawana ao N na kangai e a tau moa. Ti a rumwaruoia ao ngkana e bon reke ana bure ae e bubura kaei ti a boni karebwetaua naba.

Ma ngai irou kanga e aki bati n raoiroi ao ngai irou kanga e a kamama ae e a roko te aomata bwa e a tekateka.

Ngaira tabemna ao tao kain abara ae Kiribati ae tao kain abaia naba naka a kaitaraira aikai, a tia n ong kanaia ae a reke mai Tiaina. A nang manga moan kannai ao a nang kanga ni kannai. Ao kai ti a betanga bwa nake a tekateka akekei, ngaia a bon teimatoa. Mwane ti kangara ngkai.

Tao ti nang manga iangoi ruon baicai ni kabwara nakoi bwa tao ti nang manga kanakoi.

E a bati n tau bwa e a kawa Kiribati ao ti a taratara aron te waaki rake.

Ao ngkana ti a boni kakoaua bwa e a roko Tiaina ao e a mwakitaim nako matan ara *Cathedral* are i Teaoraereke ao e a tei ni mwati ma ana katii. Are e nakomai n taromauri ao ti na katia. E a tia ikanne, e a boni koaua ara taeka nakai.

Ma ngkekei ni karokoa ngkai, Tiaina e roko bwa kanga te aomata ae aekakin Aotiteria. E kan reitaki ma ngaira ao e rawata aba aika a reitaki ma ngaira ti raumeaia. E a tau moa aio bwa kanga e a bon aki raoiroi taekana, ti tuai raoi rangi n kina n aron ae ti waakinna ma te *Foreign Affairs*.

Bwa I taku bwa aikai itera tabeua ae ngai N na kabotoa iai au marooro. E a bati moa n tau. N na bubuti bwa e

a bati n tau bwa e aera ko mereakinna.

Irarikina e mereakinaki bwa ngkekei ngkoa iai te bwai ae e na riki ngkana e roko Tiaina. A na mwaiti kabuanibwai, te buaka ao tera riki.

Ngkai e a manga boou iroun temanna iroun ara Tia tei ae ti rangi n karinea ae ti kinaa ara moan Beretitenti, ai manga te *bulley.*

E a toki are kanga tao manga uruakan Umwantabu ma tera ma e nang manga *bulley.*

Ma ngai bon au titiraki e kangai. Ai boni mwaitira aba ae e a tia n irekereke ma ngaia Tiaina imwain Kiribati, ao kai a tuai mani *bulley* naki. Ao e aera ngaira ti nang bon *bulley* naki naba. Tao ai boni kabanea ni kiibeka ngaira, Tao ai raa ngaira kanga ti kare- boraki ti a mena naba. Kanga aomata ni bulley man.

Kanga I reita are e taekinna na te *Fisheries,* kanga ti a kakae riki ara iango ae a na oioi ao a na bubura kaei ao e na noria te I-Kiribati ao ngai N na noria naba te I-Tabiteuea Maiaki ao N na kangai. E eti ngkami ana e a bon aki ako raomi aio.

An taraia ane e a manga nakonako ma aia warokinene. Ao ngkana ko nakonako n tabokaikai i Tabiteuea Maiaki ke i Tabiteuea Meang, ko a tataraki naba. Karabwa teuanne, e tabokaikai.

Ti tuai man nora Tiaina bwa e na tabokaikai i matara, ao e koaua e a manga anganira ara bwai, ti a manga aranna bwa taian kanre.

Ai kawara te aomata ngke e roko ni kan akoira, ko a manga anganira am kanre bwa tera ae ko iangoia.

Ngai irou te Tia Babaire I aki kabotoa au iango bwa e nga ao e nga ao e nga, ma I a taraia moa n te katei. Kanga e a bon aki eti ae e a tekateka te aomata ao ae ti mereakinna naba.

Tao ngkoe tao tera baika a tia n riki, ko a tia n nako n amwarake ma antai ao ko aera riki. Ti na irana aron te amwarake ma te boraraoi. E a tau ao an tai manga kamoa riki ikai. Ma an taraia ao e aera ko kakaonakoa te aomata.

Ao te bwai teuana ngai I rangi n mimi te Tia Babaire, kanga e boni mimi nanoua iai. Bwa I noori ngkai taian mena aika a *notice* n te bebwa ao kanga e irekereke ma aron te bwai ae ti aranna bwa te kanre, ana kanre Tiaina. Ao ae e teimatoa te titiraki. E bane ma te *small grant.* E kanga aron te *small grant,* e na reke ke e na aki.

Ao I taku a kanga te koraki aikai, a mereakina te aomata ao a tauraoi n taraia mai ikekei bwa e na angania n ningai te bwai anne.

Ngaia kanga irou naba kanga n te katei. Ti a bon taraia n aron moa te katei. E roko te aomata iaan am maneaba, ko aki kakamwarakea, ko mereakinna ao ngkana e anga ana bwa. Ai rabwa ra n na anaia. E aki eti anne, ngai irou e aki eti. Ao I taku bwa anne e rangi n bure ao akea etina.

Eng, e taraki ngkanne Tiaina ao ngai ti teuana te bwai ae N na kamoamoa man au Botaki ni mwakuri; bwa I aki nako ni kawara Tiaina ni kangai. Tiaina, tera ae ko na anganai bwa ko a roko, bwa ngai te Minitita ibukin Iokinibwa, Karaobwai ao Boboti. Akea, e bon roko Tiaina. Iai au iango ae e rangi n rawata ibukin buokan ana waaki te Iokinibwai, Karaobwai ao Boboti.

Ao ngaia ao tera ae kanga ko iangoia.

I a tia n iangoia bwa e na 0 tariff ami iokinibwai akana ko kanakoi. Teuana mai ibuakona tao te takataka. Ti na kakaea angana.

Ai rabwa ra anne.

Eng, N na anganingkami teuana mwakoron Tiaian. Tiaki Tiaina ae bubura kaei, ana *province* Tiaina ao kam na *trade* ma ngaia, e na 0 tariff. I a bon ataia naba, e na rawata tangiran ara takataka. Ao n te aba are e tuangai arei, te province ngketi nako n ana mwabena tao iraua okiokin Kiribati iai. A bane ara takataka ao tao ai manga tera. A bane ami takataka ao e tuai toki nanou. Anne te bwai teuana ae I noria ni kabwaiau ma Kiribati ao iai riki ana ibuobuoki ae e na karaoia, ma e tautau te covid-19.

Iai riki baika n na karaoia, bwa N na karokoia nakai ao ngai, ai rabwara. N aekakia TA"s aika a uneakinaki. E a roko te tia ununiki ao ngaia N na karokoia riki aikai.

Ma kanga e aonikai te Tia Babaire are kanga ko nang moantai naba ni buumoa kabwarabwaran te bwai are ko nang anganaki. Ko roko kamara atou bon arei ao e na bon aki waaki am waaki. Ngai temanna ae I aki tara anne. I karabwarabwa bwa are akea mwakau n Atua. Akea mwakau n Atua. Ao e koaua iai baika a kamaunaki ae kanga a taekinaki te Tia Babaire.

Ao teuana te bwai ae e kamaunaki ae ana angabwai Taiwan ae bon te koaua n te tai aio. Te boua n anti ke te te statue are i matan te Cathedral are i Teaoraereke.

A teimatoa n aki kukurei tabeman Katorika iai, bwa ana statue Taiwan are e moan anga ti tebo ma te *cartoon* ao e katua uarereke. Ao ngkai are e a tei ngkai are ngkana ko noria, e a bon otanna te *Diocese* bon St. Ioteba raoi. Bon Iesu Kristo, *Sacred Heart*. E a bon tara raoi n Iesu, ao are mai imwaina kanga e tar ani *Cartoon.* Anne aia taeka aomata.

Ni karokoa e a bon oia nakona. Ao e aki kanakoaki bwa e a kanakoaki bwa a bwakabwaka benna. A benna ao e aki roroko onean mwina, ngaia are te Katorika e a bon otana ae bon te statue ae kanga ti moan nonoria ngke ti moan uarereke ngaira Katorika.

Ngkana ti tataro ao ti karinea te Eukari ao ti nora Atinibanin Iesu, aekakin raoi te statue arei. Ma tiaki aekakin te statue are mai imwaina.

Ngaia are aio kanga I katai ani kabotaua ma aron te tangi n nano ni bwaai tabeua aika a kamaunaki.

Bwa are ngkana a kamaunaki, ngaia tao bon iai bukia. Are e kamaunaki te statue arei, ti tebo ma te cartoon. Tiaki Atinibanin Iesu, ai tibwa Atinibanin Iesu raoi are e a tei arei. Ao e a karaua raoi ni katamaroa ngkai te *Cathedral* te Diocese. E a mena autina, ao e mena te kiraati. Ao arei e bebekan, e bwaka te karau, e bwakaria te karau. Te riringa, e riringa Atinibanin Iesu arei.

Kanga I bon taekina aio ma I kabwara bure ma aio te nonori ae ti noria.

Ngaia are e koaua N na kaoka riki au marooro te Tia Babaire ni baika a tia ni mwemwe ao N nang aki kotekotea tao tera ma tera ao N na bukibuki bwa tera.

Te kambein e aroria bwa are e a bon tia n nonoria te I-Kiribati n aron tian ana kambein.

Iai tabeman ae a kabongana te bwauta, e ngn tira aia bwauta ao e a bwara te kambein. E a reke te aomata ao e tuai bane nikirana n te abamwakoro. E a bon drink, ai bon te bwaka mai karawa n aki akaka ao tiaki anne man te itera aei.

Ngai naba temanna ae ngke I roko ikai, ngaia te koaua ngkana arona bwa e a roko tibwaia nakai ao e na tara n reke tibwara.

Ao I a roko ma raraou ae i buki aio ao ti a wii n anti. Nao, ngaia akea te mwane a taku bwa iai. Ti a boni mwanenira.

Aio bon te karaki raoi ni koaua.

Ngaia are e aoria te mwane, e aoria te kambein e aoria tera. Ma e a tia Kiribati n anga nanona n te rinerine moa ae e nako.

Ti na bubuti bwa e aki koaua, e a tara buaka nakon ara iruwa n ara katei ni Kiribati. Ao are e aki reke rokon arei ao tikuna bwa tao e a nako n arona anne. Ao kai are e a tau bwa e a nako.

E uara ngkana e nako ao tao ti nang kaieiea kan okina ma tera ae ti na taekinna bwa e kawa ngke e nako. Are e a tia n nako. E tau ti a manga kaitibo ngkana e a manga reke te oki.

Ma ae e a roko aio, ti a iangoa arora ma ngaia ao ni butimwaea arora n iraorao ma nga ma ana buoka ae kakawaki ibukin abara ao ibukia kain Kiribati nakon taai aika a na roko.

Ngai temanna ae kanga I teimatoa n raraoma n taian taeka ni Burabeti ae e taekinaki iroun te tia marooro are mai imwaiu. Ma N na taua au taeka aio, bwa inanon iraua te ririki ma ngkai ao Kiribati e na kakaea nnena.

Tao e eti. Ti aki kona n ataia bwa e a kanga n reke te aekaki n taetae ni burabeti ae aekakina anne.

Tao iai te bae a bwena waaia mai iai. Tao iai taian information ke taian *information* aika a tia n riki.

Ma are e aoria, ti kataia riki ni kabebetea nanora te Tia Babaire bwa e a tia ana babaire Kiribati

Ao ngkai e a manga moan tabekaki naba te bwai aio, ti tebo ma kamamaran ao kamamaean ara waaki te I-Kiribati are e a tia ni karaoia.

Ti tebo ma kamamaean ao kamamaran ana waaki te I-Abemama are e a tia ni waakinna iaon Abemama ao nakoia abaia Taan tei aika a mena n te Kaitara ae a boutoka te kaoti aio bwa e a tia ni waaki te rinerine.

A tia n rinerine mai abaia ao a rinea te Tautaeka aio are te Tautaeka aio ma Tiaina, ma nakai a bon teimatoa n ribaia.

Ao au kabanea ngkanne ni kakaewenako te Tia Babaire imwain ae e a boni babane au ati. Ao kai are ko a riba Tiaina, teimatoa ribaia ma ana karikibwai ni kabane ma ngkai ni karokoa ae e a manga waaki te rinerine ae e na roko.

Tiaki nanona are kon na ribaia ngkai n brabra ao ni marooro ao ni kakaonako ao ni mena ao ko otinako man te Auti aio. E kanga aron te bwai arei, e na reke angana n ningai. E kanga aron Tiaina. Aio e roko mai Tiaina, bon iangoa aromi ma ngaia bwa ti aki ata anne. An nako rotina nimami te nangkona.

Akea uana are e bwara te mena aei; ao ti kan titiraki ibukin au kaoti arei bwa I kan tuanga te Tautaeka aio bwa e kanga aron ana buoka Tiaina are iaon arei.

Ti a riai ni kamatoaira bwa mwane ngaira. Ti a katokia ma ngkai ni karokoa ae e a manga roko te 4 n ririki. Anne ngai au taetae ni burabeti ae man te tai aio ao nakai ae a na katoki ana buoka Tiaina ni kabane. Ma ngkai ni karokoa ae e a manga boo te rinerine are imwina.

Anne au taetae ni burabeti ao ngkana e kewe, N na tataroakinna. Bwa N na tuanga te tamnei ae raoiroi bwa iai tabeman ngkoa a quote te Tamnei ae raoiroi bwa ti aki quote te Tamnei ae raoiroi. E na tuangia riki nakai bwanan nanoia bwa e kairua ae mereakina te aomata ao ko anai ana buoka te aomata anne ni buokia iai kain am abamwakoro.

E kairua, ao kanga akea etina. Ao iaan ara katei, kanga e kamama. E boni kamama.

Ngaia are man au marooro aikai te Tia Babaire, ao N na bubuti bwa te kaoti aio e riai ni karauaki raoi riki ni iangoaki.

Ao neiere te Tia tei are e bon tabeka naba te kaoti aio, kai I tarai ana reasons ngkai e karaua ni marooro. E aki kamatebwaia raoi ana bwai aio bwa e na rangi n bubura raoi taian reasons ae e na bwaka raoi iai nanora. Ao e taekini kanga boni baika kanga akea nanoia.

Ao N na kabwara bure ngkana akea nanoia, bwa bon akea nanoia ao e taekinna ma te *number plate* ao tera riki.

Ngaia are man au marooro aikai te Tia Babaire, ao e rabwa bwa ti atai nanoia nakai.

Ti aki ataia bwa antai riki ae e na taetae imwina. Ti atai nanoia bwa a riba te aomata aio, ao ti na bubutia ao ke a ribaia ma ana waaki ma ana karikibwa ni kabane ni karokoa e manga boo te rinerine ae e na roko. Ko rabwa te MC ao are ieta.

Tibiika: Ko rabwa. Tiaki ngai te MC, ngai te Tia Babaire ke tao te Tibiika.

Hon. Booti Nauan: Kabwara au bure, Ko rabwa te Tia Babaire.

Hon. Taberannang Timeon: *Point of order* te Tia Babaire.

Tibiika: Tera am point of order te Tia tei mai Tabiteuea Meang, uotiko.

Hon. Taberannang Timeon: Te Tia Babaire N na point of order tao uoua.

i) Iaon te diplomatic plate. E aki understand te Minitita ae karineaki. Bwa iai te significant nakon te diplomatic plate anne. Bwa e assign te nambwa 1, nakon te moan aba mai tinaniku are e over diplomatic relations ma ngaia. Ao te aba anne, te aba are e tobwira ni karokoa ae ti Inaomata, Buritan te Tia Babaire.

Ti tuai roko iroun te Tautaeka ae e a tia ni katoka ana diplomatic ma Buritan. Eng ao ara titiraki, bwa tera ae e taekinna te Beretitenti ni maten *Prince Phillip* n te rainanoanga, ma ti tuai n roko n anne te Tia Babaire. ma anne bukina ao e na aki kauarerekeaki bwa aongkoa ti ibukin te diplomatic plate ao akea nanona. Iai nanona ae moan te abwabwaki te Tia Babaire.

Ao ngkana e roko Buritan ni manga oki bwa e manga decide bwa e na open ana mission ikai. Bwa akea bukina bwa e na aki roko bwa tao bon iai bukina teutana ngaia are tao e a tararuaira mai Biti.

Ngaia are e na aki babakani ikawaiakaki te Tia Babaire te ongora.

ii) E aki tokina te koaua are ngaia ti totokoa aio ibukin te kaoti aio ngaia ti nang aki benefit man baika a na reke mairoun Tiaina te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ao Taiwan ngke e roko te Tia Babaire. E aera ko kaurea wim te Beretitenti? Bwa ai bon am bwai n ti ngkoe bwa ko na kamaraberabea riam n ana bwai Tiaina ao ara botannaomata a na aki te Tia Babaire.

Ngkana e kabwaka te karau te Atua te Tia Babaire ao e aki kabwaka ti irouia antai, nake a tatataro. Are tao angina a tataro ma akea kanoan aia tataro te Tia Babaire. E kabwaka nakoia te botannaomata ae e rawata te Tia Babaire.

Ngaia are a manga tuangira. Ngaia are kanga aekakin ngkoa booia Minitita ma Taan tei. Are a taku ao ngkana e a bwaka aio ao ngkami ake kam totokoia, tai manga anai boomi. Bwaau, bwa ami bwai? Ao are ngkana a bwaka, e a bwaka te

Tia Babaire. Akea e ure wiina kanga wiin tera. E rabwa.

H.E. Taneti Mamau: *Point of order.*

Tibiika: Te Beretitenti ko na *point of order. Iai* te bwai ae e miss quote iroun te Tia tei.

H.E. Taneti Mamau: Bwa are ngaia ae I ngare ni kaurea wiiu, ma kanga e a taetae ni kangai. E a kaurea wiina bwa kanga tera. Ngaia are anne ao ibukin Taiwan; akea ae emereakina ana mwane Taiwan. Ngkami kam mereakina ana mwane Tiaina. Akea ae e mereakinna ikai.

Ngkoa ngke e aki boutokaira Taiwan n ara tai ma are ti boni karinea. Ao ngkami e bubura wiimi n totokoa Tiaina man te kambein ni karokoa ngkai. Ao are e taku ami Unimwane anne, ane e na teimatoa. Bwa kanga e a boni kamanga ae kam a mereakinna ao kam butimwaea ana mwane. Kammanei ngkami. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, ao ti a kanakoa ngkanne te marooro are imwina. Ae bon iai arami, akea te kanganga tai raraoma bwa are kam bon inaomata ni kabwara te Auti. Kam na bon riai ni marooro iaon te bwai aio bwa e kakawaki te kaoti aei, bwa kam aoria ni kaotinakoi ami iango iai.

N na angan te Tia tei mai Butaritari ae karineaki, Hon.Tinian Reiher. E nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua bwa e a bon rangi n bongana naba aron te marooro iaon te kaoti aio te Tia Babaire.

Ma tao e boni kakawaki bwa tao ti na boni marooro teutana. Bwa e koaua ae ni bon au taratara te Tia Babaire, te kaoti aio e na bon rangi n tamaroa ngke arona bwa e aera, bon irou. Bwa e tabekaki bwa kanga te kairoro nakon te Tautaeka bwa e na noori itera ake tao a tuai ni wakinaki are kanoan tao te Moti n nano are e a tia n anganano iai Tiaina bwa e na kakoroi nanoia, ao I rangi n tauraoi ni boutoka te aekaki ni kantaninga aio.

Bwa ibukina bwa bon iai naba ara botannaomata ngkai iaon Btuartari ae a bon tiku ni kakantaninga kanoan taian marooro aika a tabekaki n te tai ae e nako nakoia.

Ma ngke I a ongongora aron tabekakina, ao kanga ti tebo ma kanga bon au reke ngai n te ongora. E ngae ngke arona bwa e kangai, bwa e boni kitekitea te Tautaeka man taian marooro ngaia bon ribakin Tiaina te boraraoi ae e karaoaki ma Tiaina.

Ao anne ngkanne ae kanga I kaokoro n iango teutana iai, ao bon anne bukina ae kanga I kan teirake iai bwa ibukina bwa boni ngai temanna ae I rangi n teimatoa n te koaua ae e rangi n tamaroa riki te tamaroa riki te reitaki ma Tiaina nakon Taiwan.

Ao N na boni kataia naba n rarangai akanne.

Ma ngai temanna ae I rangi n aki kukurei ni karaoakin te boraraoi n

te bitaki ae e nako ibukin bon ana marooro te Beretitenti are e tabekia n ana *policy statement* ngke e anga ana taeka ni bau. Te rongorongo are e kangai; N na karimoaia kain Kiribati n au waaki n Tautaeka ni babaire akeke a na kona n ringaki iai te I-Kiribati.

2(Are ngaia are kanga I bon nanobuaka iai n te tai ae e nako, ibukin naba kanoan ana policy statement ke ana Taeka ni bau are e kangai. Bwa N na kakaongoraei ngkami inanon te Maneaba ni Maungatabu bwa e na kiraati. Ao anne ae I bon taekinna nakoia kain Butaritari.

Ti mena i Korea n te tai are e a otinako raoi iai ana babaire te Tautaeka bwa e a butimwaea Tiaina. Ao a roko te naan email irou mai Butaritari ao a kataia ni kakaeai bwa tera au iango iaon te reitaki.

I kabwarabwarai ni kabane taian rongorongo aikeke aki toki n tataekinaki ibukin Tiaina. Taian kanganga aike tao e taraki Tiaina iai bwa tera.

Man tokin te tai ao I bon tuangia ni kangai. Te babaire e na nakoimi ma ngai akea au kanganga ni butimwaea te reitaki ma Tiaina. Bwa bukin tera? Ibukina bwa ni bon au koaua e na rawata riki te buoka ae e na reke mai irouia.

Ngaia are ngke I tekateka n ongongora ae kanga tao te uneaki aio, e uneaki raoi bon te reitaki. Kanga tiaki, bwa ngke arona bwa e uneakinaki raoi ae te Tautaeka ao n aron ae I taekinna te Tibiika. E na kaokoro ngai tabekakin aio irou bwa e na tabekaki bwa e na butiaki te Maneaba ni Maungatabu bwa e na kairoroa te Tautaeka bwa iai taian waaki aikeke kanoan tao te Moti n nano ke tao taian raa aika a tinetine aike a na riai ni karaoaki.

Ao e na aki okirikaki naba te Beretitenti ngkai I okirikaki nakon te mena, bwa I aki tangiria n okirikaki nakon te mena, ma ibukina bwa e koaua are ti biri n te tai ae e nako. I kataia n anaa nanoia kain Kiribati bwa e na aki oki te Tautaeka.

Ma akea au rongorongo ae I kangai nakoia kain Butaritari ke tao nakon te Maneaba are ti roko iai bwa e buakaka Tiaina, akea.

Ngai temanna ae I rangi n tekerao te Tibiika, bwa n te 1979 n te tai are e bon Inaomata iai Kiribati ao anne te tai ae I nako Tiaina iai man te reirei. Man te USP, I tei ibukia ataein te reirei i Biti.

Ao inanon ara tai ni kiba ni kangai nako Nauru ao e mwemwerake raoi ana buraeki Kiribati. E tukaki ana buraeki Buritan ao e waerake ana buraeki Kiribati.

I a manga tekeraoi imwina bwa ngke I tia Koroboki n te Works, ao I a manga nako n tiaina te boraraoi ibukin katiakin te marae ni wanikiba are e mwanenna Tiaina n te tai are e nako.

Ao inanon au tai ni Minitita n te Tautaeka ae e nako, ao boni ngai ti temanna te Minitita ae I a bon

okiokira naba Tiaina n nako ni bowi ibukin kakaeakin taian anga ni karikirake. Ae teuana mai ibuakona te Tia Babaire ae I rangi n kukurei n ongo ane kanga te 0 tariff te Tia Babaire.

Bwa I kataia ni push te 0 tariff aio ngke I Minitita ngke ti marooro ma te Kauoman ni Meia i Kanton. Ma are iai te kanganga bwa aki kona n anganira ibukina bwa are a reitaki ma Taiwan.

I rangi ni kukurei naba bwa *Ocean Family* are ngaia te kambwana are ngaia ae e na waakina te karikirake i Kiritimati. Anne naba te kambwana are ti bon naba ni marooro ma ngaia ni katabwena te kantaninga are kanga te karikirake.

Bwa ngai temanna ae I rangi n onimakinna bwa bon Tiaina ae e na kona ni buokira ibukin ara marawa. Ibukin tera te Tibiika? Bwa ti a kua irouia ara *partners* ake tabeua.

Ngkana ko okirikaki n noori ara *bilateral* ni kabane. Ti kataia ni kaunga nanon Korea. Ti kaunga nanon Taiwan, Ti kaunga nanon Tiaban bwa a na katei te naan tabo ni *processing* ma te naan raa.

Antai ae e katea te *processing* iaon ikai, i Kiribati te Tia Babaire? Te kambwana mai Tiaina ae e itoman ma te kambwana n Tiaina naba mai Biti. Ao akea ae e tangiria ni kani katea te aekaki ni karikirake aikai bwa are e bon rangi n korakora te kabanemwane iai ao kanga bon ti aki te bwai ae a makua ni karaoia.

Ma tera ae e riki ngkai te Tia Babaire? Ngkana ko noria ngkai. Ngkai a otinako taian karikirake aike e nang waakinaki are kanga ti ongora iroun te Minitita ae boou n te Akawa ao te Minitita are ni kawai, te naan kaibuke akeke aera ao te 0 *tariff* ao kateakin te *branch* ae e boou i Kiritimati. A manga moanna ni kiba te naan *bilateral bwa* Ikaongoaki. E rangi n rawata te naan reitaki ae e roko naba irou ae a nang manga karaoi riki te naan karikirake riki tabeua ma tera. Ma e aera aki kaman karaoi.

Ao tao a tibwa uti mataia ibukina bwa iai te reitaki ngkai ma Tiaina.

Ngaia are e koaua te Tia Babaire. Ngai I uneakina n te tai arei ibukina bwa kanga I uneakina te kantaninga are kateitei te Tautaeka iai, bwa I rangi n kukurei n te aekaki n Taeka ni Bau, are e na monaibwai te I-Kiribati. E na kaongoraeaki raoi bwa e na *transparent* inanon te Auti ni Maungatabu ao tera.

Ngaia are aikai aika I taku bwa e karika te totoko ngkoa nakon te bitaki nakon Tiaina. Ma I aki totokoa te reitaki ma Tiaina.

A bon ataia naba kain te Kaitara are kain ara *party*, bwa ngai temanna ae I rangi n teimatoa n au koaua ae ni bon au onimaki I taku bwa e tamaroa riki te reitaki ma Tiaina.

Te Tia Babaire n aron ae I taekinna are iai taian anga nano aika anganaki ara botannaomata, ao N na karautaeka nakon te Kauoman ni Beretitenti. Bwa n rokon ana tiim te

Kauoman ni Beretitenti i Butaritari imwain banen raoi 2019, ao a tuangaki kain Butaritari bwa e na reke aia taura n te moan ririki inanon Tianuare ke Beberuare.

A tuangaki bwa a na roko naba taian tangke ni bon te tai are e roko naba te tiim iai ao te kaibuke are imwina ao a roko naba. Ae a na bane tao ni mwanenaki mairoun Tiaina.

A tuai man reke ni karokoa te tai aio.

Ngaia are I kangai, ngke arona bwa e tabekaki aio bwa kanga te kairoro ni bubuti nakon te Tautaeka ao ngai temanna ae I rangi n boutokaia.

Ma ngkai I a ongora taian marooro ao ngaia e aki bwa e uneakinaki te reitaki ma Tiaina, ao kanga I aki rangi n tauraoi ni butimwaea te kantaninga ngkanne arei, bwa e eti te rongorongo ae e taekinaki ae e kangai. Kanoan te waaki rake. Ti na noria bwa tera baika a na bon reke man te reitaki aio.

Ti a tia ni kaongoaki ae te *Embraer* ma taian raa. A koaua akanne a kaman kaoti ao tera riki ngkanne tao kanoana aika a na roko.

Are e oti te taeka naba iroun te Minitita n te Akawa ae e a tibwa moan ingabong te ingabong, ao e a tibwa boni waaki. Ao ti na angania riki aia tai, ti na noria.

Ma ngke arona naba bwa te kaoti bwa e kangai; bwa e buakaka te tabeaianga ibukin ana reitaki te Tautaeka ao e karaua raoi ni kabwarabwarai bwa tera te kanganga ngkai ae e reke ma ana reitaki te Tautaeka ao Tiaina. E na karaua ni kabwarabwara bwa ngaia bon te reitaki ae e aki tamaroa, ao tao a na bitaki naba nanora ngkanne nakon te kaoti.

Ma e koaua ae ngai temanna ae I bon nanokawaki n taian boto n iango aike are ngaia e a tabekaki n te tai aio, ae kanga I aki kani kaoki, bwa irou It aku bwa e memere aron te uneaki iaona te Tia Babaire.

Kanga ti taian tangi n nano aika a reke ni bwaai ake e kantaningaia te Kaitara bwa e na riai n reke.

Ngaia are kanga eng, I bon nanokawaki n aron taian uneaki. Ao teuana kanga e a boni kamanga iai ane tao te uneaki iaon te ptotocol n aron taian number plate are a na riai n anganaki te naan raa.

Ma I- kakoaua ae kanga e kamanga ngkana bon te Beretitenti e anga ana taeka bwa e na anganaki Tiaina te nambwa 1, ao nakekei tao te nambwa iraua. E a ti ani kabwarabwara te Beretitenti anne, ngkana bon anne te bwai ae e riki.

Eng, ti ongora iroun te Beretitenti bwa e a tia ni kanakoa naba raraomana ibukin te bwai ae e riki nakon through te Foreign Affairs nakon te rabwata are e aera.

Ma ngkana a uneakinaki aikai ao e a kangai, bwa e a buakaka te reitaki bwa ngaia ibukina bwa ko anga nako te nambwa 1 nakoia nakai ao ko aki raa. Kanga e koaua ae kanga bon iai mamaran ke tao memeren aron te uneaki iaon aikai te Tia Babaire.

Ngaia are kanga aikai ae I taku bwa e aera ao I bon teirake ni mena bwa are e bon rangi n kakawaki bwa are n te tai are e uneakinaki iai n tain te kambein te Tia Babaire. ao ngai temanna ae I marooro ma te Ambassdor. Uoua au tai ni marooro ma ngaia bwa I bon nanobuaka n te aekaki ni bwai are e riki are a tibwatibwaki te naan karinano ma taian raa.

I nako ni marooro ma ngaia te Tibiika ao I bon tuanga ni kangai. Ko na kabuakaka am reitaki ma te Tautaeka ni Kiribati ngkana ko karaoa aio bwa te *timing of it* ae e aki angaraoi. Bwa are e karaoia n te tai are e a boo te rinerine iai. Ma e kabwarabwara nakoiu, akea naba teutana ae I anganako bwa tao ibukin te mena,

Iai au email ae ai a manga boni koreia naba nakoina bwa I rangi n tangiria bwa a na aki uruaki te reitaki ma ngaia ti ibukin bwa e anganako taian bwai aikai n tain te rinerine.

E ngae ngke arona bwa I teimatoa n te tai arei ni uneakina karaoakin te bitaki, kbukina bwa a bon roko naba ni kawarai n au auti i Temaiku ni bubutiai bwa N na boutoka te bitaki nakon Tiaina.

Tera au taeka nakoia? I rangi n tauraoi ma I bon ti nanokawaki n aron karaoakina bwa I taku ngai bwa a na riai moa n okiraki te botannaomata.

Ma e eti te Beretitenti n ana taeka ae e kangai. Bon arei ana *right* te Tautaeka

Ngke e a tian rineaki bwa ngaia te *Executive* ao e bon inaomata iaan ana nonori ni bita ngkana tao e noria bwa Tiaina e tamaroa n te tai aio.

Anne naba te tai ae e reke n te tai are e nako ngke e bitaki nakon Taiwan, ti uneaki naba iai.

Bon teuana bukina naba ae I kitana te itera arei n te tai arei, ibukina bwa are kanga e aki tauraoi naba nanou ni butimwaea te bitaki n te tai arei.

Ma e aoria bwa are aikai kanoan te tai. Ngai irou kanga N na bon bubuti riki bwa ti na uneakini bwaai ake a na bon rangi n productive riki nakoia ara botannaomata n aekakin ae e aera te taura e tuai man roko iaon Butaritari, ao e roko moa i Makin. Ao e koaua e tibwaki moa i Makin, ao kai ti a bon tena ma ngaia e aera ngke e a bon aki roko naba ioan Butaritari n te tai arei.

Ao ana taeka ana tiim te Kauoman ni Beretitenti n te tai are a buti iai iaon Butaritari, e na waekoa n roko ami taura. E tuai man roko ni karokoa ngkai.

Ao I a tibwa bon dinner naba ma te *Ambassor n* Tiaina bwa e kan ongora bwa tera riki karikirake imwin okina mai Butaritari.

Bwa ngke rokona i Butaritari ao I kairia nako tabon te uabu. E rangi n tauraoi ni kona ni ibuobuoki n itera aike e kona ni mwanenna tao ni

katamaroa n te uabu i Butaritari. Taian waaki n ununiki ma taian raa riki.

Ngaia are aikai taian mena bwa are ngkana e a waaki te waaki, ao ngkanne ti a karimoa nanoia ara botannaomata n taraia bwa baikara taian kaniwanga ke tao karikirake aika a na mabiao mai iai.

E a boo au tai te Tia Babaire ao e koaua. I karautaeka n te tai aio bwa e koaua bwa kanga I boni kantaningaia riki te aekaki tao n uneaki aike e na bon rangi n katerea bwa tera raoi buakakan ana waaki te Tautaeka n te tai aio ae e noraki ma ana reitaki ma Tiaina. E koaua, I karautaeka bwa I totokoa moa tabekakin te kaoti. E rabwa.

Tibiika: E rabwa te Tia tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei mai Abaiang temanna, Hon. Betero Atanibora. E nakoim.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa *Madam Speaker.* Ngkai bon te bwakantai ae e tamaroa aio ao I a kukurei ma kain au abamwakoro ae Abaiang n rimoa moa n anga te kamauri nakoim ngkoe Madam Speaker ma am taani mwakuri. Te Beretitenti ma te Kauoman, Minitita ao ai boni ngaira Taan tei ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Tibiika, e koaua are I kona n taetae n te tai ma kanga bwebweutan te kaoti are e tabekaki n te bong aei.

Tao ko na kubanako bwa I a kanga n anganaki bwa bwebweutan te kaoti are e oti n ana taetae te mai Nonouti. Bwa e karia te kaoti riki teuana ae e rangi n kan taetae iai.

Tao e koaua tao e na tara n aki reke taina ngkai. Ao e na bon tara n reke taina tao n te Kanaimabong au kantaninga.

Ma n te kaoti anne ngkana e nako Madam Speaker, ao I katerei naba bwaai aika a rangi n kakawaki nakon te Maneaba aei ake e nang kaekaki raoi taekan te taura ma tera. Ma I aki okiri akanne bwa akanne kanoan au marooro nakon te Kanimabong.

Madam Speaker e na boboto au marooro n te tai aio iaon te kaoti are te tabeaianga.

Te kaoti ae e rangi n uarereke taekana, bwa te kaoti ae e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Abemama ae e kaota te raraoma. E kaota naba te tabeaianga n ana reitaki te Tautaeka Kiribati ao te Tautaeka n Tiaina.

Madam Speaker, inanon tekatekau n ongongora ao ngke e a kabwaranakoa ana kaoti te tia tabeka te kaoti ao ngaia e aki tabeaianga te tia tabeka te kaoti, e a bon uneakina arona.

E uneakina arona bwa bukin tera *Madam Speaker* kan tuangai. Bwa are e bon tekateka ngaia bwa ama *Ambassdor Taiwan* n te tai arei ao e oki ao e a manga arana.

Ti na ataia bwa tera kanoan te marooro. Ti kona n ata aio. Akea ae e ataia, bon ti ngaia ao Taiwan ao te Atua. E a tia naba.

I a tabe n ongora man ongora n ana rongorongo te Tia tei ae karineaki mai Abemama ao e rangi n wii kateke. Bwa are ibukina bwa boni kain Abemama. Ao I taku, ai kamauera te marooro aio, ma e boni karaua n nnaia, e nnaia, e nnaia ma ngke ko a ongongora te nnannaki arei e kabane tai. Bwa ai tera ae e a riki ngkai iroun Kiribati ngkai ti reitaki ngkai, kan tuangira. Tuangira moa ngaira Taan tei. An tara moa nanon ara tabo n te Auti n tei. Ti a bane n toa *laptop* iroun Tiaina. Antai ae e moan anga ana *laptop?* Ti a kaongoaki, boni kain te Kaitara.

Ma e eti e a tia n taekinna te Tia tei mai Tabiteuea Meang. Bwaai ni kabane ake e kanakoi Tiaina, ai aron te karau are e kabwaka te Atua. Ao I boraoi n iango iai.

Ma are anne bon arona. Kanga ko nakonako n ai aekakin te aomata are e makeeke matana are ko aki ataia bwa tera are ko toua n iteram are teuana bwa ko ti ata te itera are teuana bwa are e noraba.

Man tokin te tai ao ko kaitiaka waem.

Madam Speaker, ti na tara riki ara Auti aio bwa are ti rineaki ngaira bwa Taan tei ibukin te Auti aei.

Tera ae karaoia Tiaina? Tenibong imwain te Auti n tei ao e a roko bwain ara tabo aio, bwain te gym. Ko tarai ngkai , I a riibubura I aki. Kam boni ngare.

Ngkoananoa I a tibwa takakaro inanon te mena arei ao I a mwaonotiti naba. E boni ngareakinai te Tia tei mai Butaritari ao e taku; te Tia tei mai Abaiang e a kanga n riki anne? Ao ngai I taku; e a boo taina raom. Tao bon aio ae e tangiria Tiaina ti nang bane n *6 pack.*

Bwa e na kateimatoaki marurungira bwa are ngaira taan kairiri, bwai n tangira aika a tamaroa. E raoiroi bwa aikanne ngke a na bon oti nakon te ingabong ma ai aron ae kanga I a moanna n reke nakon te baere te nnaia, ma te nnaia.

Ma e koaua *Madam Speaker,* I kataia raoi ni kakaea nanon te uneaki arei. E a manga okiraki ma te man are e karenakoaki are e taekinaki are i moan am aobiti aei. Ko ngare, bwa aio naba kanoan te titiraki nakoiu ao e bon ataia te *Leader* n te Kaitara.

Bwa kanoan te titiraki nakoiu ngke I kaongora i Tabiang, ao I a titirakinaki. I a kubanako ngke I roko ao bon te moan titiraki. Bukin tera kam karenakoa te man arei? Aon gai I a kubanako, te man raa.

I a tuangia kain ara kawa are i Tabiang i Abemama. Ae te man ra ate man anne? Ana man Kiribati. Tiaki bwa te kun Tabati te man anne.

E aki rangi n raoiroi ana kaba Taiwan, ao I boraoi n iango ma are e taekinna te Minitita n te ae karineaki n te *Commerce*, bwa are ngai naba te Katorika ae I rangi n *devoted* n te Katorika ae e bwainikirinira Taiwan.

Ti tebo ma ai bon tein te taore Atinibanin Iesu irouna. Ao are ngai bon te *Former naba* Atinibanin Iesu. Ti tebo ngai ma te Tia tei mai Tabiteuea Meang. Ao e a bon aki riai bwa e nang karaoa anne. Ke e bwai n tangira, bwai n tangira ae e raoiroi. Nako kaboa ae e bon raoiroi ao anga ma e bwabwai n ataeira.

E ngare bwa ai aron ae ti a kabanea ara tai n taetae n te bwai ae akea nanona. Ao e raoiroi ae ti nang taekina tao te raraoma ma te tabeaianga. Bwa te tabeaianga e kangai; ti tabeaianga bwa an nora ana waaki Tiaina ane e a karaoia ane e a tanaki ni kimoaia aoamta. Anne kanoan te tabeaianga are e a tanaki ni karaoi mwakuri aika aki raoiroi. Ngaia akea bwa e a uneakinaki, e aki koro te mwaiti ni mwane arei. An tataninga, ko Tautaeka.

Ao e raoiroi ao ti na okira ngkanne are te karebwaoki. Are ko a manga okira ngkoe te karebwaoki.

Inanon am marooro ao ko a manga okiokiri te karebwaoki. Bon raam bwa ko na manga okira te karbwaoki.

Ao are I boraoi n iango ma taan marooro iroumi are e kangai; are e a tia n nako tai manga kaokia. Ma ko a manga kaokia, ti nang okiria.

Te nangkona. E a bon ataki bwa ai bon te bwai n raa. Kam nangkona ao ngaira naba ti nangkona. Ao kam uota te nangkona. E a kiba ami wanikiba nako Kiritimati ti temnna te Tia tei ae e toka iaona, te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati ao uotana taian nangkona are e tiata te Auti n tei.

Are I ataia ao e a manga oki. Ko taku bwa ai bon ana wanikiba. E a manga ira te wanikiba, e a manga moan oki. E bon iria nako ikekei ao e a manga iria n oki.

A titiraki kain te bangke, bwa e aera ngkai aikoa katokaki ara *luggage* ara taani mwakuri ngke a nako.

Bwa e na kanga kam ataia, e a onrake n te nangkona te wanikiba arei.

Ao anne. Ao are ko nangkona, ti nangkona ma e tuai katineaki bwa antai riki ae e mwaiti. Te botannaomata e a boni katebenakoa.

Te bwai teuana ae I tabeaianga iai, iai mataia naka kain te Kaitara ae oomwaka riki nakon matara.

A bon toka raoi waera iaon Abemamam ao a toka naba tamneira n te facebook, Abureeti. Aio matami ae e rangi ni kamimi ao e taku Abureeti. Ko na birinakea, I a bon iririko naba. Ko nako ikanne. Ao ngai I taku; ao ngkana I nakon te roki. I aki kaoba anne, ngke I tuanga. Ao ngkana I nakon te roki.

Ma e na riai n ataki te Tia Babaire bwa a bon riai ni uotaki kaoti. Bwa kaoti aika a na tabekaki, kaoti aika a na maeuraoi iai kain Kiribati. E na bongana ibukin te I-Kiribati. Ao aio tera bongana.

Ngai I boraoi n iango ma are a taekinna kain te Kaitara. Tera ae e

na titebo iroura, e na reke naba nakoia.

Ma are e na riai raoi ni kakoaua n arona. Ti na bubuti nakon te Tautaeka bwa ngkana arona bwa e na manga nako te small grant, bwa are tao iaoni kawaina n nako. Ao ko na roko ao ko na kanga; I tauraoi ngai ni butimwaea ana bwai n tangira Tiaina ma nanou ae e itiaki bwa N na anga buokaia au botannaomata. Ao e a tia naba ao ko na boobaraki naba.

I taku bwa kam kakan riki n te boobaraki.

Te Tia Babaire are bon iai naba au kaoti iaona are I taku bwa e nang riai ni kaekaki inanon te taeka ae te boobaraki bwa akea te bwai ae ti a tia ni boobaraki iai.

I a mimi ae e a reuanau te marooro ao e a manga taekinaki n are boora. Ma are e a bon tia ni manga kaeka, I aki kani kaeka. Bwa are e a manga kangai; kam ti aera. Kam aki tabe ma boomi ao are boomi ai $1,000 tabun. Ao ngkami? Te ng ate ngee.

Ngaia are e raoiroi ngke ko taetae ao e na aki okiriko. Ngaia are anne boon au marooro te Tia Babaire ma I kabwarabure nakoia tariu ao mwaneu aika raou n Tia tei, bwa are e boboto au marooro n te tai aio, iaon aia marooro.

Bwa e aki marooro raoi te aba iaon te kaoti are e na kaota raoi te tabeaianga, bwa tera te tabeaianga ke te raraoma ke tera. Bwa I kantaninga te kantaninga anne are e na kangai te tia tabeka te kaoti. Ao aikai bukin au tabeaianga ae e na oioi ma e aki oioi.

Ngaia are I kabwara bure nakon raora n Tia tei ae karineaki ao n arana ana kaoti bwa e kabnetai. Ibukina bwa ngkai e a uneakinaki kanoan te waaki n reitaki. E a uneakina kanoan ana waaki te *Executive are ngaia ae* I taku bwa te tia karaoi mwakuri ni kanoan te reitaki.

Ao a taekinaki rokoia I-Tiaina ake a roko inanon tain te *lockdown.* I taku bwa e a tia ni kaekai akanne te Beretitenti, I taku bwa tiaki manga kaeka.

E a manga taekinaki bwa tao e koaua, iai te mwane are tao ti anganaki. E koaua ngai temanna ae I bon rangi n karautaeka bwa bon akea ara mwane ngke ti nakon te *party* aei.

Ao ti bon rangi n mimi bwa ngke ti a tabe ni kakaea bwa e a nga kaubwaia nakai, bwa ti a kaman ongongo ae a taku ngkoa bwa anganaki nakai $50,000. Ti a kakantaningaia bwa a nang kaotia.

Ao I a bon teirake n anga au marooro ngke I a butimwaeaki ao I kangai. Ao e a nga ami $50,000.

Ti a karabwaia bitineti ake a buokira n te kambein ae e nako n akea naba buoka Tiaina nakoira.

Ao I aki namakina ae e buokira Tiaina.

Tao e boni kakoaua te Tia tei ae karineaki mai Makin bwa I bon aki buokaki iroun Tiaina.

Tiaina ngkai e a tibwa anga ana buoka ngkai ti a boni bane n Tia tei.

Ao I a karabwa Tiaina ngkai bwa are e tauraoi, ngke e tia ni kaeka ara bubuti ngaira Taan tei mai Abaiang ae ti bubuti ibukin ara taura. Tauran ara kawai ao e a tia n tiainaki anne.

Ngaia are e eti are e taku te Beretitenti, tera ae taui ngkami. Nako bubuti naba. Kam aki boobraki, e kaokoro te bubuti ao te boobaraki.

Ma are tao kabwaranakoan te bubuti anne iroumi. Kabwaranakoan te bubuti anne iroumi ae boobaraki.

Tai kakabwaka inami, bon nako bubuti ni tibwangami ae bwarami ae te Tia tei bwa ka maki ngenge, ma kam bubuti ibukin kabwaiaia botannaomata.

Ao kam aki naba boobaraki. Ngkana e eti au kakauongo ma am kabwarabwara ae te boobaraki, bwa are ti boni matauninga ngke ti ongo ae ti boobaraki. Bwa are I tuai man ataia ae I boobaraki imatan Tiaina n nako ao I kangail Te *Ambassdor,* I a bon tataua rangam. Iai am tianti.

E a tang au bero ao e koaua e aki toki nanou. I a boni katoka nanou nakon are imwina bwa are e na boni bae n toka.

Ngaia are imwain ae N na toki, ao I a butiko te Tibiika ko na katauai. Bwa N na taetae n uoua bwarau. Bwa temanna ngai ae ana Tia tei Abaiang, ao temanna ngai kain te party ae Tobwan Kiribati ae I totokoa te kaoti aei. I bon totokoia raoi ni bwarau akanne bwa e aki oioi ao e kabanea ana tai Kiribati ao e aki ataia ae e a kana te mwane.

Ko ngare te tia tabeka te kaoti, ko botonnaine iaon am kaoti ao kabwarai buren au tabeka ni kabane ma I aki moa boutoka am kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang, tera am *point of order*.

Hon. Taberannang Timeon: Te Tia Babaire e uarereke au *point of order* bwa N na ti kaeta ana taeka te Tia tei mai Abaiang temanna ae karineaki bwa e aki *understand* ae e kangai. The system of Government bwa ko a Tautaeka, ao te system of Government a na bane ni benefit aomata ake a mena iaan am tararua. Ngkai ko Tautaeka, tiaki Tobwan Kiribati ae ko Tautaeka ibukian. Ko Tautaeka naba ibukina ma are anne tibwangam ma ara botannaomata ake a katan iaara a nang aki benefit man anne te Tia Babaire ma e a bwai ni ngareira te Tia tei mai Abaiang bwa e aki *understand.*

Te *system of Government*, a na bane ni boo iai te botannaomata te Tia Babaire, *regardless.* Ao anne te Tia Babaire, ngaia are I bubuti te aeka n taetae aio.

Ao taekan te boo te Tia Babaire. Ao I kabwarabwara i Tabiteuea Meang ni kangai; ti totokoa te increase aio bwa e a bon riao. Ma are te Biira, te Tua. Eng, ao e eti iai naba boona te Tia Babaire. Ma ti totokoia ngaira kain te *party*, te Kaitara bwa ti taku bwa e a bon rangi n riao ao ti kamauna. Ma are e aki butimwaeaki bwa are ti ngaira tabeman.

Ngaia are e na riai n oti raoi n te rekooti te Tia Babaire bwa anne te *position.* Ao e koaua ti anaa ngkai naba boora te Tia Babaire.

Eng, ti anaa naba boora ao ti tuangia ara botannaomata, aio boora ngkai ma ti totokoia te Tia Babaire. Ao $70,000 boon te Beretitenti. E bane ana tai te Beretitenti ao te mirion eea teuaei ngkana e bane ana tai.

Tibiika: I a kanakoa ngkanne te marooro nakon te Tia tei mai Abaiang are temanna, Hon. Dr. Kautu Tenaua. E nakoim.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rarabwa Tibiika ngkai ko anganai au tai ni marooro n te kaoti ae kanga I taku bwa e rangi n kakawaki aei.

Ao e kakawaki te kaoti aio te Tia Babaire, bwa e aonga n ota te botannaomata. E na ota te botannaomata n aron te waaki ae e aki eti iaan otara n ara Tautaeka n Inaomata.

E aki eti iaan te kiraati ao te bwai ae aongkoa e aranaki naba ara Tautaeka ngkai aio bwa e nang waaki inanon kaitaran te kamangaongao.

Bon te bwai ae tao N na riai ni moan waaki iai te Tibiika. Bwa man te moantai are e rawata ae a marooro n te bwai aei aoti a moanna n rangi n mangaongao.

Nanona Tiaina akea ana buoka nakon Kiribati bwa ai bon te buoka naba ni kabane ae e anga te Tautaeka ngkai nakoia te botannaomata, tao te mwane mai iaa.

Ao tao anne naba n raonaki ma te *small grant*. Nanona te *small grant* ao tao e a bon manga katereterea te Minitita n te mwane, bwa a reke ngkai. Bwa tera aron te naan buoka aika anganaki te botannaomata ae e aki rekereke iai Tiaina. Bwa ti aonga naba n ota iai ao ti aonga ni kabwarabwara bwa are e kangai te taeka. E tuai n reke mairoun Tiaina. Ao ngkana e roko mairoun Tiaina nakon te Tautaeka ao te Tautaeka e a manga kanakoa nakon te Ministry are e na kanakoa te mwane anne nakon te botannaomata.

Ma ti a mangaongao ngaia are ti na bubuti, kaitiaka te bwai anne.

Irarikina naba te Tia Babaire e taekinaki bwa te koraki ake iai aika a boou ngkai nakon te Tautaeka aei. Ma ake mai imwaina a taekinna bwa iai te mwane ae e na roko ngkana e reke te itoman ma Tiaina. Ao anne bon ana taeka te Beretitenti.

Ao riki ni buokan aia kambein. Ngaia are ao aio te bwai ae e kararaoma. Tiaki taekan te iraorao ma Tiaina ma tera, ma aron ana taetae ni ikawai temanna ma

temanna ao riki ara Beretitenti. Ngkana arona bwa e anga te rongorongo teuana ao e a manga taekinaki ikai bwa e kairua.

Ao aio ae e kararaoma ma tiaki taekan Tiaina. Tiaki taekan Tiaina ae ti raraoma iai, taekan aron karaoan te reitaki ao te bae e wakinaki.

Bwa tera raoi a ee boni wakinaki ao e na kanga n taekinaki nakon te botannaomata ni kaitiakaki. Bwa e koaua bwa are tiaki te Tamnei ae Raoiroi ngaira ma e bon ataia teuare i karawa bwa tera ae e bon riki.

Ao ti bane ni berita ngke ti bane n anga arara n Tia tei ikai. Ti berita bwa ti na karaoa ara kabanea n raoiroi iaon te Baibara te Tia Babaire.

Ngaia are ke a kaitiakia raoi bwa bon te koaua bwa bon akea bwaai aika a taia n taekinaki aikai. Irarikina kanga e bon rangi n kamimi. E taku te Beretitenti bwa akea rekereken te itoman ma Tiaina ma te kambein n te tai ae e nako.

Ma tao te bwai ae e riki inanon bwa e a kanga ngke e nang bon roko te tai are e nang toki te Tautaeka iai ao e a ti karina naba ni baireia bwa e na kakianakoaki Taiwan. E kanakoa, e kanakoa Taiwan ao iai retana man te *Foreign Affairs* ao uoua te reta arei.

Teuana te reta are te moan kananako ao teuana te reta are e kaeka te *Ambassdor* mai Taiwan bwa e aki kariaia kabwabwakan ana tai n tiku ikai. Ma antai ana aobiti? Ana aobiti te Beretitenti. E aki ataia te Beretitenti?

Ngaia are e boni baireaki te tai ae e nako aio bwa e na kakionakoa Taiwan ni kaitara raoi mai imwain te rinerine. Ao anne bon te bwai ae rangi n kananokawaki. E a boni karekea naba te nano uoua iroura ngaira are ti taratara man te itera aei.

Ngaia ae te kaoti aei, kam taraia bwa tao te bwai n takakaro. Tiaki te bwai n takakaro. Iai aana ae e kananokawaki, ao e kananokawaki riki ngkana e taku ara Beretitenti bwa e kairua rongorongo.

Ae bon te rongorongo ae teuana mai ibuakona ae boni ngaia ae e tataekinna nakoia ana koraki n ana mronron are e a manga bon otinako ni kawarira n tuangira te bwai ae te babaire ibukin te rinerine ae na roko.

Maon te kamimi naba bwa iai ake a tekateka iaa n te tai teuana ma teuana ao a manga taku; e aoria bwa ti na kangai bwa ko ata ara kanganga e rawata ara tarau imwin te kambein ae e nako ao e tauraoi Tiaina ni buokira.

Ti na bubuti kaetan te rongorongo anne, bwa are a bon tekateka te koraki irarikim ikanne. Ao anganaki naba te nakoa aika a bubura. Ao anne te bwai ae e rangi n kananokawaki ao ae ngaia ae kanga ti raraoma ao ti nano kokoraki n aron te waaki.

Ti a bon raraoma riki bwa bwaai aika a karaoaki n te tai ae nako aio, a boou ao e kangaraoaki ma aron reken karaoan te boraraoi bwa e na waaki te Beretitenti ma ana Kabineti ni karokoa te tai are e tia te boraraoi iai ma Tiaina. Bwa ngke arona bwa a karaoa are e bon tataneiai te aba iai mai imwaina, ao e na aki reke aei. Anne bon au koaua.

Iai naba te bwai ae kararaoma bwa are a bitaki tuan te mwane. Bwa e aera, e aonga ni kabwaia te I-Kiribati. E aki kabwaia te I-Kiribati iai. N te bitaki are e karaoaki e aki kabwaia te I-Kiribati, e aki. Ma e kangaraoa arona bwa e na waaki nako te Tautaeka arei ni karaoa te boraraoi are e na boni kabwaia iai.

Ngaia are e taekinaki bwa aongkoa e kabane tai, tao tabeman a noria bwa e kabanetai.

I aki ataia tera angan buokaia bwa a na noria. Bwa are te waaki e bon noraba te aomata. Kam taraia bwa tao ti nang nanoroo ma ti boni keiaki naba n nor ate bwai are iakun te baere e karaoaki, e bareka.

E a tia ni katereaki irouia Taan tei bwa e aki kakionakoaki Tiaina mai ikai. E aki, n te tai ae nako e aki. Ma e kakionakoaki Taiwan. Ao e taku te taeka; ti aki katein Kiribati ae kona karaoa anne nakon te aomata ae e karanganakoa te buoka nakoim ao ko kakionakoa ao e teimatoa kabonganakin ana mwane ngke ko tia ni kabirinakoa. Ao e kakoaua anne te Beretitenti ao te Minitita n te mwane, bwa a kabongana ana mwane Taiwan ngke a nako mai ikai ao a teimatoa ni kabongana ana mwane Taiwan. Bwa ngke te Beretitenti ngke bon oi n aomata ni koaua ni Kiribati ngkami ao e nako Taiwan ao e a nako naba ma ana mwane ni kabane. Bon anne riaina.

Ma ti aki nanona ae ko kanakoa ao ko teimatoa ni kabongana ana mwane irabwi te mirion.

Ao ae a bon taetae ni kawai am koraki akana a mena i akun, Ai te katei ni Kiribati raa anne bwa ti aki aron anne te kakairuwa ao riki nakon te aomata ae e bwai n tangiraiko. Ao ane e a bon tuangko. Tiaki ara taeka ma a kauringkami ao kam taku bwa akea kanoan te bwai aei.

Ao aio aron te bwai ae e moan te kamimi, bwa ngkana ko taetae iaan te taubuki aei ao e na katebenakoa raoi te koaua are e boutoka te raraoma aio. Eng, ao anne kanoan te ota n te taetae ni Kiribati ao te katei ni Kiribati bwa te Maneaba aio e kakai. Bwa ti aranna bwa te Maneaba bwa iai nanona n ara katei ni Kiribati

Ngaia are ngke ko taetae ni kawai ao e bon otinako bon te bwai teuana ae ko na mimi bwa e kabwaranakoaki ao e boutoka te kaoti aei.

Eng, ngke kam taekinna bwa te reitaki ma Tiaina. Akea burena ngkana e koaua anne. E taku te Minitita n te Tabo n Akawa bwa e na bubura riki aron ara mwane are na reke mairoun Tiaina ngkana ti

reitaki ma ngaia ni kanakoa ara mwane nakoia. E rabwa anne.

Ma ai te taetae ni kawai. Iraua te raka ke irabwi te raka inanon ana karekemwane Kiribati ae e na reke. Kam tuai n taekinna.

N aron are ti taekinna n are e nako; e bitaki te boraraoi n ana tai te Tautaeka are imwaim ao e karekea te bitaki man ae e aki $100te mirion nakon ae riaon $200 te mirion ae ko bon taekinna ikai te Tia Babaire. N am taeka n te rerio 2019, ao ko taekinna.

Tibiika: Ngkana iai te Tua ae ko urua ao e anganai. Uotiko te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Rule 44:1. E a rangi n birinako man te motion. Tera raraomana. E a nako n te Moti n nano ma tera. Kanga ti aki kan ongora n ana marooro. Ti na rawerawe bwa tera raoi ae e kananona ibukin te reitaki ke ae e a kararaoma nakon te Tautaeka bwa aan te kaoti e a katokaia riki Tiaina nako Kiribati. Kanga ti a katokanikaia Tiaina n ara babaire ngaira kain Kiribati, ae ngaia ae ti a kan ongora. Ma e a bon tobitia nako te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang, ngaia ae N na butiko ko na kaoki nakon te motion ane Rule 44:1.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Babaire tao ngkana I aki rangi n *focus* iaon ana marooro raoi te Tia tei ma tao ngkana ko namakinna te Tia tei ao ko a kataia n otinako man ana *principle* te motion ao I a butiko bwa ko a kaokiko riki nako iai bwa e aoria n nakoraoi raoi am marooro. Kataia kaokiko nakon te motion ane e mena imatam n te tai aei. Ana relevant am marooro nakon kanoan ana *principle* te *motion*, I a bubutiko. Ao uotiko.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika. Ao I aki ataia ai tera ae e na kataia n taekinna te Beretitenti, te *principle*, te *context wherever.* E a kabwarabwara nakoira.

I taetae ni ikawai bwa a taku bwa akea kanoan te bwai aei, akea nanona e kabanetai. Ao I taekinna naba aron aia marooro aia koraki, ae ngaia ae I taekinna. Ae I kaoki rongorongo ake a taekinaki mai ikekei.

Kanga I rangi n mimi iroun te Beretitenti, I aki ataia bwa tera ae e kataia n n taekinna. Te bae I taekin, are e taekinaki man te itera arei.

Tibiika: Uotiko te Tia tei, kanakoa am marooro.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Te bwai naba ae I kan ataia, bwa tera ae e nanonaki. Tera ae e nanonaki ngke e kangai; reitakira ma Tiaina e na kabubura arora ma kaubwaira ae te ika mai tari.

E nang tikiraoi te taetae ni ikawai, ma te bwa e kakawaki. Ko na taekinna ma ko na anga te ware.

E kangai n aron ae e taekinna te Beretitenti ae e kangai; 2019 ao mwanen te ika e riaon $200te mirion.

Ao ai tera ngke e kona n taekinna ngkanne tao te Minitita n te Akawa ngkana e kangai. Ao n are e taekinna te Beretitenti n 2019, ngke arona bwa ti reitaki ma Tiaina n te tai arei ao e na raka te mwane nakon $400 te mirion. Ao anne te bwai ae e moan te kakawaki bwa ti na aki karenakoi te naan rongorongo ae akea nanoia bwa ai te tamnei.

Ngaia ae ti na bubutia te Tautaeka, nake a marooro. Kanakoa te rabwata n tamnei ae a na ota kain Kiribati iai ma tai karenakoa ae e na raoiroi te waaki ae ti na rikirake. Ae ti na roko i Dubai ae ti na riki n Singapore. Akea ana meangin.

Bwa are n aron ae I a tia ni kabwarabwara, ngkana ko taekin taeka akanne. Teuana te outero irabwi te birion booia. Ti aki roko naba n ti teuana te auti, ngaia are e kaminoa te iango.

Ti na bubuti bwa ngkana ko marooro ao ko na anga taekan te marooro ae e na aki kamangaongaoira. Bwa e f*actua*l te bwai ae e na kaotaira ao ti na kona ni babaireia n aron wanawana ma te Beretitenti bwa ti aonga n ataia raoi bwa tera ae ti na taekinna nakoia ara botannaomata.

E taku te Beretitenti; ngkana ko tangira buokan n aron te small grant ao ko na nako ni bubutia Tiaina. N ningai ae e kakaraoaki anne? N ningai.

Te babaire are e baireia te Tautaeka n te tai teuana ma teuana, ngkana e tia ni barongaki bwa tao te *small grant.* Te bwai anne e bane n riai n reke ni kabane nakoia Taan tei, *irrespective of the area wherever you are*.

Bwa I boni mimi iroun te Beretitenti ngke e kona n taekinna. Ngkana ko kani kakaea buokam. Ao nako bubuti bwa kona aki kantaningaira bwa ti na bubuti ibukim ke tao ti na karekea ibukim.

Ai te aekaki n Tautaeka tera anne? E boou. E a in ara board ao e rawata ara botannaomata aika a bakuraewa n aki akaka are i Taiman, are i Eqypt, ao iaa riki. Ao a kainano te koraki aikai bwa a raurenako ma aia botannaomata n te tai ae e rangi n maan.

Ma tera ae e kabaea te Tautaeka bwa e na kawaekoaia ni karokoia ikai. Ao e kanga ni bebete rokoia ake a roko man te tabo are a moan uota te aoraki ni karokoa i Kiribati ikai.

E kamimi ao anne te bwai ae e kananokawaki naba ikai. Bwa ti tebo ma e kangai ma ti aki taekan ae e kangai; e moamoa riki te I-Tiaina nakon te I-Kiribati, tiaki. Ma bon te kamimi bwa iai te mangao n iango ae e katangi nano. E katangi nano ae ngaia ae e katangi nano n te aro ae e a kangai naba. Ko na nako Taiwan. Ma iai ataein te reirei ake i Taiwan. Iai aoraki ake i Taiwan ao ai tera te iango are e a bon roko naba iroum are ko a baireia naba ngke e a tia n anganiko Kiribati bwa ko na Tautaekania man tararuaia bwa a

na kamwengaraoaki man tararuaki raoi .

Ao ngke ko a bon ti baireia naba iroum ni kangai; aio tokina. Ma a bon aoria ake i Taiwan n iangoia aroia n raraoma bwa tera ae e na riki nakoia.

Anne ngkanne te babaire raa ae e karaoaki anne. Ao e reke aio ti inanon te Beretitenti ni kan reitaki ma Tiaina.

Ma ibukin tera? Ao I kabwara au bure. Ao ngai irou, ibukin ti kan rekem bwa ko na manga oki ni Beretitenti.

Ko a mwaninga taekaia kain Kiribati ake a tiku ni bakuraewa imwin am babaire ae e katawe, bwa e katawe ao ko a urua naba am berita are ko a tia n taekinna nakoia kain Kiribati. E na bon aki kumekumeaki Taiwan. Ko mwaninga anne.

Anne kabaeam bwa ko na riai n okiria kain Kiribati ni kaitiaka mwin are ko a tia n taekinna inanon te Auti aei.

Akea nanon te kaoti? Kam aki namakina te ribuaka ae kam a tia ni karaoia nakoia te botannaomata.

E aoria bwa are bon iai kaoti akana a na kaoti imwina.

Ngaia are I angania te koraki ake tabeman bwa a na taetae ao I a toki naba ikann.

Ao I kabwara bure, ma I taku bwa au marooro e boboto iaon te bwai ae e riki. Ao akea te bwai ae I karaka ikai. Ko bati n rabwa.

H.E. Taneti Mamau: *Point of order.*

Tibiika: Te Beretitenti tera am *point of order*.

H.E. Taneti Mamau: I karabwa te Tia tei temanna mai Abaiang n ana marooro, ma e kakawaki kaetan ana marooro. Bwa e a bon taekinna naba bwa ti a bon kanakoa naba Taiwan n akea kanga te reitaki ma Taiwan, ke kanga e anganaki te namakin aei Kiribati.

Ti boni karaoa te reitaki ma Taiwan. E ataia ae e nang toki te reitaki.

Ao bukin are reitakira ma Tiaian. Iai ana Kainibaire Tiaina are te *One China Policy*. Ti teuana Tiaina.

Ao ngke ti reitaki ma Tiaina, ti a kabaeaki naba n anne ni karokoa ngkai. Akea manga reitakira ma Taiwan.

Ao ngkana e teimatoa te Tautaeka aei ao ngkana nanon Kiribati, ti na bon aki naba reitaki ma Taiwan.

Bwa are ai tabera bwa ti a karinea reitakira ma Tiaina.

Ma e kawa n taku Kiribati bwa ti a boni kanakoa naba Taiwan. Ti karaoaki te reitaki raoi ma ngaia inanon kawain tao te baere e aranaki bwa tokin te reitaki ao ko na bon anga naba te karinerine ma te katei ni kaoti. Ni kaitau, ao ni kaota are e a toki moa te reitaki. Anne ae e karaoaki.

2. I ti kan rimwin bwa e kawa ni bure te ongora. Akea au taeka ae ibukin te *small grant* ao a na nako ni kawara Tiaina. I ti taekina te buoka iaon te taura are te tiora light are bon aia karikibwai Taan tei ma Tiaina. Tiaki ana karikibwai te Tautaeka. Bon aia waaki Taan tei n nako ni bubuti ibukin aia abamwakoro tauran aia kawai.

Ao ngaia are ngkai e a roko are kanga ke a *notice* ngkai tao a taku bwa ana waaki te Tautaeka ae a karokoa bwa e nang karekea kanga te bukibuki te Tautaeka nakon tauran aia abamwakoro nako Tiaina.

Ngaia are I kangai; boni kawara te Tautaeka n Tiaina bwa bon anne aia karikibwai Taan tei n aron reitakia ma Tiaina. Tiaki ana karikibwai te Tautaeka.

N na ti karaua nanona, akea au taeka ae ibukin te *small grant* ao kam na nako ni kawara Tiaina. Ao ae bon te *small grant* e boni bane naba n reke iroumi. Bwa are bon iai te Kainibaire. E rabwa.

Tibiika: N na boni ti mena nakoimi kain te Tautaeka, bwa e rawata ami koraki aika a na taetae ao kanga I kuri n confuse n ae e nako. Bwa I taku bwa man au taua ni mwi ao e na taetae moa te Minitita n te MWYSA, Hon. Martin Moreti. Ma I taku ngai bwa ko anga am mena nakon te Minitita n te *Communication*.

Ma kanakoa moa am marooro ngkana ko boni kani marooro. Ma are N na bon angani ngkami ni kabane ami tai.

Bwa iai riki akana a na marooro naba imwimi e aoria n ae e boni bane raoi ami marooro. E nakoim te Minitita n te *MWYSA*.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa ngkai ko karekea au tai n te tai aio. Ao e na rangi n uarereke te bwai ae N na maroroakinna te Tia Babaire ao kanga I aki rangi ni kan kauntaeka ibukina bwa are e a boni boo atin te marooro te Tia Babaire.

I moantai ni karautaeka nakon te kaoti n te tai aio n aron tabekana ae ngkai. Ao kanga bon au opinion ke norakina irou ae boni ngai ae te Tia tei mai Aranuka ao ni bwarau are teuana are te Minitita ao I taku bwa kanga akea te kanikina ae e tabeaianga iai ngkai te botannaomata n te bwai ae aongkoa tao e nang riki te kanganga nakoia ara botannaomata ngkai ngkai ti reitaki ma Tiaina.

Anne teuana ae I taku bwa kanga bon tein te kaoti aio n aron au ongongora te Tia Babaire ao kanga ti tebo ma kaokakin bwaai ake a tia n riki, ao manga boni katerean riki tao te waaki ae e a tia n nako te Tia Babaire.

Ti nang kantaninga riki te bwai ae aongkoa tao te kanikina ke te ananga ni kabuanibwai nakoia ara botannaomata. Ao ke tao anne ae aongkoa e katereaki bwa nanon te kaoti aio. Aon gai I taku bwa N na

rangi n boutokaia. Ma ibukin anne ao ti totokoa te kaoti te Tia Babaire.

Teuana te Tia Babaire ae e kateirakeai naba bwa kanga iai anangin te marooro ae e taekinaki iai te Runga te Tia Babaire are kanga e boni kaineti nakon au Botaki ni mwakuri.

Ao bon te kubanako ngai te Tia Babaire bwa are bon ngai te Minitita *concern*, ao kanga I bon tararua te Botaki n takakaro. Ao I kubanako bwa I aki ata te rongorongo ae ngaia e taonaki te Runga ibukin tao ana buoka Tiaina ke tao ibukin Tiaina te Tia Babaire. Aio boni bukina ae e a kateirakeai.

Te Tia Babaire e kakawaki bwa ti a katerea naba. Bwa oin bukin te Runga n te tai aio ngkai e taonaki, bon ibukin te aoraki ae te *covid-19.* Bwa ti aki tangira ara botannaomata bwa a nang bane mai kain aon aba nako aon Tarawa ao e na iai te kanganga bwa e a ti league out naba ke tao e reke te aoraki aio ni butinako, ao I taku bwa a boni bobotaki naba ara koraki n reke n te kanganga.

Ao ti kakoaua bwa e bon teimatoa ngkai een te aoraki ae te *covid-19* te Tia Babaire.

Anne bukina ae e matoatoa irou te Tia Babaire ae I bon ataia, bwa are boni ngai ae I tabeakina te Runga ao bon tabeu naba iaan tibwangau ae te Minitita bwa N na kanakoa te *notice* 6 te namwakaina imwain ngkana arona bwa e a barongaki raoi te Runga, ao bon tibwangau naba bwa N na kanakoa te *notice* ae e nang waaki te Runga te Tia Babaire.\

Te Tia Babaire e taekinaki bwa aongkoa ai 2023 tain te Runga. I tuai kona ni kani kamatoa anne bwa ngkana e teimatoa te aoraki aio ni karokoa tao 2023, ao N na taekinna bwa e na bon teimatoa n akea te Runga n te tai aio.

Ma iai ara *proposal* ke ara iango ae ti katautaua bwa tao te Runga e a raoiroi n ae ti teuana n te teem, n aron are kanga ti a tia naba n reitaki ma *KSA*, ao kanga e bon agree naba nakon te kantaninga are aongkoa e na *timing* ma aron tein te *Olympic* n te tai ae e kabongana iai.

Ngaia are tao bon anne te bwai ae kamimi te Tia Babaire are boni ngkoe are ko bon tabeakina te bwai teuana ao e kona n rio bwa te kataunaari n te tabo teuana.

Ma ngkana tao e bure au kakauongo te Tia Babaire, ao I kabwara bure iai. Ma aio otau ao ongou n te marooro are e tabekaki bwa ai akea ngkai te Runga n te ririki aio ao a tuangaki kain Kiribati ni kabane, bwa ngaia e taonaki ibukin ana buoka Tiaina.

Te Tia Babaire, n Runga aika nako ao e bon teimatoa ni waaki te Runga n akea ana buoka Tiaina. Ti boni bane ni kakoaua anne.

Tao e koaua tao n ae e nako kanga iai, bwa ti aki te kantaninga bwa e na teimatoa ana buoka Tiaina nakon te Ruanga. Bon iai ara baronga ae ti kakaraoia ao n aron

are ti ataia. N te tai ae ti taku bwa e a bon toki iai bukin te aoraki, ao ti a kona naba ngkanne ni barongaia ni kanakoa te notice ae 6 nakoia ara botannaomata bwa e nang waaki te Runga.

Ao te tai aio moa, ti aki kona n taekinna bwa n ningai bwa ti ataia bwa e teimatoa ni waaki te aoraki ao e tuai toki bukina.

Ngaia are anne bukina ae e kani kateirakeai bwa e aonga n ae e tanoata ao e eti otaia te botannaomata bwa ti aki nanona bwa ti nang kareketai n taetae n oin ara kanamakin ao ara kataunari bwa aio bukina.

Te bwai arei e aki riki bwa aio bukina, te bwai arei. Ma I taku bwa aio raoi bon etina ao koauana. Ngaira iroura ake ti bon tekateka bwa ti boni mimi bwa bon tabera ao ngaia e kona n taekinaki n taabo tabeua ae ti aki ataia.

Ngaia anne te bwai ae e kateirakeai te Tia Babaire, ao I kabwara bure ngkana arona bwa iai tibanakon te marooro.

Ao I a toki ikai ao I totokoa moa te kaoti. Ko rabwa.

Hon. Banuera Berina: *Point of order* te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Tia tei mai Kuria.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire tao e a kan aki ata ana marooro ao I kani kaetia bwa tao e aki ota raoi n au marooro.

I katerea ao I kangai; e riki n taonaki te Runga bwa kabwarabwarana bwa e a tia ni iangoaki bwa e nang kamenaki ni katoa 4 te ririki. 4 te ririki ae 2023, tao e a kan aki ata te bae e taekinna ana Tia Koroboki ma ana *Sport officer* te Minitita ae karineaki, bwa aio are I bon noria n te *video* on *facebook* te Tia Babaire.

E taekinaki ma te *Olympics*. Ao bon ongora irouia.

Te Tia Babaire I karabwa te Minitita bwa bon anne ae I kan ongora. Ngke arona bwa e bon taekinaki irouia nakai bwa a kangai; ti a taonna ni karokoa ae e toki te *covid-19*. E eti anne.

Ma are aia marooro ao boni kaetia te Minitita ao boni kauka te *facebook* ao nora aia *video* bwa a taekinna e taonaki nakon 2023 bwa e a noraki riaina bwa te takakaron te *region*, 4 te ririki. Te Olympics 4 te ririki.

Ao ngkanne are au karaki ibukin taekan Tiaina ma tera. I a kangai ngai ngkanne ibon irou; e taonaki ibukin baicai. E a riba ana kabanemwane Tiaina.

I ti kani kaeta aio te Tia Babaire ao anne ngkanne e kona te Minitita ni manga reitaki ma ana tia mwakuri. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa n am *point of order* ao tao e ataia ngkanne te Minitita bukin tera ngke ko taekina anne.

Ao ngkanne N na manga kanakoa ngkanne, iaan au taua ni mwi. Ao ngkanne N na kanakoa nako Hon. Terieta Mwemwenikeaki mai Tarawa Ieta. E nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. E koaua ai tibwa moan naba au taetae. Te kamuri nakoim, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao ai Taan tei n te bwakantai aei. Kam na bane ni mauri!

Ao te moanibwai ae I kan taekinna, te karabwarabwa n te naan marooro ake a tia n tabekaki irouia Taan tei ni kabane n te Auti aei, Minitita ao bon raora n Tia tei ake a boni kaota kanga aia koaua inanon taian taetae inanon te Auti iaon te kaoti aio.

N te bwakantai aio, N na teirake naba ngai iaan inaomatau naba ao N na kaota au koaua n te kaoti aio ibukia au botannaomata.

Ao te moanibwai ae I kan taekinna, I boutoka te kaoti aio ibukina aikai:

i) I taku bwa te kaoti e rangi n teretere, tiaki ibukin Tiaina. Aio bon au koaua ao anne ae I boutoka te kaoti aio, ao I boutoka naba aron moan draft ina ngke ti karaua ni karaoia n ara *party.*

Bwa I taku bwa e kakan te *party* aio bwa ti na taekinna ngkai ao taina ngkai. Ao e kona ni kangai; e rangi n moantai ke tao akea nanona. Ma aio tibwangara ngaira aika ti mena n te Kaitara. Bwa are ti bon riai ni booa ana waaki te Tautaeka ni bwaai ni kabane.

Aron reitakira, tao tera aia karikirake. Bwa are n tokin te tai e na iai mwina nakoia ara botannaomata, ko na tekeraoi iai ao ko kona naba tao n aki tekeraoi.

Ngaia are tao e kakawaki bwa ti na moantai n anga ara kaoti n tabeaianga bwa e aoria n tabetabe iai te Tautaeka aio inanon ana tai ni waaki ma Tiaina are tao iinanon te teem aio ni karokoa ni bane.

Ngaia are I taku bwa iai bukina ae e riai iroura, bwa ti aki ae ti aanna ae kanga ti ti kan taekina aron Tiaina.

Bwa I taku bwa ara boto n iango iai, e tabeaianga nanon te Tautaeka. E tabeaianga te Tautaeka ao ti aki kaburea are bon inaomatan te Tautaeka teuana ma teuana n te tai teuana ma teuana, bon karioan ana reitaki ma te aba teuana ma teuana n te bwai ae ti aranna bwa te diplomatic relations.

E na rangi n mataata irouia kain Kiribati bwa angin te tai n te Tautaeka teuana ma te Tautaeka teuana ao bon ana waaki te Tautaeka ni kabane n te aonnaba aio, ngkana e na waakina ana reitaki ao e boboto iaon te koaua are kanga te *mutual understanding and respect.* Bwa e na bon riai raoi te ota irouia inanon aia reitaki, ni ikarinerine ibukin kabwaiaia ni kauoua. Ao e rangi n bwabwainaki naba aron te reitaki bwa tera are aongkoa tao ko na kabwaia iai.

Tiaki ti ngkai ma tao nakon taai aika na roko, ao ti aki ti iaon Kiribati ma tao aron kabwaiam ma te waaki n te aonnaba. Ao anne oin n taainako te bwai ae e aranaki bwa te reitaki.

Bwa are ngke arona bwa akea ara kanganga bwa ti aki tao kainanoi te naan buoka, ao I taku bwa ngaira aba ake ti uarereke n aron Kiribati, aban te Betebeke. Angin ara reitaki e boboto iaon buokakira irouia aba ake iai kaubwaia.

Ma I taku bwa e rangi n mataata n te moan reitaki n aron ae e bon taekinaki. Bwa te reitaki ibukin te *Embraer.* Ngaia ti rangi n kainanoa buokara n te *Embraer.*

Ao anne au tabeaianga man te moantai. Ngke e a reitaki naba te aba e boboto iaon te *Embraer.* Reitakira aio e na roko te *Embraer*, e na rangi n kabwaia iai Kiribati ke e aki.

Ao e eti iai te kauntaeka are e na kabwaia rimwi, rimwi. Ma ngai irou, I taku bwa anne ae e anganai te raraoma are ti taku ti riai ni moantai n taekina raraomara n te reitaki aio. Ana reitaki te Tautaeka are e kabotoa iaon tao kabwaian Kiribati man te *Embraer.* Bwa are anne ae e bon taekinaki ao e tanoata.

ii) Au kauoua n raraoma naba are I taku bwa n au koaua, I boutoka iai te kaoti aio. Are bon kanoan te reitaki n te tai ae I taku bwa n au koaua. Kanga e bon aki kakan are ko a Tautaeka ni bonomwi.

Ko mena n te *interim period* ao ko kariaia naba bwa ko na boni karaoa te reitaki. Ao riki inanon naba kanoan te reitaki anne, bon iai naba boraraoi ake kanga a kataki naba ni katiaki n tiainaki. E ngae ngke ko aki ataia nte tai arei bwa ko na oki ke ko aki.

Kanga ti karabwarabwa bwa are e oki te Tautaeka aio, ma anne au moan raraoma ae kanga te Tautaeka n *handle*, ao tiaki nanon Tiana ni kan roko bwa are bon iai inaomatana ni kangai. Ti a taninga moa tian rao te rinerine ao tao ko a roko.

Ma ngkana ti aki karokoko n te tai aio, ao anne tao teuana ae na kona ni mabubu ngkanne ngaira ara taratara ake tao ti a rinnako inanon te Auti n tei aio.

Ao I taku bwa au kauoua ni *point*, e irekereke ma are rokon Tiaina imwain te rinerine bwa are anne ae moanaki iai te reitaki.

A reitaki ma Tiaina naki imwaina e ar ineaki iroun te botannaomata.

Ngkanne e koaua n aron are e taekinna raou n Tia tei ae karineaki, ngke boni kain ngkoa ara party ae ti tebo ara koaua ara koaua iai. Ao ti nako Tarawa Ieta bwa are ti kan ongora bwa tera ae e na taekinna Tiaina i Tarawa Ieta.

Ao ti kan ataia naba bwa tera raoi ngke e bon roko ikekei.

Ao kanga ti bon raraom anb n te tai arei bwa e bon riai rokona ngkai te topic n te tai arei ae ti boni bane n ataia, ke tao kanoan ara kambein ngaira ao te itera aio; bon iai naba iai taekan Tiaina ao Taiwan ao e aera ngke kanga e a nakonako ni bon promote Tiaina.

Are nanona ti kangai; tao e aki buoka ana kambein te Beretitenti ma tao e buoka aia stand nakai are e raoiroi riki Tiaina nakon Taiwan. Are ti taku bwa e kona n iai ngkanne rekereke ma te kambein.

E aoria bwa are e a tia n nako. Ao ti kakoaua bwa are bon raou te Tia tei, ti nako n ongora.

E eti e aki taekina kanga; tao kam na rinea te Beretitenti iao , ma e boni taekinna bwa aio te Tautaeka ae e rangi n tikiraoi. Nanona e bon kataia ni manga ana naoia kain Tarawa Ieta bwa Tiaina te aba ae e riai n reitaki te aba mang.

Ma e aoria bwa tao anne kanoan tera. Tao te kauoua ni point are I kani marooro naba iai, I aki kaini kaokioki baike a tia n taekinaki. Are tao nambwan te kaa, ke tao karawatan riki ana aobiti Tiaina nakon tao rinnakona inanon ana aobiti Taiwan.

Ma I taku bwa kanga e anganai te koaua ae I taku bwa ngai irou, kanga e kuri ni kamatauninga ngkanne nakoia raraora ake ti bon rangi n depend naba irouia ao a rangi n ibuobuoki naba nakoira. Kanga ti na rangi n kaotia bwa kanga ti tebo ma kanga ti anganna te moanibwai.

Ao e eti, te nambwa. Tao e kona n taraki bwa ti te nambwa. Ma are anne nanona kanga anne, kanga ti kuri n anganna riki kanga te favor, ke tao aio riki te kabanea ni buburakaei ana buoka ke tao ti anganna riki are e na rinnako inanon Taiwan. Ma tao e rangi n bubura kaei riki aron tibwangana.

Ma taku bwa tao aikai itera tabeua ake e karika tao te tabeaianga. Ao I taku bwa e riai ni butimwaeia te Tautaeka, ao ti ataia e na bon aki kariaia.

Ma are anne tibwangara bwa ti na teimatoa n anganga ara tabeaianga ni bwaai ni kabane akana e karaoi te Tautaeka.

Ao e aoria bwa are ngkana e taku bwa tao e kabanetai, ngaira iroura n te tai aio ao e abwabwaki te tai. Ma e raoiroi riki ae ti moantai n anga ara tabeianga ngkai, bwa are e na aki kakarekeaki abara ae Kiribati bwa kanga tao te aba ae kanga e a bon rangi n maraurau aron rinnakoia te koraki ni kona n eekinakoi naba tao aia raa.

Ao e koaua ngai temanna naba ae I kani kaoka are rinia kain Tiaina are tao aongkoa kain te Ununiki.

N te tai arei kanga ti a bon rangi n raraoma bwa e aera ngke ti a bon kaini ara border ao e aera ngke ti nang bon kariaia Tiaina.

I teimatoa naba kanga n raraoma n anne bwa bon tera raoi bukina,

ngkai ti taku bwa e taku Kiribati bwa e taku te Tautaeka aio bwa e na bon riai n rinnako n te tai are kanga ti a bon bane n aki kanga kariaia te koraki bwa a nang roko i Kiribati.

Ao tao baika a kona ni uarereke n aron tarakina. Are ngaira iroura ngkana arona bwa e na teimatoa baika a uarereke ao te Tautaeka kanga e a bon kona naba ni keeping iai ke e a kona naba n aki matoatoa ibukin boni kawakinan raoi mauria ara koraki. Ngaia are ti kawenea n te bwakantai aio nakoim te Tautaeka bwa raraomam.

Bwa ti taku bwa aikai aika a kakawaki ma ngkana ai bon akea raraomara, ao ti aki kan *share* ma te Tautaeka ao ti taku bwa kanga ti aki naba karaoi tabera ibukia ara botannaomata, ma ti riai n anganga raraoma ake ti taku n ara koaua. Are bon te koau, iai naba ami koaua ae kam kona kanga n tara taai aika a na roko. A kona ni koaua naba ao a kona naba n aki koro nanona.

Ngaira naba iai naba kanga ara kantaninga bwa te aba ae Tiaina, ti riai ni bon taraara raoi. E eti.

I kakoaua are e kangai; e korakora buokara iroun Tiaina tao n te naan karikirake.

Ma ngai temanna are I taku bwa ti a boni kaman roko naba ke kanga akea tukakira ni karinia kain Tiaina ibukin te karikirake ni bon taai aika nako naba n aron ae e taekinna te Tia tei mai Butaritari are tao te karikirake ae e rangi n bubura n irekereke ma aron te akawa are i Betio.

Anne e reke inanon te tai ae ti tuai karokoa Tiaina.

Tao e na koaua. Ao ngkana arona bwa ti a reitaki ao tao e na rangi n bubura kaei riki, ao e aoria bwa are anne ti a noria ni bon taina.

Ma I taku bwa ti bon ata te aonnaba aio, aba akana aki reitaki ma Tiaina n ae dipromatic formal channel a boni kabwaia naba. Bwa are bon Tiaina naba ao tao riki ana kambwana ane a boni kataia naba n roko n taabo akana a na karekea iai kabwaiaia naba, bwa tiaki ti kabwaiaia taabo akana angania.

Ngaia are I taku bwa aio te raraoma te Tautaeka. Ti a karautaeka ngkana kam aranna bwa e kabanetai ma ngaira bon raraomara aio.

Ara ibuobuoki nakoimi bwa are anne tabera. E aoria bwa are bon iai kaekana ae mataata mairoun te Tautaeka ma e na tiku bwa raraomara, bwa are ti taku bwa ngkana ti aki kanga tabeakini raraomara. Ngai temanna ae I taku bwa akea bonganau n tekateka n te Auti n tei n ana itera ae te Kaitara. Ao ngai temann ae I a bon tia ni buti ngkai bon imwain te Auti. I kabwarabwara bwa tera tibwangau ae N na karaoi n te Kaitara ao ane a bon ongora kain Tarawa Ieta. E totokoaki te bwai aei ke e aki.

N te tai aio, I boutoka te kaoti aio bwa ara kaoti n iraorao ao tera riki taekana, ma are bon ti te raraoma.

Ao ngke arona bwa kam boni mena naba ikai, ao tao bon tabeman a boni mena n te Auti n tei a tia ni Kaitara.

Ti aki ataia bwa tera taekan aia kaoti ngkana iai raraomaia iroun te Tautaeka. A bon taekini naba aekakin kaoti aikai.

Ngaia are I a kawenea bwa te bwana n reitaki nakon te Tautaeka bwa ti riai n tabeianga n ara ononori n te tai aio.

Bwa are e koaua ae e boni waaki te waaki, ti a manga bon raa. Tera burena.

Ngai temanna ngkana e bure au raraoma ngkai ma tao e riai inanon te waaki. I a manga bon teirake, I a manga rangi n krab te Tautaeka aio bwa ngaia e bure raraomau n te tai ae e nako.

Ngaia N na kororeta nakoia au botannaomata bwa tao e bure au marooro are I taekinna n te tai arei.

Ko rabwa te Tibiika ao bon te bwana ni karautaeka nakoia Taan tei ao riki te Tautaeka ngkana tao e na aki boraoi moa au kantaninga ma ngaia n te tai aio bwa I rangi n kukurei ni boutoka te kaoti n te tai aio. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti tera am *point of order.*

H.E. Taneti Mamau: Ti teuana au *point of order* tao ti ibukin kaetakin te ongora.

I kaitaua te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta n ana marooro. Ma e takina are kanga ti karaoa te reitaki ma Tiaina inanon ara tai n tararua, te *interim Government, ma* e kawa ni bure te ongora anne ioun Kiribati. Bwa reitakir ama Tiaina n *September* 2019, anne are e a waaki.

Te *interim Government ke* te Tautaeka n tararua ai tibwa mwin te kataumwane n Ritembwa, are e a reitinako inanon Tianuare, Beberuare. N tokin Beberuare ao ngaia anne e a waaki ngkanne kanga te kataumwane iaan Tuan te mwane ke kabonganakina.

Ma e kawa ni bure te oangora ma e a kaman karaoaki te reitaki ma Tiaina imwain are aongkoa e na bwaka te Tautaeka ma e aki, bwa e a bon reitinako ana waaki te Tautaeka are e a reke bwa kanga ai te Tautaeka n tararua inanon are aki kabwatan te kataumwane. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am *point of order,* ao I angan moa te Minitita n te Reirei, Hon. Alexander Teabo.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kani marooro naba iaon te kaoti aei.

Ao e koaua ae te kaoti aei, tao ti kona n taraia bwa kanga te kareketai imwin te mauaa.

Aio bukina te Tia Babaire bwa I taku bwa e a bon tia te rinerine man ana itera te Tautaeka ao e taekinaki te reitaki. Kanga te raraoma, te

tabeaianga ae korakora n aron te reitaki ke wakinakin te reitaki ma Tiaina.

Ao kanga I bon titirakinai bwa I kangai. Bwa ngkana ti na tara te reitaki ma Tiaina. Ti a karaua raoi n taraia bwa ti a kakaonakoaki ga ti karaoa te bure. Iai te bure ae ti karaoia n te reitaki ma Tiaina.

Bwa ngkana ti bont ara te history ke rongorongon te reitaki ma Tiaina, ao e a kaman waaki man 1980. Ao ngke ko karokoa Tiaina ao ko tiaina te boraraoi ae ko na kina te *One China policy.* Ao e uouotaki te aekaki ni boraraoi anne inanon ara tai n reitaki ma Tiaina. Ni karokoa 2003, ao ti karokoa Taiwan.

Ao e taku te taeka. Ti aki kanakoa Tiaina. Ngaia ti aki kanakoa Tiaina, ti boni kina te *One China policy* ma ti aki kanakoa Tiaina ma ti *dishonor* ara boraraoi

Kiribati are e a tia n tiainaia bwa te mwane. E tiaina te boraraoi *One China Policy,* ti na kina. Ma e a kina Taiwan ma e taku nakoira te Tautaeka ae e nako. I aki kanakoa Tiaina. Nanona e bon tiku naba Tiaina ni kinaki. Ao anne, e aki koreaki te reta nakon Taina bwa e nang nako ao tera ae ti nang ngureakinna. Bwa are e bon aki kanakoaki imwaira Tiaina. Te bae ti karaoia, ti re-store.

Ti manga kaoka Kiribati nakon te boraraoi are e a tia n tiainaia ma Tiaina, bwa e rangi n kakawaki ngkana ko tiaina te boraraoi; kammaneko.

Ao ngkana ko nako n tiaina ma temanna; kanakoa karaoia bwa anne Kiribati. E ninikoria ma e aki karaoaki.

Anne ae ngaia ae I taku bwa I kani katerea bwa ti a bukinaki bwa e nang korakora te tabeaianga. Ma ngaia karaoan te boraraoi ma Taiwan e a tia n dishonor te boraraoi ma Tiaina te Tautaeka n te tai ae e nako ao e bon rawa naba ni kanakoa Tiaina n aron ae e taekinna.

Ngaia are I taku bwa te marooro ae ti taekinna n te tai aei, tera ae ti nang raraoma iai bwa e bon aki naba eti te baere e waakinaki mai moana bwa kai e aera ngke ti aki kanakoa. Ao are ti a tia n dishonor te *One china policy.* E aera ti aki kanakoa, ao e aera ngkai ti a manga ngureakinna ngkai ti a kaokia bwa are e bon aki kanakoaki imwaira.

Ao anne ae I kani katerea. Te kaoti aei e taekinna bwa bon te reitaki ae e karaoia te Tautaeka, ma ti a mimi bwa e a rinnako ma taekan Tiaina, buakakan Tiaina, ma ana buoka Tiaina ae ngaia ae e a manga uabaeaki ma buoka Taiwan.

Akea taekan Taiwan n Tia tei kaoti aei.

Ma aikai baika ti taku bwa ti a tia n rarangaia nako n te tai ae e nako, ngaia ae I kangai. Ti tebo ma e a manga kareke tai naba te kaoti aei.

Ti nang kina ara reitaki ma Taiwan, ti nang kina. Bwa ngkana ti na nako ni kaea te bowi i tinaniku, ao boon te mwane are e anganira ti

kabaeaki. Ti kabaeaki, bwa ti na taetae ibukina nakon te UN, nakon taian rabwata ake ti tei nako iai. WHO, rabwata aikanne.

E taungaki Kiribati e karinaki te taeka i wina. Aio ae ko na kinaki. Ti kina Taiwan bwa e na mena. Ai boon ngkanne te buoka are ti anganaki.

Ngai ai iraua au tai I nako ao I mwaninga n au *statement.* I a manga kauringaki, ko na riai ni karina aio.

Ao anne ngkanne baika ti riai ni katerei bwa are ti tuangaki bwa aongkoa Tiaina e nang tuangira.

Ma ngaira ngkana ti nang nako ni kaota matan Kiribati n te aonnaba, ao ngaia ti kabaeaki bwa ti na taekina aron raoiroi Taiwan.

Ao kanga ti bon raa, bwa are te UN e aki kina te *statement* anne. E aki kinaki, bwa are e bon ti kinaki Tiaina bwa bon Tiaina ae One China bwa ti bon ata aia kanganga.

Ngkana ko bon tara aia history nakai ma rongorongoia, ti bon riain *understand,* te *attention* ma tera inanon te bwai aei.

Anne te bae ti riai n ota iai. Ao ngaia e taekinaki ma taian buoka.

E koaua, ti karabwa Taiwan. Ngai temanna ae e rangi n korakora ana ibuobuoki Taiwan ae I noria, ao I boni kamatebwaia ma Taiwan bwa are e bon rangi n rereke au tai ni marooro ma *Ambassdor naba* n aron ana buoka. Ao iai baika I kunei. Ngke I roko ni Minitita n te *MELAD* ao iai baika I kunea. Bwa te *TTM* arei, ngaia e bon *operate* irouna n aki mena iaan te *Ministry* kanga e boni waaki.

Te mwane are $800,000 e bon nakon ana *operation* te rabwata arei. E aki mena te *TTM* iaan te *MELAD.* Anne ae I noria n rokou. Ao I kataia ni mwaneia.

I nakon te Ambassdor ao I tuanga. Ngkami ae kam na riai ni boutokaira bwa kam na riai n reitaki raoi ma te Ministry n rinnako raoi i nanona.

Ao e rabwa bwa a reke reitakira ma ngaia. Ti kataia n reitaki bwa ti na kakaoka te aekaki ni kantaninga are a na bon riai ni karokoa aia mwane inanon bain te Tautaeka are e na bon nora raoi ana waaki. Ao e reke te mwane arei irouia ao a roko taani mwakuri mai Taiwan, taan rabakau, taan *expert.* A kaboaki mai iai. Te transport, a boaki mai iai naba. Kakamwkauri ni kabane, a bane ni mwanenaki mai iai. Anne te bae I noria ngke I tabe ni mamarooroakinna ma te Ambassdor ikekei.

I kangai; kataia iangoia bwa ko na bon roko. Ko na bon operate within ma ngaira bwa ti na anganiko aikai baika ti tangiri.

Ao anne te bae I kataia ni karaoia ngke I mena n te *MELAD*.

E taekinaki te Mackay. E eti. A tuoaki ara botannaomata iaon Butaritari. E karaoaki ni kabane bwaai ni kabane nakoia. A roko,

antai ae e mwanena te tiim arei ngke a roko? Taiwan ae e mwanenna. Ao e buakaka te buoka are e anganira, ngaia bon kanoan nako te buoka are ti anganaki nakon te *Health* bwa e na roko n tuoia ara botannaomata. Ao e tuoia.

E rawata ae e tuoaki. Ngkoe ko heart case, ngkoe ko aera, ngkoe ko aera. Kam na nako *Mackay* bwa kam na karaoiaki.

Antai ngkanne ae e *pay* te kantoka ke te kabanemwane aei ni karaoaki te bwai n aoraki aei. E riai ni kakaeaki onean mwin anne. Antai. E rabwa bwa ti karaoaki ikekei ma ti na ti taraia bwa antai ngkanne ae e reke ngkanne mwin anne. Bwa are nake a roko akekei, antai ae e mwanenia. Antai ae e mwanenia? Taiwan e mwanenia ao ara aoraki are e na nako ikekei antai ae e mwanenia? E rawata te *referral supplementary* aika a tei. E rawata ara tarau te Tautaeka bon irouia ara aoraki ake a nako ni karaoaki i tinaniku. Eng, aikai ibuobuoki aika ti riai n tarai bwa ti a tabe n rinnako n tara te ibuobuoki.

Ngaia are N na karautaeka ikai bwa ngai temanna ae I rangi n taraia bwa tangiran te buoka, bwa e na bon nakoira.

E na bon nakon ara Tautaeka. Ngaia are e taekinaki te Reirei.

Ngke ti raure nako ma Tiaina ngke ti aki kinaa Tiaina ao iai ara ataei aika a bon sponsore naki naba bwa a scholarship iroun Tiaina ae e mwanenia naba. A mwanenaki n reirei, bon ti ake a nko Tiaina bwa ti tabuia bwa are ti kina Taiwan.

Ma iai ara ataei aika mwanenaki mairoun Tiaina. A *sponsored* mairoun te *PRC through* te *Forum* ao a mena nako te *Region*. Ao a reke tibwan naba Kiribati iai. E reke naba anne. E aki karenakoira Tiaina n te tai anne.

Ao ngkai e uneakinaki rokon te Ambassdor iao aba. Tao e eti. Ma rokon te *Ambassdor* raka rimwi riki inanon taai aikai. Aio N na katerea bwa e kawarai te *Ambassdor* n au tai n *appointed* bwa te Minitita n te Reirei ao e kawarai ao e taku. *Te Minitita tera ae ko tangiria bwa N na karaoia ae N na buoka te reirei iai?* Ao ngai I kangai; *'N na butiko ko na nako aonnaba ao ko na nako n reirei n taian reirei. Ao nako nora te rierei ao kanakoa nakoiu bwa tera ae ko kona n ibuobuoki iai'.* Ao e nako, e nako Tabiteuea Meang. Ao e oki ao e tuangai. N na karekei te naan desk ao taibora ma kai n tekateka ae mwaitina ngkai e kaan 3,000. A tia n roko bwa ataei a nang tekateka iaa. N na kataia n uarokoia bwa a na tekateka ataei i eta. Desk aika aia taibora ataesi ma aia bwai n reirei.

E a tia ni karokoa. Tiaki kanoan ara Moti n nano ao ti aki kanoa ara raa ma e a bon roko. Ao ngke e tuangai bwa tera ae e kona ni karaoia ibukiu; nako noria.

Ao I karabwa bwa e nako te I-Tiaina aio ke te *Ambassdor* aio n nako n noria.

Ti rangi ni ngureakinaki n te aekaki n rongorongo aio, ao I karabwa raou n Tia tei bwa e bon taekinna bwa ngaira kain Butaritari bon akea kamaran atora iroun Tiaina. ao ti bon rinerine ni bon ara rinerine ao e bon aki toro ni kamara atora Tiaina ana bwai imwain te rinerine.

Eng, te rikirake ae ti kataia n iangoia te Tia Babaire ti tara ara partner ae bon rangi n kinaki ao e na kona n uarokoira bwa ti mamara bwa ti uarereke. Ti uarereke ma e bubura kaubwaira.

Bwa ti tara abara, e uarereke ma e bubura ana kaubwai te *cold mine* aei. Bwa ti na boni bane ni kana te ika angina ni kabane ni katobibia te aonnaba.

Ngaia are ti a tia n taekinna, n aron ae e tia n taekinaki iroun raou n Tia tei. Ana waaki Tiaina iaon te Akawa ao e eti. E aera ngke ti reitaki ma Taiwan ao ti aki karokoa ana kambwana ae kanga e na boutoka aron ara akawa ae e na karina te *branch* ae e na kona ni *process* te ika. E aera e aki karokoa? Ao Tiaina e karokoa. Aikai ti riai n taraia.

Te Tia Babaire n te timing ae e taekinaki. E taekinaki nakoira.

Ngaira ngke ti switch ke tao ti resume te tie aei, ao I kukurei bwa ngai are I tei ibukin te Tautaeka.

Inako n ira te Forum are ana *Forum* Tiaina are e aranna bwa ana kateniua ke 3rd *China Pacific Island countries economics development & Cooperative Cooperation Forum 2019, October* Ao ti *switch* inanon *September* ao I nako n ira te *Forum* aei. Aio te tai are e kakaraoaki e katoa 6 te ririki.

!. Te moan e karaoaki i Biti n 2006.

2. E karaoaki i Tiaina 2013,

3. Are I nako n iria 2019 ae e karaoaki i Samoa.

Ti a tibwa reitaki ma Tiaina ma ti oa raoi te tai are e kawenea raoi ana mwane ni buoka Tiaina ke baike na mwaneni ni kabane nakoia raoraona ni kabane ao ti rinnako ikanne. Ti roko raoi n te right time bwa e a wene ngkai. Ti a rinnako n ana program Tiaina ni kabane n ana birion are e kawenei nakon ana *areas* aikai ni kabane. Ao e ti tiainai boraraoi iai. Ao anne bukina ae a roko kain te Ununiki.

Bwa te ae I kakoaua bwa Kiritimati te aba ae e rikirake arona n te Ununiki. Ao I boni bubuti.

Ao iai ara argue ma Tiaina ni kangai. Taraia ngkana ko roko, kataia iangoia bwa ko na rinnako n te Ununiki, ko na mwakuri ma ara taani mwakuri. Ko na mwakuri ma ara botannaomata ao ko na karika te Ununiki bwa e na full grass iaon Kiribati. Bwa ngaira ti kona ni kamaeua ara tano bwa e rangi n mate ao ko na karikirakea te Ununiki. Ao anne bukina anne.

Ao tao a ngureakinaki rokoia taan rabakau n te Ununiki, ma anne kanoan te uneaki ae ti kataia ni karaoia bwa ti na bubuti bwa ti na kauta te Ununiki bwa e a rangi n

rawata te NCD, e rangi n rawata te aoraki. Ao anne.

Ma te roko n te lockdown aei, e ti kona ni kaukaki te roko n te kaibuke.

Tiaki ti Tiaina aika a roko nako Kiribati n te tai anne. A roko naba ara kaimoa ma ara observers ake a mena man te kaibuke ao a bane n toua tari ao a bane ni kaerakeaki ikai. Ao a bane ni karaoaki naba n aekakina anne. A bane n nako ni kamenaki n te guarantee. Kain Tiaina a kamenaki n are a riai ni *pay* are te Fema. Ao anne bwa are e nenei n tei ao a pay nako te Fema.

Ngaia are tao e taraki nakoia bwa ti ti karokoia, ti aki. A roko naba ara taan akawa, ara aomata ake a karokoaki mai tari. E tabuaki te roko n te wanikiba n te tai anne, bon ti tari ae e kaukaki ao a rawata naba ara koraki aika a roko ae a toua tari. Ao tiaki n ae ti karokoia kain Tiaina aikai ae bon taani mwakuri naba ae tiaki ti Tiaina.

Ngaia are ti na bubuti bwa te bwai ae ti kauntaekaia n te tai aei te Tia Babaire, ti nang manga kataia ni kaitiaki. Ao ti karautaeka ngkai ti nang taetae iaon te aekaki aei.

Te Tia Babaire, te bwai naba ae I kunea n rokou n te MELAD. Bwa ngaia te aba are te TTM are e mena iai, e aki riiti, e aki kakabwakaki te riiti iai. Ao I a ngureakinna nakon te Ambassdor bwa I a tibwa kunea ao I a uneakinna ao I a nako n taetae ma ngaia. E a kaota naba nakoiu te *Agreement* ae e tiainaki iroun te Tautaeka ma ngaia bwa e *free.* Akea ritinakin te aba arei are TTM. E *free right*. E nakea ngkanne te riiti aio.

Ti na titiraki. E bwaro iaa? Bwa akea, e bon bane au kakae ma au taani mwakuri. Kakaea e ritinaki te bwai aei ke e aki?. E aki. Ao anne are I rangi n uneakinna.

Ao kanakoan te Ambassdor mai iroura, Bon iai bukina kanakoan Taiwan ngke e nang karokoa ara kabanea n Ambassdor anne. Bon iai bukina ae e boni kamataata nakoira, bwa e bon tuangaki bwa e nang irekereke ma ngaira. Tao iai aika a taetae nakoina.

Ko rabwa te Tia Babaire ao I aki boutoka te kaoti aei te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I bae n tatara au list aei ao I a tia n iangoia bwa ai bon ti 10, ao N na kangai. Uoman ao I a manga karea temanna ikai, uoman ni karokoa e boni bane. E kakawaki te marooro ma tao ti a bon bubutia are e na kabwara bwa tao e bon taua riki.

I a kanakoa ngkanne nakon te Kauoman ni Beretitenti, Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko nang bati n rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea naba au tai ni marooro iaon te kaoti ae e kanga e kakaongora ao mani kakuba nako n te tairiki aei.

Ao tao e bon raoiroi ae N na taetae teutana Madam Speaker, bwa ngkana ti bon tanrikaki nakon te tai arei. Ao boni ngai are I taetae nakon Kiribati ni kaongoa ae ti a maenako

ngkai ma Tiaina, ao Taiwan e nang nako.

Boni ngai naba ae I tiaina te reta arei, te reta ae e kanakoaki nakon Taiwan bwa e a moti kunan moa te reitaki man te tai arei are 19 September 2019.

I taku bwa e na aki rangi n abwabwaki te bae N na marooro iaona *Madam Speaker.* Bwa angin baike I kan taekin, a bon tia n taekinaki. Ma iai bwaai aika I kani kamataatai riki tabeua ae I taku bwa e na aki kaminoa riki te ongora iroun Kiribati.

Ao I kan reitai ma te Beretitenti ao kain ara itera ake a tia n taekinna n totokoa te kaoti aei. Ao I karautaeka nakon te tia tabeka te kaoti bwa e koaua, I taku bwa bon te kaoti ae e aki rangi n barongaki raoi. Te kaoti ae e aki karauaki raoi ni mwamiraki n te aro are e angan te koaua nakoira ao nakon Kiribati bwa e bon riai maroroakinana n te tai aei.

Ao n aron ae ti ataia te Tibiika, e bon rangi n ananau te marooro iaona.

Bwa ngai temanna ae I kantaningaia bwa e na roko te kaoti ae e kangai. *Te reitaki aio e a uota ngkai Kiribati nakon te kanganga bwa: i) e a tia ni karaoa ana kakatai Tiaina n ara marawa. Ana kakataiiaon te nuclear bomb.*

iii) E manga ataki riki te reitaki aio bwa Tiaina e a tia n taua ara marawa ke tao tera riki.

Ao e kakawaki Madam Speaker ngkai a kaoki bwaai nakai ake a bon tia mani moti kunaia inanon tain te kambein ngkai a manga kaoki naba. Tao N na manga kaoka ngkanne ni manga taraia ni manga kaokia rikaki nakon arei.

Bwa ngke e moanaki te waaki aio ae te reitaki ma Tiaina ao a nakonako nakai, tarira ma mwanera aika n te Kaitara nakon te botannaomata ao a tuangia ni kangai. Te tai are te Tautaeka aei ae e mena ngkai e karokoa Tiaina aoaikai baika a na riki ao tabeua mai ibuakona a tia ni mwaneweaki.

Ngkami Kiritian ae kam nang tukaki ngkai man te nako n taromauri. Bwa are Tiaina e nang ririba te Kiritian, ami Umwantabu ana kabuekaki. Ami marawa e na tauaki.

Kam nang onrake n te tarau ngkai. Kiribati ngkai e nang koko n tarau bwa are e nang roko Tiaina. Ao teuana riki, ami itoman ma ngaia ibukin te ibuobuoki Aotiteria, Nu Tiran, Amerika, te World Bank, a nang bane ni birinako. A nang nako bwa a maka rokon Tiaina.

Ao e koaua bwa are ai iraua ngkai te ririki ke tao ai 1 tabun ngkai te ririki imwin te tai anne.

Ti a bon karaua n titirakinira, a riki baika a taekinaki aikai aika taian kararaoma aika a tia n taekinaki nakon Kiribati. Iraua te umwantabu ae e tia ni kabuakaki, ke tao ngaira ngkai ti aki taromauri bwa a tei kain Tiaina ma aia katii imwain te

kawai bwa ngkana ti nako n taromauri ao ti a katiaki naba.

Ke tao ara marawa. E a tia n tauaki ngkai ara marawa ngkai. Ke tao iraman te development partners ke taan tia ibuobuoki aika a tia ni birinako.

Te bae e rangi n kamimi, bwa reitakira ma Tiaina ao e a raka riki te buoka. E a rangi n raka riki te buoka. Te world bank ngkai, e a tibwa anga naba $66te mirion.

ADB e raka naba ana ibuobuoki. Aotiteria, Tiaina ao te kamimi riki bwa Amerika e a roko ao Buritan.

Ngaia are bon baicai aika a riki ae boni kaitarana raoi te kakamaku ao taian taeka ake a tia ni mwemwekaki n tain te kambein.

Ngaia are e kakawaki ae ti na manga kaokia rikaki bwa are ngkai a manga kaoka mwin te baere e a tia ni moti kunana imwin te rinerine are e a tia n takarua Kiribati mani kaota bwanana ae e rangi n mataata ae e boutoka te Tautaeka aio, ao nanona e boutoka naba te reitaki. Ao I taku bwa anne e ariai n tia ni moti kunan anne ao ti a tiku n rau.

Ao e tau, ti a ngan moa te Tautaeka aio ana tai ao ti a nori bwaai ni kabane.

Ma are ngkai ti a buumoa ao ni karaua ara kataunari aika I taku bwa kanga bon akea aaia ao koauaia n aron ngkai ae ti kakoaua ngkai, baike taian kakamaku ake ti taekin a bon roko n te bwai ni karokoa ngkai. Ao ngkam, ngkana tao e na bwai imwina. Ngaira iroura, kanga bon akea.

Ao e nang kamimi bwa raoia tabeman ke tao boni ngaia angina, a nakonako ni kaoti tamnei n taian kawa. Tamnein te umantabu ae e kabuekaki, tamneia aomata aika a katiaki, tamnein tera riki. A nako ao a moanna ni maku aomata. Ai bubura tea eka ni kamamaku ae e karaoaki n aekakina anne bwa tao e koaua nakai a bon taneiai n nakoaia ae e kakamaka te botannaomata ibukin kataia ni kamabubua te waaki ae ti taku ngaira bwa e rangi n tikiraoi.

Ae ngaia ae I bon taekinna *Madam Speaker*, ti a karaua n taraia n te tai aio. Iai baika a tia n riki inanon taai aikai. Tao bon akea. Ao N na bubuti nakoia nake a ti ani kaoti tamnei, bwa bon riai ni kabwara aia bure nakoia kain te kawa nakon te aba aika a kaoti tamnei iai.

A tia ni kaoti tamnei ni kakamakuia aomata ao a bon riai ngkanne ni kabwara aia bure. Tao ni kangai; kabwara ara bure bwa ti taku ngkoa bwa anne baika a n ariki. Ngaia tao e koaua tao e bon riki ma ngaia e aki, tao ai bon Tiaina teuana ae tao e reke te ota irouna n te tai aei.

Ma ti a buta ara tamnei akekei ao ngaia ae e aki.

Te bwai teuana ae I taku bwa e na riai n taekinaki *Madam Speaker* te bae aki noria ao I rangi n mimi irouia kain te Kaitara, ao tao e moamoa riki nakoia kain Boutokan te Koaua. Bwa aki nora raoiroin

Tiaina ae raoiroina ae e nang boutoka aia koaua. Ao tera aia koaua anne? Bibitakin Kanoan boong (Climate Change).

Aio aia koaua aia Beretitenti ae I taku bwa te aomata ae e tia n rangi n kinaki iaon ana koau an te aonnaba iaoni Bibitakin kanoan boong ma ana urubwai nakon te aonanba.

Tiaina, Amerika, Buritan, Tiaban, Aotiteria ao antai riki a bane n totokoa te boraraoi iaon Bibitakin kanoan boong ni karokoa ngkai.

Tao e koaua Amerika ngkai iaoni kawaina ni manga bitaki. Ma antai ae e boutokaia. Bon ti Tiaina. I taku bwa anne ae a na riai n noria tarira ma mwanera aikai. A na riai n nora raoiroin aio, ma are e aki ma a bon roko naba nanoia n tarai baika buakaka are e reke man aia kataunaari ao bon anne.

Ngaia are I taku bwa e riai ao kakawaki ae e na mataata totokoana. Ma e koaua bwa e taekinaki n aron ae I taekinna.

Tao e koaua bwa aan raoi te kaoti, kanga e kuri ngkana a taekina aia koaua ao a taku bwa aki kaitara Tiaina ma a ti bakatekea te Tautaeka.

Ma kanga e a boni mataata n taian marooro bwa e bon ribakli te reitaki. Ao I taku bwa anne.

Ao e nang rabwa te Tia Babaire. Tao bon ti ngaia akanne au mena, bwa n aron ae I taekinna bon angin au marooro a tia n taekinaki ma I taku bwa e kakawaki bwa e na mataata raoi te mataata . Ao ngaira ti teimatoa ni kakoaua bwa te reitaki aio, bon te reitaki ae e na rangi n bongana ibukira ao ibukin Kiribati.

Ao I nang uringa ngke I kaira naba te mwananga ibukin te kambein ni Beretitenti nako Tarawa Ieta. Ao ti bon rangi n titirakinaki irouia kain Tarawa Ieta. E kangai; e aera kam nang urua te reitaki ma Taiwan, bwa ngaira ti mwengaraoi ao ti a tia n nora aron te kabwaia iai.

Ao I bon teirake ngai n taetae ao I taku; e koaua e rabwa anne bwa anne ae kam noria. Ao boni ngaia anne bukina ngkai ti karaoia n taina aio. Ti karaoia imwain te rinerine bwa ti aki kani karaoia imwin te rinerine bwa ti aki kani karaoia n te kakubanako ao ti na aonikai ngkami.

Te bae e bon eti ae ti a boni katikua nakoimi ae ngaia ae ti karaoia n taina ae imwain te rinerine bwa ti na katikui nakoimi bwa ngkana kam aki kukurei iai ao kam na bairea taekana.

Ngaia ao a taku; ngaia a bon ninikoria nakai. Ao anne bwa ti na bon mate ma ara koaua aio.

Ao ti bon rangi n ninikoria ngke ti karaoia n te tai arei, bwa ti aki ataia bwa ti na oki ke ti na aki. Ao ti boni bane n raraoma ao ti taku; aio bon ara koaua are n au taetae naba ao I kangai. Ara koaua ngaira aio boni ibukin kabwaian Kiribati n uotarake riki te rikirake ao I taku bwa aio te reitaki aio e na buokia.

Ngaia ae ti bon tauraoi ao ti mimi ngke a titiraki kain Tarawa Ieta ao I bni kaekaia n aekakina anne.

Kain Butaritari a taekinna naba bwa are I kaira naba te mwananga nako Butaritarai. Ao kanga e bon rangi n nakoraoi kanga aron ara babaire n te tai anne. Bwa n tokin te tai ao ko na bon nora, ke e nang rabwa kain Tarawa Ieta bwa I taku bwa bon te moan aba imwin te rinerine are e a boni katebenakoa naba te Beretitenti ara *candidates.* Boni ngaia anne ae bon te reena nako ae e aki reke arona mai Tarawa Ieta, ao ngaira e a bon nako naba nanora bwa ti taku bwa ti na kabuanibwai i Tarawa Ieta n aron taian kakaeka ake a tia n taekinaki.

I a uringa bwa N na taekina ana taeka raou n Tia tei temanna mai Abaiang are e taekinna, bwa e a tia ni bitaki tuan te mwane ni kangaraoaki ibukin kabwaiara ao ibukin tao tera.

Aio kanga I bon nananokawaki n tabetai iroun raou n Tia tei aei, bwa e a rikirake ni kukumeai ngkai n taainako. Ao e na bon riai n aki ringa te tabo ae e aki roko iai. Bwa ngkana e taku bwa iai buren te bae e karaoaki, e ataia bwa tera ana moti te bowi. Ti tuangai, tera ana moti te bowi ngke ti kateaki n te kabowi are kam kateiera. Tera ana moti te bowi? E itiaki, e aki bure.

Ao e rabwa ngke bwa are ngkana e taetae te bowi ao anne e a toki te ngoo ao a itiaki bwaai ao e na riai n toki ikanne. E moti kuanan.

Kanga ai aekakin naba ngke ti kateaki i Abaiang *Madam Speaker*. Ti kateaki i Abaiang ibukina bwa aongkoa are ti kamara ato ngaira ake teniman. Ti kateaki ngaira teniman. Ma ti mimi ai ti uoman ao e aki kateaki are temanna, ti aki ata bukina bwa tera.

Ao ti tekeraoi bwa are ti tokanikai. Bwa are bon te toki bwa aonatano ngkoe *Madam Speaker.* Ko na kamwaneko ngkana ko kateaki.

Ma e rabwa te babaire ao tao N nang motika au marooro ikai ao N na kaokia riki. Ae I taku bwa te reitaki ae ti karaoia ma Tiaina, e bon rangi n eti. Akea te kabuanibwai kain Kiribati, kam na aki raraoma. I taku bwa aio te kawai nakon te kabwaia ao ti na taninga te tai are e na bon raanga. Tao tiaki te raanga ni kabwaia n aron ae tao e tia n taekinaki ma e na mwakaurouro au taeka ao e na bwararerei te kabwaia nakon Kiribati mai tabona nako tabona. Mai Makin nako Arorae, te Aono ni Mainiku, Banaba ao boni Kiribati ae bwanin. Ti na bane n tekeraoi. Ao e rabwa.

Tibiika: E rabwa te Kauoman ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei.

Iai am point of order te Tia tei mai Abaiang, kanakoa.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E na boni karaua nanona te Kauoman ni Beretitenti, are bon te aomata naba ae e wanawana ao e na understand. E boni kaeka naba ibon irouna.

E nakon te bowi, e rawata te bwai ae ko kona ni karaoia te Auti n tei aei ma e aki kona ni kaetia te bowi. Ma are ai bon anne aron wanawanara ngkana ti kona ni kabwaoua te Tua inanon te Auti aei, ao te bowi e bon aki kona ni karaoia.

Ao ngkana e aki ata anne ao e a manga boni kaeka ibon irouna. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Abaiang ao I a kanakoa moa nakon te Tia tei mai Beru temanna ae karineaki, Hon. England Iuta. E ankoim.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko karekea naba au tai ni marooro.

E koaua I aki rangi n iangoia ae N na marooro. Are I taratarai kaoti aika a toka, te moan aio ao kauoua. I bae n iangoa arou bwa N na taetae n aio ke n na taetae na rei bwa kanga bon ti tebo aroia. Ma tao I a kataea nangiu n aio bwa are I aikoa taetae n arei bwa I aki koaua bwa manga tera ngkanne aron te kauntaeka ae e na mwemwe nakon arei ngkana tao e boo taina. E mena ao bon aekakin naba irin karaki aikai, bwa iai tabeua karaki ae kanga a irekereke ngkai ma kanoan are e na roko. Kanga n au katautau.

E koaua are e bon rawata te mwaneka n ae e nako. N aron tabekakin te kaoti ao e rawata te mwaneka ae e rawata te mwaneka iai.

Ke tao I bon riai ni karaki bwa are ngai kain Boutokan te koaua, I mena i Nuka. Ao ngngkei kain Kamanoan Kiribati moa.

Ngaia are N na ti kaeti rongorongo bwa I kaokoro ma nakekei, ao I bon teimatoa n kaokoro bon ti ngai akea raou. Anne kaetakin te rongorongo ikai. I aki rekereke ma te party ae e Tautaeka, I aki irekereke ma itera akanne teniua (3), bon ti ngai.

Ao I aki kakewei baika a riki aikai I aki kakewei karaki ni kabane aika a tia ni mwemwekaki ikai. Bwa are ngai temanna ae I taku bwa e a tia niboo atin anne. E a boo atina, e a tinaniku.

Ngai temanna ngai ae I a wene ma te koaua ma kain au abamwakoro bwa ti a waaki nako. Ti aki manga riai n tatanrikaki, aobangin au marooro ikai ngkana I aki irekereke ma teuana ma teuana, ao are I bon taraia ma etina ao I taraia ma riaina. Ma te moanibwai moa ae e kakawaki irou, bon au abamwakoro.

Anne te bwai ae N na teimatoa ni kakaetia n taainako ao au abamwakoro e bonaua naba n aron nanona. E bati te maningongo ao I kakoauaia ae uaitera te aomata.

I a tia ni marooro ma kain au abamwakoro ao tao e boni koaua, ti bon riai n anga te tai. Iai te taeka are ko na bon riai ni kekeiaki n tataninga man tataninga.

Karakinan Tiaina man 1980 ni karokoa 2003. Ti bane n ata te

rongorongo anne bwa are ngaira ti bon ikawairake inanon te rongorongo anne. Taiwan imwina ni karokoa 2019. A tia ni boo aia tai akanne. Tiaina ngkai te kauaoki ao Tiaina e bitaki. E a bai anganga Tiaina ao a ioawa naba Tiaina.Aikanne aika ti kakoauai.

I aki kona n taetae ibukin temanna ma temanna ibukia kain au abamwakoro, bwa ngkai ae ti a wene inanon te tioman ae e tabangaki.

Ao ngkekei ngkoa ko na birinako ni kakaea te rongorongo tao n te Library. Ao ake a manga rabakau ni wareware, a na tangira te wareware ae e mwaiti.

Ao ngkai ngkana ko tamnei n te tamnei ae teutana te englihs inanon te *you-tube* e a reke naba otam. E koaua ke e aki te karaki, ai ngaia naba arei otam are e reke iai.

N na katuka n arona anne te Tia Babaire. Bon akanne au marooro aika a uarereke. N na ti kataia ni katerea nakon ae te marooro ngkai, bwa N na aki tei moa n itera aikai. N na bon tiku n arou ni beti.

E koaua n aron ae e taekinaki, akea ae e kakeweia te koraki aikai bwa aki konabwai.

Ngai temanna ae I aki kakeweia. Ao I aki kakeweia naba nakekei n aron aia kauntaeka bwa aki konabwai.

Ti angania ake a konabwaiaia tai. Ti a tatajinga inanon te tai. Ao ngai temanna ae N na teimatoa n tataninga bwa I a bon ongongora naba ao I a bono mamamataku naba.

Tera taekan taura ake a taekinaki. Are bon iai au titiraki ae I tabekia ao e bon tia n anganai te kaeka te Minitita. A buakaka taura akekei, ao tera riki ae N na manga taekinna. Ngkai ti a boni kanakoi ara tamnei.

Kai tao e koaua tao bon tiaki oin bwai akekei ma tera ae ti na taekinna. E a tia n tauraoi Tiaina ni manga anga ae e taku bwa e na katamaroa riki imwain tokin te ririki aio.

Aikanne kanoan waaki rake ngkana taoiai baika e tibwatibwa Tiaina, e a bon nakon temanna ma temanna bwa e nga irouia. E a bon tiku anne bwa are kanoan te waaki aio.

I aki tukia naba kain au abamwakoro ni kawara Tiaina bwa are e bon uki ana mataroa. I ataia ae a tia n roko tabeman iroun Tiaina ao ngaira ngkana ti aki, tao inanon taina ke tao tiaki inanon taina. Ti a bon noria.

I kaitaua te kaoti bwa e mwemwe, ao I kaitaua te kaeka bwa e kaekaki.

N te tai aio te Tia Babaire, ao N na boni karautaeka, N na boni beti moa n arou aio bwa akea te bwai ae e na reke etina n aron te kauntaeka aio.

E buakaka are e mwemwe n te Kanimabong ao a manga bane ni mino karaki aikai. Ti a manga kauntaeka ni kareei karaki aikai.

Ti a katikua nakon arona ao I karautaeka ao I kaitau nakoia kain

au abamwakoro bwa ane a boni bae n ongora ni baika ti taekin mwina a taku bwa akea nanona ni baika a taekinaki. E korakora ma ai mwin te marooro ae e mwaiti ao I taku bwa e a bon boo atin te marooro, ao iriana are bwaai aika a tia n riki n taai aika nako.

Bon ti bwanau ni bubuti, bwa ti a waaki nako. Ti aki manga tanrikaki, ti a kekeiaki ni waaki nako. Kam rabwa ao I a toki naba ikanne.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne te Tia tei ae karineaki, Hon. Koraubati Remuera. E nakoim.

Hon. Koraubati Remuera: Ko rarabwa Madam Speaker ngkai ko anganai au tai n taetae n te bwakantai aei.

Bon te bwana moa ni kamauri are I a reitai naba ma kain au abamwakoro ae Mai9ana, moara riki ngkai e a tibwa manga reke au tai ni marooro. Ao e kakawaki bwa ti na kanakoi bwanara ni kaoti ara iango ibukin te kaoti are e mwemwe man te itera are teuana *Madam Speaker.*

Madam Speaker I a reita naba te kamauri mai irouia kain au abamwakoro nakoim, nakon te Beretitenti a karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minitita, te Leader n te Kaitara, ao te Leader n te itera are teuana. Ai boni ngaira Taan tei ni kabane. Kam na bane moa ni mauri n te bwakantai aei!

E koaua Madam Speaker, tao N na rimoa moa ni kaota ana totoko moa Maiana n te tai aei, ae I a karimoa moa ni kaotia bwa e tauraoi moa n totokoa moa te kaoti aei iaan bukina Madam Speaker are I taku bwa bon tia n ataia.

Maiana te abamwakoro teuana ae e a tia n reke tibwangana n ana *street light* are bon kanoan ana bubuti te Tia tei ao I reitaki ma te Kauntira ao are e a tia n tamnei. I taku bwa kam a bon tia n noria ngkana kam roko i Maiana, I taku bwa e a raka otana.

Ngkana ko ririaki iaon Maiana ao ti tebo ma ko roko tao n tabo tabeua iaa ae kanga e aki kantaningaki.

Ngkana ko na borau nako Maiana n te tairiki, e a kaman aokaburake bwa are e na kanga te ota e rokoroko ieta.

Tiaki ti ngaia Madam Speaker, wanikiba naba a manga bure aia tai. A taku bwa ai manga Tarawa ke Betio, ma are e kakawaki *Madam Speaker* ti na kamataata. Aei kukureiia kain Maiana n te boutoka mairoun Tiaina are e a tia ni karokoa inanon te Kauntira ao te Tia tei *Madam Speaker.*

Madam Speaker tiaki ti ngaia ana boutoka Tiaina are e a tia ni waakinna.

I taku bwa ngkana kam uring naba, bwa iai te Katabu naba ae e tia ni karaoaki i Maiana. Aei naba teuana ae ti kakatonga ngaira kain te parish i Maiana. Iai naba ana boutoka Tiaina nakon ara waaki ni katauraoi ibukin te Katabu.

I taku bwa kam boni kona ni kakoaua. I taku bwa te Katabu arei

e bon raka arona, n aekakin te *Canteen* ae kam kona ni kakoaua. Anne te bwai teuana ae e raka n ara Katabu ngaira kain Maiana ao e boni riki aei boni marurungia kain ara parish Maiana, ao ara marurung ni kakaei nako itera ni ibuobuoki are e na kona ni kabobonga raoi aron ara Katabu.

Madam Speaker N na aki rangi n kananau, e koaua e rawata te naan marooro ake a tia ni mwemwe ma te naan koaua. Ao aei te bwai ae e kakawaki *Madam Speaker* ti na kaoti naba ara iango iaon

Tiaina.

I taku bwa Tiaina. Tera bukina ngkana ti na manga bon titirakinira. Tera bukina ngkai e a ribaki Tiaina.

Anne te bwai teuana ae e nang kakawaki *Madam Speaker.* Ti na kabotauia ma aba aik a irarikira aikai. Biti e a kaman reitaki naba ma Tiaina. Smaoa, kanga a bubura n Aono ae te Betebeke. A kaman bane n reitaki ma Tiaina ao kanga akea aia kanganga ae e a tia ni kaitara ma ngaia tao n te tarau ke tao tera, ni bwaai ni kabane ake kanga a kona n raa.

Te bwai ae kakawaki *Madam Speaker,* I taku bwa anne business wise e na boni kakaea ao e inaomata te Tautaeka ni kakaea reitakina ma te aba teuana ibukin kangaraoakin ana waaki ibukia ana botannaomata.

Ma I taku bwa anne te koaua *Madam Speaker* ae ti na riai ni uouotia ao ni kamataataia iai ara botannaomata.

Ti na bon titiraki naba *Madam Speaker* ma Taiwan.

Ti kakoaua bwa Amerika e rinnako irarikin Taiwan, ngkana arona bwa e na anaki te naan iango aikai iroun tao antai. Tiaki kona n ataia bwa ngkana e rinnako naba ni kaiangatoa imarenan Amerika ao Tiaina inanon Taiwan, ao ngaira ti a mena iaa ngkanne *Madam Speaker.*

Tao ti a kakairiraki naba ke tao ni katikitikaki ni kangai ma tao bon aia kanganga irouia, bwa are ti kakoaua Tiaina e a tabe n rikirake ao e a kuri kanganga te kaiangatoa ma ngaia, bwa are a boni mwakuri mwaka ana botannaomata. A tia n rinanon te kainano, te kainano inanon ririki ma ririki. Ao ngaia are e boni kautia nanoia ao I taku bwa aei teuana te kanganga ae otara ae kanga e memere ao mangori *Madam Speaker.*

I taku bwa aei teuana ana kanganga tao ti kona ni kangai tao Amerika. Bwa are e rawa ni kan taonaki nako ke tao tera, ti aki ataia kanoan aia iango ni wanawana *Madam Speaker.*

Madam Speaker ti kakoaua naba bwa n taai aika nako ao e a tia n rinnako naba Russia ao I taku bwa e riki n ana tai ara Unimwane ae karineaki te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti. Ao I taku bwa bon iai bukina, ao ngkana ti kakauongo ao ti ongongora irouia nake tabeia tararuan ara marawa te

Madam Speaker, ao I taku bwa bon Amerika teuana ae e urura te Tua.

Bwa ngkana bwa e kan rinako n akawa n ara marawa, tera riki Madam Speaker. E a bon rinnako naba.

Ao I taku bwa te bwai ae kakawaki ao te main raoi ke te bwai ae e rangi n kakawaki *Madam Speaker.* Bon te *balance of power* iroura ngaira, moara riki ngkai ti a taona iterana n ara reitaki ao tao ngaia e na bon iai riki kabwaia ae e kona riki n rawata riki ngkana arona bwa ti kabarantira ni kibari itera tabeua.

Tao te kabotau teuana te Tibiika, Tiaina ngkai are ti a tauraoi n reitaki ma ngaia ao ti kakoaua bwa e na rawata ana ibuobuoki nakoia kain Kiribati.

I ongongo *Madam Speaker* bwa iai riki te naan taura ae e a manga iaoni kawaia naba.

I taku bwa aei ni bon aia marurung Taan tei are a konamaki ni kawara te Ambassy i Bairiki ao ni kawenea aia bubuti inanon te reta. Ao aei Madam Speaker I taku bwa akea tukara ni kabane ngkana ti bon konamaki. E kakawaki bwa ti na aki tarai nanora aika bubuaka Madam Speaker ma te bwai ae moan te kakawaki *Madam Speaker*, bon nanora ibukia ara botannaomata, mwengaraoia ara botannaomata.

Bwa ngkana a nang teimatoa ni karooaki ara botannaomata ao I taku bga e nang kananokawaki anne Madam Speaker bwa are e a ririmoa naba nanora ae e aki raoiroi Madam Speaker.

Madam Speaker, N na kauarerekea riki te marooro Kabwara te bure ngkana I rangi ni kinikini itera tabeua ma N na kaina au marooro ao N na totokoa te kaoti aei Madam Speaker, iaan bukina are e rawata moa kabaiain Maiana.

Tao iai moa tibwangan Maiana are e a tia n riki ao a tia n rabwata. Ao aei te bwai teuana are I kaota iai totokoan te kaoti aei Madam Speaker. E rarabwa riki ao e rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Maiana ao I a kanakoa nakoim te Minitita ae ko karineaki, Hon. Tekeeua Tarati. E nakoim.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao I a bon rimoa n anga bwanau ni kakaitau nakon te Tia tei ae karineaki mai Abemama n ana kaoti ae moan tera, tao a taku tabeman e kabanetai. Ma ngai irou e aki kabanetai bwa ngaia ti tebo ma e rangi n kangkang ana kaoti te Tia tei aei mangao ae e a kani bane nanon te Auti n taetae.

Ngai I taku bwa e nang tei au rekooti n au Biira are te Cyper-crime bwa e nang mwaiti ae e taetae, ma e a konaki n ana *motion t*e Tia tei mai Abemama.

Ko rabwa te Tia tei mai Abemama n am nonori. Ao e koaua iai bwaai ae N na kaitiaki aika a rekereke nakoiu, nakon au tabo ni mwakuri ao ni

bwarau naba ae kain tera. I aki ataia bwa e na mwaitira te marooro imwina ma e kakawaki ngkai I teirake, I a kanakoi naba ni bwarau are ngai kain te Task force. Ni bwarau naba ngai are ngai ngkoa te Tia Babaire n Tobwan Kiribati ao ni bwarau naba ngai ae te Tia tei mai Tamana.

Ngaia are N na taetae teuana imwin teuana te Tia Babaire. N na kataia ni kawaekoai bwa e rawata baika I a tia n note aika a boou ae a tuai ni maroroakinaki.

Tao N na moanna ma te bwai teuana mai ibuakon te kaoti aei, ibukin te *number plate* are e anganaki Tiaina aongkoa teuana (1).

I kataia ni kakaea n te *Traffic Act*, ao I aki ataia ngkami Taan tei ngkana kam a tia ni kibera te bwai ae te *Traffic Act* 2017, bwa are aio e mena iaan au Tabo ni mwakuri. Ao I kataia ni kiberia ao I kakaea ao I kunea bwa e mena n te *Traffic Act* 2017, section 14(6), ao anne are e oti iai taekan te naan *number plate* are aia bwai te naan *diplomat*. Ao ae e katereaki n te kibu anne te Tia Babaire, e ti taekinaki bwa e nar iai ni kiriin ana background te number plate ao e na uraura nambwana.

I kataia ni manga Kiberia riki ni kakaea bwa e nga te nambwa are nambwa 1, nambwa 2, nambwa 3, are 1CD1, 2CD1, bon akea. I kakaea bon akea. Akea aio e aki regulated bwa tao te practice mai imwain ao ngkanne enga ae e na toka mai ieta. Te Tua ke te taneiai.

Ngaia are ngai kam na ongo kain Kiribati, te bwai ae te *number plate* e regulated iaan te Traffic Act 2017, ao bon akea ae bon akea ae e na anganaki te aba teuana nambwana arei.

Bwa tao e koaua te practice bwa re 1CD1 n taai aika nako e anganaki te *Biritsh High Commissioner*. E koaua te rongorongo e tuai katokaki te reitaki ma Buritan.

Ma are e a vacant te *number plate* aei bwa akea kaina.

Aotiteria 2CD1 ao ngkana iraua ana kaa, 2,3.4.

Nu Tiran 3. Akea kain 1 ao e nang tiku n akea kain 1 n akea. Ngaia are e baireia te KLTA are e mena iaan au tabo ni mwakuri bwa e na anganaki Tiaina. Ao tao ibukin naba Tiaina e a maan naba n roko.

Ngkana tao e na manga bitaki Aotiteiea. E koaua Aotiteria e roko riki imwain Tiaina teuana te ririki n aron au kakae.

Ma tao e a kanganga are e nang manga bane n anganaki Aotiteria 2, a nang manga mumun rake ni waerake ao tera ae e nang reke ngkanne. E na manga bati te kaoti ao tao te kanganga nakon aia logistics ibukin aia kaa ma atao aia certificate ma aia raa riki ake a memena n aia kaa.

Ngaia are I taku bwa ti na aki rangi n karekea bwa te issue ae e rangi n

bubura. Akea n ara Tu ate bwai ae e uruakaki iaan te *Traffic Act.*

Ko rabwa te Tia Babaire anne teuana, iaan bwarau te Minitita n te *Communication.*

2. N na taetae naba iaan te bwai ae te *Tourism.* A tia n taetae raou ni Minitita ake tabeman ibukin te Trade.

N na taetae iaon te *Toursim* bwa are e men ana iaan au Tabo ni mwakuri.

Te *Tourism* ngke ti moan tie ma Tiaina, tiaki te moan reitaki n aron are e taekinaki, te *restoration* ke te *resumption of the diplomatic relationship.*

Ao teuana mai ibuakon ae e a tia n reke iroun Taiina. I marooro ma te *Ambassdor* n Tiaina tabeua n taai aika nako ao e taekinna. Ko ataia ngkai bwa Kiribati e a tia n anganaki te kinaki iroun Tiaina bwa e na riki bwa *te tourism destination.*

E koaua tao e rangi n moatai aei taekinana bwa akea te bae e riki bwa are kam ataia bwa e taonaki moa te aonnaba n in te naan mwamwananga.

Ao tera ae e riki n ara tourism ngkami bwa are ti bane n wawareware. Tera ngkai ae e riki n ana tourism Tiaina. Teuana ana bwai Tiaina n oro, e oro iai ma e aki oro n kataere ma e oro naba iai ni kakabwaia.

Ngke e katekea Biti Taiian bwa ana *tourism destination* ao tera ae e riki iroun Biti? E bomb ana economy bwa e a mwaiti te raii. Ai tiaki ti Aotiteria ao Nu Tiran, e a raai te raai mai Tiaina.

Ao tera riki ngkana e a manga toki ana reitaki ma Taiwan n taai aika nako. Kanga te preach ae e rangi n korakora. E katokia ana *travel agent* bwa a na aki nako Taiwan. E rotaki kaubwain Taiwan. Anne tauana kanga rekereken te bwai ae te *tourism.*

Ngaia are ti kina ana tourism Tiaina ngkana arona bwa e a waaki.

Ao au marooro ma te Ambassdor e taku; Tera ami katauraoi ngkana e a uki te border. E uara ami outero, e uara ami *resort* ngkana tao te naan *local resort* akan iaon aba. Aikai kanoan ana katamaroa ngkai te *tourism* ane e waaki ngkai. Ibukin ongorami ao I taku bwa ane e a tia n roko i Abemama ni karaoi ana ktauraoi nakoia kain Abemama. E tuangia aron te *catering*, bwa are te *tourism, you talk about everything*. Ko taekina te Kuka, ko taekina tera riki. Tao te naan *activity* are a na karaoaki, te nako ni beibeti i tari. Te nako n tebo ao te naan raa. Ngaia are aikai kanoan te katauraoi. Ti tebo ma te covid-19 teuana raoiroina ae ti noria, ara tai ni katauraoi ngkai ni manga kateirakeira ao n reireinia ara botannaomata bwa ti na katauraoira imwain tokin te bwai ae te covid-19.

Ngaia are I taku bwa n reitakira ma Tiaina, a mwaiti kanoana. I aki kan taetae iaon te naan raa bwa are

a tia ni waaki ma ti na bon ti taraire ao ti na tara mwengara ao ti na warebwai ara bwai ni kabane.

N na bubuti nakoira, ti na warebwai ara bwai ni kabane ake ni mwengara.

Bwa n aron te rabakau ae kanga te rongorongo ae ti karerekea naba n te *internet,* a taku bwa tao nakon ae 80%, 90% bwaai ni kabane aika bwain Tiaina.

Bwa e aera? Bwa are Tiaina ngkai ngaia te *power house* n te aonnaba. Ao ngkana ti a ti tara bwain ara auti. Ti na tara te kawai.

Antai ana rebwerebwe ngkai aika *dominate* ngkai n te kawai, tiaki ti Tarawa ma iaonnaba.

E ngaa te Yamaha, e nga riki te Kawasaki. A nga, e a toki moa tain Tiaban bwa e a waerake Tiaina.

Ao e aera bwa ti na aki reitaki ma te aba ae ti taku bwa iai kabwaiara iai.

N na tuangkami. Ngkana ko otana am konteina mai Aotiteria nako Tarawa, $5,000 ni waerake.

Ngkana ko otana am konteina mai Tiaina nako Tarawa, ko ataia bwa iraua *Madam Speaker?* $2,000 nakon $3,000. Nora te raroa, nora te raroa. Bwa e aera. Ao tera ngke a roko ikai ngkanne, e a rangi n boraoi. Bwa are bukina bwa a boraoi. I taetae iaon baika ti experience bwa ti ataia.

Baika a riki ao ngai ngke I tuai n roko n te Auti ni Maungatabu Madam Speaker. Ao I a kaman taku inanou; e aera ara Tautaeka e kina Taiwana. Ai uarerekera Taiwan bwa te nati ao e aera e aki kina.

Bwa are ngkana ti roko ni kaei bowi n tibwangau ngkoa n ana Botaki ni bitineti Kiribati, ti a nako ni bowi ma ara *counter-part* n te Betebeke ao a karakini baika a riki i abaia.

Ngkana ti nako n iri taian marooro. I uringa teutana te tai ae ti nako Tiaina. Tera ae e riki? A *screen*-iaki aomata ake akea aia *diplomatic relationship* ma Tiaina. Kam na follow te *que* arei. Ae arei ko tei iraua te aoa ni kakaea reken am *Id card.* Ao ngkami are iai ami diplomatic relationship ma Tiaina, kam a boni kangai naba.

Ao akanne te naan *workshop* aika a mena ngkana ti a manga iri. A rawata baika a mena kanga iroura e restricted nakon Kiribati ao ti ataia bwa ngkai te aonnaba e a kerake n te waaki ni karikirake.

E koaua tao iai bwaai aika aera, e ngae ngke ti boni waaki ma Taiwan mai imwaina ma ti boni karekeira naba ma Tiaina ma tiaki aron ae ti a boni waaki ngkai inanona.

Nora ngkai te botannaomata iaon Tarawa, nora waaki ni bitineti iaon Tarawa ao nako kiberi aia bwai a karaoaki mai iaa.

Ti kakaitau bwa ngkoa ao kain Kiribati a ota mai Aotiteria, mai Biti. Ao ngkana ko noori bwaai akanne; *made in China.*

E ngae ngkana ngaira mai Kiritimati ti otani bwaai mai Hawaii ake bwain Amerika, ma aongkoa bwai Amerika. Ko noori, *made in China.*

E aera. Ao e aera bwa ti nang aki nakon te boto are bon te boto raoi bwa e aonga ni kauarerekea te *cost.* Anne teuana ae kanga I taku bwa e kakawaki bwa ti na nim ma te aba ae kaubwai, ae e korakora ao e aera riki bwa e na buokira nakon rikiraken ara *economy* n anga aika mwaiti.

I aki kona ni kabwaranakoi ma I taku bwa ti na ataia aikai n aron ae I taekinna. Ti tarai baika a buti inanon te kawai, ti tarai baika aera riki ao ti ata naba aron te bitaki bwa ti riai ni waaki nakon ae ti taku bwa e na kabwaia abara iai.

E koaua N na kaoka te ururing rikaki *Madam Speaker* n nakoau n tibwangau bwa ngai te Tia tei n Tobwan Kiribati. Ao e tataekinaki bwa e mwaiti ara mwane mairoun Tiaina.

Inanon tain kanga imwain bwakan te Auti ae e nako ao ara Tia Babaire te Tia tei mai Abaiang. Kabwara au bure ngkana I ti atonga aei. Te Tia tei mai Abaiang are e aki okira ana kai n tekateka, ara Tia Babaire ao raou te Tia tei mai Makin. Ngai te Tia Koroboki ao te Tia tei mai Makin ara Tia mwane. Ti kakaei ara anga ni karekemwane. Ti nako ni kan rena naba ma Tiaina. Bon akea te mwane ae e anganira Tiaina, ti aki bubuti. Ma ti bon ti nako ni karaoa ara marooro ma ngaia. Ao are ngkana ti mwananga ti aki ti ngai, bwa raora kain ara tiim aei.

Bon akea naba te mwane ae e anganira Tiaina. Ngke ti a okirikakinakon ara abamwakoro ao tera ara abamwakoro, ao tera a e riki. I anganaki te babaire bwa N na Tia Babaire.

Ao ti a karaoi ara babaronga. Ngkami kam na kangai. Kanga e aki tau te mweane, e a bane te mwane. Ao ti a kakaea riki angana. Ti a kakaea riki angana, bon iroura n ara mronron.

Ao tera ae I aki toki n tataekinna nakoia kian au *party* bwa a na kakoaua kain *au party*.

Iai kaubwaira i Tamana. A na ongo kain Tamana bwa I a tia n raa. Iai kaubwaira ae ti aki toki n atotonga. Tera kaubwaira anne te Tia Babaire. Kaubwaira ti te bobonnano. Aio te taeka ae a tia ni katabua Unimwanen Tamana ao a tia n declare nakoia kain Tamana n te aonnaba ake a mena iai Kaimoa iaa riki, bwa are anne te bae kam na uouotia n taainako.

Ao I *share* anne nakoia kain au *party.* Ao I kangai; akea kaubwaiu ao akea kaubwaira ni kabane. Ma ti teuana kaubwaira ae N na anganingkami ae kaubwaiu man au abamwakoro, kaubwaira ti te bobonnano ao ti na waaki nakon anne. Ao ti kakaitau bwa n tokin te tai, a ngurengure ara koraki a taku. Ti nang bwainrang bwa ti nako ikekei ao e a bon anaa arona te nangkona are e a bwaro.

Ti kiba nakon te aba teuana, e anaa arona te nangkona ao tera riki ao ngkoe te Tia Babaire e a kanga arora. Ai arora aei. Keiaki, keiaki, kaubwaira are I tuangkami. Kaubwaira te bobonnano. Ao ti kakaitau, ti kakaitau n tokin te tai bwa tao bon aio ana nonori te Uea ae e anganira bwa ti na okirikaki.

Ao e koaua ti rangi n nanokawaki bwa are ngai temanna ae I toki n tataekinna nakoia au botannaomata.

Ngke I a oki nako Tamana ma N na aki oki nako Tamana n tain te rinerine bwa are e bubura tabeu bwa te Tia Babaire ngai n te party. Ma e a boni kaokai nanouo; N na riai n oki.

Ao ngke I a oki ao tera ae e riki. I takutakuaki irouia kain au kawa. Mwin te rinerine ae e nako, e bure au *assumption*. Bwa are au *assumption* ngke e boo te rinerine n rinean te Tia tei, 80% tabun ae e rineai, 10% tabun ae e aki rineai.

Ma au assumption e na anganainb rinean ara Beretitenti, 80%. Ma tera ae e riki? E a matoa mwaiu. I roko n te Katenibong ao e boo te rinerine n te wiki are imwina.

Ma I a roko ao tera ae I a kau ramwaki. Ai te naan raa, ngaia a kaman roko rongorongo iaan abau. Bwa Tiaina, ko ata Tiaina bwa arei ao arei ao arei. Ao ae e nang roko ana mwanuo Tiaina bwa a nang bane bwa ngkana e bon reke te Tautaeka ao e na roko. Ai kawara au botannaomata ao I taku nakoia au botannaomata. Ao aio te rongorongo ae N na kaotia nakoia kain Kiribati.

Ngke ti anganaki te mwiokoaki, ti tuea imatan te Atua bwa ti na karaoa tabera. Ao tabera teuana, ti na uoti ngkami nakon te kabwaia. Ti na aki uoti ngkami nakon te mwanono, ti na uoti ngkami nakon te kabwaia. Ngkana kam onimakinai ao kam na ira te baere I tuangkami bwa ti na kaai ni waaki. E aki koaua are I nako iang ao ngkami kam nako Aiakai. I a bubuti ngkami.

I kakaitau bwa e oki iterana ma e aki roko n are I kantaningaia.

Man tokin te tai ao ngkai I a tuangia. Ngkana I oki ni kaongora n teuana te tai, tera ngkoa are kam makua? Te Tia tei ngaia e kanganga am bwai ae te facebook aei. Ngaia ti a bon rangi n maku bwa ngaia e a kaotaki tamneia ake a tiringaki ao arei ao arei ao arei.

I taku ai kawara ara botannaomata bwa e a karaoaki Tiaina ma Taiwan bwa *te flat form* ni kambein. Ae a kananoroaki ara aomata riki ake iaon aba. Ao a taku: I nang karabwako te Beretitenti bwa N na manga okirikaki riki.

Bwa ngke ti mena n te *party*, I Tia tei ao e a *call up* te bowi te Beretitenti n ara *party* bwa ti na rinanon te mwaing ae e mwaiti te totoko.

E aki bwati te marooro, e kamotirawaki te *meeting* n te tai anne ao e a manga teweaki riki te meeting.

Ti a manga oki kaua n te *meeting* ao e a kabwataki bwa ti nang *switch* nakon Tiaina.

Ngai temanna ae I a kaman kukurei iroun Tiaina. Tiaki ibukina bwa ibukin tera. Ma are ti na tibwa te ota are ti a tia n noria n aroia naba tabeman Taan tei ake a tia n noria.

Ngkana ko nako tinaniku ao tera ae ko na taraia. Ngai temanna ae e mwaiti au tai n roko i Tiaina. Ao ngkana I nakonako n te bong i Tiaina ao I rangi n *safe.* Ma ngkana I nako Amerika, iraua au tai naba n nako Amerika.

Ao ngkana I nako Amerika ao I tuangaki irouia kain te outero. Okioki imwain te bong bwa e aki rangi n safe te tabo anne.

Ngkana I nako naba Taiwan ao I kabwara bure ngkana I taekin aikai. Ma are ti na noria bwa tera ae ti a bon rangi n riribai iai. Ke tera raoi ae e base iaon ara riribai ke tera raoi ae e base iaon ara riribai.

Ao irarikina boni ngaira taan kairiri aika ti rangi n bubura riki otara nakoia ara botannaomata. Ma e aki koaua are otara ao ti nang kamabubua nakoia ara botannaomata. A kawa ara botannaomata.

Ao ngkai ti a waaki ngkai, ai teuana tabun ara ririki ma Tiaina. Tera ae e riki? Ngke ti moan waaki ma Tiaina n 1980 ni karokoa 2003. 23 te ririki, tera ae e riki nakon Kiribati? E uruaki Inaomatan Kiribati, e uruaki ara *sovereignty*? Bon akea ae bon akea. Ma e a karaoaki ma kanga ai te *flat form* ni kambein, te flat form ni kabuakaka. Bwa kanga ai te anga teuana are ko na oro toka iai.

Ngaia are ti na bubuti ara botannaomata, kam na wene ma te rau. Ngkana kam ongora ngkai bwanara, kam na wene ma te rau. Bon akea te bae e na riki ngkoananoa, akea te bae e na riki ngkai, ao akea te bae na riki n ingabong. Ko rabwa te Tibiika ao I rangi n tauraoi n te tai aio, I karautaeka. I bobuaka moa n iangao ma ami kaoti kain te Kaitara, te Tia tei ae ko karineaki iaan bukina ake I a tia ni kabwarabwarai.

Ao ngkana iai riki baika I mwaninga, ao a manga boni kabanei au koraki aikai.

Ma au kantaninga I ti pick up baike a tuai n taekinaki inanon te marooro. Ao ko rabwa ao I totooa te kaoti moa n te tai aei. Ko rabwa.

<u>Tibiika</u>: I a kanakoa nakoim te Tia tei mai Banaba, Hon. Tibanga Taratai.

<u>Hon. Tibanga Taratai</u>: Ko rabwa te Tia Babaire ngkai ko kona ni manga karekea ara tai bwa ti na marooro iaon te kaoti aio.

Ao bon te moanibwai moa, I boni kani anga bwanau ni kaitau nakon te Tia tei ae karineaki ae te *Leader* n te *Opposition* mai Abemama ao I taku bwa e riai ni boutokaki.

Ao ngkana ko na titiraki te Tibiika bwa tera bukina ngke e na boutoka

te kaoti aio. Ao aio teuana bukina ae N na boutokaia iai.

Ngaira aba ake a uarereke aoti kairiraki irouia aba ake a bubura. Ma e riai ae ti na taratara te waaki ae e wakinaki. Ngkana arona bwa aki ongongora te bwai ae tao te *world new* ara koraki aikai n te tai aio. Ao aki taekinna nakoia ara botannaomata ao I taku bwa aki karaoa tibwangaia te Tautaeka.

Ao ngai temanna are I taku bwa bwaai ake a riki n te aonnaba aio n aron ae a kaitara te bwai ae e taekinaki iaon Tiaina imarenana ma tao te *Western*.

Bwa ngkana ti na okirikaki nakon tao 1945 inanon te kauoua ni buaka, ao ti kakoaua bwa e niniaki ara abamwakoro ae Aon Kiribati ao e tauaki Tarawa.

Iaon ara abamwakoro ae Banaba e roko naba iai Tiaban. Ao antai ae e kamaeuira n te tai anne? Antai ae e kamaeuia kain Tarawa n te tai anne?

Ti kakoaua bwa Amerika ae e roko n te tai anne.

Ngkai ti taetae n te tai aio ao ana manuao Amerika ae a bane ni waerake ngkai nako ni kania *South China sea.*

Ao N na buti ngkami, okirikaki nako nora te *latest news* ngkai tao iaon te *youtube.* Ao e taekinaki e a tia ni kanakoa ngkai ana taeka Tiaina bwa e anga ana berita Tiaina bwa e na ninia Taiwan.

E a tia n anga naba ana berita Amerika bwa e na tei irarikin Taiwan n te tai anne.

N aron ae e a tia n taekinaki iroun tao temanna ara tia marooro ae karineaki ae ti kina bwa ara Tia kairiri mai Nonouti ae Hon. Ieremia Tabai, ngai temanna ae I kakoaua. I kona n aroka boin te bwai ae aranaki bwa a na riki nakon taai aika a na roko.

Te bwai ae ti taekinna ikai, iai te buaka ae e na tauraoi ni waaki nakon te bwai ae e aranaki bwa te *3rd World war.*

Ao aio e kamatoaki man ana marooro te Gneral temanna man te US ngkana ko na tara te news. Ao e taekinna bwa bwaai ae e riki ngkai n aron ae e aranaki bwa te Trade World, te buaka ngkai iaon bwaai n Iokinibwai. Aio te moanrinan, te kauoua n rinan, bwai ni buaka.

Bwa e aranaki bwa aongkoa bwa are e na waaki te *Trade*, ao tera mwin te *trade*, ai te *Walfare.*

Ti kakoaua bwa e a tia n nako te moani buaka. Ao ti kakoaua naba bwa e a tia n nako naba te kauoua ni buaka n 1945.

Inanon 2020 tabun ao e na tauraoi ni waaki te 3rd *World war.*

Ngai I moantai naba ni kakaea nneu n te tai aio bwa a na mano iroun Tiaina ke a na aki. Ti na mano ngaira kain Kiribati ngkai ke ti na aki. E aera ngke I taku bwa ti na riai n nim ma teuare e a tia ni

buokira inanon te kauoua ni buaka 1945.

N na taetae iaon ana kabanea ni waaki ngkai Amerika ae e karaoia. E bowi ma Aban te Betebeke ae e arana bwa te *Quarterim. Quarterim* nanona ti aua aba n te Betebeke ae e reitaki ma Tiaban, Aotiteria ao Nu Tiran.

E kume ni kaitara ngkai ana mwainging Tiaina. Ao I taku bwa ngaira kain Kiribati ti na riai n tabeaianga n aio. Akea nanona ae ti na karekei bwaai ae e boraoi man karekei itoman ti ibukin kainanora ma ngkana ti aki ata mwaira ibukin ara botannaomata ake a na tauraoi ni manga turaki man ara moti ngaira taan kairiri n te tai aio.

E koaua ae e na riai ni kaota ana koaua te Tautaeka ma e na riai naba n ataki ao n teretere, ti a riai ni waaki ma bwaai ake a riki ngkai. I aki taetae iaon kanoa ni mii, ma I taetae iaon bwaai ae a riki iaon te *World news* ngkai.

I aki ataia ngkana Taan tei aikai aki kaoti bwaai ake a riki n te aonnaba ngkai nakon ara botannaomata inanon te marooro ae e kakawaki aio.

Ma ko na kakaea nnem ngkoe bwa e nga am tabo ae ko na mena iai.

I kakoaua ti a tia ni kamaeuaki iroun Amerika. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. naba ara ikawai, ma ngkana ko taku ngkoe ae te roro ae e boou ae ko kairiri ngkai bwa ti na kamaeuaki iroun Tiaina. Irou, I taku bwa ti na rin inanon te kabuanibwai.

E ngae n anne aikai taeka tabeua ae I kan tibwaia bwa iai tibwangara ibukin ara botannaomata ao kamaeuan ara botannaomata.

Reitakin ara Tautaeka ma Tiaina, teuana te katoto ae I kona ni kan tibwaia inanon te Auti aio.

Bwa inanon te tai ni kambein ae e nako ao ngaira ke kain ara *Party* ngkoa Tobwan Kiribati ae ti butaki nako. Aia bowi taian Meia n tain te Runga ao a weteaki ara Meia ake man abamwakoro ake a butaki nako mairoun te Tautaeka. Aio e a bon roko ao I ongora iroun au Meia are e anga arana bwa e na manga kaitarai. Bwa e weteaki man ana aobiti te Beretitenti ae ara Beretitenti aio, ao e tuangaki bwa e na anga arana.

Bwa ngaira ake ti butaki nako arei, ti a riai n i kabwakaki ao e na oneaki mwira irouia te koraki ngkanne ae aongkoa te naan Meia ake anga araia.

Kamatoan aio e taekinna te Meia are e anga arana arei.

Iai te mwane ae e na anganaki ae $20,000. Ao aio te bwai ae e kananokawaki bwa te mwaiti ni mwane ae e na kanakoaki aio. Ngke ti a roko i Banaba inanon ara tai ni kambein ao I a nora aron birin ara Meia aio ma mwaitin kaubwaia.

E a kaman tibwatibwai ana taura taian tooti ni katoaki auti. A mwaiti

bwaai te nangkona e tibwaki. Ao e kuri katoa bong nakona nakon aobitin te Kauntira n anana ana mwane.

I a kakaea bwa e reke mai iaa ana mwane. Iai te kambwana ae e aranaki iaon Tarawa bwa te TTT, ae e mwananga mai iai te *source of funding* aio. I tangiria bwa e na kabwaraki ana bwai aei.

Ngai temanna ae I kakoaua bwa ti at ia ni kaitaraki ngaira inanon tibwangara ibukin te Auti n tei aio irouia kain te Tautaeka ae aanaki roun Tiaina ae te Kominiti.

Ao anne bukina ngke I a tia n nora aron te reitaki ao I taku bwa au riai ao bon au *human right* naba bwa N na taekinna iaan te Auti aio bwaai aika a koaua.

N na kaokia riki nakoimi; kakaea nnemi kain Kiribati bwa kam na teimatoa ma Tiaina ke tarai riki te World news bwa ti kairiraki ngkai ma taian ake a bubura riki nakoira.

I taku bwa aikai taetae ae I kona n tibwaia ao N na kabwarabure ngkana tibanako ma bwaai n au koaua ae I taekini, taian koaua ae N na kona n taekini iaan tibwangau ae I a tia n anga ngai ao I a tia ni berita naba ngai bwa N na karaoa tibwangau tiaki ti ibukin abau ma moara riki ibukin naba kamaeuan Kiribati ti aki ti nakon ngkoananoa, ma ngkai ao moara riki nakon te ingabong.

I boutoka te kaoti aio te Tibiika ao are ieta. Ao e rabwa.

Tibiika: E rabwa te Tia tei ao tera am point of order te Tia tei Minitita n te *Communication*, e nakoim.

Hon. Tekeeua Tarati: Uoua au *point of order* te Tia Babaire. E na kaota nakon Kiribati bwa ngkai ti tebo ma e taekinna ngkai bwa ti uneakina te reitaki imwarenan Amerika ma Tiaina. Tiaki, Tiaina ma Taiwan. Anne *te topic*.

Ao ngaia ngkai e a tuangia kain Kiribati bwa ti tebo ma ti a tia ni buta ara kikina ma Amerika. E a kakamakuia ngkai kain Kiribati ni kangai; ka maki kan irana Amerika bwa kam ti irana Tiaina. E kairua. Bon iai naba ngkai ara *diplomatic relationship* ma Amerika ao are e roko n taai aika nako ana *Ambassdor* Amerika ikai. E teimatoa, e tuai uruaki anne. Buritan. Aotiteria, raraora naba. E kairua anne.

Ti te bae e uneaki ngkai, Tiaina ma Taiwan.

Te kauoua ni *point of order* e kumea te aomata ae akea rabwatana ikai. Ao ngkana ko kariaia te Tibiika bwa ti nang kakaraoa anne.

Ngkana tao e a taekina ngkai tao te Meia are mai imwaian. E nang kanga n defend teuare ikai. E aonikai te rongorongo anne.

Ao te kabanea ngkanne. E kumea au kambwana. Ao ngkana bon au babaire ma teuaei ma temanna, iai naba ana bwai iai. E bukinna bwa ana mwane Tiaina.

N na butiko ko na kawarai bwa N na anganiko au *bank statement* ake I anga. Bwa ko na noria bwa mwaitira ke tera ae I ibuobuoki iai. A bane n *documented* bwaai bwa are kanoan te kambwana ngaia are ti na uotia nakon te *Tax* n tokin te tai.

Ma I a butiko ngkana bon au *personal* mena ma temanna, ti tebo ngkanne ko a kaotia bwa ko a baka n tang ikai. Akea am bitineti n anne. That none of the business, ao ko aki ataia bwa tera rekerekeu ma teuarei. Ko aki ata bwa tera aron rekerekeu ma ngaia personally, ngaia are tai kumea anne.

Ao irarikina ko a kumea te aomata ae akea rabwatana ikai.

Tao e ongongora ngkai n te rerio ao e nang kanga n *defend* arona, ngaia ae I riai bwa N na teirake n taetae.

Teuaei ngkana I anganna iraua ae I taku bwa I kan anganna. Au koraki teuaei, ko aki ataia. Ngaia are I taku bwa anne akea am bwai iai. N aia taetae n Imatang, *is none of your business.*

Ao ngkana ko taku bwa ana mwane Tiaina, kawarai bwa N na kaota nakoim te baere I kanakoa. Ko rabwa Madam Speaker ao I kabwarabure ngkana I taekina aio bwa are e kume.

Tibiika: E rabwa e tikiraoi e nakoim te Beretitenti am *point of order.*

H.E. Taneti Mamau: Bon teniua au point of order ma uoua a tia n nako iroun te Minitita ae karineaki. Ma e aoria ma I a kanakoa ae teuana aei.

Ao I kaitaua te Tia tei mai Banaba n ana marooro. Ngkai kanga e a mwanta riki anuana, bwa are au *point of order* aei e a katuruturua riki tarakina ao anuana irou.

Bwa are e taku bwa I kaoa te Meia are mai imwaina ma N na ti kaetia.

Bon ana iango te Meia are mai imwaina are e bon roko naba ma ana raa, bwa kanga bon iai tangin nanoia kain Banaba ibukin aia maneaba. Ngaia are anne ao inanon ara marooro ao kai e a boni kaota naba nanora te Meia ae e kaotia nakoiu, e a tia ni kawara te Tia tei bwa are tain te Runga ngkanne.

I a tia n uti n nako ni kawaria ao I tuanga n ae I a tauraoi n anga arana. Ao kanga I a tauraoi naba n anga arau ni kambein iaan ami *party.* Ao kai akea ara taeka nakon te Meia ae e na tataninga ana mwane $20,000. Ma e a kawa n rangi n kabuburaki te rongorongo. Ma are e bon ata te koaua te Meia, ma I aki ata ngkanne ma ngkai I ata anuana ae e a bukinai bwa I wetea te Meia, I a karautaeka.

Ngaia are e kairua ao ko kataia ni kabunrerea ngkai ao ni kataia ni kabarekareka te kairiri bwa are ai anne ngkanne anuam.

Ma are I a kinako ngkanne n anuam anne ae ngaia bon te aomata naba ngkoe ae ko na aki onimakinaki, ao kain Banaba ae a na kabuanibwai iroun aia Tia tei. E rabwa.

Tibiika: E raoiroi e nang nakoraoi ami marooro ao e nang kaunga. Ao ngkanne N na angan ngkanne te mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake. E nakoim.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tia Babaire. Ao imwain ae I waaki, ao I a bon anga moa au kamauri, aia kamauri kain abau ae Marakei nakoimi ni kabane kain te Auti n tei. Kam na bane moa ni mauri!

I kakoaua ae te kaoti aio te Tia Babaire, I taku bwa tiaki ti ngaira ake ti mena n te itera aio ae tao ti aranaki bwa ti a rangi n raa n riki bwa ana bwareti Tiaina.

Ngai temanna ae I a tia n roko i Tiaina ao I a tia naba n roko i Taiwan.

Ao I kakoaua te karaki are e kangai. Bwa Tiaina bon te tabo ae bon rangi n barongaki ao tao e koaua tao iaan aia Tua ni kairiri. Are ngkana e tangiraki te aomata ae e na mena ikekei ae tiaki te tia bubuti, ao e bon tabuaki.

Ngkana ko nakonako ao e aki toki n guard niko Tiaina kanga te naan *tour guide.* Ao bon akea naba temanna te aomata ae roko ni bubuti.

Anne teuana kakateken te tabo ae ti mena iai ao e rangi n bubura kaei te tabo.

Ao tao N na karaki teutana te Tia Babaire n aron te bwai ae e a tia n riki.

Bwa ngai n rokou teuana i Tiaina ao I nora temanna te aine ae e nakonako, ao te aine aio e nang *dress up* raoi n aron ae kanga bon te aine ae ko taku bwa te tia mwakuri.

Ma ngaia I aki ataia bwa te tabo are e roko iai arei, ngaia e tabuaki n roko iai ao e kataia ni bubuti. Ma te bwai ae e bubuti, I aki ataia. Ma e aki toki ni kammena bwaina ae kanga taekan te mwane.

Ao I nakonako ao I tataraia ao iai te tei ae e uouotia ao e taku: Tera ae e mena, ngkana e roko irarikiu ao e a manga memena naba baina kanga te mwane. Ibukina te mwane ae I anganna. E a manga rawa ngke I anganna te mwane ao I aki ataia bwa ngkana e noraki irouia nake a irira ao e a kabureaki naba bwa e tabuaki kanga te bubuti.

I ataia imwina ngaia are I anaa au mwane arei ao I a kamena iaan waeu ao I taonnako ao ngaia e katea ana kaa iaon te mwane arei ao e anaia.

Ao I tuangaki irouia nake a tour guide iroura n te tai arei bwa a boni kawakinira kain Tiaina n te tai arei. Akea te aomata ikai ae e na riai ni kainano. Bwa bon ni kabane te koraki a bane n iai kanga aia tabo ae kanga a tia ni kamenaki iai, kanga n aron aia mwakuri ao n aron katabeaia.

Ao I karabwa te tai arei bwa akea temanna ae e roko ni bubuti ke tao e roko ni kainano. Ao temanna te aine ae ibuakon te aomata ae birion bwa are Tiaina e rangi n korakora ana

mwaiti n aomata, ao ti temanna ngkai ae I noria n te tai arei ae e karaoia n te tai arei ma e aki karaoia bwa te bubuti. E ti kamena baina, I aki ataia ngkana tao iai ana kanganga tao n tokana n te tai arei, ma ngai irou ti aki te tabo ae a kainano kaina bwa bon akea naba temanna ae e kainano iai.

Ngaia ae tao e koaua te Tia Babaire, I a tia naba n roko i Taiwan.

Ao rokou i Taiwan I boni uotaki naba nakon taian outero aika a bon rangi n tikiraoi inanon au tai n reirei bwa temanna ngai te *Director* n te *PSO.*

Ao I uotaki nakoia taian aomata aika a mena n te *Military* ao ti kairaki irouia ni kaneweabaki.

Ao te bae e bwaka nanou n taabo aika uoua aikai, bwa ti tebo kanga kateia ae kanga aki toki n rangi n momoa aomata. Ao akea naba te aomata ae e roko ni moakakung, ma te bwai ae I noria bwa te rikirake. Te rikirake ae I noria, ao I noria bwa Tiaina e korakora iai te rikirake. E rangi ni korakora ao tao e boni koaua naba te Tia Babaire.

Ngkana ko kabotaua te mwaiti ae iraua te birion ao iraua te mirion ao teuana te aba ao iraua te aba ae e rangi n bubura kaei ae te kauoua ni bubura kaei n aba n te aonnaba ae ngaia ngkai ae e taua aron Amerika iaana. Ti taku bwa ti bon riai naba n tena ma ngaia.

I manga kakaea bwa antai ae reitaki ma Taiwan, ao ti a noria bwa e rawata riki iroun Tiana bwa 178 iaon te mwaiti ae 190 ngkana e eti. Ao I karaoa te % bwa tao iraua mwaitin aba ni kabane 92%.

Ngkana 92% ngkana e reitaki ma Tiana ae te *People's Republic of China* bwa are iai te *Republic of China* ao iai te *People's Republic of China*. Ngkana 92% ae e toma ma Tiaina ao ngaira ai antai ngaira bwa ti na nakon are iraua te % ae e ti toma ma ngaia.

Nanona bwa ko ataia naba bwa e nga are 8%. Nanona tao a kani mena n te aba ae e uneakinaki ngkai aei ae tao ti aranna bwa Taiwan.

Nanona 92% are bon tuan Tiaina ngkana iai rekerekem ma Taiwan ao e a kitaniko naba Tiaina. Ma ngkana 92% ae e toma ma Tiaina ao 8% e toma Taiwan. Ti nang kanga ngkanne n rineia ngaira kain Kiribati ao ti nang kanga ngkanne n tuangia aomata bwa ngaia Amerika ke tao antai ane e mena e nang kaitara Tiaina.

Ngaia bon Amerika naba bon raora n aron ae e a tia ni kaokiokaki. Buritan bon raona naba ao ai manga nake a tara te rau n te aonnab bon raoia naba.

Ao anne teuana te bwai ae I taku ngai bwa ti a bon riai tao ni kaotaia riki ara botannaomata iai. Bwa te bwai ae kakawaki te Tia Babaire, ti na taekina te koaua n te Auti aei ao ti na taekina naba te bwai ae e riai ibukia ara botannaomata. Bwa ngkana arona bwa a na mate kain Kiribati ke tao kain abau ae Marakei ngkai ti a kangai nakon Tiaina. Ngai

temanna ae N na moantai ni birinako bwa are I a bon tia n roko n aba aika a uoua aikai ao I aki nora kanga te ioawa iai. Ma eng, e korakora te reitaki ma teuana te aba ao e karako te reitaki ma teuana te aba.

Ngaia are I taku ngai bwa N na kariria kain abau nako e rawata te reitaki ma ngaia, ao ti na aki manga taekinna bwa e aera ti 8% e reitaki ma Taiwan ao ngaira ti a bwaka iaa ngkanne ngkana ti a okira te aba.

Ngkana e kona ni kaetaki aio ao e koaua bwa tiaki 92% ae reitaki ma Tiaina. Ngkanne ti a bon rangi n bwairoo ngkana ti a reitaki ma Taiwan ao 92% e mena iroun Tiaina.

Ngai I taku bwa e rangi n uarereke te bae ti a taraia naba n te *comparison* ma te sice ma aron te *benefit* ae e a tia n taekinaki irouia aomata, I aki kani kaokiokia.

Ma I taku bwa anne te bwai ae e kakawaki bwa ti na kaotaia kain abara ni kangai, 92% ae e reitaki ma Tiaina ao 8% a reitaki ma Taiwan. Ao ngaira ti mena ngkai n are 92%.

Ma ikanne te Tia Babaire ao I taku bwa a ota kain aba, bwa I aki kairia nakon te tabo are ti taku bwa ti nang anganaki Taan tei n uota arona bwa e na mena bwa kain te *UN* ti nang riki bwa kanga taian *puppet.*

Ao e koaua te taeka ae ti taku bwa ti nang boni waaki nako ae e bon mwamwananga iai te aonnaba ao ti na aki maku n ira te waaki ae e wakinna ngkai, bwa I taku bwa ti a tia ni kakoaua ara Tautaeka ngkai e karaoia, e riai.

Ao e koaua te taeka ae e kangai; ti a katuka moa aio bwa e na noraki bwa manga te tai teuana ngkana iai te bitaki. Ngkanne e na manga bon roko manga te bitaki.

Man au taeka aikai te Tia Babaire ao I anga riki au taeka ni karabwarabwa ao ni kakaitau ngkai e bon reimatoa te itangitangiri ao te iraorao ma Tiaina. Ao I taku bwa Tiaina bwaai ake e a tia ni karaoia ibukin abau ae Marakei, I nang karabwa ao I kakatonga bwa bon ti Marakei ae e roko Tiaina irouna ao e karoaroaki te Ambassdor n Tiaina.

Ao I taku ngai bwa e koaua, e rawata taekara ao e roko n te aonnaba. Ao ngaira ti rangi n kamoamoa bwa are boni kateina. Ao e rawata te kabuakaka irouia aoamta, ma te bwai ae ti kakoaua kanga akea te bwai ae ti na mama iai ma bon aron te katei ao bon aron ara waaki. Akea te bae e karakaraka te aba iai.

Tao man au taeka aikai te Tia Babaire riki, ao I anga ami bwai te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. I a toki ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan Minitita ake uoman, antai ae e moan katea baina iroumi.

I angan te Minitita ibukin te MIA, Hon. Boutu Bateriki. E nakoim.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire. I karabwa naba tabekan te kaoti aio te Tia Babaire ae e tabekia te *Leader* man te

Opposition. Ao e koaua te Tia Babaire, e korakora te tabeaianga tao n ana kaoti aio ma e kakawaki naba ae ti na katerei itera tabeua are e na irekereke ma ana waaki te Tautaeka ae e Tautaeka ngkai te Tia Babaire.

Ao e koaua te Tia Babaire ae ngai naba temanna ae I mena ngkoa n te itera arei te Tia Babaire. ao e koaua bwa e kakawaki bwa N na kabwarabwara naba aron moan rokou n te *party* aei te Tia Babaire bwa are e na teretere naba n tabeaianga ae e karaoaki n te tai aei.

Ao e koaua te Tia Babaire ae ngai ngke I moan roko n te *party* ae Tobwan Kiribati *party* ao e koaua e rangi n taekinaki bwa e rangi n rawata Tiaina ae e anganaki. Te mwane ae e anganaki ibukin te mwane ni kambein te Tia Babaire.

I bon rangi n mimi naba n te naan rongorongo ikai te Tia Babaire, bwa ngke I moan roko te *party* aei ao I rangi n mimi bwa ngke I a roko iai ao bon te kanganga bwa ti a kataia, e a kakaeaki aron mwanenakin ana kambein te *party* aei te Tia Babaire.

Ao anne raoi te bwai ae I rangi n noria ngke I moan roko iai te Tia Babaire

E kakawaki bwa N na katerea bwa e na ongora naba Kiribati te Tia Babaire.

Ao anne te bwai are I moan noria ngke I moan roko bwa e kakawaki bwa e mwaneweaki te tabeaianga ao e rangi n kakawaki bwa ti na kaitiaki bwaai ake ti taku bwa e na teretere naba nakon Kiribati bwa a na ataia bwa te party ae e Tautaeka ngkai aei. Bon akea rekerekena ma ana mwane Tiaina.

Ao tao N na mwaneweia bwa ngai ma temanna te Tia tei mai Betio ae e boou ngke ti nako ni kambein i Nonouti. Ao tera ae ti karaoia i Nonouti te Tia Babaire?

Ngke ti roko i Nonouti ao ti kambein iaon Nonouti. Ti a boni buti naba mai tabona nako tabona ao tera ae ti karaoia i Nonouti, ti a manga tarau te Tia Babaire.

Ti a manga tarau ara bwai tabeua te Tia Babaire, bwa are ti a tiku ikekei ao e a kuri n aki koro boon ara outero te Tia Babaire. Ao anne te bwai ae I rangi n katerea naba te Tia Babaire nakon te marooro ae e taekinaki ngkai bwa ngaia te Tautaeka aei e a rawata te mwane ae e anganaki iroun Tiaina.

Ao boni ngai temanna ae I a kaman rangi n tabetabe naba au iango iai.

Ngke I moan roko n te party aei ao I a kraua n taraia bwa tera ke tao e na rawata te mwane ae tao ti nang angnaki ke tao ti na aera n te tai arei te Tia Babaire. Ma I rangi n mimi ngke ti a roko, ao ti roko ma bon te akea te Tia Babaire. Ao anne te bwai ae e na riai n teretere te Tia Babaire bwa n aron ae ngkai ao e teimatoa n taekinaki ae ngaia Tobwan Kiribati e teimatoa n anganaki te mwane ae e mwaiti iroun Tiaina. Ao anne te bwai ae e na riai n teretere.

E koaua te Tia Babaire ao iai baika N na taekini naba n aron te reitaki ma Taiwan ao Tiaina.

Ngai temanna, e koaua iai teutana kanga aron norakin te reitaki ma Taiwan n taai akekei ao te reitaki ma Tiaina e nang kaokoro.

Bwa ngkekei ngkoa ngkana ko boni mena n te Ministry teuana, I a tia naba n experience aron norakin tao te Tautaeka ngkoa n are e nako ngke ti rereitaki naba ma Taiwan. E rangi n kaokoro aron te reitaki ma Taiwan.

Ngkana ko Minitita ngkekei ao ko reitaki ma Taiwan ao e rangi n kanganga ae ko na bubuti n aki akaka te Tia Babaire. Are e nang kanganga ae na bubuti ibukin am Ministry bwa e na buokaki ke am botannaomata. Anne ae e rangi n kanganga te Tia Babaire.

Ao I noria bwa ngkai I mena ngkai n te MIA te Tia Babaire, ao reitakira ma Ambassdor n Tiaina e rangi n bebete ao e rangi n tauraoi n taainako n ibuobuoki te Tia Babaire.

Ao anne ngkai te bwai ae e tabekaki bwa te tabeaianga, ma n norakina ngkai ao te tabeaianga aei ngkai I tekateka ngai ao I karaua n ongongora te marooro. Ao ti tebo irou ma e rangi n kaokoro ma are e tabekia te Tia tei mai Abemama ke te Leader. Bwa ti tebo irou e rangi n kaokoro, e rangi n korakora riki ana ibuobuoki Tiaina nakon te Tautaeka ao nakoia ara botannaomata iaon Kiribati.

Teuana ae tibwa boni maroorou naba n te wiki aika nako te Tia Babaire tao uoua te wiki are I a tia naba ni manga tabekia nakon te Kabineti.

E koaua ae iai ara *project* ae te *motorcycle*. Ae te project aei e a moanna ni mate ngkai bwa are e boni kaokoro ae te tarau. Bon arona bwa are iai te naan outstanding tabeua te Tia Babaire.

Ngkai I roko iai ao I manga nako n tena ma Tiaina ao ti tabeka ara bubuti nakon Tiaina bwa e na mwanena te rebwerebwe. Aio i tinanikun naba ana budget are ngkai n te tai aei te Tia Babaire.

Ao tera ae e karaoia Tiaina. E tauraoi ngi manga anganira te rebwerebwe ae kani 100 mwaitina te Tia Babaire. Anne ngkai teuana te rebwerebwe are e na kabonganaki iaon abamwakoron Kiribati ibukia te naan Neeti ao ara Bureitiman ake a mena mwia irou n te MIA are e na mwanenaki naba ngkai mairoun Tiaina, ae ti kakoaua bwa Tiaina e rangi n tauraoi n uki ana mataroa. Ao e nang tauraoi n anganako ana ibuobuoki nakoia ara botannaomata te Tia Babaire n te tai are ko kainanoia iai bwa tera itera tabeua are ko na tangiria ibukin kainanoia ara botannaomata te Tia Babaire.

Ngaia are I taku te Tia Babaire bwa te tabeaianga n te tai aei, kanga I tuai rangi n noria n te tai aei. I ti rangi n nori ana itera Tiaina tabeua aika a kona n ibuobuoki are e teimatoa ngaia ni karokoa te tai aei.

Ao tao e koaua te Tia Babaire, e koaua ae teuana naba mai ibuakon ana waaki ara Botaki ni mwakuri n te tai aei. Ae aongkoa e na manga karekei aia aia *Sister City* te naan Kauntira.

Ao aio ngkai teuana mai ibuakon ara karikirake ae e rangi n tamaroa.

Ngkai Kiritimati, Betio ao TUC. Aika teniua te naan Kauntira aikai ao ngkai e nang reke tomaia ma Tiaina.

Ngke arona ngkai bwa akea te covid-19 aei, a tia ni kibanako. A tia ni kiba tao te Meia ao te Kiraka ao tao nake a rekereke ma ngaia bwa a nang nako ni kaitibo ma taboia. Kanga e aranaki bwa *Sister city* are kanga tarira ke mwaneia ke raia te Tia Babaire.

Ao aio ngkai ae e tauraoi Tiaina ni mwanenna. Are aongkoa Kauntira aikai a nang mwakuri ao tao te naan Kauntira akana mai Tiaina, a rangi n tauraoi n anga aia ibuobuoki ao bwaai tabeua are a kona ni buoka iai te Kauntira aika teniua are aongkoa e na pirate man TUC, Kiritimati ao BTC.

Ao I taku bwa anne te bwai naba ae e rangi n kakukurei naba nakoia kain Kiribati. Anne naba buokaia teuana ae e rangi n kakawaki ngkai n te tai aei ngkai ti marooro bwa e rangi n kakawaki naba aron norakina bwa ngaia a tabeakinaki aia kanganga naba kain ara abamwakoro aika a kakaokoro iaon ara abamwakoro.

E koaua te Tia Babaire, I kani marooro naba iaon akana te naan solar light te Tia Babaire.

Iai naba taian titiraki akana a toka ma e kakawaki bwa N na mwaneweia ngkai I a teirake ni marooro te Tia Babaire. Te naan *street light* akana a kateaki ngkai man ana mwane ni buoka naba Tiaina ae i tinanikun naba aio, are i tinanikun naba te mwane are aongkoa te buoka.

Aio are bon ana buoka naba Tiaina ngke I marooro ma ngaia, ao e nang karokoi ni kabane n abamwakoron Kiribati. Ma iain gkai ae e a tia ni pirate bwa Aranuka ao Maiana. Ao aio ae e rangi n kakukurei.

Ngkai ngkana ko a roko i Maiana, e a ura te taura n te naan kaawa ni kabane inanon kawan Maiana.

Ao a rangi n kukurei kain Maiana n te tai aei bwa a kon an takakaro, akea te rotongitong ngkoa mai imwaina are e tia n nonoraki n taai aika a nako.

Tiaki ti ngaia, kain Aranuka a teimatoa naba n te waaki aio ngkai bwa ngaia e a roko naba iaon aia abamwakoro are ti kona n noria ngkai n te tai aei bwa e teimatoa aron te nonori irouia kain ara abamwakoro ao boni kin Kiribati n te buoka ae e tabe ngkai ni kabwaroa Tiaina.

Ao I taku bwa e bon teimatoa naba ngkai n aron are e mwaneweiaki te Tia Babaire. E rangi n rawata te marooro ae e mwaneweaki iai, te

Scholarship akea nako Tiaina te tai aei.

Tao e koaua iai ae kanga bon raa, ae I taku bwa aio bwaai ake e na karaoi te Tautaeka aio. E tauraoi ni waakini te Tautaeka aio ma Tiaina, ma te kanganga ngkai boni ibukin te aoraki ae te covid-19. Anne ae e na riai n ataki ngkai n te tai aei.

Te Tautaeka aei e rangi n reitaki ma Tiaina ao Tiaina e a tia n anga nanona bwa e na mwaneni ke n tauraoi n anga ana buoka iaon itera aikai te Tia Babaire ae ti kakoaua bwa aikai bwaai ake e a tia ni karaoia Taiwan are e nang bane naba ni karaoi Tiaina inanon te tai aei.

E koaua ae e bon reke naba teutana ara mamarooro ma te Ambassdor n Tiaina, bwa are e rangi n korakora ngaira ara titiraki.

Ti na bae n titiraki ibukin te buoka, ao te titiraki ibukin tera. Kanga ti rangi n *keen* n te bae te kakae ibukin buoka. Bwa are bon arona. Bon arona bwa are ngaira kain Kiribati bon te aba ae e uarereke, tiaki te aba ae e kaubwai.

Ngaia are anne teuana kanga reitakira ma Tiaina, ti na boni kakaei naba anga ni buoka ake ti na kona n tobwaki iai ara kanganga ke ibukin ara abamwakoro ao boni kain Kiribati ni kabane.

Ngaia are I taku te Tia Babaire, bwa n norakina n te tai aei ao e rangi n korakora ana kamwakuri Tiaina.

E koaua ae n taai akekei ngkoa te Tia Babaire, kanga ti aki kabuakaka, ti rangi n teimatoa ngaia ni karabwa naba Taiwan. Ma are kanga ti nora aron te kaokoro n te tai aei, bwa e teimatoa Tiaina. Kanga e rangi n kuri kaokoro aron te reitaki ngkana arona bwa ko marooro ao iai am bubuti ibukin am abamwakoro ke am Ministry ao e rangi n kanganga arona. Anne I a tia n noria inanon te tai are e koaua tao n te tai are I mena teutana irarikia nakai. Ao I a tia n noria, ai iraua au tai ni marooro ma Taiwan ao bon akea te bae e kona ni buokira naba.

Bon ti ana fund are e anga ao ai boni ngaia naba.

Ao tao e koaua e kona n anga tao tabeua te naan buoka ma e aki kona n anga n ai aron ae Tiaina aio. Ko dinner ma ngaia ao ko bubuti ibukin te Ministry ao ko tuatua ibukin tao am constituency. Anne naba teuana ara marooro n taainako, buokaia ara botannaomata iaon ara abamwakoro.

Ao bon teuana mai ibuakona ara abamwakoro aika ti aki toki ni bubuti ibukin buokaia bwa a na reke buokaia inanon te tai teuana ma teuana are a kainanoa iai te buoka iai kain ara abamwakoro.

Ao tao e koaua te Tia Babaire, bwa man au marooro aikai te Tia Babaire ao I karautaeka moa n aei bwa I a totokoa te kaoti aei. Ko rabwa.

Tibiika: Tera am *point of order.*

Hon. Booti Nauan: I kani *point of order* iaan mwiokoau are I mwiokoaki n te bong aio, bwa N na kauringko. Bwa te Auti e a riai moa ni motirawa bwa ai 2 te aoa imwin te aoa 6.00p, e a boo 8.00pm. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa n am kauring, I ti anga te itera n aoa ao I a kamotirawa naba. Tao I anga riki uoua te marooro ao I a kaokia nakon te tia tabeka te kaoti.

Ao N na kanakoa nakon te Tia tei mai Teraina bwa e a rangi n kaman kateitea baina. I tuai man anganna. Te Tia tei mai Teraina are Hon. Nantongo Timeon. E nakoim.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker.* Boni kauataoan naba te kakamauri n te tairiki ae e maitoro aio nakoim Tibiika ao ngaira ni kabane. Te Beretitenti ma Minitita ao Taan tei, taan ongora. Kam na bane ni mauri!

Ao e koaua *Madam Speaker,* eng kanga e na rangi n uarereke bwa are e a bon tia ni maroroakinaki irouia ara koraki.

Ma imwain ae I kanakoa riki au marooro ao eng, I boutoka naba te kaoti.

Te bwai ae karika teirakeiu Madam Speaker, bwa kanga e rangi n rawata mwaneweakin ana buoka Tiaina tao riki nakon au abamwakoro ae Teraina ao tao riki iaon te taura.

Ngaia are kanga I kani marooro teutana iai bwa aonga ni bon ongo naba kain au abamwakoro ao a na ata te bwai ae e riki.

Bwa are n tain tibwatibwakin taura n taai aika nako ao e bon aki koro tibwan Teraina.

Ao n aron ae e mwaneweia naba te Beretitenti bwa ngaia bon aia bwai Taan tei ma Tiaina.

Ma I karautaeka ngai n anne bwa kanga bon akea atakin anne ae ti na riai ngaia tao ara bwai ma Tiaina.

Te bwai ae e karaoaki bwa e tibwatibwaki taura akanne n aron ae a bon ataia kain au abamwakoro. E roko tibwaia n te kaibuke are a toka iai. E aki koro ao te bwai ae e a karaoaki n au abamwakoro, bwa e a tibwatibwaki. Tao ngkana iai te set; iai are e tekeraoi are e reke irouia te taura are kanga e uangingi. Tibwam moa ngkai, ngkoe ko bwaina te batere ae rooro. Ngkoe ko bwaina te rerio bwa e a manga moan tibwaki ngkanne ngkana arona bwa e a manga reke tao manga rokon tibwami n are imwina ao e akakoroaki. E tuai mani koro n uaa te tai aio *Madam Speaker.*.

Ngaia are I nanokawaki ngkai e tia n taekinaki bwa ana buoka Tiaina anne e a tabangaki nakon abamwakoro.

Ao tangin naba nanoia kain au abamwakoro Madam Speaker, bwa eng bwa iaon Kiritimati e bon toa ni kabane te house hold.

Ngkoe are tao teniua am kiakia, e bon reke naba 3 am *set.* Tao ko mena n te Kakai, e reke naba am

taura. Ao tiaki ti nakoia nake e aki roko te iti irouia bwa ni kabane te koraki.

Ngaia are N na kaitiaka aio bwa e aonga n ae a bon ongo naba kain au abamwakoro ao ata te bwai ae e riki. Ao tao ngkana iai riki tao kakoroan akanne n aron ae e a tia n taekinaki.

Ma are n aron ae e taekinaki, ngai ae Tia tei, I aki ataia ae ngaia tao bon au bwai nakon Tiaina bwa N na manga nako ni bubutia Tiaina. Akea au atatai n anne.

I ti ataia ae e tibwatibwaki nakon ara abamwakoro ao iai tibwara ma e tuai ni koro n uaa te tai aio.

Ao e koaua tao N na reitia teutana Madam Speaker. Bwa e koaua n aron e rangi n tataekinaki, tao e koaua tao n tain te Kambein n taai aika nako. Ao tao iai te kakaokoro n iango ma kain ara itera arei. Ao n aron ae e a tia n taekinaki irouia Taan tei tabeman, e bon aki kona n ae e na boraoi te iango.

Ao ti karinea nanon te rinerine ae e nako. E a reke ara Tautaeka ae e a tekateka ngkai. Ti karinea bwa ara Tautaeka ma e bon iai naba ake tao a bon boraoi naba n iango ma ara itera, ae tiaki naba te mwaiti ae e rangi n uarereke naba.

Ngaia are eng eti anne bwa are te Tautaeka n inaomata ao are e tokanikai. Ti a uaia naba ni boonnanoia ao ti a karinea bwa ara Tautaeka ae e karineaki n te tai aio.

Ma te kaoti aio, I taku bwa e rangi n tamaroa bwa e rangi n tataekinaki te orngora n te naan Umwantabu aika a uruaki ao tao ti kaoti tamnei. Iai aika a kaoti tamnei n Umwantabu aika uruaki.

Ma are akanne boni kanoan tera. Ngai ae bon au kukune, tiaki ngai ae I kaoti nakoia aomata. Ma boni kanoan te reitaki n te internet. Ao taiki taekan tao taekara iaon Kiribati ikai. Ma te raraoma ni bwaai aika a riki i tinaniku, ao tao riki bon iaon Tiaina.

Ngaia are I karautaeka naba bwa ngkai e a tekateka Tiaina ao e a butimwaea ara Tautaeka, ti a kariaia.

Ma I taku bwa nanon te kaoti aio, raona n raraoma ake ti nonori iaon rongorongon aonnaba. Bwaai aika a riki n te aonnaba iaon Tiaina. Ao akanne kanga ti teimatoa naba n raraoma iai ao ara botannaomata naba i Kiribati e rangi n rawata naba ae a raraoma iai.

Ao n reitakin are Umwantabu ao are a boni kaoti aomata. A manga boni kaoti nakoira. E koau ae kanga e a kakamaku Tiaina bwa ngaia e riba tera, e aki rangi n kakariaia te Aro.

Ao aikai tamnei Umantabu ae a urubeaki.

Iai te koraki ake tao kaara are tao iai tao te mwane ni kara nakoia. E noraki tao kanga tamnein te kaibangaki ae a koreia ataei inanon aia auti. A katokaki naba te buoka nakoia.

Kanga akanne raraoma.

Eng, e na rangi n uarereke ae N na taekinna bwa are iai riki aika a na taetae bwa e aonga n reke riki ai atai *Madam Speaker.*

Ma I teimatoa ngai n boutoka te kaoti aio, iaan raraoma akanne. Ao I taku bwa tabera naba ngaira kain te Kaitara ngkai ti mena ikai, ti aki tabera bwa ti na kabuakaka te Tautaeka. Ma I taku bwa ti na kakaunga te Tautaeka iaan raraomara akanne bwa e na noori naba raraomara ao e na rinanoi naba, ae ngaia ae anne oin nanon te kaoti aio.

Ao e bati n rabwa *Madam Speaker.* N na aki taua te tai bwa aonga reke riki aia tai akana a kan taetae imwiu.

Ao ko rabwa ngkai ko karekea au tai n taetae teutana. I taku bwa e uarereke au tai n taetae ma I bane n tarai ngkami ao kam bane n ongora raoi ao kam bane n ongo nanona.

Ao kam bati n rabwa ao ko rabwa riki *Madam Speaker* ao I kabanea te kaoti.

Tibiika: E na *point of order* moa te Minitita n te Aono n Raina. E nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau *Madam Speaker.* Are e mwaneweaki Kiritimati iaon te *solar light.,* e aonga n eti naba te rongorongo.

Kain Kiritimati ngke I bubuti tibwan ke ana taura Tiaina nako Kiritimati ao I babaire ma te Tia koroboki bwa ti na tibwatibwa iaon te buki n auti. Tiaki te buki n riiti. Ngkana te buki n riiit, ao a kawa ngkanne ngkana ngkoe te karo bwa iai am auti ao natim a na aki toa.

Ngaia are ti na kanakoa n te buki n auti inanon te riiti.

Raou ake uoman ake a bon aki boutoka Tiaina ngaia are a taonako. Ngai ngke I boutoka Tiaina, I bubuti anne te tibwa iaan te buki n auti.

Akea ngkanne tibwan Tabuaeran ma Teraina n te moan tai. Ao ngkanne ngke e a manga roko aia bubuti Kauntira, tiaki Taan tei ma Kauntira. Ao a reitaki ma au Tia koroboki Kauntiran Tabuaeran ma Teraina ao a tuangaki bwa a na anga aia mwaiti iaon te buki n auti iaon Tabuaeran ma Teraina.

Ao anne ngkanne te mwaiti are a mwakuri iai ngkanne au Tia koroboki ma te MISE iaon te mwaiti anne ngaia are a barongaia ao a kanakaoa n te kaibuke iaon te buki n auti ngkanne i Tabuaeran ma Teraina.

Te rongorongo are e waerake ngkanne arei, te moan nako arei. E aki kaomataki te Linnix bwa a bon nako naba baikanne nakon te Kauntira n Tabuaeran ao te Kauntira n Teraina iaan aia mwaiti are anga nakon te Linnix. Bwa te kanganga ngkanne bwa man te *MISE* e a boni kanakoa naba te bwai anne nakon te Kauntira n Tabuaeran ao n Teraina n akea rekerekera ngaira ngkanne n are aongkoa tao ti na bon otanna raoi. I ira ao I toka n te kaibuke anne ao akanne taura.

Ao ngke ti nang kitani aba aikai ao a ngure bwa a bua, aki koro moana ao e aki toa te bai. Ti karautaeka n anne ma are bon tararuana man te kaibuke ni waerake nakon te Kauntira ni kakoaua bwa iai ae e iria ao e aki tararuaki raoi.

A tia ni manga roko aia mwaiti nakon te Tautaeka ao e a tia ni kakoroaki. Ao ngkanne e a tia n nako te kaibuke ma aikana a tiku ngkanne n te Linnix koroan mwaitin tibwan Tabuaeran ao Teraina te solar light.

Ao ngkana e na tibwaki, ai rokon te kaibuke. Ao ngkanne e aongo ni mataata te Tia tei ae karineaki mai Teraina, bwa a nang bon iri ara koraki.

Tibiika: Te Minitita iai au bubuti nakoim te Minitita bwa are te *point of order.*

Hon. Mikarite Temari: Bwa are I *point of order* bwa N na kamataata tibwara.

Tibiika: Bwa tiaki te kamataata ma ko ti point of order iaon are ana marooro are e *mis quote* iai am marooro. Ko a tia ni kabwarabwara are te moan ma ko aki bae ni kabwaranakoa are imwina bwa ko a kai manga boni marooro ma ngaia.

Hon. Mikarite Temari: Bwa are a roko tibwana ngkanne.

Tibiika: Eng ma ngai irou e a rangi n clear am point of order te Minitita. E tikiraoi ao I a kanakoa ngkanne te marooro nakon antai. Ngaia iai naba ana *point of order* te Beretitenti. Kabwara au bure, e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa. Ao I karabwa te Tia tei mai Teraina n ana marooro iaon te kaoti. Ao I ti e kawa ni bure otana n au marooro bwa are e taekina au marooro. Aongkoa te naan *solar light* e aki tabenna te Tautaeka bwa bon taben te Tia tei ma Tiaina.

Ma tao ngkana e aki rangi n ota, I kananona riki iai solar light are tauran te *street.*

Te *solar light* are bwain te Auti e bon rinanon te Tautaeka, e aonga n aera bwa anne ae I kananona n au marooro. E rabwa.

Tibiika: E rabwa te *point of order* ao ko ataia n au list ke n au taua ni mwi aei ao bon iai riki aman ami koraki ae e rangi n kan taetae. Uoman Minitita ao uoman Taan tei ngaia ae kanga I bon tangiria ma ngke arona bwa e maan riki. Ma are I a tia n taetae bwa ti uoua te marooro, ao iai naba temanna mai ikai ae e kani marooro ae e a tia naba n toka n au *list.* Ma are ngkana e aera, ngaia are kanga I bon taekin mwitia au aomata. Ma e nakoim am tai te Minitita bwa are I a tia n taekinna ae uoman. I a tia ni kanakoa nakoim te Minitita n te O n aoraki ao I a kaokia naba nakoim.

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* bwa ko anganira teutana ara tai ni marooro iaon te kaoti aio.

Ao e koaua *Madam Speaker*, N na aki kuna ananu n te marooro bwa are e

koaua iai riki aika a kan anga aia taeka ni marooro iaon te kaoti.

Ma bon ti uoua iteran au marooro *Madam Speaker.*

1. Bon te marooro teutana iaan onimakinau ae te Minitita n O n aoraki ao aia Tia tei kain Betio,
2. Tao bon te ibuobuoki teutana n te kamataata imwin te naan marooro ake a tia n rio iaon te kaoti aio.

Ao te moan *Madam Speaker*, bon te bwana moa ni kakaitau. Te bwana moa ni kakaitau man au Botaki ni mwakuri ae te Botakin te Mauri ao Katoki aoraki ibukin ana anga ma ana bwai n tangira ao n ibuobuoki Tiaina ake e a tia ni kabwaroa nakon au tabo ni mwakuri.

E kakawaki naba Madam Speaker bwa ti aki nanona bwa ti na kamwinibaeia ara *development partners* ke tao raora ni ibuobuoki ake tabeman. Bwa kai te kaoti aio e kaineti ma Tiaina ao e kakawaki bwa ara marooro e na kaineti moa iaon Tiaina.

Ao ibukin aio iaon aio *Madam Speaker*, ao e kakawaki bwa ti na katerea nakon te botannaomata bwa a rawata ana bwai n tangira Tiaina.

Ana bwai n tangira nakon te O n aoraki, ibukia ara botannaomata i Kiribati tao moara riki ngkai inanon tain te aoraki ae te *covid-19.* Ao bwai n tangira aikai, ti aki kona ni bane ni mwanewein i kabane *Madam Speaker* ma aikai are a rio n aekakin bwai ni mwakuri n aron tao te naan mitin ni ikeike, te naan onea ni kamanomano ke te naan PPE.

Ao ti kukurei naba n taekinna nakoia kain Kiribati bwa iaoni kawaina naba ngkai n roko te naan kai ni wene ibukia aoraki ni ikotaki ma te naan *wheel chair.*

Ao aikanne ngkanne tao kanoan nako tabeua ana anga ni ibuobuoki Tiaina ake ti kona ni mwaneweia n te tai aio.

Te kauoua, bon ana anga nib Tiaina nakon au abamwakoro ae Betio. Ao aio ti aki kona ni biri nako mai iai *Madam Speaker,* bwa ti kakaitau bwa n te rkr ae nako ao iai *Communities mai Betio* ake a roko n nikira aia bubuti irou ibukin anga ni buokaki mairoun Tiaina.

Ao *Communities* aikai I aki mwanewei *Madam Speaker* bwa a bon atai. Bwa ngke I bon oki naba rikaki ma kaekan aia bubuti mairoun Tiaina, ao I boni mwaneweia ae te ibuobuoki arei e onoti ao e roko mairoun Tiaina.

Ao *Communities* aikai iaon Betio a boni kinaia *Madam Speaker.*

Ao aio te bwana are I a kawenea naba imatan te Auti aio ni kaitau nakon Tiaina n anga ara karabwarabwa ibukin ana anga ni ibuobuoki tabeua aikai n aron ae I a tia ni mwaneweia.

Kauouan ngkanne au marooro *Madam Speaker,* tao bon te

ibuobuoki teutana iaon te kamataata.

Te kamataata teutana iaon tao te kaokioki ke karinakia taan rabakau mai Tiaina are e taekinaki n te Auti aio.

Ao e koaua *Madam Speaker,* ngkai boni ngai naba ae I a tia n anganaki te onimaki bwa I chair n te kaokioki ke te *Repatriation task force*, ao I taku bwa aio naba bon te tibwanga ae e kakawaki bwa ti na kaitiakia nakon te Nati ni Kiribati.

Ao tao n aron te raraoma are e a tia n taekinaki Madam Speaker, bwa e aera ngke te Tautaeka e moani kaokia kain Tiaina inanon tain te lockdown.

Ao I taku bwa ngkana ti ururing rikaki *Madam Speaker* n aron iai ara statement ake ti kanakoa n te Auti n tei n taai aika nako. Ao waakin te Tautaeka, ti aki kona ni waaki n ti korakorara ma ti kainanoa te ibuobuoki.

Ao n aron are a tia ni mwaneweia tariu ake a marooro imwaiu, ti kainanoa te ibuobuoki ao te anga ni bai mai irouia aba aika a bubura.

Tiaki ti Tiaina ma aba naba ake tabeua.

Ao e kakawaki aio Tibiika bwa ti na katerea nakon te botannaomata ni Kiribati Bwa ngke e kariaia te Tautaeka bwa a nang kaokaki ke a nang karinaki aomata ake taan rabakau ke teo aranaki bwa te naan *Experts* mai tinaniku. Ao e rawata aba aika a roko aia bubuti.

Ma ngkana ti ururing rikaki *Madam Speaker*, e eti bwa a moan karokoaki te naan *Experts* iaon te Ununiki mai Tiaina. Ibukin tera *Madam Speaker?* Ibukina bwa ngkana ti wareki te naan rongorongo n te aonnaba, ao teuana mai ibuakon te kanganga inanon tain te *covid-19,* te bwai ae e aranaki bwa taren te amwarake ke te food *security*.

Te *food security* te kanganga ae e na rota te botannaomata n te aonnaba, tiaki ti Kiribati. Bwa aio te taeka ao te rongorongo ae e roko man te UN. Anne bukina ae e aera ngkai ti karokoia te naan *expert* iaon te Ununiki iaon Kiribati ake a tauraoi n roko n te tai arei ake mai Tiaina.

Ao ti kaitaua taan rabakau akanne bwa a tia n roko ao a wakina te mwakuri ibukin katamaroan te amwarake ao ni kaitara te kanganga aio are e aranaki bwa te *food security issue*.

Te kauoua ngkanne iaon aio, tangi n nanoia ke te raraoma bwa e aera ngkai ti a ti karorokoia naba kain Tiaina moara riki kanga n te moan kaokioki.

Ao ngkai boni ngai temanna kain te *Task force Madam Speaker,* ao I kukurei ni kaotia nakoia kain Kiribati, bwa tiaki ti kain Tiaina ake a moan roko i Kiribati n aron are e a tia ni mwaneweia te Minitita n te *Education.*

Iai naba ara botannaomata ake a rin n te naan kaibuke ao ti na aki mwaninga Tibiika bwa te tai anne

ao a roko naba taan tia rabakau mai Aotiteria.

Taan tia rabakau ake a tabeakina taekan te Submarine cable are iaoni kawaina ngkai ni karaoaki i Kiritimati.

Ngaia are e kakawaki *Madam Speaker* bwa ti na aki ti tarataraia i Tiaina ma e kakawaki bwa ti na taratara rikiraken Kiribati. Rikiraken Kiribati ibukin te botannaomata ao ibukin te mwioko are ti a tia n anganaki. Ao tiaki ti Tiaina ake a karokoaki n te tai arei. Bwa e aki maan imwina ao a roko naba taan tia rabakau mai Aotiteria.

Ao e kakawaki aio *Madam Speaker* bwa ti na katerea ao ti na kaitiakia imatan te botannaomata.

Au kauoua ngkanne ni marooro iaon aio *Madam Speaker,* ni kateretere bon iaon bwa e koaua bwa e mwaneweaki teutana te *vaccine.*

Ao N na karaki teutana Madam Speaker, bwa tao te aekaki ae uoua ke teniua te wiki n nako ao I roko n te O n aoraki i Betio ao a kaekai naba bon au neeti, au taani mwakuri. A taku: naba nakoiu. *;Te Minitita e aera ngkai e nang karokoaki te iti ibukin covid-19 mai Tiaina ae e experimental'* ae kanga te kakatai. Ao e aera ngkai e kariaia te Tautaeka bwa e nang karokoa te iti aio i Kiribati bwa ti na itinaki iai kain Kiribati. I taetae nakoia neeti aikai i Betio n te O n aoraki ao I karautaeka. I kangai nakoia: iai ana babaire te Tautaeka. Iai ana Kainibaire te Tautaeka te Kabineti, tiaki ti ana Kainibaire au Botaki ni mwakuri bwa aio ana Kainibaire Kabineti.

Ao te Kainibaire anne e koaua N na aki marooro iaon te *vaccine* te Tia Babaire bwa I taku bwa bon iai te kaoti riki are imwina ae I kona riki ni katabangakia au marooro iaon anne.

Ma au kaeka nakoia neeti aikai I kangai; aiai ana reta te Tautaeka rinanon au Tabo ni mwakuri ae I koreia ni bubuti tibwan Kiribati nakon Tiaina bwa e na katauraoaki ae te mwaiti ae e na kona n itinaki iai 40,000. *Forty thousand* kain Kiribati n ana *vaccine* Tiaina.

Ma ti aki tauraoi ni butimwaea ana vaccine Tiaina anne ni karokoa ae e kabwataki iroun te *WHO*. Ao aio e na teretere *Madam Speaker* ao e kakawaki bwa e na ataia te nati ni Kiribati bwa te iti ke te *vaccine* are e roko i Kiribati ibukin *covid-19*, iti aikai a bane ntia n rinanon te *WHO*. A tia ni kabwataki n rabwata te aonnaba aio ao ngaia aikai ake ti a kabongana ibukia ara botannaomata.

Ao ti kabongana te *WHO, Madam Speaker* ibukina bwa e anganira te karau nano teutana.

E koaua iti aikai ni kabane tao ko kona n arania bwa a boni bane ni *experimental* bwa angina ai tibwa 1 tabun te ririki ni wawakinaki.

Ma ti kataia nbn i kakae anga ae ti na kamanoi iai ara botannaomata iai man te *covid-19.*

E rarabwa riki Tibiika taeka ni marooro. Ao tao man au marooro aikai Madam Speaker ao I a kukurei n taekinna nakon te Auti aio bwa I a karautaeka nakon te Tia tei are ana kaoti aio, bwa I a totokoa te kaoti. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: N aron are I taekinna ao e nang mwaiti, iai riki aika a kan taetae ma I a bon tia n anga au babaire are ti uoman.

N aron au *list* aikai Hon. Pinto Katia, Hon. Ioteba Redfern, Hon. Tebao Awerika ao Hon. Tarakabu Tofinga. Ai bon ti akanne kain au list ma I a karautaeka tao e a reke ami tai n are te motion are iroun te Tia tei mai Abaiang ngkana e a manga uotaki n te Kanimabong.

N nang kaokia nakoim te tia tabeka te kaoit.

Hon. Ioteba Redfern: Eng ti tebo ma ko boni kataia n avoid ae N na taetae te Tibiika, ngaia ae I boni kani bubuti bwa ko na anganai au tai bwa I a kaman kateitea baiu n aron ae ko bon ataia.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao tekateka bwa N na ti taetae.

I taku bwa I aki *avoid* ae N na aki anganiko te Tia tei, karaua nanom.

Bwa I boni bane n taratarai bwa are I a kaman raa. Bwa nanona ti tebo bwa kam aki kakateitei baimi ngke e boni waaki.

Ai aron ae e a tibwa rinnako ami raa. A bane naba n tei, I tara ikekei e tei baina, I tara ikekei.

Ngka I taraia mai ibuki, ao a kaman tei baia kain buki nakoim te Tia tei bwa are I bon tatarai ngkami.

Hon. Ioteba Redfern: Ti tebo bwa ko bon kataia n *avoid* ae N na taetae.

Tibiika: Karaua nanom te Tia tei. Akea au iango, ngai te kan anganiko ngaia are I boni kaokia. Kam nora au karaki ae e kangai; iai riki aman mwaitia man ami itera.

I kataia ni kaokiokia nakoimi, bwa are kabwaran te Auti e na bon nakon am itera bwa are te Minitita ae e na *adjorn* te *meeting* ngkai, te kaoti ngkai.

Ma I aki kona n raa. Karaua nanom te Tia tei.

Hon. Ioteba Redfern: Ao taiaoka, iai ae ko reitaki riki ma ngaia ibukira bwa N na aki anganaki bwa N na taetae. Kan ti tuangai?

Tibiika: Te Tia tei karaua nanom. Akea au *intention* bwa N na aki anganiko te marooro.

Ko ataia bwa ngke bon arona bwa e aki kabwaraki, ao ae I boni kaokiokia n taainako. Bwa I nanoangai ngkami ao ae I kangai. Ai ti akekei riki, ko a bon tibwa katea baim te Tia tei ao I a taraiko naba ao I a manga korea naba aram.

Akea nanou ni kan totokoiko n taetae ma ngke arona bwa e bon tataonna riki tetuana te Minitita ao kam a boni bane bwa ai ti ngkami. Ngaia are I kaokiokia iai bwa I tangiria ao I a kaokikokia naba. Ai

bon ti akekei bwa I tangiria bwa kam na bane ni marooro.

Temanna, uoman ao ai ngkami. Ma are ngkana ko taku bwa ngkana anne am kantaninga, rom naba Tia tei are mai Betio arei are e tangiria naba n taetae ma are I a boni karautaeka.

Ma I ataia bwa ngkoe ngkanne imwina. Ngkoe ngkai imwina n aron ngkai ae e a toki.

Hon. Ioteba Redfern: Ma I boni kan bubuti. I a kan bubutiko te Tibiika ngkana ko kona n anganai bwa I a boni kaman kateitea baiu taiaoka.

Tibiika: Te Tia tei ao ngkana I anganiko ao I a bane naba n angania ake nikirana. E uara, ao N na tuangko ko na moantai ni katea baim n ana kaoti te Tia tei mai Abaiang bwa I a bon anganiko naba bwa a nako naba. I a bubutiko, I a bon tataura rangam bwa ko a kanakoi am marooro ngkanne ake ko na taekin ngkai n ana kaoti te Tia tei are mai Abaiang arei.

Ao karaua nanom bon akea au kantaninga bwa e na rangi n intentional au namakin nakoim bwa N nang aki rineiko.

Anne ma nanou ae e itiaki. Ngaia are karaua nanom te Tia tei, I anganiko are imwina bwa e a tia au babaire bwa e boni bwakanako te tai. I a kaokia nakon te tia tabeka te kaoti bwa e nang *sum up* ana kaoti. Ao e nakoim te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko bati n rabwa te Tibiika. Ao I a rimoa moa ni kaitauia taan taetae aika a bon rangi n mwaiti. I aki kona ngaki n rua mwin teuana te marooro ma teuana bwa e aki tau taina. Ma N na kataia tao ni kaekai kanoan te naan marooro.

Ma iai nanokawakiu te Tia Babaire bwa e nang rawata te marooro ae e aki raoi kaineti nakon te kaoti. Bwa ngkana e boni warekaki raoi taekan te kaoti aei, ao e kangai taekana. '*Bwa te Maneaba aei e na kaota tabeaiangana ae e korakora n aron ana waaki te Tautaeka ni karaoa nanon ana reitaki ma Tiaina'.* Tiaki taekan te reitaki ma Tiaina ae ti tabeaianga iai, bwa karaoan nanon te reitaki ao ngaia kanoana are I rarangai inanon au marooro.

Ma tao imwain ae I nakon kanoan aia marooro taan marooro are I rangi n kaitauia. I a kaitauia ake a boutokaia. I kaitaua naba te Tautaeka n totokoana.

Ma imwain ae I nakon anne te Tia Babaire, ao I taku bwa e rangi n mataata bwa aki kaekaki kanoan te kaoti iroun te Tautaeka. Aki kaekaki. Ao tera te kaoti aei? Te kaoti n irantangaea Kiribati bwa e a tia n aki karaoaki te bwai are e a tia n tuangaki bwa e na riai ni karaoaki iroun Tiaina.

Ti karautaeka ngkai ti mwanewea Tiaina bwa are ngaia ae e a tia ni karaoa ana berita nakon te Tautaeka inanon te tai n reitaki are ko bon tataekinna te Beretitenti.

Tabera ngaira kain te Kaitara bwa ti na kakauringko te Tautaeka bwa

tera ae ko a tia n tataekinna nakon am botannaomata ae ko riai ni kakoroa nanona.

Ao aei teuana mai ibuakona, ngaia are ti tabekia n te tai aei ga ti na kauringko ao ti tabeaianga bwa bukin ae kanga ko a boni kariaia bwa e nang mwamwanaki Kiribati n aron te bwai are ti uneakinna n te tai aei.

Te reitaki am te aba teuana. Anne bon tabem. Ao e koaua bwa anne bon taben te Kabineti, te Tautaeka are e tararua n te tai teuana ma teuana. Tiaki anne kanoan te kaoti are e tabekaki.

Kanoan te kaoti, bwa karaoan nanon te reitaki. Ao ti aki taekinna bwa ngkai e a rangi n tiraua te kabwaia ibukin ae e rawata kaakon ngkai Tiaina ae e a roko i Kiribati. Tiaki anne te kanganga, bwa anne boni kanoan te waaki n iokinibwai n te aonnaba bwa e a kaman waaki naba aei ngketi tuai n reitaki ma Tiaina. Ao ti aki anne te bwai ae ti uneakinna.

Ma te bwai ae ti uneakinna bwa e aera ngke e karaiai te Tautaeka bwa e na biti kanoan ana babaire ni kangaraoia nakon Tiaina. Ao aei are ngaia ae ti waeia iai taan roko ake taan rabakau man te Ununiki ao e aki kaekaki raoi te titiraki. Ko aki kaeka raoi te titiraki ao e koaua bwa e kaeka te Minitita n te O n aoraki ma e kangai. Bwa nakai a rangi n kainanoaki n te tai ae waekoa, bwa are ngaia ngkai ngkai a roko ao ngaia ti nang aki baki ngkana e a in abara. Ake ate amwarake ae e nang roko bwa are ngaia a roko ibukin te food security bwa na karawata te amwarake bwa ti na aki rotaki n te kanganga ngkana a in kaako n roko i Kiribati, bwa are ngaia ae a karokoaki iai.

Bwa bukin tera ngkai ti uneakina aei? Bwa are ko a tia ni kaina Kiribati ibukin te roko.

Ao e koaua te *Task Force,* te *repatriation* kaokakia kain Kiribati bwa ti aki karinakia aomata riki tabeman.

Ao e koaua, kam a karinia ake imwina bwa are ibukin e beroroaki.

E aki kaekaki anne raoi. Ao anne.

Taan roko ibukin te *marine cable.* Ti ataia bwa are ngkana aki roko, ao ti na manga kitanaki n te mwakuri aei. Anne ti nora riaina ibukin Kiribati.

Arei ti aki nora riaina ibukin Kiribati. Riki ngkai e roko man te aba ae e roko mai iai te aoraki.

Te naan berita, ke te naan *promises* ake e aki kakoroaki nanona. Ao ngaia are I kangai; te *Embraer*. E tuai raoi kakoroaki nanona. Bwa tera ae e tuka Tiaina bwa e na karokoa te mwaiti ni mwane are boon te *Embraer* bwa e na tekateka n ana akaunti te Tautaeka. Ao ngkana e toki te *covid-19* ao are e a kai kabonganaki. Ma anne tera ae e tukia?

Te *budget support,* kam aki kaotia bwa e nga ana mena Tiaina ae e a tia ni kangai; ae N na karaoa anne.

Bwa aikai bwaai ae ti uneakin ae e taku Tiaina bwa e na karaoi ngkana ti iraorao ma ngaia. E tuai.

Te mwaiti ni mwane ae anganira Tiaina, e tuai koro $11te mirion. Ao kam mwamwanewea te *small grant* ao kanga kam na kamamaeia Taan tei ake n te Kaitara. Ao kam kakaea taekan te *small grant*.

Aei taben Tiaina ae ngaia ae e berita bwa e kangai; N na karaoi bwaai ake e karaoi Taiwan. Te *Small grant* kanoan te $11ni mirion.

Ngaia are a na akea ae e na mama iai, bwa anne boni kanoan ana berita are e tuai mani koro bwa ai tibwa $6.2m ae e a tia n anga. E tuai koro $11m n te ririki.

Te naan *Scholarship* ibukia ataein te reirei. Kam aki naba kaeka aei ao tao kam kangai. Te *covid-19,* ma e aera ngkai e aki kani mwamenia ataei bwa a na reirei n te USP. Kani kaeka anne, bukin tera. Tera ae e tukia iai. Ao anne kam aki naba kaeka.

Te naan iraorao ibukin te reitaki ibukin te Kuakua. Kam aki naba kaeka anne. Bwa e nga ngkai te waaki ae e a tia ni kangai Tiaina ao arei ao arei te covid-19. Ngaia te covid-19 ma tera ae e tukia bwa e na anganira te mwane ibukin boon te vaccine. Aekakin aikai bwaai ae kanoan irantangaean Kiribati, te Tautaeka. Irantangaean Kiribati bwa e aki kakoroaki nanon te bwai ae e a tia ni berita iai Tiaina nakoim ngkoe te Tautaeka bwa e na karaoi.

Ao arei I kaokioka am marooro ma taan kareke rongorongo n Okitobwa 2019. E aera ngkai e aki roonia ataei ake a na kabanea aia tai ikekei ae ngaia ae e ko a kabanemwane iai te Tautaeka bwa are e aki kakoroa nanona ao ko a riai ni kakoroa nanona bwa are ko a tia n taetae.

Aikai bwaai aika ti uneakin. Ti aki uneakina taekan tao tera, te iokinibwai. Ti aki uneakina anne. Ao ti aki uneakina ae tao e na rawata riki te kabwaia. Ti aki anne kanoan te uneaki, ma ti uneakinna bwa ti a tia ni mwamwanaki ao ngaira ngke te Tautaeka ko kariaia bwa e na karaoaki anne.

Anne ngaia ae ti kotekotiiko iai te Tautaeka bwa anne tabera ngkai ti men an te itera aei bwa ti na kakaeta waam. Ao anne bukin ae ti tabeka tao akea tao te naan raa. Are ngaia are kam tabetabekia, a bon rangi n ritinanikun kanoan karaoan nanon te reitaki. Karaoan nanon te reitaki, tiaki te reitaki bwa karaoan nanona. Ao anne.

Tao e koaua, iai te *0 tariff*. Tao ngkana ti a manga bon titiraki te *0 tariff*. Tiaina kain te *WTO*. Iai kabaeaia kain te rabwata are te *World Trade Organization* bwa a nang riai n akea aia *tariff*. Anne boni kabaeana. E na aki mwamwanaira naba bwa anne kabaeana.

Ao tera ae ti na rangi n menai ai bwa e a rangi n raka arora. E bane n angania ni kabane aba bwa tiaki are ti ngaira kain Kiribati ae ti

anganganaki ao tera kabwaiara. Aikanne ae ti na noori.

Eng, ngaia aikai bwaai ae I kan taekinna bwa I nanokawaki bwa e aki kaekaki kanoan te kaoti. Ao aei anuan te Tautaeka naba ae ngaira naba ti tatara naba anuan. Ko bibirinako man oin te marooro. Ko bibirinako ao ngkai ko a manga tabeki Taiwan, Tiaina. Aei ibukim te Tautaeka. Ae ibukim bwa ko aki kakoroi nanon tabem n irantangaea abam ae Kiribati. N irantangaeia am botannaomata ke n irantangaia ataein Kiribati ake a bua ngkai te naan kabwaia n te naan *scholarship*s. Ko kona n uneakina anne nakon Tiaina, anne tabem.

Tao e koaua Tiaina, I ti kani kamena teuana te marooro are e kangai. Bwa Tiaina ngaia ae e nang boutoka *te climate change* ke Bibitakin kanoan boong.

Kam na uringa bwa ngaira e rawata ara uneaki nakon te *security council* are ngaia ae e nang *power* iai Tiaina bwa e nang korakora rotakin ara bot man te *climate change*.

Tiaina ngaia ae e totokoa te kaoti aei n taainako. Ao anne ti nang noria ngkanne bwa tao ngkai e nang bitaki bwa are ai raraora. Ane e na manga uotakirakeaki riki ao tao Tiaina e nang boutokaia ngaia ao Rutia. Ngaia n taainako e totokoia. *They have the vital power*. Ngkana a na kangai nakai; ti aki kariaia. E a bon akea naba manenan aia kariaia nake tabeman. Aei e nga ana boutoka Tiaina nakon te climate change ngke e aki nora riain ae ti na kamanoaki man rotakin Kiribati.

Ngaia aikai bwaai aika ti uneakin bwa ngkoe ko na uneakin ara Tautaeka. Kamna kakoroi nanon bwaai are e a tia n taekinna raraora bwa e na kakoroa nanona.

Ngkana iai raraora ae e kangai; ao aei te bwai ae N na karaoia. Ao aei ngaira tabera ti na manga kangai: te Tautaeka tera ae e a tia ni karaoia raraora arei. Anne tabera.

Ao n te tai aei, ti uneakina te bwai ae e tia n tuangira Tiaina, ko bon taekinna te Beretitenti ao e aki kakoroa nanona. Ao ngaia anne ngkai kanoan te kaoti n te tai aei ao ake nikirana, ti aki uneakina tibwangam ibukin te reitaki ma Tiaina.

Ma anne bwaai aika ti uneakin.

Ao tao man taeka aikai te Tibiika, ao I a kukurei n tabeka au kaoti nambwa 3 ae e kangai taekana. *Bwa te Maneaba aei, e na kaota tabeaiangana ae e korakora n aron ana waaki te Tautaeka ni karaoa nanon ana reitaki ma Tiaina te Kominiti*. Ko rabwa.

Tibiika: Tera am *point of order* te Beretitenti. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Teniua au *point of order* ma ngkana iai ae tiaki te *point of order*, ko a karautaeka naba ni katekatekai.

Te moan, e taekinna te *Leader* n ana *sum up* ke tao e a bon rangi n ingarake e a kataua ae aongkoa ae

annual grant Taiwan ae $11mirion, ai te *small grant.* Ae ngaia ae I taua ana marooro.

Ma are e kaokoro, bwa ana annual grant Taiwan $11mirion. Bwa Tiaina US$6.7m ae kanoan te $6.7m tabun anne; $2 te mirion mai iai te small grant ma e aranna ngkai Tiaina bwa ai te *life limit* are $US6.7m.

Ma e a taekinna ngkai bwa aongkoa ana small grant Taiwan $11te mirion.

N na ti kaotia bwa are e kaokoro bwa ana annual grant Taiwan $11te mirion ae uoua mai ibuakona. Ngke ti moan roko e rangi n uarereke te *small grant*. E a roko ngkai te *small grant* n $2te mirion. Aongkoa ngkekei ti $1te mirion ma e aonga n eti te rongorongo.

Te kauoua, e rangi n kaokioka are e taku bwa ana berita Tiaina e na kabooi mwin are e karaoia Taiwan, are teuana mai ibuakon bon te *small grant.* Ngaia are iai inaomataia iai, ma ti aki ngureakina anne. E na kaeta raoi rongorongona, ae ti ngureakinna bwa are kam kambein ni kabuakaka ana mwane Tiaina.

Ngaira ngke ti mena, akea ara taeka ae ti kabuakaka ana mwane ni buoka Taiwana. Anne kaokorona ao kam kangai; are bon inaomatara.

Ma e aoria bwa are e berita bwa e na anganira are e anganira Taiwana ma ti na bon anaia ma ngkana ti nakonako ni kabuakaka bon anne. Ma e ti kangai; e aki tara raoi anne.

Ao ti aki n ae e aki tara raoi ae kam tuangia te botannaomata, e buakaka ana mwane Tiaina ao kam bon nako n anaia.

Ao te kateniua ngkanne ni *point of order* are e taekinna naba bwa aongkoa ti roko. Aongkoa iai au taeka ae ti roko ao a boni bane naba n koro bukin bwaai.

Ti anga te mena inanon te 4 n ririki, anne are te teem n Tautaeka. Kam aki ata aua te ririki. Ana ririki n rinerine Kiribati.

Ngaia are ti kangai; ao ae e nako irou Tiaina. E kabwaka iteran boon te *Embraer* bwa bon iai bukina ao e noria te Kabinet, te Tautaeka e eti anne bwa are e aki karaoaki te waaki.

Ngaia are e tau, ao ngkana e waaki karaoana ane e na boni kabwaka ma inanon te 4 n ririki.

Ma ko a kakibaira ngkai ni kangai; te moan ririki bwa ai ami mwaan anne Kam na kakibaira.

Te moan ririki, kam na kakoroi naba ni kabane bwa are anne ngkoa ami taeka n te ranga ni kabwaia.

Ti moan roko ngkai ao ti a boni bane naba ni kanakoi bwaai. Ai bon te kangare, kam nang mwaneni ni kanga. Are nanona ngkanne, e nang raran nako ami mwane. Bwa are kanga akea ami taratara ibukin kawakinan te mwane. Akea. E karako ami taratara iai. Ao tao akanne au *point of order* iai. E rabwa.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Nna kaeta anne, I *miss quoted* te Tibiika man ana *point of order* te Beretitenti.

Tibiika: Bwa terana ae ko *miss quoted* iai, kani kanakoa bwa N na ti ongora iai. I katokiko naba ngkana tiaki.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. I taku bwa e rawata arei bon tiaki te *point of order*. Ma N na *point of order*, aei bon te *point of order* raoi. Bwa e taku te Beretitenti bwa I taekinna bwa te small grant mwaitin $11te mirion. Ao tao e aki rangi n kakauongo te Beretitenti bwa I kangai; $11m ana *annual grant* Taiwan ao ibuakona te small grant. Ae ngaia ae I kabwarabwara bwa bukin are kanga kam nang kamamaeia Taan tei ake tao aki boutoka Tiaina ke tao aki, a raraoma. Iai te raraoma irouia bwa a na riai n aki titiraki taekan te *small grant*. Ma anne tabem bwa ko na riai n taraia bwa e na riai n reke te mwane anne bwa are kanoan am boraraoi ma Tiaina. Ngaia anne raoi te *point of order* te Tia Babaire bwa e bure te bwai ae ko taekinna te Beretitenti. I rangi n karautaeka, tiaki anne te bwai ae I taekinna. Tao e aki rangi ni mena am kakauongo n anne. Ko rabwa.

Tibiika: E raoiroi. Tera am *point of order* te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Tao N na ti kaeta teutana iaon te baere te *budget support* mairoun Taiwan. E na riai ni mataata bwa anne bon tiaki ana mena Taiwan ae te *budget support* ae e anga. Ti teuana ana tai n anga ao ai akea naba ao e bon rawa ngke ti tuanga n ara tai. Ao e a bon aki naba anga imwin anne ni karokoa ngkai. Mwina iai te aki ota ngkoa ngke e moan roko Taiwan ao e a bon anganga naba te *budget support*. E aki, ti teuana ana tai ngke ti bon tuanga ngke ti roko ao ririki ake imwina e bon aki anga. Tao e mataata anne.

Hon. Booti Nauan: Ao *point of order* naba te Tibiika taiaoka.

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia tei mai Tabiteuea Maiaki.

Hon. Booti Nauan: Are iaon te *WTO.* E taekinna, tao e bure naba ongon te Leader n te Kaitara. Bwa ngairaa ti taekinna ae e a reke te *zero tariff* ngkai ti a iraorao ma Tiaina.

Ma even ngke kain naba te WTO, e aki kabaeaki Tiaina bwa e na anganira te 0 *tariff* mai kabin karawa ni kangai. Ma ae e anganira ngkai iai reitakira.

Anne ae ti taekinna iai. Ao e aki kabaeaki iaan te WTO Tiaina bwa e na kangai. Kiribati nakomai bwa N nang anganiko te 0 tariff, e a waakinna ngkai. Kanga ti anne ketana. E rabwa.

Tibiika: E rabwa ao a rangi n mataata. Iai naba am *point of order* te Minitita, e nako.

Hon. Tekeeua Tarati: Te bae e uarereke are e koaua are kanga e kataia ni manga kaoka are I taekinna are e kangai. Reitakira ma Tiaina

ngkai, te *Trade* ti a kaman waaki naba imwain Taiwan. Anne naba are iroun n ana tai Taiwan. E koaua anne ma e mwaiti rik benefit aika ti a karekea ngkai kain te business committee ni kabotauaki ma are n ana tai Taiwan. Ko rabwa.

Tibiika: Iai naba am point of order bwa I tia ao I a kanakoi ami babaire iaon ami point of order. E nakoim te Minitita n te *Linnix.*

Hon. Mikarite Temari: E aonga ni mataata te Auti n tei bwa are Taiwan te small grant. Ae e anga Tiaina ngkai te *life limit*, ke e aki *small grant.*

Tibiika: Akea riki te *point of order.* I rangi n karabwarabwa n ami *point of order* Minitita, te Beretitenti ao te Kauoman ao Minitita bwa e boni kaea raoi nanon are te *point of order*. Ao ti kaitau n anne.

Ao ngkanne I taku bwa e a bon tia n anga ana *sum up* te *Leader* n te Kaitara are bon ngaia are e tabeka te kaoti aei ao mwina I a mwaninga te kaotinano. Ao n na riai kanakoa te kaotinano bwa mwina e aki oti nanomi Taan tei iaon te kaoti aei. Ao N na kanakoa. Bwa te Maneaba aei e na kaota tabeaiangana ae e korakora n aron ana waaki te Tautaeka ni karaoa nanon ana reitaki ma Tiaina te Kominiti. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E a bon rangi n rawata ake tiaki.

Ngaia are e *call* te *division* taiaoka. Aio ngkanne mwin ami kaotinano. Ake a boutokaia tengaun ma niman (15) n aron aikai: Hon. Banuera Berina (Kuria, Hon. Bakaia Kiabo (Kiritimati), Hon. Bonteman Tabera (Nonouti), Hon. Ieremia Tabai (Nonouti), Hon. Dr. Kautu Tenaua (Abaiang), Hon. Nantongo Timeon (Teraina), Hon. Pinto Katia (Makin), Hon. Taberannang Timeon (Tabiteuea Meang), Hon. Teima Onorio (Arorae), Mr. Tekiau Aretateta (Tabuaeran), Hon. Terieta Mwemwenikeaki (North Tarawa), Hon. Tessie Eria Lambourne (Abemama), Hon. Tewaaki Kobae (Tabuaeran), Hon. Tibanga Taratai (Banaba) ao Hon. Vincent Tong (Maiana), tengaun ma niman (15).

Ake a totokoia uangaun ma teniman (23) n aron aikai: Hon. Alexander Teabo (Butaritari), Hon. Betero Atanibora (Abaiang), Hon. Bwatoromaio Kiritian (Beru), Hon. Booti Nauan (Tabiteuea Maiaki), Hon. Boutu Bateriki (North Tarawa), Hon. Harry Tekaiti (North Tarawa), Hon. Ioteba Redfern (BTC), Hon. James Taom (Makin), Hon. Koraubati Remuera (Maiana), Hon. Martin Moreti (Aranuka), Hon. Mikarite Temari (Kiritimati), Hon. Moannata Ientaake (Marakei), Hon.Ribwanataake Tiwau (Nikunau), Hon. Tabeta Teakai (TUC), H.E. Taneti Mamau (Onotoa), Hon. Taiaki Irata (Onotoa), Hon. Tarakabu Tofinga (Tabiteuea Meang), Hon. Tebao Awerika (BTC), Hon. Tekeeua Tarati (Tamana), Hon. Dr. Teuea Toatu (Abaiang), Hon.Tinian Reiher (Butaritari), Dr. Tinte Itinteang

(BTC), ao Hon. Willie Tokataake (Abemama).

Ake a abstain; temanna (1) Hon. England Iuta.

Ao ake akea rongorongoia ae e reke irou; Hon. Ruateki Tekaiara ao Hon. Tauanei Marea.

Ao ake iai taekaia inanon baiu: Hon. Jacob Teem bwa e kaea buna bwa e korokoro n te tabo are e mena iai. ao Hon. Shiu Fung Jong, are e bon teimatoa naba ni mena n te onaoraki i Nu Tiran ao Hon. Taoaba Kaiea bwa iai tabena ae e kakawaki are e nako iai ibukia ana botannaomata.

Ngaia are imwin ami kaotinano ao e a totokoaki moa te kaoti n te tai aei.

Ao I taku bwa ti a bon roko raoi ni bwaran ara bowi n te tairiki aei. Ao te bwana ni kaitau ao ni karabwarabwa man te Taibora, ao ti a manga kaitiboaki ikai nakon te ingabong n te aoa 10.00am n taina are ti taneiai iai. Ao ti a bwara moa n te tai aei.

Tibiika: Tia nakon ara bwai are iaon ara Ota Beba.

Kiraaka: Te tataro

Tibiika: Tia tataro.

Te Atua ae moan te mwaaka ae akea tokina ti kakoaua ma te nanorinano kainnanoan am kairiri iaon karaoan tibwangara, buokira bwa ti na katikui bwaai ma ake kaeti ma oin nanora n tatabemaniira nako ao ti na kakaraoa are nanom ibukia kaain Kiribati. Ti butiko bwa kona raonira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukia ara botanaomata bwa e aonga ni kateimatoaki te rau ao te eti ibukin neboakin mimitongin aram ae tabu. Ti kaniko n aikai iroun Iesu Kristo are ara Uea tia booti bwanara n atonga ana tataro te Uea.

Tamara are I karabwa e na tabuaki aram e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n aron tauana I karawa, anganiira kanara ae tia tau iai n te bong aei ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira. Tai kairira nakon te kaririaki ma kona kamaeura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te mwaaka ao te neboaki n aki toki Amen.

Kiraaka : Katanoata mai iroun te Tibiika.

Tibiika: Ngaia ti teuana au katanoata ibukin te ingabong aei ao imwain ae I kanakoa ao I a bon reitai naba ma ngkami ni bon kamaurira ni kabane inanon tamaroan te ingabong aei, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane, Taan Tei ni kabane, te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira ni kabane aika kaain Kiribati aika ti bane n ongora inanon ana Auti ni Maungatabu n te ingabong aei kam na bane moa ni Mauri. I ti kan katanoata bwa iai te *medical team* ae na roko man te SDA ae tauraoi n anga nanona bwa e na karaoa ana tutuo nakoimi ni kabane Taan Tei ao kam a butimwaeaki ma te moangare ao ana reke rokoia ikai tao te aekaki iteran te 12, ao ana mena kanga n ara bwaranta are mai tinaniku ikekei bwa kanga e tikiraoi bwa e kauki ang ao iai aia tabo are ana *set up* kaain ara aobiti bwa ana mena iai are man te itera are man te aobiti arei are kanga iakun te PAC room.

Tao ti anne au katanoata n te ingabong aei ao tia nakon ara bwai are imwina.

Hon.Banuera Berina: *point of order* te Tia Babaire.

HE.Taneti Mamau: *point of order*

Tibiika: Ngaia ao I a kanakoam oa nakoim te Beretitenti am *point of order.*

HE.Taneti Mamau: E koaua Madam Speaker ao ai bon reitan te bwana ni kamauri ao tia bon kamaurira n raoiroin te ingabong aei kam na bane ni Mauri. Ao e koaua ti kaitiakn are kanga imwin ngkoa ara kaetieti ma

te Tia Tei mai Kuria ao au kaetieti ma te Tia Tei mai Kuria, kanga n norakin mwiin te *Hansard* kanga e tuai reke ara boraraoi bwa tera ae ti na boraraoi iai. Ma I a tia ni wareka ke e a tia n reke inanon baiu kaboin te Hansard are ko a tia n tibwaia nakoira Madam Speaker ao n taraan te Hansard are I karekea ao bon akea taekan mwaneweakin te Cabinet ae rinnako inanon te *Procurement Board.*

Ngaia are N na ti kaotia nakon te Auti n Tei aei bwa e aki eti are e taekinna te Tia Tei mai Kuria n ana ururing, ao ngkana e aki eti bwa e boraoi ma ngaia ao N na bubuti bwa e na kabwara ana bure nakon te Auti aei. Bwa are e rangi n tei iaon ana koaua bwa are e taku bwa iai ibuakon au maroro n te tai arei I taekinna ae Cabinet e rinnako n ana babaire ke ana mwakuri te *Procurement Board* are e aki eti anne nakon ana ongora te botanaomata ngkai bon te rabwata teuana ae kaokoro e kateaki ian te tua te Komete ibukin te bobwai.

Ao tao ti anne bwa e aonga n ae itiaki te ongora bwa iai ara botanaomata ae a teimatoa n tataninga bwa are a ongongora n te rerio ma e aonga n ae e itiaki te ongora ao te matata nakon are bon e taekinaki inanon te Auti n Tei aei.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao tao N na manga kanakoa nakon te Tia Tei mai Kuria bwa e na kanakoa ana maroro.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I reiti kamauri n te ingabong aio te Tia Babaire nakoim ma kaain am aobiti, te Beretitenti ae karineaki ma ana kauoman ae karineaki, kaain ara Cabinet, Taan Tei, ara Leader n te Kaitara, ao ngaira ni kabane te Tia Babaire ao taan ongora ao riki kaain abau ae Kuria N na kamauria naba n te ingabong aei kam na bane ni Mauri te Tia Babaire.

Te Tia Babaire anne naba bukin ae I bon kan moantaai n roko ao n tangiria bwa N na *point of order* bwa are ko anganiira ara tai bwa ti na anganaki katoton te Hansard ao ti na wareware iai ao ti na karekea au boraraoi ma te Beretitenti. Te Tia Babaire e taetae iaona te Beretitenti ngkoananoa ao anne ae I tangiria bwa e na karekeaki iai ara tai ngkai ni maroro iaona te Tia Babaire ni kan ongora am babaire iaona.

E na uringaki moa te Tia Babaire bwa ti na kamena moa te bwai aio *in contact* e taetae te Kauoman ni Beretitenti ao e taku '*e aki riai n roko te kabineti n ana babaire te Procurement Committee'* anne ana taeka. Ao ngai I *Point of Order* ao I kangai '*I boraoi ni iango ma ngkoe te Kauoman ni Beretitenti'* ngaia anne te Tia Babaire ti na kamena moa n te *context* ma n ana maroro te Beretitenti kanoan au *Point of Order* ao e bon taekinna bwa e bon roko te kabineti inanon ana babaire te Procurement Board. E *Point of Order* te Tia Babaire te Beretitenti ao e taku

'*akea au maroro anne ao e tangira te Hansard ao ti a tia nori ate Tia Babaire'* te Tia Babaire I aki birinako man au koaua bwa e aki ataa te bwai teuana te Beretitenti arei. Bwa ngke e maroro ao e aki ataia ae e untabataba ana karaki inanon ana maroro arei bwa e taku '*bon ana babaire te Procurement Board bwa e na aki butimwaeaki te charter*' I a roko mai moana e a ngaa ana kaeka te Tia Babaire ae taku ' *e tataningaaki te babaire ae bati bwaai aika a kantaningaaki iroun Procurement Board man te Auti n Tei ma e aki kabwarabwara bwa tera bwaai akanne'* ao e a roko naba iaon rongorongon te *tax* ae bon taekinna. Te Tia Babaire I aki tangiria bwa N na maroro bwa aonga n ota Taan Tei ao ngkana arona bwa ti aki maroro ao I tangiria bwa e na buti te beba aei e na kabutaki bwa I tuai man birinako man au koaua te Tia Babaire bwa e aki ataia te Beretitenti ae ana maroro arei bwa e taku bwa te *Procurement Board* ae babaire bwa e na aki butimwaeaki te *charter* ma e aki ataia te Beretitenti bwa n ana maroro are imwina e a manga bon kauntabai ana karaki. Bwa tera ae taekinna te Tia Babaire bwa ke e taraa ana maroro are e koreaki I aki uota au men ate Tia Babaire ke e taraa ngkai ana maroro ao e taku '*e karaoaki te kabwaka mwane'*. Te Tia Babaire e na kanga ni karaoaki te kabwaka mwane ngkana e a tia n totokoaki iroun te *Procurement Board* e aki bo ma aongina.

Antai ae taua te kabwaka mwane? Te Finance ibukin te tax. Nanona ko aki ataia ae koa kauntabai am karaki, e karaoaki te *payment* imwin ana *approval* te *procurement Board* anne otau te Tia Babaire. Ma are ko aki atiaa ae a untabataba am karaki. Antai ae taua te *payment* arei te Tia Babaire? Te Finance, ibukin tera? ibukin te *tax.* N reitanako am taratara te Beretitenti ao warekia n are ietana riki ao tera ae na mwakoro iaona, ko tuatua bwa e na karaoaki te kakaae iaon te *payment.* Reitia nako ao e taku te *procurement board* bwa e mangaongao karaoan te *payment* e mangaongao ao n tokin te tai ko taekinna ao ngke e a rokoroko iroun te Tautaeka ngke e kaongoaki te Tautaeka antai te Tautaeka te Tia Babaire ti aki te kabineti. Ngke e a rokoroko iroun te Tautaeka

Hon.Tebao Awerika: *Point of Order* te Tia Babaire.

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire ke e katiai te Tia Tei ae karineaki

Hon.Tebao Awerika: *Point of Order* te Tia Babaire

Hon.Banuera Berina: Ti na wareware ngaia are I kangai I tangiria bwa ti na tibwaia.

Tibiika: Te Tia Tei mai Betio kona anganai te *rule* ao ngaia anganai.

Hon.Tebao Awerika: Iai iaon te *relevance* n te maroro aio ae ti a tia n okiokiria ao ti kainnanoa bwa e na

tibwaaki te *transcript* ae maroroakinaki bwa tia bua bwa ti aki ataa te bwai ae maroroakinaki, e titebo ma ai bon ti te kauntaeka imarenan te Beretitenti ao te Tia Tei ae karineaki mai Kuria. Ao aio ana Maneaba ni Maungatabu ao Kiribati ko rabwa.

Tibiika: Ao tekateka te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao N na bubuti bwa e na tibwaaki beba ni kabane.

Tibiika: Eng te Tia Tei mai Kuria I taku bwa ti nang aki taua ara tai I ataia bwa e nang kakawaki aei bwa e na kaitiakaki ao ngkana ngaia te Beretitenti ngkana ko *agree* ma te Tia Tei mai Kuria ao tao tia katokaia Taan Tei ni kabane ma te *script* ae ti tabe ni maroro iaona n te aro bwa an karekea naba aia iango ao tao ngkana iai riki angana ae ti na kona ni karaoia imwain tokin te Auti aei ao I taku bwa e nan ang tamaroa.

Ma ngai ngkai ngai ae I bon tabe naba ni wareware n ami maroro bwa I kataia naba ni kakaea te tabo ae N na kaotaai iai kee boni ngai ma are I a tia ngkoa ni katuka te mwiokoaki bwa bon ngkami uoman te Beretitenti ae karineaki ao te Tia Tei ae ko karineaki bwa kam na kaai ni maroro iai ao kam na anganai bwa tera ami kabanea ni boraraoi iaona. Ao I aki naba tangiria bwa e na roko naba n te aekaki are ngai I a manga anga au *ruling* iaona. N na bon katikua nakoimi ao ngkana kam *agree* ngkai ti aoria ni waakina kanoan ara Ota Beba ao I a tibwa kaobin ni kabane te maroro nakoimi Taan Tei kam aoria naba ni bon karekei ami iango iaon noran mwiin te maroro n te tai ae nako ao tao tia kakaea angana bwa tera angana inanon te Auti I a bon manga kai okiri ngkami iaon au babaire bwa e na kanga aron maroroakinana ao terana am *Point of Order* te Tia Tei mai Kuria.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao are I kangai ti na *push* ti na katikua te bwai aio n te *context* I bubuti te Tia Babaire bwa are anne ni ikotaki ma ana maroro te Kauoman ni Beretitenti, are e taekina iai te *point* bwa e aki riai te kabineti n roko n ana babaire te *Procurement Board* bwa anne te Tia Babaire ao ni ikotaki ngkanne te Tia Babaire ma au *Point of Order* iaon aio bwa e aonga ni itiaki raoi te wareware ao te kakauongo ao a kabwara nakoa ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei I taku bwa bwaai ake I a tia n tibwaia nakoimi ngkami bwa N na bon bane n tibwai nakoia Taan Tei ni ikotaki ma ana maroro te Kauoman ni Beretitenti are bon ngaia are e aera, e ang N na bon riai naba ni karekea nakoimi bwa e aoria ni bon matata raoi tabekan te bwai aei ni karokoa tokina. Ao e nakoim te Kauoman ni Beretitenti iai am *Point of Order.*

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker kabwara au bure

ngkai I *intervene* n taina aei ma I taku bwa e na ibuobuoki bwa ti aki taraa te *context* ke tao ti na *read* ibukin te *lines* ma ti na taraa bwa tera te bwai are e taekinaki. Tera te bwai ae taekinaki n te naan titiraki bwa e raawa n *talk in context* ma ti na *read between the lines.* E rabwa.

Tibiika: E raoiroi kam a katikua nakoiu bwa I a bon bairea arona. Ao ti nang nakon ara bwai iaon ara Ota Beba n te bong aei.

Kiraaka: Titiraki ma Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ara moan titiraki n te ingabong aei e na e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KIBARAN TE KANGANGA N ANA URUBWAI TE NAO NAKON TE REIREI AE NEI TEWEIA PRIMARY SCHOOL

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao kai bon te ingabong ae boou aio ao bon te moan te titiraki naba n te ingabong naba aio Madam Speaker ao I a bon reitai naba ma au abamwakoro ae Tarawateinaieta n anga aia kakamauri nakoim Madam Speaker n reitaki ma te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te Leader n te Kaitara ao ai raou n Taan Tei ao Kiribati ae ongora inanon te ngaina aio kam na bane ni Mauri.

Ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 20 ao e kangai taekana:-

N au reirei ae Nei Teweia Primary School i Nabeina Tarawaieta e na rootaki ni korakoran ana urubwai te aira ma te nao are e a kaan kabwaka te classroom are e tei ni uakaan ma te tabo are e rootaki. Au bubuti e kona te Tautaeka ni kibara te kanganga ma ni karaoa te ibuobuoki n te tai ae tawe nakon te reirei aei? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua are kai eti naba au kauti mai ikai ao bon te moan kaeka man te Tautaeka n te tai aei ao I a bon tabeka moa te bwana ni kamauri ao I reitaki ma raou n tekateka n ana kain tekateka Butaritari ao kaain te Tautaeka ni kamauri ma kaain abara ae Butaritari nakoimi kaain te Auti n Tei, te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ma Minita, ao Taan Tei, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane te kamauri man te aba are te kabanea n aba bwa ngaia are e katikaki mai inano Butaritari kam na bane moa ni mauri.

Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine mai Tarawateinaieta bwa e nang

waaki mwakurian ana bono te reirei ae nei Teweia Primary School. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Harry Tekaiti; E rabwa te Minita ni kaekan te titiraki, ao buokan te titiraki te Minita. Ko rabwa ao tao N na titiraki ngkanne bwa tao ni ngai I a kakaitau bwa e nang roko bonoakina ao N na ti kamatataai bwa e aonga n reke naba otaia kaain te kaawa aio ao riki bon taan reirei ao Komete are aia bubuti te bubuti aio. Tao kanga nakon ni ngai ae e na waakinaki raoi iai bonoakin te reirei ae I mwaneweia n te titiraki aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: E koaua te Tia Babaire aio te aekaki ni bubuti are e rinanon naba te bwai are kanga ana bwai te botanaomata are kanga a rootaki ao a tia ni karauaki n rinanoaki ao e koaua e nang mwaiti te bubuti mai Tarawateinaieta. Ao I kukurei n taekinna bwa e a tia n rin ngkai ni karinaki nei Teweia e a nang tauraoi n reke ibuakon reken mwane ao anne te kaeka raoi are I anganiko te Tia Tei bwa e a taraa n ae e a *secured* bwa e a tauraoi n reke mwanen am bono are I taekinna aei.

Tibiika: Te Minita ko rabwa ma N na ti kauringko bwa ngkana I anganiko ao koa teirake naba I a bubutiko are ngkana I kangai te Minita am kaeka ao koa teirake naba I a butiko. E nakoim te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Harry Tekaiti: Ngaia ko rabwa Madam Speaker ao I a rangi ni kaitaua te Minita n aron kaekan te titiraki aio ao tao e bon koaua bwa bon te aba, ao e raoiroi bwa are bon te Minita bon abana are e anaaki mai marawa te Minita abam ao ko rabwa naba ni kaekan ana titiraki te i Tarawateinaieta are e bon eutaki te bomatemaki iai. Ko rabwa I a toki ikai.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Akea au kaeka te Tia Babaire ao I karautaeka ngke I a bon teirake naba bwa bon arona bwa are Meang bwa te ang ngaia are e nang roko nanou ni kan kaeka, ibukina bwa are e rangi ni eti ana kauti te reirei aei ma ko rabwa te i Tarawateinaieta ao ti na keiakina te reirei ae Nunteweia. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne akea buokana ao tia nakon are imwina. Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon.Taiaki Irata ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Dr Tinte Itinteang te Minita ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki. E nakoim te Tia Tei.

ANA KAINIABAIRE TE ONAORAKI IBUKIA AORAKI AKE ANA NAKO TINANIKU INANON TAIN TE COVID-19

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao Imwain ae I tabekarake au titiraki man au abamwakoro ao I a reita riki te bwana mai irouia kaain au abamwakoro ni kamauriko Madam Speaker, ao te Beretitenti ae karineaki mai ana Kauoman ni Beretitenti ma ana Minita ao bon ngaira Taan Tei ao ai bon kaain Kiribati are a reke aia tai n ongora ni bwanaan Kiribati. Kam na bane ni Mauri.

Au titiraki ngkanne nakon te Minita e kangai taekana:-

N na butia te Minita are tabena bwa tera ngkai ana kainiabaire te Tautaeka ibukin te kamwananga nako tinaniku ibukia aoraki inanon tain ngkai te aoraki ae te Covid-19? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao imwain ae ti waakina ara kaeka nakon ana titiraki te Tia Tei ao tia reiti riki te naan bwanaa ni kamauri n tamaroan te ingabong aio te kamauri nakoim Madam Speaker, te Beretitenti te Kauoman ni Beretitenti ao ai ngaira ni kabane Taan Tei ao taan ongora kam na bane ni Mauri.

Ao aio ngkanne te Tibiika kaekan ana titiraki te Tia Tei:-

I karabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Onotoa n ana titiraki ao e bon waaki naba te Botaki ibukin te Mauri ni kamwananga ngkai irouia aoraki ake a tia ni kariaiakaki kamwanangakiia ibukin bwain aorakiaiai itinaniku. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taiaki Irata: E rabwa te Minita n ana kaeka ao e koaua te aoraki ae te Covid-19 ngaia ngkai ae karika te aonnaba n akea ngkai te bwai ae karaoaki e *lockdown,* a bane ni kaini aia *boarder* bwa are te aoraki aio e nang kakamaku. Ao I ataia bwa Kiribati ngaia naba ae kanga mwanena kanakoakia aoraki ake tao aki kona n reke buokaia n ara Onaoraki ikai ao e a mwanena ngkanne mwanangaia. Ao I kakoaua naba bwa iai te naan Onaoraki itinaniku aika kanga ngaia are kanga a kona n nako ni karaoaki ai aorakia, n aron teuana Inria ao te kauoua bon Biiti.

Ao ngkanne kanga buokan au titiraki nakon te Minita ngkai e a kainaki ana *Boarder Inria* iai ana iango ana Botaki ni Mwakuri ngkai ti noria bwa a mwaiti ngkai aoraki ake a tataninga mwangaia ngkana e taraia riki aba ake kanga ti uakaan ma ngaia n aron New Zealand, Australia ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa temanna. E

koaua eti bwa n aron are e mwaneweia te Tia Tei ao e koaua n taai aika nako ao Onaoraki ake ti kananakoia ara aoraki nakoia are aranaki bwa te naan *Referral Centers* ao e koaua teuana mai ibuakoia Inria ao te kauoua Biiti. Ao n aron ngkai ae ataaki ao te Covid-19 e a bon taona nako India n aron are e matata n te ribooti n te aonnaba.

Ngaia are n te tai aio ao ti karautaeka bwa e a kainaki moa kamwanangakia ara botanaomata nako Inria ibukin totokoan reken te aoraki ae te *Covid-19.* Te kamwangana ngkai ae bon waaki naba ngkai nako Biti ao bon iai ngkai te naan kainibaire ana kainibaire te Onaoraki i Biiti ibukin butimwaeaia ara aoraki n aron are e a tia ni kawenea te Tautaeka ni Biiti ae ngaia ngkai ae ti tabe ni wawaaki inanona ma ara Botaki ni Mwakuri.

Ibukin kaekan ana titiraki are ibukin te kamwananga nako aba aika tao a uakaan n aron tao New Zealand, Australia. E rabwa Madam Speaker bwa tia mwakuria aio ma au *officials* E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa te Minita ao e koaua bwa te kabanemwane are e tia ni kabanea te Tautaeka ibukin te kamwananga nako tinaniku kanga e biribiri iaon $4 te mirion nakon $3 te mirion ngkana eti au kakaae. Ma te mwaiti aio e rangi ni bubura ao I kan kamatataai ni buokan au titiraki bwa antai ngkanne ake a tekateka inanon te kamwananga aio. Antai tao iai Kometena are ngaia tao a babairea aron te kammwananga ke tao antai raoi aoraki ake ana kamwanangaaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Madam Speaker e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua anne ngkai bon teuana ana kabanemwane te Tautaeka ni Kiribati n aron are e a tia ni mwaneweia. I taku bwa n rongorongo aika a wene imatau ao mwaitin te kabanemwane ibukin te kamwananga nako tinaniku n te ririki 2019 $4 tabun te mirion ao n te ririki are mai imwain anne 2018 te aekaki ae $3 tabun te mirion n aron are e a tia n taekinna te Tia Tei. Ibukin te Komete are ngaia are tao e babaronga aron te kamwananga aio n te aio ao te Komete anne e kaainaki irouia te naan Taokita are e aranaki bwa te *Referral Committee* man aia *recommendation* man aia baronga ao aikai ngkanne aoraki aikai are ngaia ake a katauraoaki ibukin te kamwanganaaki nako tinaniku ni kaineti ma ana kainibaire te Tautaeka. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa te Minita ao e matata aron babairean aron te

kamwananga ngkanne n am Botaki ni Mwakuri ian kanga kaitaraan te naan titiraki ibukin te kabanemwane. Ao n aron aoraki are I mwaneweia n te moantai are aikoa kona ni karaoaki iaon abara ae Kiribati n ara onaoraki bwa akea te naan mitiin n aron tao bukin te kirine ke tao te *cancer.* Ngaia are I ataia bwa n tabetai te babaire are kanga e kanakoaki mai irouia Kometen te kamwananga anne ibukin aoraki aikai kanga e katangi nano. Bwa n taai aika nako ao iai ake a aoraki ake a bon tataninga naba mwanangaia ao aikoa kauia mwanangaia bwa a motirawa naba ikai.

Ngaia are I bubuti ao e aoria bwa are aio ana mwane te botanaomata ae e a tia ni kabanea $4 nakon $3 te mirion. Ao e kakawaki naba bwa ngkanne ti noora ngkai kaain te Komete anne ao tao e koaua bon ti te naan Taotakia. Ma are ngai I a bubutia te Minita ae karineaki bwa tera ngke e taraia riki ke katamaroan riki te Komete aio bwa e na karinia bwanaia te botanaomata irarikia taan rabakau aikai. Bwa are e koaua e kakawaki naba te ibuobuoki bwa are ana bon roko aoraki ana kakaeaki buokaia itinaniku. Anne buokan au titiraki te Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa. Ao e rabwa bwanana n raraoma ao e raoiroi bwa ti kibara aio ma kaain ara Botaki ni Mwakuri ao tia kakaea angan katamaroan te kainibaire aio ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati te Minita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KATAMAROAN TE REITAKI N TE TAREBOON IAON KAWAN NAKO TARAWATEINAIETA

Hon.Harry Tekaiti: Ko aitau riki Madam Speaker ao aio au kauoua n titiraki n te ingabong aio namwabana 45:-

Iai kainnanoan te reitaki ae tamaroa n te tareboon ao te intanete ni kaawan Tarawateinaieta aikai:- Nuatabu, Taratai, Nooto, Abaokoro, Marenanuuka, Tabonbara, Kainaba, Nabeina ao Tabiteuea. I kona ni bubutia te Minita are tabena tobwakin aia kanganga kaawa aikai n te tai ae riai? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao I a moanna ma

taeka ni kamauri nakoim ao nakoira ni kabane kaain te Auti aio ao riki te Tia Tei are ana titiraki te titiraki aio. Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawateinaieta:-

E tauraoi n rinanoa te kanganga aei te Tautaeka n te tai aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I a kaitaua te Minita n ana kaeka ae moan te tangiraoi nakon au tabeka aio. Ao ni buokan au titiraki I kona ni butia te Minita bwa e na katerea ao ni kamatata raoi bwa tera ae kanga e nanonna raoi ae e na rinanoa te kanganga aio n te tai ae riai. E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: E koaua te Tia Babaire Tarawateinaieta e bon mena ian ana tararua te Vodafone n akea kanga ana buoka te Tautaeka nako iai, ian te kantaninga are aongkoa teuana mai ibuakon aba are kanga aongkoa e *viable* te karikirake iai bon Tarawateinaieta ni ikotaki ma tao Abaiang ao Maiana. Ao bon te *Vodafone* are e mena ian ana tararua aei. Ao e koaua n aron kanga ana rongorongo te *Vodafone* iai ana katamaroa I taku bwa iai ana mwaati are ti a tia ni karaoia i Abaokoro ao tao e koaua e roko n rangi n tamaroan te reitaki ni kaawa riki akana tabeua ao ngkanne te Vodafone ti a tia ni kataia ni manga *pressure* te Vodafone rinanon ara CCK bwa e na noora aio bwa e na riai n *address* te kanganga aei.
E koaua ti karautaeka ngkana tao e nang mwarara aio ma ti na keiaki ni butia tao a bon ongo bwanaau kaain te Vodafone ao kaain CCK bwa a kataia ni kaumaka aio. Bwa e koaua e nang kakawaki te reitaki ao riki ngkai e bon kaan ma Tarawateinaieta e riai n rangi n tamaroa aron ana reitaki ni katoa bong. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei

Hon.Harry Tekaiti: Ao e rabwa ao I a kaitaua riki are e a tia n tabekia te Minita ao e koaua a bon ongora kaain kaawa aikai ao kaain au abamwakoro ni kaekan aio ao I taku bwa a nang kukurei ao e koaua ngkai I nanonna n te titiraki Madam Speaker ao kanga iai nakoraoin kanga tangiran kanga te reitaki ae tamaroa bwa are bon iai kanga te kona n reitaki n taabo tabeua ao e raoiroi te tareboon ao iai taabo akana e buakaka iai te intanete ao manga ae raoiroi n te intanete ao manga iai ae nang buakaka n te tareboon. Ma tao e koaua n te keiti are tao i Abaokoro tao e koaua are bon I bon butia te Minita bwa Abaokoro ngaia kanga aio te Kauntira are e tekateka iai. tao n taai aika nako ngke bon iai ngkoa ana Antenna te Vodafone are e bon tei Abaokoro ao kanga akea te kanganga ae ti noria. Ao riki ngkana te Kauntira e rangi ni kainnanoaki

aron te mwakuri bwa are n taai aikai te mwakuri rinanon te intanete.

Ngaia are iai naba ara mitiin ni buumwane ao ai bon te kanganga ngkai bwa ngkana kona bumwane ai manga kakaean te *signal* kanga kona nako tao ai manga taben te tia mwane bwa kona manga otinako man ana aobiti ao n nako ni kakaea te *signal* ae tamaroa n taabo ake e na kona n raoiroi iai te *signal.* Ngaia arei bon uaana naba ma kaawa aikai ma e rabwa am kaeka te Minita ao ai bon buokana riki ao tao ai tera kawaekoaki n te tai n aron are ko kaeka n te tai aio. Ao ti nang noora nanom te Minita ni butimwaea aio ao tia bon kawenea bwa te bubuti nako nanon bain am kabwana anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao are e bon ongo bwanaau kaain te Vodafone ao CCK e kakawaki bwa ti na aki ti ongongo aio ma e kakawaki bwa ti nang kibaria. Ao e koaua I noora naba te kanganga bwa ti roko naba i Tarawateinaieta n taai aika nako ao ti noria naba bwa iai taabo tabeua ae e buabua iai te *signal* kona bae n nako tanrake ke tao ko nako tanrio ao e na bae ni manga reke raoi te *signal* ao tabeua naba te bong nako ao ti manga nako n akawa inanon naman Tarawateinaieta ao ti a manga aerake n teuana te atimwakoro ao e koaua anne naba n taabo tabeua kanga ni uakaan riki bwa kanga irarikin Nabeina ao e akin ang tamaroa te *signal.*

Ngaia are e koaua e aki koaua are e rangi n tamaroa are i buki riki are e nang raroa ma Tarawa ao ngkami ake kam bon kaan ma tarawa e a nang buakaka ami *signal* ao ngkami riki ae kam na riai riki n *advance* n aron tao te bumwane n te mitiin ao tera riki. E kakawaki akanne bwa ana waakirake naba nakon naba ae kataia ni waakinna te waakirake te *e-commerce* ma te *e-transaction* ma tera. Ti *note* am *concern* te Tia Tei ae ko karineaki ao e tao koaua tao imwin manga bwaranakon aio ao ti na manga karaoa ara maroro bwa tera raoi ngkanne ae kanga e nang aki manga mwarara bwa tera ae e na kona ni manga katamaroaki iai te waaki nakon te karikirake aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti; E rabwa te Minita akea buokan au titiraki Madam Speaker ma tao ai bon te kakaitau nakon te Minita ma ana Taan Mwakuri n norakin aio ao kibarakina naba ao norakin te kantaninga are e a tia naba ni mwaneweia te Minita are kai a tamaroa riki akana i buki ao e aera ngkai ngaira ae ti kaan kanga ti na nang tionako riki.

Ngaia are e aoria ngkai ko noora aio te Minita I a bon kawenea bwa bon te kabaebae nako nanon baim rinanon

am *Ministry* ao am kambwana akea mena iam.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa e a bane naba mai irou.

Tibiika : E rabwa ara titiraki anne e a bon toki buokana ao tia nakon are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Onotoa ao Hon.Taiaki Irata ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Taabeta Teakai te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri ibukin Kammwakuri ao Karikirakean aia konabwai aomata. E nakoim te Tia Tei.

BWAKA IA TAEKAIA ATAEIN ONOTOA AKE A NA MWANANGA BWA TAAN KINI UAANIKAI MAN TE LABOUR

Hon.Taiaki Irata: Ao aio ngkanne au titiraki nakon mwanera ae karineaki Hon.Taabeta Teakai:- *E a bwaka ia ngkai taekaia ataein Onotoa ake a tia aroia ian ana kanibaire te Labour n te kammwakuri itinaniku, ao a tuai man reke mwanagaia?* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Taabeta Teakai: Ko rabwa Madam Speaker imwain ae N na waaki ao ai bon te bwana ni kamauri ao te bwana ni kakaitau ibukin teimatoan te maeu ao te marurung nakoira ngkai tia manga karokoaki n te ingabong aio. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni Mauri. Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa:-

Taekaia ataein Onotoa ake a tia aroia ian ana kainibaire te Labour n te kammwakuri itinaniku ake a kinaaki n arana ae Work Ready Pool bon ti te arona naba ma taekaia taan kini uanikai ni kabane ke kaain ni kabane te Work Ready Pool are ngkai a bon bane n tiku ni kariaria kainnanokia mai irouia taan kammwakuri. Are n te tai aio moa e a bon mwarara man baenikai ni kaineti ma kangangan te mwamwananga ni irekereke ma te Covid-19 n aron ae ti bon bane n ataia. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa riki te Minita ae karineaki ao n ana kaeka ibukin kanga te titiraki are e a wai mai irouia ataein Onotoa. Iai are a bon kawarai ao iai aika a tareboniai, iai aika a *chats* nakoiu ngaia ae I riki n tabeka te kan kamatataaki. Ma e koaua n taai aika nako ao iai te kamwananga ae kakoaua aio te Minita, bwa anne kanga bon aia maroro ataein Onotoa nakoiu ae a taku bwa inanon 2019 ao a roko ikai ni karaoa aia kataneiai ao te kanganga ngkanne imwina ke a tia aia kataneiai are kanoan ana kainibaire te kammwakuri nako tinaniku ao a oaki n te aoraki n te Covid-19 te *lockdown.* Ao ngkanne a bon tiku iaon Tarawa n te maan are ana tataninga mwanangaia ao a bon

tang nakoiu ao ni kangai taraia ara Tia Tei ai aron ae tia bon tiku iaon Tarawa ao tia bon kabanemwane, ao n aron are a taungai naba bwa iai raoia inanon aia tai n reirei ni 2019 are a tia n reke mwanangaia n te kammwananga n taai aika nako aikai.
Ngaia are I butia te Minita e kona ni waekoa n noora naba riain mwanangaia ataein Onotoa aikai bwa a bon rotaki iaon Tarawa. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Taabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki ao Madam Speaker e kakawaki te kamatata bwa e aonga naba ni matata naba n te Auti aio. E na abwabwaki teutana ma e nang kakawaki te ongora iroun te botanaomata.

Te waaki n karinrin nakon te *Work Ready Pool* e bon teimatoa ni butimwaeaki. Kaain te *Work Ready Pool* aio a kantaningaaki bwa ana tia ni karaoa te *fitness test* ao te English test. Ibukin Onotoa ao iai te mwaiti ae tengaun ma teniman (13) waniman mwaane ao niman aine ake a tauraoi nakon te Work Ready Pool. Ma ana taninga taian te bokakano, e atonga te bokakano aio bwa e nanonaki iai bwa te bokakano bwa te *employer* ngkana e nang waakina ana kammwakuri ke ana aeaeki ke ana *recruitment* ao e bon mwakuri ma ara ake n te *Workd Ready Pool.* Ma ngae ngke ara ake n te *Work Ready Pool* ti taku bwa ngaira a tia aroia ma ni bane aroia bwa kaain naba te *Work Ready Pool* ma te *employer* bon iai inaomatana. Ni manga kona ni karaoa ana bokakano ike e a manga moan karaoa ana raumea. E bon tannako aron ana waaki te *employer* n te tai teuana ma teuana ao e bon tiku naba inanon baina ana waaki ni moan manga raumea ibukin manga moan taubwii ke ni katineia kaain te *Work Ready Pool* ake a tauraoi. E ngae n anne ao n te tai moa aio ibukin te aoraki ae te Covid-19 ao e tiku moa ngkai n aki waaki te RSC are i New Zealand. Te SWP are i Australia e nang tibwa waaki ae aranaki bwa te *restart program* ao titaketena ngkai moan Meei n te ririki aio ao e na anaia 216 ana Taan Mwakuri mai Kiribati. Ao I kukurei ni kaotia nakoim te Tia Tei mai Onotoa bwa temanna mai ibuakoia nakai ake bon taan kammwakuri mai mwaaina are a bon tia ni mwananga are ana Taan Mwakuri te naan *employers* ake a kainnanoi n te tai aio. Ni ikotaki ma aia bonus a tekeraoi ngkana iai te karinrin are imwina are iai nikiraia man 216 ngaia are a manga anaaki kaain te *Work Ready Pool* are e a tia n raumeaia te *employer* bwa a kariaikaki mwangaia.

Ni kaineti riki ma ana titiraki MP Taiaki Irata ao ngkai a mena ngkai n te *Work Ready Pool* tengaun ma teniman. N ara taumwii ao iai kaain Onotoa ngkai aika a teimatoa ngkai ni mwakuri, iai aika tengaun ma teniman naba kaaina aika a mwakuri i Australia ao i New

Zealand. Iai mai mwaaina naba aika a tia ni mwakuri ae onoman (6) mwaitia ao kaain te *Work Ready Pool* ngkai aika a tauraoi tengaun ma teniman. Ngkana ko tangira te *information* aikai te MP ae ko karineaki ao I kukurei n *share* ma ngkoe ma ibukin kanganga n taai aikai ao anne ngkai te bwai ae riki bwa ibukina bwa te aoraki aio ngkai e rawata kanganga n aron te mwamwananga bwa ngkana a mwananga ara koraki aikai ti na manga *pay* naba aia *quarantine* i Biiti are te 14 te bong e riaon $3 tabun te ngaa ma ti na kataia ni kakaea angana ngkana arona bwa e reke riki angana nakon taai aika ana roko. E rabwa.

Tibiika: E rabwa te Minita ao tia kanakoa riki nakoim te Tia Tei mai Onotoa buokan am titiraki.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ngkoananoa naba ko ti kamena naba buokan au titiraki ti uoua ao e a toki naba ngkana I kona ni ikotia riki.

Tibiika: Ngkoananoa I aki kona ni uringa are bwain ngkoananoa ma tia bon *stick* nakon teniua ngkai am kauoua n titiraki.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker bwa are ko ataa te *issue* aio e nang korakora aron tobwaakina. Ngaia are I tangiria bwa e na reke riki au tai nakon are onean mwiin ngkoa are koa ti katokai naba n au titiraki ibukin are anakin te takataka. Ma e aoria buokan au titiraki I karabwa moa te Minita kee bwa e a tia raoi n raranga aron te kanganga n te aoraki ae tia wenenako ma ngaia e a maan. Ao natin Kiribati ae a bon tataninga naba mwanangaia riki nakon au abamwakoro ae Onotoa ao I karabwa bwa ngaia e bon reke naba bwa iai naba kaain Onotoa ae a tia ni mwakuri n te *scheme* aei ao iai naba are a *standby* a tataninga tao tengaun ma teniman. Ao I karabwa te Minita ngkai e a tia raoi ni kabwarabwara ao I taku bwa te kantaninga bwa ngkai a bon ongora ataei aikai ao ana kukurei n te babaire.

Ngkanne kanga I taraa ngkanne ngai ngkanne buokan au titiraki are ibukin are ngkana arona bwa e a toki te Covid-19 I kan ataia bwa tera ngkanne kanga ana iango ke ana babaire are e na karaoia ana Botaki ni Mwakuri te Minita ae karineaki man te Labour bwa tera ngkanne aroia te koraki ake a ibetutu ngkai iaon ana riiti, ti aki ti Onotoa ma mai Makin nako Arorae ni ikotaki ma te Aono n Raina.

Ngaia are I a kawenea bwa te kan kamatata nakoim te Minita ae karineaki bwa tera ngkanne ana anga ibukin kamwanangaia ngkanne ataei ake kanga a tataninga ngkai te kammwakuri. Ao irarikina Madam Speaker e koaua ti ongongo naba bwa iai te koraki are a oki ao ana manga anganaki aia bonus. Ngkana a oki ao a kona ni kaira aia bonus. Ao te Bonus anne kanga iai te

kauntaba ma kanga ami babaire are kanga te ibukin te kamwananga. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Taabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki ao n aron am titiraki are ngkana iai te kauntaba ma te bonus I taku bwa bon akea bwa n taai nako n tuan te kamwananga ao e na riai ni iraki nanon te *employer* bwa te *employer* ke a mwananga Taan Mwakuri ao e a noori naba aron aia mwakuri ao ngaia anne bukina are e angania te *bonus* bwa e aki manga tangiria aomata riki irarikia bwa e bon tangira aron ana mwakuri te aomata are e mwananga. Ngaia are e bon anganna ana bonus, ao te bonus anne e na bon riai n ira te aomata are anganaki ana bonus anne raoi kabwarabwaraana. Ao e bure bwa ngaira ti na manga totokoa te aekaki anne bwa are te *employer* e bon inaomata n aron are I a tia ni kabwarabwara.

Ngkana arona bwa ngaira ara *Work Ready Pool* e a tauraoi ao e a roko ana aomata te *employer* akea ngaira ara anga ni manga anaia ara aomata ake a tauraoi bwa are manga iai aron ana kainibaire n aron are e kona ni kangai '*I tangiria bwa ana biri n te ananau arei 2 te kilometer* ngkana e aki bwaai e aki bwaati' e a manga bon raumea ana aomata are e tangiria.

Ngaia are ara *work ready pool* akekei a tauraoi tia manga nanokawaki bwa ngaia a manga aki bwaati n ana raumea are imwina kanga anne ngkanne ngkana e buoka te titiraki ao e rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te katenua n tai te Tia Tei mai Onotoa.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa I nang karabwa te Minita bwa e nang matata are e taekinna ibukin te kammwakuri aio te Tia Babaire. Ma I ataia bwa a rangi ni mwaiti ngkai ataein Kiribati are a tataninga aia tai bwa ana mwananga n te kammwakuri aei. Tao te RSC ke tao terana riki, ao iai are teuana are ibukin tararuaia kaara. E ang te mwakuri n te Utero ma tera ae ngkanne n aron are kanga a iangoia bwa tera raoi ana iango ana Botaki ni Mwakuri ni kaitara ngkai rikiraken te roronrikirake ae akea aia mwakuri. Iai kanga ana reitaki ma te Komete, I ataia bwa iai te Komete n te Auti n Tei are tao iaon kawaina, kabwara au bure ma ngkana arona bwa tao e na ibuobuoki riki aio n taraakina riki n taai aika imwaira.

E ang, are e na kawaekoaki riki aron kanoaia te nati ni Kiribati ae e korakora iaon abara ao akea aia mwakuri n aron ae ti ataia bwa ni katoa tai ke ni katoa ririki ao te katautau e kaan $2 te ngaa ngkana e kona ni kaetia te Minita n te Botaki n Reirei, ataei aika a otinako ao akea aia mwakuri. Ngaia are tera ngkai kanga ana iango ana Botaki ni Mwakuri te Minita ae karineaki ni

kaitara ma rikiraken te roronrikirake ae akea ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Taabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua e rangai n rawata ara iango ao ara kataratara nakon taai aika ana roko. Ao ngkana arona bwa e waekoa ni uki te *Boarder* ao anne bon te moanibwai ae ti na nako ni kakaai mwakuri riki itinaniku ibukia ara botanaomata, riki e koaua ngai au botanaomata iaon TUC moan te rawata ao anne te bwai ae kanga I rangi n taraia n taai nako ao I kakaai angaia, ao anne ngkanne au *first priority* ngkana arona bwa e uki te *boarder* ao kam na mimi bwa bon ngaira taan moan roko itinaniku ni kakaai mwakuri aikai bwa e aonga n reke te mwakuri ae na rawata riki nakon taai aika ana roko. Iai ara katautau bwa ti na kataia riki ni karokoa riki ieta te mwaiti are e na nako ni mwakuri i aban tinaniku. E rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao ngkai e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Willie Tokataake te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN RIKI KAROKOAN TE BWAA NAKON ABAMWAKORO RIKI BUTARITARI

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai taekan au titiraki:-

E kona te Minita ae karineaki n reitaki ma te Koil ni kakaai riki anga ni katamaroa karokoan te bwaa nakon abamwakoron nako ao riki abara ae Butaritari? E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

E ang I kona n reitaki ma te Koil ibukin kakaean anga riki ni katamaroa ni kaineti ma titiraki ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa kaekan au titiraki ao e koaua kanga I bon korea au titiraki aio ni kangai ma I kantaninga te aekaki ni kaeka ae kangai I nang kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Butaritari temanna bwa ti a tia ni waakinna bwa te Koil iaon katamaroan aio ao aio bwa e koaua te kanganga aio Madam Speaker kanga bon te kanganga ae e nang bongata ao ti aki n ti ana tai te Tautaeka ma ngkoa e tuai man reke

angana. Ao te bwai ae riki Madam Speaker bwa ngaira kaain te itera Meang ao tao e koaua rorokon te kaibuke riki i abara moan te kanganga e roroko bon ara kaibuke ae Tekinati ma e rangi ni kanganga ni uouota te bwaa, bwa are kanga e bon ti uotia riki bwatintia.

Ao iai taai akeke e bon kaan uoua namwakaina n tare te bwaa ao e a bon nang okioki ngkai te kanganga aio. N te ingabong aio Madam Speaker bon imwain ae I tabeka au titiraki aio ao I a manga ongo bwa kanga e a manga tare naba te bwaa. Ao tao e na manga maan ra ariki.

Ngaia are kanga bon te bubuti ao e koaua ti aki kan rabakau nakoia Taan Mwakuri bwa are a bon rabakau aron aia itera ma iai riki te anga ae kanga e na bon kona riki n tobwa te bwai aio. Are tao a bon mwatai n ataa itera aikai tao a *schedule* kawain te kaibuke ae tao te *forecast* ae inanon onoua namwakaina ae a bon mena naba ni kangai aio ae na tare iai n te tai arei, Butaritari ke tao Makin ke te mena ao e a waaki nako naba ke e kanga arona. Kanga I kan bubutia te Minita tera raoi ngkai iai ae a mwakuri raoi inanona kaain te Koil aei n aron ae kanga te kanganga aio e a bon okioki ao tao bon te bwai ae nang okioki iai bwa are mwaitin ngkai te booti ao te rebwerebwe iaon abamwakoro ao riki n ara tabo naba ae Butaritari e a bon rangi n rawata. E a bon kuri naba ni katoa kaibuke Tekinati n toka n te rebwerebwe ae bon kaniia te 10 te rebwerebwe ni katoa tai.

Ngaia are kanga bon iai norakin ae nang birirake te bwaa, ao N na ti bubutia riki te Minita iai ae bon tia ni mwakuri iaona te Koil ke tao n ai aron aia kakatautau ibukin babairean rokon te bwaa iaon abamwakoro ao riki bon i abara ae Butaritari. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa te Tia Tei ae karineaki te Tibiika ni buokan ana titiraki ao eng e koaua bon iai ana kataratara te Koil ngkai ae tabe n taraia. I kukurei n taekinna bwa teuana mai ibuakona ae kanga iangoia ae kanga tera arana kanga bwaai ake kanga ngkai riki. Kanga iai ana kataratara are ngkai riki ao are kanga i Nuka ao ae e a raroa riki. Ao ibukin ae ngkai riki ane e tabe ngkai ni kakaea ana reitaki ma te naan kaibuke ae na karaoa te bwai are aranaki bwa te *contract.* Bwa are ara kanganga iai te bwaa iroura ma ti aki kona n nikiria itinanikun Tarawa bwa are akea baona. Ao baona e a manga aki tautaekanaki baona inanon bain tao te Koil ke au *Ministry* bwa e bon mena irouia te naan kambwana ake bon aia kaibuke ao ngkanne ti butia bwa ana nako tao ti na katoka ara bwaa irouia ao a manga taku bwa akea moa kawaira moa ngkai toa nako Butaritari bwa ti na nako moa ni kangai.

Ao tao n tabetai a manga toka ara bwaa iaona ke tao a nang toka ao a manga karautaeka ti karautaeka moa bwa ti na nako ni kakaae. Ngaia are a rangi ni bati bwaai aika a reke nakon aio ma iai ana babaire te Koil ke iai aia kataratara ma te kambwana teuana ae te kambwana n takataka a iangoia bwa a nang bon karekea aia kaibuke ao a nang bon kona ni uouota te bwaa nakon anne. Anne kanga tao ae i nuka riki ma ngkai ae a tabe n ti kakaea moa ane kanga ana *contract* ma bon akea te bitineti ni kaibuke teuana ae tauraoi ni karaoa ana *contract* ma te Koil. Bwa are a maaku ian are ngkana arona bwa aki kona ni karaoa nanon are te *contract* ao are a nang katuaeaki tao ngaia anne bukina are e aki kona iai, ao ae a bon tabe naba n te tai aio ni kataia ni kakaea angan ni ibuobuoki kaain te Koil iaon aio ke are i nuka riki n aron are I taekinna te kaibuke ma e tabe ni iangoa aia kaibuke ngkai tewaana iaon kawaina ni barongaaki aron aia kaibuke aio, bwa are aongkoa ngkana e a nang bubura ao e nan ang ibuobuoki. Ao iai naba ngkai ana buoka Tiaina are teuana te take ao tewaan te bwaati are are e nang buburakaei are aongkoa e nang katokaaki te naan bwaa iai nako ao kaako ao a toka te naan takataka n oki ma tera riki ao akanne naba iai are kanga i nuka riki. Ao tao e ananau riki teutana ngkanne are e nang bon iangoaki are e nang bon kateaki te naan tangke aika a bubura tao n taabo akeke are e a karaoa ngkai te kamatebwai kaain te Koil ni kakaea kanga tao mwaitin te bwaa ae kabaneaki n te aba teuana ma te aba teuana ao ngkanne ana kona ni katei te naan tangke aika tau buburaia n te aro are e kangai e nikira te bwaa ngkai ao teniua te namwakaina imwina ao e nang tibwa manga kona n nikira te bwaa. Ao anne naba teuana aia iango kaain te Koil are ana tabe ni iangoia.

Iai kakatai ngkai ane e na karaoaki i Tabiteuea Meang are e na karekeaki teuana te tangke are 20 te kilolitre buburana ao anne ngkanne are aongkoa ai nnen naba te benzine ao anne ae iaon kawaina naba n rinanoaki.

Ngaia are akanne kanga e aonga e ota te Tia Tei ao e ataia ae iai te kakamwakuri ae e a tia n karaoaki ao aikai bwaai aika a kataaki ni kakaeaki angaia ni kawaetataaki n te tai ae waekoa. Ma au kantaninga e na ibuobuoki teutana aio nakon te Tia Tei ae karineaki ao ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa te Minita ao I taku bwa e matata bwa n aron are I taekinna kanga ti aki kan karokoira n aia mwakuri Taan Mwakuri bwa are a bon rabakau riki. Ma ti na kakaoti nakoi riki te naan rongorongo bwa n te aro bwa ngkana atai riki rongorongo ao tao a kona riki ni manga katai riki itera tabeua.

Ao te kanganga teuana ae ti noria Madam Speaker bwa ngkana bon iai ara turam ae ti kaokia ae tebubua ao ara ota bwa bon tebubua naba ara bwaa ae ti tangiria kee, ao ngkana e kanakoaki ao ti 70 ke 40. Ngaia are anne te kanganga ae e rereke bwa are kanga bon iai are bon mwaitin ara bwaa are ti taneiai inanona ao ngke e nako nakon te mena ao tao a manga kanakoaki nakon abamwakoro tabeua ngke tao e aki rereke kawain te kaibuke nako abara te Tia Babaire. Ngaia are kanga bon ti te bubuti bwa iai ana kantaninga tao ngkana ngaia bwa tao te kanganga te turam naba bwa are kanga ti ataia ae bon te turam bwa are angin te tai ngkai ngkana e roko ara bwaai ao bon ti 70, ao i 70 iaon Butaritari e aki reke 3 te wiiki ao e bane. E a bon rebwetata naba ni karokoa e bane. Ao bon te kanganga naba teuana bwa naake taan bitineti n te bwaa a moanna ni bwara nanoia iai bwa are e titebo bwa e nang akea te *competition* irouia bwa are e a tibwaaki te bwaa n te aro are ti uoua te turam te *outlet* teuana ma teuana ma teuana. Ao ko ataia bwa iraua am raka ae reke man teuana te turam $20 tabun te taara. Ngkana kona bon *operate* raoi bwa kanga te bitineti ae kanga e na rangi ni maeuraoi. Kona tangiria ni kaboa nako te mwaiti ae 60 te turam n teuana te ririki ao tao e a tibwa rereke teutana am raka. Ngaia are ti na kataia ni kaunga te kantaninga ae kangai bwa tao te kanganga ae taekinna te Minita ae te naan kaibuke, ti namakinna naba ngaira bwa I taku bwa te kanganga n tabetai kanga bon mwaitin ara bwaa are e okirikaaki n te turam ao are e kaokaki ao e otanaki e a manga aki roko ngkanne bon mwaiti ara turam are ti kaoki.

Ao tao ngkana e kona naba n noora iterana aio te Minita ae karineaki ao Taan Mwakuri n te Koil ti na bubuti nakoia bwa tera ngke arona bwa e bon kaokaki are bon mwaitin am mena ao ngkana tao e a bon rawata riki te turam inanon baia tao a karaki riki bwa a nang rawata ara bitineti ngaira ae a tangiria ni karaka tibwaia ni kaboa riki aia bwaa bwa are e titebo ma e a koonaki naba n ti te mwaiti arei te Tia Babaire. I a bubutia riki te Minita ao e koaua I kabwara bure bwa ti aki kan rabakau nakon te waaki ma ti na ti kaokaotinakoi rongorongo ake ti taku bwa e na ibuobuoki nakon katamaroan riki te bwaa bwa are kanga ai bon ngaia ngkai aron maeura bwa are tia akawa iai ao ti mwananga iai, ao tera riki Madam Speaker ao e rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa te Tia Tei ae karineaki te Tibiika ao e koaua tia kataia ni ibuobuoki ma I taku bwa kanga n taai aikai ao e nang moanna kanga n toki te kanganga ae te turam, bwa kanga n aron kaongoau irouia kaain te Koil ao e titebo ma e a rawata ngkai te turam inanon baira ao ae a tabe naba n roko te naan turam aika boou ibukin onean mwiin

ake tao a raran ke tao aera. Ngaia are bon iai kanga te kantaninga bwa e na kataaki ni katokaki. Ao ngkai bon te kantaninga naba iroun te Koil e nang bon kataia naba bwa ngaia ni bon are I taekinna e nang bon kataia n angan te abamwakoro teuana mwaitin te bwaa bwa are a moanna ngkai n ataa bwa terana ana *consumption* tao Butaritari tao irabwii te turam. Ngaia are ngkana tao 100 te turam are a tangiria e na bon kanakoaki 100 te turam kanga te aekaki anne. Kanga iai ngkai aia tamnei are a tia ni kawenea ao ana keiaki ni manga kataia ni bubutia bwa a nang keiaki ni katekei nanon aia takete ake a tia ni iangoia n aekakin katoan abamwakoro ni kabane ma mwaitin te bwaa are kanga e na bon tau ibukin tao teuana te namwakaina ke tao teniua te wiiki, n te aro are e na aki kona ni manga tare. Ao anne ngkai kanga aia takete kaain te Koil bwa ana keiaki ni kabebetea te tare bwa are n aron are I taku bwa n tabetai ao a manga katoka n te kaibuke e a manga katokia te kaibuke bwa tao e aki kona ni uota 100 bwa e a ti kona ni uota moa itingaun bwa tao e a rangi n rawata te kaako iaon te kaibuke arei ao baikara riki. Ngaia are tao e kona n riki naba anne ao tao ana bon riai ni kanakoaki 120 turam ma te kaibuke e nang karautaeka bwa are iai te kaako iaona ao e aki kona ni butimwaea te turam ae 120 ao ko na tao ni uota riki tao 80 kanga te aekaki anne.

Ngaia are tao a kataia ni kabanea korakoraia ni karaoa te reitaki ae te maroa n te naan kambwana ni kaibuke bwa e aonga kanga ni bebete riki aron karokoan te naan bwaa iaon abamwakoro ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon.Tinian Reiher: Madam Speaker kanga ai bon akea ma I taku bwa ai bon te karabwarabwa nakon te Minita I taku bwa a unga nanora n ana kaeka te Minita are kanga iai taian taratara are e kaan riki ngkai ao tao nukana riki ao iai ngkanne are kanga e a raroa riki. Ao e koaua ti na kaungaia Taan Mwakuri n te Koil bwa e aonga n ae kona n rangi ni katamaroa bwa are tao aio bon te kainnano teutana ae kanga e rangi n tabangaki ao tao bon ti aki ti ngaira kaain Butaritari. Ao e koaua are ngkai bon ti au kaongora nakon te Minita bwa are aonga n are tao a ongora naba kaain te Koil ao e kan bwii naba ara karikirake n te bwaa aika ti mwanenna ngkai man te *small grant* aika a boou, ao aia waaki te naan kaawa ake a tangiria ni bon karokoa naba te bwaa ae tekateka inanon aia kaawa.

Ngaia are tao aio e na rawata riki aron kainnanoana n te aro ae ataia te Minita ao ngkana tao ana iango are n aekakin are i Tabiteuea Meang are ngkana iai ae e na tei n te itera Meang e a kateia i Butaritari bwa tia tibwa te bwaa ngkanne nakoia kaain

Makin. Bwa are a kaan nakoira kee kanga ti te bubuti nakon te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao e bon eti bwa akanne bwaai aika ana taraaki ma I aki kona ni kangai bwa ti nang bon ti kateia naba i Butaritari ao ti aki i Makin ao tia kataia n raa arei bwa are akanne kanoan ara takete ma are bon iai teutana baen ane i Tabiteuea Meang ma ae a tabe ni kakaea angan katamaroana ngkana e tia arei i Tabiteuea Meang ao a kataia naba ni kanakoi nakon taabo ake kanga e nang korakora riki te kang bwaa iai, tao e nang korakora riki kabonganakin te benzine ao kanga bon ti te *benzine* riki ngkai ae rangi ni korakora kabonganakina bwa are e rangi n tira te rebwerebwe ao te naan *motor* ibukin tea kawa, ao ngaia bon anne te bwai ae na taraia te Koil ao I taku bwa anne bon inanon aia kataratara. Ao e rabwa ana ibuobuoki te Tia Tei ae karineaki ao I taku bwa a bon kakauongo naba ngkai kaain te Koil ibukin katokan te kanganga ae ti mena inanon n te tai aio ke tao ae rangi n onimakinaki n taai aika nako. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Martin Moreti n te Minita ibukia Aine, te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi e nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN RIKI TE BWAKA MWANE NAKOIA KAARA ARE $100.00 NI UOUA TE WIIKI

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao tao e kakawaki naba bwa ti na manga kamaurira inanon te ingabong aei ana kamauri Makin are te moan aba mai Meang te Tia Babaire, n anga bwanaara ae mwaitoro nakoimi, nakoim te Tibiika ma Taan Mwakuri, te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao bon ngaira Taan Tei ma kaain Kiribati ae ongora n te tai aio kam na bane ni Mauri. E koaua e kangai te titiraki aio te Tia Babaire te titiraki nambwa 53:-

Teuana mai ibuakon ana motinnano te Tautaeka bwa e na katamaroa riki te bwaka mwane nakoia kaara bwa te $100 te taara ni katoa uoua te wiiki. E kona te Tautaeka ni kakoroa nanon aio taiaoka? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te titiraki mai iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Makin, ao imwain ae N na kanakoa naba ana kaeka te Tautaeka ao I kan kauntaba ana kamauri ma bwanaan Aranuka te rikia n Aranuka ni kamauria naba te Tibiika, te Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti ao kaain te Auti ni

Maungatabu aio ni kamauria ni kabane kam na bane ni Mauri.

E koaua aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka n te tai aio:-

E a tia te Tautaeka ni katamaroa ana motinnano nib waka mwane nakoia kaara ae $100 te taara ni katoa uoua te wiiki nakon $200 te taara ni katoa namwakaina n aron ae waakinaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi ni kaitaua te Minita n aron ana kaekaeka te Tia Babaire are ni bon ongoran te botanaomata ao e bon teretere bwa $100.00 te taara ni katoa uoua te wiiki te Tia Babaire. Ao e aki kangai te Tautaeka bwa $200.00 n teuana te namwakaina. Ao aio ngkanne bukina te Tia Babaire ngkai ti tabekarake te titiraki aio bwa ana titiraki naba te botanaomata te Tia Babaire. Bwa a kan ongora bwa a bon tia naba ni karaoa naba aia mentere. Bwa ngkana ko karina te namwakaina inanon te ririki ao e rangi n teretere bwa 12 te namwakaina. Ao ngkana kona ana te uoua ni wiiki inanon te ririki te Tia Babaire ao 26 mwaitin te uoua ni wiiki. Are n nanona ngkanne bwa ngkana e na reke aia mwane kaara aikai ao ngkana 12 te namwakaina ao ngkana ko kamwaitia ma te $200 n taara ao e na reke $2,400 te Tia Babaire. Ao ngkana koa manga kamwaita 26 te wiiki man te $100.00 te Tia Babaire are bon te motinnano anne ao e na reke $2,600 te Tia Babaire. Ao aio ngkanne are a bon tabekia nakoira ao a butira kaara bwa a kan ongora ngkanne bwa are nanona ai $200 te taara te nikira te Tia Babaire. E kona n noora riain riki aio te Tia Babaire te Tautaeka taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua ti noora naba te itera anne. Ti noria ae iai te raka ae $200 te taara ma iai ara babaire ae ti iangoia bwa e na bwaka n te ririki aio ma ti na barongaia ao tia manga kanakoa. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao kai are e a matata ngkanne iroun te Tautaeka ma te Minita ma ana Taan Mwakuri bwa ngaia a na aki raraoma kara bwa e na bon reke te $200 te taara are ngaia are kanga a nano uoua iai te Tia Babaire. Ma ngkai e a bitaki nakon te namwakaina ao a noora naba anne kaara te Tia Babaire ao ngaia are ko rabwa te Minita ma am Tautaeka bwa ngkana arona bwa e na kona n oki te $200 n taara anne te Tia Babaire.

Ngaia are ti na butia te Minita bwa tera ngkana e kona noora aio bwa are kanga tao kanoan naba te ririki ae nako te Tia Babaire. Bwa are e bua naba $200 n taara naba nakoia kaara te Tia Babaire, ao tera ngke a kona naba n taraa naba kanoan te ririki ae nako bwa e na reke naba anne nakoia te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki tia kaeka n aron ae te ririki aio kanga iai ara baronga nako iai ana kabwakaaki ao n te ririki ae nako I ti kan katerea te Tia Babaire bwa tarakin te ririki kanga e aki taraa ni kaineti ma ara motinnano ke tao ara *back pay* are ti karaoia kanga n te ririki ae nako. Bwa ara *back pay* are ti *start* ngkoa n Tebetembwa ao tia *start* ni kangai ao titebo ma teniua te bwakabwai are e mena i moan September nanona ngkanne kanga e taraa n aki reke ngkanne $200 n te ririki ae nako bwa ibukina e a bon tibwa start te $200 n te namwakaina are Sept ao ara *back pay* e *start* man Tianuare nakon Aokati bon ti $100 ni karokoa Aokati ao n Tebetembwa ngkanne e a tibwa start are $200. Ao te bwakabwai ae kanga teniua inanon te namwakaina ae Tianuare nakon Aokati ao akana a bwaka ian Eberi ngkoa tao Tuun ae teniua iai te bwakabwai, ngaia ngkanne kanga e aki ngkanne *flow* te $200 anne bukin kamatataan te ririki ae nako. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao are ti aki kauntaeka bwa te ririki raa ae e na mena ma are ti na bon bubutia te Tautaeka bwa tera ngke e moantaaia kabwakakin aei te Tia Babaire bwa are tao a bon tia naba ni karaoa aia kamatebwai naba ara kara aikai ao ti na butia riki te Tautaeka bwa tera ngke e moanibwaia aio inanon te tai ae waetata te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki ao n aron are ti taekinna e rawata ara nonori iaon aio ao ngkana tao I kan kakina teutana nakon te Tia Tei bwa e aonga ni bon rau nanoia ao e rau naba nanoia unimwane akana tao a ongora are bon iai ara kataratara ngkoa ae ti kona ni kabwaka n te Christmas ao iai teuana te *option* ae ti kona n taraia ni bon te bwakabwai are teniua inanon te ririki aio bwa iai ae Turai ao iai ae Ritembwa. Ao akanne kanga te naan *option* ae ti taraia bwa ti na kona n taketena are $300 tao n namwakaina akana uoua akanne ke tao bon $200 n teuana te tai n te namwakaina teuana are ti taku bwa ti noora riaina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a bon boo nanon ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te

Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Boutu Bateriki te Minita ibukin te Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia Tei.

KAREKEAN RIKI TEUANA ANA MATAWARIKI ABAIANG

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao I kan anga bwanaau ni kamauri ma kaain au abamwakoro ae Abaiang n te ingabong aio ao nakoira ni kabane kam na bane ni Mauri. Ao e kangai taekan au titiraki are iaon te Ota Beba nambwana 8 :-

E kona te Tautaeka ni karekea ana matawariki riki teuana i Taburao ngkai e a nang noraki kainnanoana? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei karineaki mai Abaiang :-

Te Tibiika e rabwa te Tia Tei ae rine temanna mai Abaiang ian ana titiraki, au kaeka Eng e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni ibuobuoki nakon riaina. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa buokan kaekan te titiraki arei iroun te Minita ae karineaki ao e koaua tao N na ti karaki teutana ibukin buokan au titiraki e aonga n ataia te Minita bwa tera te bwai ae riki i Abaiang ngkai nakon ara matawiriki ngkai nakon are mai mwaaina. Ara matawariki are mai mwaaina e a uruaki akea rabwatana, ngaia are kanga I bubuti riki teuana. Ngkanne n te tai aio ngkana a kabureaki te koraki ake a riki n te mwakuri ni kakeru ma n raa tao koa manga nanoangaia bwa a tamwarake n te nii nanona a kabaeaki baia ao a manga tamwarakea te nii bwa are e a kabuebue, ngkana e a bong a manga bwakaraki n te karau ngkana e bwaka te karau. Aio e na kananokawaki ngkana arona bwa am kaeka are te kabanea are ngkana e nakon riaina. I kan kamatataai ngkanne te Minita ae ko karineaki e kona n riki aio bwa kanga ai bon te bubuti bwa are a kaawa naba aomata bwa are nakon te Minita e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki ao e rabwa e koaua ae Abaiang teuana mai ibuakon ana *priority project* ngkai te Police and Region ma e koaua tao ti na kataia ni kamwanangaia kaain te *Works* ni ikotaki ma kaain au Botaki ni Mwakuri n nako noria ao tao ngkana e kona ni karaoaki te katamaroa nakon ae te mena aio te Tia Babaire ao tao e bon kona n raa, bwa are bon iai aia nikira ni mwane iroura kaain Abaiang. A bon buoka moa te kanganga aio kibara karaoan ao

katian te *prison* aei ma e bon aki kona n reke uoua bwa bon ti teuana are bon iai aia *priority project* are teuana are anne ngkanne are boou are bwain Abaiang.

Tibiika: Te Tia Tei mai buokan am titiraki.

Hon.Betero Atanibora: Ao e rabwa buokan kaekan te titiraki iroun te Minita ao e koaua eti e rabwa ngkai tao e aki kona n reke karaoakin teuana ae boou ma tao e a manga oneaki are teuana are e a bon uruaki arei. Tarana ngkai e a bon kamwengabuaka are teuana arei bwa ai bon te uruaki kakaiaki. Ma ngkana arona bwa e na karaoaki I aki ataia ngkana e na roko n te tamaroa. Ao e koaua ngkana tia manga taraa te aba ae Abaiang e rangi n abwabwaki. Ao ngkana e kona naba bwa iai naba ana keiti ae tia ni uotaki n te bure bon mai meang te kakiriwe mai Takarano ao e nako ni kabureaki ni kawan te tua ao e aoia ae e a manga bwaka man te rebwerebwe e a manga ikoaki e a manga nikiraki n te Onaoraki.

Ngaia are anne tein naba te kanganga i abara ao e koaua e a bon rangi ni mwaiti ao tao riki ngkai n te tai aio. Ngaia are tera ngkana I kona ni bubuti bwa e kona te Minita ni kamatata bwa ni ngai are ana mwananga kaain te MISE ma ana koraki n nako n noora te kataratara ao ni karaoa te *planning* ma kaain te Kauntira. Bwa aio ti kakoaua bwa aio bon aia titiraki kaain te Kauntira ae a kawaerakea bwa ti na tabekiarake.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua bwa ngkai e bon tabekia te Tia Tei e koaua kainnanon Abaiang ao e koaua are I a tia ni mwaneweia bwa e na iai te kona ni katamaroaki n te onibure aio ngkana arona bwa a bon kainnanoia raoi kaain Abaiang ao I a tabekia te Tia Tei ao e koaua ti na kibara aio. Ma ae I kananona are teuana are bon te *priority project* are bon ami oo ni bure naba are e na rin naba inanon ami *server* inanon te *police* are e boou. Ma ti mena moa e na ti buoka ami kanganga, bwa ti na kibara aio bwa e na karaoaki ao e na noraki iai ao e aoria n ae moantaai n tia ao n tobwa naba ami kanganga kaain Abaiang. Ko rabwa.

Tibiika: Am kabanea n titiraki te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa ai bon taeka ni karabwarabwa nakon te Minita ae karineaki n ana kaeka nakon ana kainnano Abaiang n te tai aio ao e koaua tia kantaningaia bwa nakon ni ngai are e na kamwanangaia ana Taan Mwakuri bwa e aonga n ae tia manga reitaki ma kaain ara Kauntira bwa a manga butimwaia te koraki akanne akana a na roko ni karaoa te kataratara. Bwa ti aki kona n ataia bwa tao manga te ririki ae na roko ao manga iai aika ana manga kabureaki naba ke tao e

mena tao ningabong ke tao ni ngai. E koaua e a rangi ni mwaiti i Abaiang ngkai te mwairiri ma baikara ao irarikina te aba ae bubura ao uoua te reirei te kauarinan kanga teuana naba te tabo ae e riai n rangi ni kawaekoaki n tararuaki. Ngaia tera ngke e kona ni kabaitia te Minita ni kamwanganaia kaain te MISE n aron are e taekinna ni ikotaki ma ana Taan Mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ae karineaki ao e koaua I a tia ni mwaneweia ae a nang tauraoi kaain au Botaki ni Mwakuri n taai nako kanga e rangi n tatauraoi n taai nako ma ngkanne bon ti te kanganga mai irouia kaain te MISE are a na noora te tabo anne. Ao ngkana arona bwa e na akea te kanganga nakon te wiiki ae na roko ke are imwina e a waaki naba buokan am kanganga aei te Tia Tei ao ae a bon ongora naba kaain au tabo ni mwakuri te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki Hon.Terieta Mwemwenikeaki te Tia Tei mai Tarawateinaieta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Martin Moreti te Minita ibukia Aine te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi. E nakoim te Tia Tei.

KOREKOREAN KABWAKAAN AIA MWANE TE KORAKI AKE AKI MWAKURI IROUN TE TAUTAEKA

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ai bon tibwa au moantai naba n taetae n te moaningabong aio ao I kan reitai naba ma kaain abau ae Tarawateinaieta n tabeka aia titiraki n te moaningabong aio ao bon te bwana moa ni kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane ao ai Taan Tei ao n te tai aio ao I a kukurei n taekina au titiraki ae kangai:-

Bwa bukin tera e teimatoa n tiatianaki ao ni korekorea aron kabwakaan aia mwane koraki ake aki mwakuri te Tautaeka? E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta temanna ao aio ngkanne kaekan ana titiraki:-

Bukin tiatianakin ke korekorean kabwakaan aia mwane koraki ake aki mwakuri bon ibukin barongakina raoi ni kaea nanon ara motinnano ae te bwaka mwane ni katoa namwakaina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: I karabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka nakon te titiraki ao imwain ae I tabeka au kauoua n titiraki ao bon te karabwarabwa naba ae raka nakon te Minita ma ana Taan Mwakuri n aron aia kekeiaki ni mwakuria te motinnano ae n au koaua e bon nang buburakaei naba aron kakoroan nanona. Ma e teretere n ana kaeka te Minita are tao bon bukin tiatianakina bwa bon kanoan riki te barongaaki. Ao tao te kan matata bwa are ti ataia ae buburakaei kanoana ma tia kan ota bwa tera riki mwakuri akana kanoan barongakina riki. E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua n aron are ti ataia ao e bon rangi ni mwaiti te baronga ibukin te bwakamwane aio ao kai ti kakoaua bwa e bon rangi ni booureirei, ao aikai aron baronga ae iai ara Komete akana ti a tia ni kateia nanona te *MWYSA,* te *Finance* te *Bank* ao e raoraonira naba n tabetai te MIA ibukin *outer Island* bwa aikai bwaai ae kanga ti tataraia inanon te tai teuana ma te tai teuana ma teuana, bwa are ara bwakamwane e a riai n teretere are katoa namwakaina, ao aikai bwaai aika ti barongaia ni katoa tai, ti na taraia bwa e na tau te mwane iaon aba, tenan mwane ni mwakuri, ti na taraia naba bwa e na tau te mwane n te Bangke ngaia are raora naba te *Bank*, n te tai are e *due* iai te bwakamwane tao n te namwakaina teuana, ti na taraia bwa e uara ana mwane te Bangke e tauraoi ke e aki, ni kaitara ma tao te mwaiti ni mwane ae ti kainanoia,

Tarakin tao baon tanan *RPC* nako aonaba, ti kakoaua bwa n taai aika nako e a tia n *down* wanikiba ma taian raa, ngaia are akane itera ae I taku bwa e rangi ni mwaiti are ti kataia ni babarongaia, aron ae kam ataia naba ao e bon *still* naba *coming* tenan *application ,* ao tao e raoiroi naba bwa tia katanoata naba bwa kanga iai ngkai ara katautau are tao e a bon tia *notice* e a tia ni katanoataki are angkoa aon aba ti kantaningaia bwa e nang riai n toki tao n te namwakaina aio, kanga bubuti, e aonga n ae ti a taraia raoi bwa ai mwaitira tenan boma ke tao mwaitin raoi te aomata are e bon kainanoa te ibuobuoki aio, ngaia are akanne baronga aika nang mwaiti kurikuri ae ti taku bwa a rangi ni kekeiaki ara koraki n te tai teuana ma teuana n taraia bwa e na tau bwaai aikanne imwain manga kabwakana, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Am kauoua n titiraki Tia Tei,

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Minita ao e rabwa te kamataata, tao riki iaon mwakurian riki te baronga ane e a tia ni kataia ni kabwarabwara te Minita, eang tao bon reitan te titiraki, ao n ongorau ao e koaua tao iai baronga ae kanga e kona n ae iai te tai are ko kona ni katia iai, ao tao iai baronga tao e koaua are tao e na nakon tao riki tao

mwaitin tao te Bangke inanon bain tao te Bangke n te tai teuana ma te tai teuana, ma au kantaninga bwa tao e na bon riai ni iai kanga ana *forecast* naba te tabo ni mwakuri ao e na mwaitira aomata aikana a na kona ni mena inanon te ririiki anne, bwa are I taku bwa ane e a bon tia naba ni ira te wareaomata ke tao iaon kawaina n tia, ngaia au kantaninga bwa e na iai tokin te baronga, ao I taku bwa kanga e aoria ni kona ni bon kaea nanon naba te motinano ane e na bwaka ni katoa namwakaina, ke ngkana arona bwa e kona n ti ibuobuoki bwa e aoria, ibukin ae aoria naba ataia naba te botannaomata, bwa tao e na toki n ningai te aekaki n tiatianaki aio, tao e na bane te ririki aio ke tao e kangara, ngkana e kona n ti anganira teuana bukin buokan naba otaia te botannaomata, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki, n aron ae tao I kona n taekinna teuana ae kakawaki bwa a na ongo naba te koraki, bwa tera raoi kanga te *issues* naba n aron kanga barongan aio, n aron ae ti ataia ngkai n aron ae a taekinna tao te Bangke bwa are raoraora ni bowi, ao e kona are e anganira ke e anganira ae ngaira kain tao te *Finance* bwa ti nang *Pay out* $3.00 tao *for example* ibukin te bwakamwane aio, ao ngkana e a *return* nakon te Bangke ti *$1.00* , are nanona bwa kanga e aki raun raoi te mwane ni manga okira te Bangke are ngaia ti na manga tauraoi te *Finance* ma te Bangke ni manga *Cater* are te namwakaina are imwina, ke are imwina, ke tao te *lot* ke tao te kabwakamwane are imwina, titabo ngkai angina e bwaka te bwakamwane ao angina tao akana a rin ian te kie, ke tao a kaikoikoaki tao ibuki, ke tao iaon Tarawa, akana a bobwai tao iroun Tiaina ke tao a manga Bangkenna n titoa tabeua, aki kaokia nakon te Bangke, ngaia are n taainako ti na riai ni kantaningaia bwa ngkana ti *meet,* ao tia tangiria ni kangai, ti nang kabwaka aio ni kabane, ao te Bangke, e kangai, I aki kona bwa e a nang riaon, ao ti taraia naba ma aron tarakin kanakoana nako aon aba bwa te mwaiti naba ae rangi ni bubura iaon te bubura, ngaia are kanga,

Anne bon te bwai ae riki ma I taku bwa tao ibukin rongorongo ni kamataataki ao ibukin aia rongorongo te botannaomata ao I taku ngkai bwa te namwakaina aio ni 20 tabun ao e nang bwaka bwain te ririki ae nako ni itiaki, n aron ae kanga tao kam bon ataia, are ai *September* nakon *December,* ti a tia ngkane n *notice* anne, ti a tia ni kamatoa bwa e na bwaka inanon 20 tabun, 24 n te namwakaina aio, ao ngkane ara kantaninga ngkane bwa te namwakaina are imwina tia manga baronga ngkanne are ai te ririki ae boou, are ai Tianuare tao nakon n ningai, ngkana ti taraia bwa e na kona ni *manager* ni bwaka n teuana te tai, *why not* ke, are bon are

iai ara Komete, angin te tai ai bon banen naba au tai n iriria Tia Babaire bwa are ti bon ataia bwa e matoatoa, ngaia are n tabetai I bon iriria naba tabeua te tai ni bon taraia bwa *make sure* bwa e kona, ti a bon tangira bwa e nang bane ma are tao bon akanne kangaanga tabeua ae ti kurati ma ngaia, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei kabanean am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Minita ae karineaki n ana kamataata, ao e koaua aio are ti bon teimatoa kanga n namakinna ao e teretere n te kaekaeka naba bwa kanga e na bon teimatoa ni matoatoa ngkana arona bwa te Bangke e na aki kona naba ni katauraoa te mwane, ma bon ara bubuti bwa e riai ni katauraoa, e riai ni iai mwanena, ao ane bon anne te kangaanga, bwa are ti aki te kangaanga ae tera arei, are angkoa mwane a otinako man te Bangke ao aki oki, e a bon kaman teimatoa te kangaanga, anne, ma tao e a bubura kaei riki ao e a manga waakinaki aio, ma e aoria bwa are aio ibukia ara botannaomata, ma ti na butia te Minita bwa e na keiaki, bwa ngkai bon au taratara naba bwa n te ririki ae na roko, tao e na bon aki kona naba ni koro nanona ni karokoa e na iai te manga kataumwane riki, bwa am kataumwane te Minita ae e a tia ni wene ngkai ae $27 te mirion, ae ko kabwakai ngkai kanoan te riiriki ae nako e na manga rota ngkane te ririki aio, ao iai am kaeka ngkoa ngke ti kakaea te ware ao ko kangai, e a roko n $40 te ngaa, mwaitin te aomata, a bon teimatoa n taekinna bwa ae roko naba, nanona ngkana ti mwakuri n ti $50 tengaa are nanona a 400 man te ririki ae nako ae kona kabwaka man aio, e kona n ae a kabanea naba $20 te mirion, bwa are am moan *payment* e bwaka man te kataumwane ae nako, ao ngkai 400 ae kona angania tao 50 tengaa, tao ti kona n ae ti 20 te mirion, ao kataumwane ae nanona e na bon aki naba, e aoria bwa tao bon te bwai teuana anne, ma are aio au namakin, ngkana akea naba te mang kataumwane iaon aio, kona mwanenna ngkane n tera, e bon aoria te kangaanga bwa ngkana bwa e aki tauraoi te mwane, tera ngkanne aron mwanenakina, ma ti a karabwa am kekeiaki te Minita ma an Taan Mwakuri ao tia bubuti ngkana e bon kona raoi ni kakoroa raoi nanon aio ao e rarabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki, titabo ma otau ngkane kanga ni kabanean buokan te titiraki bwa e bon ti kataia ni katerea bwa ti kona uotara ke ti aki, ao e raraoma n ara kataumwane te Tia Tei ae karineaki ma e na riai n teretere bwa akea te kangaanga n te kataumwane, ane e bon *roll on,* I a tia naba *seek* ana *advice* tao te *Finance* ao e taku bwa akea, ke are bon 20 te mirion ao ngkai ai manga 27 ibuki te kataumwane n te ririki aio, ao

ngkana iai kainanoana ao iai ae imwaira, ao ngkana e na mwemwe ao kam na aki kubanako bwa are ibukia ami botannaomata, ma ti barongaia, ao I taku bwa katikua nakoira te mwiokoaki bwa are bon ara motinnano, are ngkana kam taku bwa e na aki koro nanona ao ae iaon kawaina, au kantaninga bwa tao inanon Tuura ke Aokati ao e nang bon *regular* te *Payment* bon $50 n te namwakaina, ngaia are tai raraoma, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon, e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki, H.E Taneti Maamau, e nakoim te Tia Tei.

KAAWAN TABITEUEA MEANG AKE A BWAKA MANEABAIA N TE ANG BUAKA A KAINANOA ANA BUOKA TE TAUTAEKA.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker ,* ao imwain ae I tabeka au titiraki Tibiika ao iai teuana kaetan taekan au titiraki te Tibiika, tao rikin taetae ni imatangina te Tia Babaire, ao Nna bubuti bwa n te kateniua n rain, n ane taetae ni imatang Tibiika, ao te moan taeka ane *traditions* e na riai ni bitiaki nakon *traditional ,* ao ane te kabane n rain te Tia Babaire ane taeka ane *help needed* ao e na kaibibiti bwa *needed help* bwa e aonga ni warekaki ni kangai *" Certain Villages of Tabiteuea Meang which had their maneaba destroyed by strong winds in recent memory, especially those who refuse to abandon the traditional structure need Government help to enable them begin work. Could Government offer this needed help?"* e aki bita nanona ao au kantaninga bwa akea naba ana kangaanga te Beretitenti ae karineaki n taekana anne, ao ngkanne I a bubuti tabekan au titiraki aei Tia Babaire, ao e kangai, *" Kaawa i Tabiteuea Meang ake a bwaka Maneabaia n angii buaka aika ao riki ake aki tangira onean rabwatan aia Maneaba n te bwai ni imatang, a kainanoa buokaia iroun te Tautaeka bwa e aonga ni kabebetea karaoan aia mwakuri. E kona te Tautaeka ni karaoa te ibuobuoki aei"*

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* aei ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang ae karineaki *" I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ae kona te Tautaeka ni ibuobuoki nakon aikai, ngkana uruaki nakon Maneaba aikai a bon kaea nanon te kainibaire ibukin te mwane ni ibuobuoki ibukin kabuanibwai"* ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa te Tia Babaire te Beretitenti ao kaekan ana titiraki are a kona, a kaea nanon te kainibaire ibukin te buoka aei Tia Babaire ao kaekana e

nang bebete, a kaeka Tia Babaire, bwa e a bon tia ni kaeka ana aobiti te Beretitenti te kainano aio, n te ririki ae nako, ao iai teuana ara kawa ae Eita, e rangi ni abwabwaki Maneaban ara kawa aio te Beretitenti ao e bwaka n te ang buaka naba anne, iai te mwaiti ae e a tia ni katauaki ibukin buokaia ae $20 tengaa, e a manga kaokaki te mwane anne nakon te Tautaeka n te ririki ae nako, bwa e aki reke tao tain kabonganana, ma n aia koaua kain te kawa, e kangai, ti tauraoi ni kabongana te mwane anne, bwa are ngkana ti nang barakia karaoan ara Maneaba ti aki katokitokia, ma ti na barakia ao nanona ti nang kaaki ara bwai tabeua ao tabeua riki, ma ngkana arona bwa iai ana raraoma te Tautaeka ibukin te mwane anne nakoira ao tao e kona n anganira tao e tiku te *council* ao a taraia bwa tera te *progress* ao a kona ni manga mena, kanga te aeka ni waaki anne te Tia Babaire, ngaia ti na butia te Beretitenti, e kona ni karaoaki aio n te ririki aio, ke e aki, e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti ae ko karineaki, e nakoim

H.E Taneti Maamau: E koaua ti karabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki, e kona, tao e koaua riki te kawa ae Eita, eti anne e taekinna anne e a manga oki mwanena ti aki n ae tao ibukin ae raraoma te Tautaeka irouia kain Eita, kain ana kawa te Tia Tei ae karineaki, ma ibukin are bon anne tuan te mwane, e toki te ririki ao e manga oki, ao e kona ngkane ni manga kanakoaki inanon te ririki ae boou, ma anne ngkanne ae tao ngkana e bon roko te taeka man te kauntira ke tao man te kawa riki aei, are e a tauraoi ni waaki are e a bon iai mwanena ae tauraoi e kona ngkanne ni kanakoaki, ao e rabwa,

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kauoua n tai

Hon. Taberannang Timeon: *Madam Speaker* I karabwa te Beretitenti ni kaekan aio ao titabo ma e na rangi ni bebete aio Tibiika bwa marorou ma kain am aobiti Tibiika riki akana mena iaon te *Disaster* ao kanga a taekinna bwa te mwane aio e bon tauraoi naba ngkai ni kanakoaki ni kaokaki nakon te Kauntira n Tabiteuea Meang, are $20 tengaa, ngkana arona bwa e tuai nako ao I a bubutiko te Beretitenti bwa koa butia bwa a kanakoa n te tai ae waekoa bwa e aonga ni kona ni waaki aia mwakuri kain te kaawa aio bwa are te Maneaba te bwai ae moan te kakawaki, ngkai a tatangoa Maneaban tao aia Aro ake a kakaokoro tao te KPC ke te Katorika, ma ngkana e bon tia Maneaba are Bureneita, ae na rangi ni ibuobuoki n aei Tia Babaire, I a katabetabea te Beretitenti n aio Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao tao a bon

ongora kain au aobiti, antai ae na ataia tao a kan tia ni kanakoa ao ngkana e tuai ngkana a tuai I mwioko ma ngaia bwa a kataia ni biriakina aei, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei kabanean am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Ai bon te karabwarabwa ao te kakaitau te Tia Babaire nakon aio ao tia kantananinga bwa te Auti n Tei ae na roko ao e na tia, ao a bon ongora naba kain Eita, ngkai e nang tauraoi aio ao a katauraoia ngkane ibukin waakinan aia mwakuri ao te katekeraoi nakoia mai ikai Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: E koaua I karabwa te Tia Tei ao n aron are I taku bon anne naba ae biriakinna raona n Tia Tei mai ikai, ara kantaninga ngaia are I kangai ngkana tao e a tia n nako ao e a kan tia, ma ti a manga bon ongora ngkana e bwara te Auti aei ke ngkana a ongora kain te tabo are ian au aobiti, ao e rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao tia nakon are imwina, e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Dr. Tinte Itinteang te Minita ibukin taruan Te Mauri ao Katoki Aoraki, e nakoim Tia Tei.

E TUAI MAN KARAOAKI TE MWAKURI NI KATAMAROA NAKON ANA CLINIC MAIANA

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa *Madam Speaker* kai ko karekea au tai ni kanakoa au titiraki n te ingabong aio, ma tao imwain ae I waaki ao ai tibwa au moantai ni maroro n te bong aei, ai bon te kamauri nakoim ma kain am aobiti, te Beretitenti ma ana Minita Taan Tei ni kabane ao taan ongora, kam na bane moa ni mauri.

I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana, *"E ngae ngke e katoa ririki te tutuo ae kakaraoki iroun te boraki ni katoki Aoraki nakon ara kiriniki iaon abamwakoro Maiana, akea te mwakuri ni katamaroa ae e a tia ni karaoaki nako iai. E kona te Tautaeka ni kaongoa te Maneaba aio bwa nakon n ningai ae na kantaningaki katamaroan ara kiriniki"*

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E rabwa *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei
"E rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana n ana titiraki ao iai ngkai barongakin te onobwai nakon taian Clinics iaon abamwakoro are teuana mai buakona ana kiriniki Maiana, ae tabe ni mwakuria ngkai au botaki ni mwakuri" ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* tao e kakawaki ae kanga N na ti kabwarabwara ana kangaanga au *MA* ae tao bon te Neeti ao tao ti aki ti iaon Maiana, iaon abamwakoro riki tabeua, kanga e a rangi n rawata, ma aki naba ti ribooti nakon are kanga taan tutuo ma kanga ko bon nakon te tanan *Clinic* ao e a nako a kainanoa te katamaroa n te tai teuana ma teuana, kanga itera tabeua aekakin tenan taura, ao te mataroa e bwaka, a manga bon mwakuria bon irouia, n airon are I bon taekinna n au are oin au titiraki ao kanga te *maintenance* aio kanga e a rangi *forthcoming* , I taku bwa e bon teretere n au titiraki kanga N na bon bubuti kanga tao te *date* , e kona n ti *indicate* bwa n ningai ae ti kona ni kantaninga te *maintenance* aio taiaoka?

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E koaua e rabwa *Madam Speaker* ao buokan te titiraki ao e koaua ti bon ataia *Madam Speaker* e rawata te kakaewenako ibukin kainanoan te ibuobuoki n tenan *Clinics* nako iaon abamwakoron Kiribati are teuana mai buakona ana abamwakoro te Tia Tei ae Maiana, ibukin te *maintenance fund,* are mwaneweia ao e koaua *Madam Speaker* iai ngkai te *Maintenance plan* a tabe ni mwakuria kain au botaki ni mwakuri ibukin tenan *Clinics* iaon aba, ma ti kukurei n taekinna *Madam Speaker* bwa teuana te kangaanga are ti aki totoki naba ni kakaitibo ma ngaia inanon nakonakora iaon aba, n nori tenan *clinics* bon te bao naba ni mwamwananga, ao ti kukurei n taekinna bwa n te ririki aio ao awaa tenan rebwerebwe a tia ni kanakoaki man aobitin te MIA nakoia ana Neeti te abamwakoro ae Maiana, Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ao te Minita ibukin te kaeka, e koaua eang ko rabwa kai ko kanakoa naba taekan te rebwerebwe bwa kanga bon au *follow up* naba *question* ma ngkai e a nako anne, kanga bon te *date* raoi ae ti kainanoia ma e aoria, ti kai rereitaki inanon te tai teuana ma teuana, ma tao bon ti te titiraki teuana ngkai te Maiana *project* ao ngkai inanon babarongakina, e na kona ni karekeaki te anga ngkai bon te Maiana *project* ae kona n reke ae bon *involve* tao bon kain te aba, inanon tao te *maintenance* aikanne, e aonga n ae tao iai te *funds* teutana nakon te *Community,* e rarabwa te *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* ao e raoiroi bwa ti a kataia ni kibara aio ma au *official,* e rabwa anne.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki

Hon. Vincent Tong : Ao tao ai bon taeka ni kaitau nakon te Minita ao bon nakon te Tautaeka, e aoria ti a kai mang rereitaki inanon te tai teuana ma teuana, ibukin kaitiakan aio, ko rarabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* ao tao bon taeka riki ni karabwarabwa ao taeka ni kaunga nano nakoia kain ana abamwakoro te Tia Tei aio ae Maiana, ae e aki bwara nanon te Tautaeka n tabeakina ana botannaomata, e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: E rabwa ana titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau, ao e nakoim te Tia Tei

E BUBUTI BUOKANA BANABA IAON TE KABOMWI IMWIN URUAKAKIN AONA INANON TAIN TE KENIKEN.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I kukurein tabeka au titiraki ae kangai taekana *"Inanon 2017 ao I butia te Beretitenti buokan Banaba iaon te kabomwi nakon Banaba imwin uruakakin Banaba inanon tain te keniken. Ai te kateniua n tai tabekakin te bubuti aio, ao e na uotakirake te bubuti aio nakon te Kaomwanwareta ke tao te United Nation. Nna butia te Beretitenti bwa e a bwaka iaa te bubuti aio"* ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Tia Tei mai Banaba n ana titiraki ao aei kaekana, *" E teimatoa ni mwakuria aio au botaki ni mwakuri bwa a kona ni kamatoa bwa bon ti ana botaki te bowi n te aonnaba ke te ICJ ae kona ni karaoa ana babaire iaon aio, ao ti aki te Kaomwanwareta, man aron are I a tia ni mwaneweia mai imwaina ao e bon mwaiti bwaai aika ana riai n rinakoaki ao ni karaoaki imwain ae ti na kona n tabekia n tabeka ara bubuti aio nakon te botaki n te bowi n te aonnaba, ke te International Court of Justice"* ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Beretitenti n aron ana kabwarabwara, ao I kakoaua bwa e koaua tao e angabuaka iroun te Kaomanwareta ao aio bukina teuana irou, bwa te Kaomanwareta e rabwatanaki ke e atunaki iroun te Uea n aine, ae mai Buritan, ngkana ti na tara ara *case* ngaira mai Banaba bwa uruakin aon Banaba, ao uruakaki raoi iroun te rabwata ae Buritan, ngaia irou *number 1* anne, ma e angabuaka iroun te Kaomanwareta ma te *ICJ* ke tao te *International Court of Justice* , I taku

bwa ngaia raoi anne nnena, ao e rarabwa ngkai e kona n reke ara tai bwa tia ni kaai ni katiteboaki n ara iango, ma ara kantaninga ma ara botannaomata iaon te tabo ae ti na uotarake iai ara *case* aio.

Te Tia Babaire I kan reita teutana te maroro ke te *background* iaon aio, bwa inanon 1992 ao e uotarake ana *case* tarira ake mai Nauru, are titabo raoi aron tein raoi te kangaanga ae riki irouira ma kain Nauru, ae a urubekeaki aona, ao ngkana ti na tara moa terabwata ae te *ICJ* , ke te *International Court of Justice ,* ibukin te ongora bwa e kakawaki ae na ongora te botannaomata bwa e a bwaka iaa te *case* aio, ao antai te rabwata aio, ao te rabwata aio, e kateaki mairoun te *United Nation,* ian mwangan baina ake 10, ae teuana mai buakon baina ke n ana *Principle* ae e aranaki bwa te *Human Right* , I kan taetae bwa ti na uotarake ara *Case* aio ti aki ti iaon teuana *Case* , bwa I ataia bwa e na tauraoi ni uotakirake, ma *what cases are you going to bring up?* Nna bubuti nakon te Tautaeka bwa Nna buoka te Tautaeka ao Nna kaitaua bwa aio raoi nnena *ICJ* , ma ti te *approach* ke aron bakarerean te *ICJ* iroura, Nna bubuti iaon ke mai irouia ara botannaomata iaon 4 bwaai aika kona uotirake,

Bwa teuana iaon ana *Human Right* tei Banaba bwa e kona ni urubekeaki aon abana, teuana anne, ngkana Nna bubuti ngkana e na kona ni bongana, ao ibukin buokan te Beretitenti ma kain ana aobiti ake a ongora ngkai, bwa ibukin buokan ara *Compassion* iaon te *issue* ae ti taetae iaona, te kauoua iaon te bwai ae aranaki bwa te *Environment* , *damaging of Environment* , ke uruan te Enuaromenta.

Te kateniua iaon te bwai ae aranaki bwa uruakakin ana *Food security* te aba, n reitaki ma ana tabo n ran, ae inanon te rongorongo ao nnen nimaia kain Banaba bon akea nnen te ran e urubekeaki naba, ao te kaaua ni *case* ae kam na uotiarake naba nakon te *ICJ* ibukin ara botannaomata ke ara abamwakoro ae Banaba, bon te bwai ae aranaki bwa ***Disgracement*** *of people* , kanakoakia te botannaomata mai iaon abaia n akea te kariaia mai irouia, ao anaki naba nako ni katekatekaki iaon *Fiji* , ao I taku bwa aikai a kakawaki, kai e a bon tabeka bwanan ara botannaomata ake a mena iaon Banaba n reitaki ma ake a mena iaon *Fiji,* n anga bwanara ni kakaitau nakon te Tautaeka aio, bwa ngkana e kona ni karaoaki aio ao I taku bwa e tonutonu ara Beretitenti ni karaoaki, bwa inanon te kaaua ni bai ni *Principle* ian te *United Nation* ao iai te bwai ae aranaki bwa te *Anticorruption,* aio teuana te *Case* tao tia kona ni karinna bwa te kanimaua, bwa I kakoaua bwa boraraoi ake a karaoaki inanon te tai anne, a urua naba tuan ***the rule of four ,*** ngaia Nna bubuti bwa tera ngke ko *note* nimaua *cases* ae kona uotiarake nakon te *ICJ on behalf of the people of Banaba* , ian ae ti mena ian ara Tautaeka ni Kiribati ao ti a

tangiri bwaai aikai bwa a nang kaetaki ian te Tua ae riai, aio bwanan Banaba ae ti tabekia bwa bwanara ni kakaitau nakon te Tautaeka, kai tia kona ni bonnano iaon te tabo are ti a kunea bwa nnera ae ti na mwengaraoi iana ni katanira ian te rabwata ae te *United Nation,* ko rabwa ao are ieta ngkoe te Beretitenti ma am botaki ni mwakuri ae kam a tia ni keiaki ni karaoia, ao Nna kabwara bure ngkana tao ti a tia ni kaberoro inanon taai ake a nako, ma tokin te tai ae ti a roko iai, ao aio e karaua nanon tei Banaba, ko rabwa ao are ieta ngkami e na tekeraoi am tiim ibukin te waakirake, tao ti teuana au titiraki ao I aki manga *support* nna, ma I angan au taeka aio ni kabanea iai au titiraki ae te kateniua au *supplementary* I a karokoa naba ikai, ao I a ti bubuti naba bwa tera ngke e kona ni karaoaki bwa te *Duration of time* ae te *application* iaon aio nakon te *ICJ, it all online,* karaoakin aio ti a kona ni manga karaoia ngkai, ngkana e ongora am aobiti ma am *officials behind* man te OB ke tao man te *Foreign Affairs,* ao ti butia bwa ana kauka te *Facebook* ae te *Online Application* , ao kam a kona ni manga karaoia ngkai, ao ti a nang tauraoi ni ibuobuoki ma ngkami, ao ti na moanna ni *monitor how you move forward with this,* bwa iai te kabotau ae e na kona ni manga okioki nako ikekei, n te *Case* ae karaoki nakon au abamwakoro, aikai taeka tabeua ae I kona n tabeki nakon an te Auti aio, an ara taubuki n anga bwanan Banaba, a kaitau nakon te Auti aio, ko rabwa ao are ieta ngkoe te Beretitenti ao e na tekeraoi te waaki ibukin kaetan te eti ao te riai, ko aranaki n nakoam ae te *Champion* ngkoe ibukin te *Anticorruption,* tiaki ti ibukin Kiribati, ma ngaira ni kabane ake ti bane ni mena iana, ko rabwa ao kona tekeraoi. E rabwa.

Tibiika: Beretitenti

H.E Taneti Maamau: I kaitaua te Tia Tei mai Banaba ni buokan ana titiraki ao e koaua a nang kamaeu bwanana n te ingabong aei ao I karabwa ma ana botannaomata, ao kaekan ngkane buokan te titiraki, e rabwa I a tia n rawei ake kanga ana iango ni ibuobuoki ma ana botannaomata ian kabaitian te bae e kainanoia Banaba, ao e koaua bon anne naba ana iango te Tautaeka, ngaia are e a tia ni katea te *Task Force* , ao ibukin naba te ongora e a tia naba n reke aron te katoto ke kanga ana *Case* Nauru are e uotiarake, bwa are bon kain ana aobiti te Tia kaeti Tua, kain naba te *Task Force* aei, ao I taku bwa ane e a waaki naba ngkane ni kamatebwai, ma e a ibuobuoki ngkai e anga tabeua itera aika a riai n taraki iroun te *Task Force* anne, ao e rarabwa, e bon matoatoa teutana bwa are e a bon maan ma e na keiakinna te Tautaeka nakon ana kabanea ni kona, ao e rarabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne, ao e a bon boo raoi nanon kaekana ma kabwarabwarana ao tia nakon ngkane are imwina,

Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Boutu Bateriki, te Minita ibukin Tautaeka inanoaa, e nakoim Tia Tei.

ANTAI ABAMWAKORO AIKA A TIA TAURAN AIA KAWAI AO AKE IAON KAWAIA

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki:- *E taekinaki bwa iai abamwakoro ae a tia n tauran aia kawai ao iai naba aika iaon kawaia ni karaoaki. I kan titiraki bwa antai abamwakoro aika a tia ni karaoaki ao aika iaon kawaia ao a kanga ni mwanenaki?*

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti:- *Te Tibiika tauran kawain Tamana, Maiana ao Aranuka ake a tia a bon reke man buoka aika a kakaokoro. Ana taura Tamana e reke man ana buoka aia Tia Tei are te Minita ngkai, ao Maiana ao Aranuka e reke man ana buoka Tiaina are e rinanon te bubuti ibukin te buoka nakon te karikirake aio.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e mwaninga te Minita ni kaeka mwakoron au titiraki are teuana, antai abamwakoro ake iaon kawaia ni karaoi kawaia.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ae karineaki ao e koaua abamwakoro akana ana manga karaoaki te Tibiika e bon nakon ngkanne te Tia Tei bwa e na bon karoko iroun te Ambassador n China ni karokoa ana bubuti ibukin te Project aio te Tia Babaire, bwa are aio bon te naan manga buoka aika *extra* man ana itera te Tautaeka n Tiaina. Ngaia are ngkana bon iai am iango ibukin am abamwakoro ao kona bon karoko nakon ana aobiti te Ambassador n Tiaina ni bubuti ibukin buokaia naba kaain am abamwakoro iaon te karikirake aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e taekinaki bwa iai abamwakoro ae a tia n taekinaki bwa iaon kawaia ni karaoaki, anne e reke anne imwin aia bubuti ke e kanga te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: Ngaia anne, e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki iai ngkanne aba tabeua akana a nang karaoaki n aron Abaiang, Marakei, Tabiteuea Meang, Tabiteuea Maiaki, Onotoa ao Nikunau, aikai ake a bon roko aia

bubuti inanon bain te Ambassador n Tiaina. Ngaia are aikanne ngkanne taabo aika ana karaoaki ae Abaiang ao tao Marakei ngkoa ngkai. I taku bwa Abaiang ae e nang waaki ngkai karaoakina ian naba ana bubuti Taan Tei ake a bon mena naba n te itera aio tao bon te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Tia Tei are temanna are a tia ni karoko naba ni bubuti man ana aobiti te Ambassador n Tiaina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e a kanga n ae ana boutoka te Tautaeka aia abamwakoro a nang karaoaki naba ao I kan taekinna te Tia Babaire akea atakin te bwai aio ae waakinaki iaon Kiribati. A kanga naba n rineaki abamwakoro aikai bwa e na karaoi Tiaina tao a nang bobo ma Tiaina te koraki aio ni katoa bong.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti ao e koaua are bon te Ambassador n Tiaina ke te aobiti n Tiaina aio e uki ana mataroa nakoia Taan Tei ni kabane e rangi n tauraoi ngkana iai kainnanoan kan buokaia kaain am *constituency* ko roko irouna ao e a kanakoa naba am tai are e na karaoaki iai am taura ke bwaai ake ko bubuti ibukin kainnanoia am botanaomata. Ao e tauraoi Tiaina ke tao e uki ana tamaroa n te tai aei ao ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane raoi buokan am titiraki te Tia Tei, ara titiraki are imwina ngkanne.

Tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Ribanataake Tiwau te Minita ibukin Akawa, Karikirakean kaubwaira mai taari, e nakoim Tia Tei.

BUBUTI KAREKEAN TE WARD AE BOUATOA TIBWANA TE BOOTI

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, ao te Tia Babaire aio au titiraki:- *E taku te Tautaeka aio bwa e nang waaki te karikirake ae te booti n akawa. I bubuti e kona n reke aia booti kaain te Ward ae Bouatoa iaon Kuria taiaoka?*

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa tabekan te titiraki te Tia Babaire mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kuria ao tao imwain ae I kaeka te titiraki te Tia Babaire ao I a reita te bwana ni kamauri n reitaki ma raou n Tia Tei mai Kuria ni kamauri ngkami ni kabane mai iroum te Tibiika ao ngaira ni kabane ake tia bane ni mena inanon te Auti aio n tamaroan te ingabong aio ao kam na

bane ni Mauri. Ao e koaua aio kaekan te titiraki te Tia Babaire:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine mai Kuria bwa e a tia n reke tibwan te Ward ae Bouatoa man te moan tibwatibwa inanon 2016. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao te Tia Babaire I kan butia te Minita I karabwa moan ana kaeka. Te Tia Babaire te bwai aio te bubuti ae e aki boou I tabetabekia naba n taai aika nako ibukina bwa te booti are kam aranna bwa ana booti Bouatoa bon aia booti kaain te Itibong ae ngaia ae bon biriakinaki irouia te Itibong. Ao n aron tibwatibwaakin booti ngkoa n te tai arei are e moan roko ana bubuti ao e reke, botakin aro, botakin raa. Ai tibwa te *ward* ae baireia te Tautaeka aei. Ma are e tuai man reke ana booti ngkanne ao i taku bwa ko ataa aio te Minita bwa ti aki te bubuti ae boou ao e tuai man reke aia booti kaain Bouatoa bwa te booti are e taekinaki ao I ataia naba bwa a tia n roko am aobitia iaon Kuria ao a tia naba ni kunea te kanganga aei. Ao kanga a iangoia kaain am tabo bwa ana boraraoiakina aron kabonganaakin te booti te itibong ma kaain Bouatoa. Ma are te kaawa ae Bouatoa e mena inanona kawan te Itibong.

I kan butia te Minita e a tia n ataa te kanganga ae te booti are nanonna anne are ngke e kabonganaaki ngke e biriakinaki karekeakina ao e tauaki taekana irouia kaain te Itibong ke e aki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua eng kanga aio I kakoaua are aio te booti aio e tiku inanon bain te Itibong ma iai te boraraoi are a tia ni kaman karaoia kaain ara tabo ni mwakuri ma te CA are te Booti aio e na aki tiku inanon bain te Itibong bwa e na karaoaki te tibwatibwa ke kanga tangoana imarenaia kaain Bouatoa ni kabane.

Ma e koaua tao iai kanganga akana a kaoti ao tao anne ae e na kona ni manga kaitaraaki inanon te tibwatibwa ae e na manga karaoaki, ao ni bon etina ma riaina n te moantai iai te boraraoi are e a tia ni karaoaki imarenan kaain te Itibong ao te kaawa aio bwa e na riai ni kabutaki aron tangoan te booti aio. Kanga bon anne te moan babaire iaona ma are n aron ae I taekinna te Tia Babaire iai te tibwatibwa ae e na manga karaoaki ao tao e a karauaki anne rinanoaki anne imwina. Ma kanga anne buokan te titiraki teutana mai ikai te Tia Babaire ngkana e na kaeka are e a tia n tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Kuria. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao te Tia Babaire I nang kaitaua te Minita n ana kaeka e rangi n raoiroi te Tia Babaire bwa e bon ataia. Te Tia Babaire ti kaeka naba te boraraoi anne ngaia kanga iai te aki boraoi bwa te kanganga bwa are bon akea e aki kabaebae bwa are aki kona naake kaain Bouatoa n rangi n taumatoaia bwa are e bon mena taekana inanon te bain te Itibong ao anne aron te mararo ngke a roko am koraki, a katea te ota bwa e na karaoaki te boraraoi ma e kona ni baenikai bwa bon nanora ni koaua e bon tiku naba te booti arei irouia kaain te Itibong.

Ngaia are ti aki toki ni bubuti tokin te kanganga aio te Tia Babaire bwa are a bon kaawa kaain te kaawa ae Bouatoa bwa bon ti ngaia iaon Kuria ae akea aia booti ao ko rabwa n am taeka te Minita, ao N na bubuti te Tia Babaire tera ngkana e a bon rinanoaki aio iroun te Minita bwa bon te kanganga ni koaua aron te kakoroan te boraraoi a taku bwa e na kabubutaki, e rangi ni kamataraa aron te Tia Babaire kantaningakin kakoroan nanon ngkai e a bon maan te booti irouia kaain te Itibong ao te Itibong I ataia te Tia Babaire bwa e reke man korakoraia. Ngaia are N na bubutia te Minita e bon kona riki ni iangoia bwa e nang bon riai ni karekeaki aia booti ke ngkana e noora riaina ke e kanakoia riki kaain ana tiim riki nako Kuria bwa bon te kanganga te bwai aio bwa a bane n akawa kaain Ward ni kabane ao bon ti kaain Bouatoa are bon te kaawa ae bae n tango booti te Tia Babaire.

Ngaia are e bon kona n noora te kanganga aio te Minita ao ngkana e mena tera ngke ngkana e bon nako Kuria ni bon kakoaua raoi bwa tera mwiin te boraraoi anne kanga anne buokan au titiraki te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan riki te titiraki te Tia Babaire ao n aron are I taekinna ao iai te karikirake are e nang waaki iaon manga te tibwatibwa e aki ti kainetaki nakon Kuria ma bon abamwakoron ni kabane ake aki ngkoa roko tibwaia. Kanga te moani waaki ngke e bon karaoaki e a bon kainetaki nakon te naan *ward* ma are ian tao te rangi ni mangaongao ake a tia n riki n taai aika nako e a tia ni manga noria Tobwaan Kiribati inanon ana motinnano bwa e riai ni manga taraa te itera aio ao ni katoaibaia ni kabane mwakoron aro ake a tuai n reke tibwaia n te tibwatibwa ae nako. Te kantaninga bwa te tibwatibwa ae na karaoaki aio, bwa aio ae bon te kabanea naba n tibwatibwa. Ao tao e nang taraaki ngkanne bwa a nang bane n toa mwakoron aro ake tao aki reke tibwaia n te tibwatibwa ae nako. Au kantaninga bwa e ibuobuoki anne te Tia Babaire ni kaeka ana boutokaan riki ana titiraki te Tia Tei mai Kuria ae rine ao ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kabanea n tai.

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire I rangi kaitaua te Minita n ana kaeka ao e koaua te Tia Babaire tao anne te babaire ae na riai moa ni katoaki te naan Ward te Tia Babaire n te moantai ma te kanganga ibukia kaain Kuria bwa ngke e moan waakinaki te karikirake aio ti aki te *ward* kanga e bon taekinaki nakoia te moan roko, ngaia are oneai ke uowaa aia booti te Katorika, te Kamatu, Marenaua Meang, Marenaua Maiaki ao aikai ti teuana te *ward* iai te Tia Babaire. Ao ngkanne e a manga roko te botaki n aro ae te Itibong bwa are a reke aia booti Katorika ao kamatu iaon tera, ao a manga Itibong ngaia are e a manga reke naba aia booti ao ngke e a roko Tobwaan Kiribati ao e a bitaki te babaire bwa ai te Ward ma are te kabuanibwai ngkanne bwa are a toa nakekei n aia booti Norauea e reke ana booti, Tabontebike, Buariki te Tia Babaire ma ai bon ti Bouatoa ao anne ngkanne te kanganga. Bwa tera ngkana arona bwa e noora te kanganga aio te Tia Babaire bwa aki bubuti kaain te Ward bwa a bubuti moa kaain te aro. N aron naba are te Katoriki are Oneeke bwa Katorika ao Kamatu ke ai te KUC ngkai te Tia Babaire. Ngaia are e a noora aio te Tia Babaire te Minita ao I karabwa n aron ae kanga iai te kantaninga bwa e na bon kona n reke buokan aio n are te kauoua ao te kabanea n tibwatibwa. Ao I a kabaea bain te Minita te Tia Babaire e rangi n rarabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Madam Speaker e rangi n rarabwa ao n aron are I taekinna bwa e aki noora kainnanon te aina ngkana e waaki te tibwatibwa are imwina. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a bon boo nanon ara titiraki anne, tia nakon are imwina, te titiraki are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawaieta Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Dr. Tinte Itinteang te Minita ibukin tararuan te Mauri ao katoki Aoraki, e nakoim Tia Tei.

E KONA TE TAUTAEKA N NORA RIAIN KARAKAAN BOOIA AO AIA ALLOWANCES MEDICAL ASSISTANT IAON ABA.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa *Madam Speaker* aio au titiraki nambwana 41 *"Nna butia te Minita n te kuakua e kona ni manga nora riain taran karakaan booia ao aia Allowances Medical Assistant iaon aba"* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki, *" E rabwa te Tia Tei temanna mai Tarawaieta ae karineaki n ana titiraki*

ao aio kaekan am titiraki. Karakaan booia taan mwakuri n reitaki ma aia Allowance e na kona n rinanoaki n au tabo ni mwakuri ni ikotaki ma te PSO" ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao ko aitau te Minita n am kaeka ao e koaua ao tao bon anne bukina, ao are kangai e na rinanoaki man au tabo ni mwakuri ao ni ikotaki ma te PSO, ao tao e koaua are ti bon ota, I ota iai bwa e na riai ni kiba te PSO, ma te bwai ae rangi ni kakawaki bwa n aron kaongoakiu ao kanga tao bon iai naba kanga tao *Job Evaluation* are a tia ni karaoia tao naakai are a bon tia naba ni kaweneaki nakon nanon baim, ao kanga te titiraki n te tai aio kanga bon te *wake up call* nakoia am Taan Mwakuri bwa a na bon riai n rinanoa raoi kanga tarakiia tenan *MA,* ibukina bwa kanga e bon nang anaki, tao bon bukina ngke ko bon, kanga n au namakin ao ko bon boo tabu n tabo ae buki tao ko bon aki namakinna bwa tenan MA kanga ko bon namakinna bwa am *Doctor* iaon tenan abamwakoro, ngaia are kanga I a bon tangira bwa tera ae ko nang kibaria ao ni karaoia te *Health* n te tai, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E koaua e rabwa *Madam Speaker* ni buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki, ao e koaua bon iai aia mwakuri au *Officials* ae a tabe ni mwakuria n reitaki ma aobitin te PSO bwa e kakawaki bwa ti na ira nanon tenan kainibaire ibukin rakan tenan boo ke tenan *allowance* aika onoti aikai *Madam Speaker ,* ao n tokin te tai ao bon iai ara *Cabinet paper* are ti na manga bon uotiarake bwa e na kabwatia *Cabinet* ibukin kabwatakin tenan *Allowance* ke tenan raka ni boo ake n aron aio are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa riki ao I a kaitaua te Minita n ana kauoua ni kaeka nakon au titiraki ao buokan riki au titiraki, kanga bon tarakin kainanoia baika *Medical Assistant* , kanga bon *Madam Speaker* Nna bon kairiko nako buki ao kona bon nora, ni matakuakina aron aia mwakuri koraki aikai, bon ngaia aika a *prescribe* te bwain Aoraki, ngaia ae a karaoa ana mwakuri te Taokita iaon aba, ao bon ngaiia naba ae a tauraoi ni kaeka te bukinaki n te kabanea n tai ngkana arona bwa e reke n te kangaanga te Aoraki imwain are e na *referral* nako Tarawa ke te *Center* ikai *Madam Speaker* , ngaia are I a bon kawenea bwa te bubuti ae ngaia e a karika tabekakin te titiraki *Madam Speaker* bwa e bia kabirimwakaki aio n taraki, ao tao ai NO naba akana a maeka i buki, n taraki bwa tera aron aia kainano kai a bon tobwaia inanon te bong teuana ma te bong teuana, ngaia are I taku bwa a e riai ao ni kabaitiaki aio ao ni kabirimwakaki n aron are e a bon tia

n taekinna te Minita ao I a rangi ni kaunga bwa tera ngke e a waaki ma te PSO nakon are e taekinna inanon kaekan au titiraki inanon te tai aei, ko rabwa riki ao e rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E rabwa *Madam Speaker* ni buokan riki ana titiraki te Tia Tei ao e raoiroi bwa I a reitaki ma au koraki ao tia kataia ni kabirimwakaea mwakurian aio, e rabwa.

Tibiika: Kai e a bon nanoraoi te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon ao e na kaeakaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Ribanataake Tiwau te Minita Ibukin Akawa, Karikirakean kaubwaira mai taari, e nakoim Tia Tei.

NAMAKINAKIN ANA URUBWAI IABUTIN TAARI N TAABO AIKA MWAITI I MATANIWIN TE ABA I TABITEUEA MEANG

Hon. Taberannang Timeon: *Madam Speaker* ao aio taekan au titiraki ane 58 *"E a noraki man namakinaki ana urubwai iabutin taari n taabo aika mwaiti i mataniwin te aba i Tabiteuea, n te aro are ngkana akea te bwai ae karaoaki ngkai ni kaitara te kangaanga aei ao e na rotaki te botannaomata ni itera aika mwaiti. E kona te Minita are tabena aei ni kaongoa te Maneaba aei bwa tera ana baire te Tautaeka ngkana iai ni kaitara te kangaanga aei"* Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: Ao e rabwa tabekan te titiraki *Madam Speaker* mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang ao aio kaekana *" I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang bwa e tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki iaon kangaanga ni irekereke ma kanakin mataniwin te aba"* Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: *Madam Speaker* I a karabwa te Minita are e kaeka te titiraki aei Tia Babaire, tia tabeka ara titiraki aei Tia Babaire bwa a moanna ni bwara nanora te Tia Babaire, a bwara nanora te Tia Babaire bwa ngkana ti tatara aron kanakin mataniwin abara Tia Babaire ao e aki tiku n arona bwa e kekerake te Tia Babaire, e kekerake mai taari ni karokoa e nang roko inanon te kawai, n taabo tabeua tao ai ti terangatana ao e a roko kanakin mataniwin te aba ni kawain te botannaomata, ni moanaki man ara kawa ae Tekabuibui, ian Taneang, Buota, Terikiai bon ni kangai Tia Babaire, ngaia are tia tabeka aio te Tia Babaire bwa kanga ai kautan matan te Tautaeka bwa tera ae na karaoia ngkana e aki waekoa n

eweka te kangaanga aei Tia Babaire, bwa e na reke bwa ana kangaanga te Tautaeka te botannaomata, bwa ai te kawai ae ti bon uneakina naba ngkai te karao kawai Tia Babaire, ao ngkana tao e roko te karao kawai i Tabiteuea Meang, tao te bwai ae na moantaai n noria, tao e a riai ni manga *relocated* te kawai ngkana akea te bwai ae karaoaki nakon te kanaki aei Tia Babaire n taabo tabeua, ngaia are tia bubutia te Minita, bwa tao e ang ang riki te Minita aio, e kona ni kawaekoa ni karaoa riki te bwai are e na tuka aron kanakin mataniwin abara man iabutin taari te Tia Babaire, man ana mwakuri bibitakin kanoan bong, ko rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua anne te kangaanga teuana ae ti taku bwa na bon bane n aitara ma ngaai inanon bongirake aikai, inanon rikiraken rietatan taari, bwa are e riki aio man keraken kabuebuen te aonnaba, iai tenan kakatai aika a kataia ni kakaea ke a tia ni karaoaki, ao e koaua n tabetai, e kona n bobuaka aron mwin tenan kakaei aikai ma kanakin mataniwin te aba, ma n taai aika nako ao taian bubuti ake a tia n roko inanon baira, kanga e boboto iaon ti taian bono bwa tao aikai tabeua aika nang taraki bwa tenan anga n totoko ao ni ibuobuoki iaon kauarerekean kanakin te kanakinako, ao bon iai ana waaki te botaki ni mwakuri are te kambwana are e mena ian ara botaki ni mwakuri are e tabe ngkai ni waaki ni karaoi aekakin bono tabeua ake a na ibuobuoki ibukin katanan mataniwin te aba, ao tao akanne taian waaki aika ti nang tarai ngkane bwa reitan buokan te kangaanga are ti tabe n aitara ma ngaia n te ririki teuana ma teuana, ao ai moarara riki kai tia tabe n rinnakoa te kangaanga are i rekereke ma bibitakin kanoan bong, au kantaninga bwa man taian waaki aikai ao ti nang kona ngkane n reitaki ma ana aobiti te Beretitenti are e tabe ma te *Disaster Risk* ao tia tibwa kona ni kaitarai ngkanne kangaanga aikai, iai te babaronga ae karaoaki ikai ibukin kaitaran anne, ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa te Minita *Madam Speaker* ni kaekan riki au *supplementary* anne Tia Babaire, ao ti na kaunga nanon te Tautaeka Tia Babaire bwa a na kawaekoaia Tia Babaire bwa mwina e a oira te bwai ae aranaki bwa baeu, eang ao aio ti nanonna ma nanona aika a itiaki te Tia Babaire, eang bwa ti tangiroa ana bwai te botannaomata, ma tao e koaua are e taekinna te Minita ae karineaki, bwa te bwai aio e na bwa ara *major problems* n taai aika nako, ngkana ti aki *address it* ngkai.

Tia Babaire iaon Tabiteuea Meang, eang tao ane kan imka te Minita, taian ribooti iaon te kangaanga aio, iai ngkoa te *Project* teuana n te

Tautaeka ae nako, are *all of file in the approach* , are angkoa bwa a na kataki ni karaoaki mataniwin aba ke taabo aika Abaiang ao Tabiteue Meang, ai iraua mwamwanang te tiim anne nako Tabiteuea Meang, are nanona e na bae ni iai aia ribooti ae a tia ni karaoai, ao tao ngkana e reke am tai te Minita ao noria, bwa e aonga ni kona ni manga reke am iango ma an Taan Mwakuri bwa ana waekoa ni kibara te kangaanga aio te Tia Babaire, N okiu mai iaon abau ae Tabiteuea Meang n te tai aio ao I nakonako ni kakangai ni motokaa ni kakangai, ao I nori taabo tabeua aika a karaoaki ngkai i mataniwin aban Tarawa Teinainano bwa tao bukina bwa are ana tabo te botannaomata aei, ma arei ana tabo naba te botannaomata, ao Tabiteuea Meang e rangi n abwabwaki te Tia Babaire, ao ngkana e uruaki, ao e nang uruaki maeiua ara botannaomata, ao tao ti aki ti Tabiteuea bwa n taabo nako, te Tia Tei ngkoa mai Butaritari ae karineaki temanna, e uneakina naba ibukin Butaritari, ngaia are aio, e tiueataake te Tia Babaire, e *National* te Tia Babaire, ngaia are ti na butia te Minita bwa e na kibara aio n te tai ae waekoa te Tia Babaire ngkana e kona, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa kateniuan buokan te titiraki te Tia Babaire, ao e koaua anne te kangaanga ae ti na bane n rotaki iai ao e riai ni kibaraki, ao e na aki nanououa te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea temanna bwa bon iai naba raona inanon ara mironron aio are e kataia naba ni karokoa te kangaanga aio inanon baira, ngaia are ti na kaai ni mwakuri ao ni karekebai ma ngaia te Tia Babaire ni kibari kangaanga aio, ti aki ti nakon Tabiteuea Meang, ma ai bon nakon naba abamwakoro ae bwanin, ni kaitara te kangaanga ae na bane n rinnako inanona, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei am kabanea n titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Ai bon au katekeraoi nakon te Minita te Tia Babaire ma ana tiim ao tia kantaningaa manga kaotin te tiim anne Tia Babaire, n nora te bitaki bwa tera te bitaki ae ti na kantaningaia Tia Babaire nakon aio ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: Ai akea naba mai ikai te Tia Babaire ao ti a bon uaia naba ni katekeraoira ni kabane inanon ana tangira ma ana akoi te Atua, e rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne, tia nakon are imwina, e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina, e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati te Minita ibukin Itoman, Mwamwananga ao kaneweaba, e nakoim Tia Tei.

E TUAI MAN ROKO TE MOBILE TAREBOON IAON KURIA

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire aio au titiraki:-

E a bane 2020 ao e tuai man roko te Mobile tareboon iaon Kuria n aron are e taku te Tautaeka ni kaekan au titiraki n Aokati 2020. I butia te Minita are tabena ni ngai ae e na roko iai te tareboon ae te mobile iaon Kuria? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire ko rabwa n aio ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kuria:-

I kukurei n taekinna bwa te tenta ibukin karokoan te mobile i Kuria e a tia ni in ao e a tia naba n rinanoaki taian tender iroun technical evaluation Committee. E a roko ngkai n te kabanea ni mwaneka are taiboranakina mwiin te tenta iroun te Procurement Board ni kaineti ma te Procurement Act 2019. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita n ana kaeka ao I taku bwa a bon ongora kaain Kuria ao e titebo ma kanga iai te kantaninga ae raoiroi ae nang kaoti ni bong rake aikai. Ao I kan butia te Minita ae karineaki te Tia Babaire tao ni ngai ae kanga e katautaua bwa tao e na waaki are imwina ao tera are imwina te Tia Babaire. Ko rangi n rarabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio ngkanne kanga karauan nanon te Tia Tei mai ana botanaomata bwa aonga n ataa rongorongon te karikirake aio ae tao ngkana ti taetae iaon Kuria ai bon aron naba Aranuka bwa are uoua n aba aika ana nako n teuana te tai. E koaua inanon te ririki ae nako ao e karaoaki inanon Okitobwa n te ririki ae nako ao e karaoaki te moan tenta nakoia kambwana ae kam ataia bwa bon ti uoua kambwana aika a kona ni ira te tenta iaon te karaoan te karikirake. Ao e karaoaki te tenta ao e in te moan tenta ao e roko ti teuana te tenta are e roko ti teuana te tenta are e roko kabwara au bure e roko moa aia bubuti kambwana aikai bwa ana anganaki riki te *extension* bwa a tangiria bwa ana bon nako n *onside* nako ni karaoa te tutuo ian te kanganga n te mwamwananga ao a bubuti bwa e na *extended* riki te *tender.* Ngaia are e a *extended* riki ni karokoa tao banen te ririki ae na roko. Ngaia are ngke e bane te ririki ae nako ao ti teuana te kambwana are e roko ana tenta.

Ngaia are ngke e kaukaki te tenta iroun te *evaluation committee* ao e noria bwa e aki *meet* te *requirement* are e na riai n roko te *coverage* iaon

Kuria n aron are e a tia ni karaoaki n aba akana mai mwaaina. Ngaia are e a manga moan *open* riki te *task* riki nakoia kambwana aikai bwa ana manga karokoi riki aia tenta ibukin aba. Ao ti kukurei n taekinna bwa e a roko ngkai te *process* anne ao ara kantaninga bwa n aron are ti taekinna kanga te kantaninga bwa Aokati ana moanaki ao akanne kanga rongorongona nanona ngkanne kanga te katautau, bwa ana roko bwaai ni mwakuri ngkana e a waaki te bobwai ngkana a tia n anganaki te kambwana are e reke irouna te tenta, n Aokati te ririki aio ao ana roko bwaai ni mwakuri ao ana roko i Kuria tao inanon naba Aokati ke Tebetembwa ao akanne bwaai ake ana karaiaki ni bwai ni mwakuri nako Kuria ao te kantaninga ngkanne bwa inanon November ao e na kona ngkanne ni maeu te tareboon iaon Kuria ao tao te *commissioning* e na waaki nakon moan te ririki ae boou, tao inanon Tianuare ke Beberuare. Anne kanga rongorongona ana *time frame* aron te *plan* iaon te mwakuri n te karikirake ae Kuria ma Aranuka. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua riki te Minita n ana kabwarabwara I taku bwa e a bon rangi ni matata te Tia Babaire are e kabwaranakoa ao tia rangi n ota iai. ao tia rimoa ni kakaitau te Tia Babaire ao tao bon te kantaninga bwa N na taekinna e na tia aron ara *mobile* iaon Kuria n te namwakaina ae November. E na moanaki man Aokati ao anne ae nang kakukurei te Tia Babaire ao I kaitaua riki te Minita ao akea riki au titiraki. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ngaia e rabwa te Tia Babaire ao tia ibuobuoki iaon anne ngkana arona bwa iai kanganga ao e uki ara mataroa te Tia Babaire ni karekea te *update* inanon te waaki n te mwakuri ao ae ti bon tauraoi n rereitaki iaon te imeeri ke iaon te tareboon ke bon kawarira n ara aobiti bwa ti aonga n reitaki ma ara Taan Mwakuri bwa aonga naba ni kona ni *monitor* aron butin te mwakuri. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara te titiraki, tia nakon are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon. Tibanga Taratai, e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Boutu Bateriki te Minita ibukin te Tautaeka inanonaa. E nakoim te Tia Tei.

E A BWAKA IAA NGKAI RONGORONGON KATEAN ANA MANEABA BANABA.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana

"E a maan ana karikirake Banaba ae katean ana Maneaba iaon Tarawa. N na butia riki te Tautaeka bwa e na

bon tei ana Maneaba ke e na aki, Nna butia te Tautaeka aio bwa e na kabwarabwara nakon te Maneaba aio bwa e a bwaka iaa ngkai te karikirake aio"
Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba.
"Tia Babaire I kukurei n taekinna bwa e a waaki ngkai kakaean te katauboo iaon katean ao karaoan ana Maneaba Banaba"
Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei

Hon. Tibanga Taratai: E koaua, ko rabwa te Tibiika, irou kanga e a moanna ni kamino iango aron te kaeka aio, ao Nna kabwara bure ke I taekinna aio bwa tera bukina, ai 10 tabun ngkai ana ririki ngkai te abamwakoro ae Banaba n tabetabeka katean te karikirake ae uarereke ae te Maneaba iaon Tarawa, ao e a roko n ana iango te Kauntira ma ngaira kain Banaba, kanga ti a moanna, te taeka are *fed up* , bwa e kakua, ao tera bukina ke e kakua Tia Babaire, inanon ara karikirake ae te bwai ae aranaki bwa te KV-20 , abamwakoro ti a tia ni kateia naba ara BV-20 , ara *Banaban Vision for 20 years* , ao e koaua te taeka are ngaira abamwakoro ake ti uarereke ti kakaiririaki man aaba ake a bubura n aron Tarawa, ti aki kona ni waaki n oin nanora bwa are e kairira angkoa *Administration Center* ae Tarawa, tera bukina, te Kauntira mai Banaba ana Maneaba ma ana *project* ni kabane, iai te bwai ae aranaki bwa te *First Priority* , ko aki kona n eweka te mwaneka are akea riki am mataroa ni waaki, bwa kona ni ti waaki rinanon te MIA, rinanon am mataroa are te moan karikirake, te karikirake ngkai ae ti taetae inanona ngkai, Banaba 10 tabun te ririki ngkai, tia bae ngkai iaon te karikirake ngkai ae te Maneaba, ngaia anne bukina ngke I taekinna ni kangai, kona bon karaoia ke kona aki, bwa ngkana kona aki karaoia, an bon tuangira, bwa ngaira naba ti na moanntaai ni kanakoa mai inanon ara *Vision* , e na aki kabaebae ara *Vision, the way forward,* ti nang kanga n roko n nakon ara *BV-20* ke tao te KV-20 ae ti uaiakinna, ae a baebae naba rangara ngkai iaon te bwai ae te katauboo, te katauboo, e a okioki, te *land* ti a kakamwaingaki, ngkai I a bon bubuti ao I a bon tabeka bwanan Banaba riki ni bubuti, a kua ara botannaomata, e a kua te Kauntira, e a kua naba te nati ni Banaba iaon Tarawa, I a bon tabeka riki ana bubuti Banaba ma te nano ae mangori ao te nano rinano, e na bon kateaki raoi ana Maneaba Banaba ke e na aki. Ao Nna bubuti ami kaeka taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao e koaua are I a tia ni mwaneweia are e na bon

waaki karaoan ana Maneaba Banaba bwa are aikai tenan *Project* nakon tenan abamwakoron Kiribati ni kabane, ao ngaia naba teuana mai buakona Banaba, ngaia are e na bon waaki ma ian mwemwere tabeua te Tia Babaire tao man, bwa are e rawata rekereken nakon katean te Maneaba, iai nako te MISE , ao tao e koaua tao ai 10 tabun te ririki, te Tautaeka aei tao ai tibwa ana kanimaua n ririki ae ngkai Tia Babaire, ma te bae e kakawaki tao e koaua, bon tenan *project* mai imwaina ma are ngkai n te tai aei tao e manga mwakuriaki ao tao aio teuana ae ti a tia ni mwaneweia ae tia mwakuri iaon ngkai te katauboo ae nang waaki te katanoata ane e a tia ni waaki iaona, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika, ma Nna keiaki ni karaua nanou ao Nna keiaki ni karaua naba au kantaninga, bwa Nna boboa riki rangan te Minita n reitaki ma te Tautaeka I a bubuti ngkami, kam a taiaoka n ururinga Banaba ana Maneaba, n ti kateia ngkana kam taku bwa e kona ni kateaki ao taiaoka ni kateia, bwa kam na aki kabaebaea ara waaki, ti kawa ngaira mai Banaba ngkana ti a titiku naba mai buki, bwa ngaira ti aki kan tiku ibuki, ti kan *move forward,* akea ara kareke tianti, akea ara Maneaba, akea ara marae ni wanikiba, ma e aoria, ti a boboa rangami taiaoka, buokira.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Tia Babaire ao ngaia are I a tia ni mwaneweia are ae ngkai ae waaki, ae waaki au tabo ni mwakuri iaona ao te kantaninga bwa e na waaki n te tai ae ti taku bwa a tabwanin tenan mwakuri iaona Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Tao ai bon akea buokan am titiraki Tia Tei ao tia nakon are imwina ao e rabwa anne,
E a tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina ao e na kaeakaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake te Minita ibukin Karikirake ao Kateimatoan korakora, e nakoim te Tia Tei.

E NA ROKO NI NGAI TE KARAO KAWAI IAON KURIA

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio au titiraki:-

E kainnanoa te kawai ae tamaroa Kuria e na roko ni ngai te karao kawai iaon Kuria? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao te Tia Tei ae karineaki mai Kuria n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Te Tibiika karaoakin ana kawai Kuria e mena n te kateniua ni mwakoro ni

kaineti ma babaire n te karao kawai ae tabangaki ibukia kaain aon aba.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka ti kukurei nori ate Tia Babaire bwa ti mena inanon te mwakoro teuana inanon te waaki ibukin te karao kawai iaon abamwakoron Kiribati nako. Te Tia Babaire N na butia te Minita e kona ngkanne ni kabwaranakoa bwa tera nanon te kateniua ni mwakoro tao e na waaki ni ngai ke kanga n aron are aia tamnei are tao e a bwaka ia ngkai te karao kawai ao e mena ia te moan mwakoro, tao te kaua mwakoro ke tao te kateni mwakoro, ngkana I kona ni butia bwa ti aonga riki n atai aron ara titiraki akana imwina.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao n aron are I bon taekinna naba ikai n te titiraki teuana ikai tao ngkoananoa ke imwain ngkoananoa are kanga I kangai te moan mwakoro ngkai ae karaoaki ngkai, e karaoaki 4 aba bwa Butaritari, Abemama, Tabiteuea Meang ao Nikunau, ao ngkai are Butaritari are e a tia te kataratara ao e a tia te kaitiaki ao e nang waakinako ngkanne te karao kawai e a tabe ngkai ni barongaaki aron mwakuriakin karaoakin kawain bwa are e a tia ni itiaki n aron are a oki ngkai kaain ara tiim mai Butaritari. Abemama iaon kawaina e a tia ni katarataraaki, Tabiteuea Meang e na katarataraaki imwain banen te ririki aio ao Nikunau imwain banen te ririki aio.

Ngaia are te kantaninga bwa n te ririki aio ao aongkoa aba aika aua aikai e na iai te kakamwakuri ae na karaoaki nakoia ao ngkana a tia aba aikai ao ngkanne e a manga nakon aba ake imwina, are aba ake imwina ngkanne Tabiteuea Maiaki, Beru, Nonouti ao Abaiang aikai ngkanne aba ake imwina ae te moan waaki. Ngaia are anne ngkai te tamnei ae wene te kateniua ngkanne are Onotoa, Arorae, Kuria ao Marakei ao akanne ngkanne te kateniua n aba ake ana karaoaki.

Ma I taku bwa are ngkana e a waaki iai karaoan te naan kawai ao tao e a kona naba ngkanne, bwa n te tai aio ti tuai raoi ngkai nang kotea raoi ara tai bwa are a tuai ngkai ni waaki n te karao kawai. Ma I taku bwa are ngke a karaoaki iai kawai e a tia n teirakeaki karaoan kawai ao e a kona naba ngkanne n ataia bwa tera aron birin te mwakuri n aba akana tabeua. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao te Tia Babaire e rangi n rarabwa bwa e a matata bwa e titebo bwa Kuria kanga ti na tara ara tamnei ae kamena ngkoa te Minita n 2023 ke 2024 kanga tarakina ma te

bwai ae kakawaki te Tia Babaire are e a rin inanon te waaki ao ti na manga bane ni uaia ni ibuobuoki n taratara aron biribirin aron te karao kawai aio ao I karabwa riki te Minita n ana kabwarabwara ao n kaeka. Tia manga bwaina te taotaona n nako ao ko rabwa te Tia Babaire ao anne kanga bon ti buokan te titiraki tao e bon eti otau ae tia taratara 2023 ke 2024 kanga tarakina e kona naba ni kairua e kona ni ibuobuoki iai te Minita taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao eng n aron are e taekinna ti tuai kona ngkai n ataa raoi bwa e kona n rangi ni birimwaaka aron karaoakin te kawai ngkana e a tia ngkai ni karaoaki aikai ngkai ao e kona ngkai are e nang birimwaka aron karaoan te kawai, eng kanga n te tai aio ti tuai raoi kona n ataia bwa ni ngai ma ara kantaninga bwa n te tai are a tia iai aikai ao tia kona naba n ataa ngkanne te tamnei are imwina. Bwa bon ara kantaninga bwa ti na kataia ni kabirimwakaira nakon ara kabane ni birimwaka. Ma are tia bon aki kona n ataa raoi kanoan te bong ma tera ma ara kantaninga ti na keiaki ni kabirimwaaka n te kabanea ni birimwaka. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Banaba bwa koa kabanea buokan te titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki ngkai e kona n reke au tai. Ao I kan bubuti bwa n aron ana kabwarabwara te Minita ao e koaua te moan mwaneka bwa iai teniua mwaitin taian kawai ao kanga I aki ongo mwanewean au abamwakoro ae Banaba, kanga akea inanon te *program* aio. Ao e kona ni kabwarabwara bwa e bwaka ia bwa tao te ka aua ke te kanimaua bwa kanga iai te moan rinan, te kauoua n rinan ao te kateniua Onotoa ao ngkanne Banaba ngkanne tao e a bwaka ia taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika eng bwa Banaba e mena n te kanimaua ni mwakoro te kanimaua ni *phase* ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kai e a bon bane buokan ara titiraki anne ao I a nakon te titiraki are imwina, e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Martin Moreti e nakoim Tia Tei.

E KONA TE TAUTAEKA N REITANAKO BUTIMWAEAN ARAIA KAARA, MWAUKU AO NAAKE AKI MWAKURI.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I waakina au titiraki ao I anga moa au kamauri ma tariu ae te Minita nakoia kain Marakei ni kabane, ao ni

ikotaki ma ngkoe Tibiika, te Beretitenti, te kauoman, Minita ao Taan Tei, kam na bane moa ni mauri, ao e kangai ngkane au titiraki n te tai aio.

E kona te Minita ke te Tautaeka n reitanako butimwaean araia ara kaara aika tangiraki iroura ma mwauku ma nake aki mwakuri ni karokoa ae a bon babane raoi n reke aia mwane?
Bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Marakei, ao aio ngkane kaekana,

E teimatoa ni butimwaeaki araia kaara, mwauku, ao naake aki mwakuri n au botaki ni mwakuri n aron ae waaki ngkai" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei

Hon. Moannata Ientaake: I nang karabwa te Minita ae karineaki kai e a tia ni katereterea bwa ngaia a bon bane ni butimwaeaki ao I a kan reitanako au titiraki, iraman ngkai mwaitia kaara ao mwauku, ao aomata ake a tia n aranaki bwa a bwaka ian tem wane aio irouia kain Marakei, iraman moa ngkai mwaitia ae a tia n reke aia mwane aikanne.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia babaire ao e rabwa buokan te titiraki N na karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki bwa akea au *Data* ke tao te *information* ae I anganaki ibukin te *data* n te tai aio ma ngkana e bon kainanoa anne ao tia reitaki n te aobiti iaon aio, e rabwa Tia babaire.

Tibiika: Tia Tei

Hon. Moannata Ientaake: Ao kai e bati n rabwa ao e aoria bwa I a reitaki ma te Minita iaon arei, ao tao e a bane naba ngkanne mai ikai reitan au titiraki, ao I a kamauria riki kain abau ae Marakei, ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I taku bwa e ai bon akea naba kaekana ao e bon reke naba tain ara titiraki are imwina.
I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Kuria Hon. Banuera Berina ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Boutu Bateriki te Minita ibukin Tautaeka inanoaa, e nakoim Tia Tei.

E KANGA ARON KAREKEAN TAURAN AIA KAWAI KAIN KURIA

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire, Tia babaire aio au titiraki

A kainanoa naba tauran aia kawai kain abau ae Kuria, e kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa e na kanga aron karekean tauran aia kawai kain Kuria
Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki Tia Tei ae karineaki mai Kuria,
Tia Babaire e rabwa te Tia Tei mai Kuria, ao iai ngkai ana buoka Tiaina iaon aei, e riai bubuti ni karokoaki iroun Tiaina n ana aobiti i Bairiki
Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te kaeka, e koaua ngaia ti a mataata iai ao ti aki te titiraki ae boou, Tia Babaire, I ti kan kaota raoi au iango n te buoka aio, aio kanga ti aki te buoka ae tabangaki nakoia kain Kiribati ni kabane, kanga nanona ai bon ane e na kawara Tiaina, ti aki aio kanoan ana baire Tautaeka ni buokia kain Kiribati, aio ai bon kanoan ana iango temanna ma temanna, ti aki ana iango te Tautaeka aio ni buokia kain Kiribati bwa ana katoaki n aia taura ke, eti otau aio te Tia Babaire?

Tibiika: Te Minita
Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki, e koaua ae aio kanga bon ana buoka Tiaina ngkanne itinanikun are kanga bon ana buoka are taneiai ni kakaraoia ni katoa ririki ma ngkanne ngkana ko kawaria ao ane e na manga bon tauraoi ngkanne Tiaina ni kaekako, kanga I taku bwa e bon *Open* ana aobiti, e bon uki ana aobiti nakoira ni kabane Taan Tei, ngkana iai ara bubuti are ti kainanoia ke tao tera, ao riki teuana iaon te *Street Light,* ngaia are I a tia ni mwaneweia ane aba ane a tia n roko ana bubuti irouna, ngkanne ngkana ngkami naba Taan Tei aika kam karineaki, ngkana kam bon manga kan kawara Tiaina, e tauraoi Tiaina ao ngkane e a karinaki naba arami iaon te *list* aei, E rabwa.

Tibiika: Tia Tei te kauoua n tai,

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire ti aonga naba n ataia kain ara abamwakoro ao riki kain abau ae Kuria bwa are aio ti aki ataia ngaia iai te buoka aei ma ti ataia ngkai, e aki naba katanoataki iroun Tiaina te Tia Babaire nakoia kain Kiribati ae ti na ataia bwa ti aonga n ata arona, ma ko rabwa te Tia Babaire, ngkanne au titiraki te Tia Babaire ae imwina, ti rawa ni manga kubanako te Tia Babaire ngkana e manga waaki riki te bwai teuana, te Minita aio e kona moa ni ibuobuoki, iai riki ana ibuobuoki Tiaina irarikin te taura, bwa e aonga Tia Babaire n ae a bon ti Tiaina, tao ti Taan Tei ke tao antai kain te kawa ke te *Community* ae a kona ni kawara Tiaina bwa e aonga ni karekea nakoia, kanga ti anne Tia Babaire ae tao e ataia te Minita aio bwa ti aonga ni bane n ataia ao ti aonga ni bane ni kabwarabwara nakoia ara botannaomata, ni kangai, ngaia ngkana ko tangira am taura, bon Tiaina, ai bon Tiaina naba, ko tangira am raa, ai bon Tiaina naba, ko tangira arei, ngkanne te Tautaeka, ngaia are angkoa iai ae na ataia te

Minita ke tao bon ti te taura moa ngkai ae ataki, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki, ao kai e koaua ae Tiaina kai e bon tauraoi n tenan buoka e bon nakon am bubuti te abamwakoro teuana ma teuana, n ai aekakin ngkane ae ngkai ae roko inanon bain Tiaina kanga ti kakoaua bwa tima kanga tenan taura ngkai angina ae roko moa, tenan bubuti, ma ngkanne bon Kuria, tao bon tera ana kataratara, e bon kona ni maroro ma Tiaina bwa are Tiaina e *flexible* naba ana ibuobuoki ni itera tabeua are I taku bwa e kona ni kaekaia iai Taan Tei, n aron ae a bon tia n noria Taan Tei tabeman, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean am titiraki Tia Tei, e a bon bane buokan am titiraki ao I taku bwa e a bon roko naba n tokin ara titiraki ni kanoan te Ota bebwa n te bong aei, ao e bon itera raoi 12 naba n te tai aei, ngaia are ti nang motirawa ibukin ara katawanou ao tia mang kaitiboaki ikai nakon te aoa 2 n te bwakantaai, tia motirawa moa ibukin ara katawanou, kam rabwa.

KATAWANOU

Tibiika: Tia nakon ara bwai are n ara Ota Beba.

Kiraaka: Moan warekan te Biira ni Manga kataumwane n 2021.

MOAN WAREKAN TE BIIRA

Tibiika: Ngaia n aron are e a tia n taekinaki ao ara bwai ngkai n te bwakantaai aei bon moan warekan te Biira ni manga kataumwane 2021 ao I a kanakoa nakon te Minita te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita naba n te Finance Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim.

TE MANGA KATAUMWANE NO.1 2021(1ST Reading)

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao tao bon te bwana ni kamauri nakoira n te bwakantaai aei ao tia kamaurira ni kabane ao n arana ae tabu ao kam na bane ni Mauri.

Te Tia Babaire I a kukurei ni uotia nako matan te Auti aio ana moan kataumwane te Tautaeka ibukin te ririki 2021. Au kantaninga bwa e a bon tia n reke te boki ni manga Kataumwane irouia Taan Tei aika a karineaki are a tia n tibwatibwaaki tao tenibong te bong n nako n nambwana are Beba No.23/21. Ngkana e bon akin ang kanganga warekan te Manga Kataumwane anne te Tia Babaire kai bon te Manga Kataumwane ae e akin ang bubura ao e aki nang reianau aron kabwarabwaraana. Ma e ngae n anne ao e kakawaki ae ti na kawenea raoi imatan Kiribati ao te Auti aio bwa e na ongora bwa bukin tera mwaitira ao bukin tera te manga kataumwane anne. Te manga

kataumwane aio te Tia Babaire bon te boot ani mwaiti iaona $1,994,995.

N na kaokia riki kabwara au bure, mwaitin te Manga kataumwane aio $1,994,995 te mwane n Australia. Kanga bon taraana kanga e bon nakon $2 te mirion. Te Tia Babaire n aron ae I aki toki n taekinna n taai aika nako ao ti bon aki kaunga te bwai ae te manga kataumwane bwa are e kona n reke ae tia manga aki ira nanon te kataumwane are e a tia ni kabwataaki. Ma n te tai aio te Tia Babaire ao tao e bon matata ngkana tao a tia n noria Taan Tei aika a karineaki bwa bukin te Manga Kataumwane aio e bon irekereke ma te kanganga ngkai ae roota te aonnaba ae bwanin ni ikotaki ma Kiribati ae n te kanganga ae tia bane n ataia ae te aoraki ae te Coronavirus ke tao te Covid-19.

Ao ana uringa naba Taan Tei bwa n tokin te ririki ae nako ao e kabwataki te moan kataumwane, ibukin 2021 ibukin te ririki aio. Te kataumwane anne ao bon akea iai te kataumwane ibukin te Covid-19. Ao bukin tera ae akea? Bon ibukina bwa bon iai taian mwane ni buoka ake a roko mai irouia raora ke taan tia ang ate buoka e aranaki n taetae ni imatang bwa taian *development Partners* are a tia n anga nanoia ao anga aia ibuobuoki n te mwaiti ae kaan iaon $13 te mirion. Te kantaninga bwa e na tau te mwaiti anne ma n aron ae ti noria bwa e aki rikirake ni kerikaaki te aoraki aio ma e bon rikirake ni kekerake are e a roko iai kanga riain ae kanga e nang kainaki te *boarder* tao ti inanon Kiribati ma aba ake i abatera ma bon aba naba ake tabeua. Are ngaia are e a karika te kanganga ni kaokakia te nati ni Kiribati ake a mena itinanikun Kiribati n te tai aei.

Ao anne ngkanne bukin te Manga kataumwane aio Madam Speaker. Ma n aron ae e na uringa te Auti aio n aron te kataumwane ae I a tia n taekinna ibukin 2021 are e kabwatia n tokin te ririki ae nako mwaitin te kataumwane ibukin te moan kataumwane ibukin te ririki aio, mwaitina $279.43 te mirion. Ao mwaitin te karekemwane are e oti naba inanon te boki ni kataumwane anne $279.47 te mirion, ao anne are e anganiira te raka ae tao e koaua e bon kuri ni baranti ara *budget* ma e anganiira te raka are $.04 te mirion.

Madam Speaker, ngkana arona bwa tia manga karina te kataumwane aio inanon te kataumwane n te moan kataumwane anne ibukin te ririki 2021 ao e nang karaka ngkanne te mwaiti ni kabanemwane ni kataumwane ibukin te kabanemwane ibukin 2021 e na uotia nakon te mwaiti ae $281.42 te mirion. N aron ae I taekinna te Manga kataumwane ke tao te mwaiti riki ae tangiraki ibukin te kabanemwane ae e raka aio are mwaitina $1.92 te mirion e na manga kakerakea ngkanne te mwaiti ni kabanemwane ian te boki ni kataumwane ae e a tia ni kabwataaki

nakon te mwaiti ae $281.42 te mirion.

Are nanona bwa e a raka ngkanne iaon te karekemwane are e ti a tia ni kataunaria ibukin te ririki 2021. Ao ngkanne e nang anganira ngkana arona bwa ti tiku iaon te kataunaari ae e na aki raka te karekemwane n te ririki aio n aron are e oti n te boki ni kataumwane are e a tia ni kabwatia te Auti n Tei aio ao ngkana arona bwa ti kataunaria bwa te kabanemwane are e oti inanon te boki ni kataumwane e na bon bane n akea nikirana bwa e na bon kabaneaki ao ngkanne ti nang tiku ngkanne ma te raka iaon te karekemwane ke tao te *deficit* n taetae ni imatang ae $1.95 te mirion. Aio e riki ngkana ti *assume* ke tao ti kataunaria bwa te karekemwane are e oti iaon te boki ni kataumwane e na aki raka iaon ti a tia n kataunaria ao te kabanemwane e na bon bane n akea nikirana inanon te tai anne. Ao anne ngkanne e na anganiira kanga te raka iaon te karekemwane ke tao te *deficit* ae $1.95 te mirion.

Tao e koaua Madam Speaker tao aio e raka iaon te mena ma n aron ae N na ti kabwarabwara, bwa I taku bwa aio kanga I a tia ngkoa n aranna n au taetae ke n au *budget speech* ae kanga ti aranna bwa kanga te bwai ae te *new normal* ae tera nanona ngkoa ni Kiribati anne. Ao ngaia anne ngkanne ao tia kantaningaaki ao e a uotanako te mena aei. Ma tao e na titiraki te titiraki ao e na kangai e uara ngkanne tera te kanganga ae e na riki ngkai tao e a manga reke ane e a raka ngkanne te kabanemwane iaon te kataumwane iaon te mwaiti ae $1.95 te mirion.

Madam Speaker, e na riai n aki raraoma te Auti aio ao Kiribati bwa te iti tekeraoi bwa ngke e roko te aoraki aio n te aonnaba ngke e orea te aonnaba mai tabona nako tabona ao e bon rootaki iai ao ngaira i Kiribati ti tekeraoi bwa teuana te aba ibuakoan te aonnaba ao e tuai man roko iaona te Coronavirus, ao e roko te aoraki aei n te tai arei ti bon nang marurung ara karekemwane n te taetae ni imatang e bon marurung ara *balance sheet,* e a nang *strong* ara *balance sheet.* Ngaia are kanga ti bon kuri n tauraoi ti rangi n tauraoi ni kaitara te kanganga are e kantaningaaki arei are e a bon rin naba. Tao ngkanne ti kabotaua ma aba tabeua ngkai n aekakin Biti, Samoa, Tonga ao antai riki tao bon aba riki aika a bubura n te aonnaba bon angina a kuba n rou, aki tauraoi ao a bon angina ngkai tao n aekakin Biiti, ao e a bon koko n tarau. Bwa are ngaira ti tekeraoi n te tai anne bwa e ngke e roko te aoraki aio e ngae ngke e aki roko ikai ma e bon nono aara n te tai arei, bwa e bon nang *strong* ngkana I taekinna n taetae ni imatang e a bon nang *strong* ara *balance sheet* ke tao N na bon kabwara riki n taetae ni Kiribati e bon korakora te mwane ae mena inanon baira n te tai ae nako.

Ao e kangai ngkanne aron te mwane ae e mena inanon baira, ngkai te

mwane ae kanga e aranaki bwa te *cash reserve* ke tao te mwane ae e tuai kabaebaeki akea baebaena bwa e nang kabwaka te bwai teuana kanga e aranaki bwa te *free cash* ke tao te *cash reserve* mwaitina inanon baira ngkai $249.3 te mirion. Aio are bon iai are e mena i Kiribati ikai iroun te ANZ ao iai are e mena i Australia iroun te State Street.

Ngkana arona bwa tia manga karekerekea ami mwane n Tania kaain Kiribati are e aranaki n taetae ni imatang bwa *Revenue classes in reserve fund* ke kaurerekeana te RERF ao tao manga iai riki ngkanne te *resource* teuana ae ti kona naba n taraia. Ao tao e a manga anganira riki iai kanga te aki raraoma ao ti ataia ao bwa ko raka. N tokin te ririki ae nako Madam Speaker mwaitin ana mwane n Tania Kiribati n tokin te ririki ae nako $1.17 te birion ti aki te mirion ma te birion anne n tokin te ririki ae nako. N tokin Maati n te ririki aio ao mwaitin ana mwane n Tania Kiribati n tokin Maati n te ririki aio $1.19 te birion. Are nanona bwa tao e bon rakanako ni $20 te mirion n te tai are e mena iai.

Ngaia are Madam Speaker ao kaain te Auti aio ae karineaki ao Kiribati I taku bwa te manga kataumwane ae karaoaki aio are n ara koaua ao tao n ami koaua naba I ataia bwa aia koaua kaain te Auti ae karineaki inanon te Auti aio. Ao tao bon aia koaua naba bwa te Manga Kataumwane ae manga karaoaki e bon nang bongana ao riai ni kakoroaki nanona. Bwa ngkana ti taraia ara koraki akana itinaniku, n aron ae kam a bon tia n ataia ane bon angina tao e koaua angina ngkai ae a tia n roko ke tao iterana a tia n roko. Ma bon iai naba akana a bon tiku naba n tangira anne.

Tikuia ikai ti aki te bae te tiku n aki akaka bwa are ana tiku ni kaboaki aia ruu ke tao te tabo are ana tiku iai, kanaia ao bon aia kabanemwane ibukin tera nako tao boon aia burati, boon aia *toilet paper* boon bwaai riki ke aia *personal.* Ao n aron ae tia n taekinaki n taai aika nako ae ti kabanea n te bongina iaon temanna $30.00 ni katoa bong iaon te Minita are e tiku. Aio itinanikun boon kanana ao boon ana ruu are e tiku iai n te tai arei. Tao e na kakoauaki Madam Speaker bwa iai tabeman ke tao bon angia naaka aika a *stranded* aikai ae te nati ni Kiribati, iai tabeman ae a tia n tiku inanon teuana tabun te ririki. Ngaia are ko bon karaua naba ni kataunaria te mwaiti ae na kabaneaki. Bwa ngkana te mwananga ni utu ae onoman kaaina, bwa are e aki kauaroro te bwaka mwane aio e aki kangai te teei e na uarereke ana mwane, te ikawai tao e na bubura riki ana mwane. E aki kauaroro te anga mwane bwa e a bon titebo naba ni kabane bwa ai bon titebo naba ni kabane ae $30 te taara iaon te atu.

Ngaia are ngkana ngkami onoman ae kam tiku n te *hotel* ai bon $180 ni katoa bong. Ao anne ngkanne aron tein te kabanemwane. Ao tao e na

bon ongora te Auti aei bwa bon ti aki te kabanemwane ae uarereke bwa tia bon kabanea naba te mwaiti imarenan $800 nakon $1 te mirion ni katoa namwakaina ke tao e kaniia te mirion ngke e moan waaki riki te *stranded.* Ma e koaua ngkai kanga e uarereke ngkai ibukin ae tao I taku bwa tao bon iterana ae a tia n roko i Kiribati. Ngaia anne ngkanne bukin riain te manga kataumwane aio Madam Speaker ao ti bon ataia riki bwa ngaira ae ti bon tiku iaon Kiribati tao ti koaua akea ara kanganga. Ma naake a bae ngaroia itinaniku ibukin ae te *close down* e koaua e ngae ngke tao iai itera tabeua ao tao e reke aia tai ni motirawa ke tao n *relax* bon nanoia riki angina bwa te kan oki nako Kiribati. Ao ngaia anne ngkanne ae karika aron te kabanemwane aio Madam Speaker.

Tao e na kangai ngkanne aron tibwatibwaan te manga kataumwane aio Madam Speaker are te kataumwane are e mwaitina are iraua ae I taekinna ngkoa $1,994,995 e tibwatibwaaki aron te manga kataumwane aio imarenaia rabwata aika uoua bwa te *Ministry of Foreign Affairs* are e mena iroun te Beretitenti ao bon te *Ministry of Finance* are e mena iaau. Are e nakon te mwaiti are e nakon n aron are e oti n te boki ni manga kataumwane are e nakon te Ministry of Foreign Affairs ke te botaki ibukin aban tinaniku n te mwaiti ae $1,344,995 ao aio ngkanne are e na bon mwanena aron tikuia kaain Kiribati aika *lockdown* ke a mena itinaniku n te tai aei ni karokoa te tai aei ao anne are tia riki iai ni kabwarabwara boon kanaia, boon aia ruu, boon aia raa ao ai bon aia kabanemwane ngkanne are te $30 n taara ni katoa bong. Aio ae bon tabenna te Ministry of Foreign.

Ngkanne te nikira are $650 te ngaa aio are e nakon au tabo ni mwakuri ao aio ngkanne are irekereke ma aron kabanemwane ake tabeua, n aron tao te *charter* n te *flight* tera riki tao katamaroan taian *quarantine centers* ke tao te *isolation centers* ao tera riki. Ao ngaia ngkanne anne ae riki iai bon ara kantaninga Madam Speaker te Auti aio bwa ngke arona bwa iai riki taian mwane ni buoka aika ti kona n anganaki ao tao e nang ibuobuoki, ma are aio te tai are e taku bwa e aki tataninga te Tautaeka bwa I taku bwa e kakawaki riki ara botanaomata.

Ao n aron ae I a tia ni kabwarabwara ti aki te kabanemwane ae uarereke ao ti bon kataia naba ni biriakinna ibuakon taian uota naba aika a rawata aika ti uoti. Ma I taku bwa e moanibwai aron mwengaraoia ao aron ae ti na taraia bwa kaain Kiribati ake a reke n te kanganga aio ana aki reke n te kanganga. Ao ngaia anne ngkanne bukina.

Ao tao e kakawaki Madam Speaker bwa ti na karabwaia naba raoa ni abatera ke taian *development partners* ake a tia n anga aia ibuobuoki ae nang bubura nakon

Kiribati n te Covid-19 aio. Ao N na atonga araia nakanne bwa e kakawaki ae e na ongo naba Kiribati ao te Auti aio n aekakin Australia, e a tia n ang ate mwaiti ae $3.6 te mirion, New Zealand e a tia n ang ate mwaiti ae $3.4 te mirion, te ADB e anga te mwaiti ae $2 te mirion, te World Bank e anga te mwaiti ae $3.5 te mirion, te *Peoples Republic of China* e anga te mwaiti ae $129 te ngaa, ao ngkanne ai bon ami te Tautaeka ae ana Tautaeka ni Kiribati e a tia n anga te mwaiti ae $4.5 te mirion.

Ao anne ngkanne Madam Speaker tao e na matata aron kabwarabwaraan aron te manga kataumwane aio n aron ae I taekinna ae I taku bwa te kataumwane ae bon riai, e riai ni karaoaki n te tai ae waetata ibukina bwa akea te kataumwane ibukina. Ao tao e koaua I mwaninga n taekinna ma mwanenakin te mwane ni manga kataumwane aio e mwanenaki ian mwakan te Minita n te mwane tao I Minita n te mwane n te tai aio are ian *section 7 cap 79* ao ian naba te Tua ae Maungatabu are ngkana akea te kataumwane ae tauraoi n te tai arei n te boki ni kataumwane ao ngkana arona bwa te kataumwane anne te bwai ae bon aki kona n tauaki ibukin ana men ate botanaomata ao iai ngkanne mwakan te Minita n te mwane bwa e na kabongana mwakana anne ian are e nang *issue* ngkanne te bwai are aranaki bwa te *contingency warrant,* are n aron are ataia kaain te **21905** mwakau anne are I ti kona n anganaki bwa N na aki buuta te mwane ae na raka iaon 1.5% iaon te kataumwane are e *approve* ao are e kabwatia te Auti n Tei aio. Ao te mwaiti are e karaoaki anne e a bon *wealth within* te mwaiti anne.

Ao e rabwa te Tia Babaire ao tia manga katuri riki taeka ni karabwarabwa riki nakoia ara *development partners* ake a tia n anga baia ti nang karabwaia, ao te kantaninga bwa tera ngke e na manga kona riki n reke riki n taai aika na roko, ao ti aki ataia bwa kanga ti ongo ngkai bwa te aoraki aio e aki rikirake ni kekerikaaki bwa a manga roko mwangangana aika a kakaokoro, iai ae manga te *Indian variant* are tibwa manga *rise* ngkai. Ma te kantaninga bwa ti na bon teimatoa Kiribati ni mano man te aoraki aio ao e na bon aki roko te aoraki ae te *Coronavirus* i abara aio. Ngaia are te kabanemwane ae I kawenea imatami aio Taan Tei n te Auti ae karineaki I taku bwa te kataumwane ae ti bon riai ni boutokaia ni bon ibukia ara botanaomata ao e moamoa riki bon ibukin Kiribati ae bwanin. E rabwa ao man taeka akanne ao I a bubuti bwa tabekan te Biira ibukin te manga kataumwane 2021 e na warekaki te moantai e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Kauoman ni Beretitenti ao tia kanakoa te maroro iaona ma I a ongora moa ana itera te Kaitara I angan te Leader n Kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao imwain I waakina au maroro ao ai bon te bwana moa ni kamauri nakoira ni kabane e moa mai iroum te Tibiika ma kaain am aobiti te Beretitenti te Kauoman ni Beretitenti, Minita raou n Tia Tei kaain abara ae Abemama ao kaain Kiribati ao ai taan ongora ti na bane moa ni Mauri. Ao I a kaitaua te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita n te mwane ibukin tabekan te Biira ibukin te manga kataumwane n te ririki aei ao e a tia ni bwarabwara kanoan ana manga kataumwane te kauoman ke te Tautaeka are e a tia ni kaweneaki imatara.

Ao tao man ara itera moa te Tibiika ao ti butimwaea moan warekan te Biira ibukin te manga kataumwane bwa e koaua bwa moan te kakawaki kanoan te manga kataumwane aei ibukia ara botanaomata riki ake a teimatoa ni bae tangaroaia itinanikun Kiribati ao e bon teimatoa naba ni kainnanoa te ibuobuoki n aron ae e a tia ni baireia te Tautaeka bwa e na angania n te tai aei. Ao ti kakaitau n anne. Ao ngkanne te Tia Babaire tao e nang kakawaki naba ngkai e a manga moan kaoka kanoan te kataumwane n te ririki aei te kauoman bwa are e kaokoro ara kabwarabwara n aron te kabanemwane ao te karekemwane. Ma e nang kakawaki naba bwa e bon matata raoi bwa e aki mwanewea te itera teuana inanon ana kabwarabwara. Ma tao te kabanemwane n aron are e taekinna are $279 te mirion. Ma tao ibukin te karekemwane ao I taku bwa e nang kakawaki ae e na bon matata raoi naba bwa are e taku bwa e raka te kataumwane n te ririki aei $40 te ngaa. Ma I taku bwa ni bon etina ao e aki raka bwa e kee te karekemwane ian te kabanemwane n te mwaiti ae tao bon $40 te mirion $39 tabun te mirion. Ao aei are e buutaki man te mwane n Tania ao I taku bwa e nang kakawaki bwa e na taekinaki aei bwa e aki mwaneweia te kauoman, ma mwiina e a manga bure are n te ota iroun te botanaomata n tein ngkai te kataumwane n te ririki aei.

Bwa bon ana karekemwane are e bon reke n oin korakorana $225 te mirion, ao are e a reke mai irouia taan anga te buoka $13 te mirion. Ao ngkana ko bon ikota moa are bon korakoran te Tautaeka e bon nang korakora ngkanne te kaokoro bwa $50 tabun te mirion, ma ti karabwaia naake a teimatoa ni buobuoka aron ara kataumwane ni katoa ririki ibukin are a tia ni manga anganiira $13 te mirion n te ririki aei ngaia are e a kee riki nakon te mwaiti ae $40 te mirion n te kee anne. Ao ngai I teimatoa ni kakabongana te taeka ae te ruuti ao I ataia bwa e aki kukurei iai te Tautaeka n te taeka aei ma tao aei riki ae a ota iai ara botanaomata. Ma ti ataia bwa e rawata te mwane ma n aron tein te kabanemwane ao te karekemwane n te ririki aei e ruuti ma are iai ana anga te Tautaeka ni

bonoti aikanne ae ngaia teuana anakin $40 te mirion man te RERF.

Ao tao e kangai ngkoa te Tautaeka n ana kabwarabwara bwa aei ti aki ibukin tao bonotan te raran aei ma ibukin te naan karikirake are riin te waaki. Ma ngkana ti taraa ana kataumwane te Tautaeka ibukin riin te waaki n te ririki aei ti $10 tabun te mirion. Ngaia I taku bwa e nang kakawaki bwa e na bon matata raoi Kiribati n aron tein te kataumwane bwa are ngkai tia manga tuangaki iroun te Tautaeka bwa e aki tau. Ngaia are e nang kakawaki anne ao e koaua e rawata te mwane are n te mwane n Tania bwa $1 tabun te birion.

Ngkanne tao iaon kanoan te manga kataumwane te Tia Babaire kanga ti bon nanokawaki teutana ao ti bon rangi n nanokawaki. Bwa bukin ae ngkana ti noora mwakoron te Tua ae Maungatabu bwa tera te manga kataumwane ao e rangi ni matata. Bwa te manga kataumwane uoua kanga aana bwa teuana n aron ae tia n taekinna te kauoman e aki tau te kataumwane are e a tia ni kabwataki iroura ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu ni kaitara te kabanemwane are ngaia ane e a manga bubuti te aba ibukina. Ao e koaua bwa bon akea te kataumwane n te kataumwane n te ririki n aron ae kamatoa te kauoman, iaon ibuobuoki aikai. Bon akea, ao aei ti aki kantaningaia bwa e na roko bwa te manga kataumwane bwa are ai aei te taneiai ae boou n aron are ana kataumwane ngkai te Tautaeka te *new normal embracing the new normal.* Ao ti kantaninga naba ara Tautaeka bwa e na kaman kamatebwaia ke ni kaman taraia bwa tera kanganga ni irekereke ma te *Covid-19* ae e na rootaki iai ara botanaomata ae e na riai n rin n ana kataumwane. Kanga e titebo bwa e aki taekinna raoi bwa tera te mwane ae kakabonganaaki ngkai ibukin bwaka mwane ake a tia ni kanakoaki nakoia aomata man inin te kibakiba man Maati 2020, e aki matata. Ma ti ataia naba bwa angiin te buoka are anganiira taan ang ate buoka ao ti nang kakaitau n aei ao ti na ti karina aran Tiaban bwa e mwaninga te Kauoman ni Beretitenti bwa iai naba ana buoka Tiaban n te Covid-19 ae mwaitina $464 te ngaa ae ibukin buokan katauraoan ara *health system.*

Ao aei n ana boki ni kataumwane n te karikirake, n te ririki aei. Ao anne e nang kakawaki bwa ti na bane ni karabwaia raoraora ake anga baia ao ti na bubuti bwa ana bon wawareka raoi kanoan aia boki ni kataumwane n te karikirake te Kauoman ni Beretitenti. Bwa ngaia aei mwina e reke te kanganga n ae tia mwaninga taekaia tabeman. Ma ti nang kakaitau n te naan buoka aikai bwa ngkana ti tarai buoka aikai ao akea iai kanga rekereken te bwaka mwane ae ti anganganiia ara botanaomata bwa angina katauraoan ara tabo tao ara onaoraki ke tao Taan Mwakuri, bwaai ake ana kona ni buokira man te naan raa are e a tia n taekinaki te

naan mitiin ma aikai ma e aki matata n ana maroro te Kauoman ni Beretitenti bwa tera te mwane ae e a tia ni kakabongana te Tautaeka are e a kakabwaka iai aia mwane ara koraki aikai man Maati 2020.

Ao anne taben te Maneaba ni Maungatabu taben te Tautaeka bwa e na riai ni kabwarabwara. E aki bwarabwara anne, ao ngaia aei ae ti nanokawaki iai bwa ti aki kantaninga te manga kataumwane bwa e na roko iaon te Covid-19. Bwa are aei te taneiai ae boou nanona e tuai n taneiai ara Tautaeka aei n aron te kanganga ngkai ae rootaki iai Kiribati ao riki ara botanaomata. Bwaai ae ti kantaningai ae e ununeakinaki ikai kabwakaan ni kabane aia mwane te koraki ane ian am motinnano bwa ti bon teimatoa ni kakoaua bwa e aki tau am mwane ae $27 te mirion ibukia taan aki mwakuri.

Ti teimatoa ni kakoaua anne ao ngaia anne ae ti kantaningaia ao tao e nang roko ana manga kataumwane te Tautaeka ibukia te koraki aei bwa are e a nang tiraua ngkai te tangitang irouia te botanaomata anne teuana. Te kauoua ao ko mwanewea aei teutana ma I taku bwa e nang kaokoro are ko kabwarabwara bwa ko taku naba bwa te manga kataumwane aei are e na mena ian am tabo ni mwakuri e na buoka naba kanakoraoan te naan tabo ni kamanomano iaon Kiribati.

Ma I taku bwa ti aki anne ae ko tuatua n te kabwarabwara ian am manga kataumwane aei, bwa aei ibukia naake a mena itinaniku karokoia ao tao boon te wanikiba ao boon tikuia n te naan tabo ni kamanomano itinaniku ke tao i Biiti bwa are ngkai Biiti ae ti kaokioki mai iai. Ao ngkanne anne bwa are teuana naba anne ae ti kantaningaia bwa e na rin ikai kanakoraoan te naan tabo ni kamanomano iaon Kiribati ibukia ake a oki. Bwa ti ataia bwa iai te kanganga are e a tia n reke e a tia ni kabuanibwai maeun temanna te kaimoa ao e rawata aia kanganga kaimoa n aia tabo aei ti aki te bwai ae boou bwa bon te bwai ae ko ataia te Tautaeka. Aei te bwai ae ti kantaningaia bwa tao ngke iai te *gas* i Betio n te tabo are a tiku iai te naan kaimoa aikai ke tao iai taan kuakua ikekei ae ana tauraoi ikekei ao tao e na akea te kabuanibwai. Ti aki kona n ataia bwa e aki tauraoi anne ao aei naba ae ti kantaninga n am manga kataumwane aei te Tautaeka bwa e na iai nanona bwa tera ngkai bwaai ae ko a tia noori ngkai aika a kabwaka n tobwaia ara koraki ake a oki mai tinaniku ao a kawakinaki ikai tera bwaai akanne ae kam na kainnanoi, aikai te bwai ae ti na kantaningaia n am manga kataumwane n te tai aei.

Ngkai am manga kataumwane aei iaon buokaia ara botanaomata iaon te Covid-19 ibukia ake a bae itinaniku bwa aia mwane n aron are ko a tia ni kabwarabwara ae boon kaokakia. Ngaia aei teuana ae ti nanokawaki iai bwa e rawata riki

bwaai ae ti kantaningaia. Ti kaongoaki ngkai bwa a rawata bwain aoraki aika a bane man te Onaoraki riki ni irekereke ma aoraki aika a bon nang taotira iaon abara ae Kiribati, te tioka, te rietata n rara ao a rawata aika a tia ni karokoa tabeaiangaia bwa tera ae e a riki ao a kaman bane tao uoua namwakainaina tao tabeua te naan bwai n aoraki. A raraoma ara botanaomata bwa ngkana a bane aia bwatin inanon baia tera ae e nang reke nakoia. Aikai kanoan am manga kataumwane ae ti kantaningaia bwa are aei bwaan te botanaomata. Ma aei ti kariaia bwa are te bwai ae nang kakawaki ma ti kai kantaningaia mai iroun te Tautaeka ao riki mai iroun te Kauoman ni Beretitenti ae ara Minita e aki toki ni kakauringira bwa ti na aki rinnako n te tabo ae ti aki ataa nanona akea iai rabakaura. Ao anne ae ngaia ti onimakiniko bwa e na riai ni kaman rin te aekaki n aei n te kataratara aei n am manga kataumwane, ke aei bwaai aika ti kantaningaia bwa ana kaman riai n rin n am kataumwane bwa are am kataumwane e rabunakin te Covid-19 ae tia mena inanona ngkai.

Kanga anne te tangin nano man ara itera iaon te bwai ae ti kantaningaia mai iroum te Tautaeka, ao aei ti boutokaia bwa e nang kakawaki ma aei ti aki kantaningaia bwa e na rin bwa te manga kataumwane bwa ti kantaningaia bwa e na kaman iai tao te mwane ni buoka tera te kanganga, e aki tau ke ko aki kaman noria ko a tibwa noria bwa are anne naba kanoan mwakam ian te Tua ae Maungatabu bwa te bwai ae ko aki noria *unforeseen* te kabanemwane ae bon akea n te kataumwane bwa te bwai ae raka. Bwa ti aki te bwai ae raka aei bwa ti bon bane n ataia bwa are aei te taneiai ae boou ngkai ae ti mena inanona. Aei ara maroro iaon am manga kataumwane aei ao ti boutokaia, ma iai riki bwaai ae ti kantaningaia bwa ko riai ni karini ikai ao riki are ni irekereke ma maeun te botanaomata. Ni ngai ao tera aron te bwai n aoraki ke tao kanganga aikanne are I a tia ni mwanewei ao iai riki are tao ana manga bon maroro iai ara koraki.

Ao anne ngkanne kanga kanoan ara maroro ao teuana naba ae ti kantaningaia, bwa are iai am buoka nakoia te naan bitineti te $13.5 te mirion are kanoan am kataumwane n te ririki ae nako 2020, akea n te ririki aei ao ti kaongoaki bwa e a bon aki tau mwaitin am mwane anne ibukia ara bitineti. Ao teuana bukina ae kanga ti kubanako naba iai bwa ngaia ae rin am kambwana n te buoka aei. Ao e aera bwa are bon iai am anga bon nakoia am kambwana e aera ko a manga karinia ni karibwa wiia am bitineti ake akea aia ang ariki ni birinako ao am kambwana bon iai aia ang ani kabirinako bon natim bon iai am anga ni buokia. Ao aei ngaia ae ti kantaningaia bwa ti ongo ngkai bwa a rawata ake a tuai n reke buokaia ian ane te *loan* te DBK bwa are e aki tau te mwane ao aei naba ae ti kantaningaia bwa aei kanoan te

Covid-19 ko taku bwa ti na buokia ara bitineti aae a rotaki ngkai n te kanganga ai ao bon te koaua anne ti nang boutoka anne bwa aei te bwai ae kakawaki ibukia ara botanaomata.

Ao teuana naba ae ti kantaningaia ao ti tuai raoi n nang ataia bwa ko tuai nang taetaekinna ma e nang korakora kanoan ana maroro iai te Beretitenti n te ririki ae nako n am kakaongora n te rerio, are e nang tata imwain te rinerine. Bwa ko taku bwa iai buokaia Taan Mwakuri ake a bua aia mwakuri n taabo ake a rootaki, bitineti ake a rootaki n te aoraki aei n inin te kibakiba nako Kiribati ae $150 n te namwakaina ao kam na kakabwaka nakoia Taan Mwakuri aikai. Ao ti tuai ataia bwa kanga ti tuai ongo ae e a tia nib waka ti tuai ao anne ngkanne ao ngkana arona bwa e tuai ti na kantaningaia naba bwa e na riai naba n rin ikai ngkana bwa akea naba ibuakon ngkai am kataumwane te Tautaeka. Ao aikai bwaai aika a bon kakawaki ibukia ara botanaomata ao aikai ae ti kantaningaia bwa e na rin ibuakon naba am manga kataumwane aei.

Ma aikai bwaai ae ti kantaningai bwa e na kaman tia nori ate Tautaeka bwa bwaai aika aki boou. Ao teuana naba bwa iai ana bwatintia te *Dash 8* ake i Tuvalu ake a teimatoa ni bae tangaroaia bwa ana riai ni kaman oki imwain inin te kibakiba ma are e a uruaki naba te Dash 8 ao are a teimatoa n tiku ikekei. Ao ngkai a kantaningaaki bwa a nang bon iangoa aroia, ana kabwaka kantokaia nako Biiti ae moan te bobuaka. Ana kabwaka boon aia *quarantine* ikekei $3 te ngaa iaon temanna n te uoua ni wiiki ao ngkana a nang manga oki $300 te taara ibukin tenibong are ana riai ni manga tararuaki imwain ao tuoaki imwain okia.

Aei te kabanemwane naba ao ko riai ni kabanemwane iai te Tautaeka bwa are am kambwana te Air Kiribati ao aei taben te Air Kiribati ao aei ko riai ni kabanemwane iai, anne teuana naba ae ti kantaningaia bwa e na rin ibuakon am manga kataumwane ngkana arona bwa akea am kataumwane iaona n te tai aei. Ma aikai bwaai aika te taneiai ae boou bwa are bwaai ake ti aki taneiai ao a riki ao I taku bwa aei tabem te Tautaeka bwa kona tobwaia. Kona riai n tobwa te kanganga aei ao riki aia kanganga ara koraki ake a bae tangaroaia i Tuvalu. Ao aei te kantaninga bwa kona karinna naba ibuakon am manga kataumwane ke tibwangam te Tautaeka ibukin te Covid-19 moan te kakawaki aei.

Eng, tao aikai kanoan ara maroro te Tibiika iaon te manga kataumwane aei bwa tao kabaneana tao te ibuobuoki bwa are ngkai kai e aki tau am mwane n are ibukin buokaia bitineti iaon Kiribati tao e rawata riki am ang ate Tautaeka ae ko kona n tarai bwa tao teuana tao ko nang angania moa aia tai bwa a nang kabwaka te Vat ke tao tera ke tao te *tax break* ke tao tera I taku bwa

ngkana akea am mwane ao I taku bwa ko a kona ni kabongana are mwakam are tao te Minita riki are mwakam ibukin buokaia am bitineti. Ngkai a bon teimatoa n rawata am bitineti kea ra bitineti iaon abara ae Kiribati ae a teimatoa ni kakaai ngkai angaia ibukin te naan kanganga aika a kaitarai ma ngaa ni uarereken aia karekemwane ke ni bon akean aia karekemwane ibukin kainan abara ni Maati 2020. Tao aikai kanoan ara maroro iai are ana bon manga maroro riki raora n Tia Tei iaon aei ma n te tai aei ao aei bwanaan ara itera ni boutoka am manga kataumwane te Tautaeka ao ni manga tarai itera riki ae kona riai n noori ibukin maeuia am botanaomata ao ibukin buokan aia kanganga aika a rootaki ngkai ae a mena inanona imwin tao n te kanganga ae ti mena inanona are ai te taneiai ngkai ae boou. Ao man taeka aikanne ao ti boutoka moan warekan te Biira ibukin te manga kataumwane te moan manga kataumwane 2021. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: I a kanakoa moa nakon te Tia Tei mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua ngkai ai tibwa moan au tai n teirake n te bong aio n te tanimaeaontaai aio ao I a karimoa moa te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika ae ko karineaki kaain am aobiti te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane ao bon ngaira Taan Tei ni kabane. Ma kaain Kiribati ni kabane ao taan ongora bon bwanaia kaain Tarawateinainano ni kamauri ngkami n te bwakantaai aio kam na bane moa ni Mauri. Ao te Tibiika te Tia Babaire te moanibwai bon kaitau moa ae bati nakon te Kauoman ni Beretitenti ibukin manga tabekan te manga kataumwane aio ibukin kanga te *supplementary appropriation Bill 2021* are ti taku bwa aio kanga bon te kataumwane ae nang manena n te mwaiti are $1,994,995.

E rangi n teretere te Tia Babaire n ana kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti are tao te manga kataumwane e irekereke ma te aoraki ae tabengaki ngkai n te aonnaba are te Covid-19. Te kaitau ae bati te Tia Babaire bwa nakon te Tautaeka bwa are tao iangoa aio ao e aki tataninga kanga tao tera, e aki tataninga nakon ni ngai ma tao e koaua tao iai ara itera aika e tabe ni kamatebwaia ao norakina ngkai kai e a kibara aio te Tia Babaire ao ti bon kaitau bwa aio I taku bwa e bon kakawaki ibukin maeuia ara botanaomata ao aroia ara botanaomata ake a irekereke ma te mwane aio te Tia Babaire ake a mena itinanikun Kiribati ao aika a bon roko naba ngkai iaon Kiribati te Tia Babaire n aron are e a tia ni kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti. Are aikai a bon kakawaki ibukin maeuia ao kainnanoia riki tabeua ake a

kainnaoi n te tai teuana ma te tai teuana.

Ma e na boboto riki au maroro te Tia Babaire iaon kanga kakawakin ao bonganan te manga kataumwane aio bwa ti taku ngaira bwa aikai ti bon bane ni irekereke iai te Tia Babaire bwa are aomata aika a manga karaoaki te kataumwane ibukia aikai te Tia Babaire bon ara botanaomata ngaira aikai ni kabane. Ngaia are e koaua ao e kakawaki bwa ti na bon riai n teirake ni kaoti bwanara ao ni boutoka te Biira aio te Tia Babaire bwa bon te toro ni Biira ao ngkana e a manga uotakirake naba te manga kataumwane aio ibukia te botanaomata.

E kakaongora are e a tia ni kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti bwa e koaua are iai ae mwaneweia kanga karaoan te manga kataumwane aio are e na iai te kanganga ae kona n roota iai tao tera ao ana mwane te i Kiribati ke akea. Ao e rabwa are e a tia ni kabwaranakoa ao a bon ongo naba kaain Kiribati. I taku bwa anne e irekereke ma marurungin tao ara *balance sheet* te i Kiribati are ngaia ngkai ae bon tauraoi ni bon mwanenna ao ni bon tei iaon waena ni bon kaitarai te naan kabanemwane aikai ibukia ara botanaomata. Ao e rabwa anne te Tia Babaire bwa ti taku bwa e a boo tain tao eng tao te bwai are e a tia n rangi ni kakawakinaki ao ni karauaki raoi ni barongaaki raoi aron kanga biribirina n te tai teuana ma te tai teuana ma are e a nako te tai are e a bon boo raoi taina te Tia Babaire are ngaia are tao e koaua e a tia ni kabwarabwara te kauoman are akea te kanganga iai. Ao anne ti bon bane ni butimwaia te Tia Babaire bwa akea ae kakewea anne te Tia Babaire bwa are ngkana bon te tia rabakau iaon aio te Kauoman ni Beretitenti.

E koaua e bon mwaiti te kabanemwane ngkana tao ti kaitaua tao te Tautaeka ibukina bwa e teimatoa tao ni kamaraka atuuna ibukin kamatebwaian aio ibukin tera aron kabwakaan te mwane aio nakoia kaain Kiribati, terana aron maeuia ake iaon Kiribati ao ake itinanikun Kiribati n te tai teuana ma te tai teuana ao ti taku bwa te naan kabanemwane ake a tia ni kamatebwaia ao tao ni *come up* ma ngaia n te tai ae nako te Tia Babaire ao a tia ni karanganakoa ibukin maeuia ara botanaomata e rangi ni manena te Tia Babaire, ao e aki mate buaka aron are a tia ni mwakuria ao ni bon karaoia raoi.

Te Tia Babaire tao e na uarereke te bwai are N na taekinna ma are I taku bwa e kakawaki bwa e na teirake Tarawateinainano ni kaota boutokaan te kaoti aio ao imwain ae N na tekateka ao I kan anga naba bwanaau ni kakaitau nakon te Tautaeka riki ibukin te manga kataumwane aio ao I aki mwaninga naba taekaia ana *development Partners* te Tautaeka n aron Australia, New Zealand, Tiaina ma te World Bank ao e koaua Kiribati ao

antai are e mwaneweia te Leader n te Kaitara, tao Tiaban ao tao bon te bwana ni kakaitau nakoia naba ibukin kanga te boutoka ibukin aia mwane ake a tia nako naba ibukin te ibuobuoki, aika ti aki te naan mwane aika uarereke te Tia Babaire bwa are ti taetae iaon aia buoka aikai ai iraua naba te mirion, ke irabubua te ngaa are anga ibukin boutokaan aio.

Ngaia are bon te bwana ni kaitau ibukin aikai te Tia Babaire ao ti kaitau riki ibukin te Biira ae uotakirake aio ao ni kainan au maroro ao I a kukurei n taekinna bwa I boutoka te manga kataumwane aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne te maroro are imwina nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon.Ioteba Redfern ao ngaia I a kanakoa moa nakon te Tia Tei are imwina Hon.England Iuta mai Beru e nakoim.

Hon.England Iuta: Ao e koaua te Tibiika ao I kaitau naba ngkai e a manga reke naba au tai n taetae n aio ao bon iriana te kamauri nakoim kaain te Maneaba ni ikotaki ma ngkoe te Tibiika ao kaain am aobiti kam na bane ni mauri. E koaua ti kaitau n te kataumwane aio are bon aron te waaki ngkai. Te aoraki aio ae e a taoniira nako tao te kantaninga aongkoa are e a reke te bwai n aoraki n aron are e taekinna te Minita n te kuakua ngkoananoa e bon *experimental* te bwai n aoraki. Bon te kakatai naba e a toki eena, te kakantaninga ngkoa mai moana e na toki eena ngkana e a roko te bwai n aoraki. Anne te kakantaninga man taai aika nako. E titebo ma n otara ngkai iai itikaokaon bwain aoraki aikai, a manga kararaoma riki bwa ngaia tao e mena ao tao aki buokiko ao a manga buokiko riki ni kawaekoako ni kanakoko. I Biiti angina ara aomata are ikekei bon te kamimi e a manga biri kaua ngkai ao e a buti itinaniku e a buti itinaniku te aoraki aio ao aki kunea kaain Biti ao tia bane n ataia ngkai e a kainaki te reirei e a manga bon te roka teuana ngkai Biiti ae e aki reke arona.

Ngaia are ngaira mai ikai tera ara kantaninga ngkanne mai ikai. Tia bon manoraoi? Ngai anne raraomau ngkai I kataia ni wareware ao I kataia ni karekea otau ao I taku bwa aio ngkai te kanganga, bwa ngkana tao te kataumwane aio tao e a tauraoi ngkai ao ngai n otau ngkai e a kataia ni kaitiakaki ni kamwawaaki tao ni ngai are e kabonganaaki iai tao Tianuare ke Beberuare, tao e mena e a bane ti aki ataia ngkai bwa e ngaa rabwatan aio tao e a tia ni bane, ma e kaitiakaki aron aio ni kanakoaki bwa e aonga ni manga tauraoi te mwaaka are imwina nakon te Minita bwa e na kona ni manga bwa ngkana akea ae na kona ni kanoa are marenan te tai aio ao ni ngai are e na toki raoi ao e bon roko raoi te rongorongo bwa e a bon mauna matan te Covid-19. Ao ai ngkam e na

bon bae ni kainnanoaki te kakatauraoi.

Ti na aki kakewea ao ti katauia Taan Mwakuri n te Onaoraki ao ti nang kaitauia n aron aia kekeiaki ma ti na aki kakewea ae a kabwaka. Aki tauraoi n aron are e riki n te kabuanibwai are e riki i Betio iroun te kaimoa arei, a bon aki tauraoi ngai n au koaua ao moan te katangi nano ae e a karimoa te tua nakon te maeun te aomata. Ao tao e koaua bwa tao ibukin are ti temanna n aomata ao e koaua ae ana manga rotaki akekei are tao bon akea ae rotaki n te aoraki ngkai a roko n aroia arei bon akea. Ao Bureitiman a tatakarua ti bon aki kona n nakoati bwa are e tabuaki ian te tua.

Tao e a boo tain te ninikoria tao ngke n taian te buaka arei ke tao taint e kabuanibwai ao e bon nakon temanna are e tokaki nano bwa e na nako ni kamaeua are e na riai ni kamaeua ao e na riai ni katokaaki ana metera n te tai anne. Anne te kantaninga n aron bwaai aika a ririki n aekakin aikai. Ma e koaua e nang kakamaku te Covid-19 ngaia are a bon taui mauria naba Bureitiman ao tao bon iai aia nanoanga, ma are ai kakaean te anga bwa e na bebete te karaki. E bon kananokawaki arei bwa e a roko i abana ao e a kabuanibwai a kariaria ana koraki ao e a otinako n aekakina arei.

Are e bon taratara te aomata ao iai ana namakin te botanaomata ao iai bwaai aika a tia n riki aika a noori aika a kakaokoro. Bwa are anne naba e nako man ana waaki te Komete ni babaire ngkana ngaia. Ngaia are ngkana tera bwaai aika ana riki bwa tao kanoan bwaai aika ana tangiroaea te botanaomata antai riki ae na okiraki bwa are tao bon te Tautaeka. Te kataumwane aio ti tarataraia bwa are tera rekerekena ao are iai naba tabeman, n aia koaua e bon riai n areke irouia. Ngke e reke ni Maati aio n te ririki ae nako ao tabeman a bae ngaroia itinaniku. E tuai n tia te babaire bwa e na kanga arona ao ngke e a tia te babaire tao kanga inanon nukan riki te ririki imwin te inaomata rikaaki ao a taku nakai bwa aio ngkanne aron buokaia are e a reke.

Imwain are ngkekei ngkoa are ngkana ko tiku kanga n aron otara ngkekei bon taben are e kamwanangako ke taben are mwanena kawaim bwa are ngaia ae teimatoa arom. Ni mwanena bwa kawaim bwa ngaia ae e na teimatoa arom. Ngkam ngkana e a bitaki ngkai ma kanga taraan iai tabeman ae e a reke irouia. Iai ake a bon mwananga n oin mwanangaia bwa bon ti aia kataumwane bon ti kawaia arei n oki ao a manga oki naba tao irabong ao a wene nako. Aki reke aia mwane ma te bwai ae kantangi nano iai bwa are a manga taekinaki bwa are ti aki te *back pay* te bwai aei. Bwa e kakaraoaki te bwai aio n te *back pay* ao iai taan akawa i Korea are a bae ikekei ma I bon kawara te Minita n te Botaki n Akawa, ao taan karao ika ao a mwakuri taan karao

ika. Ao a oki I aki ataia bwa tera raoi ae riki ma e aki reke aia mwane man Maati ma n te tai are e bane iai aia *contract* e nang tibwa reke tao mai inanon Aokati ao anne kaekaakia bwa are n aia koaua nakekei a bon karemremwi aroia bwa are e koaua ngaia ngkana e taekinna te Kauoman ni Beretitenti, boon bwaai itinanikun kanaia, boon bwaai itinanikun kanaia ao te aoraki n aron otau ngai ngkai e a taekinna te Kauoman ni Beretitenti.

Akea te mwane ae na reke nakoim kanga ti aki te *back pay* te bwai aio ae tangiraki. Nakekei a bon tiku naba ikekei ni karokoa e a reke tokaia n te kaibuke, te kaibuke n nakomai tao te kaibuke ni kannanna. Ao aia mwane ni karokoa are te tai are man Maati are e bane iai aia *contract* ni karokoa tao Aokati e tuai man reke irouia. E bon tuai man ae na reke irouia ni karokoa, ao a manga bon kawarai naba imwain ae I nakomai ngkai ao a tuangai ko aki mwamwaninga taekan ara bubuti arei. Aikai bwaai aika ti kan karini bwa e kanga aron ana babaire te Komete ao ngkana tao bon te mwane ae e na riai nakon te botanaomata n arona anne, n aron ae taekinaki ao tera ngkanne are e taekinaki are manga ko nang manga riba reken ana mwane te aomata. Anne ara katei i Beru ko aki kakatoka boran te aomata. Tao e koaua e nang aki katokaaki boraia ngkana ai ngaia anne, tao e bon reke irouia tabeman bwa are e taratara ngkai te botanaomata ao e rawata te kabotau ae e anga ma are ngkai kaain te Komete angin te tai a kaini taningaia tao a beroro iai. Ao tao i Biiti naba tao e kona n reke are tao ko aki ongotaeka n tuan te Utero ma tera, ao a ongotao tao man te Utero ma tera ao a kaotinakoaki, n tabetai a kanoanga iai aomata bwa are a tiotionako, ao iai aika a kakionakoaki man taabo ni Utero ao baikara ao a tiotionako ni kakaai nneia. E aki reke nneia ngkanne boon aia utero e a ti reke are $30 te taara bwa are a nako man te Utero. Ai ngkam ngkanne boon kanaia bwa e a ngaa boon kanaia tao e ti reke naba are $30 te taara. Ao a tiotionako ni kakaei maekaia tao bon manga irouia aia koraki ni Kiribati akana a tauraoi ni butimwaia.

Are ti aikai aika kanga ti kataia ni kan kaeti inanon te waaki ni kataumwane aio. Tera are a mwannanoaki iai ake a bon aki boou, bwa are bon iai naba tabeman are a bon mwananga ni bon oin mwanangaia ao a nang reke nakoia. Ao tao e a bon aki tau aroia aikoa kona ni mwanena aron tikuia ikekei. Tera ngkanne aron babaire aikai? Ti na kaitauia Taan Mwakuri bwa are a kekeiaki ni karokoa ngkai ni bonobonota aron rokon te aoraki. N rokona i Biti aio ao e a bon buti ti bon riai n aki manikangare n aron are e riki i Toromon ao a taku bwa itiaki i Biribin ao ngke a roko i Toromon ao aki kunea kaain Biribin. Ao ngkanne are e a roko i Biti ngkai ao e a tiku ngkai ao e a bae kanoana ao e a

waaki kanoan ngkai e a roko Biiti ikai.

Ngaia aki ataia naba ae e a roko ao a taku bwa a mano, ao ngaira ngkanne e na toki ngkai ara kataumwane aio e mena ke tao manga te nakomai riki n taai aika imwaira. Ti aki ataia bwa tera ana babaire Biiti tao e a manga rokani riki ana wakiniba. Ti kaitaui itera ake e kataia n taekini te Tia Tei mai Tarawateinainano ma ngai I a bon ti katuruturua iaon te mwane. Ao tao e bon raoiroi ae ti kaitiaka aei ao e aki kona n ataaki ao iai riki manga kainnanoana are bon te *new normal* n rairaina aika a kakaokoro ao tao rairaina arei mai ikekei, ao ngaira rairana iroura ae bon te Covid-19 ae bon Tautaekana moa te aonnaba ae bwanin.

Ae bon biri naba inanon te aonnaba ngkai ao e tuai nako te rongorongo ao e a mauna matana ke tao e a reke bwain aorakiana ni koaua e tuai. Ngkana e reke te rongorongo anne tia titiba naba n aki akaka anne bon te koaua ni koaua tia titiba naba n aki akaka. Ngkai ae ti bon raraoma naba ao ti bon tautaui maurira naba ngaira ni kabane. Ngaia are tia boutoka aio n arona aio tia riai moa ni kaitiaka aio bwa e bon mwaiti te roko ngkai. E karako are itinaniku tera ngke e mwannanoaki naba e teimatoa bwa n aia koaua ao I taku bwa e na riai n reke irouia ngai n au koaua naba ngkai e kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti, ae bon te bwai ae e na riai n reke nakoia bwa ti aki boon kanaia, bwa ngaia boon bwaai riki tabeua itinanikun anne ao mai ia te taeka ngkanne are ti aki te bwai ni karekemwane te bwai aio. Bwa are kanga nanon te taeka ae *back pay* nanona a nang kareke tai aomata. Ao n aia koaua aomata e na bon riai n reke irouia n aron otaia. Are anne aron baireana bwa are ngkana ai anne aron baireana tia butia te Komete are tabena, tera ngke e a manga rinanoi riki aia taratara nakon ae a nang taraia bwa a nang katokaaki boraia te koraki aikai.

Akanne au taeka n ti kan maroro iaon te manga kataumwane aio. Ngai irou te bwai ae te Covid-19 tia iria nako moa tia katoka een te bwai aio ngkana e na bane te mwane iai tia kabanea moan te kararaoma. Tera bwaaka ke aia kairua Taan Mwakuri ma bwakaia bwa ngai I taku bwa a bon bwaka, ma ana keiaki ni manga katamaroai. Ao tao ngkana e a bane te mwane aio tia butia te Minita manga karekea riki katamaroai te naan tabo ni *quarantine* n are e nang tangiraki ae kam angania i abatera ae nang tamaroa ao kam angania bwa are anne kanoan te tangitang n aomata ao ti bon riai ao ngai I ongo ma are akea au kona, tera ngke kam ongo nanon aia tangitang.

Tera ngke e tauraoi aia bwai ni matu, ngaia are ngkana aki bwa a roko ao a urakinaki aia bwai ni matu nakoia. Ngaia are tera ngke e reke iangoan aio ao e katamaroaki naba ao I a kukurei ni boutoka manga te kataumwane aio ni bon arona inanon taai aika a kanganga aika ti

waaki moa inanona aikai e bon tuai toki bukin een te Covid-19 ao e bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a noora te Tia Tei moa mai Betio bwa e a oki ao N na bon riai n anganna bwa ngaia e a nang kaman katea baina e nakoim Hon.Ioteba Redfern.

Hon.Ioteba Redfern: Ko bati n rabwa te Tibiika ao e koaua eng bon te karautaeka manga iai tabera teuana ae ti kataia naba ni katia ngaia I a rimwi n roko n te tai aei te Tibiika. Ao I karabwako ngkai ko a manga anganai n te tai aei te Tibiika. Ao ngkanne te Tibiika I kan taetae teuana iaon te manga kataumwane are e a taiboranaki n te tai aei ao e a uotaki nako matan te Auti n te tai aei n te bwakantaai aei.

Ao e koaua n aron teina ae e oti imatara ngkai n te tai aei ao ngaia iai te mwaiti ae $1,994,994 ae e a tei ngkai n te tai aei bwa kanoan te *supplementary* ae ngaia ae maroroakinaki n te tai aei te Tia Babaire.

Ao e koaua ti karabwaia ake a tia ni karaoi tabeia ibukin katauraoan te beba ni kataumwane ao kaain Finance ao naake a tia ni irekereke naba ma aron katauraoan te *supplementary appropriation* are ngaia e a uotakirake ao tia maroroakinna n te tai aei te Tibiika.

E koaua iai ane I a tia n taekina te mwaiti are kanga e katereaki bwa kanoan te *supplementary* te Tibiika ao e koaua ae iai naba ngkanne kanga bon arak an titiraki ae kanga n nakon te Minita ae iai naba ware aika a oti imatara ngkai n te tai aei ane $1,344,995 ao te mwaiti naba $650 te ngaa eng kanga aikai ae ti kan bubuti naba ngkana e kona ni buokira te Minita are kanga n anganiira te kabwarabwara ae tabeua iaon kanga atu ni kabanemwane akana I a tia n taekini aikanne te Tia Babaire.

Ngkanne te Tia Babaire eng ti nang boutoka te Biira aei akea ara nanokokoraki bwa te bwai ae bongana ibukia ara botanaomata ao e bon riai ni boutokaaki te Tia Babaire. Ao iai kanoana tabeua ae kanga katereaki riki ae ngaia ae nang korakora kakawakin te Biira ae e a uotakirake n te Biira n te tai aei te Tia Babaire. Ao teuana iai ane e katereaki n te kaoti aei ke n te Biira aei bwa ngaia iai te mwaiti ae rereke nakoia te utu ae $30 te taara ni katoa bong ae te mwaiti ane $30.00 ni katoa ao aei tao buokan aron te tiku itinaniku i Biiti ke tao ngkana e rekereke naba ma aban tinaniku ake tabeua ao aei teuana te itera ae rangi ni kainnanoaki ao ti boutoka te aekaki ni karinrin aikai ke te naan kataumwane aikai te Tibiika. Ao iai naba bukin te *accommodation* ibukin te amwarake ao ibukin te ruu, ao aikai kanga ti taraia bwa a bon rangi ni bongana ao a riai ni boutokaaki bwaai aikai te Tia Babaire. Ngaia kanga I kan n tei n te tai aei n anga au boutoka nakon itera aikai nakon

te naan Biira aikai nakon kanoa aikai nakon ana *supplementary appropriation* Bill te Tautaeka are e a uotiarake n te tai aei bwa ti noora bonganana ibukin ara botanaomata. Bwa are bon ibukia ara botanaomata te Tibiika bwa are ngaia ae ana mabiao man kabanemwane aikai te Tia Babaire. Ao ngaia anne tia bon tabena bwanara ni boutoka ao ni karabwa te Minita n te mwane ma ana *officials* n aron aia katauraoi nakon biriakinan te kataumwane are ngaia ae e a uotakirake n te tai aei. E rabwa aikai au maroro tabeua te Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: Iai am maroro te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: I bon riai n aki *Point of Order* ma I taku bwa mwiina e nang kananaua te maroro te mena ma iai tibanakon wiiu are e bubura are I taekinna are $30.00 arei te mwane ma ti aki te mwane ma ngaia boon kanaia anne ao te *accommodation* ao e rabwa ma mwiina e a menaaki bwa te maroro.

Tibiika: Ti kaetan arei bwa e aoria n ae e aki *mislead* aia maroro Taan Tei, ngaia e rabwa, tao kam a bon bane n ongo. Ngkanne I a kanakoa moa nakon te Tia Tei mai Butaritari Hon. Tinian Reiher e nakoim.

Hon. Tinian Reiher : Ko rabwa *Madam Speaker* ao e nang rabwa te kauoman, eang ti na bon kananau riki teutana iaon arei, bwa kanga a bon tabetabe ara iango teutana ngkana e bon kabwakaki boon kanaia ao aia ruu ao ai manga $30 iaon temanna bwa ti aki iaon tao te utu ke eang kanga e nang tara n ae e a bon rangi ni bubura, ngaia are e nang rabwa te kauoman, eang tao ti aki nang taetae ngkanne iaon anne.

E koaua aio teuana te Biira ae moan te nangi ni kakawaki *Madam Speaker* bwa bon kakawakina bwa are eti te taeka ae kangai, bwa kanga bon akea ngkai ae kona n ataia ae kona n ataia bwa terana ae na riki n te aoraki aio, ngaia are ngkai tia bon tiku naba kanga ni kakantaninga bwa tera ae na riki naba bon nakon abara ae Kiribati ngkana arona e kabuanibwai n roko te aoraki aio, ao tao te kabanemwane ae na rekereke ma te aekaki aikai, tao e koaua tao ti na bon teimatoa ni kakaunga te Tautaeka bwa e na keiaki ni bon kakarei mwaane aikai bwa are e koaua e rekereke ma aron maiua botanaomata, ao bon akea ae tao iai te kairua irouna ngkai tao a mwane n te *lockdown* , bwa kanga bon te bwai ae rangi ni kakubanako bwa ngke e bon reke ao e a *lockdown* naba ao a bane naba n *stuck-up* ni kabane akeke a mena itinaniku, ngaia are I rangi ni karabwa te Tautaeka ngkai e nora bon riaina bwa kanga bon tabena ae nangi ni kakawaki, e bon tararuaia ara botanaomata , aikeke tao n te tai moa aio aike a rekereke n te *lockdown* itinanikun abara ae Kiribati.

E koaua I karabwa naba te kauoman, te kauoman Beretitenti

ma kain ana tabo ni mwakuri ao bon te Tautaeka n aron tabekakin aio bwa, eang e anganira te kauoman n ana kabwarabwara e anganira tamnein te koaua ae kangai bwa tao bon ti 1 tabun te mirion, bwa e a bon kania ae tao ti 2 ma e na bon akea te kanganga, ao e nangi n rabwa bwa e bon angaira taian tamnei aika mena are ti na aki kona n raraoma bwa iai te *cash reserve* ane a bon mane ngkai inanon bain te ANZ ao ane tao e mena i Aotiteria, iai naba te kakukurei teutana iai bwa are eti are iai keraken teutana te mwane n Tania, ma tao te mwane n Tania riki, kanga ti aki nangi ni kona n ae ti nangi ni kangai, bwa ibukina bwa e raka tao n tokin Maati ao e nang bon raraka nako naba bwa are kanga e bon nakon te *Financial Market* , marururngin te *REFR* n te tai teuana ma teuana, ma ti karabwa bwa are inanon te tai aio e anganira te kona n noria bwa tao ti na katuruturua riki ara iango iaon are bon tao te *Cash Reserve* bwa are e kai anaki riki arei ao tera riki, ao tao te mwane n Tania are e kona n ae ngkai tao $20 te mirion, tao e a roko tao n Tebetembwa ke n Okitobwa ao ngaia e a manga *negative* , are e a bon nakon aron biribirin te mwane n te mwakete.

Ma e rabwa te kauoman, I taku bwa e rangi ni mataata ao e koaua e a anganira naba ngkanne te tamnei ae kangai bwa are kanga bon akea te kanganga ngkai bwa are e bon baranti te kataumwane bwa are ti a tia ni kabwatia n te tai ae nako, ae ngaia e anganira tamneina ae kangai akea te raraoma bwa are tao aio ngkai bon ti te raka bwa are te kataumwane arei e a bon tia, n aron ae tao e a tia ni kabwarabwara naba te *leader* n te Kaitara, ngaia are I taku bwa kanga aio teuana kanga te kataumwane ae ti taku bwa ti bon bane ni kakaitau iai, ti kakaitau iai bwa are e rangi ni korakora kanga norakin te kanganga ae reke irouia ara botanaomata akana a bae itinaniku, ma iai ngkanne kanga bon ti taian taratara tabeua aika ngkana e na butimwaia te kauoman, bwa aron norakin te manga kataumwane aio irou te *Madam Speaker* , te mwane ae e a tia tao ni kabonganaki, tao e a tia *warranted* te mwane aio, n aron norakina n te bebwa aio, e a tia n *issues* tao te ***Condentincy*** *warrant* ke tao n aron ngkana arona bwa tao ngke tao ngkana I kairua e aoria, ma ti te bwai ae kakawaki bwa e kangai, ngkana tao arona e a tia ni kabonganaki ao tao iraua riki ngkanne ae na tao ti na manga kona ni kantaningaia, tao bon aio ae ngaia ae a bon tia naba ni maroro iai taan maroro imwaiu te Tibiika ae ko karineaki, ma kanga te bwai ae I kan ti okiria bon te mwane are $16 tabun te mirion, are iai $4 tabun te mirion ma iai are kanga e bon karinna te Tautaeka, tao e na bon rangi ni buokira riki ni kona tao ni karau naba ara iango ngke tao arona bwa e kabwarabwaraki ni kangai, bon nikiran ngkai te mwane ae $16 tabun te mirion aio nikirana, bwa are ti aki naba ataia bwa iraua man $16 te mirion ae tao e nakon arei, e a bane

ke tao iai ana baranti, ke tao ngkana tao bon iai nikiran te $16 ni mirion aio, e kona ni kabongana moa te Tautaeka ao tao e a *supplement* n are imwina riki, ke tao tera, are tao e bon kona ni kabongana, ngaia are kanga aikai taian nonori ae ti taku bwa ti kan bubuti iai nakon te Tautaeka bwa ngke tao arona bwa a kabwarabwaraki raoi bwa man $16 tabun te mirion arei, iraua ae e a tia ni bane, iraua nikirana ao tao bon ibukin nikirana a tia ni *committed* naba ke tao aki kona ni manga kabonganaki ngaia are e a kainanoaki ae $1 tabun te mirion aio, e aoria bwa I a bon katikua bwa kanga bon ti te rongorongo nakon te kauoman ngkana e kona ni ibuobuoki iai,

Teuana naba ngkane ae rangi ni kakawaki ngkai ti maroroa aio *Madam Speaker,* bwa kanga iraman raoi ngkai, mwaitira raoi ngkai ara botanaomata aika tiku itinaniku, n te aro ae ti kona naba n ataia bwa te mwane ngkanne aio are ibukin boon maeuia tao $30 boon kanaia, ao irarikina are te mena ti kona tao e koaua ti aki taan rabakau ngaira are ti nang bon kona naba ni kaotinakoi ara ware ma ti kona tao ni kaai riki n reitaki ma te Tautaeka bwa tao mwaitira riki ae na kona n taraki, ao kanga tao mwaitira naba aron te *repatriation* ae kantaningaia te Tautaeka, are e na manga karaoia ao a bane naba ni kabane ara koraki aikeke itinaniku, tao anne rongorongo aika a na buokira ngke arona bwa a reke taian rongorongo aikai ao ti kona naba ngkanne n nangi n tara raoi, bwa e bon koaua ae ti te mwaiti ae nang uarereke ma e nangi ni kakawaki aikai, bwa are ngkana tao ti a okirikaki nakoia ara botanaomata , ti kona ni manga nang kabwarabwara bwa are kanga e teimatoa te kan ongongora naba irouia ara botanaomata aron taian kabanemwane, ma taian raa riki, ngaia are kanga bon te bubuti nakon te Tautaeka bwa e koaua, tao bon ae kona n totokoa te manga kataumwane aio ao ti nang kakaitau iai, ma tao aikai ae ti kona iai ni bubuti bwa tera ngke arona bwa e bon kona reke tenan rongorongo aikeke, bwa are e kakawaki te *Transparency* naba, ao bon iai teuana au titiraki ma I aki kan maroro iai, ibukina iai au titiraki ane kanga iaon ane te 2.6 te mirion are e katauaki ibukin booia nake kanga te *compassions* nakoia nakeke e bua aia mwakuri, ao ngaia are I kan titiraki iai bwa tao 2.6 te mirion arei, e a tia ni kumeaki ke tao e bon tiku naba inanon te mena aio, ngaia are kanga akane taian bwai aika kakawaki, ma are bon iai au titiraki ma e aoria bwa I a bon katikua ngkane are bon au titiraki, ma kanga bon ti anne ae I kan maroro iai, ao teuana ngkane te mena ae kangai I kan kaunga te Tautaeka bwa e kona riki kakaea angan ae na birimwaka okia bwa are ngkai ti ataia ngkai ae e a manga *lockdown* naba *Fiji,* ao ti aki ti te *lockdown* ngkai I *Nadi* ao *Lautoka* bwa e a roko *Suva,* ao ngaia are ngkane e na manga uki n ningai, ngke tao arona bwa tao iai anga aike

ti kona ni kabirimwakaia riki ara koraki ni kaokia tao ngkana tao mai Aotiteria bwa tao teuana naba te kawai ae na angaraoi ma i Aotiteria, ke tao ngkana e a *direct* maia tao, kanga ti ongongo n taai aika nako, kanga e tataekinna te Minita n te Onaoraki are kanga ian te *UN* are e mwananga te aba, tao mai *Malaysia* ni kangai ae te *repatriation* ae kona ni karaoaki ke tao tera, ngkana tao arona bwa a eti ara ururing, ngkana e bure au ururing I karautaeka nakon te Minita n te Onaoraki, ma aikai kanga bon ti bwanara ni kan buobuoki nakon te kanganga ae ti taku bwa ngkana aki waekoa tao ni kaokaki ara botanaomata , tao e na bon nangi n teimatoa te kabanemwane aio, ao tao n tokin te ririki aio tao e kona n ae tao ti $1 tabun te mirion ngkai ao tao n ana taeka te kauoman, ti karabwa bwa are eti bwa iai te buoka n te tai aio ma irouia te Tautaeka n Aotiteria, Nutiran, ao *World Bank,* ma te *Asian Development Bank,* ma e na bon teimatoa anne ao ngkana tao e aki teimatoa tao ti na *end up* tao n tokin te ririki ngkana e aki toki te bwai aio tao e na bon rawerawea tao e kaan $50 naba te mirion ke tao e nako riki, ngaia are kanga aio ae I ti kan maroro iai, ao I karabwa riki te kauoman, I taku bwa eang bon akea raraomara, akea raraomara n aron ae taekinna are iai te mwane are n te *Reserve* ane iai tamaroan kerakena ao iai naba ane te *Cash Reserve* ane e bon tauraoi naba ngkai are e bon kona ni kabongana, ao e aoria bwa are ngkai e ai tibwa moan te ririki, ti aki kona nangi ni kona ni wareki naba ara *Chick* imwain are e raure ara bunimoa, bwa are ti aki ataia bwa e na iraua raoi naba ae na kona n reke raoi ae tao bon mwaitin ara mwane ae kona n reke n tokin te ririki, ma ti kataia ni kakaungaia ara taan mwakuri bwa a na kekeiaki ni kataia ni bon taketeni ake a na riai ni reke, ao ngkana bon te Tautaeka e kona n *cut down* ana kaoti naba ae ngkana e *cut down certain areas* akekei e taku bwa e aki nangi ni kainanoaki karaoana n te ririki aio, ngaia are tao te tai aio ae ngaia ae taekinna ae te *New Normal* ae tao te maiu moa inano te bitaki ae riki are inanon ana waaki te *Covid19* ao eang ngaira ti nang tauraoi n taainako ni kataia ni ibuobuoki ma te Tautaeka ni itera akeke, n aekakin ae teuana ngkai te manga kataumwane aio ao tia karabwarabwa riki nakon te kauoman ma te *Cabinet* ao bon taan mwakuri ake a tia ni kabane korakoaia ibukin katauraoan kanga te kabanemwane aio, e rabwa *Madam Speaker* ao I boutoka te moan warekan te manga kataumwane, e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I a kanakoa ngkane nakon te Minita n te Onaoraki Hon. Dr Tinte Itinteang e nakoim.

Hon. Dr Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* kai ko anganai naba au tai ni maroro iaon te Biira aio, are e uotia te kauoman ni Beretitenti ibukin te manga kataumwane 2021, ao e koaua e rarabwa Tibiika, e

rarabwa tenan maroro ae a tia n nako, ni ikotaki ma ana maroro ara kauoman Beretitenti, ao tao imwain ae I waaki N anga au maroro *Madam Speaker* ao e kakawaki moa ti na anga ara kakaitau, te kakaitau aio are mai iroun ana *task force* te *Cabinet* , te kakaitau aio are e moa moa mai irouia ara taan mwakuri, ara taan mwakuri ake aranaki bwa tenan *Front line workers,* a na taan mwakuri te Tautaeka, aikai taan mwakuri *Madam Speaker* ake a tauraoi n taainako n tei ni butimwaia ni butimwaea te roko mai aban tinaniku inanon te tai ni kaokioki aio, aikai ara taan mwakuri *Madam Speaker* ae n taai tabetai aki nonoraki, ao tiaki *appreciate* mwakuri ma korakoraia are a kabanea ibukin tobwakin aron botanaomata ao ai morara riki ibukin katanan abara man te aoraki ae kakamaku ae te *Covid19,*

Au kauoua ngkane ni kakatau *Madam Speaker* bon nakoia ara botanaomata , e moa mai irouia ara botanaomata ake a tia n oki ake a maeka ngkai ibuakoia aia utu ao moarara riki naba nakoia ara botanaomata ake a tuai n okiri mwengaia, ake a bae itinanikun Kiribati, ti anga ara kakaitau nakoia *Madam Speaker* ibukin nanoia n teimatoa ni bwabwaina te nano rinano, moarara riki ara botanaomata ake a tuai okiri abaia, a tuai roko irarikia aia koraki, bwa aio *Madam Speaker* te nano ae nang kakawaki, bwa te nano ae ti aki ti nanoia ni bon ti ngaiia, bwa nanoia n tabeiakinia naba ao n tangiria aia botanaomata , taria ma mwaneia, tinaia ao aia koraki nako ake a tiku iaon Kiribati, ian te kantaninga are totokoan rokon te aoraki ae kakamaku aio i abara.

E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua iai tenan maroro ake a tia ni mwaneweaki ao e koaua bwa iai naba te kaoti ane e a tia n toka iaon te *notice paper* ae ibukin te nanokawaki ibukin kabuanibwain maiun te kaimoa temanna inanon ana tai n tiku inanon te *Quarantine center* are n te MTC, *Madam Speaker* e tei te Tautaeka ma te rainanoanga ao tei irarikin te utu are e kabuanibwai maiun ana aomata, ti ataia *Madam Speaker* n aron are a tia ni mwaneweaki, iai memeren ana tararua te Tautaeka, ana tararua te *Task force* inanon te tai are e riki iai te kabuanibwai aio, ma ti a tia n rinanon ara kainibaire *Madam Speaker* ao ti kukurei n taekinna nakon te botanaomata bwa e kakawaki n taainako bwa tin a *learn* man ara *mistake,* ao e kakawaki n taainako bwa e na aki manga riki te kanganga aio nakon taai aika na roko nakoia ara botanaomata , ti na aki tatanrikaki *Madam Speaker* bwa ti na taratara ni waerake, ao e kakawaki n taainako ao aio taben te *Task Force* are e a tia n onimakinna iai *Cabinet* teuana mai buakon tibwangana bwa e na tararuai ara botanaomata , e na aki ti tararuaia ara botanaomata iaon Kiribati bwa e na aki reke irouia te aoraki ae te *Covid19* ma e na tararuaia naba ara

botanaomata ake itinanikun Kiribati ao moarara riki ake a mena naba inanon tenan *Quarantine Centers* , ao ti kukurei n taekinna *Madam Speaker* bwa iai ana kainibaire te *Task Force* rinanon te Tautaeka ibukin waaki ni katamaroa ibukin te nano aio n tobwa ibukia ara botanaomata.

Madam Speaker ti kukurei ni kaotia nakon te botanaomata ao nakon te nati ni Kiribati bwa man te tai are moan kateaki iai te *Task Force* ae te *Repatriation Task Force* iroun *Cabinet* ao ti kukurei ni kaotia *Madam Speaker* bwa ai 10 ngkai mwaitin te kaokioki ae e a tia ni waakinaki rinanon te wakiniba, te kiba n te wanikiba, te moan bon mai *Marshall* are e reke n *September* , e karaoaki n *September* n te ririki ae nako, ao imwin te tai anne, ao ai 9 tenan kiba ae a tia ni kaokia ara botanaomata ma taan rabakau mai *Fiji,* ao ti kukurei *Madam Speaker* ni koatia nakon te Auti aio bwa mwaitia ara botanaomata ae a tia ngkai n okira aon Kiribati rinanon te wanikiba ao n aerake n te kaibuke n tenan matabaiawa ni kaibuke, a riaon 1,300 *Madam Speaker* ao ti kukurei ni kaoti nakon te Auti aio *Madam Speaker* man te tai aio ao akea naba tei Kiribati ae e a tia n ewekaki n te aoraki ae te *Covid19* ao e okira aon Kiribati, ao ti kukurei n taekinna *Madam Speaker* bwa e tuai n roko te aoraki ae te *Covid19* iaon Kiribati.

E rawata te kakaewenako *Madam Speaker* ao e rawawata te Amo, ma ti aki kona n tokanikai ngkana ti aki ikarekebai, ao te ikarekebai aio *Madam Speaker* e aki moa, ao e aki tiku irouia ti kain te *Task Force* , te karekebai aio e kainanoa n taainako te karekebai ma te botanaomata, bwa aio ibukia te botanaomata *Madam Speaker* , ao e rangi ni kakawaki n taainako, bwa rinanon tenan kanganga ao rinanon tenan kakaewenako, ao te Tautaeka e teimatoa n tobwa, e teimatoa n tararuaia ana botanaomata *Madam Speaker* , ana botanaomata ake itinanikun Kiribati ao ake a mena ikai irarikira n abara ibuakoia ara utu.

E rabwa *Madam Speaker* ao I katauai naba nanoia raou ni Minita, raou ni Minita ake a kaina te *Task Force* , ao raou ni Minita ni ikotaki ma te Beretitenti ao te kauoman ni Beretitenti inanon te *Cabinet,* bwa aki toki ni boutoka ana waaki ma ana kainibaire te *Task Force* are a tia ni kawenei rinanon te *Cabinet* ibukin tobwan nanon te botanaomata , ao te Biira ae uotaki n te tai aio *Madam Speaker* kanoan te tobwa anne, kanoan te tobwa anne ibukin tararuakiia ara botanaomata , Nna kaekai tabeua tenan titiraki *Madam Speaker* are a tia ni mwaneweaki, ni kaineti ma mwaitia ara botanaomata ake tao a mena itinanikun Kiribati, ao ware aikai ake a reke mai iroun te *Foregin Affairs,* ngkana arona bwa iai te kairua teuana ke te tibanako, aikai tenan *figure* ake a reke mai irouia ara botanaomata ake a *registered* , a *registered* iroun te *Foreign Affairs* ao

I kukurei n taekinna bwa n te tai aio, ao mwaitia ara botanaomata i Fiji 142, n te tai aio, aio ni ikotaki ma kaimoa, are e mena ngkai inanon bain te *Foreign Affairs,* ao ara botanaomata ake a mena itinanikun Kiribati, te mwaiti ae itinanikun Fiji, te mwaiti ae 128, ke te bubua uangaun ma waniman, ma ti na aki taku bwa te ware aio *Madam Speaker* e tiku n arona bwa te ware aio *Madam Speaker* ke ririkirake, bwa kaimoa ake a bane aia tai, a bane aia *Contract* , a kaokaki nako Fiji te mwaiti aio e manga rikirake naba, ai arona naba *Madam Speaker* ma ara botanaomata tao n aron teuana te katoto, ara botanaomata ara mitinare, tenan mitinare n te Mormon ake a nang bane ni kaokaki nakon Fiji bwa a bane aia tai ke tao a nang kaokaki nakon abaia, aio naba a tuai n rin mwaitia inanon te ware aio, ngaia are ti na aki taku bwa ti aio mwaitia kain Kiribati ae a tauraoi ngkai ni kaokaki nakon abaia, bwa te ware aio e ririkirake, ao ngaia te kataumwane aio are e uotarikirakeaki n te tai aio *Madam Speaker* , e uotakirakeaki ibukin tobwakin nanoia ara botanaomata aikai.

E kakawaki *Madam Speaker* bwa kai ti anga ara maroro iaon te Biira aio ao e kakawaki *Madam Speaker* bwa ti na taratara nako rarikira, ti na taraia tarira ma mwanera aba aika irarikira, bwa tera aia angaa ni ibuobuoki nakoia aia botanaomata , ao Nna anga uoua te katoto *Madam Speaker* , ngkana ti tara te aba ae Toromon, ae bubura riki angan baina nakon abara ae Kiribati, man te ware are e reke irou ao ana ibuobuoki Toromon nakoia kain abana ke ana *Nationals* ake a bae itinanikun Toromon, e angania te mwaiti ni mwane ti teuana te kabwaka mwane, ae te mwaiti ni mwane ae $5,000 n Toromon iaon temanna, ngkana ko raira anne nakon te mwane n Aotiteria, te aekaki ni ware ae $816, ti teuana te kabwaka mwane, $816 iaon temanna te aomata ae tei Toromon ae bae itinanikun Toromon, ti a manga taratara nako *Marshall* ngakna ti tara Marshall n aron te rongorongo are e reke inanon baiu e kabwaka te mwaiti ni mwane ae $500 US mwanen Amerika, iaon temanna, ti teuana te tai ni kabwakamwane *Madam Speaker* , ao anne ngkana ko rairia nakon e mwane n Aotiteria ao tao te aekaki ni ware $644 tabun, aikai aia anga ni ibuobuoki abaa aika irarikira nakoia aia botanaomata , kabotaua aio *Madam Speaker* ma ana ibuobuoki te Tautaeka ni Kiribati nakoia natina, ana botanaomata ake a mena itinanikun Kiribati n aron are e a tia ni mwaneweaki, $30 boon kanaia , ma maeuia n te bongina te mwane n Aotititeria ni ikotaki ma boon aia Utero ake a tiku iai, ao I taku bwa e na rangi n teretere ikai bwa te tobwa, ana tobwa te Tautaeka nakoia ana botanaomata te tobwa ae tabwanin *Madam Speaker* , te tobwa n aron e a tia ni mwaneweaki mai imwaina, e aki kakaonoti ao e aki katuka temanna ma temanna, e aki

kakaokoroa te aomata temanna ma temanna, n aron are e taekinna, mwamwaneweia raou ni Minita man te aono ni Mainiku, *No one is left behind .*

Madam Speaker e koaua iai riki naba teuana te titiraki ibukin tera ngkai ae ti nang karaoia, tera ae nang karaoia ngkai te *Task Force* kai e a manga kuneaki bwa te aoraki ae te *Covid19* e a buti iaon Fiji, ti na aki mwamwaniga *Madam Speaker* bwa te aoraki ae te *Covid19,* e ngae ngke e tuai n roko I abara ma e korakora ana urubwai, ngkana ti kauki iteran ban tenan rongorongo n aonnaba ao tia nora taekan India, ae e ngkai e a riaon 2 te mirion ana botanaomata India ae a tia ngkai n ewekaki tenan *New Cases* ae a tia n ewekaki n te aoraki ae te *Covid19,* ao e a riaon 2 tabun te ngaa ana botanaomata ae a tia ni mate man te aoraki aio, e kabuanibwai maeuia, aio tenan ware *Madam Speaker* ae ti na riai ni mwakuri ma ngaia, bwa aikai tenan ware aika koaua, ao ngkana arona bwa e roko te aoraki aio iaon abara *Madam Speaker* ao e na bon nang korakora ana urubwai nakoia ara botanaomata , ana kainibaire te *Repatriation Task Force Madam Speaker* , ao I kukurei n taekinna nakon te Auti aio ibukin ana kaokioki ae imwina ibukin tararuakia ana botanaomata , e koaua tao e nang toki moa mai Fiji, kai e a butinako moa te aoraki ae te *Covid19* , n ningai ae ti na manga waaki iai? Ti tuai moa kona n ataia n te tai aio *Madam Speaker ,* ma ti na aki naba mwaninga ae rawata naba ara botanaomata aika tiku itinanikun Fiji, n aron are a tia naba ni mwaneweaki, a rawata akana a tiku i Nauru, i Matiare ao i Toromon, ao tao e koaua tao e a boo moa aia tai *Madam Speaker* ngkana arona bwa e nakoraoi aron barongakin te kaokioki aio, e a boo moa ana tai te *Task Force* ni kaokia ara botanaomata ake a tiku n aba aikai, e aki totoki nanora *Madam Speaker* ao n aron are e mwamwaneweia naba n taainako ruo ni Minita mai Tamana, akea tokin te tamaroa *Madam Speaker* ma iai tokin ara konabwai, e rarabwa riki *Madam Speaker* te kaoti te Biira kabwara au bure, te Biira ae tabekaki aio iroun te kaouman Beretitenti ibukin te manga kautaumwane 2021 ao N au maroro aikai *Madam Speaker* ao I kukurei n taekinna ae I boutoka te kaoti, te Biira kabwara au bure. E rabwa

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I angan Hon. Tarakabu Tofinga bwa ko a kanakoa am maroro.

Hon. Tarakabu Tofinga: *Madam Speaker* ao I manga tounako tao eti tao kateiteian baiu are ngkoananoa are ngaia ko angan raou n Tia Tei ae irarikiu, ao e rabwa, e rabwa, I nang tauraoi ni maroro, ao I karabwako kona n anganai te tai ni maroro n te tai aio, ao I a kan moanna ma te kamauri, I a reitai ma kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang, ti a kamauriko, te Tibiika, te Tia babaire ma am *Staff,* te Beretitenti, te

kauoman, te Rita n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, ai bon kain Kiribati ni kabane tia kamaurira n te bwakantaai ae tamaroa aio, kam na bane ni mauri.

Tia kaitaua te manga kataumwane aio tia kaitaua te Minita ana koraki, ana tabo ni mwakuri ao bon *Ministries* ke tao taabo ni mwakuri ake a rekereke ma katauraoan te manga kataumwane aio, ibukin nanoia ao aia kakamwakuri ibukin katauraoan te kataumwane aio are manga buoka naba aron te kanganga ae taona te aonnaba n te tai aio, are n aron are e a tia n oti bwanara ao ti boutokaia, ao I boutokaia naba n te tai aio,

E koaua ti aki kona ni kakewea are te aoraki ae te *Covid19* e a taotira n te aonnaba ai bon teuana te aoraki ae tiritiri ao e kamamate are e a rotira ke a rota te aonnaba ae bwanin, ma ti teimatoa ni kakaitau ngaira riki te nati ni Kiribati n aron tuai rokon te aoraki aio n abara aio, ao ti kaitau ao ti nebo nakon Teuare ngaia mwiokon maeiura ao riki bon nakon ara Tautaeka, ao antai ake a tia ni kabanei korakoraia ibukin totokoan, ke karaoakin tabeia, ngaia are ti bon tuai man nora matan ke tao n rotaki ni korakoran ana urubwai ao ana tiritiri te aoraki aio, e rabwa *Madam Speaker* .

E koaua te Tibiika I kan tibwa te karaki ae uarereke tao aio e na rekereke, ngkana I kaokia rikaki nakon are ngkoananoa te tabeaianga, kanga bon au karaka bwa n te wiiki ae nako, ao I reke n te kanganga bwa e aki reke okiu n tai are Nna riai n oki iai , bwa I mena irarikia kain au botanaomata, I kabanea au *Easter* irarikia, ao e aki kiba te kiba, ngaia are e reke au tai ni mena ibuakoia tabeua te tai, aia tai ni kabane n aia Ekaretia aika kakaokoro, ao e koaua kanga bon te tabeaianga ke tao te titiraki ae mwemwe ni menau irarikia, ao kanga e bon korakora riki iaon te aoraki ae te *Covid19,* e a kanga arora ngkai engaa te iti, e na roko n ningai, iraman ae na itinaki, kanga tera arora ngkana tia manga itinaki, aron tenan rongorongo, bwa are n aron ae e ataki bwa te botanaomata e a tekateka ana *internet* , ngkana e manga roko te iti anne, iai kanganga iai, aron nako titiraki akanne ao kanga akanne te tabeaianga, ngaia are kanga I bon kubanako naba ngkoananoa, kanga e a bon bwakantaai, I a roko are e a boo teinimaki, te tabeaianga, e mwemwe te tabeaianga n aron are kanga ngkoananoa, ao ngaia ngai I tekateka ma rau bwa are I a bon tibwa oki mai irarikia au botanaomata ao kanga akea te tabeaianga n aron are kanga are ngkoananoa, bwa ti iaon te aoraki aio, ngaia ae kanga I mena n te nei n rau ngkoananoa, te nei n rau, ao e kakawaki are ti bon tabeki baira ao e rabwa kai ko kona n anganai te tai aei.

Ti kakoaua bwa te manga kataumwane aio n aron ae ataki ao e boutokaki n te tai aio ao ti kaitauaia

Taan Tei ao riki ana itera te Kaitara ao Taan Tei ake a tia ni manga maroro ni itera akana tabeua n noran kakawakin ao boutokan te kataumwane aio, e koaua irarikia ao e reke au tai ni mamaroro, e bon reke au tai ni maroro ma Kauntira tabeman, bwa are iai naba kanga e nangi ni babane nanoia ma te aoraki aio, ao n aron are a mwaneweia au Kauntira tabeman ao iai naba nanon te Kauntira ae korakora ao n aron are ti nora te kataumwane, iai mwakorona aika uoua, bwa iai iaon aia mwane korako ake a tiku itinaniku, ao iai naba tao ibuki katamaroakin te *quarantine* , bwa n aron are I taekinna, te tabeaianga kanga e a boboto iaon te aoraki aio, bwa are n aron te ***the creamer mapulate,*** kanga ko aki kona n totokoaki bwa ko nang waerakea am buakonikai, ma te aoraki aio ngkana e bon roko, e a bon tiringko naba n te tai are ko mena iai, iraua am bong, n aron anne, ma te bwai ae riki, ngaia anne, n aron ae I mwaneweia, tabeman kauntira kangai, ngkana e kona reke naba mwanen ara *quarantine* bwa are iai naba aia *plan* ibukin aia *quarantine* , ngaia ngaia e rabwa kai I nora te kataumwane aio bwa I taku bwa e kaekaki, ma ngkana tao ti aki n te kataumwane aio, ao ti na boutoka riki, ngkana iai manga te kataumwane are imwina, ana kona ni karekeaki naba tibwaia kain ara botanaomata ake iaon aba, n aron are I mwaneweia, e korakora te tabeaianga ao a nang kan karaoa naba ae karaoaki ngkai ibukin totokoan te aoraki aio, bwa are n aron ae ti ataia, e a roko i Fiji, ao Fiji ai bon *step* , *one step away* mai Kiribati ke tao ai ti teuana te mwaneka ao tia roko i Kiribati n aron are e ataaki, ao ti nanokawaki n ongo ngkai e a roko i Fiji bwa are ara botanaomata akana e mwaiti, ao I taku bwa ai tibwa moan te ririki naba aio ibukin te reirei ao ti bon kamwanangaia naba ara ataei, ngaia ae kanga ti bon nanokawaki ao ti reita te raraoma n aron are e a manga roko i Fiji, ao e koaua ti kakoaua, ao tao te koraki akekei, ngkana a nang kainaki te reirei ao tao a nang manga bane ni kaokaki, eang te kataumwane aio e na tau ke na aki, ngkana arona bwa a nang manga bane n oki, ke bwa are kanga e a kanga ngkanne aron are i Fiji, ao I boutokaia ngkana te kataumwane ao te kataumwane are imwina, ni karokoa, tao ni karokoa te manga kataumwane riki are e na rekereke ma te aoraki aio, rekereke ma ara botanaomata akana itinanikun Kiribati ao bon n katamaroan waaki n totoko, te waaki n totokoan te aoraki aio n roko i abara ae Kiribati, mai Tarawa ao ni karokoa ara abamwakoro akanga iaon aba, ao I kakoaua ngkana ti aki ti au abamwakoro ae Tabiteuea Meang, ae kanga I *advance* ana kabwarabwara ibukin te itera aio ao tao bon iai naba aba tabeua, akana kona naba n iai aia kataratara n aron te itera n te itera aio, ma I boutoka te kataumwane anne ni itera anne, ao I bubuti ngkana e na iai riki te kataumwane imwina, e a riai ni karababaki, bwa are ngkana e a roko

i Fiji, e kabuanibwai n roko i Tarawa ao e a roko naba iaon aba, bwa are ti kakoaua ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang teuana te kawai, te kawai naba nakon itera akana tabeua, te wanikiba e roko ni katoa, e kuri ni katoa aoa, bwa are te bong teuana e nako e roko, n aekakin anne, bwa ti ataia te ***transit up*** ara tabo aei, ngaia are te kauntira e bon nang tabeaianga ao e kan kawenea naba ana boutoka nakon te kataumwane aio, ibukin norakin itera aika kona, tao karababan te *quarantine center* nakon ara abamwakoro aio, n aron kanoan ana kainibaire ao ana kataratara te Kauntira iaon ara abamwakoro aio,

E koaua are a bon tia n oti nanon te Tautaeka e rabwa riki kai kona n anganai te tai aio ao ni bon kawenea te koaua ke tao te kantaninga man au itera ae te Tia Tei ao ana itera riki au abamwakoro, ao e koaua ti karabwaia riki raora ni Minita ake a tia ni maroro n aron tenan kabwarabwara ake a tia n anga riki tao n aron aia itera ae a bon *involve* ke a bon mwakuri riki ma te rabwata ae te *Task Force* , are ngaia ti kakoaua bwa e beku korakora ao e kabanea korakorana ibukin totokoan rokon te aoraki aio, ao tobwakia ara botanaomata akana a teimatoa n tiku itinaniku, I boutoka te Biira ao I kaitaua te Minita tao riki te Tautaeka n aron te beku korakora, ao karaoakin tabena, ao ana tobwa nakon te botanaomata , ti reita te kaitau nakoia taan anga te buoka, ake a tia naba n anga baia ni boutoka te itera aio, ao bon nakoia riki ara botanaomata n aron otaia ao aia tataonakin nano, e koaua I reita te rawawata, te rainanoanga ibukin are e mwaneweaki ke tao e ataki are e a tia ni bua mauina inanon ana tai ni *quarantine* , ao I reita te rawawata n aron are I a bon tia naba ni uotai ao ni karokoai irouia ana utu te mwane aio ni mwenau irarikia n au abamwakoro n tiku n te wiiki ae nako ikekei, e rarabwa ao N na toki ikai te Tibiika ao I boutoka te manga kataumwane aio ao I boutokaia kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao I a toki ikanne, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I angan te Minita Hon. Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kakawaki bwa ti na kanakoi naba bwanara ni maroro ao ni kakaota ngkai iai mwiokoara naba teuana ae kakawaki bwa ngaira kain te *Task Force* , ao I kakaitau bwa e a tia n taetae ara *Chairman* are bon te Minita n te *Health* are ngaia are kaira ara *Task Force* ni ikotaki ma raou ni Minita ake uoman riki, ke tao e na manga bon manga reke aia tai n taetae inanon te bwakantaai aei,

E koaua I a moanna naba ma taeka ni kakaitau bwa tao e a tia ni kanakoi ana kakaitau te Minita ke te Tia babaire, ara Tia babaire n ara *Task Force* nakoia kain Taan Tei mai moa n tain te roko, ngai ngkane Nna

manga kawenea bwa te kakaitau nakoia kain ana tiim te onaoraki, are bon ara taan rabakau, ake ngaiia ana bwakuakua te onaoraki are ti aranaia bwa ara bwakuakua inanon ara *Task Force* , ngaiia kanga ara *advisers* nakon baike ti taku bwa ti na kainanoi rongorongo ibukin kamanoan tei Kiribati, N na aki mwaninga naba ara kakaitau nakoia ara taan koroboki ao ara *OIC* ake a mena ni *Ministries* aika kakaokoro ake a mena ian ara tararua, bwa ngaiia naba kain ara *Task Force* ake anga bwa tenan *Adviser* , ao I aki mwaninga naba ana *High Commissioner Kiribati* are i Fiji, are bon raraou naba n tabetai, ti kona ni manga *meeting online*, n rinanon te *internet* ni maroro ma ngaiia bwa tera tabena mai ikekei ibukia naba ara botanaomata ake a na okira Fiji imwain ae a na oki nakon Kiribati, ngaia are e koaua n akean aia ibuobuoki naakai ao e na aki kona ni koro bukin ana waaki te *Task Force,*

E koaua tao Nna taekinna bwaai tabeua ake tao a bwaka man ana maroro, ti kataia n tibwatibwai ara maroro, n akon ake e aki oti ana maroro ara Tia babaire ao e kakawaki bwa ti na katerei, bwa tera ana waaki te *Task Force* ngke e moan waaki, ao e koaua n aron are tao e ataki, ao e kateaki te *Task Force* iroun te *Cabinet* , ma uoua katabeana, n aron are e a tia n taekinna teuana te Minita, teuana , ti na kakoaua bwa a na oki ara botanaomata ake a *stranded* , ke a bae ngaroia ngkai itinanikun Kiribati, ao te kauoua bwa ngkana a roko ao e na bon aki roko te aoraki ae te *Covid19* iaon Kiribati, ao akanne ngkane ara *mission* Neie te Tia babaire, are tia kataia ni mwakuri ma ngaiia bwa ana kakaei, ti na kakai n roko n tenan kouru aika uoua aikai, ngaia are e waaki te *Task Force,* tera ae tangiraki, e tangiraki bwa e na iai ara *quarantine center,* ngaia are e a katabeaki, e kanakoa ana babaire te *Task Force* ao ngkanne e nakon *Cabinet,* ao e karuoa rikaki nakoia taan mwakuria, ti kakaitau nakoia kain te MISE, te Minita n te MISE ma kain ana tiim bwa a karaoan nanon ara *quarantine* nakon te *standard* are kainanoaki man aia *advise* aia ibuobuoki ara taan rabakau, e a tia ngkane ara *quarantine* n aron ae e ataki are e aranaki bwa te *SONH* ke aia kura neeti ni kawai, are mena i bikenibeu, ma ana *capacity* ke kaaina ae kona kainiia te bubua teningaun ma niman(135) mwaitiia kaina, iai mwaitin auti ake a kona n tiku iai ara aomata ake a na roko, iai ibukia mwane, aine ao kain te utu, tao iraua te auti are e mena ikekei, n te tai naba ni babaronga anne ao e barongaki naba te tabo are e aranaki bwa te *Islolation Center,* ke te tabo are e na kona, ngkana arona bwa e a kuba ni iai te aoraki, ao ngkanne e nang kanakoaki ngkanne man te *quarantine center* , ao e nang kakaki ngkanne n te *Isolation center,* are anne ngkanne bon utero ni kawai, are i Bikenibeu, te Otintaai Hotel, ao a nako ni kakaki iai ngkanne te koraki, iraua naba mwaitin tenan

kainiwene akana a katauraoi inanon te tabo aei, ao ti nang kakaitau bwa ara *Isolation center* aei n aron kaongoakira, ao teuana te *Isolation center* ae nang *house standing,*

Tibiika: Iai moa au bubuti nakon te Minita, Nna ti *confirm* bwa mina ko kainano n taetae ao e mate te rerio, ma Nna ti *confirm,* bwa iai kanga te mena man te *BPA,* ma I kan kakoaua, mina ko a *continue* , Nna ti *confirm* bwa e mate te rerio, I a bubutiko ko a reitinako, bwa I tangira te *Confirmation* ma irouia kain te BPA, e mate te rerio ke e maiu, ti teutana te tai, tia tataninga bwa e aoria n ae materaoi, tia tataninga teutana bwa titebo bwa e matemate, ao tia tataninga teutana ma ngkana e *confirm* bwa e bon mate ma ngkana e maiu ao tia manga *continue* I a buti ngkami.

Ngaia ibukin am rongorongo, e mate te rerio mai Bairiki, ma ara rawerawe e bon raoiroi ma e aki otinako bwanami ngkanne, aikoa ongo aomata, ngkana tera ami mena iai, nanona te rerio ngkai aikoa kona n ongora aomata bwa e mate, ma ngaira iai ara rawerawe ae bon kona ni waaki mai ikai, ma e aki otinako bwanami n te rerio, terana ami iango iai, ti na motirawa bwa ti na taninga maiuna ke ti na *continue,*
E bon kona ni manga katangaki bwa e bon rawerawe, ma e kona ni manga katangaki ma e aikoa *live* ngkai n aron ae kam maroro ngkai, e aikoa *live* ma e kona ngkanne ni manga nako imwina ngkana arona bwa e a raoiroi te rerio imwina,
Ngaia te Rita n te Kaitara

Hon. Betero Atanibora: *Point of order* Tibiika, e a maiu te rerio ae a taku kain tinaniku,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Kabwara te bure te Tibiika antai ae ko anganna te *floor*

Tibiika: Ngaia e bon mate te AM ma te FM e maiu, e a tia n roko te rongorongo irouia au koraki bwa kain te BPA a bon karokoa bwa e mate te AM, I a kamotirawa moa , tia *break* moa, ao tia manga oki nakomai, kuata mwin 4, e a maiu, *Okay* ao tia *continue* ngkana e a nakoraoi, ao I a butiko te Minita, eang e nang kakawaki ae a na ongora ami maroro te botanaomata bwa e kakawaki te maroro n te bong aei, iaon ami manga kataumwane, e nakoim te Minita reitanako am maroro.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao ti karautaeka n te kanganga anne n te bae riki aei, ma e koaua, *on behalf of* te BPA,

Eang e koaua *Madam Speaker* anne katabean te *Task Force* ke e a karao ana babaronga, te mwakuri ae bubura, karaoan tenan auti aikai, bwa are e na uarokoaki nakon are e kataningaki n te *Standard* ao n aia *advise* ke aia taeka ara taan rabakau man te onaoraki, e na riai ni iai te bwai arei ao te bwai arei, ngaia are a

karokoaki ngkane n ana *standard,* I a tia n taetae iaon te *quarantine center* are i Bikenibeu, ngkanne te *Isolation Center* ngkanne are n te Otintaai Hotel ni kawai, a karokoaki ngkanne n te ruu teuana, ngkana e koaua e tabuaki kawarakin te tabo arei, ma are ti nako ni ira aron kanga moan kaukakina ni kaotaki nakoira bwa e a tia, e a tauraoi, e a bobonga, e taubobonga, ngke ti noria, kaongoakira, teuana mai buoakon tenan *Isolation center* n Tebetebeke irouia ara taan rabakau, teuana mai buakona Kiribati ae nang *set* ana ruu arei, ni katoa te kainiwene ao iai an bwai ke kanga te bwai ni kaikeike, e nang *set up,* ao a boou bwaina ni kabane, kainiwenena, a bane ni boou, anne e a tiku nab ate tabo anne n aki kakabonganaki n *standby* ibukin ake a kona n reke n te aoraki.

Iai naba ngkanne ruun te utero, akana n te Otintaai Hotel akana a kawakinaki iai ara aoraki akana angina Kaimoa, riki tenan *Observers* ake a oki, ao a nako ni kakaki ikekei bwa n tabetai a kona ni kakaokoro okia tenan *Observers* , a na aki botaki ma kain te *Quarantine* bwa a kakaokoro okia nakai, ao are kakawaki bwa ana rinanon 14 te bong te *quarantine time,* ngaia are a kaokoro ngkane aia tai bwa are kona n ae a otinako nakekei ao ngaiia ngkanne e na aki manga reke are e na kona ni manga tauia nakekei bwa a na aki otinako bwa are a manga tibwa roko, ngaia are kaokoroaki nneia ngkanne ara *Observers* akana mena n te Otintaai Hotel.

E koaua iai naba te tabo teuana ae aranaki bwa te *Fema Lodge* te utero, ao I taku bwa anne tao e tuai nangi ni mataata naba irouia ara Taan Tei, anne te titiraki ae e aki toki n okioki naba, bwa e aera kai tia kakia i Tiaina ke tao i aa, ni kamwengaraoaki n te *Fema Lodge,* e riai ni mataata n aron are I taekinna bwa te *quarantine center,* tebubua teningaun ma niman kaina, ao anne bukia ti aki tangira bwa e a na manga tauaki aia tabo ara botanaomata ake n te *quarantine center,* bwa are ngkana ti kamwananga, kain te wanikiba ibukin ongorami ao kain te wanikiba ti kona n *charger* te *Fiji Airways* e nakon te mwaiti ae tebubua nimangaun nakon tebubua onongaun, ngaia ti kataia ni *maximize* te *Flight* ngkana e roko, ao a bane n tiku n te *quarantine center* tebubua teningaun ma niman ao ti kakaia naba taabo ake a kona ni mena ngkanne te tabo ae *add cost,* e riai ni mataata bwa te *Fema Lodge* e aki *free* nakoia ara botanaomata, bwa e kaboaki, ngaia are ara botanaomata ti aki manga tangiria bwa ana manga anganaki te tabo ae a na kaboa, ngaia are ti kakaea ngkanne te tabo teuana ae ti kona ngkanne ni katikua, tebubua teningau ma niman kain arei, ma ngkana iai ae kan kaboa ana tabo, ti aki ke e na aki ti taraki bwa ti nneina i Tiaina, iai naba ara i Kiribati tabeman ake a bon kona ni *pay* , a kona ni kaboa tikuia bwa a kan mena n te utero, ngaia are a nako n tangiria ngkanne bwa, ngaira ti na

tiku n te utero, ni kaboakina ni boona are tao iraua ana boo te utero arei, ao anne ngkanne a katukaki ikekei ngkanne, ma a bane ni barongaki naba aroia man te onaoraki are aroia naba nake a mena n te *quarantine,* ao ngkanne tia katuka ngkanne te utero ngkanne bwa ai nneia koraki ake a na kaboaki, ngaia are tao e koaua a tia n rin iai i Tiaina, a tia n rin iai naba ara taan rabakau man te *Southern Cable* ara *Project* are i Kiritimati, ana *High Commissioner Australia* are a tibwa manga roko, e mena naba iai, te manatia n Bangke, ao antai riki taan rabakau riki ake a bane n roko ake kanga kain are kanga n aron are e taekinna, ti karinia naakai ian te kantaninga are ana iai naba aia ibuobuoki nakon Kiribati, ma a na aki taua nneia ara botanaomata are a tia ni baireaki, a na aki karibwai wiia, ana bon roko ao a na kaboa, ngaia anne ngkanne bukina are ti a katuka te Fema lodge ibukia ake a kona ni kaboa, ao e kakawaki bwa e na mataata, ti aki ti ianena, iai naba i Kiribati akana a tia naba n otinako naba man te tabo anne, eang tia manga tarai riki taabo ao tia manga maroroakinna ao ti taku , ngakana ai bon mwaitin naba ara tabo aikai ao te baebaene n ningai ara koraki, are n aron are kam ataia ngkai kanga e a moanna ni ikinako, n aron are kam ongora ana ribooti te Minita n te onaoraki, ti a manga tarai taabo ao I taku bwa kam a tia n uringnga bwa iai te tabo ae ti kamanena ae te EBS Compound n tain te motirawa ae nako, ao ngke ti kamena te EBS ti maroroakinna n ara waaki, oin ara kantaninga n aron are I taku, ti nori kainanoia ara botanaomata are itinanikun Kiribati are a rangi ni kan oki, ao ngkana kam nora aron aia *pressure* naaki rinano te tao te *Facebook* ma te *internet* , ngaira tenan *front line* n te kaekaekaki, taan mwakuri ngaia taan *fron line* ke a roko ara taan mwakuri, ma ngaira aomata aika ti mena n te *Fronline* n te kaekaekaki, n te katorotoroaki, n te tinaraeaki, n terana riki, bwa te *pressure* mai irouia ara botanaomata ake a mena itinanikun Kiribati ni kan oki, bwa ai te *Task Force,* bwa ai te *Task Force* anne ae ngaia, ngaia e a manga ***polidicide*** n tabetai taekan te kaokioki, ngaia are tia manga boo nnanoia ma ara koraki, ma ara *official* , ti nang kamanena moa te EBS Compound bwa e aonga ni buokia, tao iraman akana a kona n oki, ao tia manga *charger* riki tewana te wanikiba are kanga ti aki te kanganga te wanikiba n nanakomai, ma ti te kanganga n nneia, ngaia are e koaua e a nanoraoi te *Task Force* , e a manga nako n tuoaki irouia Komete, ao taan rabakau ao e noraki bwa e riai ni katamaroaki, e ooaki bwa e rangi ni bubura kaei nanon te EBS, e aki koaua bwa a rangi ni bubura aia ooa, ao a otinako man ni iterana are teuana, e aonga ni uarereke naba te tararua irouia tenan *security* taan tararua aroia naakai ngkana a rin.

A karinaki, ti a manga karinia naba tebubua tabun mwaitia naba ara *Nationals* ake a roko mai itinaniku,

ake mai Fiji, bwa are tia kumea Fiji bwa kanga ara tabo ian te kantaninga are kanga ti noria bwa Fiji, teuana te tabo ae kanga ti namakinna bwa kanga e nang *strict* ana tararua, tao e koaua, tao e kona n titiraki te botanaomata ni kangai, e aera kam aki kamenena Aotiteria, ao Nutiran, I taku bwa e koaua bwa Fiji, e tararuaia ara aomata akana a nang oki, ngkana a moan oki, ao e tararuaia naba ara aomata ngkana a nang nako, bwa are ara *High Commission* are i Fiji ae buobuoki iaon anne, tararuakia, ngkana a nang nako, tenibong imwain ae a kitana Kiribati ao ana riai moa ni manga karinaki n *quarantine* teniua te bong, ti kakamanena te *Tanoa Plaza* , ngkami akeke kam nonora Fiji i *Suva* , ao tia kamanena ngkanne bwa kanga ara tabo anne, bwa are aia *advise* kain te onaoraki, tao n reitaki ma ana *Procedure* te WHO, a riai moa ni manga *quarantine* tenibong imwaia, e nang bati mwakurian te bwai aei, ngaia are ngke a manga *quarantine* , e nang tikiraoi te tararua i Fiji, ngkanne te kanganga i Aotiteria ao Nutiran akea rabwatara ae kona ni buoka aron ara tararua, a ti buoka te tararua kain Aotiteria ao Nutiran ngkana a roko aomata mai tinanikun abaia, ao a roko i abaia i Aotiteria ke Nutiran ao a ira nanon ana *quarantine procedure* Aotiteria, anne e nang matoatoa anne, ma ngkana nang kitana Aotiteria nakon kiba tao nako Kiribati, ti aki tabeia kain Aotiteria anne, ao ti aki tabeia kain Nutiran, bon tabera ngkanne anne ma are te kanganga bwa akea ara *High Commission* ikekei, ao ibukina naba bwa are kam ataia bwa aoraki akanne *on and off,* iaon Aotiteria ma Nutiran, e a manga moan butinako te aeka n aoraki are e boou, are te ***Varraniet*** , are e manga *Close down New Zealand* tabeua te tai, manga *Australia,* ngaia are kanga ti aki a *concentrate* ke tia waaki ti iaon Fiji, ao anne bukina ae reitinako ara *Flight* mai Fiji, ao tia kantaningaia tia kaumaki ara *Employers* ara taan mwakuri, taan kamwakuri itinaniku ao antai riki, taiaoka, karokoia ara aomata i Fiji, ngkana iai te kanganga ibukin te rinnako i Fiji n aron ae tao e tia n aitara ma ngaia ara kaimoa, tia manga reitaki ma ara *High Commission* i Fiji, kataia naba buoka anne n aron te kanganga,

E koaua iai tenan *issues* ake a karekea te mwarara, ma n tokin te tai e reke bwa ana ibuobuoki naba ara *High Commissioner* i Fiji are bon raon naba te *Task Force,* e koaua a roko n te EBS ara botanaomata , ti a manga kaitibo ma kanganga , ibukin ongorami ara Taan Tei ao kain Kiribati, te *Task Force* e kona ni mwakuri ni karokoa 24 te aoa, ngkana ko aki mwakuri 24 te aoa ma ko matu taratara, bwa are n tabetai e manga roko te tarebon nukanibong, e manga taorake aia kainako tinaniku, kain te EBS, ae a tatakarua ao e a mangaongao, a manga weteaki ara *Official* , ti nang kakaitau bwa a karaoi mwakuri aikai ara *officials* n akea kanuangaia, bwa e a bon kaboaki bwa taan mwakuri

ngaiia, ngaia are ti nang kakaitau naba n aio, ti kakaitau nakoia ake a tia mena n te EBS bwa *understand* , ngke a rangi ni ngurengure ao ngke a karaoaki te maroro ma ngaiia, ao n tokina a rabwa bwa are a manga are angkoa a nang mwaing nakon are te tabo are teuana ngke a nang nako nakekei, ngkana kam mwaing ni kangai, ao ngkane e na bae mwanangaia nake imwina, e aoria ti a tiku ikai ma ti a keiaki ni maiubuaka teutana imwain ara tai are ti anganaki, e a waaki te waaki, a nako akanne, ti teuana ara tai ni kaokioki nakon te EBS bwa are e a teirake naba te reirei, ma e ngae n anne ao ti kakaitau naba inanon ara tai arei bwa mani mwanen te *Task Force* n aron ae te mwane ae kam kabwatia ngkai, ti a tia naba ni kamanena teutana ni manga *upgrade* te EBS, ti kanimi tenan iriba, ti karaua ni karaoa te *security* bwa e na *secure* tenan *window* , aia roki ae na tamaroa, riki tao tenan *ward* irouia aine ake tao 2 ke 3 te *ward,* are e kamanenaki n te tai arei, e na bwakara e a tia e a tia ni kitana te EBS, ma e a tia ni kerake teuana ana *level of standard* te EBS,

E koaua tia manga waaki, ae bon waaki naba ni kanoaki ara *quarantine* , a roko ake a kaibuke, a roko ake aera, ao koaua tao e kakawaki naba ae ti na kaitiaki te rongorongo are e kangai, eaera kam a karinia i Tiaina, ai baitira karokoaia, ao koaua E a tia ni kabwarabwara anne te Minita ngkoananoa, bwa e kakawaki bwa e na riai n ataki bwa iai naba ana *Procedure* ke ana SOP te *Task Force* are mai irouia ana taan rabakau, are e bon *base* naba iaon ana SOP te WHO, are ngkana ko na roko ni kaibuke, ko riai n rinnako, ko na riai ni kabanea 14 te bong, i taari, imwain ae ko aerake, ao ake a roko i taari, are a roko mai taari, e ngae ngke tao ti iraua am bong ae kona kabanea n aron kaongoakira mai Tiaina, nako Tarawa, ti 9 te bong, anne kaongoakira, ni mwanangaia n te kaibuke n akawa, ti 9 te bong, ma tiku ni kakabanetai ni kakokoroa 14 te bong, ao e koro 14 te bong imwain mwanangaia mai Tiaina ana riai ni itinaki, n aroia naba ake mai i Aotiteria, ao mai iaa, mai Fiji, a na riai ni itinaki, ana riai n *certificate* are ana kakoaua bwa a tia *tested* ao a *negative* ao ngke a mwananga ngkanne, e na riai n roko aia *certificate* ikai imwain rokoia, ana kabanea 14 te bong i taari, ana manga waerake, a na manga tuoaki nabam ao ana manga rinnako naba n te *quarantine center,* n aroia naba a kiba, ao anne ngkanne te babaronga are karaoaki irouia naake a kaibuke, ibukin ongorami ti aki ti kain Tiaina, ake ara taan rabakau ake a roko aika a kaibuke, e rawata naba imwaia ao imwia ao reitinako ni karokoa ngkai, ara ataeinimwane ake tenan *Observer* , are kam ataia bwa ara *Observer* a totokoa ni kaibuke ngaia are ngkana a rikai bwa a kaan, iai naba tabeman ni kaongoakiu, iai naba tabeman ara kaimoa akana a mwakuri ni kaibuke n akawa ke tao kaibuke n tabo

tabeua akana a rikai ma e a koro aia tai ao a waerake naba ma a rinanon naba te *Procedure* aekakin aei, e nang matoatoa ara *Task Force,* riki man aia *Advise* ara taan rabakau ao ti nang kakaitau n aei bwa n aron are e taekinna te Minita n te *Health* ara Tia babaire ao bon akea naba ae e a tia n roko te *Covid19*, e ngae n anne ngke a roko, anne aroia naake a kaibuke, ao ti kaukia ni karokoa ngkai te roko n te kaibuke, ma kona riai ni kabanea 14 te bong ngkana kona mwananga mai Fiji nakomai bwa kona kaibuke, kona riai naba ni kabanea te bong ae 14 te bong, e ngae ngke tao ti tenibong , aabong, te mwananga mai Fiji nakomai, ko riai naba ni kabanea te 14 te bong i taari, anne ngkanne kanoan te roko iaon taari

Ao ngkanne akea bwa tia manga roko n ae tia keke ni kangai riki, e teimatoa naba te tangiroa mai itinaniku, ti na oki n ningai, ao ti na oki n ningai, ao riki ti nang nanoangaiia ara kaimoa, bwa are Kaimoa te bui tabun aia namwakaina, itinanikun Kiribati, itininanikun Fiji, tao i Europe n aron ae kam ataia, e a tangiroa te tangiroa mai tinaniku, kanoan ara mamaroro aio, te kanganga n roko i Fiji, te *entry permit* **,** bwa are ibukin ongorami Fiji naba e a rangi n *strict* naba te roko iaon Fiji, ti aki aron rimoa are ko roko i Fiji, koa bon roko naba n akea am *Visa,* ao ngkai Fiji, ko aki kona n roko i Fiji ni karokoa e reke am *entry permit* ke kariaiakakim bwa kona rinnako i Fiji, ao anne ngke e mwakuria ngkoa bwa are bon tabeia tenan *employers* , tabeia tenan rabwata ni kabane ake a kamwanangaia aia aomata, bon tabeia karaoan anne, ma ngke e noira bwa iai te kanganga imarenan te SPMS ma te Tautaeka ni Fiji bwa are iai naba ana *Task Force* Fiji ae rangi n *strict* naba nakon te rinnako n abana ngaia are ngke a manga ***suspen*** ara kaimoa, bwa bukina bwa tao iai tenan *requirement* ake aki *comply* n te moan tai, rinanon aia aobiti are i Fiji, ao e a *Blacklisted* ni karokoa e a manga rinnako te *High Commission* n reitaki ma te *Task Force,* a manga karaoa te boraraoi ma te Tautaeka ni Fiji ni karokoa e manga oki, ngaia are a manga rinnako a manga roko ara aomata mai Europe, ngke a roko ngkanne ao a mwaiti i Fiji, tao e koaua a kukurei teuana bwa are a roko i Fiji, ma a tuai n roko n tokin kawaia, ngaia are tia manga kakaea ngkanne nneia ao ti taku, ngkana a nang manga ira naba te *queue* ara Kaimoa aikai bwa are kam ataia bwa are kam ataia bwa iraman ara aomata akana itinaniku, ngkana nang manga ira naba te *queue* ao ngkana arona bwa tia manga bwa are koaua a momoanibwai Kaimoa iroura, ma are tabeman ara *Nationals* naba are bon kain Kiribati akana a maan naba i Fiji bwa tao a tibwa oki mai Amerika ke tao mai iaa, ngaia are ti kataia naba n tarai naba aia itera nakai, ngaia are tia manga kakaea iangoana ao tia reitaki ngkanne ma bwa are temanna kain ara *Task Force* bon temanna n te Minita n te *Labour,*

are e mena te MTC iana, ao tia manga kareke iango, ao e uara ngkana tao tia kamena te MTC, bwa are bon te MTC bon aia tabo Kaimoa, ngaia are ti karabwarabwa bwa n tokin te tai ao e a kariaia te MTC bwa e na *Close down* moa te MTC, n aron ae kam ataia ngkai e motirawa moa te MTC, ataein te reirei ake n te MTC a kaotinakoaki moa bwa ana *break,* a nang kukurei bwa are tao a *break* naba, ao e kamanenaki ngkanne aia tabo, e koaua ti reitaki ngkanne ma te *Management* n te MTC rinanon te Minita n te *Labour* are bon raora ao n tokin te tai e anganira ngkanne te tabo are e nang mena iai, ngke tuoaki, ti taku bwa e raoiroi n ara babaire n te moan tai, ti taku bwa e a raoiroi, ti taku bwa e a raoroi, ao akea ara kantaninga bwa ti na bakabureia ara botanaomata , ma e koaua ngke a roko, ao a mwengabuaka, e a manga *blow up* e a manga otirake n te *Facebook* bwa e buakaka aia tabo bwa arei ao arei ao arei, e koaua nanora ti aki nanora bwa ti na bakaineia ara botanaomata, nanora ti na tobwa, n aron are e taekinna te Tia babaire n aron ara *Task Force,* angin te tai *Madam Speaker* ti kona ni bowi ao ti oki e a bwakanako te tai, bwa are kam ataia bwa ti bon mwakuri, ngai are angina ara tai ni bobowi mwin 5 rikaki, e bwara te mwakuri ti bowi, ke te aoa 4 ao tia taonaki nako ni karokoa bwa akea bwa 9, 10 ti kona n okira ara auti ae nang bwakanako ara tai, e nang mwaiti ara aoa ni mwakuri, akea kanuangara n aei, bwa ti bane ni mwakuri ibukin katabeara ae ti na tobwa, ao ti aki te tobwa ni manrerei, te tobwa raoi, ngaia are ngke tia karokoia n te MTC, tia manga nora te kanganga, tia manga bowi naba, ao tera ae ti karaoia, ti mwakitaim ngaira aika ara Minita, ti na riki bwa tenan *Frontliners* , ae a bon ongo bwanau ara Kaimoa, ti a nako ni kaekaeka, ni kaekaeka nakoia bwa are iai te *distance* are katauaki, bwa aia tabo are a mena iai, a mena n te *wing* are teuana, ao ngaira ti a nako ni mena mai eta kanga ai taan kabwarabwara ngaira, ao tia taetae nakoia, ti ataia bwa e matoatoa te uota aio, bwa tao tera taekara, ao tera ae riki, ti bane n roko n anaia aia *comment* , ao ti nang karautaeka ti aki ara kantaninga bwa kam na mwengabuaka n aromi, oin ara kantaninga ti taku n te moan tai, e kakawaki riki te roko bwa are ti taku bwa tao Kaimoa ma ana bon maiu ni kaimoa, ma tao e bure ara katautau anne n te moan tai, ao tera ae riki, ti anga naba bwanara n te tai arei, ti kakaitau nakon te Minita n te *Labour* bwa are e bon mena iana te MTC , ti anga naba kanga te ***complimize*** n te tai arei, e na karaoaki ami tabo nakon are kam tangiria, ti na *extend* ami tabo, e aki tau ami *toilet,* kam na manga kamanena aio, e na karaoaki naba ngkai, *over the night* n te tairiki anne, ao e a karaoaki naba te mwakuri, te tabati te bong are imwina, a karaoia ma te tabati, ti a nangi ni kakaitau nakoia taan mwakuri ake a tia n rekereke n aikai, ao baike aki reke ti bon ibuobuoki naba ngaira, *personally* , are ngaira i

bon iroura, ti bon ibuobuoki naba bwa e aki tauraoi te bwai arei, ao anne moa ara bwai anne ma kamanena moa anne bwa e a manga kai kaokaki ngkana e toki te mena, ti kataia ni kaota ara *commitment,* bwa te bwai aio te tangira, e nako man te *Heart* , te mwakuri ibukin te botanaomata e aki nako ti ibukin tabem bwa ngke te tia beku, e nako naba man am *heart* man burom, bwa iai te *Sense of love* iroum, ao riki kanga te tabeaianga ibukin te botanaomata , ngaia are tia karaoa anne, e rabwa te Minita, e a karaoaki naba nanona n te tai arei, ao e a aki matu nab ate Minita, iai aia kanganga tau nimaia n aron aia *complain,* ma are aio bon te babaire, akea bwa te Minita e a roko naba ma ana tioka ao ana miriki, ao bon ana *pocket* naba, ngaia are I kangai, kanga bon iai naba ara *contribution* nakon baikai, ma e koaua ti aki riai bwa ti na kamoaira iai, ma e kakawaki bwa ti na kaotia bwa iai nanora ni kan tobwa ao tao man te itera are teuana ngkana tao ti nang taraki bwa ti babakaine ao tao ti nang mwengaraoi n ara auti ao ngaia tia katikuia nakon te kanganga, ti aki anne nanon te Komete, nanon te komete ao taraia ngke arona bwa kam aki roko, kam a kauiaki ma te *covid* are e manga butinako iaon Fiji, ngaia I taku bwa kam na nangi ni kakaitau ao kam na reiti bwanara ni kakaitau ao riki nakoia ara *official* , ake bon ngaia taan waakina te mwakuri.

E koaua inanon te tai, imwin te tai arei, ao e a waaki te waaki, a tiku n aia tabo ae e a bubura riki, e a mwawa riki, e a mwaiti aia roki, n aron kaongoakira, tao ngkana bon iai kanganga ti bon ataia bwa ti bon aki kona n roko 100% te tamaroa, bwa are bon akea tokin te tamaroa, ma bon iai tokin ara konabwai, n aron are ti kakaokiokia, ngaia are ngke a mena iai, e a toki kanga te karongoa, e a mabu te mabu, e a raoiroi te raoiroi, a tataninga otinakoia, ai manga te kamimi bwa inanon te tai teuana ao ngaia e manga roko te rongorongo bwa e a motirawa, ti nang nanokawaki n te rongorongo anne, ao ti kaongoaki bwa ngaia tao bon iai ana *heart case,* ma e koaua ti kataia ni manga ruamwin te rongorongo bwa mannra are e roko iai te *Respond Team,* ao e koaua ti karautaeka bwa tao bureitiman ake a kantaningaki bwa a nako ni ibuobuoki n te tai arei, aki karaoa are kantaningaki irouia bureitiman, bwa are bureitiman naba tao a karinea te babaronga, bwa are tera arona ngkana tao tia tiku iaon te kantaninga are kangai, iai te aoraki tao imarenan temanna ke uoman, ao bureitiman ngke a roko ao a karaoa te ibuobuoki tera ngkane aroia ara botanaomata ngkana e a manga maenako, e a manga tibwakinako te aoraki arei, bwa are ngke ti kawakinia n te *quarantine* , iai bukina, bwa a kataia ni katanaki bwa e rawa ni iai n ananga ni iai te aoraki, ao ngkana arona bwa e a roko bureitiman ao a karaoa aia ibuobuoki, n aron are tao e

taekinaki, ti a manga uara ngkanne ma ara botanaomata ngkana arona bwa e a butinako te aoraki, ngaia are e koaua, te bae ae a karaoaki, ibukin ongorami, ti nang kakaitau, ti raonna ma te kakaitau nakoia ake a tia n riki bwa tenan aomata ake a rekereke n te ibuobuoki aei, tera ae riki, e karaoaki te reitaki ma Bikenibeu bwa are aia Taokita naakai ao aia Neeti a maeka n te Otintaai Hotel bwa kanga nneia naba, ao tao e koaua tao anne tao ti aki nang n noria n te moan tai, bon ara kataninga ti taku bwa a oki nakai ao nangi ni *fit,* a roroko ngkanne ni karaoa aia mwakuri ni katoa bong, tao ni katoa irabong, are kanga a manga tuoia, man te tairiki teuana n aron e a reke te kanganga, ti nang kakaitau n te tai arei bwa ti bon bane ni botaki, iai au botaki n au auti ao bon raou Minita aikai uoman aikai, te *Labour* ao te *Fisheries* ao ti aki raora te Minita n te onaoraki, tia karaoa naba te *decision* n te tai arei, ma te kananokawaki bwa e a tia ni motirawa n te tai are a tareboniaki iai te Minita n te *Labour,* ma ngke ti a kakaea rongorongona n te bong are imwina, bwa are ti aki matu n te tairiki anne, bwa are kanga tia tabeaianga, kanga iroura e a roko ae tia bwainrang, ao tia nanoanga ao tia aera riki, kanga iroura kanga tima tia bukintaeka, ma ti nang reita te nanokawaki n te baere e riki arei, e kakawaki naba te babaronga, e nako ni uotaki rabwatana, ma inanon te tai anne ao kaongoakira ngke tia ongo te bong are imwina, ao ngaia a kanakoa te rongorongo, ngke e reke te rongorongo irouia nakekei tao 10 tabun te miniti, imwin tao te moan tarebon ke tao e kan bui ke 10 tabun, ao a katauraoia bwa a nang buti nakomai nako Betio, ao a tarebon naba nako Betio, kakaea te Taokita ane eaki *duty* , anga bwa aia *instruction* bwa e na nako te Taokita are i Betio, ma te kabuanibwai bwa te Taokita are i Betio n te tai arei, e karaoa ngkane ana *roll check* nakon ana aoraki ake a mena n te tai arei, bwa tao e nang *serious* naba tabeman, ngaia are e a manga kakaeaki te Taokita temanna, e a manga reke te Taokita temanna ae e aki *on duty* n te tai arei, ao e reke naba temanna te Neeti n aron kaongoakira, ao tera ae riki, anaaki nakai ao a nako n rinnako n te MTC imwain rokoia kain Bikenibeu, ao tera ae riki ibukia nakai ngke a roko bwa a rinnako, a manga bane n anaaki n tokin te karaka ao a manga nako ni *quarantine* i Bikenibeu are bon ti aki taan *quarantine* niaki nakai, bwa a roko ni ibuobuoki mai tinaniku, ao n aron kaongoakira, te ibuobuoki are e roko kanga te *Respond* are e roko n te tai arei, *less than 30 minute,* 28 *minute,* ao e roko te *respond,* ao e koaua tao ti aki anne ae nang kataningaki bwa tao e na kantanigaki bwa ai ti iraua te miniti ao e a roko naba, ma kanga ni kabotauaki ma tenan *Cases* aikai, ngkana ko mwananga naba mai ikai nako Nawerewere, te *emergency case* e *more than 30 minute,* ma ti kakaitau nakon aia *smart* naba ara Taokita ao ara Neeti ake a bon anaki naba ni *quarantine* ao a tiba anaki

aia bwai imwina, oneia ma raia, ngaia are ti reita te kakaitau, ti aki tokin ara kakaitau anne, ti bon kanakoa naba bwanara ni kakaitau ao tia biriakini naba bwaai ni kabane, e uotaki rabwatana nakon te onaoraki ni kawakinaki imwain kibana, ti kekeiaki ni kakaea angan baokina ae na tia naba n te tai ae waekoa ae kanga te baoki ae *special* bwa e katamaroaki ao e a uotaki, e kirati aona bwa e aonga n aki kona ni kaukaki, e karaoaki ngkekei, ao e a tia nako rabwatan te mate n te kauabong n te wiiki aei, imwain ngkoananoa, are a otinako kain te *quarantine* akekei mai Betio ao teuaio ma ana utu a uotaki naba rikaki nako abana i Tabiteuea Meang ao ni kaongoakira ma ana utu iaon aba, te *Charger* are a karaoia te Tautaeka ian kanga katanan te kanganga, ngaia are e koaua ti a reitaki ma te karautaeka ao te raraoma nakon, ngkana tao iai baika aki roko n are e kantaningaki iroun tei Kiribati

Tibiika: Te Minita iai au bubuti nakoim e a bon kan bwara am maroro bwa e boo 4 ai taint te *Afternoon Tea* ma tao koa manga kamota am maroro bwa are ai ti 4 tabun am miniti, ao ngaia tia motirawa moa ibukin ara *Afternoon Tea* ao tia manga reitaki ikai iteran 4, tia motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATOKATAKA

Tibiika: Ngaia I a kanakoa nakon te Minita ngkoa are e bon maroro n te tai ae nako bwa e a kabane ana maroro e nakoim te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua teutana riki au miniti tao N na katai riki ni *cover* bwaai ake tabeua ake I a tia ni katauraoi nako iai ao a manga reitia raou n *task force* ngkana iai riki aika a bwaka mai irouia.

E koaua akea bwa e a roko n tokina ngkanne karakinan te MTC e tuai toki ikanne ana tobwa te Tia Babaire te *task force,* e taraia naba ana *nationals* ke ana botanaomata ake a bon mwananga mai Kiritimati, nakai bon tarira ma mwanera ake a bon memena ngkoa i Biiti ma a bon oioi ke mwengaia raoi e mena i Kiritimati. Ao tera ae a karaoia nakai n taai akekei, a kiba mai Kiritimati nako Biiti ao aia *return ticket* e na oki naba nako Kiritimati. Ao n aron te kanganga n te kibakiba ao e a toki ngkanne ao oki ngkanne, ao tera ae e a karaoia *task force* e a bane ni kaokia ni kabane bwa are ti teuana te *quarantine center* bwa ti iaon Tarawa. Ngaia are e a uotiamai ikai nako Tarawa a ira buakon te *quarantine* a otinako ao taben naba ngkanne ara *task force* ian naba ara tobwa bwa tia tabenia ngkanne bwa ti na manga barongai okiia nako Kiritimati.

I kukurei ngkanne n taekinna bwa tao te bong are ngkoananoa ao a tokara ngkanne Aratobwa nakai

teningaun tabun mwaitia ikawai ao ataei ake a maeka ngkoa i Biiti are a na bon riai n oki nako Kiritimati. E kaokoro te *treatment* nakai ma kaain Kiribati bwa mwiina e a manga kataunaari te kataunaari ni kangai ao ngaira ngkai I bon mwananga nako Tamana ao e aera ko aki kaokai nako Tamana, e kaokoro e riai n ongo te i Kiribati, bwa are nakai bon mwengaia Kiritimati ao a nako Bitii ao n aia *ticket* ana oki naba nako Kiritimati.

Ngaia anne ngkanne kanoan a tia n tokanako ao ara kantaninga bwa anne ngkanne ae kanga ti waaki inanona ao e tuai n toki tabera n aron are e taekinna te *task force.* Ao ai bon tokin naba tabera ngkana arona bwa e toki te bwai aei. Ngaia are imwain babanen boon au beero Madam Speaker ao N na kawenea bwanaau ni bubuti nakoia ake a ongora bwa are kaain Kiribati ake a ongora, N na moanna ma taeka ni kakaitau nakoia ara kaimoa ao ara botanaomata ake a tia ni *quarantine* ao ti kakoaua bwa e aki tau ara *work force* e aki tau ara ikotaki ni Bureitiman e aki tau ara botanaomata are ana karaoa te tararua, ana *security* ake a tararuai te naan *centers* aikai ao ngke arona bwa aki ibuobuoki tera aintoaia te naan *security* tao riki ngkana ti taraia Kaimoa bwa are mwaane ni kabane aika tebubua ni mangaun, ao tebubua angaun ma ruaman are e a tia ni manga motirawa are temanna tera korakoraia nakai ngke arona naba tao ni nineakinanako te Oo ke tao a bon kanakoia naba te naan *security* n tiriboia ao a otinako naba ma iai, e na bon akea korakoran ara tararua aio.

Ti nang kakaitau bwa e koaua bwa Kaimoa bon aomata aika nang *well discipline* ao n aron ae ti anga naba bwanara nakon aia Leader ke tao bon temanna aia aobitia n te Kaibuke kanga e a bon reke bwa te tia tararuaia inanon te *compound* ngkana e anga ana ota tai karaoa anne a bon bane naba n ongo. Bwa are aio tao aia *discipline* kaimoa iaon te kaibuke. Ma tin ang kakaitau ake a ongo bwanara kam rabwa ibukin ami *patient* tao e koaua aki roko n te 100% are kam kantaningaia ma kam rabwa bwa ngaira naba ti a tia naba ni keiaki nakon tibwangara ao ara kantaninga, bwa kam otinako te 14 te bong ma te nakoraoi. Ma ngkana iai taribiribin te kanganga are kam boo ma ngaia mwaninga taekana ma e kakawaki riki tera are e kakawaki n te kuna are e a tia n taekinaki e kakawaki riki tangiran mataia tinaia ataei e kanga te rongorongo arei.

Ngaia are au kantaninga are kam a tia ni botaki ngkai ma ami utu. E koaua I anga ngkanne manga te bubuti nakoia ara botanaomata ao riki ake kanga bwa n tabetai e a manga riki bwa kanga te *issue* ae kanga tao tera ae riki inanon akea bwa tao te bwai ae uarereke e *blow up* n te *Facebook* e kabuakakaaki n te *task force* e tinaraeaki te *task force* ti aki ti iaon te *Facebook* n aron naba kaongoakira, a mwaiti naba aomata

ake a roko n takakarua imatan te MTC ao a tinaraa I a kan manga kamanena bwa are a kamanena au taetae n Tamana, a tinara taekaia kaain te *task force,* taekaia kaain te Tautaeka ibukin te kabuanibwai are e riki arei ngaia are ti karautaeka ti a bubuti nakoia ake a ongora ti na bane ni ikarekebai, bwa n aron are e taekinna ara Tia Babaire ti na tokanikai man te bwai ae te ikarekebai.

Ao N na bubuti bwa ti na aki manga *politicize* te bwai aio te bwai aio bwa te bwai aio ti na kaai ni waakirake ma ngkami ara botanaomata, akea te *Politics* inanon te ibuobuoki aei. E kakawaki bwa ngkana iai kabwakara ao tera ae tau ngkami reitaki nakoira, tareboniira imeeri nakoira, *chats* nakoira n te *messenger* taiaoka te Minita ke tao taiaoka antai bwa e kabwaka te bwai aei. Ti na keiaki ni karaoa tibwangara n aron are I aki toki n taetaekinna bon akea tokin te tamaroa ma iai tokin ara konabwai man te tai teuana ma te tai teuana. Ao man taeka aikai Madam Speaker ao I karabwako bwa ko a tia n anganai au tai ao I kakaitau n reken te tai ae moan te tamaroa aio ao ko bati n rabwa ao kona tekeraoi naba Madam Speaker ao ngaira ni kabane inanon te Auti aei. Ao I kukurei naba ni boutoka moan warekan te Biira ae ngaia ae mwaneni bwaai ni kabane ake I a tia ni kabwarabwarai ni moa man ara *facility* nakon te naan waaki ake a karaoaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa ngkanne nakon Hon.Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai bwa N na manga maroro iaon te manga kataumwane ae moan te kakawaki aio. Ao ti bon karabwa te Minita n te mwane are bon Kauoman ni Beretitenti naba ma ana koraki ake a tia ni baronga aron kanoan aio. Ao e tia ara Leader n ara itera aio ni kaota aron butimwaean te Biira ae moan te kakawaki aio, ma iai bwaai tabeua ake a taekinaki, ao bon te karabwarabwa nakon are e a tia ni karaoaki ao ti ataia bwa Kiribati e tuai man roko te aoraki aio iai, ao ti bon kakoaua bwa e na korakora te kabuanibwai ni maeuia te botanaomata ngkana arona bwa e roko ikai.

Au maroro te Tia Babaire kanga bon te bubuti nakon te Tautaeka, bwa e na noora riaina bwa e na kabanemwane riki iaon aio ngkana arona bwa e noora riain ara bubuti n te tai aio. Bwa I taku bwa ma ngke e moan reke te aoraki aio ni karokoa te tai aio ao I aki ataia bwa are e tuai man kabwarabwara te Minita are tabena. Bwa ngkai ti kona n tararua maeun te aomata ae toka iaon te *respirator* i Kiribati ke ti tuai, ao anne ae kanga bon te titiraki bwa tera aron babaire ake a tia ni kaweneaki ibukin te tararua ngkana arona bwa e na reke te bwai aei te aoraki aio i Kiribati. Ao te bwai ae kanga e kararaoma bwa are e rawata te tabo

ae a tia ni kaukaki ao teuana te tabo ae tibwa kaukaki ngkai ae mena iaon Betio, ma te titiraki tera bukina ngkai e a kararoaki te tabo aio ao Betio ae te Onaoraki e aki tauraoi ni butimwaea are e bon riai ngkana arona bwa e a bon roko korakoran te aoraki nakon temanna ma temanna n te aoraki ae te Covid-19? Bwa ti aki te bwai ae te aoraki ae bebete te Tia Babaire bwa e kona n tiringa te aomata.

Ngaia are te bwai are e riki n MTC te Tia Babaire e a bon tabeka naba te raraoma ae korakora iroura bwa ngkana e wewete te aomata buokana ao e na riai n roko, tao iraua te miniti ke tao te aoa ngkana arona bwa e a bon reke te kanganga. Ma tao aio e reke bwa te reirei te Tia Babaire bwa tao e reke bwa te reirei bwa e na riai ni kaman tauraoi te naan bao, e kangai e na iai te bao ibukin te bwai aei. Bwa te *logistics* te Tia Babaire bwaai aika moan te kakawaki. Bukin tera ngkai ti katea te Onaoraki i Kiritimati? Bwa ti ataia bwa moan te kanganga bwa e na roko te aomata are e reke te kanganga irouna mai Kiritimati nako Tarawa e a kaman mate imwain ae tia te babaire ibukin baona. Bon titebo naba anne ae ti karaoia i Tabiteuea Meang, tao e koaua bwa e aki reke kakoroan nanon aikai ma bon anne bukina bwa maeun te aomata e kona ni warewarekaki inanon ti te miniti, aron maeun te aomata anne e tangira buokana n te tai ae waekoa.

Ma ti noria n te tai aio bwa e aoria bwa e aki te roko ni kabwarabwara te Minita, tao iai naba au tai kanga I kataia ni kitekitea taekan te katauraoi ae roko iaon Tarawa n te tai aio. Ma n te tai aei ao Nawerewere e bon ti kona n tararua te korokoro ma I aki ataia bwa e kona ni katoka te aomata iaon te mitiin inanon te iraua te aoa ma te bong. Ao ngkana e koaua anne bwa e teimatoa ni karokoa te tai aio ao moan te kananokawaki. Bwa nanona ngkana e a roko te aoraki aio ao nakeke e a reke irouia te kanganga n aron te ikeike, ana kabuanibwai.

Ao I taekina aio bwa e a kabuanibwai ao iai te naan *cases* te Tia Babaire ae ti ataia inanon ara tai ni mwakuri ao ngke e a roko te tai are e nang katokaaki te aomata arei n te mitin arei bwa e na kamanaki ni karekea rabwatana bwa e na manga oki korakorana n te aro ae na bon kona ni manga bon ikeike bon irouna ao e taku te tia kamatu *'I aki kona n tiku irarikin te aoraki bwa te mitin aio e aki tau ibukin tararuakin te aoraki n te tai aio'* anne I taekinna 2003. Ao ngkanne te titiraki, e a tauraoi ao tao ae a ongora te naan Taotaki riki te *specialist* te tia kamatu i Nawerewere? E a tauraoi ngkai te onaoraki ae Nawerewere ao taabo riki itinanikun Nawerewere ngkai tia tia ni katauraoia ibukin te Covid-19? Ti a tauraoi ngkai ni katoka te aomata iaon te *respirator?* Iai te Neeti ae e a tauraoi n tararua te mitiin anne? Iai Taokita ae a tauraoi n tararua te mitiin anne? Ma n ataia bwa ni ngai

ae e na katokaaki te aomata anne iai ao ni ngai ae e na manga kaotinakoaki mai iaon te mitiin anne? Anne te titiraki te Tia Babaire.

Ma anne ngkana e a roko te aoraki anne ni korakorana ikai te titiraki ngkanne, ti kona n totokoia bwa e na aki kona n roko ikai? Ao e rabwa bwa iai totokoana aio. Ma iai naba te titiraki teuana, ao e a reke te naan *vaccine* ngkai te Tia Babaire? Eng iai te *Fizer,* iai ae te *Moderna* aikai te naan RNA I kabwara bure n anne ae te naan *RNA Vaccines,* aikai ae noraki bwa e rangi n raoiroi aron aia mwakuri ao tao e uangingi naba aron aia urubwai nakon te rabwata. Iai naba te bwai ae e a tia ni kuneaki naba iroun te kambwana teuana ao I kabwara bure ngkai I taekinna ao kam na riai n ataia are iaon te intanete Johnson and Johnson ae te DRNA *vaccine* anne. Bwa anne kabwara au bure te DNA anne teuana ae reke te kanganga iai bwa e karekea te bwaninnin n te rara n taabo aika bati n te rabwata ao riki kanga n te kaburoro ke tao te *kidney* ao e karekea te kanganga ao e karekea te kabuanibwai nakoia tabeman.

Ma ko taekina ae tao iraman man teuana te mirion? ao e taku te karaki, e rawata riki ae na mate n te aoraki anne nakon are e na mate te *vaccine* are I taekinna te Johnson and Johnson.

Boon te bwai n aoraki aio te Tia Babaire, e rangi ni uarereke ao te kabanea ni bobuaka are te Moderna ae $19 te taara te US $19.50US ao ngkana ko karaua ni iangoia tao ti a kangai $30 te taara boona n rokona ikai nakon temanna te aomata $30 te taara ko kamwaitia ma 100 te ngaa. Bwa are I karautaeka bwa are ti aki ibukia ataei bwa are ngkai moa are a mwakuri moa ibukia ataei ma are 12 te ririki ni waerake kanga a tia n ataia bwa e na kona ni ibuobuoki nakoia. Ngaia are tia kamena 100 te ngaa ao kamena 100 te ngaa ao $30 te taara iraua anne? Tao e a ti warewarekaki iraua te mirion anne iraua e aki bwii te mirion are karokoana ao kaboana ao itinanikia te botanaomata.

Anne e na rangi ni uangingi riki te kabanemwane anne nakon are ai rokon te aoraki anne ikai. Bwa ngkana e na roko te aoraki anne ao ti bon tangiria te naan *specialist* te Tia Babaire. Ti tangira te *specialist* ibukin kaikeikean te aomata iaon te mitiin e na kabongana te mitiin anne, ngkana e a wene ni matu te aomata anne iaon te mitin anne ni kaikeikeaki e aki amarake te Tia Babaire, e kamwarakeaki n te ran. Ao te ran anne ae anganna bwaai ni kabane ake e kainnanoi rabwatana inanon 24 te aoa. Te titiraki, iai ikai? Ao ngai n au namakin akea.
Ngaia are ngkana arona bwa ti na tangiria bwaai akanne e bon rangi ni bobuaka, e bobuaka mitiin akanne, e bobuaka aron reireinakia te koraki akekei e na *take time* nanona ti nang karokoia te koraki ake tao nakana a roko ibukin te ununiki ibukin

Kiribati. Tia kainnanoia riki te koraki aikai bwa ana mena iaon Kiribati ao ti na kabanea te mwane ibukia bwa ana mena i Kiribati. Bwa nakanne e na totokoa te mate ti aki te ununiki, are e na unikaki te uanikai arei ao e na totokoa matem man te *coronavirus.* E aki kamaeuko man te bwai anne, ko ngae ni kabatia te biin ma te kabiti ma tera are kona kanna, ma kona bon mate naba man te aoraki arei.

Ngaia are anne tao bon te kakaewenako nakon te Tautaeka ao kanga ko noria, ngkana e tabekaki te Biira te kataumwane ibukin maeun te botanaomata, bon akea ikai te aomata. Bwa ngai irou I bon aki kona ni kauntaeka te kabanemwane ibukin maeun te botanaomata I bon aki. Bwa ti kauntaeka ara arauenti bwa e aera ngkai e a birirake tera anne bon te bwai ae moan te kamimi. Ma maeun te aomata ngaira ae ti tekateka n te Auti n Tei aei ti na uneakinna ni kabanemwane ibukina. Ao ngkana $5 te mirion ae ti na kabanea ao N na kaotia ma te koaua te Tia Babaire. Bwa ngkana ni $5 te mirion bwa ti na kaboa te *Fizer vaccine* ke te *moderna vaccine* bwa e na roko ikai a bon roko naba te naan *donor* ao a bon kangai '*te Tautaeka ni inaomata i Kiribati bon aomata ni koaua ae ti bon kona naba ni commit te mwane anne nakoi'* ti aki kabooa, tao ti anga nanora ao ti na anga ara mwane, ao e na kaokaki ara mwane anne n te tai ae waekoa. Ngkana ti tangira te *specialist* bwa e na roko ikai, ao are ana bon buokira naba bwa ibukina bwa a noora te *commitment* mai irouira ae ti karaoia. Bwa ti bon nanona te bwai ae ti karaoia ibukiara botanaomata.

Ngaia are I karabwarabwa n aron te bwai ae karaoaki ao au kantaninga bwa e karaoaki raoi. Te bwai teuana ae I kan titiraki iai bwa anne te bwai ae I a kan toki iai are n taekan are te Kuakua te Tia Babaire bwa I taku bwa e ti bon tuai n roko n tokina. E rawata riki te bwai ae ti kona ni karaoia ao tia tibwa kangai tia tan man te aoraki ae te *covid-19.* Ti tuai tan? Ao tin ang raroa nako ao ngkana e nang moanna n roko te bwai aei ikai, ao ti ataia ae e na rawata te aomata ae na kabuanibwai maeuna bwa akea te tabo iaon Tarawa ae na kona ni kamaeua te i Kiribati ngkana e roko ni korakorana te aoraki aio. Ao N na kaotia ma te koaua ko kona n taetae ni kawai n te moaningabong arei ao n te tanimaontaai arei e a mate. Ao anne korakoran te aekaki aoraki arei.

Bwa are uringa naba bwa te aoraki aio kam na aki ti ataia bwa te aoraki aio e na ti roko n am tabo ni ikeike, e aki? Bwa e ataaki ngkai te aoraki aio bwa ngkana e roko iroum ao e na karaoa ana urubwai n rabwatam ni kabane. Akea raou n taokita are e mena ikai ma tao e na bon riai ni kakoaua bwa aio te *systematic disease* ao e na riai n ataia ao ni kakoaua bwa are bon te taokita ngaia ae wanawana ao e reirei ao e mwakuri i New Zealand ao e na riai n ataa aio.

Ngaia are ti na riai n tauraoi nakon te aekaki ni bwai aei, bwa ti aki te bwai n takakaro. Ao ngkai e a manga noraki te naan *variant* ke akeke bwa e a manga *mutate* te *virus* aio ao e nang kananokawaki riki. Ao I taku bwa anne te bwai teuana ae e na bon riai n ataaki iroura bwa ngkana arona bwa iai te *variant* ke te aekaki ni *virus* aio ae e a okoro n te tabo teuana ao te titiraki, tera aron te *vaccine* are ti na itinia ara botanaomata iai? bwa ngkana arona bwa te *vaccine* arei bwa e nang aki bongana ni kaitara are e boou ngkai te coronavirus are e boou ke te *variant* are e boou, ao I taku bwa ana bwai te Tautaeka bwa e na bon totokoia bwa ti na bon aki naba reitaki ma te naan aba akanne.

Akea bonganan naba te *vaccine* arei bwa are na bon reke naba te kanganga. Ao teuana naba te bwai ae ti na riai n ataia tao I taekina te *vaccine,* ao e tuai naba n ataaki bwa ngkana e anganaki te aomata te *vaccine* arei ao e na bon roko naba te aoraki irouna ma e aki oti are bannan tamnein te aoraki arei, anne te titiraki teuana. E tuai ni kona n ataia te naan *scientist.*

Ao te kauoua, ao ngkana arona bwa ko a tia ni itinaki ao e roko iroum ao e aki ataaki, ko kona ni manga kabutia nakon temanna ao anne e tuai naba n tia aron te koaua ia.

Ngaia are ti a tii ataia ngkai bwa e nang ibuobuoki te vaccine n totokoa korakoran te aoraki aei, e aki totokoa rekena ma e totokoa korakoran te aoraki aio bwa kona aki kabuanibwai. Ao ngai irou I taku bwa e a bon riai bwa e na *commit* Kiribati te Tautaeka ti na bubutia te Beretitenti ma ana koraki bwa e a bon boo te tai ae ti nang anna iraua te mirion tao e aki bwii te mirion, ao bane naba ni iti kaain Kiribati. Ao I aki naba kubanako ngkana te *World Bank, te Asian Development Bank,* Australia, New Zealand a kangai naba ao anne te mwane ibukin te bwai ae kam a tia ni kabanea ibukin te bwai ae riai. Anne I taku bwa aki kainnanoaki te bubuti nakoia bwa aomata aikai *humanitarian aid* bon te bwai ae bon rangi ni kakawaki irouia ara koraki n te *western world.*

Ngaia are ti na bubuti ao ti na kaunga te Tautaeka bwa e na mwakuri korakora ibukin aio. Ao I kaewenakoa naba te Kuakua bwa e na katauraoia raoi ngkana e a bon roko n te tai aio n te kanganga n aron aei ao e na riai raoi n tauraoi raoi te bwai aei bwa ti na aki babakanikawai ke ni man aoka ke ni manikangare are ngaia ti taekinna bwa e a tauraoi te center ao ngaia e aki tauraoi nakon are korakora te aoraki are nanona e nang kabuanibwai te botanaomata n aron ae ti noria.

Kanga ti na aki rabuna te kanganga ma ti na bon kaotia raoi nakon te botanaomata bwa ti a bon tauraoi raoi. Ao ngkana iai te mwane ae na kabaneaki ao te Minita n te mwane are te Kauoman ni Beretitenti ti na

bon kaotia ma te koaua ti na bon nang tauraoi ni boutokaiko. Te Beretitenti ti tauraoi ni boutokaiko ma am Minita kona kabanea iraua te $10 te mirion $20 te mirion akea te kanganga te Beretitenti ibukin maeun te botanaomata.

Ao iai naba bwain aoraki akana ana riai n roko ibukin aio bwa e ataaki bwa iai te naan bwain aoraki ae a noraki ngkai ae mwakuri raoi. Ti nang tauraoi bwa a riki aomata ake itinanikun te aonnaba ngkai *around the world* ae kanga te naan kewe *pigs* ae a tia ni kataaki *by the way* ao iai aika a raoiroi ao iai aika a buakaka, ao raoiroina ngkai ae nang okira te i Kiribati.

Ao anne te bwai ae bon rangi ni kakawaki, bwa ngaira kaain Kiribati tia bon tetekeraoi naba are ti nako n reirei itinaniku ao ti nako n *experiment* iaoia aomata, ao ti oki n nakomai ti a tia ni baronga te naan kanganga ae ti kabuanibwai iai ao tia roko ikai ao ti angania kaain Kiribati. Ngaia a nang tetekeraoi iai kaain Kiribati ao ti na taua teina anne, ao ti na reirei ma bwaai ake a riki mai tinaniku bwa ti na totokoa te kanganga nakoia ara botanaomata bwa ti na kaota aron katabeara bwa ti karaoia raoi nakon oin nanora ae ngaia ti roko iai inanon te Auti n Tei aei.

Man te kabwarabwara anne ao teuana I kabwara au bure, iai te tibwatibwa n te mwane are e a tia n taekinaki ae ngaia are e taekinaki naba ikai. Ngkanne te titiraki are te $30 n taara arei? Bwa are te maeu i Australia e kaokoro ma te maeu i Biti, te maeu i America e kaokoro ma te maeu i Biti. Ma I ongo bwa kaain Biiti anganaki $30 te taara n te bongina. Tera ngkanne aron karaoan te warebwai ibukin aio bwa are te *cost of living* e bon bae ni kaokoro.

Ngaia are bon te bubuti anne bwa tera ngke e karaoaki raoi riain te warebwai n te aro bwa e na bon eti raoi aron te tibwatibwa n te aro bwa e na aki aonikaikaki tabeman are a tekebuaka bwa a mena n te tabo ae bobuaka aron te maeu iai. Bwa are iai te taeka ae kangai '*a bubuti buokaia ara koraki ake a mena itinaniku ao riki te naan seaman bwa e a bane aia mwane are a bon uouotia, ao a manga bubuti nako Kiribati bwa e na anaaki aia savings are e karirinaki n te Bank bwa e na manga kaokaki nakoia ni buokaki maeuia iai'.* ngkanne te titiraki ngkana e a tia ni karaoaki aio, iai te kabomwi ae kona ni karaoaki nakoia nakai bwa are e a bane aia *savings* tao iraua te ngaa te taara ae e a tia ni bane?

Ngaia are e aoria bwa tia bon kawenea anne te Beretitenti ma am koraki iaon te bubuti anne bwa e a bia butimwaeaki aron te bubuti n aron are e wene imatami anne. Bwa te bubuti te Tia Babaire ti aki taekan te kabuakaka ma te namakin irouia bwa a taku bwa akea te mwane ae anganaki.

Ngkanne n aron te kaokioki te Tia Babaire, ao e kona riki e aera ngkai e a reke te mena. E kona riki te Tautaeka n taraia bwa e na kona riki ni kawaekoaia nakomai. Ao ngkana ko kangai bwa manga te kabanemwane bwa ai manga te *charter* boona arei ibubua te ngaa ke tao iraua te mirion, tao e a bon boo taina te Tia Babaire. Ngkana *more than $1 billion dollars* ara *Reserve Fund* ao e aera ngkai tia taua e aera ngkai ti aki kaokia ara botanaomata bwa ana aki tiku n te tabo ae e a okioki te aoraki anne ao te kanganga bwa te *virus* anne e a bitaki n riki bwa te bwai teuana ae e aki tii korakora riki ma e a waekoa riki ni birimwaka nakon te aomata n tiringa. Anne kanga te katautau ti aki ngkai te *specialist* iaon te bwai aio ma anne te rongorongo ma te rabwata are e bon kinaaki WHO.

Ngkana kam tangira te *news* iaon WHO ao e mena n www.who.int ao anne ngkanne ko a kakaea ngkanne taekan te *coronavirus* ao e a bon tuangkoa naba, ma te kanganga ae riki ngkai. Ao ngkai e kananokawaki Inria ngaia are ti karautaeka ao ti reirei mai iai. Ngaia are I taku aio ti na bubuti te Beretitenti, ngkana kam kona n tekateka bwa e kanga aron kawaekoakia te koraki aikai ni karokoaki ikai. Ngkana arona bwa e na kawaeakoki riki te *charter* ni kanakomaiakaki ke tao *Brisbane here* bwa are ngke ao e koaua bwa iai naba te *outbreak* n taabo tabeua tao i Australia. Ma are kam bon itoman riki ma te koraki aikai ao iai ami *source of communications* ae kam kona *even via* Australia ana *high commissioner* ke New Zealand. Ngaia are tia bubuti karaoan te kabanea n raoiroi ibukin kawaekoakia nako Kiribati bwa e aonga n ae kabebeteaki te naan utu ake a taotaonaki n te rawawata ngkai ao a bon ataia bwa ngkana e bon roko irouia ao e kona n reke te kabuanibwai nakoia natia ma tibuia ake a mena itinaniku.

Ao are teuana are I kauringa arei bwa bon te bubuti naba bwa tera ngke e tibwaaki raoi aron te tararua ibukia te koraki ake ti a tia n tibwatibwa te mwane nakoia. Bwa iai ae taekinna ngkai bwa e bon tuai man reke teuana te tianti man te tai are e moanaki iai aron te kamaeu nakoia aomata ake a mena itinaniku. Ao tao bon iai angana are kam na karaoia nako iai ao tao iai akana a *eligible* nako iai ao tao iai naba akana aki *eligible* nako iai.

Ma ngkana iai aekakin te *policy* anne ae tao e wene ao tia bubuti ngkanne bwa kam a kamatata nakoira bwa ti aonga naba ni karokoa te rongorongo irouia te koraki bwa aonga naba ni bebete iai aron otaia n aron te waaki ae karaoaki n te tai aio.

I karabwarabwa riki nakon te bwai ae karaoaki bwa ni bon ara kantaninga bwa n te tai ae na roko ao e na wene riki te kataumwane ao e aoria ngkana e bubura ma ti ataia bwa iai nanona ae kam karaoia ian

katabeami bwa e na aki kabuanibwai te botanaomata ao tao itinaniku ao iaon Kiribati ikai. Ao e bati n rabwa ao I karabwarabwa riki te Minita ma ana koraki iaon aia kekeiaki ni karaoan aio ao bon ara kantaninga bwa e na manga bon oki n te tai teuana ma waaki riki tabeua. Ao iaon Kiribati ikai ti tangira tao te *ambulance* riki bwa e na rawata, ti tangira riki bwa te *public* bwa e na *involve* n te *transportation of mile diseases* ao ake a bon nang *sick* ana toka n te *ambulance.* N te aro bwa te *ambulance* e na aki manga kangai akea moa te *ambulance* bwa are bon iai te naan bwa ti bon kamonaaki naba ikai te Beretitenti, ao iai tabeman ae a bon riai n aki toka n te *ambulance* a *ambulance.* Ngaia are tao e na kakaeaki te *public transport* ke tera bwa are ngkai moa bon te kabuanibwai teuana ao eti ae taekinna te Kauoman ni Beretitenti, kanga te bwai ae boou ae ti na riai n rabakau ao n reitaki iai, bwa ti aki taekan te Party te Beretitenti ao ti nang boutokai ngkami n ami waaki aika kam karaoia ibukin Kiribati. Ao kam bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita bwa e tei baina Hon.Taabeta Teakai imwina ngkoe te Tia Tei. Te Minita e nakoim.

Hon.Taabeta Teakai: Ko rabwa Madam Speaker, ao imwain ae N na waaki ao I a rimoa moa ni kaitauia ni kauataoa ani katen taoa te kaitau, nakoia *front liners* naake a teimatoa ni butimwaia kaain te *repat* ake a roko n te wanikiba riki man te Onaoraki, ara taan rabakau ara Tia Koroboki, ao ara taan rabakau ake a teimatoa ni mena irarikira ni babaronga te waaki aio ao ai bon te Kiribati High Comm are i Biiti. I a rangi ni kakaitauia bwa nakai ngaia are a tia n teimatoa ni mena irarikira ni babaronga aron te waaki aei.

I a kakaitau riki nakoia kaain te Onaoraki, are anga ngaia bwa ana butimwaea te roko. Nakai tao e koaua tao kam aki *aware* iai, bwa nakai a kitania aia utu ao a rokanaki naba ni *quarantine* n te Utero. A kitania natiia ma buia ni mena n te Utero 14 naba te bong a rokanaki bwa ngaia taan tararuaia te koraki aikai, ao n aron are te tangitang are e a noraki man te MTC are a uneakinaki iai are a kangai te taeka ni Facebook, *e aeraki bwa e aki mena te Doctor n te MTC are e reke iai te kanganga?* N te tai anne ao N na karaki teutana, I mena irarikia n te tai naba are e a kan moti iken te kaimoa, ao I tareboniaki iroun teuare e kairia kaimoa, bwa I reitaki ma ngaia ni katoa bong ao e tareboniai ao e taku, tia kaikeikea e a kan mate ao e tuai man roko te Taokita.
Tao e koaua tao iremwe bwa are n aron ae I taekinna ara Taokita ao ara Neeti are a tararuaia te koraki aikai a mena n te Utero. Ao anne te bwai are ti moan taraia ngke ti moan taraia n te moantai ao ti aki tangira te *quarantine* bwa e na mena i Betio. Bwa ti tangiria i Bikenibeu bwa e na kaan te ma te Onaoraki. Ma ibukina

bwa ti taraia ao ti iangoia bwa ana waekoa n roko ara kaimoa bwa ana bae ao anne are tia kaina iai te MTC. Bwa ngkana ti taua ao ana roko ni ngai ara kaimoa. Bwa ana ira te kaokioki arei ao ti te SONH ara *quarantine center.*

N te tairiki anne are e toki iai maeun te kaimoa ae Karotu Ata ao I nako n te MTC I mena irarikia ao ni kawara buuna ni karautaeka ma ana utu. Ao anne aia ngure aia *concern* are a kangai. Bwa te Minita ngke e mena ikai te Taotakita ao e na maeu ara aomata. I rangi ni kabwara bure ao I taku nakoia. E koaua tao ti aki noora anne n te moantai bwa are ni bon arona man moan ara *repat* ao akea te kanganga. Ara Taokita n taai nako ma ara Neeti a mena n te Utero. Akea te taokita akea te Neeti ae mena n te *quarantine center* are i n te SONH, bon te akea man moan ara *repat* ni karokoa te tai are e riki iai te kabuanibwai. Anne are I a karaua nanoia iai te utu anne n te tairiki anne ao I tiku irarikia ni karokoa mwiin teuana nakon 2 n te karangaina are I ataia raoi bwa e nang nako rabwatan te mate nakon te Onaoraki.

I kakaitau n aia *understanding* te utu n te tairiki anne, ao a ota iai ao a taku '*tao eti te Minita tao bon iai bukin bwaai ao bon iai katautau ae ti aki kona n atai, babaire ae ti aki kona n atai'.*

E koaua te Biira aio ti boutokaia bwa inanon ara babaronga ao n taai tabetai tia kainnanoa ara *charter* ao e a kakaeaki bwa e nang reke iaa mwanena? Tia tuangaki bwa ana kakaea ara taan rabakau, ana kakaea ao ni iangoia bwa e na waekoa naba imwain te bong are ti baireia bwa e na roko iai te *charter.* Ao e koaua e rawata ara koraki n aban tinaniku n aron are e a tia n taekinna ara Minita kea ra Tia Babaire mai mwaaina. Ao aikai mwaitia ni kabane e a bon tia n taekinna:-

I Matiare teningaun ma rauman (39), Hawaii tengaun ma teniman (13), Solomon island tengaun ma ruaman (19), Australia ruaman (9), New Zealand uangaun ma uoman (22), Vanuatu uoman (2) kabwara au bure moa *excuse me* moa. Tonga uoman (2), Italy temanna (1), Korea itiman (7), Tuvalu teniman (3), aikai n ana *list* ngkai te *Foreign Affairs* ake a *registered* ngkana iai riki ao aikai ngkanne ana *update* ngkai te *Foreign Affairs.* Japan uoman (2), Niue teniman (3), Tiaina teniman (3), Taiwan teniman (3) botaia tebubua ungaun ma waniman (128) *all over the world,* i Biiti tebubua angaun ma uoman (142) ara *seafarers* ao uabubua angaun ma temanna ni ikotaki ni kabane ma *nationals.* Aikai mwaitia ake a mena ngkai tenibubua onongaun ma ruaman (369) n aki ni ikotaki bwa ara boraraoi ngkoa ngke ti *zoom meeting* ma Biiti ao ara boraraoi ngkoa bwa itingaun kaimoa ake ana roko ni katoa wiiki tao e koaua tao e in ngkai te Boarder i Biiti ao n aron are e a tia

n taekinna ara Tia Babaire, tia kaina moa ngkai te kiba nako Biiti. Ngkai ti a karaoa te *island hopper* are e a tia ni *mention* ao te *Island hopper* aio are e na nako Nauru, Matiare, ao Tuvalu ao Toromon n te tai moa aio ao ane e a babarongaia kaain ara *task force.*

E koaua N na kabwarabwara ngkanne aron kanga te $30 n taara are e a ununeakinaki irouia kaimoa. Iaon Facebook ao e rangi n rawata te *issue* iai ao tekateka naba ngkai te reta imatau te reta ae nang tibwa roko mai irouia kaimoa. E nang tibwa roko naba 2 te miniti n nako ao e koaua, a uneakina aia $30 n taara ao n aron are e a tia ni kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti e nako te arauenti aia *accommodation* ao $30 te taara aia arauenti. Aio are aia *meal allowance* are a bane naba iai bwaai ni kabane. Kaimoa e kabwakaaki aia *accommodation* ao a kabwakaaki naba aia *meal allowance* are e reke kanaia. Ao anne te kanganga ti kataia ni butia au *officials* a kataia in butia SPMS bwa e na aki kanakoa aia *meal allowance* kaimoa ma e na angania te $30 n taara bwa aonga n titebo ma te naan *nationals,* ma e karautaeka SPMS n aron aia *briefing* au *officials* e aki tangiria SPMS bwa e na angania te *cash* bwa ana manga *used* n aki akaka. Ao anne ngkanne te kabwarabwara iaon te $30 n taara. Ao e koaua e roko te tangitang bwa e tangiraki te ibuobuoki n aron aia boon aia *toothbrush* ma tera aio ae ti kataia ni barongaia ma SPMS bwa e nang aki angania te *meal allowance* ma e na angania te $30 n taara.

Ti teimatoa ngkai ni kakaea angana ao anne kabwarabwarana. Ti aki nanona bwa ti kakokoroia, bwa ti kaokoroia ara *nationals* ma kaimoa, bwa e koaua ara kaimoa ara *nationals* ma ara *nationals* ake i Biiti ke *all over the world* ake a *paid* te arauenti aio aia *accommodation* ao *plus* te $30 n taara aia *meal allowance* anne raoi kabwarabwarana.

Kaimoa a kabwakaaki man SPMS aia *accommodation* ao aia *meal allowance. So* anne ngaira ti taku bwa e na riai n aki reke irouia te $30 n taara arei. Ti reita te rai nanoanga nakon te utu aio, te utu ae Karotu Ata, e koaua ti aki kona n atai kanoan bong, ti kaongoaki bwa ngaia teuaio bon iai aorakin buroona ao I kaongoaki naba mai irouia kaimoa bwa teuaio e takakaro, ao tao inanon ana tai n takakaro ao tao e bon kua, ao ngke e kua ao e namakina ae maraki bwabwaana ao e bubuti buokana bwa e a maraki bwabwaana. Ao e anganaki te *Panadeine* e anganaki te *Panadeine* buokan marakina ao e reke buokana iai. ao e a manga nako ni bon aoria n ririaki ao inanon ririakina arei e tamwarake nako eta ao n te tai anne are e a *collapse* naba e a bon tikitiki nako naba. E kananokawaki bwa buuna ma natina a roko mai Tabiteuea Meang bwa ana butimwaea teuaei, ao a roko ao aikoa butimwaea buuna ma tao tamaia

natina bwa butimwaea te baoki. Te bwaoti are a butimwaia are a tia n nako n te Kauabong.

E koaua e kananokawaki, inanon ara tai ni kaokioki ao iai naba ara babaronga ngaira kaain te *task force* bwa ti na karokoia moa ni kabane te botanaomata, ao kam na uringa bwa mai ibuakora ngaira Minita ao teniman ngaira akea buura ao a tiku n *stranded* i Biiti n te tai ae rangi in maan ao e moti n ara babaire bwa te kanimaua ni *cohort* ao ana toka iai buura. Ao anne are a tia n roko ti kakaitaua te Atua bwa tia manga kaitiboaki ma ara utu riki buura aika a tangiraki iroura.

E koaua e a tia n taekinna raou ni Minita are temanna te tangitang are te moan tangitang are te ibetutu ao n aron are I a tia n taekinna ti roko naba ni kawaria ao ti *sort out* naba te kanganga anne naba n te tai naba anne. Ti a kakaitau nakoia kaimoa. I teimatoa ngai ni kakaitau bwa n te tai are uotakinako iai rabwatan te mate ao e kare te ang ae moan te korakora. Ao e uara kanga ibukin ae ti kawaekoa kabwabwakan aia tabo bwa ana maeuraoi ao tia katei naba oo bwa are ni bon man aia taeka, are a kangai onimakinira bwa bon akea ae kona ni birinako mai ikai. Ngkana kam a katea naba te roobu ai ngaia naba ma ngaira ti aki bwa tia manga bon katei Oo riki ni kabubura aia tabo. Ao n te tai anne e kare te ang ae korakora ao e bwaka te Oo are ti kateia ma n aron are e a tia n taekinna te Minita a rangi ni inanoi te koraki ao a nang *listen* ao a nang ongotaeka nakon aia tia kairiri. Ngke e bwaka te oo arei ao te tia kairiri e ti weteia '*banemai katea te Oo aio'* e a tei naba ngkekei.

Ngaia are tia kakaitau nakoia ara kaimoa aikai, ibukin ongotaekaia. Madam Speaker e koaua e matoatoa te beku ae ti toka iai ao n aron are e a tia n taekinna raou ni Minita ao ti tinaraeaki, ti anganaki tao te *P word* I aki kona n taekinna. Ao e koaua akea ae *perfect* iaon te aonaba aio, akea ae kona ni karaoa ana babaronga ae na koro raoi. Ao e koaua n taai nako ti *learn by mistakes* ao I tuangia kaain te utu arei, I rangi ni karautaeka n te bwai aei ao ti ataia, bwa ngkana arona bwa n taai aika ana roko ao ti ataia bwa ngaia tao ti na riai ni kamenaia Taokita are ana kaan. Bwa aio bon te bwai ae ti kawaekoa bwa ngke I ma maroro ma tabeman kaimoa ao a taku '*Te Minita ngkana kam a karaoa naba ao kam karuoira naba ao kam kamenaira naba n te Maneba ae e a ti oaki naba tia kukurei naba iai, ngkana kam a karokoira naba n te marae ae e a ti oaki naba tia kukurei naba iai bwa ti a nang kan oki*' ao anne ara *assumption* ara iango are ti taku bwa ara kataunaari bwa nakai a nang kainnano ni kan oki.

Ao ti noora nanoia ni kan okiria aia utu ngaia are ti bure n te moantai bwa tia kabaitia naba n aron ara kabanea n tamaroa, ao ti aki nanona bwa ti karokoia bwa ana mwengabuaka. Ao bon anne ara

kabwarabwara nakoia ngke ti kawaria n MTC. Bwa ngkana arona bwa ti karaoa MTC ni kabubura n aekakin are a tangiria ae a na nang mwengaraoi iai ana tiku riki teuana namwakaina. Madam Speaker anne bukina are ti kawaekoaia iai. Tia kawaekoa naba n ooa te MTC arei, e kan wiiki bwa ti iangoia bwa e na tia imwain okia.

Madam Speaker, e rarabwa I a kaitauia riki kaain te Onaoraki are a teimatoa n tauraoi irarikira ni beku ibukia te koraki ake a roko mai tinaniku. Bwa ngke arona bwa iai ae roko ao e aoraki ao kaain te Onaoraki aikai ngaia te naan moan aoraki. Au kakaitau ae teimatoa nakoia ao ai bon ngaira aikai ni kabane n aron are I a kauataoa ana bubuti raou ni Minita bwa tera ngke ti uaia ni ikarekebai ngkana arona bwa iai te kanganga mai iroura ngaira kaain *task force* tera ngke kam kona ni kangai '*Te Minita Hon.Tekeeua Tarati arei ao arei ngaia e bure ami mwakuri arei bwa ngaia kam nakai akinna, te Minita te Hon.Dr Tinte Itinteang taiaoka bwa ngaia e bure arei*' anne ae ti nang kantaningaia. Ma ti aki nanona bwa e na manga nako naba ni *Facebook* bwa arei ao arei ao arei. Te naan *task force* ni kabanetai tera riki, te P *word* are ti anganaki bon akea uaami ao kam na riai ni kerikaaki bwa akea bonganami. Anne taeka are ti boo iai, akea te *appreciation* n te bwai ae e a tia ni karaoaki ae e aki ke ae e a tia noraki ngkai bwa bon akea te aoraki. Tia bubuti riki te uaia ni ikarekebai bwa e aonga ni waaki raoi te waaki are imwina. Ao ti aki nanona bwa e na manga reke bwa te bwai ni kabuakaka iaon Facebook. Man taeka tabeua akanne te Tibiika ao I a boutoka te Biira ao e rarabwa riki.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita Hon.Taiaki Irata e nakoim te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao tao I a kakamauriko riki n tamaroan te bwakantaai aei nakoim Madam Speaker, te Beretitenti ae karineaki ma ana kauoman, ma ana Minita kaain Tobwaan Kiribati Party te naan *back benchers* te Bureitiman are mai ibuki are e botonimwane n reitaki naba ma te *opposition Leader* man te Kaitara ma kaain am kaeng aikanne ao ai bon raora aikai Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu. Kam na bane ni Mauri.

I rangi ni karabwa ara Tautaeka bwa are e bon teimatoa n aki mamatuakina te kanganga are e rootaki iai te aonnaba. Ti aki ti te aonnaba ma ti Kiribati naba, ae te aoraki ae nang kakamaku. Te aoraki aio ti kakoaua bwa e tiritiri iraua ngkai ae tia n tiringa n te aonnaba e a riaon tao iraua te mirion. ma ti karabwa ana barong ate Tautaeka ma ana Botaki ni Mwakuri are te Ministry of Health and Medical Services ngkai e teimatoa naba n noraki Kiribati bwa e tuai man roko te aoraki anne te Covid-19 ao anne

kanga ti na riai ni kakaitau ibukin kamanoan Kiribati.

Ao e koaua n taai aika nako ao iai te aoraki ae rotaki iai te betebeke ao kam uringa ae te aoraki aio kanga aorakia ataei are kanga angina a mate ngkana kam uringa Samoa, e katanoata are kanga e a roko te kanganga i abana bwa a rawata ataei aika a mate. Ma ti karabwa naba te Tautaeka n te tai anne n ana Botaki ni Mwakuri teuae Hon.Dr Tinte Itinteang te Minita ma ana Taan Mwakuri bwa e teimatoa naba n aki roko te aoraki anne iaon abara ae Kiribati, bon akea naba temanna ae tia ni mate n te tai anne. Ma tera bukina? Bwa e a kaman barongaaki, a baronga Taan Mwakuri bwa a kaman itinia ataei imwain ae roko te kanganga anne iaon Kiribati.

Ngaia are I a kauataoa riki te karabwarabwa ao te kakaitau ibukin teimatoan kamanoan abara ae Kiribati n te naan aoraki. E koaua n ana maroro te Minita ao I tekateka ao ngaia ae riki iai teirakeu bwa n te kataumwane are e kanakoa ao e a kaan $2 te mirion ao ti karabwa naba te Tautaeka bwa e teimatoa ni kekerake ana mwane n tania Kiribati e ngae ngke te aoraki aio e roota naba aron biribirin te mwane.

Ao ti kamoamoa ara Tautaeka bwa e bon teimatoa naba ni kerake tao ana mwane n tania Kiribati ao ao ara mwane are kanga tao e kawakinaki ngkai i Australia e bon teimatoa naba n tararuaki raoi, ko rabwa te Tautaeka. Ngkanne kanga inanon te kataumwane ao e a tia n tibwatibwaaki uoua mwangana bwa teuana are kanga e na kaitarai tao aia kanganga kaain Kiribati are tao a oki mai tinaniku ao a tekateka iaon Biiti n tataninga okia nakomai. Ao te kauoua ngkanne bon rokoia ikai iaon kaboan baoia n nakomai ao manga bon tikuia n te naan *quarantine* are a tia ni baireaki n ana Botaki ni Mwakuri te Tautaeka n te onaoraki.

E ang, n aron kanga ongongou ao e koaua a mwengaraoi te nati ni Kiribati bwa are a kamenaaki n te naan Utero a tabeakinaki raoi, anganaki boon kanaia, ma kanga ti ongongo naba bwa iai naba aia kanganga aki naba mwengaraoi e ngae ngke a katukaki n te naan Utero. Ao aikai are kanga ti bon ongo irouia aia koraki ake kanga a manga bon kaongoira ao tao te naan aine ni umwa riki te naan aine. Bwa are n taai tabetai ao a ikotaki n teuana te *accommodation* ao e koaua are bon aroia mwaane, a manging a kona ni kakiriwe a takarua, ao tao tera. Ngaia are tao a maroa aine akanne ao a bubuti mwawaia man te Utero anne ao a nako n tiku irarikia aia koraki.

Ma e koaua n tikuia naba irarikia aia koraki a bon tataneiai naba ni kakarekea te mwaiti ae $30 te taara ma ai boon tikuia ngkanne irouia aia koraki ake a mena irouia akea ngkanne e aki reke irouia. Ngaia tera ngke e noraki naba aron manga te kataumwane aio kawakinaia riki ke kamanoaia riki te nati ni Kiribati are

a mwengabuaka n tiku n te naan utero.

E ang ao n reitaki naba ma anne ao e koaua bwa are te mwane are kanga boon tikuia ikekei tao e na manga bon bongana naba ibukia naba te nati ni Kiribati are a maeka i Biiti. Ai aron ngkanne are kanga e titebo ma a bon nang *benefit* te naan utero iaon Biiti ao n tabetai e a mwengabuaka te nati ni Kiribati ao e a tangiria n tiku irarikia ana koraki iaon Biiti ao tera ngke arona naba bwa e reke naba kanuangaia te utu are a mena irouia, tao ai ti aki boon te Utero ma e a bwaka te mwane arei nakoia te utu akanne.

E ang are kanga I noria ao te kauoua ngkanne kanga bon are bon ikai are kanga ngkana a roko aoraki ti karabwa te *task force* bwa iai naba reitakina ma kanga te koraki ake kanga a kataneiakaki. Te koraki aikai te naan *crew* man te Onaoraki, ae tao iai te Taokita tao iraman te naan Neeti ao tao antai riki are a tia ni kataneiakaki bwa tera aoria ngkana arona bwa ana butimwaia kaain Kiribati are a oki mai tinanikun Kiribati.

Ao te koraki aikai kanga n ongongou a bon *base* n teuana te tabo tao te Utero kanga anne kanga otau ngkana eti. Ao tabeia ae nang kakawaki bwa ngkana a roko taan kaokioki ao a karinaki n aia *quarantine* are ana mena iai ao ngaia naba a nako naba n te tabo arei bwa ana tiku naba inanona. Nanona te mwaiti ni bong are a kabanea taan roko are kanga ma kaain Kiribati ake a roko ao a *quarantine* ai bon mwaitin naba aia bong te koraki ake kanga a tia ni barongaaki aroia bwa kanga ana ibuobuoki n taian te *quarantine* arei 14 te bong.

Nanona te koraki aikanne a kitania naba aia utu inanon naba te maan are 14 te bong a kitania buia, natia, tibuia ke antai riki ian mwengaia ao a nako n rokanaki inanon te tabo anne.

Ngaia are kanga I noora naba ngkana eti ongou n ana kabwarabwara te Minita ae karineaki bwa tera ngke arona bwa e reke naba kanuangaia te koraki aikai tao bon itinanikun naba are tao tera, ma are aio e kaineti nakon te *Covid-19.* Tao e koaua tao bon iai te kataumwane ibukin aia arauenti ke aia raa ma I aki ataia ngkana e bwaka ian te manga kataumwane aio ibukin te aoraki ae te *covid-19.*

E ang ao tao bon aikanne are I noria ao kanga a bon kaongoai naba naake a tia n rinanona, bwa tera ngke a kona naba n anganaki buokaia ian tao a tia ni karaoa tabeia ma e tuai naba bwaka aia arauenti are a kantaningaia inanon taian aia ibuobuoki ke a ira buakon te kaokioki mai Biiti. E koaua aikanne ngkanne are kanga bon au nonori ma ngkana tao arona bwa e a tia ni karinaki te ibuobuoki aio ibukia ao I nang karabwa te Minita bwa e noraba naba n te itera aio. Ao aikai

kanga au maroro ae I taku bwa kanga N na ti katerea naba kanga te tabeaianga ke tao te katamaroa ibukin te kaokioki ao nakoia naba naake a irekereke naba ma te Covid are bon Taan Mwakuri ikai. Ao I a kawenea riki au kakaitau, au karabwarabwa nakon te Minita n te Finance ao bon te Tautaeka ae bwanin bwa e teimatoa ni kabanea ana mwane ibukia kaain Kiribati. E aki tabe ma ana kabanemwane ma e kakawaki bwa ana tobwaaki raoi te nati ni Kiribati.

Ao ngkana ti taraa ana kabanemwane are e a tia ni kabanea ibukin te aoraki ae te Covid-19 e bon nang mwaiti naba nakon kanga aia kabanemwane tao New Zealand ao Australia, kanga I tarataraia tao $3 te mirion ma Kiribati ngkai tao e kaan iraua te mirion tao $6 ke tao $5 tabun te mirion. Ngaia are I karabwa te Tautaeka bwa e bon karaoa tabena are te kabanea n tamaroa ibukin kaitaraan te aoraki aio nakon te nati ni Kiribati. Ao mai ikanne tabeua au taeka Madam Speaker ao I boutoka te manga kataumwane ibukin te aoraki aei te Covid-19 ao ko bati n rabwa ti ngaia.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao I kona naba ni karekea ara tai bwa ti na maroro teutana iaon te kaoti ke te Biira ae moan te tamaroa ibukia kaain Kiribati ao I kan reita te kaitau nakon te Minita are ngaia ae katauraoa ni karekea ni uota te Biira aio nakon te Auti aio, n tangirakin ana kariaia te Auti aio ibukin kabwatan moan warekan te moan kataumwane. Aio te moan kataumwane n te ririki aio, ao I kan manga reitanako te kaitau nakoia ara *development Partners.* Are a tia n anga baia bwa ana buoka naba Kiribati ni katauaraoa aron Kiribati ao ana baronga iaon taekan te aoraki ae e a roota te aonnaba.

Ao ti ongo taekaia ara *development partners* aikai, Australia ko rabwa Australia, New Zealand ko rabwa New Zealand, Japan ko rabwa Japan, te World Bank ko rabwa te World Bank, Tiaina ko rabwa Tiaina, Tiaina are e taekinaki ao ni maroroakinaki ngkoananoa bwa te aba ae buakaka. Ao ti kunea bwa ngaia e anga naba baina ni buoka Kiribati n ana buoka ae anga ae tao irabubua te *cash* n aki warekaki ma ana bwai n aoraki. Te naan *medical supplies* te *mask* ma tera riki, ao iai naba ana raiti te amarake te raiti ibukin tanian te maeu ngkana arona bwa e roko te kanganga. Ti kukurei bwa te raiti are a kabongana natira ma tibura akana n reirei ake te naan *boarding schools* n reitaki ma te Onaoraki ao karabuuti. Ao e taku naba Tiaina bwa e na teimatoa ni kakarokoa ana raiti aei ngaia are bon bwanara ni karabwai ngkami ara *development partners,* ao ti riai ni bobaraaki ni kabwara bure nakon Tiaina bwa ti taekinna ngkoananoa ao ngaia e buokia naba natira ma

tibura iaon te Covid-19. Ti riai ni bobaraaki, antai ake aki toki n taekina teuae Tiaina ti bane n riai ni bobaraaki ao n tarai ngkami ao ngai ae N na kairi ngkami bwa kam na bobaraaki.

Te bwai naba ae kakawaki e aonga n eti naba te ongo Madam Speaker iaon taekaia ara TA ake a roko ibukin te ununiki, bwa bon akea te mwane ae kabaneaki ibukin kantokaia nakai ni karokoaki i Kiribati bon akea. E bon tabeakina karokoaia ke te kabanemwane iai Tiaina. Ngaia are ti na kaitiaka te ongora n aio bwa akea ana mwane Kiribati ae bane ibukin karokoaia nakai. Ti karokoia nakai bwa ti karokoia bwa ti bon rangi ni kainnanoia inanon barongakin tokan Kiribati ma kamonoan abara ae Kiribati man te aoraki aio, ao ti tararuaia naba nakai *at the same time.* Bwa ana uaia n raa bwa e aonga n rikirake abara naba ni karikirakea aron abara n te bwai ae ti kainnanoia iaon te ununiki ao te akawa.

N te namwakaina aika nako ao ti a tia n tiainaa ana buoka Tiaina e a tia n reke te buoka aio are ibukin ara *farm* are i Temaiku are e nang kinaaki ngkoa n are TTM, n ana tai ngkoa Taiwan ae ti anga n taai nako ni katoa ririki $800 te ngaa ae ti anga, ao ngkai kam ataia bwa iraua ae e a tia n angan Kiribati ibukin ara *farm* arei ma te *aquaculture* ko ataia bwa iraua $2.8 mirion mai iroun Tiaina. $800 te ngaa e kareenaki iroun $2.8 te mirion bon te reena ae e a bon rangi n reena n aki akaka. Ao e aera ngkanne bwa ti na aki bobaraaki, ti bane n riai ni bobaraaki ngai ma ngkami ti na bobaraaki ao ti na kabwara bure.

Hon.Tessie Eria Lambourne: *Point of Order.*

Tibiika: N na ti ongora moa te *Point of Order* bwa tao iai te tua ae uruaki e nakoim te Leader.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I karautaeka nakon te Minita ngkai I *Point of Order* N na kairiko nakon 44(1) ma I taku bwa e a nang birinako man kanoan te Biira ae maroroakinaki ae te manga kataumwane ao taekan te covid-19, ao aei are akea rabwatan te Minita ngkoananoa ao ngaia tao e a karekea ana tai ngkai ni uneakina kanoan te kaoti are e aki mena iai ikai rabwatana bwa e na uneakinna. Ma I taku bwa ti aki taina aei ae e a bure ngkanne ana tai ao ko rabwa.

Tibiika: Ao te Minita i a bubutiko ko kona riki ni kaokiko nakon ara Biira are te kataumwane aei are ibukin Covid-19. Ao I a butiko ko rabwa.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Leader n te Party ae Kamanoan Kiribati Party, ti aki te Kaitara ma tao e a tangiraoi riki arami ae Kamoan Kiribati Party. Ko rabwa n am kauring ao aio e *generalize* te bwai aio iaon taekan te kataumwane bwa are iai rekerekena. E taekinna te tia

taetae mai ikekei iaon taekaia te naan TA ake a karokoaki. Ngkana ko uringa Madam Speaker e taekinaki mai ikekei ngke kam aki kabanea riki te mwane ibukin karokoaia te naan TA aikai ibukin tera ma tera bwa ti aonga ni kang kabiti ao ni kang raa ngaia are I kataia, are e taekinaki mai ikekei ma ngaia ae I kataia ni kabooa arei. Ma tao ngkana e bure au kakauongo ao I a kabwara au bure ao I a tauraoi ni bobaraaki imatami kabwara au bure,

Tibiika: Te Minita eti e taekinaki ma ko nang rabwa ao e a rangi ni matata raoi are ko taekinna I ongo are e taekinaki ao koa tia raoi ni kabwaranakoa. Ao ngkanne koa manga kataia ni kaokia nakon te kataumwane.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua naba te Leader n te Kaitara e bati n rabwa ao N na reitia nako. Ao iaon te kataumwane aio ao ti riai naba ni kaitau nakoia kaain te *task force.* Bwa n aron ae taekinaki a tia n aki mamatu nakai ao nakai bon iai tabeia ae nang kakawaki inanon aia *Ministry* ao a tia inanon aia mwakuri ao bon tabeia ae bon riai n aia Ministry ao a manga karaka riki tabeia n aki mamatu iaon te taekan te bwai aei. Ti riai ni kaitau ngkami kaain te *task force* ao ti riai ni katoka ami metera, a riai n toka ami metera ma iai te bwai ni kakaewenako ae ti na kaewenakoi iai ngkami kaain te *task force* ao bon te Tautaeka bwa e bia bon aki kona n roko ikai te aoraki ae te Covid. Ao ti reita te kaunga nano ao te kakaewenako bwa ti na buoka te kataumwane n taai nako ngkana e a manga kaoti te kataumwane ibukin te Covid tia boutokaia naba, ao ara tataro nakon te Atua bwa are bon abara Tungaru ngkana e a bon kaoti naba matan te Covid e nang kiba n roko tia tuangia naba Taake ma Ubaitoi ma Nareau bwa ana butimwaea teuane te Covid anne ke n anaia ni kabwanga n tungan Kiribati tungaru karenakoa nakon te tunga bwa e aonga n ranganako ao ni bon tiku iaon aban tinaniku n aki manga tiku i abara.

Ngaia are ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te *task force* ao e rabwa te kataumwane aio te manga moan kataumwane aio, te manga kataumwane bwa ngaia ae na kona ni karokoira riki nakon are tera are ti na iangoia nakon are imwina. I kan kaoka riki te kantaninga bwa ngke arona bwa e aki kaoti te aoraki aio ao tao e na kaoti te kataumwane aio ke e na aki te manga moan kataumwane aio.

Ma e rabwa bwa ngkai e a kaoti e aki noraki n te moantai ao e koaua ti na kaman noria ao n tauraoi ngke e a taekinaki kaman katauraoiko nangoa waem n te tauraoi ma antai ae e nang ataa te aoraki aio, ae a ti rina naba n roko ao ngke tia kaman ataia ao tia kaman kataumwanea tao $70 ke $100 te mirion ibukin te aoraki aei. Ao kam na mimi bwa ngke e a kataumwaneaki bwa kanoan te kataumwane n te ririki ae

nako ibukin tao te bwai ae na riki tera ao e a roko n taina ao e bon eti, ma e aoria bwa ti na butia te Tautaeka ke bon ngaira bwa ti na kaeka te kakaewenako aio ni manga katauraoa te bubuti te mwane nakoia ara *development Partners* ao ai bon te kataumwane inanon te Auti aio ngkana e a manga kaoti boutokaia ao akea ae e na manga totokoia. Man taeka aikai Madam Speaker ao I nang boutoka manga moan warekan te Biira ibukin te manga kataumwane 2021. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire e reke teutana ara tai ni manga anga ara ibuobuoki ke ara maroro nako te Biira ae moan te kakawaki aei. Ao e koaua I a bon reita te kakaitau n are a tia n tabekaki nakon te Minita te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki kaain ana aobiti ao naake a tia ni ibuobuoki ni katauraoan te kataumwane aio ao naake a tia naba ni ibuobuoki n aron totokoan aron te aoraki ma aron barongaan aron te waaki n taian ana tai te covid-19 n taai aikai, ana *task force* ma a bon tararake nanora te Tibiika ni kaitaua te Atua te Uea bwa ti bon bane ni maroa n te aoraki ae te Covid-19, ma ti karabwa ngkai e teimatoa ni kakawakina abara man te aoraki aei. E a tia n anganiira ara tia beku ae kaain te *task force* ao naake iai rekerekeia ma aio bwa ana beku ni karaoa tibwangaia man ana babaire ibukin kamanoan abara ae tangiraki iroura ae Kiribati.

E koaua te Tia Babaire ti rinanoan te manga kataumwane aei ao ti kakoaua bwa e bon riai ni boutokaaki. E koaua e bon riai ni boutokaaki te Tia Babaire bwa ibukin bwaai aika a tia ni maroroakinaki. Te Tia Babaire e koaua ti raraoma ngkai bwa e bati n tangitang irouia kaimoa i Biiti ao ikai bwa aongkoa iai aika a ti anganaki $5 te taara aki anganaki te $30 n taara. I kaitaua ana kabwarabwara te Tautaeka te Tia Babaire bwa ngaia e matata bwa ngaia iai bukina ao I aki manga kan kabanetai iaon anne te Tia Babaire ao ti karabwarabwa ao ara kantaninga bwa ara kaimoa ake a rotaki n te kanganga aei a ongora ngkai ao a ota n ana kamatata te Tautaeka bwa taekana e bon kaboaki maeuia ao raaia inanon aia tai n tiku n te Utero iaon Biiti. E rabwa anne te Tia Babaire.

Te Tia Babaire aio te Manga Kataumwane ibukin ana kanganga te Tautaeka ake tao aki noraki ngkoa n te moan kataumwane n te ririki are e nako ibukin te ririki aei. Ao iai teutana tabetaben nanora te Tia Babaire bwa iai naba tao bwaai tabeua ao e koaua I kan reiti ake e taku te Leader n te Kaitara e waa naba Taan Mwakuri ake a rootaki n tera te Tia Babaire te Covid0-19 e rawata te Tia Babaire ao roki Taan

Mwakuri n te Utero, Taan Mwakuri n te naan Airline Operators, Agents akanne te Tia Babaire ae ti ataia. Te koaua nakai a tiku ni kakantaninga buokaia akea te kataumwane ngkekei ao tia manga noria bwa manga kanga akea naba tabeakinaia ngkai, tao bon iai te tai are ana tabeakinaki iai nakai. Ma are bon te taeka are ti anganaki te Tia Babaire te taeka ae ti anganaki are a karaui nanoia iai bwa ngkana e roko Tobwaan Kiribati n Tautaeka ao ana tobwaki te koraki aikai. Ao tao bon iai taina te Tia Babaire ae angaraoi iroun te Tautaeka.

Ma bon iai riki te bwai ae tibwa manga kaoti n te ririki aio te Tia Babaire. Ara tia mwakuri n te Air Kiribati, aio te Tia Babaire ae ti kaongoaki bwa a kamotirawaaki, ngai naba te Tia Babaire I nanokawaki naba ni buan aia mwakuri nakai. Ma aikai kanganga aika riki n te ririki aei te Tia Babaire. I aki noora aio n te kataumwane ma iai te bwai teuana ae I nori ate Tia Babaire. Te Air Kiribati ana kambwana te Tautaeka ao te koraki ake a mwakuri ngkoa n ana kambwana te Tautaeka akeke a kakerikakaki inanon tain te kauarereke n taai aika nako te Tia Babaire anganaki te bwai ae aranaki bwa te *redundancy,* e bane te mwane kam motirawa are kinakin aia beku n taai aika ake ngkoa. I rangi n nanokawaki n ongo te Tia Babaire ao e bia kaetai te Minita n aei. Bwa kaain Air Kiribati ngkai a kamotirawaki naba ao anganaki *terminal pay* are ti teuana te namwakaina te *notice.* Akea te *redundancy* e aki noora aio te Tautaeka? Ti aki aikai ana tia mwakuri naba? Akea ana iango ni kan angania nakai kanuangaia ibukin aia tai ni mwakuri ae maan ibukia te botanaomata n aia kambwana are Air Kiribati. Ke tao a bon aoria ni mena ikai bwa e boo aia tai ni motirawa a kanakoaki naba n aki kinaaki n aron mania n tia ni beku ibukin ana kambwana ae te Air Kiribati, ao tao aikai aika I tabeki te Tia Babaire bwa aio tera ana iango te Tautaeka ibukia ana tia mwakuri n Air Kiribati ake a kamotirawaki naba ao akea te mwane ni motirawa ke te bwai are aranaki bwa te *redundancy payment* te Tia Babaire.

I rangi ni mimi bwa

Hon.Tekeeua Tarati: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: 44(1) ao I a butiko te Tibiika ao I kabwara bure ao e nang korakora nanou ni kabwarabwara aio, are bon iai te *motion* iai ke te titiraki, anganai naba au tai ni kabwarabwara ma I a butia te Tia Tei ae karineaki bwa e a *focus* riki nakon te maroro bwa kanga akea te rekereken te *Covid-19* ma te *redundancy* ma ngkana tia kona n raa ma N na maroro iaon anne I katauraoi naba iaona ma are ti aki

taina aio. Ma tokina bwa e aki baranti te ongora ngkana e kanakoa ngkai ana kaongora bwa are I a tia n taetae ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Akea te kanganga te Minita I a menaa, ngaia N nang anga ngkanne au kamatata iaon tera ao N na kabwara bure nakoim, te Tia Tei N na bubutiko kaokiko nakon te manga kataumwane are kanoana are ibukin te Covid-19 bwa are n te tai aei, ti ataia bwa ngkana ti bon taraa te maroro iaon *Supplementary Appropriation* ke *Appropriation* e nang *broad.* Bwa are *touch every part of* te kataumwane ma ti na *restrict* ngkai ara maroro nakon kanoan te *supplementary appropriation Bill* aei ibukina bwa e aoria ni *consistent* au babaire. Bwa are I a tia naba ni butia te Minita are mai mwaina bwa e na kaokia nakon te Biira bwa are tia ira are 44(1). I a bubutiko te Tia Tei ae ko karineaki e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, te Tia Babaire a bon rangi n *relevant* kanoan ara *debate* man am *ruling* ae ko taku bwa ti na ti *respect* nakon ngkai arei ti na ongotaeka iai te Tia Babaire. Ma n otau te Tia Babaire bon kanoan te *debate* n te naan *supplementary appropriation Bill* ti kona kabwabwaki iai bwa eti ao a riai, ko noori bwaai akanne aki *covered* n aron ana *supplementary Bill* te Tautaeka inanon te tai teuana ma teuana. Ma ti karina aio te Tia Babaire, ao ngkanne aio te Tia Babaire teuana ao e tabetabe nanou iai ao au kantaninga bwa e na kaeka te Tautaeka.

Te Tia Babaire e taekinaki n taren bwain aoraki, ao I kona te Tia Babaire ni maroro te Tia Babaire iaon taren bwain aoraki bwa are aio kanoan naba te kanganga ae rotaki iai Kiribati n te tai aio, ao tao ibukin naba te Covid-19, ma are aio te Tia Babaire te kanganga. Ko nako n te Onaoraki ao ngkana akea te bwai n aoraki n te Onaoraki ao ko tuangaki bwa ko na nako ni kaboa iroun Aneieta, ai uatai au tai n roko te Tia Babaire n te Onaoraki ti nako Nawerewere ma au koraki ao a taku kaain te Onaoraki i Nawerewere *'ti karautaeka n te bwatin ae akea iroura ma koa nako n noria ni kaboa iroun Aneieta'* tao uabong ke tenibong n ae nako te Tia Babaire tia manga nako n te Onaoraki i Betio tia manga kakaea te bwai n aoraki teuana, ao tia manga tuangaki naba bwa akea. Ao a manga tarebonia are i Bikenibeu ao akea naba te bwai n aoraki aei, ao aia kaeka ngkanne kaain Betio bon titebo naba ma arei ngkana ko kan kabooa ane iroun Aneieta.

Te Tia Babaire tera ngkai ae a riki nakon Kiribati, tao aio kanoan te Covid-19 eng te Tia Babaire e a bitaki te babaire are e na aki kaboaki te bwai n aoraki irouia ara botanaomata, ke tao e a kaikoaki te mwane te Tia Babaire, ti ongo bwa e rangi n rawata. Ao e aera ngkanne te bwai n aoraki e aki kaboaki iroun te Tautaeka man Aneieta ao

tibwatibwaaki nakoia kaian Kiribati n akea boona. E kona ni kaekaaki aio te Tia Babaire, bwa ae a bon ongora naba kaain te Onaoraki ngkai bwa n otara ma ngkoa ni karokoa ngkai e *free* te bwai n aoraki, e *free* te *medical care* e *free* te *medicine,* ngkai te Tia Babaire e aki *free* te Tia Babaire. Ao te taeka ae ti anganaki ewaa te mwane te Tia Babaire. Ma e koaua bwa tao aio kanoan nako te mangao ngaia e roko *covid-19* bwa ti na kabanei korakorara nakon arei.

Ngaia are anne te Tia Babaire te bwai ae I kan teirake iai bwa bon te koaua anne. Ana kanganga i Kiribati ti aki ti taren te bwai n aoraki, ma ngkana arona bwa e tare ana bwai n aoraki Nawerewere e ngae ngkana iai iroun Aneieta aoraki a nang bon kabooa. Te Tia Babaire I kakawara naba Aneieta ngai ao I kakarabwa te Taokita are ikekei e rangi ni ibuobuoki, ao I bon ongongora bwa I kakaai bwaai n aoraki tabeua ao akea n aia titoa e kabooi Nawerewere n te onaoraki are i Nawerewere, ma are ngkai te naan raa e ang tera ae riki nakoia kaain Kiribati. E aoria te Tia Babaire I ataia ae tia n taetae te Minita n te Onaoraki ma ngai N na aki totokoa riki ni manga *Point of Order* riki ni kabwarabwara. Bwa bukin tera tia bae ni kabooi ara bwai n aoraki? Anne moan te kakawaki ae tao ti na ongora bwa ngkana arona bwa e kairua aia maroro Taokita ma Neeti are anganiira te rongorongo aio e bia kaeti otaia ngkai te Tia Babaire, bwa ti ongora naba ngaira ao ti na karautaeka nakoia naake a tuangira bwa ti na kabooia ara bwai n aoraki ngke a tuangia aia aoraki bwa ana kabooi aia bwai n aoraki iroun Aneieta. I karabwa te Tia Babaire ana Pharmacy Aneieta e nang tauraoi ni *provide* ke n anga bwai n aoraki ake e bon otan, ao n otau naba e aki tau man te Onaoraki. Ma ngaia ae N na butia te Tautaeka iaon aio te Tia Babaire e rangi n rabwa bwa aio totokoan te aoraki ae Covid-19 ae kanoana aio ao aron barongakin butimwaeana. Tera ngkanne aroia aoraki ake tabeua ma bwain aoraki akea tabeua? Anne te Tia Babaire kanga e aera ti aki kona riki ni maroro ao I kaitauko n am *ruling* I karinea te Tia Babaire ao ti ota iai ao I a bon kan karaua ngkanne nanou bwa tao I aki karaua nanou irouia kaain te Air Kiribati tao n te taina te Tia Babaire. Tao e nang karauaki nano ngkanne are e rekereke riki ma aio. E aera ngkai tia manga kabooi ara bwai n aoraki?

Te Tia Babaire n aron are I a manga kaoka riki are I taekinna mai mwaaina. Te Biira aio moan te kakawaki. Ao ti rangi n anga te kakaitau n aron bwaai ake a karakinna kaain te *task force* ti nang karabwarabwa iai te Tia Babaire.

Bon iai tabetaben riki nanou te Tia Babaire man ana mwakuri te *task force,* e taekinna te Minita are kaain naba te *task force* bwa a kakoaua bwa moan te rawata aia kanganga ibukin te katamaroa, e karako aia *workforce* e aki tau aia *security*. Ngkana te koaua anne te Tia Babaire

ao te kanganga anne e tobwaaki n te kataumwane aei, ao te Tia Babaire I ongo naba te kanganga bwa e taekinna te Minita are kaain naba te *task force* aei te kanganga bwa n aia *facility* ke aia *quarantine facility* are i Betio te Tia Babaire akea te Taokita iai. Ao n otau te Tia Babaire are ngkami tibwangami te *task force* ao I kaitaua katauraoan te naan *quarantine facilities* n taabo ake ana kamanoaki iai ara koraki ake a roko mai tinaniku, ti aki te *phase requirement* ti aki n ae aio raoi bon te bwai teuana mai ibuakon te bwai ae e na riai n tauraoi n am *facility* ke n te tabo are kanga ko kanakomaia iai am aoraki te *medical care* ti aki anne ana *basic requirement* te WHO, ti aki ngaia. E aera ngai te Tia Babaire I taku bwa ngaia, ao e aera ngkai ko katibanakoa anne. E aoria ngke ai betutu am koraki bwa are a bon kukurei iai, ma antai ngkanne tibwangana te Taokita ma te Neeti, ao e bon are e taekinna ana utu ma tao ti reita te rawawata te Tia Babaire ni buan temanna, ao I taetae ikai te Tia Babaire bwa are iai au kaoti iaona e aki mena ao I aki naba tabekia.

Ngaia are N na maroro teuana iaona ma ti reita te rawawata ni kabuanibwain te kaimoa are e a motirawa. Ao aia taeka ana utu are a bon taekinna, ngke arona bwa iai te Taokita ikai e na bon aki kabuanibwai te aoraki, ke tao e bon aki kona ni kabuanibwai. Ao anne te Tia Babaire ae ngai I taku bwa bon aio te *basic* aio are I taku bwa bon te *very sad failure,* aio ae rangi ni *clear* te Tia Babaire ae rangi n raneanea te aekaki n raa ke e rangi n rotongitong te aekaki ni kabwaka aei, bwa bon kanoan otau bwa aio kanoan ana kainibaire te WHO. N taabo nako ake ko katei iai am *facility* ke am tabo aikai e na riai ni iai te *medical officer* ke te aomata ae iai otana ni bwaai ni kabane. Ma ai akea ibukia kaain te MTC ao iai ngkanne ae I kan titiraki e tobwaaki anne n am kataumwane anne? Ke tao e kainaki are n te MTC bwa e nang kakeaaki? E kanga aroia ake imwina ngkai ke tao ti na manga kaukia naba imwina ao ana akea te taokita irarikia bwa I aki noora ikai taekan tera, ae ngkana arona bwa e na karaoaki riki aei a nang tauraoi Taokita. I aki noria n ami kataumwane bwa aio are kam ti kamena are tian ao aron karokoan, ma I aki noora aron tabeakinaia ngke a roko ikai.

I aki rangi n ota ma are ngke aikai tabetaben nano, ao ti taekin te Tia Babaire bwa ti na tabekirakei bwa ana kaekaaki bwa aonga naake koraki ake a rootaki iai n rau nanoia bwa n aron ae ti taekinna ti na riai n reiakinaki ma kanganga aika a tia n riki. Ao ngaia te Tia Babaire I kakauongo nakon aia maroro Minita ake kaain te *task force* ao ara kakaitau te Tia Babaire nakoia e aki kona n toki. Ma are aio te kataumwane ibukin Covid-19 kanga ngkai te babaire e na manga kaukaki riki MTC ke e na aki. Ngkana e na kaukaki imwina te Tia Babaire e na iai te Taokita iai ke e na akea? Ao

ngkana iai te Tia Babaire, iai kataumwanean anne ke akea?

Akanne te Tia Babaire kanga bon tabetaben nano aika e rangi n tabetabe nanou, bwa e tiku naba n otara n te bwai are e riki ao I nang karabwa te Minita n Labour are e karaua ni kabwaranakoi rongorongon te utu aei ao aron banen ana tai ikekei irarikia utu aikai ao ti nang karabwarabwa n anne te Tia Babaire ao ti karabwarabwa n ongo menana irarikia kaain te utu aio ao I taku bwa kanga e reke te rau n nano iai teutana. Ma e koaua te Tia Babaire ti nanokawaki n rongorongo ake a katokaaki n te Facebook, ti rangi n nanokawaki ao ti bon riai n nanokawaki iai te Tia Babaire. Ara kantaninga bwa e na aki nang okioki te aekaki aei ae tinaraeaki ara Tia Tei bwa nakai a kabanei korakoraia, ao bon aio te Tia Babaire aron rokon nanoia te koraki ni buan aia aomata ae a bati n tangiria, ke tao n aki ota n nanoia bwa tao a taku bwa aki tararuaki raoi. Ngkanne te Tia Babaire ti bane n reita te nanokawaki aei, ti nanokawaki ni buan maeun te kaimoa aio, ti nanokawaki n te rawawata ae taonaki aia utu, I nanokawaki naba te Tia Babaire n rongorongo ake a bwakaria kaain *task force* ti aki irana anne te Tia Babaire, ma ti a bia butimwaia n aio bwa tao aio aroia n aki rau nanoia te koraki ao aio aroia ni kaoti n te tai aei, ti aki iranna te Tia Babaire ao ara kantaninga bwa e na aki okioki te aekaki aio nakoia kaain te *task force* ma I ataia ae a beku mwaaka nakai. Ma N na butia te Tia Babaire bwa ngai irou n otau bwa ngke arona bwa a bon ira te *basic guideline* are e a tia ni kaweneaki ao tao e na reke aio ke e na aki. Bwa n aron ae I kakauongo a kangai kaimoa '*ko kamenakira n te Maneaba tia kukurei naba iai'* I kukurei n anne te Tia Babaire bwa e kakawaki ae reke nnera. Ma iai aia taeka te kaimoa ae aki tangira te Taokita irarikia ke te neeti ke tao antai? Ngkana iai te Tia Babaire anne ao tao e na otinako, ma are ngaira ae kaain *task force* ti na ataia bwa bootia aomata ae bati n aron aio ti na iria are e taekinna te WHO tia karekeia aomata aika iai otaia n te bwai n aoraki bwa e aonga n aki manga oki te aekaki aei.

Ngaia are ko rabwa te Minita are te Kauoman ni Beretitenti n am kataumwane. Tera ngkana a noraki aikai, bon ti uoua tabetaben nanou te Tia Babaire ae I a kaoti ikai ao I a kauarereke riki au maroro ma n nang totoki teuana te Tia Babaire, N na bubutia te Minita n te Onaoraki bwa ke e kabwarabwara bwa terana aron bwain aoraki ake a tare man te Onaoraki i Nawerewere. Bon te koaua ae ti nang kabooi ngkai ara bwai n aoraki mai iroun Aneieta. Anne te Tia Babaire ae I nang kan karaua nanou iai bwa ngkanne aonga n ataia ara botanaomata bwa anne bukin ae reke ai *unemployment benefit* are $50 te taara ni katoa namwakaina tao buokan naba kaboan aia bwai n aoraki ke tao tera te Tia Babaire. Ao te kauoua kam a

bon tia ngkai n ataa te kanganga ao n ana maroro te Minita n te Labour I karabwa n ana maroro ae bon taekina ae ana kaoti nanoia te utu, bwa ngke arona bwa e mena ikai te Taokita ao e na aki kabuanibwai maeun ara aomata. Ti aki ataia te Tia Babaire bwa aio aia taetae aomata aika aki nang atai bwai iaon te Onaoraki ma tera. ma are ngaira ngke ti ongora tia bon kangai naba e bon koaua anne ae akea Taokita ikekei ao tao a bon aki naba mena ikekei n te tai arei bwa e bon aki bua maeun te kaimoa aei.

Ao ngkanne ae ngaia ae I kangai ao ngkai kam noora aio, ngkana anne aron tokin te kanganga terana te babaire iai ae na tobwaaki iai te kanganga aei nakon taai aika imwaira te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire akanne au maroro aika I kan taekin ao I a tia ni kaota nanou ni kakaitau n te Biira, ni kaota nanou ni kakaitau nakon te *task force* te Tia Babaire n ana mwakuri te Tia Babaire ae e aki mamatuakinna naba ao ti ongora n aia kabwarabwara te Tia Babaire, ma akea te aomata ae nang kororaoi ao n tabetai tib waka n taabo tabeua te Tia Babaire, ao ti butimwaea anne. Ma ara kantaninga ma te tabo are ti bwaka iai ti na teirake ao ti na aki manga oki ni bwaka te Tia Babaire. Ao anne ngaia ae I kangai ao aio otau ao ngaia ae I bon nanokawaki bwa ngke arona bwa e iraki are e baireia te WHO ao e na reke aio ke e na aki. Ma e aoria te Tia Babaire ti kaitau bwa are a karaoia kaain te *task force* n tai arei ko aki noori bwaai ni kabane. Ngaia are ti butimwaia te Tia Babaire ni manga reita riki te rawawata ni buan ara kaimoa, ti raonia ara utu, ao bon ara bubuti n ae nako bwa are tao e bon reke karauan nanoia. Man akanne te Tia Babaire tabetaben nanou aika I a tia ni kaoti te Tia Babaire I rangi ni boutoka moan warekan te manga kataumwane aio te Tia Babaire. Ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei e rawata ae kan maroro bon man ami itera ngaia tera am *Point of Order* te Tia Babaire.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ao e koaua Madam Speaker e kakawaki bwa tao ti na kaitiaki tabeua tao te naan bwana n raraoma ake a tia ni mwaneweaki ao ni moarara riki ni kaineti ma ana kainibaire te onaoraki ao tao te *task force.* Ao e koaua Madam Speaker n aron are I mwaneweia mai mwaina n au maroro ao ti na waaki moa mai iroun te kaimoa are ti nanokawaki bwa e motirawa maeuna inanon ana tararua te *quarantine center.*

Ao e koaua Madam Speaker n aron are e a tia n taekinaki ao ti a tia ni mwaneweia ao e kakawaki n taai nako, ti na noori kabwakara ao ti na waaki mai ikanne ibukin ara tararua ao ibukin ana rongorongo te Tia Tei mai Kuria ae karineaki ao kanoan

ana kainibaire te *task force* ngkana arona bwa e na manga iai riki te kaokioki nakon te MTC kainibaire bwa iai te Taokita ao te Neeti are kantaningaaki ao e na maeka naba n tiku irarikia nakai inanon te *quarantine center* aio.

Ngkanne tao ibukin ana kamatata ibukin naba nanona naba n raraoma are ibukin taren te bwai n aoraki, ti kakoaua Madam Speaker bwa inanon taian te *covid* aikai ao ni uarereken te kibakiba ao te mwamwananga ao e koaua ti kakoaua ae iai tabeua bwai n aoraki aika tare, ao ti kakoaua naba Madam Speaker ae iai aranaki bwa te naan *alternatives* bwain aoraki tabeua ae ti kona ni kabonganai bwa onean mwiin bwain aoraki ake a tare. Ma ti aki n toki n aio Madam Speaker ma n taai nako ti kekeiaki ni uaiakina te tamaroa ao ti kukurei n taekinna bwa kaain au Botaki ni Mwakuri are a tabe ni biriakina ngkai kakaeakin te wanikiba ae na roko ibukin karokoan te naan bwai n aoraki, aio e aki barongaaki n te taio ibukina bwa e mwaneweaki n te Auti n Tei ma te baronga aio e a kaman karaoaki nanona iraua te wiiki n nako ao ti kukurei n taekinna bwa bwain aoraki aikai a kiaua n roko ngkana eti te katautau imwain banen te namwakaina aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa n am kamatata n am *Point of Order* te Minita ao N na kanakoa nakon are te tia maroro are imwina I angan Hon.Mikarite Temari e nakoim te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko aitau Madam Speaker ngkai karekea naba au tai bwa ti na maroro iaon te kataumwane ae nang kakawaki aio ibukin Kiribati ae bwanin. Ti kaitaua te Kauoman ni Beretitenti ao kaain te kabineti ake a tia n anga te kariaria bwa e na uotakirakeaki te manga kataumwane aio ao e na kabwatia te Auti ni Maungatabu. Ti kakoaua n te maroro bwa bon akea totokoana, ao man aia maroro kaain te Kaitara akea taina e na butaki te mwane n tania kanakoa. Ngkana $20 te mirion kanakoa, ai kamaeura te maroro anne. Ai tonura ao anne ae kantaningaia te Tautaeka anne te *full support* ao ti kakoaua bwa ngkana e bon roko te aoraki aio ao bon akea ara anga bwa tao e nang mauna te botanaomata ae Kiribati mai iaon te aonnaba aio. Ao anne ae kakawaki bwa ti na aki mauna man te aoraki ae te *covid-19.*

Ngaia are ti kaitaua nanon te Kaitara e tauraoi, anaia butia bwa tao $20 te mirion ke iraua e boutokaia te Kaitara. Man tera? man te mwane n Tania ai rabwara anne. E a itiaki ngkanne nanon Kiribati ao ngai ae te Kaitara I a tauraoi n ana te mwane n Tania ngkana $20 te mirion kanakoa naba n akea taina.

Ma ibuakon aia maroro ao a kotokoto teutana ma I kakoaua te waaki ae ngkana te mwane ni buoka ibukin te botanaomata te maeu ae e aki okioki

bwa ti teuana taina akea waewaeana bwa e riai n taraaki. E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari are tei i Nuka n taai nako e anga ana ibuobuoki nakon te Tautaeka ao e boutoka te kataumwane aio bwa e noora kakawakina nakoia ana botanaomata mai Butaritari ao riki Kiribati ae bwanin.

Madam Speaker, te aoraki ae te Covid-19 kaain te Aono n Raina a bon ribaia bwa e na aki roko naba teutana iaon Kiritimati Tabuaeran ao Teraina ti bon aki tangiria, bwa are ti maaku ao e uarereke ara botanaomata. A tia nako bwana ni kakaitau nakon te *task force* ko rabwa ae a bon kabanea korakorana, tao ma ngkekei ni karokoa ngkai ngaia ti bon kakoaua bwa e bon tuai n roko te Covid-19.

Te karaki teutana bwa ngke n nang nakomai aongkoa I a tatauraoi naba bwa ngkana e a roko te wanikiba aongkoa n nang nakomai, ao e aitara raoi ma kanoan te rongorongo are te kaimoa are e a kabuanibwai n MTC. Ao e ruru nanora ngaira ake ti na nakomai ma au Tia Koroboki ao ti tataninga te ribooti bwa ngkana ngaia bwa e *covid-19* ti aki nakomai tia *cancel* naba mwanangara nako Tarawa, ko bon aori ngkami kaain Tarawa bwa kam nang bon noori ngkami ti na *cancel* mwanangara bwa ti na aki nakomai n te Auti n Tei bwa e maekaki te aoraki aio. Tera tokina? E otinako ao akea, e aki aoraki te *covid-19* te kaimoa ae kabuanibwai maeuna. A ngaa ngkai kaimoa ake a mena n te MTC a ngaa ngkai kai ti taetae? A mena iaa ngkai kai tia maroro te kanganga inanon MTC a ngaa ngkai Madam Speaker a tia ni bane n okiria aia utu? A tia. Iraman ae kabuanibwai inanon kawakinaia iraman? Ngkana ti temanna ao e tamaroa ao e nakoraoi te taratara ao kawakinaia. Ao ngke arona bwa e kona ni kangai bwa iterana ae a kabuanibwai ke aera ke tera aorakia ao ti kona n taraia ngkanne bwa e aki nakoraoi kawakinaia.

Ma ngkai ti temanna ao e reke inanon ae ngaia tao e bon mamara buroona nanona te tararua ao kawakinaia kaimoa e nakoraoi ibukin aia kantaninga are e kangai, e kakawaki riki ae ti na okira Kiribati ke Tarawa bwa ti kan noria buura ma natira ao ara utu. Ienikurira kaokira bwa mwiina tia oaki n taian aoraki aika a bubura te Covid-19 iaon tinanikun Kiribati. Ao ane e kaokia te Tia Tei ao I karabwa te Minita man te *Communication* bwa ngke n arona bwa aki roko n te tai arei ao a oa ngkai te *covid-19* i Biiti e kananokawaki anne ai bon akea riki te anga ae ana oki iai.

Ma ngkana ti kabaranta ao taraia bwa iraman ae rotaki n te kanganga inanon MTC ngke a roko kaimoa ngaia bon ti temanna, taraana e tonu ao e raoiroi te babaire.

Ti boutoka te iango ao te rawawata ae te mate, bwa are te mate bon te kabanea *our worse enemy in life* bon

aiara ae ti makua ao ti biu irouna ma ti bon aki kona ni karabaira mai irouna. Bwa *one day* ao e na roko iroum, kanoan naba te bong ae raba bwa e roko bwa te tia iraa ti taetae ngkai ma ngkana ti mate iraua te miniti ma ngkai, bwa te tia iraa. E tararuaaki aron te kaai ni waaki e tobwaaki nanona are e na waekoa n roko i Kiribati bwa e kan noora ana utu, ma kanoan te bong, te miniti, te aoa akea ae kona noria.

N na kokira ngkanne te iango are aongkoa ngke iai te Taokita, ma imwain ae roko te Taokita ao ti kakoaua n taai nako bwa imwain ae roko te Taokita ao iai imwain te Taokita, iai te *procedure* imwain te taokita? Iai. ao kaimoa I kakoauaia bwa a reireinaki naba te *first aid* imwain rokon te Taokita. Ti aki n ae ai bon te Taokita ao bon naako n te Onaoraki ao ti aki ae ko nang bon kangai naba ti tangira te taokita, ko aki, e tuoaki moa rietatan raam, am *blood pressure* tera anne. Ao te Taokita e kona n roko 10 te miniti 20,30 bwa iai imwain te taokita.

E riai ni matata iroun Kiribati, iai te Neeti ke antai ao antai iai mwakuri moa ke bwaai tabeua aika a katauraoaki are kona angan te Taokita te ribooti bwa tera ae na karaoia ngkanne te Taokita nakon te aoraki anne.

Ngaia are I taku bwa I aki nang boraoi ni iango ma te iango ae nang bon mena naba te Taokita *on the spot immediately,* I aki, I aki nang boutoka te iango anne. E kakoauaki bwa e na riai te Taokita man moan te rokon te waaki ngkana iai te kanganga iai imwain te Taokita ao akea ae kona ni kakeweai iai.

Ngaia are I taku bwa e bon *apply* naba te *first aid* naba kaimoa bwa a bon reireinaki. Bwa ngkana ko toka iaon te kaibuke *part of your training as a seaman, you should know first aid.* Ngaia anne naba bukina are ti nang boutoka te *Red Cross.* Bwa nangoan naba waen te Kiribati nakon taai aika ana roko ti na riai ni bane ni bwaati te *first aid* imwain totokoan te kanganga te maeu are ti kona ni katauraoia ao n nangoa naba maeun te aomata imwain ae bon roko te Taokita.

Ngaia are angin te tai ti na aki nang *depend* ke n *rely* iaon te Taokita ti na riai ni bwaati ni *first aid, the Red Cross is a must* bwa ti na bwaati imwain te waaki.

Madam Speaker, e maroro ara Kauoman ni Beretitenti ao e kaotia bwa e bon tuai man kumeaki naba te mwane n Tania teutana teutana naba teutana bon akea naba n te kataumwane aio. Bon akea naba ngke a moan anga $2 te taara nakon te ben, are aongkoa te rongorongo e nang mate Kiribati ao e nang kumeaki te mwane n Tania ao ni karokoa ngkai bon akea naba e ngae ngke e otinako te kataumwane aio e aki anaaki naba te mwane n Tania, are te mwane n Tania ngkai ti kakoaua bwa e a roko n $1.19 te

Birion ti aki te mirion. Te Tautaeka ae ngkai ae Tobwaan Kiribati Party e a kakamwakura te birion e a kitana te ware are e uarereke are te mirion, e aki warekaki ngkai te mirion tia wareware iaon te birion.

Ngaia are I kaitaua ana kammwakuri te Tautaeka aei ao I kaitaua riki te Kauoman ni Beretitenti n ana kakamwakuri n tikona te mwane ao ni kakaea ana anga ma ana *Partners* itinaniku bwa e na waekoa ni biririake te mwane n Tania, ma ti na bon teimatoa ngaira kaain Tobwaan Kiribati Party n aki kumea te mwane n Tania. Ti noria ngkai bwa te kataumwane ae nako e aki riinga.

Ngaia are e na matata iroun te i Kiribati bwa e aki kumeaki am mwane naba ae ko taku bwa ngaia momin nanom. Ma e taku te Tia Tei temanna mai Abaiang man Kaitara ani kumeia ngkana $20 te mirion an kumeia. E rabwa anne tia *record* ao tia taua bwa kanoan te maroro anne, I taku bwa tia kankan ngkanne ngaira kaain Tobwaan Kiribati Party ngkana tia kumeia ao are e a tia n anganiira te *green light* te Kaitara bwa tia kona n roko te ware anne, ma ngaira ti aki kona ti na bon aki. E bon aoria ni kaungaira n arona anne ma ngaira ti aki, bwa ti na bon kakaai riki ara anga ae ti na kabwaroa te mwane ae mwaiti nakon Kiribati ao ti na manga karekea riki te *Rerf* anne ae birion ti na kareia ni kareia ni kamwaitia bon anne. I a bubutiko tai katitinea iaon anne bwa aio te bouriki, ao a taetae aika a onimakinaki ao a rineaki iroun aia botanaomata. Ngai temanna ae I rineaki mai Kiritimati ao I onimakinaki bwa N na taetae n taai nako ibukia kaain Kiribati. Ngkana ko katitika ao otinako mai ikai, ao ngkana ko kan waeai e mwaawa tinaniku.

Eng Madam Speaker tao N na maroro ngkanne nakoia kaain Tobwaan Kiribati Party ao nakoia naake kaain te *task force* ao ngke ae ko kinako bwa te tia kairiri ngkoe. Ngkana ko namakiniko bwa te tia kairiri ngkoe ao aio tibwangara, ti na ana te tibwanga ae te kabuakakaaki. Ara bwai te taetae buakakaaki, tibwangara bwa ti na katoka iaora te amo ae te rawawata. Ngkana a rawa n anaia nakanne ti na anaia bwa are bon ti bwangara ngkai ti ana te nakoa ni kairiri. Ti na anaia ma te nanorinano ao te kukurei ao te kakaitau ao te bwana ae mangori. N na anganiia ni katoki nanoia ni bwaebwaeti ni kabuakakako anaia bon uotara akea ae kona ni waewaeira iai bwa ara bwai.

Ma ti reita te raira nanoanga nakon te kabuanibwai are e kabuakakaki iai te Tautaeka ni buan te teeinimwane ae kakawaki arona, e kakawaki te maeu bwa e aki okioki ti kaitau ao ti na anaia naba bwa te kabwara bure nakon te utu, ti aki ara kantaninga ma are kanoan bong aikai raba ti na anaia ao e na bukintaeka te Tautaeka iai ao bon ara bwai ao ti na irianna ngkanne ma te kabwara bure ao te nanorinano

ngkai ti aki kona n atai kanoan bong ma miniti ma aua are e na anaaki maeura naba iai.

Ngaia are e bon teimatoa Tobwaan Kiribati Party n anga am kabuakaka, am kotokoto ti na anaia bwa te tia kairiri ae tauraoi ae ana te kotokoto ma te kabuakaka *you are a good Leader.* Madam Speaker, e taku te rongorongo teuana *there is a time for everything* n te aonnaba aio bon iai tain bwaai ni kabane, iai te tai ni kukurei, iai te ni ngarengare, iai te tai n aera iai naba te tai naba ni mate ti aki kona ni kakewea anne ma te bwai ae kakawaki ti na boutoka te kataumwane ae kakawaki bwa nangoan Kiribati bwa ti na aki rootaki n te aoraki ae te Covid-19.

E a kaman tauraoi Tobwaan Kiribati party e a kaman nangoi waena bwa e na aki roko te aoraki aio, ao anganiira nakai taian kakaewenako tia kaman tauraoi, tia bon kaman tauraoi ao akea iai ae e aki roko. Bwa ngke n arona bwa ti aki tauraoi ao I roko ma ngkai e tuai man roko ao e a tauraoi te Tautaeka ao e kibari iango ma katamaroa are e na bon aki kona n rokoraoi, bwa e na kona n rokoraoi te aoraki iaon abara ae Kiribati.

Ti na teimatoa n tataro nakon Uean te maeu bwa e na bon kawakinaki Kiribati man te Covid-19. Ngkana ti tarai mannikiba aika a kibakiba aika utinako n te karangaina koraki a karekei maeuia man te moaningabong a oki a nuai, tia katuka te tai ma kanoana.

Madam Speaker e bon teimatoa te Aono n Raina n nanobwii ao ni maaku ma e aki tangira rokon te aoraki aio, ao I karabwa naba au OIC Dr Teraira ma ana tiim iaon Kiritimati iai naba te tiim ikekei, ae teimatoa naba n totokoi anga bwa e na bon aki naba roko te Covid-19 i Kiritimati, Tabuaeran ma Teraina ao Kanton. Ma e bia nori ate Tautaeka n te kataumwane aio bwa e bia waekoa ni katea te *quarantine center* i Kiritimati. I bia bubuti n taona tabon waena ngkai bwa e bia noora Kiritimati ngkai te tabo bwa te *tourism destination center* ao ngkana e uki te kiba ao taan moan roko kaain America mai Hawaii nako Kiritimati.

I karabwa te kataumwane aio ao e bia rinnako kea ki N na bubuti ao N na taona tabon inain te Tautaeka, bwa e na waekoa ni karekea te mwane bwa ti na katea te *quarantine center* i Kiritimati bwa e tuai tei ngkai. Man te maroro man te Kaitara akea tukan bwaai ni kabane, akea tukan te kataumwane anaia bwa iraua bwa iraua ibukin totokoan te Covid-19. Ngaia are man ana maroro te Kaitara ao I a taku naba te Tautaeka bwa e a marau naba ngkanne karekean tibwan te mwane nako Kiritimati ibukin kaain te Aono n Raina bwa e na iai aia *quarantine center.* Ibukin ami rongorongo are bon akea, iai te iango, ma te iango e tuai man bwai ao ngkana e aki bwai

ao ngkana e uki karawa ti na bon totokoa naba rokon te wanikiba ngaira bwa are akea te *quarantine center* i Kiritimati.

Ngaia are I a kawenea bwa te bwana n onon n rabwatani rabwatan te OIC taokita iaon Kiritimati ao ai kaain te *task force* ai bon kaain Kiritimati ni kabane, mai inanon are uouotaki inanon te biroto ni karokoa e a kara, ao au reke ao ngkana akea ao I a bubuti karina naba te kataumwane ibukin te *quarantine center* ibukin Kiritimati bwa e aonga naba nib waka te mwane te kabwaia nakoira bwa ngkana e a uki te kibaia ao akea tukaia i abatera bwa ana roko ma te mwane ae mwaiti ao e raka naba kaubwain Kiribati ngke ana *economy* Kiribati n te roko. Aikai ana maroro te nati ni Kiritimati teutana Madam Speaker, are I a uotia ni butimwaea iai te kataumwane ke te manga kataumwane ibukin totokoan te aoraki ae te Covid-19 bwa e na bon aki roko i abara ae Kiribati.

I teimatoa riki n rabwatana au Party aio n raoni bwanaia n rainanoanga ao ti kabwara ara bure nakon te kabuanibwai ae riki n te MTC. Ti nanorinano ti bon kabwara ara bure e riaon ara atatai ao ara konabwai. Ti mena irarikimi naba n te rai nanoanga are e raoni ngkami te Minita n te *Employment.* Ti raoni ngkami ao ti teimatoa ni imanono ni kabwara ara bure ngkai ara bure. Ti kakoaua bwa e aki kona n oki te maeu aei.

Ngaia are aikai kanoan te maroro teutana ae tia uotirake man te Aono n Raina ma e na kukurei Kiribati n ana katanoata te Kauoman ni Beretitenti bwa e na bon aki kona ni kumeaki ae e na aki bane mwanen Kiribati man taian kataumwane ibukin te Covid-19. Ti aki ataia kanoan ningabong tera manga te aoraki ae na kona n roko ngkana ai ti aki te *covid-19* ma tera tia kakaitau n te maroro ngkai bwa e a uki kawain te Tautaeka ni buuta riki bwa iraua riki te mirion ibukin totokoan te Covid-19 ke tera riki te aoraki are e na aki mauna nako iai rabwatan tei Kiribati n te aoraki ae ti aki kantaningai rokoia iaon abara.

Man bwanaau aio Madam Speaker, ao tia katekeraoira inanon reimaruan te aonnaba aio. Eng Tobwaan Kiribati Party nnem tiaki te namoraoi, nnera ti na mena inanon te kanganga, ti na mena inanon reimaruan te maeu aei anne raoi nnera ti na akia nana te nne are e namoraoi bwa bon ara bwai te rawawata ngkai inanon te aua n ririki aio. Bwa ngkana ti rinnako inanon te rawawata ao te kakukurei are itinanikuna. Ti na butimwaia aia bwaebwaeti aia katorotoro anaia, ti na anaia ao ti na onga kanara, katoki nanoira bwa tera are ana taekinna iaon te *Facebook* ma tera butimwaia ao ti na uboi uboi baira bwa bon kanara anne ae ti tau iai bwa ngkai ti anganaki te onimakin iroun Kiribati bwa ti na tekateka iaon te kain te karineaki aio. Man bwanaau aikai tia katuka ana bau abara ae

Kiribati Madam Speaker nakoim ao nakoia am kairiribai bwa e taku te ta Baibara '*tatangiria riki am kairiribai bwa bon anne te kabanea n tamaroa'*. Ngaia are ti na katikua iaoia te Mauri te Raoi ao te Tabomoa ma ana iraorao te tamnei, te Atua te Tama te Nati, te Tamnei ae raoiroi bwa ana raonia ao ngaira ti na tiku ma te mwakeikei ao ti na mena inanon te reimarua iaon te aonnaba aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Tia Tei mai Kuria.

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita n ana maroro ma I ti kan kaeta otana ngke I taekina te Taokita te Tia Babaire bwa ti akin gai au iango bwa bon ana iango te WHO ma are ngaia are e taku te WHO te Tia Babaire bwa e na riai ni iai te Taotaki n te naan *quarantine centers* ti aki te *first* aid. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei n am *Point of Order* ao e nakoim te Leader n te Kaitara tera am *Point of Order.*

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao uoua au *Point of Order* bwa teuana moa I ti kan kaeta ana taeka te Minita are iaon te *RERF* are butakin te mwane n Tania. Bwa ibukin ae taekinna akea te mwane ae butaki, ma bon iai te mwane n Tania ae butaki are $40 te mirion mwiina e kairua. Ao anne are I taekinna bwa ibukin are e aki kaotaki ngkana akea te kanganga iai e aera ngke e aki taetaekinaki ae butaki $40 te mirion.

Te kauoua ngkanne te Tibiika, I ti rangi n nanokawaki bwa te Minita e titebo bwa e a manga kabonganai naba te naan taeka aika a kamatauninga are e urua ara tua 44(4) ao tao ko bon ongo bwa e kakaoti nano aei e aki kamatauninga te Tibiika ao e taekinna bwa ngaia kaain te bouriki, ti aki aei aron aia taetae kaain te bouriki tao aei aia taetae tao kaain tao te bukarere are te naan roronrikirake are a tuai kona n rin n taetae. Ma I nang karautaeka bwa e titebo bwa ko bon kariaia bwa e nang bon kakaraoa arona aei te Minita ae e a bon nang kamatauninga bwa ngkai aei ai te kakaotinako ao ngkana e taku bwa e butimwaea ke onga kanana ke onga, ao butimwaai tao te naan raa ke te naan kaititi ke te naan raa bwa are anne bon kanoan are e a bon tia n taekinna bwa a mena ngkai inanon te reimarua. Ma N na ti bubuti te Tibiika bwa kona ti tatara riki aei bwa ngkai kanga ti ngaia ngkai tao ibuakoia moa Taan Tei n te tai aei ae e nang kakabonganai taeka aika kanga taeka ni iowawa bwao tao eti bwa tao e rangi ni unun ma are ti aki aei te tabo ni un bwa aei nneia bouriki. Ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita n te Leader n te Kaitara ao e koaua I bon ongo am taeka are kanga te kaotinako ma eng I taku bwa ko taekinna ma iai ae katiti ma koa taetae nakon te anti nanona akea ae

ko mwanneweia. Tao anne ae I aki bae ni katokia tao ibukina ae kanga akea ae mwanneweia. Ma I taku bwa N na bubutiko te Minita ko kona n aki manga kataia ni kabonganai taeka ae kanga kona kakaotinako iai ke tera bwa ti a keiaki riki ni manga *show te respect* nakoia raoa aika inanon te Auti aei tia bon maroro raoi bwa mwaane ngaira ao aine ngaira, tia onga kanara ao ti aki manga raa e aoria ngkana iai ae aera tia keiaki. Ma ngkana iai ae ko bon noria bwa e aera ae katiti ke aera ao koa bon tuangai naba ao ngai ngkanne ai tabeu anne bwa I a karaoia ngkanne ngkana iai ae kamatauningako te tia taetae ke bon te tia mena iaon tano, n aron are kam bon taneiai n ami tua.

Hon.Mikarite Temari: *Point of Order*

Tibiika: Ao bwa iai te *Point of Order* iaon te *Point of Order*

Hon.Mikarite Temari: Ti aki bwa N na ti kaeta.

Tibiika; Bwa iai te bwai ae *misquote you* ae iaon ngkoa tera ao ngaia bwa iaon tera ngkanne bwa ti kanakoa bwa ngkana e aki ao I a katekatekako naba.

Hon.Mikarite Temari: E ang bwa are akea ae I mwaneweia bwa I taetae nakon te anti e riai ni matata nakon te Tia Tei ao I aki atonga arana bwa I taetae nakon te anti.

Tibiika: Ngaia tekateka e rangi n eti ngaia e raoiroi bwa ko taetae nakon te anti bwa akea ae ko mwanewea arana. Ma tia keiaki riki n aki nang kakabonganai taeka aika kanga a kamatauninga I a bubutiko te Minita, ao eti ae akea ae ko mwanewea arana anne e bon rangi ni kamatauninga riki ma tia bon keiaki n aki taekin taeka aika kanga a tamaroa inanon ara Auti ao kam rabwa riki n ami maroro aika a tamaroa.

Ngkanne N na manga nakon are imwina ao I kabwara ma e aoria bwa are e bon nako te ara I a kanakoa ngkanne nakon te Minita I kanakoa teniman ao I a manga kanakoa nakomi kanga anne arona, I a kanakoa ngkanne nakon Hon.Booti Nauan e nakoim te Minita.

Hon.Booti Nauan: Ao e koaua ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai bwa N na maroro iaon te Biira ae nang tamaroa aio. E na rangi ni uarereke au maroro te Tibiika bwa e rootaki nanou n te kukurei ngkai e butimwaeakin te bwai aio ma aron te maroro iaona, aron taeka ni kimarimari. Ao e koaua ti nang karabwa te Minita n te mwane ngkai e kona ni manga karaoa ke ni uotarake ana manga kataumwane ae kaniia ngkai ae ti bon kona ni kangai $2 te mirion, ao e rekereke te manga kataumwane aio ibukin buokan te kanganga are e a tia n rinanona Kiribati ibukin te aoraki ae te Covid-19. Ao ti kukurei n ongora te Tia Babaire n taian maroro bwa a

turuturu ni maroro ae kangai kanga boton te maroro ngkai I taraia ao I ongora e kangai *' bwa e tau aio te Kauoman ni Beretitenti? Bwa e tau aio TKP bwa e tau te mwaiti aio te Tautaeka?* Aio kanga mwanewen maroro ae I ongo ae I taku bwa I kukurei iai. ao I taku bwa ti na bon riai ni kukurei te Tia Babaire bwa aio te kataumwane teuana ae karaoaki ibukin buokan ana kanganga te i Kiribati ngkai e a tiribaonoaki ke n rootaki n te kanganga n te aoraki aio.

Ao e koaua e atunaki bwa I taku bwa ngkana ti bon kaoka ara iango nakon te kataumwane akea te aomata n te aonnaba aio ke te rabwata teuana n te aonnaba ae kona ni karaoa ana kataumwane ao e a bon nambwa keketi naba ni karokoa e otinako tokin te ririki ao *number 1.* E bon bae ni manga bon iai ana manga kataumwane. Ao e koaua N na *quote* teutana ana maroro te Kauoman ni Beretitenti, n ana *budget speech..* Ae ana *budget speech* aio ae ngaia ae I taku bwa e na bon riai n anganiira te kariaia bwa e na karaoa ana manga kataumwane aio. Ao e kangai ana maroro aio ana *budget speech 'in embracing the new normal: Kiribati accept that it is still expose to unpredictable shocks from climate change at the covid-19 in a force to be recon with'* ao e nako riki ana maroro aio. E tuangira n ara maroro aio n ana *budget speech* ngke e moan waakina ana *budget speech* aio '*bwa e na bon rootaki te waaki ni kataumwane aio n aron kanga ana kanganga bibitakin kanoan bong ao te covid-19'* ao antai ae na ataia ti na manga kainnanoa riki te itera teuana ma teuana baikara bwaai aika ti na karaoi riki ao tao ai ngaia tabona aika tia noori ngkai. Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ma am tia mwakuri, ao e koaua ngai I boutoka te maroro are e kangai ao ma e tau te kataumwane aio. Ao e koaua a nang rarabwa tarira ma mwanera aika a tia n anga aia maroro ao a kaotia bwa a raraoma nanoia. Ngaia are man au maroro ao I boutoka naba te kataumwane aio ao I a tia n taku te Tibiika bwa e na uarereke au maroro, oin raoi ngkanne teirakeu ni maroro, bwa I kan maroro iaon te bwai ae mwaneweaki te *stimulus package.* Te *stimulus package* are kanga e ang ate Tautaeka ibukin buokan te kanganga iaon te itera aio.

Ti $3.5 te mirion ae N na maroro mai iaon aio bwa I taku bwa te mwaiti aio tao e kaniia tao te mwaiti $13.5 te mirion ngkana eti au ururing. Ma $3.5 te mirion e anganaki te DBK bwa e na boutokaia *private sectors* ngke kambwana nako bitineti akana a rootaki aron aia mwakuri ni bitineti ibukin te botanaomata ibukin Kiribati ibukin rekereke ma te aoraki ae te Covid-19. Ao e koaua e a wene ngkai te mwane aio inanon bain te DBK ao I kukurei n ongora ngkai kai I kakaea te *update* iaon te bwai aio ke iaon te buoka aio bwa $200 tabun te ngaa ae e a tia n ang ate DBK nakoia *private sectors* ke bitineti aika a tia n *apply* aia *loan* ibukin buokaia n rekereke ma te kanganga ae a rootaki

iai ma *Covid-19*. $200 te ngaa ao te mwaiti $3.5 te mirion.

E koaua bwa n aron are I taku te Tia Babaire ao ana mwaiti te Tautaeka ni Kiribati are e anga $13.5 te mirion. I kataia ni kakaai riki ware riki tabeua ao I noria bwa te Tautaeka ni Biiti $2 te birion ana *stimulus package, Matiare $15 te mirion* ngaia a bon ware mirion buoka aikai ao ara Tautaeka e karaoa naba anne. Ma e ngae ngke e karaoa aio ara Tautaeka ao e bon noria naba bwa e noraki aron ara kataumwane n te anga teuana ma teuana n aron ana urubwai ke korakoran te Covid-19 ao ngaia e a manga uotia nako matan te Auti ngkai bwa e na bubuti riki $2 te mirion.

Ngaia are N na kaoka riki au maroro te Tibiika nakon te *stimulus package* are anganaki DBK ibukia *Private sectors.* Bwa ti a tia naba ni manga maroro ma te KCCI te rabwata are kanga e tei ibukia Bitineti ao *Private sectors* ni kabane iaon Kiribati ao ti a tia ni maroro ma ngaia ao teuana mai ibuakon aia maroro ae a katuruturua ae mwaiti ao teuana naba mai ibuakon a bubuti riki te ibuobuoki bwa e na kanakoraoaki aron barongaan ke kabwakaan te $3.5 mirion aio te *stimulus package* nakoia man te DBK. Ao aikai itera tabeua ae ti nang kamoamoa iai te Tia Babaire bwa ti noria bwa tao iai teutana memeren ke butimeren te bwai aio ao ti a tia ni maroro ma ngaia ao ti kunea bwa e na katamaroaki.

Ngaia are I kukurei n taekina anne man te bong aio man au Botaki ni Mwakuri ao I karabwarabwa ngkai e boutokaaki te kataumwane aio ao I anga naba ngai au boutoka nakon te kataumwane aio ao au katekeraoi nakon te Kauoman ni Beretitenti ma ana *staff.* Ao e koaua barongaan te kataumwane kanga bon te bwai ae e aki rangi ni bebete karaoana. Ao ngkana ko nang manga uotiarake kanga bon te bwai naba ae e aki bebete uotakina. Ma ti kukurei ngke ti ongo ana maroro te Kaitara ao aia maroro tarira ma mwanera man te Kaitara bwa a boutoka te kataumwane aio. Ao tao imwain ae I momoti riki te Tia Babaire bon au taeka ni maroro anne, bon akea ae kona ni karaoa ana kataumwane ae e a bon koro raoi naba nanona ni karokoa e toki te ririki. E bon bae ni manga kainnanoa ana manga kataumwane bwa are bon te kataumwane te bwai aio. Ao ngke arona bwa bon iai mwakara tao n Atua ni kangai ti na mena irabwi te mirion ao e a bon teke naba te takete anne, ti aki kona n okiokiri bwaai aikai.

Ngaia are I karabwa te Kauoman ni Beretitenti ao I rangi n *look forward* riki nakon manga ana kataumwane riki, n aron ae I ongo man itera akekei ao a taraaki riki itera tabeua ae I taku bwa ti bon noori naba ao I taku bwa man aia maroro ao ngkana e a manga karaoaki te kataumwane ae rekereke naba ma aron te Covid-19 ke te *climate change* ao I taku bwa

ana akea ara kanganga bwa are a nang boutokaia tarira ma mwanera aikai. Ao ngkai a boutokaia ao ti boutokaia ti aki kaei nanora te Tia Babaire, ma tia kaea nanon ara botanaomata. Ao ti rangi bwa teuana te rongorongo ae I kukurei n taekinna te Tia Babaire imwain ae I motirawa aia kamoamoa kaain Kiribati ake a mena i Biiti ao ake mena naba i New Zealand, ao a maroro ma taria ni te betebeke kaain Samoa ao a taku *tera ae kona anaia? Ti na ana ara mwane man te Tautaeka ae $30 te taara n te bongina bwa buokan boon kanara,* ao a tia ao a taku '*anne e bwaka teuana te namwakaina $30 te taara'* ao e kaoka ngkanne au *calculation* te Tia Babaire nakon te ware ae kangai '*ngkana ngkoe ti temanna ao $30 te taara ae bwakiriko n te bongina ao ko kamwaitia ma 31, nanona n teuana te namwakaina e reke am mwane ae $930 ao iai boon am utero.* Ao anne tao $930 tao *level* iraua ngkanne $930 ae e aki *tax.*

N aron ae ti ataia ngke e moan roko te *Covid-19* ao kanga e roko n rebun te kaembein ao e a *lockdown* naba ao a bon tiku naba aomata ikekei ni karokoa ae e a tibwa waaki te kaokioki 1 te ririki. Ao ngkana ko kamwaita temanna ibukin teuana te namwakaina ae $930 ao koa manga kamwaitia ma 12 te namwakaina $11,160 ana mwane temanna te i Kiribati ao ngkana e a nako ni katoka ben ikekei e kana te ben ao te taari ni katoa bong e na tiku $27 te taara, ao $27 te taara anne koa kamwaitia naba ma teuana ao e reke ana *saving* n te namwakina koa manga kamwaitia riki ma $12 te taara e oki nakomai ao ae ngaia e a manga buti te mwane ae kaikoikoa anne. Ngkana e a manga buti bwa te kaeti n tabetai e a buti bwa ai te *material* koa noora te boiarara ae bobuaka, e a boraoi ao tao a manga kabooi aia bwai. Ma ti na aki tarai aikai te Tia Babaire ma ti na karabwarabwa nakon te babaire, ti na karabwarabwa ngaira kaain te Auti n Tei aei nakon ara Minita n te mwane ngkai e kona n teimatoa ara Tautaeka ara Beretitenti ao bon ngaira ni kabane aika ti kona ni kateimatoa aron boutokan maeuraon te i Kiribati n te tabo ike e mena iai.

I boutoka te kataumwane aio te Tia Babaire ao I a tei ma tariu ma mwaneu ake a tia n anga aia maroro ae moan te baen te tamaroa iaon te kataumwane aio. I karabwa te Kauoman ni Beretitenti ao ko rabwa te Tibiika ao are ieta.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei temanna mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti e nakoim.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I kaitauko bwa I taku bwa e nang aki reke ara tai ni maroro iaon te manga kataumwane ae rangi n tamaroa aio, ma e rabwa am babaire.

E koaua tao te moanibwai I a bon kaitaua te Minita n te mwane ni manga kawenean te manga kataumwane ibukin ana moan manga kataumwane ibukin 2021, are ti noria n te tai aio are kanoana bon ibukin te aoraki ae te Covid-19.

Madam Speaker I rangi ni kaitau bwa aio e kaota nanon te Tautaeka ae moan te abwabwaki, e kaota te tabeaianga ao ana tobwa raoi ibukia natin Kiribati ake a tiku n *stranded* i aban tinaniku. Ao te mwane e na manga uotaki bwa te manga kataumwane ae na kabwataki n te mwaiti ae $1,994,995 I taku bwa te mwane ae e a tia ni kabaneaki irouia ara botanaomata ao e rangi ni materaoi kamanenakina. I bon kaitaua ana kekeiaki te Tautaeka bwa I taku bwa aio are ti noria ao e tobwaaki n aron are I a tia ni mwaneweia ara koraki ake tao angina a bon tia naba ni bane ni ikotaki ao n okiria aia utu n aron te rongorongo ae ti a tia ni kaongoaki.

Madam Speaker, moan te kukurei riki ngai n ongora bwa ngaia iai te *task force* ae kateaki, ao I rangi ni kakaitau e reke naba te tai aio ni kaitaua bon ana *task force* te Tautaeka, te kabineti are e kateia bwa ti noria bwa ngaia uoua bwaai ake e nang moanibwai irouna ao kanga ana *mission* are e kataia ni kateia bwa aan ana waaki ni kaokioki inanon te tai aio. Ao tin ang kakaitau bwa e tangiria bwa ana bane n oki natin Kiribati ake a tiku itinaniku ao e taraia naba bwa e na bon akea, e *covid-free* abara aio ke e na bon aki roko te aoraki ae moan baen te kakamaaku aio Madam Speaker.

Madam Speaker, ko wareware n te *News,* ko tamnei n te TV, ko *Facebook* a rootaki aba ao ko wareka aron kakamakun ma aron ana urubwai te *virus* aei. Ao ai rabwara ao ti kakaitau nakoim te Tautaeka bwa ngaia bon akea ae tia n roko iaon abara aio ao anne te bwai ae e a kateirakeai bwa N na kauataoi kakaitau bwa ngke n arona bwa e roko i abara ikai tera te bwai ae n ariki Madam Speaker, abara aio ti maeka ni ibetutu, ti maeka inanon te utu ae mwaiti kaaina ao anne te bwai ae moan te kananokawaki. Ngkana e roko te aoraki aei ikai ao ara kantaninga bwa e na bon birimwaaka rotakira bwa anne te bwai ae ti teimatoa ni kateira, te bingo, te bobotaki ngaia are I taku bwa anne teuana te koaua ae ti bon riai ni boutoka te Tautaeka ian ana kairiri te *task force* n te tai aio bwa e na bon bi ani kamatoa nanona iaon ana motinnano ke tabena are e katabeaki iai are 2 bukina, bwa ti na taraia naba raora ke kaain abara akana itinaniku are a tangiria n ikan okira naba abaia aio ao ke e bon kateimatoa naba bwa e na bon aki roko te aoraki ae kakamaku aio.

Madam Speaker I teirake naba n te tai aio bwa I kan katerea bwa iai naba au aomata ae bon tao irekerekeu are I a tia naba ni uouotia nakon matan te Tautaeka, ae

motirawa naba tao inanon ana tai ni *quarantine* iaon te aba ae Denmark. Aio te tai ae kakawaki naba irou Madam Speaker bwa teuaei e motirawa naba bon *similar case* nakon ana keiti te aomata are teuare e motirawa iaon Kiribati ikai n te MTC. Ni kaai ni uataboa te rainanoanga nakoia koraki aikai, ma ibukina bwa iai katabeau ao mwiokoau irouia ana utu naba te mwaane are e motirawa iaon Denmark ao e karekea au tai te tai aio ni karekea naba taian butian te Tautaeka bwa e bia noora riaina kaokan naba rabwatan te mwaane are I mwaneweia ao I aki kan atonga arana inanon te maroro n te tai aei te Madam Speaker ma e bon ataia te Tautaeka.

Ko rabwa te Tautaeka e rangi n nakoraoi ae ko a tia ni barongaia bwa e waaki te aoraki aio inanon 2019 ao ti a tokara 2021 ao bon akea. Ti kakatonga irouia natira ao ti kukurei ma ngaia ma ai tera arora bwa ngke arona bwa e a tia n roko n te aoraki aio. Kanga tera aron ara namakin bwa ngaira kaain Kiribati kanga iroura ti taku bwa bon akea te aoraki aio, ti ongongora ma ti aki namakina aron te bwai ae e a tia rootia utu ake a bon tia n rootaki iaon aba tabeua n te aonnaba.

Ngaia are e bon koaua ti bon riai n tataro ao ti riai ni bubuti buokaia aoraki, koraki ao utu ake a tia n rootaki n ana urubwai ma ana kakamate te aoraki ae te Covid-19. E reke naba au Madam Speaker n ongora n te tai aio ao n anga naba te kaitau ae moan te abwabwaki nakon am *Development Partners* te Tautaeka are a teimatoa n anga baia inanon te tai aio. Tao e koaua I aki kan kauntaeka nakon te Leader n te Kaitara, ma I katerea te koaua are e kangai '*bwa ngkana te Tautaeka bwa e rangi n nakoraoi naba ana babaire ao e kawenei babaire aika a raraoi ibukin birin ana Tautaeka ao taan anga te buoka n anga naba te buoka'*. Ngaia are tao e koaua e na aki warekaki bwa ti aki ana karekemwane te Tautaeka ngai irou bon ana karekemwane te Tautaeka bwa e na kanga n anaaki nanon te *Development Partners* ao aba ake n ikan anga te buoka I taku bwa ana bon anga te buoka ngkana e noraki bwa ara Tautaeka bwa e oioi iaon te Tautaeka ae anaki n te Tautaeka ni inaomata ao te Tautaeka ae karinea inaomataia aomata.

Ngaia are man taeka tabeua aikai Madam Speaker ao I kakaitaua te Tautaeka ao I kaitauia riki kaain te *task force* I kaitauia naba naake aranaki bwa te naan *front liners workers* ake ngaia a tia n anga baia ae moan te abwabwaki ibukin totokoan te kanganga ao bon kamatoakin ara tua ma karaoan te mwakuri ibukin totokoan bon aki karokoan matan te aoraki ae nang kakamaku aio.

I tei imatami ao I *salute* nakoimi Taan Mwakuri ake kam kabanei korakorami ibukin abara ae tangiraki ae Kiribati ao ti raoni

ngkami ngaira Taan Tei ao riki te Tia Tei mai Tarawateinaieta n te tai aio n noora aron are kam a tia ni beku ao n teimatoa n anganga n te teuana ma te tai teuana. Ko rabwa ao akanne taeka tabeua Madam Speaker ao I boutoka te moan kataumwane aio n te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia e nakoim.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao e kakawaki naba ae ti na bon keiaki naba n anga naba bwanara nakon te manga kataumwane are e a tia ni kaweneaki inanon te bwakantaai aei te Tia Babaire. Ti na rimoa ni kaitaua te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita ibukin te mwane ma ana Taan Mwakuri te Tia Babaire. Ao I taku bwa aio teuana te manga kataumwane ae nang kakawaki, bwa ibukia ara botanaomata te Tia Babaire.

Ao e koaua N na akin ang bati ni kananau te Tia Babaire ma ti uoua bwaai ake kanga I kan karinraea ke ni manga titiraki nakon te Tautaeka bwa e kona n noori naba aikai te Tia Babaire inanon taian te tai aio te Tia Babaire. I kaitaua te Minita ae karineaki man te Labour are e a tia n raranga nako kanga aron te *allowance* ma tera ibukia ara Taan Mwakuri ke *seaman* ke man te SPMS te Tia Babaire. N na bubutia riki te ma te Tautaeka ao kaain te Komete are a tararua aio te Tia Babaire, bwa iai naba ngkanne *seaman* ake aki reke ian te karinan aio are ti aki ana Taan Mwakuri ke tao ana *seaman* te SPMS. Aikai ngkanne ae ti na bubuti riki bwa tera ngke e kona ni kananauaki riki tao te koraki, ara botanaomata naba ake a reke naba n te kanganga naba aio te Tia Babaire.

Ti ataia bwa iai *seaman* tao mai irouia tao Tiaban, man te naan kambwana aika kanga bon te naan *private companies* a mwakuri i New Zealand ke tao a mwakuri i Australia ma ia. Ngaia are tera ngke e kona ni kananaua riki baina te Tautaeka n ang ariki ana buoka riki nakoia ara botanaomata naba aikai te Tia Babaire.

Te kauoua ngkanne te Tia Babaire, ti kaitauia naba naake a teimatoa n tei ni butimwaia ara botanaomata n te marae ke tao n taabo ake te naan *boarders.* Ma ti na bubuti riki ngkanne bwa tera ngke e kona riki ni kananaua riki baina bwa are iai naba kaain ami Komete aikanne ake ti ataia naba bwa ana kona naba n rotaki n te aoraki ke te ibuobuoki naba n aron te tutuo, bwa reken te kabuanibwai nakoia ataeinimwane aikai ke tao ataen aine aikai te Tia Babaire.

Are I nanoria ngkanne n te tai aio bon te naan *custom officers* ake kanga ngaia naba a teimatoa naba n tei man karaoi naba tibwangaia tao ti aki tao ibukai naba aomata tao ibukin naba kaako ake a moan roko,

ao anne tera ngke e kona naba n noraki naba bwa ana kona naba ni karinaki naba inanon te tai aio te Tia Babaire. Iai naba Bureitiman akana raonia naba ara Taan Mwakuri akana a kekeiaki naba ni karaoi tabeia inanon te tai anne te Tia Babaire.

Kanga aikanne tabeua ae I noori ao tao ai bon te kabanea ngkanne te Tia Babaire ake N na manga bubutia riki te Tautaeka bwa tera ngke e noora naba aio bwa a kanga ngkanne aroia ara ataei ake a tiku ngkai n aki reirei i Biiti moa n te tai aio. Ti ataia bwa e korakora e a manga roko te aoraki aio ma tera ngke e kona ni manga noora riki aio te Tautaeka bwa tera ana ibuobuoki riki nakoia ara ataei ake a men ariki n te itera ake a mena n te *west.* E aoria tia kawenea aio bwa te bubuti ma te ibuobuoki nakon te Tautaeka ma ti bon teimatoa n anga bwanara riki ni kakaitau nakon te Tautaeka ao ai moarara riki nakoia kaain te Komete ake a tia ni kekeiaki ni karaoi tabeia n teimatoa n tarakin Kiribati bwa e na aki roko te Covid-19 te Tia Babaire. Ti ataia bwa ni bon te taina ao are e na bon roko ma ngkana ti teimatoa ni karaoi tabera nakon ara kabanea ni kona ao anne ae ti na kona n teimatoa ni kekeiaki inanona ma te kakaitau nakoia koraki ake a tia ni mwiokoaki aikai. Man bwana aikanne te Tia Babaire ao ti na katekeraoa te Komete ma te Tautaeka ma te Beretitenti ma kaain am tiim n aron tararuakin aio te Tia Babaire. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao tia nakon ara tia maroro are imwina N na angan te Tia Tei mai Abaiang temanna ae karineaki Hon.Betero Atanibora e nakoim.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ngkai koa manga karekea au tai ni maroro n te Biira ae rangi ni kakawaki aio ao ibukin te manga kataumwane. E koaua te Tia Babaire imwain ae N na waaki ao I boutoka naba moan warekan te Biira aio ao ngkai e noraki ngkai e kakawaki bwa e riinga maeun te botanaomata ao are anne teuana te bwai ae moan te kakawaki ngaira ake ti maeu ti na kuakuaia raora ake a maeu. Ao bon anne te bwai ae ti moan bungiaki nako iai.

Te Tibiika, e koaua e a mwaiti bwaai ae N na maroro iai ma tao e na tau te tai ke e na aki, ma N na bon kataia ni kababanea. Inanon taian te man babaronga n ana babaronga te Komete ke te *task force* ibukin te kaokioki, ao e koaua e reke naba tai te Komete man te Maneaba ni Maungatabu ae te *Health Select Committee* ni mwananga n neweaba taabo ake e na karaoaki bwa te *quarantine center* ke taabo ni katantan ibukia ara koraki ake *lock down.* Inanon neweabakina ao ao e koaua ti karabwarabwa ao ti kaitau nakoia Taokita ma kaain te tiim ake irira te naan Neeti ma Tarekita ake n te tai arei, ao ngke ti nako n noora te *quarantine center* are e a kabonganaki ngkai, ao ti anga naba

tabeua ara katamaroa n aron aia katamaroa te botanaomata n aia namakin aomata, ni bubuti taabo tabeua are tao ana kona riki ni kainaki ao tao e na aki karekeaki te tabo teuana, ao imwin ara tutuo ao titebo ma ti noria bwa iai tamaroana.

E koaua imwin te tai anne ao tia manga kairaki nakon are aranaki bwa te *isolation center* are ngkana arona bwa e a reke iroum te aoraki ao ko a kairaki nakon te tabo arei. Ngke tia kairaki nakon are Utero ao e koaua kanga bon iai angina teutana Madam Speaker ao a uti kunra titebo ma kanga tia maaku, tia rinnako inanon te Auti arei bwa are ngaia iai arona, iai te mataroa ae kona rinnako ko rinnako ao ko oneaki, ao koa manga moan rinnako nakon te mataroa are teuana ao imwina koa *pass* naba te tabo are a mena iai te naan *patient* ke te naan aoraki ake tao a bane ni iai tao manin te aoraki anne.

Inanon ae a taekinna bwa arei ao ti noora aia *setting* ae nang tikiraoi ara koraki, ao ti taku e rabwa tao a kaman katauraoia naba tia karabwa riki te Minita n te Onaoraki ma kaain ana tiim bwa nanona a kaman katauraoia naba ibukin rokon te aoraki aio. Bwa ngkana arona bwa e na roko e na iai naba te tauraoi nako iai. E koaua bon titiraki tabeua n te tai arei ao titiraki ao ti kangai ao e koaua aekakira riki ami ang ani katauraoi e uara ami kaongora nakon te botanaomata, baikara riki bwaai ake tao a teimatoa, kam a tia ni kakataneiai ataei tao ni kakabongana te *mask* baikara riki. inanon naba ara Komete ao ti kakabongana te *mask* ngkana ti bowi bwa ti kakataneiaira naba. Bwa are e rangi ni kakawaki ae kona taneiai n te tai arei, bwa are n te moantai ngke ti karinna i taningara te bwai arei ao e koaua a rabanako naba taningara. Ma are ti na moantaai ni kataneiai taningara nako iai bwa iai tabeua aika tao a nang mena ao a nang aera.

Irarikin anne ao e koaua bwa are e a tia ni kabwarabwara te Minita n te Labour aron katauraoan are i Betio ao e koaua ti aki roko iai e kabwara ara Komete bwa ti aki kaoti iai. Ma ni bwarabwarana aio ao I taku bwa ti aki manga bae n okiria bwa e a rawa n ae manga taua riki ami tai ao aikoa nako riki au maroro ake ana riai naba n nako n te tai aio.

Ma I teimatoa ni karabwaia kaain te *task force* e koaua ae aki matu ao a korakai naba. Ao I noora te namakin naba are a mena iai, ao e aki bebete aron kaokakia aomata aika mena n taabo ae tao e a tia n roko te Covid-19 iai. tao teuana te katoto iaon te aba ae Biiti e ngae ngke a katukaki ikekei 14 te bong n te *quarantine* ma aki ataia bwa iai irouia ke akea. Ngaia are e a manga bon tuoaki ikai 14 te bong.

E koaua tao bon inanon te wiiki aio ao akea bwa e katanoata Biiti e a kanakoa ana katanoata bwa e nang manga in Biiti ao e a manga

matoatoa ao e a manga katokaki bobotaki, baikara riki imwin kuneakin te aoraki iroun Taan Mwakuri are iroun te Tautia ao iroun te tia kaitiaki.

Ao te bwai ae ti raraoma iai bwa are e koaua bwa are a bon tibwa oki raoi kaain te kabanea ni *repatriation* a bon tibwa kitana raoi Biiti ao e reke raoi te kanganga arei imwina. Te titiraki ngkanne ae tei ae kangai, *E uara mania nakai ae 14 ngkai a tiku n te quarantine center i Bikenibeu e tau ke e tangira riki ae na kabwakaki?* Bwa I taku bwa ti boraoi ni iango ma ngkami kaain te Komete n te kantaninga are e na bon aki roko te aoraki i abara aio. Ao ana riai naba n nanorinano te koraki ake a mena n te *quarantine center* ti aki arania bwa are e a reke irouia te aoraki, ma e raoiroi riki te raraoma nakon tea ki raraoma.

Ngaia are I taku bwa baikara riki ao e koaua e reke au tai ni maroro ma ana mwakuri te Onaoraki ake a roko tao inanon ana tai ni maroro te Minita, ao I nako ni maroro ma ngaia bwa e uara te katauraoi, ao e *brief* nai te OIC arei ao e kangai e koaua ngkai n te tai aio ao e kakorakoraaki riki te tararua nakoia ao iai rakan tuoaia are e na kan ataaki tuoaia ma te tutuo are e na karaoaki ake mai mwaaina.

Ti karabwarabwa n anne ma tera riki ngke iai riki teutana ae kanga e nan ang *restrict* nakon te itera aio ngkai ti kakoaua bwa e nang tibwa kitanaki Biiti ao e a in naba Biiti ao e a bon matoa naba. Ao ngkai tao ti bon taetae n te Auti n Tei ao tao ti bon kamanenanti ni kangai tao n te ririki ae na roko ao are imwina ao e ti kaoti naba n arona ti taetae n arona, bwa ti bon ataia bwa e na bon aki *possible* bwa ti onimakinia kaain ara Komete, kaain ara task force ao ti onimakinia naba taan tararua.

Tao ti na okira ngkanne are te kataumwane are ngkai e koaua e nang tikiraoi bwa e kaan $2 te mirion $1.9 *something.* Ao e koaua kanga I aki naba nang nooora naba are te kataumwane ao I kona ni bubuti ngkana e kona ni karinaki te mwane ibukia te naan *front liners* ake a bon tiku inanon te *quarantine center* ikekei n tiku irarikia ikekei ni kitania aia utu. Tao e koaua a kawarira naba Taan Mwakuri tabeman ao a tuangira ae tuai man bwaka aia arauenti, tao te arauenti are a tia manga tabekia ao e tuai man bwaka naba aia arauenti anne ao tao e koaua e a tia n roko inanon bain te Tautaeka ao ti bubuti naba ngaira bwa tao ai tera naba ngke a kona naba ni kakukureiakaki te koraki aikai, kiokina bwa a bon *take* te *sacrifice.* Bwa N na tuangko Madam Speaker ngke a karaki nakoira te taokita are a nang kitani mwengaia ao a nang nako n tiku ikekei kanga imwain ao ngai inanon ongongoraau ao I tang, ao I a kubanako ngke I a manga tang ao a manga ngareakinai raou ni Komete '*Noo koa manga tang'* N na kanga n aki tang ae koa kitania am utu bwa ko *risk* am *life* ao ko aki

ataia bwa kona oki ke kona aki, ao ko bon taubai ma buum ao natim ao e tabe ni bwabwaranako te bai arei ao ko kaboo tia boo inanon te 14 te bong, ko tekeraoi bwa ko oki e aki reke ao ko a manga moan kaboo naba tia boo, e a manga 14 naba te bong. A moanna n taneiai iai am koraki n ataei ao ngkai e na kaokoro te taubai arei, ngkana arona bwa e teimatoa n aki bwaka ngai irou I namakinna ngkana arona bwa e na teimatoa n aki bwaka ao te taubai arei e na kaibwaranako, ngkanne ngkana ai te taubai arei n te kaboo arei e aki kona ni bwaranako I aki nako I a tiku irarikimi.

Ngaia are au bubuti nakoia tarira aika ti boutokaia n aia mwakuri ao ti kakoauai, bwa ti mena irarikimi n taai nako ao e a roko iroura nakai ao a nikiri naba aia beba ao a kaoti ae a rangi n nanokawaki ao e koaua I ataia e a tia n roko iroumi kaain te PSO, a tia ni kawaerakei aia beba ao I a bubuti nakoimi kan buokaia naba, e kakawaki naba e na bwakara naba tao boon aia kanre tao 20c, are kam a bon ataa nanon anne bwa are ai bon katoki bwariaria roro aikai.

Ao e koaua Madam Speaker e kakawaki ae I taetae tao a kawarai nakai ian bwara are te Tia Babaire ngai n te Komete. Ao e kakawaki naba ae N na bon kaoti bwanau bwa aei ae a tangiria a tangiria tokina a taku ko Tia Babaire ni kabane ti tuangko ao ko aki taetaekinna. Ngaia are e raoiroi riki ae tia bon katia babaire ae taokita. Ao ngke tao bon ai *fake Doctor,* ma are N na bon kaotia nakoia bon ngai naba bon Taokita. Ngkai anganaki te nakoa n Tia Babaire ao nanona ngai naba bon te Taokita.

E koaua te Tibiika ngai temanna ae korakora nanou ni boutoka te kataumwane aio ao ngkana arona bwa e na manga iai ae na karinna te Kauoman ae bon raou n Tia Tei mai Abaiang ae karineaki ao e na manga karinna riki n Aokati ao temanna ae N na manga teirake N na boutokaia I aki manga totokoia I a bon teirake naba ni kangai I boutokai ao I a toki naba n akea riki manga iangoana bwa are maeun te aomata. I aki riki ni manga kabanea au tai ni iangoia bwa e ti kakawaki maeun te aomata ae otinako ao e kukurei bwa e kaitibo ma ana utu. Bwa ngkai te namakin irouia Seaman ake a tibwa oki N na tuangko te Tibiika ngke a irabwati ma kaainnabau bon te ran ni mata ao te teei are e a bon tibwa bungiaki inanon te kitanaki arei ao ai teuana tabun ana ririki '*mum antai anne?* Ngaia e a manga aki kinna ao te ti na '*am daddy aei'.* Ao are e nang kanga ao are anne kanoan te mainako.

Te Tibiika e koaua ao tokina kam a kan kamatu ngaia kanga ti kauta teutana matami bwa I ataia bwa e kakawaki te maroro inanon te Biira ae moan te kakawaki aio. Ao I nang karabwa te kauoman bwa are e bon mwatai ao e oti are e taekinna '*e aki rootaki te mwane n Tania'* ao anne teuana ae e kukurei iai aomata, ao ngkai ngke a ongo aomata bwa are

ngkai I a bon tibwa katea baiu bwa I bon nako moa tinaniku ao a taku aomata, tia tibwa kukurei ngkai e a nako te manga kataumwane anne ao e a manga aki naba rootaki te mwane n Tania. Ao ngai I taku bwa e na aera ao are e bon matairiki Abaiang e a manga rineia naba ana Taan Mwakuri aika teniman Taokita.

Eti anne Madam Speaker, irarikin anne ao e koaua te baronga ibukin aio ti aki te bwai ae manikangare. Ao tao N na kakaewenako naba nakon te Minita n te Education e riai naba ni karaoa ana *program* ibukia ataei ake ana kona n rabakau aroia e moa man te *Kindergarten* are ana nako n teboka baia n te tabo teuana. Ao a oki ao ana aki kamwaua baia ma ana bon kakamwaua n te ang ana kataia n tau raroa aonga a rabakau. Ao ngai ngkai natiu e nang bwaati bwa are ibukina ngke tia *train* ao e a nang bwakuakua, ngkana e bekobeko ao e bekobeko nakon baina. Bwa are e kakawaki aki kabutan te aoraki anne. Ma I ataia bwa bon *possibly* iroun te Tia Tei mai Abaiang au onimaki irouia kaain te Komete ke te *task force* 100% e bon aki kona n roko te aoraki i abara. Ao I kamoamoa ao I kaitau bwa e matairiki te Atua, bwa ai maia naba ae kaoka te Beretitenti HE.Taneti Mamau bwa ngke arona bwa tao e mena tao antai ae na ataia ngke arona bwa tao a oki nakekei ao a takaka, ao ngaira ngkoe ara Taokita e *young* ao aia Taokita ngkoe are e a bon kara.

Ma e koaua eng aki kakanganne Madam Speaker bwa are akanne kanoan te waakirake ao I a karabwa riki te tia maroro are te Tia Tei mai Kuria, e rangi n tikiraoi ana maroro ao I nang kukurei ao I taku '*ai tibwa te bong aio ae kanga e nang raoiroi bwanana e namoaraoi, e angiraoi, e wiraoi, e betiraoi*' ao e bia teimatoa aekakin bwanana aikanne bwa e aonga n roko te *coverage* n te intanete n ara tabo ae bon 100%. Ngaia are e kakawaki te Biira aio ngkai ti onimakinaki bwa taan kairiri ngaira bwa ti na taetae iai ao I karabwa te Leader n te Kaitara ngke e moan maroro, are e kaotia ao aikai bwaai aika ti na karini ma nanora ae bubura ti boutokaia. Ibukina bwa aio te maeu ao ana ongo te botanaomata ao a taku a bon eti ara rinerine, bwa antai ae na ataia manga oa naba te ririki are imwina bon ngaira naba aikai tia manga bane naba n oki, ngkana ti a bon aki naba kakaitara. Ao ngkana e titibanako wiim ngkanne tao tia manga karaure.

Ma e koaua te Tibiika, au karabwarabwa ao au kaitau riki nakon te Kauoman ni Beretitenti, ae raou n Tia Tei mai Abaiang ma ana taan rabakau ana Taan Mwakuri n te Mwane, kaain te *task force* ake a tia naba ni kamatebwaia aio aia Komete rinanon ana rabwata te *Ministry* man te Onaoraki, *Ministry* riki ake a irekereke ma aio n aron te katauraoi are e na kabobongaaki aron te kataumwane aio. I karabwaia ao I kaitau ao ti bon teimatoa naba n

anga ara kakaewenako tabeua nakon te Tautaeka are bon ngaira rabwatana bwa ti na kona naba ni karaoi tibwangara n aanaki n te eti ao te koaua ao te tangira ngkai ao n aki totoki. Ko bati n rabwa Madam Speaker ao I toki ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ai bon ti uoman ao N na angan moa te Tia Tei mai Marakei Hon.Moannata Ientaake e nakoim.

Hon.Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao tao imwain ae I waaki ao ai bon au taeka riki ni kamauri ao tao ni karin ang ma kaain abau ae Marakei nakoimi ni kabane kaain te Auti n Tei ni kabane kam na bane moa ni Mauri. E koaua angiin au beba ngke I moan tautaua au *point* bwa N na taetae teniba ao ngkai ai bon ti te mwakorona. A bane n tia n nako au *point* ni kabane are I tangiria n taetae iaona bwa I taku nakon teuae au Tia Babaire ae bon kanakoa ao e rabwa te Tia Babaire bwa e a nako, ma tao N na atonga ngkanne tao aki oki naba bwa are ngai naba kaain te Komete are te Health Select Committee ao e bon tuangai ngkoa n te moantai bwa N na anga au taeka ao imwina e a manga bon anga ana taeka e a manga bon kimoai au reke, ao e rabwa bwa I aki manga kaoki reeke ake ti a tia ni kamenai bwa bon ngaia are te Tia Babaire e bon kakankan riki bwa e na taekini ana maroro ke kanoan ana mena.

Te Tia Babaire tao te bwai ae kakawaki tao e na ataia Kiribati bwa te aoraki aio aongkoa e nang kamamate ao aongkoa e tuai man roko i abara ao tao anne bon te koaua. N aron ana kakae ae uarereke n te tai ae uarereke ao ti noria e butikao n te aonnaba te tai ae bon nang kamimi ao e roko naba n taabo aika a bon nang mwaakaroiroi n aron America ma Russia ma Buritan ao a mwaakaroiroi naba aia tabo, tia tekeraoira ngaira kaain Kiribati ae akea iroura taian bwai ni buaka aika a mwaaka ma e a reke iroura te tokanikai bwa ti tuai man reke iroura te Covid-19.

Ti aki ti ngaia te Tia Babaire ma te bwai ae I noria naba ngkai I kakaea naba bwa iraua aba n te aonnaba ae tuai reke irouia te aoraki aei, ao I noria bwa ngaia e a tia n reke te aoraki aio ngkana te koaua bwa eti reitaki are ti roko iai ao e a tia n reke irouai tebubua waningaun ma nimaua (185) aba aika a tia n reke irouia te Covid-19. Man te mwaiti ae tebubua wanibwi ma nimaua aia ao ti itiua ma ibukin aban te UN are 193 ti 7 aba aika a tuai n reke irouia, ao tao N na bon taekinna bwa kam aonga n ataia bwa ia aba aikai inanon mwiin ara *research* i 7 aba aikai ao aba aikai bon North Korea, Turkmenistan, Kiribati, Tonga, Palau, Tuvalu ao Nauru itiua n aron ae I ataia. Ao n aron ae nako n te intanete n te tai aio.

Ngkana te koaua bwa 7 aba aikai ao teuana mai ibuakona Kiribati ao tin

ang karabwarabwa ao ti nang kakaitau riki nakoia naake a tia ni mwiokoaki bwa ana tara te aba aio ae abara ae kakateke aei n totokoa rokon te aoraki. Ai kangangara ae ngaira itiman mai ibuakon aba aika 193 ae a kinaaki iroun te UN ao bon ti itiua ae tuai man reke irouia te aoraki aei. Ao tao ngaia anne are e bon koaua are ti na bon riai ni kukurei bwa aba aika akea irouia te aoraki aio bon akea te aomata ae ko noria ae tauaki nakon ana bobotaki, ao ngaira ake tao itiua n aba aikai bon akea taian tua aika tao ti a tia ni kamena bwa tao bwain bwairira, ti tuai man tuangaki bwa ti na bane n teboki baira bwa e a roko, ao ngkana tao e roko ao e nang roko ngkanne te aekaki anne. Ao ai moarara riki ngkana ai manga te ribwanono ara koraki ao tera ngkanne ae ti na karaoia.

Ngaia I a reita te karabwarabwa te kakaitau ao ti karabwa riki tea ra Komete ake a tia ni botumwaaka ao ngaira naba kaain te Health Select Committee are ti a tia kanga ni kakoaua bwa e na roko te aoraki aio n ara tabo aei ao tao ngkana e kona n uringaki inanon te Auti n Tei aika nako ao ngai temanna are I tabeka au kaoti bwa e na tauaki te tabo ae Kanton bwa aia tabo te koraki aikai, anne naba bon au iango ni iangoa raroaia riki te koraki aikai bwa akea te aoraki aio iaon Kiribati ao ngkana arona bwa e roko ikekei ao arei tao e na reke mai ikekei ao e na bon aki kona n roko riki n te aba teuana.

Ma e raoiroi bwa e a noraki imwin aio ao ngaia e bon kona naba n tau ate *task force* aio ngke ti nako n tuoa ana tabo bwa e bon kona n *safe* naba Kiribati iai. Ao I kakoaua bwa I aki kona ni kamwinibaea te Komete aio ma au kantaninga bwa kai ti 7 aba aikai aika a tuai n reke iai ao e na keiaki n taua nnena. Ao man taeuaka aikai te Tia Babaire ao ngkami ni kabane Taan Tei ake kam karineaki ao I anga au boutoka ae moan te abwabwaki nakon te Biira ao tao te kaoti aio ao e bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kabanea nakon te Tia Tei mai Nonouti ao I a kaokia naba nakoim te Kauoman ni Beretitenti. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire I karautaeka ngkai I a manga tangira au tai n taetae I bon ataia bwa I a manga kabwabwaka te tai, ma e ngae n anne ao I taku bwa iai bwaai aika ti taku ngaira bwa a riai n taekinaki te Tia Babaire. Ao imwain ae I waakinako te Tia Babaire ao kanga ko *rule* te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina ao ngai *I was outside* ma ti kan *refer* nakon te *rules* riki te Tia Babaire ae 60(3). Bwa are te *rule* anne te Tia Babaire ao te *interpretation* n taai nako ko aki *restricted you can talk about anything* e kaokoro ma te *rule* are kam taekinna. Ao ngkanne *rule naba are 62(2)* reitan arei te Tia Babaire bon kaokiko naba nakon aron kauntaekaan te *budget,* anne irou otau te Tia Babaire *you can talk*

about anything about the Government. Ngkana arona bwa e bure otau anne te Tia Babaire ao kaetai iai. ma anne ngkanne ae I kan moana iai au raa bwa *when we talk about the budget* te Tia Babaire *we can talk about any Government activities, policy* ao tera riki *including* te Tia Babaire anne ae I kan moana iai au maroro. Tao kona anganai am mena ngkai bwa are au karaki ake tabeua tao e aki nang *link* nakon aio ma e nang kaea raoi nanon te *rules* ae ti kona n *talk about anything through the Government.* Anne otau te Tia Babaire.

Tibiika: Ao N na anganiko te Tia Tei ao ko rabwa ngkai ko kotei te naan *rules* akanne ao ni bon au *interpretation* iaon te *rule* are n aron are I taekinna te *appropriation bill* ao te *supplementary appropriation bill* are e a bon nang teretere aron taekana n *rule 62* ma tao I kuri n anga buaka ngke e *Point of Order* te Tia Babaire n te Kaitara ao I kataia n ongora ana maroro te Minita n te MELAD ao I taku bwa e bon *touch* naba *part of* te *principle* bwa e taekina taekan te naan raa kanga e rekereke ma i Tiaina are kanga bon ana raa, ma ngke I anga au *ruling* nakoina ao I bon ti tuanga bwa e na kona n taekina arei ma e na manga okira naba kanoan te *budget.* Ma ngke I a manga katoka ana *Point of Order* ke ana maroro te Tia Tei mai Kuria ao I anganna au maroro ae tao e nang abwabwaki ana maroro iaon taekaia kaain te Air Kiribati ao I a manga kataia naba ni kaokia nakon te kantaninga ke ana *principle* te *Supplementary Appropriation Bill.*

Ma n aron ae bon otau ao *Appropriation Bill and Supplementary* e bon *open you can touch everything* bwa are e *involve* ma ana mwane te botanaomata ana katautau, baikara bwaai aika a nang kakawaki ake a bon *related* nakon te kataumwane anne. Ngaia are kanakoa am maroro te Tia Tei ao I a noria.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa ao I taku bwa e kan eti otam ma otara te Tia Babaire. Te Tia Babaire e a reke otara ae raoiroi iaon te Biira aio. E rangi ni mwaiti ae Tautaeka Minita ake a kataia ni kabwarabwara ao te kateniua te Tia Babaire e a reke otara bwa ni kaineti ma kakaean kaokaia ara aomata ake a *stranded* ikekei ao kakaean angan buokaia n te itera anne.

E a reke naba otara te Tia Babaire n aron ana mwakuri te *task force* ao e nang ewaa kamoamoakin te *task force* te Tia Babaire ao ti karabwaia te Tia Babaire, ao ni ikotaki te Tia Babaire bwa ti tuangaki bwa ti karabwaia naba te koraki ake a buokira Australia, ao e taekinaki Tiaina, ao ia riki. Ngke e taekinaki te Tia Babaire ao ware ao I bon tounako te Tia Babaire bwa raoraora ao te aba ae karika te bwai aio e ti anga $100 tabun te ngaa. Ti aki au ware anne ae I karioa ana ware te *Minister of Finance,* New Zealand, Australia e ware mirion te Tia Babaire buokara. Teuare e karika te bwai aio te Tia

Babaire, eng te Tia Babaire I kabwara au bure ngkai I taekina anne ma aio te tai aio ngaira iroura bwa I taku bwa e riai ni kaota nanona n reitaki ao ni kukurei ma kaain Kiribati, n te taeka naba te Tia Babaire are ti tuangaki bwa e a bubura angan bain ni kainnanora ao rara riki e na buokira.

Te Tia Babaire tao eti ewaa te bwai ae na taekinaki ma ngai temanna te Tia Babaire ae I taku bwa aio te tai teuana ae riai ni kaota ana iango ni ibuobuoki n te itera aio. Te Tia Babaire e reke te *virus* i *Wuhuan* mai Tiaina n Ritembwa 2019. N te 13 n Tianuare te Tia Babaire ao te WHO e *declare* te *pandemic* iaon te tabo aei. E taekinaki te Tia Babaire bwa e kamoamoaaki te waaki bwa e tuai man roko, te Tia Babaire e bon tuai man roko bwa ngke e reke te bwai arei i Tiaina ao wanikiba ni katoa bong irabwii a kibanako, ai tibwa iraua riki te wiiki imwina ao e nang tibwa taekinna imwin rekena a kaman kiba ara wanikiba. Ma bon akea te wanikiba ae roroko ikai, iai ae nako Buritan, e roko i America e roko ia. Ngaia are aongkoa e taekinaki bwa e riki anne ma tao e koaua bwa ti riai n aki mwaninga bwa te bwai ae te *fact* bwa e bon riki arei bwa te aonnaba arei e *open* a bane ni kiba te wanikiba ao te bwai ae riki bwa e bon rimwi Tiaina ni kaotia bwa iai te bwai ae riki i abana. Ngke e kaotia nakon te botanaomata n te aonnaba aio e a *late* a kaman kibanako wanikiba n te aonnaba aio, ngaia are aba ake e katoa aoa te wanikiba n roko iai e a tia n roko irouia.

Ngaia are I kan taekinna te Tia Babaire bwa ti raawa ni mwaninga te aekaki n rongorongo ae aekana anne, bwa e bon riki naba te Tia Babaire man ana mwakuri Tiaina. E karikia ao e waeremwe n tuanga te aonnaba bwa iai te bwai ae riki. Ao anne te bukibuki ae teimatoa ni karokoa te bong aei te Tia Babaire. Ao ngkana e roko ikai te Tia Babaire ao ngai temanna bwa aio ana tai ni kaota ana nanoanga te Tia Babaire ni buokira man te bwai ae ti kaitara ma ngaia ngkai te Covid-19.

Te Tia Babaire ewaa te titiraki ake a tia ni kataaki ni kaekaaki ao te Tia Babaire e taekinaki ae ti nang kukurei bwa kanoan te bwai ae tia ni karaoaki te Tia Babaire. Ao te titiraki teuana ae I taku bwa e tuai n nang bati n titiraki iai te Tia Babaire iraua te taara. Ao ngkana e a roko tao e taningaaki te Tia Babaire bwa are ewaa te kiritian ikai te Tia Babaire ae taekinaki bwa e bon aki kona n roko, ao ti aki temanna ngai ae I kona n taekinna bwa e na aki kona n roko ao I karautaeka iai. Ma ngkana e a roko tao tia tauraoi.

Ngai I kan katuruturua riki ana maroro te Taokita mai Abaiang *medical doctor* ni kataia n taekina nano uouana ao tabeaiangana bwa ngkana e a roko ao tia kona n *cope* ma te *situation* anne. Ao e taekina aio te Tia Babaire bwa ti ongora ao ti ataia bwa aba n aekakin Brazil

aongkoa e a *collapse* ana *health system* bwa e aki kona ni *cope,* Brazil bon te aba ae moan te bubura ae karaoa ara *Embraer.* Ao n te rongorongo e aki kona ni *cope* ma te aoraki aio.

Inria e rangi ni korakora ngkai n te aro tao irabubua te ngaa ngkana arona bwa eti te rongorongo ae ti warekia. Aba aika a korakora Italy e a taekinaki bwa e a kanganga aron kanga tobwaia ana aomata bwa e nang mwaiti, te titiraki te Tia Babaire ti kona ni *cope?* Eng, tao ti bon te Tia Babaire bwa tao ewaa te kiritian ikai ti na aki raraoma ao tao iai naba aika a raraoma ni bon aekakiu, bwa are ngkana e roko ao tia titirakina naba te Tautaeka.

Te Tia Babaire I kan reita ana karaki te Tia Tei mai Abaiang are e taekinaki ikai ae boutoka. Ao I taku bwa e nako te karaki arei te Tia Babaire man namakinan kakawakin ao kakamakun te bwai ae te Covid-19. Ngaia are otau ngkai e karaki e aki ngkoa ao e *cheaper* riki te Tia Babaire bwa ti na kabanemwane iaon te bwai aio ni kakaea angana. Te Tia Babaire iraua te bong nako ao I tabeka au titiraki ibukin te *vaccine* e rawata otara ao ara wareware iaon aio e rawata ota ao iai taian *vaccine* aika a raraoi bwa a taekinaki bwa ngkana arona bwa e bure otara aio tia karautaeka iai ma aio ngkai ae taekinaki. Ao iai naba *vaccine* te Tia Babaire ae a tuai ni butimwaeaki n te WHO. Man te karaki are ana karaki te Minita bwa inanon aio ao e na kaetai ngkana arona bwa e bure otau iaon au ururing bwa aongkoa iai a kantaninga itiakin taekan ana *vaccine* Tiaina *Sinovac* bwa e na kona roko. Te titiraki ae I taekin nakoia ake I kinaia I kangai '*te waaki ngkana arona bwa e nang waakinaki te iti iaon Kiribati do we have an option'* ke tia bon ana are ti anganaki ao ti imanonoaki nako iai *do we have an option.*

Te Tia Babaire n taabo tabeua akea aia *option* ko imanonoaki aio ngkoe itim, ao ti ongo naba n te rongorongo te Tia Babaire ko aki kona n roko i Tiaina ngkana ko aki itinaki n aia iti kaain Tiaina.

Te Tia Babaire are e riki bwaai aikai tao e kona n riki arei n te waaki arei, bwa are ti bon ataia te *communist inverted comma* e rawata nanona ao e rawata te bwai ae ti aki *agree* ma ngaia. Ngaia are e aki ngkoa te Tia Babaire ao e na *consider* te Tautaeka bwa e na angania kaain Kiribati te *option* bwa te iti tera ae ana itinaki iai ke ana aki. Te Tia Babaire ngke ti taetae iaon aio ao e oti te rongorongo bwa ti 20% aomata ae e na kona n roko itiia ao are nikirana e na roko ni ngai? Te Tia Babaire ngkam ngkana arona bwa e a tia ni kaekaaki ma I tuai n ongo kaekakina te Tia Babaire, ao are e na abwabwaki te tai ae na aki roko iai ao I taku bwa ti riai ni raraoma ao ti riai n tabeaianga. Bwa e taku te karaki ngkai ae taekinaki n taai nako, bwa ti aki kona ni mauri man te aoraki aio ngkana a ti iraua aba aika a itinaki. A riai ni kabane

kaain te aonnaba aio ni itinaki ao tia kona ngkanne ma ngaia bwa ti na Mauri.

Te Tia Babaire teuana bukin teirakeu bwa n nang tibwa ongo te karaki ae ti na bobaraaki nakon Tiaina. Te Tia Babaire ti taku bwa ti a nang kan toroaki n te aekaki ni karaki aei. Eng ti karabwarabwa ma ngkana ko a roko n te aekaki ni *mentality* anne te Tia Babaire ao I taku bwa iai te bwai ae bure. Ao anne naba bukin au titiraki te Tia Babaire te naan tau bwii, bwa e a kanga naba n ti ana *supporters* te Tautaeka ae ana waakinaki moa aia taura. Ngkana aki karaoaki bwaai n aron angaia te Tia Babaire, bwa are ngkana iai ana waaki te aba teuana ae kan buokira iai ao ke e katanoata nakoia kaain Kiribati bwa ana ongo, ao ngkai boona ae ti tuangaki e aki kona n reke iroum ni uaa ko bubuti, ke e aki tao nanona e aera kona n reke iroum ni karokoa ko bobaraaki. Te Tia Babaire kanga tia kaawa iai ngkana ai ngaia aio angan riki te buoka are ti nako ni bobaraaki imatan te *Ambassador* ke tao antai riki.

Anne te karaki ae kateirakeai te Tia Babaire bwa I taku bwa ngai irou ti aki riai n roko n anne. Eng ti karabwarabwa ma bon oin aomata naba ngaira, ma ngkana koa roko n te *stage* anne te Tia Babaire ao I aki ataia bwa te aekakira. Te Tia Babaire teuana riki ae I kan taekinna bwa tera ae e a ununeakinna ngkai aomata n te waaki n taai aikai, tera ko nako ikanne ao tera ae a uneakinna? Te *Backpay.* E a kanga te bwai aio ni ngai e na bane ni ngai ao tera riki. E a tia ni kataia ni kabwarabwara te Tautaeka ao e rawata te aomata ae e a tia n ongora ao I taku bwa I aki raraoma iai te Tia Babaire bwa aki kakoaua.

N 2020 te Tia Babaire n te ririki ae na roko ao e kataumwanea te Tautaeka ae $20 te mirion, te titiraki ae ti tangira boona ngkai, e a tia naba ane $20 te mirion ke tuai. E bane ni bwaka te mwane arei n te tai arei ke tuai kea ki? Bwa mwaitin te aomata ae inanon ara Numera 33 te ngaa te aomata n te mwaiti ni mwane ae $20 te mirion. N te ririki aio te Tia Babaire ao aongkoa $27 te mirion kanga ann te mwaiti n aomata ae 45 te ngaa te aomata, ti aki ataia raoi bwa iraua ana nambwa te Minita te mwaiti akea irouna te ware anne. Ma e taku te kanamakin te Tia Babaire bwa e a raka n te aro bwa e aki tau mwaitin te kataumwane. Ti ataia te Tautaeka bwa are e rawata te kiritian ibuakomi bwa ana kaota te koaua bwa are otau te Tia Babaire te karaki are e taetaekinaki e na barongaaki raoi ao e na aera riki, tao e koaua barongaia. Ma taekan te bwai anne te Tia Babaire ao I taku bwa e aki ngkoa e riai naba n rin n te kataumwane, ma are akea mwakara ni uotia bwa are ti maeka te Minita. Ma are anne e na teimatoa n taekinaki bwa kaim te Tautaeka, ao bon aia riai.

Te Tia Babaire iai teuana te taeka are e aki toki n taetaekinaki ikai '*a*

manga kabuakaka naba' an tuangira taan *seaman* bwa ana aki beroro, kanga te aekaki n taeka anne. Te Tia Babaire bon te riai ao bon te eti te Tia Babaire bwa kaain Kiribati a riai ni uneakina are e aki kukurei iai, inaomatara anne. Ao a rawa n taekinna bwa te kabuakaka ao taekinna bwa te kabuakaka, ma are e aki riai n anaaki inaomatara ni beroroakina te bwai ao te waaki ae ti aki *agree* ma ngaia, e aki bure anne. Ao a tuangira bwa a nang akea ao e raoiroi ara Tautaeka aio, ao ngai temanna I aki kona ni bon *agree* ma anne, ao kaain Kiribati aki riai ni kona n *agree* ma anne. Tai kaini wiia kaain Kiribati ngkana a kan taekina te bwai ae aki kukurei iai, anne raoi ann waakin te Tautaeka ni inaomata, ti aki n aekan ae waakinna Tiaina.

Ngkana e aki *agree* ma aomata ao a mwemwe taekaia, aei ti aki karaka bwa bon te bwai ae riki ao ti warekia ao ti aera riki. Te Tia Babaire eng e a tia n taekinaki ara *attitude* nakon te kaoti aio, ao ti taku bwa aio teuana te waaki ae e riai ni kaotaki nanora iai bwa ti boutokaia ian ara namakin te Tia Babaire aio ngkai te tai ae riai imwin aia beroro ao tao e bon matoa, tao bon aki noran te riai. Ma ti butimwaean aio te Tia Babaire e na aki kamatakiira man bwaai riki ao ni ikotaki ma ana kataumwane te Tautaeka imwain ae na oti aio bwa aio kamaeun te Tautaeka ni inaomata te Tia Babaire. Ko karaoa te bwai ae ko inaomata ni beroroakina te bwai are ko taku bwa e riai n taekinaki, ao I taekina anne bwa ti na bon teimatoa ni karaoa anne ni karokoa te tai are a taku kaain ara abamwakoro bwa ti nang kerikaaki ao anne ti na teimatoa ni karaoi au kantaninga bwa te waaki anne ana un iai te koraki te Tia Babaire.

Ma I bon namakinna naba te Tia Babaire bwa e aki ngkoa ao ngai I akia o ngai I mimi n te karaki te Minita man te Aono n Raina te Tia Babaire, ao I kan titiraki bwa e ota teuare e taekinna kea ki. Ao e taku ana karaki ti butia te Tautaeka bwa ti aki ataia bwa tera, antai ae butia kai e bon riai ni butia, bon ngkoe ae koa manga bon butiko, ao bon kaain te Tautaeka ngkoe kaain naba te babaire ao koa manga taekinna bwa kona manga butia ao ko tia ao kona manga taona tabon inaaina. Te Tia Babaire I aki ota n te aekaki ni karaki anne I aki ota iai.

Te Tia Babaire akanne au karaki ae I kan taekinna ao I karautaeka bwa I ataia bwa e abwabwaki te tai ai te aoa 8 ngkai ai te aoa iraua te Tia Babaire, ma I taku bwa n tabetai ao a riai a *miss* bwaai akanne e ngae ngkana e bwakanako te tai ao anne ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao,

Hon.Booti Nauan: *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia iai am *Point of Order* te Minita e nakoim.

Hon.Booti Nauan: E rangi n rarabwa te Tia Babaire tao e *misquoted* au maroro are I taekinna are kanga te nano ni kiritian ngaira ma tarira ao mwanera aikai bwa are kiritian ngaira. Ma n ana maroro te tia maroro are mai mwaina e a katuka kiritian bwa ai ti ngaira. Ao are ti tataro ni katoa ingabong are Tamara are I karawa ao are tao ngaia a raw ani kiritian ngaia e tau tia bon kiritian ngaira ao tao antai ae e na *follow us* kee, ao anne ao I kan kaetia bwa I kairai ma ngaia tarira aikai inanon te nano ni kiritian e rarabwa te Tia Babaire.

Hon.Mikarite Temari: *Point of Order*

Tibiika: Ao tera am *Point of Order* te Minita e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ko aitau Madam Speaker bwa ni banen ana maroro te Tia Tei ae karineaki bwa e a manga taku bwa e nang mimi n ana maroro te Minita n te Aono n Raina e taona tabon inaain te Tautaeka. Bwa are N na kaetia bwa are uoua bwarau bwa te Minita ao ana Tia Tei ngai te Aono n Raina. Ngaia are I kabonganai uoua bwarau, I a manga katuka te Minita ao I a manga kumea ngkanne are te Tia Tei ko rabwa.

Tibiika: E a mataata koa kabongana ngkanne bwaran n Tia Tei man te aono arei. N na angan Hon.Moannata Ientaake te Tia Tei ae ko karineaki e nakoim.

Hon.Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao I bon ti kan baboraaki n te bwai ae te baraaki imataia i Tiaina bwa ti aki te katei ae buakaka, ngkai anne ngkana ko roko i Tiaina bwa are I a tia n roko i Tiaina a bobaraaki imatan, ngaia are ngkana ko roko n aia tabo are a mena iai abaia aia tabo, bobaraaki nakoia n aron aia katei, ao I taku bwa e aki bure bwa kona bobaraaki imataia ke kona butia. Ao tai kamena bwa aongkoa ko tuangaki bwa kona kakea abam, ti aki bwa ko roko n aban Tiaina a bobaraaki n taai nako a *bow* nakoim ngkana ko roko ngaia are ngkoe *bow* nakoia ti anne ae N na kaetia ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia ko rabwa ao e nakoim te Minita tera am *Point of Order.*

Hon.Tekeeua Tarati: E koaua kanga *I pick up* n ana maroro te Tia Tei bwa e taekinna bwa e kaungaia aomata bwa ana *express* nanoia. Ngaira are ti nang katuruturua ikai ao are ti kaotia are kanga tia tinaraeaki, nanona e kaunga naba anne te Tia Tei bwa ti na tinaraeaki ana kabonganaaki naba taeka aika P word eti n ana katei anne te Tia Tei mai Kuria e raoiroi naba n aki boraoi ni iango ma te aekaki anne. Ma e rabwa ngkana nanona anne bwa e na kaunga te aekaki kanga te *express* ngkana kona tinaraa ke kona aera riki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia ao e a bane aia *Point of Order* ngaia terana te Tia Tei iai te

bwai ae ko *misquote* iai n aia *point of order te Tia Bababire.*

Hon.Ieremia Tabai: Iai bwa N na kaeti otaia te koraki akekei N na kaeti otaia te Tia Babaire.

Tibiika: Ma I kangai iai kanga am taeka ke iai te bwai ae a taekinna ibukim ae kanga ko aki ke kanga ekanako am inaomatan eng kanga am karaki I kan ataia.

Hon.Ieremia Tabai: Bwa are ngkana aki ota n ae I nanonna ao

Tibiika: Bwa are ti aki te kaotaota bwa are kanga iai te taeka ae ko riai ae a taekinna ae e aki raoiroi.

Hon.Ieremia Tabai: A taku bwa ti na bobaraaki imatan Tiaina.

Tibiika: I taku bwa tia kanakoa nakon are imwina, I a kanakoa nakon te Tia Tei te Minita ai bon kabaneana bwa I mwaninga e a nang kaawa te Minita anne bwa arana ae mena i eta ao I a mwaninga taekana, ao I a kaokia nakoim te Minita ao tao e bon bae ni uarereke am mena bwa ai bon ti uoua ara bwai akana imwina ao I a kaokia naba nakon te Minita n te mwane e nakoim te Minita n te Education.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire bwa kanga e a bon tia n rau nanou ma e koaua tao ti teutana ae I taku bwa e nang kakawaki bwa ana *mention* te Tia Babaire. Ao n te manga kataumwane aei te Tia Babaire ao e teretere bwa tera te iti ibukin te bwai ae riki n te aonnaba ae tia n riki ae te *pandemic* ae ngaia ae a rotaki iai ara botanaomata ara *nationals* akana itinaniku ao te manga kataumwane e bon teretere bwa bon ti bukina aio.

Te Tia Babaire n ara kataumwane are e wene ngkai ke e kawenea te Minita n te mwane n te tai ae nako n te Auti n Tei are e nako ibukin te ririki aei te *financial year* aio ao e a tia ni kaotaki iai ara *revenue* kanga bon iai te naan bon te kataratara iaon aei te Minita, ma ti anne ae I kan kamena bwa iai ara *revenue* are e a tia ni kaotaki are e kataaki ni kabarantaki ma te kabanemwane n te tai aei ao e kona n ae tei iai bwa mai mwiin te manga kataumwane aei ao e na iai tao te *short call* teutana n aron are $1.9 iraua te Tia Babaire.

Ma I kan katerea te Tia Babaire bwa iai naba are e taekinaki are te *support* nakoia bitineti te Tia Babaire. Ao I taku bwa teuana kanoan te kataumwane aei ae ti bon kakoaua te naan *benefit* ake ti kabwakai nakon te botanaomata te Tia Babaire. I taku bwa ti kakoaua bwa $54 te mirion bwa iai ae ti kabwaka nakon are te *unemployment* iai nakoia kara ao iai nakon te *lease* bwaai aika raka kee ao I kan mena aio bwa e ngae ngke aongkoa tao e a taraaki irouia bitineti ake iaon te kataumwane ma anne ti bon ataia bwa e *increase te buying power,* anne irou are ana bon bane n *end up* irouia taan bitineti ao ti bon kakoaua bwa ko bon kona ni

bitineti ngkai n taai aikai. Ao anne teuana te bwai ae ti taku bwa e riai n taraaki bwa kanoan te kataumwane are e kataumwaneaki n te tai aei ae angina e nakon te botanaomata e *increase* aia *buying power* aomata ao e na kona ni kabuta aron te *economy* aei te Tia Babaire ao anne te bwai ae I nang kan *mention* bwa I taku bwa e na bon katereaki bwa e ngae ngke te motinnano aei e taraaki bwa aongkoa e nang raa ma e nang rawata ana *contribution* nakon te bwai ae ti kona n ataia bwa e a nang rikirake aron birin te mwane iaon abara ae Kiribati ao e rikirake naba aroia ara botanaomata te Tia Babaire.

Eng te Tia Babaire e na teretere naba bwa e na iai naba te naan raraoma n te naan kataumwane ke n te kataumwane aei ao rakana, ma ti na ataia naba bwa iai naba te naan *savings* aika ana kona n reke man te *budget* aei. Te *external travel* ae $2.9 mirion are e rin naba n te kataumwane aei anne ti na taraia e titebo ma e taraa n aki raa kee.

Ngaia are I taku bwa aikai bwaai aika I kan katerei ao iai riki akana inanona kee. Ngaia are anne bon ti te naan *point* ae I nang kaoti are I kan katerea bwa e na buoka aron otaia aomata ao te *position* are e mena inanon te Minita n are e kabwarabwara te Minita e taraa n ae bon iroura e rangi n tamaroa ao kanga e akin ang kabuanibwai te kanganga iai.

Ara *revenue* ae ti kataumwanea n te tai aei n aron ae taekinaki naba n ana kataumwane kaain te ririki ae nako ti anga te ware ae *conservative* ae e aki naba nang kabirirake ke e nang raa. Ngaia are ti taku bwa te manga kataumwane aei n aron ae ti riai ni karaoia I taku bwa e bon taraa n raoiroi aron mwanenakina te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e taekinaki bwa ti aki mwaneni bwaai tabeua n te naan kataumwane tao n raa kainnano riki tabeua inanon ae e aki oti n te manga kataumwane aei. Ma e bia teretere bwa e a tibwa bwaati ara kataumwane n tokin te ririki ae na roko bwa ai tibwa te moan tetere aei, a makuakua kanoan te naan *vote* ngaia are a bon aki kaoti ikai bwa bon aio moa ae bon te raka ae riai ni manga kataumwaneaki.

Ngaia are I kan katerea anne ni buoka aron te kamatata ni buoka aron te kamatata iaon te manga kataumwane aei bwa e bon riai ao e bon riai ni karaoaki. Ao te Tia Babaire tao ti teutana ae I kan *add* bwa ngai te Tia Babaire I mena n te Tautaeka ma e tuai n reke ana *street light* abau ae Butaritari, bwa I bon tuai n roko iroun Tiaina bwa are I baon tuai karaoia. Ao are I kan katerea bwa tokina I a bukinaki bwa tao e aera ma ti kan katerea anne ti taku bwa e na aki taraaki bwa tera ma e bon nakon te Tia Tei temanna ma temanna. Te bwai naba ae I bon kan katerea bwa bon ngaira naba n taai aika nako ngke ti mena naba n

te itera naba anne e nang kanganga reken ara *small grant* mai iroun Taiwan, ti aki naba roko i Taiwan tao n tain te kakamwananga nako Taiwan are a kamwanangaaki te naan Party ao ngaira ara Party are ikanne ti aki kakanakoaki n te tai arei. Ao e nang teretere bwaai aika ti noori n taai aika nako ao e na aki kangai bwa tao tera kee, ma I taku bwa ti na tarai bwaai aika a tia n riki ao ti aki nanona bwa ti kabooa te buakaka n te buakaka. Ngkai n aron ae n te tai ae nako aei I taku bwa kam noria bwa kam bon bane n ono n te *small grant,* ao ngaira n te tai ae nako ti aki ono.

Ngaia are I taku bwa e na aki bwa tai tang bwa e nang matata ae karaoaki bwa ngkana bon iai nanom n am tabo ao kakaenako bwa are te bwai are anga Tiaina ngkai ti aki te bwai are e kataurаoia ma bon itinanikun are ana *grant* nakon Kiribati ao bon iai ana mena anne are kanga e mena ian ana *jurisdiction* te *Ambassador.* Ngaia are ti taku bwa e nang bure ae na taraaki bwa aongkoa e na iai tera, bwa I taku bwa bon bwaai aika ti aki iruwa iai ao ti bon bane n ataia bwa bon te taneiai inanon te Auti aei. Te Tia Babaire I a toki ikai ao e nang rabwa ngkai ko anganai au tai ao ko nang rabwa.

Tibiika: Ao I a kaokia nakon te Minita n te mwane bwa ko a karaoa am *sum up* iaon am kataumwane e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao e koaua e bon boo atin te maroro iaon te Biira aio ao tao N na moanna moa au *sum up* ma te taeka ni karabwarabwa nakon Party aika ae katairaira ao ae i Nuka ni ikotaki ma Boutokan te Koaua n aron te boutoka ae a tia n anga nakon te Biira aio. A tia n taekina tamaroana, bonganana ibukin Kiribati ao te botanaomata. Ao N na kataia ngkanne n raa bwa n au *sum up* aio N na ti kataia N na keiaki ni kataia bwa N na aki kona ni kaekai ni kabane ma N na ti kataia tao ni kaekai ake I kona ni kaekai ao I taku bwa ana riai ni kaekaaki. Ao I taku bwa bon angina a bon tia ni kaekaaki n taian maroro irouia raou ni Minita tabeman ao e moamoa riki mai irouia kaain te *task force* ma I taku bwa taian titiraki n aekakin ae kanga ni kaweneaki aia mwane taian *donors* akekei are iraua te $12 te mirion, I taku bwa e a tia ni kabwarabwaraaki e kangara ni bane tao iai tao tera riki ke taian raa riki, tibwatibwaan aia arauenti naake a *stranded.*

Ao e koaua ao I karautaeka riki n aron te tibwa are $30 te taara arei ao e raoiroi bwa e a matata ao bon ngaia ngkanne anne aron kabonganaan are ti te *accommodation* ao te *meal allowance* are $30.00 *per head* n teuana te bong. Ngkanne tao N na ti kaekai taian nano uoua ke tao taian kamatata tabeua, ao N na moanna mai iroun te Leader n te Kaitara, are teuana e bon taekinna kanga e bon rangi n raoraoma ke kanga e mimi ngkai e a karinaki naba te manga kataumwane aei, e aera ti aki kaman noria. Ao tao e moamoa riki ngkai

tao e koaua tarakiu irouia tao a taku ngkai bwa ai ngai ngkai ai te bwakuaku n te mwane.

I taku bwa bon matata te Leader n te Kaitara ao are e a tia n taekinna naba te Minita n te Commerce, I taku bwa e reke am taokita ke ko *professor* ko bon aki kona n noori bwaai n te maeu aei. I taku bwa e bon kanganga ae kona bane n noori ao ko nang karaoa am kataunaari ao ana bane ni koro bukia. Bwa are iai bwaai ake aranaki n taetae ni imatang ae te *exodus event* ke *exodus factors* ke e riaon *your control* kee. Ae ko aki kona n atai ao e aki reke n am kataratara n te tai arei ao a kona n riki ao ngaia ngkanne are e na kona ni kabure am raa am kataratara. Ma e koaua bwa tao ti na aki kamatata anne ma I taku bwa tao e bon matata iai te Leader n te Kaitara.

E taekina naba ngkanne aron are I aki mwanewea te $40 ni mirion ibuakon au kataumwane ngke I kataia ni manga kataingana aron te kataumwane ibukin te ririki aio, ao N na riai n taekinna bwa are I aki taekaina te $40 ni mirion are ti anaia man te RERF ao ngaia are kanga e a baranti ngkoa ara kataumwane ibukin 2021. I taku bwa I a tia ni kabwarabwara n au *budget speech* ae I kaota bukina ao bwaai akekei e na bon riai n raa n taraaki.

Ngkana arona bwa ko nang aki kabonganai am mwane aki reke n te tai arei I taku bwa kanga e aki raa tao e a reke iroum are ko aki kona raoi n *deploy* am *resources in an optimal manner.* Ma N na ti taetae ni kauringa te Tia Tei ae rine bwa ko noora are te *account system* ae ti mwakuri iaona te *Government n te Accounting system* are kanga e ataia am unimwane bwa are bon ngaia naba te *qualified accountant.* Ti aki mwakuri iaon te bwai are e aranaki bwa are te *approval basis of account* ti mwakuri iaon te *cash basis.* Ngke arona bwa ti bon taekina bwa tao te bwai teuana ae ko aki noria te Tia Tei ae ko karineaki bwa ngkana ko taraa te kataumwane ibukin te ika n te ririki ae nako, ti kataumwanea $160 te birion. Ao iraua te *actual* ae reke n tokin 2020 $200 tabun te birion. Iai te kaokoro ae ti *underestimate* te *revenue* iaon te *fisheries by $41 million.* Ao anne ngkanne are ngkana ko bon noora te *actual revenue* ti kataumwanea te ika mwanen te ika n te ririki ae nako $160 ao bon te *actual* raoi ngke e a karaoaki imwin ara mena ngke e a karaoaki taian *figures* ao tao I taku bwa anne te *record* ae I bon taekinna naba n au *budget speech.* Te *record* are e a urua te *record* ngkoa are e tei n taai aika nako are I taku bwa n tain te Tautaeka are mai mwaira te *record* ae *highest in 2015* ae $2 te ngaa tabun ao ngkai e a uruaki te *record* anne n te ririki ae nako.

Ngaia are I taku bwa bwaai akanne kona akin ang *read too much into the deficit* bwa te bwai ae kona mena bwa taraia, kona bon ti kangai bwa are I kataia ni kabwarabwara, ngke tao arona bwa ti bon mwakuri iaon ae ti kona naba ni manga ikoti naba taian

karekemwane akeke ti *underestimate* akekei ao tao e na bon mena, ma are ti aki kona ni kaotia ian te *accounting system* ae ti mwakuri iaona. Ngaia are *you don't have to read too much* bwa bon ti te bwai ae kona bon *concern* bwa ko tara te *deficit* bwa e a bon nang *unsustainable* bon iai te *deficit* ae e a bon riao. Ngkanne tao ko nang *start regard* ke tao ko nang *raise* tao taian *concerns.* Ma are ti te *point* ae I kataia n taekinna ao ti aki kataia ni kaboo rabakau iai. Bwa n taai nako e reke iroura te *mentality* are e kangai '*te deficit is a bad a very bad bad'* ao I taku bwa anne te aekaki ni *mentality in any Government system* ao te *management of te economy* ao e bure te aekaki anne. *It not that very bad* te *deficit is not,* ngkana ko bon tar ate aonnaba ao I taku bwa 99% *of the country run on deficit* bwa e aki buakaka te *deficit* bwa nanon te *deficit* ' *you give more than you take from the people'* e rawata riki ae ko anga nakon ae ko anaia nakon te botanaomata man aia *tax* ao aia raa. Ma e koaua ngkanne bwa are ngkana ko a karaoa anne ko nang boutoka aron te waaki e a bure ngkanne anne.

Ma ngkana ko a karaoia *in a sustainable manner* ao e na birirake mwaaka te karikirake ma e na aki kabuanibwai temanna. Ao anne ngkanne ao are N na ti taekina taekan *deficit* ae ti taekinna aio *this is peanut this is my mint* ae *it does not raise concerns* n aekakina anne.

Ma e rabwa, ao am titiraki naba teuana te titiraki teuana ae taekinna te Leader man te Kaitara are Tiaban. Bwa are e koaua bwa e aera ti aki *include Japan* are $400 tabun te ngaa ae anga ibukin te Covid. Ao anne naba bukina bon *same* ae I taekinna ae ara *system* ae te *cash basis* te *Government system of our country.* Bwa bukina ae ti aki *include* bukina bwa e bon tuai man reke iroura te mwane anne ao tao anne bon ti ana berita e kangai '*N na angani ngkami te mwaiti anne'* bwa are ni karokoa te tai aei e tuai man kakoroa te mwaiti ane $400. Ngaia are ti *record on actual cash basis,* ngaia are anne bukina ae ti aki *record* ana men ate Tia Babaire ao ngkana arona bwa e roko ao e koaua ti na riai ngkanne ni manga taekinna n au *budget speech* n te Auti n Tei n Aokati ngkana arona bwa e roko ao N na taekinna.

Tao e koaua n aron taian titiraki naba ke taian kamatata irouia taan tia taetae ake imwim teuare e moan taetae mai Butaritari te Tia Tei temanna mai Butaritari ae karineaki, te Tia Tei mai Beru temanna ae karineaki ao I taku bwa bon raou naba n Tia Tei mai Abaiang ae karineaki. I taku bwa e nang raoiroi aia titiraki ma I taku bwa a bon tia ni kaekaaki naba ao tao N na bon ti kauarerekea ni kaeka ni kangai bwa are ngkana arona bwa tia *approve* ngkai ae te manga kataumwane aei, iai riki ae ti na manga tangiria, ao ngai n au koaua tao e na bon bae ni iai ngkai n tarakin te mena aio, ti aki

ma kanga e rikirake ni kerikaaki ma ti na manga tabe naba ni kekerake. Ma are n te tai are kanga e na manga tangiraki ao ti na bon manga waaki.

Tao N na ti taetae ngkanne ti kaekai ana mena te Tia Tei temanna mai Nonouti bwa are e taekinna bwa are kanga iai ara kona tao n te Onaoraki ke tao n ara *Human Resource* ke tao ara *Financial Resources* ke tera riki, ao iai bwaai akanne iroura ngkana arona bwa e a roko te aoraki ae te *Covid-19* iaon Kiribati. Ao anne ngkanne ao bon bukina aio te Tia Tei ae karineaki bwa are ti karaoi bwaai aikai bwa ti kataia ni *prevent.* Ma ngkana ti nang *prevent* bwa kakantaninga rokon te mena ao I taku ngkanne bwa e na bon kabuanibwai Kiribati. Ao ae ti kataia n *take all precautionary measures preventive natures* bwa ti na *make sure* bwa e na bon aki naba *invade* ara *shores* te aoraki ae na kamamate aio. Ao anne ao I taku bwa e raoiroi ao I taku *we do need to remind ourselves* bwa e raoiroi te *prevention* nakon te *cure* ke tao n taetae ni imatang are teuana *it better to avoid trouble than to get out of trouble.* Ao anne ngkanne te mena anne ao ngaia I taku bwa e raoiroi.

Ao iai naba teuana ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ae kangai *ami mwane ngkai are $27 te mirion are iai ngkai ke tao e a bane?* ti taneiai tao e a bon kan bane bwa N na bon tuangko te Tia Tei ae karineaki ngke arona bwa e bane ao e riki n te mena aio. Bwa ti na kanga ni *fund* te *unemployment* aia mwane kara ngkana arona bwa e a bane te mwane. E bon tuai man bane te mwane nanona e bon eti ara kataumwane arei ao bon akea bwa ngke arona bwa e bane ao ti na bon tei naba n teinibaba ngkana e a *cue up* te rain n anai mwane ao akea aia mwane ao ti aki nanona bwa ngke arona bwa e mena ao e na riai ni kaman rin n te manga kataumwane aio ngke arona bwa ai bon akea te mwane. Ma karaua nanom te Tia Tei ae karineaki e rawata te mwane e tuai naba ni kerikaaki te moan kataumwane iaon te itera aei ao e na bon bwaka. Ngkana iai te mwarara ni bwaka ao bon te *clauses* tera riki taian *complications incomplete applications,* taian raa riki te aomata ae roko ao e na riai n aki ana te mwane bwa tao *it not the right authority* ao anne ngkanne ao nanona e bon mena naba.

Ao tao N na kataia riki ngkana iai riki taian mena aika a nang bubura, ma I taku bwa n aron ae I maroroakinna tao I taku bwa bon angina a bon tia ni kaekaaki iroun te Beretitenti, ao raou ni Minita ao kaain *task force* ao I nang kakaitau. Ao Madam Speaker I taku bwa aio teuana te Biira ae I taku bwa e nang kakukurei ao I nang karabwarabwa nakoia Party aika a kakaokoro ao I taku bwa aio te tai are e titebo bwa tia bon reitaki iai tia ikarekebai iai. Ao I taku bwa aio te aekaki ni Biira ae ti na taraia bwa ibukina bwa ti noora oina ae ibukin rekerekena ma te aoraki ae tabe n roota ngkai n te aonnaba ao I taku

bwa e nang kakukurei bwa n te tai aio ti a tia ni maroro ao tia taetae iaon ae *not as a Party* ma tia taetae ibukin Kiribati ae bwanin ao I taku bwa e nang kakukurei anne. E ngae ngke tao iai nako tabetabena ke taian raraoma ke taian nanououa ma I taku bwa e matata ae ti bane n ti kateuanaaki iaon kaitaraan te kanganga ae I taku bwa tia mena inanona ngkai iaon kataian tukakin ara botanaomata ao abara ae tangiraki bwa e na bon aki naba roko te aoraki aio iai bwa are e bon kananokawaki.

Ao ti na riai n teimatoa ni karaoa aio bwa ngkai e a manga bwa ae i Biiti aio I taku bwa *it only one flight away* ngkai *one copper way* imwain ae roko te bwai aei. Ngaia are ti na riai n teimatoa ti na karabwa ara *task force* ti na kaunga riki ara *task force* ao te Onaoraki bwa ana kateimatoa aron aia waaki aei. Ao mai ikai ngkanne Madam Speaker ai bon taeka ni karabwarabwa riki tao e moa mai irouia ara *Partners* aika a tia n anga aia buoka aba ake I tia n taekin ao e moamoa riki nakon te *task force* ake a tia ni bane aia tai. Bwa ti ataia nakai bwa a bon mwamwakuri n akea kanuangaia ae karaoaki, bwa are e koaua bwa are a tei ngkai ibukin te kabineti ibukin te Tautaeka ao ibukin Kiribati ao a bon anga naba nanoia e aki kaboaki tao a kona n tiku n aoataim, ni kitania aia utu ti ibukin nanoia ni kan tuuka ao ni kaitara te kanganga ae ti mena iai. Ao ti karabwa riki aia Tia Babaire ngkai bon ngaia te Minita n te Onaoraki ao I taku bwa bon ngaia naba ae kanga e bweena waaia n aron ana *technical expertise* ao ni buokia n aron, ao e rabwa are ieta ngkami I taku bwa e nang rokoraoi ao e moamoa riki bon naake a bon taian *front line* ake a roko n te marae, tera riki ao a butimwaea te roko, Bureitiman, kaain te *Immigration, Customs* ao e rabwa are ieta ao ti karabwarabwa ao ti karabwarabwa bwa e a bwaati te Biira aio ao tao e koaua bwa n aron are I taekinna ngkana arona bwa iai ae manga kainnanoaki riki ni rekereke ma te itera aio ao I taku bwa ti na bane ni kukurei ao ni bon kabanea naba ara kona.

E raoiroi riki ae ti na kabanemwane n te itera aio nakon ae na bubura riki ara kabanemwane ngkana iai te bwai ae bon riki ae bubura. Man taeka akanne Madam Speaker ao I a kukurei n tabeka te Biira ibukin te Manga Kataumwane ae No.1 n te ririki aio 2021 bwa e na warekaki te moantai. E rabwa.

Tibiika: Ngaia te *Point of Order* te Leader e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure e nang uarereke ao I karautaeka nakon te Kauoman ni Beretitenti bwa are menan te ika arei are 2019 are e raka iai are e nakon bwa ti aki 2020 e rabwa.

Tibiika: Kaokia riki te Tia Tei rakan ana karekemwane te ika n 2019 ti aki 2020 bwa 2019 ngaia anne, te raka

ni karekemwane ibukin te ika ti aki ibukin 2020 bwa ibukin 2019.

Hon.Dr Teuea Toatu: Akea au boki irou ma aio te mena ae anganai au *staff* ma tia manga *check* n aekakina anne. Ma ngke arona naba anne tao ti na uotirake ma are kanga aio te *brief* ae I anganaki ngkai ma tia manga *double check* iaon anne. E rabwa.

Tibiika: Ngai ate Tia Tei mai Nonouti am *Point of Order.*

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire uoua ae I kan taekinna bwa teuana I taku bwa I taekinna ikai bwa I taku bwa e *misunderstand* te bwai ae I kan taekinna te Kauoman ni Beretitenti te Tia Babaire. Bwa au titiraki, ao ngkana e a roko koa tauraoi? Ao ana *answer* ao ae ngaia ae ngaia ae ti na kataia n tukia ngaia aio ko aki *answer,* ngkana e a roko koa tauraoi? Ao anne ngkanne te *issue* ae riai te Tautaeka ni iangoia bwa ko taekinna *you're knock hop* ao e a roko naba ikai, ao ngkana e a roko ko a tauraoi?

Ao te kauoua te Tia Babaire ibukin te mwane I rangi n ataa te bwai are I taekinna te Tia Babaire ao I ataia bwa ai tibwa moan te ririki aio e aki anganiira te Kauoman ni Beretitenti bwa mwaitira raoi aomata ae a *registered* bwa e na reke aia mwane n aio. Bwa ara kanamakin e rangi ni mwaiti ao e a mwaiti nakon ara kataumwane ti 54 mwaitin te aomata are e anga ao ngaira ara katautau te Tia Babaire man ara kakauongo e na mwaiti riki *that why* ao ngai irou e na aki tau n te ririki aio ao n te ririki ae nako are a tuai n roko ware a tuai n otinako ware ma I ataia ngai bwa ngkana arona bwa e aki bane, e bon aki bane bwa e aki kabanea te Tautaeka ni kabanea.

Hon.Dr Teuea Toatu: *Point of Order.*

Tibiika: Ngaia iai te bwai ae kona kabwarabwara n aron are e maroroakinna te Tia Tei.

Hon.Dr Teuea Toatu: E ang Madam Speaker bwa bon ti aki te *Point of Order* anne bwa are kanga ma tao e koaua bwa ti nang ana ware teuanne.

Tibiika: Are e titiraki n are teuana are kam tauraoi

Hon.Dr Teuea Toatu: E ang ti tauraoi ma ti aki kan karokoa ikai ma ngkana ngaia tia bon katikua n arona.

Tibiika: Ti aki bwa ibukina I kabwara te Minita n te Onaoraki bwa are te *Point of Order* e nakon te Kauoman ni Beretitenti kanga bon aron tuan te *Point of Order* ti aki ngkoe ae ko taetae ma te Kauoman ni Beretitenti ngaia are na bon kamatata te Kauoman. Ngai ate Kauoman ni Beretitenti e nakoim, ma I taku bwa ni bon arona ao tao arei bon te titiraki are te *Point of Order* arei tao te titiraki kam a kai manga kanakoa imwina ma tao n nang manga

kanakoa te kaoti, ma I taku bwa bon ti aki te *Point of Order* te Tia Tei mai Nonouti bwa kanga bon titiraki kanga ko bon ti tabeka anne ian are e aki kaekaaki kanoan am maroro are ko tabekia e tuai kaekaaki. Ma ngkana ko tangiria bwa e na kaekaaki ao e a manga rereuanako ao ai manga te kanganga bwa a nang manga mwemwerake aekaki ni *point* tabeua a manga boou e nang manga boo te kauntaeka ngkanne. Ma ngaia te Kauoman kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu: E raoiroi ngkana e tuai ni bane ana titiraki ke uotia bwa ana titiraki.

Tibiika: Bwa e bon ti tabekia te kauoman ian are e mwaneweia n ana maroro ma tao ko mwaninga ni kaeka inanon am tai ni kaekai kanga te naan maroro ake a tia n nako. Kanga bon ti anne bukina ma e raoiroi ma tia kanakoa bwa ami kaoti nano iaona ao ngkai e a bon tia ni karaoa ana *sum up* te Kauoman ni Beretitenti iaon ana Biira ibukin te Manga Kataumwane 2021 ao n nang kanakoa ngkanne ami kaoti iaona. Ake a nano iai ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoimi kam bane n nano iai.

Ao tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Kometenakin taian Biira.

KOMETENAKIN TAIAN BIIRA

Tibiika: Ngaia Taan Tei ngkai tia roko n ara tai are ti nang Kometeni iai ara Biira ake uoua ao te moan are ti na Kometenna te *Leader Code of Conduct 2020* ao imwain ae ti Kometena anne ao N na bubuti moa ao te kauoua te *Metrology Bill* 2020 ao imwain ae ti Kometeni ara Biira aika uoua aikai ao N na butia moa te tia tararua te rau bwa e na karuoa moa ara mace nakon nnena.

LEADERS CODE OF CONDUCT BILL (Committee Stage)

Tibiika: Taan Tei tia Komete ngkai ao tia taraa ara Biira ane n aron are I a tia n taekinna bon ti teuana te onono iai ao I a waaki naba bwa ti teniua mwakorona ake a tei ao I a waaki naba man nambwa 2 *section 2* nakoa moa nakoimi imwain ae kam na kaoti nano iai ao N na kanakoa moa nakoimi ngkana iai ae kan kaotaota ke ni maroro iaon te kibu anne. E nakoimi Taan Tei. Ao kai bon akea ao N na kanakoa bwa te kaoti nano. Bwa kibu 2 e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a nano iai ke a kangai eng ao akana ake a kangai Tiaki, e nakoia akana a nano iai.

Tia nakon ngkanne mwakoro 3 imwain ae I kanakoa ami kaoti nano iai ao N na kanakoa moa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon te mwakoro anne ke ni kaotaota iaona e nakoimi Taan Tei ao kai bon akea ao N na kanakoa bwa te kaoti nano. Bwa mwakoron te Biira ae

nambwa 3 e na tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a nano iai ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a nano iai.

Ao tia taraa ngkanne aran te Biira are e uarereke. Bwa aran te Biira ae uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira aei imwain ae I kanakoa ami kaoti nano ao N na kaokia moa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona. Ngkai akea ao N na kanakoa bwa ami kaoti nano bwa aran te Biira ae Uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a nano iai ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a nano iai.

Ti a taraa aran te Biira are e Ananau ma imwain ae I kanakoa te kaoti nano iaona ao N na kaokia moa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iai, ao ngkai akea ao N na kanakoa bwa ami kaoti nano bwa aran te Biira ae Ananau e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a nano iai ke a kangai eng ao aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a nano iai.

Tia nakon ngkanne ara kauoua ni Biira bwa e a bon tabwanin ara Komete iaon ara Biira anne.

METROLOGY BILL 2020
(Committee Stage)

Tibiika: Ara kauoua ni Biira are ti Kometenna n te tai aei n aron are I a tia n taekinna Metrology Bill 2020 e koro abwakin ara Biira aei bwa 9 mwakorona ma ana *sections* aika a kakaokoro ao n aron ae ti ataia naba Taan Tei ao iai te onono iai ma N na kanakoa ti na rinanon te *section* teuana ian te Parts teuana ma teuana ma ngkana ti roko n te tabo are iai te onono iai ao koa katea naba baim bwa I anganiko naba te *floor* bwa koa kanakoa am onono.

Ngaia are tia taraa ngkanne Part 1 ao ti nang Kometena ngkanne anne *section 2* ian Part 1 mwakoro 3,4 e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ma imwain ae I kanakoa bwa ami kaoti nano ao N na kanakoa nakoimi bwa kam na maroro iai ngkana iai am ikan kaotaota. E nakoimi Taan Tei, ao ngkai bon akea ao N na kanakoa bwa te kaoti nano, bwa mwakoro 1 ni kibu aika 2,3 ao 4 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Tia roko ni mwakoro 2 ao N na kanakoa ngkanne kibu aika 5 ngkai iai te onono n te kibu 5 ao N na bon ti kanakoa moa n te kibu ae 5. Ngaia are imwain ae I kanakoa te kaoti nano iaon aei ao N na kanakoa moa te maroro iai nakoimi Taan Tei, ao e nakoim te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te onono ae uarereke nakon are mwakoro 5 ni mwakorona are 2 ao 3. Ao te onono aei te Tibiika onean mwiin te taeka are *by the Minister from among the staff of the Ministry* n oneaki mwiin te

taeka ae *appointed in accordance with section 99 of the constitution.* Ao are te onono are teuana kanga titebo bukin ae I tabeka te onono aei e na oneaki mwiin te taeka ae *by the Minister* ma te taeka naba ae *appointed in accordance* ke kabwara te bure kanga iai teutana te kairua *in accordance with section 99 of the constitution* bwa are aki mauna, ao aikanne ngkanne te naan onono ao ngkana te onono are ni uoua ao I taku bwa ane e oti n te beba ane e buti anne bwa taekana ngkanne are e boou ngkana arona bwa e oneaki are *'there shall be a Director appointed in accordance with section 99 of the constitution'* ao ngkanne e bon tiku are nikirana. Ao I taku bwa e a matata te Tibiika. Ao ngkanne tao bukin tabekan te naan onono aiki ao aei are kanga ti bon tabekia naba n te maroro iaon moan warekan te Biira. Ao aei kanga e kaineti ma norakin tao aki iran te Tua ae Maungatabu are iaon rineaia Taan Mwakuri n te Tautaeka. Bwa bukin tera ngkai aikai te naan bitaki ae e a karaoaki ao akea n are 6 ao 7. Bwa bukina bwa aei ngkana ti iangoa te nakoa ae te Director ao kaain tao te Division aikai ai bon te naan nakoa n te tabo ni mwakuri ae bon aekakia naba n te naan Director ao Taan Mwakuri naba ni mwakoron ana *Ministry* te Commerce ake tabeua ae aikai a bane naba ni kateirakeaki ni iraki nanon are n te Tua ae Maungatabu are e a bon katanoataki, a bon kabaea araia naake a kan kauaaba nakon te naan mwakuri aikai. E karaoaki te ukeuke ke te *interview* ao ngkanne mwiina e a manga nakon te PSC ao imwina e nakon te Beretitenti ao kanga anne are kanga kawaina ian te Tua ae Maungatabu ao anne ngaia bwa te naan nakoa aikai ae te Director ao kaain te *division* aikai ai bon te naan nakoa n te tabo ni mwakuri.

Ao I taku bwa mwakoro 6 ao 7 aikai raoi ae nang kakan are bon mwakan te Minita are e kona n rineia aomata bwa ana riki bwa te naan *inspector* ke tao te naan raa n aron are e mwaneweaki n 6 ao 7, ae aei e bon taneiai n te naan tua ake nikirana. Ma I taku bwa ngkana te Minita ae nang karekeia ke n rineia kaain te tabo ni mwakuri ae n te naan nakoa aikai ao I taku bwa e bon matata bwa e nang tiraua nakoa ae te naan *Director* n te naan tabo ni mwakuri n te Tautaeka, ao aikai aki rineaki irouia Minita bwa a bon ira aron te rinerine n aron are I a tia ni kabwarabwara n te Tua ae Maungatabu.

Ngaia are aikai bitaki te Tibiika ae I kan uoti nakon te Minita ke te Tautaeka are ana Biira te Biira aei bwa ngkana e kariaiakaki aei ao e titebo ma tia bon ekanako te Tua ae Maungatabu ann ke bukin te onono ae ni mwakoro 5 are (2) mwakoro 5(3) ti ngaia anne ao I taku bwa e bon matata ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ngkai e a bon tia n nako te onono ao I a kanakoa ngkanne te

maroro iaona ao tao N na ongora moa ana itera te Tautaeka te Minita are Hon.Booti Nauan e nakoim.

Hon.Booti Nauan: E rabwa te Tibiika ao ko rabwa ngkai ko anganai au tai ao e koaua e a bon boo 8 tia kekeiaki riki ao kabwara ara bure Taan Tei ao Minita. Tia manga taui ngkami n ara Biira aio ma e koaua e rabwa ana maroro te Leader man te Kaitara ao ti nang karabwarabwa ngkai e kona n tabeka ana nonori ae ai aron aio ma n te tai aio bwa kanga ti karautaeka, ti totokoa moa ana onono te Leader n te Kaitara ian norakina ae kanga taraana irou ma au Botaki ni Mwakuri ao riki bon rekereke ma tao te rabwata are e a tia ni baronga te onono iaon te Biira aio ao kanga e rangi ni moantaai moa are e taraia te Tia Tei n te tai aio ke te ln te Kaitara. E rangi ni moantaai n te aro bwa kanga karaoan te Biira n aron ae ti ataia te Tibiika ao kanga bon katean teuana ke kanga kinakin te tua teuana iaon te bwai ae kanga ti aranna bwa te kai ni Katine n taetae ni Kiribati.

Kanakoraoan te tua iaon te kai ni Katine bwa kanga e na *uniform* e na boraoi ara waaki ao kamatoan ma kakoroan nanon te tua aio te Tia Babaire e na kakoroaki nanona irouia aomata akana ana *appointed* n te tua aio. E na rineia te Minita te Tua aio bwa antai ae e na karaoia. Eng tao e koaua n ana taratara te Leader n te Kaitara n te tai aio ao e a bon taraia n te aro bwa e na karaoaki n aron are e a tia n taekinna. E na karaoaki manga te moan ukeuke ni kakaaia te koraki aikai. Ao n te tai moa aio ngkai ao kanga tiaki moa noora riain anne man ara Botaki ni Mwakuri bwa I kona ian mwakau ane ngkai ian te Biira anne n rineia bon au taan mwakuri akana a tia n oti araia n aron ae karaoaki naba ngkai akana tabeua bwa kanga ana riki bwa taan tia kamatoa ao taan kakoroa nanon te tua aio. N aron te *Director* ao antai riki are N na *appoint* ngai ni mwakau ae te Minister ian te tua aio.

Ngaia are kanga I taku bwa e moantaai bwa irarikina kanga e na bon uarereke naba iai teutana te kabanemwane ao te aroaro bwa are ngkana arona bwa tia manga karaoa aio nanona ti na manga moan ikoti bwaai ni kabane ao ti na manga moan kabwaata tera arei ma tera arei. N te aro bwa ti na kaea nanon are e tangiria te tia onono n te tai aio te Tia Babaire. Ma I taku bwa n arona moa ngkai ao I taku bwa e bon wene raoi te tua n ai arona ao I taku bwa ngkana akea naba kanga te kanganga ae noria moa au Botaki ni Mwakuri n te tai aio. Bwa te bwai ae moan te kakawaki bon ti kakoroan nanon ke kamatoan te tua are te *Metrology Bill* are ai kauouan warekana ngkai. Ma n aron are I taku bwa te bwai aio kanga e rekereke ma te kai ni katine ao e koaua tao e na riai in kamatataia teutana kaain Kiribati bwa ngkai tia men ate bwai aio ai bon tera te bwai aio. Ao tabeman taan bitineti akana a tia ni kawaraki irouia kaain au

Botaki ni Mwakuri, a bon ruo naba ao a tuoa te kai ni katine ao a uoti aia bwai tabeua are a tuoa bwa ngkana te kai ni katine ae na katoka 1 te kilo tao iraua te *pound* e na bon buti raoi waen te kai ni katineti arei nakon te mena anne. Kanga anne teuana te katoto ae nang *simple* ao ngkana a noria au *staff* akanne bwa ngaia te koraki akanne ake are ngaia are kanga a uneakinaki bwa ngaia ake a *appointed* n aron are e tangiria te Leader n te Kaitara.

Ngkana e buakaka am kai ni katine ian te tua ao nakanne ana naba am kai ni katine. Ao ngkana a tia n tuoa am kai ni katine ao a kanimwa te *sticker* ae e a tia n tuoaki am kai ni katine ko a kona ni kabongana. Ma eng I taku bwa kanga anne au maroro iaona teutana te Tibiika ao ti noora ane e taekinna ke e tangiria te tia onono ke te Leader n te Kaitara ma I taku bwa n te tai aio moa ngkai kanga e na namoraoi n aron wakinana n aekakin aio. Ao ngkana arona bwa tia manga kataia ni karaoa nanon are e tangiria te tia onono ao e na taraa ngkanne ni manga maan teutana ao tao ti na manga moan reireinia riki aron manga kateirakeaia riki tabeman aika a nang bon kaea raoi te nakoa anne, ao tao iraman riki. Ao ngkanne e a manga tera riki bwa a nang mwaiti bwaai aika bwa ngkana aron ae ti waakinna n arona aio ao kanga e a bon tibwa waaki ngia moa te Biira aio ao bon te mwakuri ae na uarereke. Ao ngkana e a buburakaei riki bwa tao e nang tei teuana te rabwata ae nang bon reke iai ae inaomata n aron aio ao tia kona ngkanne n taraa nanon anne.

Ngaia are tao ti na karautaeka moa te Tia Babaire nakon te onono ana onono te Kaitara. Ao tao ibukin naba ana rongorongo te tia onono ngke e karaoaki te Biira aio ao bon iai ara taan mwakuri ae a tia ni kateirakeaki bwa ana kaaina te *division* aio iai te Metrology Officer e a tia ni mwakuri ke e a tia n *establish* bwa ngaia temanna kaain ara ER ke au Botaki ni Mwakuri ian au *division* are te PRC ao anne ngkanne neienne ke te aomata aio are N na *appoint* ma temanna ngaia te tia karaoa nanon kakoroan nanon te tua aio n reitaki ma bon ana *Director* te PRC.

Ngaia are n aron are e mwaneweia te tia maroro are ngkana arona bwa tia karaoa aio ian mwakau ae te Minita ae tia bon *appoint* naba taian *staff* akana a tia ni bon riki bwa au tia mwakuri mai mwaaina kanga e aki kaea nanon are kanga e karekerekea ma aron ana *selection process* te PSC are e a tia ni karaoaki te *selection* bwa ai aron kanga te bwai aio kanga te bwai are e moantaai ni kateirakeaki te mwakuri ao ngkanne tia mwakuria te Biira ngkai bwa ti na karaoa nanona. Kanga anne aron birin moa ara *recruitment* ao ngkanne neiere e teirake te mwakuri anne ngaia are e a mwakuri ma te Director ao ara TA are e a tia n roko ni mwakuri iaon te Biira aio ao ngkanne ngaia anne ti na *assign* nakon tararuan te Biira.

Ngaia are aikai au maroro te Tibiika ae kimototo ao I nang noora nanon ae a taekinna te tia onono ma n te tai aio ao I a karautaeka moa ti aki butimwaea te onono bwa e bon taraa moa nikoraoi ma ana tua n arona ae ngkai. Man aikanne te Tibiika ao ai bon au katekeraoi nakoim ao te Leader n te Kaitara ao ngaira ni kabane. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Iai riki ae kan maroro iaon te Biira aei. E aera ko katea baim kona *point of order.* Bwa ngaia N na kaokia, ngaia kanakoa moa am titiraki te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tibiika kan buokan te *amendment* are e *propose* ara Leader ao e nang *simple.* N ara waaki n te rinerine nakon te *Public Service by the PSC* iai Kometena, ae iangoaki ngkai ai ti aki *by the PSC* ai te Minita anne te aekaki are e bon ribwaaki te *constitution* bwa e na mena te mwaaka iroun temanna e na mena n te *body* ae ti taku bwa iai onimakinana. Ao anne te *system* ngkai ao ngaira ngkai ti taku ngkai bwa e *unconstitutional* te bwai aio. Bwa te mwaaka ni kakerakeia taan mwakuri n te Tautaeka n te PSC te Beretitenti *on the advice of the PSC.* Aio ae e a kakeaaki bwa e a karina a tewenakoaki akea bongami, n nang bon rineia naba. Ao anne ngkanne te *issue* ao otara n te bwai aio aongkoa ngkam are akea ara mena n te Law ma ngai temanna ae *disagree* n te *opinion* aio ae aongkoa akea te *constitution* ae uruakaki. Ngkam bwa ti aki ataa bukina bwa are otara *all the appointment to the Public Service on the advise of the te Beretitenti* ngkai e tewenakoaki anne. Ai te Minita n ti ngaia bwa mwakana ao anne ngkanne are ti taku ngaira bwa ti na aki *encourage.* Ao I mimi ngkai te Tautaeka e buoka te aekaki ni waaki anne. I mimi ao ti rangi ni mimi ao ti titiraki bwa bukin tera ae kan waakina aio, e riai te *system* ae ngkai te Beretitenti e na *go to advise of the PSC* ao anne bukin te *amendment* aio. Ao ara kantaninga bwa e na buokia te Tautaeka.

Ao ngkana te Tia Babaire ao ti na kakaea angana?

Tibiika: Te Minita e nakoim.

Hon.Booti Nauan: E nang *full of energy* te tia maroro aio e a nimatutu te aba ao ngaia e a bon rarawata naba, e rarabwa te Tia Tei mai Nonouti. I taku bwa te bwai ae N na kamatata n te bwai aio te Tia Babaire te tibwanga ke te mwakuri are e na karaoia te aobitia bwa antai ae e na karaoa te mwakuri anne. Irouia au taan mwakuri ake a tia teirake N na *empower them* bwa ana kona ni karaoa te mwakuri aio. Ao anne ae I a tia n *seek* ana *advise* te AG ao e tiku inanon baiu te bwai anne. Antai ae e na mwaaka ni karaoa te tutuo n te aekaki aio? N na ti anga te *appointment* nakon ae ti ataia n aron ara *rules* ian te *Business Registration* ao tera riki te *Registrar* te *Business Registrar* te Tia Koroboki e *appoint me as a Minister for Commerce and*

Industry and Cooperative ngai ae I rinea te Tia Koroboki ae bon te tia mwakuri ae tia n teirake mai mwaaina ao I anganna ana *role* ae boou bwa te *Registrar.*

N te nakoa naba aio te Tia Babaire iai ara tia mwakuri ae mwakuri n te *division* aio. Ao N na *appoint them* bwa ana *empowered* bwa ana kona ni karaoa tuoan ana kai ni katine te Tia Tei mai Nonouti n ana titoa ngkana arona bwa iai ana titoa i Nonouti. Akea riki ae na kona ni karaoa te tutuo arei bwa ti ngai ae N na *appoint* te mwaaka anne nakoia nakai bwa ana kona n tuoa te kai ni katine. Ao ti aki *appoint* te *new person* ae na roko ni manga na nakonako ao ti na anganna *level 14-12 outside* te Beretitenti ao te PSC ke ti nang kaminoi nanoia kaain Kiribati bwa e nang nakonako bwa ara riki bwa ara tuoa te kai ni katine ke tia mwakuri ni kakoroi nanon tua aikai. Iai ara *staff* ma ti na *empower* ara *staff* ian au *power as a Minister* n te tua bwa e na kona ni iai mwakana n roko n ana au kai ni katine n tuoa.

Ngaia are N na kaeta raoi ana mena te Tia Tei bwa e kaminoa nanoia te botanaomata. Ma e na wareware raoi riki bwa te bwai aio ao ngkai e aki *argue* ni kangai, ma e aera ko *appoint* am Tia Koroboki bwa e na riki bwa te *registrar of Business* ao iai anne ian te tua. Ngai nakoau *as a Minister* I karaoa anne ma nanona nakai a manga tangiria bwa ti na manga uotia naba nakon te PSC *'taiaoka te metrology mena te Inspector'* te *Health Inspectors* a *empowered* bwa aia tai bwa ana tuoa te kaako aekakin nako rinanon tua aikai. Ao e koaua bwa ti na taraia ao ngkana e a *independent* bwa e nang riki bwa te *authority* ke tao te *authority* n te rabwata aio. Ao tao anne ngkanne tia kona ni kanakoa. Ni manga karekea te *Director of Metrology* te *department* ao ana *staff* aikai ao anne ngkanne e a kaea nanon are e a tatakaruaia ara Tia Tei n te tairiki aio.

Ngaia are N na karaua nanon te Tia Tei mai Nonouti bwa aikai kanga bon ti taian *appointment as a Minister empower* ana *role as a Minister* n anga te mwaaka riki nakon are au *staff* ae e a bon tia ni mena *within the metrology* n ai aron naba am tua are e anga naba te *health* nakon te *staff* ae mena n te *Health Inspector* bwa e na kona n tibwaia ke ni *inspect* taian kaako. Ao ai aekakira naba anne ao ngkai e a nang kabuburaaki te onono aikai. Ao ngaia I kangai ti noora nanon te onono ma ti mwengaraoi moa ae taina aio. Ao ti na kanga ni manga moan karaoa riki te *recruitment* ao tao ti na manga moan *amend* riki ara tua aikai, *otherwise* ti nang manga bon *re-elect* akea te kanganga ti na manga moan *re-elect* ma tia tobwa moa aekakin aio ao ti noora aio I nanokawaki iai ti na riai ni karaoa aio. E na riai n aki katabaua te aba te Tia Tei mai Nonouti n ai aron ae tatakarua ni kangai *'kam a na ana power te Beretitenti ao te PSC'*

Tibiika: Ao tera am taeka are tabaua.

Hon.Booti Nauan: Ti aki kabwara au bure e na aki

Tibiika: Ao kanakoa am taeka ane tabaua

Hon.Booti Nauan: Kaminoa N na buuta tabaua ma e na aki kaminoa ana iango te i Kiribati ni uotarake ana koaua ae aekakin aio. Ao iai naba raona ni Minita ake a tia n tekateka naba n te Commerce mai mwaaina ke I bon Tia Koroboki naba iroun temanna naba ae e a tia naba ni Minita irarikira ao e karaoi naba aekakin *power* akanne ian te tua ae a tia naba ni wene mai mwaaina. Ao te *Metrology Bill* aio te Biira ae boou ao aikai ngkanne uotana. Are nakanne a tangiria bwa ti na karaoa te *appointment through* te *constituon* are *section 99* are ngaia are a kaberoro n aekakina aio. Ao I nanokawaki te Tibiika bwa ti bon teimatoa moa n totokoa aio ma te nanorinano ao tia kabwara bure ngkana a manga toka nanora teutana ao akea ngaira bwa a manga bure wiira. Ao tia kabwara riki te bure ao kabwara buren matoatoan te maroro te Tibiika ma are ngkana a bon matoatoa maroro ao are ngkana ko kareaki n te bonobono ao ngkoe ko kare n te bonobono. Ngkana e kare nte kirikiri ao ngkoe ko kare n te kirikiri. Ngkana iai ae toroba nukam ao ngkoe koa manga toroba nukana. E rabwa te Tia Babaire ao are ieta.

Tibiika: Iai riki ae kan titiraki ao tao ai bon akea ao e nakoim te Tia Tei mai Arorae Hon.Teima Onorio.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire I bon aki kan maroro ma are e kotokoto te Minita bwa are ngai ngkoa I Kauoman ni Beretitenti ao I Minita ngkoa te Commerce ngke e Tia Koroboki. Ao e a taekin aikai nakon te CEO tao ngai naba n au tai ngke I mena n te tabo arei ao I a tia n *appoint* ke n rineia bon kaain te *Ministry* bwa tao ana riki. Ma I ti kan *point of order* bwa e kaokoro te mwaaka are anganaki te Minita tao n te *consumer protection Act* te Tia Babaire. Te mwaaka are anganaki te Minita n te tua anne bwa e na kona n *appoint* te *Registrar* ke tao n te *money banking* te *Registrar of Money Banking.*

Te nakoa ae kaokoro bwa bon iai nakoana bwa bon te aobitia ae te Director, ao e bon *appointed* man te PSC e aki rineia te Minita. E kaokoro ma te *provision* ane te kibu 5 (2) ae kam tangiria ngkai bwa kam na karaoia n angan te Minita n te Commerce bwa e na rinea temanna bwa e na riki bwa te Director ibukin te Metrology. E a kaokoro ngkanne anne ma are e waakinaki ian te *constitution* are e tiku iroun te PSC e kamatoa are e a tia nakon te Beretitenti.

Ma bon kawain te rinerine ma e kaokoro, ma are tao ngai naba titebo otau mae ae kataia n tabekia ikai ara Leader ni *propose* bwa terana te

onono nakon are e tabekia ngkai te Tautaeka. Ma I taku bwa bon ti kan kaboraoan te waaki bwa e na titebo aron rineakiia ara taan mwakuri inanon te *civil service* ao e aera e na kaokoroaki taekan te *Director n te Metrology* n te Biira aio, bwa e na rineia te Minita ao ana aki rineaki *through* te *Public Service* are e na nakon te PSC ao e kabanea n tiaaina te Beretitenti.

Ao anne ngai otau n te bwai ae riki anne te Tia Babaire ao ti kan bubuti te onono ni boutoka are e tabekia ara Leader. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia N na kanakoa moa nakon te Minita.

Hon.Booti Nauan: E koaua kabwara te bure ngke e teke Kauoman ni Beretitenti ma I bon Tia Koroboki n te tai anne. Ma are kanga I taku bwa e aera arei nanon are e karaoaki ikai ma are ti karaoia ngkai ae ngaia ae I kataia ni kabwarabwara e kabwarabwaraaki n te mena are Nambwa 2, are e tangiria ni bitia te tia onono e kangai No.2:- *there shall be a Director appointed by the Minister from among the staff of the Ministry which responsible for this division' 'among the staff' 'there shall be a Director among the staff'* ao aio ngkanne are bon te *Director* n te Division n te PRC are ngaia ti na bon ti anganna te *role* n te Biira aio bwa te *Director* n te *Metrology* ngkai moa ian mwakau.

Ma I taku bwa e kairua ami kabwarabwara ane kam a taku bwa ti nang *appoint a new Director,* akea te taeka aei ae e na *appoint a new Director.* Kanga te *Director amongs the staff* ae bon taian *staff* ngkai e okoro ma are kam kataia ni uotiarake ngkai ao anne ti aki ngaia nanona are kam kataia ni uotiarake ao e na karaoaki. Ngaia are ti teimatoa n nanokawaki bwa ti aki kariaia te onono ti tiku moa n arona ae ngkai.

Tibiika: Iai riki ae kan kaota e nakoim te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Tibiika ao e na uarereke au maroro tao bon ti te ibuobuoki ibukin te onono. Ao I kataia ni kaotaai n te bwai ae riki ngkai, ao e titebo ma e kangai bwa te tua aio e boou ma tao karaoan te mwakuri e a kaman waaki. Are ngaia are e a kataaki n are e a rangi ni bebete te *recruitment* ao tao bon iai te naan *existing staff* are tao aongkoa a kaman karaoa te mwakuri ma are e a tibwa karaoaki te tua ao e a bwaati bon n angaraoi nakoia nakai bwa ana kona ni karaoi aia mwakuri ao e aanaki n te tua.

Ma I taku bwa ara onono ti ibukin te *consistency* n aron ae tia n taekinaki kanga e a manga Kamanga are e a okoro rineaia nakai. Bwa are I kataia ni kamatatai iroun te Minita titebo ma iai ae e a kaman mwakuri iai, are aongkoa te Minita e *appoint* naba. Ao I taku bwa e aki naba tuuka te

ministry ni bon *formalize* aia *appointment through* are ti kataia ni uotiarake. Tao ti anne kanga aongkoa ao anne te onono, bwa e aoria ni *consistency* aron ara *recruitment* ao ti nang ota n are bon iai are e bon kakawaki bwa tao te Tia Koroboki ao ko anganaki naba tera arei n te tibwanga. Ma tia taraia bwa bon iai te naan *post* aomata are a karaoi tabeia ngkai ao a mwakuri ao kanga bon akea raoi te *Act.* Ma ngaira iroura kanga e na bon akea te *harm* bwa e kakawaki ana *consistent* ao a bon kona ni karaoa manga te *formalization* are tao koraki aikai a riki naba bwa te naan Director, tao e a riki naba bwa tera n te naan Post ngkana e taekinaki tera, ngkana e na ibuobuoki. Kanga bon ti anne e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I karabwa te Leader n te Kaitara n ana onono ao ma tao e koaua man ara itera aei ao e a bon tia ni kanakoa ana itera te Minita are bon tabena. Ma I bon ti kan ibuobuoki bwa are I kan kaoka riki are e bon kaota te Minita ma tao e aki ota bwa ngkana ko ti taraa 2 are 5(2) tao e na teretere riki ngkana ko a taraia ngkanne 5(3), bwa e nako 5(2) bwa e kaoti are *existing staff* ao 5(3) e bon manga katerea bwa *new appoint* ana kaea nanon *section 99 of the constitution* are e bon teretere ma tao ka maki taraia rikaaki bwa e aonga n ae tabwanin ngkanne tera ae kananona te Minita *new appointment* a nakon ngkanne tera are a kaea nanon ao tao bon iai te *cheaque and balance* ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao iai riki ae kan maroro iaon te onono aei ao ngkana akea ao I a kanakoa nakon te tia tabeka te onono ao e nakoim te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I rangi n nanokawaki n ana kaeka te Tautaeka iaon te onono aei. Bwa ae n ara Biira aei e bon *unconstitutional,* are e uneakinna te Minita are inanon 6 ao 7 ngkana kam wareka raoi te Biira aei ao anne raoi ae kakioa nanon are uneakinna te Minita bwa iai mwakana n *appoint* te naan *Inspectors* ao anne ngaia ae I bon taekinna n au maroro, mwakan raoi te Minita ana *appropriate powers* are ti bon taneiai n noora n te naan tua aika a rawata *Inspectrs, Registrar* anne ti aki te *point* ngkai n te onono aei ma Taan Mwakuri n te Tautaeka, iai riki te *post* ae te Director ae *appointed by the Minister* ngkana anne e kona ni kaeka te Tautaeka ao tao ngkanne ti na kona ni butimwaea ae kanoan te Biira aei.

Te Tia Babaire aei, aei ara tua iai ara *right* bwa ti na kotea te tabo are ti taku bwa ekanako iai te *constitution.* Ao I nanokawaki naba bwa te Beretitenti naba e boutoka naba te aekaki n tua aei bwa mwakorona are uoua anne e bon nang teretere bwa te *Director* e na *appointed by the*

Minister, it doesn't matter bwa mai ibuakoia Taan Mwakuri ke mai ia. Ma ae bon riaina raoi ke bon etina ian te tua ae Maungatabu. Te *post* ae te Director kona bon *compete* ibukin te *post* aei. Kona uneakinna ao Taan Mwakuri ake ae tukia ao tao bon ti ngaia riki ae ana *qualified* ke ana kona riki n anga araia nakon te *post* aei. Anne ti aki ma kanga bukin ana totoko te Minita e a bon nang biri tinanikun ae ti kantaningaia mai iroun ara Minita ao ara tia kairiri n te Tautaeka. Bwa e na moanibwai moa te Tua ae Maungatabu. Ao e kangai aron te karao tua, kona ti taraia bwa te Biira ke te tua are kona karaoia e na aki ekanako te Tua ae Maungatabu bwa anne te Tua ae Maungatabu e *paramount.* Ao aei ae ekanakoa te Tua ae Maungatabu bwa ti rangi n nanokawaki bwa ngkana te Tautaeka e rawa n noora aei bwa tao ibukina bwa e mwemwe man ara itera, aei tabera ngaira ni kabane aei te karao tua, bwa ngaira ti karaoa tabera bwa ti kauringko te Tautaeka ao tao aei tao te *oversight* ma ti kauringko bwa te naan *Director* n am tabo ni mwakuri aki *appointed* irouia Minita *appointed* rinanon ngkoe te Beretitenti ae ko *appoint* ni kabane Taan Mwakuri n ana *advise* te PSC.

Ngaia aei ti koteia bwa aei ti nang nanokawaki ngkana ti kabwaata te tua aei ao ekanako te Tua ae Maungatabu, ao I taku bwa ngkana I a karaua raoi n taraia tao ibukin ae roko mai ikai. Ma n te tai aei ao te karao tua ao ti riai n taraia bwa aei tuan Kiribati, ao tia tia ni mwiokoaki irouia ara botanaomata ae ti na nakomai ikai ni karaoa ae bon riaina, ao ti aki aei taekan te *Registrar* aei taekan te *Director.* Ma ti ngkana e na bitaki te *post* aei bwa aei te *Director* ti bane n ota n nanon te mwakuri ke te tia mwakuri ae arana te Director. Ao aei e bon teretere bwa e na mataniwi n te Division ae bon aekakia Directors ni kabane ae mataniwi n te naan Division n te naan Ministry. Anne ae ngaia ti kauringko te Tautaeka bwa are am Biira aei, ma ngkana e otinako ao e bwaati ao ai ti aki am Biira bwa ai ara Biira ni kabane. Ao ko tiaina ngkoa te Beretitenti ao e a riki bwa ara tua ae ana tua Kiribati.

Ngaia are ti na bubuti bwa kam na karaua raoi n taraia bwa ti aki aei tao te kabo rabakau ke tao ekanakoakin tao mwakan te Minita. Ngaia are I bon kangai mwakan te Minita n are 6 ao N na bubuti bwa ngkana arona bwa ti kunea n ami Biira bwa are ka maki wawareka ami Biira, ao I karautaeka ngkana I taekina aei bwa ibukina ngaira ti wareka ami Biira, ti kabane buaka ara tai ao ka maki wareka naba arei ngaia are kam minomino n aron ami onono. Ko bon taekinna te Beretitenti imwin aei ao tia wareka raoi te tua iaon te bobwai.

Ngaia are ti na ibuobuoki bwa are kam tuai raoi rinanon ke n reke ami tai bwa ti ataia bwa kam nang tabetabe. Ngaia are ngaira ti na buoki ngkami man te itera aei, bwa ti kona riki n reke ara tai n rinanon te

naan Biira aikai ao ngkana iai ao aei ara tai ao ti na kangai '*bon tar ariki aei bwa e titebo bwa e a ekanako te Tua ae Maungatabu'* ao ti bon mwanewei aei n te moan wareware. Ngaia are tia karinna ngkai bwa ngaira iroura te bwai ae nang kakawaki. Ao ti na bubuti bwa kam na taraia ma te nano ae itiaki ao te taratara ae itiaki bwa ibukin are te Director n te Division. Ao aei I taku bwa e nang matata ao ti na bubuti taraia raoi ao I taku bwa e rangi n eti ara onono aei. Ngaia ti na bubuti ngkami.

Anne are I taku bwa te moan *point* ae moan te kakawaki e aki ota iai te Minita, bwa te Minita ngke e taekina uneakinan ana *power* bwa e na bon rineia bwa antai ana tia mwakuri ae e na nako n tutuo ae te *Inspector,* ao anne mwakam ian *section 7* te Minita. Tia ki anne ae N na oneia ao anne bon mwakan ae ti ataia ao anne ae riai tao kona riai n *appoint* am *inspectors* bwa antai. Ao ane n 6 naba ko kona naba n *assign* te naan rabwata ake ana kona naba ni ibuobuoki ni karaoa nanon te tua aei. Anne ti taraia eti anne ma aei ti oneia ngkai ngaira iroura e a rinnako are mwakan te Beretitenti ian te Tua ae Maungatabu. Ngaia ti na bubuti ngkana ko kona riki n taraia te Tautaeka bwa ngkana e a riki bwa te tua aei ao ai tera ngkanne aron ngaira tibwangara taan karao tua ae ti aki taraia bwa e na aki *conflict* ma te *constitution.*

Ao anne ngaia naba are te kauoua e bon titebo naba bukina bwa are *other officials will be appointed by the Minister* ao ti aki kangai bwa tao ti aki onimakina te Minita, aei ti aki taekan te Minita ae ngkai bwa aei e na tikunako te tua aei ma aei ti uneakina are n ara Tua ae Maungatabu ibukin kateirakeia Taan Mwakuri n te Tautaeka.

Ao akea ara onono n are imwina bwa are anne e bon kaea nanon te Tua ae Maungatabu bwa e aera ngkanne akeke mai ieta e aki naba karaoaki anne. Bwa I taku bwa e na karaoa nanona te Minita bwa ngaia nakoana ke ana *power* ane n *section 6* ao *section 7* anne are ngaia ae uneakinna ao ti aki anne ae ti nanonna n te onono aei bwa ti aki onea anne ma ti na nang bubuti. Ao akea tao tera bwa tao ngaira tao ti a nang aera bwa aei ti na uaia ni ibuobuoki ao ti na uaia ni mwakuri ma ngkami, bwa tao ngkana iai ae ti noria tao e aki reke ami tai n noria ti aki anne te bwai ae ti uneakinna bwa tao ngaira tao tia aera ao anne ti aki. Bwa aei ngaira karaoan tibwangara ngkai ti rineaki bwa ti na karaoa te tua aei raoi bon oin tibwangara. Ao ngaia ti na buokiko te Tautaeka ao ngai I bon teimatoa n nang tabeaianga ngkana arona bwa aei ti nang kabwatia ao e a nang ekanako te Tua ae Maungatabu.

Ma ti na bon bubuti ma te nanorinano nakoim bwa ngaira iroura tao iai te *oversight* n te itera anne, ma ngkana arona bwa e nang

kakawaki ae ti na karaoi tibwangara ti na koteia nakoim ao are bon te babaire are na bon tiku iroun te Maneaba ni Maungatabu nakoia Taan Tei. Ma aei ngaira ae ti noria n te tai aei bwa te bwai ae e na riai n noraki n te onono aei. Ao tao ti ngaia anne ao I taku bwa e a bon nang mataata ao ti ngaia anne kanga bukin tabekan ara onono aei n te kaoti ibukin te onono ao ko rabwa te Tia Babaire ao I a kukurei ni uota au kaoti ibukin te onono.

Tibiika: Kona *Point of Order* te Beretitenti e nakoim.

HE.Taneti Mamau: E koaua I kabwara au bure ngkana ko a kaokia nakoina I bon ti kan tabeaiangau n ana ma maroro. Bwa e a riki ngkai ana mwaan te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ae karineaki ae te Leader e a nang kakamangoria kaain te itera aei, e aoria ngkana bon ana *point* ma ke bon taetae ni mena ma e nang riai n toki n arona ae ti aki wawareki tuua. Kanga e aki raoiroi bwa are e kataia ni kaongoa Kiribati bwa aongkoa e a bon nang bwakuaku n te *law* ao te itera aei, kai e koaua akea ma are ngaira ti onimakina ae iai ara Rooia, iai ana Rooia te Tautaeka ao kanga e a bon taetae n ae ai bon akea bongana bwa ai bon ti ngaia. Ma are ngkana e bon taku ana Rooia te Tautaeka bwa e aki kaitara te *constitution* ao kai ngaia ae tia taekin. Ma e a nakomai kanga ni bon kamoa, ma e nang katoka arona anne bwa ngkana e bon taetae iaon ana mena e a bon taetae naba, ma e nang aki manga kakangai '*bwa are kam aki wawareware, kanga kam a nang tabetabe e aki reke ami tai*' kanga akanne ko kamangora raom n Tia Tei. Ao N na bubutia bwa e na aki manga oki n taekina anne ao e rabwa. Ti bon teimatoa n ara koaua arei bwa are bon iai tia katikua nakon te Maneaba ni Maungatabu e rabwa.

Hon.Booti Nauan: *Point of Order Tia Tei* te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa te Beretitenti ao ngaia tera am *Point of Order.*

Hon.Booti Nauan: E koaua e rangi n rarabwa ana maroro te Leader n te Kaitara ngkai e a tia ni kaotira bwa tia bon nang aki kakaraoi ara wareware, ti wareware ao ti onimakinia naba ara *advisers* ao ngaia are e bon wareware bwa are e bon wareware bwa are bon ti ngaia. Ma I taku bwa N na kaoka au maroro are I a tia n tabekia mai mwaaina, ti wareware ao ngaia anne te *power* ake I taekini ae ti na *appoint* nakoia antai n aekakia *inspectors* ao antai riki. Ma e kangai au maroro n te moantai n te tai aio ao ti aki moa butimwaia, ma ti noora nanon ae tuangira, ma ti tuai kona ni kabubura te *division* aio bwa e nang riki Tarekita n aron are e tangiria, ao ti nang *appoint* ao ti noora te onono aio ma e tiku moa n arona aei. Ao ti noria ma ana *advise* au AG ao au *legal adviser* ma ti na kona moa n *appoint* te aomata ae e na riki bwa ae bon te *existing Director* moa ngkai. Ao ngkana arona bwa e

nang buburakaei n aron anne ao anne ngkanne te aekaki anne.

Ma ti noora nanon ae taekinna ao kanga tia mangori n ana maroro te Leader n te Kaitara ao e aoria bwa tao ti bon kabitaia ao ngaia tao e bwakubwaku riki ma ana koraki akana a tekateka nako rirakina nako akanne. Ma aio moa bon aron norana moa n te tai aio bwa ti bon noora nanon ae tia n taekinna n aron ae I a tia ni maroroakinna, ti noria ao e tuai moa n aekakina aio ao ngaia are ti aki moa kan butimwaea moa te bitaki aio ao e na bon aki karaoaki are e raraoma iai. Ti anne kanga au kan maroro te Tibiika ao ko rabwa.

Tibiika: Tao ti nang kanakoa te kaoti nako te Leader nakon am onono aei bwa koa tia raoi ni kababanea ko *misunderstood* iaon am maroro are iaon ao N na anganiko ao ko ti *brief* bwa ti aoria n nako n are imwina.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Eng ko rabwa I ti kan kaeta otan te Beretitenti bwa ti aki anne te bwai ae I taekinna bwa bon ana taeka anne ae taekinna ae tuai n reke ana tai ni wareka te *procurement Act* ao ko taku bwa ngkana e bwara aei ao tia karaua raoi ni warekia. Kanga anne ao ti aki au taeka ngaia ngke ko taekina arei ao e anganai te kantaninga bwa e koaua bwa ko bon nang tabetabe ao ko nang rarabwa. Ao ti anne bwa ti akin gai ae tao I kangai ngkoe te Beretitenti bwa bon ngaia ae taekinna bwa e bon aki wareware e tuai korabwa.

Tibiika: Ngaia te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Bwa are e nang bwaati neiei n taetae ai okorora te Procurement ao I bon taetae ma nanou ni kaotia bwa te tua aio teuana I aki warekia. E a taekinna ngkanne bwa are ngke I aki wareka arei ao ko a bon kataua naba bwa I a bon aki naba wareki tua aikai. Kanoan aei ma I taekina arei bon te tua teuana ae I bon tuai n rangi ni kabane au tai ao e rangi ni bongana. Ma are ian am mena tao e bon taetae temanna ni bon kaota ngaia e aki wa wareware ko angania naba te botanaomata, e aki wareware ma are bon tua aika ti na maroroakini ngkai e reke ara tai ni wareki, bwa ara katauraoi bwa tabera. Ma tua akekei imwaira a kaman roko imwaira ma are e koaua teuana tabera ao ngaia ti na keiakinna ni manga warekia ao I kaungai ngkami ni kabane. Ao e rabwa ma are an katoka arom ngkanne anne are au taeka n te bwai teuana ao koa bon uotia naba nakon aei bwa are koa *generalize* bwa are anne ngkanne e aki raoiroi.

Tibiika: E rabwa te Beretitenti ao I taku bwa N nang kanakoa te kaoti nano bwa e a bon kakawaki naba ae kam bon kauntaeka iaona bwa are te Biira ao e nang riki bwa te tua. Ngaia kanga I bon angani ngkami ami tai iai bwa kam na karaua raoi ni kaieiea bwa ngkana e tia ao tia kanakoa naba te kaoti nano. Ngaia are n nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano iaon te onono. Bwa mwakoron te Biira ae e a tia n oneaki ae *section*

5(2) ao section 5(3) e na tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. N na kabwarabwara raoi nakoimi kee, ti aki bwa are e a bon *conflict* ma aia maroro.

Hon.Tessie Eria Lambourne: *Point of Order* te Tibiika ti aki I ti kan *Point of Order* ngkai koa manga katoka bwa are anne tibwangam tera kona manga kabwarabwara te Tibiika I aki rangi n ota anne bwa are te kaoti nano koa bon kanakoa naba bwa ti na bubuti te *division* imwina ao e a oti naba.

Tibiika: Ko rabwa te Leader e koaua anne ma ibukina bwa te tua e n ariki bwa te tua ao aei te bwai ae I nang *conscious* iai bwa e n ariki te bwai aei bwa te tua ao I tangiria bwa e nanoraoi te Auti aei ngkana e riki bwa te tua. Ti aki n are N na karaoia bwa kanga bon ngai anne bwa ibukin ae I ataia bwa ami maroro e kangai e kangai, ao ibukina ae I bon kangai te bwai aei e kakawaki bwa te tua e na riki bwa ti tia ngkai ao tia karikia naba bwa te tua ao e na nanoraoi te Auti aei. Ao anne bukina te Leader ngkana ko butimwaia anne raoi bukina e na nanoraoi te Auti ngkana e kanakoa ana kaoti nano ao e riki raoi te tua aei bwa bon ana tua te Auti aei. Ao anne raoi bukina ae anne te bwai ae I tangiria bwa tao iai tea ki ota ao tabeu naba ngai ae te Tibiika, N na kaotai naba ngkami ngkai I tekateka ikai, bwa N na aki kamenai ngkami n aron bwaai. Bwa eti bwa e ngae n ae kam a maan n tabetai kam bon kona naba ni *confuse* n te bwai ae riki. Te bwai ae n nang kanakoa ngkai n nang nakoa ngkai ma te bwai moa ae N na kanakoa ti aki rabwatan te Biira are bon rabwatara bwa N na kanakoa te onono n aron are e a tia n tabekia te Leader n te Kaitara ae te onono ae ngaia ae kam maroro iaona n te tai aei ao kam kataia ni kakaea etina bwa e riai n oneaki ke e riai n aki. Ao te onono anne e mena n te kibu ke mwakoro 2 kibu 5(2) ao 5(3) are e tangiraki iai te onono. Ngkanne N nang kanakoa te kaoti nano iaon te onono. Bwa mwakoro 2 kibuna aika 5, ao 5(3) ana tei bwa mwakoron te Biira are e a tia n oneaki n te tai aei. Akana a butimwaia ke e kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana aki butimwaia e aki butimwaeaki te onono.

Ti a okira ngkanne rabwatan te Biira te mwakoro 2 kibuna 5 mwakorona kibuna 5 ao ana *sub sections* n aron ane a oti iaon ara Biira e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ao imwain ae I kanakoa bwa te kaoti nano ao N na kanakoa bwa te kaoti nano ao N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai riki te kan maroro iaon are bon rabwatan te Biira. Ao ngkai akea ao ngkanne n nang kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa mwakoro 2 kibuna 5 ma ana *subsections* ni kabane ana tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia nakon ngkanne are imwina I ataia ngkai bwa ai akea te onono n aron are I ataia man au aobiti bwa bon ti teuana te onono are e a tia ni uotaki ao ngkai ti nang kabanea mwakoron te tua aei ma kibun ani kabane. Tia roko ngkanne ni mwakoro 6 ti bon tiku naba iaon Part 2, mwakorona 7,8,9 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Ma imwain ae I kanakoa te kaoti nano ao N na kaokia moa nakoimi Taan Tei bwa kam na maroro iaona. Ao ngkai bon akea te maroro iaona ao N na kanakoa bwa te kaoti nano. Bwa mwakoro 6,7,8,9 e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia naake a butimwaia.

Tia roko ngkanne ni bon mwakoro naba 2 ao kibuna aika 10,11 ao imwain ae I kanakoa ami kaoti nano ao N na angani moa ngkami ngkana iai ami kan kamataata ke ami kan maroro iaona. Ngkai bon akea ao N na kanakoa bwa te kaoti nano, iai?

Hon.Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure te Tibiika ko aki kan ti kaokia riki bwa I akin ang ongo are te kabanea ni mwakoro.

Tibiika: Ngaia N na kaokia riki, tia nakon ngkanne Part 2 naba ke mwakoro 2 ao kibuna aika 10 ao 11 ao N na kaokia moa nakoimi iai te maroro akea kee. Ngaia ao ti nang kaoti nano akana a nano ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a nano iai.

Tia roko ni *Part 3* ao tia taraa ngkanne kibuna aika 12,13,14,15,1,6,17,18,19 ao aia *sub sections* ni kabane. N na kanakoa nakoimi bwa te maroro e nakoim te Leader n te Kaitara ao ko kotea te kibu are ko kan maroro iaona.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko rabwa te Tibiika ao te kibu 12 are aei kanga e na riai ni iraki ngkai Kiribati aron tao te babaire iaon tera ngkai arana ni Kiribati are tauan te rawawata ke te anau, ke mwaitin te bwai are kona karekea n aron te *measurement te system of measurement.* Ma I ti kan titiraki ian are ngkai ti taraa ane n teuana tao te katoto n teuana ma te titiraki nakon te Minita bwa iaon ane teuana anne are kanga e kairira nakon Tietura are No.1 tietura 1 tao ti na bon roko n Tietura 1 ma I ti kan titiraki ni kaotaai raoi bwa aei ngkai are ana iria kaain Kiribati ake taan bitineti bwa tao e men ariki tao nakoia naake a bitineti.

Aei ngkai te aekaki ni babaire ae na iria taan bobwai ke taan bitineti iaon abara ae Kiribati ngkana I kona moa n titiraki anne ao I a butia te Minita ko rabwa.

Tibiika: Te Minita e nakoim.

Hon.Booti Nauan: Ko rabwa te Tia Babaire I bae moa n taratara ana *subsection* e reke n te Kaitara are e *quote* bwa I taratara te *e-copy* bwa akea au *hard copy.* Eng ngaia anne te Tia Babaire ngaia aikanne taian

measurement akana rairaki ma aia *scientific formulars* akana a mena ian te *schedule 1* e rabwa.

Tibiika: Ngai ate Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ti ataia bwa tao tietura 1, tietura 2 are e mena n ane mwakorona are 2 tao e na bon kabwarabwara te Minita nakoira bwa tera nanon kanoan ana tietura aikai ngkana tao ti roko iai bwa ngkai aei are ana kantaningaaki ara botanaomata bwa ana riai ni ira te tua aei naake tao bitineti ana riai ni ira te tua aei ibukin kakoroan nanona, ao e nang korakora naba te tuua iai ma e kona n ti kabwarabwara bwa e a tia ni kakoaua bwa aei are e na iria ao aikai naba are ngkana aki ira nanona ao ana kona ni katuaeaki iai ian naba te tua are ngaia ti tarataraia aei. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rarabwa te titiraki ma N na bon titirakinna moa e aera ngke e bon aki titiraki n tain te *workshop* ao e a titiraki ngkai a bon nang abwabwaki kabwarabwaraan bwaai aikai bwa are bon taian *scientific formula* bwaai aikai aika *adopted internationally* ao ngkana ti na kabwarabwara ti na aki kainnanoa *over the table* ni kangai bwa ti na bae n rinanona. Ma I nang mimi bwa e aera e aki titiraki mai mwaaina ao e a tibwa titiraki ni kabanea ana tai te Auti n Tei n taina aei ma are e aoria bwa are bon mwakana anne. Ma are aikai kanga taian *standard formula* ana kabonganaaki n aron te *measurement* n te *international* mena ae ana *formulas* aikai. Ma ngkana e na tuangai bwa N na kabwarabwara teuana ngkai ao tao N na weteia au *scientific officers* bwa ana kabwarabwara te itera aio, bwa *even* ngaia e aki kona naba ni kabwarabwara. E na kainnanoa naba ae wareka te boki ao ngai naba N na kainnanoa naba ae N na wareka te boki ao N na *consult* ma au *technical staff.* Ma I bon nang mimi bwa are bon anne ngkanne bon mwantan neiei e kataia ni kabo rabakau ao e aera e aki uotirake ngkoa n tain te *workshop.*

Tibiika: Te Minita N na bubutiko karaua nanom bwa te Komete ti na karinea ara Komete ngkai bwa te Komete.

Hon.Booti Nauan: Kabwara au bure te Tibiika I karinea kabwara te Tibiika ma tao N na tuanga naba bwa e na kabwarabwara ma ngkana e bon tangiria bwa N na bon kabwarabwara raoi te bwai aio ao ti kona ni manga bon rinanon kabwarabwaran te bwai aio ngkana bon te koaua bwa e tangiria mai inanona. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I taku bwa te bwai ae kakawaki bwa ngkana arona bwa bon iai te bwai ae ko aki tauraoi iai I taku bwa ko bon kona ni iraorao ma te Tia Tei bwa are aei ara

Komete ao tuan ara Komete ana iai te naan titiraki aikai ana tabekaki bwa te kaotaota iaon te Biira imwain are e nang bon riki bwa te tua. N te aro bwa e na matata ma ngkana arona bwa iai bwaai aika kanga kam bon namakin kam aki kona kam bon kona ni iraorao ma raomi n Tia Tei, ma te Tia Tei ke tao antai. Ma I a bubuti bwa tia karinea moa Kometen ara Auti. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika I bon mwanewea aei n te *workshop* ngkana e uringa te Minita ngke te naan tietura aikai tia bon aki ota. Ma mwiina e na taku bwa tao I a tibwa uotia n nakomai ma bukin ae I titiraki bwa aei aika bwa are ngkanne a nang kanga ngkanne n ota riki ara botanaomata ngkana a nang kantaningaaki bwa ana ira te tua aei. Ma tao e na iai tao e kona te Minita ngkana arona bwa tao e a bwaati ni kanakoia ke ni ibuobuoki ni kamatata nakoia ara botanaomata bwa aei ti aki aei te kabo rabakau. Ao I karautaeka ngkana ngaia anne ae tao e a taraaki bwa te kabo rabakau. Ma are aei tuan Kiribati ae ana kabongana kaain ma tao anne ngai I aki kona ni kabwarabwara te tua aei ngkai nakoia au botanaomata, ao I bon aki kona. Ao I aki ataia bwa tao bon ti tao temanna ae ana kona.

Ma are aei ngkai tabera bwa are N na kaotaai n taian te Komete aei bwa e aoria n ae are ara botanaomata ae ana kabaeaki iana. Ngaia I taku bwa e na ibuobuoki ngkanne ngkana arona bwa e na kona n reke tao teutana te ibuobuoki ngkana tao te beba ke tao ana kona n anganaki bitineti bwa ana kona n ota n aron kanoan te tua aei. Ao I nang karautaeka bwa ti aki anne au kantaninga bwa e nang kabo rabakau iaon te mena aei ma aei I a bon kaman raraoma iai I bon tabekia n taian te *workshop* ao I a bon rangi n raraoma iai bwa e a bon nang *technical.* Are kanoan te tietura ao ti aki ataia bwa ti nang kanga ni kabongana. Ma ngaia anne I a manga bon tabekia ikai bwa are e aoria naba tao a reke naba otaia te botanaomata bwa tao e na kona tao n nang aki karawataaki ke tao ni kabaeaki raoi ni karokoa te tai are e a bon ota naba iai n aron kabonganana. Aei ibukia ara botanaomata ma ti anne ao tao kabaean au titiraki ni kan ota iaon are iai ane n are mwakoro 3 ian naba te 12 iai te bong n namwakaina are e mwaneweaki ma N na ti bubuti riki bwa tao iai ngkoa bukina are ni 20 ni Meei n 2025 iai bukin ae menaaki n aron aei nanona kanga ana aki kabonganaaki ke kanga arona. Tiaki ngkai kanoan te tietura ngkana tao kanoan ngkai are e kabonganaaki ngkai tao ana toki kabonganakia n te tai anne. Ma ngkana e kona n ti buokira naba ni kabwarabwara te Minita bwa tera kanga kakawakin te bong anne are 20 ni Meei 2025. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Ao kan taiaoka riki ni kaoka ana titiraki te Tia Tei ae rine taiaoka bwa e aki reke irou.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei kaokia riki.

Hon.Tessie Eria Lambourne: N te 12 (3) are te *date* are 20 ni Meei 2025. Tao anne are kanga

Tibiika: N na anganiko te Minita bwa ko aonga ni kanakoa, e nakoim te Minita.

Hon.Booti Nauan: Eti are e taku te Tia Babaire anne are e taku te Leader n Tia Tei Kaitara anne ngkanne te *date* are e na kabonganaaki ni karokoa Meei 2025 ao e kona ni manga moan rinanoaki taian *measurement* akanne ke taian *weight* akanne. Eti anne.

Tibiika: Ko rabwa Minita iai riki te titiraki ni kan kamatata.

Hon.Booti Nauan: Ao teuana riki te Tia Babaire ao kabwara au bure n are ana titiraki iaon taian *formulas* akekei. Eti akanne bon taian *formulas* aika a kabonganaaki *internationally* ao eti are e taku terana arei te Leader man te Kaitara ti kona ni *provide* taian *training detail information* iaon bwaai akanne n aron are e *simple* nakon neiere e na kabongana tao n te bitineti ke tera riki. ti tauraoi man au Botaki ni Mwakuri ni karaoa anne.

Tibiika: Ngaia I taku bwa e a bon nang matata anne ao iai riki ae kan titiraki iaon kibu ake I a tia ni kanakoi are 12,13,14,15,16 ao ngkana ai akea ao N nang kanakoa bwa te kaoti nano, bwa mwakoron te Biira ae mwakoro 3 kibuna aika 12,13,14,15,16 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke ana kangai Tiaki. E nakoia aika a butimwaia.

Ao tia nakon ngkanne kibu aika 17,18,19 ao I a kanakoa moa nakoimi ngkana iai ae kan maroro iai. E taraa n akea ao tia kanakoa bwa te kaoti nano, bwa kibu aika 17,18,19 ana riki bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Tia roko n te mwakoro ao tia taraia ngkanne ni kibuna aika 20,21,22 ao I a kanakoa ngkanne nakoimi ngkana iai ae kan maroro iaona. E taraa n ae akea ao tia kanakoa bwa te kaoti nano, bwa mwakoron te Biira, mwakoro ao ni kibuna aika 20,21,22 ana tei bwa kanoan te Biira aei.

Hon.Teima Onorio: Kabwara au bure te Tibiika I ti kan titiraki.

Tibiika: Ani kabwara au bure te Tia Tei mai Arorae ao N na kanakoa nakoim ao ko ti kotea te *section* ae ko kan maroro iai ma te *subsection.* E nakoim.

Hon.Teima Onorio: I aki koaua raoi bwa e na kaineti ma te naan *sections*

aikai ma au titiraki e kangai n aekakin ngkai ae waakinaki *unit of measurement* aekakin ko kanakoa am kaako n te Air Kiribati ao e taraaki n te bwauna, ao a manga *convert* nakon te *kilo* ao a charge ngkanne tao te mwaiti ni mwane are a kataua. I kan titiraki ngkanne ibukin ae te *shipping KNSL* bwa e boou ae waakinna te *shipping* I aki ataia ae kaineti ma aio ke e akia o koa katekatekaai naba Tibiika. Bwa au titiraki e mena iaa inanon ara Biira aio ao I kabwara bure bwa I aki titiraki iai n te *workshop* ma e tiku bwa tabeaiangau. E mena ia inanon te Biira aio e mena n *section* ke tao e men ariki n te *section* teuana inanon te Biira ae boou aio, ae te waaki ngkai ae karaoia te Tautaeka *through* te *shipping* ae bita te *unit of measurement* man te *volume* ae te *cubic meter* te *ton* bwa e a Katine ai te *kilogram* ke tera n aron ae e a waakinna ngkai. Anne ngkai e *covered* kai ke tao e *covered somewhere else in the Bill.* E ngaa ae ti na butimwaia bwa ngai I tabeaianga eti are e karaoaki n te *shipping* ke e aki ae e a bita te *unit of measurement* man te *volume* are n te *ton* ke te *cubic meter* nakon te *kilo.* Kanga ti anne au titiraki te Tia Babaire ao kabwara au bure ngkana arona bwa e bure nnen au titiraki. E rabwa.

Tibiika: Te Minita ko kona ni kaeka anne.

Hon.Booti Nauan: I taku bwa e minomino teutana nanora n te titiraki bwa are ngkai I taku bwa te titiraki uoua iterana bwa e ngaa ae na kabonganaaki bwa e aera ngkai e a manga karaoa arei te *shipping.* Ma n aron ngkana arona bwa e na eti naba kaekaan ana titiraki te Tia Tei mai Arorae ae karineaki ao I taku bwa ngkana e kangai e ngaa ae eti ae e na kaeaki, a bane n eti aron *measurement* ni kabane. Ma ti te tua bwa e bon eti raoi are ko anganaki kea ki? Ao ngkanne ian te tua aio ngaia are e na kaetia bwa are ngkana ko bon anga iraua te kilo kona bon anga raoi iraua te kilo ian te tua aei. Ma ngkana ai te *issue* e ngaa n aekan are e taekinna naba n te *Air Kiribati* are bon tao e a bon kabongana te *kilo* ikekei ao e a manga kabongana te bwauna n te *check in.*

Ma I taku bwa ti te bwai ae nang kakawaki te Tia Babaire e na bon eti raoi te ware are e anganaki te *consumer* n te tai are tiatinaki iai. Ao ngkanne ngkana e aki eti ao ngkanne ian te tua aio e kona ngkanne n anaaki ana kai ni Katine ke e na kabureaki ke e na manga katuaeaki te kambwana ke te bitinei ane e tiaati n arona anne. Ma kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Arorae are e taekinna iaon e ngaa ae e na kabongaaki ao e ngaa ao *it up to anyone* ko kona bwa ngkana iai am kai ni Katine ae te *kilo* ko kona ni Katine n te *kilo* ao ngkana akea bwa te bwauna ko kona ni Katine n te bwauna. Ma e na riai n eti bwa arei bon te 10 raoi te bwauna are ko angan temanna anne n tokin te tai. Ao I taku bwa n te tua naba aio n

aron ae I a tia ni kabwarabwara n te *workshop* e kakawaki bwa e na roko te aomata ni kaboa 2 te rawawata te raiti ao e na nako ma bon 2 naba raoi te rawawata te raiti. E na tiatinaki ibukin ana kaako n te *shipping* n te wanikiba ao e na bon tiatinaki naba raoi. Ngkana arona bwa e na kaeka nanon te titiraki anne.

Tibiika: Iai riki te kan kamatata iaon te mwakoro ake I a tian taekin ao ngkana akea ao N nang kanakoa bwa te kaoti nano. Bwa mwakoro 4 kibuna aika 20,21,22 ana tei bwa kanoan te Biira aei ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Tia nakon are imwina tia roko ni Part 5 ao tia tara kibuna ngkanne aika 23,24,25,26,27,28 N na kanakoa moa nakoimi ngkana iai ae kan maroro iai. Ngkai akea ao N nang kanakoa bwa te kaoti nano, bwa mwakoro 5 kibuna aika 23,24,25,26,27,28 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Tia roko ni mwakoro 6 ao tia taraa kibuna aika 29,30,31 ao N na kanakoa moa nakoimi ngkana iai ae kan maroro iai Taan Tei. Ngkai akea ao N nang kanakoa bwa te kaoti nano bwa mwakoro 6 kibuna aika 29,30,31 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Tia taraa mwakoro 7 n te Biira aei ao kibuna aika 32,33,34,35,36 N na kanakoa moa nakoimi Taan Tei aika kam karineaki ngkana iai ae kan maroro, akea. Ao tia kanakoa bwa te kaoti nano bwa mwakoro 7 kibuna aika 32,33,34,35,36 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia

Ti tiku naba ni mwakoro 7 n te Biira aei ao kibuna aika 37,38,39,40,41,42,43 ao imwain ae I kanakoa ami kaoti nano ao N na kanakoa moa nakoimi Taan Tei aika kam karineaki ngkana iai ae kan maroro, akea. Ao tia kanakoa bwa te kaoti nano bwa mwakoro 7 kibuna aika 37,38,39,40,41,42,43 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti tiku naba ni mwakoro 7 n te Biira aei ao kibuna aika 44,45,46,47,48 ao imwain ae I kanakoa ami kaoti nano ao N na kanakoa moa nakoimi Taan Tei aika kam karineaki ngkana iai ae kan maroro, akea. Ao tia kanakoa bwa te kaoti nano bwa mwakoro 7 kibuna aika 44,45,46,47,48 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Tia roko ni mwakoro 8 n te Biira aei ao tarai kibuna aika 49,50, ao imwain ae I kanakoa ami kaoti nano ao N na kanakoa moa nakoimi Taan Tei aika kam karineaki ngkana iai ae kan maroro, akea. Ao tia kanakoa bwa te kaoti nano bwa mwakoro 8 kibuna aika 49,50 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Tia roko ni mwakoro 9 kibuna aika 51,52,53,54,55,56 ao imwain ae I kanakoa ami kaoti nano ao N na kaokia moa nakoimi Taan Tei aika ngkana iai ae kan maroro, E nakoim te Leader n te Kaitara ao ko anganai am kibu are ko kan maroro iaona.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao ian ara tua are 54(4) ao iai te onono ae I kan *propose* kanga ti kan kanakoraoan ara Biira aei bwa iai ae ngkana ko noora are 55 ao iai ngkanne iana ane 56 ae kangai *savings*

Tibiika: Ko kona moa n ti noora am tua are ko anganai I a butiko imwain ae ko karaoa am onono.

Hon.Tessie Eria Lambourne: 54(4)

Tibiika: Ko rabwa ngaia uotiko te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa kanga iai menan te taibi are imarenan 55 are *amendment of schedules* ao ni 56 are *repeal* ao iai te mwakoro ae mwakoro naba n 56 ae kangai *savings* ma tao

Tibiika: Ao kan kairai nakon am mena anne

Hon.Tessie Eria Lambourne: Mwakoro 55 ao imarenana ma mwakoro 56. Ao iai ae mwakoro ae e aki *bold* ae ni 56 ae kangai *savings* ma I taku bwa anne tao te *error* ngaia I uotiarake bwa te *amendment* ma tao error tao ti anne ke tao kanoana naba are mai inano. Ma I taku bwa e nang kakawaki ae e na aki mangaongao bwa iai are bon 56 are mai inano ma tao bon te *error* n te taibi. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia te Minita ti te *error* are e noraki are e taekinna te Leader e nakoim.

Hon.Booti Nauan: Ngaia e rabwa ana nonori te Leader n te Kaitara eng te *typo error* anne. Tia kaeta anne nakon 57 are n te *reappeal* anne ao arei e na bon tiku n arona. E rabwa.

Tibiika: Ngkana eti otau ao e na bon tiku 56 are *savings* ao 56 are *reappeal* ti na bitia nakon nambwa 57. Ngaia anne ao tia kaeti ngkanne n aron are e a tia ni kaetia te Minita. Ko rabwa te Leader.

Tibiika: Iai riki ae kan titiraki iaon Part aikai ao ngkana ai akea ao tao ti nang kanakoa te kaoti nano iai. Bwa kibu aika 51,52,53,54,55,56,57 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a butimwaia ke akangai Eng

ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Bon ti teniua ara tietura n ara Biira aei ma ngkana kam kukurei ao I a ikoti naba ni kabane n aron are I karaoia naba nakon ara Biira are are mai mwaaina ao ngkana iai te titiraki ao kam a kotea naba te tietura ao te *section* ao te part are kam tangiria bwa kam na maroro iaona.

Tietura 1 ma ana sections ao ana sub sections, Tietura 2 ma ana sections ao ana sub sections ni kabane ao Tietura 3 ma ana sections ma ana sub sections ni kabane ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Ma imwain ae I kanakoa bwa ami kaoti nano ao I angani moa ngkami Taan Tei aika kam karineaki ngkana iai ae kan maroro iai. Ngkana akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano. Bwa tietura nambwa 1,2,3 ma ana *sections* ma ana *sub sections* ni kabane ana bane n riki bwa mwakoron kanoan te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a oki ngkanne nakon aran te Biira are e uarereke ao imwain ae I kanakoa te kaoti nano iai ao I a kaokia moa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona. N na kanakoa bwa te kaoti nano ngkana akea. Bwa aran te Biira ae Uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a nano iai ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a nano iai.

Tia taraa aran te Biira are e abwabwaki ke ane e ananau ao N na kanakoa bwa te kaoti nano ngkana akea ae kan maroro iaona. Ao N na kanakoa bwa ami kaoti nano Taan Tei bwa aran te Biira ae Ananau e na tei bwa mwakoro n te Biira aei akana a nano iai ke a kangai Eng ao akana aki ke aki a kangai Tiaki. E nakoia akana a nano iai.

Ao e a katabwanina raoi aron ara Komete iaon ara Biira aika uoua aikai ao e nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker e kaawa ni bure otau bwa I kataia ngke N na ti kaokiko nakon are te Leadership Code ngkana ko kariaia Madam Speaker. Bwa ngke e nako Kometenakina ao tera am *ruling* bwa kanga n au ururing koa ti roko naba n *section 1,2,3* ao koa katikui naba ni kabane akanne. Ngkana e kaawa ni kairua ma are e abwabwaki naba bwa iai ana Part ao iai ana *sections* ma are I a kataia te ibuobuoki ma are ni bon otau ko bon wareki ni kabane kanoan are te Metrology Bill ao are te Leadership Code bwa otau ko ti toki n are *section 3.* Ngaia kabwara te bure ngaia e tikiraoi bwa e kakawaki bwa e na rin arei bwa ngaia n aei ao I taraia ao ara onono e nako ni mena n are *section* Part 3 section 13. Ngaia e koaua akea te kanganga ao e rabwa.

Hon.Tessie Eria Lambourne: *Point of Order* taiaoka.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure bwa N na ti manga kaoka are ti a tia ni mena are 55,56 I a manga taraa are te *content* arei ngkai ti roko n are ai manga te bwai aei are Part 4 I taku bwa are te moan bae arei kanga mai moa, are ao ngkanne are mai iana are e oti iai are Part 9. Eng kanga te *content* ma I tabeaianga bwa ibukina are ti a tia ni kamena are n te *amendment* are kanga te *error* bwa e titebo bwa e na bon tiku are *savings* ma I karaua n taraa arei ao e ti kangai bwa *55 amendment of schedules ao 56 reppeal.* Ma tao tia katikua bwa tao a bon kaitiaki ate Minita ma ana koraki eng bwa e aoria n are oti n ara *record* ae ti kamena aei.

Tibiika: Ko rabwa te Leader I taku bwa I ota n aron are ko taekinna bwa n aron te *content of* te naan *sections* akanne ao e bon ti oti iai 56 are *reappeal* ao akea are *savings.* Are aongkoa ti na arana *savings* bwa 56 ao *rebill* bwa 57. Ma n aron are kam a tia ao tao bon te *error* n aron are e a tia n tabekia te Leader n te Kaitara ao ko a bon kaetia ma am Taan Rabakau nakon are e bon etina raoi. Ao I taku bwa e a bon katabwanina naba ara Komete ao I a bubutia ngkanne te tia tararua te rau bwa e a kaoka ara *Mace* nakon nnena.

Ao ngkanne Taan Tei e a oki ara Maneaba ao ngkanne N nang kaoka ngkanne kauouan warekan Biira aikai ao N na kanakoa moa nakon te HE.Taneti Mamau bwa e na *move* ana *motion* iaon aei. E nakoim te Beretitenti.

KAUOUAN WAREKAN TAIAN BIIRA

LEADERSHIP CODE OF CONDUCT 2021 (2ND READING)

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I a bubuti bwa te Biira n onono ibukia Taan Kairiri 2020 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ngkai e a bon tia n tabeka te Beretitenti ibukin kauouan ao kabwatakin warekan te Biira aei ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano. Akana a nano iai ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a nano iai. Ao e kariaiakaki te Biira ma imwain ao iai teuana te bwai ae I mwaninga ni kaetia nakoimi Taan Tei ma ngkana kam kukurei ao I ti kanga bon ana *advise* au *legal council* ma I a tibwa uringa bwa are te Biira aei e uotaki ni 2020 ao ngkai tia kabwatia inanon 2021. Ao kanga bon ana *practice* ke ae taneiai iai ae ti karaoia n te Maneaba ni Maungatabu ngkana e nang *ascended* ao ti karaoia nakon te *date* are e kabwataki iai te Biira are 2021 ngkana kam kukurei ao tia bita ngkanne n aron are ko tabekia are te onono ibukia taan kairiri man 2020 nakon 2021 kam a butimwaea naba anne ao I a tia ni kanakoa ngkoa te

kaoti nano iai kee. Ao e rabwa tia bane ni butimwaia.

Ngkanne ai te arona naba ma n aron are te kauoua ni Biira are Metrology Bill teina naba anne 2021 tia bita ane 2020 nakon 2021 te Minita ao I a kaokia nakoim te Minita ae ko kka bwa koa tabeka kauouan warekan am Biira. Ao e nakoim.

METROLOGY BILL 2021 (2ND READING)

Hon.Booti Nauan: Ao e rabwa te Tibiika ao n te tai aio ngkanne I a kukurei n tabekia bwa te Biira ae te Metrology Bill 2021 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kabwataki ao ni kariaiakaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao ngkai e a bon tia tabeka te bubuti ibukin kariaiakan ana Biira n aron are e taekinna ao I a kanakoa bwa ami kaoti nano Taan Tei. Ao akana nano iai ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a nano iai. Ao tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Te kaoti ibukin te Bwara.

TE KAOTI

HE.Taneti Mamau: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: Iai am *Point of Order* te Beretitenti e nakoim.

HE.Taneti Mamau: Kabwara te bure imwain te bure ma kanga bon ti te bubuti nakon am aobiti bwa e roko man ara aobiti, bwa angin te tai tao e a bon bane man te kauabong a kaman ninikiraki te naan mena n am aobiti ma ngkana iai te kanganga bwa are ibukina are angin te tai tao titiraki ake a tia ma a tiku ngkanne n tataninga okina man te Auti n Tei bwa ai angin te tai e a kona n tiku ni karokoa te aoa 8 ao 9 n te bong. Ma a ti kan kakaea bwa e a nang *overloaded* te Tia taibi bwa ibukina bwa e aonga n ae e a moantaai naba ni buti te naan beba ma ti anne kanga aia bubuti bwa e aoria n are te wiiki ae na roko bwa kanga angin te tai a kaman kakanakoi te naan titiraki ma te naan raa nakon am aobiti, ma e a bae ngkanne manga okia. E kona n ae kanakoa n te ingabong ao tao e a oki ngkanne tao n te bong tao te aoa 9,10 are a manga ienikuria tao n *notice* ke n raa ma ti anne kanga te bubuti ma e rabwa.

Tibiika: I a kabwara au bure te Beretitenti bwa kanga tera raoi te kanganga bwa nanona iai te iremwe n au aobiti ibukin karaoan te Ota Beba ke terana. Bwa I ti kan ataia raoi bwa tera ae riki.

HE.Taneti Mamau: Ngaia raoi anne are a tia bwaai man te aobiti kaekan titiraki ao a kanakoaki nakon ngkanne am aobiti tao ibukin katokakia angin te tai a tuangira kaain te aobiti bwa e a bon bane te wiiki ae na roko tao man te Kauabong a bon tuangai naba ngkoananoa ma e aki reke taina ni kangai bwa tera ngkana tao bon iai

angana bwa angin te tai ti temanna ae e a karaoi aia mena Taan Tei man am itera are ngaia are a kona n tiku ngkanne n tataninga nakon te bong. Ma ngkana ti te bubuti ngkana kam taraia riki bwa tao ngkana kam iangoa te ibuobuoki ke tera ao tao e kakawaki bwa kam a taraa naba te itera anne ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I a matata ao e raoiroi bwa I a maroroia ma au Taan Mwakuri ao tia kataia ni kakaea angan riki kabaitiana man ara itera. Ao ko rabwa n am reitaki anne ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita are tabena ara kaoti are imwina.

TE KAOTI IBUKIN TE BWARA

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao I a kukurei ni karaoa tibwangau iaon te Ota Beba n te bong aio bwa te Maneaba moa aio e nang bwara moa. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao ngkai e a bon tia n roko te kaoti ibukin te Bwara ao imwain ae ti bwara ao I bon ti kan anga moa bwanaau nakon te STA team te *medical team* ibukin karaoan ana ibuobuoki nakoimi Taan Tei ao n reitaki ma Taan Mwakuri ake a reke naba aia tai, bon Taan Mwakuri n te Maneaba ni Maungatabu ao n reitaki ma Taan Mwakuri n te Tautaeka are a reke naba aia tai ni karaoa aia tutuo ngke e tawanou. Ti kaitau ibukin te anga nano aei ao tao tia bon kaotia naba baira ni uboubo bwa are bon te anga nano. Ao ngkai ti nang bwara nako ao ai bon bwanaau ni katekeraoi nakoimi ni kaitau ni karabwarabwa ao ni kabwara bure ngkana arona bwa iai tibanako n te kairiri n te bong aei ao tia bwara nako ma te rau ao te kukurei ao a tia manga kaitiboaki naon te ingabong te aoa 10 naba ikai n te Moaningabong. Ao tia bwaranako moa ngkai kam rabwa.

Kiraaka: Te Tataro

Tibiika: Tia Tataro ,
N aran te tama ao te nati ao te tamnei ae raoiroi Amen,

Te Atua ae moan te mwaka ao akea tokina ti kakoaua ma te nanorinano kainanoan am kairiri iaon karaoan tibwangara buokira bwa ti na katiku bwaai ake a kaeti ma oin nanora n tatabe maninra nako, ao ti na kakaraoa are nanom ibukin kabwaiaia kain Kiribati,

Ti butiko bwa kona raonira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukia ara botannaomata bwa e aonga ni kateimatoaki te rau ao te eti ibukin neboakin mwimwitongin aram ae tabu, ti kaniko n aikai iroun Iesu Kristo ae ara Uea, ao tia boti bwanara n atonga ana tataro Te Uea,

Tamara are i Karawa e na tabuaki aram e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n aiaron tauana i karawa anganira kanara are tia tau iai n te bong aei ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwara aia bure akana bure nakoira tai kairira nakon te karirakiaki ma kona kamaura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te mwaaka ao te Neboaki n aki toki Amen, n aran te Tama ao Te nati ao Te Tamnei ae raoiroi, Amen.

Kiraaka: Taiboranakin Taian Bebwa

Taiboranan ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Tautaeka ni Kiribati are e toki n 31 n Ritembwa 2019

Bebwa *No 4/21*

Taiboranakin te Ribooti ae onoti mai iroun te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Air Kiribati ibukin te ririki 2015 are e toki n Okitobwa 2020

Bebwa No 5/21

Taiboranakin ana Ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te *Communication Commission of Kiribati* are e toki n te 31 n Ritembwa 2019

Bebwa No 6/21

Taiboranakin ana Ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Kiribati *Port Authority* are e toki n 31 n Ritembwa 2019

Bebwa No 7/21

Taiboranakin ana Ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Kiribati *Solar Energy* are e toki n 31 n Ritembwa 2016

Bebwa No 7,8 /21

Taiboranakin ana Ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Betio *Shipyard Limited* are e toki n 31 n Aokati 20217

Bebwa 9/21

Taiboranakin ana Ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Kiribati *Corporative Society Limited* are toki n 31 n Ritembwa 2013-2015

Bebwa No 10/21

Titiraki ma Kaekaia

TITIRAKI MA KAEKAIA

Hon. Banuera Berina: *Point of order* te Tia babaire

Tibiika: Ngaia kanakoa am *point of order* n te ingabong aei Tia Tei

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire, Tia babaire I kan bubuti te bwai are e taekinaki man ngkoanano, are e bubutiai te Beretitenti bwa N na karabwa au bure, ao e na uringaki te Tia babaire bwa I bubuti bwa e na kabutaki te bebwa, are minitin ara maroro iaon te *Public Procurement Act,*

Tia babaire I tangira bwa e na kabutaki te bwai ane bwa ti aonga ni kaitiakia, bwa I bukinaki te Tia babaire bwa I taekinna rongorongo aika aki koaua inanon te Auti n Tei aei, ngaia are I tangiria bwa e na kabutaki bebwa akane ao ti na anganaki ara tai te Tia babaire bwa ti na maroro iaona, bwa e na katurua ana bukibuki te Beretitenti are e taku bwa ana taeka are I taekinna n *point of order* nakon te kauoman, aki koaua, ao e kakauongo Kiribati n Tia babaire, bon te bukibuki ae moan te kakaiaki arei bwa e aki ti tabekia, e manga tangira te *Hansard* te Tia babaire, ngaia are ngai irou tiaki te bukibuki ae tao e kangai, e bure ongon te Tia Tei, N na karimoa ana maroro te Beretitenti ana *point of order,* e kangai, e a mwanta, e a kinaki te Tia Tei aei, ngaia are Tia babaire I tangira bwa e na kaitiakaki ao e na karokoaki n tokina te bukibuki arei, ao ngkoananoa e a moantai te Beretitenti n tangiria bwa N na kabwara au bure, ibukina bwa akea *Cabinet* ae oti n ana maroro, ao I tangira, Tia babaire bwa e na noria te Auti aio man te miniti bwa e taekinna te Tautaeka te Beretitenti, ao ngai irou te Tautaeka titabo ma *Cabinet* , ngaia are Tia babaire I bubuti bwa e na kabutaki aikai ao e na anga ana babaire Auti n Tei aio iai te Tia babaire bwa e a mwemwe ikai, e mwemwe uoua te tai,

Te moan tai, I a mwanta, ao te kauoua n tai e butiaki te Auti, e butiaki am kaetieti bwa N nang kabwara au bure, ngaia are Tia babaire N na bubuti ana tai, ara tai bwa ti na anganaki, bwa N na kabwara nako bwa bukin tera ae I taekinna, bwa ana taeka te kauoman e taku bwa e aki riai n roko bwairin te *Cabinet* n ana babaire te *Procurement Committee* te Tia babaire, eti ane, ma N ana maroro te Beretitenti ao Nna kabwara nakoa te Tia babaire ngkana a roko miniti, e bon taekinna, e ngae ngke e aki taekiina ma bon ane nanon ana maroro, e bon roko bwairin ke te Tautaeka n totokoa te bwakamwane arei, ao ane Tia babaire I tangira bwa ti aonga ni maroro iai, ti na kabwaranakoa nakon Kiribati bwa e na katurua ana bukibuki ao ngai te Tia babaire, N na katurua bukin au taeka akekei, ao e na riai ni baireaki te Tia babaire bwa antai ae na riai ni kabwara bure, ao N na bubuti te Tia babaire e bia kaitiakaki arei bwa au iango te Tia babaire, e na karaoaki n te *Statement Form,* e na kabutaki te

bebwa ao e na anganaki te Beretitenti ana tai bwa e na kabwaranako, bwa e kanga n taku bwa I a tia ni *miss quote him,* e bure buaka, e ota buaka, Tia babaire n ana maroro are e anga, ao ngai N na manga kabwaranakoa te Tia babaire ni kaitiakai. N na anganaki au tai ngaia I bubuti iai te *statement Form,* karaoa ana *Statement* tabeua te titiraki, N na karaoa au *Statement* tabeua te titiraki Tia babaire, Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim terana ana *point of order*

H.E Taneti Mamaau; E rabwa ae tia bon tataninga , e rabwa te Tia Tei mai Kuria n ana maroro ma tia moanibwaia moa ara kakamauri n te ingabong aei, kam na bane moa ni mauri, E rabwa ngkai e tabeka arei, are bon arei naba ae nanou ma I anganiko am tai te taibora bwa are ko a bon tia ni motikia bwa kona tibwaia nakoira, ngaira Taan Tei, ao e a nakon ngkane te Auti aei, I a manga mimi, ngkai ai manga *Statement,* ma are e a bon nakoira te maroro ao e a nakon te Auti aei ngkane te babaire man, otaia man te *Hansard* ke te Miniti ane kona kabutia, are e na oti bwa antai akana a wareware imarenan te rain, ngkana e bon nakoraoi au taeka ni kangai, “Eang e rinnako te Kabineti n arei” e a bon nakoia kain Te Auti ao te ongora irouia kain Kiribati, nakon are nang kabwara buakaki ara maroro, ma I boutoka ane ngkana tao ai bon mwawan am tai te Tibiika, ko a kabutia nakoira bwa are iai te wiiki ae na roko, ngaia are kanga I bon anganiko riki am tai ni mwakuria ane, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia e rabwa te Beretitenti ao ko rabwa naba te Tia Tei n aron mwin te bwai are e a tia n riki, ao e a bon katukaki nako matan te taibora n aron ae I ongora man ami maroro, ngke te Beretitenti ao ngke te Tia Tei aika kam karineaki, kam a katikua nakoiu bwa N na kakoroi nanon ake kam a tia n taekin ao tia kataia n kakaea angana nakon te wiiki ae na roko bwa tera raoi ana kabanea ni babaire taibora, ao ai ngaia naba, ao kam bati n rabwa ibukin kaotan ami tabeaianga ibukin katian tabera ane teuana ane, ao tia nako ngkane ara bwai are imwina n aron are e a tia n taekinaki, titiraki ma kaekaia,

Ao ara moan titiraki n te ingabong aei, e na bon tabekaki mai iroun Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Mamau e nakoim Tia Tei.

NI NGAI TE TAI AE NA WAAKINAKI IAI BOON TE TAKATAKA AE $4 N TE KILO

Hon. Tinian Reiher : Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a bon rimoa moa n reitai ma au Minita ae karineaki, n tabeka bwainaia ara Unimwane, Tekinati ma ara Unaine aika nangi ni boboto, ao n aronaki ni kabane ma kain abara ae Butaritari te manguroro, ni kamauriko moa te

Tibiika ae ko karineaki, ao ni kamaura ara Beretitenti ae moan te karineaki ma ara Kauoman Beretitenti ao ara Minita ni kabane, ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane, ni kamaurira n tamaroan te ingabong aio n reitaki ma taan ongora are bon kain Kiribati ae bwanin,

E koaua I a kukurei tabeka te moan titiraki n te ingabong aio ae kangai taekana, *"E korakora te kariaria nakon ana motinnano te Tautaeka iaon keraken boon te takataka. E kona te Minita ae karineaki n taekinna nakon te Maneaba aei bwa n ningai te tai are e na waaki iai boon te takataka ae boou ae $4.00 n te kilo"* E rabwa

Tibiika: Te Minita am kaeka, kabwara au bure te Beretitenti ae ko karineaki, am kaeka

H.E Taneti Mamaau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Tia Tei temanna mai Butaritari ae karineaki n ana titiraki ao aei ngkane kaekana *" I kukurei n taekinna n nako te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari bwa e bon waaki naba ngkai te Tautaeka ni waakini katauraoi imwain kanakoan rakan boon te takataka ae $4 n te kilo"* Ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te moan tai

Hon. Tinian Reiher : Ko rabwa *Madam Speaker* ao bon te kaitau ae moan te abwabwaki nakon ara Beretitenti ae karineaki bwa e koaua, aio kanga bon te titiraki are tao e aonga n ae a bon ongora ara Botanaomata bwa eang, e rangi ni kakawaki are ataia raoi bwa tao e na bon iai keraken te tine ke e na akea, ao I rangi ni karabwa te Beretitenti, ao a tao a bon rangi n rau nanoia ngkai bwa are a ongora ngkane are ngaia bon iai ma e ti katia tenan baronga. Ao e koaua *Madam Speaker* bwa a bon rawata ara koraki ake a katikui aia ben ao a bon angiina ae tao a bebe, ma e kakawaki are tao ana kona n ataia bwa tao e na aki waekoa n reke n te tai moa aio imwain are e tia tenan baronga, ao e koaua ngkana tao eti ara ururing *Madam Speaker* ao ti bon kakoaua naba, a bon rau nanoia naba kain ara abamwakoro bwa eang I bon iria aia bowi ara Unimwane Tekinati n te tai ae nako ao I bon kabwarabwara raoi nakoia are iai tenan Tua aika na rinanoaki moa n aron are kanga ti kaongoaki n taai aika nako, tao te Tua ibukin te *Tax* iaon te Takataka te ben ao tao iai naba are angkoa tao te kairoro ibukin tiainakin te KPF, ngkana tao arona bwa a eti ara ururing, ao e bon riai ane, e bon riai ni karaoaki akane imwain ae tao e waakinaki, ao I karabwa te Beretitenti ae karineaki bwa e a bon mataata nakoia kain Kiribati ao tao a na bon rau nanoia bwa e na bon nako, ma ai bon ti te tai ngkane are ngkana e tia raoi te baronga.

Ao tao e bon kakawaki ngkai I tabeka aio, bwa kanga bon iai taian bubuti

mai irouia ara Botanaomata ian are kanga tao ana manga kairoroaki bwa ana kaina te KPF, tera ngke arona bwa a kona ni manga noraki riki aikai bwa are e kakawaki ngkai e bon baronga naba ngkai te Tautaeka, ao tao teuana naba, ngkana tera naba ngke arona bwa tao e bon kanakoaki te *Tax* mai iaon te Takataka n te aro are tao e bon bwanin raoi te mwaiti are e na kona n reke nakoia, kanga aikai ae kanga I kan tabekia bwa raon au titiraki n te ingabong aio, ao e rabwa riki te Beretitenti ae karineaki n te kaeka ae nang tamaroa, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Mamaau: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari ao riki n reitaki ma te kamataatana are e kakaitau iai ibukia kain ana Botanaomata , ma e koaua are bon ane naba are e bon uouotia raom Tia Tei ibukin ongoraia kain am abamwakoro, kanga tangiran naba, ke kanga katamaroan naba are *Tax* ao te KPF ma are ngkana e na uringa Kiribati, kanga n ara motinnano are te $4, $3.50 ngkoa bon boon te tine, ao 0.50 *cent* ngkane angkoa e na nako bwa kanga aia *KPF* ao aia *Tax* e a kakaeaki ngkane mwakuriana nakon ane kanga n tarai naba aia bubuti akana a roko ngkane, ma e rangi n rarabwa I taku bwa e rabwa ngkai e a manga oti riki akane ao tao e bon mwakuria te Tautaeka I taku bwa a ongo naba taan mwakuri ane a karaoia, iaon kawaina ngkai bebwa ni barongaki ao a roko iroun te Kabineti, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tinian Reiher : Ko rabwa *Madam Speaker* ao e nangi n rabwa te Beretitenti e rangi ni mataata, I taku bwa e bon ti kakawaki are ti uota bwanaia ara Botanaomata nakon te Tautaeka ao tao e a kakaea angana are e na angaraoi iai te Tautaeka, kanga bon ti te itera are e mena bwa are e koaua ngaira man ara abamwakoro ae Butaritari, e bon rangi ni uarereke naba ara Takataka, ao kanga iai te unga n nano ngke e na iai te kerake nakon te $4 bwa tao e na buoka riki teutana are aron mwaitin aia tianti are e kona n reke nakeke tao a ben ben riki, ma e rabwa te Beretitenti bwa eang e koaua are ngkana tao iai tenan iango iaon are tiainakin tao te KPF are tao 0.50 *cent* man te mena. E aoria e nangi ni kakawaki bwa ti na ti kawenea nakon te Tautaeka bwa kanga tao akane taian raraoma aika e reke irouia ara Botanaomata ao ngkana tao e bon kamataataki nakoia raoi, ao tao e na bon rau nanoia ngkane bwa e aera raoi ngkai tao manga iai te *Tax* iaon te ben ao tiainakin te KPF, e rabwa *Madam Speaker* ao ti teuana ngkane ae N na ti bubutia te Beretitenti, I kawa naba ni bure nakoina ngkana tao N na kairoroia bwa e na anganira te tai, tao ni bon aron te mwakuri ngkai ae karaoaki tao e na bon kona n nako n te ririki aio ke tao ti na taratara te

ririki ae boou, te aro are e a bon kona naba n unga ngkane ni bon orei aia ben ngkane ake a bon kona n oreia inanon te ririki aio. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Mamaau: E rabwa buokan te titiraki iaon tao taina, are ni kaineti ma kanga aron tain kabwatan Tua ao e tara n ae na aki nakon te ririki aei, ngkana e na kainanoaki moa katian bwaai ibukin barongakin karaoan Tua ke onono nakon Tua, ao manga uotana nakomai ni kabwataki ma tao e a taraki ngkane te kataumwane n te ririki ae boou, ao e rarabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai Tia Tei

Hon. Tinian Reiher : Ko rabwa *Madam Speaker* ai bon akea riki , I kakaitau riki nakon te Beretitenti bwa tao e reke riki te mataata nakoia ara Botanaomata bwa e kakawaki are ataia raoi bwa tao n ningai ae kanga e na kona n riai ni waaki n te aro tao e bon waaki moa n aron ae waakinaki n te tai aio, a kainga ngkane raoi nanoia, tao nakon moan te ririki ae na roko, n aron ana kabwarabwara te Beretitenti, ao I a karabwa riki te Beretitenti ae karineaki ao te Tautaeka n aron te kaeka are, eang ao e na aki taraia tao te Beretitenti bwa tao e *political* tabekakina, e aki, ma I bon nangi n tabekia ma te nano ae nang itiaki ibukina bwa kanga aio taian titiraki aika reke mai irouia ara Botanaomata , ao i bon bukina bwa e reke au tai ni bon maroro ma kain ara abamwakoro imwain te Auti ni Maungatabu, ngaia are I karabwa riki te Beretitenti n aron te kaeka ao tao a bon rau nanoia ngkane ma n reitaki naba ma kain Kiribati ae bwanin bwa are bon tao ti aki ti ibukia kain Butaritari ma a ongora naba ni kabane kain abara ae Kiribati ao e rabwa, are ieta.

Tibiika: Te Beretitenti , kai ai bon akea I taku bwa e a bon nanoraoi te titiraki tia nakon ara titiraki are imwina, ao e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Alexander Teabo te Minita Ibukin Botaki n Reirei, e nakoim Tia Tei

KABANEAKIA ATAEIN TE REIREI AE TE RURUBAO PRIMARY NI IREKERKE MA IREMWEN BWAKAN ROOIA

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kakawaki naba kai tao te kauoua ni maroro aio inano te ingabong ae tamaroa aio, te Tibiika ao e kakawaki naba bwa N na reitai ma bwanan naba raou n Tia Tei ao bon Unimwanen Makin ae Tebautanraoi ni ikotaki ma Unaine, ao bon kain Makin te Tia babaire, ni kamauriko ma kain am Aobiti, te Beretitenti ae rine ma te kauoman, Minita naba aika rine ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane inanon te ingabong aio, ao ai bon kain Kiribati aika ongora, kam na bane ni mauri,

ao e kangai, ngkane te titiraki are nambwana 55 te Tia babaire
" E kona te Tautaeka ni kabwarabwara bwa tera raoi ana kainibaire ibukin kabaneakia ataei man te Rurubao Primary ni irekereke ma te iremwe ma bwakan rooia?" Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Tia babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Makin, *" Te babaire iaon kabaneaia ataein ake aki itiaki rooia n te Rurubao tao e riki aei tao bon te katamaroa ae karaoaki ibukin katokan te kanganga ae aki bwabwakan rooia ataei n te moan rinan reirei ae te Rurubao"* Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Hon.Speaker* ao I nang kaitaua te Minita ae karineaki, ngkai e a tia n anga ana te babaire ibukin te kababane ke tao ni irekereke ma aki bwakan te roo te Tia babaire, e koaua tao ibukin te rongorongo, tao e a bon tia naba n roko naba iroun naba te Minita te rongorongo aikai ao bon mai irouia ana Taan koroboki, bwa I bon reitaki naba kanga ni bon ti kakaeka te ibuobuoki teutana, bwa tao n ae ko taekinna ni boon te titiraki te Minita ao kanga e aki rangi ni matatata raoi bwa te tinetine ae tao teuana te *term* ke tao uoua te *term* , ke tao tera te Tia babaire, bwa are ataei aika ti tabekirake kanga kan buokaia n te tai aio, ti teuana te *term ,* Tia babaire, ao tao bon iai naba ataei naba tabeman ake tao uoua te *term* , tera ngke e kona n nora riki riaina aio te Tautaeka bwa e aonga n ae kamatata bwa tao ngkana tao te *Full term* ae na riai ni bwaka, ke tao te iterana ke tao tera Tia babaire, ke tao ane ae na kona riki reke riki ongoraia kaaro ake tao a reirei natia ngkai n te Reirei ae te Rurubao *Primary School* Tia babaire, ao I a butia riki te Minita e kona riki n ti kataia riki ni manga kabwarabwara ane Taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Tia babaire ao e koaua ae e bati te roko iaon te *case* ane tao e nanonna te Tia Tei, ma I kakoaua naba Tia Tei bwa n aron ae a taekinna taan mwakuri e bon roko naba rabwatana, eang ma are I taku, are ngkane a manga bon kawarai ana koraki te teei aei, kanga imwina riki ngke kanga, bwa N ongorau ao I rinnako n te *issue* aio Tia babaire ao te bwai ae riki, bwa e a bon Kaman katanoataki nakoia kaaro ni kabane, nake a kakabwaka rooia ataein te Rurubao, a tuangaki bwa ana bane ni kaitiaka tenan tinetine ni kabane imwain te tai are anganaki, ao ngkana aki ao ngkane are e nang oneaki mwia aia ataei, kanga ane e a bon tia ni katanoataki, ao bon iai aika roko aika roko ni kaitiaki ma e koaua tao iai te kanganga teutana n ana itera te teei are ngaia ane e taekinaki, e taekinaki are tao akea rabwatana ke tao tera

ke, Ngai e a tibwa roko irou te rongorongo ane Tia babaire ma nanona e a tia n nako , e a toki imwin bwaai ni kabane, e a tia n roko te *deadline* ane, e a tia nako te babaire ao e a tibwa roko te rongorongo, e a tibwa roko manga biriakinan te teei aei ao a kunea bwa ngaia iai te tinetine ae riki nakon aia ataei aei bwa bon te kabuanibwai are onimakinaki iroun te teei aei, ae e a bon tibwa kaotia, ao ane ngkane te kanganga, ngaia are ane ae I a tia n raa, ao ti reitaki bwa e koaua I rangi n nanokawaki irouia te Utu aikai, I reitaki ma ngaiia, ni karokoa I a tia ni kangai tao e rau, are tao kam kakaea moa angana n te tai aei n te tabo are e kona n reke iai bwa e manga noraki, ane au motinnano ma nakai, ao au kantaninga bwa e na rau nanoia te utu aei bwa are kanga imwin kakaean rongorongo ao ti a tia ni koro reta nakoia, kanga e a tia n rau nanon tinan te teei aei, e a tia n rau nanon tinana, ao ane ngaira ti taku bwa iroura e a tara ae ti bon tiku marenanra ma ngaiia Tia babaire , e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia babaire ao I nang kaitaua te Minita ma ana Taan Mwakuri ae tao a bon tia n reitaki ma te karo aio,ma kanga tabekan te titiraki naba aio kanga ti aki te bae tao ti na kauntaekaia ma kanga ti te bubuti ni iraorao nakon te Tautaeka, tera ngke e kona riki n nora riki kanga tao kawai riki tabeua ake e na kona ni ibuobuoki nakoia ataei aikai, bwa are n tokin te tai Tia babaire, ataei aika a rotaki n te kabuanibwai, ma e rabwa, ngaia e a bon tia n roko raoi bwaai ni kabane ao ti kaitau riki bwa tera ngke I butia riki te Tautaeka, tera ngke a kona n nora aio bwa kanga tao ai tao ai te ibuobuoki naba nakon ake a na manga reke riki nakon ake imwina Tia babaire, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa Tia babaire ao e koaua bwa ara Reirei ae te Rurubao e nang rawata te kan rin iai , ao e rangi ni mwaiti aika rangi ni kan rin iai, bwa are kanga aio, kanga are bon teina mai moana, mai moan karikana man tein te Reirei aei, kanga aio are e na bon kabotoa te kantaninga are, *Education is an Investment* , kanga te karinimwane te *Education* , are kona karina natim bwa e na tebona te rabakau, ao kona kabanemwane ibukina bwa e na bon okiriko mwin aia reirei, ao ti nang kakoaua bwa e nang korakora ngkai n te kan rin ngkai n te Rururbao, ao ane ti a tia ni karakai *Classroom ,* ma tain raa, ma e bon nang korakora riki ae tao e a kaan ae irabubua ataei ae tangira n rin n te Rurubao n teuana te ririki, ma e koaua ti a tara riki aei ao ti ataia ngkai e rikirake aron rikiraken mwaitia ataei ae a tangira te aekaki n itera aei ao, e a tia naba kanga ni kaunga te Tautaeka, te Kaebineti bwa ti na kataia n tatara te itera aio ngaira kain te *Education,* ngkana ti kona kanga ni karababa

riki te aekaki n *Education* ke te aekaki n *system* aekakin te Rurubao aei, are kanga ataei ake kanga a rangi ni barongaki raoi n te aekaki ni baronga are n te Rurubao , ma e koaua, are e aki babane te tai te Tia babaire, I taku bwa tia manga nora te itera aei, riki nakoia utu aikai, ao I karautaeka nakoia kain te utu ae I ataia bwa e nang mwaiti aika a rotaki n aron aki taun te tabo n te tai aei, ke tao aki taun te Reirei ae te Rurubao ni butimwaia ataei aika moan te mwaiti, ma ti na kabanea ara kona man te Botaki n Reirei, ngkana ngaia aio bwa e tangiria te Botanaomata , ti na kabubura riki te aekaki n Reirei aekakina aio, ao ti na keiakinna kain au botaki ni mwakuri. E rabwa Tia babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai Tia Tei

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Hon.Speaker tao bon akea manga buokan riki te titiraki Tia babaire, a bon teretere raoi ana kaeka te Minita ao I karabwa riki te Minita ma ana taan mwakuri n aron aia ibuobuoki ao aia kantaninga nakon katamaroakin riki baika a tia n riki te Tia babaire, ko rabwa are ieta.

Tibiika: Te Minita, I taku bwa e bon nanoraoi te titiraki ane, tia nakon are imwina, te titiraki e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake ao e na kaeakaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake te Minita Ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora e nakoim Tia Tei.

E NA KARAOAKI N NINGAI TE CAUSEWAY ARE IMARENAN BAINUNA AO NORAUEA I MARAKEI.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Hon. Speaker ao kai bon te moaningabong ae raoiroi aio ao ti bon riai n anga ara taeka moa ni kamauri, au taeka ni kamauri nakoim ma kain abau ae Marakei, nakon te Beretitenti, te kauoman, Minita, ao bon raora n Taan Tei ao aio bon kain Kiribati ae bwanin, kam na bane moan ni mauri, ao e kangai taekan au titiraki ae nambwa 67
"I kan butia te Minita are tabena, I kan ruamwin au titiraki are I tabekia naba ikai n 23 bongin November n te ririki ae nako ke 2020, n ana kateniua ni Maneaba Kiribati are kangai taekana, N na butia te Tautaeka aei bwa e na kaongoa te Maneaba aei te kauoua n tai bwa e na waakinaki n ningai karaoan te Causeway are imarenan Bainuna ao Norauea iaon Marakei" Ko bati n rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Tibiika ao I karabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Marakei n ana titiraki ao aio ngkane ana kaeka te Tautaeka, *" Tibiika ana buriti marakei are e tabekaki inanon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki e na taubobonga raoi tamneina ngkana e roko ara tia rabakau riaon te buriti ao*

te karao kawai are e na mwakuri ma ara taan rabakau" Ko raba Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Moannata Ientaake: E bati rabwa *Hon.Speaker* ao e bati n rabwa n te Minita ae karineaki n ana kaeka ao I karabwaia naba Taan mwakuri ao e koaua ae na taubobonga raoi ngkane tao nakon n ningai, te titiraki.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki, kanga te kantaninga bwa e na roko ara tia rabakau aio nakon te namwakaina ae na roko, ao ngkana e roko ngkane ao e waaki naba te mwakuri, ma imwain te tai ane ao kanga bon ngkai ke tao bon iaon kawaia ara koraki ni mwananga nako Marakei bwa ana manga nako riki ni manga tuoa riki te buriti arei, kanga iai tarana irouia bwa a na kona tao e na iai te ibuobuoki ae a na noria, ma ae a na mwananga, tao inanon te wiiki aei, ti aki kabwara au bure e a bane te wiiki aio, tao te wiiki ae na roko, ao a na mwananga nako Marakei nako ni kataia ni manga nora aia anga are a na kona ni manga ibuobuoki ni katamaroa riki, ke ngkana iai aron angan are ana ti karekea moa kanga buokan te buriti aio imwain raoi are e a bon karaoaki tamneina are nang ni bubura, bwa ngkana e karaoaki tamneina are e nang ni bubura e na bon rangi korakora te kabanemwane iaona, ngaia ae na ti karaoia moa, ana ti kakaea te anga, ae ngkana iai te anga are ngkana iai te anga ae a kona kanga ni katoka moa te kainaono n te tai ae uarereke, ao ane ngkane are e na karaoaki tao n te wiiki ae na roko, Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki riki.

Hon. Moannata Ientaake: Bati n rabwa te Minita are tabena ao kanga n au kakauongo ao e koaua tao n te wiiki ae na roko, angkoa ana mwananga ana taan rabakau, ao I a karabwa te Minita ma ana taan rabakau ake a na roko n te wiiki ae na roko, nako n nora raoi ara *Causeway* aio bwa tera ae na karaoaki nako iai, ao au kabanea n titiraki, tao e na mannra ao e na tia te ribooti ane, ngkana a noria n te wiiki ae na roko?

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te titiraki, e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki te Tibiika ao e koaua, I aki kona ngkane, ae bon aron ae kanga a bon kataia ni iangoia ngkai ara koraki, ana bon kataia ni kabirimwaka, ma ti a bon aki kona raoi, bon te karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki, bwa kanga e a kanganga raoi are N na kotea raoi bwa tao n ninga ao n ningai ke, ma are ti bon kona ni uaia n iraorao ma Tia Tei ae karineaki ngkana kona tao ni manga bon ririmwia nako n te aro are ti na

kona ni manga kangai, ae e a bwaka ikai ngkai te bwai aio, tao te bwai aio, ma n aron te kantaninga, ti na kataia ni iango bwa e ti na kabirimwaka, ngkana iai te anga ae ti kona ni kabirimwaka iai kanga ti buokan moa te kanganga aio n te tai aio, ao ane ae na karaoaki moa te Tibiika ao ti na kataia ni kakaea angan kabirimwakan, Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tao e a bon nanoraoi te Tia Tei ni kaekan ana titiraki, ao tia nakon ara titiraki are imwina, E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon. Banuera Berina ao e na kaeakaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri ibukin Tua Hon. Tarakabu Tofinga, e nakoim Tia Tei

A KONA NI KARINAKI AIA BONG NI BUNG KAIN KIRIBATI AKE A BUNGIAKI ITINANIKUN KIRIBATI N AOBITIN BUNG, MATE AO MARE I BAIRIKI.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire, Tia babaire manga kan reitai ngkai N nang maroro iaon au titiraki ma kain abau ae Kuria, n arora aia kamauri, ara Unimwane mai Kuria te Tia babaire, Teboutabu mai Kuria te Tia babaire, kain Kuria ni kabane, nakoim te Tibiika ma kain am aobiti, ara Beretitenti, kain ana Kaebineti, ara *Leader* n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane, ao kain Kiribati ake a kakauongo, kam na bane moa ni mauri,

Ao ko rabwa te Tia babaire, Tia babaire aio au titiraki *" N ana kaeka te Beretitenti nakon ana titiraki te Kiribati Newsroom n ana Media Conference are karaoaki ni Beberuare n te ririki aei, ao e taku bwa a kona ni karinaki iai bong ni bung i Kiribati ake a bungiaki, itinanikun Kiribati, n aobitin bung, mare ao mare are iaon Bairiki, n aron tein ara Tua ae ngkai, e kakoaua ngkai te Beretitenti ae rine ae ana kaeka aio e bon rangi ni kairua"* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I kanakoa kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ao I a kan kamauriko *Madam Speaker* ma kain am aobiti, te Beretitenti, te kauoman, ao Te *Leader* n te Kaitara, ao Taan Tei ao n reita te kamauri nakoia kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang, ara rabwata ni babaire te Kauntira ao te botaki n Unimwane, Te Marewe, kam na bane ni mauri n tamaroan te ingabong aio, tia bane ni mauri.

Aio ngkane kaekan te titiraki *" I kukurei n taekinna bwa eti te bwai are e taekinna te Beretitenti"* ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire ao I rangi ni kukurei n noran te kaeka bwa e bon eti are e taekinna te Beretitenti, teutana te *background information* te

Tia Babaire, e aera ngkai ti tabeki titiraki aikai te Tia Babaire, ti tabeki ibukina bwa moan te kakawaki, bwa rongorongo ma kaekaeka ake e anga te Beretitenti nakoia te botannaomata a na bon eti te Tia Babaire ao n aki kairua, te titiraki aio te Tia Babaire, iai aia bubuti i Kiribati ake a bungiaki itinanikun Kiribati bwa a kan ataia, ma iroun ara Beretitenti, bwa ngkana a bungiraki itinanikun Kiribati a kona ni Karin aia bong ni bung n ana aobiti Bung, Mate ao Mare i Bairiki ke akea,

Au titiraki te Tia Babaire nakon te Minita ae karineaki, aio te Tia Babaire kanoan te *Video Conference* arei, e ataia te Minita ae karineaki, ae ana kaekaeka te Beretitenti n te tai arei, e kabotoa iaon te Tua ae te mwakoro 5 *Chapter 5, The Birth, Dead and Marriages registration ordinance ,* te Tua ibukin tauakin mwin Bung, Mate ao Mare, e kakoaua te Minita ae aio ngke e kaeka te Beretitenti, e kabotoi ana kaeka iaon te mwakoro n Tua ae te mwakoro 5, Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n aron buokan ana titiraki, ao e koaua n aron otau ao te Beretitenti e anga ana kaekaeka n te tai arei, ae te kabanea n eti ao te kabanea ni koaua ni kaineti ma te Tua ane e mwaneweaki ke tao te *Ordinance* te *KAP 5* ao tenan onono akana a tia ni manga karaoaki 1997, ao 2007 are e teretere iai bwa ara koraki ke ara botannaomata, kain Kiribati akana a bungiaki itinanikun Kiribati ngkana a okira Kiribati ao a konak e a butimwaeaki ni manga karini aia bong ni bung n te tabo ni bung ke tauan mwin Bung, ian te Tua aio te Beretitenti, ao eti are e mwaneweia ao e taekinna te Beretitenti ane kaekan te titiraki, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei ae ko karineaki am titiraki

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, E kakoaua te Minita ae karineaki ana kaekaeka te Beretitenti e kabotoa iaon te kibu 17, ao te kibu 17 e irekereke ma karinakin Bung ake a rimwi karinakiia, te kibu 17 n te Tua aio e rekereke ma te *Late Registration* , e kakoaua aio te Minita ae karineaki.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao I kakoaua bwa ana kaekaeka ane e boboto iaon te kibu 17 n te *Ordinance* ke te Tua are e rekereke ma tauakin mwia koraki akana a bungiaki itinaniku, ao ngkana a kainanoa n aron are I kabwarabwara mai imwaina, ngkana a oki ma a kainanoa karinakin aia bong ni bung, a kona ni butimwaeaki ke ni karinaki iai bong ni bung ian te kibu ane e mwaneweia te Tia tabeka te titiraki n aron tao buokan ana titiraki, E rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Minita n am kaeka e rangi ni ibuobuoki ma ni kaira am taratara te Minita nakon te kibu 9 n te Tua aio, te Tua aio te Tia Babaire e taekinakiai bwa bung akana aika na tauaki mwiia bon ti bung ake a riki iaon abara ae Kiribati, n te tabo ni bung ao e na karinaki n te tabo ni bung n te tabo are a bungiaki iai, ma ngkana a bungiaki i Kuria, ana karinaki i Kuria, ana tauaki mwiia n te tabo are e bungiaki iai iaon aban Kiribati, iai ikai te tabo are e tauaki iai mwiin te bung ake a reke itinanikun Kiribati ana tauaki mwiia n te tabo raa, bwa e mwakoro n te kibu 9 bon ti ibukin bung ake a riki i Kiribati. Ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Minita

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Tia Babaire ae ko karineaki ao I taku bwa ana kaekaeka te Beretitenti n aron are e taekinna ao kanga iai te titiraki iaona e na aki irekereke ma te kibu ane e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki bwa e boboto iaon are 17 n aron are e taekinna mai imwaina, are e taekinna bwa ngkana iai ara botannaomata ke tao ana karo tao te teei ke antai ane iai rekereke ni Kiribati bwa tao tamana ke tinana, e kona ngkana e bungiaki itinanikun Kiribati, e kona n uota ke n okina nako Kiribati, e kona n uota ana bong ni bung are e *Registered* ke karinaki n te aba are e roko iai, ane ian kibu 17 , ao n rokona ikai, e kona n rinanoa kanga te *Process* ke manga karinakin te *Late Assessment* ke tao e na rinanon te *late assessor* e na manga karinaki ana bong ni bung, ao aio are e riki naba ngke e kakaraoaki naba ibukia ara koraki, ake tao a mwaninga aia karo ni karini , kanga te *late assessment* , are karaoaki ngkai ibukin tenan bong ni bung are kainanoa ana itera te kabowi ibukin tauakin mwin bung aikai, ao I kakoaua n te kibu ane e taekinna, ane ibukia koraki akana a bung i Kiribati, ngkane kibu 17 ibukia ara koraki, kea ra botannaomata ni Kiribati, tao ana karo ke tinana ke iai ana itera ni Kiribati e a tobwaki ngkane ke tia tobwaia ian are te kibu 17 ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao tia nako ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Alexander Teabo te Minita Ibukin Botaki n Reirei, e nakoim Tia Tei.

KATEAN RIKI TE JSS IBUKIA KAIN ATIMWAKORO AIKA MWAITI ATAEIN TE JSS IAI N ARON TARAWAIETA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I teimatoa n raonai ma kain abau ae Tarawaieta, n anga te bwana ni kamauri n te moan ingabong ae mwaitorotoro aio nakoim te Tibiika, Beretitenti ma ana kauoman ao Minita, ao ai bon Taan

Tei ni kabane, ao n te tai aio I a tauraoi n tabeka te titiraki i bon ibukia kain Tarawaieta, ae kangai taekana

" Iai ana kataratara ke ana iango te Tautaeka aei ibukin katean riki teuana te JSS iaon aba ake a bon rangi n abwabwaki ao ni mwaiti aia Botanaomata ao riki ake a bon rawata atimwakorona aika bon mwaiti naba ataein te JSS aika a riai n noraki aia kanganga n aron Tarawaieta ao tabeua riki aban Kiribati" Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao aio au kaeka nakon ana titiraki naba te Tia Tei ae karineaki mai Tarawaieta, *"Tia babaire I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa katean te JSS aika boou n abamwakoro aika mwaiti aia Botanaomata ao man abwabwaki bon kanoan ana motinnano te Tautaeka aio"* Ko rabwa

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka, ao e teretere iai bwa ngaia bon kanoan ana motinnano te Tautaeka aio, buokan te titiraki nakon te Minita ae karineaki, E a tia n rin bwa kanoan te motinnano aio inanon ana *Program* te botaki ni mwakuri aio, inanon tao te *term* bwa ti kan ataia, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Tia babaire ao e koaua, taian motinnano ni kabane Tia babaire n reitaki ma ana motinnano te botaki n reirei Tia babaire ae mwaitina n te tai iroura 15, ao iai are n ae nako ae tuai ae te ka-tebui ma onoua, ao ti bane ni karaoa aron ara *Program* ni kabane iaon ara motinnano aikai Tia babaire, teuana mai buakona aio, ao e koaua aio kanga a tia n rinea ara bebwa ngkai, ti a tia ni kataia ni kawenei, ma aron barongakia, ao ti kakoaua bwa Tarawaieta e bon nang kainanoa aron te rabwata aio, ae katean te reirei aei ian ae ti bon kakoaua bwa e rangi ni mwakorokoro ao e nang kan naba Tia babaire, ao e nang rawata naba kaumaki mai irouia ana Taan Tei Tarawaieta, Teuaei, te Tia Tei temanna aei ao ana Taan tei aika irarikira, ao ane I taku bwa I taku bwa ngaia ae kanga ti taraia bwa ti na manga taraia bwa angaa abamwakoro aika ti na kibari n te tai aei, aike ti bon noria bwa bon te kanganga raoi iaona, ao ti kukurein taekina bwa Tarawaieta teuana, ao ane kanoan te mwakuri Tia babaire ao ara kantaninga bwa ti na keiakina aio ni kataia ni mwakuria ma kain te botani mwakuri bwa teuana kanoan te kantaninga ae ti taku bwa e na kawaekoaki Tia babaire, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: I karabwa riki te Minita N ana kaeka ae mataata riki, ao I a karabwa riki

bwa ngaia raou n Tia Tei akana uoman a rangi ni buakana naba aio, au kantaninga bwa aio ngkane e bon rangi ni mataata, bwa I a manga buakanna n te tai aio, ai bon ana kainano Tarawaieta are I taku bwa e na nora riaina te Tautaeka ao riki te Minita, e raoiroi bwa are e a tia ni kaotia bwa e rin n ana *Program* te bwai ae kakawaki bwa are ti 4 te *term* ngkai ae ti tataraia, tia roko inanon, tao ai ti iraua riki te ririki, ma ti aoria naba n ataia ibukin aia katauraoi naba tao tenan utu akana tao a teimatoa n taratara aio bwa n ningai ae na karaoaki iai, tera ngke I kona ni butia te Minita bwa ngkana e kona ni katerea, inanon te *plan* ane e a tia ni waakinaki bwa tao n ningai, are angkoa tao e na kona ni kakoroaki nanon aio, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Alexander Teabo: Tia babaire e koaua, ara baronga ngaira n te botaki n reirei Tia babaire, ti a tia ni kataia n taraia bwa are ti mwakuria ngkai te tai aei, riki tenan *ProDoc* taian raa ni kabane Tia babaire, aika iangoakin karekea bwain te mwanenakin tenan reirei aikai Tia babaire, ma ibuobuoki ake ti tarai bwa ana roko iroura, nanona ti na bowi, ti na maroro iaona ma taan anga te buoka, ara *Development Partners* Tia babaire, ao are ti kateia n te tai aei, inanon ara moan tai, ti katea 2023 Tia babaire bwa angkoa ti na barongai ni karokoa 2023 angkoa ti na kataia n tarai, tera akana a kona nako, ma ti kakoaua bwa iai aika rangi ni katawe Tia babaire, are inanon taina bwa are aikai, ti ataia bwa taian kainano, ao ti na kataia ni mwakuria ni kataia ni iangoia bwa ngkana iai aika na kona riki ni moantaai Tia babaire, ma aikai kanoan ara baronga man te botaki n reirei, I tuai uotia nakon te Tautaeka Tia babaire, ma aikai bon ara baronga ngaira kain te botaki n reirei, kanoan mwakuriana iroura, ma aron tein ara kakamwakuri iaona ma nake tabeia aio Tia babaire, ti a tia ni karaua ni manga warebwaia ataein te reirei ni kabane iaon tenan abamwakoro aikai ma akana ana manga waakinaki imwina bwa iraua raoi aika na manga rororake imwina, ngaia are aikane kamatebwai aika ti karaoi Tia babaire, ao barongakira Tia babaire, te kantaninga bwa ti na kataia, ti na aki kona ni mwaninga ara kibu ni kantaninga are aio kanoan te motinnano ao te kainano aei ti taraia bwa e nang kainanoaki irouia ataein te reirei, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabane n tai

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa ana kaeka te Minita I taku bwa iai mwanewena are ti na aki kona ni mwaninga kanoan te motinnano, ane ae rangi ni kakawaki, I taku bwa N na karabwarabwa ni motin te taeka ane e na aki kona ni mwaninga ane e na aki kona ni mwaninga te motinnano, riki ibukin te reirei ae rangi ni kakawaki, ngkana arona bwa ti na uaiakina te rikirake, ao ti na kaea te

nne are e taraki Kiribati bwa te aba e kaubwai rinanon ara Botanaomata riki n te reirei, ma kabanean au titiraki, e kangai, tao I ti kan kamataata, are tao a bon tabe ni kakaea tao te *data* ke te ware ma e riai n ataia are Tarawaieta e aki n ae, e bon bwenaua raoi, ngkana ti wareka mai Kainaba nako Buota, ao kanga bon mwaitin ataein te reirei e bon kuri n ae tao iterana iterana, ao I taku bwa tao bon angina ngkai ataein te reirei aikai ake a bon manga roko ni karika te ibetutu ikai, a bon angina ngkai ae nakomai riki, nakon are a bon tiku i Tarawaieta, ao I taku bwa tao aio ngkana tao e bon kona ni bon taraki bwa e kona, bon te bubuti ngkana e bon kona ni moanibwaiaki, bwa I taku bwa ngkana a bon oki naba ataein Tarawaieta ao e kabebetea naba, ni bon tenan *JSS* ikai bwa e a bon nang mwaiti naba ataei ikai, a nang mwaiti naba ataei ake a bon bane ni kitani mwengaia riki ngkai mai Kainaba ke atimwakoro aikai n nako n reirei ikai, ngkana tao a bon moanibwaiaki tao aio, tao e a kabebetea naba aron ana kanganga ngkai te reirei, kai ti ataia bwa e a bon korakora mwaitia ataein te JSS iaon TUC ao BTC, ao I a karabwa te ana mwakuri te Minita ma ana *staff* ibukin kakoroan nanon te motinnano ae rangi ni kakawaki aio, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Alexander Teabo: I kakoaua ae taekinna te Tia Tei Tia babaire ao e koaua ane te bwai ae ti noria bwa are ti ataia, iai ngkai inanon baira taian ware ibukin mai Kainaba nako Buota Tia babaire ao e koaua angia aia ataei nakai tao iai aika a tia n newenewe tao ni Ngaon Te Rabakau, ngkai bwa iai te JSS ae boou ae ti kataia are teuana ae Ngaon Te Rakabau ane e tei kanga n ana kambwaun te *King George* , ane teuana kanga boutokan katakin iangoana bwa ti na kataia n *accommodate* riki ataei aika mwaiti Tia babaire, ma e koaua ti tara te *sector* ae Kainaba nako Buota, e bon riai te JSS iai ao ane ae e a tia rinanon ara *plan* Tia babaire bwa ti na karaoa ane, ae ngaia ti na kibaria n te tai aei Tia babaire, ara kantaninga e na rau nanoia kain Tarawaieta, ti na keiakina aio, kain au botaki ni mwakuri ti ataia bwa aio te kanganga ae kainanoaki, ti ataia bwa iai riki aba aika a kainanoia riki Tia babaire, aikane ti bon bane n tarai aba aika ti taku bwa a rangi n rotaki n te tangiran 2 te JSS te Tia babaire ao ti na kataia ni mwakuria Tia babaire ni kakioa te tai ae ti taku bwa e na tara raoi ao e na reke raoi te tai are e kantaninga Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika: Kai e a bon bane buokan ara titiraki ane ao tia nako ara titiraki are imwina, E na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria, Hon. Banuera Berina ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin Itoman mwamwanga ao Kaneweaba Hon. Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

E BON REITINAKO NABA TAONAKIN TE KIBA NAKO AON ABA AO N TAONAKINA NABA IMWIN BOWIN TE AUTI N TEI N RITEMBWA 2020

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire, Tia babaire aio au titiraki *" N ana kaeka te Beretitenti nakon te Kiribati Newsroom,* kabwara au bure te Tia babaire e bure ane.aio au titiraki te Tia babaire

" E taku te Minita are tabena bwa a na aki manga taonaki kiba man tokin ana bowi te Maneaba ni Maungatabu n Ritembwa 2020, E kakoauaki bwa a rangi ni mwaiti taonan ao kamaunan kiba bon mai imwain naba tokin bowin te Maneaba ni Maungatabu n Ritembwa 2020 ni karokoa ngkai, tera ae riki?" ko rabwa te Tia babaire

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Mauri *Madam Speaker* ao e koaua imwain ae I kanakoa naba bwanau ni kaeka te titiraki ae moan te tamaroa aei, ao I a reitai ma kain abau ae Tamana ni ikotaki ma te botaki ni Unimwane iaon Tamana, Tean Tamana, ao ni ikotaki ma kain Tamana ni kabane ni ikotaki ma kain au tabo ni mwakuri are I tei mai iai n te tai aei, n anga bwanan te kamauri n te moan ingabong aei nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te kauoman, raora ni Minita, Taan Tei ni kabane, ao taan ongora, kam na bane ni mauri, Aio ngkane ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kuria.

"E kakawaki bwa e na mataata are ara botaki ni mwakuri inanon Air Kiribati e bon rangi ni moan bwai maurin te Botanaomata ni kabonganakin ana service, taotaonakin kiba e bon riki man karaoakin raoi tararuan wanikiba bwa ana kiba ao man mano raoi," Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire ao I kakoaua te Tia babaire ae maon te kakawaki maurin te Botanaomata, e na riai ni maonbwai, tabetaben riki au iango te Tia babaire bwa are ngke e anga ana taeka arei te Minita n te tai arei, e aki Kaman nori aikai, bwa n otau te Tia babaire te kanganga are e riki ngkai, e ururuaki kainanoan tenan *spare part,* ao n aron naba ae ti tuangaki, ai ti tewana ngkai te wanikiba ae kiba ngkai, ma n te tai arei a taku bwa uowa te Tia babaire, tera ae karika ana kaeka n te tai arei ae e aki nora iai ae ngaia tao teuana te wiiki imwina ke uoua ao e nang manga waaki naba taotaonan te kiba, tera te rongorongo are e anganaki n te tai arei bwa ane Tia babaire te bwai ae kanga ti nang kan ataia raoi bwa rongorongo ake anganira Minita ma taan kairiri, e kakawaki Tia babaire bwa e na oioi, ngaia Tia babaire kanga e aki riai ae ko tuangaki te rongorongo ngkai, te wiiki are imwina titabo ma e bon oti naba ae e aki koaua te rongorongo ae koa moan

anganaki, ngaia Tia babaire, ao I kakoaua moan te kakawaki maurin te aomata, e aera aki Kaman nora aio te Minita ke tao nake a boutoka ana kaeka n te tai arei, ae e na kanganga atakina bwa e na kona n reitinako kiban te wanikiba ke e na aki, ao e aera e aki Kaman nora aio te Minita ngke e anga te kaeka ae ngaia a na bon kona reke kanganga, tera te koaua are e anganaki n te tai arei Tia babaire, ae ngaia iai te koaua ae ti taku ngaira bwa e nang aki manga taonaki te kiba, ao ti bon nang kakaitau ngkoa n arei te Tia babaire, tera te bwai are e karika ana kaeka n te tai arei Tia babaire. Ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tibiika ao e koaua, e rabwa tao tia kaoki ara ururing rikaki nakon te tai are ti maroro iai n ae nako, ao n te tai arei, I taku bwa ngkana kam bon uringnga ao bon tewana ngkoa ara wanikiba n te tai arei, ao e inanon kanga te Auti ao e a roko naba ngkane ara kauowa ni wanikiba, are a keiakinna ara koraki ae kanga e a roko are tia manga *lease* na tewana mai Toromon, ngaia are ngke kaongoakiu ngkane bwa ngke uowa te wanikiba ao ake a te kanganga bwa are a kona ni karaoi tewana ngkoa are ngkana kam uringa au maroro n ae nako, tewana e na karaoa bon te *normal schedule* n tenna kibakiba are bon kiban te aba, e na bon nako iai, ao are te kauowa ngkane e na karaoa te *recovery flight* ke taonan mwin kiba ake aki karaoaki, ane te *Plan* iroun te Air Kiribati, ma te kanganga bwa inanon taina ao a manga kunea bwa e manga iai riki te bae e kainanoaki, bwa e na kangai, bwa are bon aron, ke e koaua kanga e aki nang namakinakaki aio n taai aika nako *Madam Speaker* bwa are ngkekei ngkoa n aron ae kam ataia e kuri katoa uoua nakon teniua te tai te kiba n te wiiki mai itinaniku, ngaia are e kai namakinna naba Kiribati bwa tera are e kainanoaki ni katoa tai.

Ao e koaua n te tai arei ngke a roko ara wanikiba n te tai arei, ti taku bwa a nakoraoi aia *part* ni karokoa te tai arei, ma inanon te taina are e kakawaki naba bwa e na mataata te ongora bwa are n au tabo ni mwakuri ao uoua tabo aika a mena ian au tararua, teuana te Air Kiribati are te *Operator* ao ni iterana are teuana te *Aviation* te CAAK, ke te *Civil Aviation Authority of Kiribati,* are nakai ngkane tabeua a tararua nakon te Air Kiribati bwa are te Air Kiribati e na waaki bwa te Bitineti, e na waaki bwa e na karaoi tabena, ma te *Civil Aviation,* tabena bwa e na kakaraoi ana tutuo ni kakoaua bwa te wanikiba ngkana e na mwananga, e na riai ni karaoaki arei nakoina, engae ngke e bon rangi n raoiroi te wanikiba, e ngae ngke e bon tikiraoi ana *Part* are e taku bwa e mena, ma ngaia ian te Tua, ngaia arei e a boo taina e na karuoaki, manga *Pilot* e manga boo aia tai, ana riai moa ni manga motirawa, ane ngkane ae koaua tao e bure ara kataratara n te

tai arei, ao ti karautaeka n aron are e riki te tai arei, bwa are e koaua te bwai ae moan baan te kakawaki, bon manon te Botanaomata , ko rabwa *Madam Speaker .*

Tibiika: Tia Tei, ai bon akea buokan te titiraki ane bwa e a rau nanon Tia Tei ao tia nakon ara titiraki are imwina, E na tabekaki te titiraki ane iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon. Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Mamaau e nakoim Tia Tei.

RINANOAKIN RIKI ANA BUBUTI AONIBUAKA ARE MWANENAKIN KATEAKIN ANA MANEABA ARE E BWAKA N TE ANG

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua n tamaroan te ingabong aio kai bon kabanean naba moan wiikin te Auti aei, ao I a kan anga bwanau ma raou n Tia Tei ake uoman ao nakoia kain abara ae Abaiang ao bon nakoim te Tibiika, ni ikotaki ma te Beretitenti, te kauoman, Minita, ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane ao ai bon kain Kiribati ni kabane, kam na bane ni mauri.

I a kukurei n tabeka au titiraki are iaon te ota bebwa nambwana 75
"N na bubutia te Tautaeka bwa e kona ni manga rinanoa riki ana bubuti te kawa ae Aonibuaka ibukin mwanenakin aia Maneaba are e bwaka man ana urubwai te ang"

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Mamaau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang,
" I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang bwa e a bon tia n rinanoaki aia bubuti kain Aonibuaka ao ae bon mwakuriaki naba ngkai, iai te iremwe teuana ngkai e bon abwabwaki te mwakuri ae kainanoaki ni irekereke ma Tuan katean te Maneaba ae boou ian ana buoka ao ana kainibaire te Disaster Fund ke te mwane ibukin kabuanibwai" ao e rabwa

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Betero Atanibora: E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua e rabwa ana kaeka te Beretitenti ao e koaua e a maan rokon aia reta kain te kawa aio inanon bain te *Disaster Fund,* ao e tia ni manga roko kaua riki te kauoua n reta, kanga ibukin kaetan bongin te *Date* are e kabuanibwai iai te Maneaba, bwa e kabuanibwai te Maneaba n 2019, moan 2019, ao mai ikane are e a tiku naba n akea aia Maneaba kain te kawa aei ni karokoa ngkai, Tibiika e koaua, e kakoauaki bwa are ngkana akea te Maneaba, titabo ma akea naba te kawa, e kona n ae ti aranna n taetae ni matang, tao te *chaos in the village* e na mangaongao, bwa are akea Unimwanen nneia ni kairiri raoi ni baronga ibukin te waaki, ibukin barongan te kaawa, ngaia are ti karabwa te kaeka, ao tao e koaua iai

te baronga are e karaoaki moa n te tai aio, ao ti kan bubutia te Beretitenti ae karineaki, bwa tao nakon n ningai are e na tia te baronga iai?

Tibiika; Beretitenti

H.E Taneti Mamaau: E rabwa buokan te titiraki, ngkai e a roko inanon bain te MISE, otara e a kan tia tamnei, iai tamnei uoua akana a kaotinakoaki, ao ai kakaeana ngkane bwa engaa teuana ae na karaoaki ibukin tamnein te Maneaba are e na kaineti naba ma tao bon te Tua ibukin te kateitei, ao e bon kakawaki naba ae na bon reke aia tai naba tao kain te kawa aei ni bon noria, ma ane ngkane ae e a bwaka ngkane iai, tamneina, ae uoua te tamnei ane otinako ma ai kakaeakin ngkane bwa engaa ane e na bwainaki, ao tao ai mwin ngkane ane e manga eweka are imwina, are tao, kanga e a bon tao ai waakinan te mwakuri, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Betero Atanibora: E rabwa te kaeka mai iroun te Beretitenti ae karineaki ao e koaua a bon ongora kain ara kawa ae Aonibuaka ao I a kaungaiia bwa aikoa bwarannano bwa taran ae e a ra roroko n tokina, e a kakaongora bwa ngaia e a roko ni karaoakin tamnein ami Maneaba, ao au kantaninga bwa e a kan tia mai nanon bain te MISE tao tamnei akana uoua are tao e na taraki bwa enga ae tikiraoi ibukimi bwa are e kakawaki naba maurimi, kain ara kawa ae Aonibuaka, ao I a kaungai naba ngkami bwa tao kam a nakomai bwa tia, kam kona n nakomai ni mena irarikiu n au Maneaba ao tia raraun nako n nora ami tamnei n te MISE ao ni kawara te OB bwa e aonga n ae iai te kaumaki teutana nako iai, ngaia are tao I a kaungai ngkami kain au kawa ae Aonibuaka, kam rarabwa n ami kauring nakon ami Tia Tei, ao I a buti ngkami bwa kam a roko tao ngkana tao imwin te Auti bwa ti aonga n ae tia mwakuria naba, e aonga ni waekoa ni kukurei nanoia ami koraki, ao kanga ai bon akea buokan au titiraki, ao I nang karabwarabwa n te kaeka aio bwa are e a roko inanon bain te MISE ao tia ririanna ngkane te MISE ma tera, te OB bwa e aonga n ae kanga e waekoa ni baiti n aron naba are e riki nakoia kain Tebunginako, Ko rabwa.

Tibiika: Beretitenti

H.E Taneti Mamaau: E rabwa are bon akea ai kanganga Taan Tei mai Abaiang n ara itera bwa bon ngaiia ae a buobuoka aron kanga biriakinan te ibuobuoki ibukin aia Maneaba teuana ae rangi ni kakawaki aei, ngaia tao e kakawaki are eti, I kakoaua are tao menaia riki ikai, irarikia aia Taan Tei aikai ao riki tao bon aia Tia Tei ae e anga bwanana aei, antai ae na ataia ao e na kona riki ni birimwaka mwakurian aia, bwa e kakawaki ae na bon nora naba aia tamnei ao ngkana uoua tao a bwati aikai iroun te MISE, a kona ni kangai, tao tia

nano riki n aei , ngkana a bon ota raoi bwa tera ae kan raoi te tamnei ane, ao e rarabwa.

Tibiika: Ao kai e a bon tia n rau nanon te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao tia nakon are imwina, Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon. Bakaia Kiabo ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki man te Aono n Raina ao Rawaki Hon. Mikarite Temari e nakoim te Tia Tei.

NORAN RIAIN MANGA UNIKAKIN NII IAON KIRITIMATI

Hon. Bakaia Kiabo : Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kukurei n anga moa bwanan te kamauri imwain ae I kanakoa au titiraki aio, I a reitai naba ma kain abau ae Kiritimati n reitaki ma ara Botaki n Unimwane ae Marewen Okon Kiritimati n anga naba bwanaia kain au abamwakoro nakoim te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti ae ko karineaki ma te kauoman, Minita ni kabane ao ai bon Taan Tei ni kabane, ao kain Kiribati ni kabane, kam na bane ni mauri,

Ao e koaua aio au titiraki ane nambwana 92 ae kangai taekana *"E kona te Tautaeka aio n nora riain manga karaoan te karikirake iaon unikakin te aroka ae te nii i Kiritimati"* Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau *Madam Speaker ,* n tamaroan te ingabong aio, ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae mai Kiritimati *" Iai waaki ae a tia ni karaoaki aika a rekereke ma unikan te nii i Kiritimati, ma I kukurei n taekinna bwa iai kantaninga au Ministry ae te Line and phoenix Island Development bwa e na ikarekebai ma te MELAND ni katamaroa riki waakinan manga unikakin te nii i Kiritimati ao ni bon aban naba nako te Aono n Raina ma Rawaki,"* ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Buokan am Tia Tei

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa *Madam Speaker* ao I riki n tabeka te titiraki aio ibukina bwa noran te nii e rangi ni kakawaki ao iaon Kiritimati e rangi n takakabubura kaei abara ae Kiritimati, n aron ae bon ataki, ao te aroka te nii iaon abara ae Kiritimati e tuai tabwanin, iai tao e riki ngkai iterana ae a unikaki ke e roko naba ni kamwakorona ke buburan te aba ke e tuai, I taku bwa e a tibwa kumekumeaki kamwakorona n aron ae e a tia iai n unikaki te nii, ngaia are ti nang boutoka aron te karikirake ae te nii, n aron are e a bon tia ni waaki n taai aika nako, ao e waakinna bon te botaki ni mwakuri ae te ununiki, ao e kuri ni katoa ririki aron unikakin te nii, ao e rabwa ana kaeka te Minita are e na uaia ni manga ikarekebai ma te botaki ni mwakuri aio, ao ni kona ni manga waakina riki aron noran rian unikakin te nii iaon Kiritimati ian kainanoana ae nang mwaiti, ao e kona naba te nii ngkana arona bwa e

a rangi ni rawata te aroka ae te nii i Kiritimati, ao e na kona naba buoka aron arokin ngkai Kiritimati ae te mwauteretere, ao e kona ni karika te urarake n te tai ae waekoa, ao I taku bwa buokan te titiraki ngkana ana iango te Tautaeka aio bwa e na noria riaina n te Aono arei, ao tia bon kabaea, bubutia riki te Tautaeka ngkana e moanibwaia riki Kiritimati, bwa aba akana tabeua a bon onrake n te n te nii ke, ao Kiritimati e bon tuai, ngkana e na waakina ana karikriake aio ao e kona moa ni moanibwaia abara ae Kiritimati ibukin karaoan ana karikirake ae iangoia aio te Tautaeka, ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Aio buokan ana titiraki te Tia Tei mai Kiritimati, kanga e mataata n ana titiraki bwa ti na ti moanibwaia moa Kiritimati, tia kabwara bure iai bwa are Tautaeka aio *no one left behind , no one left behind ,* ti na karekerekea naba ma Kanton, Tabuaeran, Teraina, Millenium Island, aba riki ni kabane ake a rekereke ian te *Line and phoenix* , ma e kakawaki taran te karikirake ae te nii, ti aki te iango ae boou, e a Kaman waakinaki *Madam Speaker* , man te Tautaeka naba ake a nako a Kaman waakina te ununiki iaon Kiritimati, ma I taku bwa e nang kakawaki te reitaki ma te MELAND bwa are e bubura Kiritimati, ma iai taabo aika a tarika, iai taabo tabeua aika aki, e aki kona ni maiu iai te nii, iai nii ngkai ae a tia n unikaki man ae nako ao a kakoauaki ngkai irouia kain Kiritimati bwa a buro ni kika, aki uaa, e nang kakawaki naba iroun te Tia Tei tabeka te titiraki bwa Kiritimati, Tabuaeran, Teraina, aban te Tautaeka, ao iai Kauntira aikana mena iaon abamwakoro aikai, e kakawaki ngkane bwa ti na anaia bwa ana *Priority* te Kauntira, ao e na tabekia rinanon te Kauntira ao e na uotaki nakon te Tautaeka ao ngkana e *priority* ao ti anaia ngkane ni iangoia, ngaia are I kaunga riki nakoia Taan Tei aika man te Aono n Raina, I tuai noria ngkai bwa I aki noria bwa ti aki ana *Priority* te Kauntira ngkai aio bwa aia ana *priority,* unikakin te nii, e aki ririn inanon ana *priority* te Kauntira, ma e na mataata ngkai bwa e kaungaki riki ngkana ti kanakoi riiti, ao iai ngkai ana waaki te *Linnix* ma te MELAND iaon Kiritimati ma te *Agriculture* are i Kiritimati , te ununiki ae kaungaki, tao aio buokan moa teutana *Madam Speaker ,* e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon. Bakaia Kiabo: E koaua e rabwa ana kaeka te Minita ao e koaua n aron are I taekinna e na moanibwaiaki moa Kiritimati ao I taku bwa a bon ataia naba tarira ake i Tabuaeran ao Teraina n te aroka iaon Tabuaeran, Teraina te nii e a bon tabwanin aon abaia, ao n aron are ke imwain tabeka au titiraki ao I bon kabwarabwara aon Kiritimati bwa e aonga ni mataata nakoia tarira

ao mwanera n te Aono n Raina, bwa are abara ae Kiritimati e bon nang abwabwaki, ngaia I taku bwa e kainanoaki riki te karikirake aio ao I taku bwa ane bukin are I tabekia nakon te Minita ngkana arona bwa ngkana e moanibwai, ma are e aki moanibwai ma ngkana e moan karaoaki moa te karikirake ane iaon Kiritimati ao ngkana e na kona ni manga noraki riaina n aba ake imwina, ao I taku bwa bon ti te bubuti ma ngkana e kai noraki riaina ao ti a kariaia naba ngaira kain Kiritimati, ane a bon kakauongo kain Kiribati ao e koaua buokan te titiraki ao I taku bwa ai bon kabaneana naba, ngkana arona bwa tia manga bon kauatao naba bwanan te bubuti riki nakon te Tautaeka, ao e koaua te karikirake aio, kanga ibukin reitakin te Kauntira bwa e na kanimmwa inanon ana karikirake, ake e kataui I taku bwa aikai ake ngkoa, ti tabekia te titiraki aio ibukin te bwai ae bon tia ni wa waaki mai imwaina, ngkana arona bwa a bon ongo naba kain te Kauntira ngkana arona bwa e bon kainanoaki ana itera te Kauntira ibukin te ununiki, ao I taku bwa ane ana bon kona naba ni karinna bwa bon te bwai ae bon kainanoaki, mai irouia kain ara abamwakoro ae Kiritimati, ao e rabwa, ao ti buokan te titiraki ao nakon n ningai karaoan ana karikirake te Tautaeka aio , bwa tao ai bon kabanean naba buokan te titiraki, ko rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio riki te kamataata iaon te aba ae Kiritimati iaon tangiran unikakin te nii, ngaira ngkane kain Kiritimati ti aki atonga te aroka ae te nii, bwa te nii, ti atongnga ngkane bwa te kora, bwa are ai te $2 ao iai naba iangoana are tabekia te Tia Tei mai Butaritari, tia tuatua bwa e nang roko n te $4, ngaia are ngaira ngkane kain Kiritimati ti atotongnga n tainako bwa ara kora, ao ti taraia ngkai bwa e kakawaki riki unikakin te kora aio ni bon am riiti ane ko anganaki, ngaia are ngkai angina ngkai ae a roko n aia riiti ao a unika te nii n namakinna bwa e na reke te maiu ma iai, iai ana karikirake naba ngkai te ununiki iaon Kiritimati, n reitaki ma te *Linnix* are Taan mwakuri n te Tautaeka, ana *community* ni bwabwaia irarikin aia Auti n taabo ni mwakuri, ana Auti te Tautaeka ao n aia riiti, e a waakinaki ngkai ngkana e na roko te Tia Tei ae karineaki ngkai i Kiritimati ao e na nora te *Linnix Office* ao taabo ni kabane bwa a kirin, a manguroro ian ana ibuobuoki te *Agriculture* mai Kiritimati, ma bon te bae e kakawaki riki ana bubuti are e na kona n rin, bwa ni bon etina ao riaina ao tonuna ian te Tautaeka, a butimwaeaki bubuti rinanon ana *priority list* te Kauntira, n te Kauntira ae boou ngkai ao I a bon *attend* naba ana bowi te Kauntira ni karokoa I nakomai, ao I aki roko n te noria bwa angkoa ana *priority* te Kauntira i Kiritimati, ngaia are tia bubuti riki nakoia Taan Tei aikai bwa a bia noria

bwa ngkana e na anaia te Kauntira bwa ana *Priority list* ao ngkane e nang tibwa kona n noria te Tautaeka ni kibaria, bwa e noria ngkane bwa bon te oi ni kanganga ibukin te abamwakoro ae Kiritimati mai Poland ni karokoa London, aikai buokan te titiraki ao e bon teimatoa n uki te aobiti ao e teimatoa naba te Tautaeka n takini baina ni butimwai iango ake e na bongana ibukin karikirakean Kiritimati iaon unikakin te kora ae e a kan roko ae ai $2 ao e kan kekerake, ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki riki kabanea, te kabanea raoi ane ngkane.

Hon. Bakaia Kiabo: E aki I ti kan kaeta au maroro bwa ti aki kanoan ana karikirake te Kauntira are te ununiki n te nii arei, n aron are e taekinna te Minita, ma I taku bwa ngkana I kabwarabwara ngkana a ongo ngkai kain te Kauntira tao a kona ni karinna inanon aia karikirake, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ao I a kawenea ma te bwana ae mangori ngkane ngkana e taku bwa ti aki ana karikirake te Kauntira ao ngkane ti aki tauraoi moa ni butimwaea bwa ti na butimwaea, te Tautaeka e butimwaea ana *priority list* te Kauntira, Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ngaia tao e a bon boo nanon te titiraki ane ao ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon ma e uti n tareboniai n te ingabong aei bwa iai te Mate n ana auti ngaia are e bubuti moa taekana ao I a manga katoka ana titiraki nakon te ingabong, ao ngkane tia nakon ara titiraki te imwina, e na tabekaki iroun. Kabwara au bure I a katoka ana titiraki nakon te Moanibong, ngaia te Kaonobong ningabong,

Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tewaki Kobae ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Martin Moreti te Minita Ibukia Aine Te roronrikirake Takakaro ao Kamweraoi, e nakoim Tia Tei.

NI NGAI AE NA BWAKA IAI AIA MWANE MWAUKU IAON ABARA AE TABUAERAN

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika, imwain ae I waaki ao kai bon ai tibwa au moan taetae inanon te Auti n Tei n tain te bowi aei ao I a bon bwanana te kamauri nakoim kain am aobiti, ao te Beretitenti, te kauoman ma kain ana Kaebineti, te *Leader* n te Kaitara ma kain te Kaitara ni kabane, ao ai bon raora n Taan Tei, ake tia roko n tai aei, ao I aki mwaninga naba taekaia kain abara ae Tabuaeran man te ngaro ni karokoa te ngoro, kam na bane ni mauri,

Aio ngkane taekan au titiraki, ae nambwa 80 *" E kona te Minita are tabena ni kaongoa te Auti aei bwa n ningai ae na bwaka iai aia mwane mwauku iaon abara aika Tabuaeran ma Teraina?"* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia babaire ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran n ana titiraki ae koaua tao bon imwain naba ae ti na kaeka te titiraki ti kan reita te bwana ni kamauri, ao I a reitia naba bwanaia kain au abamwakoro ae Terikia n Aranuka, ae koaua a bon mangori kain te tabo aio n reitaki nakoim te Tibiika ae moan te karineaki, te Beretitenti, te kauoman, te *Leader* n te Kaitara ae botonnaine n reitaki ma ai bon raora ni kabane, kam na bane moa ni mauri,

Ao e koaua aio ngkane ana kaeka te Tautaeka, *" E kona ni bwaka aia mwane mwauku iaon Tabuaeran ma Teraina ngkana a tia n roko ao n rinanoaki aia form inanon au botani ni mwakuri,"* Ko rabwa Tia babaire,

Tibiika: Tia Tei

Hon. Tewaki Kobae: Ao I a karabwa moa te Minita are e kaeka te kaeka te titiraki aio, ao ae a bon ongo ngkai tenan *Officials* ake tabeia, kawara ASWOC iaon abara aika Tabuaeran ma Teraina, au kantaninga bwa ngkai a ongo ao a na riai ni kakoaua bwa e na riai n roko tenan *forms* akane inanon bain te MWYSA, ma eang, tao ngkana e koaua bwa tao e tuai bwanin raoi rongorongona iroun te Minita, ao ti kakoaua bwa bon iai boma aika tia n *audit* nakon ana *Ministry* , ma tao e koaua a tuai babane naba, ao irarikin ane ,iai naba ara aomata ae a tia ni motirawa, tao bon te wiiki ae nako, ae te aomata e mwauku, e a tia n motirawa te aomata aio ao e aki reke irouna, tao e na reke, ara kantaninga bwa e na bon nanoangaia te Tautaeka bwa e na bon reke, ma ai kangangara e a bua rabwatana ao e aki reke irouna, e riki mai iaa aio? Ao e a taku, ara *Officers* akekei bwa a tia n nako aia *backpay,* nanona tao te berino ngkane ke te rinorino ngkane ae kabaenikaia te bwai aio, te *payment* aio, ngaia ane, taiaoka?

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia babaire ao e rabwa buokan te titiraki, eang N na kabwara bure nakon te Minita, kabwara au bure te Tia Tei ae karineaki bwa tao N otau kanga akea ngkai te *Form* ae roko n au aobiti n aron te ***piece*** ae mena inanon baiu n te tai aio ao ti kakoaua bwa a tuai n roko aia boma kain Tabuaeran ao Teraina kioina ngke te *Assessment Form* are ibukia mwauku e na riai te MA kanga n *Train* iaon kanga tarakin te aomata ke te aoraki bwa e na taraki bwa e na kona n *asssess* naki iroun te MA are e kantaningaki iaon Tabuaeran ma Teraina, ao n te *Information* ae I kaongoaki, e tuai n roko kanga te *Training* ane irouia

MAs iaon Tabuaeran ao Teraina, bon ti uoua ngkai abamwakoro aika, n reitaki ma Tabiteuea Maiaki n aron are I kaongoaki, kanga n te *information* aio, ao ara kantaninga ngkane bwa tao Tabiteuea Maiaki e a kan bwa are tao e bae n tia, ma tao ai ti aba aikai ian tao manga te kibakiba ma tera ao I taku bwa bon iai are a bon barongaia kain au botaki ni mwakuri ma kain te Onaoraki, kanga tao ni karokoa tao te *information* bwa nang kona n a*ssess* tenan MAs ake iaon Tabuaeran ao Teraina ao ngkane e a tibwa ngkane kona n rinanoaki, tao boma ngkana arona bwa ngaia iai ae a tia n roko n au aobiti te Tia babaire, e rabwa.

Tibiika; Tia Tei

Hon. Tewaki Kobae: Ao I a kan kakoaua riki ngkane ane, ae nanona te *Holder* nanona e bae n tangira tao te *Workshop,* te *Training* nakoia tenan *MA,* nanona ti aki raoi oina bwa angkona a tuai roko tenan *forms,* ma I kakoaua bwa iai naba tao teuana ke uoua ae a tia n roko inanon baim, ae I bon nako n nikiri, ngaia are I taku bwa ti aki ane raoi te kanganga, ma nanona te kanganga ke te mwarara e riki man kainanoan tao te *Former Training* nakoia tenan *MAs* , e kainanoaki, e koaua bwa e na kainanoaki te *training* nakoia tenan *MAs* ngkai e a bon noraki te aomata bwa akea waena, akea waena teaina, ane naba e na bae naba ni kainanoa ae *detected* iroun tao te *MA* bwa, eang e *handicapped* teuaeio ke neien, ke tao te aomata ae e a bon wene, e aki kona te nakonako, e aki kona n taetae, ane e *needed* naba te aekaki n *training* ibukia *MAs* bwa ana kona, a kainanoa te *training* ibukin ane, ko rabwa te Tia babaire I a bubuti

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia babaire ao e koaua e rabwa riki ana kateretere ke tao buokan te titiraki ni kamataata te *issues* Tia babaire, ao I taku bwa ti bon nora riain ae kataia n katereterea te Tia Tei ae karineaki, N na butia au botaki ni mwakuri bwa a riai n tobwa aio, bwa ti kakoaua bwa bon te bwai ae riai, ao N na kabwara bure riki nakon te Tia Tei ae karineaki bwa kanga bon akea te kantaninga ma tao ara koraki tao a kataia n irira te bare tao aia *policy* are ke tera, ma I taku bwa ae bon *make sense* n aron ae kabwarabwara, I taku bwa eti te bwai ae taekinaki ao ti riai ni kibaria n te tai ae waekoa, e rabwa Tia babaire.

Tibiika: Tia Tei kabanean am titiraki, ko na buokia raona n Tia Tei e nakoim

Hon. Tekiau Aretateta: Ngaia e rabwa Tibiika ao I kaitaua raou n Tia Tei n tabekan ana titiraki ae e bon angitia ma nanona bwa e katanginano, bwa tarana, e a kan teniua te ririki ngkai ke aua, bwabwakan aia mwane mwauku, ao bon ti abara ae Tabuaeran ma Teraina ae akea, e a rawata rokora i Bairiki n te MWYSA, a tia n roko

Forms ma e tauaki bwa e na *trainniaki te MA* , ane aia taeka, ao tarana ae ai teniua te ririki, e a bon nang bongata, ao e rabwa are e taekinna te Minita ae karineaki, bwa e koaua ae tao, buren tera ke tera, ma I taku bwa e na Kaman noraki aio, ai tibwa aio n noraki aio te tai aio ae e a koro ngkai teniua te ririki ke aua, e aera ngke e aki Kaman noria am tabo ni mwakuri ke te onaoraki, ao mai Makin nako Arorae, a bon *trainiaki* tenan *MA* bwa ana kanoan te *form* ke tera, e nang kaan Kiritimati ma Tabuaeran ao iai ngkoa te kiba, e aera ngkana ngaia bwa a tangiraki aia *training* , e aera ngke e aki kiba te Taokita mai Kiritimati nako Tabuaeran ao Teraina, ao e a tautauaki te *payment* aio ni karokoa ngkai, I taku bwa e kananokawaki, ao a bon ongora bwanara kain Tabuaeran, e rabwa te Minita ae e a tia n taekinna ngkai bwa a nang rinanoaki aia *Forms* , e rabwa, ami *mail* ae roko ngkai e ingabong ngkai kain abara ae Tabuaeran ae kam *forward* nakoira bwa a bane n roko aia *forms* ara mwauku, ao e a okioki ami *mail* nakoia kain te MWYSA, ko rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia babaire ao e rabwa naba te Tia Tei temanna are bon raona n Tia Tei ni buokan te titiraki ao n aron ae I kabwarabwara ao e koaua, ti kawenea bwa te raraoma ao te kabwara bure nakon Tabuaeran, ao e irekereke ma Tabuaeran, ao tao e irekereke ma Teraina bwa are titebo ngkai aia *case* n aron te kabwarabwara ae I anganaki imatau n te tai aio, ao bon ti aki te kantaninga ae angkoa e na tiku bwa e na nangi ni maan, bwa tao e bure te *information* ae anganai bwa a taku bwa akea te boma ae a tia n roko inanon bain ara aobiti ma, ngaia aika a taekinna Tia Tei bwa ngaia a bon tia nikiri ao tao e bon ongo au Tia Koroboki ma nake tabeia bwa a kanakoa te *information* ae kaokoro, ma au kantaninga bwa a riai ni kibara aio ao ni buokaki n te tai waekoa, ao ti kabwara bure riki nakoia kain Tabuaeran n te tai aio, ao e rabwa Tia babaire.

Tibiika: E rabwa te titiraki ane ao e bon bane buokana ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon. Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Mamaau e nakoim Tia Tei.

E NA NAKO N NINGAI MWANEN TE SMALL GRANT

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika, ao I a reita naba te kamauri,mai irouia kain Abaiang nakon te Auti aei, te Tibiika, te Beretitenti ma ana kauoman ao kain te Kabineti, ao bon kain ara Auti ni kabane, kam na bane ni mauri,

E koaua aio ngkane te titiraki, ae nambwana 94 iaon te ota bebwa, ‘

" N na butia te Minita are tabena, e na kanakoaki n ningai mwanen te Small Grant" ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita, ao kae te Beretitenti kabwara au bure, te Beretitenti ae ko karineaki am kaeka,

H.E Taneti Mamaau : Te Tibiika ae ko karineaki *"E na kanakoaki mwanen te Small Grant n te tai are e tauraoi iai ao man tabwanin raoi aron barongakina,"* ao e rabwa.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Dr Kautu Tenaua: E bati n rabwa te Beretitenti n ana kaeka ao bon te bubuti tera ngke arona bwa e nora riaina te Beretitenti bwa e bon rangi n rawata bwaai aika rekereke ma aron buokaia ara Botanaomata iaon Abaiang man te *Small Grant* ngaia are e rangi ni kakai moa nanoia n te tai aio ni kan reitanako te waaki are a tia n noria ibukin tao rikiraken maiuraoia ao buokaia, ngaia are bon te bubuti nakon te Beretitenti kai ngaia ae kaeka te titiraki n te tai aio, tera ngke arona bwa iai angan kawaekoan aio bwa e na bwaka, ao tao te katautau tao nakon n ningai, te bubuti ane,

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Mamaau: E rabwa ao ai tian karaoan katamaroa tabeua ao barongakina raoi ao tao e a bon tibwa bon roko te mwane inanon bain te Tautaeka, ngaia ane tao e aki aaua n namwakaina rake aikai, ma are e a bon bane te namwakaina aei, e a noraki te namwakaina ae na roko, ao ngkana ti aki tao e noraki are imwina, ma e rabwa ae iaon kawaina n otinako, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Dr Kautu Tenaua: E uarereke, bon te karabwabwara ao bon te bubuti nakon te Beretitenti ngkana arona bwa iai angana ni kawaekoaki aio tao bon nakon te namwakaina ae na roko ngkana arona bwa e na tia ane, ao tao I a bon tabeka naba aia karabwarabwa kain Abaiang, bwa aio bon te bwai teuana ae bon rangi ni ibuobuoki nakoia, n angana aika moan te mwaiti te Beretitenti, ngkana I kaoka teutana te rongorongo nakon te ibuobuoki, n rekereke ma aron te kabwakamwane nakon te roronrikirake ao kaara are man te 60 nakon te 65, ke 64, ao iai te kanganga ae riki iaon Abaiang n te tai ane bwa iai te kabuanibwai nakon aia *Printer* , e a bae bwaai iai, ao e a kaokiokaki, iai te kabuanibwai ae riki nako iai, ao iraua te namwakaina te kanganga ao e kuneaki, ao man te *Small Grant* are nikirana teutana e a kaboaki te *Printer,* ni buokaki te tia mwakuri are man te MWYSA are ikekei, ao a bon ongora taan mwakuri, te *printer* ane, ma te *toner* , ao inanon tian ane ao e a bon waekoa naba tia aron barongan aia bebwa te koraki n te tai arei, ngaia are e rangi n rawata te bwai ae ti kona ni karaoia, n te *small grant* te Tia babaire, e a ibuobuoki nakon te kanganga ae e a tabetabekaki n te tai

aio, ngaia are ti na bubuti te Beretitenti, ngkana ko nora riaina bwa tera ngke e kona ni waekoa n tia aio, ao e koaua, I karautaeka bwa are tao e koaua iai te mwane ae tibwa kaoti, bon te bubuti ngkana arona bwa e waekoa ni manga kataweaki are te mwaneka ake imwina bwa e aonga n ae nako, are bubuti ae a Kaman wene ngkai inanon am aobiti, ao bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Mamaau: E koaua I karabwa buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ao n aron n au kaeka ane ai bon tian, tiana raoi ni itera aika a barongaki ao n aron are I taku tao bon te namwakaina ae na roko, ti na kataia ni kabaitia ngkana e na angaraoi ao ngkana e aki tao e a noraki te namwakaina are imwina, ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean am titiraki ke e a bon bane. Ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki. Ko na titiraki, kabwara au bure.,

Hon. Dr Kautu Tenaua: Akea ti te kakaitau, ao akea naba e bati n rabwa.

Tibiika: Ngaia tao ai bon te kakaitau arei ao tia nakon ara titiraki are imwina, tia nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton, Hon. Bakaia Kiabo ao e na kaekaki ana titiraki iroun te Minita ae karineaki Hon. Mikarite Temari te Minita ibukin te Aono n Raina ma Rawaki, ao e nakoim Tia Tei.

KATEAKIN TAABO N TAKAKARO AE TE BWATIKETI BORO AO TENETI IAON KAWA AIKA BANANA AO POLAND IAON KIRITIMATI

Hon. Bakaia Kiabo: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio taekan au titiraki ane nambwana 89
" E kona te Tautaeka n nora riain katean taabo n takakaro ibukin te Bwatiketi boro, ao te Teneti iaon Kiritimati ni kawana aika Tabwakea, Banana ao Poland"

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea riki *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati, *" Katean taabo n takakaro n aron ane e mwaneweaki n te titiraki ana kona n rinanoaki barongakia ngkana e nang waaki karaoan nanon te motinnano are irekereke ma katean taabo n takakaro,"* Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Minita ae karineaki ni kaekan te titiraki ane tao bon iai ana kataratara iai te Tautaeka n reitaki ma kanoan ana motinnano, ao ti kakoaua bwa iaon Kiritimati ao bon iai taabo n takakaro akana a bon tia n tei mai imwaina,

aekakin ane i Banana, a bon toki korakoraia, aikoa kamanenaki, ai ti London ngkane ane e kamanenaki, ao Tabwakea bon iai ngkoa naba ana tabo ni takakaro, ae tabo n *Basket* ao ni katean te *Primary* are i Tabwakea, ao e a reke te tabo n takakaro ane inanon ana kambwaun te reirei ane, te *primary school* ane, ao e kona ngkane te Tautaeka n nora riain manga katean boon mwin aia tabo n takakaro kain te kawa ane Banana, ngkana e na kona n nora riain ane te Tautaeka, n onea mwin are e a tiku inanon aia kambwaun ataein te *Primary School* arei, Ko rabwa *Madam Speaker* ,

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau riki *Madam Speaker* , ao aio riki buokan te kamataata iaon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati, Tabwakea uoua *Primary School* e a tia n tei, ao e rin te tabo ni *basketball* are Tabwakeauea rinanon te *fence* ane, ma ti bon teimatoa n taetae are *No one left behind* , te tabo n takakaro naba arei, e *open* naba nakon te roronrikirake iaon Kiritimati, bwa aia tabo ni kataneiai ngkana arona bwa a kona n ananau mauia ao ni marurung. Ngaia are e ngae ngke e rinnako inanon, e reke inanon te kambwaun, e bon *still open* iaon te bubuti ao te kariaia bwa a kona *train* iai, taan takakaro aikana a kan *basketball* iai.

E na mataata aio ana motinano teuana te Tautaeka, ngkana I kona ni kamataata, katean taabo n kataneiai aika a onoti ao a kinaki ibukin takakaro aika kakaokoro, ane kanoan te motinnano , ao teuana naba te motinnano are nambwana 105, kaungan kabo n takakaro imarenaia aono ke abamwakoro, *Madam Speaker* e kakawaki ae na mataata iroun tei Kiribati ao te Tia Tei ae karineaki bwa te kaeka nakon te titiraki ae katean taabo n takakaro a bane n nano ke *interested* iai kain aon aba ni kabane, ti aki ti Kiritimati, ni kabane aban Kiribati ae kabutaki, ngaia are katean raoi moa te kainibaire iaon *guideline* iaon katean taabo n takakaro, e raoiroi moa ni karaoaki ao ni katamaroaki ao ni kamatoaki ao e na reke naba bwa ana kaekaeka te Tautaeka ae na *consistent* , *example* tao ti kona ni kanakoa te *example* , *Sport Facilities* a na kateaki *every village* ke tao e na *depend on population* ke *one each island,* ane raoi ae kakawaki, bwa are te motinnano raoi moa ane, ao ngkana e tia raoi aron kanoan te motinnano ni barongaki ao tia tibwa kona, bwa are e aki koaua ngkana ti nang katei baikai ao e nang manga tangiroa te aba, ngaia are tikiraoi bwa ti na rinanon moa kanoan te motinnano, e katauraoia te MWYSA ma tera ao kai e a nakoraoi kanoan te kainibaire n ae akea ae na tiku i buki ao e a waaki naba, Ko rabwa *Madam Speaker* ,

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa te Minita n ana kaekaeka ao I taku bwa aikai bon ara titiraki man ara abamwakoro ae ti bon kakaokoro, ngkana arona bwa a bon aki tabekia abamwakoro ake tabeua ao I taku aikai bon kainanoia kain abau ngai ae Kiritimati n aron ae a bon taneiai ni kamanenai taabo n takakaro aikai mai imwaina riki, I taku bwa bon iai n aia kawa, ao I taku bwa a a manga bon anganaki aia titiraki aio bwa bon kainanoakina ke, ma e rabwa te Tautaeka bwa are bon iai inanon aia kainibaire, ao ti a kan bubuti bwa buokan te titiraki, riki ibukin ara tabo n takakaro are i Tabwakea are a bon tia n tei, eti are e taekinna te Minita, a kona naba n rinnako n takakaro iai ataeinimwanen ke te roronrikirake mai iaon Tabwakea, ma te kanganga n tabetai, e a manga bon in te *gate* bwa are bon iai *security* naba inanona, ao tao ibuki naba aia bwai ataein te reirei ao nanon te umwanreirei ao n tabetai kanga a manga katokaki, ao n te tai aio, aikoa kamanena n tabetai ao a manga nako ni kamanena are ana tabo ke ana *court* te *Mormon* , e rabwa te *Mormon* bwa e kona naba ni buoka ane, ao n nora naba aron kakawaki te takakaro are bon buokan naba kamarurungaia ara roronrikirake ao bon riki bon ngaira kain Kiribati ni kabane, ao I taku bwa ti bon teimatoa ni butia te Tautaeka, ngkana arona bwa e bon kona n onea mwin are te *court* are i Tabwakea arei, ni bon kateia ngkana arona bwa e bon nora riaina te Minita, n aron riki naba, kakawakinan ana tabo reirei te *Primary School* , I taku bwa n tabetai a na kona ni manga bon raraoma taan reirei ao Komete ni karinia kain te kawa ke ataeinimwane ni kamamena te *Court* ane, bon bwanan riki te bubuti ngkana e kona n nora riana te Minita ae karineaki ngkana arona bwa e kona ni kateaki onean mwin are e a rin inanon ana kambwaun te *Primary,* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Mikarite Temari: Bon nanon ane te Tautaeka ao nanon tei Kiritimati, ae a na riai ni iai bwai n takakaro iaon Kiritimati bwa aonga ni marurung ao ni boo ibuako ao ana anaa te tokanikai taan takakaro mai Kiritimati ngkana e boo riki te runga, bon ane raoi oin te kantaninga, ao I kaitaua kai e mwanewea te *Mormon* bwa ngai ane I mwaneweia raoi, akea ae tukaki ngkana ko kan takakaro n taabo aika kateaki, ao teuana iaon Tabwakea, ai uoua ngkane ana tabo Tabwakeauea, bwa ane Tabwakeauea *Primary School* ao te *Mormon,* e nang tikiraoi te *Mormon* , ti nang kaitau nakoia kain te Aro aei, a katea aia *Multi Court* ikekei ae *everybody is welcome* te roronrikirake bwa ana nako n takakaro, ao ngkai a takakaro ngkai n te *training* iaona ngkai, ngkai I mena i Kiritimati ao ane a bon kabongana riki ana bwai te *Mormon,* tao ti kakoaua *London* iai, ti kakoaua naba ngkoa Banana iai, iai Banana ngkoa, n au tai riki bwa te Beretitenti n te *Sport* iaon Kiritimati, ao a

toamau baikai, iai Banana, ma imwin te tai rikaki ao akea bwa e a uruaki ao e aki tauraoi ngkai, nanona tao te titiraki nanona ngkane tao Banana, ma iai naba are te *Primary School* Banana *Primary School* iai naba te *Half Court* , ao I taku bwa ti a tia n tuangia naba Tia Reirei akekei bwa a kona naba ni kabongana *for training,* ma ti boutoka te iango ao I teimatoa, iai naba ana *Pro-Doc* te *Linnix* are e karaoia ngkoa naba te *MWYSA* ao ai bon ti kakaeakin mwanena riki angkoa iangoakin Banana, *Te Multi Prupose Court* , ae waaki ngkai te MWYSA ao e waaki naba te *Linnix* , ti kona ni bon karaoia naba ngaira te *Linnix* ara *Pro-Doc Document* ibukin katean naba taian tabo n takakaro aikai, ma ae ti bon waakinna, inanon Kiritimati, bwa e na bon teimatoa te ota ao te mataata nakon te Tia Tei ao kain Kiritimati are karikirake ni kabane iaon Kiritimati are a bon mena inanon te *Plan* ao n ningai ao taina, kai bon Kiritimati bon aban te Tautaeka, ao ni ikotaki naba bwa e na aki mwamwaninga Tia Tei ae karineaki, bwa are ti bon riai n tei n reitaki n taainako ma te kauntira bwa e na rin bwa ana *priority* naba *list,* ngkana e bon ti tabeakinna Tia Tei n aki kaomata te Kauntira, ao ngkane ti nanokawaki iai, ti na bubutia riki n taainako bwa e na kakanimwa ma te Kauntira, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa *Madam Speaker* ao I taku bwa tao akea buokan te titiraki ma tia rangi ni kaitau nakon te Minita are e rabwatana te Tautaeka ibukin kaekan au titiraki aio, ao e rabwa ao e koaua ane a bon kakauongo kain ara Kauntira naba i Kiritimati ao I taku bwa e koaua, anne ane taku temanna bwa ti na reitaki ma te Kauntira, I taku bwa bon ane tabera ngaira Taan Tei, te reitaki ma Kauntira ao bon ngangaira kain ana bowi te rabwata ae te Kauntira, ae I taku bwa aikai ane a bon kakauongo Kauntira ao I taku bwa bon aikane kanga kanoan aia iango ao I taku bwa ane a na bon karokoa naba inanon aia bubuti ni kauataoa riki are I a tia n tabekia, ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Minita n ana kaeka.

Tibiika: Te Minita, I taku bwa e a bon boraoi nanon te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tekiau Aretateta ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Martin Moreti te Minita ibukia Aine, Te roronrikirake, Takakaro ao kamweraoi, e nakoim Tia Tei,

ANA KAINIBAIRE TE TAUTAEKA IBUKIA KAARA, MWAUKU, AO TAAN AKI MWAKURI AKE A TIA NI MATE AO E TUAI BWAKA AIA MWANE

Hon. Tekiau Aretateta: Ko rabwa Tibiika, ao aio au titiraki n te ingabong aio, *"Te kan kamatata*

nakon te Tautaeka bwa tera te kainibaire nakoia Kaara, Mwauku ao Taan aki mwakuri ake a tia ni kabuanibwai maiuia ao n tuai bwaka aia mwane" Ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran, ao aio ngkane te kaeka *" Te kainibaire ibukia kaara, mwauku, ao taan aki mwakuri ake a tia ni kabuanibwai maiuia e na toki reken aia mwane imwin te tai are a kabuanibwai iai"* e rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tekiau Aretateta: E rabwa Tibiika ao e rabwa te Minita ae karineaki n ana kaekaeka aio, ao e koaua e bon tabekaki aio ian te koaua are e bon taraki te bwakamwane aio kanga e bon ririmwi riki, e ririmwi ao te mate, iai ake a tia ni kabuanibwai ngkai ao a tuai bwaka tao e a kan ririki ngkai, tao 6 namwakaina, 4 namwakaina, ngaia are e a tabekaki iai te taeka aio, ke te titiraki aio, ngkana e kona ni buoka kaotakiu te Minita ian ana kaeka aio, bwa e koaua ae eti otau ae a nang bwaka, ana riai ni bwaka *back pay* aikai nakoia nake a tia ni kabuanibwai? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki, n aron ae tao N na buoka ke Nna kamataata riki te Tia Tei ao tao taan ongora riki, riki ake tao a kabuanibwai aia koraki, are tao I kananona n au kaeka aio are bon nake a kabuanibwai, are aikoa kona n reke irouia bwa are a kabuanibwai, ma kanga tao kabwarabwaran raoi te titiraki n aron ae tao e mataata ngkai, a kona ni *claim* aia koraki nake a kabuanibwai aia koraki, ke a tia ni mate ao e tuai n reke aia *back pay* ke toa nikiran aia *outstanding* , ao N otau ngkane, iai angana, bwa titabo ma kanga ai te aomata are e na riai n anganaki ana mwane ma are akea maiuna ngaia are e aki kona n anganaki bwa are antai ae nang anganaki, ngaia are angkoa te babaire ae e a tia ni wene ngkai, e na kona n reke nakon te aomata ke te utu are e a bon kakoaua ke tao e anga ana kaotioti nakon te bowi ke tao te *lawyer* e na *declare* bwa bon ngaia ae bon buuna ke tao natina, are tao antai are e mate ao ngkane e na kona n reke ngkane te ibuobuoki ni kona n anganaki ngkana iai ana *outstanding,* ma ngkana bon akea ao are e a bon toki, e rabwa Tia Babaire ngkana e ibuobuoki.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tekiau Aretateta: E rabwa ae taekinna te Minita ao e a ota, e a ota bwa a kona ni *claim* utu aikai *through the court,* ae *Declaration* te *Court* are e na roko n te MWYSA ao e bwaka te mwane, ao buokan ngkane

riki te titiraki teuana, irouia mwauku ake ngkai e bon tuai n roko, e tuai bwaka aia mwane ara mwauku n te maan ae ai teniua tabun te ririki ao e a kaman bwati aio, ao a tia ni kabuanibwai, e kona n reke naba aio nakoia ni *backpay* naba bwa are te bae e a bon kaman bwaka bwa aia *benefit* ae a kaman anganaki, ma e bon bae man am aobiti, n aron ae ana titiraki raou n Tia Tei are mai imwaina, e kona ni manga rinnako aio bwa raon naba aikai, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki ao tao ni rekereke ma tao mwauku n aron ae tabekia te Tia Tei ae moan te karineaki are e akea ara kainibaire ibukia mwauku ibukin te *backpay* , ma ti iai ngkane ara kainibaire ibukia mwauku are n te tai are a *register* iai ke tao a *submit* ke tao ni karokoa aia boma ni bubuti n te aobiti ma a bon baireia ara koraki bwa a tao ni kan nonoria ke tao a bon katutukua ao ane ngkane ti na kona ni *backpay* nakon te tai are a bon roko iai boma, ngkana tao e roko bwa n te ririki ae nako, ao e na reke aia *backpay* ngkane man te ririki ae nako ngkana arona bwa kain ara aobiti ngaia a bon katutukua ni kamanna n aki kan kakarinna n aia *system* , kanga ane ngkane ibukia are mwauku, bwa ti te *backpay* iaon ara motinnano are bon ti teretere bwa bon ti kaara ao te roronrikirake ake aki mwakuri, kanga e aki ngkane i rekereke ma ane mwauku, ma ngkane ti kona ni ibuobuoki irouia mwauku, tao e na kona n noraki raoi aia *Form* bwa a karokoa n ningai ao n te tai ane ngkane are e roko ao tia kona naba ngkane ni kaoka te bwakamwane man te tai are a roko iai bebwa ni bubuti inanon ara aobiti, e rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei kabanean buokan am titiraki

Hon. Tekiau Aretateta: E nang rarabwa I taku bwa e a kaekaki nanon te titiraki ao te tabeaianga, ao e rabwa, tia ibuobuoki ma am aobiti n *forward* tenan meri aika inanon baira ibukia ara mwauku ao te kantainga bwa ana reke buokaia, ko rarabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki Taan Tia Tei aika uoman mai Tabuaeran kai a bon mwemweka aia *issue* , aia mwauku ao I taku bwa a kakauongo kain ara botaki ni mwakuri ti a bubuti bwa ti a karaoa, ti a kibara aio, kam ataia ngkai ae I a kiaraki irouia kain Tabuaeran ni kauoman, ao nanona tao tia aki bae n tara te itera aio bwa tao ti a ti *focus* naba iaon te *policy* are angkoa iai Kometena mai imwaina, ngaia tao bon ane te mwarara, ao ti a tia ni kaka te Komete ane, au kantaninga ngkane bwa ti nang, ara kainibaire ae boou, e roko te mwauku e a kona naba ni karinaki n te *system* bwa tera ana *assessment* te Taokita bwa e bwaka iaa te

Category raa, ao e a kona naba n reke ana mwane n te namwakaina are imwina, kanga ane ngkane te *Process* ae boou, au kantaninga ngkane bwa ara botaki ni mwakuri a tara aio ao a rinanon aia boma kain Tabuaeran ao Teraina ti a katikuia moa bwa are bon ti, ti a katikua ke, tao bon ti kain moa Tabuaeran n tarakin aio, bwa e aonga ni moantaai ni buokaki bwa aonga n rin n te namwakaina ae boou, e aonga n teretere nanoia kain Tabuaeran n te tai aio, ao e rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki ane, e a bane buokana e a koro teniua, e a koro raoi teniua te Tia Tei, ti aki kona ni karaka nakon 4, ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki Hon. Bakaia Kiabo ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari ao e nakoim Tia Tei.

E KONA TE TAUTAEKA NI KARAOI KAWAI INANOA NI KAWAN NAKO KIRITIMATI

Hon. Bakaia Kiabo: Ko rabwa *Madam Speaker* , aio au titiraki ane nambwana iaon te ota bebwa 90, ao e kangai taekana

"E kona te Tautaeka ni karaoa ana ibuobuoki ni katamaroa nakon kawain ake inanonaa iaon kawain Kiritimati aika London, Tabwakea ao Banana kai a kakoauaki bwa a bon rangi n aki raoiroi" Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Mikarite Temari: Ko nang bati n rabwa riki *Madam Speaker* kai ko kariaiakai bwa N na teirake n anga kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna riki mai Kiritimati, aio kaekana *"Te Tautaeka rinanon MLPID ke te Ministry of Line and Phonenix Island Development e kona ni katamaroai kawai inanonaa ni kawan nako Kiritimati te boboto"* Ko rabwa *Madam Speaker .*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa bwanan te Minita ni kaekan te titiraki aio, ao I taku e noraki iai bwa e tauraoi te Tautaeka, I taku bwa ti nang kakaitau ibukin ana kaeka aio, ao I taku bwa e bon kakoauaki te kawai n taabo aikai, kawain tenan *Feeder Road* iaon Kiritimati a bon rangi ni mwaiti ao e rangi ni bubura kaei naba n aron ngkana e kakoauaki iroumi ake kam a ti a ni bon roroko i Kiritimati, I taku bwa bon iai tabeua are e a bon rangi ni korakora te mwanono ao iai ake a kiri atibu ao e kona ni karika te kaikoaki, ngaia are ngkana arona ti a manga bon kauataoa riki te bubuti nakon te Tautaeka ngkana e kona ni waekoa ni kibara aio ao ni ibuobuoki iai ma te Kauntira are bon tabena te *Feeder Road,* ko bati n rabwa ao tao ai kabanean naba buokan te titiraki, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea riki *Madam Speaker* ao aio buokan ana kauoua n titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati.

Ti bon tatauraoi n tainako, te Tautaeka iaon Kiritimati rinanon mwangan nako te Tautaeka i Kiritimati e tatauraoi n tainako ni kibara te kangaanga iaon te kawai, iaon *case* , eang *Madam Speaker* e bon rotai te nanokawaki ao te tang ma are ngkana ko nora kabanean ana titiraki, e kangai, ao a kakoauaki bwa a bon nang aki raoiroi, Irou ngai ngkane nang ti bwa oki mai Kiritimati ai tibwa nimabong au bong ke onobong, e aki kakan titiraki ae a bon aki nang raoiroi, ngkana e manga atongaki bwa angkoa iai atibu inanona ae a kona ni ikoaki iai aomata n te *Feeder Road,* e kairua naba te rongorongo ane ngkai N nang tibwa oki mai Kiritimati, a tiku naaki iaon Tarawa, Ngai I kabanea iraua te namwakaina man Ritemba ni karokoa ngkai, I buti rinanon kawai aika *feeder road* aikai ao I tuai man nora aekakin mwanewean kangaangan te kawai, ma e aoria, tao bon kanoan te maroro, ma e na mataata bwa tabera, ao I karabwa bwa e bon ata tabena, taben te Kauntira bwa ti aki taben te *Ministry,* te *feeder road* bon taben te Kauntira, bon ane raoi, ngaira te *Main road* iaon Kiritimati ma taben te Kauntira te *feeder road* , ma rinanon te ikarekebai ae Tamaroa kain bon te Kauntira bon te Tautaeka naba ao n taainako kai iai bwaai ni mwakuri iroun te *Linnix* ao e karaoi taben te Kauntira rinanon te kataumwane are e karekea naba iai te MIA nakon Kiritimati, e na mataata naba *Madam Speaker* bwa ngke a tia ni karaoi kawai aikai mai imwaina, ai iraua tain karaoaia n te Tautaeka ae nako, te Tautaeka ae ngkai, ngkana a karaoaki, a manga ngurengure kain rarikin te kawai, nake auti irarikin te kawai ao e a nako te nano, bwa e a buti n *speed* n aki akaka te aomata, rebwerebwe ngkai kai a nangi n ewa i Kiritimati e a Kanako nano ao a na kona n okinakoaki natia aomata, ngaia are te kawai ngkai e raoiroi, e raoiroi, iai mwanono teutana ma kanga e a karika naba bwa kanga ai te *speed hump* are kona *slow down* bwa e aonga n aki karekea te kabuanibwai aron butim, aron kantiroakin temanna ma temanna n taian rebwerebwe kai e tira naba iaon Kiritimati, ngaia are e na mataata, e na tarai uoua iteran ana bubuti te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati, ngkana ti a nang katamaroai kawai aikai i London, Banana, ao tia manga ata te *careless driving* ngkane, e manga roko ngkane are e a tia n rereke n taai ake a nako, ao ngkana manga akea te karau ao a nang kawa kain rarikin te auti aike irarikin te kawai bwa aonrake n te bubu, ngaia are angina naba ngkai, kai I riria te bowi ni Kauntira ngkai, eang bon ana iango naba katamaroan te kawai ao iai naba inanon ana titiraki bwa kanga e kuri n Tamaroa naba ngkai bwa kanga ai mauria aomata, inanon angina ngkai ae a bwaina te manging ao a kabuti rebwerebwe n akea kanga ti atonga bwa te *careless driving* , ma e aoria, ti bon teimatoa

n tararua ao iai inanon te *plan* , ngkana a roko ara bwai ni mwakuri mai Tabuaeran ao mai Teraina ngkai ae ti nang nako ni kaoki ao a kona ngkane ni buokaki ngkane kawain Kiritimati iaon tain *feeder road* , ian ana bubuti te Tia Tei a karineaki, e na aki raraoma, bon tabera ao rokon bwai ni mwakuri aikai ao e a kona ni kabaitia katamaroan taian *feeder road* ni kawa iaon Kiritimati, ko aitau *Madam Speaker* ao are ieta.

Tibiika: Are tao e a bon bane buokan ana titiraki te Tia Tei mai Kiritimati ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki te titiraki ane iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau, e nakoim te Tia Tei

IRAUA NGKAI TE KATAUBO IAON MWANENAKIN TAABO AKE A ROTAKI MAN KANAKINAKO IMWIN KERAKEN IABUTIN TAARI

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao aio au kaua n titiraki are bon au titiraki naba ibukia kain abau ae Tarawaieta, ao e kangai te titiraki.

"Teuana mai buakon kangaanga ae riki man bibitakin kanoan bong ao keraken iabutin taari bon kanakin mataniwi te aba, E kona te Tautaeka n taekinna bwa iraua ngkai te kataubo ibukin mwanenakin taabo ake a rangi n rotaki man te kanakinako ao a tia naba ni karaoaki te tutuo ao te kataubo iaoia man te MISE iaon Kiribati ni kabane" E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ae ko karineaki am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawaieta ao aei ngkane boon ana titiraki *" Mwaitin bubuti aika tia n roko inanon bain au aobiti ibukin tangian buokan aia kangaanga ni i rekereke ma kanakin mataniwin te aba ao ana urubwai keraken iabutin taari ao kabuanibwai aika karina bon 286, man te mwaiti aio ao 104 a tia n tuoaki ao man kamatebwaiaki iroun te MISE ao a katauboaki ke ni katauboaki ni booia ae $12,319,757.50"* ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E nang rabwa te Beretitenti n ana kaeka ae rangi ni mataata ao e koaua ngai I ataia ae tao te bubuti iaon kanga te kangaanga ni rekereke ma kanakin mataniwin aba iaon Kiribati e a bon rangi n tataekinaki irouia ara Taan Tei ao I taku bwa man moan te wiiki ni karokoa ngkai ao e rangi n rawata te titiraki ae kaineti ma aio, ao Tarawaieta bon teuana naba te aba ae rangi n rotaki n te kanaki, ma e rabwa te ware are anganira are $12 tabun te mirion, ibukin 104 tao taabo ake a tia ni karaoaki ngkoa n te tutuo ao te kataubo iaoia, are nanona iai riki akana a tuai karaoaki te kataubo iaoia bwa ane 200 tabun,

nanona tao iterana riki ke e raka, are nanona tao e na bon nangi ni buburakei riki ngkana arona bwa e a manga tia te kataubo iaon akana tao 170 ke tao 60 tabun riki te Tia Babaire, ma ngkane kanga bon te titiraki ni kan iraorao bwa are e korakora te tabeaianga, kanga tera ngkane nanon te ware ngkai ae tei ae $12 te mirion tabun, aron mwanenakina ni kaineti ma are ti ataia, e a tia n taekinna te Beretitenti bwa bon ti 2 te mirion ngkai are e tatauraoi inanon bain te Tautaeka ni kaitara te kangaanga ke riki ake a bon rangi n rotaki man te kanakin mataniwin te aba, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: I karabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao ai bon aron naba au kaeka nakon titiraki ake I a tia ni kaekai, are e na bon katai te Tautaeka ni kanakoi moa ake a bon nangi n rotaki kakaiaki, ao tao a kona ni mwanenaki bwa aikoa rangi ni bubura, iai te kantaninga n aron au kaekaeka ni bon te wiiki naba aei, ake a bon rangi ni bubura kaei a kona n tiku ngkane n tataninga bwa are iai mwane ni buoka aika ti kantaningai naba, aika iaon mwanenakin aekan kabuanibwai aika aekakin aikai, ma tao a na kanakoaki ake a bon noraki a rota ana bwai riki ke tao iai ake ana bwai te botannaomata ake a rangi n rotaki kakaiaki, ma are akane aika a kona moa ni kibaraki, ke tao aikane buokan kaekan ana titiraki te Tia Tei ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te kauoua n tai

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Beretitenti ae ko karineaki n am kaeka, ao e koaua ae I taku bwa e na aki naba, kanga eti te rongorongo ngkana angkoa ti na bukina te Tautaeka aio bwa tao ai tabena ni kabane tenan kangaanga aikai bwa are e koaua te kangaanga aio e a bon ke te kangaanga mani kawai, ao kanga I kataia n rawerawea otau n ana kaeka te Beretitenti ao kanga Ngai, are I a tia naba ni kataia ni kakaea naba te ware ibukin Tarawaieta bwa are tao ana kakoaua naba ana Taan Mwakuri n ana aobiti te Beretitenti ake tabeia tao kanga kanakin mataniwin te aba, bwa I rangi ni ka kakaea raoi ana ware Tarawaieta, bwa iraua ao I a tia n anganaki te ware ae e kan itera te mirion ae tangiraki ibukin karaoakin te kanaki ti iaon Tarawaieta, ngaia kanga I bon raraoma bwa ai kuatan naba ane te mwaiti ni mwane ane 2 te mirion, ao e kataia n taekinna te Beretitenti are tao ana kibaraki moa ake a bon rangi n rotaki, ma kanga I kan kakaea ngkane bwa tao te kamatebwai, ae ngaia ngai irou a bon bane n *priority* tenan kangaanga, bon iaon te abamwakoro moa ao ngkana ko a manga taraia naba iaon Kiribati ma e aoria ni matata raoi te matata, bwa bon iai ngkai ana *priority list* te Tautaeka aio are e kangai, aio moa kanoan aio, aio, moa kanoan aio,

bwa are e nang rawata te *list* aio ma kanga bon ti te kan ota, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: I karabwa te Tia Tei ae karineaki, bon ane naba aron, bon iai Taan Tei man ake uoman man am itera, ake raora man irouia kain Tarawaieta, iai naba aika bon roko ma aia Unimwane, e roko naba ma aia Kauntira, ao ane naba kanga kabwarabwarana nakoia, ane I kangai, e na bon kibaraki bwa are iai te tiim are e na nako, ao are bon ana mena te tiim ngkane are e na kona ni katebenakoa nakon te Tautaeka mwin aia tutuo, ao aikai baika ana karaoaki, iai naba kanoan mwin ana tutuo tenan tiim, ana bon karautaeka bwa aikai aki tangira te bono, ma ana tangira tao unikan te tongo, ke e na katukaki n arona, iai naba akane ae ti aki ti tao Tarawaieta, n aba naba ake a tia n roko naba bwana nakoia ae aikai, ana katukaki bwa tao mai iroun te tabo n akawa bon ane aron tein butin te aira, ke e na kona n urui marin tao te ika are e tataneiai n roroko n taabo akane inanon taai ake tao ni ira naba tao kawain namwakaina ke, ngaia are akane kanga ana bon kibaraki ake, ao irarikin akane ao are bon iai *programs* ae e a waaki au aobiti ma tenan *Island Disaster Committees* ake a tia ni kateaki inanon tenan kawa bwa are a kona naba ni ibuobuoki ni iteran aikai, bwa are kanga kabuanibwai aika a kona ni warekaki naba bwa ai tenan *disaster* n rekereke ma ana urubwai kanoan bibitakin kanoan bong, ao bon kabuanibwai aika a kona n reke aika karina, ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kateniua n tai

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Beretitenti ao e koaua e rangi ni mataata are e korakora tao te bubuti naba irouia raou n Tia Tei ao e koaua iai naba ana titiraki raou n Tia Tei temanna are e bubuti naba ibukin taabo ake a rotaki naba n te kanaki, ma I taku bwa N au koaua ngai, are e bon teimatoa te kamatebwai, e na teimatoa te kamatebwai, ma ni ware ake a tei imatara ikai, au koaua ngai, bon te kangaanga te mwane ane te moan bwai, ai bon te kangaanga te mwane bwa ko a tara naba te ware aio, e a bon riaon naba are inanon bain te Tautaeka, ngaia e koaua ti aki te kangaanga ngkai bwa te kangaanga ni kawai, ma e nang kakawaki ae a na ataia ara botannaomata, bwa te kamatebwai n aron are I taekinna naba n te Auti n Tei ae nako, iai te kamatebwai are e bon kaman tauraoi naba, ao te titiraki bwa kamatebwai aikane a bon aki bongana, ma ti ataia bwa te *cost the problem,* ma angin tenan *solutions* ke boutokan te kangaanga akana a kataia, a tia ni karaoa taan rabakau, ae te tia rabakau iaon te aira, e tia rabakau iaon tera, a tia n roko ni karaoa te kamatebwai, ao a tia naba kanga ibuobuoki ma ngai temanna ae I ataia bwa a bon bobuaka karaoakin aikane, ao ti ataia bwa ngkai ae bon

karaoia te Tautaeka, tao ti aki raoi ae bon totokoana, buokakira ke tao kabebetean te kangaanga man te kanaki, ngaia are tao bon te bubuti au kabanea ni buokan au titiraki te bubuti nakon Tautaeka bwa are tao e a bon boo taina e nang karakaki riki ae 2 te mirion, ao ti katikua inanon baina ngkana arona bwa iai ana karikirake akana a na mwanenaki man tao taan ibuobuoki, tao e a bon riai ae tia bon, ke bon te bubuti nakon te Tautaeka ae tao ngkana e a karaka riki mwanen te *Disaster* ao tao a kona riki buokaki ara botannaomata ao riki bon taabo akana ana bwai te botannaomata, ao ko rabwa te Beretitenti.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: I karabwa ana ibuobuoki te Tia Tei temanna mai Tarawaieta n aron kanga buokan kakaean angan katoka ao riki ni iteran te mwane, ma tao anne ae bon tiku naba n ana kantaninga te Tautaeka, ao e aoria bwa are ti a ongo ao ti a rawei naba n aron bubuti aika a mwaiti naba, ma aron naba waaki ni ibuobuoki, ao e rarabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao tia nakon are imwina, e na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati te Minita ibukin itoman mwamwananga ao kaneweaba, e nakoim Tia Tei.

TERA ANA WAAKI TE TAUTAEKA NI MWAKURIA TE RAWA NI BOOTI IAON MAKIN AO KIEBU

Hon. James Taom: Ko rabwa Tia Babaire, e kangai taekan au titiraki ane nambwana 105, *"Tera ngkai ana waaki te Tautaeka iaon mwakuri ni katamaroa nakon rawa ni booti ake a a moanna n ora iaon Makin ao Kiebu"* ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin, "*Iai ana kataratara au botaki ni mwakuri ni karaoi mwakuri ni katamaroa nakon taian rawa ni booti iaon Kiribati, iai te moan ribooti iaon te mwakuri ni katamaroa are e a tia n otinako, ao iai riki te kantaninga bwa e na kona ni mwakuriaki kanoan aio ngkana e roko bwaai ni mwakuri ake a tau ibukin te karikirake aio"* Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. James Taom: Ko rabwa Tibiika ao buokan te titiraki, e rabwa naba te Minita n ana kaeka ae I taku bwa e rangi ni mataata ao e rangi n teretere rao kaekana, ma ti buokan te titiraki ngkane, e koaua tao e na bon maan teutana, te kakantaninga ao taian rawa aikai, tao bon ti aki ti iaon Makin bwa e koaua n aron ae taekinna te Minita, iaon aban Kiribati nako, ma tao ni bon kaineti

riki ma Makin ngkane te Tibiika ao kanga bon te titiraki, tao inanon te tai n tataninga aei, iai anga tabeua ni ibuobuoki ae kona ni iangoia te Minita, bwa e na kona n reke buokan, nakon ae kanga e reke bwa ai bon te bwai ni urubwai ngkai nakoia taian booti, ao taian raa riki, taian rawa aikai a ora ao a moanna ni bono, kanga ni wariki, ngaia iai ana anga te Minita riki irarikin aei, tao te itera ni kataumwane teuana, ae na kona n reke, tao te katoto teuana aei, ngkana arona bwa iai ana itera ni kataumwane teuana te Tautaeka ae tao kona n tauraoi, ao tao a na kona n anganaki bon kain abamwakoro aikai tao inanon te Kauntira ke tera bwa a na mwakuriaki tao te Kurubu teuana ke tao tera, tao kenakin nanon rawa aikane, ke kamarangakia teuana, kanga n ti buoka moa te kangaanga ae kanga e a moanna riki bwa bon te kangaanga ae bubura, ibukin uruakin booti ao taian raa riki te Tia Babaire, kanga iai ana kataratara ke tao ana iango te Tautaeka n aron anne ke tao terana riki, ana katamaroa nako iai te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Makin ibukin boutokan ana titiraki, ao e koaua iai uoua rawa iaon Makin n aron are e bon ataia te Tia Tei, teuana i Kiebu ao teuana i Makin are bon rabwatan te aba, ao e koaua, kangaanga ni kawa aikai bwa a bono ao kanga n aron te ribooti ao ngaia te bwaa are mai ian nanona te tano ao te bwaa riki are mai iana, nanona kanga te bae e kainanoaki n te bwai aio, tomakin te tano are e a tokara aon kanga te bwai aio, are ngaia e a karekea e a ora, n te tai aio te Tia Babaire ao I nanokawaki n taekinna bwa bon akea ara bwai ni mwakuri ae kona ni karaoa aio ma, ibukin ara mwakuri ae kataia ke te *wayforward* nakon te karikirake aei, iai kanga reitakira ma *Japan* ao e a tia ni kukurei, kanga e taekinna te *JICA* kanga ngaia ae na mwanena te karikirake ae iaon te *dredger* ao te *excavator* , kanga te aeka ni bwai ni mwakuri teuana are e kona n toma tao te tano ao te riburibu ao tao e kona naba ni kenken, ao e koaua ao tao e na maan ao tao e koaua n aron are e tangira te Tia Tei tao te tai moa aio, tao e koaua tao ti a ibuobuoki moa iaona ni kakai bwa tenan rana anga akana ti kona ni kakai moa imwain rokon te bwai ni mwakuri aio, ao n aron are ti taekinna kanga e aki tau naba ana bwai ni mwakuri te Atinimarawa, kanga bon ti ngaia te Atinimarawa are iai ana *dredger* are kanga e bubuti kanga iaon te bati, kanga bon te kaibuke teuana, e aki tau naba nakon mwakuri aikai, ngaia are tao bon ti te anga teuana bon ti te mitin ae bubura ae na kona n aron are I taekinna are kanga ti kantaninga te *dredger* ke te *excavator* , ma tao aio te tai are ae maan ma tao imwain moa aio, ao tao tia ibuobuoki ma te Tia Tei ao I a reitaki naba ma au botaki ni mwakuri tera anga ni kona n eweka

moa te kangaanga aei, e koaua ti aki ti aio te kangaanga bwa kanga bon angin naba tenan rawa iaon Kiribati n aron are aki toki n tataekinaki, ma are tao ti a reitaki ni iraorao ma tau Taan Mwakuri, tao e koaua tao imwain okina nakon ana abamwakoro, tia manga bon maroro n au aobiti n aron are I tataekinna e uki ara aobiti nakon te maroro n taainako, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. James Taom: Ngaia ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita ae karineaki n kaekan te titiraki, ao eang akea te kangaanga tao I a manga reitaki ma te Minita ngkana e reke taina teuana imwin te Auti aei ao tia manga bon reitaki ni kabwanina raoi riki ara maroro ma e kakawaki are e a oti teutana kanga te iango ni katamaroa ae kanga e rio mai irouia ara koraki ma ngkana e na bwai ke na aki, e aoria bwa tia katikua nakon tain ara maroro anne Tia Babaire, ao e bati n rabwa ao e a bane naba mai ikai,

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa Tia Babaire akea naba mai irou ao tekeraoi.

Tibiika: Ao kai e rabwa anne bwa e a boo nanon te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina, E na tabekaki te titiraki anne iroun Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon. Teima Onorio ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Booti Nauan, te Minita ibukin iokinibwai, karaobwai ao boboti, e nakoim Tia Tei.

ROTAKIIA KAIN ARORAE N TOKIN TE KATINE TAKATAKA IBUKIN ONRAKEN AIA AUTI N TAKATAKA

Hon. Teima Onorio: E rabwa Tia Babaire ao tao imwain ae I tabeka au titiraki ao I a kan reiti bwana ni kamauri, reitan au abamwakoro ae Arorae ni kamauriko Tibiika ma kain am aobiti, ao Beretitenti, Minita ao Taan Tei ao ai bon taan ongora, kam naba bane ni mauri,

Au titiraki n te ingabong aio tao ti teutana kaetan tao te *typing*, n are te kaua n rain imwin te taeka ae, tekateka, “are” e na riai n “ae” e uara e reke te bitaki Tia Babaire, ao n taetae ni imatang, te kaua n rain naba imwin te taeka ae *ensure* ao e na akea te taeka are *“and”* “*ensure substantial copra uplift ,* Ko rabwa Tia Babaire kanga ti aikane au onono ngkana e kariaiakaki,
E rabwa au titiraki e kangai taekana *“N te ririki aei ao a tia n rotaki kain Arorae n tokin te katine takataka ibuki onraken aia Auti n takataka. N na butia te Minita are tabena e kona ni ibuobuoki n taraia ma ana kambwana ae KCDL ao kambwana i kaibuke bwa e na teimatoa ananakin te takataka ae mwaiti n te aro bwa e na reitinako te Katine takataka iaon au abamwakoro ae Arorae”* ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Booti Nauan: Ngaia e rabwa te Tibiika ao imwain ae I waaki ni kaeka ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae ao tao I a bon reitai ma kain au abamwakoro ae Tabiteuea Maiaki, Unimwane te Ueanikai, ao Unainen Ueen te Ueanikai, ni kamauriko te Tibiika ao kain te Maneaba aikai ni kabane, kam na bane moa ni mauri, aio kaekan ngkane ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae, *" I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Arorae bwa e teimatoa au botaki ni mwakuri rinanon ana kambwana ae KCDL n rereitaki ma kambwana ni kaibuke ibukin anakin takataka mai iaon aba riki n aban te itera Maiaki aika a raroanako n aron Arorae ao ni katabea naba te Copra Coordinator iaon abamwakoro aikai n ikotaki ma Arorae bwa e na kakaei taabo aika na kona ni kabonganaki ibukin nnen te takataka bwa e aonga n reitinako te Katine"* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Teima Onorio: E rabwa Tia Babaire kaekan te titiraki mai iroun te Minita ae karineaki, e rabwa te kaeka, I kakoaua ae iai te reitaki imarenan te KCDL ma kambwana ni kaibuke ao bon te *Copra Coordinator* are iaon te abamwakoro Tia Babaire, ma tao I ti kan katuruturua ikai Tia Babaire, tao bon te kainano riki kai I kakoaua bwa ni bon menau naba iaon Arorae ao iai taai ae e a tia n toki te Katine ibuki bwa e a onrake te Auti n takataka Tia Babaire,

Tia Babaire tao I kan tabeka au moan titiraki, reitan au titiraki tao ni kaineta riki are kanga ananakin te takataka Tia Babaire irouia kaibuke bwa N au titiraki ao, I bubuti bwa tera ngke e kona ni kamwaitaki ae anaki n rorokon te kaibuke n te tai teuana ma teuana, Tia Babaire, ao te bwai ae I noria inanon menau i Arorae Tia Babaire ao e kona ao e roko te kaibuke ao tao iai takataka are e a tia n urakinaki nako matan te rawa bwa tao 20 te *ton* ke iraua Tia Babaire, e kanga ngkanne e nako te kaibuke e aki bane takataka n anaaki e a manga bane n urakinaki n oki nakon te Auti n Takataka, kanga anne Tia Babaire kanga ti I kan bubuti te ibuobuoki iai, bwa tera ngke e bon karaoaki te reitaki ae Tamaroa, ma botakin kaibuke ni butiaki, tera aia ibuobuoki ae kona n anga n te aro bwa e na waekoa naba ni iki kanoan ara Auti n takataka, ao e na reitinako te Katine, e kona ni ibuobuoki te Minita iaon te itera aio Tia Babaire, tao ni kakaea riki angana ma botaki ni kaibuke, tera aron katamaroan te itera aio Tia Babaire bwa are katauraoaki n aron are tao a bon tuatua mai ikai, ae tao iai te ibuobuoki n te reitaki ma tibukako, ke tao antai n te kaibuke, ao a kariaia, ngaia katauraoa tao 20, 30 *ton,* ma ngke e a roko te kaibuke e aki kabanea n anaia, e kona ni kakaeaki angan aio Tia Babaire, taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: E rabwa buokan te titiraki Tia Babaire, ao e koaua I nanokawaki n ongo te aekaki ni kangaanga aiaron aio ma ae bon ongora naba ngkai au botaki ni mwakuri ao e koaua eti, e rangi ni mataata te kangaanga ane e kamatata te Tia Tei mai Arorae bwa are a roko takataka ietan te rawa ao ngke e a roko te kaibuke ao e manga aki bane n anaki, ma I taku bwa aio kanga e na kanakoraoaki te kangaanga aio ni katamaroaki riki te reitaki, imarenan tao te kambwana n takataka ma aia *Copra Coordinators* ao bon ana *Inspector* ke ana *Supervisor* te KCDL are e ira te kaibuke n te tai anne, reitaki ma te tibukaako, ma I taku bwa n tabetai ae kanga ti ataia, ngke a ongo boboti n takataka are nang anaki te takataka ao a bon ienikuri naba nako ni karokoi aia takataka imatan te rawa, ma I taku bwa te bwai ae nakoraoaki ngkai tao ti na reitaki, ti na kamatoatoa riki ara reitaki imarenan ara *Inspector* are totokoa iaon te kaibuke ma te tibukaako, imwain are e roko te kaibuke n te abamwakoro teuana bwa a na bon iraua raoi te *ton* ae a na kona n anaia, n te aro bwa a reitaki naba ma te *Copra Coordinator* are iaon te abamwakoro ao e a katauraoa naba te *ton* anne ieta te rawa ngkana e roko te kaibuke, ao nang mataata ae taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Arorae te Tibiika, ngkana arona bwa e na kaeka aei, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon. Teima Onorio: Ngaia I karabwa te Minita n ana kaekaeka, eang tao bon te bubuti riki Tia Babaire, bwa tao n aron are taekinna te Minita bwa tao tabeman *Copra Coordinators* ke abamwakoro a bon urakin naba aia takataka n akea tiana ke akea baireana, iai te ribooti ane e wene iroun KCDL iaon te bwai ae riki n te tai ae nako Tia Babaire, kakoauan anne bwa bon ami babaire mai ikai, katauraoa 20 te *ton,* ao manga bon ana reitaki te *Copra Coordinator* n noran kanoan ana Auti n takataka, e na kona riki n anaki ae raka riki bwa tao nakon 30 te *ton,* ao iai te kariaia ae karekeaki man te kaibuke Tia Babaire imwain rokon te kaibuke i Arorae, ngaia are kanga bon ti te nanokawaki teutana bwa e a mwakuriaki ae te mwakuri ae bon rawawata naba Tia Babaire, te uraki baeki n takataka, ngaia ti bon nanokawaki naba anne bwa ke a manga uraki booti Tia Babaire, e kawaerakeaki te kaako, te kantaninga bwa n okin te booti n okira te kaibuke ao e na toka te takataka, ma ngai I kakoaua Tia Babaire, tao 2 tabun te aoa ao akea kanoan te booti n oki rikaki nakon te kaibuke, ai taonabara ngke ngkai tao ai iraua te *ton* are e a tia n toka, ao e a oia ma te bong Tia Babaire, manga te tairiki anne Tia Babaire, e a boo 6 e a moanna n roo, ni karokoa e bon roo, ma te kaibuke bon kawaerakea naba te kaako, nikiran te kaako, ao

ti kaitau n aikai Tia Babaire, bwa tao buokaia kain abamwakoro, ma e aera ngkane ngke e manga roko te babaire man te kaibuke bwa anaki toka takataka n okirikaki nakon te kaibuke, e na ti kabaneaki te kaako ni waerake ma akea te takataka ae na karuoaki ke kanga e a raa bong, tao n ana babaire tao te kaben Tia Babaire, bwa e tara aia *safety* kain te booti, ao ti ota n anne Tia Babaire ma kanga e aki tara ni *fair* are iai te kaako ni kawaerakeaki ma akea te ben ae kariaiakaki n oki nakon te kaibuke, kanga ti taran itera aikai Tia Babaire, tera ngke e kona ni manga reke te maroro kangaraoan aikai Tia Babaire, kanga tangi nano bwa tera ngke e kona ni babane ara ben n anaki ao e na teimatoa ni mwawa ara Auti n takataka, kanga ti te itera anne, tao man ana ibuobuoki te kaibuke teuana ma teuana are e kona n roko ikekei, ti kaitauia n aia ibuobuoki ma tera ngke e kamwaitaki riki, ao ni bon angaraoina, are e kona ni butimwaia iai te kaibuke, ko rabwa Tia Babaire, ngkana e kona ni ibuobuoki riki te Minita n te itera aei,

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: Ao e rabwa te Tia Babaire e rangi ni mataata ae tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ao ti nang nanokawaki n aron te bwai ane e riki anne, ane a kaerakeaki kaako ao a manga akea te takataka, ao ti nanokawaki iai, ma e aoria bwa ae a bon ongo au botaki ni mwakuri te KCDL ae ti na kataia ni kakaea aron kabwarabwaran raoi te kangaanga anne bwa kanga e bon aki raoiroi, ao tao ngkana tao iai rekerekena ma aron itera tabeua ane e bon taekinna te Tia Tei, ane te *safety* ma I taku bwa te bwai ae nang kakawaki iroura, karekean te tai ngkana e roko te kaibuke n te abamwakoro ao e na riai n anaa te takataka, anne ae kanga ara moan bwai ngaira kain te KCDL ni kataia ni karekea manenan rokon te kaibuke n te tabo teuana ma teuana, ao e rabwa ngkai e tibwaia ma ngai te Tia Tei ae karineaki mai Arorae bwa ti a kataia ni kakaea aron anne ao ti na kakoaua bwa e na aki manga oki n riki, ma I taku bwa n te itera ngkane teuana ane kanga kaungaan nanora ngaira man tao eang, te KCDL ke tao man au botaki ni mwakuri bwa ti na kabatia aron rorokon riki te kaibuke, I taku bwa bon anne titabo nanona ma ae taekinna te Tia Tei ae karineaki, bwa tera ngke e kona n nang kabatiaki roroko te kaibuke, ma I taku bwa iai n tabetai are e a bon riaon ara kona ngaira kain te KCDL.

N tabetai tao I taku bwa e reke n taai aika nako, iai te kaibuke are e a kabwakabwaka ana kaako ni kangai, ao e nang waakina te anai manga takataka iaon kawaina n oki, ao e a tuangaki naba man te *Marine Guard,* bwa e na nako ni karaoa Tautaeka kakae, ao ngkane e a katinea te itera aio, tao te kaibuke are e mena ao e taku, tao e raoiroi riki ae tia kakaia naaki nakon ae ti nang *priority* moa aron anakin te takataka, ngaia are

aika kanga aekakin taian *services* ke buoka ae a manga karekea, kanga a manga kareuna aron ana waaki te KCDL ma te kambwana n takataka ibukin anakin te takataka ma are a manga bae nako ni kakaia taan betinako ke tera riki, ma are aikai kanga I taekinna bwa itera tabeua aika a kona ni kamamara aron katokan te kangaanga ae anakin takataka i abamwakoro.

Bon iai naba teuana ae kanga e waakinna naba au botaki ni mwakuri te Tia Babaire ao kanga kaungan nanoia ara *Copra Coordinators* bwa a na mwakuri iaon aba, n reitaki ma te kauntira ao botaki n aro ao botaki ni kawa, bwa ngkana iai aia auti n takataka ae kona ni manga *rental* n te tai are e a onrake taabo n takataka ao ngkane e n kona ni karaoaki, abamwakoro tabeua tao manga bon iai aia kangaanga bwa tao a kainanoi riki aia Maneaba nakon te itera teuana, ngaia are e a riki are e a onrake te auti n takataka ao e aki manga reke nnen takataka riki tabeua ngkana e waakinaki te Katine, ngaia are n tabetai e kona n toki te Katine,

Te bwai teuana ae ti bon ataia Tia Babaire kanga bon te kangaanga n aron te kaibuke, kanga e bon karako ara kaibuke ao n aron are I a tian aba n taekinna nakon Onotoa, ni kaekan au titiraki nakon Onotoa, ao kanga iai ana karikirake te Tautaeka ngkai ane e waakinna, ao teuana mai buakona ae ngaia ae ti nang kanga, ti *look forward* nako iai, ti nang kakantaninga, e bubura ara kantaninga nako iai te Tia Babaire tug and barge te buoka teuana are e na reke nakon te Tautaeka ao ngkana e reke te tug and barge aio ao ngkane e na kamwakuraki n te aro bwa tao e a katokai naba kaako nakon te itera Maiaki ni kangai n aron are I a tia n taekinna n au kaeka te Tia Tei mai Onotoa temanna, ao okina ngkane ao ngaia tao e tangkokoi naba taian takataka, tao riki tao ti bon nang kataratara te Tia Babaire n aron are I a tia ni moan kaekan au titiraki aba aika n te itera Maiaki, are a bon tionako ao e nang kangaanga aron anakin takataka, ngaia ae kanga ti kantaninga iaon te karikirake aio, tao iai naba ana waaki te Tautaeka ane e a tia ni wene tao ibukin te itera Mainiku, mina a taku bwa, bwa te taabo naba te teuana e nang kau takataka ao anne naba ngkane ane e na manga kangai te kaibuke ao tao e na bon nako ni bebeibeti ikekei, bwa e *address* naba te kaako ao te takataka, ma eang ti nang nora ae kataia n tabekiarake te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ao e na aki raraoma te Tia Babaire, bwa Arorae ngaia naba teuana ana abamwakoro Kiribati bwa e nang taraia bwa e nang tionako ao e riai ni waekoa n roroko n anaki takataka, bwa ngkana e aki anaaki takatakana ao e na reke ana kangaanga bwa a nang aki kona ni Katine kaina, ngaia are aikai kanga kaekan buokan ana titiraki te Tia Babaire ao e nang rarabwa riki, are ieta.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabane n tai Tia Tei.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao I nang karabwa te Minita n aron ana kaekaeka ae karau nano, e aoria bwa are e a tiku iroun te Tautaeka ma ana botaki ni mwakuri ae KCDL ara kantaninga bwa eang, e na kona ni kangaraoaki riki aron ananakin te takataka ae mwaiti, man ara abamwakoro n te aro bwa e na iki kanoan ara auti n takataka ao n teimatoa te Katine, ao reken aia tianti ara botannaomata ibukin kainanoia, I kan manga reita ngkane au titiraki iaon kanga te tabo n takataka, taabo ake na kona ni kawakinaki iai te takataka iaon te abamwakoro, ao I kaitau ni kauouan iteran ana kaeka te Minita are e moan anga bwa katabean te *Copra Coordinator* iaon te abamwakoro, taran te itera aio e na kakaai taabo, ao n te tai ae nako, tao iai te tai are e toki iai, ao eti, ti kakoaua iai ana kataia te *Copra Coordinator* iaon te abamwakoro ni kakai taabo, iai te auti teuana ae uarereke are e reke bwa e a manga reitinako te Katine ikekei, ma e manga bon on naba, e manga toki naba te Katine takataka, Tia Babaire, ngaia are tao ti tiku ma taran ae taben te *Copra Coordinator* kakaean taabo ao I bon tia n reitaki ma kain au abamwakoro iaon aio, I kaitau bwa e reitaki te *Copra Coordinator* ma te Kauntira ma te *Mayor* ao e a tauraoi ngkai ara kauntira ni ibuobuoki ni kakaai taabo akana ana kona ni kawakinaki iai te takataka ngkana arona bwa e a onrake are bon te auti n takataka ane ietan te rawa Tia Babaire, ma I ti kan bubuti te kamataata raoi iaon taabo ake a kariaiakaki ian te kainibaire ngkai, taabo raa ae e kariaia KCDL ke te Tautaeka bwa e na kona ni kawakinaki iai te takataka, bon te auti ae ein ao e roka, ke kariaiakaki naba tao Maneaban te kawa ke Maneaban te Kauntira, are oaki, bwa e na bon kona n tararuaki bwa are tao ngaira iroura iaon Arorae, kanga e karako te auti ae bon roka are *locked* , iai wintona, a roka ni kabane, e bono, ma iai ana Maneaba ara kauntira ae bubura, ae bon tau buburana, kan buburan te auti n takataka, ao e *fence,* ma eti e aki roka n aekan anne, ma e kona n tararuaki, e kariaiakaki naba aio ke na bon kakaea tabo ae bono ae roka Tia Babaire, ao e kuri kangaanga kakaean anne Tia Babaire, e kona n ti kamatata ana babaire te Tautaeka ao bon KCDL iaon aio, taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: E rabwa buokan te titiraki Tia Babaire, eang I taku bwa ane kanga n aron au maroro ma te KCDL iaon te itera aio, are ngkana e nang kakaeaki auti riki tabeua ngkana e aonrake taian auti n takataka, n te abamwakoro teuana ao kanga a kona ni kakaeaki aekakin auti akana e taekinna te Tia Tei ae karineaki ngkai mai Arorae, e na riai ni iai oona, e na bubura tau, e na aki bwanganga taubukina ke kabwana, n te aro bwa na mano raoi taian takataka ao e na oaki ao e na kona n

tararuaki, n aron are e taekinna, ma I taku bwa te bwai teuana are e nang kakamatoa riki ao ni katuruturua ara KCDL bwa e na riai n *floor* te tabo anne, n te aro bwa e na aki rotaki te takataka ke te baeki n takataka are te kabanea mai nano ngkana a kareuatao taian takataka, eang, ngkana arona bwa iai te Maneaba ae oaki ao e bubura ma e manga aki *floor* ao ngkane kanga e na iai teutana te kangaanga iai, ngkana arona bwa e manga raran kabwana, ke tao e aera, ke na nangi ni kai bururu, are aio ai bon tarakina ngkana arona bwa e na bururu, tao boboti i nuka, ngkana arona bwa e *floor* , kanga e na kaea raoi anne,

Ma I a oti n teiraki te Tia Babaire ao kanga I ti kan kaongoa te Tia Tei ae karineaki bwa iai ngkai ana botan ana takataka Arorae ae 140 te *metric ton,* ao ngkane kanga I katautaua, kanga e a tia n reitaki te KCDL ma te nakoraoi bwa tao e aki aua n anaa te mwaiti ae 130 te *metric ton,* ae na roko ikanne tao e aki aua n te wiiki ae na roko, ao I taku bwa e na bon rabane 130 ao tao e tiku 10 e reke riki nnen te Katine, ma eang kaekan buokan ana titiraki Tia Tei ae karineaki mai Arorae, e kona ni karaoaki anne, ma e na ti kakoaua bwa ana mano taian takataka man te bururu, e na aki nang bururu ao e na mano kabwana, ao te bwai ae nang kakawaki riki e na *floor* aontano n te aro bwa e na aki rotaki te takataka, te baeki are te kabanea mai nano, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne, ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake te Minita Ibukin Karikirake ao kateimatoan korakora, e nakoim Tia Tei.

E A BON RANGI NI BUAKAKA TE BURITI ARE BON TI NGAIA BUOKAN KAINANOIA KAIN MAKIN

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e kangai taekan au titiraki ane nambwana 103 *" Te buriti are bon ti ngaia buokan kainanoia kain Makin e a bon rangi buakaka ao iaon kawaina ni bwaka. E kona te Tautaeka ni waekoa ni ibuobuoki iaon te kangaanga aei taiaoka"*

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin, ao aio ana kaeka te Tautaeka ngkane nakon ana titiraki *"Tibiika e kona te Tautaeka ni ibuobuoki nakon ana kangaanga Makin ae mwaneweaki n te titiraki aei"* Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. James Taom: Ko rabwa Tia Babaire ao e rangi n rabwa te Minita n ana kaeka ao e koaua, eang, kanga e tabekaki aei ian are e a bon ngae n tabetabekaki naba, ao I manga moan

kaokia naba n te tai aei, Tia Babaire ian bon noran te kangaanga ngkai nakon ara buriti arei, kanga e bon kuri ni iororo ana kangaanga ma te buriti ae i Buota aei, iaon kawaina naba ni bwaka, ao ara buriti anne bon ti ngaia naba ngkai kanga aron reitakin tabwaninin raoi reitakin Makin ngkana e uruaki ao e a bon nang ananau naba te kawai ae na manga toua riki kain te itera Mainiku are kanga, eanga tao ni kaean aia buakonikai ke tao nakea te Tia Babaire, ngaia are kanga ti bon nora kainanoan te ibuobuoki nakon te kangaanga aei n te tai ae waekoa te Tia Babaire ngaia are tia manga bon bubuti riki, bwa tera ngke kona ni waekoa te ibuobuoki iaon aei, ao ti reitaki naba te kakaitau, kanga e rangi n titebo raoi ara bubuti aei ma kain, aia bubuti kain te abamwakoro ae Marakei tao n aia buriti naba are e tabekaki n ningai, ao ti reita naba te kakaitau nakon te kaeka nakon ana bubuti Marakei are iai kawarakin Marakei tao nakon te wiiki e na roko, e kawaekoaki naba ian noran naba katawean ke tao kainanoan naba te bubuti man te abamwakoro aei, ngaia are terana ngke e kona naba n reke karinakin naba ke tao mwannanoakin naba Makin n ana kainano aei, n aron naba tao norakin naba te kangaanga, kainanoan raoi te kangaanga aei bwa e na waekoa n tobwaki te Tia Babaire, bon te bubuti ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao I taku bwa n aron are I bon taekinna, e tauraoi te Tautaeka ke tao ara botaki ke ara tabo ni mwakuri n tauraoi ibuobuoki nakon aio, ao eang ti na tara, I taku bwa iai te kaokoro teutana ma Marakei, ma Marakei iaon kawaia nako, ma I taku bwa ara koraki ngkai a tia n oki mai Makin ao titabo ma e a tia n reke te tamnei ae tabwanin irouia are a na kona, a kona ngkai ni mwakuri n aron aia katamaroa teutana imwain rokon aia intinia are kanga bon te tia rabakau iaon aio, ma iai ngkane aia mwakuri ane a tia kanga ni kakatanetanea tamneina, iai te bae ae a karaoia ngkai, ao te kantaninga e na aki rangi ni maan ma ngkai ao e na kona ni iai te bwai ane e na karaoaki, ngaia are e na karaua nanona te Tia Tei ae tabeakinaki naba Makin ao iaon kawaina naba te kakamwakuri ibukin kakoroan nanon ke tao totokoan te kangaanga are e na manga reke nakon te buriti are i Makin, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua e nang rabwa riki ana kaeka te Minita ao eang ngaia e raoiroi bwa are a bon ongora kain Makin ao ti kakaitau bwa ngaia te kakamwakuri ae e a tia ni karaoaki ao ti nang karabwarabwa nakon anne ao e aoria ti a katikua inanon baim te Minita ma am koraki bwa

terana ngke e na kona ni manga waekoa riki kibaran are imwina n te aro bwa e na kona n aki reke te kangaanga ke tao n totokoi kangaanga aika na kona ni manga riki nakon ara buriti aei ao e na kona naba n roti naba, n rota naba tao maiuia naba tabeman ngkana arona bwa e na kona n reke te kabuanibwai ngkana e katukaki nako Tia Babaire, ao ko bati n rabwa e a toki naba ikai te Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Tao ai bon akea, te Minita am kaeka nakon ana titiraki Tia Tei.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao n aron are I taku, eang, I taku bwa bon anne tabera ae ti na kataia ni iango bwa e na aki reke te kangaanga nakon te buriti are i Makin ao ake n aba riki tabeua akana a kainanoa naba buokaia, ngaia are ae a bon kakamwakuri naba ara koraki ni kataia ni kakaea te anga ae na aki reke te kangaanga ae na rangi ni manga kabanemwane riki nakon taai aika na roko, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: E a bon bane buokan titiraki, tia nakon are imwina, te titiraki anne e na tabekaki iroun Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Ribanataake Tiwau te Minita ibukin akawa karikirakean kaubwaira mai taari, e nakoim Tia Tei.

KAKEAN TE ANGABWAI IAON ARA IOKINIBWAI NAKON TIAINA AE TE IKA

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki, *"Ni kaekan au titiraki n te Maneaba are e nako bwa e na kanga reitakira ma China ni kawaekoa rokona n ana takete te KV-20 ao e katuruturua te kabwaia ae na reke nakoira man kakean te angabwai iaon ara iokinibwai nakon Tiaina ae te ika. I kan bubuti bwa e kona te Beretitenti ni katereterea te kabwaia nakon te Maneaba aio ae e a tia n reke nakon Kiribati ni karokoa ngkai ngkai imwin kakean te angabwai iaon ara iokinibwai n te ika nako Tiaina?"*

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao tao imwain I kaeka te titiraki ao iai tabeua te onono ke te katamaroa nakon ana *translation* nakon taetae ni imatang, ti kakea ti *coma* imwin *export* ti kakea *fish to China* ao ti kamuna *to* ao ti onea mwiina n *exporting* ao taekana ngkanne raoi e na kangai '*Speaker this is my response to the question raised by one of the Maneaba ni MM from Nonouti. We will start to realize the benefit from zero tariff on our export, once we start exporting our fish to China?*

Tibiika: Ngaia kanakoa.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa ao e koaua imwain ae I kaeka te titiraki

te Tia Babaire ao I a reitai ma raou n Tia Tei temanna mai Nikunau ni uota bwaanaia kaain Nikunau nakoim te Tibiika nakoia kaain am aobiti, nakoia te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ao ngaira Taan Tei ake ti a bane ni mena n tamaroan te ingabong aio. Kam na bane ni Mauri.

Ao e kangai ngkanne kaekan te titiraki:- *Te Tibiika aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti. N te tai are e waaki te kanako ika nako Tiaina ao tia kona n noora te kabwaia ae na reke man akean te bakao iaon ara iokinibwai nako Tiaina.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa ao ti kukurei n ongo ana *confirmation* te Minita bwa akea ni uaa te bong aio te mwane ae e a tia n reke mai Tiaina ibukin kakean *zero tariff.* Ti kukurei n ongo anne te Tia Babaire n aron are e taekinaki ngkoa bwa ti na kabwaia bwa akea te *export tariff* ngkana ti kanakoa Tiaina. Ti aki ataia bwa e na reke ni ngai. Ma I kan titiraki tao ni ngai te Minita ae kona tuangira bwa e na reke iai te kabwaia ao ni ngai ae ti na kaboanako ara ika iai nakon Tiaina taiaoka?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao I taku bwa e bon rangi ni matata te kanganga ae ti bon bane n taonaki iai. E koaua iai te *zero tariff* ae ti a tia n anganaki ma are a bane ngkai ni in te naan *boarder.* Te *boarder closer* ngaia are tao anne bukina teuana ae iremwe. Ti a tibwa anganaki te *zero tariff* aio n te ririki ae nako, n aron au maroro n taai aika nako ao e a tibwa waaki te waaki ao ti tabe ngkai ni barongai ara waaki ni karikirake are ti nang karaua raoi kanga n tiera kanga te kabwaia ae na reke man te *concession* aio ke tao terana arei te *zero tariff* aio.

Ao a rawata waaki aika ti na karaoi ngkana e iangoia te Tia Babaire ni kaekan te titiraki, a rawata te naan waaki aika a tia n tauraoi ni wene ngkai, ao anne naba bukina ae a moantaai n roko tabeman te naan TA ae tao a taekinaki inanon te Auti aio, bwa are kanoan te waaki ni babaronga anne, temanna mai ibuakon te TA are e roko anne e mena iaon te *agriculture,* are a roko irouia taan ununiki. Temanna ke uoman ake ibuakoia ana tauraoi ni buokira ni kanakoraoi ara waaki ibukin te iokinibwai ae ti na waaki ni kabongana te *zero tariff* are e taekinaki te Tia Babaire.

E koaua ni ngai te titiraki ae tabekaki, ni ngai? Ti aki inanon te tai ae na aki maan te Tia Babaire bwa are e nang waaki ao tia waaki ngkai a roko ara taan rabakau tabeman ao n reitaki ara taan rabakau ake a

mena iroura n ara tabo ngkai ni mwakuri ti nang waaki. Ti karabwarabwa naba bwa e a tauraoi ara *competent authority* are e a tia ni kabwatii ara iokinibwai nako Europe ao anne naba are e na kainnanoaki ngkana arona bwa tia waaki. Ngaia are e a tauraoi ara *phases* ni kabane ke aara are ti nang kona iai ni waaki ma te iokinibwai n te tai are e tauraoi iai ara waaki ni kabane. Te ika ti bon ataia ae rawata ma tera barongana ngkanne ao aio ti na karaua raoi ni barongai ara waaki tera te ika are e tangiraki mai Tiaina, ao ti bon ataia bwa anne kaubwaira teuana ae rawata. Ngaia are aio teuana te mena ae nang kakawaki bwa ti na riai ni butimwaia ao n rabwanna bwa aio te kabwaia ae e na anganiira inanon taai aika ana roko ao n aron ae tera riki kaubwaira ae ti na katan iaana Madam Speaker akea riki bwa bon ti mai marawa, ao bon te *zero tariff* ae na anganiira, ma tao e koaua ti tuai noria ngkai bwa are n aron are ti taekinna naba mai mwaaina e a tibwa ingabong te ingabong te Tia Babaire, ao barongaan te iokinibwai nakon te mwakete ti aki te bwai naba ae roko ngkai ao e a riki naba ningabong. Bwa are bon iai te tai ae ti na riai ni karaoia ngkana tao e a reke ririkina ao tao e aki bwabwai te bwai aio ao tao eti ngkanne e a kona ngkanne n titiraki te aba bwa e nang roko ni ngai te kabwaia anne ngkana tao e a riki ke tao ai iraua.

Ma are n aron are I taekinna e tuai kan ririki te Tia Babaire e a tibwa waaki te waaki aio ao ngaia are tia bubuti ti na keiaki bwa ti na noora te kabwaia are e na manga bwaro imwina bwa ti nang moanna n riinga tabona ao e nang moanna ni kokoro nanon te kantaninga are kanga e katarataraaki inanon ana kainibaire te Tautaeka aio ian ana KV 20. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki teutana te kabwarabwara anne te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e rabwa ao aio buokan te titiraki. N aron ae ti ataia ngkai te Tia Babaire ao I a manga kaokia riki bwa mai mwiin te karaki arei ao akea te bwai teuana akea teuana te tianti ae reke man te karaki are e taekinna te Beretitenti are e kamoa iai, bwa ngkai kai e reke aio ao e nang bati ara mwane akea teuana te tianti ni uaa ngkai. Ti ataia te Tia Babaire bwa eng e abwabwaki te tai tao iraua te tai ma ti kan titirakina te Minita, ni ngai, akea am katautau bwa ni ngai ae na reke ana mwane aio iai ae ko taekinna ngke e taekinna te Beretitenti?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan riki te titiraki te Tia Babaire ao kai e koaua kai ti aki te mwane ae taekinaki bwa te iokinibwai. Ma e koaua bwa te naan *benefit* aika ana reke mai iai, te kabwaia are e na roko ma te naan iokinibwai akanne. Ngkana tao ibukin taekan tao te mwane tao e na manga bon tabekia

te Tia Babaire te Tia Tei bwa ana titiraki bwa iraua ara mwane ae ti na riai ni karekea, tao n te ririki aio ibukin te akawa ngkana ngaia anne bwa e kitekiteaki nanon te titiraki. Ma ti kataia ni kaeka iaon te titiraki are e na roko ni ngai te kabwaia iaon are te *zero tariff* anne. Bwa n aron are I a tia ni kabwarabwara te Tia Babaire kai bon ti aki te bwai ae e taekinaki te *zero tariff* n te bong aio ao e a bwai naba nakon te ingabong. Bwa a rawata babaronga aika ana karaoaki nakon are I taekinna ao I taku bwa au kantaninga bwa e na ibuobuoki.

Ma ibukin te mwane, katia te babaire ao e nang roko ngkanne a nang rurung ni karau te kabwaia man te waaki ae te *zero tariff* mai iroun Tiaina. I taku bwa I a tia naba ni kabwarabwara n taai aika a nako bwa ai irabwii ara ririki te Tia Babaire n reitaki ma ara *partners* n taai aika nako ao tera te bwai ae a kakaraoia aba ake a rikirake ni kaitaraa aron rikirakeia aba aika a uarereke ae aranaki bwa te *tariff exclamation.* Tera ae a karaoia? Tera ae a karaoia ara *partners* ake mai mwaaina n te tai are ti nang moanna ni waerake nakon *along the value changes* ke ti nang tabe n rikirake iaon te *value* ao a toka naba te naan *tariff* aika a mwaiti, bwa bukin tera? ti na katukaki n arora ae ti na ti anganga kaubwaira bwa aba aika a *develop* ke aba aika rikirake. Ti na tiku n arora ae ti na ti anganganira kaubwaira ao ti na aki rikirake, ma tera te bwai ae karaoia Tiaina ngkai e anganiira te *zero tariff* are ngkana ti *process* ara iokinibwai tera riki akea te *tariff* ae ti na anganaki, ti aki n aroia aba ake ti tataneiai n reitaki ma ngaia ae ngkana ti nang waerakea te *value chain* ao a katokai naba te naan *tariff* aika a mwaiti. Ao anne kaokorona te Tia Babaire ao anne ae na anganiira te kabwaia, te oaki ni kabwaia ae na kateira raoi iaon waera aika uaai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai: Ao te Tibiika ko bati n rabwa ti karabwa te Minita te Tia Babaire ae ti nang manga bon okiria iaon ana karaki aikai bwa akea ara tai ngkai ke ti na bon okiria iaon ana karaki aikai n taai aika imwaira.

Te Tia Babaire ngkai Tiaina ngkai e uki ana mwakete ti kona ni kanakoa te kaibuke e katoa namwakaina ngkai te kaibuke tera ae tuuka te Tautaeka bwa e na kanakoa ngkai ana ika bwa ae taekinna ngkai bwa e na mwaiti te kaubwai iai bwa akea te *tariff* ae mena iroun Tiaina, nanona ara *prize* ibukin ara *export* e na *higher* riki nakon ae ngkai. Tera ae tukia bwa ae na karaoia ngkai te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa te Tia Babaire n aron ae I taekinna e nang waaki ao e a tibwa tia n roko aia TA ao iai ara TA aika a

kaman tauraoi ae ti nang waaki iaon karaoan anne. Ao n aron ae I taekinna a tauraoi naba ara babaronga ibukin te iokinibwai e a tia e a tauraoi ara *competent authority* are ngaia ae e a tia ni kabwaati ngkai ara iokinibwai ngkai nako Europe, America, Tiaban ao ia riki e a tauraoi naba ngkai ni uota ara iokinibwai nako Tiaina, n aron are I taku ti aki te bwai are e riki ngkai are e riki n te bong aio ao e nang tia naba ningabong. Ao tao ni ngai te tai anne, tao imwain banen te ririki aio ao e na bwai anne ao au kantaninga bwa e ibuobuoki kaekan te titiraki te Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I taku bwa e a bon buokan ara titiraki ao e a bon tia naba ni boo iteran te 12 are ara tai ni motirawa ao ai bon ti teuana te titiraki are imwina e a riki bwa ara moan titiraki nakon te ingabong. Tia karikia bwa ara moan titiraki nakon te Moanibong ao ti nang *break* moa ngkai ibukin ara katawanou ao tia manga kaitiboaki ikai te aoa 2. Kam rabwa.

MOTIRAWA NI KATAWANOU

Tibiika: Tia nakon ara bwai are imwina,

TAIAN KAOTI

Kiraaka: Taian Kaoti

Tibiika: Te moan kaoti iaon ara ota bebwa n te bwakantaai aei, e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang, Hon. Betero Atanibora ao I anganiko te kaoti bwa koa tabekia n te tai aei, e nakoim Tia Tei ae ko karineaki.

E KAOTA KUKUREINA TE MANEABA AIO IROUN TIAINA IBUKIN ANA BUOKA ARE E A TIA NAMAKINAKI IROUIA KAIN KIRIBATI

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* , ao imwain ae Nna tabeka taekan au Kaoti are iaon te bebwa nambwana 1, ao I kan rimoa n anga bwaian kain au abamwakoro ae Abaiang, n reitaki ma raou n Tia Tei ake uoman, bon te kauoman Beretitenti ao te Tia Tei are n te itera are teuana, n anga bwanara n rainanoanga nakon buun temanna raoara n Tia Tei are mai Teraina, are tao e koaua e kabuanibwai, n te tai aio, ao tia bon anga bwanaia naba kain ara ma kain abamwakoro, n reitaki ma anne ao ti a bon bubuti bwa tao ti a kainabwabu tabeua te tai, n anga teutana karinean te Tia Tei mai Teraina, are aio kanoan naba te kaoti,

E rabwa *Madam Speaker* ao I a kukurei n tabeka taekan au kaoti anne *Bwa te Maneaba aio e kaota nanona ni kukurei n ana buoka Tiaina are e a tia n noraki ao N namakinaki irouia kain Kiribati man te moan tai are moana iai ana reitaki te Tautaeka ni Kiribati ma te Tautaeka n Tiaina"*

E rabwa *Madam Speaker* ao tao imwain ae nang nakon au maroro

iaon au kaoti are e nang uarereke taekana anne, ao I a kukurei moa ni karabwaia ara *Development Partners* aika Aotiteria, Nutiran, ao aba riki ake a teimatoa ni iraorao ao n anga baia ni buoka nakon abara ae Kiribati, ma n te tai aio te kaoti aio, e na bon oioi iaon ara reitaki ma te aba ae Tiaina kioina bwa e mwaiti taian aki rau n nano, ake tao a tia ni wai n te kaoti are n te Katenibong, au kantaninga bwa te Kaoti aio, ana bon bane boutokaki n ami itera aika kakaokoro kioina bwa e kamwaitoroa te nano, ke ringa te nano, ke kakoaua ngke are ko ongora, bwa akea taribiribina ni kitekitea te iterana ma te iterana, ma e na bon taetae iaon ana oi n rabwata, rabwatan te Kaoti ni kaineti ma are e tangiraki n te tai aei.

E koaua I kukurei n taekinna *Madam Speaker* bwa Tiaina ti karabwa nanona n ana buoka aika bati are e a tia n angan Kiribati man te moan tai are e kaoti, kanga tokin 2019 ni karokoa te tai aio, e riai naba n ataki bwa Tiaina e a tia ni berita bwa e na anga $50 tengaa, kabwara au bure $50 te mirion, ibukin kakoroan, ibuki boon te wanikiba are te *Embraer* , man te tai aio ao e a tia n anga $19 tabun te mirion ao tiku n tataninga bwa tera te boraraoi are imwina bwa e bon *commit* Tiaina bwa e na manga kakoroa boon te wanikiba, ngkana arona bwa iai baike a kairaki mai inanon bain te Tautaeka,

Tiaina naba e a tia n anga te mwaiti ni mwane ae $6.17 te mirion bwa te buoka ibukin te *Livelihood Grant,* ae te buoka anne e buoka aron te karikirake, karikirakeaia aroia aomata ni itera aika kakaokoro n rinanon te *small grant* , te *Disaster Fund* , buokan te onaoraki, buokaia abamwakoro iaonaba, ao karikirake riki aika mwaiti,

Ti na tara ana buoka Tiaina are e a tia n anga n te ririki 2019, ngke e roko Tiaina n te ririki 2019 ao e aitara raoi kaotina ma tain te Rung, ao e a tia n anga n anga te mwaiti ae $250 te ngaa bwa buokan karokoraoan ana Runga Kiribati n te tai anne, irarikin anne, ao e anga naba $10 te ngaa taian taian bwara, bwa kanoan te buoka nakon te takakaro, ti aki ti anne ma Tiaina e a tia naba ni karekea te kanuanga nakoia taan Nete n te tiim ni mwane, n te tai anne, ao I kukurei naba n taekinna bwa ngaia e bon, iai ana kanuanga ae onoti ibukin te tiambion aine ao te tiambion ni mwane n te butiburo ni ikotaki ma aia *officials* n te tai arei, ae botaia ni kabane te koraki akanne nimangaun ma niman ake a bane ni karokoaki i Tiaina ni kaneweabaki ao ni butimwaeaki raoi ao ni karekeaki aia *Accommodation* te *free accommodation* ao ni kamenaki ni utero aika bubura iaon Tiaina, ao n neweaba aron Tiania, nori katei Tiaina, n nori aroia te aroia ni maeka.

Tiaina naba e a tia n anga te mwaiti ae $100 tengaa, te mwane nakon te Tautaeka ni Kiribati bwa buokan ana ka-41 ni kainaomata n te tai anne, Tiaina naba e a tia n anga ana bwai n tangira nakon Kiribati ae 20 taian kaa, ibukin baoia Kautun aba ake a roko ni kaea bowin te bowi ibukin te *Anticorruption Forum* inanon beberuare 2020, Tiaina naba e a tia n anga tenan *Solar light* taura aika 10 tengaa te *set,* ibukin taian mwenga nako, ao akanne ake a tia n tibwaki nakon abamwakoro akana a tia ni bane n oti inanon ami maroro, n te tai aio e koaua Tiaina, e a manga karaoi tanan *Design* aika boou, mai imwin ana baire ma ana boraoraoi ma te botaki ni mwakuri ae te MISE, ao a kataia riki ni katamaroa tenan *Solar Light* ibukin mwenga nako ao a karaoa te *New Design* , ao te kantaninga bwa iaon kawaina n roko te *design* anne,

Tiaina naba e a tia n anga 120 te *street light* , ibukin buokaia aba ake a tia n roko n anga aia bubuti rinanoia aia Taan Tei, ibukin tauran kawain aia abamwakoro, ao e riai n ataki bwa Maiana bon te moan te aba are e roko ana bubuti rinanoia aia Taan Tei, te kauntira ao n te tai aio ti kukurei n taekinna bwa Maiana e a ota ao kanga e akea te bong iaon Maiana, imwin Maiana ao e na manga karaoaki ana taura te abamwakoro ae Aranuka, imwin Aranuka ao e na manga kibaraki te abamwakoro ae Abaiang, ao imwin Abaiang e na manga kibaraki te abamwakoro ae Onotoa, I kukurei n taekinna bwa iai ngkanne te mwaiti ae na manga roko ae 440 te taura ibukin te kawai aika a katauraoi n *available* ibukia Taan Tei, ngkana arona bwa nanomi iai, ibukin te karikirake aio ibukia kain ami abamwakoro ao kam a karokoa ami bubuti rinanon ami Kauntira nakon ana Aobiti Tiaina.

I kukurei n taekinna naba bwa Tiaina e a tauraoi naba ke iai naba ana buoka nakoia ataein te reirei, ma imwain ae ti na nakon ana buoka nakoia ataein te reirei ao e riai n ataki iroura ngaira Taan Tei, bwa ruangaun ma temanna ataein Kiribati ake a karaoa aia kamatebwai ngkai ni kuura n reirei aika ririetata iaon Tiaina, ao ibukin te kanganga ae te *Covid19* ao Tiaina e teimatoa n tauraoi ngkana e toki te kanganga ke te aoraki aio, ao e tauraoi riki ni butimwai riki ae na raka riki mwaitina nakon ae ruangaun ma temanna ni kareireia iaon Tiaina, irarikin anne, ao Tiaina e a tia ni karokoa 3,000 tenan *set* n taibora ma kain tekateka ibukin buokan taian reirei iaon Kiribati, Tiaina naba e a tia n anga ana buoka nakon te onaoraki riki ibukin ana kakatauraoi n te aoraki ae te *Covid19,* ti na tarai ana buoka tabeua akana a tia n anga te kakatauraoi akanne, e a tia n anga te mwaiti ni mwane ae $350 tengaa nakon te Tautaeka ni Kiribati ibukin te kakatauraoi ibukin te aoraki anne, e a tia naba n anga ni moan Meei n te ririki aio ao e anga bwaai tabeua ibukin anga n totoko nakon te aoraki aio, n aron ae ataki 7 te *ventilizer,*

20,000 tengaa te *mask,* 4,680 te *protecting suit* , ao a mwaiti riki ni ikotaki ma 100 te *ton* , te raiti.

Ana buoka Tiaina nakon taian *Community* ao karikirakeaia aroia aomata e teimatoa naba ni waaki n te tai aio, ti kukurei n taekinna bwa iai ana *Small Grant* Tiaina, are e a tia ni kanakoa rinanon te *Facebook*, ao ni bon taabo tabeua ake n ana aobiti te Beretitenti, te *Foreign Affairs* ao I taku bwa e a tia ni in anne inanon te namwakaina ae nako, ao ana buoka anne e a tia ni kanakoa nakoia rinanoia Taan Tei.
Iai naba ana buoka Tiaina riki nakon Tarawa Teinainano ma Betio ni karikirakea aroia *Communities* , n aron kateakin taabo ni uati, ao anne are e a tia aroia, karaoakin taian *toilet* , ni *community* tabeua, karaoakin taabo n takakaro tabeua iaon Tarawa Teinainano ma Betio, ake e a tia ni kaekai man rokon aia bubuti taabo n takakaro akanne, ao I kukurei n taekinna bwa iai naba ana bwaintangira te *Chinese Embassy* , aika a bon tauraoi ibukin am kainano ngke ibukia kain am abamwakoro n aron taian karinano rerio, tooti, boro n takakaro n aekaia nako, n aron te boro n nete, te mitin ni itutu, te *solar pump* , taian batika, itinin taian booti, bwaai n akawa, ao kaboraoi ibukin bwain reirei.

Tiaina naba e a tia ni buoki tabeua *Communities* iaon Tarawa ni karekei, mwaitin *Communities* akanne bon 16 ao e a tia ni katoa n te *toilet* , ao te 16 te tangke, n angan taian *Community* akanne, e tauraoi naba ngkai ni mwanena te buriti are i Buota, ao e a tia naba ni *commit* n tauraoi bwa e na mwanena naba te tug and barge e riai n ataaki bwa te aba ae Tiaina bon te kauoua n aba n te aonaba ae te kabanea ni kaubwai, ao anne are e moa man 2010, Tiaina e nang tauraoi ni buoka Kiribati ni karikirake n ana karikirake nako ni bon oin ana kaubwai Kiribati ake a bon mena iaon Kiribati, Tiaina naba e bon kataia ni kaunga Kiribati bwa e na bon rikirake bon irouna n ana kaubwai n te aro bwa e na akea ana kumeto te aba teuana ma te aba teuana, ni kuai ana kaubwai, n aron ana marawa ao ana karawa.
E bon teimatoa naba n Tiaina n taekinna ao ni *promise* bwa akea teuana ana angabwai ake e a tia n angan Kiribati ke te Tautaeka n Tiaina ni kariki ana angabwai akanne bwa anga ni kabaebae, ao e kukurei n taekinna Tiaina bwa bon aei akea ana kabaebae ni bwaai akana e anga, ti ngkana e bon tauraoi Kiribati n tauraoi n *loan* iroun Tiaina ao anne manga bon te itera teuana, ma n te tai aio I kukurei ni kaongoi ngkami kain Kiribati ao te Maneaba aei bwa bon akea ana iango te Tautaeka aio ni kan iangoa te *Loan* irouna bwa e nang ni bubura ana ibuobuoki Tiaina ae noraki n te tai aei.

Ti teimatoa ni karabwarabwa ao ni kaitau, n noran tikuia irarikira ma ngke a moan roko ni karokoa ngkai, ni kateimatoa te rau, te mweraoi ao te kukurei, ti aki ti anne, ma

rabakauia aika bati ake a tia n rineaki iaon Betio ma Tarawa Teinainano n reiakinia ara koraki n aine te kuka, ao n aron ae e ataki, buuia Taan Tei n te bong aio ao iai aia *activity* are e na karaoaki ae te kuka, ti teimatoa naba n anga te karabwarabwa ao te kaitau bwa Tiaina e aki ti taraia n ti ngaia, ma e tara naba marurungia ana Taan Tei Kiribati nakon ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati ao e a tia ni karokoa te bwai n takakaro ae te *Gym*, ibukin am bwai n *exercise* ngkami Taan Tei, ao anne ti bon riai n anga bwanara ni kaitau iai ao ni karabwarabwa kioina bwa e aki ti tara te itera teuana ma te itera teuana, ma e bane n taraira ni kabane, ao tao N na *quote* teutana n aron ana maroro te Tia Tei mai Tabiteuea Meang, are e taekinna are te Atua ngkana e kabwaka ana karau, e aki kabwaka nakon ti te itera teuana, ma e bane ni kabwaka nako te botannaomata ae tabwanin, ao ai bon anne naba aron ana bwaintangira Tiaina are e anga n te tai aei, ti aki ti anne ma I karababa n anga au taeka ni kaitau nakoia ara *Development Partner*s, aika *Australia, New Zealand, Japan, America* , ao aba nako are a teimatoa n anganga aia ibuobuoki nakon abara n te tai aio, ma e koaua au kantaninga bwa te Kaoti aio e na toroba te nano, e na kamaraua te iango, ao e na ibuobuoka aron te kaotaota, bwa te aro bwa ti na kona ni karekebai ma tarira ao mwanera ni *party* aika kakaokoro, n te kantaninga n ae kona kaokia te ikaotatao, nakon ara botannaomata ae Tiaina e aki ribuaka ma e teimatoa n anga te tangira, ai ngaia are I a kukurei n tabeka au kaoti iaon taeka are iaon te Ota bebwa ae rangi ni uarereke ae kangai riki taekana *"Bwa te Maneaba aio e na kaota nanona ni kukurei n ana buoka Tiaina are e a tia noraki ao n namakinaki irouia kain Kiribati man te moan tai are e moana iai ana reitaki te Tautaeka ni Kiribati ma te Tautaeka n Tiaina"* ko rabwa *Madam Speaker .*

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei mai Abaiang ao kai e a bon tia ni tabeka ana kaoti te Tia Tei ao N nang kanakoa ngkanne te maroro iai, ma tia ongora moa iroun te Kaitara, ani kabwara moa au bure, ti a ongora moa iroun te Tautaeka ao I angan te kauoman Beretitenti bwa e a kaeka, e nakoim te kauoman Beretitenti, Hon. Dr. Teuea Toatu e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E bati n rabwa *Madam Speaker* ao e koaua imwain ae I kaeka te *motion* aio , mai iroun Tia Tei temanna mai Abaiang, ao I a kan reita riki te bwana n rainanoanga nakon buun tarira temanna ae te Tia Tei mai Teraina are e a tia ni kabuanibwai, ke e a tia n toki maiuna n te tai aei, e koaua bwa are bon te kawai anne ae ti bane n touakinna inanon te maiu aei, ao tao e koaua, iai aika rimoa ao iai aika rimwi, ma n te tai aei, tao e a taonnako moa buun ara Tia Tei ae karineaki ao tia reita te bwana n nanoanga ngaira kain te Tautaeka,

ngaira kain ara *Party* ao e koaua ao bon man au abamwakoro ae Abaiang, ao tao I kan reitia naba ikai te *Madam Speaker* ae te Beretitenti ngkai ae akea bwa ane e a kaea naba te mate bwa ngaia e nang kaiaki n te bwakantaai naba aei, ma e rabwa.

Tao N na rimoa *Madam Speaker* ni kaota ana itera te Tautaeka are ti boutoka te kaoti ae nang Tamaroa aio, ao ni boutokan te kaoti aio, tia bon reitianako ao ni manga katurua riki bwa ti bon reitaki naba ma ara ti anga buoka mai Abatera ake taian *Development Partners, Australia, New Zealand, Japan, The World Bank,* Te Bangke n *Asia,* te *UNDP,* ao a rawata riki aika bati, ake a tia n anga, te *European Union,* a tia n anga te buoka ae nang bati, man te tai are ti moan Tautaeka ni inaomata iai, ni karokoa te tai aei, ao ti nang kakarabwaia, I taku bwa oin ana tabeka te Tia tabeka te kaoti aio, are e na karabwaki te Tautaeka n Tiaina ibukin ana boutoka nakon Kiribati n te tai are moan manga moanaki iai ke tao e manga kamauaki iai te reitaki inanon *September 2019,* I taku bwa tao e bon riai n taina aio, I taku bwa e bon riai bwa e na mataata naba Kiribati ae bwanin bwa e koaua bwa ngke e moan roko Tiana ao e bon rawata kanga te nano uoua, te nano n raraoma, te nano ni maku, bwa tera ngkoa baika ake a tia n rongorongo ake a tia ni kabutaki ao I taku bwa e bon riai ae na tao e na katereaki n te tai aio bwa roko Tiaina e aki roko ni kakamwarua ma e roko bwa e na ibuobuoki.

Ao tao Nna bon kamatoa naba, ngke ti manga kamaua te reitaki aio, ti aki nanona bwa ti a kaira Kiribati nakon te kinono, te Tautaeka ni kairiri n te tai aei, te reitaki aio ti bon taekinna inanon ara tai ni waaki bwa ti bon aki kona ni kaira Kiribati nakon te kinono, ma te bae ti karaoia, ti kaira Kiribati nakon te kawai teuana ae I taku bwa e na manga bon reita te kawai nakon te kabwaia ao te maiuraoi iroun tei Kiribati, ao ngaia aio ngkai are e tabekaki ke ana kaoti raou n Tia Tei temanna mai Abaiang, are anga te karabwarabwa, ao ngaira te Tautaeka ti nang boutoka te itera aio, ao n aron ae I taekinna ti boutokaia ao ti aki tinanikuia ara tia ibuobuoki ake man taabo tabeua n aron ake tia bon kaman reitaki ma ngaiia ma n te tai are ti inaomata iai ni karokoa te tai aei.

Tao e koaua bwa are n te kaoti aika tia n taekinaki inanon te wiiki aio, ao tao bon iai te kaoti teuana are kanga e kuri n tara ke tao e aki nang aitara raoi ma te kaoti aio ma kanga aron te maroro iaona, e bon nang turuturu iaon aki nakoraoin te reitaki aio, ao I taku bwa anne are , I taku bwa bon angina tao a na bon kakoaua kain te Auti aio, bwa e koaua bwa tao ngke iai taekan te *motion* arei, tao e koaua n aron ae kabwarabwara te Tia tabeka te kaoti arei, tao e bon tabekia bwa iai nanona irouna, ma te maroro e bon nang turuturu iaon aki nakoraoi te reitaki ma Tiaina.

Te kangaanga n te maiu aei *Madam Speaker* bwa ngkana iai am

kairiribai ao ko a tangiria naba aomata tabeman bwa ana ribaia, ngkana e kangai bwa tao e koaua aba ake a bubura n aekakin tao Amerika ao tao *Britain , Australia,* ti ririba Tiaina, ngaia are kam a riai naba n riribaia, I taku bwa anne are te bae aio te kairua ae e karaoaki, bwa ngke am kariribai arei, ngaia ko nang bane naba n tuangia aomata ni kabane bwa a nang riribaia, tao ngkana bon aia kairiribai tao e koaua, ma ngaira ara reitaki, ti aki reitaki iaon tera, ma ti reitaki iaon te koaua bwa antai te Tautaeka ke antai te aba ae kona ni buoka aron karikirakean ao mwengaraoin tei Kiribati, tao Nna kauringa ana taeka teuare *Nelson Mandela* , ngke e titirakinaki n te *University* i *America* kanga e moan reke ngke e kaotinakaki man te karabuti, ao e titirakinaki bwa e kangai, "*E ngaa ae kona iraorao ma ngaia, te west ke te east,"* ao e taku ana kaeka *Nelson Mandela* , *"I don't care wether it's a black cat or a white cat, as long as it can kill a mice"* anne ana taeka *Nelson Mandela* , " I aki tabe iai bwa e roro te katamwa ke mainaina, ngkana e kona n tiringa te kimoa ao I a kukurei naba" anne te bae nanonna, te bae taekinna ikai ae nanonna *Nelson Mandela* , te reitaki ae kona reitaki ma te aba teuana ma teuana ngkana arona bwa e mena te botannaomata, am botannaomata bwa e na wingare n taainako, tao e wingare bwa e kakanoa ana bua, tao e kakanoa biritona, ao anne *that's it* , ngkana arona bwa e na kona nako *poverty* , ngkana arona bwa e na kona n nako te mwengabuaka, e aki reirei natim ke tera, ao anne te bae e kakawaki, ko aki tabe ma te mena bwa antai ae ko reitaki ma ngaia, ma te bae e kakawaki bwa te bare ko karaoia e na bon rota maiuraoin am botannaomata, ao e bon koaua ana taeka *Nelson Mandela, I don't care wether is a white cat* ke *a black cat, as long as it can kill a mice,* ao anne ngkanne, ao I taku bwa ngaia ae ti bon riai ni karabwarabwa, ao ti riai ni karabwarabwa n te tai aei bwa Tiaina e bon nang ninikoria, bwa e bon ataia bwa, tao e koaua e bon rawata tao ribakina, te raraoma irouna ao tera riki, ma e ngae n anne ao e bon kata, e karaoa ana kabanea ni kona, ni kaotia bwa e aki roko bwa te tia urua te mwengaraoi, e roko ao e nang tauraoi nanona ni kan anga te buoka, ao e tuai n toki nanona, ngaia are I taku bwa ti karabwa n aron ana waaki n are te moan tai, tao e koaua tao tabeman a kangai, e nang moantaai te karabwarabwa, ma e raoiroi bwa are e bon moantaai ma ngkana ti bon karaua naba ni manga bon taraia ao ti taku bwa, tao e aki nang *untimely* naba te tai aio bwa e a tia n taekinna te tia tabeka te kaoti ae mwaitin ngkai te buoka ae anga Tiaina ngke te moan tai are e moan roko iai *September 2019,* I taku bwa e a kaan, e a raka iaon $100 te mirion, ngkana ti bane n rairia nakon te mwane, bwa are $50 te mrion arei, karaoan te *causeway* ane iaa, ao tera riki, ao tao kam ngare, ma anne baika ana ota, bwa kaokoron teuae Tiaina, kanga e kuri n okoro ma taian aba, ao aio te bae e na kamataataki, iai okorona ma

taian *Other Development Partners* , bwa akea ana *limit*, are kangai, Nna anganiko te mwaiti aei ni katoa ririki, ngaia kanga te bae e mena Tiaina, tera bae kanga ko roko ma am *Project* ma ngkana e *bankable* bwa tao e bon noria bwa e na buoka te rikirake n te aba arei nakon te botannaomata, ao e a bon karaoia naba, kanga e kuri n are e akea are e a bon *fixed* naba ana *amount* ni kangai aio te mena,

Aio teuana kanga okoron ana *model* Tiaina, ao tao e koaua bwa are e a bon nakon ngkanne te aba teuana ma teuana, ni kataia n roko ma, kona bon kataia n roko ma am karikirake ae a na kona n teke nanon iai Tiana, ao e kakawaki naba *Madam Speaker* Nna kabwarabwara aron ana ibuobuoki Tiaina nakon Kiribati. Teniua ana ibuobuoki, aron ana anga ni ibuobuoki Tiaina,

Teuana are bon te *Annual Grant,* ae te *Annual Grant* n aron ae ti taekinna, ao tao Nna ti kaeta ana ware te Tia tabeka te kaoti, bwa ti aki are e anga ngkai ibukin te ***life root***, ti aki ti $6.7 ko *times 2* anne bwa are ai uoua te tai ae karaoia, nanona ngkai $13 te mirion, ae e a tia n anga, anne ti *part of total annual grant,* e a tia n nako ibukin 2019, e a tia n nako ibukin 2020, e tuai nakon ngkanne 2021, anne teuana ana moan buoka, angan ana buoka Tiaina, kanga te *Annual Grant.*

Te kauoua ngkanne ni buoka are imarenan te *Local Government,* ae Te *Annual Grant, Government to Government,* ao iai ngkanne are manga imarenan te *Local Government to Local Government,* tao ngkana kam kakauongo tao te moan reitaki, e karaoaki taian katanoata ao taian maroro ake ti a tia ni kakaraoi, ae te *Local Government to Government,* are bon ti imarenan ngkanne aekakin te Kauntira teuana, ma tao iai te *Local Government Counter part* ngkanne mai Tiaina, ngkai tao ngkana e a tia man ara maroro n taai aika nako, iai te *province* i Tiaina ngkai ae e a tia ni katabeaki bwa tabena Kiribati, aio ti aki *Bejing* ae tabe, aio manga bon teuana te *Province* iaon Tiaina ae tabena e na ti taraia taina *Local Government* i Kiribati, anne taben ngkai te mena anne, are nanona bwa ngkana tao te Kauntira n Abaiang bwa e tangira katean tao te Auti ibukia te reita n aine, e kona te Kauntira n Abaiang n reitaki ma te rabwata ane e a tia n *assign* iroun *Beijing* anne ae te *Province* are i Tiaina, ni bon *deal directory* ma ngaia, n aki rinanon te Tautaeka i Tarawa, e a bon kangai naba n tuangnga bwa aio te bae ti tangiria, anne are e aranaki bwa te *Local Government to Local Government* , itinanikun are man *Government to Government* are mai *Beijing* , Tarawa, *Beijing,* ao anne teuana.

Te kateniua ngkanne, are *Community to Community,* are kanga e bon kona, anne ngkanne teuana ae kona ni karaoaki naba, ae taian *Community* iaon tao te abamwakoro teuana ke tao taian Ekaretia,

ngkana a kan *deal direct* ma te mena aei, ao iai naba ngkanne anne te *avenue* anne, ngaia kanga bon iai okoron ana *model* Tiaina, bwa iai teniua ana anga ni buoka, iai are bon te Tautaeka nakon te Tautaeka, *Beijing to Capital Tarawa,* ao iai are *Local Government to Local Government* , ao iai are *Community* nakon *Community.* Ngaia are I taku bwa ti a riai ni kanakoi iango ake kanga a mabubu iai ara taratara, bwa I taku bwa ti a tara, ti a riai n tara te bwai teuana *on its merits, regard this, whether it's a black cat or the white cat, it a point* ae I taraia *on its merits,* ao tia riai ni kanakoa, te bae e kakawaki te *bottom line,* bwa tera ae na riki iroun tei Kiribati, e na kakanoa biritona ke e na kakanoa ana bua ke e na bon tiku ni baki n aki amwamwarake, ao anne te bae e kakawaki iaon te reitaki aio, ngaia are man maroro akanne *Madam Speaker* ao I kan matoa riki are ti nang boutoka te Kaoti aio, ni karabwarabwa ni ikotaki ma ara Karabwarabwa nakoia tarira ma mwanera ake a tia naba ni buokira mai Abatera man te moan tai ni karokoa te tai aei, ti nang *continue to strengthen our relationship* ma ngaia, ao ngkai I taekinna aio ti nang kukurei bwa ngaira naba ngke ti moan karaoa te reitaki aei ao bon iai te maroa iroura iroura ao te maku, bwa ti taku bwa a nang bane ni birinako ara *Development partners,* I nakon n tataro i Teaoraereke n te ingabong teuana, ao raou te *High Commissioner* ngkoa n *Australia,* bon te Tabati are imwin are ti karaoa te reitaki, are ti *announce* te bwai aei n te rerio. E kawarai te *High Commissioner* ao e taku , kam na ki raraoma aio bon ami *Sovereign Right decision, Australia standby,* ao e bon eti, iraua te namwakaina imiwna ao e a roko Aotiteria e manga karaka riki ana buoka, *New Zealand,* e karaka, ao te bwai ae kamimi ngkai bwa America e roko, *Britain* iaon kawaina n oki, ao e tae e nang kamimi riki, bwa Amerika ngkai tao kam a bon tia n ongo, iaon te *Multilateral Fishing Agreement* are man te *FFA,* ai bon akea ana tabo n akawa Amerika, bwa ai bon teuana te *Country* bwa ti Kiribati, a bane n tiku ni kabane aba ni kabane, nanona kanga ai bon ti aki te *Multilateral* bwa ai te *Bilateral* ai bon akea ngkai, ke ai akea ngkai aba riki tabeua te *Multilateral* anne bwa ai bon ti Kiribati ao te USA, are kaotia bwa kai I taku bwa e nora naba raoiroi te reitaki aio, ao e kaotia bwa akea te bae e nang maku iai Kiribati, bwa aia *reaction* ke aia taian Tautaeka tabeua ake a tia n angnira te buoka, a nang kukurei, ao a kaota kukureia riki n aron karakan riki aia buoka ao ni karaoi riki mwakuri ake a bon aki kakaraoi mai imwaina, n aekakin teuana, Kiribati ngkai ai bon ti ngaia ngkai ea e akawaki ana marawa iroun te *United State,* iroun Amerika, ngaia are man taeka akanne *Madam Speaker* ao E kukurei te Tautaeka anga bwanana ni boutoka nakon ana Kaoti temanna raou n Tia Tei mai Abaiang iaon te kaoti are e na riai n anga te karabwarabwa te aba nakon te Tautaeka n Tiaina ao ni ikotaki ma

taan tia anga buoka ake a Kaman tia raonira man te moan tai ni karokoa n te tai aei, ngaia are tao n taeka akanne ao e rabwa, nang tekateka ao I boutoka te kaoti, e rabwa.

Tibiika: E rabwa te kauoman ao ti a kanakoa ngkanne te maroro nakoimi Taan Tei, te Rita n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te bwana ni kamauri n te bwakantaai aei nakoira ni kabane, ti na bane ni mauri, ao ti reita naba te rawawata are e rotaki iai raora n Tia Tei temanna, ao tao iaon te kaoti aei te Tia babaire ao ti nanokawaki n te tai moa aei, nakon te Tia tabeka te kaoti, bwa n aron taekan ngkai ana Kaoti aei are ti na karabwarabwa ibukin bwaai aika tia noraki ao N namakinaki, ao I taku ti tuai moa tauraoi ni butimwaea te kaoti n te tai aei, ma ti aki nanona bwa ngkai ti aki butimwaia ao ti aki kakaitau nakon Tiaina ao nakoia raoraora ake a tia n anganira te buoka, bwa are te bwai aei, kanoan te kaoti, te kabwaia are e a tia n noraki ae e a tia namakinaki, ao I taku bwa e bon koaua bwa e bon moantaai, bwa are a tuai noraki, a tuai namakinaki iroun Kiribati ae bwanin, ao tenan titiraki ma kanoan tenan maroro ikai ibukin tenan *Solar,* a tuai tabangaki, ao ngaia anne ti karabwa Tiaina, bwa ngaia temanna raoraora, ibukin ana buoka ae e a tia n anganira, man te moan tai, ao tao te moan tai ngaira ti oki rikaki nakon 1980, bwa are anne bon te moan tai ae ti iraorao iai ma Tiaina, ni karokoa te tai aei, ngaia anne ae ti karautaeka moa n te tai aei, kanoan ana maroro te Tia Tei are tabeka te Kaoti, kanga e taekin bwaai aika tuai kaoti, ao anne e kamatoa naba te Kauoman, bwaai aika tuai kaoti, ao tao ngkana a tia ni kaoti, a namakinaki, ao e a tia n rotaki iai biriton tei Kiribati, ao tao ngkanne ti a kukurei ngkanne ni uota naba bwanara ni kaitau, ma ti kaitau, man taekana ngkai aei, I taku bwa e tuai tabangaki, bwa ti aki ni kabane kain Kiribati a tuai noria, ao tao e rawata bwaai ae tao kanoan te maroro ae nako, ti tuai nora te *Embraer ,* e tuai noraki naba te kabwaia, akea te *Scholarship* , ti tuai nori teimatoa n *Scholarship* ma menan tenan Onaoraki, kangaa aikai ma ngkana ti na taekina te mwaiti ni mwane, ao I taku bwa inanon 25 te ririki ae ti iraorao iai ma Tiaina, e kee ian $100 te mirion, ake iai mwina n te Tautaeka bwa are aikai booki, ti mwakuri ma tenan ware ake iroun te Tautaeka, ao raoraora ake nikirana, e a bon nang mwaiti, ti aki kona n taua mwina, ngaia are I taku bwa ao a tia ni bane ni boo biritora iai, ngkana ti nora te kawai, te marae ni wanikiba, are ikai ao are i Kiritimati, te iti, te ran, te *port,* te *causeway,* ao bon te buriti are e a manga uruaki akekei, aikai bwaai ae a tia noraki, ae ngaia ikai ti kantaninga bwa tera ae e a tia ngkai moa noraki, ao e a tia namakinna tei Kiribati, ae e a tia n anga Tiana,

Ao I taku bwa ae tao te kaoti naba aei e na kaumaka naba Tiaina bwa e na kabaitia bwa e aoria n noraki ao e namakinaki ana buoka, are iai ane e taetaekinna te Tia Tei, ti rangi ni matai irouna bwa e bane n atai kanoan ana waaki Tiaina n taai aika na roko, kanga ti a manga mimi bwa te Tia Tei mai Abaiang ke tao te Tia Tei mai Tiaina, ma ti kariaia, ti kariaia are e rawata raoraora ae ti riai ni karabwaia, ibukin aia buoka ae e a bon tia namakinaki e a tia n noraki irouia kain Kiribati, ao I taku bwa aei ae kakawaki, ao aei kanoan te Kaoti, baika a tia namakinaki ao n noraki, ao aika imwaira, ti a taningaia, are kam taku, e a tia bwa oti n taai, ao tia tataninga riki, ti angan naba Tiaina ana tai, bwa e na booa raoi biriton tei Kiribati ae bwanin iaon Kiribati ae tabangaki, ao ngkanne tia tibwa kona ni karabwa, bwa are e a rangi n tiraua bwaai, ngkana ti manga noria kain aonnaba, ai Kaibuke, baoia ataein te reirei, kanga ti na aki kamwinibaia naba raoraora ake a teimatoa n anganira te buoka, ae e a bon tia rotaki iai maiun tei Kiribati ni kanakoraoaki riki, ao ngaia are ti taekinna, ti aki nanona bwa ngkai ti totokoa te kaoti aei ao ti aki karabwa, Tiaina, ti karabwa Tiaina, ma e tuai moa raoi noraki ao namakinaki ana buoka moa n te tai aei bwa are e a bon tibwa roko, e a manga tibwa roko, ao are mai imwaina e nang uarereke aron are e noraki bwa are e bon uarereke naba korakorana, ti kakoaua anne, ao ngkai ae I taku bwa e a tibwa oti taai, aei bon ami taeka ao ngaia naba ti na anganna naba ana tai, ma e rabwa tabekan te Kaoti aei, bwa tao aei e na kona ni kaumaka Tiaina bwa tera e a tia n taekinna te tabeka te Kaoti, are e a tia tao n anga nanona ke ni kamatoa bwa e na karaoi, ao are tia bane n ongo Kiribati, ti a manga kakantaningai aikanne, ao aikai kakawaki te Kaoti, bwa ti karabwa te Kaoti aei bwa e reke ara tai ni karabwaia raoraon Kiribati ake a bon tia noraki mwin ai mwakuri ao aia ibuobuoki nakon tei Kiribati, ao ti ataia bwa aei bon ana kaoti te Tia Tei ibukin Tiaina, ma ti kaitaua ibukin ana kaoti aei, ma ti karautaeka moa n te tai aei, bwa e tuai namakinaki, e tuai boo biriton tei Kiribati ae bwanin iaon Kiribati n ana buoka Tiaina, ao ara kantaninga bwa ane tao iaon kawaina, ma n te tai are e roko iai, ao ngkanne tia manga kanakoa bwanara, ma ti kaitaua ibukin are e a tia n anganira n te tai aei, ko rabwa ao I a toki ikanne, ao ti karautaeka moa nakon te tabeka te Kaoti,

Hon. Dr Teuea Toatu: *Point of order*

Hon. Betero Atanibora: *Point of order*

Tibiika: Ao I angan moa te kauoman Beretitenti, tera am *point of order*

Hon. Dr Teuea Toatu: E rabwa Nna ti *point of order* bwa Nna ti kaeta ana maroro te Rita n te Kaitara, I taku bwa e kairua, I taetae iaon baika aki riki, I taetae iaon baika riki, ao baika I taekinna aikai baika riki, ao teuana te bwai ae na riai n uringnga te Tia

Tei ao te Auti aio bwa ana ngkana ko taekinna ana bwai Tiaina ane te marae anne, te *Airport* , antai ae karaoa te *Airport,* antai ae karaoa te *Sport Complex* arei, ti aki Taiwan, ao tao mwamwaninga akanne, e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te kauoman ao I a kanakoa nakoim, akea ngkoe am *point of order* moa Tia Tei bwa koa bon raira raoi buaren ngkana koa *sum up,* N na angan moa te Tia Tei, te Minita man te MWYSA Hon. Martin Moreti e nakoim.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia babaire kai ko karekea naba au tai ni maroro iaon kanga te kaoti ae rangi n tamaroa aio, tao imwain ae Nna kanakoi au taeka tabeua aika kimototo ni buotoka te kaoti aio, I kan anga te bwana moa ni kamauri, n reita bwanaia kain abau ae Aranuka, e moa mai iroun te rikia n Aranuka, nakoim te Tibiika, te Beretitenti ao te kauoman, te Rita n te Kaitara ao ai bon ngaira ni kabane kain te Auti n Tei aio, kam na bane riki mauri,

Tia babaire ao tao ti na bon kaokoro ni iango ma are tao e bon riai bwa Nna teirake ibukina bwa Aranuka teuana te aba ae e a tia namakina te ota, ao e a tia n oti taai iaon Aranuka, n aron ae tao e taekinna, e tuai nang oti taai n taabo tabeua, ma Tibiika tao e kakawaki bwa Nna uota bwanaia kain Aranuka ni kakatau nakon Tiaina, n aron are I a tia n okira au abamwakoro ao ti nora tamaroan kanga tana taura ake irakin tekawai ae ti kakoaua bwa, e raka arona ao ti kanga bon te bwai ae boou reirei ae kanga eaki nonoraki n taai aika a nako, te tia babaire, e mwaiti, tao aron moa karekean te taura aio te Tia babaire tao e riai moa n teretere iroia kain tao tabo tabeua bwa e aonga n terere bwa kanga tiaki bobaraki tao ni bubuti ao ni kaoriori ma te bwai ae riki eaonga n teretere ti kaoaki bwa ti nang, ti moanriki bwa taan Tia Tei ao tia kaoaki naba bwa Tia Ti nang *dinner* ma Tiaina kee e roko ana *invertation* bwa e kan *dinner* ma ngaira, ao ngke ti *dinner* ma ngaia n teuana te tai ao ea tuangiira, tera ana karikirake ibukin ami abamwakoro ae kam tangiria e mwaiti ae iti kawenea bwa ao ibon kanga bon akea naba ao onimaki bwa ana reke kanga ai bon arona ko bon ti taekinii bwa are kobon aki *sure* bwa ana bon kona n riki ke anaaki ma kanga bon te ,ke kabwakaa ana taeka ni kangai tera ao ngai ngkanne e rawata au karikirake I angoa ngkoa mwaneaban te *parish* iaon Aranuka bwa are e uruaki ngkai ao ngaia e karautaeka anne bon iai mwanenakina ae atia n *allocate* i bukina ae bon nakon am botaki ni mwakuri ao I a manga taekina te ngkanne te taura bwa e bon riao te taura te Tia babaire ke taura ake irakin te kawa man ana karikirake Tamana, ma N na kabwara au bure ngkana I aki kaokaota te rongorongo aio nakon te Tia Tei ke tao te Minita ngkai mai Tamana bwa iai te manna kain Tamana i Aranuka ae tuangai ngkana koriki n Tia Tei ao ni kaota te bwai ae e na bitaki i aon Aranuka

ao teuana ae ko riai ni bubuti *streetlight* aekakin are i Tamana bwa moan te tikiraoi, ngaia are I kamanin anti ni bon kanakoa nakon te *Ambassador* n te tai arei, ao e rabwa bwa e koro nanona ao e bon tuangai ao e riki maia ao e kanga n reke te tauraa arei, bwai manga karaoa naba te *example*, iai naba i Tamana ae riki tao ngkanne e kona n ataia te tia tao te Tia Tei are Tamana bwa tao e reke iaa ana taura ao iai naba te *solar* te *solar company* are kona naba n anganiko tanaan n *details* ma tana n raa.Ao ngaia akea te kangaanga tia karaoa anne ngaia anne ao ngaia are te Tia babaire, e rabwa ngkai I nako Aranuka ao a tia n roko a nang ura raoi, ti kaitau naba te Tia babaire i bukin tera tena n *light* akea a a tibwaaki n tena ni mengaa, a tia naba ni kaoti ao I kaitau naba nakon tao te *Works* are ngaia are e i boboki iaon aio a tia naba n reke aia taura kain Aranuka, ao I kawenea naba bwa te karabwarabwa ikai.

Te Tia babaire te kabane ngkanne are bon iai naba te *smallgrant* ae mwanenna Tiaina te kaitau naba bwa a bane naba n tia naba n reke buokaia kain Aranuka tabeua iaon ara *smallgrant* ao ara kantaninga bwa e nang manga *out* naba ngkai ara kantaning,a bwa e na manga out naba ngakai ara kantaninga bwa aio are bon mai iroun naba Tiaina, ngaia are ti tao ti na bon riai ni kakaitau ao ni karabwarabwa e aoria ngkana tao ti bobuaka ni iango n te tai aio ma raora Taan Tei tabeman ma tao ngai e bon riai bwa Nna anga bwanaia kain Aranuka ni kakaitau ngai, a tia n namakina ana buoka Tiaina n te tai aio. ngaia are kam bati n rabwa ao e bati n rabwa riki te Tia Tei are e tabeka te kaoti aio ara kantaninnga bwa, tiaki te Tia Tei mai Tiaina bwa te Tia Tei mai Abaiang kee n aron ae bon etina, ao ti na bane n tekeraoi ao ko bati n rabwa te Tia babaire ao I boutokaa te kaoti korabwa.

Tibiika: Ao tia nakon ngkanne te tia Tia Tei mai Butaritari temanna ae karineaki, Hon. Tinian Reiher, e nakoim.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua aio teuana te Kaoti ae nang Tamaroa bwa are kanga bon aio anuara ae nangi ni kakawaki, kateira ni Kiribati are ti na bon riai ni kakaitau, tao ni bwaai ake a reke nakoira, e ngae ngke tao a reke nakoira ke aki, ma a reke nakoia tarira, abamwakoro tabeua, e nangi ni kakawaki bwa ti na kawenei bwanara ni kakaitau, ngaia are e koaua I butimwaea te Kaoti ian te koaua are ti na bon riai ni karabwarabwa, tao engae ngke tao e moantaai, ma e kakawaki are ti na angan te Tautaeka n Tiaina bwa aio kanga te kakaitau n aron aike a tia n reke moa n te tai aio, ao e aoria bwa tao e na manga unga ngkanne ni kona ni manga karokoi riki tabeua taian buoka n aron norakin te kakaitau.

E koaua e na bon aki naba un te Tia Tei mai Abaiang, bwa Ngai kanga I bon nanobuaka naba iroun te

Beretitenti bwa tao n au taratara tao bon iai te *Ministry* teuana ae e a tia ni kateaki ae te *Ministry* ibukin te reitaki ma Tiaina, ae tao ngaia e rangi, tao e Minita iai te Tia Tei mai Abaiang, ao e koaua aikai kanga tenan manikangare ma, bon te bwai ae I kamoamoa iai te Tia Tei mai Abaiang bwa bon akea ngai atakin taian buoka aikai, ao I nangi ni karabwa raou n Tia Tei ae karineaki ae te Minita ngkoananoa ngke e taekinna, ao e kangai, ti tuai man bubuti nakon Tiaina, bwa ti bon tuai ibukina ian ae kanga ti tuai ataia bwa tera raoi taian buoka, ma I rangi ni karabwa, bwa a ongora ngkai ara botannaomata, ao I karabwa naba te kauoman Beretitenti bwa ngaia aikai tenan itera aika ti kona, e kona ni bon bubuti te Kauntira tao *province* are kanga bon te *Local Government* naba ikekei, ao tenan *community* iai tabeua ngkai ara kawa aika a karaoi aia Umwantabu ma aia Maneaba, ngaia tao e bon kona naba tabekaki akanne, ma I nangi ni karabwa te Tia Tei mai Abaiang ao e koaua bon te manikangare, are kanga ti taekinna ma ti karabwa ibukina bwa e kaoti taian itera ake ti kona n reitaki iai ma Tiaina, ao tao bon anne ae I nanano buaka iai iroun te *Ambassador* bwa are iraua naba au tai n *Dinner* ma ngaia ao kanga e bon tuai man nangi *disclose* naba aikeke, tera raoi tenan buoka aika kona n reke, ao e aoria bwa tao bon aikai aika mena, au kantaninga bwa e na aki naba riki are ti kakaokoroaki iroun te *Ambassdor* are iai aika anganaki riki taian rongorongo ao aia aika aki rangi n anganaki, kanga anne ti kanga tangin nanou bwa are, I a tia naba n *Dinner* ma ngaia, ao Nna bon karokoa tangin nanou irouna, bwa e kanga n ae e a reke ae ti aki nangi n atai rongorongo aikai ao, iai Taan Tei tabeman tao a rangi n raka riki aron ongoia, ma are akanne bon bwaai aika bon imarenara ngkane ma te *Ambassor* ngkanne ae ti kona ni karokoi nakoia, ma I karabwarabwa, I nangi ni karabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang, ti kabwara bure ngkana tao ti manikangare nakoina, ti bon ti manikangare bwa kanga ti kan kaunga te bwakantaai aio, n te aro ae kanga e reke, e koaua kanga e nangi ni korakora te rongorongo ae kaongoraira, ao rongorongo aika kukurei, ti aki rongorongo aika kananokawaki are tao ti na tanginiwenei iai , bwa aki reke nakoira, rongorongo aika e kawenei, kanga e kaungai nanora bwa ti na kibari tenan buoka ake a kona n reke mai iroun te Tautaeka n Tiaina,

Ma I karabwa te *Ambassador ,* bwa e a tia roko i Butaritari, ao bon anne aia kakaitau kain ara abamwakoro, ao e a tia naba ni bon anga nanona bwa eang e na karekei naba ara taura, tao ibukina are ngke e roko n ara abamwakoro ao e nora naba aron te kangaanga iroura n te tairiki, n aron te nanakonako irouia tenan ataei ma tenan aine, n taian kawa ao ngaia are, eang kanga e kabwaka naba ana taeka ni kangai bwa e na reke naba te *streetlight* nakoira, ma tao e kan koaua ngkanne ae nang

reke ngkanne ibuakon are te 400 tabun are e taekinna te Tia Tei ae karineaki, imwia ngkanne abamwakoro ake e a tia ni mwanewei araia are Abaiang ao imwina ngkanne Onotoa, ao ngkanne tao te 400 tabun ngkanne arei, tao e reke ngkanne ara abamwakoro ae Butaritari iai, ngaia are I karabwa te Tia Tei ae karineaki, ko nang bati n aitau, I taku bwa ngkai a ongora ara botannaomata, a nangi n ata te bae e riki ao a kona naba ngkane n tabeki aia bubuti, tao ngkana ti aki rinanon Taan Tei a bon kona ngkanne ni manga bon tabeki nakon te *Embassy* ae i Bairiki, aikai bwanai ae I kan reita iai te mena, ao e koaua e na aki taku te Tia Tei mai Abaiang bwa tao ti a bon manikangareia ke tao tera, kanga bon taian maroro ni kaungaunga are ti kaunga iai bwa ti taku bwa kaungakin te karabwarabwa are ti nang noria bwa e nangi n *resourcefull* n te aekaki ni itera ake a kona ni buobuoki iai Tiaina, ao e bati n rabwa, I butimwaea te Kaoti.

Tibiika: E nakoim Tia Tei mai Betio Hon. Ioteba Redfern:

Hon. Ioteba Redfern: Ko bati n rabwa *Honorable Speaker* ao e koaua, imwain ae tao I kanakoa naba reitan ara maroro iaon te kaoti aei te Tia Babaire ao e koaua ti kan reita naba te rawawata are e taonaki iai raora n Tia Tei ae te Tia Tei mai Teraina, buun te Tia Tei mai Teraina, ngaia kanga ti reita naba te rawawata n are e a taonaki iai n te tai aei,

Iaon au te kaoti ngkanne ao I a kan kanakoa naba au maroro iaon te kaoti aei Tia Babaire, ao e koaua ae I rimoa naba n anga naba au karabwarabwa nakon Tia Tei mai Abaiang temanna are ngaia ana kaoti ae tia maroroakinna te tai aei, e bati n rabwa te Tia Tei mai Abaiang, bwa e na kona n tikiraoi aron ana kaoti ae tia maroroakinna n te tai aei, ao e koaua are I butimwaea te kaoti aei Tibiika are bon ara kaoti man ara itera, n Tobwan Kiribati, ae ngaia kanga ti kan boutokaia naba man iterana anne te Tibiika.

Ti kakoaua te Tibiika ae korakora te buoka mai iroun Tiaina, ti kakoaua, ti aki raroanako ma te *point* anne, ti kakoaua ae Tiaina bon te aba ae bubura bwa ngaia te kauoua n aba ian Amerika n aron rongorongona ae kanga ti a kakaongoaki ngkai n te tai aei, ao anne naba bon rongorongo ae ti bon kakoaua naba bwa Tiaina te kauoua n aba ian Amerika n te tai aei. Iai naba ana ibuobuoki Tiaina iaon te *seawall* , ae ware mirion mwaitina te Tibiika, anne I taku bwa e kakawaki naba te rongorongo anne bwa ti na ataia bwa iai naba ana ibuobuoki Tiaina, ae kakanakoa ngkai n te tai aei iaon te *seawall* , ngaia ti kan teirake naba ngkai n te tai aei ni karebwetaua nakon te aonaba bwa ngaia iai ana ibuobuoki naba Tiaia ae kakawaki iaon te karikirake iaon te *seawall* , bwa are ti bon ataia bwa te *seawall* e bon nang kainanoaki ibukin katanan abara Tibiika.

Tia Babaire eang man ara itera, TKP ao ti kakoaua ae korakora ana ibuobuoki Tiaina nakon Kiribati , inanon norakin te waaki inanon taai aika nako, ao anne ngaia ae kanga ti teimatoa n aki kerikaki mai iai, ti teimatoa ni kamatoa ao n taetaekinna nakon te aonnaba bwa aikai ana ibuobuoki Tiaina ae e aki toki ni kakaraoia ao n anganga nakon Kiribati n te tai aei, ngaia ai bon bwanara ni karabwarabwa nakon Tiaina, n aron ana ibuobuoki ae moan te takaburinako ana ibuobuoki ae moan te bati nakon Kiribati, n te tai aei, ngaia kanga aikai bwaai aika ti a tia n noria inanon taai aika nako, ao ngaia e teimatoa ni kakaraoia ni karokoa te tai aei, ao ai bon bwanara ni kakaitau nakon Tiaina n aron bwaai aikai, n aron ana ibuobuoki ae teimatoa ni kakaraoia nakoira, nakon Kiribati n te tai aei, ao tao aikai bwanau ae I kona ni kanakoa n te tai aei Tia Babaire, e a kan bo au tai, tia katekeraoa riki kanaon te bowi n te tai aei, e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana Hon. Vincent Tong , e nakoim.

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa *Madam Speaker* kai ko karekea au tai ni maroro, tao imwain ae I waaki ao ai ngkai tibwa au moan tai ni maroro, e koaua, ai bon te bwana ni kamauri nakoim kain am tabo ni mwakuri, te Beretitenti, te kauoman Beretitenti ma kain *Cabinet ,* raora n Taan Tei, Taan ongora, kam na bane moa ni mauri.

Imwain ae I waaki nako riki nako aon te *motion* aio, ao tao I bon raona naba te rainanoanga nakon buun raora n Tia Tei mai Teraina, ao tao N nang waaki te Tia Babaire.

Eang I karabwa te Tia Tei mai Abaiang ibukin ana kaoti n te bong aei, e koaua, ngkana ti karaua ni kaninganinga ao e kuri n titabo ma te *motion,* ke te Kaoti are kanakoa ara *Leader* n te Katenibong, kanga ni bon koaua raoi te *Madam Speaker* ao kanga bon akea kangaanga, *personally* ma Tiaina, ara *commence* ao bon ara nono iaon ana *practice* ao ara namakin iaon ana buoka Tiaina, e koaua e rabwa Tiaina, bwa Maiana teuana mai buakon te abamwakoro e e a tia n reke ana taura, ao I ongo iai naba ae na roko i Aranuka, ao e rabwa anne, aio are e taekinna raou n Tia Tei are ngkoananoa, ao ti bon tia n noria ngke ti oki nako buki.

I kaitau naba ibukin te buoka, iai te buoka are e nako inanon tain te runga are 10 tengaa, ti na aki mwaninga ni ikotaki ma tenan bwara ao kunikai ao baikara riki, ma ngai N au taratara ao iai itera ae e a tia ni bwaka iai, ae I taku bwa e na rangi ni moantaai ngkana tia bon karabwa naba n akea tokina, bwa are kanga ti na katiteboa ma ara *partners* ake tabeua, tao Nna ti kaotii kabwaka akanne, I taku bwa ti bon kantaninga naba ara *solar light* iaon

abamwakoro, iai tenan *Solar Light* , I a bon ongongo naba taekaia, kanga are angkoa ti 1 te *piece* , are 3 ke 4 te *piece,* akea ae tia n roko iaon Maiana, teuana naba te bwai ae kanga a tangi iai nanoia kain au abamwakoro iroun Tiaina, bon tibwatibwakin tenan *water tanks,* a rawata aika tibwaki iaon Tarawa Teinainano ikai, iai aika roko ikekei ma kanga I taku bwa a manga bon uoti aia bwai kain ikai, I aki ataia.

Teuana naba ngai au tabeiaianga iai, I kona n tabekia ibukia kain abamwakoro, kanga te bwai ae aranaki bwa te SDF, ke te *Sustainable Development Fund* , ngkana kam uringnga ao I aki te roko n te ata te bwai aio ni karokoa I a *scroll* iaon te *internet,* ke te *Facebook,* ao I a noria ao ana *closing time* , teuana te wiiki, I taku bwa e aki raoiroi anne, angin te tai ngkana ko nori bwai aikane aekakin are e riki mai iroun Aotiteria, kanga teuana te ririki, 6 namwakaina, I kukurei n taekinna bwa iai ae reke irou man Nutiran, aio e a kaman kaotinakoaki ngaia e nang reke tabun au tai, I kaotinakoi tenan, tao *quotation* ke tao terana riki, kona bon karaua ni baronga raoi am *proposal* am abamwakoro, ae teuana te wiiki, I a noria e a bon aki tau, kanga I a bon babakanikawai ngkana I a karaoia ni kabaiti, ao I taku bwa kanga aki naba karineaki, tao riki ngkana a taketenaki Taan Tei bwa ana karaoia, I taku bwa e aki karinerine nakoia Taan Tei ngkana arona bwa a na anganaki, ti 1 te wiiki bwa ana kabaititia ni karaoia.

Iai naba te *small grant* are kanga e bwabwaka ngkoa mai iroun Taiwan, I aki ata anne, I ti uringnga bwa e taekinna te Tautaeka n ae nako bwa angkoa e na tauraoi Tiaina ni manga nangoia, I kukurei n taekinna bwa te ririki ae nako, iai teutana I boo ma ngaia, ma n te ririki aio, kanga tao a rangi n taneiai kain buki, a manga kantaninga naba bwain te ririki aei, ao okikirai, a okikirai, kanga iai aia *plan* , ae a karaoia n aekakin are e taekinna iroun temanna raou n Tia Tei, ae e a kaman tauraoi aia *plan* ibukin te ririki aio, ngkai e a roko Eberi e tuai naba nako, ngaia are kanga e manga bae ara *plan* teutana man te kabwaka anne, iai naba te maroro ngkoananoa, are I taekinna, I bon tia n taekinna mai imwaina, angkoa iai te baebae n ana tai Taiwan, I aki ataia ma ngai I ti taneiai I anana au *small grant* man te Tautaeka, ngkana iai te *problem* , ke te kangaanga, I aki bukina Tiaina, I bon bukinia kain te aobiti, ao I a bon okikiria naba n taainako, inanon te maroro n te katenibong, ao angkoa e na rangi ni moantaai ae ngaira ti na kaota, ke ara itera e na kaota te tabeaianga iaon ana reitaki te Tautaeka ma Tiaina, I taku bwa te *same principle* ae *apply* naba ngkai, n ai aron are I taekinna mai imwaina, e na riai ni moantaai ae ti na kaitau ao kanga e tuai, ai tibwa te moan ririki, I taku bwa ti na anganna riki teutana te tai, I taku bwa e kakawaki naba bwa ti na taraia, e aera e a rangi

ni ibuobuoki Tiaina nakoira, I aki naba kabuakaka Tiaina, ma ngai au koaua, kona tara ana *neighbour* , ke kain rarikira, inanon au tai ni wareware ao bon inanon kanga ara *data* ae reke inanon ara tai ni *campaign*, bwa Fiji, Vanuatu, Samoa, e rangi ni korakora ngkai aia tarau iroun Tiaina, kabwara au bure I mwaninga n taekinna naba Tonga, Tonga imwin tao tenan *riots* ke te kiriwe ae boo i Tonga, ao a rawata taabo aika urarake, e kainano ni iango ana mwane ao a roko naba kain Tiaina n anganna te mwane, ke e tauraoi n anganna te *Loan,* ngkai I wareware, kanga a manga iangoa aron bwaran aia *loan,* bwa tao e a bon *dumped* naki naba te mwane iaona, kabwara au bure I a manga taetae ni matang, ma titabo ma a bon anganaki naba te ware ae nang bubura, ae kanga e aki taraki te aro, ae na kona tao ni kabwara raoi n te aro ae na botau ma kaubwaia.

I taku bwa I mena i buki ngke a roko, kabwara au bure *Madam Speaker* bwa are ko bon aki katokai, ma e aoria, ma a rawata riki au *point* , ma I taku bwa anaki bwa ana bon bane, ao kanga I kukurei n taekinna bwa I totokoa te kaoti n te tai aei, ko rabwa.

Hon. Dr Teuea Toatu: *Point of order*

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te kauoman, e nakoim.

Hon. Dr Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker,* tao Nna ti kaeta te rongorongo are angkoa e karabaki, e rumwaroaki te mena arei, are angkoa ti kain tao te Tautaeka ae ataia, tao e na riai naba n ataia te Tia Tei ae karineaki ao tao tan tia taetae mai imwaina, Ngai naba I aki ataia, ao bon ngai te moan aomata Nna riai n ataia, bwa are ngai te Minita n te Mwane, ao e koaua bwa e riki ataki aio bwa bon mwin aia maroro ara koraki ngke a bon nako n ana tabo Tiaina, ngaia are I taku bwa ti aki naba kanga n aranaki bwa te *information symmetry*, bwa are bon arona, ma I taku bwa anne naba ngai I aki ataia, ae te Minita n te Mwane, e rabwa.

Tibiika: Ngaia ao tia kanakoa ngkanne te maroro are imwina, e a nakon Hon. Harry Tekaiti e nakoim.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa *Madam Speaker* , kai e reke naba ara tai ni maroro iaon e kaoti ae nang tamaroa aio, tao imwain ae moana au maroro, I a bon anga te kaitau ae moan te abwabwaki, nakon tao raora n Tia Tei, nakon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang, n ana kaoti ae moan te tamaroa aio.

E koaua te kaoti aio *Madam Speaker* kanga bon te kaoti ae kanga e aki nang karika aron tao te *debate* ke tao te kauntaeka inanon te Auti aei, bwa I taku te kaoti ae kaota aron kanga ana mwamwannano te aba ae ti taku bwa ti a tibwa iraorao ma ngaia inanon te tai aio, ao ti a noria naba bwa e a rangi ni korakora uana ae kanga ti na kabwaia iai ngaira te nati ni Kiribati ao riki tao bon au

abamwakoro ae Tarawa Teinaieta, I kaitaua te tia tabeka te kaoti, bwa tao e a bon tia naba n tabeka aron tao nanon Tiaina ni kan buoka ara karikirake ae moan te rangi ni bubura kaei, are ti kakariaria ngaira kain Tarawa Teinaeita iai, ae bon karaoan ara buriti ae ti taku ngaira bwa e a rangi ni manrea, kanga aron kainanoana ma tangitangirana iroura inanon taai aika rangi ni maan, tao e a kaania tao 5 te ririki ke 4 te ririki ngkai manna, n aki oneaki ara buriti arei.

E koaua ae e ata te rongorongo te Tia Tei, ao e koaua ae kanga ngaira iroura, kanga ti rangi ni kaitaua kai e tabekia n te tai aio bwa I taku bwa anne naba ae ti a tia ni kaongoraia kain ara abamwakoro ni kaota nanon are Tiaina ni kukurei ni boutokaira tao n anga aika rangi ni mwaiti, e bon kakawaki bwa are koaua , tao iai baika a tuai waakinaki, ma ngaira iroura, ti na aki nano n Tooma, ti a riai n onimakina bwa bon aikai baika ana bon koro nanoia, ngkai e a bon tia n taetae tao bon teuare e tekateka ikai, bwa e mwiokoaki bwa ngaia ae na matana te Tautaeka n Tiaina, ao kai e a tia ni bon taetae bon rinanora ao n rinanon te Tia Tei, ao I taku bwa anne te onimaki ae ti na riai ni kabotoa, ao ni kakaitau iai, bwa ti taku bwa e na bon koro bukina.

I kaitaua naba bwa bon au abamwakoro, ke te Kauntia n Tarawa Teinaieta, I taku bwa I bon kaongorai naba nakoia inanon te bowi n te tai ae nako, ao e na reke naba kanga te kaongora n te tai aio, nakon te Meia ma am Kiraaka bwa ko kabaitia naba am reta, bwa e aonga n ae nako naba ana *Streetlight* Tarawa Teinaieta, ti aonga naba ni boibuako ao n aki tiku imwin taa, irarikin aba ake a nako tibwaia inanon te tai aio, ao Tibiika tao e nang anaki, tao n aron ana kabwarabwara te kauoman Beretitenti, ao tao e koaua iai te *local Government to Local Government ,* tao e koaua tao te Minita n te MIA are a bon tia ni kabwarabwara, iai kauntira aikana a tia tao ngaiia ngkai ae kanga e na karaoaki kanga *pilot* n te karikirake aio, ma I taku bwa anne ngai teuana ae rangi n nora riaina bwa a rangi ni kaungaki ni kabane te *Local Government* i aban nako, ni kabuta aban Kiribati bwa aonga ni bon kona ni bon rikirake irouia, au kantaninga bwa tao te *province* aio, are e a tia n rineaki, tao ngkana arona bwa e waaki ma ara Tautaeka n nanoaa, ao au kantaninga bwa e na rangi ni bungia te kabwaia, bwa I taku bwa bon te Tautaeka n nanoaa, bon te Tautaeka are e a bon Tautaeka iaon ana abamwakoro, ao au kantaninga bwa ngkana e rikirake te Tautaeka n abamwakoro ao au kantaninga bwa e na toki naba ngkoe tabem te *Central Government*, ngaia are aio kanga I taku bwa bon te kantaninga ae rangi n tamaroa ao I rangi ni boutokaia ngkana 3 naba mai buakon kanga ana anga ke buoka te aba ae Tiaina.

Eang tao bon I aki naba tao kamwinibaia, tao nakeke a teimatoa

n anganga te buoka mai imwaina, ao tao e kakawaki naba ti bon anga naba bwanara tao n te tai aio, tao antai am *Development Partner*s te Tautaeka are ko a Kaman waaki ma ngaia, I taku bwa ti nora riaina naba n te tai aio ao tao n *acknowledge* aron are a tia ni kabanea ao ni kabwaroa naba nakon abara ae Kiribati, tao bon, e reke au tai *Madam Speaker* , tao e koaua are te Tautaeka n Tiaina bon te Tautaeka ae tia bon Kaman tia n reitaki ma ngaia, e manga toki reitakira ma ngaia n te moan tai, ao ngkai kai ti a manga reitaki ma ngaia, tia rangi ni kakatonga, ao I taku bwa ai te aba ae te kauoua ni kaubwai n te aonnaba, I taku bwa ngkana ti tara aron te reitaki, ao ngai irou, I rangi ni kakewea are kona reitaki ma te aba ae kanga e aki rangi ni marurung, bwa I taku bwa e kakawaki nnem ae kona rineia bwa te aba ae kanga e a kaubwai, bwa e aonga n aron are a bon taekinaki irouia Minita aike a tia n taetae iaona, ao I taku bwa anne nnera ae ti taku bwa ti aki raraoma iai, ao ibukin ana kamangaongao te *western* ma te *East,* ti taku bwa tia bon riai, eti ae ti aki riai ni kairaki, ma ti a bon riai ni kaea nnera ae ti taku bwa ti mwengaraoi iai, ao a kabwaia abara ma ara botanaomata , man taeka tabeua aikai *Madam Speaker* ao I rangi ni kukurei ao I rangi ni kaitaua te Tia Tei tabeka te Kaoti bwa 100% I rangi ni boutoka am Kaoti n te tai aio, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao tia nakon ara tia maroro are imwina Hon. Tauanei Marea te Tia Tei mai Nikunau temanna, e nakoim.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko anganai naba au tai ni maroro iaon te kaoti aio. Ao imwain naba ae I kanakoa au maroro Madam Speaker ao I kan reita naba taian bwana ake a tia n tabekaki ibukin te rainanoanga ibukin nakon raora n Tia Tei ke te Tia Tei mai Teraina. I reitai ma raou n Tia Tei ao kaain ana ara abamwakoro ae Nikunau n anga bwanara n rairanoanga.

Ao e koaua Madam Speaker eng I kan anga bwanaau ni boutoka ana kaoti te Tia Tei temanna mai Abaiang are e a tia n tabekia ibukin kaotakin nanora ni kukurei n ana buoka Tiaina. Tao e rangi n teretere n ana kaoti te Tia Tei mai Abaiang ao n ana kabwarabwara bwa eng kanga aio tao bon ibukin kaekakin taian nanokokoraki ake a tia n nang mwemwe ibukin Tiaina ngaia are e a tabekaki te kaoti aio. Ao e koaua ti tuai n noora te kaoti ibukin raoraora ake tabeua ma I taku bwa iai bukin ae tabekaki iai aio ao e nang teretere. Ao tabeua bwaai aika tao N na kaota naba kukureia kaain ara abamwakoro ae Nikunau ibukin naba ana buoka Tiaina. Eng ao tao ni bon aron otara te Tia Babaire ao eng Tiaina kanga bon aekakin naba raoraora ake tabeua are ana bon bae ni iai aia buoka. New Zealand ao Australia a kanakoa naba aia buoka aia *small grant* ao kona *apply* nako iai, ao Tiaina e koaua are e a bon

tibwa roko ao e tuai raoi nang wene raoi aekakin ana buoka tao ngkai ti ongongo bwa iai ngkai ae e a tibwa kakatanoatai. Ma ko kona naba n nako n titiraki naba ana buoka. Ao are ngkai ataia bwa e a riki ngkai bwa ai temanna raoraora ngkana e na kona ni iai ana buoka.

Ngaia are ngkanne anne naba te bwai ae tao ti karaoia naba ngkai irouia kaain ara abamwakoro, ngaia are I kan uota bwanaia ni kaitau ngkai e a tia n reke buokaia. E ang iai kainnanoia kaain ara kawa teuana ibukin te roki ao I taku bwa anne naba ana ibuobuoki Tiaina ae ti ataia ae kanga e rangi n rawata iaon TUC ao I ongongo ao I nako naba ni kataia ni kakaea te buoka aio ao eng e rabwa bwa e butimwaeaki ara reta ao e rinanon te Kauntira ao e kanga arona iai te MOU ae e na tiainaia te Kauntira ma aobitin Tiaina ao e a nako naba ngkanne te buoka aio. Ngkai e a waaki karaoan te roki aio ao tao iaon kawaina. Iai naba ngkanne tauran naba te kawai n aron naba ae taetaekinaki aio naba raou n Tia Tei are e biriakina naba aio ao e a tia naba n reke aio ao I taku bwa iai naba te MOU ae e a tia n tiainaaki ao iaon kawaina naba n nako. Ti kaitau n te *small grant* ao tao bon bwanaia kaain Nikunau ni kaitau n reitakinakoan ke e buoka naba te *small grant* bwa e rawata naba *communities* aika a tia naba n reke buokaia man te buoka ae te *small grant.* Ao tao e koaua iai bwaai aika a tuai ni kaoti ao tao akanne ti na bon kaitau naba ngkana arona bwa a manga kaoti tao I uringa menau n te Onaoraki ao a roko naba kaain ana aobiti Tiaina ao e rawata bwaai ake anganiira ke a kaoti nakoira n te tai arei bwa ana buoka te Onaoraki.

Tao n aron te CT Scan ti ataia bwa e a *down* ngkai ke tao e aki maeu ngkai te CT scan e a rootaki te CT Scan. Ao iai naba mitin ake a boou tao n te MRI iai naba ana mitiin te *eye surgery* ibukin te bwai ni koro mata ana katamaroa naba te lab, ana iai te naan *medical doctors* aika ana bon *base* ikai. Iai *visiting teams* ake ana teimatoa n roroko ao taian kataneiai nakoia naba ara Neeti ao ara *doctors.* Eng kanga e bati bwaai aika kanga I uringi ni menau n te Onaoraki are tao e koaua tao e bon bae ngkai n te aoraki ae te aoraki ae te Covid-19. Ao tao aikai iaon kawaia tia taratarai.

Ma e koaua I kan katurua riki boutokaan te kaoti aio n anga bwanaia kaain ara abamwakoro ae Nikunau ni kaitau ibukin ana buoka moa Tiaina ngkai ae a tia n namakinna kaain ara abamwakoro. Ao tao man taeka akana tabeua Madam Speaker ao I a boutoka te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei I a kanakoa nakon ngkanne Hon.Terieta Mwemwenikeaki e nakoim.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ngkai e reke au tai ni maroro. Ao tao e moan I a karabwa te tia tabeka te kaoti ana

kaoti ae kakaongora aio. Ao I karautaeka moa nakoina n te tai aio bwa I aki boutoka moa ana kaoti n taekana are e bon oti imatara ikai. Ao te karabwarabwa bon anuara ao kateira bwa ngke arona bwa e aki kaoti te kaoti aio ao ti na bon karabwarabwa naba nakon Tiaina ni boon ara abamwakoro, n aron bwaai ake ti noori ngkai. Ao I taku bwa te bwai ae kanga e bon tabetabe nanou iai ti na karabwa n ara auc aio ngkai ti taku bwa n au koaua ae bon au koaua ao kanga bon iai teutana te kamatauninga irouia naake a bon tia ni buokia kaain Kiribati.

Ao te karabwarabwa are e aki tukira ara karabwarabwa man ana buoka Tiaina. Ao I karaua n tautaui bwaai aika tao a tia n reke tao kabwaiaia ke a tia n namakinna kaain Tarawateinaieta ao tao iai te *small grant* are e kateimatoa, bwa are aio ana *program* Taiwan ngke e roko are e buoka te botanaomata, ao e roko ao e kateimatoa. Ao ti taninga manga karakana riki bwa aonga ni manga kabwaia riki ara botanaomata. Ngaia are I kataia noria bwa I ataia kaian Tarawateinaieta a tuai ni bane ni boo ni kabane are e aki tau naba ngkana ti a tia n tibwatibwa te *small grant* n tibwara ngkana ngaira bwa are tibwara $41 te nga aae tia n reke iroura ao ti a tia n tibwatibwa. Ao I taku bwa aki naba bane n roko iai kaain Tarawateinaieta ao iai naba tao a tataningaia ao a manga tuai nako ngkai ara kantaninga bwa ti na manga karokoa naba irouia.

Ngaia are kanga anne te koaua are tao e tuai n rangi n noraki ao n namakinaki irouia tabeman kaain Tarawateinaieta. I a karabwarabwa riki ibukin atakin rongorongon tera arei te buriti are i Buota bwa e koaua ngai temanna ae I aki toki n taetaekina aio ao I rangi ni karabwa naba ngkai e a manga taekinaki n te Auti n Tei aio bwa e na mwanenna Tiaina bwa I tuai n ongo n au kaeka raoi ma te Tautaeka bwa antai raoi ae na mwanena te buriiti aio.

Ao e aoti mai iroun te tia tabeka te kaoti bwa ngaia anne e na mwanenna Tiaina, ao ibukin ana rongorongo te tia tabeka te kaoti I a bon tia ni maroro naba ma te *Ambassador* n taian te *closing* ao e bon kawarai ao e kangai iai am bubuti ibukin Buota Bridge n te moan Auti I tauraoi ni mwanenna, ao e aera ngke I aki noora mwanenakina n te boki ni kataumwane, ao eti n aron are e taekinna te Minita n te mwane eng aikai kanga bon iai kataumwane tabeua ake ti aki kona ni kaoti bwa ae ti bon barongai irarikin ana *system* te Tautaeka.

Ma e aoria bwa are a bon ongo ao au kantaninga bwa a kukurei kaain Tarawateinaieta. Ana kukurei ao te karabwarabwa are a karabwarabwa ngkana a bon noria raoi bwa are ngkai I taetae ma e bon rootaki naba te kanganga iaon te buriti. Ngaia are tia karabwa te tai are e a toki iai te kanganga are a taku bwa ti na noria ao ti na namakinna ao tia karabwarabwa. Ao tao bon iai bwaai

tabeua ae I kan kaokiokia, are e taekinaki te karabwarabwa bwa tia reitaki ma te aba ae e na uota te kabwaia.

Ma I teimatoa n au koaua are e kangai bwa ngke arona bwa ti ataia bwa e boboto te reitaki iaon buokaia ara botanaomata moa ao imwina ai tibwa te wanikiba ao ngai temanna ae N na bon nang karabwarabwa raoi. Ao te reitaki ti bon ota bon te wanikiba, I teimatoa n te koaua are ti aki aio ae ti moanibwaia ae riai ni moanibwaiaki n te reitaki. Ao ti riai ni bon karokoa te buoka irouia naake a bon kainnanoia, *the grass root people* are a bon teimatoa ni kakainnanoa riki te buoka. Ao e bubura te mwane aio ao ngkana e na bwaro n te wanikiba ao ngai temanna ae I aki koaua iai bwa aio te kabwaia are e na namakinna Kiribati. Ao ngkana tao iai akana ana manga reitai ao I aki ataia bwa kaain te Tarawateinaieta akana a mena iaon Tarawateinaieta ana boo ma te aekaki n aei.

Ngaia are I taku bwa kanga bon tabeaiangan nanou ae ti nang moantaai naba ni karabwa Tiaina. Ma ti bon kona ni karabwa Tiaina bwa ti bon kona ni karabwa ngkana tia bon noori bwaai aika a riki. Ti ataia ae e kaubwai Tiaina, ti ataia e rawata ana buoka nakon te aonnaba. Ao ti na aki mwaninga naba are te *global diplomacy* ao e bon taekinaki naba are *there is no real friendship unless* iai te *interest* anne *that a group of diplomacy issue* ae bon riki ao ti na akin aba mwaninga ae te koaua are boni ai te *head politics* anne ae bon *evidence* ae iai te *condition,* ae te *condition* iai ana kataetae n taai n nako te tia anga te buoka n anga aika ti kona n atai ao ti kona naba n aki atai.

Ngaia are n te tai aio te Tia Tei ae I nang tatangiria mai Abaiang are bon ngaia naba ae buobuokai, I uringa naba are kanga ko buokai ngkoa bwa N na ata nab ate *form* ma I a tia ni kanoai au *application* ma are a tuai n otinako mwiina, ao tia manga karabwa Tiaina ngkana e noora riain te kainnano are ti bubuti ibukina. Ao I a karautaeka moa te tia tabeka te kaoti ae I nana tatangiriko bwa I a totokoia moa n aron taekana n aron taekana ae taekinaki ao I a karautaeka ngkana iai tibanakon te maroro.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ibukin anganikiu te tai ao e koaua I a reitai ma kaain abau ao kaain au abamwakoro ae Tamana n raona naba te rairanoanga nakon tarira temanna are e taonaki n te rawawata kaainnaba are e motirawa. E koaua te Tia Babaire I a moana au maroro ma karabwaan naba te Tia Tei are e uotarake nab ate kaoti aei ao e koaua tao e a tia n

aranaki bwa tao te Tia Tei mai Tiaina ke tera ma I karabwako te Tia Tei bwa kanoan am kaoti ae ko karaoia, bwa bon arona bwa ngai naba ngkoa ngke I uotirakei au kaoti ngke te Tia Tei ngai ao I karaoa au kakae ke au *research* ao tao aikai kanoan ana *research* te Tia Tei ae tao e nako ni kawara Tiaina ao e nako ni kakaae bwa baikara ana buoka ake e a tia ni karaoi ao tao baikara riki aika iaon kawaina. Bwa are bon arona bwa ngkana kona uotarake am kaoti ao kona riai n ataia bwa e na bon riai ni *well supported* ngaia ko rabwa te Tia Tei. Ao tao ngaira naba ti aki atai tabeua ma ko rabwa tao anne kanoan am maroro ma Tiaina bwa are kanoan tibwangam ngkai kona uotarake te kaoti.

Te Tia Babaire e koaua I uringi te karaki n te boki are tengaun rebera are a nako ni kawara te Uea are ara tia kamaeu, ao ongora irouna nanoangaira te Uea bwa iai aorakina ae ti taonaki iai, ngke e taraia te uea ao e tuangia ' *naako kawara te Priest* ke kaoti ngkami nakon te *priest* ke te Berebitoro arana ao kam na kaoti ngkami nakoina' ao tera ae riki? Ao ti temanna mai ibuakoia are e oki ni kakaitau ao tera are e taekinaki n te kibu n ana uangkerio Ruuka teuare temanna are oki ao e bobaraaki n ana *feet* te Uea ao e kakaitau ao ko rabwa bwa I a marurung. I taku bwa aio rongorongo aika uoua ae kanga tia manga taekin ti na riki bwa kanga mitinare moa n te bwakantaai aei ni kamaraua te maroro. Ngaia te bobaraki e a kaman oki man ana boki te Uea man ana tai Iesu, ti aki te bobaraaki ae kanga e buakaka ma te bobaraaki ni kakaitau ao ni karabwarabwa n aron naba ae ti na manga karaoia ngkai n te tai aei nakon Tiaina.

I anga bwanaau ae teutana n nakoau ae te Minita ao e koaua aio katabeau naba te Minita bwa N na kanakoraoa ao N na bweena waan te Tautaeka rinanon au *Ministry* are I mena iai. Are bon aroia te naan *Ambassador* ao te naan *high commissioner* bwa ana bae n roko ke tao ana karaoa aia *courtesy call* nakoia Minita ao teuana mai ibuakon rokon ana *courtesy Ambassador* nakoiu ao I maroro ma au *official* ao ti maroro bwa tera ana *priority project* ae ti na karaoia ke ti na angan Tiaina bwa e na mwaneni. Ao n aron ae tao kam a tia n ongo teuana mai ibuakon te tug and barge aio tao e bon kan mirion naba boona ao aio are e na buoka ana waaki te KNSL ni karaai kaako e na kauarerekea uotan te kaibuke ae kaibuke ake te naan Landing Craft e na kona ni karaai kaako aika mwaiti te Bwaati ae bubura e na in e na mena kaako inanona e na uotaki nako buuki ao e na iai naba bootin te kaibuke aei manga te bwaati aei. E roko i buki ao e kokaaki n te booti ake uowaa nako aon te bike ao e bwaka tabona ao a otinako kaako n te naan amarake ke te naan bwaa are aio are kanga te kantaninga are e a bon tiri aba nako aiaki ao tao nako iang e a manga boo ana tai ni bwai ni mwakuri e na manga karaoaki naba anne.

Ma e a tia ni *commit* aio te *budget* n ongorami ao e a tia ni *commit* Tiaina e koaua bwa e tuai roko aio e tuai bwai ma e a bwai n te beba. N aron ae mwakuriaki anne e na kantaningaaki naba bwa kanoan naba ara mwakuri ae ti mwakuri iai. E aoria te Tia Babaire anne kanoan au *Ministry* iai riki tabeua are ti taratarai riki tabeua ao a tuai n tia aikanne ao I a tibwa kaotinakoa aio bwa are e a bwai ao I kukurei naba n taekinna bwa N au abamwakoro ae Tamana e tarataraaki te taura ae te tiora, e koaua aio are bon ara karikibwai n te moantai imwain ae roko Tiaina ao tera ae karaoia Tiaina, kai tao e noora te *project* bwa e bongana nakon Kiribati. Ngaia are e karekei ana rongorongo mai irou I anganna te naan *information* ni kabane ao tao ngaia tao e a karaoia ngkanne bwa tao e noora riaina nakon Kiribati ae bwanin.

Iai naba ana *project* naba Tamana ae I a tia ni bubuti imwain ana bong Tamana ae bubura n te ririki ae nako. Ana ka 150 moan rokon te Ekaretia moan rokon te Euangkerio iaon Tamana ao I a bubutia Tiaina bwa e na kona ni buokira n aron kainnanora ao e anganiira Tiaina te taibora ake a rurukumaki te kain tekateka a kakawaki bwa ana ongo naba kaain Tamana aikai. Te naan Tent ngkai I taku bwa Tamana teuana te aba mai ibuakon Kiribati irarikin Tarawa ae ngkana iai am botaki ao ko nako n anai kain tekateka, taibora, tent bwa kanga ai bon Tarawa ti kataia naba ni uarokoa abara.

E koaua iai riki tabeua ana buoka tabeua aika a uarereke ae buokaki iai ara kaawa n aron aia *fence* aki kaboa ma iai te naan kakorokoro n aron ae a bon tia aia Maneaba ma taian kakorokoro nakon aikai ao ti anga bwanara ni kakaitau, I aki mwaninga ni kakaitau nakoia naba au unimwane ae nako iaon Tarawa a bon tibwa taonako n oki ao I kaoa Tiaina nakon au Auti bwa I katairiki ma ngaia ma au unimwane ni karaoa nab ate kakaitau. Ti aki ti Tiaina ma I karaoa nab ate naan *development Partners* ake a tia ni buoka Tamana, N na akin aba mwaninga naba kaain te aro ae Mormon kanga e aki nang atotongaki, temanna naba e ngae ngke te Ekaretia ma e mwaiti naba ana buoka nakoia Community. I karaoa naba au katairiki naba ma kaain au unimwane n anga bwanara ni kakaitau, bwa e bon riai bwa ti na kakaitau ni maeura aio n aron naba are e taekinaki n te boki. Ti na aki riki bwa naake ruaman ma ti na riki bwa temanna mai ibuakoia naake tengaun. Are ti na anga te kakaitau n taai nako ao ti na bobaraaki, ti na kabwakai inara ke ti a tia n rineaki bwa Taan Tei ngaira ao tia kaaki inara ni kakannato, inara ni raana riki tao ngaira te naan raa ni mwengara ngaira te naan raa n ara *community* ti na kaaki inara ao ti na riki bwa ngaira taan beku ao te naan toro ibukia ara botanaomata. Ao man taeka aikai te Tia Babaire ao ko

rabwa riki n anganakiu te tai ao I boutoka te kaoti.

Tibiika: Ko rabwa Minita ao I a kanakoa ngkanne te maroro are imwina e nakoim te Tia Tei Hon.England Iuta e nakoim.

Hon.England Iuta: E koaua ko rabwa te Tibiika ao I a rimoa ni kamaurira ni kabane n te bwakantaai aio kam na bane ni Mauri. Ao I a raona naba raora temanna n Tia Tei taonakina ni buan kainnabana.

Ngkana taekan te kaoti bwa ti na kaitaua Tiaiana ibukin ana anga nano, I taku bwa I boraoi ni iango ma te Tia Tei mai Butaritari ae tia kaitau bwa e reke irouia ake a reke irouia ao ngaira tia bakantang. Ao I karautaeka bwa e a rau nanou ao ngaia are e bon maraki nanou ao ngaia e a rau nanou ngkai e taetae te Kauoman ni Beretitenti ngaia e aki ataa naba rongorongon te bwai aei. Ma n aron are e tabekia te tia tabeka te kaoti ngaia a tekeraoi ake a tia n reke aia bwai ma kanga e uki bukin ana taeka te Minita, bwa ngaia a tauraoi bwaai akekei ao e a tauraoi ngkanne bwa ko nang nako rabwatan ni butia te Ambassador. Nanona bon te bwai ae nang tauraoi Tiaina n anganako te bwai aio ao ngai tao I a karautaeka bwa N na kanakoa ni kawaina are ti na kakanakoa nakon te aobiti te Minita n te MIA bwa ngaia ngkana te bwai bwa ngaia ngkana bwa te bwai ae nang tabangaki iroun Kiribati bwa e a motikia Tiaina mai inanona ao a nang katoai abamwakoro n te naan Taura ao ngai N na butia te Minita n te MIA bwa ko a karokoa bwanaan te Kauntira ni Beru, tia bubutiko te Minita n te MIA bwa ai ngaia anne bwa titebo ngkai bwa n taekana e a uki.

I bon tabeaianga naba bwa are te taura I bon bubuti te taura ao ana kaeka te Minita n te korakora, kanga ti aki oi ni bwai akekei. Ao ana otanakai aika a boou tao bon ana tamnei te i Kiribati. Ngaia are aikanne kanga aikanne tabetaben te kantaninga n aron tera ae ti na kaitau iai ngkana e aki karaoia n te moan n arona, a na bane ni butaki akekei bwa e aonga ni bane n roko n te aekaki ni bwai teuana.

I a bon kua naba ma te Beretitenti, ao e taku te Beretitenti bwa akea te mwane n te bono. Ao tera ngkanne ae I taekinna te Tia Babaire n Tobwaan Kiribati Tiaina ai iramirion ana mwane are e tauraoi ngkai ibukin te bono ao ngaia anne are ti butia te Beretitenti ao ngaia ko aki kona ni katannako riki te Beretitenti ma are ti aki kona ni imanonoa te Beretitenti bwa e na katannako.

E a bon nakon te Tautaeka ma ana anga ma are titebo ma ti anganaki iteran te kaeka teuana. Titebo tao e kan koaua bwa iai bwaai aika ti aki tangiria bwa ti na ataaki. Ma e rabwa bwa are a matata aikai ao ngkana ai anne te kaitau bwa ti na kaitau ibukin Tiaina e koaua e a tia ni boo

Beru teutana ma e boo teutana iai kaain Beru ao iai uoua akana a tia n roko te naan bwai aika a uarereke. Bon tein te *small grant* bwa iai te *small grant* ae nakoira ao iai ana *small grant* bon irouna. Ngaia are kanga a *small grant* kaain te abamwakoro bwa a kan *small grant* nakon Tiaina.

Ti kaitau bwa e rawata ngkanne bwa bon ti ngai ae I teimatoa ni bubuti bwa ngke I kakauongo n ami karaki bwa nakon are e taekinna te Tia Babaire n Tobwaan Kiribati, bwa bon aio aia kaoti ke aia buata man Tobwaan Kiribati ngaia are ana boutokaia. Nanona kaitaran are a mwemwekia nakekei. Nanona ngkai ti nang bane n tekateka ngaira ake akea nnera bwa ti nang mamataku irouia kaain te Kaitara ke irouia kaain Tobwaan Kiribati.

Kanga n teina ao ti na bubuti kakarekea nnera bwa are ngaira naba ti tei ibukin te botanaomata ao ti na katurua n arona anne bwa tia kaitau nakon Tiaina bwa e rawata ae boo ni kabwaiana aikai ao ngaira tera riki ara kona. Tia bubuti Beru e tangira naba ana taura n aron arei ao I a taua inaomatau teutana I aki nako ni kawara te Ambassador ao I a karokoa bwanau nakon te Minita n te MIA ni kawaina aikai. Tai bibirinako te Minita bwa I kanakoa au bubuti nakoim. Aikanne bwanau aika I kan taekin ngkana a tangi buaka ke tao aera ngai bon ti au kakauongo ae I kakataia ni kakaea etin bwaai aika ti na taekin inanon te maroro n te ngaina aikai. Ngkana iai tibanakon au karaka I a kabwarai au bure ao I a boutoka te kaoti. Tia kaitaua Tiaina n aron ae a tia ni boo iai tarira ma mwanera iaon Kiribati ao kam a ururingia kaain ara abamwakoro n aron bwaai aika a nang bon riai n reke nakon te botanaomata. Ke e mwaneia te Tautaeka e anaia irouna ao e tibwaia ao e a tibwaia n aron ae ti nang manga nako bwa ngai I aki nanako ni bubuti I tuai man roko n te aekaki anne. I nanako ni bubuti are te katai rake e na bwaati ke aki. Ao aikanne ti tokin au bubuti ngaia are ngkana e bwaati e na bwaati ngkana e aki e aki. I tuai man uota moau nakon temanna ana Tia Tei temanna te aba temanna ma temanna. Ao tao bon iai bukina irou bon au koaua I a kabwara bure ngkana e tibanako au karaka ao ko rabwa te Tibiika. Ao aikanne ana taetae Beru teutana ni bubuti e tangira naba ana taura tauran te kawai bwa e na ura taiaoka. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita ae karineaki Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I maroro ao bon bwanaan moa te kamauri mai irouia kaain Marakei, nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao Minita ao Taan Tei ni kabane, ao nakon te Tautaeka n Tiaina ma Australia, New Zealand ao antai riki ake a mena iaon

Kiribati kam na bane ni Mauri. E na kaokoro bwanaan Marakei N na taetae moa ni bwarau ae Marakei.

E na kaokoro bwanana ni kakaitau nakon te kaoti aio ao e boutoka te kaoti aio bwa ti kan karokoa bwanaan Marakei bwa e kaitau nakon te *Ambassador* n Tiaina bwa e a tia ni kona n roko i Marakei. Ngke e moan weteira ao kaira Tiaina bwa ti na *dinner* ma ngaia ao e tuangira tera ae tangiria abam. Tera ae ti karaoia kaain Marakei aki bubuti bwaai. A ti kangai ti bubutiko bwa kona roko moa i abara. Ao e rabwa bwa e roko e kona n roko n te mwengabuaka ao tera ao e noora aron Marakei ao e kakaitau. E reke au tai ni kawaria am unimwane, ni kawaria am roronrikirake, ni kawaria am botaki n aine am ekaretia ao roronrikirake ao tera riki. Ti karabwarabwa bwa akea ae tia ni kakaraoa aei ae te Ambassador ke tera ae e na kona n roko n te abamwakoro, e aki e kanganga. Riki n te tai aio ngkai e uarereke te kiba bwa ti teuana ao aio bukina ti karabwarabwa nakoim ke tao iai riki aika a tia n roko inanon abamwakoro, iai? Akea a rawa ibukin aia *safety* ma e rabwa te Tautaeka n Ambassador n Tiaina. Ao anne bwanaia kaain Marakei n au titiraki I aki karabwarabwa ibukin bwaai ni kabane akea ae e a tia n reke ibukin Marakei ma ti karabwarabwa bwa e a tia ni kaeka te kakao nakoina bwa e na roko moa n te abamwakoro.

Ngkanne I a taetae iaon bwarau ae te Minita ngai ao N na kaitau naba nakon Tiaina, bwa bon akea naba mai ibuakoia te naan Ambassador ke te naan *High Commissioner* aika a tia n roko iaon abara n rikoa te kimby, ao te mange ao tera ao tera, iai? Ao e aera ngkai ti na aki karokoa ara kaitau nakon aei. E buoka ara kaitiaki ao akea mai ibuakoia ae tia ni buoka te kaitiaki ai tibwa aio. Ao ngaia are e riai bwa ti na kakaitau nakoina ibukina bwa ami kimby aika kam karaei ni karenako i taari ao a koro iaon te bike ao raora. Ngaia ma te rabwata teuana are e maeka i Banraeaba ae te China Railway First Crew ara *program* ti kakaitiaki ma ngaia ngkai. Ao akea ae ti akin i kakaraoa aei ai tibwa aio. Ngaia are e bon riai bwa ti na kabwaka inara ao ti na kakaitau moa ibukin aio. Imwina ai tibwa te bwai, imwina ai tibwa te buoka tia kakaitau moa nakon aei ao ti riai ni booti baira ni bubutia ao ni bobaraaki nakoina ni kaitau ko rabwa ngkai ko riinga ara Kimby, ko rabwa ngkai ko ana te mange anne, ko rabwa ngkai ko kaitiaka te bwai anne ko rabwa.

Ngaia are aio N na bon nang bubura bwanaau iaon aei ibukina bwa I bon ringaki ngai ae te Minita n te MELAD. Bwa I a tibwa buokaki n au kakaitiaki ao n au *program* iroun te Tautaeka aio ke te Tautaeka n Tiaina. Ti ngae ni kanakoi ara katanoata nakon ti kanakoa nakon te facebook are e tauraoi ni kan buokira ni kaitiaki e a manga roko naba Tiaina ni kaitiaki irarikira.

Ngaia are ti bon riai ni kakaitau ibukin bwaai ni kabane ngaira ake a tia n reke buokara mai iroun Tiaina ao ake a tuai reke buokaia iroun Tiaina aio ara tai ni kakaitau. Ti riai ni kakaitau bwa ngke e moan roko aio e kaokoro naba rokona ma rokon ake mai mwaaina bwa ngke e roko aio e a bon roko naba *boom* ao akekei a kanna teutana, teutana ao aio ke e karaoia ao aikai *boom,* ao e a karaua naba ni karaua e tia arei e tia arei ao iaon kawaina ngkanne arei.

E bon kaokoro kaotina bwa e kaoti ara moan tetere ngke e moan kaoti ao e a bon kaoti naba bwa te aomata ae bubura angan baina, ma ngaia are man taeka aikai Madam Speaker ao I a kabwara bure ngkana arona bwa iai tibanakon te maroro ao I kabwara bure nakoia kaain Marakei ngkana arona bwa e bure are I taekinna ibukia I a kabwara bure naba nakoia te naan *Development Partners* ake tabeman I karinei ngkami ni kabane aio bwara ni karinerine nakon Tiaina ngkai e a tia ni kona ni karaoi mwakuri aika e bon aki kona ni kakaraoaki ke n nonoraki nakoia bwa ana karaoa aio, te kaitiaki ao te roko n te abamwakoro n noora te kanganga te mwengabuaka ao tera riki te maninara ao tera riki ma tera. Man taeka aikai Madam Speaker ao ko rabwa ao I boutoka te kaoti aio ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa ngkanne nakon ara tia maroro are imwina te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao te Tia Babaire I kaitaua te Tia Tei are e a tia n noora riaina bwa e na tabeka te kaoti aei. Ti ongora n ana maroro te Tia Babaire ao ti noori bwaai aika a na kaoti ao a tuai kaoti angina ma tao ana kaoti. Te Tia Babaire te bwai ae ti na aki kamwaninganakoaki iai, te akoi ae e a rangi n taona mwaaina. Bwa n tabetai te akoi ae e nang taona mwaaina te Tia Babaire iai mwiina ae e na bwaka bwa te burinton. Ngaia are e bon riai te taratara raoi te Tia Babaire e riai te taratara raoi, ao aio te Tia Babaire te bwai ae kona n riki ngkana ko taku bwa koa rangi n akoaki iroun temanna n tabetai ko aki ataa te riai. Ao aio te Tia Babaire te katei ae taekinna te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta te karabwarabwa inanon te Auti aei. E ngaa ara katei bon te katei ae iroun Kiribati ao e aera ngkai tia takaruaea ara kakaitau nakon ae ti temanna tia mwaninga ara katei ni Kiribati, are ngkana iai ae karaoa te katei ae raoiroi nakoim ao ngkana tengaun ae karaoa ae raoiroi nakoim tai kaitaua are temanna bwa a rawaa ni matauninga ake ruaman. E kaokoro teutana ae manga karakinna te Tia Tei ae mwakuri n te Communication te Tia Babaire. Are e kangai '*iai tengaun aika a buokaki ao ti temanna ae oki ni karabwarabwa*' ma aikai te Tia Babaire iai angaun ke tao iraman taan ibuobuoki ma e takaruaeaki ni

kangai taua n ti temanna. Aio teutana te kaokoro te Tia Babaire, ngaia are te bwai ae kakawaki te Tia Babaire kanoan au maroro ti na taratara raoi te Tia Babaire bwa rimwi tia nang kamatakiaki n te mwakuri n akoi ao ti aki ataa te riai. E koaua bwa bon nanon Tiaina te kan buokira? Akea te bwai ae tangiria imwina? bon te akea, e a koro bukin ana iango are te moan e a nako Taiwan anne are e moan are ngaia aongkoa e karikia bwa boon te wanikiba. E tuai koro boon te wanikiba. Tera riki ae tangiria te Tia Babaire au kanamakin ao maroau bwa I tabeka aei te Tia Babaire bwa ti kakaukukan te iango. Ti rawa n rangi ni mwaninganako bwa aongkoa ai bon tea koi aei. Te Tia Babaire taeka n rabakau, taeka ni wanawana, tai warekia moa imwain ae raure man bunimoaia. Ti aki ataia bwa iraman ke mwaitira te kabwaia te Tia Babaire te bwai ae e aki nonoraki mai mwaina te Tia Babaire ti nang mwananga ngaira Kauntira, ti nang mwananga ngaira *communities* ti nang mwananga ngaira Taan Tei n nako ni kawara ana tabo Tiaina bwa ngkana ti aki kawaria ao e na aki reke buokara.

E a kanga ngkai ara Tautaeka e kariaia bwa kaain Kiribati a nang bon mwananga bwa bon ngaia nakon Tiaina e a tia ni kakaraoaki aio mai mwaaina. Iai te Tia Babaire kawai ma ngkai ti aki ataia bwa ngkai e titebo ma e a uki te mataroa nakoia kaain Kiribati ni kabane, tera aio te Tia Babaire taratara raoi. Bon nanona ni kan ibuobuoki ke te nano ni kan kamatakiiko. Kona kamatakiaki ngkoe ae te i Kiribati ngaia are ururinga bwa are Kiribati n taai nako iai inaomatana, e na riai n tiatianna bwa e rawa n rangi ni buki inano.

Te Tia Babaire ko a tia n ongongo mai mwaaina te bobobaraaki iai nakon taekaia aba ake a buobuokira, akea. Ao tia tibwa ongo ngkai te bobobaraaki, ti na bane ni bobobaraaki ai kawara Kiribati te Tia Babaire ti na mena ia ibukin mataiakinan te kabwaia, bwa ti aki ataia bwa bon te kabwaia ni koaua ke e na manga buki imwina nakoira n taai aika ana roko. Bwa ti bon ataia te Tia Babaire e aki anga ara bwai Tiaina bukina bwa e nang tangirira. Ngke arona bwa e tangirira ao e na aki tangira nakon Taiwan. Ma e bon tiku naba ikai ni karanga nakoira te kabwaia te Tia Babaire.

Ngaia are e rangi n raoiroi te karabwarabwa ao te Tia Babaire e eti are e taekinna te Leader ao bon ngaira ti kaitaua Tiaina ma tia mama ti aki ataa te riai, arora ae ti riai ni karaoia tia wirikiriki nakon Tiaina ko rabwa Tiaina ti ngaira ma ngkoe, ko rabwa bwa ko roko iroura, ko rabwa bwa ko karaoa aei ti ngaira ma ngaia ti aki tatakaruaia ikai bwa tia rawa n aranaki bwa e a bon kakaonoti ara kakaitau. Irangaun ara Uea tengaun uangaun ao ngke ti anga ara kakaitau ibukin buokakira ti temanna ae ti noria.

Ngaia are te Tia Babaire n tabetai ti aki ataa te riai ao aikai te Tia Babaire bwaai aika a kakawaki bwa ti na ururinga iai tiara, ti a tiatianiira bwa rimwi ti na mataki ao ngkana arona te Tia Babaire bwa tia bon anganaki ao ngai n otau ae ngaia ae I raraoma iai, I buoka te Tia Tei mai Beru ngaia bwa ngkana e na bon anga Tiaina e aera ko aki karaoia inanon te Tautaeka. E aera? Ko tangiria bwa e na mara aton te Tia Tei, e na mara aton te Kauntira, e na mara atoia kaain Kiribati ni kabane, e na mena iaa Kiribati n taai aika ana roko te Tia Babaire. E ngaara are inaomatan te i Kiribati bwa ngaira kaain Kiribati ti kakaomataira naba ma e aera ibukin ae tia nang mwaninga nako n te ibuobuoki te ibuobuoki te Tia Babaire ae itiaki, ma ana moan buoka Tiaina ae ti noria ngkai iai boona, ti aki te bwai ae bon anga naba ao e tangirira, e tangira boona. Ao boona te Tia Babaire kanakoa Taiwan ao tera riki ao tera riki, ngke arona bwa nanon Tiaina bwa e kan buokira te Tia Babaire n akea boona e na anga te bwai ni kawaina ae itiaki, inanon kabwaian te Tautaeka, ti na karokoi ara bubuti nakon te MIA ao e na uoti nakon rabwata akekei. Ma ngkai a kaoti bwaai aika a aki kakaoti mai mwaaina ao n tokin te tai te Tia Babaire ae tia noria ngkai ti tuai man ongongo mai mwaaina te boboraaki. E tuai man taetaekinaki bwa ti na nako ni bobaraaki imatan temanna te tia buokira ai tibwa Tiaina. Ko mena ia Kiribati ngkai?

Te Tia Babaire aio bwaai aika ti na riai n taui tiara mai iai, ti rangi ni kakaitau e aki kaokoro ae I noria te Tia Babaire ae ana buoka Tiaina ma ana buoka riki aba ake tabeua. Ma te bwai ae bon bwaka iroun Tiaina te Tia Babaire ngai ae I taraia e a kamarai atora ni kabane. Tangirakina bwa ti na mwananga ngai ao kaain Kuria, aia Kauntira ara Mayor ara Community a nang bon mwananga rabwataia nakon Tiaina kaain Kiribati ni kabane ake a tangira buokaia ana nakon Tiaina tia bwaka ia? E raoiroi aei te Tia Babaire? E aoria bwa ti nang bane nako a mwananga kaain ara Community a bobaraaki ,taiaoka Ti bubuti ao te taeka ae Ti a anganaki e aki tabuaki anne ngaia e raoiroi ngkai, ti aki ongongo mai imwaina aio te Tia Babaire. Ngai I tuai man ongo ao I a ongo ngkai ao te Tia Babaire ti karabwa Tiaina ma I a nang raraoma n te maroro ae e a bwaka ikai te Tia Babaire bwa titebo ma e a mena iaa Kiribati e a mena ia inaomatan Kiribati, e karibua inaomatam n te aomata, e kamatakia matan, ko a kan aki ataa nnem bwa e a kamatakiaki n te kaubwai ae karangaaki mai Tiaina.

Ao anne te Tia Babaire bukin ae I a bon teirake ao ti karabwa Tiaina ma ti a taui tiana ti aki wareki moa ara moa tia taningai raureia, ao ti na taningai bwa ngke e a raure ao ti boni kabwaia iai ao e aki ongo bukina nakoira ngaira ngkai ke ara botanaomata nakon taai aika ana roko. Te Tia Babaire man au maroro

akanne ti karautaeka bwa te oi ni kaoti ao te kakaitau ao katein te i Kiribati te kakaitau. Ma te Tia Babaire te katei ni Kiribati ae I uotia naba tia kaonotia bwa tia bon kawara Tiaina n ana Embassy ni kaitau. Ao n arona ngkai I totokoa te kaoti.

Hon.Dr Teuea Toatu : *Point of order*

Tibiika: Tera am *point of order* te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa tao N na ti *point of order* bwa N na ti kaeta raoi bwa iai ana maroro te Tia Tei mai Kuria ae kanga e kuri ae kanga e bon nang tatakarua n te aro ae e aki anaaki raoi ana tatakarua. I taku bwa ngke e kakauongo raoi ao ti bon taekina te karabwarabwa ao iai bukina ngkai ti kaonotia moa n te tai aei ao e aki kakauongo aron te maroro are e taekinaki. Ae bon taekinna naba te tia tabeka te kaoti ao e bon karaua nanona. Ma tia bon nang mimi moa ngkai e a bon nang ribaaki te karabwarabwa. Bon kateira ae ti nang aki karabwarabwa ngaira kaain ao ngkana e roko temanna bwa e kaonoko ni kanana te ika ae ko aki kina kona kangai N na aki karabwako moa bwa I aki kinako. Ti aki kateira ni Kiribati anne.

Ao te kauoua e taekina naba ae taku bwa e karaoa naba anga ni buoka Tiaina ae kanga iai tao *through the back door* e aki bwa bon iai kawaina ae riai, ma are aomata bon ungan nanoia a bon nakon te *Embassy* bwa are bon kawaina e na nakon te MIA. Ma are bon I kaeta te rongorongo ao an tataninga riki ngkoe neikoito. I kaeta moa are te mii arei bwa e taku ao anne ngkanne ao I taku bwa e bon eti te kawai ma aomata ae bon ungan nanoia a bon nako naba n toua te kawaia nakon Tiaina bwa are Tiaina e butimwaia bwa are e aki nang ataa angana ma are ti a tia ni kaetia e a tia ni kaetaki anne ao tataninga te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ai bon ti aki te *point of order* anne.

Hon.Tekeeua Tarati: *point of order*

Tibiika: I kona n *allow* teutana bwa I taku bwa ngkana I angani ngkami ao akea te kanganga kam na *point of order* naba bwa N na bon angani ngkami ao I bon taraia. Ao I angangani naba ngkami te *point of order* kam na bon *point of order.* E nakoim te Minita n te Communication.

Hon.Tekeeua Tarati: Madam Speaker e kataia ni *mis-interpret* n te aro are I kabwarabwara te Tia Tei mai Kuria. Ma N na anganiko te kibu bwa kona warekia n te Baibara are I kaetieti iai Ruuka tao ko aki wawareware n te Baibara te Tia Tei. Kona wareka te kibu 16 ao e kangai taekana '*and fell down on his face and his feet given him thanks and his was is meriet* ao anne are I katuruturua ngaira Kiritian ni kabane ao kaain Kiribati ao e aera bwa ti na aki karaoia are e kakaraoaki n te Baibara ao te karabwarabwa te bobaraaki ao ngai I

aki bobobaraaki ngkana I bubuti, ma I bobaraaki are I karabwarabwa ao anne are I taekinna, ti na kakeai inara bwa ngkai ti rinnako ikai ao akea inara bwa ngaira ana toro te botanaomata. Ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a bwarabwara am kibu are n te Baibara.

Hon.Booti Nauan: Ti teuana au *point of order* te Tibiika taiaoka ti teuana taiaoka.

Tibiika: Ao taningaai bwa I ti taetae moa nakon ae ko taetae ma e nakoim ngkanne te Minita n te Commerce.

Hon.Booti Nauan: Kabwara au bure te Tibiika ngkai I *point of order* akea rekerekena ma taian maroro ma

Hon.Tessie Eria Lambourne: E tuai taetae teuanne.

Tibiika: Ko a tia n taetae?

Hon.Booti Nauan: N na *point of order* n te bwai ae I noria bwa e *freeze* te *watch* arei n ana tai n taetae Banuera ti anne ae I kan *point of order* iai.

Tibiika: Ti anne am *point of order* ko kaeta.

Hon.Booti Nauan: I kaeta te tai bwa na tatara riki aia tai nakai bwa e aera ngke e a *freeze* n ana tai Banuera, e *freeze for 40 seconds*

Tibiika: Tiaki Banuera bwa te Tia Tei.

Hon.Booti Nauan: Hon.Booti Nauan: Te Tia Tei mai Kuria taiaoka bwa I kan kaetia naba bwa ngkana aki tarataraia ao e *unfair* anne bwa e bon *freeze* te bwai arei.

Tibiika: Taiaoka kaain te *desk* ae mai moa aika kam tannako aikai e *freeze* ami tai bwa ibukin tera? ma kam kataia ni kaetia nakon taina ka maki *e more than.* Ngaia eti am taeka te Minita ti aki bwa n tabetai are bwaai aikai a riaon ara kona bwa te naan iti are a maeu man te iti ao n tebetai e a bon *freeze* naba akea tai raraoma tai kararaomai ngkami ae tao iai tera ke tao iai te tabe itera ke tera tai manga kamena n ami iango ao N na kanakoa ngkanne te maroro are imwina N nang kanakoa nakoim te Tia Tei mai Makin ae ko karineaki Hon.Pinto Katia e nakoim.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tia raona naba te rairanoanga are e a tia n reke nakon raora n Tia Tei mai Teraina te Tia Babaire. N te tai aio ao e kakawaki bwa ti na maroro iaon te kaoti te Tia Babaire. Ao e nang teretere te kaoti iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang temanna ae karineaki te bwai ae ti namakinna ao ti nori ate Tia Babaire ngkai n te tai aei, ngkoananoa kanga ti aki taraa ae imwaira. Bon taraa raoi ami kaoti bwa anne te bwai ae rangi ni kakawaki bwa ti na okiokira te kaoti aio te Tia Babaire.

Te bwai ae ti namakinna ao ti noria are nanona bwa ti namakinna ngkai ti tuai namakina te bwai ae na roko te kanganga ae kona namakina ke kona noora te bwai ae na roko ke n te tai ae imwaira. Ma kanoan ngkai ao ngkoananoa te Tia Babaire.

E koaua ngai naba temanna te Tia Babaire ae bon roko naba ana kakao naba te Ambassador nakoira, ao ngke e moan roko te Ambassador aio ao I nang kaitau bwa I kaitibo ma ngaia. Ao inanon au tai ni kaitibo ma ngaia ao e titebo raoi te bwai are I taekinna ma te Tia Tei mai Butaritari. Ae I bon kangai nakoina '*ti nang karabwako Tiaina ngkai ko roko, ngkai ko a riki ngkai bwa ana Development Partner Kiribati ke ara Tautaeka ao ti butimwaiko nako Kiribati bwa anne tabera ngaira'* ma inanon naba au tai ni maroro ao I kangai nakon te Ambassador ma ko ataia te Ambassador bon iai kanga rawawatan nanora ae ti na bon tabekia nakoim, bwa te bwai ae kakawaki naba kona *honest* kona bon taekina te bwai are ko taku bwa ko namakinna nakon te aomata are e roko te Tia Babaire. Ao I bon taetae ma ngaia ngkana kam kan kakaea te koaua e kakawaki ae N na bon taekina te koaua te Tia Babaire. Ao I bon taetae ma ngaia ao I taku '*ko ataia te Ambassador ti nang butimwaiko ma nanora ae tamaroa man te tai aei ao I rangi n nanokawaki bwa ko a tia ni karokoi baim ke tao bwaai tabeua inanon te tai ae ti aki taina n te tai ae nako'* ao e taku te Ambassador bwa tera ae I karaoia, ao I taku iai am tangke ae ko kabuti n te tai arei? Ko ataia ae anne te tai ae nang kakawaki iroun Kiribati bwa ana tai n rinerine. E taku te Ambassador '*I karaoia ma akea te bwai ae I nanonna te Tia Babaire'* ma I taku ko ataia te Ambassador e bure am tai, are ko anga iai am buoka.

Te kauoua n tai ao I a manga kawara naba te Ambassador te Tia Babaire bwa are e kakawaki anne ao airi ma au unimwane ao bon raou n Tia Tei te Mayor ma te kauoman ni Mayor te Tia Babaire ian te *program* ae aranaki bwa te WASH. Bwa are Kauntira a tangira naba aron te buoka ao a kakaai naba buokaia naba man itera tabeua. Ao te WASH ke te KILCA n tai anne bwa are ngaia ae tararua te itera teuana nakon te Kauntira. Ao e taku ti na karekea naba ami tai naba ni ibuobuoki ke tao ni kataia naba ni karekea naba ami tai ni maroro naba ma Tiaina.

Ko ataia te Tia Babaire ngai te Kaitara te Tia Babaire ao I bon tuanga naba te Ambassador n te tai arei I taku '*ko ataia te Ambassador I nang kaitauko ngkai ko kona ni butimwaeai ao ko kona naba ni butimwaea ara delegation* ae oko' ao ngke e taetae te Ambassador n te tai arei e aki kangai bwa ana uki kawaiu nakoim n te tai aei. Ngaia are kanga I mimi n te tai aio te Tia Babaire bwa ngkai tia noori itera tabeua are e a tia n taekinaki iroun te Tia Tei ao I karabwa te Tia Tei ae karineaki. Ao are kanga iai te raraoma ngkanne

iroura bwa e aera ngke ti bowi ma te Ambassador n te tai arei ao e aki taekini ni kangai aikai bwaai aika I kona n anganiko te Tia Tei ke raou n Tia Tei are temanna. Tao e koaua tao e matara irou ke tao ibukin ae te Kaitara ngai.

Ma n te tai aei te Tia Babaire ao e koaua bwa anne rikiara ni Kiribati ao ti na bon riai ni kakaitau te Tia Babaire. Ngaia are e bon roko rabwatau n anga bwanaau ni kakaitau nakoina n ana Embassy i Bairiki. Ma takaruaeakina ikai inanon te Auti n Tei te Tia Babaire kanga ti bon tuai ni kakaraoa aio nakoia raora ake a tia n anganiira te buoka te Tia Babaire. Iai te taeka are teuana are e kangai bwa ti bon taekinna ngkai nakoira ao e onoti te kakaitau aei te Tia Babaire ibukin bwaai aika ti a tia n namakinna te Tia Babaire. Ti a tia n noori ao ti kaitaua te kauoman antai a tia ni kabwaranakoa bwa bwaai aikai aika ana roko tera riki. Anne are ngaia ngkanne ti nang kangai ngkanne bwa ti nang anga baira ni kaitau ngkana a roko bwaai akanne tia namakini, tia noori ao ti aera riki te Tia Babaire.

Man te tai aei I nang kabwara bure naon te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang bwa I aki noora moa riain moa ae N na boutoka ana kaoti n te tai aio bwa N na totokoia moa n te tai aio. Ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Kabwara au bure Madam Speaker bwa I bon ti kan kaeti riki bwa e a okioki te karaki aei aei ti tuai man karabwarabwa I taku bwa ana ataia kaain te Kaitara ao bon te Auti aio ao ni katoa ririki ao ni katoa irauan te ririki N na au *speech* n taai nako ae tia bon kakarabwai naba ara Development ngkoananoa ngke e nako ara *supplementary* ti karabwaia naba. E ngaa ngkanne ae ti aki kakarabwaia I taku bwa kam a kaunia ma e bure ae kam nang kaunia.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti tera am *Point of Order* te Tia Tei mai Kuria.

Hon.Banuera Berina: Bwa I kan kaeta naba are e taku te Tia Tei mai Makin te Tia Babaire are e taku e tuai mani kakarabwarabwa te aba mai ikai. Bwa I taku bwa e nanonna bwa e tuai man tabekaki te kaoti ibukin te kaitau n aron ae tabekaki ngkai. Ma N na ti kaetia bwa e a tia n tatabekaki te kaoti n te aro ae e a tia n tabekia te kaitau n aron ae taekinna te Kauoman ni Beretitenti. Ma e bon tuai man mwemwe te kaoti ae aekan aio ibukin kaitauaia aba ake tabeua. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia ao N nang kanakoa ngkanne nakon te Minita ae karineaki Hon.Booti Nauan e nakoim.

Hon.Booti Nauan: Ko rabwa te Tia Babaire ao I a reitai ma kaain abau

ae te Tabiteuea Maiaki te ueenikai unainen te Ueenikai ni kamauriko te Tibiika ao kaain ara Auti aikai ni kabane kam na bane ni mauri. Te Tia Babaire kanga ti bon aki kan taetae naba n te bwai aio. Ma te bwai ae kateirakeai kanga aron bwa te kaoti are e tabekia te Leader n te Kaitara ngkoananoa e kangai taekana. E na kaota tabeaiangana te Auti aio ni barongaan aron karekean te reitaki ma Tiaina. Te kaoti aio e a manga tabekaki ti na karabwa Tiaina.

Ao e kangai ngai au taratara e aera bwa ti nang kaoti nanora ibukin te baronga e a nako arei ao e a roko ara iruwa aio inanon ara Maneaba i abara kanga e a kamatauninga nakon aio. E na riai moa n aki kariaiakaki aio. Te Tia Babaire ngkana e a manga tabekaki aio bwa te karabwarabwa tera ae e n ariki ngkana ti karabwa ko rabwa e a tia naba ikanne ko rabwa ao a kangai aia taeka tabeman. Te kaoti are ngkoananoa e bon kuri n titebo ma te kaoti aio e kuri n titebo ma e aera e aki boutokaia n aekakin are ngkoananoa. Ma e a manga kaokoro ngkai ana stand. E a manga taku te taeka tabeua ti na kanga ni karabwa n te tai aio n te tabo aio tia bon karekea ara tai ni karabwarabwa. Te Tia Babaire ngkana e roko ana iruwa te i Tabiteuea Maiaki e butimwaia ian te Maneaba. Ngkana e noku nanou iroun te iruwa anne ma e butimwaia te Maneaba e kabebetea nanou, ao ngkana e teirake kaain te inake are irarikiu I karabwa te iruwa anne n anga ana taeka ni karabwarabwa ao ngai I aki ngongo I taraa ni Kamanga iai. I teirake naba ni manga anga naba au karabwarabwa. Bwa are ai bon te Kamanga ngkai ti nang karabwa ao kai e tuai man nako man ara kaawa ao tera ae na reke nakon ara kaawa aio. Ao ai bon aekakin naba ngkai aio e a roko ara iruwa tai karabwa e a moantaai, ao ti na kanga ni karabwa ao ti na taetae ni Burabeti e nab waka te Burinton e koaua bwa iai am iruwa ae roko n aekakina anne ao ko a bairea naba taekana n aekakin taraana anne. Ngai I taraia aio te Tia Babaire n aron kabwebwerakeakira ngaira i Kiribati ao ara ikawai a taku bwaina te tangira te kakairuwa te karabwarabwa, ngkana e rawawata nanom nakon te Maneaba anga am raurau ngkana e teweaki ana raurau antai Booti Nauan aio e toa ma bwaina. Kakoroa bwa ngkana ko aki kakoroa kona anganaki taekan teuana ao ko a karabwarabwa naba ikanne ma nakai a taku tai karabwarabwa bwa ana maneang ao e buakaka irouia tarira aikai. Ao ngkana tia manga tabekia ningabong tia manga karabwa New Zealand bwa arei ao arei.

Ao nakekei ana manga kangai ao e aera kam a mena, ai manga tera bukina. Abara aio te Tia Babaire te kakai iruwa ao te tangira, ao iai riki aba ae a rangi n raka riki aroia ae aban te itera Nuka bon te aba aio bon te katoki riki ni kakai iruwa kaaina. E korakora riki aia nimamannei ao aia tangira nakoira ngaira kaain te itera Maiaki. Ngaira ngkana ko roko

ao ti taraiko ao ti taubwiko ao ti kairuaiko ao *at the same time* ti taua am bwii bwa ngkana ko taku bwa aikai ao bon manga iai naba kaream. Bwa are kaain te aba aio ao ko aera neiko kekemai ai rabwara ngkami ara iruwa aio. Anne raoi te bwai ae ti na karaoia te Tia Babaire, ma e a kamama ae ti na ngureakina karabwaan te aomata ibukina bwa e tabekia te itera aio ko rabwa ao ngkami kam tangirira naba bwa ti na karabwa ti karabwa naba.

Ma ngkai ti aki karabwa e a bua ara katei ni Kiribati ao tia tarai moa nanora ao tia rairi ara katei ni Kiribati nakon te anga teuana, bwa ngkana e roko te iruwa ian au Maneaba i Tabiteuea Maiaki I kairuaea e ngae ngke aera ke aera. Bwa e moti nanon au kaawa bwa N na kairuaea e kairuaea ao akea tiatiana bwa terana ngke ke terana. Ma kam noria ngke kam a tia ni buti ni kaembein i abau i Tabiteuea a kairuaeai ngkami tabeman e ngae ngkana a bon ribai ngkami n ami koaua a karaurau naba a bon taetae naba nakoimi, ai kamaeura aio. Ao ngkai e a taku te taeka ti aki karabwa ikai bwa tia bon nako ni karabwa ngkana e tia ara buriiti. Ti aki moa karabwa ikai bwa ti tuai n namakinna. Ni ngai te tai ae kona namakinna ao kona katiatia iai aron am karabwarabwa. E taku te taeka te Tia Babaire "*Ngaira ti riai ni moanibwaia te tangira ni kiritian"* ao nakai ngke e tairiki a taku '*ngaira ti aki kiritian bon nakai'* ao ngaia tao e bon koaua are ngaira kiritian ao nakai ti aki kiritian aia taeka ngke e tairiki. Tangira am kairiribai tataro ibukin am kairiribai tataroakinna bwa e na maeureirei. E ngaa te nano ni kiritian, e a ngaa te nano ni kakairuwa i Kiribati, ko tiatiana am iruwa ian am Maneaba iaon am abamwakoro ao ngkana e roko ao ko miakinna ao ko tataraia e na roko ni ngai. Ti aki ngaia ae ti tangiria kanakoa. Iai anne? Akea, kairuwaea e tia arona ni kairuwa ao ko a kanakoa. Ma ngkana ko bon taetae n aki akaka te Tia Babaire ao kai tao bon akea am Maneaba tao bon akea am Maneaba.

Ngaia ngai e rootaki nanou n te aekaki n taeka aio ao ti na tuangakaki bwa ti na taubwii te iruwa ao tai karabwa ao taninga kabwaiam ae bubura. Ao man au maroro te Tia Babaire I taku bwa e kamamaea Kiribati aekaki ni maroro ae tabeki tabeman n ara itera ni katei ian te katei ni kakairuwa ao ni kiritian ao n tangira.

Hon.Banuera Berina: *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia I a ongora moa iroun te Tia Tei mai Kuria tera am *Point of Order.*

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire uoua au *Point of Order.* Te Tia Babaire teuana, e bon taetae te Minita ae karineaki bwa iai te iruwa ngkai akea te iruwa ngkai ibuakora te Tia Babaire. Ti aki tabeki

rongorongo aikai bwa iai ara iruwa ian te Maneaba aei.

Te kauoua te Tia Babaire ana karabwarabwa Nuka e aki kakaonoti ngkana a bane ni karabwaaki n angaia are bon kawaia te Tia Babaire ao ko aki kaonotia. Te katei mai Nuka te Tia Babaire ko rabwa te Tia Babaire.

Hon.Booti Nauan: Ao *Point of Order* te Tia Babaire bwa e *misquote* te Tia Babaire.

Tibiika: I a ongora ao nang kabanei moa te naan *Point of Order* ngaia tera am *Point of Order*

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ti uoua naba au *Point of Order* ao teuana moa I ti kan kaeta taekan au kaoti are e a manga karioa ae boou te Minita ae karineaki man te Commerce. Bwa taekan au kaoti are e taku bwa e taku bwa bukin barongaan te reitaki ma Tiaina. Ma N na manga warekia riki bwa tao e aki raoi nang wareka taekan au kaoti are n te Katenibong ae ti aki ngkoananoa bwa n te Katenibong '*Bwa te Maneaba aei e na kaota tabeaiangana ae korakora n aron ana waaki te Tautaeka ni karaoa nanon ana reitaki ma Tiaina te Komuniti*' anne bwa e aoria n ae matata bwa tao ngaia anne e aki nang ota n nanon ke taekan au kaoti arei.

Ao te kauoua bwa are e kua ara aono are Nuka ao e bon koaua are e taekinna raou n Tia Tei mai Nuka are mai Kuria bwa are e koaua bwa ngkai kaain ara Maneaba aika a tekateka ti aki ti temanna bwa e nang tiraua ao ngaira n ara katei ngkana a bane n tekateka inanon ara Maneaba tiaki kona n ti karabwa temanna bwa ti na bane ni karabwaia ni kabane. Anne katein ngai abau ae Abemama ngai are I karautaeka nakon te Minita ae karineaki bwa e kairua are ngaira ti aki karaoa te katei bwa are anne ara katei bwa ti aki kakaonoti. Bwa ngkai kanga ko taekinna bwa ti temanna ngkai ae tekateka inanon ara Maneaba bwa ara iruwa, a rangi n tiraua ara iruwa bwa are ni kabane raoraora ake a buokira ngkana anne bwa am katoto bwa te iruwa Tiaina, ti aki ti Tiaina, Tiaina ara iruwa ma e rawata riki.

Ngaia are ngkana a tekateka n ara Maneaba ao ngaira ni kateira ti aki kona n ae ti teirake ao tia ti karabwa naba temanna are e tekateka imatara bwa ti karabwaia ni kabane. Ngaia are anne kanga ti kan kabwarabwara anne.

Tibiika: Iai au bubuti nakoim te Minita kee bwa are ngkana ko bon noora te *Point of Order* ae I anganga I angani ngkami kam *Point of Order* I aki manga kaokia koa manga *Point of Order* imwina ngkana a maroro antai. Ngaia are ngkai e a boo raoi te aoa 4 e rabwa te maroro are e a tia nako ao tia motirawa moa ngkai te aoa 4 ibukin ara *afternoon tea* ao tia manga kaitiboaki ikai iteran 4 ao tia motirawa moa kam rabwa.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Tia nako ngkanne nakon ara maroro are imwina Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin te *Education* e nakoim,

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao I kan taetae iaon te kaoti aei Tia Babaire, ao e koaua, e rawata kauntaekan te kaoti aei, ma I boutoka te kaoti aei Tia Babaire, ian taeka Tia Babaire aei, ao ti tuangaki bwa kanga e kamimi ae ti kaitauaki te aba teuana, I kaotia Tia Babaire bwa iai aika tarebonia ao a taku, ko rawa ni kauringia bwa e a tia naba ni boo te kakaitau nakon *Taiwan* n te Auti ni Maungatabu, ae ti bon ongora ae kaitauaki *Taiwan* naba inanon te Auti ni Maungatabu, irouia Taan Tei man ana itera te Tautaeka n te tai ae nako, anne te bwai ae I kaongoaki, ao I taku ao ngaia eara ngkanne e a tabotabo te kaoti aei ngkai e a mwemwe ao e tia kataki n Tuangaki bwa e a kamimi, ao ngaia bon te bae e a bon tia, ao a taku, ao karekea naba teuana are e na tabekaki are te kaitau nakon *Taiwan* ngke e butimwaea te Tautaeka ao a tuangaki, ti te karabwarabwa, ae na taetae te aba iaona, akea ae na tinanikun te karabwarabwa, ao e a roko n te tai aio kona kakaea am anga, kona kataia ni karekea am karabwarabwa, anne te rongorongo ao e koaua ngai I taku ngai I bon kakoaua anne Tia Babaire, bwa i bon mena n te Auti n Tei n te tai anne Tia Babaire,

E koaua e rangi n rawata taekana Tia Babaire, ao I rangi ni kan katurua bwa are e aki rekereke au maroro n te bwai ae te *scholarship* , I kan kaongoa te Auti aei ao Kiribati, bwa e rangi n rawata au, te reitaki ma Tiaina irou iaon te *Scholarship ,* iai ngkai ara ataei akana a reirei are kanga a bon te tai are a raai mai Taiwan ao a kanakoaki nako Tiaina, ao iai aikana a bon aki nako, bwa tao a bon rawa n nako ao a teimatoa n tiku ikai, ao a kanga ni mwananga ngkanne taan *Scholarship* , ake ataein ara *Scholarship* ngkai ti kakoaua bwa e tuai man uki te *porter* e tuai man uki te *travel* nako Tiaina, e na kanga ngkanne ni *improvement* ana boraraoi, ana mena Tiaina ma ngaira are iaon te *Scholarship,* e tauraoi te MOU, bwa bwaai ni kabane a boraoi ma Tiaina Tia Babaire, e rangi n rawata ara reitaki ma Tiaina iaon te *Education* Tia Babaire, ao ti nang karabwa Tiaina bwa e rangi n rawata, e a bon rangi n rawata, iai ngkai ae kangai, e aoria ngkana e bon *e open the port* bwa are ana buoka Tiaina n aron ae kataki ni katabangakaki, e bon nakon te *Ministry* ma te *Ministry* teuana, ao ngaira raoraora ke ara *counterpart* are Tiaina, are bon te *Education* iai naba, ara reitaki, ao *Universities* ake ikekei a tauraoi ngkai, ao anne I taku bwa e kairua ae angkoa ti na aki namakina te reirei, bwa are e nang *push* , n te aekaki aei, are ngkana arona , n aron te kaoti aei Tia Babaire, ngaia are I kan katerea bwa e rangi n rawata te ibuobuoki ae ti

anganaki, Tia Babaire n aron ae I a tia n tuang ngkami, ngke e roko Tiaina irou e tuangai bwa tera e na buokai ae ibukin te reirei, I kanakoa nako aonaba, a tia n roko inanon baiu ngkai, 2 tabun, e a kaan 3 tengaa tenan tetike ma taibora, taibora ma kaintekateka, ae ti na kanakoa nakon tenan reirei, akana iaon aban Kiribati ni kabane, ao e na taraia riki, ngaia are ti aki ti anne Tia Babaire, a rawata ara mena man te *Education* ae ti anganna, te tabo ni kaotioti, te tabo n raa, bwa are ti kataia ni tuanga ni kangai, aikai baika ti *dream about* , e na rangi nakoraoi riki bwa akaea ara *call*¸ are ngkoa are mai imwina, kanga te tabo are kanga ti *build* ara *character* n te *drummer* ma tera, ngaia e reke naba n ana iango anne Tia Babaire, ngaia are Irou ngai akea riki ae I kan taetae iaona man te *Education* , bwa a rawata ara reitaki ae ngaia I kangai, MOU ae ti na tiainaia ma ngaia Tia Babaire, ti bane ni karini kanoan ngkai, bwa are ti kataia ni manga karaui ni manga karini tabeua ao tabeua,

Ao ti karabwa te *Ambassador* iai bwa e rangi ni kona n tarai itera ake ti kona ni Karinna nakoina, Tia Babaire tao e na kakoaua naba bwa ai bon tibwa te aba naba aio, ae bane ni kabwaka n tain te *National Day,* ae katoai ni kabane aban Kiribati ni kabane, aia *Celebration* n te Kainaoamata ae nako aei, anne ana moan kainaomata iaon Kiribati, ngaia ae e anga ana buoka, ao e bane ni karanganako nakoia kain Kiribati ni kabane, e aki ri riki anne Tia Babaire, e a tibwa riki naba irouna, ngaia are I taku bwa te Kaoti aei Tia Babaire, e na aki taraki bwa, ao e koaua e aera ti katoka riki teuana, ao ti na titiraki, bwa e aera kai ti ti kabuakaka te reitaki are teuana, n ae nako, e aera ngke tia bon ti kotea naba aron ana reitaki te Tautaeka ma ana waaki te Tautaeka n reitaki ma Tiaina ao n aki tarai moa aka tabeua, ti a bon ti rinea naba te aekaki aei, te itera aio, iai kabaeakira bwa ti na ti kotokotea te aba aio, ke aera, anne baika ti kan ongora, bwa e aera ngke ti tabeka te kaoti aekakin aei, ae a bakatekea naba teuana te aba, ae ara *Development Partner* , ao e aki taraki akana tabeua, kanga te aekaki anne, ngaia are ti aki tabera bwa , ngai irou ti na riai taraia naakai bwa raora, nanona ti a kona n reitaki *Taiwan* , ti a tia ni karaoa tabera ma ngaia, ma bon iai bukin ae ti kaki baira ma *Taiwan* , bwa e bon ribuaka nakoira n tokin te karaki Tia Babaire, ti bon bane n ata anne ngaira, ao a bon bae n ataia naba, bwa iraua ara tai ni kauntaeka ma ni kataia ni karekea are e na raoiroi ma ngaiia, baoia ataei are ngkai are a mwemwe titiraki iai, e na roko naba iroun Tiaina, e a tia naba n anga nanon Tiaina bwa e na mwanenna, anne baika I kan taekini, bwa I taku bwa ti riai, bon riai n tara te kaoti aio bwa ti aki te kaoti ae tao ti na manga tabekarake teuana, ma ti bon kaotia bwa bon ti nanora anne, ao ti karabwa akana tabeua, Ngai temanna ae I nang karabwarabwa nakoira ara *Development partners*

akana nikirana, bwa e bon nang rawata te buoka mai irouia, Aotitera, Nutiran, ao rabwatan nako rabwata akana a bubura akana tabeua man te UN ma tera ni kabane Tia babaire, ao man taeka tabeua ao I boutoka te kaoti aei, I karautaeka ngkai I a rangi n reianau, e rabwa.

Tibiika: Ao I ataia bwa iai riki ara Kaoti are teuana, e nang kakawaki naba ae na nako, ao ai bon ti aman iaon au *list* aei ao Nna kanakoa moa nakoim Hon. Tewaki Kobae e nakoim, kabwara au bure, ao I a kanakoa nakoim Hon. Tarakabu Tofinga e nakoim, te maroro.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* tao bon te kamauri riki n te bwakantaai aio, nakoim *Madam Speaker* kain am aobiti, te Beretitenti, Te Kauoman Beretitenti, Minita ao Taan Tei ni kabane, e koaua ti a reitia naba ma kain ara abamwakoro ao riki reitan naba te rawawata ao rainanoanga nakon raora n ara Auti n Tei aio are ibukin raona are ti kakoaua bwa e motirawa n te bong aio, ao tia kamaurira, ti a bane ni mauri. (Mauri)

Ao e rabwa te Kaoti ae mwemwe n te bwakantaai aio ao e koaua, I taku bwa n aron teina te kaoti aio, ke tao n arona ae uotakirake n te tai aio ao Nna butimwaia, ao Nna reita te kakaitau n aro are e a tia n tabetabekaki ao ni marorokinaki irouia raora n Taan Tei tabeman ake a boraoi ma te kantaninga ibukin te kaoti aio, ao e koaua Nna kabotoa au maroro iaon te Kaoti aio iaon kanga te anua, anuara ke rikiara ke tao bon kateira, ao n aron ae ti ataia, iai kateira ke tao anuara aika teniua aika rangi ni kakawaki, aika ti maiuakinna ngke ti rikirake ni karokoa taai aikai, ao ma ngkekei naba ni karokoa taai aikai n aron ae ti ataia, iai ae te bubuti, iai te kakaitau, ao iai te i kabwara bure bwa I taku bwa aikanne anuara ni Kiribati aika rangi n rianako ao a kaokoro aroia n te aonnaba aio, bwa ngkana iai kanga te bwai ae ko nano iai iroun temanna ma temanna ao ko uotiko ao ko nako ni bubutia teuanne, ngkana bon ana bwai ae babane naba nanona iai, e na bon anganiko n aron are kateira, ko bubutiaki kona riai n anga, ngkana ko anganaki kona kaitau ni kaotia bwa ko karabwarabwa, n aron butimwaen am bubuti, iai naba are teuana are tei kabwara bure, ao n aron anne, ngkana iai naba kanganga ke tao tibanako aika riki, ko kabwara am bure ao e na butimwaeaki naba, e ngae ngke ngkana tao kanganga aika bubura, tao buan maiun temanna, ke tera, man tokin te tai e na bon butimwaeaki naba n tokin te tai, bwa are anne naba kateira teuana ae kakawaki, ao n te kantaninga ngkanne n te Kaoti aio, te kaitau, ao tia reita te kakaitau, ao e koaua e na kona n taraki ni kangai bwa eaera kai ai ti te aba ae Tiaina n te tai aio ae kaitauaki, e na kona n rekereke aio ma tao kanga bon anuan te aba teuana ma te aba teuana, e koaua tao e na kona iai tarakia ara *partners*

akana tabeua, bwa are n aron ae ti ataia, kanga anuia naba naaka te koraki ae kain *Asia* kanga a kuri n rekereke ma anuara, kanga te reitaki ae tamaroa, ni kabotauaki ma koraki akana n te itera are te iterana, tao ti kona, ke Nna karautaeka ngkana I taekinna bwa kanga tao tenan *Europeans* ke antai, kanga a kuri n tei araroa ma te koraki ao bon iai anuai ae ko ataia ae kaokoro ma te koraki aio, ngaia are tao e bon mwemwe te kaitau aio n te tai aio, ngaia are e kakawaki ae ti na kaitaua ao ti kaitaua ni bwaai ni kabane ake a tia n reke tao nakon ara abamwakoro riki n au abamwakoro ae Tabiteuea Meang, riki buokan ara Kauntira, tera nanoia are a tia ni uotia ao ni kawenea nakon te aobiti aio, ana aobiti Tiaina, ao ti kakaitau iai,

Eang e koaua, e korakora te nano ni kan rikirake, ao I taku bwa teuana te kawai bon man reitakira man karikirake ke aba ake a tauraoi ni anga te buoka aikai nakoira, ngaia anne ti reita te kaitau, bwa ti aki toki ngkai ara kaitau, ao ti kaitau naba nakoia aba akana tabeua, e koaua iai ara karirikirake are a tia ni waaki, iai ae akana a kan tia, aika reke mai iroun Tiaina, ao bon iai naba aika tia n reke naba mai irouia aba aika raora naba inanon te waaki n rikirake ke tao ni waakin te reitaki, ngaia are ti a kakaitau, n te tai aio ao I reitia ma bwanaia kain ara abamwakoro ao riki bon ara kauntira,

E koaua mwanewean tenan buoka, a tia n roko n ara abamwakoro, e koaua kang bon iai tarakin bwaai aikai, bwa kanga baika aki roko raoi n aroia ke tao te kantaninga are a na roko iai, ma irarikin kanga te titiraki anne, te kariaria anne ao kanga bon iai te kantaninga, bwa n aron are I bon mwaneweia nakon ara botanaomata , anne moa rabwata ngai e na iai riki aika manga roko, aika tamaroa nakon ake a tia tao n tibwaki n temoan tai, ao a kukurei a nanoraoi te botanaomata ao a karia ngkai , a tekateka ma te kariaria, ao kanga e koaua n aron reitakiu n anaia kanga akea naba te tabeaianga bwa ti te kakaitau ao te kariaria n aron tao aia bwai are a tia n anganaki, a manga kantaningaki aree tamaroa riki ao kantaningan n aia karikitake n aron tauran kawaia are a tia ni butimwaia naba te kauntira, ao ni butimwaia ara botaki ni Unimwane Temarewe n aron karokoana irouia n aia abamwakoro, tia reita te kakaitau ao n aron nanon te kaoti aio ao I boutoka te Kaoti *Madam Speaker* ao e rabwa,

Tibiika: N anganiko te Tia Tei mai Tabuaeran Hon. Tewaki Kobae e nakoim,

Hon. Tewaki Kobae: Ao ko rabwa te Tibiika, I karautaeka moa bwa ngkai ko a tia n anganai ao I kainanoaki n te tarebon n abau, ngaia I bae teutana, ma e ngae n anne ao I kaitauko ngkai ko kona n angai te tai aio bwa Nna kona ni manga reita aron te maroro iaon te kaoti aei,

E koaua imwain anne ao I taku bwa tiaki raroanako bwa ti na riai n reiti bwana n rainanoanga nakon tao buun raora temanna Tia Tei are e a tao ni motirawa n te tai aei, I a bon bwanana naba bwaia kain ara abamwakoro ae Tabuaeran, anga te bwana n reita aron te rainanoanga ibukin buun aia Tia Tei kain, taria, are Teraina, Nna aki rangi ni kabwabwaki te Tibiika bwa I kakoaua bwa te tai eang e tauaki, ao te tai e kaboaki ao e bobuaka bwa ai $30 tabun n te miniti, ma e koaua Nna okirikaki nakon te *Motion* ae nambwa 1, ao taekan te *Motion* aio e taku bwa te Maneaba aio e na kaota nanona ni kukurei n ana buoka Tiaina, are e a tia n noraki ao namakinaki, I taku bwa aio te mwakoro n taeka ae katuruturuaki ikai bwa ae e a tia n noraki ao e a tia n namakinaki, ngaia are tao Nna karimoa bwanau ni karautaeka, bwa ae ti a tia noria ao tia tia namakinna, ngaira kain ara abamwakoro ae Tabuaeran, kanga a tuai boo, a noria, bwa te taura are e a tia n roko i abara e aki toa, e tuai tao ara botanaomata n aron are kantaningaki, ai aron are ti tibwarereaki iai, tao tera, te tangke are e a tia n tibwatibwaki ikai, e tuai roko naba i abara, ngaia are I taku bwa ngkana arona bwa Nna kaitau n te tai aio, ibukin au abamwakoro, ao I taku bwa I a reke n te taetae ni Kiribati ae , I a rimoan ngainana, I a rimoan ngainana, ma ngkana I a manga nangi ni biririmoa ni ngainana ao iai te taeka ni Kiribati teuana ae are ana kangai, tarataraiko bwa rimwi kona bwaburu, ngaia are Nna karautaeka nakon te tai aio, Nna kantaninga te tai are ngkana e koro raoi aron te ibuobuoki aio nakon au abamwakoro , ao I a tibwa kona ngkanne ni karabwarabwa, bwa I taku ngkanne bwa e materao nanon au karabwarabwa, ngaia anne bukin teirakeu te Tia babaire, bwa n te aro bwa ana ataia, tao e na ataia teuare te tia tabeka te kaoti bwa bukin tera ngkai a bon totokoa te kaoti teuaei, iai bukina irouna, ke akea ao e a bon totokoia naba, ma Ngai I taku bwa eang, n aron ae I a tia ni kakinai akekei, e rangi n rawata bwaai aikeke, ae a tia ni kona ni rarangaki, ao a tia naba ni mabiao iai ara tari ni Kiribati, e aki bure anne, tao ti na manga n te abamwakoro teuana ma teuana bwa e na anga bwanana ni kakaitau, ma ngaira ake tao ti aki boo n te mabiao aio, e aera bwa a kabaeaki baira n te tai aio bwa ti na kariaia naba, Tia karautaeka iai, ao I a kabwara bure nakon te tia tabeka te Kaoti, bwa I aki butimwaia moa n te tai aei, ao ko rabwa, I a toki ikai,

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Beretitenti ae karineaki am tai, e nakoim te maroro,

H.E Taneti Maana,: Ko rabwa *Madam Speaker* ao te moan bwai I a bon kaitaua te Tia Tei mai Abaiang temanna ae karineaki, n tabekan ana kaoti aer rangi ni tamaroa aio, I arei tikki bwaaia n rainanoanga,

nako kainaba raora n Tia Tei mn reitaki n are ma ka abamwakoro ae Teraina, reitaki naba, e aki reke au tai ni maroro ngkoananoa, bwanan te Tautaeka, n raona naba te Kaimoa are mate ma ana utu ao bon Kaimoa naba are mate itinaniku are iaon kawaina n oki rabwata ao aio bon te nati ni Kiribati ni kabane ake a rotaki ibukin te kanganga n te *Covid19,* ke tao a tia ni kabuanibwai, ke a rotaki n te kanganga, ao e koaua e bebete nanona te kaoti, bwa kanga ti na kaota, e na kaota nanona te Auti aei ni kukurei, ao ti uoua bwa iai aika kukurei ao iai aika aki, kona kaota kukureim, ko kaitau ma tera angam ni kaitau, ngaia anne, reitaki ma kain am botanaomata , ngkana ko aki kukurei, ko kaota naba ae ko bon aki kukurei, e ngae ngkana ko taku bwa ti a manga bon karekea ara tai, ma ko bon aki kukurei, ti uoua, e a oti naba te kukurei ke te aki kukurei, ao e rabwa , a rabwa ake a kukurei ni kaoti aia kakaitau ao a rabwa naba ake aki kukurei, bwa are tao bon akea te bae a namakinna ma kain abamwakoro,

Ma ti karabwa Tiaina ngke e reke te iraorao, ma ngaia , ao bon iai bukina, Iai bukin anne te kaoti, bwa are a taku tabeman , ko kaitau, ko a katabangaka naba am kaitau, kai e koaua ma are e kaokoro, bwa ngke ko kabuakaka, ko aki katabangaka am kabuakaka, ko bon ti anaa teuana ni kabuakaka ni karaoia bwa ai am bwai ni kaembein ni karokoa, ngkai, e aera ao ake tabeman, tao akea buakakaia iroum ma ti teuana te aba ae rangi ni buakaka ae ko a bon katerera naba nakon te botanaomata, ti a bon tarai ara taeka, e a tia ni buokira n te runga, tao akea kain ami runga aika roko, ngke e anga $250 000, Tiaina, tao e koaua tao akea, tao e bon onoti, iai akana e angania, te buoka nakoia ataein te reirei ake a reirei ngkai i Tiaina, tao e koaua akea ataei, man ami abamwakoro, ma te bae e kakawaki ataein Kiribati, ao tera te aeka ni ibuobuoki, tao ti te ibuobuoki are kam tangira nakoia kain ami abamwakoro, ma iai ibuobuoki aika e kabwaia Kiribati iai, ao te karikirake ae te wanikiba, ngaia e kangai, te karikirake ae iai aana, kanga n tuan te iraorao ae ti tataneiai iai ke te *Global* ***deplomacy*** are waekaki bwa iai aika e boboto iaon te *interest* ke te iraorao ae akea raoi nanona, ao te iraorao ae kaota te tangira, ti aki ataia bwa engaa te iraorao ae te tangira, bwa ngke e kan iraorao Tiaina n 1983 ke 1980 ngke ti iraorao ma ngaiia 20 tabun ara ririki ma ngaia, ao te aeka ni iraorao are e bon karokoa rabwatana n tekateka i Kiribati,

Raora tabeman aika rangi ni bubura a birinako ao aki kan mena i Kiribati, ma e ngae ke aki mena i Kiribati, ti bon tangira bwa are iai ara iraorao ma ngaia, ao ngaia ngkai ti a manga kaboua te iraorao ma ngaia e a manga bon roko naba rabwatana Kiribati, ao tao anne baika ti riai naba n taraia, teunana e ti riai n angaa bwanara ni kaitau, bwa e a bon oraia irarikia, ngkana ti kaitaua

ke ti aki ma bon iai kainanoia kain Abema ti bon nako ni kawari bwa are iai roiroin ana buoka Tiaina, kabotauaki ma buoka ak,eke tao a ba ake ti taneia mangaiia, ao kanga e bebete rekena, bwa tao bon anne aron tuan aia mwane, iai aia Atu ni karekemwane, ke aia buoka ae kanga e bebete rekena, ao ake tabeua, kanga e kuri ni kanganga n aron ae ti ataia, e rangi ni koo nongnong aron aia buoka, riki tao aia *small grant,* ke baika a kona ni buokia ara botanaomata , ngaia are anne te bwai teuana ae ti noria, ao titiraki ao eaera kai tiaki kaitaua Taiwan, e a tia naba ni mwemwe aei ti te kaitau, ae onoti nakon Taiwan, imwira naba n auti aika nako, anne te ururing ngkana e koaua, ngkana e kairua anne, aki naba kaitauaki aba ake tabeua, bwa to bon iai bukina, ngaia are n tabetai, iai bukin bwaai, ao n te tai, tao e kakawaki ae ti nang bon kaota te kaitau nakon Tiaina bwa kanga e a kawa te aba teuana ae rangi ibuobuoki, ao e tataekinaki bwa te aba ae e aki raoiroi, ni katebenakoaki mai buakoia aba aika, ngaia are bon ti akanne, I kaota kanga boutokan te kaoti, bwa e kakawaki naba, bwa ngkana ti aki ti abara aika ti tarai, ae kangai, tia taninga buokan abara, taara na ibuobuoki nakon Kiribati, anne naba kanoan te iraorao, man taeka tabeua akanne ao I boutoka te Kaoti, ao e rabwa.

Tibiika: I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Kiritimati are temanna Hon. Bakaia Kiabo e nakoim.

Hon. Bakaia Kiabo: Ao e rabwa *Madam Speaker* kai e kona naba n reke au tai ni maroro ni rekereke ma te kaoti aio, ao e koaua *Madam Speaker* imwain ae I kanakoa am maroro, ngkana tao I a karautaeka moa nakon te kaoti aio, ian bukina aikai *Madam Speaker* , ti kakoaua n aron te maroro ao eti ae mwaiti ana ibuobuoki Tiaina, ao n aron naba tein te maroro, ao a bon tatannako iai akea tia ni buokaki, ao iai ake a tuai ke, ngaia I taku bwa ngaira naba Kiritimati ti bon reita naba aron te karabwarabwa bwa iai taura aika tia ni karokoaki i abara, ma I taku bwa ti nang kakaitau, bwa a ti n tibwaki aikanne , ao I taku bwa e rangi ni mwaiti ae e reke irouia kain Kiritimati n ana buoka Tiaina anne ke, ao n aron naba buoka ake tabeua, n aron akana a tia n taekinaki, te tangke ao tera, te taura, tauran te kawai a tuai roko n ara abamwakoro ngkanne, ma I taku bwa aikai ngkanne kanga a tuai iai tabwanin aron bwanara ni kaitau n te itera ae ti tuai iai boraoi ma te kaoti aio, ao I taku bwa te kaitau, eti ae taekinaki ae rangi ni kakawaki te kaitau, ma I taku bwa ngkana e bon tabwanin raoi te ibuobuoki ao I taku bwa e na bon kona n *automatic* iroura ngaira kain Kiribati ni kabane, mai irouia ataei ake a uarereke, ni karokoa te kara, e na bon kona n *automatic* irouia kanga te karabwarabwa ao te kaitau ke, ngkana e a bon tabwanin raoi te mwakuri ao te ibuobuoki n aron te mwakuri ibuobuoki, ngaia ti kabotau

ma aekaki, ke kanga ti a manga karokoira irakim bwa are te aba ni kiritian, ao ngkana e bon tabwanin raoi ana ibuobuoki n aekakin, kanga ti kabotaua raoi ara Tia kamaui, ao e kona, e *automatic* ngkai e karabwarabwa nakoia n ana ibuobuoki, bwa e a tabwanin ana mwakuri ao e aki kakaonoti, ma I taku bwa aio aekakin *Taiwain* naba Tiaina I taku bwa e tuai tabwanin bwa iai ake a buokia, ao iai ake a tuai, ao ngkana e a bon tabwanin, ao ngkana e a kanakoaki naba te kaitau n te tai aio, ao I taku bwa akea ae na manga totoia, ao I taku bwa e a bon *automatic* naba irouia kain Kiribati ae bwanin, bwa e a *National* te kaitau raoi ngkanne, ao I taku bwa n te tai aio iai tabeua aika kakaonoti te buoka nakoia, ngaia are I taku bwa n te tai aio , I taku bwa bon ngaira naba kain ara abamwakoro ni kabane, ma I taku bwa kain Kiribati ni kabane, ane bon iai ane a reita te kaitau ao iai ake a tuai n reita te kaitau, ao I taku bwa ngkana e a tabwanin te kaitau, n aron ae ti taneiai ngaira kiritian ni kabane ao bon Kiribati, ao I taku bwa anne raoi ae ti na kaitau iai, ae tia kabwaia raoi , ae te kabwaia ae tia bon namakinna n akea te bwai teuana ae ti namakinna bwa ti kainano n ana buoka Tiaina,

Ngaia are ti na kaunga Tiaina naba n ana ibuobuoki, ao ti kaitau nakon are a tia nako moa, ao iai ake a tia n reke irouia abamwakoro ake tabeua,bwa ngaira abamwakoro ake tabeua ae ti na bon bane naba ni karaoi, n aron kawaina ake a tia n taekinaki, ao man aikai ao I taku bwa e kona n rangi ni marau aron taekinan boutokan te kaoti aio, ao aikai tabeua reitan te maroro Tibiika, ni rekereke ma te kaoti ae nang kakawaki aio, are I taku bwa n aron are I a tia ni kabwarabwara ao I taku bwa e na kona n riai ni buoka aron totokoan te kaoti are I a tia ni kabwarabwara, ao anne bukina te tai aio, ae I taku bwa e na tekeraoi kanaon te kaoti aio, ao tao te tai mona aio, au itera ao tao I aki moa butimwaia, ko rabwa *Madam Speaker* ,

Tibiika: I a kabanea te maroro iroun te Minita n te MIA, Hon. Boutu Bateriki ao I a kaokia naba nakon te tia tabeka te kaoti, are ana kaoti te kaoti.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia babaire, ao tao e kakawaki ae ti na anga naba bwanara te Tia babaire n te kaoti aio, ti karabwa te Tia Tei mai Abaiang are e a tia n tabekia ibukin te karabwarabwa nakon Tiaina, ao tao e bon koaua te Tia babaire ae kakawaki ae ti na bon anga naba bwanara ni karabwarabwa nakon te Tautaeka n Tiaina, n noran kanga manga te reitaki, ae rangi n tamaroa inanon te tai aei, ao ti kakoaua te Tia babaire bwa e rangi korakora ana kakamwakuri Tiaina ngkai are ti kona n noria nakon abara ae Kiribati,

Ao tao e bon koaua te Tia babaire, ti kona n nora Tiaina ngkai bwa e bon

nang korakora aron tauraoina ni ibuobuoki nakoia ara botanaomata Tia babaire, ma tao e koaua Ngai n au abamwakoro ae Tarawaieta Tia babaire, e bon rangi ni korakora te ingainga n nano ngkai irouia kain ara abamwakoro ae Tarawaieta, bwa e koaua ae rang ata ana buoka ngkai ae rangi ni mwaiti, ao e koaua ae ngaira mai Tarawaieta, e nang korakora ara bubuti ngkai nakon Tiaina ane e mena inanon baina Tia babaire, ao ti kakoaua ae rangi n tauraoi, iai are e a tia ni kanakoi, e koaua ae ngaira naba e a tia naba tobwaki buokan tao kawain ara abamwakoro ae Tarawa Teinaeita, ao I taku bwa anne tenan kabanemwane ae kona naba ni buoka aron ana waaki te Kauntira, e koaua ae aikai baika e a tia ni karaoi te Tia babaire, iai buokan ara kawa ae Taratai irouna ni moan rokon Tiaina, ao e buoka naba aron barongan moan ma kauringan moan rokon te Man iaon ara tabo ae Taratai naba Tia babaire, ti nang karabwa naba te Tautaeka n Tiaina n aei, bwa e nora naba aron kauringan te Man iaon ara Kawa ara Taratai i Tarawaieta Tia babaire,

Ao tao e koaua te Tia babaire e bon korakora ngkai te kakantaninga irouia ibukin tao te mwane are aranaki bwa te *small grant* anne ti na bon teiumato n angan tao e koaua, ti na karabwa Tiaina n aron manga reitan te waaki are e atia ni karaoia *Taiwan* , ti na teimatoa ni karabwaia, ao ni manga karabwa te Tautaeka n Tiaina, ni manga rokona ao ni manga kateimatoai buoka ake ake e bon tataneiai iai te Tautaeka ni buobuokaki iai n te tai, ngaia are ti teimatoa, ao tao e koaua are e mwaneweaki naba te *Street light* Tia babaire, kanga e mwaneweia te Tia Tei are e tia ni mwaneweia, ngaia ae kanga e a manga bon reke teirakeu iai, kanga ni manga kabwaranako bwa e kakawaki ae na matata irouia ara botanaomata bwa I taku bwa iai te buoka are e bon anganaki te Tautaeka ao iai tenan ibuobuoki are e karaoi naba ana aobiti Tiaina i Bairiki ngkana ko bon iai ngkoe nanom te Tia Tei ibukin kan tobwan naba aron buokaia am botanaomata iaon am abamwakoro aika kakaokoro , ngaia are I taku bwa anne te bae e rangi ni kakawaki te Tia babaire,

E rangi n tauraoi Tiaina ni ibuobuoki ni itera aikai Tia babaire, ao tao e koaua tao Nna kabwarabwara teutana are iaon kanga i mwaneweia n au maroro are n te Katenibong, are iaon te *Sister city* bwa e kakawaki naba, tao iai akea aki ongora a manga ongora ngkai, ao e koaua ae ngkai Tiaina e angan tenan *Urbanization council* ke tenan Kauntira n aron Kiritimati, Tarawa Teinainano, ao Betio, aikai ngkai e a tia n roko ana bubuti, are ngaia ngkai tia karekei ao a rangi n tauraoi tenan Kauntira mai Tiaina, tenan *city* akana mai Tiaina ni kamwangaia te koraki aika iaon tenan kauntira aio, aika teniua aikai, ao e aki toki n okiokira iai te *Ambasssador* aei , ngaia I rangi n teimatoa naba ni

karabwa bwa e teimatoa n taekinna ae a rangi n tauraoi kanga aia *sister city* iaon Tiaina, ni kaitibo ma te koraki aikai ake a na bane ni mwananga nako Tiaina, ao e koaua ti aki ti tenan *Urbanization* aika *Council* aika a taketekenaki n te bwai aei, iai naba man tenan *rural areas,* ae ngaia tenan Kauntira aikana mai iaon abamwakoro Kiribati Tia babaire, ao ai tibwa uoua ngkai tenan Kauntira akana a roko naba aia bubuti inanon baiu, teuana Tarawaieta ao teuana Abaiang, anne ngkai te bubuti ae e a tia naba roko inanon baiu ni kotaki ma Tamana, kabwara au bure, teniua te Kauntira,

Teniua ngkai te Kauntira ae roko inanon baira te bubuti ibukin manga tobwakin manga te *sister city* are nang manga rikakinaki ngkanne tenan *outer islands, Council* , ao ngkanne I taku bwa teniua ngkai Tarawa Teinaieta, ane a tia n roko ana bubuti , Abaiang ao Tamana, anne ngkanne are e na manga reitanako aron manga kaean naba te ibuobuoki n ana buoka Tiaina aio, are e na kona ni manga karekei naba aia itabon kereitakia ma te aba ae Tiaina , ngai are aikai babaire, ti na teimatoa ni karabwa iai Tiaina, ao ti karabwa te Tia Tei mai Abaiang bwa e rangi ni matariki, e maitiriki ngkai kai e anga ana karabwarabwa nakon Tiaina, ibukin norakin ana kakamwakuri ae rangi ni korakora, ibukia ara botanaomata , ti aki ibukn temanna ma temanna ma ibukia ara botanaomata ibukin buokaia ae ngaia ae ti noria inanon te tai aei, ao tao e koaua Tia babaire ae ibukin te raraoma n are kanga ara mena are e a tia ni mwaneweia raou ae karineaki, raou n Tia Tei ae karineaki mai iaon te buriti are i buota, e koaua iai te *submerge causeway* ane karaoaki moa ao e na mwanenna Tiaina, ao e na manga mwanena naba te buriti anne Tiaina, are kanga titabo ma e manga karaoke, iai tenan *study* ane a karaoaki iaona ngkai ibukin kamatebwaiakina bwa anne ae na mwanenna naba Tiaina imwin karaoan are inanon, ao tao man au maroro aikai te Tia babaire ao I rangi ni boutoka te Kaoti aei, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a kaokia nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Abaiang bwa ko a *sum up* am kaoti aei, e nakoim.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao toa imwain ae I waaki ao I kan karabwa moa te Tautaeka, ni kaekan te kaoti are e a tia n tabekia temanna naba ana Tia Tei Abaiang ae karineaki, are I taku bwa e kakawaki naba ibukia au botanaomata , I karabwa n aron butian te kaoti, ao I a karabwaia uangaun ma temanna taan taetae, ao I a karabwaia naba ake aki reke aia tai n taetae ma I a bon ata nneia, I bane n taui arami ao ni korokorei ma ami maroro, tao imwain ae Nna waaki te Tia babaire, ao kona ti katauai bwa Nna okirikaki, nakon te ririki 1993, ngke e a taetae au unimwane aio nakoiu, teuae Ienraoi, Ienraoi Karotu, ao e taku teuae Ienraoi, Natiu, e reke iaa ma moa

anne, bwa bon au moa, ao e kaoti man tera te moa, I aki ataia, man te bunimoa, ao ngai I taku, ao e reke iaa te bunimoa, ao e manga taku nakoiu, bwa man te moa, e manga taku naba au Unimwane aio nakoiu, "Natiu tera mai buakon rabwatan te aomata ae na riki bwa ribakin te aomata, I a katuka anne bwa kamarauan ami kantaninga, tariu ao mwaneu inanon te Maneaba ni Maungatabu, n te Kaoti aio ao e taekinaki bwa ti riai ni kaota kukureira,

Madam Speaker ao ngke arona bwa tao I a kaota kukurei nakon Aotitera, ana manga kabuakakai ngkanne nakon Tiaina, ngke arona bwa I a manga kaota kukurei nakon Nutiran, ae ana manga kabuakakai nakon Aotiteria ao Nutiran, ma aki raraoma bwa I bon korokorei araia, I kan okira moa ana taeka te Rita te Kaitara, ao tao imwaina e Nna reitinako, Nna bubuti bwa e na ti buta ana karaki bwa tiaki ngai te Tia Tei mai Tiaina, bwa Ngai ana Tia Tei Abaiang ae karineaki, ae Hon. Betero Atanibora, tao imwain ae Nna waaki te Tia babaire ao I a bubuti bwa e ti buta moa ana karaka ae ti aki ngai te Tia Tei mai Tiaina,

Tibiika: Te Rita n te Kaitara e a bubuti te Tia Tei bwa are ko taekinna bwa te Tia Tei mai Tiaina ao ti aki bwa bon aia Tia Tei kain Abaiang, ao e bubuti bwa ko a buta am taeka.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika I nang karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang, ma tao arei bon kanoan te bakantang, bwa are ibukin ae nang korakora riki am ataibwai ma I buta au taeka anne ao I nang kabwara bure, ko rabwa.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa ao ko bon tau, ao are ieta ngkoe, ao anne teuana ae a tatangiriko kain abam kain abam ae Abemama, bwa iai te nano rinano iroum, I karabwa taian maroro ake a tia n tabekaki ao tao e na boboto au *sum up* n te tai aio n te itera ae te nanon ni kukurei ma ti kabwaranakoa te nanona ni kukurei , tao Nna okira moa te maroro are mai Tabuaeran, kan kabwaranakoa te kukurei, bwa are te Tia Tei ngkoe mai imwaina, te kukurei, ko aki ti kukurei n te bwai are ngkai, ma ko kukurei naba te bwai ae imwaim, ao anne are e taekinna Itaia mwakorona 7 kibuna 14, te kariaia , e taku te Rita n te Kaitara, e a rangi ni biririmoa, e koaua bwa e biririmoa te kakaitau aei, *Madam Speaker* ko kona ni kaekai, e koaua bwa e biririmoa te kaitau aio, e aki biririmoa, ma e bon bwaka iaon taina, e bwaka iaon taina ibukina bwa e a kawa bwa e mena irarikira ao e a tanaki ni kotobitoaki, e a kinikinikaki, e a kamarakaki, e koaua bwa ti riai n aki kamwaitoroa, aikawara, aingkam *Madam Speaker* ma tao e koaua, tao a tia ni bwaka karaka aika rangi n rawata nakoiu aika tamaroa, ao aika aki tamaroa n au kaoti, ma I bon taui arami,

Irarikin anne *Madam Speaker* ao e koaua, a taku e a kanga riki ana

rongorongo te Tia Tei e reke mai iaa ana rongorongo akanne, ao are ngkana ko kan Tia Tei karaoa am *research* , ngkana ko kan Tia Tei ko rineaki ibukin kabwaiaia am botanaomata , ti aki ti ibukin Kiribati, ma bon ibukin naba abam are ko bon rineaki iai, ai morara riki kain au abamwakoro ae Abaiang, ao I kukurei n taekinna nakoim Tibiika ae ko karineaki, Tiaina e aki kaonota te Tia Tei mai Abaiang ao Nna kabwara bure, tao n aron are taekinna Tia Tei mai Maiana te SDF, te karikarake are te *Small grant* are e nako, e katokaki n 1 n Tianuare iaon ana *page* Tiaina iaon te *Facebook* , I aki anganaki te Tia Tei mai Abaiang, ma I ongo, I aongo tao irouia kain tenan *Communities* iaon Tarawa, bwa e a kanga n reke irouia, ao I a tuangaki, bwa koaki ataia, ao eti tangin nanoia tariu ao mwaneu, riki n ara *party* aei, ao a taku, eang bwa e kanga n riki anne, ngaia are ngke e reke irou te bwai arei ao I a *share* naba, bwa are ibukina bwa e bubura au tangira, ao e bon eti are e taekinna te Tia Tei mai Tarawaieta are man te itera arei, I *share* nakoina, bwa are e nang bubura au tangira, ti aki te aomata ngai ae angkoa I a taua Tiaina bwa kanga ai kanoan buan, e butia e tiki matana,

I taekinna n tabeka au kaoti bwa te kabwaia ngkana e bwaka te karau, e aki kaonoti, akea te karau ae onoti, ao ngkana te karau ae onoti, tao bon angin buakan te aonnaba, Tiaian naba ngkai e roko ngkai, e aki naba kan kaonoti, ma a bon bwaka ranin matana, a bwaka ranin matana, bwa e bon keiaki ni karaoa ana kabane n tamaroa, e katekeraoa au kaoti te Tia Tei mai Kiritimati, e taku, a toka te kaoti aei ma I katekeraoia , e koaua, ngkana ko totokoia ao ko katekeraoia , e kurati am maroro, ko riai n rabakau, aki kona ni katekeraoa te bwai teuana, ngkana ko bon aki kukurei iai, ngaia are *Madam Speaker* , kanga e aki tau au tai n *sum up* anne bwa I bon tangira tao 1 te aoa,

Nna okira ngkanne are taekinna te Tia Tei mai Kuria, are e taku, e a bon onoti, e a bon onoti te karabwarabwa aio, ao e a bon aki nonoraki n ara katei, ao ngke iaa am katei, bwa ngkana te Auti ae na roko I kan kaonota naba au kaoti, ni inaomatau n Tia Tei, iai ae na totokoai, e aki onoti te kaitau ao te kaitau ae I karaoia aio, bwa I ataia ae a monna n raraoma ngkai a taku, e a kanga tia 1 n ririki are ti ribaki naba, tao e na uoua ara ririki are ti ribaki naba, e koaua ae a tia n taekinna te Beretitenti, ae ngaia e bon taekinaki naba n te Maneaba aei bwa kain te itera arei ngkoa ngke a Tautaeka ao a kaitaua naba te *Taiwan* , e ioioa atuna te Tia Tei mai Nonouti, are nanoa e koaua, *Madam Speaker* e a manga taku te Tia Tei mai Maiana, kanga iai tangin nanou, ao tangin nanoia kain au abamwakoro bwa e aki tibwatibwa te tangke nakoira, e kaonoti te tangke are nako Maiana, bon ana bwai te Tautaeka, bon buoka akana a bubuti , bwa ti aki Tiaina, ao e a taekinaki ikai bwa

angkoa Tiaina e a manga tibwatibwa te tangke, ao aikai are I taekinna nakoim, are akane kanoan *commit* ngkana ko tangira, ao kona bubuti, bwa are bon kanoan te baibara , bubuti ao kona anganaki, kareberebe ao e na kaukaki, wewete ao nna tou, tuangai ao nna kariaia, ngaia are te kaoti aio te Tia babaire, bon te kaoti ni kukurei, kanga tiaki te kaoti kanga I a biri ni kaonakoaki buakona, tao I a katai n tuangaki taan ongora bwa angkoa ai bon raoraou Tiaina, ao ngkanne ibukin anne, Nna bon kakoroa nanona, ae nang kateaki au auti ae bubura kaei, ao nna bane ni wetei ngkami ake kam bane n totokoai, ao I kangai, ngkoe am ruu aei, ngke am ruu aei, ma e riai n ataki bwa Tiaina ngkai e roko bon ti teuana naba arona ma tenan *Development Partners* ake a tia ni kaoti iaon Kiribati ae tauraoi ni *commit* ao ni ibuobuoki, ngaia are e koaua, tangibuakan ami maroro ni kabane , Nna karika te kaoti aio bwa te korati ae na rangi ni kakaongora, ao antai ae na ataia, bwa are n te kaoti aei, ao e na bwaka riki ni karau ana buoka Tiaina, ao I a kukurei n tabeka au Kaoti are iaon te ota bebwa *Madam Speaker* ao tao imwain ae Nna tabeka au kaoti anne ao I a kabwarai nako au bure ngkana arona bwa iai tibanakon au maroro, nakoim Taan Tei,

"Bwa te Maneaba aio e na kaota nanona ni kukurei n ana buoka Tiaina are e a tia noraki ao namakinaki irouia kain Kiribati man te moan tai are moana iai ana reitaki Tiaina ma Tautaeka ni Kiribati" Ao I a bubutia naba *Madam Speaker* bwa koa karaoa naba te *division* .

Tibiika: Bwa te kaoti ae a tia n tabekaki n te tai aei iroun te Tia Tei temanna ae karineaki, kona *point of order* te Tia Tei mai Tabuaeran e nakoim

Hon. Tewaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika, bwa are e kainanoa au *interpretation* te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang iaon te taeka ae te kukurei , ao I taku bwa e bon kabwaranakoa inanon kaoti aio, ae kangai bwa e na reke te kukurei, ngkana iai norakin ke namakinan tao te kabwaia, kanga I taku bwa e bon rabakau ni kabwaranakoa ao e manga tangiria bwa Nna kabwara, ko aki kona ni kukurei ngkana arona bwa akea te kabwaia ae reke iroum , e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei n am *point of order* ao tia nako ngkanne nakon ara kaotinano, n aron are tangira te tia tabeka te kaoti,
Akea a butimwaea te kaoti , ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, e butimwaeaki te kaoti. Ao e manga tangiraki te *Division,*

Kiraaka: *Division*

Tibiika: Aei ngkanne mwin tangiran ami *division* , ake a boutoka te kaoti, uangau ma onoman 26, aron aikai,
Hon. Alexander Teabo,
Hon. Booti Nauan,
Hon. Boutu Bateriki,
Hon. England Iuta
Hon. Harry Tekaiti

Hon. Ioteba Redfern
Hon. James Taom
Hon. Koroubati Remuera
Hon. Martin Moreti
Hon. Mikarite Temari
Hon. Moannata Ientaake
Hon. Pinto Tiwau
Hon. Ruateki Tekaiara
An kabwara au bure Taan Tei aika kam karineaki, an kabwara te bure Nna kaetia,
Hon. Ribanataake Tiwau
Hon. Ruateki Tekaiara
Hon. Tabeta Teakai
H.E Taneti Mamaau
Hon. Taoaba Kaiea
Hon. Taiaki Irata
Hon. Tarakabu Tofinga
Hon. Tauanei Marea
Hon. Tebao Awerika
Hon. Tekeeua Tarati
Hon. Dr Teuea Toatu
Hon. Tinian Reiher
Hon. Dr Tinte Itinteang
Hon. Willie Tokataake
Uangaun ma onoman, ake a totokoia te ngaun ma temanna n aron aiaki:
Hon. Banuera Berina
Hon. Bakaia Kiabo
Hon. Bonteman Tabera
Hon. Ieremia Tabai
Hon. Pinto Katia
Hon. Teima Onorio
Hon. Tekiau Aretateta
Hon. Terieta Mwemwenikeaki
Hon. Tessie Eria Lambourne
Hon. Tewaki Kobae
Hon. Tibanga Taratai
Tengaun ma temanna, ao ngkanne ake akea rabwaia ma I atai rongorongo

Hon. Batoromaio Kiritian bwa iai tabena ibukia kain ana abamwakoro
Hon. Jacob Teem , bwa e kaea buna are e korokoro i *Hawaii* ,
Hon. Nantongo Timeon are ngaia te Tia Tei are e motirawa buuna n te tai aei,
Hon. Shiufung Jong are e bon teimatoa naba ni mena n te onaoraki i Nutiran,
Hon. Taberannang Timeon , aron are I taekinna iai ana mate n ana auti, are bon buun tarira ,
Ao ai Hon. Vincent Tong bwa iai naba tabena ae e nako iai.
Ao an kabwara au bure I a mwaninga ae temanna Hon. Dr Kautu Tenaua, ngaia aitiman,
Aika akea ngkai rabwatai bwa iai taekaia ae a bubuti ibukin tabeia ae kakawaki,

Ngaia are te kaoti are e tabekaki n te bwakantaai aei, e a bon boutokaki moa n te tai aei, ao tia nakon ara kaoti arei imwina.

Hon. Betero Atanibora : *Point of order*

Tibiika: Ngaia e nakoim.

Hon. Betero Atanibora : Tia babaire I ti *point of order* , bwa are e a roko aomata are e taekina ae akea te karabwarabwa nakon *Taiwan* , Tia Tei mai Kuria, bwa iai te karabwarabwa,

Tibiika: Tia Tei an tekateka, I aki ataia bwa tera am *point of order* ma

are e a tia nako arei, e a toki, e bon kakauongo,

Hon. Betero Atanibora: E aoria ngkana akea ma Nna taekinna te koaua bwa are ibukina bwa e na aranai bwa e kewe au kaoti

Tibiika : I a butiko an tekateka te Tia Tei , tekateka Tia Tei, I taku bwa tiaki te *point of order* anne, bwa are ngkana e tia aron te kaoti nano ao bwaai ni kabane, kam aki bae n tatara temanna ma temanna, ngke tia ami maroro e tia ami kaoti, a tia bwaai ni kabane, e a *resolve* inanon te Auti aei, ao e a tia naba, tia manga nakon ngkanne are imwina,
Ti nang nakon ara kaoti are imwina,
Te kaoti are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon. Tebao Awerika ao Nna kanako nakoim te tai aei bwa a tabeka am kaoti, e nakoim.

TE KAKAITAU NAKON TE TAUTAEKA IBUKIN ANA MOTINNANO IBUKIA KARA, MWAUKU AO TAAN AKI MWAKURI

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki, ao I a kukurei n tabeka au kaoti n te bwakantaai aio, ae kangai taekana, *"Bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na anga te kakaitau nakon te Tautaeka ibukin kakoroan nanon ana motinnano ibukin te ibuobuoki nakoia ara kaara, ara mwauku, ao ara botanaomata aika aki mwakuri"*

Te Tia babaire ngke e moan waaki te waaki , ao a roraki tenan motinnano aikai , ao e rangi n rawata te maroro iaoia, ao te raraoma, te moan raraoma moa, e na mwanenaki maia, ao e na koro bukina ke e na aki, ao te kauoua, e nang iranaki te mwane aio ngkana e a bwaka, tao e nang bwainataeki ngkana e a reke irouia ara kaara ao irouia ara mwauku ao irouia ara botanaomata , angina te tai ngkana e reke te tarebon mai buki, ao te tarebon aio ngkai, e a roroko ibukin te kan buokaki bwa ana biriakinaki rongorongoia bwa e aonga n roko ni nneia n te MWYSA e aonga n ae reke te buoka nakoia,

Tia babaire ni bon wiiki nako aikai nako aikai ao a manga roko naba tarebon ao a bitaki, ao ai te kakaitau, ai te kakaitau bwa kaara a mwanemwane, ao e koaua tao iai naba, ti raonia kaara teuana bwa e aera ngke e aki kabwakaki tao $100 n uoua te wiiki, ao e reke ara tai n reitaki ae tamaroa ma ngaiia, ao tia kabwarabwara, bwa moan te kanganga aron te bwakamwane are te bwakamwane are $100 ao iraua tengaa, irabubua tengaa ae e na bane, ao Inanon uoua te riiki ao e na manga karaoaki te *reconciliation* imwina ao e na manga karaoaaki riki are imwina, ao ngke arona bwa iai, bwa e rangi ni bebete iai aron te bwakamwane n aron are $200, n teuana te namwakaina, a rangi ni kakaitau iai kaara, te bwa ae rangi n rarabwa bwa e koro raoi ibukin anne, ibukia taan mwakuri ao iaon Betio, n aron ae ko bon aataia te Tia babaire ae ko karineaki, e rawata te manging aio, bwa te bwai are I makua n te tai

bwa bon te bowi naba ikai, ao e a nako te mwane arei, ngke e moan bwaka te *back pay* , ao ti a okira mwengara ao iai kanga te nano ni bwi bwa I taku bwa e rangi ni mwaiti te roronrikiake ke tao roro ke tao man te roro ae tao man 18 nakon 59 Ae nang nakonako ni koro tingai, Tia babaire, e rangi ni kaokoro te tamnei ae ti noria bwa te koraki ngkoa are ti ki toki n nonoria n nakonako n rerebu ni mangin, a nako nakon te tanan *stoer* ao a kaboi bwaain aia Auti, a kaboi oneaia, ao te kakaitau, ngke a noria ao a kaitau, bwa ngai e bon rangi tikiraoi te mwane are e reke ngkai irouia arei, a kona ni iango, a boibuako, e rangi n rawata te kakaitau, ko a manga nako te tabo teuana, te kakaitau irouia kaara, ni kariai bwa are ti a tabeua kaara iai, aira te birimwane bwa a bon anga nanoia bwa a kona, bwa iai ake bon iai mai iroun natia ao iai ake a manga reke ngkai, ao iai tabeman are kanga bon aki tau ngkoa mai irouia, anga naba teutana are e reke, e buokaki naba iai te Ekaretia,

Tia babaire n ongongora inanon tekatekau n te Maneaba ao iai tenan tangin nano , man abamwakoro tabeua, tao e koaua ti na rawea anne bwa e kakawaki te tangi nano, bwa are n aron ae tataekinna Tobwan Kiribati *Party* akea ae na tiku i buki, ao e koaua tao riki e rangi ni korakora inanon, inanon au tai ni kakatauraoai ibukin te Kaoti aei, ao e bon roko temanna te Tia Tei mai Tabuaeran ao e taekinna, ko ataia I a karautaeka nakoim bwa Nna totokoa am kaoti, ao ibukin ae Nna totokoa am kaoti bwa e bon tuai man bwaka te mwane anne, te ibuobuoki iaon au abamwakoro, ao ngai ngkanne I bon tuangnga, e rangi n eti anne, bwa ae ngkana e bon tuai man bwaka iaon am abamwakoro, ko nang kanga ni kakaitau, ngaia are ngkane tao n rawean anne ao tao ti na karokoa te bwana ni ibuobuoki, ni kaoriori nakon te Minita ma te tia koroboki, ao taan mwakuri ake tabeia aio, bwa e koaua are iai naba rekereken naba tao te onaoraki,

Ti na bubuti anne, bwa e aonga n ae e manga moan maroroakinaki riki aio, a bane n titabo te kuna ae ti aneneia, Tia babaire man te waaki ae taekinaki, ao e tabe naba ngkai te titiraki nnena te koraki, ao tao a tia ni kaekaki titiraki aikai inanon tenan titiraki aika nako, bwa iai te tabeaianga, bwa e na kanga aoron mwanenakin aio, e a waaki te waaki, ao n aron tenan kabwarabwara, ti kaitaua te kabwarabwara ae e a tia nako mai iroun te Minita n te akawa, are kaotia bwa are ti bon waaki ao ti konai uotara, inanon taai aika imwaira rik, ti nang manga nora riki aika raka, Tia babaire man taeka aika kimototo aikane bwa I ataia ae kanga e a bon moanna naba ni bwakanako te tai ao I kukurei n tabeka au kaoti are kangai *" Bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na anga te kakaitau nakon te Tautaeka ibukin kakoroan nanon ana motinnno ibukin te ibuobuoki, nakoia ara kaara, ara mwauku ao te*

botanaomata ae e aki mwakuri" ko rabwa Tia babaire

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Betio n am kaoti are koa tia n tabekia , ao Nna kanakoa te maroro ma ti a ongora moa ana itera Tautaeka, I a kanakoa nakoim Tia Tei Minita te MWYSA Hon. Martin Moreti e nakoim.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia babaire ao imwain ae Nna kanakoa ana kanakoa te Tautaeka nakon te kaoti ae rangi ni kakawaki aio, n tamaroa, ao I kan rimoa ni karabwa Tia Tei temanna ae karineakki mai Betio noran riain ao uotakirakean ana kaoti ke te kaoti ae rangi n tamaroa ao n raoiroi aio,

Tia babaire I kukurei ni butimwaea te kaoti ni kakaitau aio ibukin te Tautaeka, ae a rabwatanaki irouia kain au botaiki ni mwakuri te MWYSA, taan koroboki ma kain ana *admin* ni kabane ma naake kain aia *team,* kain te *Finance* , kain te *Bank,* ti aki naba mwaninga kain te MOJ are kanga te *requirement* ibukin te ID, tenan ASWO, mai iaon aba, taan mwane ni kauntira, are bon rabwatan te *Finance* , ao botaki ke rabwata ake a buoka aron barongan te kabwakamwane aio, ngkai ti kakoaua bwa bon, kanga bon te bwai ae raka arona, ao e boou reirei, man aki nonoraki mai imwaina, Tia babaire ,

Tia babaire ti bon riai ni kaitauia naba Taan Tei, ti kakoaua bwa are tao te kataumwane aio ngaia are e maroroakinaki ikai ao a kabwatia, ngaia tao e waakinako te bwakamwane aio, ao I taku bwa ngke tao a totokoia ke tao aera riki, are tao e kona iai te kanganga ma ti kaitauia naba Taan Tei ni kabane, ngaira ni kabane, antai ake a tia ni boutoka aron te itera aio,

Tia babaire tao e raoiroi naba bwa ti na karautaeka ao ti na kabwara bure tao nakoia ae I taku bwa tao e aki rangi ni mwaiti, Tia babaire ake a teimatoa ngkai n aki reke tao te mwane irouia ni ibuobuoki n te tai aio, tao aikai bukina tabeua, te Tia babaire ao tao e aonga n teretere, bwa tera raoi bukina ngkai e tuai n reke, ao n aron ae kaongoakiu, ao te ribooti bwa iai tabeman ara botanaomata ae toa a tuai n reke aia bong ni bung, a tibwa manga moan karinaki aia bong ni bung, ngaia tao anne ae bae iai, iai tabeman akana a *apply* ao bwai iai aia *KPF* ke tao e *Tax* , aron are tao iai ara rabwata teuana are *screen nia* aron te kabwane aio, ngaia are tao anne naba bukin aki tao reke iai ibukia ake tabeman, iai naba te kainibaire are ngkana iai te mwane ni ibuobuoki man te Tautaeka ao ngaia e aki naba kona , ko aki *entitle* ngkanne n reke am mwane ke tao te mwane ni ibuobuoki aio nakoim,

Tia babaire I *aware* naba ngke ti ata te kanganga riki iao tarira ma mwanera ake n te itera Mainiku, n aron are ti ataia bwa kanga iai te kanganga ni uarereken rabwatan te

mwane n te *Bank* n te itera arei, ao I kukurei n taekinna bwa e a tia n nako, ni wiiki aika nako, ao au kantaninga ngkai bwa e a tia ni manga okira arona ni manga titabo naba n aron ae e a tia ngkai ni karaoaki iaon Tarawa ma aban nako Kiribati ni kabane, Tia babaire,

Tia babaire ao e koaua ae bon tiaki kona ni kororaoi, tao 100%, n aron te waaki n taainako, ma iai au kakaewenako nakoia raora ni kairiri bwa e kakawaki tei ibuobuoki, e kakawaki kabanean ara tamaroa ibukia ara botanaomata , ao bon iai naba ngkai te bwai ae ti karaoia, ae ti waakinna ibukin katamaroan riki tao te bwakamwane aio, n aron ae tao ngkana kam tuai n ataia, Taan Tei ao tao ara koraki, iai ngkai ae kanga ti bae ni mamaroroakinna ma kain te kain te *Finance* ¸bwa ti aonga ni katamaroa raoi bwa ti nang kateia bwa teuana te *units* , tao e na mena ian ke ian te *Finance,* ao e nang tabe ma te *social protection units* aio, bwa e aonga nakoraoi te kabwakamwane, bwa are ti ataia bwa titabo ma e a bon warebong naba ririkiaken te mwaiti, bwa are iai ake a koro ngkai 60, manga n ningabong, ao iai ake , ke tao 18 ao ai bon aroarona naba n taainako, ao a kakibakibaki naba n arona aio, ngaia are Tia babaire ae I taku bwa te bwai ae kakukurei noran te bwai ae karaoaki, bwa bon ti aki te kantaninga te Tia babaire bwa e a karaoaki aio ibukin te kananokawaki, ao e a karaoaki aio ibukin tao te riribai ke tao tera te Tia babaire, ma e bon taku bwa bon ana kantaninga karokoan te maiu ao uotakirakeaia riki ara botanaomata nakon are iaona Tia babaire,

Ao I kukurei n taekinna bwa e a bon rangi n rawata aika kakaitau naba te Tia babaire n te tai aio, ngaia are ti reita te kakaitau, ao ti karabwa te Tia Tei noran ana kaoti ae rangi ni kakawaki aio,

Ngkana ko kariaia te Tia babaire ao kanga iai nanokokoraki irouia ara Taan Tei tabeman , I kakoaua bwa tao bon ngkoananoa ke tao iai te manga kataumwane are e mwemwe ao iai kanga kan kakaean raoi bwa kanga a raraoma n te mwane, ma I kaitaua te Minita n te mwane, Te Kauoman Beretitenti bwa e a tia ni katereterea anne, ma iai kanga te titiraki ae I tabeaianga iai ae kangai bwa e a bwaka iaa ngkai ma kataumwane, e bon tau ke e aki, e aera kai akea ngkai, kai e mwemwe n te kataumwane aio, ma I taku bwa anne naba te bwai ae kakawaki Tia babaire ngkana tao ti *brief* teuatana ni kanga n ti katerea bwa e aonga, tera bukina ngkai e aki mwemwe ngkai,

Tia babaire tao ibukin ae kam ataia ao are au botaki ni mwakuri teniua tenan *commitment* ke tao tenan bwakamwane n te tai aio ae te motinnano ae kanga e bon raka arona, n aron ae kam ataia te mwane ni kara, e a manga *backpay* ao e manga raka te ririki nakon 60, mwauku e mena naba irouia, taan aki mwakuri e mena naba iroura, Tia

babaire tao ngkana ibukin tao te kimototo iaon tao tenan *Figure* ngkana tao e kan ibuobuoki riki nakoia Taan Tei ake a kakaea etin aio, Tia babaire ibukia tao kaara, te kataumwane n te tai aio, ngkana iai ami boki ni kataumwane irarikimi e e aonga n ae tao e na teretere bwa tera, 19.06., I ti *brief* naba kanga n anga e aki tabwanin, te kataumwane ibukia kaara n te ririki aio, ibukia mwauku, 1.50, ibukia taan aki mwakuri 27.06.

Tia babaire aron te ribooti ngkai ea mena imatau ao min te kabanemwane aika tia nako, ao e kangai bwa ibukia kaara, ai tibwa 40% bwa ngkai e a tia *spent,* ao te nikira ngkai 11.484, ibukia mwauku, ai tibwa 30% ae e a tia n *spent* ao te nikira ngkai 1.04, ibukia taan aki mwakuri riki are kanga tao a nang *concern* iai Taan Tei , e nang kakawaki naba bwa kam na ataia, ai tibwa 41% ae e tia ni bane, kanga inanon te bong aio, ke tao te ribooti ma ngkoananoa, ae te nikira ngkai 15.91 Tia babaire, anne ibukin te ririki aio, ma e riai bwa kanga akea kanganga irouia kaara, ao irouia mwauku, bwa are kanga e na *regular* te *payment* ao kanga e a bon okira arona, ma ti ngkai tao I ataia bwa ami *concern* ke tao ami raraoma ao ami nanokokoraki, ibukia ake aki mwakuri, bwa ngaira ti nora te ribooti bwa e a tibwa tia n *spent* 41% nanona ngkanne ,e na iai te manga kataumwane nakon te Auti ae imwaira, bwa tao n tei aio are bon iai kanoana teutana ngaia are e aki reke, e aki riai ni uotaki n te tai aio, bwa are e bon tau ibukin ongorami n te tai aio,

Tao e riai naba ni matata bwa kanoan te kamatata ae uarereke, te *backpay* ngkai ae ti karaoi ibukin te ririiki aio, are bwain ae nako, ao ibukin te ririki ae nako ibukin te ribooti, ngkana kam kan ataia, I taku bwa are bon 20 te mirion ao e *start* te kabwakamwane n *September* ao I taku bwa ti na bon riai ni kakaitau nakoia taan mwakuri bwa e bati te kataumwane n Aokati, ao tia kekeiaki naba ni karaoa te kabwakamwane inanon September, ao ai bon ara kekeiaki anne naba ni karokoa te bong aio, ti ataia ba e rawata te nikira n ae nako, ao ngkana e mena ian te *recurrent* ma tao e aki kona *roll on* ti a kona ni mwaninga anne, te nikira ni mwane ibukia tenan aki mwakuri n te ririki ae nako, 11 temirion tabun, bwa are ti *start* te kabwakamwane n ae nako ibukin September ni karokoa December, ao ngkai ibukin teririki aio, ae tia keiaki ni kakabwaka ni kekeiakina te *backpay* ae nako,

Ngaia are ibukin ami rongorongo, ti a bubuti bwa are e aki mwemwengkai bwa are e bon tuai, bwa e kakanoa, ao n aron ae e tia n taekinna te tiamwane ke tao temanna n te mwane are bon tabena aio, akea te kanganga bwa are e bon rawata te mwane, ae ti na uotia bwa te *supplementary* nakon tao te auti ae imwaira ao ara kantaninga bwa I aki raraoma bwa kam na bae ni boutokaia, ao ara *estimate* e na kona ni biribiri iaon 20 nakon 30 te

mirion, bwa are titabo ngkai ti a orea ae te 10 ni mirion ni katoa namwakaina, ibukia taan aki mwakuri. Ao tao anne ae kam raraoma iai, ma I taku bwa akea te kanganga bwa ae ti na katai ni kekeiaki ni karaoa ara kabanea n tamaroa, ti aki i bon bukin nanora bwa ni kaan kamoamoaira, ma tao bon bukn nanona ni kan buokia tao e botanaomata ao ti kakoaua bwa bwa e a bon boo moa aia tai, tao ni kukurei tao ni ni kimwareirei n aron ana kanibuire te Tautaeka n te tai aio, ngaia are kam bati n rabwa ni kabane ti karabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki n ana kaoti ao I taku bwa e rangi ni kakawaki, au kantaninga bwa ngkam bae ni boutoka te kaoti aio, kai tao e na bwakara e reke teutana te matata, ngkana e aki nang teretere ane kam bon kona n roko te aobiti, ti kona ni ibuobuoki ma ngkami bwa ti aki te kaiangatoa, ma e riai te waakirake ibukia ara botanaomata , ma tai karekea iroumi te nano are, are bon tiaki ara motinnano ma ti na bon kauntabaia ni karokoa bwa e na bon aki koro nanona, ma I taku ngkana ti kaani ikarekebai, ibukia ara botanaomata ao I nang ni kabwara te Tia Tei mai Kuria n ana maroro are, te waakirake, ti aki bae n tanrikaki, ma tia waakirake, ao I taku bwa anne te *theme* ae rangi ni kakawaki, ti kataia ni wakirake ao ni ikareke bai ibukia ara botanaomata , man maroro tabeua akanne te Tia babaire akana kimototo akanne ao I a kukurei ni butimwaea te Kaoti ao ko bati n rabwa,

Tibiika: Ko rabwa te Minita n am kaeka ao I a kanakoa ngkanne te maroro are imwina, I angan moa te Rita n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao I a kaitaua te Tia tabeka te kaoti n te bwakantai aei, n aron taekana are tia n tabekaki ibukin te kaitau nakon te Tautaeka ibukin kakoroan nano ana motinnano ake teniua ake a tia ni mwaneweaki, ao tao Nna rimoa ma ma bon te kakaitau nakon te Tautaeka, ao taan mwakuri , ibuki aia kekeiaki, ni uarokoa kanoan ana motinano te Tautaeka , ao ti karinea aron te mwakuri a ti ataia bwa e rangi ni matoatoa, n aron ae e a tia ni kabwarabwaraki, I taku bwa e kakawaki ngaira tibwangara bwa ti na kakauringa te Tautaeka bwa tera raoi kanoan ana motinanon are e kawenea nakon Kiribati, ae ngaira n ana koaua, e tuai koro nanona moa n te tai aei, ao tera ae tuai koro nanona, bwa are aia mwane taan aki mwakuri, are e bon tuai karaoaki raoi are $50 n te namwakaina, bwa anne raoi bon kanoan te motinnano, ao tao te tai are e a roko iai are ai te $50 n namwakaina, e a bon bwaka raoi n aron are kanoan te motinnano ao anne ngkanne tia bon kababanea riki ara kakaitau, ma ngkai n te tai aei , ti kakaitau n te kekeiaki, ma ti na, tao ibukin ae ngkai ae tao kakoroan nanona, tao teutana riki, tao teuana riki te Tautaeka, ma e koaua e nang tiraua , te mwakuri ae

e a tia ni karaoaki, ma ngaira tabera bwa ti na kakauring, bwa te mwane n aki mwakuri, I taku bwa e rangi ni matata anne , a tuai ni bane tenan *backpay* ni karokoa tokin te ririki ae nako, a bon rawata tangitang, aia tangitang ara botanaomata , ngaia ti aki moantai moa ni karabwako te Tautaeka bwa mina koa mwaninga naba taekaia ao ko aki naba tabeakinia ma ti kaitauko n am kekeiaki, e korakora am kekeiaki,

Aia mwane kaara, e koaua bwa are bon kanoan am motinano , $100 ni uoua te wiiki, ngaia I taku bwa e a tia kanoan te maroro n tenan titiraki ibukin kakoroan are te $200 are e aki bwaka nakoia kaara n te ririki, ao kam a tia ni kamatoa bwa kam na bon kakoroa, ma tao ibukin ae a manga tabekaki n te kaoti aei bwa e nang katiraua te mwakuri are $100 n uoua te wiiki, ke I taku bwa e nang kakawaki ae kam kakoroa nakon are kam a tia n taekinna n ami motinnano, ngaia ngaira iroura ti teimatoa n taekinna bwa e tuai koro raoi nanon ami motinnano bwa e tuai bwaka are $100 n uoua te wiiki, ao tao n taina, bwa tao ane kam kataia riki ni baronga anne., ae ngaia anne ae te tai aei ao ti tuai koro nanon anne, ma I taku bwa tao tera kanganga ae a tia tao ni kaitibo ma ngaia ara kara ibukin te kabwakamwane, ao aikane ane kam bon teimatoa naba n tobwaia, bwa are e rawata te tangitang naba ibukin are a bon aki naba anganaki aia mwane ao aki moa tuangaki ke tao a roko ao a tuangaki bwa e nang aki bwaka n te namwakaina are imwina, tao aikai tenan rongorongo ae ti riai ni karokoa imatan ara Auti aei ao nakon riki ara Tautaeka, ao ngkanne mwauku , I taku bwa e bon rangi ni matata naba aei ni kanoan tenan titiraki, ao e koaua e a rawata ae a tia ngkai n rin n te mwane ni mwauku ma e rawata naba aika a bon tuai, ao ti ataia bwa are e a tia, a tia ni in ngkai te karinrin iai, ao ngkane tao anne ngkanne ai bon karaoan riki nanon tenan bebwa are a tia ni wene ke tao a bon tuai man roko bwa are a bon tuai man tia aroia, ma aikoa ngkai oa tain kainakina, ngaia ti kakaitau naba, bwa e a tiraua naba ara mwauku aika tia n reke aia mwane, ma I taku bwa tao ane iaon naba kawaina, ma tao are e bon tuai raoi nangi koro nanona are aia mwane kara are na bwaka ni uoua te ririki, ao iai naba are te *backpay* ti teimatoa naba ni kauringko ao e koaua bwa are e rawata ngkai te kauntaeka iaona bwa eaki *backpay* te $100 n uoua te wiiki, ma ngaira ti teimatoa n uneakina anne bwa anne kanoan am taeka nakon te botanaomata , ao ai bon ti te aki mwakuri, tao anne te mwane, tao ngkai tao ai bon, e rangi ni mangaongao aron karaoana bwa are aki kona n toki kaina n roko, ngaia are n te tai are e bwaka iai $50 n te namwakina ao anne ngkane I taku bwa e a koro raoi nanon am motinnano are ko kawenea imatang Kiribati, ngaia ti kaitauko Tautaeka ao taan mwakuri, n ami kekeiaki, n ni karokoa te tai aei, ma e tuai koro nanona are kam a bon tia ni kawenea

nakon te botanaomata ao tao teuana riki, ngaia n te tai aei ti kakaitau ibukin te kekeiaki ma ti karautaeka moa, e tuai koro nanon am motinnano ngaia ti tuai kaitau n are kakoroan nanona, ti kaitau n te kekeiaki, ao tao ti karautaeka moa n te tai aei , ti totokoa moa te kaoti n aron taekana are te kakaitau ibukin kakoroan nanon te motinnano, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei mai Marakei temanna ae karineaki Hon. Moannata Ientaake e nakoim

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker* ao ko bati n rabwa n au tai ae ko anganai aio, I a bon uota riki riki aia kamauri kain Marakei nakon Tibiika, Te Beretitenti, Minita ni kabane, te *Vice President* ao ngaira Taan Tei ni kabane kam na moa riki ni mauri,

E koau e bon rotaki nanou n te kaoti aio ao I bon riai n teirake n anga nanoia kain abau ae Marakei , ao teuana mai buakon te aba ae nang tatangira te Tautaeka aei, ao e bon noraki naba min te tau bui n e ae nako bwa bon marakei e kauoman ian Onotoa, ngaia I taku bwa Nna bon riai n uota nanoia kain Marakei, are te motinanon arei, ae ngaia tia boo iai n te maiuraoi ao te kukurei ma ara kara, ao ti aki naba ti ara kara ma ara aomata naba ake aki mwakuri, Ngai temanna ae rangi n rawata tabeu ibukia kain abau ae Marakei ao I aranai ngai bwa te Minita mai Marakei, ngkana bon iai te aomata e tuai n reke ana mwane I aki toki n tuangia bwa ana kawarai, ibukin tao te kara ke tao te mwauku ke te aki mwakuri, ao I rangi ni kukurei n taekinna bwa e a kan bane reke ara mwane, kain Marakei, I a tabeman riki ae tao te aekaki ae tia ti 8% ae tuai n reke ana mwane iaon Marakei, ngai I takub bw a I a bon anga ngai te karabwarabwa, ao e koaua are e aki kona ni koro bukin te mwakuri aio, ni karokoa bon ngaira moa Taan Tei, ti rinnako inanon te bwai aio, ni buokia ara botanaomata , ma ngkana ti bon kakaimatangira ni iango ae ti na kabuakaka te Tautaeka ke toa ti na kabuakaka te mwakuri, are e bon aki naba kona taan mwakuri bwa teuana ao e a nako naba teniua te bwakanwane ngkanne anne bon te kanganga teuana,

Ti na kaungaia raora n Tia Tei, ao bon ngaira ni kabane, ti a ibuobuoki iai, bwa tiaki ti ara abamwakoro ae Marakei, ae buokaki, bwa ni kabane mai tabona nako tabona, ngaia I aki tokin n tuangia, n te tai aio, I a Minita moa ngkai i Marakei ibukin te bwai aei, ngkana iai te bwai ae riki ae kam kainanoia nna buokia ngkami iai, ngaia I anga au karabwarabwa, I karabwarabwa nakoia ni kabane taan mwakuri n te MWYSA, te Minita, Tia koroboki, te koraki ake I aki tokin n tatarebon ma ngaiia , te koraki ake I aki toki ni *email* ma ngaia, te koraki ake I aki toki ni kautia ni bon iai *private* tarebon, ni bubutia, bwa na katomai ma , bwa e

koaua n tabetai bon iai taian kanganga ma ngaira Taan Tei are bon iai tabera ibukin ara botanaomata ti na riai ni kakai ara anga, bwa are tiaki ti ngaira ni buokaki n te bwai aei, bwa ngaira ma Kiribati ae bwanin, ao ti na kariaia teutana te mwarara bwa ngkana ko tara te mwaiti ae e a tia n reke irouna ae e a nako iaon 90% e rangi n tikiraoi, ngaia I taku ngai bwa teuana mai buakon te abamwakoro ae Nna anga au karabwarabwa nako n te Tautaeka n te motinnano aio , ao e koaua e kakaokoro aron ara motinnano, nakoia ara botanaomata bwa iai tabeman aikana a bon katikua aia botanaomata tao bon irouia, ke tao a uarereke ke e mwemwere aron aia ibuobuoki , ti aki anne ara kanganga ma ara kanganga ngaira are mai Marakei, ti na teimatoa n nim ma ara botanaomata, ni keiakinna bwa ti na toa ara nambwa teuana e na bane ara mwane e na bane ara mwane ni bwaka, anne ara takete, tia riki bwa nambwa teuana, e na bane ni bwaka aia mwane ni kabane ara botanaomata ao ngkanne kam a kona n aranai bwa te Minita ngai ma ngkana I aki nambwana 1 n taua, kai e koaua, tao nna manga bwaka bwa tao I a manga kauoman ni Minita, man au taeka aikai te Tia babaire ao I anga au karabwarabwa ibukia kain abau Marakei , te motinnano ma te babarona ae rangi n tikiraoi ma irouia kain te MWYSA, I karabwa ni kabane mai iroun te Minita rikaki, irouia nake a bon bane ni mena n te tabo ni mwakuri ae te MWYSA, kam bati n rabwa, ao man au maroro aikai ami bwai n taainako Te Mauri, Te Raoi, ao Te Tabomoa, I a toki ikai,

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei mai Kuria Hon. Banuera Berina e nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire ngkai e reke au maroro, au tai ni maroro teutana n te kaoti aei, ae moan te tamaroa te Tia babaire te kaoti aio, bwa e aki ururinga te kakaitau ma e Nna karautaeka teutana nakon Tia Tei ae karineaki bwa kanga e kuri biririmoa, ao n aron ae ngke e taekinna te Rita n te Kaitara, e koaua, e waa bwaai aika riai ni barongaki, ti aki tangiria bwa tian anga te kakaitau n aron ae tangira ngkai te Tia Tei ae karineaki, arona ae tabwanin, bwa rimwi ti anga te kakaitau ngkai ao e a mwaninganako te Tautaeka bwa e taku bwa e nakoraoi bwaai ni kabane

Hon. Moannata Ientaake: *Point of order*

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia Tei e nakoim.

Hon. Moannata Ientaake: Au *point of order* I taku bwa e na ki maroro iaon au maroro, ae na waea au kakaitau ae I atia n anga, ke bon maroro iaon ana abamwakoro

Tibiika: Te Tia Tei bwa I taku ngai bwa kona kotea moa te tua nakoiu

are e uruakia te Tia Tei ngkai e maroro bwa are ngkai ko *Point of Order* iaon are tao kona kakaea moa te bwai are iai te bwai ae bon bure ae taekinna. Ma ngkana akea ao koa *Point of Order* ngkana e toki ana maroro. E nakoim te Tia Tei mai Kuria kabanea am maroro.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire I a manga kubanako bwa I aki taetae man ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Marakei bwa I tabe ni ma maroro ma I kakarautaeka nakon te Tia Tei are e tabeka te kaoti aei I a manga kubanako ma e raoiroi bwa N na waaki nako te Tia Babaire ma I kukubanako n tabetai.

Te Tia Babaire I kan karautaeka moa nakon te Tia Tei ae karineaki moa Abaiang temanna ae tabeka te kaoti ao kanga I a manga kubanako naba n ana rongorongo arei. Akea au taeka n aron ae I taekinna ma iai au titiraki iaon arei nakon te Tia Tei mai Makin temanna are e karineaki. Ma e aoria te Tia Babaire bwa are ti totounako n taai tabetai ma e aoria kanoan te waaki.

Te Tia Babaire ti aki tangiria bwa ti na ang ate kakaitau ae tabwanin nakon te Tautaeka aio ngkai bwa e tuai tabwanin naba aron ao nikoraoi aron ana waaki are e a tia n tuangira bwa e na karaoia. Ao te Tia Babaire ti na kanga naba ni kaitauia bwa are bon bwaai aikai bon bwaai ake e tuangira bwa e na karaoi ngkana e roko n te kain tekateka ti aki bwaai aika e karaoi n aron ae bon nanona, ma anne e karaoia ibukin ae ti karokoa ikekei kaain Kiribati a karokoa ikekei ao ko a bon tia n tuangira bwa kona karaoia ngkana ko roko ikanne. Ngaia ko kewe bwa kona roko ikanne kona karaoi bwaai ake ko tuangira ko anga nanom bwa kona karaoi ao imwina ka maki kan karabwaai.

Te Tia Babaire kanga ti tounako n anne ao kanga ti bon mimi te Tia Babaire ngkai e tabekaki te kaoti aio n taina ae ngkai. Ae kona riki n rin te aekaki ni kaoti aio bwa kamatakiara man ara kanganga riki tabeua ake a tuai koro bukia bwa are a ewaa te motinnano n are e taekinaki te Tia Babaire e rawata aika a tuai koro bukia ao ti nang ang ate kaitau bwa ti rimwi ti tautaua riki teutana. Bwa ti taninga naba koron ake tabeua kanaia ataei aia katawanou, e ngaa aia miriki ataei e ngaa, boon te ben e ngaa. Ngaia anne te Tia Babaire are ti taku ngaira bwa ngkana tia kakaitau n aikai ao ko a rawa n taku te Tautaeka bwa teuana ko a rawa n taku bwa ae a nakoraoi ngkai aia mwane kaara, e nakoraoi aia mwane ataei ake te koraki ake aki mwakuri, bwa are a tuai ao ko bon kakoaua bwa a tuai ao e bati te ngurengure ao te aki nanoraoi n aron karaoakia ngkai.

Te Tia Babaire ti bon riai n ang ate kakaitau nakon te Minita n te MWYSA eti bwa n taai nako ao iai aki raun nanoia ara koraki ao ti kawaria. Ao e kaekaai naba ngkekei ni karekea te rau nano nakoia ara

botanaomata e rabwa te beku anne. Ti aki kan kabuakaka te Tautaeka ma are a roko ara tangitang ara koraki ao ngkekei naba ti kabaria naba nakon tera, ma ti noria bwa e kekeiaki mwaaka te Minita ma e na kanga te Tia Babaire ao are e bon tiku naba te kanganga a tuai naba mani bane aia mwane ara koraki.

Ngaia are ngkana ti rimoa ni kakaitau N na karaua nanom te Tia Tei temanna ae ko karineaki mai Betio. I taku ngaira bwa e a rawa n rangi ni mwaninganako te Tautaeka bwa aongkoa e a nakoraoi te waaki ae e a mena iai, e tuai. Ao ti aki naba kan anga te kaitau n aio bwa rimwi e rawa n taku te Tautaeka bwa ti mwaninga taekan am motinnano ake tabeua ake ti taku naba ngaira bwa ngkana ko kanakoi ana bon nang kabatia te kakabwaia nakoia ara botanaomata. Ngaia are ti kaungako te Tautaeka keiaki kakoroi nako nanon am motinnano ao ngkana a nakoraoi ao a butiraoi n te aro are e a toki te ngurengure ko a kona ngkanne ma tao ngkoe ke tao bon ngaia. Tao ti na bon kaokia ara botanaomata kam aki karabwa moa te Tautaeka ma n te tai aio te Tia Babaire te Tia Tei koa buokira n arei, te Tia Tei buokira n arei te Tia Tei e nab waka ni ngai arei, te Tia Tei e na reke arei ni ngai, te Tia Tei e na bon reke kanaia ataei, te Tia Tei e na bon koro bukin te $4 n taara e rangi n rawata te ngurengure e rangi n rawata te titiraki.

Ngaia are ngkai te Tia Babaire ko rabwa ao ti karabwa am kekeiaki n aron ae ko a tia ni karaoia te Tautaeka ni karokoa te tai aei. Ti nang karabwa bwa e bon namakinaki te kabwaia ma e bon tiku naba te ngurengure. Ngaia are kanakoraoia riki bwa e aki e mena n are imwina te Tia Babaire te Kaitara moa ae tabeka te kaoti ao e kakaitau.

Ma te Tia Babaire e mwemwe bon mai iroun te Tautaeka ngaira n tabetai tia manga bon mama n tuangira ni kangai tao ti nang bon manga kaitauira. Bwa te kaitau ngkanne te Tia Babaire ae e na otinako tao N na bon kaitaui ngkami iroumi ao ngaira ti reitia. Ma kanga ti aki n are kam kantaningaia bwa e na tabwanin bwa are kam bon ataia. E rawata bwaai aika ti kakantaningai mai iroumi. Ngaia are man au maroro akanne te Tia Babaire N na aki nang kana te tai I karautaeka riki te Tia Babaire bwa akea au maroro ni kumea ana maroro te Tia Tei mai Marakei temanna mai Marakei. Ao I karautaeka ngkana arona bwa a taku bwa iai te Tia Tei temanna are e a manga kubanako e a tia ni kaoti nano ao I a manga kibarake akea au taeka ma iai au titiraki n aron are e kangai ao e a tia ni karabwa ni mena ao e kaekaaki n anne te Tia Babaire.

Ao man au maroro akanne te Tia Babaire ao I kaitaua riki te Tia Tei ae karineaki n aron ana kaoti ao ti karautaeka te Tia Babaire e tuai boo taina. I aki moa tauraoi ni butimwaia Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ti a kanakoa ngkanne te maroro are imwina e nakon te Tia Tei temanna mai Betio Hon.Ioteba Redfern e nakoim.

Hon.Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika ao te Tibiika I rangi n tauraoi naba au boutoka nakon te katoi ae rangi n tamaroa aei ibukia ara botanaomata iaon Betio ao ni bon reitaki naba ma Kiribati ae bwanin te Tibiika. E koaua e kangai taekan te kaoti aei te Tia Babaire bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na ang ate kakaitau nakon te Tautaeka ibukin kakoroan nanon ana motinnano ibukin te ibuobuoki nakoia kara ara mauku ao ai te botanaomata ae e aki mwakuri. E koaua te Tia Babaire eng ti boutoka te kaoti aei ian bukina ae bon rangi n teretere ae bon tangira te reitaki ma te karabwarabwa nakon te tia tabeka te kaoti n ana kaoti ae moan te tamaroa aei te Tia Babaire.

I ataia ae ngai temanna ae I rangi n noora riain te kaoti aei te Tia Babaire ian bon bukina ae te kaoti ae taraia ara botanaomata te Tia Babaire. Ao ngaia kanga anne bon oin bukina ni koaua te Tia Babaire ae I a teirake ngkai n te tai aei ni bon anga naba au boutoka nako iai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire I uringa bwa aei bon teuana naba kanga kanoan au tabeka naba inanon taai aika nako ibukin aia mwane kaara. Ao kanga I taku bwa eng ngkana e na kona ni uringaki anne te Tia Babaire aei teuana naba kanoan na au tabeka inanon taai aika nako ae na ti na boutoka aia mwane karaa te Tia Babaire. Ao I karabwarabwa bwa e a bwai te iango anne ni karokoa te tai aei te Tia Babaire ao ngaia anne ngkanne bon oin bukina are I a teirake n te tai aei te Tia Babaire ni kan manga anga naba au boutoka nakon te kaoti are kanga boni ngai naba are kanga kaaina ao tao taan moani boboutokaia inanon taai aika nako te Tia Babaire.

Ngaia I a tabeka bwanaau ni karabwarabwa nakon raou n Tia Tei ae e a manga tabekia n te tai aei bwa ti tei irarikina ao ngaira ma ngaia inanon te waaki n ana kaoti ae tabekia n te tai aei. Ao tao aikai bwanaau te Tia Babaire I a kanakoi n te tai aei ao e rabwa riki aron tabekan te kaoti iroun te Tia Tei ao ti tei irarikina. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei tera am *Point of Order* te Minita ae ko karineaki man te Aono n Raina.

Hon.Mikarite Temari: I ti kan kauringko ian katabeau bwa e a tia ni boo 6. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia ko rabwa ngkai ko a tia n anganai te kauringo ao I ang ate itera n aoa ao I a kaokia naba nakon te tia tabeka te kaoti ao I angan ngkanne Hon.Tinian Reiher te Tia Tei mai Butaritari temanna ae karineaki. E nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea ara tai ni maroro n te kaoti aio ao e koaua tao bon ngai temanna ae N na kakaitau I karabwa te kaoti aio Madam Speaker bwa I taku bwa eng aio kanga te kaoti are e bon onoti nakon bwaai ake a tia moa n te tai aei. Ao I taku bwa e aki bure ni bon au taratara I taku bwa e aki bure are ti karabwarabwa nakon bwaai akeke a tia ni waakinaki ao a teimatoa ni waakinaki. Ma are bon teuana naba ibukina ae a bon noria naba ara botanaomata bwa kanga iai te raka ni maeu ae reke nakoia. Ao ngaia are ti bon teimatoa ni kaitau nakon te Tautaeka ibukin waekoan karaoakin aikai ao ti ataia bwa ti aki te bwai ae bebete e rangi n rawawata aron karaoakina ma ti kakaitau bwa e a reke nakoia ngkanne ara koraki ake tao te 18 nakon 59 ake aki mwakuri ao nakoia ara kara ao nakoia naba ara mwauku. Ao e aoria bwa bon iai naba au titiraki ae N na manga bon tabekia ibukia te naan mwauku ma ngkana tao bon aio arona kanga bon iai tao taian mwarara tabeua ao ngaira tabera ngkanne ti bubuti n taai nako bwa ti kaunga te Tautaeka nako iai. Ma are bon kateira ae rangi ni kakawaki bwa ti na riai ni kaitaua te Tautaeka bwa are ti bon noora aron ae kanga iai tamaroan ae e a tia ni waakinaki ao e koaua naba ana maroro te tia tabeka te kaoti are e kangai bwa e manena ke e aki raoi nakoia are tao e bon nakon temanna ma temanna, ao e rangi ni kanganga naba ae kona bon rangi ni kaira nanon temanna ni kangai tai kabongana tao ni kaboakin te manging ke tao ni kaboakin te nangkona. Ma te bwai are e oioi iai raoi te buoka aio bwa e bon karikirakea riki aron maeuia ara botanaomata ao I taku bwa anne are I nang kakaitau bwanaia ara ikawai mai irouia ara unimwane ni karokoa 18 ao ara mwauku ao ara kara n aekakin are I a bon tia n taekinna are tia bon kawenea bwanara ni karabwa te Tautaeka.

Ao ko norai n te tai aio Madam Speaker ao tao bon mang ngkoananoa I bon tekateka ma au Laptop bwa I noori araia ara koraki ake kanga a riai n rinnako naba ao anne teuana naba ngkanne ae I taku bwa I nang kakaitau riki iai are nakon te Minita ti taku bwa ti nang noora aron kanga te mwakuri korakora irouia ti ataia ae tao n angin te tai tao e rangi n rawata te koraki aika a roko. Ao ngai temanna mai ibuakoia Taan Tei ae I a bon memena naba irarikia kanga ni kataia ni karini naba ara bwai ao ti nang noora aron rawawatan aia mwakuri. Ao te roko arei ao ti aki te roko n ae bebete bwa iai tabeman ae a roko ni un, e aera ngkai kam kanakoa arara mai iaon te bwai aio ao e aera ngkai e aki reke ara mwane ao n tabetai I a manga ibuobuoki ni karau nanoia te koraki a manga titirakinai, bwa antai ngkoa ngkoe? Bwa te Tia Tei temanna mai Butaritari ke tao a ongo te Tia Tei ao ngaia a taku ngaia e rabwa bwa tao ti aki nanona bwa ibukina bwa e raka arou bwa te Tia Tei ma I kataia ni ibuobuoki.

Ngaia are I kan ana te tai aio ni kakaitau nakoia ana Taan Mwakuri te Minita ae karineaki, I taku bwa ti nang noora aron aia bekutata, angin te tai a bwara tao n te 10 n te 11 ao n tabetai e a bon nukanibong. Ngaia are e bia noraki naba aio ao kanga boutokan aron karokoakin taian kanuanga aikai nakoia ara botanaomata ao ti aki mwaninga n taai aika are iai ake aki mamatu ni kataia ni kanakoraoa aron te bwai aio. Ao I buoka te kaoti Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita ae karineaki Hon.Booti Nauan e nakoim.

Hon.Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai ao kanga I bon rawa ni maroro naba ao I a uringa ae kanga tin gai te Tia Tei mai Tabiteuea Maiaki ao I taku bwa n nang maroro ngkanne ian bwarau are ngai te Tia Tei ao terana au bwaebwaeti n aron tabekan te kaoti aio.

Ao I nang karabwa moa te Tia Tei mai Betio ae tabeka te kaoti ae moan te bakitoutou aio. Ao I a reitai ma kaain Tabiteuea Maiaki ake a mena i Betio ni karabwa te tia uota te kaoti ao a ongo bwanaau kaain Tabiteuea Maiaki ake i Betio ake a kara ao a mwauku ao ake aki mwakuri. Ko rabwa te Tia Tei mai Betio ao e bon Kankan Betio bwa ngaia te aomata are e tiraua ikekei, te i Onotoa are ikekei, te Nonouti naba te Tibiika are ikekei te ia riki, ngaia are ti bon karabwa Betio Ko rabwa Betio.

Te Tia Babaire I nako Tabiteuea Maiaki ao e a roko temanna te unimwane ao e a kawarai '*te Tia Tei N na kawariko ao e tekateka irarikiu ao e kangai karaaki, ao e a taua baiu ao e anganai te babati ni mwane aio aron tein baeu ngke I taua $1500 e tuangai bwa N na kabooa ana rebwerbwe.* Akea te kanganga N na kabooa am rebwerebwe ao ngai e nako nanou ao e a manga roko ao tera ae nang manga tuangai ao akea ngaira N na katauraoa au *note book* ao ngke anganai te mwane alleluia e rabwa te Uea.

I a tia ni kaoka ana rebwerebwe karakinana e teke Taboairia, e a manga nako Tewai, e roko i Buatua e a manga moan teke naba Taboairia. Noo, raom aio ae tuai man ruo man am rebwerebwe kanga aikai karaki tabeua ae e a taumatoai bwa N na karabwa te bwai aio ao e kangai te taeka ao kai ti nang karabwako ibukina bwa e reke aio ao a ngaa ake tabeua. Ao a mwaninga te koraki ake tabeman are a kangai tabeua e a kan boo te tai ao e a tibwa reke arona. Tabeua a tuai roko ngkai n aron ae taekinaki ma e a roko aio te Tia Babaire ao a ringaki wakaauean nanoia ara kara, ara mwauku ao ara utu ake a mena i Tabiteuea Maiaki ao e aera bwa ti nang aki bwaebwaeti.

Ngaia are e a taumatoai teirakeu n te tai aio te Tia Babaire bwa N na

karabwarabwa ibukia kaain Tabiteuea Maiaki ake a tia ni boo ni kakukurein te waaki aio ngkai e koro nanona, n taabo ake kam mena iai. Betio, Tarawateinainano, Tarawateinaieta, i Abaiang I ataia i Butaritari bwa rawata naba i Butaritari iaa riki. i Teraina Tabuaeran I a karabwai ngkami ibukia kaain Tabiteuea Maiaki ao ana aki taua ninne nakai ni kangai e aera ngkai tia karabwarabwa ibukia ao kai a mena i abara ao kai are au buu bwa au unimwane, au ikawai.

Ngaia are aio kanga e a tabeka iai nanou te Tia Babaire ao I a kabwara bure ngkai I a teirake bwa kanga I katuara bwa te Minita ma I a tabekai bwa te Tia Tei ngai. I a manga roko iaon Tarawa ikai ao I a manga noora te unimwane, noo ko roko ni ngai? Ko rabwa e rabwa ami buoka arei bwa I a roko i Tarawa ao I aki tabe ma natiu ngkana I roko i Tarawa a manga ririmwiai kona aera bwa ngkekei kanga e teitei riarian te roko tao antai ae ko nang manga katabea antai ae e na manga waantonga arom ao ngkai akea te kanganga I kan *bus* N na riai ni bus I kan kabooa tera. Ko rabwa te waaki aio a e rabwa riki aron ana kakawakin te tamnei ae raoiroi ngkai e kona ni kakoroa nanon aio.

Ngaia are ngai irou kanga e na katuara ngkana tia kamamara aron are ngkana tia noora tabona aio ao tia bon namakinna bwa ara kara. Bwa ngkai kai ti taetae ao ara kara a nang kakabwaia. Ngkoe are iai am mwauku ian am auti koa kakabwaia riki. ao ngkana koa manga kara ao iai mwaukum e a manga taboro am mwane. Ngkana ko aki mwakuri ao koa manga mwauku iai naba am mwane naba ni mwauku.

Ngaia are ngai I a bon tabekarake bwanaan te i Tabiteuea Maiaki te Tia Babaire ae moan baen te mangori bwa I a karabwa aron te waaki aio kai e a tibwa momoanaki te tai ao e a koro naba nanon aei. N na kaoka riki au maroro te Tia Babaire I roko i Tabiteuea Maiaki ao e a roko temanna te unimwane uoman teniman, a manga teremooi aia mwane riki bwa N na kabooia aia rebwerebwe. Ao te unimwane aio e bon ataia ngkai I maroro bwa ana rebwerebwe e *push start* ao ngkai ngke e a roko e a taona te bwatin e aki tang itinna, noo ko roko ni ngai ao kai ti aki ataia bwa are am rebwerebwe arei e kaberoro ao aio e a raoiroi. E reke anne ni kanga te Tia Babaire? Bwa are ibukin iango aikai ao e rabwa naba aia kaunga nano tarira aikai bwa ngaia ae a kamwengaraoia ara unimwane ma ara kara ara mwauku ao antai riki. Ao ai manga antai ngaira bwa ti nang manga meretua, are tao ngkana tia bon aki kan mena bwa tao e katuara iroura ti aki kakarongoa tia tekateka naba ke tao ti nako ni kangai. Ma ngkana ti nang meretua ke ti nang kaoti ara iango kanga e a katuara irou ma e aoria bwa are e bon tatannako nanon te aomata ma ana kabwarabwara I aki totokoa anne. Ma Tabiteuea Maiaki n te tabo are ko

tekateka iai tia bon karabwarabwa nakon te waaki aio ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa aron te waaki ao ko rabwa riki te tia tabeka te kaoti mai Betio are ieta te Tia Babaire.

Tibiika: Ngkanne I a kanakoa nakon Hon.Tarakabu Tofinga e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko kona n anganai te tai aio bwa ti na kanakoa ara maroro iaon te kaoti ae kakawaki ao e bongana. Ao tia kaitau nakon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio are e a tia ni mwemweka te kaoti aio. Ao e koaua I taku bwa e rangi n angaraoi ao e kakan ae ti na kanakoa ara maroro iai ngke N na kanakoa au maroro iaona ian te kantaninga are I a bon tibwa oki naba man au abamwakoro aio ao ian tibwangau ke ian bwarau ae te Tia Tei ao te tia uoti aia rongorongo ao aia iango kaain ara abamwakoro ngaia I a teirake.

E koaua te Tia Babaire bon bwanaan ara botanaomata iaon Tabiteuea Meang ni kaitaua te iango ke te kantaninga ke te motinnano are e a noraki nanona n te tai aio bwa e a waaki ao riki ni kaineti ma aia mwane ara kara ao ara mwauku. Ao ara koraki ake aki mwakuri are e a waaki ngkai kabwakakina.

E ang e koaua menau n au abamwakoro ni wiiki aika nako ke bong aika nako ao e koaua e rawata ae I kaitiboaki ma ngaia ao a bon nang kaota kukureia n te kantaninga ae e koro nanona ngke a waakinaki inanona ao iaon kawaina n tia ngkai. E ang tabeman a bwaeti nanoia ao a kakaitau ao a taku *'taraia e a nang mwaiti ae e anga te Tautaeka ibukira an tai tarai motinnano akana tabeua, boon te ben e a tau ngkana kam kan karaka ke ka maki ai te arona naba, e na bwakara e a nang mwaiti aio ae kam na anganira'* kanga n aron anne e a rangi n tamaroa tia nang namakina te maeu raoi ao tera bon anne aia bwaebwaeti tabeman ara unimwane ao kanga a toki nanoia aki kan tarai te naan motinnano akana tabeua bwa a koro nanoia ke aki, boon kanaia ataei are 1 nakon 5 te ririki kanga ae a tarai ao e aki rangi kakaongora irouia n aron ae kanga e okiokiraki.

E koaua ti na okira te maroro ae kanga e boboto iaon karekerekean te kaoti ma motinnano akana tabeua riki n aron are e mwanewaeaki boon te takataka, eti bwa I taku bwa e kakawaki ae na matata nakon te botanaomata bwa kanga bon tarakin te motinnano aei bwa e ngaa ae na moan nako ae moan kakawaki ao e na roota maeuraoin te botanaomata. N aron ae ti noria ao iai naba ana motinnano te Tautaeka are e a tia ni kanakoa are bon te *free education* ao kanga bon akea mwaneweana, e tuai man mwaneweaki man te Auti ae nako ngke e kakoroaki nanona ni karokoa ngkai. Ao e ngureakinaki ngkana eti au ururing e ngureakinaki n Auti aika nako imwain rokora n te Auti aio. E ngaa ami *free education* ara *form 4 nakon 5* ae ti bon teimatoa ni keiakina aron

rooia ao ngkai e a nako bwa e a bon *free* ke e a bon kakoroaki nanon te motinnano ke te *free education* ao ti tuai okiraki ke e tuai okiraki te Auti aio ni mwanewea ae ti bon okiokira naba te takataka ao ara botanaomata a bon kakaitau, ao a taku e a tau e a bati n tau tibwangam are ko anganiira ke tibwangara are mai iroum anne are ko anganiira n te tai aio.

E koaua menau ikekei are I a bon tibwa oki n te wiiki ae nako ao kanga e bati te kamimi n aron ae mwaneweia raou naba n Tia Tei temanna ke tao te Minita are man te Commerce n ara abamwakoro are i tabona nako aiaki ao e rawata te roko, ai ao te roko ma ai te roko ao ai te arona naba ma anne. I kona n taekinna bwa ikotan te mwane ke rabwatan te mwane ae I anganaki e roko n te mwaiti ae $20 te ngaa I aki karakaraka n aio, bwa ai boon kainnanoia ara botanaomata n aron aia rebwerebwe aia bwatika aia tiora ao kanga aki tabe naba ma te tiora are a taku bwa tera teina are kanga e uarereke arei ti na bon kabooi, bwa are tia bon kona ni karekei oin ara bwai ngaia I roko n te bong are imwin ao I a nakon naba te naan titoa a bane n tia n roko, a bane n tia n roko angina ara botanaomata ni kaibuke bwa are teniwaa te kaibuke ae e a tibwa bon roko naba ikekei, a bane n roko aia rebwerebwe aia bwatika aia tiora ao aia raa ao kanga e aki tabe ma bwaai akana tabeua, a rauaki. Ngaia I bon kateirake n te tai aio ni kaota nanoia ao n anga aia kaitau n reita te kaitau are e a tia n tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio ao reitakina mai irouia raora n Tia Tei ake a tia n anga aia kakaitau iai.

Ao e koaua tao bon iai tabeman ake a tuai reke nakoia n aron te maroro are e mwemwe man itera akana iterana ma aio naba ae riki n au abamwakoro ma I kaungaia e kangai e na koro nanona ao e na kakoroaki inanon taina are e koaua iai te kanganga, iai kainnanoan beba tabeua ti bon karaua ni kaotaia ao ti aki kaunia ni kangai ngaia eti ao ai kan ti akin gai ngkami kaain Kiribati ke n aron anne.

Ma iai bebana tabeua are a tia ni kakoroaki nanoia ma beba ni bung, aia n raa kee n aron akanne ao a rangi ni kukurei. Ngaia are tia karekea bwa te kakaewenako nakon te MWYSA ae ngkana bon iai beba aika a bae n ami aobiti kaoki nakon te Kauntira i buki nakon are tabena bwa ana manga tuangaki bwa are a kua ni kariaria manga reitan te kakaitau aio ao ana manga oki naba, ti na manga oki naba nakon te Auti arei imwina ni manga uoti bwanaia ni kakaitau.

E koaua ti kakoaua bwa e a toka ngkai te kateniua ni beba ibukin te kateniua ni bwaka mwane ngaia tia manga kakaitau naba, aio are man September nakon Ritembwa ni 2020 ngaia are ti bon teirake ni manga kaitau bwa I bon tekateka ao kanga akea nanou ni kaitau ma I a kaitau

ao e rabwa tabekan te kaoti aio ao I boutoka te kaoti aio te Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa ngkanne nakon te Hon.Terieta Mwemwenikeaki e nakoim.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ngkai e reke ara tai ni maroro n te kaoti aio ao e koaua te moanibwai I a karabwa nanon te Tia Tei mai Betio are e a tia ni katoka te kaoti n namakin n ana koaua ni kaineti ma aron kakoroan nanon te motinnano n aron taekan te kaoti. I a rimoa moa ni karautaeka nakon te Tia Tei ae I rangi ni kina mai Betio bwa I aki butimwaia ni bukina aikai. Bwa n aron taekinakina ao I taku bwa I tabeaianga n are kakoroan nanona. Tabera ngaira te Kaitara ti na teimatoa ni katinanikuia ara botanaomata bwa ti na tekateka ni kakoaua raoi bwa te Tautaeka e kakoroa nanon ana motinnano ibukia te botanaomata.

Ma ara namakin naba ao ara nonori n te tai aio e tuai koro nanona ao tao ni imatang e a *fulfilled* e a tia ao akea riki te manga mwakuri imwina e a tia arona e a *continue* bwa e a bon tia arona. Ao I taku bwa e rangi ni matata n ara titiraki ni boong aika nako ao aron kaekana iroun te Tautaeka bwa e a bon tabe naba ni katamaroa riki ana baronga bwa e aonga ni koro nanon raoi te motinnano. Ngaia are tao anne rao ibukina ae kanga e aera arei e karautaeka moa nakon te kaoti ae tabekia te Tia Tei mai Betio ae rangi ni karineaki.

Bwa ngai ni bon koauana are a bon kaman karabwarabwa kaain Tarawateinaieta, ao tao imwain naba ae tabekaki a kaman karabwarabwa. Ao naake e reke aia tai ke e a tibwa reke aia tai n roko n te bwaa ao tao bon akekea aia mwane, e rabwa te Tautaeka oh tia roko n te bar. Ngaia are a bon tia ni karabwarabwa kaain au abamwakoro ma N na tei ibukia te koraki ake a kanamakinna ake e tuai reke irouia moa bwa tao a mangaongao tao aia form ke tao tera.

Ma e kakawaki bwa *no one left behind* n aron ae bon rangi ni kaungaaki iroun te Tautaeka aio. Ao te bwai are I rangi n raraoma iai bwa are e a tia ni kabwarabwara te Minita n te MWYSA ma tao e a mang kaetai. Bwa e titebo ma Eberi ao e nang toki ngkoa butimwaean tao te naan form ibukia naake ana kona riki n reke aia *back pay*. Are nanona bwa ngkana e toki bwa e aoria ngkana tao ti waniman ke tao ti iraman ma ngkana ti bobootia naakai ao bon te ware naba ao bon aomata naba. Ao te kananokawaki ngkanne bwa ngkana e a toki ao aikoa ngkanne kanga bon boo n te motinnano aio.

E aoria ngkana e a mwaiti ae boou ma a kakawaki aomata ake ti taku bwa ti na bon aki katikuia tabeman inanon ara waaki n tobwaia ara botanaomata. Ngaia tao anne kanga iai raraomau iai bwa are kanga I taku

bwa I aki karaoa tabeu ngai ibukia au botanaomata ake tao ana kona n rotaki ao ngai temanna ngkai ae a bon ongo bwanaau kaain te Tarawateinaieta bwa are I buti imataia bwa I bon raraoma naba n aio ao I bon anga nanou ane e tauraoi tera are I kona iai ao kam anganai bwa N na taraa ae iai ae I kona ni kabooa tao te bowi bwa a tuai man tia aia bong ni bung ao I karaoia naba n te tai aio inanon au tai ni bowi.

Ngaia tao anne kanga bukin totokoan raoi te kaoti n te tai aio bwa I taku bwa ti na aki birinako man tibwangara are ti na teimatoa n tatara te Tautaeka bwa e a bwaka iaa ana motinnano ma n te tai moa aio ao I karautaeka bwa e kaokoro au namakin ma ngaia bwa I taku bwa e tuai koro nanona raoi. Ao ti ataia e barongaaki ao ti karabwarabwa. Ao I taku bwa ni bon ara maroro n taai nako ti karabwarabwa n taai nako riki nakon te Minita n te MWYSA ibukin ana kekeiaki ma ana Taan Mwakuri, ao kanga akea te bwai ae ti tuai karabwarabwa iai.

Ma ibukia ara botanaomata ake I taku bwa a tuai tobwaaki ana kona n aki boou n te motinnano aio riki naake tao ana aki tia aia form imwin Eberi ae I taku bwa I raraoma iai. ao e mwaiti naba n au abamwakoro. Ngaia are tao bon te bubuti ngkana arona bwa tao e na kona riki ni kabwabwakaki riki tao 2 te namwakaina bwa are kanga e na moti aron maroroakinana bwa e nang toki bwa are ti ataia bwa antai ae e nang aki kan boo n te mwane aio. Ao are te kara ewaa e kiriaria tia taninga are a bon roko n te roro, te mwauku naake a bon aki mwauku ana bon aki reke, ma iai koraki ake e rawata are ana kona n reke n aio ao kanga au raraoma iai bwa I taku bwa I aki moa tauraoi ni butimwaea te kaoti bwa I taku bwa e tuai raoi koro nanona. Ti noora te kekeiaki ma I taku bwa imwain ae I tekateka N na karabwaia au botanaomata n aia tataninga n aia tataonaki n nano, e ngae ngke e iremwe te motinnano ao anne ae I bon kataia ni kekeiaki nako iai e ngae ngke I Kaitara ma I kangai, e aoria bwa te bwai ae kakawaki teimatoa ni karabwaia ana tiim te Tautaeka ngkana a roko ni maroro n ami kaawa bwa are bon tabemi anne. Ngaia are tao ti anne au maroro te Tibiika ao ngkana iai tibanakona ma tangibuakana ao ti na teimatoa ni kakarautaeka n aron te bwai aio. Ko bati n rabwa.

Hon.Martin Moreti: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Minita.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire are kanga e tangira teutana te kan kamatata te Tia Tei ae karineaki ma e riai ni matata iroun te Tia Tei ao irouia taan ongora bwa kakoroan nanon te motinnano e ti kangai ‘ te bwaka mwane ti $50.00 ni katoa namwakaina, ao te bwaka mwane irouia kara ti $200 te taara te back pay e aki kangai ana motinnano

e na back pay *in full* ke nang bon back pay naba man Tianuare ni karokoa ni kabane n teuana te tai. Ma ti te kangai te back pay are e na karaoaki ao aron barongakina ti bon kataia ni kakoroa nanon te bwaka mwane ae ngkai ae karaoaki man Tebetembwa ni karokoa ngkai ae katoa namwakaina ae I taku bwa kam bon namakinna te botanaomata ae e a bon katoa namwakaina naba ao a riai ni kukurei bwa ti $50.00 ngkoa ao ngkai ai $200 irouia riki ake aki mwakuri. Ao anne kanoan te back pay ao akea te motinnano ae tia bon kangai naba e nang bon pay naba Tianuare ni karokoa Ritembwa anne n teuana te tai. Ti ara motinnano e kangai te *back pay*.

Ao te kauoua ni *Point of Order* te Tia Babaire n aron are Eberi are te *closing* e a nang maan kaukan aio bwa man Turai ni karokoa ngkai ao ti teimatoa ni butimwaea te *form.* Ao ti aki kan tao n ribaia tabeman ma ti taku bwa te form e a nang maan n open ni karokoa ngkai. Ma ti kataia ni kaungaia te koraki bwa a nang moantaia n roko bwa ti aonga raoi ni barongaia bwa iraua raoi ae e na bon riai n reke iroun n te back pay, ao form ake a roko e na bon teimatoa n reke te mwane irouia ma ti kona n taraia bwa e na reke te back pay ngkana iai bukina ae riai imwin Eberi. Ao ngkana tia taraia bwa e bon taua oin nanona n akea bukina bwa e rimwi iai ana form e na kona n aki reke irouna te back pay ma e na bon reke e na katoa namwakaina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa n am kamatata ao I a nakon ngkanne te Tia Tei temanna mai Maiana Hon.Koraubati Remuera.

Hon.Koraubati Remuera: E rabwa Madam Speaker ngkai e a manga reke au tai ni maroro n te bwakantaai aei ai mwiin 6 Madam Speaker ma e koaua ti na kabaitia bwa iai naba are imwina. Ao I a moana au maroro te bwana moa ni kamauri nakoim Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao bon ngaira Taan Tei ni kabane kam na bane moa ni mauri n te bwakantaai aei.

Madam Speaker, e koaua te kaoti aei kanga e bon ti boboto iaon te kakaitau ao I taku bwa aei kanga te taeka ae kakawaki bwa ti na riai n anaia n te *motion* aei bon te kakaitau ma aera Madam Speaker ti nang aki kakaitau. Ao tia bon noria ao ti namakinna ti nanako n ara abamwakoro ao e a bon raka aron te maeu bwa iaon aba ai moarara riki n au abamwakoro ae Maiana.

Madam Speaker, ngkana ko noora biribirin te mwane ibuki e a nang rawata ao e noraki man te bobwai ae e a ririki te kaibuke e a bon onon naba nako Maiana, aei ibukin ami rongorongo ao I karabwarabwa n tera arei n te motinnano aei bwa ngaia e a karaka te raka ni maeu nakoia kaain aon aba. Madam Speaker, N na karabwarabwa naba nakoia kaain ana Botaki ni Mwakuri te Minita n te

MWYSA I taku bwa aei te rabwata teuana ae ti noora aia bekutata ni katoa tai ngkana ti roko ikekei ao e na bae n rawata te aomata, ma I taku bwa bon aei ngaira naba tabera Taan Tei bwa ti na kaungaia naba. Bwa ngkana arona bwa iai te naan mwarara mai irouia ara Taan Mwakuri mai iaon aba ao I taku bwa ti na bon riai naba n roko ikekei. Ao I taku naba bwa ngai temanna naba Madam Speaker ngkana tao e tatauaki mwiin te roko ikekei Madam Speaker ao tao ana bon botu kaain ana Botaki ni Mwakuri te MWYSA. Ma I karabwarabwa bwa a nang korakora aia mwakuri ni ibuobuoki kaain ana tabo ni mwakuri te Minita.

Madam Speaker, e nang kimototo te maroro ao I karabwarabwa riki man aia itera ara kara ara roronrikirake ao ara mwauku iaon ara abamwakoro ae Maiana Madam Speaker. N na kauarerekea te maroro Madam Speaker ao I boutoka te kaoti aei.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I angan te Tia Tei mai Onotoa temanna ae karineaki Hon.Taiaki Irata e nakoim te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I anga naba boutokaan ana kaoti temanna te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika ao I a reita riki te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker ai bon te kabanea ni bong n te wiiki aei, nakon te Beretitenti ae karineaki ma ana Kauoman ni Beretitenti, Minita, ngaira kaain Tobwaan Kiribati Party ao n reitaki naba ma te Kaitara kam na bane ni Mauri.

I nang karabwa te kaoti aio bwa e bon nang tiueataake ti aki Betio are e tabekia tao ibukia ana kara taan aki mwakuri ke mwauku. I taku bwa te kaoti e nang kakukurei bwa a bane n rootaki iai te nati ni Kiribati. Ao aio e kabirirakea riki te maeuraoi, bwa e koaua ngkana ti noria ara kara n taai aika nako ao a bon aorioria n tabetai aikoa mwannanoaki irouia natia tibuia. Ma ngkai kanga ko noria e a boo te uneaki. E boo te uneaki ian te kantaninga are kanga aki kona n riki n reke iai te kabwaia ke te maeuraoi ian mwengaia.

Ti aki naba raroa nako naba irouia mwauku are e korakora ngkai riki tabeakinaia nakon taai aika nako. Ao e koaua Madam Speaker I karabwa ana motinnano te Tautaeka aio Tobwaan Kiribati Party bwa iai te kakaewenako nakoina ao kakaewenako aikai aika a boou n aron mwanenakia taan aki mwakuri, mwauku ao ti noora naba tamaroan naba ana kakaewenako te Tautaeka imwain Tobwaan Kiribati are e Boutokaan te Koaua ibukin aia mwane kaara ao ti nang karabwa naba anne.

Ma iai te tamaroa ke te rikirake riki are e noraki riki iroun te botanaomata N na ana waaki ngkai te Tautaeka aio. Bwa tera bukina Madam Speaker? A birirake aia mwane, te mwane ni kara ngkoa

ngkekei ti $100 te taara n te namwakaina, ti karabwa te Tautaeka aio bwa e a karokoia riki kaara nakon aia mwane n te mwaiti ae $200 te taara n te namwakaina ao anne ae nang kakukurei ao ti bane n riai ni kukurei. Ngaira kaain Makin nako Arorae ni ikotaki ma te Aono n Raina ma Rawaki ao Banaba ao I taku bwa anne e tieuataake akea ae kationakoaki *no one left behind.* Ao ti karabwa te Tautaeka ao e koaua bwa barongaan te naan kakaewenako aikai n aron mwanenakin bwa taan aki mwakuri mwauku e kanganga arona bwa ti aki te bwai are e bebete are aongkoa e karaoaki naba ngkai ao e a nakoraoi naba n te bong are imwina.

I taku bwa anne ti kakoaua bon iai taina n te tai are kanga e barongaaki iai ao Taan Mwakuri a kakaea naba aron tobwakina ian ana *policy* te Tautaeka. Ngaia are ti karabwa bwa e a moanna riki ni kekerikaaki te mwaiti are aongkoa kanga e mangaongao aia bwai, tao aron bwakan aia mwane tao e aki bwaka ngkai tao e a manga bwaka ngkanne n are imwina. Anne ae ti noria kanga te *progress* iaon bwakan aia mwane taan aki mwakuri mwauku ao n reitaki naba ma ara kara.

Ngaia are ti kamoamoa te motinnano aio ao ti bon karabwaia naba Taan Mwakuri bwa aki matuakina aron tobwakin ao barongaan kabwakakin aia mwane te nati ni Kiribati. Ao ti kakaitau ao a bon riai naba ni kakaitau tarira ao mwanera aika man te itera aio bwa e koaua ngkana a taraa are ti te tai ae uarereke, ao ana noora bwa mwaitira riki maanin te tai are ana kekerikaaki riki iai mwaitia are a tuai bwaka aia mwane.

Ngaia are I taku bwa e aki toki te mwakuri iaon aei are e na bon waaki ao n tokin te tai ana bon akea temanna ae e na aki bwaka ana mwane. Ngaia are ti karabwa te Tautaeka aio n aron ana motinnano naba are *no one left behind* bwa ti bon mwakuria naba n aki matuakinna. Ao man au taeka aikai Madam Speaker ao I boutoka ana kaoti temanna te Tia Tei mai Betio ae karineaki ibukin Kiribati ae bwanin. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: I taraa ara tai ao e nang itera 6 ao iai riki aika kan taetae imwina n aron au list Hon.Tekiau Aretateta, HE.Taneti Mamau ao Hon.Tekeeua Tarati ma N nang bubuti bwa N nang karautaeka nakoimi bwa ibukinabwa e a bon bwakanako te tai e a tia ni call te Adjournment ao imwina manga iai te kanganga nakon ara kaoti aei N na kaokia bwa e aoria n sum up ao e a tia naba bwa are *half and hour* ngkoa are ti anganaki ian tuan ara Auti. N na bubutiko te Tia Tei mai Betio bwa ko *sum up* ao e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: Ao N na ti ongora te *Point of Order* te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai: N na bubuti bwa n ae nako I katea baiu ao ko aki norai ao koa manga aki naba norai naba ngkai te Tia Babaire ao I nang bubuti bwa kona anganai au tai bwa are ngkana e a boo te tai ma I ti kangai I aki ataia bwa tera ae riki ngkai ko aki norai ma te *motion* are e nako ko aki noria ao ko nang manga aki norai ao akea arau iaon te *debate* ao I aki ataia bwa tera bukina.

Tibiika:Te Tia Tei mai Nonouti ao ko a nang kaman kateitea baim I nang kabwara bure I aki kona ni karaoa anne ma I bon karautaeka nakoim bwa I bon tatan ni kangai n taai nako ao tao ko katea baim ko a kakaman man te moan ke ko a bon tibwa kateia inanon te tai ae kanga ibukina n taai nako ao ngkana kam katea baimi ao I a bon karina naba arami. Ma I a kabwara bure ngkana arona bwa I a tia n aki Noriko ao tao kaain moa kam riai naba ni ibuobuoki n anne ao I a bubuti ngkami bwa are n tabetai I aki noora are mai ikai ke mai ikai angin te tai ngkana a taetae kaain te itera aei I a manga tarai ngkami ibukina bwa are N na kakangai akinna. Ngaia are I taku ngai bwa e nang karako te maroro mai iroumi ngaia I kabwara bure n anne te Tia Tei mai Nonouti ma te nanorinano ngkana arona bwa ko taku bwa I aki nonoriko I aki ti aki au kantaninga anne ma tia keiaki nakon are imwina ni karababa riki ara taratara nakon te wiiki ae na roko. Ao N na bubutia naba au koraki aika mai moa aikai bwa a na ibuobuoki bwa e aoria n ae bon tabwanin te nonori ao kam aoria naba ae bon reke ami tai ni maroro ao e nakoim te Beretitenti tera am *Point of Order.*

HE.Taneti Mamau: Kabwara te bure te Tibiika ma are e a boo am tai ma are bon iai au *Point of Order* ngke N na taetae ma tao ko bon aki kakauongo are e ngke e taetae te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ao e a manga kamanena naba te taeka ae aongkoa I a tia n tuangia te botanaomata inanon motinnano aika a bunreree ao e taekina te taeka ae kanga ko keweia bwa ti bukin rokom te kain tekateka. Anne raoi ae I bon rawea ana taeka e a manga kamanena naba te taeka ibukin, ma are ti na kataia ni bubuti bwa are ti nang katoki taeka aikai kamanenakia n ara Auti aei ma are e aki reke au tai ni *Point of Order* ma ngkoa N na bubuti ngkana e kona ni buuta ana taeka are ko kewe.

Tibiika: I kakoaua ae ko tuai taetae te Beretitenti ma ngke ko a kaman katokia naba ngkekei te Beretitenti are ngke ko ongo mai wiina are te kewe bwa are ngkana iai ae taekinna e ngae ngke ko tuai taetae ma iai te taeka ae reitinako ae *unparliamentary* ao anne e butimwaeaki ian te *Point of Order* koa bon teirake naba ngkekei ni kaetia bwa e na buutia naba ngkekei. I nang kabwara bure bwa e nang maan ana maroro te Tia Tei mai Kuria ma ngkana ngaia bwa N na bubuti nakoimi Taan Tei ti a kekeiaki riki bwa are bon iai ara taeka ake ti

a tia n atai inanon ara Auti aei ae aki katauaki ibukin taekinaia. Man N na kauring naba nakoimi Taan Tei bwa ngkana bon iai ae taetae te tia taetae ma e ngae ngke ko tuai taetae ma iai te tua ae urua ao koa bon teirake naba ngkekei n raa, bwa anne ae kariaiakaki ian te Point of Order koa bon teirake naba ao ko kotea te *rules* ao ngaira ngkanne tia noria ao tia kanakoa naba.

Ao I kabwara bure riki nakon bwaai aika a tia n riki ao I a kaokia ngkanne nakon tera I a katia moa te Tia Tei mai Betio bwa e na *sum up* ana kaoti ao tia manga maroro are imwina e rabwa. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao I a rimoa n ang ate kaitau nakon te Tautaeka te Minita ae karineaki man te MWYSA n te kaeka ao n aron butimwaean te kaoti. I kaitauia naba ake tia ni bane n taetae n anga bwanaia ao n rawei aia maroro n aron are I a kaman ke te moan are I taekinna ana maroro te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran n aron are e taekinna bwa e tuai n roko te buoka aio ke te mwane ni buoka nakoia kaain ana abamwakoro. Ao I kaitaua bwanaan te Minita ae karineaki are e butimwaia ao e taekinna bwa e na keiaki riki ma ana koraki ni mwakuri ana Tia Koroboki ma Taan Mwakuri ao kaain naba te Finance bwa e aonga n are e reke te buoka aio nakoia abamwakoro ni kabane. Te Tia Babaire n aron are a tia n taekinna taan maroro ao I aki kaoki bwa are e koaua e a bon bwakanako te tai e bon korakora te kakaitau ibukin aron te waaki aio ao tao iai bukina teuana. Bwa aio te moantai ae karaoaki iai te aekaki ni kataumwane ae aekakina aio ae te ibuobuoki nakon te botanaomata.

Ao ngkana tao iai ae kanga e a tia n reke aia tai tao ni kakaninga te intanete ibukin aban te betebeke ao I taku bwa Kiribati ngkai e a rimoaia aba tabeua n noria aia koraki aia botanaomata ake aki mwakuri. Te Tia Babaire n aron ae I taetaekinna nakoia kaain ara abamwakoro ae Betio I taekinna bwa tao riki te mwane ni ibuobuoki nakoia ake aki mwakuri ti aki nanona bwa e nang tei aroia iai. Ma e na kakorakora riki te Tautaeka ni kakaai anga ake ana mwakuri iai ao e na katei te naan *infrastructure* ake kanga mwakuri itinaniku bwa e aonga n ae nakoraoi riki bwa ana bon tekateka raoi ma te mwaiti ni mwane ae ti aki $50.00 bwa te boo ae tao e nakon $100 tabun ke $200 tabun n te wiiki ke n te namwakaina bwa anne e tei riki iai arom. Ma te mwane aio te mwane ni ibuobuoki ma are bon te bwana ni kakaitau ae rawata ao n aron are I taekinna e tiraua te maroro mai ibuki ao I aki kan taekin abamwakoro ao iai abamwakoro ake ti a tia ni kawari ao iai abamwakoro ake a bon rereitaki nakoira are aia taeka ngkai akea ai bon ti te kakaitau ibukin aron te waaki ae moan te tamaroa aio. E koaua te maroro mai iroun te Leader n te Kaitara e koaua bwa are

iai mwaneweara inanon te motinnano are e kangai '*e riai ni bwaka $100 te taara ni katoa uoua te wiiki' e riai nib waka $50 te taara ni katoa namwakaina ao ngkana e a roko n te tai anne ao tia tibwa ang ate kakaitau.* Te Tia Babaire bwa ti bon ataia naba bwa n aron te katei ngkana iai te bwai ae ko butiaki ke I a butiko e kona n reke aio bwa ko buokai bwa I a manga kabwara nakoim n are imwina. Ngkana e tuai n reke iroum te bwai anne ao tia noria n te bwakabwai bwa ngai I anganiko n te bwakabwai bwa e kaitau naba te aomata, anne te katei ae tabangaki te katei ni kakaitau ao ni karinerine.

Ngaia are I taku bwa e koaua taeka akekei ao tia butimwaai bwa tera ngkana e butimwaai te Tautaeka ao te naan taeka ni kakaewenako bwa are e koaua e a tia ni mwakoro are e kangai $50 te taara n te namwakaina anne naba ti tuangia naba ara botanaomata.

Ao ti kakaitau naba nakon te Tia Koroboki ao te Minita ma ana Taan Mwakuri bwa inanon te reireitaki ma ngaia ao a butimwaea te iango ae kanga e na kairiri te iango are e a tia n taekinna te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari are ti na bon mwananga ti na bon mwananga ao ti na nako n reitaki ma kaain te aobiti aio nakon are tia katikuia ara aomata ma ti tatabeki taian tangitang. Ma N na kaewenakoia taan Taan Tei ni kabane bwa ana karaoa naba aei n reitaki ma kaain ana aobiti te Minita ae karineaki man te MWYSA ao n anga tao aia akaunti nambwa aia koraki.

E koaua kabwara te bure I taku bwa iai ae kaekaekaai mai inano ma ngaia e tang ana tareboon kabwara te bure. E ang te Tia Babaire I nang kakaitau bwa man te rereitaki ma te Tia Koroboki n te MWYSA ao e a tia ni butimwaea te iango ni karekekai are ngkana arona bwa iai te naan akaunti nambwa aika a tauraoi ao ana tauraoi ni ibuobuoki aei. Ti na kaewenakoia bwa tao e a bebete riki iai te mwakuri. Bwa ngkai aron ae ti bon ataia e nang kanganga aron manga bobotan te mwane bwa manga irabubua te ngaa ae e na riai n reke inanon bain te Bank bwa e na tibwaaki nako, nakon are e a karaoaki naba bwa te *transfer* nakon am akaunti ao ko bon anaia n te tai are kona anaia are bon anne bon inaomatam ngkanne anne. Nakon are ko nang katei rain bwa kona ana te mwane.

Ngaia are te kakaitau, ao te Tia Babaire a rawata te naan maroro ake a tia n tabekaki ma man au kakauongo ao e bon tieuataake aron te kabwaia man te naan mwane ni ibuobuoki aika e a tia ni karaoaki ikai ibukia kara, ibukia mwauku ao ibukia te koraki ake aki mwakuri. Ao man taeka akanne I a bubuti tabekan te kaoti are e kangai bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na ang ate kakaitau nakon te Tautaeka ibukin kakoroan nanon ana motinnano ibukin te ibuobuoki

nakoia ara kara, ara mwauku ao te botanaomata aika aki mwakuri. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Betio n tabekan am kaoti ao am *sum up* n te tai aei ao n nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nakoimi Taan Tei. Ake a butimwaea te kaoti mai iroun te Tia Tei mai Betio n aron are e a tia n tabekia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. E a nakoia ake a butimwaia ao ngkai e a bon tia n tabekaki te kaoti ibukin te bwara ao tia bon riai ni bwara bwa ai nakon 6. Ao ngkanne e tuai bane au kan maroro nakoimi e tuai toki nanou n ikan maroro nakoimi Taan Tei.

N te moan moa I bon kan reita te bwana are kam a tia n tabekia inanon ami tai ni maroro aei n reita te rawawata are e a tia n taonaki iai raomi n Tia Tei temanna ae bon kakan bwa kam na taekinna inanon ana Auti n Tei Kiribati n te tai aei. Ao kam rabwa ngkai kam a bane n tia n ra ani mwaneweia ao n taekinna ibukin te rainanoanga nakon raomi n Tia Tei. I a reita nako naba te rainanoanga ngkai e taetae inanon ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati e ngae ngke a tia ni bwakanako taina ma I kan reita naba te rainanoanga nakon temanna raora n Tia Tei inanon te tai aei are e a tia naba ni motirawa buuna ao Hon.Tauanei Marea ti ataia bwa uoman ngkai ara Taan Tei ake a tia ni bua kaain abaia ao ara katekeraoi nakoia inanon aia tai naba ni waakina aron tibwangaia ao aia beku ibukia kaain aia abamwakoro. Ao I a taetae mai ikai ngkanne ni wiini ngkami ni kabane te Beretitenti te Kauoman ni Beretitenti, kaain te kabineti, kaain te Kaitara ao ai bon Taan Tei ngaira ni kabane ao ai bon raora ni mwakuri n te Maneaba ni Maungatabu anne ngkanne ara taeka nakoia ara taeka nakoia ara Taan Tei aikai.

Ao te kauoua I a kawenea bwa te bwana ni karautaeka n taai nakoimi Taan Tei ngkana arona bwa iai te tai ae I a tia n tibanako nakon te kairiri. Ngkana arona bwa I aki bwa I bon nang karautaeka ao I nananokawaki ngkana kam taku bwa I a baka n aki nonori ngkami ao kanga ti aki anne au kantaninga. Ma nanou ae itiaki ao I kabwara bure n anne n taai nako ngkana arona, ao au bubuti ngkanne nakoia au staff bwa ana ibuobuoki n te itera aei n taai nako. Are ti uoua matau ao ana kairi mataia ngkanne nanora onoua matara ngkanne ti na taratara inanon te Maneaba aei ao ti na kona ni ibuobuoki iai ao akea ae na manga *left behind* bwa kam na bane ni iranako te maroro.

Ao te kabanea ngkanne ai bon bwanaau ni kaitau inanon tamaroan kanoan te wiiki ara moani wiki ni bowi aei ti aki kona ni kororaoi inanon tibwangara iai ara kabwaka n taai nako ma ti kekeiaki nakon ara kabanea n tamaroa ibukin kabutan ana waaki Maneaba ni Maungatabu Kiribati ao ibukin karaoan tibwangami ibukia ami botanaomata.

Te kabanea ngkanne ai bon te kauring iai te Invitation are e a tia n roko iroumi ao ibukina bwa bon te Kanimabong te tai aei ao I a kaoi ngkami ni kabane I a bubuti tia nako n reitaki bwa ti aoria n taona mwiin te bowi kam a kainnano teuana te wiiki ikai ni kauntaeka man raa tia botaki imwin ara Maneaba aei ni bon ara tabo are e mwakoro iaon ami invitation. Kam rabwa kam aitau ao tia manga kaitiboaki nakon te Moanibong te aoa 10 iai te titiraki iai aika aki reke aia invitation bwa titebo bwa iai te titiraki. I a kakao nakoimi ibukin n aron te invitation are e roko butimwaean bwain tangira mai iroun Tiaina n aron are kam a tia n taekinna te naan fitness equipment ao ibukin te naan kuka baikara riki bwaai ake a tia n anga iai nanona n te tai aei nakoira, ke nakon ana aobiti te Maneaba ni Maungatabu. Ao tia kaitiboaki ikekei ao tia kaitibo nakon te wiiki ae na roko n te Moanibong are bon taina naba arei te aoa 10:00 am kakang te moaningabong ao kam rabwa tia bane n tekeraoi. Tia bwaranako moa

KAONGORA

Kaongora	Iroun	Iteraniba
Katanoata mai iroun Tibiika	Madam Speaker	1
Kaongora te Beretitenti	HE.Taneti Mamau	2

TITIRAKI MA KAEKAAIA

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	No.	Iteraniba
Otanakin bwaai ni kateitei mai Tiaina	Hon.Taoaba Kaiea	1	12
E na teimatoa nib waka te mwane n aki mwakuri nakoia aomata ke e na aki	Hon.Tessie Eria Lambourne	10	14
Rootakin mataniwiin te Oo ni Katorika I Futuna, Taboaiaki I Beru	Hon.England Iuta	19	17
Kabonganaan te nei ni Baneawa irouia kaain Bonriki bwa ana maeka iai	Hon.Taoaba Kaiea	2	20
Aki bwakan aia mwane ni motirawa taan reirei n Ekaretia	Hon.Tessie Eria Lambourne	11	22
Te kabomwi ae riai nakon te teei ae nei Jayset Tebakatu	Hon.Taoaba Kaiea	7	26
Tataningaan ongoraeakinan aia keiti kaain Tarawateinaieta	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	12	100
Bubuti nakon te Tautaeka ibukin katean riki classrooms ibukin te reirei ae Sunrise Primary School I Temaiku	Hon.Taoaba Kaiea	5	104

E maan n tuai man raoiroi te reitaki iaon te tareboon iaon Beru	Hon.England Iuta	15	106
E kona n reke te kabomwi nakon ana kaimoa ngkoa temanna SPMS ae Iareto Kabunare are e ikoaki matana	Hon.Taoaba Kaiea	6	109
E a kaan mwakoroua te kawai nakon te uaabu iaon Beru ao rin taari iai	Hon.England Iuta	16	113
Te bubuti buokan te reirei ae St.Paul Primary School I Tuarabu Abaiang kai e a rotaki bwaina nako	Hon.Betero Atanibora	22	116
Aia bubuti ngkoa kaain te Katorika Buota I Maiana are a tabekia n ririki aika nako ibukin taekan aia bono e mwarua taekana	Hon.Vincent Tong	28	119
E kona te Tautaeka ni karaoa ana Pump n ran JSS i Beru	Hon.England Iuta	18	122
E kona te Tautaeka ni karekea ana sublease Abaiang iaon Tarawa ibukin nnen aia mwakete ibukin karao bwai ni Kiribati	Hon.Betero Atanibora	46	125
Aia kanganga Aoraki iaon Tarawateinaieta ibukin baoia te booti nakon te Onaoraki I Nawarewere	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	14	128
Rongorongon te stadium are i Bairiki are e bure kateana	Hon.Ieremia Tabai	23	130
Katamaroan te tarebon ao te internet ni ikotaki ma kakeaan te naan blackspot iaon au abamwakoro ae Maiana	Hon.Vincent Tong	31	132
Kainanoa ana court clerk Banaba	Hon.Tibanga Taratai	49	134
Aki raoiroin te buriti are I Buota a rangi n rotaki iai te kainnano kain te kaawa ae	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	13	136

Buota ao Abatao man aki rorokon te kaa ao n amburanti			
Te kawa ae Taboaiaki e nang kainnanoa bonoakina ngkai e nang kai rotaki ni iabutin taari	Hon.England Iuta	17	140
Kainnanoan te road signs iaon kawain Maiana	Hon.Vincent Tong	26	142
A kona ni kaboraooaki aron tibwakin taura solar ibukia kain Beru ma kain abamwakoro ake tabeua	Hon.England Iuta	20	145
Ana motinnano te Tautaeka ibukin kabwakakin aia allowance ataei ake ian 5 te ririki	Hon.Ieremia Tabai	33	146
Te kainnano i Onotoa ibukin Anakin aia takataka	Hon.Taiaki Irata	34	234
Noran riain kenakin te rawa i Abaokoro Tarawateinaieta	Hon.Harry Tekaiti	39	238
Kainnanoan tangke n ran iaon Banaba ngkai akea ana manibwa	Hon.Tibanga Taratai	48	242
Te iti ibukin te Aoraki ae te Covid-19	Hon.Ieremia Tabai	24	248
Onean mwiin ana aobiti te reirei ae Namoriki Primary School iaon Tarawateinaieta	Hon.Harry Tekaiti	44	250
Ana landing craft te abmwakoro ae Maiana	Hon.Vincent Tong	25	252
Tobwan ana kanganga Onotoa n akean te karau ni bwaka	Hon.Taiaki Irata	38	256
Te bwakamwane nakoia taan ababa n te aba n aine	Hon.Taoaba Kaiea	3	258

Karekean te ibuobuoki nakon te buriti are imarenan Tabiteuea ao Abatao	Hon.Harry Tekaiti	43	261
Kamaunan ana service te ANZ Bank ae te saving accounts	Hon.Vincent Tong	30	265
Karaoan te reirei iroun ANZ Bank iaon Onotoa ibukin kaukan te passbook	Hon.Taiaki Irata	36	267
E bwaka ia ana karikirake Banaba iaon te marae ni wanikiba	Hon.Tibanga Taratai	63	270
Karekean kaibuke ake a bwabwaka taboia nakon Atimwakoro ake a tionako	Hon.Pinto Katia	54	282
Bubuti kibaran te kanganga n ana urubwai te nao nakon te reirei ae nei Teweia Primary School	Hon.Harry Tekaiti	40	413
Ana kainibaire te Onaoraki ibukia Aoraki ake ana nako tinaniku inanon tain te Covid-19	Hon.Taiaki Irata	37	414
Bubuti katamaroan te reitaki n te tareboon iaon kawan nako Tarawateinaieta	Hon.Harry Tekaiti	45	417
Bwaka ia taekaia ataein Onotoa ake ana mwananga bwa taan kiniuanikai man te Labour	Hon.Taiaki Irata	35	420
Katamaroan riki karokoan te bwaa nakon abmwakoro riki Butaritari	Hon.Tinian Reiher	51	424
Katamaroan riki te bwaka mwane nakoia kaara are $100.00 ni uoua te wiiki	Hon.Pinto Katia	53	429
Karekean riki teuana ana matawariki Abaiang	Hon.Betero Atanibora	8	432
Korekorean kabwakaan aia mwane te koraki ake aki mwakuri iroun te Tautaeka	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	56	434

Kaawan Tabiteuea Meang ake a bwaka maneabaia n te ang buaka a kainnanoa ana buoka te Tautaeka	Hon.Taberannang Timeon	60	438
E tuai man karaoaki te mwakuri ni katamaroa nakon ana clinic Maiana	Hon.Vincent Tong	29	440
E bubuti buokana Banaba iaon te kabomwi imwin uruakin aona inanon tain te keniken	Hon.Tibanga Taratai	64	442
Antai abmwakoro aika a tia tauran aia kawai ao ake iaon kawaia	Hon.Ieremia Tabai	32	445
Bubuti karekean te ward ae Bouatoa tibwana te booti	Hon.Banuera Berina	68	446
E kona te Tautaeka n nora riain karakaan booia ao aia allowances Medical Assistant iaon aba	Hon.Harry Tekaiti	41	449
Namakinakin ana urubwai iabutin taari n taabo aika a mwaiti I mataniwin te aba I Tabiteuea Meang	Hon.Taberannang Timeon	58	451
E tuai man roko te mobile tareboon iaon Beru	Hon.Banuera Berina	69	453
E bwaka iaa ngkai rongorongon katean ana Maneaba Banaba	Hon.Tibanga Taratai	62	455
E na roko ni ngai te karao kawai iaon Kuria	Hon.Banuera Berina	71	457
E kona te Tautaeka n reitanako butimwaean araia kaara, mwauku ao naake aki mwakuri	Hon.Moannata Ientaake	66	459
E kanga aron karekean tauran aia kawai kaain Kuria	Hon.Banuera Berina	70	460
Ni ngai te tai ae e na waakinaki iai boon te takataka ae $4 n te kilo	Hon.Tinian Reiher	50	590

Kabaneakia ataein te reirei ae te Rububao Primary School ni irekereke ma iremwen bwakan rooia	Hon.Pinto Katia	55	593
E na karaoaki ni ngai te Causeway are imarenan Bainuna ao Norauea i Marakei	Hon.Moannata Ientaake	67	596
A kona ni karinaki aia bong ni bung kaain Kiribati ake a bungiaki itinanikun Kiribati n aobitin bung, mate ao mare i Bairiki	Hon.Banuera Berina	73	598
Katean riki te JSS ibukia kaain Atimwakoro aika a mwaiti ataein te JSS iai n aron Tarawateinaieta	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	57	600
E bon reitinako naba taonakin te kiba nako aon aba ao n taonaki naba imwin bowin te Auti n Tei n Ritembwa 2020	Hon.Banuera Berina	72	604
Rinanoakin riki ana bubuti Aonibuaka are mwanenakin kateakin ana maneaba are e bwaka n te ang	Hon.Betero Atanibora	75	606
Noran riain unikakin nii iaon Kiritimati	Hon.Bakaia Kiabo	92	608
Ni ngai ae e nab waka iai aia mwane mwauku iaon abara ae Tabuaeran	Hon. Tewaaki Kobae	61	611
E na nako ni ngai mwanen te small grant	Hon.Dr Kautu Tenaua	94	614
Kateakin taabo n takakaro ae te bwatiketi booro ao teneti iaon kaawa aika Banana ao Poland iaon Kiritimati	Hon.Bakaia Kiabo	89	616
Ana kainibaire te Tautaeka ibukia kaara, mwauku, ao taan aki mwakuri ake a tia ni mate ao e tuai man bwaka aia mwane	Hon.Tekiau Aretateta	82	619
E kona te Tautaeka ni karaoi kawai inanoa ni kawan nako Kiritimati	Hon.Bakaia Kiabo	90	622

Iraua ngkai te katauboo iaon mwanenakin taabo ake a rootaki man kanakinako imwin keraken iabutin taari	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	98	624
Tera ana waaki te Tautaeka ni mwakuria te rawa ni booti iaon Makin ao Kiebu	Hon. James Taom	105	627
Rotakiia kaain Arorae n tokin te Katine takataka ibukin onraken aia auti n takataka	Hon.Teima Onorio	117	629
Kakean te angabwai iaon ara iokinibwai nakon Tiaina ae te ika	Hon.Ieremia Tabai	78	637
E bon rangi ni buakaka te buriti are bon ti ngaia buokan kainnanoia kaain Makin	Hon. James Taom	103	635

TAIAN KAOTI

ATUN TE KAOTI	TIA TABEKA	NAMBWAN TE KAOTI	ITERANIBA
Te tabeaianga ae korakora ibukin ana waaki te Tautaeka n reitaki ma Tiaina te Kominiti	Hon.Tessie Eria Lambourne	3	285
E kaota kukureina te Maneaba aio iroun Tiaina ibukin ana buoka are e a tia n namakinaki irouia kaain Kiribati	Hon.Betero Atanibora	1	641
Te kakaitau nakon te Tautaeka ibukin ana Motinnano ibukia kaara, mwauku, ao taan aki mwakuri	Hon.Tebao Awerika	2	693

TAIAN BIIRA

Mover	Short Title	First Reading	Committee Stage	Second Reading	Date Assented
Hon. Martin Moreti	Kiribati Red Cross Bill 2021	19/04/2021			
Hon.Tekeeua Tarati	Cybercrime Bill 2021	19/04/2021			
Madam Speaker	Company Insolvency Bill 2020		19/04/2021		
Hon.Booti Nauan	Company Insolvency Bill 2020			19/04/2021	
Hon.Dr Teuea Toatu	Procurement Amendment Bill 2021	20/04/2021			
Hon.Booti Nauan	Electronic Transaction Bill 2021	20/04/2021			
Hon.Dr Teuea Toatu	Te Manga Kataumwane No.1 2021	22/04/2021			
Madam Speaker	Leaders Code of Conduct Bill		22/04/2021		
Madam Speaker	Metrology Bill 2020		22/04/2021		
HE.Taneti Mamau	Leadership Code of Conduct Bill 2021			22/04/2021	
Hon.Booti Nauan	Metrology Bill 2021	22/04/2021			